CEMİL KOÇAK

İkinci Parti

Türkiye'de İki Partili Siyâsî Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)

CİLT 1

iletişim

İletişim Yayınları 1470 • Araştırma-İnceleme Dizisi 245
ISBN-13: 978-975-05-0759-5 • ISBN-13: 978-975-05-0758-8 (Tk. No.)
© 2010 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2010, İstanbul

EDİTÖR Kerem Ünüvar
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI "Dörtler", Celal Bayar, Fuad Köprülü,
Adnan Menderes ve Refik Koraltan
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Siyami Kuzu
DİZİN Özgür Yıldız
BASKI ve CİLT Sena Ofset
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 13

GİRİŞ 41

BİRİNCİ BÖLÜM

K I Ş 45

1. TÜRKİYE'NİN PARADOKSU 45

Japonya ile ilişkilerin kesilmesi 52

2. "TEK-PARTİLİ MİLLÎ ŞEFLİK REJİMİ" 57

1924 Anayasası'nın Türkçeleştirilmesi: Şeflik geleneğine uygun onay makâmı TBMM 58

Bir bakanlıkta şeflik geleneğine uygun "nöbet değişimi" 60

Bir devletçilik tartışması: Şirketi Hayriye'nin devletleştirilmesi 62

3. TÜRKİYE'NİN MÜTTEFİKLERE YAKINLAŞMA ÇABALARI 72

Yalta Konferansı 72

Türk-Amerikan Askerî Yardım Antlaşması 82

Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya savaş ilânı 103

İKİNCİ BÖLÜM

BAHAR *111*

1. **TÜRK-SOVYET SATRANCINDA İLK HAMLE: TÜRK-SOVYET DOSTLUK VE SALDIRMAZLIK ANTLAŞMASI'NIN FESHİ** *111*
2. ***VATAN, TAN* VE *TASVİRİ EFKÂR* GAZETELERİNİN YAYININA İZİN VERİLMESİ** *137*
3. **CHP İÇİNDE BİR TARTIŞMA: MUHİTTİN BAHA PARS'IN TBMM VE CHP MECLİS GRUBU GÖRÜŞMELERİNİN BASINA VE KAMUOYUNA SERBESTÇE SUNULABİLMESİNE İMKÂN SAĞLANMASINA YÖNELİK ÖNERİSİ VE SİYÂSİ YANKILARI** *144*
4. **ANKARA'NIN SATRANÇ HAMLESİ: TÜRK-SOVYET GÖRÜŞMELERİ İÇİN ÇAĞRI** *156*
5. **SAN FRANSISCO KONFERANSI** *163*
6. **TÜRK-SOVYET UZLAŞMASI (MI?)** *165*
7. **ÇİFTÇİYİ TOPRAKLANDIRMA KÂNUNU (I)** *171*

   Kısa Bir Târihçe *171*

   Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu tasarısı *182*

   Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu tasarısı hakkında TBMM'de yapılan görüşmeler ve tartışmalar (I) *206*
8. **İSMET İNÖNÜ'NÜN 19 MAYIS KONUŞMASI: DEMOKRASİ MÜJDESİ (Mİ?)** *228*
9. **1945 YILI BÜTÇE YASA TASARISI HAKKINDA TBMM'DE YAPILAN GÖRÜŞMELER VE TARTIŞMALAR** *234*
10. **HÜKÛMETTE VE CHP YÖNETİMİNDE SİYÂSİ DEĞİŞİKLİKLER VE YENİ ATAMALAR** *250*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YAZ 253

1. ÇİFTÇİYİ TOPRAKLANDIRMA KÂNUNU (II) 253

Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu tasarısı hakkında TBMM'de yapılan görüşmeler ve tartışmalar (II) 253

Toprak reformu girişimi ve bu dönemde yapılmış bâzı değerlendirmeler 275

Kısa bir değerlendirme 284

2. "İKİNCİ PARTİ" 296

3. SIKIYÖNETİMİN UZATILMASI 311

4. "DÖRTLÜ TAKRİR" 313

5. TÜRK-SOVYET SATRANCINDA MOSKOVA'NIN HAMLESİ: SARPER-MOLOTOV GÖRÜŞMESİ VE SOVYET TALEPLERİ: ŞAH (VE MAT MI?) 330

Bir tartışma 335

6. TÜRK-SOVYET SATRANCINDA ANKARA'NIN KARŞI HAMLESİ: SOVYET TALEPLERİNİN REDDİ 342

7. İKİ DERECELİ "SERBEST" SEÇİM (I) 352

8. "DÖRTLÜ TAKRİR"İN REDDİ 404

9. CELÂL BAYAR'IN MATBUAT KÂNUNU'NUN 50. MADDESİ İLE YASANIN YAYIN ORGANI ÇIKARMAK İÇİN İZİN ALINMASI ZORUNLULUĞUNU GETİREN HÜKMÜNÜN DEĞİŞTİRİLMESİNE YÖNELİK ÖNERİSİ 409

10. İKİ DERECELİ "SERBEST" SEÇİM (II) 417

11. POTSDAM KONFERANSI ÖNCESİNDE TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİNDE KRİZ 434

12. ORMAN KÂNUNU'NDA DEĞİŞİKLİK: ORMANLARIN DEVLETLEŞTİRİLMESİ 503

13. "İKİNCİ PARTİ" (Mİ?): MİLLÎ KALKINMA PARTİSİ'NİN KURULUŞU İÇİN RESMÎ BAŞVURU 516

14. POTSDAM KONFERANSI 542

15. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER ANAYASASI'NIN ONAYLANMASI VE SİYÂSÎ YANKILARI 585

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GÜZ / KIŞ 595

1. POTSDAM KONFERANSI SONRASINDA TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİNDE KRİZ 595

2. CHP'DE MUHALEFETİN TASFİYESİ (I) 641

3. MKP'NİN RESMÎ KURULUŞU VE PROGRAM VE NİZAMNÂMESİ 674

MKP'nin programı 680

MKP'nin nizamnâmesi 682

MKP'nin örgütlenmesi ve faaliyetleri 684

MKP hakkında kısa bir değerlendirme 689

4. CHP'DE MUHALEFETİN TASFİYESİ (II) 690

5. POTSDAM KONFERANSI SONRASINDA TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ VE TÜRKİYE, ABD VE İNGİLTERE: BOĞAZLAR SORUNU 718

6. İNÖNÜ'NÜN TBMM'Yİ AÇIŞ KONUŞMASI VE "İKİNCİ PARTİ" 740

7. CHP'DE MUHALEFETİN TASFİYESİ (III) 753

8. İKİ DERECELİ "SERBEST" SEÇİM 763

9. "İKİNCİ PARTİ"NİN KURULUŞ SÜRECİ (I) 768

10. "CADI AVI": 4 ARALIK TAN MATBAASI OLAYI: SOLUN MUHALEFET CEPHESİNDEN VE SİYÂSÎ ALANDAN TASFİYESİ VE "İKİNCİ PARTİ"NİN KURULUŞ SÜRECİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ 772

"Cadı avı": 4 Aralık Tan Matbaası Olayı 793

11. LONDRA KONFERANSI SÜRECİ VE TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ *817*

Tan Matbaası Olayı ve Türk-Sovyet ilişkileri üzerine etkileri *817*

Boğazlar sorunu ve Türk dış politikası *818*

Moskova dışişleri bakanları toplantısı *824*

12. "İKİNCİ PARTİ"NİN KURULUŞ SÜRECİ (II) *848*

Sıkıyönetimin uzatılması *855*

Yılın son günlerinde TBMM'deki görüşmeler ve tartışmalar *855*

Matbuat Kânunu üzerine bir tartışma *861*

Tunceli Kânunu'nun yürürlük süresinin uzatılması *862*

Türk Basın Birliği'nde seçimler ve yönetim değişikliği *864*

1945 YILI ÜZERİNE:
SONUÇLAR VE DEĞERLENDİRMELER *867*

DİZİN *953*

SUNUŞ

"[...] Bunun en bâriz sonuçlarından biri de, kabaca 1945'ten bu yana yaşadığımız dönem olarak tanımlayabileceğimiz târihin, târihçilerden büyük şeyler bekliyor olmasıdır. Günümüz bilginlerinin bu dönemin olaylarına fazlası ile yakın olduğu ve gizli kayıtlara kısıtlı biçimde erişebilmelerinin de önlerinde daha büyük bir engel teşkil ettiği öne sürülebilir. Ama târihçiler her istediklerini yapamayacak da olsa, burada önemli olan, yeteneklerini sonuna kadar kullanıp, ellerinden geleni yapmalarıdır.

Zirâ insanlar, târihsel anoloji ve öngörüye ihtiyaç duyduklarında, en çok yakın geçmişe başvurmaktadır ve ciddî hatâlardan kaçınmaları için de yakın geçmiş üzerine bilgilerinin çok sağlam temellere dayanması gerekir. Aynı zamanda yakın geçmişin kaba mitler için çok bereketli bir toprak olduğu görülmüştür. Özellikle de inandırıcılıkları, bilimsel çalışmalar tarafından sorgulanmadığı zaman, güç kazanır bunlar...

Demek ki, akademisyenlerin çağdaş târihi ihmâl etmeleri, tehlikeli sonuçlar doğurabilmektedir."[1]

Birkaç ciltten oluşacak olan bu kitap dizisi, târihyazımımızın en popüler konularından birisini ele alıyor; bu bakımdan heyecan uyandırması için herhangi bir neden yok... Eğer kurtuluş savaşı olarak isimlendirilen Millî Mücâdele üzerine olan literatürü bir an için gözden uzak tutarsak, 1945-1950 dönemine ilişkin kitapların, makâlelerin, tezlerin, anıların, günlüklerin, gazete tefrikalarının ve tabiî polemik yazılarının bir başka dönemle kıyas edilmesi-

1 John Tosh, **Târihin Peşinde**, s. 28.

nin dahi mümkün olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Öyle sanıyorum ki, genellikle "demokrasiye geçiş" ya da "çok-partili hayâta geçiş" dönemi olarak adlandırılan bu yıllar hakkında yazılanlar, Türkiye'nin yakın dönem siyâsî târihinin hiçbir dönemi ile karşılaştırılamayacak kadar çoktur. Nitekim, serinin son cildinde ayrıntılı olarak sunacağım kaynakça listesi, bu gözlemimi haklı çıkaracaktır.[2]

Bu dönem, hâlâ günümüz siyâsî arenasının hesaplaşmasına sahne olmaktadır. Bu bakımdan kalıplaşmış ve fosilleşmiştir. Ben fosil avcılığının yanı sıra, kalıplaşmış dar kabuğu da kırmaya gayret edeceğim.

1945-1950 döneminin tamâmını, *"Türkiye'de iki partili siyâsî sistemin kuruluş yılları"* olarak tanımlıyorum. Görüldüğü gibi, ne demokrasiye geçişten söz ediyorum, ne de çok-partili hayattan... Umarım okuyucu, daha ana başlıktan merâmımın epeyce farklı olduğunu anlayacaktır. Ben, bu ciltler sürecek olan seride, iki partili bir siyâsî sistemin niçin ve nasıl, hangi iç ve dış koşullarda oluştu(ruldu)ğunu açıklamaya çalışacak ve 1960 yılına kadar da sürdüğünü yazmakla yetineceğim.

Seri, bir bütündür. Her cilt de kendi içinde bir bütündür. Her cildin içeriği, dönemin alt periyodizasyonuna göre düzenlenmiştir. Bu bakımdan her cilt belirli bir paradigmayı içerir. Her cildin ayrı bir adı vardır ve umudum, bu adların her cildin paradigmasını açıklıyor olmasıdır. Ciltler arasında doğrudan bağlantı vardır ve bu bağlantı(lar) her fırsatta gösterilmeye çalışılmıştır. Metin, genellikle kronolojik akış izleyecektir. Ancak tematik konular nedeniyle kopuşlar da içerecektir. Tematik konuları, kronolojik sıralamadan ayrılmak pahasına, ayrıca ele alacağım. Bu bakımdan her cildin içerdiği döneme ilişkin bâzı eksik(lik)ler de görülecektir. Okuyucunun bu bakımdan sabırlı olmasını dilemekten başkası elimden gelmedi.

Eğer dönemin tamâmının periyodizasyonu yapılabilirse, bu takdirde 1945-1950 yıllarını çok kabaca üçe ayırmak mümkündür: (1) 1945/1947: eski rejimin gerildiği ve yeni rejimin de bu

2 Okuyucuların tam bir kaynakça künyesi elde edebilmeleri için son cilde kadar sabretmeleri gerekecek. Gerçi her cildin dipnotlarında kaynakları olabildiğince açık bir şekilde belirtiyorum, fakat yine de tam künyelerine ancak son ciltte yer verebileceğim. Bununla birlikte her cildin ayrı bir dizini bulunmaktadır.

gerilim(in) içinde(n) oluştuğu dönem (2) 1947/1948: rejimin göreli stabilizasyonuna sahne olan dönem ve (3) 1949/1950: rejimin geri dönüş elâstikiyetinin göreli olarak yitirildiği dönem. Ancak ince ayar yaparsak; (1) 1945 yılını bir alt geçiş, (2) 1946 ve 1947 yılının ilk yarısını meşrûluk krizi, (3) 1947 yılının ikinci yarısı ile 1948 yılını yeni siyâsî kırılmalar ve parçalanmalar ve nihâyet (4) 1949 ve 1950 yılının ilk yarısını da iktidar mücâdelesi dönemi olarak isimlendirmek mümkündür.

Başlangıçta son derece belirsiz, flu, tereddütlü, çekingen, kararsız, istikrarsız ve zigzaglı bir süreç izleyeceğiz. Vesâyet sisteminin elden çıkarılmadan, yeni rejimin oluşturulmak istenmesi, bu sürecin en bâriz özelliğidir. Bir anlamda vesâyetçi yönetim, yeni rejimde de kendisini yeniden kurmak istemektedir. Bu, bir anlamda da "hâkim parti" anlayışının oluşturulmak istenmesidir. Böylece iktidar partisi, yeni rejimde de her zaman için iktidar partisi olarak kalmayı güvence altına almaya çalışmaktadır. Bir muhalefet partisi olacaktır, fakat bu, bir iktidar değişimi anlamına hiçbir zaman için gelmeyecektir ya da en azından gözle görünür bir gelecekte... İktidar, sonuçların öngörülemediği politik bir süreçten kesinlikle kaçınmaktadır. İçine girilen politik süreçten her an için yeniden çıkılabilir.

Burada asıl vurgulanması gereken nokta da tam olarak budur: Şimdiye kadar dönem üzerine yapılan neredeyse bütün çalışmaların ortak paydası, dönemin kaçınılmaz bir şekilde son varış noktası olarak kabûl edilmesidir. Bu, sâdece bir varsayımdır; fakat bu bakış açısı, bütün târihyazımını hâkimiyeti altına almıştır. Bu basit önkabûlün nedeni ise, politik sürecin son tahlilde geri dönüşsüz olarak tamamlanmasıdır. Bu son sahne, târihyazımında dönemin geri dönülemez bir süreç olarak ele alınmasına neden olmuştur. Oysa, ben bu metinde bunun tam aksini iddiâ ediyorum: Tezim, dönemin dönüşsüz olmadığıdır. Geri dönüş ihtimâli, her zaman bir seçenek olarak gündemde kalmıştır. Sürecin içeriği gibi, sonu da belirsizdir. Bu bakımdan dönemi, başından sonuna kadar kendi içinde tutarlı, süreklilik gösteren ve nihâyet sonuca ulaşan bir târihyazımının yarattığı basitlikten ve kısırlıktan çıkarmak gerekir. Serinin ana amacı da budur. Bu metinde yeni bir târihyazımının çerçevesini belirlemeye çalıştım ve bunu yaparken eski tâ-

rihyazımı ile hesaplaşmaya gayret ettim. Bu hesaplaşma yapılmadan, târihyazımındaki paradigma değişimini gerçekleştirmek imkânı hiç olamazdı.[3]

Egemen târihyazımında dönemin bütün gelişmeleri birbiri ardına, sanki önceden plânlanmış ya da öngörülmüş ve âdetâ bir kurmay disiplini içinde çizilmiş olarak resmedilmektedir. Bu doğru değildir ve bütün metin, bu paradigmanın olgularla nasıl bağdaşmadığını göstermeye çabalamaktadır. Geçiş, ne otomatikti, ne kaçınılmazdı ve ne de sondu. Herkes, iktidar da, muhalefet de, tereddütler içinde idi. Kuşkular, riskler bir yanda, siyâsî hedeflerdeki fluluklar diğer yanda idi. Bu süreç, nihâyet zamânı gelmiş, önceden karar altına alınmış ve illâki "mutlu son" ile bitmesi garanti altına alınmış bir süreç değildi. Hiç de böyle olmadı. Evet, dönemin hâkim târihyazımındaki teolojik görüş, yâni bütün gelişmelerin belirli bir zamanda belirli bir hedefe yönelik olduğuna ilişkin anlayış sorgulanacak ve olgusal temelde dönemin fluluğu ve bu fluluğun getirdiği sonuçlar yeniden ele alınacaktır. Burada teolojik bir paradigmanın yerine, dönemin yeniden şekillenmesinde olgusal temelde bir araştırma ihtiyâcı ön plâna çıkacaktır. Bu araştırmanın sonuçları irdelenecektir. Bu çabanın, hâkim paradigmanın saltanatını en azından sarsacağı kanısındayım.

Yeni paradigma, 1945 sürecinin de, tıpkı eski "demokrasi denemeleri" gibi, (tabiî Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kastediyorum) kesintiye uğrayabileceği ihtimâlini ön plâna almaktan ibârettir. Bu basit görüş açısı değişikliği, sürecin teolojik değil, koşulların yarattığı şekillenme açısından ele alınmasını gerektirir. İktidar da, muhalefet de, sürecin kendisinden de, sürecin bir yere varıp varamayacağından da emin değildi. Hiç kimse, 1945 dönemecinin 1950 durağına varacağını bilmiyordu, bilemezdi de... Bu basit târihsel yaklaşımı hatırlamadan, dönemin özelliklerini analiz etmek imkânı olduğunu sanmıyorum.

Dolayısıyla, bu ciltlerde, yeni bir dönemi başlatan, bu sürecin 1950'deki değişime kadar varacağını öngören bir "siyâsî dehâ"dan söz etmek yerine, aksine olayların akışı içinde kısmen gelişme-

3 Son zamanlarda bu tezi vurgulayan bir makâle için bkz. Kerem Özkurt, "Transition to Multi-Party Regime in Turkey: An Attemp at Re-Periodization", **Journal of Historical Studies**, No: 5. (2007), s. 13-32.

lerin ardından giden, kısmen gelişmeleri durdurmaya çabalayan, kısmen gelişmeleri kendi istikâmetine almaya, kendi istikâmetinde tutmaya çalışan, kısmen olayların akışına kapılan, kısmen olayların akışını değiştirmeye çalışan ve nihâyet kısmen de kabûllenmek zorunda kalan bir sürecin ürünü olarak bütün politik aktörlere yer vermeye çalıştım. Târihteki bütün aktörlerin kendi amaçlarına varabilmek için diğer politikaları etkilemeye çalışıkları ve aynı zamanda bu politikalardan etkilendikleri bir sürecin analizini yapmak, asıl çaba gösterilmesi gereken noktadır.

İktidar seçkinleri sâdece kapıyı birazcık araladılar. Bu dar aralık kapıdan muhalefet süzülmeye çalıştı. Fakat her defâsında olduğu gibi, kapının açılması için herhangi bir siyâsî mücâdelede bulunmayan, bu yönde siyâsî bir mücâdeleye bizzat katılmaktan çekinen, ürken toplum, kendisine dar da olsa açık bir kapı bulunca, yine her zamanki gibi, bu açıklıktan sıyrılmaya çalıştı. Kapının yeniden kapanması ihtimâli her zaman için geçerliydi. Kapıyı aralayan seçkinlerde, dar aralık kapıdan geçip geçmemekte tereddüt eden diğer seçkinlerde ve nihâyet kapının yeniden kapanması hâlinde başına gelecekleri daha önceden tecrübe etmiş olan seçkinler ile toplumun kendisinde, riskler ve endişeler ağır basıyordu. Bu bakımdan hiç kimse, ne kapıyı aralayanlar, ne de kapıdan geçmeye çalışanlar, kapının sürekli olarak açık kalacağından emin olmadan bunu yaptılar. Kapıdan geçmeye çalışanlar çoğaldıkça, kapının açıklığı daha da genişledi ve kapanma ihtimâli azaldı. "Kapıcı"lar açısından, kapının açık kalıp kalmayacağı, eğer kalırsa, ne kadarlık bir açıklık olacağı, bu açıklığın zamanla azalıp azalmayacağı, bütün bunlar, sürecin tamâmında hep yeniden düşünülen, tartılan, sorgulanan ve yeniden yanıtlanan sorulardı. Yoksa, en başında verilmiş olan karâr(lar)ın, bütün sürece yayılmış olarak uygulanması ve öngörülmesi söz konusu olamazdı. Ben bu türden bir yaklaşımı teolojik bir yaklaşım olarak kabûl ediyorum ve târihçiliğin bilimsel yöntemine aykırı buluyorum.

Burada da *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)* kitabımda izlediğim yöntemin aynısını uyguluyorum. Yâni, dış politika ile iç politika arasındaki geçirgenliği ve geçişkenliği vurguluyorum. Bölümleri, geçen defâ olduğu gibi, dış ve iç politika olarak ayırmaktansa, her iki alanın gelişmelerini kronolojik olarak iç içe sunma

kaygısı ağır bastığından, dış politika ile iç politikayı tek bir yumak içinde analiz etmeye çalıştım. Bu sûretle, dönem boyunca dış politikanın iç politika üzerindeki etkilerini çok daha somut olarak göstermeye çalıştım. Türk dış politikasını yine uluslararası ilişkiler eksenindeki kaymalar, dönüşümler ve kıvrımlar içinde değerlendirdim. Okuyucu, uluslararası gelişmeler eşliğinde, Türk dış politikasının kıvrımlarını iç politikadaki yansımaları ile an be an izleme imkânına sâhip olacaktır. Baştan belirtmeliyim ki, uluslararası ilişkilerde meydana gelen kırılmaların Türk dış politikası üzerindeki etkilerini görmek için bir çift açık göz yeterli olmakla birlikte, iç politikada meydana gelen bütün değişimlerin nedenini, dış faktör olarak görmek ve göstermek de doğru olmayacaktır. Bu tartışmaya ileride devâm edeceğim. Burada vurgulamaya çalıştığım nokta, amacımın mutlaka belirli bir faktörü ön plâna almak olmadığına işâret etmekten ibârettir.

Bütün metin boyunca dış politikanın epey yer tuttuğunu belirtmeliyim. Özellikle Türk-Amerikan ilişkilerinin seyrine ilişkin yoğun arşiv araştırması yapıldığı da görülecektir. *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)* kitabımda Türk-Alman ilişkileri için gösterdiğim ayrıntılı çabayı, bu kez tabiî olarak Ankara ile Washington arasındaki ilişkiler için gösterdim. Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın yayınladığı ve döneme ilişkin dış politika belgelerinin tamâmının ilk kez bu seride kullanıldığını söylemekle yetineceğim. Bu dizide bu kez *Foreign Relations of the United States (FRUS) (Diplomatic Papers)* serisini kullanıyorum. Söz konusu serinin bâzı ciltleri, değişik şekillerde şimdiye kadar kullanılmışsa da, ilk kez burada tamâmı ele alınmaktadır.

Bu dönemde "millî dış politika" anlayışı hâkimdi. Siyâsî partiler, aralarındaki anlaşmazlıklar ne olursa olsun, dış politikada "millî çizgi"den sapmamak konusunda ortak bir anlayış geliştirmişler, daha doğrusu bu anlayış, kendisini bütün partilere dikte ettirmeyi başarmıştı. İktidar partisinin dış politika anlayışının muhalefet partilerinin ortak dış politika anlayışı hâline gel(ebil)mesi, elbette bu sürecin sonucu idi. Muhalefet partileri, ilk başta sergiledikleri cesur birkaç karşı çıkış sayılmazsa, hiçbir zaman iktidârın dış politikasını sorgulamadılar. Belki de muhalefet partilerinin tek yaptığı, dış politikadaki gelişmeleri ustalıkla kendi yararları

için kullanmaya çalışmaları ya da kalkışmaları idi. Muhalefet partileri, dış politikada iktidârı sıkıştırmadıkları gibi, iktidârı kayıtsız şartsız desteklemeyi de görev edindiler. Bu, onlar için bir bakıma siyâsî meşrûluklarının temeli idi. Aksine bir davranış, örnekleri görüldüğü gibi, onları da siyâsî meşrûiyet çizgisinin dışına atabilir ve bu da, bütün muhalefetin tahribi ile sonuçlanabilirdi. Bu bakımdan muhalefet partilerinin çizgilerini anlayışla karşılamak gerekir. İç politikada meşrûluğu kuşkulu olan ya da öyle görülen ve gösterilen muhalefet partilerinin bir de dış politikada aynı sıkıntı içinde kalmaları dahi söz konusu olamazdı. Dış politikada farklı bir tutum, iktidar açısından yabancı ajanı olmakla aynı anlama gelmekteydi. Bu farklılık, Sovyet ajanlığı ile eşitti.

Ancak bu tutum, aslında Türkiye'deki siyâsî geleneğe hayli tersti. Aksine, gerek Birinci Meşrûtiyet ve gerekse İkinci Meşrûtiyet parlamentoları, ilk imkân buldukları anda, iktidarların dış politika çizgilerini sert bir şekilde eleştirmekten geri kalmamışlardı. Hele Millî Mücâdele Meclisi'nde dış politika her zaman için sorgulanan konuların başında geliyordu. Geleneksel olarak dış politikada hiç de uysal davranmayan yasama organları ile karşılaştırıldığında, bu bakımdan 1945/1946 parlamentosunun bu geleneği sürdürdüğünü iddiâ etmek mümkün değildir. Bunun bir nedeni de, dönemin ideolojik kavrukluğu idi. Bu kavrukluk, muhalefet partilerinin de politika geliştirememesine neden olmuştur. Diğer yandan, uluslararası ilişkilerdeki gelişmeler, muhalefet partilerine destek oluyordu. Örtük olarak onların tezlerini doğruluyor ve iktidârın iddiâlarının çok kez sorgulanmasına neden oluyordu. İktidar açısından ise, muhalefet partilerinin hiç olmazsa bu konuda kendisini desteklemeleri ya da en azından onu eleştirmemeleri, hareket alanını genişletiyordu. Bu bakımdan iktidar açısından da olan, olması gerekendi. Nihâyet, Demokrat Parti'nin (DP) iktidârın güvenlik endişelerini yersiz değilse de, abartılmış buluyor olması, tek başına bu eleştiri dahi, yeterince radikal sayılabilirdi. DP açısından, bu abartılı güvenlik endişeleri aslında bir gerçeğin üzerini örtmek için yaratılmıştı: İçeride muhalefetin hareket alanını daraltmak ve gerekirse onun imhâsına gerekçe hazırlamak...

Soğuk Savaş'ın târihi göz önüne alınmadan, bu dönemin târihinin yazılması elbette imkânsızdır. Soğuk Savaş (da), Türkiye'de

yeni rejimin şekillenmesini deforme etmiştir. Öyle sanıyorum ki, rejimin bu yıllarda şekillenmesi ve içerik kazanması, Türkiye'nin demokratik gelişmeleri açısından tam bir tâlihsizliktir. Soğuk Savaş'ın yarattığı kaçınılamayacak koşullar, Türkiye'de demokratik gelişmenin bu kritik aşamasında onarılması neredeyse imkânsız yaralar açmıştır. Bu anlamda "46 demokrasisi", demokratik bir gelişmenin sola açılan kapısını yapısal olarak kilitli bıraktı. Sol, 1925 yılından sonra, aradan geçen yirmi yılın ardından, başlangıçtaki konumundan neredeyse daha da zayıflamış şekilde görünür kılınma aşamasında, bütün bu zayıflıklarının neticesinde de, neredeyse bir yirmi yıl daha karanlık bir dehlizde yaşamaya mahkûm edildi. Bu mahkûmiyetin mümkün olmasında ve kolaylaşmasında, elbette solun da kendisinde araması gereken nedenler vardı.

1945 yılında parlamaya başlayan "liberal demokrasi" ümidi, neredeyse aylar içinde eridi ve Soğuk Savaş, "militan demokrasi"yi yarattı. Türkiye, "militan demokrasi" anlayışına katılmak için biçilmiş kaftandı. Amerikan siyâsî sisteminin etkisi, tek yanlı oldu. Amerikan liberalizmi, bu geçitten geçemedi ve Soğuk Savaş'ın yarattığı Amerikan anti-komünizmi süratle ve dalga dalga yayıldı. Toplumun neredeyse tamâmına hâkim oldu. Toplumda hegemonik bir siyâsî kültür yarattı. Amerikan liberalizmi, bu sırada sâdece kendi toplumunda değil, fakat yayılmakta olduğu toplumlarda da etkili olamadı. Amerikan Soğuk Savaş anlayışının bütün ögeleri, yerleşmeye başlayan "militan demokrasi"nin içine sızdı ve betonlaştı. Zâten bu türden bir betonlaşmaya karşı engel olabilecek siyâsal kültür geleneklerinden hayli uzak düşmüş olan Türkiye'de siyâsal seçkinler de, toplum da, kolayca buna adapte oldular. Hattâ zâten bunu bekliyorlardı. Amerika'nın görece en muhafazakâr, en geri, en saldırgan, en düzeysiz ve en kültürsüz ögeleri, Soğuk Savaş sırasında Türkiye'de sâdece topluma ve seçkinlere yayılmakla kalmadı, bu alanlarda iz bırakmakla yetinmedi, fakat aynı zamanda kalın bir beton tabaka oluşturdu; onu bir daha olduğu yerden kazımak imkânını güçleştirdi.

Soğuk Savaş târihini ayrıntılı bir şekilde Türkçe olarak okumak neredeyse mümkün değildir. Oysa bu konuda zenginden de öte çok geniş ve yaygın bir İngilizce literatür vardır. Bu literatürün en önde gelen metinleri dahi Türkçeye henüz tercüme edilmemiştir.

Bu bakımdan Soğuk Savaş'ın ayrıntıları genellikle bilinmez ya da dikkat çekmez. Diğer yandan, bu sürecin ayrıntıları tam olarak bilinmeden Türkiye başlı başına bir öge olarak ele alınır. Oysa, Türkiye bu sürecin yalnızca bir parçasıdır ve genellikle mübâlâğalı bir şekilde yazılageldiği gibi, en önemli ögesi de değildir. Hem de hiç değildir. Türk dış politikasının târihyazımı, inanılmaz bir ego şişkinliği içinde Türkiye'nin siyâsî ve coğrâfî konumunu abartma konusunda yarış içinde olduğundan, örneğin Boğazlar meselesinin uluslararası politikada baş köşeye yerleştiğinden hiç kimsenin kuşkusu olmaz. Oysa, Soğuk Savaş'ın dünyâ, Avrupa ve Ortadoğu ölçüsündeki sorun gündemleri Türkiye ile sınırlı değildi ve hiç de olmadı. Bu metinde Türkiye'nin dış politikasını betimlerken ve açıklarken, bu geniş karşılaştırmalı târih yöntemini kullanmaya gayret edeceğim. Dünyâ, Avrupa ve Ortadoğu ölçeğinde Soğuk Savaş politikasının târihsel gelişimi bilinmeden, ABD'nin ve Batılı devletlerin Türkiye'ye bakışı anlaşılamaz. Hattâ daha da ileri gidersek, ABD'nin Soğuk Savaş sürecinde iç politikasında gündeme gelen farklı dış politika seçeneklerinin tartışmaları bilinmeden de, Türk-Amerikan ilişkilerinin detaylarını anlamak mümkün değildir. Amerikan yönetiminin Soğuk Savaş'a girerken karşı karşıya kaldığı politik tercihlerin neler olduğu ve hangi tercihlerin ağır bastığı, Soğuk Savaş literatürünün önemli bir kısmını oluşturur ki, Türkiye'de bu önemli mesele henüz hiç değerlendirilmemiştir ve hâlâ araştırılmayı bekleyen bir alandır. Tezim, Türkiye'nin Soğuk Savaş'ın en önemli mücâdele alanı olarak algılanmasından vazgeçilmesi ve Türkiye'nin bu mücâdelede yalnızca bir bölgesel öge olarak rolünün altının çizilmesi doğrultusundadır.

Diğer yandan, bu seride Soğuk Savaş süreci, Amerikan politikasının yeniden şekillenmesi, bu şekillenme sürecinde özel olarak ABD'nin Ortadoğu ve Akdeniz politikası ekseninde Türkiye'ye yaklaşımını ayrıntılı bir şekilde ele almaya çalıştım. Şimdiye kadar Türk dış politikasına ilişkin târihyazımında hâkim olan paradigma, bütün bunları ya hiç hesâba katmadan ya da az katarak, Türk-Amerikan ilişkilerinin yalnızca ikili yönüne değinmek şeklinde olmuştur. Oysa karşılaştırmalı bir yaklaşım benimsenmeden, Amerikan politikasının özel olarak Türkiye ayağını analiz etmek zordur. Bu bakımdan, sorunu basit bir Türk-Amerikan ilişkileri düze-

yinden kurtarıp, dünyâ politikası içinde ele almak ve Türkiye'nin dış politikasını da bu geniş eksen içinde kavramak ve anlamak gerekir. Bu bakımdan bu seride Türk dış politikası, Soğuk Savaş yıllarında ancak pasif konumu içinde anlaşılabilir. Onu aktif hale getirecek koşullar, İkinci Dünyâ Savaşı sonrasında tamâmen ortadan kalkmıştır. Böylece Türkiye, Cumhuriyet târihi boyunca Avrupa'daki güç dengesi nedeniyle koruyabildiği dış politika esnekliğini, bu târihten itibâren tamâmen yitirecektir. Önümüzdeki ciltlerde bu esnekliğin kaçınılmaz olarak yitirilmesinin sonuçlarını da irdelemeye gayret edeceğim.

1945/1946 dönüşümünde Türkiye'de iki partili sistem kurulurken, Anglo-sakson modelinden esinlenildi. Ama asıl olarak Amerikan modeli ağırlık kazandı. Çünkü, bu sistemde (İngiltere'ninkinden farklı olarak ya da İngiltere'nin aksine) iki birbirine çok benzeyen parti arasındaki siyâsal rekâbet söz konusu idi. Sol sahnede hiç bulunmuyordu. Bulunmaması için de epey gayret sarf edilmişti zâten... Türkiye, bu modelin sakıncasız olacağına karar verdi. Sınıfsal temelden yoksun ve ideolojik olarak zayıf ve benzer iki partili sistem, risksiz bir siyâsî mekanizma olarak benimsendi. Sistem, biçimsel olarak Anglo-sakson, fakat özünde Amerikan modeli idi. Türkiye, iç dinamiği ile bu sistemi dönüştüremedi ve en azından anlamlı bir siyâsal rekâbet yaratabilecek ögeleri bağrında toplayamadı. Toplumun bu yöndeki gayretleri, bu dönüşümü başarabilecek kadar olgun ve yeterli değildi. Seçkinlerin tercihleri ile dış müdahaleler, bu türden toplumsal gelişmeleri kolayca durdurabildi. Yeni rejimin muhalifleri de vardı, ama sistemi yönlendirebilecek kadar güçlü değillerdi. Bir anlamda "resmî ideoloji" dönüştü, ama toplumdaki tek ideoloji olarak kalmaya devâm etti. Alternatifinin yaratılmasına izin verilmedi. Böylece, olağan koşullarda tek-parti döneminin "resmî ideolojisi", bu kez yeni rejimin yarattığı ve tarafların mutâbakat oluşturdukları yeni bir "resmî ideoloji" tarafından yer değiştirdi. Toplumun ise bu resmî çerçevenin dışına çıkmasına izin verilmedi. Belli ki, toplumun çok geniş kesimleri de, bu dönüşümün yeterli olduğu sonucuna varmışlardı. Böylece, Amerikan siyâsetinde "sağ" olan Cumhuriyetçiler, Türk siyâsetinde CHP ile, "sol/liberal" olan Demokratlar da DP ile konumlandılar. Elbette örtüşme büyük ölçüde temsi-

li idi; bu örtüşme benzerliği ancak şekilsel olarak tanımladı. Cumhuriyetçi-Demokrat ayrımı, Türkiye'de Halkçılar-Demokratlar ayrımı olarak dönüştü. CHP'nin, adının ilk şekli olan Halkçılar olarak adlandırılmaya devâm etmesi ve bunun kalıcı olması, bu kelime oyununun bir başka şekli idi. Elbette bu ayrıma itirâz edilebilir. DP'nin sol/liberal olarak tanımlanması, aykırı ve yanlış görülebilir. Ne var ki, 1945 dönüşümünde DP'nin, 1950'li yılların sonunda algılandığından çok daha farklı algılandığını (ve olduğunu da) anlatmaya çalışacağım. Cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan bütün partiler, isimlerinde Cumhuriyete mutlaka yer vermişlerdi: CHP, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Serbest Cumhuriyet Fırkası ve başkaları... İlk kez bir parti, Cumhuriyet ismini almaksızın, kendisine demokrasi mücâdelesini simgeleyecek ve o zamâna kadar hiç bilinmeyen bir adı alacaktır: Demokrat... Bu ismin de ABD'deki Demokrat Parti'den gelip gelmediğini ve ilk kez kim(ler) tarafından telâffuz edildiğini bilmemekle berâber, bu sembolizme dikkat çekmekle yetineceğim.

Türkiye'de siyâsetin yeniden hayat bulduğu aşamada, solun siyâset sahnesine ayak basmaya başladığı sırada sahneden silinmesi süreci, sâdece iktidârın sorumluluğunda değildi. Aksine muhalefet de bu sürece isteyerek katıldı. Sol, bu iki güç arasında soluk alamadı. Aslında muhalefetin ve solun talepleri, ilk bakışta aynı gibiydi. Gerçekten de öyleydi. Fakat muhalefetin sol entellektüeller ve basın tarafından kamuoyunda desteklenmesi, iktidar açısından daha tehditkâr görülmüş olmalı ki, solun örgütsel yapısı ve gücü ile orantısız bir karşı saldırı ile bu tehdit ortadan kaldırıldı. Bu, Cumhuriyet târihinde sık sık karşılaşılan baskı politikasından daha ileri bir aşamaydı. Doğrudan fizikî tahrip gündeme gelmişti. İktidar açısından sol, dönüşümün bir parçası olamazdı; muhafet açısından ise, izin verilmeyen bir alana giriş söz konusu olmuştu ve bundan hızla vazgeçmek gerekirdi. Bu bakımdan, 1945/1946 sürecinde ve bundan sonra da solun DP muhalefeti karşısındaki tutumunu, anlayışla karşılamak gerekir. Sol da, elindeki yegâne siyâsî seçeneği kullanmaya çalışmış, fakat kendi elinde olmayan nedenlerle bunu başaramamıştı. Bağımsız ve yaygın, temelli bir örgütlenme solun yeteneğini ve gücünü aşan bir seçenekti. Bu bakımdan sol, pek de fazla yol alamadı. Ayrıca, sol denildiğinde homojen bir

hareketten söz etmenin anlamsızlığını da vurgulamak gerekir. Sol, gerek ideolojik ve gerekse örgütsel düzeyde birbiri ile derin anlaşmazlıklar içinde bulunan parçalanmış bir hâldeydi. Solda yer alan pek çok entelektüel de, bu parçalanmanın ve ayrışmanın sonuçlarını yaşadılar. Çok kez de, bütün bunların dışında kalarak, hareket içinde yer almaya çalıştılar. Solun liberal söylemi, Soğuk Savaş döneminde liberal siyâsetin sol ile özdeşleşmesine neden oldu. Daha doğrusu, bu örtüşme özellikle vurgulandı ve liberal söylem, örneğin DP muhalefetinin söylemi olmaktan çok, solun söylemi olarak algılandı ve yargılandı. Siyâset arenasında ne söylendiğinden çok, bunu kimin söylediği sorusu ağırlık kazandı. Böylece liberal siyâset geleneği, solla bağlantı kurularak, solun tekelinde gösterildi. DP muhalefeti de, bu ithamdan yeterince ders çıkardı. Sonuçta, liberalizm, tıpkı tek-parti döneminde olduğu gibi, bu yeni rejimde de ithâm edilen değerleri ile başbaşa kaldı ve liberal entellektüeller, sık sık solda olmakla suçlandıklarından, onlar da kendilerini gerçekten solda görmeye başladılar. Türkiye'de solun ideolojik yapısında derin bir karışıklık yine bu sırada doğdu. Sol, kendi değerlerinden başka, onlara sâhip çıkılmadığından, yandaşı olabileceği pek çok, ama özünde sol olmayan değerlere de sâhip çıkmak zorunda kaldı. Bu değerler, bu nedenle sola âid kabûl edildi. Gerçekte ise, sol, kendisini, kimsenin sâhip çıkmadığı, kendi değerleri ile örtüşen bütün siyâsal değerlere sâhip çıkmak zorunda hissetti. Bu çabasında ise tamâmen yalnız kaldı ve siyâsal alanda tecrid edildi.

1945 sonrası Türkiye siyâseti yeniden şekil kazanırken, bu, baştan düşünülmüş bir siyâsal teorinin uygulanması şeklinde gerçekleşmedi. Bu görüş, târihyazımının hayalci yanılgısıdır. Aksine, bütün yeni kurumlar ve ideolojiler günlük ihtiyaçlara cevap vermek üzere, âdetâ alelacele ve birbirleri ile tutarlılık aranmaksızın oluşturuldu. Aynı süreçte eskiler değişirken, yeni oluşanlar dahi yeniden dönüştürüldü. Bu kadar kısacık bir sürede, bütün bunları ayrıntılı olarak görmek gerekir. Son sahnede ortaya çıkan kurum ve ideolojiler, gerçekte doğduklarından daha farklı idiler. Bu farkları vurgulamak temel amaçlarımdan biridir. Siyâsetin her an değişebilir kuralları ve yapısı, toplumun siyâsetin ögelerine güvenerek davranmasını da önledi. İktidârın kuralları isteğinde eğip bükebilme serbestîyetine sâhip olması ve bunu yapmaktan da hiç çe-

kinmemesi, toplumun geniş kesimlerinde siyâsî ilkelerin ve etiğin öneminin ve anlamının yitirilmesine neden oldu. Eğer böyle bir şey bir zamanlar gerçekten de vârolmuşsa... Günlük, zigzaglı, gel-gitli siyâsî yapı, bir yapı olmaktan çok, üzerinde durulması güç bir platformdu. Siyâset, bu oynak platformda ayakta kalma ve karşı tarafı platformun dışına atabilme yarışı olarak beninsendi. Eski siyâsî yapı kısmen bozulmadan ayakta kalırken, yeni siyâsî yapı bu eskinin üzerine ve yanına binâ edildi. Aradaki tutarsızlık gözlerden saklanmak istendi. Bu, basit bir sentez değildi, sâdece üst üste, yan yana konulan, birbiriyle ilgisiz tuğlalardı. En önemli nokta ise, bir anda bütünüyle eskiye geri dönebilme potansiyelinin varlığıydı. Siyâset, güvenilebilir, dayanılabilir bir temelden yoksundu. İlkelere değil de, daha çok niyetlere bağlıydı. Bu seride, siyâsetin işleme sürecini ele alacağım.

Kemâlizm, tek-parti idolojisi, 1945 dönüşümünde dönüşürken, kendisini dönüştürürken, bunu başarabilecek bir özelliğe sâhipti: Kemâlizmin yeterince işlenmemiş, doktrin hâline gelmemiş, yetersiz içeriği, zayıf ideolojik örgüsü, bu bakımdan önemli bir avantajdı. Böylece Kemâlizm, neredeyse kendiliğinden kendisini dönüştürebilme esnekliğine sâhip oldu. Bir anlamda terk edilmedi, sâdece dönüş(türül)dü. Eğer Kemâlizm zamânında sert bir ideolojik zemine oturtulmuş olsaydı, 1945 dönemecindeki bu dönüşüm, çok daha zor, hattâ belki de imkânsız olurdu. Türkiye'de tek-parti ideolojisinin zayıflığı, bu dönüşümde esneklik kazanmak bakımından somut bir avantaj yaratmıştı. Dönüşümü kolaylaştırmış, fakat aynı zamanda eskiden kopuşu da gereksiz ve imkânsız hâle getirmişti.

Atatürk idolü, figürü, 1945 dönüşümünde ilk kez rekâbete açıldı. Kimin daha çok bu idole bağlı olduğu tartışması, ilk kez görüldü. Atatürk'ün mirasçıları, Atatürk idolünün hangi vâriste kaldığı konusunda anlaşmazlık içine düştüler. Bu anlaşmazlık, pragmatik bir siyâset anlayışından kaynaklanıyordu. Yoksa toplum üzerinde önemli bir etkisi yoktu. Muhalefet, kendisini meşrû alanda görmek için Atatürk figürüne sâhip çıkmıştı. Dahası, iktidârı ona sırt çevirmekle ithâm ediyordu. Bu çatışma, Atatürk(çülük) meselesini, Atatürk'ün ölümünden sonra ilk kez gündeme getirdi. Bir yanda, Atatürk'ün partisinin Atatürk(çülük) yorumu vardı, diğer yan-

da da, muhalefetin Atatürk(çülük) yorumu... Atatürk'ün siyâsî vârislerinin kim(ler) olduğuna ilişkin tartışma böyle başladı. Her iki kanat da Atatürk'ün hayatta olduğu sürece yönetime aktif olarak ve bilfiil katıldığından, aralarında o döneme ilişkin bir tartışma olması mantıken beklenemezdi. Nitekim tartışma ve çatışma Atatürk dönemine ilişkin olmadı. Başbakanlıkta 1937 yılında gerçekleşen değişim, tartışmanın başlangıç ânıydı. Özel olarak bundan sonraki dönem için Atatürk(çülük) tartışması açıldı. Böylece, Atatürk büyük ölçüde tartışma dışında bırakılırken, Millî Şef dönemi, asıl Atatürk(çülük) tartışmasının göbeğine çekildi. Atatürk ile İnönü dönemleri birbirinden ustaca ayrıldı, yalıtıldı ve ikinci dönem, meşrû tartışma alanı olarak ayrıldı. İlk dönem ise, kutsandı ve tabulaştırıldı. Atatürk(çülük) konusunda yapılabilecek ilk tartışma imkânı, böylece ortadan kaldırıldı. Rejim dönüşürken, bu ustaca manevra ile, ideolojik birikimi dönüşmeden kalabildi. 1945 dönüşümünün özgünlüğünü burada bulmak mümkündür. Bütün tek-partili rejimler dönüşürken, eski ile ilgili herşey yerle bir edilirken ve bunu yapmaksızın yeniyi oluşturmak mümkün değilken, Türk modelinde gelişmeler çok farklı oldu. Eski rejim, yeni rejimi doğururken, ona hayat verdi. Yeni rejimin kendisi, eskisi sâyesinde hayat buldu. Hayat kaynağına hep mahkûm kaldı. Bu onun yeni olma özelliklerini törpüledi, budadı ve nihâyet onu kısırlaştırdı. Doğurganlığını sınırladı ya da harâb etti. Yeni rejim, benzerleri ile karşılaştırıldığında, hep güdük ve kısır kaldı.

Bu anlamda Millî Şef döneminde gerçekleşen "İnönü'nün barış politikası", rejimin kendisini minimum ölçüde dönüştürmesi için potansiyel bir alan/temel oluşturmuştu. Böylece muhalefet iktidarla haşır neşir olmuş ve onun yerini alabilecek bir muhalefete de imkân tanınmamıştı. Geçmişle hesaplaşması gerekenler, bu hesaplaşmayı çoktan terk etmişlerdi. Muhalefet, bu geçmişin bizzat içinden çıkıp gelmişti. Onunla hemhâl olmuştu ve bütün sorumluluğunu üzerinde taşıyordu. Bu siyâsal paradoks, yeni rejimin genlerine hâkim oldu. Gerçek bir muhalefetin oluşmasını da engelledi.

Belki de barış içinde geçiş formülü, Türkiye'de demokrasinin güdüklüğünü, kısırlığını, yetersizliğini, sığlığını ve basitliğini oluşturdu. Ama aynı zamanda ona dönüşüm için esneklik de ka-

zandırdı. Siyâsal ve ideolojik pragmatizm, herşeye hâkim oldu. Bu anlamda siyâsal kültürü şekillendirmediyse de, buna herkesi ortak ederek sürdürdü.

Eğer 1945 dönüşümü, iktidârın bir anda devrilmesi ve onun yerine yeni rejimin tahkimi süreci olarak gerçekleşseydi, bu takdirde yeni rejimin daha güçlü ve daha derinlemesine yerleşmesi mümkün olabilirdi. Belki 1974 yılında Portekiz'de olduğu gibi bir askerî darbe sonucunda CHP iktidârına son verilebilse ve ardından toplumun önde gelen bütün unsurları bir arada ve uzlaşarak yeni rejimi kursalar, bu takdirde Türkiye'de demokratik gelişmelerin önü daha hızlı ve daha kalıcı olarak açılabilirdi. Belki DP içindeki muhalefetin parti yönetimine gelmesi ile, iktidarla ve eski rejimle daha en baştan sert bir mücâdele ve nihâyet nihâî bir hesaplaşma söz konusu olsa, benzer bir sonuç alınabilirdi. Ne var ki, pragmatik ve geçici anlaşma ve uzlaşmalardan kurulu olan dönüşüm süreci, bütün bunların önünü tıkadı. Aslında dönüşümün önünü açıyor gibi görünse de, son tahlilde tıkadı. Hem dönüşümün güdük ve kısır kalmasına neden oldu, hem de bütün hesaplaşmaları erteledi. Hesaplaşmanın ertelenmesi ise, sâdece siyâsî kısırlığa neden oldu. Temel sorunlar olduğu gibi sürdü ve daha da ağırlaştı. Onların çözümüne yönelik hesaplaşmadan herkes kaçındı. Bunun yolu açacağı düşünüldü. Oysa, kısa vâdede bu doğru olsa dahi, uzun vâdede yalnızca yolu uzattı ve kaçınılamayacak hesaplaşma uzadıkça, hesaplaşmanın doğuracağı sonuçlar da daha ağırlaştığından, paradoksal olarak hesaplaşmadan kaçınma daha doğru göründü. Dönem değişti, sistem olduğu gibi korundu. Dönem değişti, rejim korunmaya çalışıldı. Sert hesaplaşmalardan çekinildi.

Yine de bütün muhalefet kanadının bu kutsal anlaşmaya katıldığını söylemek haksızlık olur. DP içindeki çatışma, aslen bu uzlaşmaya karşı çıkan grubun eseridir. Bu grubun marjinal kalması, toplum içinde de benzer bir uzlaşmanın kolayca benimsendiğini gösterir. Bununla birlikte, marjinal muhalefetin görüşlerinin daha ayrıntılı bir şekilde irdelenmesi, en azından bu uzlaşmaya uzak kalanların seslerinin yeniden duyulmasını sağlayacaktır. Bunu elimden geldiğince yapmaya çalışacağım. Eski rejimi ve belki de dolayısıyla Atatürk(çülük)ü sâdece onlar tartışmaya açma potansiyeline sâhiptiler.

1945-1950 dönemini pek çok yönden ele almak mümkündür: (a) İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı döneminin ikinci ve son kısmı, (b) İsmet İnönü'nün yeni politikası, (c) muhalefet partisinin/partilerinin kuruluş ve oluşum dönemi, (d) iktidar partisi ile muhalefet partilerinin kendi içlerindeki değişim ve dönüşümler, (e) iktidar ve muhalefet partileri arasındaki siyasî çatışmalar, (f) toplumun siyâsî süreçlere katılımı ve ortaklığı, (g) iktidar mücâdelesi, (h) eski ve yeni siyâsî kurumlar ve ideolojiler, (ı) iktisat politikaları, (i) ordu-politika ilişkileri, (j) sosyal politikalar ve (k) laiklik konuları olarak... Bu seride okuyucu bütün bu temaların ele alındığını görecektir. Ancak, "yeter devri" olarak da tanımlanabilecek olan bu sürecin çok daha farklı ve anlamlı yönleri vardır ki, bu yönlere ilk kez burada yer verdiğimi düşünüyorum. 1945-1950 dönemini "yeter dönemi" olarak da adlandırmak mümkündür. Herşey herkesin bir şekilde "yeter" demesini gerektirecek kadar birikmişti.

DP içindeki iktidar mücâdelesini de anlamlı ve önemli buluyorum. Literatürde genellikle gerek iktidar ve gerekse muhalefet partisi içinde başgösteren çatışmaları ve ayrışmaları, şâhinler ve güvercinler olarak gören alışılagelmiş târihyazımına karşı, her iki partinin de iç yaşantılarında görülen siyâsî çatışma ve çekişmeleri, daha yakından ele almanın gereğini düşünüyorum. Böylece çatışan tarafların siyâsî pozisyonlarının anlamını daha yakından anlamak ve böylece onlar hakkında verilmiş olan olumlu ya da olumsuz yargıları yeniden gözden geçirmek imkânını bulabiliriz. Bu bakımdan her iki partinin de iç çekişmelerine özel bir önem vereceğim. Bu çatışmaların siyâsî sonuçlarının olduğu kadar, bizzat çatışmaların kendisinin de önemli olduğu kanısındayım. DP, bir anlamda bu çatışmalar temelinde yeniden dönüştürüldü ve 1950 öncesinde bu süreç tamamlandı. DP'nin de bu dönüşümüne dikkat etmek gerekir. DP'nin merkezi ile örgütü ve tabanı arasındaki gerginlik, bu çatışmanın tezâhürüdür. Bu bakımdan muhalefet partisinin örgütsel ağırlığı, iktidar partisi ile kıyâs kabûl etmez. Tezim, DP'nin kuruluşundaki yapısı ile iktidâra gelmeden az önceki yapısının farklı olduğu yönündedir. Bu farklılık, DP hareketinin yapısının ve karakterinin tartışılmasını gerektirir. Bu anlamda "46 ruhu" ile "50 ruhu" arasındaki farkı bulmak ve analiz etmek niye-

tindeyim. DP'nin kuruluşundan itibâren kendi iç çelişkilerini, çelişmelerini, anlaşmazlıklarını ele almak gerekir. Siyâsetin yeniden dönüşüm geçirdiği bu süreçte, muhalefetin iç tartışmaları anlamlıdır. Bu tartışmalar, iktidâra kadar sürdü. Bu açıdan, DP'nin yapısını, yöneticilerini, yönetimini, ideolojisini yakından incelemek gerekir. Bunları, kendinden önceki deneyimler ışığında karşılaştırarak yapmak, temel önceliklerim arasında yer aldı.

DP kurucularının farklı isimler olması da mümkündü, bir seçenekti. Celâl Bayar ismi, eski tartışmaların, ama özellikle de Atatürk dönemi ile ilgili bir tartışmaların açılmasının önüne geçebilmek için belki de yegâne çâreydi. Bir başka seçenek, olsa olsa Rauf Orbay olabilirdi ki, emekliye ayrılmış olan Orbay'ın bir daha bu türden mâcerâlardan uzak kalmak istemesini anlayışla karşılamak gerekir. Diğerleri, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele, Kâzım Karabekir, hepsi de uzun zamandan beri artık iktidar olmuşlardı. Onların liderliği, olsa olsa muvâza dedikodularını daha da fazla köpürtmekten başka bir işe yaramazdı. O târihte başkaca bir isim de bulunmuyordu. İktidârın uzağında bulunan bir tek Genelkurmay eski Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak vardı. Çakmak, bu türden bir liderliğe aday olabilirdi. Çok daha eski bir târihte iktidardan tasfiye edilmiş olan Dışişleri eski Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile İçişleri eski Bakanı Şükrü Kaya'nın isimleri de hatırlanabilir; fakat onların toplum üzerindeki etkileri herhâlde pek azdı. Fethi Okyar yaşasaydı, muhtemelen ilk akla gelen isimlerden biri olurdu. İnönü, DP'yi Müstakil Grup'tan bir adım daha ileri kurgulamıştı. Ama SCF kadar dahi ileri gitmemeliydi. Hele onun "yanlışlar"ını aslâ tekrâr etmemeliydi.

Elbette 1945 dönemeci, iktidar seçkinlerinin karârı idi. Ben bu seride bir başka şeyi daha iddiâ edeceğim: Dış politikanın aksine, yönetici seçkinlerin önünde iç politikada seçenekler vardı. Bu seçenekler arasında tercih yapma imkânları vardı ve bunu yapmaktan da kaçınmadılar. Burada iktidar seçkinlerinden ya da yönetici seçkinlerden söz ederken, sâdece CHP'nin önder siyâsî kadrosundan söz etmiyorum. Aksine, dönemin iktidârı ve muhalefeti ile bütün siyâsî seçkinlerinden bahsediyorum. Her birinin ayrı ayrı politik esneklik gösterebileceği alan(lar) vardı ve bunu yapmaktan da kaçınmadılar. Dolayısıyla, iç politikadaki gelişmeler, kendi dinamiğinin yoğun etkisinde kalabildi.

Bütün öyküyü tek başına İsmet İnönü ve onun kişiliği üzerine oturtmanın anlamsız ve yetersiz bir çaba olduğunu ifâde etmeye çalışıyorum. İnönü dahi, bu süreçte yeterli tecrübeye sâhip değildi. Bu görüş, ilk bakışta yanlış gibi görünebilir. Çünkü, bizzat İnönü, gerek Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve gerekse Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimlerini yaşamıştı. Ama şartlar farklıydı artık... Türkiye'nin kendi içine kapandığı, dış dünyâdan tecrid olduğu, tecrid edildiği ve bundan dolayı da kısmen memnun olduğu ve böylece iç politikada elini tamâmen serbest hissettiği o dönemlerin aksine ve o dönemlerden farklı olarak, İkinci Dünyâ Savaşı sonrası dünyâsı, Türkiye'nin bir an önce içinde yer bulmaya çalıştığı, entegre olmak istediği ve bunun için girişimlerde bulunduğu bir dünyâ idi. İnönü bile bu yeni dünyânın neler getireceğinden habersizdi. Hissediyordu, fakat bilemezdi. Dış dinamiğin iç politika üzerinde bu denli tâyin edici olduğu bir dönem nâdiren yaşanmıştı. Bu bakımdan iç ve dış koşulların tamâmen farklı olduğu bir dünyâ ve Türkiye'de, eski tecrübeler pek de bir işe yarayamayabilirdi.

Dönemin bir diğer özelliği de, hemen hemen bütün siyâsî aktörlerin ve örgütlerin ideolojik bir dönüşüme/kırılmaya mâruz kalmış olmalarıdır. Sâdece iktidar değil, fakat muhalefetin bütün unsurları da, dönem içinde ideolojik bir dönüşüm içindedirler. Dönemin başındaki ideolojik pozisyonlar ile sonu arasındaki farklar müthiştir. Bu ideolojik dönüşüm, gerek politik görüşlerde ve gerekse ekonomik görüşlerde açıklıkla görülür. İdeolojilerin neden ve nasıl dönüşmüş olduğunu göstermek, bu çalışmanın amaçlarından biridir. Tezim, hemen hemen bütün siyâsî aktörlerin ve örgütlerin, zaman içinde, toplumda hâkim olan, fakat su yüzüne çıkma imkânı bulamamış ideolojik eğilimlere yakınlaşma gereğini görmüş olmalarıdır. Dolayısıyla, sorun, yine bir tercih değil, bir zorunluluktur. Toplumda hâkim olan ideolojiler, resmî ideolojinin eski versiyonunun göreceli olarak hâkimiyetini yitirmesi süreci içinde, bütün politik aktörlerin ve örgütlerin doğrudan etkilenmek zorunda kaldıkları yeni hâkim ideoloji(ler) hâline geldiler. O zamâna kadar toplumda yaygın kabûl gören ideolojilerin, görüşlerin, anlayışların, inançların ortaya çıkamamış olması, onların yok oldukları anlamına gelmezdi ve nitekim bu dönemde görülen bü-

tün gelişmelerde, bu gerçeğin damgası vardır. Toplum, bütün politik aktörleri ve örgütleri kendine benzetmeye çalışıyordu. Onlar da, benzemeye çalışıyorlardı. Ama bu kaçınılmaz bir süreçti, gerçek bir temsilî sistemde, bu sistemde yer almak isteyen tüm kesimler, bu benzeşmeye kaçınılmaz olarak katılmak zorundaydılar. Elbette, bu dalgadan göreceli olarak uzak kalmak isteyenler de vardı. Seçkinlerin seçkin ideolojileri, temsilî bir sistemde elbette yer bulabilirdi, fakat hâkim ideoloji olmaktan da çıkabilirdi. O zaman seçkinler açısından şöyle bir ikilem söz konusu idi: İdeolojilerinden vazgeçmeyebilirler, fakat iktidârı yitirebilirlerdi ya da iktidarda kalabilmek için değerli ideolojilerinden tamâmen ya da kısmen ferâgat edebilirlerdi. İktidar seçkinleri, ikinci tercihi bir zorunluluk olarak benimseme sürecini yaşadılar. Yeni rejim stabilize olacaksa, zâten ortada başka bir seçenek de bulunmuyordu. Sonuçta, 1945 sonrasında toplumdaki hâkim ideoloji(ler), resmî ideolojiye âdetâ sızdılar. Onun yeniden yapılandırılmasında etkili oldular. Bu karmakarışık ve amorf bir süreçti. Bu süreç, halkın yönetim üzerindeki etkisinin/gücünün başlangıcını oluşturdu. Bu sürecin ayrıntılı bir analizi yapılmadan, yeni ideolojinin eskisi ile nasıl bağdaştırıldığını anlamak güçtür.

Elbette, toplumun tamâmı eşit ekonomik ve siyâsal güçlerden oluşmuyordu ve daha güçlü kesimlerin ideolojilerinin ve hedeflerinin ön plâna alınması kaçınılmazdı. Bu anlamda, döneme tekâbül eden büyük dönüşüm sürecinde ve bu vesileyle, tek-parti döneminin hâkim ideolojisinin taşıyıcısı olan asker ve sivil bürokrasiye karşı toplumun değişik kesimleri, farklı sınıfları, kısmen onların da desteğini alarak, toplumda hâkim ideolojinin yeniden belirlenmesi mücâdelesinde hayli ileri gittiler. Böylece, bir zamanların tek-parti ideolojisinin resmî hâkimiyeti sona ererken, bu hâkimiyet, büyük ölçüde toplumun farklı gruplarının, ama bu eski ideolojiden de yararlanarak, ondan destek alarak, ona yaslanarak, gerektiğinde kendisine buradan meşrûluk alanı yaratarak, son derece pragmatik bir şekilde ve tutarlı olmaya da gerek görmeksizin, yeni bir hâkim ideoloji tesis etmesine yaradı. Toplumun çok farklı kesimleri, bu süreçte, yeniden inşâ edilen hâkim ideolojiyi yaratırken, pek çok şeyden yararlandı. Herhangi bir şekilde siyâsal teorinin yeniden oluşturulmasında tekel kurmak gibi bir endişe taşımadığı gibi, yeni ide-

olojinin amorf olmasında da herhangi bir sakınca görmedi. Toplumun geleneksel görüş ve inançları, tek-partinin asker ve sivil bürokratlarının eskimeye başlamış olan hâkim ideolojik ögeleri, yeni dünyâ düzeninin ortaya çıkardığı ve hayli moda olan bütün yaklaşımlar, özel olarak döneme tekâbül eden siyâsal ve ekonomik hedefler, eklektik bir şekilde amorf bir ideoloji üretti. Hemen hemen herkes, bu amorf yığın içinde kendisine yakın ve uygun görüşler, inançlar ve yaklaşımlar gördü. Tutarlı olmak isteyenler ise, toplumun kendilerine yakın ilgi göstermediğini hayret içinde gördüler, fakat bunu fark etmeleri epey zaman aldı. Toplum, ideolojik tutarlılık adına katılık değil de, ne pahasına olursa olsun gerçekleşecek değişim için amorf bir ideoloji ile yetineceğinin işâretlerini verdi. Bu ideolojinin hangi yöntemlerle ve araçlarla yeniden imâl edildiğini analiz etmeye çalışacağım. Toplum, bu süreçte, öncelikle asker ve sivil bürokrasinin yarattığı hâkim ideolojinin vesâyetinden sıyrılmaya çalıştı ve ardından kendine âid, fakat bağımsız da olamayan bir ideolojiye sâhip çıktı. İdeolojik mücâdele, siyâsî arenada cereyân etti ve iktidar mücâdelesinin ayrılmaz yönünü oluşturdu. Toplumda göreli olarak güçlü olan burjuvazinin bağımsız siyâsal örgütleri, meslek örgütlerince de desteklendi. Örgüt ve ideoloji, etkinlik sürecinin kanallarını oluşturdu. İktidâra giden süreç karmaşıktı. Bu karmaşa içinde birbirleri ile pek de tutarlı olmayan pek çok öge bir araya gelebildi. Bundan kasdım, hem sınıfsal ittifaklar, hem de örgütsel ittifaklardır. İdeolojik fluluklar ise, bu ittifakları mümkün kılan önemli birer etkendi.

CHP'nin ideolojik dönüşümü üzerinde de önemle duracağım. CHP'deki ideolojik kırılma(lar), muhalefetin tezleri karşısında hızla gündeme geldi. Bu, bir bakıma eski ideolojinin ne denli zayıf temeller üzerinde yükseldiğini de göstermektedir. Kendi görüşlerinden bu denli hızlı ve rahat bir şekilde vazgeçebilen CHP'nin ideolojik yapısının ne denli esnek/zayıf olduğu, bu vesile ile bir kez daha görülmelidir. Ancak yönetim açısından da bu dönüşüm önemli bir sorun oluşturmuyordu. İdeolojik argümanlarının inandırıcılığı ikinci plânda kalmış, sâdece siyâsî rekâbetin yarattığı günlük politikanın vazgeçilmez sonuçlarına mahkûm olunmuştu. Ama daha da önemlisi, ne politik aktörlerin, ne örgütlerin ve ne de toplumun gözünde bunların önemi vardı. Gerçekte iktidârın ideo-

lojik çöküntüsü, toplumun resmî değil de, gerçek hâkim ideolojisinin ne olduğunu açıkça göstermişti. Toplumun ideolojik değerleri su üstüne çıkmış ve nihâyetinde siyâseti etkilemeye başlamıştı.

Eğer iktidarda bulunup da, bu durumu gören ve dönüşüme karşı direnç göstermek isteyen ve ilkeli siyâsetten yana olanları görmezden gelirsek, onlara karşı haksızlık etmiş oluruz. CHP içinde de eski ideolojinin vazgeçilmezliğini savunan etkin bir grup vardı ve haklı olarak bu ideolojik dönüşümün/kırılmanın/teslimiyetin nedenlerini sorguladılar. Bu sorgulama, iktidar içinde de tartışmalar, çatışmalar ve kırılmalar yarattı. İlkelere sâhip çıkanlar, bu tartışmayı yitirdiler. Birçoğu kişisel olarak büyük bir hayalkırıklığı içinde eski güçlü pozisyonlarını ya terk ettiler ya da terk etmek zorunda kaldılar. Kişisel dramlar, bu siyâsal yenilgiyi izledi. Gölgeye çekilmek zorunda kalanlar, intihar ile yüzleşmek zorunda kalanlar ve bütün hayâtına anlam veren sembollerden ayrı ve uzak kalanlar, bundan böyle geçmişleri ile başbaşa kaldılar ve zamânı ve târihi âdetâ durdurmaya çalıştılar. İlkelerine sâhip çıkmaları şövalyece bir davranıştı, fakat zamâna karşı durmaları onların kişisel trajedilerini yarattı. Nihâyet siyâset, şövalyalikten çok, zamânın gereğini yapmaktı. Onların belki de tam olarak göremediği şey, yönetimin son bulduğu ve siyâsetin yeniden hayat bulduğu bir Türkiye'de yaşamak zorunda oldukları idi. Pek çoğu bunu görmek ve kabûllenmek istemedi. İktidar da, toplumun yaygın ve hâkim değerlerini kabûllenmek ve ona uyum göstermek zorunda kaldı. Son tahlilde, toplum, tek-parti döneminin hâkim ideolojisini esir aldı ve aynı zamanda paradoksal olarak onu benimsedi. Bu ikili sürecin nasıl işlediğine dikkat etmek gerekir. Bir yandan uyuşma, diğer yandan da red süreci, aynı anda, birlikte cereyân etti. Bu tek yanlı bir süreç değildi, ikili bir süreçti ve ortaya garip bir karışım çıktı. İktidar topluma boyun eğdi, ama toplum da bunun karşılığında iktidar(lar)a boyun eğdi.

Tek-parti ideolojisi nasıl olup da bu kadar kısa zamanda ve âniden dönüşüm geçirebildi sorusuna yanıt vermek gerekirse, iktidârın bu ideolojiyi içselleştirmekte güçlüklerle karşılaştığını söyleyebiliriz. Yâni, CHP'nin de zamânında kendi ideolojisini kendisine inandırmakta ve kendi kütlesinin bu ideolojinin tamamını içselleştirmesinde güçlüklerle karşılaşmış olduğunu söyleyebiliriz.

CHP'nin bu ideolojik zayıflığı, dönüşümü göreli olarak kolaylaştırır ve mümkün kılarken, diğer yandan da yeni bir ideoloji yaratmaktaki güçsüzlüğü ve kısırlığı açıklamaktadır. Eski reddedilirken, yeni ideoloji(ler) de açıklıktan yoksun kalmıştır.

CHP'nin karşı karşıya kaldığı bir önemli sorun da, yeniden örgütlenmekti. CHP örgütlü bir parti değildi. Yâni taşra teşkilâtına hiçbir zaman gerekli önemi vermemişti. Buna ihtiyaç duymamıştı. Esas olarak devlet örgütü içinde yer almak, oradan beslenmek ve yönetilmek, CHP'nin temel özelliğiydi. Bu defâ, gerçek bir örgüte ihtiyâcı vardı. Bunu gerçekleştirmek istedi. Ne ölçüde başarabildiğine yanıt vermeye çalışacağım. Ama devletten de vazgeçemedi. Devlet ile parti birlikteliği hep sürdü.

CHP'nin bu yeni dönemde gerek ideolojik ve gerekse örgütsel olarak nasıl bir dönüşüme uğradığını izlemek, temel amaçlarımdan biridir. CHP'nin tek-parti dönemindeki örgütsel özellikleri ne ölçüde sürebildi ve CHP'nin resmî düzleındeki ideolojik hâkimiyeti, bu dönüşümün sonucunda nasıl hasâra uğradı sorularına yanıt bulmaya çalışacağım. CHP'nin geleneksel ideolojik düzlemi, hem değişti, dönüştü ve hem de aynı donukluğunu sürdürdü. Bu ikili yapıyı hep bağrında taşıdı.

Laiklik sorunu, din ve politika ilişkisi, dönüşüm döneminin en çetrefilli konularından biri olmaya devâm etti. Gerek iktidar ve gerekse muhalefet, bir uzlaşmaya varabilmek için gayret içinde oldular. Tek-parti döneminin laiklik anlayışı, bu uzlaşma çabası için hayli dardı. Bu bakımdan değişmesi ve dönüşmesi gerekiyordu. Diğer yandan, muhalefetin tutumu da ikiliydi. Bir yandan, bu uzlaşmaya yatkın kesimler vardı, diğer yandan da çok daha radikal önerileri olan gruplar da vardı. Muhalefetin kendi içindeki tartışmaların ve çatışmaların bu anlaşmazlık dolayısıyla derinleştiğini saptamak da önemlidir. Yine de son tahlilde din üzerine, laiklik üzerine yapılan tartışmaların, toplum üzerinde derin etkilere yol açtığını söylemek mübâlâğa olur. Toplum, elbette bu tartışmalarla yakından ilgiliydi, fakat teorik tartışmalardan çok pratik uygulamalarla yetineceğini de belli etmişti. Dinî söylemlerin seçimlerde başat rol oynadığını söylemek, gerçeği tahrif etmek olur. Din konusunda çok daha radikal söylemleri olan muhalefet grubunun seçimlerde aldığı sonuçlar bunu göstermektedir.

Diğer yandan da, iktidarın laiklik konusundaki tutumu anlayışla karşılanmalıdır. Siyâsetin yeniden başat öge olduğu bir sırada bunu görmezden gelmek mümkün değildi ve iktidar da, hayli tereddüt ettikten sonra, bu alanda da değişimden geçmeye karar vermişti. Bunun dönemin sonuna doğru olması da tesâdüf değildir. Rejim değişikliğinin stabilize olduğu bir sırada, bu önemli konunun da yeniden gözden geçirilmesi kaçınılmazdı. Ama daha da önemlisi, artık bir karar verme ânı gelmişti. 1950 seçimlerinden hemen önce bu kaçınılmaz dönüşümün gerçekleşmesi şaşırtıcı sayılamaz. Belki de şaşırtıcı sayılması gereken, CHP'nin laiklik konusundaki tutumunu kendi içinde pek de direnişle karşılaşmadan hayli esnek bir boyuta taşıma becerisini göstermesidir. Bu dönüşüm, göreli kolaylığıyla, CHP'nin de klâsik laiklik anlayışını taşımakta zorlandığını ve içselleştirmekte de hayli güçlüğe uğradığını göstermektedir.

Dönemin ordu-politika ilişkileri de önemlidir. Bunu ayrı bir başlık altında inceleyeceğim. Ordu da, bu büyük kırılma ânında homojenliğini yitirdi. Siyâsal dalgalanmalar onu da etkiledi. Eğer o zamâna kadar homojen kalmış ve hiç etkilenmemişse... Ordu, üst rütbeliler ile alt rütbeliler arasındaki ayrıma göre, siyâsal dalgalanmalardan günlük olarak etkilenmeye başladı. Üst rütbeliler iktidar yanlılığını korurken, alttakiler muhalefete yakınlaştılar. Dahası, ordu içindeki ilk cuntalar bu sırada kuruldu. Bu cuntaların esas amacı, CHP iktidârına son vermekti. Yâni, 1946-1950 yıllarında bir askerî darbe olma ihtimâli, yalnızca bir fantezi değildi. Bu, mümkündü. Seçeneklerden biriydi. Eğer bir darbe olsaydı, bu, CHP'ye ve İnönü'ye karşı yapılacaktı. Yâni, muhalefetin ordu içinde de destekçileri vardı.

Ekonomik politikayı da ayrı ve bağımsız bir başlık altında ele alacağım. Dönemin yeni ideolojisi özellikle bu alanda ortaya çıktı. Eskiden kopuşun en görkemli olduğu alan ekonomi idi. Devletçi ekonomi, bir anda dönüştü, değişti ve gözden düştü. Bu sürece herkes cânı gönülden katıldı. Eski devletçi ideolojiyi ve uygulamaları savunacak hiç kimse kalmadı. Hattâ bizzat bunu gerçekleştirenler de, artık sâhip çıkmaya gerek görmediler. Dönemin ilk gözden çıkarılan tek-parti ideolojisi devletçilik oldu. En kolayı da zâten buydu. Devletçiliğe sâhip çıkmaya devâm edenler, kı-

sa zamanda ne denli küçük bir grup olduklarını anladılar ve hızla tecrid oldular. Bu süreç, neredeyse göz açıp kapayıncaya kadar tamamlandı.

Diğer yandan, o zamâna kadar hemen hemen hiç gündeme gelmemiş olan sosyal politika önlemleri, yine bu dönemin önde gelen özelliğidir. Bu konuyu da bağımsız bir başlık altında ele almak gerekir.

Ben burada dönemin kritiğini yaparken, yalnızca dönemin politik aktörleri ile örgütlerini eleştirecek değilim. Bu, zâten çok yapıldı. Ayrıca, bu türden bir eleştiri sanırım hayli demogojik bir yaklaşım olurdu. Aksine, bunun yanında, toplumun tutum ve davranış kalıplarını da masaya yatırmak taraftârıyım. Boşu boşuna bir halk dalkavukluğunun da anlamı yoktur. Bu açıdan bakıldığında, toplumun kendisinin de mercek altına alınması gerekmektedir.

Yeni dönemde hukuk ön plâna çıkmalı ve öyle de kalmalıydı. Hukuk, yeni rejimin temelini oluşturmalıydı. Oysa, Abdülhamid'in mirası dâvâsında göreceğimiz gibi, rejim ve inkılâp adına hukukun ikinci plâna atılabileceğini, dönemin hemen hemen bütün politik aktörleri kabûllendiler. Sâdece muhalefetin muhalefeti, bu geri plâna karşı çıktı. Ama sâdece bu gelişme dahi, tek başına, siyâsetin hukukun önünde yer aldığını gösterdi. Bir kez daha ilkelerin değil de, pragmatizmin geçerli olduğu anlaşıldı. Hukuk bir kez gözardı edilince, bunun sonuçlarının neleri kapsayabileceği ise, pek de umursanmıyor gibiydi.

Bütün dönemi olgular temelinde yeniden yazarken, elbette yeniden değerlendiriyorum. Bu analiz ve değerlendirme süreci, elbette bugünün sorunsalının kesinlikle tâyin edici olduğu bir yaklaşımı içinde barındırıyor. Nitekim, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)* kitabının son cümlesi şöyleydi: "Bu dönemle ilgili bir araştırma, herhâlde Türk demokrasinin sorunlarına da ışık tutmalıdır." Belki artık bu kadar iddiâlı olamam... Ama yine de elimden geleni yapmaya çalıştım.

İktidar partisi olan CHP, belki bugün pek çok kimseye şaşırtıcı gelse de, yeni rejimi yeni bir "inkılâp" (devrim) olarak sundu. Pek çok "armağan"dan sonra sıra buna gelmişti. Ama bu açıklama hemen yapılmadı. En sonunda yapıldı. Çünkü, başta hiç kimse böyle bir "armağan"dan haberdâr değildi! Hattâ "armağan"ın sâhip-

leri dahi! Nihâyet sürecin geri dönülemez hâle geldiği andan itibaren, CHP'nin inkılâpçı kimliği yeniden hatırlandı ve rejim dönüşümü bir inkılâp olarak takdim edildi. Bu, aslında partinin yeni bir propaganda konusu idi ve Cumhuriyet devrimleri ile birlikte son halka olarak sunuldu. Bugün artık unutulmuş dahi olsa, ben bu dönüşümün bir inkılâp olarak sunulmuş olduğunu vurgulamak niyetindeyim. Çünkü, bu sâyede, tek-partili rejimin siyâsî meşrûluğu sorununa yönelik bir girişimde daha bulunmak mümkün olabilir.

Bu noktada *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası* kitabımda yaptığım gibi, yeniden vesâyetçi tek-parti rejimi teorisinin eleştirisine geri döneceğim. Bilindiği gibi, CHP, rejimin dönüşümünde, 1945 yılından itibâren, siyâsî meşrûluğunu, yâni tekpartili diktatörlük rejimini, koşulların uygun olmadığı gerekçesi ile açıklıyor ve 1945 dönüşümünü gerçekleştirmesini de, bu tezinin doğrulanması olarak görüyordu. Oysa, 1945 yılında gerçekten de koşullar uygun hâle gelmiş ya da tek-parti rejimi koşulları uygun hâle (nihâyet) getirmeyi başarabilmiş miydi? 1945 yılına dek bir yandan dış tehditler söz konusu idi ve bir yandan da devrimleri koruma endişesi vardı. Bu görüş, hatırlanacağı gibi, bütün tek-parti rejimi boyunca rejimin meşrûluk gerekçesi olarak sunulmuştu.Tek-parti rejimi, böylece kendi varlık nedeninin ideolojik meşrûluk temelini kurmuştu. Gerçi 1945 yılına dek sözünü etmese de, tam bu sırada vesâyetçi tek-parti rejimi teorisini yaratmıştı.

Gerçekte 1945 dönüşümünde o zamâna kadar vesâyetçi tekparti rejimi teorisini meşrûlaştıran bütün argümanlar olduğu gibi devâm ediyordu. Ne dış tehdit kalkmıştı (Sovyetler Birliği, dış tehdidin yeni adı idi), ne de irticâ tamâmen yatıştırılmıştı ve ne de inkılâplar güvence altına alınmıştı. Ayrıca, 1945 dönemecinde, bir süreden beri sesi soluğu çıkmayan Kürt milliyetçiliğinin de yeniden hatırlanması söz konusu olmuştu. İran'ın kuzeyinin Sovyet işgâlinde kalması, sâdece Türk-Sovyet sınırının genişlemesi anlamına gelmiyor, fakat aynı zamanda bu bölgede bağımsız bir (Mahabad) Kürt devletinin de doğuşuna tanıklık ediyordu. Bu gelişmelerin Türkiye'de yaşayan Kürtler üzerindeki etkilerinin öngörülmesi kolay değildi. Geçmiş tecrübeler, bu konuda tedbirli olmayı gerektirirdi. Bir de Ermeni meselesi ortaya çıkmıştı ve bu da Sovyet-

ler Birliği tarafından destekleniyordu. Bütün bu gelişmeler, aslında vesâyetçi tek-parti rejimi teorisinin bütün argümanlarını yalnızca güçlendiriyor, fakat 1945 dönüşümünün önünü kapatıyordu. O hâlde nasıl oldu da, bütün bunlar gözardı edildi? Bunun yanıtını verirken, elbette vesâyetçi tek-parti rejimi teorisini yeniden gözden geçirmek gerekir. Çünkü, bu kez neden-sonuç ilişkisi tamâmen değiş(tiril)ecektir.

Döneme ilişkin târihyazımı bir anlamda donmuş ve kalıplaşmıştır. İktidârın resmî görüşü daha o sırada kaleme alınmıştı ve bu görüş, aslında aradan geçen altmış yıldan beri de hiç değişmemiştir. Buna göre, rejimin dönüşümü zâten başından itibâren plânlanmış olan bir hedefti. Tahmin edileceği gibi, burada vesâyetçi tek-parti rejimi teorisi gündeme gelmektedir. Dış baskılar ya da dış politika ihtiyaçları, bu açıklamada ya hiç yer almaz ya da ancak küçük ölçüde sözü edilebilir. Fakat esas dinamik, CHP'nin ve özellikle de İnönü'nün kişisel karârıdır. Elbette versiyonlar bâzen birbirinden nüans olarak ayrılabilir, fakat temelde bir farklılık bulunamaz. Süreç, başından sonuna kadar plânlanmış ve düşünülmüş bir siyâsî yürüyüş olarak resmedilir. Eğer süreç içinde sorunlar yaşanmışsa da, bunun suçlusu daha çok kendisine sunulan imkânı doğru kullanamamış olan muhalefet partisi/partileridir. Buna karşılık, muhalefetin târihyazımı bunun neredeyse tam aksidir. Aslında CHP ve İnönü iktidardan ayrılmak istememiştir. Buna mecbur kalmışlar ya da bırakılmışlardır. Nitekim dışarıdan baskılar ya da dış politika gelişmeleri, onları bu karârı almak zorunda bırakmıştır. Fakat bunun kadar ya da bundan daha ağırlıklı olarak muhalefetin kendisi, bu sürece giden yolu başlatmış ve bir daha da geri dönülmesini engelleyen ana faktör olmuştur. İktidar, muhalefetin önderliğinde halkın direnişi karşısında sonunda pes etmek zorunda kalmıştır. Tabiî yine farklı versiyonlar da söz konusudur. Zaman zaman bu iki görüşün telif edilerek, bir anlamda hangi tarafta yer alınırsa alınsın, karşı görüşün de kısmen doğruluğundan söz eden târihyazımı örneklerine de rastlanmaktadır. Ancak, zaman zaman birbirlerine değseler de, sonuçta târihyazımında sâdece iki paradigma vardır. Bu iki farklı paradigmaya mahkûm edilmişlik gözle görülür.

Dönemin daha çok Marksist yaklaşımın izi olarak kabûl edebileceğimiz sınıfsal çözümlemelerini ben şahsen çok ciddîye alıyo-

rum. Bu tür kuramsal modeller ve analizler olmadan, sınıfsal bir ayrışma, analiz ve mücâdele sürecine sırt çevirerek, basit bir politik dönüşümden söz etmenin yetersiz kalacağının elbette farkındayım. Yine de bu alandaki çözümlemeleri gözden geçirmenin yararlı olacağı kanısındayım. Acaba kuramsal yaklaşımlarla olgular ne ölçüde uyuşmaktadır sorusuna yanıt bulmaya çalışacağım. Eğer uyuşma sorunu varsa, bu durum, kuramın mı yanlış olduğunu göstermektedir, yoksa olgulardan bağımsız kuramsal çalışma olamayacağını mı bize hatırlatmaktadır sorusunu yanıtlamayı da sona bırakacağım. Yine de belirtmeliyim ki, burjuvaziye karşı bürokrasinin vesâyetini ya da siyâsî vesâyetçiliğe karşı burjuvazinin mücâdelesini kutsamaktan daha farklı bir yaklaşım geliştirmeye çalışacağım.

Bu dönemde burjuvazi, son derece amorf bir yapıdaydı. Az sayıdaki büyük kentte, hayli cılız bir sanâyi sermâyesi, çok gelişmiş bir ticâret sermâyesi ile birlikte idi. Ama gelecek tasavvurlarında tamâmen örtüştükleri de söylenemezdi. Taşra ise, ticârî sermâye ile tarım sermâyesinin kısmen ayrı, kısmen de bütünleştiği bir alandı. Bu alan büyük toprak sâhipliği ile de içiçe geçmişti. Eşraf olarak isimlendirilen taşranın ekonomik ve sosyal seçkinleri, bu ittifâkın temeli idi. Bütün çıkarların nihâî tahlilde aynı olduğu, ama aralarında keskin ayrımların da söz konusu olabileceği bir dönüşümden söz ediyoruz. Her konuda bir anlaşmadan değil de, kısmî ve geçici ittifaklardan söz etmek belki daha anlamlı olacaktır. Toplumun iç ayrışmasının daha başında bu türden yakınlaşmalar ve ittifaklar kurmak, elbette göreli olarak daha kolay ve mümkündü. Yanlış anlaşılmamalıdır: Asker ve sivil bürokrasinin de blok olarak davrandığını söyleyemeyiz. Toplumların bu türden derin kırılma anlarında görüldüğü gibi, eskiden beri varlığını sürdüren monolitik bloklar, içlerinden çatlıyor ve kırılıyordu. Bu bakımdan, burjuvazinin iç kırılmaları kadar, bürokrasi de kırılgandı ve bu onu daha da zayıflatıyordu. Asker ve sivil bürokrasinin dönüşümden yana olan kısmı, diğer kısmından daha zayıf değildi. Sâdece belki daha güçlü değildi. İktidar partisinde göreceğimiz dönüşüm, bu gücü göstermektedir. Burjuvazi, muhalefetin ideolojik yapısını da güçlendirdi ve şekillendirdi. Burjuvazi, bürokrasiden de destek gördü ve gerektiğinde ona destek vermekten de ka-

çınmadı. Geniş yığınlar açısından, yegâne seçenek, örgütlü muhalefetin peşine takılmaktı. Muhalefet açısından ise, yegâne seçenek, yığınları örgütlemekti.

Görüldüğü gibi, bu dönem, aradan geçen yirmi yıldan sonra, toplumun yeniden hareketlendiği ve bu hareketliliğini bir daha aslâ sona erdirmeyeceği bir dönüşümün başlangıcıdır. Bu bakımdan, tıpkı 1908 İkinci Meşrûtiyet ve Millî Mücâdele ve hemen sonrasındaki gelişmelerle kıyaslanmalıdır ve onların bir devâmıdır. Süreklilikler ve kırılmalar, bütün metin boyunca vurgulanacaktır.

Sunuşta okuyucuya çok geniş vaatlerde bulunduğumun farkındayım. Bütün bunları gerçekten de başarıp başaramayacağımdan emin olamadığımı da ilâve etmeliyim. Yine de ne yapılması gerektiğini açıklamak bir başka şeydir, bütün bunları gerçekten başarmak ayrı bir şey... Hüküm, hayli sabırlı olmak zorunda kalacak olan okuyucunundur.

Bu kitapta yararlandığım İngilizce belgelerin Türkçeye tercümesinde özenli ve dikkatli çalışması ile asistanlığımı yapan Sabancı Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi Ekonomi Programı mezunu Sayın Aydan Piker'e ve Tarih Yüksek Lisansı Programı mezunu Tunç Şen'e teşekkür ederim.

GİRİŞ

Eğer 1945-1950 dönemini Türkiye'de iki partili siyâsî sistemin kuruluş yılları ve bir geçiş dönemi olarak kabül edecek olursak, özel olarak 1945 yılını da bir alt geçiş dönemi olarak algılamak gerekecektir. Bu bakımdan bu özel yılı, "uzun yıl" olarak tanımlamak, yalnızca Türkiye açısından değil, fakat dünyâ târihi açısından da anlamlıdır.[1]

1945 yılının başında, bu yılın bir geçiş döneminin başlangıcı olacağını tahmin etmek kanımca imkânsızdı. Gelişmeler, genellikle düşünüldüğünün aksine, Türkiye'de rejimin değişim/dönüşüm geçirmeye başlayacağına ilişkin herhangi bir işâret vermiyordu. Fakat bunun aksini düşünmek için yeterince neden vardı. O hâlde nasıl oldu da 1945 yılında bu dönüşüm başlayabildi sorusuna bir yanıt aramayı, bu cildin sonuna bırakmak, belki şimdilik daha yerinde olur. Önce ne olduğunu ve ne olmadığını hatırlamamız gerekiyor.

Bu defâ yalnızca 1945 yılı üzerine odaklanacağım. Bu yılın uluslararası ilişkilerde meydana gelen derin çatırtılarının Türkiye'nin iç politikasında görülen yankılarını ayrıntılı bir şekilde ele alacağım. Bunu yaparken nihâyet son kısımda aynı çatırtıların Türkiye

1 Peter, J. Taylor, **Britian and the Cold War: 1945 as Geopolitical Transition.**

benzeri ülkelerde görülen etkilerine de göz atma fırsatı bulacağım. Böylece son zamanlarda çok sözü edilen, fakat konuşulduğundan ve yazıldığından daha az değinilme fırsatı bulan karşılaştırmalı târihsel perspektifi eksik etmemeye gayret edeceğim. Bu karşılaştırmalı yaklaşım olmaksızın, Türkiye'nin özgünlüğü mübâlâğâ konusu olmaya devâm edecektir.

Öyküye, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)* kitabımda bıraktığım yerden başlıyorum. 1945 yılının kışında Türkiye'ye geri dönüyorum. Ama bunu yaparken, uluslararası gelişmeleri her zaman arka fonda okuyucuya hatırlatıyorum. Bu hatırlatma sürecinin bir miktar abartıldığı düşünülebilir. Ama Türkiye'nin bu dönemdeki öyküsü, bu arka fon olmadan kesinlikle anlaşılamaz. Bunun içindir ki, uluslararası ilişkiler, dış politika ve iç politika konuları birbirinin içine yedirilmek istendi. Okuyucu, olabildiğince, sürecin farklı boyutlarını, fakat eş zamanda izlemek imkânına sâhip olacaktır. Bu kurgunun, bütünün anlaşılması ve farklı alanların etkileşimini izlemek bakımından kaçınılmaz ve yararlı olduğu kanısındayım.

Bu kısımda yer alan bâzı konuların tematik olarak farklı alanlarla örtüşmesi sonucunda, kaçınılmaz olarak bir tercihte bulundum ve Şirketi Hayriye'nin devletleştirilmesi/devletçilik tartışmaları, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu ile Orman Kânunu gibi konuları, aynı zamanda 1945 yılında kabarmaya başlayan muhalefet çizgisinin izlenmesi bakımından tam da o sırada ele alınması gereken temalar olduğu ve bu tartışmaların siyâsal içeriğinin daha ağır bastığı düşüncesi ile, burada ele aldım. Okuyucu, bu tartışmalara ileride yeniden yer vereceğini hatırlamalıdır. Aynı şekilde, farklı bir tercihte bulunarak, tam bu sırada gündeme gelen sosyal politika alanını ayrı bir tema olarak ileriye sarkıttım. Elbette bütün bu öznel ayrımlar, bütünün parçalanması anlamına geliyorsa da, yine de bu kurgunun anlamlı olduğu kanısındayım. Farklı bir kurgu elbette mümkündür, fakat en azından nihâî değerlendirmeyi etkilemeyeceği görüşündeyim.

Bu metinde 1945 yılı içinden adım adım ve hayli ayrıntılı bir şekilde ilerleyeceğiz. Türkiye'nin dış politika sıkıntılarının içeride yaşananları nasıl etkilemeye başladığını, daha metnin hemen hemen en başlarında göreceğiz. Yılın dış politika şoklarını yaşayan bir ülkede yeni bir yol târif edildiğine şâhit olacağız. Tabiî tâ-

rif edilen bu yeni yola direniş gösterenleri ve yolun darlığına işâret edenleri birlikte izleyeceğiz. Sonra yavaş yavaş yolun nasıl darlaştı(rıldı)ğını göreceğiz. Bu birkaç cümlede betimlenen birkaç ayın nasıl dikenli geçtiğini hatırlayacağız. Yılın sürprizlerle dolu olduğunu söylemekle yetinelim.

Önce Mart ayının neredeyse sonlarına kadar tek düze tek-partili yönetim modelinin aksamadan süreceği yönünde gelişmelerle karşı karşıya kalacağız. Sonra birdenbire tek düzelik ortadan kalkacak ve kamuoyunun inanılmaz sayabileceği gelişmelerle gündemi izlemekte zorlanmaya başlayacağız. Yirmi yıldan sonra tek-partili rejimin resmî görüşlerinin ne denli hızlı sorgulanmaya başlandığını ve bu sorgulama sürecindeki bütün sancıları gözden geçireceğiz. Bütün bu gelişmeleri ve tartışmaları, vesâyetçi tek-parti rejimi teorisinin test edilmesinde güvenilir bir laboratuvar olarak gördüğümü hemen belirtmeliyim. Sanıldığının aksine, nihâî karârın hiç de öyle baştan verilmemiş olduğunu ve hattâ çok uzun zaman da verilip verilmemekte tereddüt edildiğini göreceğiz. Dahası, bu sürecin göreli olarak dönemin tamâmına yayılmış olduğunu de izleyeceğiz. Uluslararası ilişkilerde meydana gelen derin kaymaların yarattığı sonuçların ve etkilerin, Türkiye gibi ülkelerin iç politikalarında görülen somut etkilerinin benzer olduğuna da dikkat etmemiz gerekecektir. Sıra yılın değerlendirmesine geldiğinde, en çok bu konuya değinmeye çalışacağım. Yine de bütün iç gelişmelerin dışarıdan yönlendirildiğine ilişkin fazlasıyla basit yaklaşıma karşı da dikkatli olmalıyız. Bu bakımdan her ülkenin geçmişi ve tecrübesi, elbette onun özgünlüğüne katkıda bulunacaktır. Türkiye için de her aşamada siyâsal tecrübesine ve siyâsal târihine atıfta bulunmadan ve geçmişi hatırlanmadan, yeni dönemin bütün özelliklerini anlamak ve analiz etmek imkânsızdır. Bu târihsel dönüşümün kritik ânında, geçmiş, yeni dönüşümü derinden etkiliyordu ve yenilikler de, geçmişi yeniden anlamlandırmak bakımından hayli faydalı olmuştu. Yâni târih bir kez daha yazılıyordu. Bu metin, bir târih metni olarak, sâdece dönemi anlatmakla kalmayacak, fakat târihin yeniden nasıl yazıldığına da şâhitlik edecektir.

Uzun bir yıl, uzun anlatımlara, analizlere ve değerlendirmelere lâyıktır. Umarım okuyucu da sabırla bu uzun yolculuğun verdiği yorgunluğa katlanır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KIŞ

1. TÜRKİYE'NİN PARADOKSU

1945 yılının uluslararası politika açısından dramatik gelişmelere sahne olacağını tahmin etmek etmek için kâhin olmaya gerek yoktu. Savaşın son yıllarındaki askerî ve büyük ölçüde bunun üzerine binâ edilen siyâsî gelişmeler, 1945'in uluslararası ilişkiler alanında önemli bir yıl olacağını hissettiriyordu.

1945 yılına girilirken, Avrupa'daki savaşın yakın bir zamanda sona ereceği artık anlaşılmıştı. Bilinmeyen nokta, Müttefik Orduları'nın muhtemel ilerleyiş hızı ile Alman direnişinin daha ne kadar etkili bir şekilde devâm edebileceğiydi. Bu sorunun yanıtı, askerî gelişmeler ile ilgiliydi.

Batı cephesindeki son Alman karşı saldırısı olan Ardenler'den sonra, Amerikan Ordusu yeniden ilerlemeye başlamıştı.[1] Nitekim, Ocak ayının ortalarında, Amerikan Ordusu Alman sınırına varmıştı bile...[2] Müttefikler, Şubat ayının ilk haftasında da Ren kıyısına ulaşmışlardı.[3] Mart ayının ilk haftasında, Amerikan Ordusu Ren'i

1 **Keesing's Contemporary Arcbives,** (Bundan sonra, kısaca, **Keesing's** olarak anılacaktır), (Weekly Diary of World-Events), Cilt No: V, (1943-1946), (1944/6914).

2 **Keesing's,** (1945/6947).

3 **Keesing's,** (1945/7006).

geçecek, Köln ve Bonn'a girecektir.[4] Mart ayı ortasında ise, Mosel geçilecektir.[5] Moskova, 1944 yılının son günlerinde, Çekoslovakya ile bir antlaşma imzâlamış ve bu ülkenin iç politikasına müdahale etmeyeceğine ilişkin güvence vermişti. Moskova, Romanya'ya karşı da ılımlı bir tutum içindeydi.[6] Yine Ocak ayının ilk yarısında Kızıl Ordu Polonya'ya giriyordu.[7] 17 Ocak'ta Varşova düşecektir.[8] Kızıl Ordu, yılın daha ilk haftalarında, Çekoslovakya'nın büyük bir kısmını, Polonya'yı ve Macaristan'ı işgâl etmişti bile...[9] Kızıl Ordu, yeni yılın ilk günlerinde Budapeşte'de savaşıyordu.[10] Sovyetler Birliği, 5 Eylül 1944'te Bulgaristan'a savaş ilân etmiş ve bu ülkenin topraklarına girmişti. Bulgaristan'ın işgâli Eylül ayı içinde tamamlanacaktır.[11] Kızıl Ordu, 1944 yılının Ekim ayında ve yılın sonlarına doğru, Yugoslavya ve Romanya'ya da girmişti.[12] Romanya ve Bulgaristan'da, 1945 yılının ilk günlerinden itibâren, solun ağırlık taşıdığı hükûmetler kurulacaktır.[13] Buna karşılık İngiliz Ordusu da, 1944 yılının Ekim ayında Yunanistan'a giriyordu.[14] Bunu, Yunanistan'da sol grupların (ELAM/ELAS'ın) iktidâra yönelik ihtilâlci tutumu izleyecektir.[15] Yunanistan'da 1944 yılının Aralık ayında başlayan iç savaş, önce 1945 yılının Ocak ayında kabûl edilen mütâreke ile sona erer gibi görünse de, sürecektir.[16] Yugos-

4 **Keesing's,** (1945/7053).

5 **Keesing's,** (1945/7063). Ayrıca bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945),** (Bundan sonra, kısaca, **TMŞD** olarak anılacaktır), (Cilt: 2), s. 269.

6 Edward Weisband, **İkinci Dünyâ Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası,** s. 345-346; Victor Rothwell, **Britain and the Cold War (1941-1947),** s. 358 ve 374-375.

7 **Keesing's,** (1945/6945).

8 **Keesing's,** (1944/6948).

9 **Keesing's,** (1945/7037 ve 7038). Ayrıca bkz. Diane Shaver Clemens, **Yalta,** s. 65-68.

10 **Keesing's,** (1944/6914).

11 **Keesing's,** (1944/6911 ve 6912). Ayrıca bkz. Weisband, **age,** s. 347-348; Clemens, **age,** s. 68; Rothwell, **age,** s. 382-383.

12 **Keesing's,** (1944/6919). Ayrıca bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 2), s. 271; Weisband, **age,** s. 356; Clemens, **age,** s. 68.

13 Oral Sander, **Balkan Gelişmeleri ve Türkiye,** s. 28-29; Türkkaya Ataöv, "Doğu Avrupa'nın Sosyalistleşmesinden Truman Doktrini'ne Kadar 'Soğuk Harb'", **Siyâsal Bilgiler Fakültesi Dergisi,** (Bundan sonra, kısaca, **SBFD** olarak anılacaktır), Cilt: 23, Sayı: 2, (Haziran 1968), s. 191-192; Michael MacGwire, "National Security and Soviet Foreign Policy", **Origins of the Cold War,** s. 64-65; Louis J. Halle, **The Cold War as History,** s. 1-88.

14 Weisband, **age,** s. 356.

15 Weisband, **age,** s. 356-357. Ayrıca bkz. Pierre de Senarclens, **From Yalta to the Iron Curtain,** s. 8.

16 Sander, **Balkan Gelişmeleri ve Türkiye,** s. 38-39.

lavya ve Arnavutluk'ta ise, iktidar yine solun egemenliğinde paylaşılıyordu.[17]

1944 yılının Ekim ayında Moskova'da gerçekleşen Churchill-Stalin görüşmesinde ise, bir yandan Balkanlar ve Doğu Avrupa'da nüfuz paylaşım alanları saptanıyor, diğer yandan da Stalin, Churchill'e Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini belirtiyordu. Churchill'in tutumu onaylayıcıydı.[18] Nitekim Churchill, 22 Ekim 1944 târihinde, Roosevelt'e yazdığı kişisel mektupta, bu görüşmede Stalin'in, Sovyet savaş gemilerinin Boğazlar'dan serbestçe geçebilmesinin sağlanması için, Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesi gerektiğini resmî olarak gündeme getirdiğini açıklıyordu. Kendisi de bu öneriyi ilke olarak tartışmamıştı. Churchill'e göre, Japonya antlaşmanın imzâcısı olduğundan ve İnönü de, Aralık 1943'teki İkinci Kâhire Konferansı'nda kendilerinden uzak bir politika izlediğinden,[19] antlaşmanın yeniden

---

17 Sander, **Balkan Gelişmeleri ve Türkiye**, s. 29-30. Ayrıca bkz. Richard Crockatt, **The United States and the Cold War**, s. 17-20; Walter LaFeber, **America, Russia and the Cold War**, s. 14-18; Melvyn P. Leffler, **The Specter of Communism: The United States and the Origins of the Cold War**, s. 33-45; Halle, **age**, s. 1-88.

18 Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 271; Weisband, **age**, s. 363-367; Kâmuran Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 133-134; Kâmuran Gürün, **Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, s. 270; Türkkaya Ataöv, **NATO and Turkey**, s. 15; Halûk Ülman, **Türk-Amerikan Diplomatik Münâsebetleri**, s. 45; Suat Bilge, **Güç Komşuluk: Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, s. 259; **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünyâ Savaşı Yılları**, (Bundan sonra, kısaca, **Savaş Yılları** olarak anılacaktır), s. 241-242; Sander, **Balkan Gelişmeleri ve Türkiye**,, s. 18-19; Fâhir Armaoğlu, "İkinci Dünyâ Harbi'nde Türkiye", **SBFD**, Cilt: 13, Sayı: 2, (Haziran 1958), s. 175-176; David Reynolds, "Great Britan", **The Origins of the Cold War in Europe**, s. 80; Vladislav Zubok and Constantine Pleshakov, "The Soviet Union", **The Origins of the Cold War in Europe**, s. 53; Senarclens, **age**, s. 8; Clemens, **age**, s. 70-71; Walter L. Hixson, **George F. Kennan**, s. 24; Victor Rothwell, **age**, s. 128-136; David J. Alvarez, **Bureaucracy and Cold War Diplomacy: The United States and Turkey**, s. 44; John Kent, "British Policy and the Origins of the Cold War", **Origins of the Cold War**, s. 141-142; Rothwell, **age**, s. 375 ve 396; Ekavi Athanassopoulou, **Turkey (Anglo-American Security Interest 1945-1952)**, s. 39; Feis, **Between War and Peace: The Potsdam Conference**, s. 291-301; Halle, **age**, s. 68-69; Leffler, **The Specter of Communism: The United States and the Origins of the Cold War**, s. 45-52; James L. Gormly, **From Potsdam to the Cold War: Big Three Diplomacy 1945-1947**, s. 4-9; Victor Rothwell, **Britain and the Cold War: 1941-1947**, s. 128-136 ve 395; John Kent, "The British Empire and the Origins of the Cold War 1944-1949", **Britain and the Cold War**, s. 166-167.

Fâik Ahmet Barutçu, 13 Aralık 1944 târihli günlüğünde, Türkiye'nin yeni Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'in özel olarak Stalin tarafından kabûl edilmesi sırasında, Stalin'in, Türkiye'nin Alman işgâli sırasında Sovyet cephesine gönderdiği basın heyetini özel olarak hatırlattığını yazmaktadır. Barutçu, bu heyette Selim Sarper'in de yer aldığını Stalin'in yine özel olarak anmsatması karşısında, Ankara'nın Sarper'i bu göreve atamasını sorgulamaktadır. Bu bilgi, Dışişleri Bakanı Hasan Saka tarafından, CHP Meclis Grubu'nda verilmişti. Fâik Ahmet Barutçu, **Siyâsî Hâtırâlar**, (Cilt: 2), s. 706. Türk basın heyetinin ziyâreti ile ilgili olarak bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 646-647.

19 Bu konuda geniş ve ayrıntılı bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 189-198.

gözden geçirilmesi açıkça gerekliydi. Moskova, önerilerini ayrıntılı bir şekilde açıklayacaktı.[20]

Bu aşamada askerî ve siyâsî gelişmeleri bütünü ile öngörmek henüz mümkün değildi. Zâten sorun, sâdece askerî konularla da sınırlı sayılamazdı. Aksine, Avrupa'da savaştan sonra askerî güç dengelerine göre düzenleneceği daha şimdiden belli olan siyâsî oluşumların niteliği, sorulmaya ve yanıtlanmaya değer bir başka konuydu ve bu, özellikle de Türkiye için böyleydi.

Ankara, 1945 yılına sıkıntılı ve endişeli giriyordu. Aslında görünürde sıkıntılı ve endişeli olması için pek bir neden de yoktu. Aksine, savaşın sonu yaklaşmıştı ve Türkiye, hâlâ savaşa katılmamıştı. Bu, savaş yıllarındaki Türk dış politikasının amacına ulaştığını açıkça gösteriyordu. Üstelik savaş, müttefiklerin zaferi ile sonuçlanıyordu. Türkiye de, biraz unutulmuş da olsa, nihâyet bir müttefikti. Londra ve Paris ile 1939 yılında imzâladığı Üçlü İttifak Antlaşması hâlâ geçerliydi. Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Sovyetler Birliği de, müttefikler safındaydı. Ankara ile Moskova arasındaki Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması ise sürüyordu. ABD'nin askerî yardımı da devâm ediyordu. Bu koşullar altında Ankara açısından dış politikada bir sorun yokmuş gibi görünüyordu. Ama bu sâdece görünüşteydi.

Ankara, müttefiklerin tüm ısrarlarına karşın, savaşa katılmamıştı. Şimdi sıra, bunun bedelini ödemeye gelmişti. Ankara, tabiî ki bunun farkındaydı. Üstelik savaş, Ankara'nın tüm ümitlerine ve beklentilerine karşılık, müttefiklerin kesin zaferi ile sonuçlanıyordu. Bu, dünyâ ve özel olarak da Avrupa'daki tüm askerî/siyâsî güç dengesinin değişmesi ve Ankara'nın yıllardan beri süren denge politikasının/denge oyununun sonu anlamına geliyordu.

Kızıl Ordu, Doğu Avrupa ve Balkanlar'da önünde hiçbir engel kalmaksızın serbestçe ilerlerken ve Moskova'nın yeniden oluşması kaçınılmaz olan askerî/siyâsî güç dengesinin düzenlenmesinde etkin rol oynayacağı daha şimdiden açıkça görülmüşken, Ankara'nın endişeli olmaması için hiçbir neden yoktu. Görünen, Müttefik Orduları'nın ve Kızıl Ordu'nun temelinde, Avrupa'da yeni bir askerî/siyâsî düzenin oluşturulacağıydı. Ankara'nın bu

20 **Foreign Relations of the United States,** (Bundan sonra, kısaca, **FRUS** olarak anılacaktır), Diplomatic Papers, 1945, (The Conferences at Malta and Yalta 1945), "Churchill'den Roosevelt'e", (22.10.1944).

türden bir düzenlemede, ne oynayabileceği bir rol vardı, ne de bu yönde rol oynayabilecek gücü... Ankara, bu aşamada, uluslararası ilişkilerde ve politikada sâdece bir seyirci olduğunun ve olacağının farkındaydı. Daha da ötesi, askerî ve siyâsî pazarlıklarda, masa üzerindeki kozlardan ya da dosyalardan sâdece biri olacağını da tahmin ediyordu. Ve dahası, Ankara'nın söz konusu masanın çevresinde yer alan devletlerle arası soğuk, gergin ve uzaktı.[21]

Nitekim Necmettin Sadak, tam da bu duruma işâret ediyordu: "1945'te harbin sonunu görsek bile, durulukla durgunluğun [ve] güvenli düzenliğin geri geldiğini hemen göremeyeceğiz."[22] Sadak, 1945 yılında artık hiçbir şeyin eskisi gibi olamayacağını da şöyle dile getirmeye çalışıyordu: "Dünyânın gidişini görmek, eski bir âlemin yıkıldığını ve geri gelmeyeceğini anlamak [ve] ona göre hareket etmek, akıllı milletlere düşen [bir] vazifedir."[23]

Fâlih Rıfkı Atay da aynı kanıdaydı:

> "Harpte olduğu kadar, harb sonrasında da, tam anlaşıklı, samimî bir dayanışma, 1945 görüşmelerine bağlı bulunmaktadır. 1944 olaylarının, eğer böyle bir dayanışma olmazsa, harb sonrasının bir düzen devri değil, bir kargaşalıklar devri olacağını göstererek, 1945 konferanslarının daha iyi neticeli olmasına yardım etmiş olmaları dileğinde bulunalım."[24]

1944 yılının sonbaharında Kızıl Ordu'nun Balkanlar'a girmesi ve Balkan ülkelerini tek tek işgâl ederek bölgede siyâsî ve askerî nüfuz kurmaya başlaması, Ankara üzerinde derin kuşkular ve endişeler yaratıyordu. Nitekim Türk basınında da, Yugoslavya'da Tito'nun önderliğinde yaşanan siyâsî ve askerî gelişmeler konusunda endişe ve kuşkular dile getiriliyor ve uyarı yazıları yayınlanıyordu. Türk basını, bu konuda ABD ile İngiltere'nin dikkatini çekmeye çalışıyor ve Moskova'nın Balkanlar'da nüfuz kurabilme ihtimâli karşısında, endişe ve kuşkularını gündeme getiriyor-

---

21 Savaş yıllarında izlenen Türk dış politikasına ve sonuçlarına ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 229-713 ve (Cilt: 2), s. 141-274 ve 570-577; Selim Deringil, **Denge Oyunu:** Selim Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality** (Bundan sonra, kısaca, **An 'Active' Neutrality** olarak anılacaktır).

22 Necmettin Sadak, "Yeni Yıla Girerken", **Akşam**, (1.1.1945); **Ayın Târihi, (AT)**, Sayı: 134, (Ocak 1945).

23 Necmettin Sadak, "Sömürgeler Meselesi", **Akşam**, (29.1.1945); **AT**, Sayı: 134, (Ocak 1945).

24 **Ulus**, (1.1.1945).

du.[25] Türk basınına göre, Yugoslavya'da Tito ne ise, Yunanistan'da da EAM oydu. Fakat İngiltere, Yunanistan'da EAM'ı desteklemediği hâlde, Yugoslavya'da nedense Tito'yu destekliyordu ve bu, Türk basınına göre, hiç anlaşılamayan bir durumdu.[26] Oysa, Yunanistan'da İngiliz askerî gücü olmasaydı, tüm Balkanlar Bolşeviklerin ve Slavların eline geçecekti. Bu sûretle Türkiye de çembere alınmış olacak ve Bolşevikler ve Slavlar Akdeniz'e inecekti. Ancak böyle bir ihtimâl, hem Ankara, hem de Londra için tehlikeli olurdu.[27]

Aslında Ankara açısından sorun sâdece Balkanlar ile de sınırlı değildi. İran'ın müttefiklerce işgâli, Avrupa'da Kızıl Ordu'nun konumu ve müttefikler arasında savaş sonrasındaki düzenlemeler konusunda görülmeye başlanan çelişkiler ve çatışmalar, kuşku ve endişe yaratıyordu.[28]

Türkiye, 1945 yılı başında henüz savaşa katılmamış bir müttefikti. Ankara'nın 1939 yılında İngiltere ve Fransa ile imzâladığı Üçlü İttifak Antlaşması, 1954 yılına kadar geçerliydi. Dolayısıyla Türkiye, savaştan sonra uluslararası politika alanında gerçekleşmesi muhtemel, öngörülen ya da öngörülemeyen tüm askerî ve siyâsî gelişmeleri, Batı İttifâkı içinde karşılayabilirdi.[29]

Ancak bu sâdece kâğıt üzerinde ve görünüşte böyleydi. Gerçekte Türkiye, 1944 yılı boyunca Batı İttifâkı'ndan adım adım uzaklaşmıştı ve 1945 yılına girilirken Ankara, yeniden Batı İttifâkı için-

25 Hüseyin Câhit Yalçın, "Balkanlar'da Kendini Gösteren Tehlike", **Tanin,** (13.1.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Dâvâyı Kaybeden Bir Kral", **Tanin,** (25.1.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Yugoslavya Meselesi", **Haber,** (28.1.1945); **AT,** Sayı: 134, (Ocak 1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Balkanlar'da Türk Düşmanlığı", **Tanin,** (6.3.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "İtalyan-Yugoslav Çekişmesi ve Balkan Muvâzenesi", **Tanin,** (7.3.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Arnavutluk Meselesi", **Haber,** (16.3.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Yugoslavya ve Bulgaristan'dan Sonra Romanya", **Tanin,** (12.3.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Rumen Hâdiseleri", **Tanin,** (20.3.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Yunanistan'ın Durumu", **Tanin,** (3.3.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Yunan-Arnavutluk İşbirliği", **Tanin,** (5.3.1945); Hüseyin Câhit Yalçın. "Yunanistan'ın Durumu", **Tanin,** (3.3.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Yunan İhtilâlcilerinin Bir Manevrası", **Tanin,** (24.3.1945); **AT,** Sayı: 136, (Mart 1945).

26 Hüseyin Câhit Yalçın, "Anlaşılmaz Bir Dâvâ", **Tanin,** (14.1.1945): **AT,** Sayı: 134, (Ocak 1945). Ayrıca bkz. Rothwell, **age,** s. 358.

27 Hüseyin Câhit Yalçın, "Mr. Churchill'in Yunanistan Hakkındaki Beyânâtı", **Tanin,** (20.1.1945); **AT,** Sayı: 134, (Ocak 1945). Ayrıca bkz. **AT,** Sayı: 135, (Şubat 1945).

28 Hüseyin Câhit Yalçın, "Günün Meseleleri", **Tanin,** (30.1.1945); **AT,** Sayı: 134, (Ocak 1945).

29 Türkiye'nin İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında izlediği dış politika ve bu politikanın uluslararası ilişkiler alanındaki yankıları konusunda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 1), s. 229-713 ve (Cilt: 2), s. 141-274 ve 570-577; Deringil, **Denge Oyunu;** Deringil, **An 'Active' Neutrality.**

de yer alabilmenin çabası içindeydi.[30]

Ankara, savaşın son döneminde, İngiltere'nin bütün ısrarlarına rağmen, savaşa katılmamak için elindeki bütün kozları kullanmış ve Londra'nın baskısını, ABD'yi yanına alarak göğüslemeye çalışmıştı. Aslında İngiltere, imparatorluk geleneği ve tecrübesiyle, savaştan sonraki muhtemel gelişmeleri, bu konuda henüz acemi sayılabilecek olan ABD'ye oranla, daha gerçekçi bir şekilde öngörebiliyordu. Londra'nın amacı, Kızıl Ordu'yu Avrupa'nın sınırları dışında tutmaktı. Bu, Ankara'nın da desteklediği bir set çekme politikasıydı. Türkiye, bu muhtemel gelişmeyi, Londra gibi, daha eski bir târihte öngörmüş ve gerek İngiltere'yi ve gerekse ABD'yi bu konuda uyarmaya çalışmıştı.

Ancak İngiliz politikasının uygulama ve başarı şansı, esas itibâriyle Türkiye'ye bağlıydı. İngiltere'nin plânı, daha vakit varken Türkiye'nin savaşa katılması ve Türk Ordusu'nun Balkanlar'dan Doğu Avrupa'ya doğru, tabiî müttefiklerle birlikte, yukarıya doğru çıkarak, Kızıl Ordu'nun muhtemel ilerleyiş güzergâhını kapatmasıydı. Türk Ordusu'nun bu türden bir askerî harekâtta ne ölçüde başarılı olabileceği sorusu bir yana, plânın uygulanabilmesi için Amerikan desteği de gerekliydi. Oysa ABD'nin bu plâna ilgi gösterdiği söylenemezdi.

Ankara, Londra'nın politikasını aslında onaylıyordu. Onaylamadığı ve şiddetle karşı çıktığı nokta, bu plânda kendisine biçilen roldü. Ankara, savaşa katılınamakla ve İngiliz plânına aktif destek vermemekle, Doğu Avrupa'nın ve Balkanlar'ın Kızıl Ordu'nun nüfûzu altına girmesini kaçınılmaz kılmış olabilirdi. Diğer yandan, ABD'nin politikası, Türkiye'nin savaşa katılmasını öngörmediği için Ankara'nın desteğine sâhipti. Fakat Amerikan politikası, savaştan sonra Sovyetler Birliği ile yakın işbirliğine dayandığı ölçüde Ankara'nın uzağında kalıyordu.[31]

Kısacası Ankara'nın içinde bulunduğu paradoks şuydu:

Türkiye, savaşa katılmamak için İngiliz politikasından uzaklaşıyor ve bunun sonucunda da muhtemel Bolşevik tehdidine daha çok yaklaşıyordu. İngiliz politikasına dâhil olmak ise, savaşa katıl-

30 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 141-274; Deringil, **Denge Oyunu**, s. 230-247; Deringil, **An 'Active' Neutrality**, s. 166-178.

31 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 141-274 ve 570-577.

mayı gerektiriyordu ve Ankara, bu riske girmek istememişti. Muhtemel Bolşevik tehdidi ise, bir risk olarak, kapının eşiğinde bekliyordu. Ama Ankara, bu riski karşılamayı tercih etmişti. Bolşevik tehdidine karşı İngiliz askerî ve siyâsî gücü yetersizdi. Buna karşılık Amerikan politikası, Türkiye'yi savaştan uzak tutuyor, fakat muhtemel Bolşevik tehdidini de büyütüyordu. Gerçi ABD'nin askerî ve siyâsî gücü, Türkiye'yi bu risk karşısında savunmaya elverişliydi. Fakat ABD'nin, bu muhtemel tehdit karşısında, Ankara'yı savunmaya niyetinin olup olmadığı sorusunun yanıtı ise, henüz verilmemişti. ABD, Bolşeviklerle işbirliği içinde yeni dünyâ düzenini kurmak çabasındaydı ve ABD ile Sovyetler Birliği arasındaki bu yakın işbirliğinin bedeli, Ankara'nın bizzat kendisi de olabilirdi.

Ankara açısından bakıldığında, savaşa katılmama karârı, muhtemel yakın riskler açısından ve söz konusu konjonktür içinde, Türkiye'yi kendisinin gerçek partneri sayılabilecek İngiliz politikasından uzak düşürmüştü ve yanında yer aldığı Amerikan politikası ise, Ankara'nın muhtemel risklerinin farkında değilmiş gibi görünüyordu.

Japonya ile ilişkilerin kesilmesi

1944 yılının Aralık ayında, önce ABD ve daha sonra da İngiltere ve Sovyetler Birliği, Türkiye'den Japonya ile ilişkilerini kesmesini istemişlerdi.[32] Bu talep üzerine, Ankara, 3 Ocak 1945 târihinde, TBMM karârı ile, 5/6 Ocak geceyarısından geçerli olmak üzere, Japonya ile siyâsî ve iktisâdî ilişkilerini kesecektir.[33]

---

32 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 271-272; Deringil, **Denge Oyunu**; Deringil, **An 'Active' Neutrality**; Weisband, **age**, s. 372-373.

O sırada Dışişleri Bakanlığı'nda Hukuk Müşâviri olarak görevli olan Nihat Erim'in 27 Aralık 1944 târihli günlüğünde de şu satırlara rastlanmaktadır: "Japonya ile iktisâdî ve siyâsî münâsebetlerin kesilmesi için bu sabah Amerika [ABD] Büyükelçisi Steinhardt, Hâriciye Vekili [Dışişleri Bakanı] Hasan Saka'ya teklifte bulunmuş... Öğlenüzeri keyfiyet Reisicumhura arz edilmiş... Bu talebin kabûlü tensip olunmuş... Öğleden sonra önce İcrâ Vekilleri Heyeti [hükümet] toplanmış, orada karar verilmiş, sonra parti [CHP Meclis] Grubu toplanmış, orada Başvekil [Başbakan Şükrü Saraçoğlu] hükümetin karârı hakkında beyânatta bulunmuş..." Nihat Erim, **Günlükler 1925-1979**, (Cilt: 1), s. 28. Nitekim Fâik Ahmet Barutçu'nun 28 Aralık 1945 târihli günlüğünde de aynı bilgiler bulunmaktadır. Barutçu da, talebin 27 Aralık'ta olduğunu yazmaktadır. Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 706-707.

33 **Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, (Bundan sonra, kısaca, **TBMM TD** olarak anılacaktır), Dönem: 7, *Toplantı:* 2, Cilt: 15, 19. *Toplantı*, (3.1.1945); **Keesing's**, (1945/6920); Gotthard Jaeschke, **Die Türkei in den Jahren 1942-1951**, (Bundan sonra, kısaca, **JK** olarak anılacaktır), (3.1.1945), s. 38; Feroz ve Be-

İlişkilerin kesilmesi yönündeki önerge, CHP Müstakil Grubu Başkan Vekili Ali Râna Tarhan, CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal ve Fâik Öztrak tarafından imzâlanmıştı ve TBMM'-de de oylamaya katılan 339 üyenin oybirliği ile benimsenmişti. 116 üye ise oylamaya katılmamıştı.[34]

Dışişleri Bakanı Hasan Saka, TBMM'nin 3 Ocak târihli toplantısında yaptığı açıklamada, Türkiye'nin daha 1939 yılında imzâlanan "Türk-İngiliz ittifâkı" ile gerçek tercihini yaptığını, "müttefiklere kıymetli yardımlarda" bulunduğunu hatırlatıyor ve bunun son örneği olarak da, 2 Ağustos 1944 târihinde, Almanya ile siyâsî ve iktisâdî ilişkilerin kesilmesini gösteriyordu.[35]

Saka'ya göre, "bu karârın mâhiyet, şümûl ve tesir itibâri ile müttefikler lehine ihdâs ettiği netice, tefsire ihtiyaç bırakmayacak kadar açıktı."[36] Saka, konuşması sırasında, müttefiklerin Japonya ile ilişkilerin kesilmesini istediklerini bütün açıklığı ile ortaya koyuyordu:

> "Bugün, kendileri ile uğrunda çalıştıkları gâyenin tahakkuku husûsunda amaç birliği yapmış olduğumuz müttefiklere, yeni bir yardım daha yapabilmek imkânı bize verilmiş oluyor.
>
> Müttefikimizin müttefiki olan ve bize harbin bidâyetinden beri esaslı ve kıymetli yardımlarda bulunan Birleşik Amerika [ABD] Hükümeti, Türkiye'nin, Uzak Doğu harbinde müttefikler zaferine esaslı bir yardım yapmak sûreti ile, harbi kısaltmak arzusunda bulunduğu takdirde, Japonya ile siyâsî münâsebetlerini kesmesini, 28 Aralık 1944 târihinde telkin etmiş ve böyle bir münâsebet kesmenin, Japonya'yı müttefik harb hazırlıklarını tarassuda mâtuf mühim noktalardan birinden mahrum edeceğini tebârüz ettirmiştir.
>
> Müttefikimiz İngiltere Hükûmeti de, hükûmetimizi Japonya ile münâsebâtı kesmeye dâvet ederek, Britanya Hükûmeti'nin, Türkiye'nin Uzak Doğu harbinde müttefiklerin zaferine esaslı bir yardım yapmasını çok faydalı telâkki ettiğini ve bu sûretle dünyâ harbinin kısalacağını beyan ve münâsebet kesmenin, Japonları müttefik

---

dia Turgay Ahmad, **Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi**, (Bundan sonra, kısaca, **Kronoloji** olarak anılacaktır), (3.1.1945), s. 12; Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 271-272. Ayrıca bkz. Mahmut Gologlu, **Milî Şef Dönemi**, s. 275-278; Âsım Us, **Hâtıra Notları**, s. 629; Nilgün Gürkan, **Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın**, s. 96-97; Erim, **age**, s. 29; Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 707.

34 **TBMM TD**, (aynı yerde), (3.1.1945); Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 271-272.

35 **Ulus**, (4.1.1945); **AT**, Sayı: 134, (Ocak 1945); Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 271-272.

36 **Ulus**, (4.1.1945); **AT**, Sayı: 134, (Ocak 1945); Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 271-272.

harb hazırlıklarını tarassuda mâtuf mühim noktalardan birinden mahrum edeceğini tebârüz ettirmek sûreti ile, Amerika'nın [ABD'nin] telkinini, aynı mülâhazalarla ve aynı gün teyid etmiştir. (...)

Bu sûretle bize yapılan ve müttefik dâvâsına esaslı bir yardım teşkil eden bu müşterek teklif üzerine, Cumhuriyet Hükümeti, icâb eden tetkiklerini yaptıktan sonra, vâki bu talebi kabûl etmekle, müttefikler dâvâsına hakikaten esaslı bir yardımda bulunmuş olacağına kâni olarak, Amerikan ve İngiliz Sefirleri'ne, Japonya ile siyâsî ve iktisâdî münâsebetlerimizi kesmeyi [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'ne teklif edeceğini bildirmiştir."[37]

Saka, Japonya ile siyâsî ve iktisâdî ilişkilerin kesilmesinin, Uzak Doğu harbinde müttefiklere nasıl bir yardımda bulunacağı husûsuna açıklık getirmemekle birlikte, alınacak karârın bir harb karârı olmadığını da şöyle belirtiyordu:

"Bundan evvel Almanya ile münâsebetlerimizi kesmek husûsunda almış olduğumuz târihî kararla mantıken çerçevelenen ve veçhesi tamâmen mâlûmunuz olan ana siyâsetimize ve ittifâkımıza uygun bulunan bu karârı almakla, her zamanki ve her mühim işimizdeki isâbetli kararlarımızda olduğu gibi, bir kere daha memleketimizin yüksek menfaatlerine uygun bir karar vermiş olacağınıza kâni bulunuyoruz.

Yalnız şunu da ilâve edeyim ki, tabiî siyâsî münâsebetlerimizin kesilmesi durumunun harb hâline çevrilmesi, ilgili tarafın alacağı karâra ve hattı harekete bağlıdır."[38]

Fâlih Rıfkı Atay, Saka'nın açıklamalarını yinelemekle yetiniyordu: "3 Ocak karârı, 2 Ağustos târihî karârını tamamlamaktadır."[39]

Basın, karârın önemi üzerinde duruyor, Türkiye'nin tarafsız olmadığını özellikle vurgulayarak, müttefiklerin yanında tutum alındığını belirtiyor ve ABD ile dostluk ilişkilerini öne çıkarmaya çalışıyordu.[40] ABD Cumhurbaşkanı Roosevelt'in de, söz konusu karârından dolayı, Ankara'yı övmesi, bu anlamda dikkat çekiciydi.[41]

---

37 **Ulus**, (4.1.1945); **AT**, Sayı: 134, (Ocak 1945); Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 271-272.

38 **Ulus**, (4.1.1945); **AT**, Sayı: 134, (Ocak 1945); Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 271-272.

39 Fâlih Rıfkı Atay, "Japonya İle Münâsebetlerimizi Kestik", **Ulus**, (4.1.1945). Ayrıca bkz. Us, **age**, s. 629.

40 Hüseyin Câhit Yalçın, "Japonya İle Münâsebetlerimizin Kesilmesi", **Haber**, (4.1.1945); Âsım Us, "Japonya İle Münâsebetlerimizin Kesilmesi", **Vakit**, (5.1.1945); Necmettin Sadak, "Türk Siyâsetinde Ahlâk ve Fazilet Örneği", **Akşam**, (6.1.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Türk-Amerikan Dostluğu", **Tanin**, (7.1.1945); **AT**, Sayı: 134, (Ocak 1945).

41 **Kronoloji**, (3.1.1945), s. 12; **JK**, (3.1.1945), s. 38.

Nitekim *Cumhuriyet* gazetesi, Japonya ile ilişkilerin kesilmesinden sonra, "dostumuz Amerika"dan söz ediyordu.[42] Yavuz Abadan ise, karârla ilgili olarak şöyle diyordu: "Bu karârın, büyük Amerika demokrasisi ile Türkiye Cumhuriyeti arasında samimî dostluğu ve sürekli işbirliğini olabildiğince inkişâf ettirecek mesut bir başlangıç olacağına inanımız kesindir."[43]

ABD'nin Ankara Büyükelçisi Laurence A. Steinhardt da, Ankara'daki görevinden ayrılmadan önce, Türk-Amerikan ilişkilerinin geleceğine ilişkin olarak şöyle diyecektir: "Türkiye'de geçirdiğim bu üç sene zarfında, Türkiye ve Amerika, birbirlerine daha fazla yaklaştılar [ve] birbirlerini daha iyi anladılar. Bu yakınlaşma harpten sonra da devâm edecektir."[44]

Ancak bütün bu değerlendirmelere karşın bir gerçeği gözardı etmemeliyiz: Bu sırada Ankara açısından İngiliz politikası, sâdece tercih edilen politika değildi. Aksine, Türk-İngiliz ittifâkı, aslolan dış politika ilkesiydi. ABD ile dostluk ilişkileri ancak bu açıdan anlamlıydı. 1945 yılının bu ilk günlerinde, İngiliz ittifâkı, Ankara'nın gündeminde henüz ilk sırada yer alıyordu. Basında görülen Amerikan yakınlığı konusunda mübâlâğâ edilmemelidir. Nitekim yarı resmî sayılabilecek olan *İstanbul Ticâret ve Sanâyi Odası Mecmuası*'nda şu satırları okumak şaşırtıcı sayılmamalıdır: "İçinde bulunacağımız içtimâî ve iktisâdî şartlar ne olursa olsun, hâricî politikada dâimâ Türk-İngiliz ittifâkının çizdiği yollarda yürüyeceğiz."[45]

İngiltere'nin bu târihten hemen sonra ve hattâ daha bu sırada eski imparatorluk gücünü yitirmeye başladığı hatırlanacak olursa, Ankara'nın Batı dünyâsında meydana gelen ya da gelecek olan bu önemli güç değişimini, yâni merkezin Londra'dan Washington'a kaydığını ya da kaymakta olduğunu henüz fark etmemiş olması dikkate değerdir.

Japonya ile ilişkilerin kesilmesinden hemen sonra, İstanbul'da bulunan Japon vatandaşları enterne edilmeye başlanacaktır.[46] Di-

42 **Cumhuriyet**, (4.1.1945).

43 Yavuz Abadan, "Dünkü Târihî Karar", **Cumhuriyet**, (4.1.1945).

44 **AT**, Sayı: 135, (Şubat 1945); **JK**, (16.2.1945), s. 38.; Gürkan, **age**, s. 126/dn 170.

45 **İstanbul Ticâret ve Sanâyi Odası Mecmuası**, Cilt: 61, Sayı: 1, (Ocak 1945).

46 **Cumhuriyet**, (6.1.1945); **Ulus**, (29.1.1945); Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 271-272.

ğer yandan, Japonya'nın Ankara Büyükelçisi Kurihara'nın pasaportuna el konulacak ve Japonya'nın Ankara Büyükelçiliği'nde görevli Japon diplomatlar da enterne edileceklerdir.[47]

Müttefiklere yeniden yakınlaşma sürecinde derhâl ileri bir adım daha atılır: 15 Ocak'ta müttefik ticâret gemilerinin Boğazlar'dan serbestçe geçmesine izin verilir.[48] Bu kararla birlikte, müttefik ticâret gemilerinin, Sovyetler Birliği'ne gitmek üzere, Boğazlar'dan serbestçe geçebilmeleri mümkün oluyordu. Resmî basında bu karar "memleketimizde ayrıca memnûniyet uyandıran bir keyfiyet" olarak yorumlanır.[49]

Diğer yandan, bir kısım basında, Boğazlar'ın zâten hiçbir zaman müttefik ticâret gemilerine kapalı olmadığı, fakat Alman Ordusu'nun Ege Denizi'ne ve 12 Ada'ya hâkim olmasından sonradır ki, Boğazlar'ın, bu nedenle ve kaçınılmaz olarak, müttefik gemilerine, o da pratik ve askerî zorunluluklar gereği, kapandığı yönünde açıklamalar yer alıyordu.[50]

Necmettin Sadak ise, müttefiklerin Sovyetler Birliği'ne yardım yolunun, yâni Boğazlar'ın açılması dolayısıyla, artık askerî bakımdan İran'ın işgâline gerek kalmadığına işâret ediyor, işgâlin en kı-

---

47 **JK**, (6.1.1945), s. 38.

48 **Cumhuriyet**, (16.1.1945); **AT**, Sayı: 134, (Ocak 1945); **JK**, (12.1.1945) ve (27.2.1945), s. 38 ve 39. Jaeschke, bu târihi 12 Ocak olarak gösteriyor. Amerikalı Senatör H. E. Murray de, benzer şekilde, Boğazlar'ın, Sovyetler Birliği'ne giden en kısa yol olarak, müttefik ticâret gemilerine açılmasını övüyordu. **JK**, (15.1.1945), s. 38. Ayrıca bkz. Weisband, **age**, s. 373; Deringil, **Denge Oyunu**, s. 249; Deringil, **An 'Active' Neutrality**, s. 178-179; Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 270.

Bu noktada belirtmeliyim ki, Jaeschke, içinde taşıdığı yüke bakılmaksızın, sâdece müttefik ticâret gemilerinin Boğazlar'dan geçişinin serbest bırakıldığını belirtiyor. Jaeschke, ardından **The Times** gazetesinin 27 Şubat târihli bir yazısından alıntı yapıyor. Gazete, söz konusu yazısında, Türkiye'nin müttefik savaş gemilerinin de Boğazlar'dan serbestçe geçmesine izin vermesini talep ediyordu. **JK**, (27.2.1945), s. 39. Dolayısıyla, Boğazlar'ın bu târihte henüz müttefik savaş gemilerine açılmadığını söylemek mümkündür. Diğer yandan, Feridun Cemâl Erkin, Ocak ayında, savaş malzemesi taşıyan Sovyet gemilerinin Boğazlar'dan serbestçe geçmesine izin verildiğini belirtiyor. Feridun Cemâl Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 244; Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 270. Bu çelişkili bilgiler ışığında, Boğazlar'ın müttefik savaş gemilerine ne zaman açıldığını ya da açılıp açılmadığını sormak hâlâ mümkündür. Ben **TMŞD**'de savaş gemilerinin de Boğazlar'dan serbestçe geçmelerine izin verildiğini yazmıştım. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 270. Ancak bu konuda artık emin değilim. Nitekim Fâik Ahmet Barutçu da, 30 Aralık 1944 târihli günlüğünde, "malzeme yüklü gemiler" demektedir. Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 707.

49 **AT**, Sayı: 134, (Ocak 1945). Ayrıca bkz. Âsım Us, "Boğazlar'ın Ticâret Gemilerine Açılmasından Beklenen Faydalar", **Vakit**, (17.1.1945); **AT**, Sayı: 134, (Ocak 1945); Deringil, **Denge Oyunu**, s. 249; Deringil, **An 'Active' Neutrality**, s. 178-179.

50 Hüseyin Câhit Yalçın, "Boğazlar'ın Açılması", **Tanin**, (17.1.1945); **AT**, Sayı: 134, (Ocak 1945). Ayrıca bkz. Weisband, **age**, s. 373; Deringil, **Denge Oyunu**, s. 249; Deringil, **An 'Active' Neutrality**, s. 178-179.

sa zamanda kaldırılması gerektiğini belirtiyor ve bu sûretle de, Türkiye'nin bir rahatsızlığını açıklamış oluyordu.[51]

2. "TEK-PARTİLİ MİLLÎ ŞEFLİK REJİMİ"

Uluslararası ilişkiler alanında yaşanan bu hızlı ve önemli gelişmeler bir yana bırakılacak olursa, Türkiye, 1945 yılına iç politikada sâkin ve olağan bir şekilde giriyordu.

1944 yılının ikinci yarısında görülmeye başlanan istisnâî nitelikteki siyâsî gelişmeler, ânında sindirilmişti. Bunun sonucunda, rejimi rahatsız edebilecek türden herhangi bir odak, en azından ve hiç olmazsa görünürde kalmamıştı. Aynı dönemde basında görülen bir takım kıpırdanmaların da önüne geçilmiş ve basında muhalefet odağını oluşturan *Vatan*, *Tan* ve *Tasviri Efkâr* gazeteleri, süresiz olarak kapatılmıştı. Bu sırada bu gazetelerin bir daha ne zaman yayın hayâtına dönebilecekleri, hattâ dönüp dönemeyecekleri dahi, tamâmen belirsizdi. Basın, 1944 yılının ilkbahar aylarında kısa bir süre sürdürebildiği nispeten serbest siyâsî atmosferden tamâmen uzaklaşmıştı ve resmî gazete olma niteliğini büyük ölçüde devâm ettiriyordu.[52]

Tek-partili rejim, kendi içindeki olağan işleyişini sürdürüyordu: TBMM, kendi iç disiplini içinde, yasa tasarılarını ittifakla kabûl etmeye hazırdı. Şeflik sistemi ve geleneği, kendisini bütün ağırlığı ile hissettirmeye devâm ediyordu. Tek-partili rejimin onaylamadığı herhangi bir davranışın sonuçlarını kestirmek mümkün değildi. Bu türden bir davranış, olsa olsa "medenî cesâret" olarak tanımlanabilirdi.

CHP'yi devlet mekanizmasından ayıran ince çizginin ne olduğu hâlâ belirsizdi ve belirlenmesi için de herhangi bir girişimde bulunulmuyordu. Partinin nerede bitip de devletin başladığını ya da tam aksini saptamak, mümkün olmadığı gibi, gereksizdi de... 1937 yılında gerçekleşen Anayasa değişikliği ile, o zamâna değin sâdece CHP'nin ilkelerini oluşturan Altı Ok, Anayasanın bir hükmü ve devletin ve rejimin ayrılmaz ilkesi olmakla kalmamış, ama aynı za-

---

51 Necmettin Sadak, "Müttefik Ticâret Gemilerine Boğazlar Yolunun Açılması", **Akşam**, (17.1.1945); **AT**, Sayı: 134, (Ocak 1945). İran'ın müttefiklerce işgâline ve Türkiye'nin bu konudaki tepkisine ve rahatsızlığına ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 607-608.

52 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 339-363.

manda da, CHP'nin parti simgesi olan Altı Ok'lu bayrağı, Türk bayrağının yanında, resmî ikinci bir bayrak hâline gelmişti. Bu durum, tabiî ki 1937 yılından çok daha önce, pek çok siyâsî konuda olduğu gibi, sâdece günlük hayâtın içinde gerçekleşmiş, kendiliğinden yerleşerek, kalıcı bir hâle gelmiş ve alışılmış bir uygulamaydı.[53]

Görünen, 1945 yılının da, geçmişteki yıllardan herhangi biri gibi, sâkin bir şekilde geçip gideceği yönündeydi. Aslında 1945 yılının ileride göreceğimiz şekilde gelişeceğini öngörmek için gerçekten de kâhin olmak gerekirdi.

1924 Anayasası'nın Türkçeleştirilmesi: Şeflik geleneğine uygun onay makâmı TBMM

Nitekim, yeni yılın henüz başında, Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'nun Türkçeleştirilmesi için, Başbakan Şükrü Saraçoğlu ile 222 milletvekilinin imzâladığı yasa önerisi, TBMM'de, Şeflik geleneğine uygun bir şekilde kabûl edilecektir.[54]

Muhtar Berker, TBMM'de yaptığı konuşmada, söz konusu geleneği şöyle devâm ettiriyordu:

> "Arkadaşlar, Anayasanın Türkçeleştirilmesi fikrinin ilk ilham kaynağı olan ve bu çalışmaları yakın ilgileri ile şereflendiren Büyük Başbuğumuz Millî Şefimize karşı sonsuz şükran duygularımızı sunmak, pek kutsal borcumuzdur."[55]

Eski Başbakan Celâl Bayar'ın, Fuat Köprülü'nün, Hikmet Bayur'un, Muhittin Baha Pars'ın ve Cevdet Kerim İncedayı'nın da oylamada bulunmadığı toplantıda, söz konusu yasa önerisi, 10 Ocak 1945 târihinde, 365 kabûl oyuyla ve ittifakla benimsenecektir.[56]

---

53 Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 13-139, 275-363 ve 545-581.

54 Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 279-283.

55 **TBMM TD**, Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 15, 22. Birleşim, (10.1.1945).

56 **TBMM TD**, (aynı yerde), (10.1.1945); **Kronoloji**, (10.1.1945), s. 12; **JK**, (10.1.1945), s. 38; Metin Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 51.

Behçet Kemâl Çağlar'ın önerisi üzerine de bâzı ay adları değiştirilecek ve Teşrini Evvel, Teşrini Sâni, Kânunu Evvel ve Kânunu Sâni adları yerine, Ekim, Kasım, Aralık ve Ocak isimleri kabûl edilecektir. **TBMM TD**, (aynı yerde), (10.1.1945); **JK**, (10.1.1945), 38. Bu girişimi, üç ay sonra, Feridun Fikri Düşünsel'in önerisi üzerine, TBMM Dâhilî Nizamnamesi'nin Türkçeleştirilmesi izleyecektir. **TBMM TD**, Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 16, 41. Birleşim, (11.4.1945). Bu gelişmeleri, Millî Şef döneminde hızından pek bir şey yitirmeden süren öztürkçe akımının bir sonucu olarak da kabûl etmek mümkündür. Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 136-137.

Tasarının Şeflik geleneğine uygun bir şekilde onaylandığını, aşağıdaki yazılar da açık bir şekilde gösteriyor. Ayrıca, yine bu yazılar, bu sıradaki siyâsî atmosferi de bize hissettiriyor.

Fuat Köprülü, aylar sonra, şöyle yazmaktan kendini alamayacaktır:

> "Teşkilâtı Esâsîye'yi Anayasa'ya ve Dâhilî Nizamnâme'yi İçtüzük'e çeviren encümen ve Meclis müzâkerelerinden hiçbirine iştirâk etmemekten başka bir çâre bulamadım. (...) Her işte olduğu gibi, bu dil işinde de, kararlar önceden verilmiş, aldıkları emre itaatten ayrılmayacak komisyonlara bunlar tasdik ettirilmiş, münâkaşa ve tenkide aslâ imkân bırakılmamıştır. (...)
>
> Hattâ, bundan daha fecî olarak, bu işleri oldukça bilen ve son günlere kadar şiddetle aleyhinde bulunanlar bile, bu müdâfaalara iştirâk ettiler. Çünkü, böyle yapmakla, maddî ve mânevî yeni menfaatler elde edeceklerini biliyorlardı ve hakikaten de böyle oldu. Ahlâkî düşüncelerle, böyle hareket edemeyerek, kenarda kalan ve sâdece oybirliğine iştirâk edenler ise, cezâya çarpıldılar.(...)
>
> Yukarıdan gelen emir tesirini icrâ etti. En az yüzde sekseninin vicdânen taraftar olmamasına rağmen, bu iş de 'oybirliği ile' kabûl edilip geçti."[57]

Yaşar Nâbi de, yine yıllar sonra, Köprülü'yü doğruluyor:

> "Anayasanın Türkçeleşmesi bahsinde, yeni metne gerçekten taraftar olanların sayısı, en geniş bir tahminle, yüzde onu geçmiyordu. Mebuslar, kendi aralarında olduğu kadar, dost meclislerinde de, yeni terimlerle alay etmekten kendilerini alamıyorlardı. Ama müzâkereler esnâsında muhalefetlerini sözle belirtmek cesâretini gösteren bir, iki kişinin bütün gayretlerine rağmen, kânun [tasarı] yine ittifakla tasvip olunarak Meclisten geçti. Çünkü, Şefin böyle istediği biliniyor [ve] bu isteğe karşı gelinemiyordu."[58]

Diğer yandan, *Tan* gazetesi de, yine aylar sonra, Fuat Köprülü'nün görüşlerine paralel olarak, öztürkçe akımını eleştirecek ve Türk Dil Kurumu'nun oluşturduğu yeni Türkçe sözcükleri "uydurma" bulduğunu açıklayacaktır.[59]

---

57 Fuat Köprülü, "Yalancının Mumu", **Vatan**, (6-7.9.1945); Fuat Köprülü, "Dil Meselesi", **Vatan**, (1.10.1945); Fuat Köprülü, "İlim, Politika Âleti", **Vatan**, (11.10.1945); Fuat Köprülü, "Çalış, İdrâki Kaldır, Muktedirsen Âdemiyetten", **Dikkat**, (6.11.1945); Fuat Köprülü, "Dil Kongresi Münâsebetiyle Düzme Devlet Dili Nasıl Yaratıldı?", **Vatan**, (30.10.1948); Fuat Köprülü, **Demokrasi Yolunda**, s. 4-12, 28-33, 38-42, 112-115 ve 839-843.

58 Yaşar Nâbi, **Nereye Gidiyoruz? Partiler ve İdeolojiler Karşısında Hakikat!**, s. 19.

59 **Tan**, (3.10.1945).
Dilde öztürkçe akımının eleştirisi, dönem içinde önemli bir yer tutmayacaktır. Unutulmasın ki, Millî Şef

Bir bakanlıkta şeflik geleneğine uygun "nöbet değişimi"

Yeni yılın hemen başında, 18 Ocak 1945 târihinde, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Hulüsi Alataş'ın yerine Dr. Sâdi Konuk'un atanmasının gerçekte başka bir nedeni vardı.[60] Gerçi resmî açıklamada, her zaman olduğu gibi, geleneksel "sıhhî sebepler" gerekçesi kullanılmıştı.[61] Bu istifâyı, 22 Ocak'ta, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Müsteşarı Âsım Arar'ın istifâsı izleyecektir.[62] İnönü de, hemen iki gün sonra, 24 Ocak'ta, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nı ziyâret edecek ve Bakanlıkta incelemelerde bulunacaktır.[63]

Bu gelişmelerin elbette bir nedeni vardı. Bu dönemde sıtma ile mücâdelede muhtemelen yeterince etkin olamayan Alataş'ın yerine Konuk atanıyordu. Bu spekülasyonumu, dönemin gazete koleksiyonlarında dikkati çeken bâzı haberlerle temellendirmeye çalışacağım.

CHP Meclis Grubu'nun 16 Ocak târihli toplantısında, Sâbit Sağıroğlu'nun sıtma hakkında verdiği önerge görüşülmüştü. Söz ko-

döneminde Tûrancı yayın organları da, dilde reformu ve öztürkçeyi desteklemişlerdi. Bununla birlikte, ileride göreceğimiz gibi, Demokrat Parti'nin 1949 yılında toplanan ikinci büyük kongresinde, öztürkçe akımı, "uyduruk dil" olarak tanımlanacak ve eleştiri konusu olacaktır. **Cumhuriyet,** (24.6.1949). Diğer yandan, Ali Fuat Başgil de, anılarında, aynı eleştirilere yer veriyor. Ali Fuat Başgil, **Ali Fuat Başgil'in Hâtıraları,** s. 133-147; Ali Fuat Başgil, **Türkçe Meselesi,** s. 155-171. Diğer yandan, Fuat Köprülü'nün harf inkılâbındaki tutumu da hatırlanmalıdır. Köprülü'nün çelişkili ve tutarsız görüşleri için bkz. Mustafa Armağan, "Harf İnkılâbı ve 'Aydın' Duruşu: Fuat Köprülü'nün Trajedisi", **Küller Altında Yakın Târih,** s. 135-141.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, **Tan** gazetesi ile Fuat Köprülü ve müstakbel Demokrat Parti arasında, öztürkçe konusundaki görüş birliğidir. Oysa, öztürkçe meselesi, uzun yıllar tartışma gündeminden düşmeyecek, fakat tarafların pozisyonları değişecektir. Tûrancı yayın organlarında beliren öztürkçe akımı tamâmen unutulacak, buna karşılık, Tan gazetesinin simgelediği sol karşı duruş, pozisyon değiştirerek, öztürkçe akımının temel savunucusu olacaktır. Demokrat Parti çizgisi ise, bu konuda pozisyon değiştirmeyen yegâne çizgi olarak zikredilmelidir.

60 **TBMM TD,** Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 15, 26. Birleşim, (19.1.1945); **JK,** (18.1.1945), s. 39. Nitekim, Fâik Ahmet Barutçu'nun 30 Aralık 1944 târihli günlüğünde, CHP Meclis Grubu'nda Hulûsi Alataş'a ve Bakanlık Müsteşarı'na yönelik eleştiriler söz konusu edilmektedir. Barutçu, **age,** (Cilt: 2), s. 707.

Barutçu'nun Saraçoğlu Hükümeti'neyönelik çekincesi de, yine 5 Şubat 1945 târihli günlüğünde açık bir şekilde görülmektedir: "İcrâ kuvveti, mütecânis uzuvlar elinde verimli olabilir. Tek tek adamlar değil, bir tek adam gibi olabilecek kimselerin biraraya gelmesiyle hükümet kurulabilir. Saraçoğlu Hükümeti, bir cinsten olmayan şeylerin cem edilemeyeceği kâldesinin istisnâsına zoraki bir misâldir. Yek diğerlerinin aleyhinde konuşurlar. Aralarında küs olanlar bile mevcutmuş..." Barutçu, **age,** (Cilt: 2), s. 708.

61 **AT,** Sayı: 134, (Ocak 1945).

62 **Ulus,** (23.1.1945).

63 **Ulus,** (25.1.1945); **AT,** Sayı: 134, (Ocak 1945).

nusu önerge, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Hulûsi Alataş tarafından yanıtlanmış, fakat bu yanıtın ardından Sağıroğlu yeniden söz alarak, Bakandan, sıtma ile mücâdelede "sıkı bir tutum kovalamasını"nı istemişti. Bunun üzerine, CHP Meclis Grubu toplantısında pek çok üye söz alacak ve bu konuda görevlilerin ihmâlleri gündeme getirilecektir.[64] Nitekim, 31 Ocak târihli *Ulus* gazetesinde, sıtma ile savaşın başlayacağına ilişkin bir haber yer alıyordu.[65] 5 Şubat'ta ise Sıtma Kongresi toplanacaktır.[66] Tam bu sırada, *Ulus* gazetesinde, sıtma ile savaşın önemine ilişkin çok sayıda yazı yayınlanacak ve Sıtma Kongresi ile birlikte, sıtma ile savaşa geniş yer ayrılacaktır.[67] Nitekim, yeni Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı da, ilk olarak sıtma ile mücâdeleyi ele alacaktır. Fâlih Rıfkı Atay bile bir yazısını bu konuya ayırmıştı.[68] Atay'ın yazısının yayınlandığı gün Yüksek Sıhhat Şûrâsı da toplanacaktır.[69] Yüksek Sağlık Şûrâsı'nın toplanmasından sonra da, *Ulus* gazetesi, sıtma ile savaşa öncelik vermeye devâm ediyordu.[70] Bu arada, Dr. Ekrem Tok, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Müsteşarlığı'na atanacaktır.[71] Daha sonra da, *Ulus* gazetesi, sıtma ile savaşa özel bir ağırlık verecektir.[72] Bu konuda hatırlanması gereken bir başka nokta da,

---

64 **Ulus,** (17.1.1945); **AT,** Sayı: **134, (Ocak 1945).**

65 **Ulus,** (31.1.1945).

66 **Ulus,** (6.2.1945). Ayrıca bkz. **AT,** Sayı: 134, (Ocak 1945).

67 **Ulus,** (6-9.2.1945). Ayrıca bkz. M. Tuncer, **"Kesin Mücâdele, Sıtma Mücâdelesinin Esas Hedefi Olmalı", Yeni Asır,** (8.2.1945); **AT,** Sayı: 135, (Şubat 1945); **Abidin Dâver, "Sıtmayı Yenmek Zorundayız ve Yeneceğiz", Cumhuriyet,** (13.2.1945); Sâdi Irmak, "Sıtma Kongresi", **Ulus,** (9.2.1945); **AT,** Sayı: 135, (Şubat 1945).

68 Fâlih Rıfkı Atay, "Aklımız Kadar Sağlığımız", **Ulus,** (15.2.1945).

69 **Ulus,** (15.2.1945).

70 **Ulus,** (20.2.1945).

71 **Ulus,** (28.2.1945). Nihâyet "Sıtma İle Olağanüstü Savaş Hakkında Kânun Tasarısı" da, Mart ayında TBMM'de görüşülecektir. **TBMM TD,** Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 15, 31. Birleşim, (19.3.1945); **TBMM TD,** Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 15, 34. Birleşim, (26.3.1945); **TBMM TD,** Dönem: 7, Toplantı: 3, Cilt: 22, 37. Birleşim, (15.2.1945). Ayrıca bkz. **Ulus,** (2.3.1945). Bu arada, "Sıtma Mücâdele Kânunu Tasarısı" da, Başbakanlıkça geri alınacaktır. **TBMM TD,** Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 15, 34. Birleşim, (26.3.1945). Aynı konuda ayrıntılı teknik bilgiler içeren bir inceleme için bkz. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "Türkiye'de Sıtma Mücâdelesinin Târihi", **70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk'ün Büyük Nutuk'u ve Dönemi,** s. 209-255; İlhan Tekel ve Selim İlkin, "Türkiye'de Sıtma Mücâdelesinin Târihi", **Cumhuriyetin Harcı,** (Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi), s. 107-162.

72 **Ulus,** (5-6.4.1945). Ayrıca bkz. **Ulus,** (13.6.1945); Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, **Devirden Devire,** (Cilt: 2), s. 318-320. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık **Devlet Arşivleri Genel** Müdürlüğü **Cumhuriyet** Arşivi Dâire Başkanlığı'nda bulduğum ve sıtma ile savaşa ilişkin CHP tarafından yayınlanan iki tâmim de bu çerçeveyi tamamlamaktadır. Sıtma ile savaşa ilişkin 10 ve 13 Nisan 1945 târihli CHP Birinci Bürosu'nun tâmim-

eski Başbakan Celâl Bayar'ın, 1944 yılı bütçe kânunu tasarısı vesilesi ile, sıtma sorununu TBMM gündemine getirmiş olmasıdır.[73]

Sanırım bütün bu gelişmeler, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'ndaki değişimi açıklamaktadır. Görüldüğü gibi, yeni atama, Şeflik geleneğine uygun bir şekilde gerçekleşmiş ve yönetimde sâdece bir "nöbet değişimi" söz konusu olmuştu.

Bir devletçilik tartışması: Şirketi Hayriye'nin devletleştirilmesi

Şirketi Hayriye'nin devletleştirilmesi süreci, esas itibâri ile dönemin iktisâdî politikası, daha doğrusu doğrudan doğruya devletçilik ilkesi ile ilgili tartışmayı gündeme getiriyordu.[74]

Yeni dönemde ileride göreceğimiz siyâsî gelişmeleri değerlendirebilmek için, bu sıradaki tartışmaların daha ziyâde dönemin iktisâdî politikalarının eleştürisi ile başladığını hatırlamak ve iktisâdî politikalara yönelik eleştirilerin, hangi aşamalardan geçerek, siyâsî kanala yönelebildiğini ortaya koymak açısından, bu tartışmaya burada yer vermek gerektiğini düşünüyorum.

Şükrü Saraçoğlu Hükümeti'nin devletçi eğilimini de hatırlamalıyız. Bu eğilim, son zamanlarda yeni yasalarla daha da güçlenmişti. 1945 yılında bu eğilim, yeni devletçi yasa tasarıları ile gündemdeydi. Bir başka ifâde ile bu eğilim ya da gelenek, bu aşamada yeniden canlandı, hattâ atağa kalktı.[75] Sâdece Şirketi Hayriye'nin devletleştirilmesi ile sınırlı kalmadı; ileride göreceğimiz üzere, toprak ve orman konularındaki yasa tasarıları ile de kendini belli etti. Bu eğilim, yine ileride göreceğimiz gibi, çalışma hayâtına yönelik yeni yasa tasarıları ile de ifâdesini buldu.[76] Dönemin iktisâdî politi-

lerinin ilki parti teşkilâtına ve ikincisi de Halkevleri ve Halk Odaları'na iletilmişti. Bkz. **Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Dâire Başkanlığı, (BCA), Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu (1923-1950), (CHP K),** [Katalog Numarası: 490 1 5 26 11 ve 490 1 5 26 13].

73 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 2), s. 354-355; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye,** s. 37.

74 Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 2), s. 530-536.

75 Millî Şef döneminin iktisâdî politikalarına ve bu politikalara yönelik eleştiri ve tepkilere ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 2), s. 365-544.

76 Cemil Koçak, "1940'ların İkinci Yarısında Sosyal Politika: Devlet, Sınıflar, Partiler ve Dayanışmacı/Vesâyetçi İdeoloji", **Osmanlı'dan Cmhuriyete: Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar,** s. 222-271 ve Cemil Koçak, **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir,** s. 451-508.

kalar ve devletçilik ile ilgili tartışmalarını ise, ilerideki ciltlerde ve bir bütün hâlinde, dönemin iktisâdî politikalarının tartışıldığı bölümde ele alacağım.

Hükûmetin 1945 yılı başında Şirketi Hayriye'yi satın almak üzere, söz konusu şirket ile bir sözleşme imzâlaması ve imzâlanan sözleşmenin onaylanması için TBMM'ye bir yasa tasarısı sunması, devletçilik konusunda önemli bir tartışmayı gündeme getirecektir.[77]

Osmanlı Devleti'nde 1849 yılında kurulan ve ilk anonim şirket olan Şirketi Hayriye, İstanbul Boğazı'nda ulaşımı sağlamak amacı ile gemi işletiyordu.[78]

Şirketi Hayriye'nin devletleştirilmesini öngören yasa tasarısının gerekçesinde, imtiyazlı bir anonim şirket olan Şirketi Hayriye'nin imtiyaz süresinin bitmek üzere olduğu, ihtiyatsız yönetimi sonucunda mâlî bakımdan güç durumda kaldığı belirtiliyor ve Münâkâlât Vekâleti'nin, bizzat şirketin girişim ve önerisi ile yapılan denetimlerde zarar ettiği belirlenen ve ileride de bunun düzeltilmesine olanak bulunmadığı anlaşılan şirket ile bir satın alma sözleşmesi imzâladığı açıklanıyordu. Bu hizmet, bundan böyle, bir kamu hizmeti olarak, artık Devlet Denizyolları tarafından yerine getirilecekti.[79]

Encümen Raporu'nda ise bu konuda şöyle deniliyordu:

> "Diğer taraftan, bir amme hizmetini, betahsis millî bir şirket elinde olan bir işi daha devlet idâresine almanın, husûsî teşebbüs erbâbına ürküntü vereceği ve devletin sermâyeye muhtaç birçok müesseseleri varken, herhangi bir mevzudaki husûsî sermâyeyi uzaklaştırıp, oraya para yatırmasının doğru olmayacağı mülâhazalarını da encümenimiz yerinde görmemiştir.
>
> Çünkü, bahis mevzuu olan alım-satım işi, sermâye sâhiplerinin (...) fiilî ve hakikî zarüretlerden doğan mürâcaat ve ricâlarından başlayıp, onların tam ve kâmil rızâları ile ve hakikatte mütedil ve gerek sermâye sâhiplerinin, gerek şirketin hayâ-

---

77 Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 530-536. Ayrıca bkz. Gologlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 285-296; Nihâl Kara, **Türkiye'de Çok-Partili Sisteme Geçiş Kararı (1945)**, s. 247; Murat Koraltürk, "CHP'nin Devletçilik Anlayışında Kırılma: Şirketi Hayriye'nin Devletleştirilmesi", **ToplumsalTarih**, Sayı: 106, (Ekim 2002), s. 58-61.

78 Zafer Toprak, **Türkiye'de "Millî İktisat"**, s. 355; Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 530.

79 **TBMM TD**, Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 15, 24. Birleşim, (15.1.1945), S. Sayısı: 43; Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 530-531. Bundan sonra, bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmediği takdirde, aynı kaynaklar kullanılacaktır.

tı ile alâkalı diğer kimselerin hak ve menfaatleri, mâlî bünyede dâimâ mevcûdiyet ve inkişâfını esaslı bir umde bildiğimiz husûsî teşebbüs için ürküntü sezilememek icâb eder.

Filhakika hâdisenin tam realist bir tetkik karşısında arz ettiği manzara şöyledir:

Şirketi Hayriye mevzuuna yatırılmış olan husûsî sermâye, bu mevzuda yaşama ve alâkalıları faydalandırma imkânı mevcut olduğu müddetçe işinde devâm etmiş ve bu imkân zaman ile ve türlü ârızalarla daralıp, alâkalıları sıkıntılı endişelere düşürünce, bugüne kadar işte devam yolunda onu tutan hükümetin hâmi eli, bu sefer işten çekilme isteğinde de ona karşı mühâzir olmuştur.

Hakikatin tam ifâdesi olan bu şekilden, sermâyeye ve sermâyedarlara ürküntü değil, emniyet ve itimat gelir."

"Bu muamele, yurdun bilhassa harb sonu kalkınmasında büyük hissesi bulunacak olan husûsî teşebbüsleri korkutacaktır. Bu sûretle, millî say ve tasarruf ile birikmiş ve birikecek millî sermâye ile millî şirketler kurulması, münferid teşebbüslerin gelişmesi için vücûdu elzem bulunan emniyet havası bozulacaktır. Memleketin iktisat rejimi bakımından da önemli bir nokta teşkil eden bu esaslı mahzur" nedeni ile 13 encümen üyesi, Encümen Raporu'na muhalefet şerhi koyacak, daha pasif bir tutum olarak da beş üye oy kullanmayacak ya da imzâda bulunmayacaktır. Encümenin üye sayısı ise 50 kişiydi.

Encümenin önerisi ile ivedilikle görüşülmesi kabûl edilen tasarının tümü üzerinde ilk sözü, Encümen Raporu'na muhalefet şerhi koymuş olan 13 encümen üyesinden biri olan Tahsin Bekir Balta alır.

Balta, 8-10.000.000 TL değerinde olan bir kuruluşun 2.500.000 TL'ye satın alınmakta olduğunu belirterek, hissedarların, 30-35 TL değerindeki hisse senetlerine karşılık, 50-60 TL elde edeceklerini, şirketin son dağıttığı kâr payının ise, hisse başına 2,5 TL, daha önceki yıllarda da 2 TL civârında olduğunu açıklayarak, bu satışın daha çok büyük hissedarların, ama aynı zamanda da devletin yarârına olacağını bildirir.[80]

Tahsin Bekir Balta, TBMM'de yaptığı konuşmada, devletçiliği de şöyle tanımlar:

---

80 **TBMM TD**, (aynı yerde), (15.1.1945); Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 531. Bundan sonra, bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmedikçe takdirde, aynı kaynaklar kullanılacaktır.

"Mesele, alım-satım mukâvelesi ve taraflar arasında kararlaştırılan ivazların tevâzünü bakımından değil, memleketin umûmî iktisâdî ve hukûkî prensipleri bakımından mütâlaa edilmek icâb eder. İşte, bendenizi ve arkadaşlarımı muhalefete sevk eden cihet, muameleyi memleketin umûmî iktisâdî ve hukûkî esasları bakımından doğru bulmamaklığımızdır. Şüphesiz bu umûmî esaslar, gerek hükümetin ve gerekse encümenin ekseriyetinin de hâdisede nazarı itibâra aldığı hususlardır. Yalnız biz bu esasların telâkki ve hâdiseye tatbik tarzında kendilerinden ayrılıyoruz. (...)

Devletçiliğimizin esâsı mâlûmdur: Devletçiliğimizin esâsı, memleketi az zamanda ileri medeniyet seviyesine ulaştırmak gâyesi ile, gerek resmî ve gerek husûsî bütün kâbiliyet ve kaynaklardan istifâde etmektir. Bu itibarladır ki, devletçiliğimiz, husûsî teşebbüslerin kurulmasını ve çalışma ve gelişmesini teşvik etmeyi hedef tutmuştur. (...)

Binâenaleyh, memleketin ilerlemesine, refahına yarayan bir işin, husûsî teşebbüsler tarafından yapılması ile devletçe tedvir edilmesi arasında gâyeye hizmet bakımından fark yoktur.

Şu hâlde devlet ve millet bakımından bir servetin ifâ ettiği yararlı hizmet esastır. Yâni şâyânı ehemmiyet olan keyfiyet, bir servetin ciheti âidiyeti değil, [ama] onun memlekete yaptığı hizmettir. Bu itibarladır ki, en ideal bir devlet telâkkisine dayanan devletçiliğimizin hedefi, her türlü teşebbüs imkân ve kâbiliyetini, memleket imârı ve inkişâfı yolunda kullanmaktır. Bu itibarladır ki, yine devletçiliğimizin parti programında merkezini bulan esasları arasında, parti, şahısların hiç veyâ kâfi derecede yapamadığı işleri devlet eliyle veyâ devlet sermâyesi ile yapmaya çalışır. (...) Devletçiliğimiz[in] (...) husûsî menfaatler ile mücâdele etmez kâideleri vardır."

Konuşmasında şirketle ilgili satış sözleşmesini de ele alan Balta, şirketin satışını istediğini, çünkü artan masraflarına karşılık, hükûmetin şirketin tek gelir kaynağı olan bilet fiyatlarına zam yapmayı kabûl etmediğini belirtir.

Balta, bu durumu şöyle değerlendiriyordu:

"Şu hâlde, muamele, devlet tedbirlerinin muvaffak olamayışından ileri gelen [ve] iktisâdî sıkıntı içinde bulunan bir teşebbüsün bu durumundan, yine devletin iktisâdî sıkıntıyı önlemek üzere hâiz olduğu salâhiyete dayanılarak, farklı olduğu söz götürür bir sûrette elde olunan para sâyesinde faydalanma manzarasını taşımaktadır ki, bunu ben memleketimizin umûmî hukuk prensipleri ile kâbili telif görmem."

Balta'ya göre, "bu satış muamelesi, Şirketi Hayriye'nin muvaffak olamayışı neticesi (...) düştüğü sıkıntıdan bir nevi istifâde manzarası" gösteriyordu. Oysa, yine Balta'ya göre, "Şirketi Hayriye'nin sermâyesini tezyid etmek yoluna" gidilmeliydi.

Balta, devletçi anlayışın yanlış yorumlanmasına da karşı çıkıyordu:

> "Bâzı arkadaşlar diyorlar ki, 'Bu gibi umûma âid hizmetlerin devlet eliyle görülmesi daha iyi olur. Husûsî teşebbüslerin yapacağı işler başka türlü olmak icâb eder.' (...) [Oysa], bu gibi hizmetlerde de, husûsî teşebbüs ve sermâyeden faydalanmak tabiî ve zarûrîdir. (...) O hâlde, bu türlü hizmetlerin de, vatandaşların meydana getirecekleri husûsî teşebbüsler mârifeti ile tedvirini esas olarak kabûl etmek zarüreti vardır. (...) Hulâsa, umûmî şekilde mütâlaa edildiği takdirde, bu şirketi satın almadan işe devâmını temin etmek, devletin ekonomik politikasına daha uygun düşer."

Balta, konuşmasının sonunda, şirkete yardımcı olmanın devletin izlediği iktisâdî politikaya uygun olduğunu, hattâ İstanbul'un tüm ulaşım hizmetlerinin şirkete devredilmesi gerektiğini belirtecektir:

> "Bu müesseseyi bertaraf etmek değil, hisse senetlerini satın almak, sermâyesini çoğaltmak, idâme etmek lâzım gelirdi. Hattâ sermâye yatırmak, sermâyesine iştirâk eylemek gibi tedbirlerle, onu yaşatmak, İstanbul'un diğer nakil hizmetlerini, her türlü nakil işlerini, aynı idâre tarzına intibâk ettirmek, hakikaten yerinde [bir] tedbir olurdu."

Meclis görüşmeleri sırasında söz alan ve Encümen Raporu'na muhalefet şerhi de koymuş olan üyelerden Recep Peker, konuya, Tahsin Bekir Balta gibi, ilkesel açıdan yaklaşmanın gereğine dikkat çekiyordu:

> "Bu konuyu görüşürken meselenin mümkün olduğu kadar inceliklerine doğru gitmek, Türk yurdunda benzer mâhiyette kurulmuş veyâ kurulacak olan şirketlerin yaşayış üzerindeki teminâtı ifâde etmek bakımından da, çok önemli bir vazifedir."

Peker, şirketin kurulduğu sırada toplam 40.000 hissesi bulunduğuna, ancak hâli hazırda hisselerin yaklaşık 500 kişinin elinde toplandığına dikkat çekerek, hissedarların % 80'inin elinde 100'den daha az hisse bulunduğunu belirtir ve hisselerin belirli bâzı ellerde toplandığını açıklar.

Peker, şirketin 1943 yılında sâdece 38.000 TL zarar ettiğini, söz konusu zarârı telâfi etmek için de bilet fiyatlarına hükûmetçe yalnızca bir kez ve sâdece % 15 oranında zam yapıldığını, bundan sonra kömüre yapılan zamlar ve bu zamlar sonucunda kömürün tonunun 5,75 TL'den 20 TL'ye yükselmesi üzerine de, şirketin bilet fiyatlarına zam yapılması isteğinin, hükûmetçe oluşturulan bir komisyonun bu konuda olumlu görüş bildirmesine karşın, yine hükûmetçe reddedildiğini belirtir. Bunun üzerine şirket, 1944 yılında 700.000 TL'ye yakın zarar eder. Ancak bu zarar, sâdece kömür fiyatı farkıdır.

Peker, şirketin yalnızca bu nedenle mâlî bakımdan güç duruma düştüğünü, daha doğrusu düşürüldüğünü iddiâ eder. Hattâ Peker, şirketin satışı için, bizzat hükûmetin şirket üzerinde baskıda bulunduğunu da açıklar ve "şirketin kendisine rağmen satın alındığı açıkça anlaşılır", "şirketin satın alınması, kendi tabiî arzusu ile yapılmış değildir" şeklinde konuşur. Peker, "İşte bu zamnın temin edilmemesinden dolayı şirket tazyike düçâr olmuş ve bunun da neticesi olarak, 'Aman satın alınız' diye mürâcaat etmiştir. Bu mürâcaat, haksız yere düşürülmüş bir ısrar neticesi değil midir?" diyordu. Oysa, Peker'e göre, bilet fiyatlarına % 35 oranında yapılacak bir zamla, şirketin mâlî durumunun yeniden düzelmesi pekâlâ mümkündü. Peker'in önerisi, şirketin imtiyaz süresinin de uzatılması yönündeydi.

Recep Peker, devletçilik tartışmasında da, Tahsin Bekir Balta'nın yanında yer alıyordu:

> "Bir milletin medenî vasıfları, bihassa içinde bulunduğumuz devir ve harpten sonraki devirde, medenî vasıfların ifâdesi, onun sosyal hayatta cemiyetleşmesi ve ekonomi hayâtında da şirketleşmesindedir. Şirketler ve cemiyetler kurmak ve yaşatmak, yeni dünyâda bir milletin kıymetini gösterir. (...)
>
> Bunların babası gibi olan, yakın yaşayışımızın yüz akı olan bir mevcûdiyetin ve yâni Şirketi Hayriye'nin kâfi olmayan sebeplerle ortadan kaldırılış muamelesi, kendi varlıklarımızı (...) ve bundan sonra doğacak benzerlerini korkutarak, devletimize büyük zararlar vermez mi? (...)
>
> Millî tasarrufun yekûnunu yarı ölü bir hâlden çıkarıp, yurt için ve biriktirenler için, tam verimli bir istikâmete çevirebilmek, evvelâ bunun telâkkisindeki esasların müşterek bir inan hâline gelmesine bağlıdır. (...) Şimdi artık sâde devlet para-

sı değil, ekonomik varlığımıza temel olacak 'millî sermâye' denilen ve onu durgunluktan, yarı ölü hâlden çıkarıp, harekete getiren, yeni ve yaratıcı bir ruh doğmalıdır.

Paraları biriktirdikten sonra, birleştirip, birbirine ekleyip, devletin rejimine güvenen, hükümetin umûmî gidişine inanan bir görüşle, (...) şirketler kurarak, onu medenî bir gelir vâsıtası olarak işletme rûhu... İşte, asıl ideal modern ekonomi telâkkisi budur. (...)

Ama benim güvenimi yıkmayacak umûmî bir hava olmalıdır ki, böyle bir hareket doğsun... (...) Devlet parası ile millî sermâye arasında işbölümü elzemdir. (...) Bizler, işte bu millî biriktirme mahsülü sermâyeye ["millî sermâye"ye], bu emniyeti vermek istiyoruz. (...)

[Hattâ] (...) biz, fayda ve mahzurunu inceledikten sonra, şimdi devlet elinde bulunan işlerden münâsip olanları, husûsî teşebbüslere, meselâ yarı hisseleri ile devretsek ne olur?"[81]

Ziyâ Karamürsel ise, şirketin kötü yönetimden dolayı mâlî bakımdan çıkmaza sürüklendiğini, şirkette görevli memur ve işçilerin çok düşük ücret aldıklarını, oysa bilet fiyatlarına halkı bezdirecek derecede ölçüsüz zamlar [% 15] yapıldığını belirtir ve devletçilik konusundaki anlayışını da şöyle dile getirir: "Bu gibi amme hizmetlerini yapmak veyâ kendi adına yaptırmak, devletin özgün vazifelerindendir."

Emin Sazak da, TBMM'de yaptığı konuşmada, devletçiliğin içeriği hayli belirsiz bir kavram olarak kalmaya devâm ettiğinden şikâyet eder. Sazak, "inşallah ölmez [de] sağ kalır"larsa, gelecekteki parti kurultayında, devletçiliğin mutlaka tartışılmasının gerekeceğini, çünkü devletçiliğin sınırlandırılmamış olduğunu belirtir.

Emin Erişilgil ise, Mecliste tasarıya karşı çıkan milletvekillerini yatıştırmak amacı ile olsa gerek, ilginç bir devletçilik tanımından yola çıkar:

> "Eğer ben devletimden emin olmazsam ve herhangi bir iktisâdî vaziyet dolayısıyla iştirâk ettiğim bir şirketin fenâ vaziyete girdiğini gördüğüm vakit, devletim, benim elimden tutup da, bunu satın alırsa, o vakit mi sermâye sâhibi durumundan daha emin olur? (...) Bu kadar sene devâm etmiş, eshâmı bilmem kaç defâ amorti edilmiş bir şirketi, böyle bir fiyatla (...) devlet satın alırsa, ricâ ederim, husûsî sermâyeyi bundan daha fazla himâye tasavvur olunabilir mi?"

81 Ayrıca bkz. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 72.

Tasarı üzerindeki görüşme ve tartışmalardan sonra, konuşması Meclisteki diğer üyeler tarafından da alkışlanarak desteklenen Recep Peker ve 12 arkadaşının (Hâlit Nazmi Keşmir, Tahsin Bekir Balta, Mithat Aydın, Ali Rızâ Erem, Talât Sümer, Vehbi Demir, Kâmuran Örs, Belkıs Baykan, Mehmet Saadettin Epikmen, Hâlet Sağıroğlu, Ekrem Oran ve Abdullah Yaycıoğlu'nun), tasarının reddi yönünde verdikleri önerge ise, reddedilecektir.

Tasarının maddeleri üzerinde herhangi bir başka görüşme ve tartışma olmayacak, tasarı oylanacak ve 15 Ocak'ta, 171 üyenin katılmadığı bir toplantıda, 277 oyla kabûl edilecektir.[82] Oylamaya katılmayan üyeler arasında, eski Başbakan Celâl Bayar, Adnan Menderes ile Muhittin Baha Pars da bulunuyordu. Bu arada, yedi üye de red oyu kullanacaktır. Red oyu kullanan üyeler, Encümen Raporu'na muhalefet şerhi düşmüş olan üyelerden Ârif Çubukçu, Münir Birsel, Recep Peker, Hâzım Âtıf Kuyucak, Ali Rızâ Erem ile İzzet Arıkan ve Muhtar Berker idi.

Diğer yandan, Şirketi Hayriye'nin devletleştirilmesine karşı Recep Peker'in kullandığı red oyu, aslında iki açıdan anlamlıydı. Birincisi, Recep Peker'in o zamâna değin savunduğu devletçilik ilkesinden artık ayrıldığını açıkça gösteriyordu. İkincisi de, Peker'in Saraçoğlu Hükûmeti'ne karşı muhalif konumunu yansıtıyordu. Bu noktada, CHP eski Genel Sekreteri Recep Peker'in, Millî Şef döneminde, Dâhiliye Vekâleti'nden (İçişleri Bakanlığı'ndan) alındığını da hatırlamak gerekir.[83]

Tuhaf olan nokta ise, Encümen Raporu'na muhalefet şerhi düşmüş olan üyelerden Mehmet Saadettin Epikmen'in, Tahsin Bekir Balta'nın, Mithat Aydın'ın, Bülent Osma'nın, Halil Benli'nin, Kâmuran Örs'ün, Haldun Sarhan'ın ve Hâlit Nazmi Keşmir'in oylamada red oyu kullanmamalarıydı. Encümen Raporu'na muhalefet şerhi koyan ve yukarıda söz konusu edilen önergede de imzâları bulunan diğer üyeler ise, yalnızca oylamaya katılmamakla yetineceklerdir.

Dikkati çeken bir başka önemli nokta da, ileride CHP içinde muhalefet grubunu oluşturacak olan "çekirdek kadro"nun, bu görüşmeler sırasında söz almamış ve oylamaya da katılmamış olmasıdır.[84]

82 JK, (15.1.1945), s. 39.

83 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, TMŞD, (Cilt: 2), s. 300-302 ve 549.

84 Kara, Türkiye'de Çok-Partili Sisteme Geçiş Kararı (1945), s. 247.

Bu aşamada, bu oylamanın tahlilini yapmak gerekir.

Hatırlanmalıdır ki, Millî Şef döneminde rastlanan ilk red oyları, bu târihten yaklaşık dokuz ay önce kullanılmıştı. 1944 yılının Mart ayında, CHP Meclis Grubu'nda, Şükrü Saraçoğlu Hükümeti için yapılan güven oylamasında, 57 milletvekili, hükümete güven duymadıklarını açıklamışlardı. Ayrıca, bu gelişmeden kamuoyu da haberdâr edilmişti. Mayıs ayının sonunda ise, 1944 yılı bütçe yasa tasarısının oylanması sırasında, eski Başbakan Celâl Bayar, bütçe tasarısına karşı, hükümete güvensizlik anlamına gelecek şekilde, TBMM'de red oyu kullanmıştı. Fakat red oyunun kullanıldığı kamuoyundan gizlenmek istenmişti. Bununla birlikte, basın, tasarıya karşı kullanılan red oyunu ve oyun sâhibi olan Celâl Bayar'ın ismini kamuoyuna duyurmayı başarmıştı. Yine hatırlanmalıdır ki, Millî Şef döneminin iktisâdî politikaları ve sosyal sorunları, basında yer yer sert bir şekilde eleştirilebilmişti. Ne var ki, *bütün bu gelişmeler, 1944 yılının ilkbahar aylarında başlayan ve* rejime muhalefet eden bütün gazete ve dergilerin kapatılması ile birlikte sona ermişti.[85]

Millî Şef dönemindeki iktisâdî politika tartışmalarını hatırlayacak olursak,[86] Şirketi Hayriye'nin satın alınmasına ilişkin olarak yeniden gündeme gelen devletçilik tartışmasını da, bunun bir devâmı olarak kabûl edebiliriz. TBMM'de 1944 yılı sonlarında başlamış bulunan iktisâdî politika tartışmaları, 1945 yılının hemen başlarında ve ortalarında şiddetlenecektir. Bu durumun tek-parti döneminin genel karakteristik özelliklerine aykırı olduğunu belirtmek gerekir. Bu bakımdan anlamı üzerinde önemle durulmalıdır. Burada bir farklılık olduğu söylenebilir. Fakat diğer yandan da, tartışmaların, savaş yıllarında dahi hayli yoğun olarak cereyân etmiş olan tartışmaların bir devâmı olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır.

Siyâsî açıdan dikkat edilmesi gereken husus ise, yeni dönemin başında, yönetime karşı red oyu kullanan milletvekillerinden hiçbirisinin, ilerideki siyâsî gelişmeler içinde muhalefette yer alma-

---

85 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 339-363. Burada bir kez daha hatırlatmalıyım ki, Celâl Bayar, Atatürk'ün son Başbakanı ve İnönü'ye muhalif siyâsî bir kişilik olarak, uzun yıllardan beri gölgede kalmış bir siyâsetçi idi.

86 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 365-544.

yacak olmasıdır. Dolayısıyla ileride göreceğimiz muhalefet henüz ortada yoktur.

Söz konusu gelişmelerin resmî yorumunu ise, her zaman olduğu gibi, *Ulus* gazetesinde, Esat Tekeli yapıyordu:

> "Türk devletçiliği, millet menfaatlerinin zarûrî kılmadığı hâllerde, husûsî menfaatlerle savaşmayı, parti programı ile kendisine yasak etmiştir. Bundan ötürüdür ki, şimdiye kadar, mevcut ve kurulmuş bir husûsî teşebbüse, vatandaşın elindeki sınâî veyâ ticârî bir kuruma el uzattığı görülmemiştir. (...)
>
> Hükûmet, Şirketi Hayriye'yi değer kıymeti ile satın almakla, bir ödevini yerine getirmekten, kamu menfaatinin zarûrî kıldığı bir hakkını kullanmaktan başka bir şey yapmış değildir. Bunun için, bu işin, devletçilik sınırını genişletmek ve [şahsî teşebbüsleri] kısmakla bir ilgisi yoktur."[87]

Şirketi Hayriye'nin satın alınmasına ilişkin sözleşmenin onaylanması hakkındaki yasa ve tasarıya ilişkin tartışmalar, yönetimin ve TBMM üyelerinin devletçilik anlayışlarını da ortaya koyuyordu. Devletçiliğin tanımındaki belirsizlik, ya da daha doğru bir ifâde ile, devletçilik konusunda belirgin bir anlayış farkı hemen açığa çıkıyordu.

TBMM üyelerinin belki de hiç azınsanmaması gereken bir bölümü, ekonomi üzerindeki devlet müdahalelerine tepki gösteriyor ve bu nedenle de, özel girişimin elindeki bir kamu hizmetinin yeniden devletin eline geçmesine karşı çıkıyordu. Savaştan sonra başlayacak yeniden kalkınma devresinde, özel sermâye ve özel girişimin son derece önemli rol oynayacağı ve devletin bu alanda engelleyici değil, fakat destekleyici olması gerektiği, TBMM'de açıkça dile getiriliyor ve vurgulanıyordu. Bunun için de ön koşul, devletin izlediği iktisâdî politika ile özel girişime girişim özgürlüğü tanıması ve güvenlik havası yaratmasıydı. Oysa, Şirketi Hayriye'nin âdetâ zorla satın alınması gibi davranışlar, güven duygusunu uzun zaman için olumsuz yönde etkileyecekti. Bir kısım milletvekilleri, devletçiliğin bir dönemin ürünü olduğunu, fakat artık değerini yitirdiğini, hele gelecek yeni dönemde, bir yarârı kalmadığı gibi, yeni gelişmelere de engel olabileceğini, kısmen açık, kısmen de üstü kapalı bir biçimde savunuyorlardı.

---

87 Esat Tekeli, "Devletçiliğimiz ve Husûsî Teşebbüs", **Ulus**, (28.1.1945).

Yönetime yakın bâzı milletvekillerinin, Şirketi Hayriye'nin satış sözleşmesinin onaylanması, yâni şirketin devletleştirilmesi gerektiğini savunmaları ve bunu, zarar eden bir özel girişimi zarardan kurtarmak için yapılmış bir devlet yardımı olarak sunmaları, ayrıca çok ilginçtir. Bu görüşe göre, devlet, devletçilik ilkesi gereğince, zarar eden bir özel girişimin söz konusu zarârını karşılıyordu. Bu görüş, bir yandan devletçiliği savunurken, diğer yandan da bunun aslında özel girişime bir çeşit devlet yardımı ya da desteği olduğunu öne sürüyordu.

Devletçiliğin tanımı konusunda yönetimin açık bir tutum almadığı dikkati çekiyordu. Ancak, uygulamada bir kamu hizmetinin devletin eline geçmesi, yönetimin bu konudaki anlayışını da yansıtıyordu. Bu konuda, hükümet, Meclis üyelerinden gelen tepkileri de dikkate almamıştı. Sonuç olarak, yönetimin en azından kamu hizmetlerinin devletçe yerine getirilmesi gerektiği görüşünde olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, bu konuda yönetim ile TBMM'nin bâzı üyeleri arasında ciddî görüş farkları olduğu da vurgulanmalıdır.

3. TÜRKİYE'NİN MÜTTEFİKLERE YAKINLAŞMA ÇABALARI

Yalta Konferansı

Yalta Konferansı, ya da o günkü adı ile Kırım Konferansı, 4-11 Şubat 1945 târihleri arasında, Stalin, Roosevelt ve Churchill arasında toplanır.[88] Amaç, savaştan sonra yeni dünyâ düzenini kurmaktır.

Churchill, 13 Ocak 1945 târihinde, Roosevelt'e yazdığı özel ve kişisel bir mektupta, Yalta Konferansı öncesinde, Boğazlar'dan geçerek Karadeniz'e çıkacak ve Yalta'ya gidecek olan iki gemi için Ankara'dan özel izin alınmasını gündeme getiriyordu. Söz konusu gemilerde muhtemelen kendileri olacaktı. Fakat tabiatıyla bu seyahat gâyet gizli tutulmalıydı. Silâhsız olacak olan bu gemiler için Ankara'dan özel bir tutum alması istenecekti. Churchill, Ankara'nın hâlâ söz konusu gemileri Boğazlar'da durdurabileceğinden ve arama yapabileceğinden endişe ediyordu. Bunun önlenmesi için de, İnönü'nün hiç olmazsa son anda durum-

88 JK, (4-11.2.1945), s. 39.

dan özel ve kişisel olarak haberdâr edilmesi ve gemilerin geçişinde formalitelerin bir tarafa bırakılması konusunda da kendisinin tâlimat vermesinin sağlanması düşünülmüştü. Ancak Ankara'ya Karadeniz'de Yalta'da bir toplantı yapılacağı haberinin verilmesine elbette gerek yoktu.[89]

Amiral Leahy, 13 Şubat 1945 târihinde, Roosevelt'e yazdığı bir yazıda, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın, ABD Ankara Büyükelçisi Steinhardt aracılığıyla, gerektiğinde birkaç küçük çapta mayın arama gemisinin Boğazlar'dan Karadeniz'e herhangi bir gecikmeye uğramaksızın çıkabilmesinin sağlanması için, Türk Hükümeti nezdinde zemin hazırlaması gerektiğini bildiriyordu. Bu, donanmanın isteğiydi. Bunun için Ankara'ya, Roosevelt'in inızâsı ile, Roosevelt'in haberleşmesini sağlamak üzere, bâzı Amerikan uçaklarının bölgeden geçmelerinin sağlanması bilgisi iletilecekti.[90]

Konferansın Türkiye açısından önemi, Mart ayına dek Almanya ve Japonya'ya savaş ilân etmeyen devletlerin, Birleşmiş Milletler üyesi olamayacakları yolunda alınan karardı. Mihver devletlerine 1 Mart târihine kadar savaş ilân eden devletler, 25 Nisan'da toplanacağı açıklanan San Fransisco Konferansı'na dâvet edilecekler ve bu konferansta kurulması tasarlanan Birleşmiş Milletler'in kurucu üyesi olabileceklerdi. Bu durumda Türkiye'nin de, zaferi kazanan müttefiklerin yanında olduğunu göstermesi için, artık savaşa katılması gerekiyordu.[91]

Yalta Konferası'nda bu konu, Churchill, Roosevelt ve Stalin arasında gerçekleşen 8 Şubat 1945 târihli beşinci görüşmede ele alınmıştı. Stalin'in konuyu gündeme getirmesi ve Birleşmiş Milletler'in kurucu üyeleri arasında bulunması muhtemel olan Arjantin ve Türkiye'yi birlikte ele alması ve son yıllarda gerçekten savaşan devletlerle, savaşan iki taraf arasında sallanıp duran ve kazanan taraf için bir türlü karar veremeyen devletler arasında bir ay-

---

89 **FRUS**, 1945, (The Conferences at Malta and Yalta 1945), "Churchill'den Roosevelt'e", (13.1.1945),

90 **FRUS**, 1945, (The Conferences at Malta and Yalta 1945), "Leahy'den Roosevelt'e", (13.1.1945).

91 **Keesing's**, (1945/6991). Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. **Koçak, TMŞD**, (Cilt: 2), s. 272-273 ve 547; **Deringil, Denge Oyunu**, s. 249-251; **Deringil, An 'Active' Neutrality**, s. 178-179; **Türkkaya Ataöv, Turkish Foreign Policy**, s. 125; Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 134-137; Gürün, **Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, s. 273-275; Ülman, **age**, s. 44; Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 297-298; Bilge, **age**, s. 260-261; **Savaş Yılları**, s. 243; Armaoğlu, agm, **SBFD**, Cilt: 13, Sayı: 2, (Haziran 1958), s. 176; **AT**, Sayı: 135, (Şubat 1945); **JK**, (26.2.1945), s. 41; Athanassopoulou, **age**, s. 39.

rın yapması üzerine, Roosevelt, sâdece Mihver güçlerine karşı savaş ilân eden devletlerin Birleşmiş Milletler'in kurucu üyeleri olması gerektiğini ve savaş ilânı karârı için de son târihin 1 Mart olması yönündeki görüşünü dile getirecektir. Stalin de bu öneriyi kabûl ediyordu. Churchill de, sâdece savaş ilân eden devletlerin konferansa dâvet edilmelerini onaylamıştı. Churchill, ayrıca Stalin'in görüşlerini de paylaştığını belirtmişti. Gerçekten de bâzı ülkeler, Stalin'in sözünü ettiği gibi davranmıştı. Bununla birlikte, Türkiye, yine Churchill'e göre, çok güç bir dönemde İngiltere ile ittifak yapmıştı. Gerçi savaşın çıkmasından sonra Türkiye, modern bir savaş için hazırlıklı olmadığını anlamıştı. Fakat tutumu, dostça ve yardımcı olmuştu. Her ne kadar bir yıl önce savaşa katılma şansını kullanmamış da olsa... Stalin, Churchill'in bu açıklamalarına karşılık, Türkiye'nin Şubat ayı sonuna kadar savaş ilân etmesi hâlinde, San Fransisco Konferansı'na dâvet edilmesi husûsunda aynı görüşte olduğunu bildirmişti. Churchill de, Stalin'in bu tutumundan dolayı memnundu.[92]

Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, Birleşmiş Milletler'in, bu târihte henüz uluslararası bir örgüt olmayıp, Alman-İtalyan-Japon ittifâkına karşı savaşa katılmış olan ülkelerin birleşik cephesini ifâde etmesidir. Hatırlanmalıdır ki, 1 Ocak 1942 târihinde, Mihver devletlerine karşı savaş ilân etmiş olan ülkeler, kendilerini Birleşmiş Milletler olarak tanımlamışlardı. Bu aşamada, Birleşmiş Milletler, Mihvere karşı savaş hâlinde olan ülkelerin tümüne birden verilen sıfattı.

Boğazlar ve Montrö Antlaşması da, Yalta Konferansı'nın gündem maddelerinden biri olacaktır. 1 Şubat 1945 târihli toplantıda, ABD Dışişleri Bakanı Stettinius, İngiliz heyeti ile yapılan görüşme sırasında, Roosevelt'in Sovyetler'in sıcak deniz limanları konusundaki ilgisini ve çıkarlarını bir soru olarak kafasının içinde bulundurduğunu belirtiyordu ve Londra'nın bu konudaki görüşünü de öğrenmek istemişti. İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ise, bunun üzerine, Moskova'nın Montrö Antlaşması'nı değiştirmek istediğini hatırlatmıştı. Eden, Sovyetler'in görüşlerini yazılı olarak ifâde etme-

92 **FRUS**, 1945, (The Conferences at Malta and Yalta 1945), "Roosevelt, Churchill ve Stalin Görüşmesi/Beşinci Toplantı//Yalta Konferansı", (8.2.1945); "Hiss Notes", (8.2.1945). Ayrıca bkz. James Byrnes, **Açık Konuşalım**, s. 63-64.

sinden yanaydı. Eden, Moskova'nın gerçekte ne düşündüğüne ilişkin bir işâret olmamasından şikâyetçiydi. Fakat Moskova, muhtemelen Süveyş Kanalı'ndaki rejime benzer bir düzenlemenin Boğazlar için de geçerli olmasından yanaydı. Buna göre, Sovyet savaş gemilerinin savaş zamânında da Karadeniz'den Akdeniz'e çıkması mümkün olabilecekti.[93]

Oysa, diğer yandan, ABD, Yalta Konferansı'nda Boğazlar konusunun ve Montrö Antlaşması'nın gündeme gelmemesinden yanaydı. Bir Amerikan konferansa hazırlık bilgi notunda, bu konudaki istek açıkça ifâde edilmişti. Fakat aksi bir durumda, söz konusu bilgi notunda, Montrö Antlaşması'nın iyi işlediğinden söz edilmekteydi. Nitekim, Sovyetler, İngiltere ile birlikte, 10 Ağustos 1941 târihinde bu durumu Türkiye'ye resmen bildirmişti. Ayrıca, savaş yıllarında Boğazlar'dan Karadeniz'e Sovyetler Birliği'ne doğru geçiş yapılamamasının nedeni, Montrö Antlaşması değil, fakat Alman Ordusu'nun Romanya, Bulgaristan, Yunanistan ve Ege Adaları'na egemen olmasıydı. Bu görüş, Ankara'nın resmî görüşü ile de örtüşmekteydi. Yine Amerikan görüşüne göre, Montrö Antlaşması'nda yapılacak önemli bir değişiklik, muhtemelen Türkiye'nin egemenliğini ihlâl edecek ve Balkanlar ve Yakın Doğu'daki stratejik ve politik dengeleri etkileyecekti. Türkiye, Boğazlar'ı denetlemeye devâm etmeliydi.[94]

Yalta Konferansı'nın Türkiye'yi yakından ilgilendiren bir başka önemli noktası da, ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği arasında, Moskova'nın talebi üzerine, Boğazlar sorununun ve Montrö Antlaşması'nın görüşülmesiydi. Bu görüşmeler sonucunda, üç devlet, ilke olarak, Montrö Antlaşması'nın günün koşullarına göre değiştirilmesi gerektiği sonucuna varmışlardı. ABD ve İngiltere, Moskova'nın görüşlerine çok büyük ölçüde katılıyorlardı. Konunun Londra Konferansı'nda üç devletin Dışişleri Bakanları'nın görüşmeleri sırasında yeniden ele alınması kararlaştırılmıştı. Bu karardan Ankara da haberdâr edilecekti.[95]

93 **FRUS**, 1945, (The Conferences at Malta and Yalta 1945), "Dışişleri Bakanları Toplantısı/Yalta Konferansı", (1.2.1945).

94 **FRUS**, 1945, (The Conferences at Malta and Yalta 1945), "Amerikan Brifing Notu/Türk Boğazları Sorununa İlişkin Bilgi Notu", (1.2.1945). Ayrıca bkz. Alvarez, **age**, s. 44; Byrnes, **age**, s. 32-35.

95 Doğan Avcıoğlu, **Millî Kurtuluş Târihi**, (Cilt: 3), s. 1578; Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 709 ve 712-713; Weisband, **age**, s. 377; Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 265-267; Ataöv, **Turkish Foreign Policy**, s. 125; Derin-

Yalta Konferansı görüşmeleri sırasında, Stalin, Montrö Antlaşması ve Boğazlar konusunda da konuşmak istediğini açıklamıştı. Stalin'e göre, antlaşmanın modası geçmişti. Daha önce de belirttiği gibi, Japonya bile antlaşmada Sovyetler Birliği'nden çok daha önemli bir rol oynamıştı. Montrö Antlaşması artık mevcut olmayan Milletler Cemiyeti'ne atıfta bulunuyordu. Montrö Antlaşması, Türkiye'ye, sâdece savaş zamânında değil, fakat kendisini savaş tehdidi altında hissettiğinde de, Boğazları kapatma yetkisi veriyordu. Stalin, Montrö Antlaşması'nın İngiltere ile Sovyetler Birliği ilişkilerinin mükemmel olmadığı bir sırada yapıldığını hatırlatmıştı. Ancak hâli hazırda, Stalin, İngiltere'nin, Japonya'nın lehine olarak, Sovyetler Birliği'ni bastırmak istemeyeceğini düşünüyordu. Antlaşmanın yeniden gözden geçirilmeye ihtiyâcı vardı. Stalin, Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi konusunda bir itirâz olmayacağı kanısındaydı. Fakat kendisi de antlaşmanın ne şekilde gözden geçirilmesi gerektiğini henüz bilmiyordu ve herhangi bir karar için de önyargılı değildi. Fakat Sovyetler Birliği'nin çıkarlarının gözönünde tutulması gerekirdi. Stalin'e göre, Sovyetler Birliği'nin boğazının Türkiye'nin eline bırakılması kabûl edilemezdi. Bu arada, bu konuda Türkiye'nin de meşrû çıkarlarına zarar verilmemeliydi. Stalin'e göre, konunun üç büyük devletin, ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin her iki ya da üç ayda bir periyodik olarak toplanması öngörülen Dışişleri Bakanları toplantısında ele alınması ve görüşülmesi uygun olabilirdi ve Dışişleri Bakanları, bu konudaki görüşlerini kendi hükümetlerine sunabilirlerdi.

Stalin'in bu açış konuşmasının ardından, Roosevelt, yalnızca ABD ile Kanada arasındaki üçbin millik bir sınırda ne bir kalenin, ne de bir askerî birliğin bulunduğu konusundaki genel gözlemini aktarmakla yetinmişti. Roosevelt'e göre, bu durum yüz yıldan da-

---

gil, **Denge Oyunu**, s. 249-250; Deringil, **An 'Active' Neutrality**, s. 178-179; Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 137; Gürün, **Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, s. 272-273; **Belgelerle Türk-Amerikan Münâsebetleri**, s. 125-133; Metin Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 13-14; Ülman, **age**, s. 44-46; Bilge, **age**, s. 260-261; **Savaş Yılları**, s. 243-244; Arınaoğlu, agm, **SBFD**, Cilt: 13, Sayı: 2, (Haziran 1958), s. 174-175; Cüneyt Arcayürek, **Şeytan Üçgeninde Türkiye**, s. 286-288; **JK**, (4.1.1945), s. 38; Alvarez, **age**, s. 44-48; Athanassopoulou, **age**, s. 39; Walter LaFeber, **America, Russia and the Cold War: 1945-1966**, s. 16; Gormly, **age**, s. 7-9 ve 181-182; Edward R. Stettinius Jr., **Roosevelt and The Russians: The Yalta Conference**, s. 44 ve 267-269; D. F. Fleming, **The Cold War and its Origins 1917-1960**, s. 192; Victor Rothwell, **Britain and the Cold War 1941-1948**, s. 136-148.

ha uzun bir zamandır sürüyordu ve ümidi, dünyânın diğer bölgelerindeki sınırlarda da aynı şeyin olması yolundaydı.

Roosevelt'in bu daha ziyâde bir dileği andıran sözlerinden hemen sonra, Churchill, Stalin'in, hatırlanacağı gibi, son Moskova görüşmesinde gündeme gelen Boğazlar sorununu yeniden hatırlattığı ve ele aldığı görüşündeydi. Moskova görüşmesinde, Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi konusuna sempati göstermişlerdi ve Churchill, Stalin'e bu konudaki görüşlerini yazılı olarak sunmasını önermişti. Fakat şimdiye kadar bu yönde bir yazı kendilerine ulaşmamıştı. Churchill, antlaşmanın yeniden gözden geçirilmesi konusunda Stalin tarafından önerilen yöntemin bir yol olduğunu düşünüyordu. İngiltere de, hâli hazırda olduğu gibi, Sovyetler Birliği'nin Karadeniz'deki çıkarlarının dar bir geçide bağlı/bağımlı kılınmaması gerektiği görüşündeydi. Eğer konu Stalin'in önerdiği gibi Dışişleri Bakanları toplantısında ele alınırsa, bu takdirde Moskova'nın bu toplantıda konuya ilişkin önerilerini sunmasını ümit ediyordu. Bu arada, Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi konusunun görüşüldüğünün de, Türkiye'ye bildirilmesi uygun olurdu. Müttefiklerin Türkiye'nin kendi saflarında savaşa katılması konusundaki istekleri ise, özellikle gerçekti. İngiltere Dışişleri Bakanı Eden, Churchill'e, kendisinin bu konuyu Türkiye'nin Londra Büyükelçisi'ne pek çok kez vurguladığını da hatırlatmıştı. Eden, aynı zamanda, Türkiye'nin bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün de güvence altında olacağına ilişkin Ankara'ya garanti verilmesinin tavsiye edilebilir olduğunu bildirmişti.

Stalin, bunun üzerine, Türkiye'den bir şey saklamanın imkânsız olduğunu belirterek, bu tür bir güvencenin açıklanması gerektiğine katılmıştı. Roosevelt de aynı görüşteydi. Stalin, Dışişleri Bakanları'nın Birleşmiş Milletler konferansında (San Fransisco Konferansı'nda) buluşabileceklerini ve Boğazlar konusunu görüşebileceklerini açıklamıştı. Churchill, bunun üzerinedir ki, Boğazlar konusunun, İngiltere'nin Akdeniz'deki konumunu, ABD'ninkinden çok daha fazla etkileyeceğini belirtecektir. Ona göre, Dışişleri Bakanları'nın Londra'da yapmaları öngörülen toplantıda bu konuyu ele almaları daha uygun olurdu. Churchill, yıllar önce Boğazlar'dan geçebilmek ve Rus Hükümeti'ni askerî bakımdan desteklemek için çok çaba gösterdiğini, fakat başaramadığını da

hatırlatmak ihtiyâcını duymuştu. Churchill'in bu târihsel anlatımına karşılık olarak Stalin de, İngiltere'nin, tam da Almanlar ve Türkler teslim olmanın eşiğinde iken, birliklerini geri çekmekte çok aceleci davrandığını belirtmişti. Churchill ise, bu ithâma karşılık, kendisinin, Çanakkale harekâtı nedeniyle, bu çekilme karârı sırasında artık hükümette bulunmadığını ve bu kararda bir müdahalesi olmadığını hatırlatmakla yetinmişti.

Boğazlar sorununun ve Montrö Antlaşması'nda yapılması öngörülen değişikliklerin Londra'da yapılması düşünülen üç büyük devletin Dışişleri Bakanları toplantısında ele alınmasına karar verilecektir.[96]

Nihâyet 11 Şubat'ta yapılan son toplantıda alınan karar, Londra'da yapılacak olan üç büyük devletin Dışişleri Bakanları toplantısında, Sovyetler Birliği'nin Montrö Antlaşması ile ilgili olarak yapacağı önerinin görüşülmesi ve bu konudaki görüşmelerin her ülkenin Dışişleri Bakanları tarafından kendi hükûmetlerine bildirilmesi yönünde olacaktır. Ayrıca, uygun bir zamanda Türkiye'ye de konuya ilişkin bilgi verilecekti.[97]

Gerçekten de Yalta Konferansı sonunda, 11 Şubat 1945 târihinde imzâlanan ortak bildiride, üç büyük devletin Dışişleri Bakanları, Stettinius, Molotov ve Eden, Boğazlar ile ilgili olarak, üç büyük devletin Dışişleri Bakanları'nın Londra'da yapılacak olan toplantısında, Sovyetler Birliği'nin Montrö Antlaşması ile ilgili olarak ortaya koyacağı öneri üzerinde düşünüleceği ve Dışişleri Bakanlarının kendi hükûmetlerine bu konuda bir rapor hazırlayacakları konusunda mutâbakat sağlamışlardı. Türkiye de uygun bir zamanda konudan haberdâr edilecekti.[98]

---

96 **FRUS**, 1945, (The Conferences at Malta and Yalta 1945), "Roosevelt, Churchill ve Stalin Görüşmesi/Yedinci Toplantı/Yalta Konferansı", (10.2.1945); **FRUS**, 1945, (The Conferences at Malta and Yalta 1945), "Matthews'un Zabtı", (10.2.1945); **FRUS**, 1945, (The Conferences at Malta and Yalta 1945), (8.2.1945).

Bu görüşmenin değişik zabıtları bulunmaktadır ve bir zabıtta, konunun San Fransisco Konferansı sonrasında, dört büyük devletin Dışişleri Bakanları toplantısında ele alınmasına karar verildiği yönünde bir not vardır. Churchill, bu görüşme için Londra'yı önermiştir. Ayrıca bkz. Alvarez, **age**, s. 45-46; Clemens, **age**, s. 258-260.

97 **FRUS**, 1945, (The Conferences at Malta and Yalta 1945), "Roosevelt, Churchill ve Stalin Görüşmesi/Yedinci Toplantı//Yalta Konferansı", (10.2.1945); **FRUS**, 1945, (The Conferences at Malta and Yalta 1945) "Matthews'un Zabtı", (10.2.1945); FRUS, 1945, (The Conferences at Malta and Yalta 1945), (8.2.1945).

98 **FRUS**, 1945, (The Conferences at Malta and Yalta 1945), "Konferans Sonunda İmzâlanan Ortak Bildiri", (11/12.2.1945).

Yalta Konferansı'nda, görüldüğü gibi, Boğazlar sorunu ve Montrö Antlaşması konusu, bir anlamda sâdece görüşülmüştü. Tam olarak ne karâra varıldığı hakkında taraflar muhtemelen farklı görüşlere sâhiptiler ve ileride bu konuda alacakları pozisyon, tam da bu noktada bir açıklık olmamasından ileri gelecektir. ABD ile İngiltere, bu karârı, Moskova'nın konuya ilişkin önerisini görmek ve tartışmak olarak kabûl etmek eğiliminde iken, Sovyetler, üç büyük devlet arasında Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi ve değiştirilmesi yönünde karar alındığı şeklinde değerlendirecektir.

ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden ve ABD'nin eski Ankara Büyükelçisi olan Grew, 11 Şubat 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Yalta Konferansı'nda, 1 Mart târihine kadar Mihver devletlerine savaş ilân eden devletlerin ve bu arada Türkiye'nin de San Fransisco Konferansı'na dâvet edilmesine karar verildiğini belirtiyordu.[99]

Ayrıca, Yalta Konferansı kararlarını içeren bir başka Amerikan belgesinde de, üç büyük devletin Dışişleri Bakanları'nın periyodik toplantılar yapmasının ve ilk toplantının da 1945 yılının Haziran ayında Londra'da olmasının karar altına alındığı belirtilmektedir.[100]

Yalta Konferansı, Türk basınında genellikle iyimser yorumlar ve değerlendirmelerle karşılanacaktır. Ancak, diğer yandan Türk basını daha bu sırada, müttefikler arasında belirmesi muhtemel görüş ayrılıklarını seziyor ve imâ ediyordu.[101]

Ancak, kanımca Ankara'nın gerçek düşünceleri, Necmettin Sadak tarafından ortaya konulmuştu:

---

99 **FRUS**, 1945, (The Conferences at Malta and Yalta 1945), "Grew'dan ABD Dışişleri Bakanlığı'na (ABD DB'ye)", (11.2.1945).

100 **FRUS**, 1945, (The Conferences at Malta and Yalta 1945), "Yalta [Konferansı]'nda Alınan Üçlü Kararlara İlişkin ABD Delegasyonunun Listesi", (11.2.1945).

101 Necmettin Sadak, "Üçler Konferansı Eğer Toplanmışsa, Niçin Bu Derece Gizli Tutuluyor?", **Akşam**, (6.2.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Üçler Konferansı", **Haber**, (13.2.1945); Fâlih Rıfkı Atay, "Üçler Konferansı Bitti", **Ulus**, (14.2.1945); Necmettin Sadak, "Kırım Konferansı Bu Harbin En Büyük Siyâsî Zaferidir", **Akşam**, (14.2.1945); Âsım Us, "Kırım Konferansı'nın Kararları", **Vakit**, (14.2.1945); Nâdir Nâdi, "Kırım Tebliği", **Cumhuriyet**, (14.2.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Üçler Konferansı'nda Siyâsî Meseleler", **Tanin**, (13.2.1945); Âsım Us, "Kırım Konferansı'nın Gizli Kararları", **Vakit**, (17.2.1945); **AT**, Sayı: 135, (Şubat 1945); Necmettin Sadak, "Ne Yazık ki, Büyüklerle Küçükler, Kuvvetlilerle Zayıflar Var", **Akşam**, (19.3.1945); Âsım Us, "Kırım Formülünün Sakatlığı", **Vakit**, (28.3.1945); **AT**, Sayı: 136, (Mart 1945). Ayrıca bkz. **JK**, (6.2.1945), s. 39.

Fâik Ahmet Barutçu da, 15 Şubat 1945 târihli günlüğünde aynı konuya değiniyor ve "Kırım Konferansı'nın neticeleri hakkında aldığımız husûsî haberler, endişe verici mâhiyette[dir]" şeklinde yazıyordu. Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 709.

"Düşman yenildikten sonra, her büyük devletin vargısı ayrı ayrıdır. Zaferdeki menfaat berâberliği, sülhte yoktur ve olamaz. Çünkü, dünyâ işlerinde derin görüş ve düşünüş farkları var. Bundan dolayı, biz esas prensiplerde anlaşma olduğu hakkındaki iddiâları bile çok iyimser buluyoruz. (...)

Sülh, bir takım nazarî prensiplere göre değil, harbin bitişine göre kurulacaktır.

Büyük devletler, Avrupa'nın nüfuz bölgelerine ayrılmasını istesinler istemesinler, herkesin kendi emniyetini dilediği gibi kurmasına taraftar olsunlar olmasınlar, bu meseleleri, Almanya'nın yenilmeşekli, zaferin gerçekleşme tarzı hâlledecek, konferanslar ve konuşmalar ikinci derecede kalacaktır."[102]

Sadak, söz konusu yazısında, savaştan sonraki muhtemel askerî ve siyâsî sorunları da gündeme getiriyor ve olası gelişmeleri de şöyle değerlendiriyordu:

"Balkanlar'da sürekli sülh kurulu olarak, bir Balkanlar Federasyonu yaratılmasına, Sovyet Rusya râzı olmuyordu. Bugün böyle bir mesele kalmamıştır. Çünkü, Romanya ile Bulgaristan, Rusya'nın işgâli altındadır ve Balkanlar'da bir Slav Konfederasyonu [kurulması] hazırlıkları yapılmaktadır. Yalnız Yunanistan açıkta kalmakta ve bu memleketle İngiltere ilgili görünmektedir. Bu sûretle, Akdeniz bölgesini, Adriyatik Denizi'ni, Yunanistan ve İtalya'yı, belki de Fransa'ya karşı İspanya'yı, İngiltere, kendi emniyet sahası saymakta, Sovyet Rusya ise, kendi cenup ve garb sınırlarını, Romanya, Macaristan, Çekoslovakya [ve] Polonya ile bizzat emniyet altına almaktadır. Bütün bu memleketlerde harb sonrası hükümet ve idâre şekillerine şimdiden hâlledilmiş gözü ile bakmak gerektir. Çünkü, bunlara halk ve kurtuluş hükümetleri yerleşmiştir.

Şimdi bütün mesele, Almanya'nın büyük bir kısmı ve Berlin işgâl edildikten sonra, burada ilk olarak, Moskova'daki Hür Alman Komitesi'nin mi, yoksa müttefiklerin birlikte seçecekleri başka bir hükümetin mi işbaşına geçeceğidir. Üçler [Yalta] Konferansı, bu noktaya karar verecektir.

Bu karar ne olursa olsun, Almanya'nın bütün şark kısmı, önceden kararlaştırıldığına göre, uzun zaman Sovyet işgâli altında kalacağı için, bu işgâl kuvvetlerinin yolu olmak bakımından dahi, Almanya ile Rusya arasındaki bütün memleketlerin de Sovyet işgâli altında kalması, gerekli bir emniyet meselesi sayılabilir.

Gelecek Avrupa'nın sülh plânının ana çizgileri şimdilik böyle görünüyor."

Fâlih Rıfkı Atay da şu görüşleri savunuyordu: "Kırım [Yalta] Konferansı'ndaki kararlar, herkese rahat nefes aldırmışsa da, hiç

102 Necmettin Sadak, "Harbin Bitişi, Sülhun Gelişi", **Akşam**, (5.2.1945); **AT**, Sayı: 135, (Şubat 1945).

kimse tam bir iyimserliğe kapılmış değildir. Çünkü, kararların iyiliği [ve] kötülüğü, uygulanışlarına ve onların her türlü arka hesapsız benimsenmelerine bağlıdır."[103]

Tam bu noktada, kısa bir süre sonra gerçekleşecek olan rejim değişikliğiyle ilgili olarak, ileride göreceğimiz gibi, hemen o sırada ortaya konulan ve daha sonraki yıllarda da yinelenen bâzı görüş ve iddiâları da tartışmak yerinde olacaktır.

İkinci Dünyâ Savaşı'ndan hemen sonra Türkiye'de gündeme gelen ve ileride göreceğimiz rejim değişikliğinin nedenlerinden biri olarak, dış etkenler ve/veyâ dış baskılar gösterilir ve bu iddiâyı temellendirmek için de, önemli bir argüman olarak, Yalta Konferansı kararları temelinde, San Fransisco Konferansı'na katılabilmek ve dolayısıyla da Birleşmiş Milletler'in kurucu üyesi olabilmek için, Ankara'nın rejim değişikliğinin dışında bir başka şansının bulunmadığı belirtilir.

Oysa, bu aşamada, açıkça görüldüğü gibi, Birleşmiş Milletler'in kurucu üyesi olabilmek için, San Fransisco Konferansı'na katılabilmenin yegâne koşulu, Mihver devletleri olan Almanya ve Japonya'ya, en geç 1 Mart târihine dek savaş ilân etmekten ibâreti. İleride göreceğimiz gibi, Ankara, bu koşulu yerine getirmek için girişimde bulunacaktır.

Türkiye'nin dışında, San Fransisco Konferansı'na katılan devletler şunlardı: Arjantin, Avustralya, Belçika, Bolivya, Beyaz Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Dominik Cumhuriyeti, Ekvator, El Salvador, Mısır, Habeşistan, Fransa, Yunanistan, Guatemala, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, Panama, Kanada, Şili, Çin, Kolombiya, Kostarika, Küba, Çekoslovakya, Danimarka, Haiti, Honduras, İran, Irak, Lübnan, Liberya, Lüksemburg, Meksika, Süriye Arap Cumhuriyeti, Paraguay, Peru, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği, Filipinler, Polonya, Suudi Arabistan, Güney Afrika, İngiltere, ABD, Uruguay, Venezüella ve Yugoslavya, Nikaragua, Avusturya, Hindistan, Brezilya...[104]

Bu listeden de hemen fark edileceği gibi, San Fransisco Kon-

---

103 Fâlih Rıfkı Atay, "Churchill'in Söylevi Üzerine", **Ulus**, (1.3.1945). **New York Times** gazetesi de, Türkiye'nin Yalta Konferansı kararlarından doğan endişelerini zikrediyordu. **JK**, (6.1.1945), s. 38.

104 İsmâil Soysal, **Türkiye'nin Uluslararası Siyâsal Bağıtları**, Cilt: 2, Kesim A (Çok Taraflı Bağıtlar), s. 4 ve Stettinius, **age**, s. 192; Kenneth Ingram, **History of the Cold War**, s. 16-27.

feransı'na katılan ülkelerin rejimleri bir tasnife tâbi tutulmamıştı. Adı geçen pek çok ülkenin rejimi, Türkiye'ninkiyle benzerdi. Ancak hiçbir ülkeden rejim değişikliği talep edilmemişti. En azından şimdilik... Mihver devletlerine savaş ilânı yeterli görülmüştü. Yâni, tek-partili rejimlere sâhip devletler de, Birleşmiş Milletler'in kurucu üyesi olabileceklerdi. Rejim sorunu bir ön koşul değildi. Zâten eğer aksine bir talepte bulunulmuş olsaydı, Türkiye gibi pek çok ülkenin daha bu aşamada rejimlerini gözden geçirmeleri gerekirdi. Sovyetler Birliği gibi, birçoğu için de bu zâten imkânsızdı. Dolayısıyla, bir rejim değişikliği talebi, yalnızca müttefiklerin cephesini daraltmaktan öteye bir işlev göremezdi.

Sonuçta, rejimleri ne olursa olsun devletler, tek-partili rejimler de, Birleşmiş Milletler'in kurucu üyesi olabilme şansına sâhiptiler. Yalta Konferansı'nın ve 1 Ocak 1942 târihli Birleşmiş Milletler Beyannâmesi'nin resmî belgelerinde, ülkelerin rejimlerine yönelik herhangi bir talep ya da koşul bulunmuyordu.[105]

Türk-Amerikan Askerî Yardım Antlaşması

Türk-Amerikan ilişkileri, İkinci Dünyâ Savaşı'nın sonlarında, özellikle de Müttefik Konferansları sırasında bir hayli yakınlaşmıştı.[106] ABD Dışişleri Bakanlığı belgelerine göre, Türkiye ile ABD arasında imzâlanması öngörülen karşılıklı yardım antlaşmasının görüşmeleri daha erken bir târihte başlamıştı bile... Bu noktadan itibâren, Türk-Amerikan Askerî Yardım Antlaşması'nın imzâlanma sürecini, ABD Dışişleri Bakanlığı belgelerinden izlemek mümkündür.

ABD'nin Ankara Büyükelçisi Steinhardt, 1 Ocak 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, önceki akşam Başbakan Şükrü Saraçoğlu ile görüştüğünü haber veriyordu. Görüşmenin konusu, Türk Hükûmeti'ne Türk-Amerikan karşılıklı yardım antlaşması imzâlandığı sırada, antlaşma ile birlikte ka-

105 Nihâl Kara, bu konuya özellikle dikkat çekmiştir. Nihâl Kara. **Türkiye'de Çok-Partili Sistemi Geçiş Karârı (1945)** ve Nihâl Kara, "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş Karârının Nedenleri", **Yapıt**, Sayı: 8, (Aralık-Ocak 1984/1985), s. 68.

106 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 141-274 ve 545-564; Gül İnanç Barkay, **ABD Diplomasisinde Türkiye**.

bül edilmesi öngörülen ve ABD tarafından önerilen nota değişiminin onaylanmasına ilişkindi. Steinhardt, raporunda, nota değişiminin kabûlü için son kez çabaladığından söz ediyordu. Saraçoğlu, görüşme sırasında, ABD tarafından önerilen notanın birinci, ikinci ve üçüncü maddelerinin ilerideki bir târihte ABD lehine avantaj yaratmasından duyduğu kaygıyı açıkça ifâde etmişti. Ayrıca, Başbakan, taslakta ortaya konulan maddelere, TBMM'deki önde gelen siyâsî liderlerin de karşı çıktığını bildirmişti. Başbakanla yaptığı iki saatlik görüşmenin sonunda, Steinhardt, raporunda, Başbakanın mevcut kördüğümün çözümü için değişik seçenekler önerdiğini belirtiyordu. Buna göre, ilk seçenek, Türk-Amerikan karşılıklı yardım antlaşmasının nota değişimi olmaksızın imzâlanması ve notalarda belirtilen konuların ileride görüşülmeye devâm edilmesiydi. İkinci seçenek, ABD tarafından önerilen nota değişiminin TBMM'deki liderlerin de onayını almasıydı. Özellikle de bir madde konusunda buna mutlaka uyulmalıydı. Buna göre, ABD ile benzer antlaşmalar imzâlayan diğer devletlerle karşılaştırıldığında, Türkiye, ABD ile imzâladığı antlaşmadan dolayı daha az avantajlı bir konumda kalmamalıydı.[107]

Bu rapor, Türk-Amerikan ilişkileri konusunda bilgilendiricidir. Anlaşılan, Ankara ile Washington arasında bir karşılıklı yardım antlaşması imzâlanması yolundaki görüşmeler bir süreden beri sürüyordu. Dikkat çekici olan nokta, Türkiye'nin ABD ile ilişkisinde çekingen davranmakta olduğudur. Ankara, bir yardım antlaşmasında yer alan/alabilecek maddeler konusunda özenli davranmaya çalışıyordu. İleride Ankara açısından dezavantaj olabilecek antlaşma maddelerinden uzak durma gayretindeydi. Steinhardt, raporunda, son kez çabalamaktan söz ederken, sanırım daha önceki çabalarının bir yarar sağlamadığını kastediyordu. Maalesef görüşülen ve üzerinde anlaşma sağlanamayan nota maddelerinin neler olduğunu bilmiyoruz. Ankara'nın bu aşamada ABD ile olan ilişki seviyesi bu rapordan okunabilmektedir. Raporda dikkat çekici olan bir nokta da, Başbakanın Meclisteki muhalefeti öne sürerek, pazarlık payını genişletmeye çalışmasıdır. Bunun siyâsî gerçeklerle bir ilgisinin olmadığını söylemek mümkündür. Ancak,

107 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Steinhardt'tan ABD DB'ye", (1.1.1945).

Ankara'nın diplomatik pazarlıklarda elindeki bütün argümanları kullanmaktan çekinmediğini göstermesi bakımından önemlidir. Elbette ki, Mecliste sözü edilen siyâsî liderlerin iknâ edilmesi her an için mümkündü. Ayrıca, bu yönde bir itirâzın vâr olduğunu düşünmek için de herhangi bir neden görünmüyor.

ABD Dışişleri Bakanlığı, yine 1 Ocak 1945 târihinde, Steinhardt'a yazdığı bir raporda, Steinhardt'ın kirâlama antlaşmasını imzâlamaya ve eğer gerekiyorsa, hattâ notada önerilen dördüncü maddenin de kirâlama antlaşmasına dâhil edildiği şekliyle, antlaşma ile berâber önerilen nota değişimine de yetkili kılındığını bildiriyordu.[108]

ABD Dışişleri Bakanlığı, bir gün sonra, 2 Ocak 1945 târihinde, Steinhardt'a yazdığı bir başka raporda, Steinhardt'ın raporunda sözü edilen ve Başbakan Saraçoğlu tarafından önerilen ikinci alternatif formülün, gerek ABD Dışişleri Bakanlığı ve gerekse ABD dış ekonomik yönetimi açısından tatminkâr olmadığını belirtiyordu. Raporda, söz konusu antlaşmanın dördüncü maddesinde önerilen nota değişiminin de bir hüküm olarak korunarak, antlaşmanın en kısa zamanda imzâlanması isteniyordu. ABD Dışişleri Bakanlığı, eğer Steinhardt uygun görüyor ve verimli olacağını düşünüyorsa, notanın orijinal hâliyle, antlaşmanın imzâlanmasından sonra da görüşülmesinin ve tartışılmasının mümkün olduğunu bildiriyordu. Bu şekilde Saraçoğlu'nun ilk seçeneği de kabûl edilmiş oluyordu. ABD, antlaşmanın imzâlanması konusunda aceleci bir tutum içinde görünüyordu ve Steinhardt'ın antlaşmayı imzâlamaya yetkili olduğuna bir kez daha dikkat çekiliyordu.[109]

Steinhardt, 27 Ocak 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Cevat Açıkalın ile üç ve Başbakan Saraçoğlu ile de tam dört kez görüştüğünü haber veriyordu. Bütün bu görüşmeler son bir ay içinde, yâni Ocak ayında olmuştu. Görüşme konuları ise, karşılıklı yardım antlaşmasının sonuçlandırılmasına ilişkindi. Steinhardt, Açıkalın ile olan görüşmelerinden sonra, Açıkalın'ın ısrarları sonucunda, anlaşmazlık konuları ile ilgili olarak Saraçoğlu ile de görüşmek zorunda kalmıştı. Anlaşmazlık konusu, antlaşma hükümleriyle antlaşmanın herhangi bir maddesinin geçmişe dönük etkisinin olma-

108 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "ABD DB'den Steinhardt'a", (1.1.1945).

109 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "ABD DB'den Steinhardt'a", (2.1.1945).

ması gerektiğine ilişkindi. Özellikle Saraçoğlu bunu ifâde etmişti ve Saraçoğlu, Ödünç Verme ve Kirâlama Antlaşması çerçevesinde o zamâna kadar yapılmış olan yardımların antlaşmanın kapsamına girmemesi ihtimâli karşısında ısrarcıydı. Saraçoğlu, antlaşmanın geçmişi de kapsaması gerektiği görüşündeydi. Açıkalın da yeni bir formül önermişti. Ama bu formül, aslında Saraçoğlu tarafından gündeme getirilmiş ve Açıkalın'a tâlimat şeklinde sunulmuştu. Buna göre, değişimi öngörülen ve önerilen notanın dördüncü maddesi ile söz konusu antlaşma birleştirilebilirdi. Öneri, Steinhardt'a da resmen sunulmuştu. Steinhardt da, Açıkalın'ın bu yeni önerisi karşısında, bu maddenin antlaşmaya dâhil edilebilmesi için, kendisinin ABD Dışişleri Bakanlığı önünde alçalması gerektiğini açıklamıştı. Steinhardt, bu öneriye karşı gelineceği konusunda emin sayılırdı. Açıkalın, Steinhardt'ın bu açıklamasını kabûl etmişti. Ama bunu tatminkâr bulmadığı da açıktı. Açıkalın, iki ülke arasında yapılması öngörülen karşılıklı yardım antlaşmasından âdetâ vazgeçilmesini imâ etmiş ve konunun neredeyse kapanmış olarak görülebileceğinin tüm delillerini de ortaya koymuştu.

Steinhardt, raporunda, mevcut koşullar altında ve Dışişleri Bakanı Hasan Saka da dâhil olmak üzere, tüm Türk Dışişleri Bakanlığı'nın Açıkalın ile aynı görüşte olduğunun farkında olarak, Ankara'nın Ödünç Verme ve Kirâlama Kânunu'ndan bu yana geçmişteki bütün teslimatları kapsamayan bir antlaşma imzâlamaktan kaçındığını vurguluyordu. Bunun üzerine Steinhardt, Saraçoğlu ile yeniden görüşmeyi gerekli görmüştü. Saraçoğlu, Steinhardt'a, bu görüşme sırasında, söz konusu antlaşmaya ilişkin, Türk Dışişleri Bakanlığı'nın üzerinde baskı yaptığını açıklamıştı. Ayrıca, bâzı parti liderleri de, yine kendi ifâdesine göre, Saraçoğlu üzerinde baskı yapıyorlardı. Steinhardt, bu koşullar altında Başbakana yeniden danışmayı gerekli görmüştü.

Steinhardt, raporunda, Başbakana karşı, antlaşmanın geçmişe dönük etkisinin olmayacağı şeklinde beyanda bulunmanın anlamsız olduğunu, çünkü antlaşmada Türkiye'nin sâdece genel bir yükümlülük altına girmekte olduğunu, fakat spesifik bir yükümlülük altına girmediği konularında vurguda bulunduğunu belirtiyordu. Steinhardt, pratik bir bakış açısı ile, antlaşmanın mevcut hâli ile imzâlanması ile, geçmişe yönelik maddeleri de içerdiği şek-

liyle imzâlanması arasında fark oluşmayacağı görüşündeydi. Ayrıca, Türk Hükümeti'nin antlaşmayı imzâlamakta çekingen davranması ve imzâyı geciktirmesi, ABD'de tâlihsiz bir izlenim de yaratmıştı. Steinhardt, bütün bunların üstesinden gelinmesi amacıyla, antlaşmanın olduğu gibi imzâ edilmesi için, Ankara'yı iknâ etmeye çalışmıştı.

Saraçoğlu ise, Türkiye'nin, savaş yıllarında, ki Steinhardt bu yardımın iki buçuk yıldan daha uzun bir süre devâm ettiğine dikkat çekmişti, ABD ile İngiltere'den Türkiye'ye ulaşan yardım malzemesine minnettar kalmış olsa da, hükümetinin antlaşma karşısında çok güç bir durumda kaldığını vurgulamıştı. Bunun nedeni, ABD'nin Ödünç Verme ve Kirâlama Antlaşması hükümlerine göre Türkiye'ye askerî malzeme yardımının yapılış tarzıydı. Türk Hükümeti'nin savaş yılları boyunca Türkiye'ye ulaşan askerî yardım malzemesinin kökeninin ABD olduğuna inanması için pek çok neden vardı. Askerî malzemelerin üzerinde belirtilen üretim yerine ilişkin işâretler gibi... Oysa, Türk Hükümeti'ne, Ödünç Verme ve Kirâlama Antlaşması temelinde Türkiye'ye ulaşan tüm askerî malzeme yardımının İngiltere kaynaklı olduğuna dâir resmî düzeyde bilgi verilmişti. İngiltere, Türkiye'den, Amerikan kökenli olanlar da dâhil olmak üzere, Ödünç Verme ve Kirâlama Antlaşması çerçevesinde Türkiye'ye ulaşan tüm askerî yardım malzemesi için ödemede bulunmasını istemişti. Londra'ya göre, İngiltere'nin Türkiye'ye zamânında verdiği askerî alım kredisi için de ayrıı ödeme koşulları geçerliydi. Halbuki Ankara, Ödünç Verme ve Kirâlama Kânunu çerçevesinde ABD'den Türkiye'ye ulaşmış olan askerî yardım malzemesi için gereken ödemenin yapılmış olduğunun farkındaydı.

Saraçoğlu, kendisine gayri resmî bir şekilde, bu konunun ABD, İngiltere ve Türkiye arasında ilerideki bir târihte düzenleneceğine ilişkin bilgi verildiğini belirtmişti. Buna göre, Ödünç Verme ve Kirâlama Antlaşması temelinde Türkiye'ye teslim edilen askerî malzeme yardımı için Türkiye'nin nakit olarak bir ödemede bulunmasına gerek kalmayacaktı. Hâli hazırda bütün bu sürecin sonunda, Türkiye'nin savaş yıllarında elde ettiği askerî yardım malzemesine karşılık ödeme yükümlülüğünün olup olmayacağına ilişkin olarak sözlü bir güvencenin dışında Ankara'nın elinde hiç-

bir şey yoktu. Diğer yandan, Saraçoğlu'na göre, savaştan sonra hâli hazırda hükûmetler arasında parasal konularda yaşanan anlaşmazlıklar ve çatışmalar sonrasında, kendisi TBMM'de, Türkiye'nin eline geçen askerî malzeme yardımına karşılık iki kat ödemede bulunmasının gerekmeyeceğine ilişkin güvence verebilecek bir konumda da değildi.

Saraçoğlu, görüşmenin bu aşamasında, ABD'nin Ödünç Verme ve Kirâlama Kânunu çerçevesinde Türkiye'ye askerî malzeme yardımının niçin İngiltere üzerinden gerçekleştirildiğini de hiçbir zaman açıklamadığına dikkat çekmişti. Saraçoğlu, Türkiye'ye ABD ya da İngiltere'den ulaşan askerî malzeme yardımının gerçekte hangi ülke kökenli olduğunun hiçbir zaman belirlenmemiş olduğunu vurguluyordu. Bu konuda ABD, Türkiye'ye hiçbir açıklamada bulunmamış, bir hesap ya da rapor sunmamıştı. Türkiye, ister Amerikan, isterse İngiliz kaynaklı olsun, eline geçen tüm askerî malzeme yardımına karşılık İngiltere'ye ödemede bulunmak zorundaydı ve ABD'nin de bir gün söz konusu yardım karşılığında kendisinden bir ödemede bulunulmasını talep edip etmeyeceği ve eğer ederse bu ödemenin kime yapılması gerektiğine ilişkin bilgi sâhibi de değildi.

Saraçoğlu, bütün bu açıklamalardan sonra, ABD'nin Ödünç Verme ve Kirâlama Kânunu'na göre Türkiye'ye ilettiği önemli yardımın, Türkiye'yi, ABD'den aynı antlaşmadan yararlanarak yardım almış olan benzer diğer ülkelerden ayırt ettiğini belirtmişti. Bunun sonucunda da, Türkiye ile ABD arasında karşılıklı bir yardım antlaşması imzâlanırken, bu fark dikkate alınmalı ve söz konusu antlaşmaya belirli bir çekince konulmalıydı. Bu çekince, TBMM'de kendisini güç konumda kalmaktan kurtarabilecekti. Bu açıklamadan sonra Saraçoğlu, imzâlanması öngörülen antlaşmanın taslak metninin son cümlelerine değinmişti. Son cümlede, antlaşmanın imzâ târihinden itibâren yürürlüğe gireceği belirtiliyordu. Saraçoğlu, Steinhardt'tan, bu ifâdenin antlaşmanın geçmişe etkisinin olup olmayacağına ilişkin yorumunu sormuştu.

Steinhardt, bu ifâdenin yoruma ihtiyaç göstermeyecek şekilde açık olduğunu belirtmişti. Fakat ABD Dışişleri Bakanlığı'nın bu yorumu kabûlde güçlük göstereceği kanısındaydı. Bu konuda kuşkusu vardı. Bu açıklama üzerine, Saraçoğlu, bu kez de, ABD Dışiş-

leri Bakanlığı'nın, Türk Dışişleri Bakanlığı'na, bu ifâdeyi antlaşmanın geçmişi kapsamadığı şeklinde yorumladığına ilişkin bir mektup iletip iletemeyeceğini sormuştu. Steinhardt, bu öneri karşısında, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın kendisinin bu konuda bir mektup hazırlamasını onaylamayacağı kanısında olduğunu söylemişti. Bu yanıt karşısında da, Saraçaoğlu, bu yönde bir isteksizliğin, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye'yi bu türden bir karşılıklı yardım antlaşması imzâlamaması yönünde harekete sevk etmekte olduğunu gösterdiğini bildirmişti.

Steinhardt, raporunun bu kısmında, Başbakan ile görüşmesinde ortaya çıkan ve açıklık kazanan noktalara değiniyordu. Buna göre, kendisi görüşme ve tartışma temelini yitirmişti. Saraçoğlu, bu durumda, Türk Dışişleri Bakanlığı'nın önerisini kabûl etmeye karar verdiğini belirtmişti ve bir karşılıklı yardım antlaşması imzâlamayı reddetmek eğiliminde olduğunu da açıklıkla ifâde etmişti. Steinhardt, bu koşullar altında, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın her ne kadar kendisinin antlaşmada yer alan ifâdenin yorumunu içerecek bir mektup iletmesini onaylacağına pek ihtimâl vermese de, belki de ABD Dışişleri Bakanlığı'nın kendisine Bakanlığın bu konudaki yorumunu bildiren bir mektup yazmasına onay verebileceğini düşünmüştü. Bu öneri, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın onayından geçebilirdi. Bu mektupta, antlaşmada yer alan ifâdenin sonucunda, geçmişte yapılan askerî yardıma ilişkin teslimatların ilerideki bir târihte görüşmeye konu olacağı belirtilecek ve ardından da imzâ edilecek bir antlaşmanın bu konuda olumlu bir sonuca varabilme olasılığını artırdığından söz edilecekti. Bu takdirde belki ABD Dışişleri Bakanlığı, bu türden bir mektubun yazımını onaylayabilirdi.

Fakat Steinhardt, Saraçoğlu'na, bu türden bir mektup yazımı önerisini ve mektup taslağını ABD Dışişleri Bakanlığı'na sunmadan önce, Saraçoğlu'nun kişisel teminâtına ihtiyaç duyduğunu da belirtmişti. Bu teminâta göre, önerilen nota değişimi sürecinde, notanın 4. maddesi karşılıklı yardım antlaşması ile birleştirilecek ve antlaşmada Türk Hükûmeti artık başkaca bir değişiklik yapılmasını talep etmeyecek ve antlaşma ileride başkaca herhangi bir görüşmeye ve tartışmaya ihtiyaç duyulmadan imzâlanacaktı. Bu öneriyi Saraçoğlu da kabûl etmişti. Steinhardt, önerilen mektubun

içeriğini bir sonraki raporunda ABD Dışişleri Bakanlığı'na sunacağını haber veriyordu.

Steinhardt, raporunda, Saraçoğlu ile mutâbakatının ABD Dışişleri Bakanlığı nezdindeki tepkisinden emin olamadığını açıkça belirtiyor ve bu konudaki kaygısını ifâde ediyordu. Steinhardt, raporunda, her ne kadar Saraçoğlu varılan anlaşmanın ABD Dışişleri Bakanlığı'nın onayından geçmesi gerektiğini anlamış olsa da, kendisinin Başbakan ile vardığı anlaşmanın, ABD Dışişleri Bakanlığı nezdindeki olası sonuçlarını sezemediğini itirâf ediyordu. Fakat Steinhandt, bu mektubun kabûlü ile ABD'nin en azından Türkiye ile karşılıklı yardım antlaşmasını imzâlayabileceğini belirtiyordu. Ama bu öneri kabûl edilmezse, bu takdirde görev süresinin sonuna yaklaşıldığından, kendisi yakın bir târihte Türkiye'den ayrılacak ve bu ayrılık, Türk Hükümeti tarafından geçmişteki askerî yardımları da karşılamayan karşılıklı yardım antlaşmasını imzâlamaktan kaçınmak için gerekçe olarak kullanılabilecekti.

Steinhardt'a göre, kendisinin Ankara'dan ayrılmasından sonra, Saraçoğlu'nun her görüşmelerinde yaşadığı kişisel utanç da sona erecekti. Steinhardt, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın Saraçoğlu'nun önerisini ciddî olarak düşüneceğini ümit ediyordu. Steinhardt'a göre, Saraçoğlu, ABD Dışişleri Bakanlığı ile Türk Dışişleri Bakanlığı arasında oluşan uçuruma bir köprü oluşturabilmek için son kez çaba gösteriyordu.[110]

Steinhardt, 26 Ocak 1945 târihinde (orijinal belgede 26 Ocak yazılmış olmakla birlikte, muhtemelen 27 Ocak olmalıdır), ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, yukarıda belirtilen mek-

---

110 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Steinhardt'tan ABD DB'ye", (27.1.1945).

Nihat Erim'in 5 Ocak 1945 târihli günlüğü de gelişmeleri teyid etmektedir: "Amerika [ABD] Büyükelçisi Steinhardt, Türkiye'nin hâlâ imzâlamamış olduğu icar ve irâe mukâvelesini çalışıyor. [Dışişleri Bakanı] Hasan Saka, ilk Vekil [Bakan] olduğu günlerde beni çağırıp, mukâvele metnini göstermiş, fikrimi sormuştu. Ben iki senedir üzerinde *müzâkereler yapılan bu vesikâyı* o zamâna kadar görmemiştim. Bunu söyledim. (...) [Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri] Cevat [Açıkalın]'ın reisliğinde (...) benim de dâhil olduğum bir komisyon toplandı. Bilhassa yedinci maddenin gâyet mühim olduğunu, bu şekli ile imzâlanamayacağını söyledik. İş öyle kaldı. Bu son günlerde Amerika [ABD Büyük]elçisi, tekrar faaliyete geçmiş... Yedinci maddeyi tavzih etmiş... Muhtıra teâtisi takarrür etmiş... Bu maddenin Türkiye'yi önceden bağlamayacağı beyân edilmiş... Başvekil [Başbakan Şükrü Saraçoğlu], ayrıca mukâvelenin imzâlanmasından önce bize Amerikalıların [ABD'nin] verdiği malzemeye, bu mukâvelenin şâmil olmamasını istiyormuş... Metnin bu bakımdan tetkikini istemiş... (..) Evvelce verilen mallara şâmil olmayacak bir formül sormaya mecbur kalmışlar. Onun [Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Cevat Açıkalın'ın] hazırladığı bir mektubun sonuna bir fıkra daha ilâvesiyle işin hâlledilmesi mümkün olacak..." Erim, **age**, s. 30

tup taslağını sunuyordu. Buna göre, Steinhardt, mektubunda, karşılıklı yardım antlaşmasının imzâlanması ile, söz konusu antlaşmada yer alan ifâdenin, imzâ târihinden önceki teslimatları kapsamadığını açıklıkla belirtiyordu. Söz konusu teslimatlar, 11 Mart 1941 târihli Ödünç Verme ve Kirâlama Kânunu hükümlerine göre işlem görecekti.[111]

ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Grew, 5 Şubat 1945 târihinde, Steinhart'a yazdığı raporda, Steinhardt'ın mektup önerisinin görüşülmekte olduğunu ve birkaç gün içinde kendisine bir yanıt verileceğini bildiriyordu. ABD Dışişleri Bakanlığı, Londra'dan, İngiltere'nin Türk Hükümeti'ne, Ödünç Verme ve Kirâlama Kânunu çerçevesinde Türkiye'ye iletilen Amerikan kökenli askerî yardım malzemelerine karşılık, Ankara'nın sorumluluğuna ilişkin bilgi verip vermediğini ya da bu türden bir bilgi verip vermeyeceğini öğrenmeye çalışıyordu. Washington, Londra'dan, söz konusu sorumluluğun İngiltere'ye karşı değil de, ABD'ye karşı olduğuna ilişkin Ankara'ya bilgi verme olasılığı olup olmadığını soruyordu.[112]

ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Grew, aynı gün, 5 Şubat 1945 târihinde, ABD'nin Londra Büyükelçisi Winant'a ilettiği bir raporda, Türk Hükûmeti'nin, Türkiye ile ABD arasında imzâlanması öngörülen ödünç verme ve kirâlama antlaşmasını, antlaşma geçmişi kapsamadığı sürece imzâlamaktan kaçındığını haber veriyordu. Ankara, antlaşmayı imzâ etmek konusunda isteksizdi. Ankara, konumunu şöyle açıklamaya çalışıyordu: Öncelikle ABD'nin askerî malzeme teslimâtı İngiltere üzerinden olmuştu. İkinci olarak, İngiltere, Türkiye'den, Amerikan kaynaklı da olsa, Türkiye'ye iletilen bütün yardım malzemesine karşılık ödeme yapılmasını talep etmişti ve bunu yaparken de İngiltere tarafından Türkiye'ye açılan silâh kredisi ile eşit ödeme koşullarını gündeme getirmişti. Bunun sonucunda, Türkiye, ABD tarafından Ödünç Verme ve Kirâlama Antlaşması hükümlerine göre kendisine aktarılan bütün askerî malzeme yardımını önceden ödediğinin farkındaydı. Nihâyet sonuncu olarak da, eğer Türkiye resmî olarak ABD'den Ödünç Verme ve Kirâlama Kânunu çerçevesinde malzeme aldığını onaylarsa, bu takdirde Türkiye, aynı malzeme için ikili bir yükümlülük

111 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Steinhardt'tan ABD DB'ye", (26 [27].1.1945).

112 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Grew'dan Steinhardt'a", (5.2.1945).

altında girebilecek ve yine aynı malzeme için iki kez ödemede bulunmak zorunda kalabilecekti.

ABD Dışişleri Bakanlığı ile ABD dış ekonomi yönetiminin konuya ilişkin yaklaşımı, Ankara'nın ikili sorumluluk altına girmemesi gerektiği yönündeydi. Türkiye'nin Amerikan kaynaklı malzemeye karşılık İngiltere'ye karşı sorumluluğu olmamalıydı. Bu iki kuruluş, her ne kadar Türkiye'ye Amerikan kaynaklı askerî malzeme yardımı İngiltere üzerinden yapılmış olsa da ve yine her ne kadar İngiltere'nin politik desteği ve askerî üsleri olmaksızın söz konusu malzemenin Türkiye'ye ulaştırılması imkânı bulunmasa da, yardımın karşılığında Ankara'nın sâdece Washington'a karşı sorumlu olması yönünde görüş birliği içindeydiler ve İngiltere'nin de aynı görüşte olduğunu ümit ediyorlardı. Eğer İngiltere de aynı görüşte ise, bu takdirde Londra'dan, Amerikan kökenli ve Ödünç Verme ve Kirâlama Kânunu çerçevesinde Türkiye'ye aktarılan askerî malzeme yardımına karşılık, Ankara'nın yalnızca ABD'ye karşı sorumlu olduğunun ve olacağının Ankara'ya resmî olarak bildirmesi isteniyordu. Ankara'nın Ödünç Verme ve Kirâlama Kânunu çerçevesinde Amerikan kökenli askerî malzeme yardımına karşılık bütün ekonomik ve finansal sorumluluğu sâdece ABD'ye karşıydı.[113]

Steinhardt, 8 Şubat 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, İngiltere'nin, Ödünç Verme ve Kirâlama Kânunu çerçevesinde Türkiye'ye yapılan Amerikan kökenli askerî malzeme yardımına karşılık, Ankara'nın sorumluluğunun yalnızca ABD'ye karşı olduğunu ve İngiltere'ye karşı herhangi bir yükümlülüğünün bulunmadığını resmen beyân edeceği konusunda kuşkuları olduğunu belirtiyordu. Steinhardt'a göre, böyle bir beyan, Türk Hükûmeti'nin ABD ile karşılıklı yardım antlaşmasını imzâlamak konusunda gösterdiği çekinceyi ortadan kaldırabilirdi. Ankara, antlaşmanın geçmişi kapsamaması karşısında tereddüt içindeydi.

Steinhardt, özellikle de bizzat Saraçoğlu'na, Türkiye'nin aynı askerî malzeme yardımına karşılık hem ABD ve hem de İngiltere'ye

113 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Grew'dan Winant'a", (5.2.1945).
ABD'nin Londra Büyükelçisi Winant, 6 Şubat 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'nayazdığı bir raporda, Sovyetler Birliği'nin Bulgaristan ile ticârete izin verilen Türk şirketlerinin listesini incelemek istediğine değiniyordu. Türkiye'den Bulgaristan'a gelecek olan malların orijinleri hakkında bilgi ve sertifika talep ediliyordu. **FRUS**, 1945, Cilt: II, (General: Political and Economic Matters), "Winant'tan ABD DB'ye", (6.2.1945),

karşı sorumlu ve yükümlü bulunmayacağına ilişkin teminat vermişti. Steinhardt'a göre, Türkiye ile ABD arasında imzâlanması öngörülen karşılıklı yardım antlaşmasının sonuçlanmasına ilişkin görüşmelerden sonra, İngiltere'nin Türkiye'ye bu konudaki mürâcaatı, Ankara'nın söz konusu antlaşmayı imzâlamamak için ileri süreceği bir bahane yaratacaktı.

Steinhardt, ABD Dışişleri Bakanlığı'na, İngiltere'nin de Türkiye ile aynı yardım antlaşmasını imzâlamak konusunda henüz başarılı olamadığını bildiriyordu. Londra, Ankara'yı bu konuda iknâ edememişti. Steinhardt, raporunda, İngiltere'nin, ABD'nin Türkiye ile karşılıklı yardım antlaşmasını kendisininkinden daha önce imzâlaması ihtimâli karşısında tedirgin olduğuna ilişkin kişisel izlenimini de aktarıyordu.[114]

Görüldüğü gibi, ABD ile İngiltere arasındaki güç mücâdelesi ve Akdeniz ve Ortadoğu bölgesindeki çıkar anlaşmazlıkları ve çatışmaları, Türkiye ile ABD arasındaki ilişkilerde ciddî pürüz yaratıyor, Ankara'da savaş yıllarında alınan askerî malzeme yardımına karşılık her iki devlete karşı da sorumluluk ve yükümlülük altına girme endişesi oluşturuyor ve iş, aynı malzeme karşılığında iki kez ödeme zorunluluğu olasılığına karşılık, ABD ile öngörülen karşılıklı yardım antlaşmasından kaçınmaya kadar varıyordu.

ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Grew, 15 Şubat 1945 târihinde, Steinhardt'a yazdığı bir raporda, Steinhardt'ın Ankara'dan ilettiği raporlar temelinde, Türkiye'nin imzâlanması öngörülen karşılıklı yardım antlaşması konusunda kafasının karışık olduğunun görüldüğünü belirtiyordu. ABD Dışişleri Bakanlığı, Steinhardt tarafından Saraçoğlu'na verilmek üzere hazırlanan mektup taslağında açıklık olmadığına dikkat çekiyordu. Washington, hâli hazırda gelinen noktadan daha ileri gitmeye istekli olmadığını belirtiyordu. Yine de taslak mektupta bâzı değişiklikler söz konusu olabilirdi. Ancak, her ne olursa olsun, antlaşmanın imzâ târihinden önceki askerî yardım malzemesine karşılık ödemede bulunulması gerekecekti.

Diğer yandan, ABD Dışişleri Bakanlığı, ABD'de bulunan Türk görevlilerin talep listelerine de dikkat çekiyordu. Buna göre, çok

114 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Steinhardt'tan ABD DB'ye", (8.2.1945).

sayıda otomobil, buğday, askerî endüstri ürünleri ve çeşitli malzemeler, bu talep listesinde yer alıyordu. Buna ek olarak da, New York'ta bulunan Türk görevliler, başkaca askerî ürünler talep etmişlerdi. Bu arada, Türkiye'ye aktarılan askerî malzeme, İngiliz ya da Amerikan kökenli olduğuna bakılarak, farklı kaydediliyordu. Raporda, Türkiye ile karşılıklı yardım antlaşmasının imzâlanmasında görülen gecikmenin, ABD'de Türkiye'ye ihrâcat yapmakta olan birçok şirkette tedirginlik yarattığına işâret ediliyordu. Bu da Türkiye'nin içinde bulunduğu güçlükleri artırıyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, 25 Ocak'ta İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliği'ne ilettiği bir notta, Londra'nın Ankara ile askerî malzeme antlaşması imzâlamak konusunda tedirgin ve endişeli olduğunu bildirmişti. ABD Dışişleri Bakanlığı, ABD ile İngiltere'nin Türkiye ile imzâlanması öngörülen antlaşmalar konusunda ortak hedefleri olduğunun altını çiziyordu. Steinhardt, eğer gerekirse bu konuda İngiliz meslekdaşı ile görüşebilirdi.[115] Bu raporda da, ABD ile İngiltere arasındaki rekâbet açıkça görülmektedir.

Steinhardt, 20 Şubat 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türkiye ile imzâlanması öngörülen karşılıklı yardım antlaşması konusunda Saraçoğlu ile bir kez daha görüştüğünü haber veriyordu. Görüşmenin sonlarına doğru Steinhardt, Saraçoğlu'na daha önce hazırlanan taslak mektubu da sunmuştu. Taslak mektup, sonuç olarak, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın son önerisine göre hazırlanmıştı. Saraçoğlu, Steinhardt'a yaptığı açıklamada, kendisinin Türk Dışişleri Bakanlığı'nın, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın önerisi doğrultusunda harekete geçmesi ve bu formülü kabûl etmesi için çaba harcayacağını belirtmiş ve Steinhardt'ın Türkiye'deki görevinden ayrılmadan önce bir yanıt alacağını söylemişti. Fakat günün ilerleyen saatlerinde, Açıkalın ile söz konusu antlaşmanın görüşmelerine katılan Türk Dışişleri Bakanlığı'nın ticâret bölümü yetkilisi, Steinhardt'a, bu kadar kısa bir sürede herhangi bir adımın atılma ihtimâlinin çok düşük olduğunu bildirmişti.[116]

ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Grew, 21 Şubat 1945 târihinde, Steinhardt'a yazdığı bir raporda, Steinhardt'ın Saraçoğ-

115 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Grew'dan Steinhardt'a", (15.2.1945).

116 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Steinhardt'tan ABD DB'ye", (20.2.1945).

lu'na kişisel olarak, Açıkalın'ın antlaşmanın imzâlanmasını geciktirdiğini haber vermesini istiyordu. ABD Dışişleri Bakanlığı, söz konusu antlaşmanın imzâlanmasındaki gecikmeye, Türk Dışişleri Bakanlığı'daki bir, iki görevlinin neden olduğu kanısındaydı ve Steinhardt'tan, Saraçaoğlu'nu antlaşmanın Türkiye'nin çıkarlarına uygun olduğu konusunda bilgilendirmesini ve kendisini iknâ etmesini istiyordu. Raporda, özellikle mevcut koşullarda ve ortamda, bu konunun son derece önemli olduğuna dikkat çekiliyordu.[117]

Görüldüğü gibi, karşılıklı yardım antlaşmasının geciktirilmeden, muhtemelen İngiltere ile yapılabilecek benzer bir antlaşmadan daha önce imzâlanması konusunda, Washington Ankara'ya nazaran daha istekli davranıyordu.

Uzun zaman sürüncemede kalan bu antlaşmanın hangi koşullarda ve nasıl imzâlanabildiğini ise, yine bir başka ABD Dışişleri Bakanlığı belgelerinden okumak mümkündür.

Steinhardt, 24 Şubat 1945 târihinde, yâni antlaşmanın imzâlanmasından sâdece bir gün sonra, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Açıkalın'ın, Londra seyahatini, ABD ile imzâlanması öngörülen karşılıklı yardım antlaşmasına engel olmak için gerekçe olarak kullandığını ileri sürüyordu. Buna karşılık, Steinhardt da, 21 Şubat günü, bizzat Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'yü ziyâret etmiş ve bu görüşme sırasında da, 24 Şubat'ta karşılıklı yardım antlaşmasını imzâlayamamış olarak Türkiye'den ayrılması gerektiğini üzülerek belirtmişti. İnönü ise, antlaşmaya ilişkin olarak ortak bir noktada buluşulamamış olmasını sürpriz olarak değerlendirmişti. Tam bu sırada İnönü ile görüşmeye gelmiş olan Dışişleri Bakanı Hasan Saka'ya, Cumhurbaşkanı, Steinhardt'ın Türkiye'deki görevinden ayrılmasından önce karşılıklı yardım antlaşmasının imzâlanması konusunda daha çok çaba harcanması için tâlimat vermişti.

Steinhardt'ın raporunda belirttiğine göre, ertesi gün, 22 Şubat'ta, Açıkalın, Steinhardt'ı makâmına dâvet etmiş ve ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından 15 Şubat târihinde önerilen taslak mektupta yer alan değişikliklere karşı çıkmıştı. Bunun üzerine Steinhardt

117 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Grew'dan Steinhardt'a", (21.2.1945).

ile Açıkalın arasında üç saatten fazla süren bir görüşme olmuş ve Açıkalın, bu görüşmede, öncekinden daha farklı ondan fazla taslak seçenek önermişti. Bütün bu taslaklar, Steinhardt'ın 27 Ocak'ta ABD Dışişleri Bakanlığı'na ilettiği mektubun yeniden revize edilmiş şekilleriydi. Antlaşmanın geçmişi kapsayıp kapsamayacağı ise, sorun oluşturmaya devâm ediyordu. Steinhardt, Açıkalın'ın ABD Dışişleri Bakanlığı'nın 15 Şubat târihli önerisini Saraçoğlu'nun kabûl etmemesini sağladığını fark ettikten sonra, metinde bâzı değişiklikler yapılabileceğini, fakat bu değişikliklerin anlamı değiştirmemesi gerektiğini bildirmişti. 15 Şubat târihli taslak mektup üzerinde anlamı değiştirmeyecek bir revizyon söz konusu olabilirdi. Bu sûretle metin yeniden elden geçirilmiş ve üzerinde anlaşmaya varılmıştı. Raporda metnin son hâline yer veriliyordu. Buna göre, antlaşma, antlaşmanın imzâ târihinden önceki askerî malzeme yardımını da kapsayacaktı. Yâni geçmişi de içerecekti.

Steinhardt, bu anlaşma üzerine, Açıkalın'dan, yapılan bu son değişikliği, kendisi Açıkalın'ın makâmında beklerken, Saraçoğlu'na göstermesini istemişti. Kendisi uzun bir süre Açıkalın'ı beklemiş ve Açıkalın makâmına yeniden döndüğünde Steinhardt'a, Saraçaoğlu'nun antlaşma metninde antlaşmanın geçmişi de kapsayacağına ilişkin uygun bir kelime kullanılmasını istediğini açıklamıştı. Başbakan bu konuda ısrâr ediyordu. Bunun üzerine Steinhardt, Açıkalın'a, Saraçoğlu'nun daha önce kendisine, Türk Dışişleri Bakanlığı'nın artık bu kelime üzerinde ısrarcı olmayacağına ilişkin güvence verdiğini hatırlatmak zorunda kalmış ve eğer Başbakan bu konudaki görüşünü değiştirmiş ise, kendisinin artık bu konuda görüşmede bulunmasının yararsız ve gereksiz olduğu kanısında bulunduğunu açıklamıştı. Bu katı tutum karşısında, Açıkalın, Steinhardt'a, 23 Şubat gününün antlaşmanın imzâlanması için uygun olup olmadığını sormuştu.

Steinhardt, raporunda, imzâlanan karşılıklı yardım antlaşmasının bir ilâ yedinci maddelerinin ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan taslak antlaşma metnine uygun olduğunu bildiriyordu. Sekizinci madde biraz değiştirilmişti. Buna göre, her iki hükûmet de antlaşma maddelerinin uygulanmasında kendi anayasalarını dikkate alacaklardı. Dokuzuncu madde, antlaşmanın yürürlüğe giriş târihini belirliyordu ve bu da imzâ târihiydi. İki hükûme-

tin anlaşacakları bir târihe kadar da antlaşma yürürlükte kalacaktı. Antlaşma, 23 Şubat târihinde ve ABD Dışişleri Bakanlığı'nın 1944 yılının Ekim ayında ortaya koyduğu çerçeve içinde imzâlanmıştı. Diğer yandan, antlaşmanın imzâlanmasını geciktiren söz konusu mektup da, yine antlaşmaya imzâ koyan aynı kişiler tarafından imzâ edilmişti. Başbakan Saraçoğlu'nun hukuk danışmanları, son anda ona bu türden bir antlaşmayı imzâ etmeye yetkisinin bulunmadığını açıklamışlardı.

Steinhardt, raporunda, eğer zaman bulabilmiş olsa, mektubu son hâline getirdikten sonra ABD Dışişleri Bakanlığı'nın onayına sunmayı tercih edeceğini belirtiyordu. Anlaşılan buna vakit ve imkân bulamamıştı. Mektubu kendi inisiyatifi ile onaylamıştı. ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Grew, her ne kadar Steinhardt'a, Ankara'dan ayrılış târihini antlaşmanın imzâlanmasına kadar geciktirebileceğine ilişkin yetki vermiş de olsa, bu yetkiyi içeren rapor kendisine ancak antlaşmanın imzâlanmasından sonra ulaşabilmişti. Steinhardt, anlaşılan bu konuda kendi inisiyatifini kullanmıştı, fakat ABD Dışişleri Bakanlığı'na karşı da güç durumda kalmıştı. Raporunda bu güç durumu okumak mümkündür. Steinhardt'a göre, aksine davranmak ve ABD Dışişleri Bakanlığı'nın son onayını almak üzere antlaşmayı geciktirmek, ABD'yi komik ve müşkül duruma düşürürdü.[118]

ABD'nin Londra Büyükelçisi Winant, 9 Mart 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın 9 Şubat'ta kendilerine yazdığı, fakat ellerine hayli geç ulaşmış yazısına atıfta bulunuyordu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın bu yazısında, Türk-Amerikan yardım antlaşmasının imzâlanmasında ortaya çıkan güçlüğe değiniliyor ve kendilerine sorulan soruya yanıt vermekte gecikilmesinden dolayı da özür dileniyordu. Londra, bu karmaşık konuyla ilgili ayrıntıların saptanmasının bir miktar zaman aldığını haber veriyordu. Nihâyet bu alanda yapılan çalışmaların sonuçları, çok daha eski bir târihte, 13 Temuz 1944 târihinde ABD'ye bildirilmişti. Bu bildirimde de, İngiltere'nin Türkiye'ye yapılan askerî yardım için, Ankara'nın yalnızca ABD hükümetine karşı sorumlu olacağını deklare ettiği açıklanmıştı.

118 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Steinhardt'tan ABD DB'ye", (24.2.1945).

Londra, hâlen aynı görüşünü muhafaza ediyordu. İngiltere, bu konuda Ankara'ya güvence vermek için de hazırlık yapmaktaydı. İngiltere, ABD'nin Türkiye ile yardım antlaşması imzâlandığının farkındaydı ve Londra'nın Ankara'ya bu konuda güvence vermesinin ABD tarafından uygun görülüp görülmediğini öğrenmek istiyordu. Winant da, Washington'dan sorunun yanıtını talep etmekteydi.[119]

ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Grew, 20 Mart 1945 târihinde, ABD'nin Londra Büyükelçisi Winant'a yazdığı bir raporda, Londra'nın Ankara'ya gereken açıklamayı yapmasının memnuniyet verici olacağını haber veriyordu. Ankara, yalnızca ABD'ye karşı sorumlu tutulacaktı.[120]

ABD'nin Ankara Büyükelçiliği'nde görevli Parker, 21 Nisan 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliği'nin, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan aldığı tâlimatla, Ankara'ya verilmek üzere, Türkiye'nin savaş döneminde İngiltere aracılığıyla ABD'den Ödünç Verme ve Kirâlama Kânunu temelinde aldığı askerî yardımın, Türk-İngiliz silâh kredisi çerçevesinin tamâmen dışında sayıldığını ve söz konusu yardımın karşılığında Türkiye'nin yalnızca ABD'ye karşı borçlu olduğunu bildiren bir nota hazırladığını haber veriyordu. Söz konusu nota, Parker ile yapılan görüşmeden sonra hazırlanmıştı.[121]

ABD'nin Ankara Büyükelçiliği'nde görevli Parker, 2 Mayıs 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, bu kez söz konusu nota ile ilgili olarak İngiltere'nin içinde bulunduğu tereddütleri yansıtıyordu. Buna göre, İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliği, notayı Ankara'ya sunmadan önce bir kez daha Londra'ya danışmaya karar vermişti. Büyükelçinin Londra'ya ilettiği raporda, konu üzerinde yeniden düşünüldüğünde, bâzı kelimelerin anlamı üzerinde tereddüt edildiğine dikkat çekiliyordu. Savaş yıllarında askerî yardım malzemesi taşıyan toplam 240 Amerikan gemisinden yalnızca yedi tânesi bu kapsamda Türkiye'ye gelmişti. Diğer gemiler ise, İngiltere'nin ihtiyaçları için Ortadoğu'da bo-

119 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Winant'tan ABD DB'ye", (9.3.1945).

120 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Grew'dan Winant'a", (20.3.1945).

121 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Parker'dan ABD DB'ye", (21.4.1945).

TÜRK-AMERİKAN ASKERİ YARDIM ANTLAŞMASI
(23 ŞUBAT 1945)

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ'NİN ÖDÜNÇ VERME VE KİRÂLAMA YASASI UYARINCA TÜRKİYE'YE YAPACAĞI YARDIMLA İLGİLİ ANTLAŞMA

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin, savaş içindeki bir dünyâda, toprak bütünlüğünü ve egemenlik haklarını koruyabilecek bir durumda bulunmasını sağlamak üzere, ulusal savunma gereçlerini güçlendirmek istemesi;

Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'nın, Kongrece kabûl edilmiş olan 11 Mart 1941 günlü yasaya dayanarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin savunmasının Amerika Birleşik Devletleri savunması için yaşamsal önemde olduğunu 7 Kasım 1941'de saptamış bulunması;

Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye Cumhuriyeti'ne savunma araçlarını artırmak için yardım yapması ve bunu sürdürmekte olması;

Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti'nin bu yardımdan yararlanmasına ilişkin ilkeler ve koşullar ile, buna karşılık Amerika Birleşik Devletleri'nin sağlayacağı yararların kesin biçimde belirlenmesi işinin, yardımın kapsamı saptanıncaya değin ve Amerika Birleşik Devletleri ile Türkiye Cumhuriyeti'nin karşılıklı çıkarlarına uygun ve dünyâ barışının kurulması ve korunmasına yararlı kesin ilkeler, koşullar ve yararların, olayların gelişmesiyle daha açık bir biçimde ortaya çıkacağı zamâna değin ertelenmesinin yerinde görülmesi;

Ve Amerika Birleşik Devletleri Hükûmeti ile Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti'nin, işbu yardımın sağlanmasına ilişkin ve yukarıda açıklanan ilkeler ve koşulların saptanmasında gözönünde tutulacak kimi düşünceler konusunda şimdiden bir ön anlaşma yapılmasını istemeleri üzerine, böyle bir anlaşmanın bağıtlanmasına, her bakımdan yöntemine uygun biçimde yetki verilmiş ve bunun gerçekleştirilmesinden önce, gerek Amerika Birleşik Devletleri ve gerekse Türkiye Cumhuriyeti yasaları gereğince yerine getirilmesi gere-

şaltılmıştı. Pratikte Amerikan kaynaklı ve Ödünç Verme ve Kirâlama Kânunu uyarınca Türkiye'ye iletilen bütün yardım malzemesi, Ortadoğu'da İngilizlerin aracılığıyla ve onlar tarafından gerçekleştirilmişti ve bu malzeme sık sık Ortadoğu'daki İngiliz kaynaklarına iletilmişti. Büyükelçi, Ankara ile Washinton'un birlikte, Türkiye'nin bunu sâdece ABD'ye karşı borcu olarak mı göstermek istediğini soruyor ve eğer durum böyleyse, bu konuda güvence verebilmenin iznini talep ediyordu.[122]

ABD'nin Ankara Büyükelçiliği'nde görevli Parker, 26 Mayıs

122 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Parker'dan ABD DB'ye", (2.5.1945).

ken tüm işler, koşullar ve işlemler, yöntemi gereğince sona erdirilmiş olması nedeniyle;

Aşağıda imzâsı bulunan kişiler, hükûmetlerince bu amaçla yöntemine uygun biçimde yetkili kılınmışlar ve aşağıdaki maddeleri kararlaştırmışlardır:

Madde 1

Amerika Birleşik Devletleri Hükûmeti, Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti'ne, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'nın geçirilmesine ya da sağlanmasına yetki vereceği savunma gereçlerini, savunma hizmetlerini ve savunma bilgilerini vermeyi sürdürecektir.

Madde 2

Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti, sağlayabilecek durumda bulunduğu ve izin verebileceği maddeleri, hizmetleri, kolaylıkları ya da bilgileri, Amerika Birleşik Devletleri'ne sağlayacaktır.

Madde 3

Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti, Amerika Birleşik Devletleri Kongresi'nce çıkarılan 11 Mart 1941 günlü yasa ya da onun maddeleri hükümleri uyarınca, kendisine geçirilen herhangi bir savunma maddesi ya da savunma bilgisinin mülkiyet ve tasarrufunu, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'nın izni olmadan, başkasına geçirmeyecek ya da bunların Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti'nin memuru, hizmetlisi ya da ajanı olmayan herhangi bir kimsece kullanılmasına izin vermeyecektir.

Madde 4

Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti'nin, herhangi bir savunma maddesi ya da savunma bilgisinin üzerinde patent hakkı bulunan Amerika Birleşik Devletleri yurttaşlarından her birisinin haklarının bütünüyle korunması için, herhangi bir ödeme ya da işlemde bulunması gerekirse, Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti,

1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir başka raporda da, bu kez karmaşık hukuki açıklamalarda bulunduktan sonra, önemli olanın teslimâtın vardığı son ülke olduğunu, dolayısıyla da İngiltere üzerinden Türkiye'ye geçen bütün teslimâtın, İngiltere'nin değil, fakat Türkiye'nin hesâbına kaydedilmesi gerektiğini belirtiyordu. Bu durumda ABD, Ödünç Verme ve Kirâlama Kânunu gereğince İngiltere aracılığıyla Türkiye'ye ulaştırılan tüm askerî malzeme yardımı için, Ankara'nın yalnızca ABD'ye karşı sorumlu olması gerektiği kanısındaydı. Ayrıca, İngiltere de, bu durumu onaylamalı ve Ankara'dan alacağı olmadığına ilişkin güvence

Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'nın istemi üzerine, böyle bir ödemeya da işlemi yerine getirecektir.

Madde 5

Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'nca belirleneceği üzere, bugünkü olağanüstü durum sona erdiği zaman, işbu anlaşma uyarınca kendisine verilmiş olan savunma maddelerinden yok olmamış, yitirilmemiş ya da tüketilmemiş bulunacak ya da Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'nca Amerika Birleşik Devletleri'nin ya da Batı yarım küresinin savunmasına elverişli olduğu ya da Amerika Birleşik Devletleri'nin başkaca bir işine yarayacağı saptanmış olanları, Amerika Birleşik Devletleri'ne geri verecektir.

Madde 6

Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti'nce Amerika Birleşik Devletleri'ne sağlanacak olan yararların kesinlikle saptanmasında, 11 Mart 1941 gününden sonra Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti'nce sağlanan ve Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'nca Amerika Birleşik Devletleri adına kabûl ya da tanınmış olan tüm mal, hizmet, bilgi, kolaylık ya da başkaca çıkarlar ve konular tümüyle gözönünde tutulacaktır.

Madde 7

Kongrece çıkarılan 11 Mart 1941 günlü yasa ve bunun değiştirilmiş hükümleri uyarınca sağlanan yardıma karşılık, Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti'nce Amerika Birleşik Devletleri'ne sağlanacak yararların kesinlikle saptanmasındaki ilkeler ve koşullar, iki ülke arasındaki ticârete yük getirmeyecek, aksine her ikisinin yarârına karşılıklı ekonomik ilişkileri özendirecek ve uluslararası ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine yarayacak nitelikte olacaktır.

Bu amaçla, söz konusu ilkeler ve koşullar, tüm ulusların özgürlük ve genliğinin maddesel temellerini oluşturan üretimin, çalışma olanaklarının ve malların dolaşımı ve tüketiminin, gerekli uluslararası ve iç önlemlerle genişletilmesine

vermeye hazır olmalıydı. Tek istisnâ, Türkiye'ye sevk edilen malzeme karşılığında, eğer ödenmişse, İngiltere tarafından ödenmiş olan navlun ücreti olabilirdi ki, bu miktar gerçekten de anlaşmaya dâhil sayılamazdı. Bir de hâli hazırda Türkiye'nin elinde bulunan stok askerî malzemeler vardı ki, bu tamâmen ayrı bir konuydu. Bu stoklar için ABD ile İngiltere'nin ikili görüşmelerde bulunması gerekiyordu.[123]

ABD'nin yeni Ankara Büyükelçisi Edwin C. Wilson, 5 Temmuz

123 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Parker'dan ABD DB'ye", (26.5.1945).

ve uluslararası ticârette her türlü ayırımcı işlemlerin önlenmesine, gümrük tarifelerinin ve öbür ticâret engellerinin azaltılmasına ve hafifletilmesine, genellikle de 14 Ağustos 1941 günlü Ortak Demeç'de [Atlantik Demeci'nde], Amerika Birleşik Devletleri Başkanı ile Birleşik Krallık [İngiltere] Başbakanı'nca ileri sürülen tüm ekonomik amaçların gerçekleşmesine yararlı olmak üzere, Amerika Birleşik Devletleri ile Türkiye Cumhuriyeti arasında birlikte kararlaştırılmış bir davranışı öngören ve özdeş biçimde düşünen tüm öbür ulusların da katılmasına açık bulunan hükümleri içerecektir.

Yukarıda belirtilen amaçlara, kendi aralarında birlikte kararlaştırdıkları davranışlarıyla varmak ve özdeş biçimde düşünen öbür hükûmetlerin de ortak davranışlarını sağlamak üzere, ortadaki ekonomik koşullara göre, en uygun aracın saptanması için, iki hükûmet arasında uygun görülecek yakın bir zamanda görüşmelere başlanacaktır.

Madde 8

Anlaşma hükümlerinin uygulanması konusunda, her iki hükûmetin kendi anayasası yöntemine uymasının doğal olduğu kabûl edilmiştir.

Madde 9

İşbu anlaşma, bugünden başlayarak yürürlüğe girecek ve iki hükûmetçe birlikte saptanacak bir güne dek yürürlükte kalacaktır.

Ankara'da, 23 Şubat 1945 günü, her iki metin de geçerli olmak üzere, İngilizce ve Türkçe, ikişer örnek olarak düzenlenmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti adına Dışişleri Bakanı Hasan Saka	Amerika Birleşik Devletleri adına Amerika Birleşik Devletleri Ankara Büyükelçisi Laurence A. Steinhardt

[İsmâil Soysal, **Türkiye'nin Siyâsal Antlaşmaları**, (Cilt: 1), s. 642-645]

1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Maurice Peterson'un, 30 Haziran'da Türk Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet etmekte olan Nûrullah Esat Sümer'e, Ankara'ya konuyla ilgili olarak iletmeyi tasarladığı notayı sunduğunu haber veriyordu. Wilson notaya itiraz etmemişti.[124]

İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson, 30 Haziran 1945 târihinde, Türk Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet etmekte olan Nûrullah Esat Sümer'e sunduğu notada, Ödünç Verme ve Kirâlama Kâ-

124 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (5.7.1945).

nunu uyarınca İngiltere kanalı ile yapılan Amerikan askerî yardımına ilişkin olarak, Türkiye ile ABD arasında 23 Şubat 1945 târihinde imzâlanan ikili antlaşmaya da atıfta bulunarak, bu çerçevede Türkiye'ye yapılan askerî sevkiyâtın İngiliz-Türk silâh kredisi çerçevesi dışında sayılacağını ve bu konuda Ankara'nın yalnızca ABD'ye karşı sorumlu olacağını açıklıyordu.[125]

ABD'nin 11 Mart 1941 târihli Ödünç Verme ve Kirâlama Antlaşması'na dayanılarak, 7 Kasım 1941 târihinden itibâren başlayan ve devâm eden Amerikan savunma yardımına ilişkin antlaşma, Türkiye ile ABD arasında 23 Şubat 1945 târihinde imzâlanır.[126] İleride göreceğimiz gibi, aynı gün, Türkiye, Almanya ve Japonya'ya savaş ilân edecektir. Antlaşmanın imzâlanmasından iki gün önce, 21 Şubat'ta, hatırlanacağı gibi, Steinhardt, İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanı Hasan Saka ile birer görüşme yapmıştı.[127] Aslında her iki görüşme de, antlaşmanın imzâlanması sürecinde ortaya çıkan son pürüzlerin de giderilmesinde önemli birer aşama oluşturmuştu.[128]

Antlaşmaya göre, ABD Cumhurbaşkanı, "Türkiye['nin] müdâfaasının, Amerika Birleşik Devletleri['nin] müdâfaası için hayâtî ehemmiyeti hâiz olduğunu [daha] 7 Kasım 1941 [târihin]de tesbit etmiş"ti. Türkiye'nin "bu yardımdan istifâde etmesine esas olan kayıt ve şartlar ile (...) [ABD'nce] temin edilecek menfaatlerin nihâî şekilde tâyini keyfiyetinin, karşılıklı menfaatler[e] uygun ve dünyâ sülhünün tesis ve idâmesine hâdim nihâî kayıt ve şart ve menfaatlerin, hâdiselerin inkişâfı ile daha vazıh bir süretde belireceği âna değin tehiri[nin] muvafık olacağına" karar verilmişti. Ancak taraflar, yardımın sağlanmasına ilişkin kayıt ve koşulların saptanmasında, "nazarı itibâra alınacak bâzı mülâhaza-

125 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Peterson'dan Nûrullah Esat Sümer'e", (30.6.1945). Bu arada, söz konusu siyâsî ve diplomatik sorunun, Türk-Amerikan ikili antlaşmasının imzâlanmasından neredeyse dört ay geçtikten sonra kesin olarak çözüme kavuşabildiğine de dikkat çekmek isterim.

126 **TBMM TD**, Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 18, 78. Birleşim, (25.6.1945), S. Sayısı: 131; **Soysal, Türkiye'nin Siyâsal Antlaşmaları**, (Cilt: 1), s. 642-645; A. Gündüz Ökçün ve Ahmet R. Ökçün, **Türk Antlaşmaları Rehberi**, s. 347; Gündüz Ökçün, **A Guide to Turkish Treatles**, s. 163; **Cumhuriyet**, (25.2.1945); **Ulus**, (24.2.1945); **AT**, Sayı: 135, (Şubat 1945); **JK**, (23.2.1945), s. 40; **Kronoloji**, (24.2.1945), s. 12. Ayrıca bkz. Ataöv, **Turkish Foreign Policy**, s. 126; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 73; Gürkan, **age**, s. 126-128.

127 **Ulus**, (22.2.1945); **JK**, (21.2.1945), s. 40. Ayrıca bkz. Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 21-23; Yalçın Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 294-296.

128 **AT**, Sayı: 135. (Şubat 1945).

lar hakkında" daha şimdiden bir antlaşma yapılmasına taraftar olmuşlardı.[129]

Antlaşmaya göre, ABD, Amerikan Cumhurbaşkanı'nın yetkisi dâhilinde, Türkiye'ye savunma yardımında bulunmaya devâm edecekti (md.1).

Türkiye, ABD Cumhurbaşkanı'nın rızâsı olmaksızın, ABD'den aldığı savunma malzemelerinin mülkiyetini ve zilyetliğini devredemeyeceği gibi, "Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti'nin memuru, müstahdemi veyâ ajanı olmayan herhangi bir kimse tarafından kullanılmasına" da izin vermeyecekti (md. 3).

Türkiye, ABD Cumhurbaşkanı'nca saptanacak olan "fevkâlâde hâl[in] nihâyet" bulmasından sonra, ABD'den aldığı savunma yardımından arta kalanı iâde edecekti (md. 5).

Ayrıca, iki ülke arasındaki iktisâdî ve ticârî ilişkilerin geliştirilmesi için de, en kısa zamanda görüşmelere başlanacaktı (md. 7).

Antlaşma, imzâlandığı târihte yürürlüğe girecek ve "iki hükûmet tarafından müştereken tesbit edilecek bir târihe kadar" da yürürlükte kalacaktı (md. 9).[130]

Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya savaş ilânı

Hatırlanacağı gibi, Yalta Konferansı kararları gereğince, Birleşmiş Milletler üyesi olmak üzere, San Fransisco Konferansı'na dâvet edilecek ülkeler arasında yer alabilmek için, en geç 1 Mart târihine dek, Mihver devletleri olan Almanya ve Japonya'ya savaş ilân etmek gerekiyordu.

ABD'nin eski Ankara Büyükelçisi Grew, ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet etmekte olduğu bir sırada, 19 Şubat 1945 târihinde, ABD'nin Ankara Büyükelçisi Steinhardt'a yazdığı bir raporda, İngilizlerin kendi aralarında Türkiye'nin de San Fransis-

129 **TBMM TD**, (aynı yerde), (25.6.1945), S. Sayısı: 131.

130 **TBMM TD**, (aynı yerde), (25.6.1945), S. Sayısı: 131. Ayrıca bkz. Soysal, **Türkiye'nin Siyâsal Antlaşmaları**, (Cilt: 1), s 643-645. Antlaşma TBMM tarafından 2 Temmuz'da onaylanacaktır. Ökçün ve Ökçün, **Türk Antlaşmaları Rehberi**, s. 347; **Kronoloji**, (24.2.1945), s. 12. Gerçekten de Türk-Amerikan iktisâdî ve ticârî görüşmeleri Mart ayı içinde başlayacaktır. **AT**, Sayı: 136, (Mart 1945). Aynı târihte Londra'da da Türk-İngiliz ticârî görüşmeleri devâm ediyordu. **AT**, Sayı: 136, (Mart 1945). Türk-İngiliz Ticâret Antlaşması 4 Mayıs'ta imzâlanacaktır. **Keesing's**, (1945/7200); **AT**, Sayı: 138, (Mayıs 1945). **Keesing's**, (1945/7222). Bir başka Türk-İngiliz Ticâret Antlaşması da 22 Haziran'da imzâlanır. **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945).

co Konferansı'na katılabileceğini tartıştıklarını haber veriyordu. İngiltere, bu durumu da göz önünde bulundurmaya başlamıştı. Grew, Steinhardt'a, bu şartlar altında, Ankara'daki meslekdaşları ile danışmalarda bulunmasını tavsiye ediyordu. Grew'a göre, Steinhardt, bundan sonra da, resmî olmayan bir şekilde, Türk Dışişleri Bakanı ile bu konuda görüşmelerde bulunmalı ve konuyu tartışmalıydı. Grew, bu konudaki nihâî karârın Türkiye'nin inisiyatifinde bulunduğuna dikkat çekiyor ve bu konuda Ankara'nın yönlendirilmemesine dikkat edilmesi gerektiğini özellikle vurguluyordu.[131]

Steinhardt, hemen ertesi gün, 20 Şubat 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda ise, Türk Hükümeti'nin bu konudaki olumlu tutumunu bildiriyordu.[132] Nitekim, İsmet İnönü'nün günlüğünde, aynı gün Pembe Köşk'te gerçekleşen Bakanlar Kurulu toplantısı ve savaş ilânına ilişkin karar alındığı bilgisine rastgeliyoruz.[133]

ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Grew, 20 Şubat 1945 târihinde, ABD Başkanı Roosevelt'e yazdığı bir raporda, Yalta Konferansı'nda alınan karar gereğince, Türkiye'nin de 1 Mart târihine dek Almanya ve Japonya'ya savaş ilân edeceğini bildiriyor ve bu nedenle, Türkiye'nin de Birleşmiş Milletler üyeliğine dâvet edileceğini belirtiyordu. Eğer ABD'nin önerileri müttefikler nezdinde kabûl görecek olursa, bu takdirde söz konusu dâvet, 1 Mart târihine kadar ve hattâ daha önceki bir târihte gerçekleşecekti.[134]

ABD ve İngiltere, 20 Şubat'ta, Türkiye'ye bir nota vererek, Ankara'dan, 1 Mart'a kadar, Almanya ve Japonya'ya savaş ilân etmesini istemişlerdi.[135]

---

131 **FRUS**, 1945, Cilt: I, (General: The United Nations), "Grew'dan Steinhardt'a", (19.2.1945).

132 **FRUS**, 1945, Cilt: I, (General: The United Nations), "Steinhardt'tan ABD DB'ye", (20.2.1945).

133 İsmet İnönü, **Defterler (1919-1973)**, (Cilt: 1), s. 424.

134 **FRUS**, 1945, Cilt: I, (General: The United Nations), "Grew'dan ABD Başkanı Roosevelt'e", (20.2.1945).

135 **JK**, (20.2.1945), s. 40. Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 272-274; Deringil, **Denge Oyunu**, s. 250; Deringil, **An 'Active' Neutrality**, s. 178-179; Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 138; Gürün, **Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, s. 275-276; Ataöv, **Turkish Foreign Policy**, s. 125; Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 7/9-710; Weisband, **age**, s. 379-381; **Savaş Yılları**, s. 243.

Fâik Ahmet Barutçu, 23 Şubat 1945 târihli günlüğünde, "Teklifin İngiliz-Türk ittifâkının bir neticesi olarak yapılmadığı ve sırf San Fransisco toplantısına iştirâkimizi temin için yapıldığı, İngiliz Sefiri [Büyükelçisi] tarafından Hâriciyemizin [Dışişleri Bakanlığı'nın] sorusuna cevap olarak sarahaten ifâde edilmesine rağmen, bu teklifin yerine getirilmesi, İngiliz-Türk ittifâkının da tabiî bir neticesi oluyor", şeklinde yaz-

Bunun üzerine, hemen aynı gün, 20 Şubat'ta, TBMM olağanüstü toplantıya çağrılır.[136] CHP Meclis Grubu da 23 Şubat'ta Ankara'da toplanacağından, Bakanlar ve milletvekilleri derhâl İstanbul'dan Ankara'ya dönerler. CHP Meclis Grubu, CHP Müstakil Grubu ve hükûmet, aynı gün, 23 Şubat'ta ayrı ayrı toplanır.[137] TBMM de, 23 Şubat'ta, CHP Meclis Grubu'nun toplantısından hemen sonra, olağanüstü toplanır. Hatırlanacağı gibi, yine aynı gün, Türk-Amerikan Askerî Yardım Antlaşması da imzâlanıyordu.

ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Grew, 23 Şubat 1945 târihinde, ABD'nin Moskova Büyükelçisi Harriman'a yazdığı bir raporda, Türkiye'nin de Almanya ve Japonya'ya savaş ilân edeceğinin ve Birleşmiş Milletler Beyannâmesi'ne katılacağının artık kesin olarak belli olduğunu yazıyordu.[138]

Grew, yine aynı gün, 23 Şubat 1945 târihinde, ABD'nin Londra Büyükelçisi Winant'a yazdığı bir raporda, Türkiye'nin de, 1 Mart 1945 târihine kadar, Almanya ile Japonya'ya savaş ilân etmesi hâlinde, Birleşmiş Milletler üyeliğine dâvet edileceğini bildiriyordu.[139]

Dışişleri Bakanı Hasan Saka, TBMM'de yaptığı konuşmada, Yalta Konferansı sonucunda, San Fransisco Konferansı'na ve Birleşmiş Milletler Beyannâmesi'ne katılmak için, müttefiklerin arzusu üzerine, Almanya ve Japonya'ya savaş ilân edilmesini, hükûmet olarak uygun bulduklarını açıklıyordu.[140]

TBMM, 23 Şubat'ta, oylamaya katılan 401 üyenin ittifâkı ile, CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal, CHP Müstakil Grubu Başkan Vekili Ali Râna Tarhan, Fâik Öztrak ve Kâzım

---

dığı satırlar, bu sırada (hep göreceğimiz gibi) Ankara'nın İngiliz ittifâkına verdiği önemi ve değeri gösterse de, durumun hayli öznel bir değerlendirmesi olarak durmaktadır. Barutçu, **age,** s. 710. Ayrıca, Barutçu'nun, Saraçoğlu'nun CHP Meclis Grubu'nda yaptığı konuşmada, Hitler ile Mussolini'den "haydutlar" olarak söz etmesinin yarattığı olumsuz izlenimleri vurgulaması ve basında yayınlanan konuşma metninde ise, bu ifâdenin dikkatle ayıklanmış olduğuna işâret etmesi dikkate değerdir. Barutçu, **age,** (Cilt: 2), s. 710.

136 **Cumhuriyet,** (21.2.1945); **JK,** (20.2.1945), s. 40; **AT,** Sayı: 135, (Şubat 1945); Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 2), s. 273; İnönü, **Defterler (1919-1973),** (Cilt: 1), s. 424.

137 **Cumhuriyet,** (22-23.2.1945); **AT,** Sayı: 135, (Şubat 1945); **JK,** (23.2.1945), s. 40; Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 2), s. 273; Barutçu, **age,** (Cilt: 2), s. 709.

138 **FRUS,** 1945, Cilt: I, (General: The United Nations), "Grew'dan Harriman'a", (23.2.1945).

139 **FRUS,** 1945, Cilt: I, (General: The United Nations), "Grew'dan Winant'a", (23.2.1945).

140 **JK,** (23.2.1945), s. 40; **AT,** Sayı: 135, (Şubat 1945); **Olaylarla Türk Dış Politikası,** (Bundan sonra, kısaca, **DTDP** olarak anılacaktır), s. 193; Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 2), s. 273.

Özalp tarafından verilen önergeyi benimseyecek ve Almanya ile Japonya'ya savaş ilânına ve 1 Ocak 1942 târihinde imzâ edilen Birleşmiş Milletler Beyannâmesi'ne katılmaya karar verecektir. Oylamaya 54 üye katılmamıştı.[141]

141 **TBMM TD,** Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 15, Olağanüstü Toplantı, (23.2.1945); **Keesing's,** (1945/7037); **Kronoloji,** (23.2.1945), s. 12; **JK,** (23.2.1945), s. 40; **Koçak, TMŞD,** (Cilt: 2), s. 274. Ayrıca bkz. Ataöv, **Turkish Foreign Policy,** s. 125-126; Deringil, **Denge Oyunu,** s. 249; Deringil, **An 'Active' Neutrality,** s. 175-177; Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası,** s. 138; Goloğlu, **Millî Şef Dönemi,** s. 300-305; Gürkan, **age,** s. 97-99; Us, **age,** s. 631; Ülman, **age,** s. 44. Resmî belge için bkz. Zeki Kuneralp, **İkinci Dünyâ Harbi'nde Türk Dış Siyâseti, (Onbirinci Telgraf: 22 Şubat 1945 Târihli Genelge/Almanya ve Japonya'ya Harb İlânı ve Birleşmiş Milletler'e Katılma),** s. 86-90; İnönü, **Defterler (1919-1973),** (Cilt: 1), s. 424.

Zâten 2 Ağustos 1944 târihinde Türk-Alman iktisâdî ve siyâsî ilişkilerinin kesilmesinden hemen sonra tasfiye sürecine giren ilişkiler. Almanya'ya savaş ilân edilmesinden sonra yeni bir boyut kazanacaktır. Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 1), s. 256-269 ve 271-274. Daha Almanya'ya savaş ilânı karârından yaklaşık bir ay önce, Alman Deutsche Bank ile Deutsche Orient Bank'ın İstanbul şûbeleri kapanmıştı bile... **Ulus,** (20.1.1945).

ABD Dışişleri Bakanlığı görevini vekâleten yürüten Grew, 25 Şubat 1945 târihinde, Steinhardt'a yazdığı bir raporda, ABD'nin Türkiye'yi ilgilendiren kararlarının kısa zaman içinde formüle edilerek, Büyükelçiliğin görüşüne sunulacağını ve Büyükelçiliğin tavsiyelerinin de alınacağını haber veriyordu. Fakat ortada âcil olarak çözülmesi gereken bir sorun vardı. Bu sorun, Türkiye'deki Alman bankaları ile sigorta şirketlerinin tasfiyesine ilişkindi. Raporda, bu sorundan hâli hazırda güncel ve âcil bir sorun olarak söz ediliyordu. Türkiye'de bulunan ve Mihver devletlerine âid olan menkûl ve gayri menkûl servetin kesin olarak tanımlanabilir bir şekilde korunması, son derece önem taşıyan bir konuydu. Çünkü, bu varlığın ve servetin el değiştirmesi ya da belirsiz bir hâle getirilmesi söz konusu olabilirdi ve bu da, bu konuda iz sürülemez bir sonuç doğurabilirdi. ABD, Türk Hükûmeti'nin Alman bankalarının ve sigorta şirketlerinin varlığının ve servetinin yerel kuruluşlara devrini tamâmen destekliyordu. Fakat Alman bankaları ile sigorta şirketlerine âid varlığın ve servetin, müttefik politikasına göre devri sağlanmalıydı. Bunun dışında, yâni müttefiklerin koyduğu kurallar dışında, Mihver devletlerine âid varlığın ve servetin herhangi bir şekilde transfer edilmemesi için gereken önlemler hızla alınmalıydı. Dolayısıyla, eğer Türk Hükûmeti şimdiye kadar bu yönde bir önlem almamışsa, Alman bankaları ile sigorta şirketlerinin tasfiyesi sırasında, mevcut gayri menkûllerin dağıtımı ve el değiştirmesi durdurulmalıydı. Türk Hükûmeti, hâli hazırda süren tasfiyeleri de durdurmalıydı. Tasfiye sırasında elde edilen maddî gelirlerin Almanya tarafından kullanımını da engellemeliydi. Raporda, Büyükelçiliğin, Türk Hükûmeti'nden ya da başka bir yoldan, geçmişteki Alman hesaplarının hâli hazırda başka kuruluşlara devrini gösteren bilgi sağlayabileceğine ilişkin beklenti ve ümit dile getiriliyordu. Büyükelçilik, bu tâlimâta uygun davranmalı ve Türk Hükûmeti nezdindeki girişimlerinin sonucunu ve bu konuda Türk Hükûmeti'nin tepkisini rapor etmeliydi. **FRUS,** 1945, Cilt: II, (General: Political and Economic Matters), "Grew'dan Stelnhardt'a", (25.1.1945).

ABD'nin Türkiye'de bulunan Alman varlığının ve servetinin herhangi bir şekilde transfer edilmesi ve tasfiye ya da devri sırasında, söz konusu varlığın ve servetin izinin yitirilmemesi konusunda hassas davrandığı açıkça görülüyordu. ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan, 29 Ekim 1945 târihinde, Ankara'nın da içinde bulunduğu pek çok diplomatik misyona iletilen bir tâlimatta, kısa bir süre sonra, gümrük kurallarının saptanması konusunda yeni önerilerin gündeme geleceğinden söz ediliyordu. Buna göre, belirli bir limitin üzerinde değer taşıyan sanat eserlerinin Türkiye sınırları dışına çıkışının güçleştirilmesi gündemdeydi. Tanımlanabilir sanat eserlerinin listeleri hazırlanacak ve Ankara'ya da iletilecekti. **FRUS,** 1945, Cilt: II, (General: Political and Economic Matters), "ABD DB'den ABD'nin Değişik Büyükelçiliklerine", (29.10.1945).

Daha eski târihli bir raporda ise, Türkiye'deki Alman varlığının 33 milyon Dolar tahmin edilmesine karşılık, artık 51 milyon Dolar'dan daha yüksek olduğuna ilişkin bilgi bulunmaktadır. Bkz. **FRUS,** 1945, Cilt: II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "ABD DB'ce Hazırlanmış Rapor", (27.7.1945).

23 Ocak târihli **Ulus** gazetesi de, 1941 yılının Mart ayında, Sofya'dan İstanbul'a gelen İngiltere'nin Sofya Büyükelçiliği mensuplarına karşı İstanbul'daki Pera Palas Oteli'nde gerçekleştirilen bombalı suikastın,

Alman gizli polis örgütü Gestapo tarafından düzenlendiğinin, Sofya'da kurulan halk mahkemesince saptandığını, Amerikan United Press International (UPI) Ajansı'na dayanarak bildiriyordu. **Ulus,** (23.1.1945); **Tan,** (9.4.1945). Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 1), s. 542.

Steinhardt, 25 Ocak 1945 tarihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, bâzı istatistikî bilgiler veriyordu. Buna göre, raporda belirtilen rakamlar, 1944 yılında, Filistin'e göç etmek üzere, Balkan ülkelerinden gelen ve Türkiye'den transit geçiş yapan mültecilere âiddi. Raporda, Hollanda'dan gelen ve Alman vatandaşlarına karşılık değiş tokuş edilen 282 kişi dışında, sâdece Temmuz ayı içinde, Türkiye üzerinden Filistin'e transit geçen kişi sayısının 6.527 olduğu bildirilliyordu. Söz konusu 6.527 kişiden 1.392'si Bulgaristan'dan, 163'ü Macaristan'dan, 4.433'ü Romanya'dan ve 539'u da Yunanistan'dan gelmişti. Raporda, Romanya'dan gelen bu kişilerin sâdece Romen vatandaşları olmayıp, fakat büyük bir kısmının *Rom*anya'dan kaçmayı *başarabil*miş *Polonyalı,* Sloven ve Macar mültecilerden oluştuğuna dikkat çekiliyordu. Söz konusu 6.527 kişinin 1.737'si onsekiz yaşına kadar olan çocuklardan ve gençlerden oluşuyordu. Bunun yaklaşık bin adedini anne ve babasını yitirmiş öksüz çocuklar oluşturuyordu. 327 çocuğun yanında ise âileleri bulunuyordu. Bu rakama yakın sayıda çocuk ise, yanında âilesi olmadan seyahat etmişti. Mültecilerin tamâmı, Yunanistan'dan ve deniz yolu ile seyahat etmişlerdi. Bulgaristan'ın Konstanz limanından da on grup gelmişti. Bütün bu mültecilerin taşınması için, Bulgar ve Türk gemileri beşer kez kullanılmıştı. Onbirinci grup ise, Mefkûre adlı Türk gemisinin batması ile kaybolmuştu. Diğer yandan, Bulgaristan ve Romanya'dan gelen bütün mülteciler, demiryolu ile seyahat etmişlerdi. 1945 yılının Ocak ayında Romanya'dan gelen 628 kişi, Türkiye'den transit geçerek, Filistin'e gitmişti. Steinhardt, raporunda, kurtarma operasyonu olarak tanımladığı bu çalışmaların, Türkiye'deki darboğazın aşılması ve anlaşmazlığın sona ermesinden sonra, kendisi ile Dünyâ Mülteci Heyeti'nin başarısı olduğunu vurguluyordu. **FRUS,** 1945, Cilt: II, (General: Political and Economic Matters), "Steinhardt'tan ABD DB'ye", (25.1.1945).

Mülteciler ve Yer Değiştirmiş Kişiler Danışmanı Warren, 13 Şubat 1945 tarihinde, ABD'nin Londra Büyükelçisi Russell'a yazdığı bir raporda, Filistin'e giden mültecilerin sayısının öngörülen kotayı aşacağının anlaşıldığını yazıyordu. Bu nedenle verilen önerge muhtemelen gerçekleşmeyecekti. Çünkü, Romanya, Bulgaristan ve Türkiye'deki gemilerin seyriseferini denetleme imkânı hiç yoktu. **FRUS,** 1945, Cilt: II, (General: Political and Economic Matters), "Warren'dan Russell'a", (13.2.1945).

ABD'nin Londra Büyükelçiliği İkinci Sekreteri Everson, 20 Şubat 1945 tarihinde, Mülteciler ve Yer Değiştirmiş Kişiler Danışmanı Warren'a yazdığı bir raporda, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın, Filistin'e gitmek üzere, transit geçiş vizesi olmaksızın, daha fazla sayıda mültecinin Türkiye sınırına ulaşması konusunda herhangi bir çözüm *yolu* sunamadığını *bildiriyordu. Aslında Filistin*'e gidecek mültecilerin kotası sıkı bir şekilde belirlenmişti. Dolayısıyla Filistin'e göç, bu sorunun çözümüne katkıda bulunmuyordu. **FRUS,** 1945, Cilt: II, (General: Political and Economic Matters), "Everson'dan Warren'a", (20.2.1945). Mefkûre gemisi ile ilgili olarak bkz. Esrâ Danacıoğlu, "Unutulmuş Bir Trajedi: Karadeniz'de Batırılan Mefkûre I" **Toplumsal Târih,** Sayı: 44, (Ağustos 1997), s. 6-14; Esrâ Danacıoğlu, "Unutulmuş Bir Trajedi: Karadeniz'de Batırılan Mefkûre II", **Toplumsal Târih,** Sayı: 45, (Eylül 1997), s. 13-19.

Bir Amerikan belgesinde, İngiliz Hükümeti'nin, Avrupa ulaşım organizasyonu için düzenlenecek olan bir konferansa, Türkiye'nin de dâvet edilmesini istediğine yer veriliyordu. Londra, bu konuda ABD'nin de görüşlerini öğrenmek istemişti. ABD ise, Türkiye'nin söz konusu konferansa delege göndermesinden yana değildi. Çünkü, bunun daha fazla gecikmeye yol açmasından ve konferansa katılan devletlerde de belirli sorunlar yaratmasından çekiniyordu. Bu sorun, nihâî antlaşmanın imzâlanmasından sonra, ya konferansa katılan devletler ya da organizasyon komitesi tarafından düşünülmeliydi. **FRUS, 1945,** Cilt: II, (General: Political and Economic Matters).

Bir Amerikan belgesi, Türkiye'nin afyon üretimini de değerlendiriyor ve Türk Hükûmeti'nin yasal sınırlar içinde kısıtlı üretim yaptığını açıklıyordu. Rapora göre, Uzakdoğu'daki afyon içme yasağı, hiç kuşkusuz, Türkiye'deki afyon üretimini sâdece ilâç yapımı ve bilimsel amaçlarla sınırlayacaktı. **FRUS,** 1945, Cilt: II, (General: Political and Economic Matters). ABD'nin Tahran Büyükelçisi Murray, 17 Ağustos 1945 tarihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türkiye'deki afyon üretimi sınırlaması ile ilgili görüşlerini de açıklıyordu. Murray, afyon üretiminde kontrol ve kısıtlamaya dikkat çekiyor ve ayrıca afyon sınırlama konferansının yakın bir zamanda düzenlenecek olmasının sevinci içinde. İran'ın Yugoslavya ve Türkiye ile bir afyon antlaşması imzâlama ihtimâlinden söz ediyordu. İran'da da afyon üretimi ve satışı konusun-

Âsım Us, Hâtıra Notları'nda, savaş ilânını şöyle yorumluyordu: "Karârın İngiliz ittifâkı ile alâkası yoktur. Sâdece Kırım [Yalta] Konferansı kararları çerçevesi dâiresinde, müttefiklerin arzularını yerine getirmek ve Birleşmiş Milletler'e iltihak etmek arzusunun neticesidir."[142]

Basın da karârı destekliyordu: Örneğin, Nâdir Nâdi, iki ülke ile siyâsî ve iktisâdî ilişkileri kesmenin olağan sonucuna ulaştığını ve bu iki karârın bütünlük taşıdığını ileri sürüyordu.[143] Abidin Dâver de, Nâdi'yi onaylıyor ve "bu karar, Almanya'ya karşı 2 Ağustos 1944 [târihin]de aldığımız aynı mâhiyetteki karârın tamamlayıcısı mâhiyetindedir" diyordu.[144] Fâlih Rıfkı Atay ise, Yalta Konferansı'nda müttefiklerin gündeme getirdikleri siyâsî koşulları hatırlatıyor ve Türkiye'nin İngiltere'nin telkini ile savaşa katıldığını ve bunun müttefik yanlısı Türk dış politikasının olağan sonucu olduğunu ileri sürüyordu.[145] Âsım Us da, söz konusu karardan sonra, Ankara'nın San Fransisco Konferansı'na dâvet edilecek olmasının önemine işâret ediyordu.[146]

CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal da, CHP teşkilâtına/il ve ilçe idâre kurulu başkanlıklarına yolladığı târihi belirsiz bir tâmiminde, "1938 yılı Mayısında, yâni bildiğimiz şekilde dünyâ savaşı patlak vermeden bir yıl önce, İngiltere ve Fransa ile yaptığımız antlaşmalar"ı hatırlatıyor ve "Mihver devletlerinin dış politikalarını dâimâ güvensizliklerle ve tehlikeli karşılayan Türkiye, 1938 kararları ile cephesini kesin olarak tâyin etmiş bulunuyordu. Bu yerinde kararların safha safha varabileceği neticeleri elbette bi-

---

da son derece olumlu gelişmeler olmuştu. Murray'a göre, yapılması gereken, İran Hükümeti'nin Türkiye ile Yugoslavya'ya üçlü bir afyon antlaşması imzâlamayı önermesiydi. **FRUS**, 1945, Cilt: II, (General: Political and Economic **Matters**), "Murray'dan ABD DB'ye", (17.8.1945).

142 Us, **age**, s. 631; Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 273. Ayrıca bkz. Uran, **Hâtırâlarım**, s. 423-424; Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 710-715.

143 Nâdir Nâdi, "Târihî **Karar**", **Cumhuriyet**, (24.2.1945); Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 274

144 Abidin Dâver, "Karârımızın Mücib Sebepleri", **Cumhuriyet**, (5.3.1945); Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 274.

145 Fâlih Rıfkı Atay, "Dünkü Târihî Karar", **Ulus**, (24.2.1945).

146 **Âsım Us**, "Harb İlânı Karârımızın Mânâsı", **Vakit**, (24.2.1945); **AT**, Sayı: 135, (Şubat 1945). Ayrıca bkz. **Necmettin Sadak**, "Türkiye Birleşmiş Milletler Arasında", **Akşam**, (24.2.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Türkiye'nin Son Karârı", **Tanin**, (24.2.1945); **Yeni Sabah**, "Târihî Karârımız", **Yeni Sabah**, (24.2.1945); Câvit Oral, "Realist Siyâset", **Bugün**, (25.2.1945); Necmettin Sadak, "Türkiye'nin Verdiği Karârın Tam Mânâsı", **Akşam**, (26.2.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Türkiye'nin Karârı Karşısında", **Tanin**, (26.2.1945); **AT**, Sayı: 135, (Şubat 1945).

liyordu." diyordu. Karar, "memleket hayrına" idi. Esendal, CHP teşkilâtından, savaş karârının nedenlerinin ve haklılığının halka anlatılmasını talep ediyordu.[147]

Ancak, Kızıl Ordu'nun Berlin'e 50 kilometre yaklaştığı ve Müttefik Orduları'nın da Köln civârında bulunduğu sırada alınan bir savaş ilânı karârı, doğal olarak, sâdece sembolik bir anlam taşıyabilirdi.[148]

Nitekim, *The Times* gazetesi, savaş ilânı karârından çok da heyecan duyuyor gibi görünmüyordu.[149] Fakat Churchill, Ankara'nın, bu geç kalmış sayılan karârına rağmen, savaş yılları boyunca müttefiklere değişik yollarla yardımcı olduğunu açıklayacaktır.[150]

Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya savaş ilân ettiği 23 Şubat gününün hemen ertesinde, 24 Şubat'ta da, Türkiye'nin Washington Maslahatgüzârı, Türkiye'nin 1 Ocak 1942 târihinde imzâlan-

147 **BCA CHP K**, [Katalog Numarası: 490 01/5 26 8]. Ayrıca bkz. **Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin 1 Ocak 1945 Târihinden 30 Haziran 1945 Târihine Kadar Parti Teşkilâtına Gönderdiği Tâmimler**, (Cilt: 22), s. 19-20.

148 Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 274. Ayrıca bkz. **Keesing's**, (1945/6973); Uran, **age**, s. 423; Clemens, **age**, s. 85-Paraguay ve Ekvator 9 Şubat'ta, Peru 12 Şubat'ta, Şili 14 Şubat'ta, Venezuella 16 Şubat'ta, Uruguay 22 Şubat'ta, Mısır 24 Şubat'ta, Süriye ve Lübnan, sırası ile, 26 ve 27 Şubat'ta, Suudi Arabistan 28 Şubat'ta ve Arjantin de 27 Mart'ta, Almanya ve Japonya'ya savaş ilân edeceklerdir. İran, 9 Şubat 1943'te zâten Almanya'ya savaş ilân etmişti. İran, 28 Şubat'ta da Japonya'ya savaş ilân edecektir. **Keesing's**, (1945/7035 ve 7042 ve 7067); **Vatan**, (28.3.1945). **JK**, (24 ve 27.2.1945). Şili ise, çok daha geç bir târihte, ancak 5 Nisan'da Japonya'ya savaş ilân edecektir. **Keesing's**, (1945/7260). Şili'nin, Yalta Konferansı kararlarına aykırı olarak, geç bir târihte savaş ilân etmesine karşın, San Fransisco Konferansı'na dâvet edilmesi dikkat çekicidir. Arjantin ise, San Fransisco Konferansı açıldıktan hemen sonra konferansa dâvet edilecektir. **Cumhuriyet**, (2.5.1945). Arjantin de. görüldüğü gibi, Yalta Konferansı kararlarına aykırı olarak, hayli geç bir târihte savaş ilân etmesine karşın, ABD ile İngiltere ve Sovyetler Birliği arasında siyâsî anlaşmazlıklara ve tartışmalara neden olarak, ABD ile İngiltere'nin ısrârı ile, sonunda konferansa katılabilmişti. Oysa, Arjantin'in savaş yıllarındaki Mihver yanlısı dış politikası, hâfızalarda hâlâ tâzeydi. İspanya ile Portekiz ise, konferansa dâvet edilmemişlerdi. Çünkü, bu devletlerin, Mihvere savaş ilân etmemiş olan iki Avrupa devleti olarak, farklı ve özel bir konumları vardı. Bu konuya ileride yeniden değineceğim. Türkiye ise, Almanya'ya savaş ilân eden 37. ülkeydi. **JK**, (24.2.1945), s. 40-41. Ayrıca bu konuda bkz. **FRUS**, 1945, (The Conferences at Malta and Yalta 1945), "Roosevelt, Churchill ve Stalin Görüşmesi/Beşinci Toplantı//Yalta Konferansı", (8.2.1945); **FRUS**, 1945, (The Conference at Malta and Yalta 1945), "Yalta Konferansı", (8.2.1945). Hatırlanmalıdır ki, İspanya, Portekiz, İsveç ve İsviçre, San Fransisco Konferansı'na dâvet edilmemişlerdi.

Almanya'da bulunan 300'ün üzerindeki Türk vatandaşı, 10 Nisan'da ülkeye geri dönecektir. **Tan**, (10-11.4.1945). Türkiye'de bulunan Alman vatandaşlarından enterne edilmeyi kabûl edenler Türkiye'de kalacaklar, diğerleri ise Almanya'ya geri döneceklerdir. Almanya'ya geri dönen Almanların sayısı 300'ün üzerindeydi. 150 kadar Alman vatandaşı da Türkiye'de kalmayı tercih etmişti. **Cumhuriyet**, (19.4.1945); **Tan**, (10, 18-19 ve 21-22.4.1945). **Tan** gazetesi, Ankara'da sâdece beş Alman vatandaşının kaldığını haber veriyordu. **Tan**, (18-19 ve 21-22.4.1945).

149 **JK**, (24.2.1945) ve (8.3.1945), s. 40-41.

150 **JK**, (27.2.1945), s. 41.

mış olan Birleşmiş Milletler Beyannâmesi'ne katılımına ilişkin belgeyi imzâlayacaktır.[151]

ABD'nin Moskova Büyükelçisi Harriman, 26 Şubat 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Sovyetler Birliği'nin, Yalta Konferansı kararlarına uygun olduğu sürece ve bu çerçevede, Türkiye'nin de Birleşmiş Milletler Beyannâmesi'ne katılmasına karşı herhangi bir itirâzının olmadığını ve buna karşı çıkmadığını haber veriyordu.[152]

ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Grew, 4 Mart 1945 târihinde, ABD'nin Londra Büyükelçisi Winant'a yazdığı bir raporda, San Fransisco Konferansı'na dâvet edilecek Birleşmiş Milletler üyesi ülkeler arasına Türkiye'nin de eklenmesi gerektiğini haber veriyordu.[153]

Türkiye, 6 Mart 1945 târihinde, Steinhard tarafından ve "Amerika [ABD] dâhil dört devlet adına" San Fransisco Konferansı'na dâvet edilir.[154]

Ankara, bu sûretle, Mart ayı başında, müttefiklerin dünyânın yeniden düzenlenmesinde bir ilk adım olarak oluşturmayı plândıkları Birleşmiş Milletler'in dışında kalmamayı başarmış oluyordu. Fakat bu Ankara açısından yeterli değildi. Türkiye'nin güvenliğinin sağlanması, aslında bambaşka faktörlere bağlıydı ve bu faktörlerin tam olarak ne olduğunu henüz hiç kimse öngöremiyordu.

---

151 **OTDP**, s. 193; **AT**, Sayı: 135, (Şubat 1945); **JK**, (28.2.1945); **Cumhuriyet**, (25.2.1945); Gologlu, **Milli Şef Dönemi**, s. 305; Uran, age, s. 423-424. Jaeschke, Uran ve Gologlu'nda bu târih 28 Şubat olarak gösteriliyor. **OTDP** ise târihi 24 Şubat olarak veriyor. Ayrıca bkz. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 73.

152 **FRUS**, 1945, Cilt: I, (General: The United Nations), "Harriman'dan ABD DB'ye", (23.2.1945).

153 **FRUS**, 1945, Cilt: I, (General: The United Nations), "Grew'dan Winant'a", (4.3.1945).

154 **Cumhuriyet**, (7.3.1945); **AT**, Sayı: 136, (Mart 1945); **OTDP**, s. 193; **JK**, (26.2.1945) ve (6.3.1945), s. 41. Ayrıca bkz. Nâdir Nâdi, **Perde Aralığından**, s. 249; Gürkan, **age**, s. 99; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 74. **OTDP**'de bu târih 5 Mart olarak veriliyor.

İKİNCİ BÖLÜM

BAHAR

1. TÜRK-SOVYET SATRANCINDA İLK HAMLE: TÜRK-SOVYET DOSTLUK VE SALDIRMAZLIK ANTLAŞMASI'NIN FESHİ

Türkiye, 1944 yılında, ama özellikle de yılın ikinci yarısında, Sovyetler Birliği ile ilişkilerinin düzeltilmesi yolunda bâzı girişimlerde bulunmuş, ancak bunlardan herhangi bir sonuç alamamıştı.[1] Aslında Türkiye, Sovyet yayılması karşısında tehdidin arttığının farkındaydı. Fakat Türk basınında, en kötümser haberler bile, Türk-Sovyet ilişkilerine zarar vermeyecek şekilde, iyimser yorumlarla karşılanıyor ve Sovyetler Birliği'nin hareketlerinden kuşku duyulduğu belli edilmemeye çalışılıyordu.[2]

Türkiye bir gerçeği görüyordu: 1944 yılı sonlarında, savaş sonu düzeni fiilen askerî duruma göre çiziliyor ve müttefik konferanslarında bu fiilî durum meşrûlaştırılıyordu.[3] Türkiye, daha önceki tahmininde yanılmadığını anlamıştı: Bir paylaşma söz konusuydu ve bizzat kendisi de bu paylaşmanın içinde yer alabilirdi. Daha savaş yılları sırasında yapılan ve Balkanlar ve Doğu Avrupa'nın ge-

1 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 269-271.

2 Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 271.

3 Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 271.

leceği konusunda Sovyet yayılmasına ilişkin tahminler doğru çıkmıştı. Ancak bu gerçeği değiştirmeye Türkiye'nin gücü yetmezdi.[4]

1945 yılı başında, Ankara, Moskova ile ilişkilerine özel bir önem vermeye devâm ediyordu. Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya savaş ilân etmeye karar verdiği TBMM toplantısında, CHP Müstakil Grubu Başkan Vekili Ali Râna Tarhan, konuşmasında, "kadın, erkek, yurtlarını terk edip, karada, denizde [ve] havada, akla sığmayacak mesâfeler kat ederek, yurtları için kahramanca dövüşen Birleşmiş Milletler Orduları'nı ve bunlar arasında, bugün kuruluş yıldönümünü kutlamakta olan komşumuz Sovyetler Cumhuriyetleri Birliği'nin genç ordusunu takdirle yâd etmeyi bir vazife bilirim" diyordu.[5] Şemsettin Günaltay ise, "kara gün dostumuz Sovyet Rusya ile dostluğumuz ve ittifâkımız"dan söz ediyordu.[6] Hattâ Hüseyin Câhit Yalçın dahi, Türk-Sovyet dostluğunu vurgulama gereğini duyuyordu.[7]

Hatırlanacağı gibi, Sovyetler Birliği, daha 1939 yılının sonbahar aylarında, Moskova'da gerçekleşen Saraçoğlu-Molotov görüşmeleri sırasında, Boğazlar konusundaki talebini ortak savunma olarak özetlemişti. Moskova, 1940 yılının Kasım ayında gerçekleşen Alman-Sovyet görüşmeleri sırasında da, Boğazlar konusunda benzer bir tutum almıştı. Sovyetler Birliği'nin savaşa katılmasından sonra ise, Ankara, İngiliz-Sovyet ittifâkının, Londra'nın, Montrö Antlaşması ve Boğazlar konusunda, Moskova'ya yakınlaşması anlamına gelmesinden her zaman kuşku duymuştu.[8]

Diğer yandan, son zamanlarda yapılan bir araştırmada, bu yöndeki taleplerin daha eski târihlere kadar geri gittiğini de tesbit etmek mümkündür. 1936 yılındaki Montrö Antlaşması görüşmeleri sırasında, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Litvinov, Türk Dışişle-

4 Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 271.

5 **AT**, Sayı: 135, (Şubat 1945); **JK**, (23.2.1945), s. 12.

6 **AT**, Sayı: 135, (Şubat 1945).

7 Hüseyin Câhit Yalçın, "Harb Karşısında Türk Politikasını Anlayabilmek İçin", **Tanin**, (4.3.1945); **AT**, Sayı: 136, (Mart 1945).

8 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 267-269 ve 695-701. Ayrıca bkz. Rıfkı Sâlim Burçak, "İkinci Cihan Savaşı'nda Boğazlar Meselesi", **Siyâsal Bilgiler Okulu Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 1-2, (1947), s. 194; Mehmet Gönlübol ve Haluk Ülman, "Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı (1945-1965)", **SBFD**, Cilt: 21, Sayı: 1, (Mart 1966), s. 149; Cevat Açıkalın, "Turkey's International Relations", **International Affairs**, Cilt: XXIII, No: 4, (Ekim 1947), s. 481; Rıfkı Sâlim Burçak, **Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939 - 16 Ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri.**

ri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'a, özel bir görüşmede, Boğazlar'ın savunulmasında işbirliği önermiş, fakat öneri Ankara tarafından reddedilmişti. Moskova, Boğazlar'da Karadeniz devletleri için özel anlaşma koşulları ile serbest geçiş hakkı da istemişti.[9]

Yine hatırlanacağı gibi, Yalta Konferansı sırasında, Moskova, Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesini de gündeme getirmişti. Bunun sonucudur ki, "Konferansta, üç Dışişleri Bakanı'nın [ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanları'nın], Londra'da yapacakları toplantıda [Londra Konferansı'nda], Sovyet[ler Birliği] Hükümeti'nin, Montreux [Montrö] Sözleşmesi ile ilgili olarak yapacağı tekliflerin görüşülmesi ve uygun bir zamanda [da], Türk Hükümeti'nin bu tekliflerden haberdâr edilmesi kararlaştırıl"mıştı.[10] Ayrıca, görüldüğü kadarı ile, ABD ile İngiltere, Moskova'nın bu önerisine karşı hoşgörülü ve bir anlamda da destekler mâhiyette tutum almışlardı.[11]

Yalta Konferansı'ndan hemen sonra, 24 Şubat'ta ise, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper ile Molotov arasında gerçekleşen görüşme sırasında, Molotov, Sarper'e, Yalta Konferansı'nda, Boğazlar ve Montrö Antlaşması konularının gündeme geldiğini belirtmiş ve Moskova'nın hâlen konuyu incelemekte olduğunu açıklamıştı.[12] Sarper'in bu sıradaki görüşü ise, yakın bir zamanda, Moskova'nın Boğazlar konusunu gündeme getireceği ve 1925 târihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı da yenilemeyecegi yönündeydi.[13]

ABD'nin Ankara Büyükelçisi Steinhardt, 9 Mart 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Yugoslavya'nın Ankara Büyükelçisi'nin kendisini aynı gün sağlam bir kaynaktan edindiği haberler doğrultusunda bilgilendirdiğini yazıyordu.

---

9 Dilek Barlas, **Etatism and Diplomacy in Turkey,** (Economic and Foreign Policy Strategies in an Uncertain World 1929-1939), s. 167/dn 78. Yazarın Cumhurbaşkanlığı arşivinde yaptığı araştırma sırasında rast geldiği bu bilgiye, bir başka kaynakta rastlamadım.

10 **DTDP**, s. 192-193.

11 **DTDP**, s. 192-193; **JK**, (4-11.2.1945), s. 39. Ayrıca bkz. Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 299-300; Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 708-715.

12 Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 138; Gürün, **Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, s. 276; **Savaş Yılları**, s. 243-246.

13 Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 138; Gürün, **Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, s. 270-271; **Savaş Yılları**, s. 246-249.

Yugoslavya'nın Ankara Büyükelçisi'nin Steinhardt'a naklettiğine göre, Yalta Konferansı'ndan sonra, Molotov, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e, Sovyet Hükûmeti'nin yakın bir târihte Türk Hükûmeti ile Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesi konusunu görüşmek istediğini bildirmişti. Sarper ise, Molotov'a, Montrö Antlaşması'nın uluslararası boyutları olan bir konu olduğunu söylemekle yetinmişti.[14]

Ancak, 19 Mart 1945 târihinde, Ankara nezdinde yapılan resmî Sovyet girişimi, sâdece ve doğrudan doğruya Türk-Sovyet ikili ilişkilerini ilgilendiriyordu. Bu girişim, resmî *Ayın Târihi* dergisinde, kamuoyuna şöyle yansıtılmıştı:

> "19 Mart [1945] günü, Sovyetler Birliği Halk Hâriciye Komiseri Bay Molotov, Sovyet Hükümeti'nin, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında 17 Aralık 1925 [târihin]de akdedilen ve [7 Kasım 1935 târihli protokol uyarınca] müddeti 1945 senesi Kasım ayının yedisinde bitecek olan Türk-Sovyet [Dostluk ve Saldırmazlık] Antlaşması'nın, iki taraf dostluk münâsebetlerinin devâm ettirilmesi bakımından değerini takdir etmekle berâber, İkinci Cihan Harbi esnâsında husûle gelen derin değişikliklerden dolayı, bu antlaşmanın yeni şartlara uygun bulunmadığı ve ciddî sûrette iyileştirilmeye muhtaç bulunduğu cihetle, [Sovyet] Hükûmeti'nin, 7 Kasım *1935 târihli* protokol ahkâmı mûcibince, [antlaşmanın fesh edilebilmesi için, her iki taraftan birinin, 7 Mayıs 1945 târihine kadar antlaşmanın feshi talebinde bulunması gerekiyordu] mezkûr antlaşmanın feshi husûsundaki arzusunu, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Bay Selim Sarper'e bildirmiştir."[15]

14 **FRUS,** "Steinhardt'tan ABD DB'ye", (9.3.1945), 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa). Ayrıca bkz. Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler,** (Cilt: 2), s. 289-290.

15 **AT,** Sayı: 136, (Mart 1945); **Kronoloji,** (19.3.1945), s. 12; **Keesing's,** (1945/7106). Ayrıca bkz. **DTDP,** s. 194 ve 199-200; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu,** s. 1-8; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye,** s. 74; Mehmet Barlas, **Türkiye Üzerine Pazarlıklar,** s. 71-114; Gologlu, **Milli Şef Dönemi,** s. 305; Us, **age,** s. 632; Weisband, **age,** s. 383-384; Baskın Oran, "Türkiye'nin 'Kuzeydeki Büyük Komşu' Sorunu Nedir? (Türk-Sovyet İlişkileri: 1939-1970)", **SBFD,** Cilt: 25, Sayı: 1, (Mart 1970), s. 55; Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi,** s. 246-247; *Feridun Cemâl Erkin,* **Dışişlerinde 34 Yıl,** (Cilt: 1), s. 146-147; Ataöv, **Turkish Foreign Policy,** s. 126; Deringil, **Denge Oyunu,** s. 251; Deringil, **An 'Active' Neutrality,** s. 179-180; Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası,** s. 138-139; Gürün, **Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri,** s. 276-277; Ülman, **age,** s. 51-52; Bilge, **age,** s. 265-267; **Savaş Yılları,** s. 249-250; Burçak, agm, **SBFD,** Cilt: 2, Sayı: 1-2, (1947), s. 199; Armaoğlu, agm, **SBFD,** Cilt: 13, Sayı: 2, (Haziran 1958), s. 176; Gönlübol ve Ülman, agm, **SBFD,** Cilt: 21, Sayı: 1, (Mart 1966), s. 150; Halûk Ülman, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler I", **SBFD,** Cilt: 23, Sayı: 3, (Eylül 1968), s. 260; Necmettin Sadak, "Turkey Faces the Soviets", **Foreign Affairs,** Cilt: 27, No. 1-4, (Ekim 1948-Temmuz 1949), s. 458; A.C. Edwards, "The Impact of the War on Turkey", **International Affairs,** Cilt: XXII, No: 3, (Temmuz 1946), s. 398; Açıkalın, agm, **International Affairs,** Cilt: XXIII, No: 4, (Ekim 1947), s. 487; Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler,** (Cilt: 2), s. 289-294 ve 517-519; Athanassopoulou, **age,** s. 39-42; LaFeber, **age.** s. 28; Gormly, **age,** 181-182.

Eğer Türk-Sovyet ilişkileri, İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında da yakın olmaya devâm edebilseydi, bu takdirde bu açıklama, Ankara'da kuşkuların ve endişelerin derinleşmesine yol açmamış olurdu. Gerçi bu, bir miktar da beklenen bir gelişmeydi. Ancak, hatırlanacağı gibi, savaştan hemen önce, Ankara'nın, Batı İttifâkı'na yakınlaştığı ölçüde, Sovyetler Birliği ile ilişkileri hasar görmüştü ve

---

Fâik Ahmet Barutçu, 6 Mart 1945 târihli günlüğünde konuyla ilgili olarak şunları yazmıştır: "Hâriciye Vekili [Dışişleri Bakanı Hasan Saka], Yalta Koferansı hakkında hükümetin elde ettiği mâlûmâtı [CHP Meclis] Grub[u'nda] bildirdi. Bu konferansın bizi alâkadar eden en mühim tarafı Balkan meseleridir. Londra Sefirimiz [Türkiye'nin Londra Büyükelçisi] Rüşen Eşref [Ünaydın], İngiliz Hâriciye Nâzırı [İngiltere Dışişleri Bakanı] Eden ile görüştü. Eden, Rusların [Sovyetler Birliği'nin] Tahran Konferansı'nda olduğu gibi, bu defâ da Boğazlar mukâvelesinin revizyonunu bahis mevzuu ettiklerini, bir karar verilmemekle berâber, Türkler için endişe edilecek bir vaziyet olmadığını, Londra Sefirimiz [Türkiye'nin Londra Büyükelçisi] Rüşen Eşref [Ünaydın]'a söylemiştir. Moskova'daki Sefirimiz [Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi] Selim Sarper de, Rus Hâriciye Komiseri [Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı] Molotov ile görüşüyor. Bir gün evvel Rus [Sovyet] İnkılâbı'nın yıldönümü münâsebetiyle verilen resmî ziyâfette Molotov, Sefirimizin [Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'in] yanına geliyor. Bu alâkası, bir nezâket tezâhürü olmakla berâber, nazarı dikkati celbediyor. Bir gün sonra da Sefirimizi [Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'i] Kremlin Sarayı'ndaki dâîresinde kabûl ederek, Kırım Konferansı mukarrerâtı hakkında Sefirimizin [Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'in] istediği izâhatı veriyor. Boğazlar meselesini ileri sürdüklerini, çünkü eski mukâvele şartlarının yeni icaplara uydurulması lâzım geldiğini, yalnız Rusların [Sovyetler Birliği'nin] henüz bir şekil üzerinde teklifte bulunacak bir etüdleri olmadığı için, bir karâra varılmadığını ve filhakika şimdi bir Cemiyeti Akvam [Milletler Cemiyeti] olmadığı için, Montrö Mukâvelesi'nin Cemiyeti Akvam'ı [Milletler Cemiyeti'ni] alâkadar eden hükümlerinin değiştirilmesi zarûrî olduğu gibi, Boğazlar'da Rusya'dan [Sovyetler Birliği'nden] fazla bir alâkası olmayan Japonlara vecibe tahmil eden hükümleri kaldırma noktasından da bir revizyon istediklerini, fakat henüz ne diğer müttefiklere, ne de Türkiye'ye bildirilecek mütebellir bir Rus [Sovyet] noktai nazarı mevcut olmayıp, bu babda tetkikler yapmakta bulunduklarını anlatıyor. Anlaşılan şudur: Boğazlar'da bir 'guestion posee'dir. Konferansta ileri atılmış bir mesele... Fakat tabiî beynelmilel bir meseledir. İnönü, bunu çok güzel ifâde etmiştir: 'Üç ayaklı bir sehpâ' diyor. "Bir ayağını Türkiye, diğerlerini de İngilizlerle Ruslar [Sovyetler Birliği] temsil ederler.'" Barutçu, age, (Cilt: 2), s. 712-713. İnönü'nün bu cümlesi, aslında, Ankara'nın bu sırada İngiliz ittifâkına verdiği önemi bir kez daha belli etmektedir.

Fâik Ahmet Barutçu, aradan birkaç ay geçtikten sonra, 22 Haziran 1945 târihli günlüğünde, Dışişleri Bakan vekili Nurullah Esat Sümer'in CHP Meclis Grubu'na şu bilgileri aktardığını yazmaktadır: "Mayısın 20 ve 21 günleri Moskova Büyükelçimiz Selim Sarper, Ankara'da Sovyet[ler Birliği] Büyükelçisi Vinogradov ile görüşmüşlerdir. Şahsî ve hususî olan bu temaslarda Rus Sefiri [Sovyetler Birliği Büyükelçisi], Türk-Rus müstakbel münâsebetlerini tanzim edecek bir anlaşmaya varılması hakkındaki düşüncelerini Sefirimize [Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e] anlatıyor. Türklerin millî istikbâl ve şereflerine halel vermemek üzere, Rusların [Sovyetler Birliği'nin] emniyet ve menfaatlerine karşı anlayış göstermek sayesinde iki millet ve memleket arasında bir ittifâka varılabileceğini söylüyor. Emniyet tâbiri ile Karadeniz meselesine işâret edildiğini sezen Sefirimizin [Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'in] cevâbî şu oluyor: 'İngiliz-Türk ve İngiliz-Rusya [Sovyet] ittifâkındaki esaslar dâîresinde bir Rus[Sovyet]-İngiliz-Türk üçlü ittifâkı veyâhut İngiltere hakkında ittifâkımızın mahfûziyeti ile bir Rus [Sovyet]-Türk ittifâkı, bizim için şâyânı arzudur.'

İki Sefir [Büyükelçi] arasındaki şahsî ve hususî temaslar, resmî konuşmalara bir hazırlık olmak üzere, iyi intibâlar veren bir hava yaratıyor. Ve bu görüşmeler [Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı] Molotov'un San Fransisco'dan Moskova'ya avdetine tesâdüf ettiği için, Rus Sefiri'nin [Sovyetler Birliği Büyükelçisi Vinogradov'un] sözlerini, Rus Hâriciyesi'nden [Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanlığı'ndan] mülhem addediyoruz." Barutçu, age, (Cilt:2), s. 747-748.

savaşın son yıllarında Türk-Sovyet ilişkilerinde görülen soğukluk da, bu bildirimin sonuçları konusunda iyimser olmayı imkânsız kılıyordu.[16] Bilindiği gibi, antlaşmanın, olağan işleyiş süreci içinde, gerektiğinde en geç 7 Mayıs'ta feshedilmesi gerekiyordu.[17] Ayrıca, Moskova, antlaşmanın "ciddî sûrette iyileştirilmeye muhtaç bulunan" noktalarının neler olduğu konusunda hiçbir açıklamada da bulunmamıştı ve bulunmaya niyetli gibi de görünmüyordu. Moskova, öncelikle Türk Hükümeti'nin konuya yaklaşımını öğrenmek istemişti.[18] Nitekim, Selim Sarper de, konunun dönüp dolaşıp Boğazlar sorununa dayanacağı kanısındaydı.[19]

Hatırlanacağı gibi, bu, bir anlamda, Başbakan Saraçoğlu açısından ilk kez 1939 yılının sonbahar aylarında gündeme gelmiş olan bir konunun, tamâmen farklı koşullar altında, yeniden görüşme sahasına taşınması anlamına geliyordu. Gerçekten de, Necmettin Sadak'ın deyimi ile, "eski âlem" artık yıkılmıştı ve yirmi yıl önce imzâlanmış ve en son on yıl önce yenilenmiş bir antlaşmanın, uluslararası politikanın ve güç dengesinin yeniden oluşmakta olduğu bir sırada, "iyileştirilmeye muhtaç" bulunması çok doğaldı. Nitekim, *The Times* gazetesinin Moskova muhabirine göre, "diplomasi mahfilleri, Türk-Sovyet [Dostluk ve Saldırmazlık] Antlaşması'nın feshini, geçmiş bir devrenin sonu olmaktan ziyâde, Sovyet-Türk münâsebetlerinin yeni ve realist bir esas üzerinde kurulmasına doğru atılan ilk adım olarak telâkki" ediyorlardı.[20]

ABD'nin Moskova Büyükelçisi Harriman, 21 Mart 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Moskova basınının 20 ve 21 Mart târihlerinde, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov'un 19 Mart târihinde Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e, Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması

16 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 229-713 ve (Cilt: 2), s. 141-273. Ayrıca bkz. Uran, **age**, s. 424-425; Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 139.

17 Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl**, (Cilt: 1), s. 146; Burçak, agm, **Siyâsal Bilgiler Okulu Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 1-2, (1947), s. 199.

18 Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 5-6; Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası** s. 139; Bilge, **age**, s. 266; **Savaş Yılları**, s. 250; Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl**, (Cilt: 1), s. 147; Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 291-292.

19 Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 139; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 277-278; Bilge, **age**, s. 266; **Savaş Yılları**, s. 251; Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 296.

20 **AT**, Sayı: 136, (Mart 1945). Ayrıca bkz. **QTDP**, s. 194; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 9; Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 713.

ile ilgili olarak yaptığı açıklamada, Sovyet Hükümeti'nin Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki dostluk ilişkilerinin devâm etmesi amacı ile imzâlanan 17 Aralık 1925 târihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın değerini takdir ettiğini, fakat özellikle İkinci Dünyâ Savaşı'nda yaşanan değişiklikler sonucunda, söz konusu antlaşmanın artık yeni koşullarda bir şey ifâde etmediğini ve önemli derecede değiştirilmesi gerektiğini düşündüğünü açıkladığını yazdığını belirtiyordu. Molotov, bu görüş çerçevesinde Türk Hükümeti'ne, 17 Kasım 1935 târihinde imzâ edilen protokol temelinde, Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı ve ilgili protokolleri eleştirebilme hakkından söz ediyordu. Sarper ise, Molotov'un görüşlerini derhâl Türk Hükümeti'ne ileteceğini belirtmekle yetinmişti.[21]

Steinhardt, yine aynı gün, 21 Mart 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Sovyet Hükümeti'nin Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı tek taraflı olarak feshetmesinin, Türk Hükümeti tarafından Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesinin öncü girişimi olarak kabûl edildiğini yazıyordu. Moskova'nın haberi Ankara tarafından "filozofça" karşılanmıştı. Steinhardt, 7 Kasım 1935 târihli protokole göre, Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın taraflardan biri tarafından tek taraflı olarak feshi için öngörülen sürenin en geç 7 Mayıs 1945 târihinde sona ereceğini hatırlatıyordu. Steinhardt'a göre, Türk hükümet çevreleri, feshin tam da bu sırada yapıldığını, çünkü eğer fesih bildirimi San Fransisco Konferansı'nın hemen öncesinde ya da ondan hemen sonra yapılmış olsaydı, bu takdirde bildirimin son derece abartılmış bir önem kazanacağını düşündüklerini yazıyordu. Steinhardt, Türk Hükümeti'nin Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesi yönündeki önerileri düşünmekte olduğunu ve Türk Dışişleri Bakanlığı'nın Japonya'nın artık Boğazların yönetimi ile ilgilenmemesini istediği için, Sovyetler Birliği'ne yönelik bir suçlama

21 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Harriman'dan ABD DB'ye", (21.3.1945). Ayrıca bkz. Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 290-291 ve 513-516.

Fâik Ahmet Barutçu, 22 Mart 1945 târihli günlüğünde, Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın CHP Meclis Grubu'nda konuyla ilgili yaptığı açıklamayı nakletmektedir. İngiltere'nin ve ABD'nin Moskova Büyükelçileri, Sarper'e, Yalta Konferansı'nda ülkelerinin Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesini onayladıklarını bildirmişlerdi. Ankara, durumu önce Londra'ya soracak ve ondan sonra yanıtını verecekti. Burada bir kez daha Londra'nın Ankara'nın gözündeki önemi açığa çıkmaktadır. Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 713-714.

içine girilmemesi konusundaki uyarısının da, bunun bir işâreti olduğunu belirtiyordu.[22]

ABD'nin Moskova Büyükelçisi Harriman, yine aynı gün, 21 Mart 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Sovyetler Birliği'nin Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı tek yanlı olarak feshetmesinin ardında yatan nedenleri analiz etmeye ve değerlendirmeye çalışıyordu. 7 Kasım 1935 târihli protokolün öngördüğü hükümler çerçevesinde, söz konusu antlaşma sâdece on yıl için yenilenmişti ve eğer taraflardan bu dönemin sona ermesinden altı ay öncesine kadar herhangi bir itirâz gelmediği sürece de, iki yıllık dönemler için kendiliğinden uzamaktaydı. Dolayısıyla, eğer antlaşmanın kendiliğinden, yâni herhangi bir itirâz olmaksızın, 7 Kasım 1947 târihine kadar otomatik olarak uzaması istenmiyorsa, bu takdirde söz konusu protokol gereğince, taraflardan birinin en geç 7 Mayıs 1945 târihine kadar antlaşmayı feshedeceğini açıklaması gerekiyordu.

Harriman'a göre, Moskova'da bulunan Türk resmî çevreleri, Sovyetler Birliği'nin antlaşmayı feshedeceğini önceden sezinlemişlerdi ve Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper, Türk Hükûmeti'ni bir ya da iki ay kadar önce bu durumda oluşabilecek olası etkilerden de haberdâr etmişti. Dolayısıyla, Harriman'a göre, antlaşmanın tek yanlı feshi sürpriz olmamıştı. Fakat feshin gerçekleştiği koşullar, aslında beklenilen koşullar değildi. Selim Sarper, birkaç hafta sürecek danışmalarda bulunmak üzere Türkiye'ye dönmeye hazırlanıyordu ve plânına göre 25 Mart'ta Moskova'dan ayrılacaktı. Sarper, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanlığı'nda görevli Kavtaradze'yi aramış ve Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov'a vedâ ziyâretinde bulunmak istediğini bildirmişti. Sarper, Molotov ile görüşecek ve tartışacak özel bir konu ya da sorun olmadığını da bu görüşme sırasında belirtmişti. Bu görüşme üzerine, Molotov, Sarper'i aynı gün dâvet etmişti. Bu, Sarper için sürpriz olmuştu.

Sarper-Molotov görüşmesi sırasında, Molotov, Sarper'i Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın feshedileceğinden haberdâr etmiş ve ayrıca Sovyet Hükümeti'nin bu adımı aslında

22 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Steinhardt'tan ABD DB'ye", (21.3.1945).

daha geç bir târihte atacağını, fakat Sarper'in Moskova'dan ayrılacağının öğrenilmesi üzerine, en kısa zamanda bu bildirimde bulunmaya karar verdiklerini ve bu sâyede de, Türk Hükümeti'ne, Türk-Sovyet ilişkilerini yeniden gözden geçirme ve tartışma imkânı ve zamânı yaratmak istediklerini bildirmişti. Harriman'a göre, görüşme sırasında Molotov'un tutumu sürekli olarak dostça ve mantıklıydı. Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı'nın Türkiye üzerinde herhangi bir şekilde baskı yaratma niyeti yoktu ve bu konuda bir imâda da bulunmamıştı. Molotov, bu yönde kötü niyetler de taşımıyordu. Molotov, bu görüşmede, hiçbir şekilde bu yönde bir izlenim bırakmamıştı.

Sarper ise, Molotov'un açıklamalarına karşılık, Molotov'dan, Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın nasıl geliştirilebileceğine ilişkin düşüncelerini öğrenmek istemişti. Molotov, buna karşılık, kendisini belirli bir noktaya bağlamak istemediğini belirtmekle yetinmişti. Henüz bu konuda bir açıklama yaparak sorumluluk almak istemiyordu. Molotov'a göre, Sarper, Türk Hükümeti ile görüştükten sonra, Türk Hükümeti'nin bu konudaki yaklaşımını ve öneriyle ilgili görüşlerini öğrenir ve kendisine iletirse, çok memnun olacaktı.

Harriman, görüşmeyi aktardıktan sonra, raporunun bu noktasında, Türk-Sovyet ilişkilerini analiz etmeye başlıyordu. Harriman'a göre, Sovyetler Birliği'nin bu hareketinin arka plânını, Ankara'nın daha 9 Mart târihinde ABD Dışişleri Bakanlığı'na ilettiği bir mesajdan da anlamak mümkündü ve bu mesaj, bu anlamda doğruydu. Daha 9 Mart'ta, Türk Dışişleri Bakanlığı, ABD Dışişleri Bakanlığı'na, Molotov'un Selim Sarper'e, Sovyetler Birliği'nin Montrö Antlaşması'nı feshetmek istediğini açıkladığını bildirmişti bile... Bu açıklama, üç ya da dört hafta önce olmuştu. Sarper, Molotov'a, Montrö Antlaşması'nın, Sovyetler Birliği'nin ve bu arada Japonya'nın da imzâcısı olduğu uluslararası bir antlaşma olduğunu hatırlatmakla yetinmişti. Ayrıca, bu durumun antlaşmanın yeniden gözden geçirilmesini güçleştireceğini de eklemişti. Bunun üzerine, Molotov, Sarper'in Montrö Antlaşması konusunda Japonya'ya danışılması gerektiği görüşünde olmadığını ümit ettiğini vurgulamıştı. Sarper, bu imâ üzerine, Türkiye'nin Japonya ile savaş hâlinde olduğunu ve Japonya'nın çıkarlarını koruma gibi bir

arzusu da bulunmadığını açıklama gereğini duymuştu. Molotov, Sarper'in bu açıklamasına birçok anlam yüklemiş ve açıklamayı memnüniyetle karşılamıştı. Mololov, bu açıklamanın önceden atılmış belirgin bir ileri adım olduğunu da söylemişti. Bu yorum üzerine, Sarper, açıklamasının Türkiye'nin Japonya ile ilişkilerine bağlı olduğunu bildirmiş ve bu açıklamasının Türk Hükümeti nezdinde olabilecek olası görüşmelere ve tartışmalara bir basamak teşkil etmeyeceğini ve Türk Hükümeti'nin bu konudaki olası yaklaşımına bir temel oluşturmayacağını belirtme gereğini duymuştu. Sarper, Molotov ile görüşmesi sırasında, Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesi bahsinde, Türk Hükümeti tarafından açılabilecek tartışmaları gündeme getirmediğini vurgulamaya çalışmıştı.

Harriman'ın kaleminden, Sarper'e göre, Sovyet Hükümeti'nin Türkiye'ye karşı olan politikasını etkileyen faktörler şöyle özetlenebilirdi: Öncelikle, Boğazlar'da, şu anda vâr olana kıyasla, Sovyetler Birliği'nin güvenliğini daha etkin bir şekilde sağlayacak ve Sovyetler Birliği'nin siyâsî prestijini daha da yükseltecek yeni bir geçiş rejiminin benimsenmesi... İkincisi ise, ki bu yalnızca bir tahmindi, Türkiye'nin bu değişiklik önerisini büyük bir ihtimâl ile kabül etmeyeceği, dolayısıyla da üzerinde baskı uygulamak gereği...

Harriman, raporunda, Sovyetler Birliği'nin hiç kuşkusuz antlaşmanın tam da bu sırada feshedildiğini açıklamakla, üç müttefik devletin Dışişleri Bakanları'nın ilk toplantısında konunun görüşüleceğini sezdirdiğini belirtiyordu. Moskova, konuyu diğer müttefik devletlerin de gündemine getirecek ve bu süretle Ankara üzerinde baskı kurmak isteyecekti. Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antaşması'nın feshedilmesi, Moskova'nın erken bir târihte antlaşmaya ilişkin yeniden bir tanımlama yapmasına imkân ve fırsat veriyor ve bu arada, Türkiye ile ilişkilerini temellendireceği antlaşma konusunda, Ankara üzerinde baskı kurabilmesini de mümkün kılıyordu. Moskova, bu aşamada sâdece Ankara'nın görüşlerini öğrenmek istemişti. Bu, klâsik bir Sovyet diplomasi taktiği sayılırdı. Sovyetler Birliği'nin Türkiye üzerinde baskıda bulunabilmesi için bu yönde bir kanalın açılmış olması, Boğazlar sorunu yeniden tartışmaya açıldığında, Moskova'ya yardımcı olacak gibi görünüyordu. Harriman'a göre, Sovyetler Birliği'nin Bulgaristan'a

yönelik politikası da, bu temel üzerinde inşâ edilmişti ve doğrudan doğruya Boğazlar sorunu ile ilişkiliydi. Moskova'nın Bulgaristan politikası, Ankara'yı, Türkiye'nin Boğazlar sorununda ve buna bağlı olarak Türk-Sovyet ilişkilerinde kendi görüşlerini açıklamaya zorlayacak bir ön adım atmasını sağlamaya yönelik bir taktikten ibâretti.

Harriman'a göre, bundan sonra olacakları sezinlemek ise imkânsızdı. Fakat Moskova, Ankara'nın olası karşı önerilerini istediği gibi eleştirmekte ya da kabûl etmekte serbestti. Bütün bu görüşme ve tartışmalar sırasında, Harriman'a göre, güçlü politik baskılar söz konusu olacak ve bu türden politik baskılar için yeterli fırsat da bulunacaktı. Bu koşullar altında birkaç ihtimâl vardı. Konuyla doğrudan ilgili iki ülkenin kendi arasında anlaşması ve bir program hazırlaması hâlinde, dışarıdan üçüncü bir gücün bu programı yok saymasının ya da bu programa meydan okumasının güç olacağı varsayımına dayanarak, Türkiye'den, örneğin, daha geniş tartışmalara girişilmeden önce, Boğazlar rejimi konusunda bir dizi Sovyet görüşünü kabûl etmesi istenebilirdi. Harriman, Ankara'nın, Moskova'nın Boğazlar ile ilgili bâzı önerilerini kabûl etmesi yönünde öneride de bulunuyordu.[23]

Steinhardt, hemen ertesi gün, Harriman'ın söz konusu raporundan sâdece bir gün sonra, 22 Mart 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Cevat Açıkalın ile geçen akşam yaptığı görüşmeden söz ediyordu. Bu görüşme sırasında, Açıkalın Steinhardt'a, Moskova'da Sarper ile Molotov arasında geçen görüşme hakkında bilgi vermişti. Buna göre, Molotov, Sarper'e, görüşme sırasında, Sovyet Hükûmeti'nin Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı feshetmesi konusundaki görüşlerinden bahsederken, antlaşmanın târihinin geçtiğini ve geliştirilmeye ihtiyaç duyulduğunu anlatmıştı. Molotov, "modası geçmiş" olarak nitelendirdiği antlaşmanın 1925 yılında imzâlandığında, Sovyetler Birliği'nin hâli hazırda İngiltere ile olduğu gibi bir antlaşmasının olmadığını ve ABD ile ise arasında diplomatik ilişki dahi bulunmadığını hatırlatmıştı. Molotov, Sovyet Hükûmeti'nin Türkiye ile ye-

23 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Harriman'dan ABD DB'ye", (21.3.1945). Ayrıca bkz. Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 296-297 ve 517-519.

ni bir antlaşma imzâ edebileceğini de imâ etmişti. Ancak, bu antlaşma, değişen dünyâ şartlarına göre imzâ edilebilirdi. Sovyetler Birliği, dünyâ koşullarındaki değişiklikleri de göz önüne alan yeni bir antlaşma imzâlamaya hazırdı.

Steinhardt, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov ile de görüşmüştü. Vinogradov, akşamın ilerleyen saatlerinde bu konuyu görüşürken, antlaşmanın tek yanlı feshedilmesinin dostça olmayan bir tutum olarak algılanmamasını istemiş ve bunun, Sovyetler Birliği'nin yalnızca antlaşmayı güncelleştirme isteğini yansıttığını vurgulamıştı. Vinogradov, ayrıca yeni bir antlaşmanın imzâlanması sırasında pek az güçlük yaşanacağını da ifâde etmişti.

İsmet İnönü'nün Özel Kalem Müdürü Süreyyâ Anderiman[24] ise, Steinhardt'a, Türk sınırları içinde üs talebi gibi Türkiye'nin hükümranlığını bozabilecek talepler olmadığı sürece, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında yeni bir antlaşma imzâlanması için yapılacak görüşmelerde, Türk Hükûmeti tarafından bir güçlük çıkarılmayacağını belirtmişti. Anderiman da, Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın feshi ile ilgili olarak yapılabilecek bir açıklamayı uzun zamandan beri beklediğini ifâde etmişti.[25]

Londra ise, Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesinin İngiltere'yi de yakından ilgilendirdiğini açıklayacak ve uluslararası bir antlaşmanın ancak öngörülen kurallara uyularak değiştirilebileceğini vurgulayacaktır.[26] Nitekim, Sovyetler Birliği'nin bildiriminden sâdece üç gün sonra, 22 Mart'ta, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson'a, Ankara tarafından Moskova'nın talebi açıklanmış ve Ankara'nın Moskova ile görüşme eğiliminde ve hâli hazırda en doğru yöntemin de görüşmelerde bulunmak olduğu belirtilmişti.[27] O sırada Londra'da bulunan Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Cevat Açıkalın da, İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ile aynı konuyu görüşmüştü. Eden, Ankara'nın Moskova ile görüşmesinin en doğru hareket tarzı olacağı kanısındaydı. Eden'e göre, Montrö Antlaş-

---

24 Süreyyâ Anderiman, 6 Eylül 1945 târihinde yerini Haldun Derin'e bırakacaktır. **Tan**, (15.9.1945); Haldun Derin, **Çankaya Özel Kalemi'ni Anımsarken**, s. 175-178.

25 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Steinhardt'tan ABD DB'ye", (22.3.1945), Ayrıca bkz. Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 292-293.

26 **Vatan**, (24.3.1945).

27 Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 16; **Savaş Yılları**, s. 252.

ması, sâdece iki ülkeyi değil, fakat pek çok ülkeyi ilgilendiriyordu ve Londra, bu konuda Ankara'yı destekleyecekti.[28]

ABD'nin Londra Büyükelçisi Winant, 23 Mart 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın aynı gün, İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliği'nden 22 Mart'ta Londra'ya iletilmiş bir raporu kendisinin bilgisine sunduğunu bildiriyordu. Rapor, Sovyet Hükümeti'nin Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı feshi hakkındaydı. Söz konusu raporda, Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson'u geçen gün dâvet ettiği ve bu konuda kendisi ile görüştüğü haber veriliyordu.

Peterson'un raporuna göre, Saka Peterson'a, Molotov'un Sarper'e Sovyet Hükümeti'nin Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı aslında normalden daha erken bir târihte feshettiğini bildirmişti. Molotov, bunun nedenini, Sarper'in Ankara'ya dönmek üzere olması ile açıklamıştı. Oysa, Saka, bunun yalnızca basit bir bahane olduğu kanısındaydı. Molotov, Sarper'e, söz konusu antlaşmanın eskidiğini ve değişen şartlar gereğince antlaşmanın önemli oranda geliştirilmesi gerektiğini söylemişti. Saka, Peterson'a, Sarper'in 2 Nisan târihinde Moskova'ya geri döneceğini ve Türk Hükümeti'nin Sovyet Hükümeti'ne, ancak Sarper'in Moskova'ya dönüşünden sonra yanıt vermeyi düşündüğünü de açıklamıştı. Saka, Peterson'a, Ankara'nın Moskova'ya bu konuda yanıt vermeden önce, İngiltere'ye de danışmak istediğini belirtmişti. Saka, feshedilmiş olmasına rağmen, Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın 7 Kasım 1945 târihine kadar geçerli olduğunu da hatırlatmıştı. Saka'ya göre, Moskova, gerçekte Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesini sağlamak için, Ankara ile ikili görüşmelere başlamak istiyordu.

Peterson ise, Saka'nın bu açıklamasına karşılık, İngiliz Hükümeti'nin elinde Sovyetler Birliği'nin ikili görüşmeler gerçekleştirmek istediğine dair hiçbir kanıt olmadığını söylemişti. Saka, Peterson'un bu açıklamasına karşılık olarak, Ankara'nın Moskova ile ilişkisini daha iyi bir konuma getirmek istediğini ve dolayısıyla da İngiliz-Sovyet ilişkilerinin geliştirilmesinde ve bu

28 Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 139-140; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 16-20; Bilge, **age**, s. 267; **Savaş Yılları**, s. 252-253.

ilişkilerin olabilecek en iyi konuma gelmesinde bir engel yaratmak arzusunda olmadığını vurgulama gereğini duymuştu. Ancak, Saka, Moskova'nın Türkiye'ye de hâli hazırda Bulgaristan'a ve Romanya'ya davrandığı gibi davranması hâlinde, bu düşüncenin gerçekleşemeyeceğini de hatırlatmıştı. Saka, Molotov'un Sarper'e karşı olan ölçülü tutumundan söz ederken, Yunanistan'ın Ankara Büyükelçisi'nin, kendisine yaptığı bir açıklamada, Moskova'daki meslekdaşının Büyükelçiye, Molotov'un Türkiye'ye karşı taleplerinde ısrarlı olduğu ve tâviz vermez bir izlenim sunduğu, fakat konuşmalarında aynı şekilde davranmak zorunda olmadığını belirttiğini söylemişti.[29]

Steinhardt, 26 Mart 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, ABD'nin Londra Büyükelçisi Winant'ın ABD Dışişleri Bakanlığı'na ilettiği 23 Mart târihli raporuna atıfta bulunuyor ve Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka ile Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın Moskova tarafından feshedilmesi konusunu görüşürken, Saka'nın kendisine, Sovyetler Birliği'nin Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı tam da bu târihte feshetmesinin, Sarper'in kısa süre içinde Ankara'ya dönecek olmasından ötürü olmadığına ilişkin kanısını aktardığını belirtiyordu.

Steinhardt da, bu vesile ile, 21 Mart târihli raporunu yeniden hatırlatıyor ve Saka'nın bu açıklamasını desteklemek üzere, kendi görüşlerini bir kez daha vurgulama fırsatını buluyordu. Steinhard'a göre, Moskova, o raporunda da belirttiği nedenlerle, bu târihi özellikle tercih etmişti. Ona göre, Moskova, söz konusu fesih deklarasyonunu, Mart ayının geç bir târihinde yapmaktansa, San Fransisco Konferansı'ndan hemen önce ya da konferans süresi içinde yapmayı daha uygun görmüştü. Ankara'daki resmî çevreler, Steinhardt'a, Sarper'in aslında bir ayı aşkın bir süre önce Ankara'ya dönmeyi plânladığını ve ancak son anda dönüşünü ileriki bir târihe ertelediğini açıklamışladı. Steinhardt da aynı kanıdaydı. Buna göre, Sarper'in Ankara'ya dönüşü antlaşmanın feshinin açıklanması için ancak bir vesile olmuştu.

Steinhardt, raporunda, Peterson'un Saka'ya ilettiği görüşünü de

29 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Winant'tan ABD DB'ye", (23.3.1945).

eleştirel bir tutum içinde değerlendiriyor ve Peterson'un, Saka'ya yönelik, Sovyetler Birliği'nin Türk Hükûmeti ile ikili görüşmeler yapmak istediğine ilişkin İngiliz Hükûmeti'nin elinde herhangi bir delil bulunmadığına ilişkin görüşlerinin, sâdece resmî delil anlamında kullanıldığı sürece Peterson'un kafasının içinden geçen bir düşünce olarak kabûl edilebileceğini bildiriyordu. Steinhardt, bu ifâdeden hiç hoşlanmamış olduğunu da açıklıyordu. Bundan dolayı sıkıntı duymuştu. Ona göre, bu türden görüşler olsa olsa güzel temenniler olarak görülebilirdi. Oysa, Steinhardt'a göre, Sovyetler Birliği, geçen beş yıl içinde özellikle Karadeniz ile Boğazlar'ın denetimine ve Boğazlar rejimine özel bir önem vermişti. Buna ilişkin bolca kanıt vardı. Steinhardt, Karadeniz devleti olmayan güçlerin Montrö Antlaşması'nın imzâcısı olmalarını eleştiriyordu. Steinhardt'a göre, Sovyetler Birliği, uygun gördüğü bir sırada, Türkiye'nin, Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesiyle ilgili olarak, ikili görüşmelere katılmasını sağlamaya çalışacaktı. Sovyetler Birliği, İngiltere'yi bir oldu bittiye getirmek sûretiyle, uluslararası alanda sempati kazanmayı gözetirken, Boğazlar rejimi için yeni bir düzen oluşturma görüşmelerinde önemli ölçüde rol almayı plânlayan İngiltere'nin bu yöndeki girişimlerini de engellemeye çalışacaktı.

Steinhardt, raporunda, Türkiye ile İngiltere ve Fransa arasında 1939 yılında imzâlanan antlaşmanın Sovyetler Birliği tarafından hoş karşılanmadığını belirtiyordu. Moskova, Türk-İngiliz ittifâkını, İngiltere ile Finlandiya arasında kurulan ittifâka kıyasla, daha az kuşku ile karşılamış ve bu ittifâka karşı, diğerine oranla, daha az hoşnutsuzluk göstermişti. Steinhardt, Sovyetler Birliği ile Almanya arasındaki savaşın ve hemen ardından imzâlanan İngiliz-Sovyet antlaşmasının, Moskova'nın bu konudaki hoşnutsuzluğunu ve kuşkusunu dile getirmesini önlediği kanısındaydı. Oysa, Moskova, Türk-İngiliz ittifâkının dışa dönük bir nefreti ifâde ettiği kanısındaydı. Ne var ki, hemen ardından gelişen söz konusu savaş ve antlaşma, bütün bu görüşlerin ifâdesini engellemişti. Ayrıca, Türk-İngiliz ittifâkı, 1944 yılının yaz aylarına kadar, Sovyetler Birliği'nin güney sınırlarını güven altında tutmasıyla, önemli ve gerçek bir değeri olduğunu göstermişti. Fakat, artık hâli hazırda, savaşın sonuçlarına ilişkin herhangi bir kuşku kalmamıştı.

Steinhardt, raporunda, İngiltere'nin Balkanlar'a yönelik sürekli

ilgisine dikkat çekiyor ve İngiltere'nin Türkiye'deki pozisyonunu güçlendirmek istediği yönündeki niyetinin belli olduğundan söz ederek, özellikle İngiltere'nin Yunanistan'daki baskın ve sağlam pozisyonundan dolayı, Moskova'nın, Türkiye'yi de, Polonya'yı, Bulgaristan'ı ve Romanya'yı gördüğü gibi gördüğünü ve bu tutumunu İngiltere'ye de göstermek isteyeceğini bildiriyordu. Aslında bu politika, Moskova'nın sâdece gecikmiş bir politikasıydı. Moskova, Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesi için, Türkiye ile ikili görüşmeleri devâm ettirme niyetinde ısrarlı olduğunu gösterecekti.

Steinhardt, raporunda ortaya koyduğu görüşlerinin doğru olması hâlinde, Moskova'nın 1939 yılından bu yana çok az değişiklik gösteren politikasını sürdürmeye devâm edeceğini ve bu politika çerçevesinde Ankara'yı eleştireceğini ve Sovyet basınında ve radyosunda bu eleştiriler temelinde Türkiye'ye karşı yayınlar yapılacağını bildiriyordu. Aslında Steinhardt, bu yayınların çoktan başlamış olduğunu da haber veriyordu. Ayrıca, Türkiye'nin paniğe kapılmasını sağlayacak bâzı dedikoduların da kulaktan kulağa yayıldığını bildiriyordu. Söz konusu dedikodulardan bir tânesi, Sovyetler Birliği'nin Ankara Deniz Ataşe Yardımcısı'nın bir açıklaması olmuştu. Bu açıklamaya ya da dedikoduya göre, iki Bulgar kolordusu Türk sınırına kaydırılmıştı. Ancak, Steinhardt, bu haberin, bilginin ya da dedikodunun, Türk, İngiliz ve ABD askerî otoriteleri tarafından kendisine aktarılan bilgiler ile uyuşmadığını vurguluyordu. Gerçi Türk sınırında Bulgar birlikleri bulunuyordu. Ancak son haber, söz konusu otoritelerin ifâdeleri ile uyuşmuyordu.

Steinhardt, bu tür taktiklerle, büyük bir ihtimâlle, Türkiye'nin yumuşatılmasına çalışıldığını belirtiyordu. Türkiye'nin bu tür taktiklerle yumuşatılarak, Sovyetler Birliği ile ikili görüşmelere başlamasının sağlanmasına çalışılıyordu. Eğer Ankara, ikili görüşmelere başlamak için güçlük çıkarmaz ve direnmezse, bu takdirde Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesi için Moskova tarafından öne sürülen görüşler, büyük bir olasılıkla, Türkiye'nin sezinlediğinden çok daha az külfetli olacaktı. Bu, büyük bir sürpriz de sayılmayacaktı. Çünkü, Sovyetler Birliği, Türkiye'den sınırlar konusunda herhangi bir talepte bulunmayacaktı. Moskova, daha ziyâde Boğazlar'dan savaş zamânında olsun, barış zamânında olsun her

türlü ulaşım aracını serbestçe geçirebilmek için özgürlük istiyordu ve bu da, sonuçta Türkiye'yi Moskova açısından bakıldığında Sovyet çıkarlarını savunan bir konumda Boğazlar'ın koruyucusu olarak kurumsallaştıracaktı. Eğer bu yönde bir antlaşma gerçekleştirilebilirse, bu antlaşma, Sovyetler Birliği'ne yakın da olabilecek bir başka Karadeniz gücünü kapsamayacak ve bu da, mantıken bir Türk-Sovyet ittifâkı ile sonuçlanacaktı.

Böyle bir antlaşma, Steinhardt'a göre, 1925 yılında imzâlanmış ve hâli hazırda feshedilmiş olan antlaşmadan da daha üstün olacaktı. Steinhardt, gelişmelerin kendi mantığı içinde, uzun zamandan beri oluşmakta olan görüşleri doğrultusunda, Moskova'nın, gerek özel olarak Boğazlara ve gerekse genel olarak da Türkiye'ye yönelik hedeflerine varacağı kanısındaydı. Steinhardt, bu türden bir antlaşmanın gerçekleşmesi hâlinde, Moskova'nın olası avantajlarını da kendince şöyle değerlendiriyordu: Öncelikle Sovyet gemilerine, savaşta olsun, barışta olsun, her zaman için Karadeniz'e her türlü serbest giriş ve çıkış özgürlüğü temin edilecekti. Fakat, söz konusu özgürlük, gerek savaş zamânında ve gerekse olası çatışma ihtimâli karşısında, diğer Karadeniz güçlerine tanınmayacaktı. İkinci olarak, Sovyetler Birliği'ni de yakından ilgilendirecek gelecekteki olası savaşlarda, Türkiye'yi otomatik olarak Moskova'nın yanında ve Sovyetler Birliği ile ittifak hâlinde savaşa katabilme imkânını hazırlayacaktı. Üçüncü olarak ise, Sovyetler Birliği'nin Karadeniz limanlarına yönelik olası herhangi bir saldırının ilk etkisine destek olmak bakımından Türkiye'yi zorlamak söz konusuydu. Dördüncü olarak da, İngiltere'nin Boğazlar rejimine doğrudan müdahalesi ortadan kaldırılmak isteniyordu. Nihâyet beşinci ve son olarak, Sovyetler Birliği, Balkanlar ve Ortadoğu'daki prestijini artırmak ve bu bölgelerdeki İngiliz prestijini ise azaltmak istiyordu.

Geçmişteki İngiliz-Sovyet ilişkileri çerçevesinde, Steihardt, Moskova'nın raporunda sözü edilen hedeflerini büyük bir dikkatle gerçekleştirmek için çaba harcayacağı kanısındaydı. Ayrıca, Moskova, İngiltere'nin kuşkularına da büyük önem verecek ve belki de bu nedenle belirli bir ölçü dâhilinde uzlaşmayı kabûl edecekti. Moskova'nın uzlaşması da bir olasılıktı. Steinhardt, raporunda, Moskova'nın hedefleri olarak ortaya koyduğu amaçların,

ana hedefler olduğunu ve ana hedefler olmaya da devâm edeceğini vurguluyordu. Steinhardt'a göre, bu hedeflerde, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakan Yardımcısı Potemkin'in Ankara'yı ziyâreti sırasında olsun ya da Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Sobolev'in Sofya'yı ziyâreti sırasında olsun, herhangi bir değişiklik olmamıştı.

Steinhardt, raporunda, Moskova'nın taleplerine karşı gösterilecek olası Türk tepkisinin tahmininde, savaş sırasında Türkiye'nin Almanya'ya gösterdiği çekingen tutumun ölçü olarak alınmaması gerektiği kanısındaydı. Steinhardt, tam aksine, Ankara'nın Moskova'nın yüksek taleplerine karşı vereceği olası tepkinin kavgacı ve hırçın olacağı kanısındaydı. Aslında, Ankara'nın Berlin karşısında son üç yıldır süren çekingen tutumu, yine Steinhardt'a göre, güçlerini bu amaç için koruma isteğinden kaynaklanmıştı. Türkiye, Finlandiya'nın Sovyetler Birliği'nin talepleri karşısında gösterdiği direnişin olumlu sonuçlarını görüyor ve bunu Polonya, Bulgaristan ve Romanya'daki koşullar ile kıyas ederek, söz konusu farkı idrâk ediyordu. Türkiye, Finlandiya'nın nüfûsunun beş katı idi. Fakat sâdece iki önemli kenti vardı ve sanâyisi de son derece zayıftı. Ayrıca, kendine yeterli yoğun bir tarımsal çiftçi nüfûsa sâhipti. Olası bir gerilla savaşını kolaylaştıran dağlık alanları da göz ardı edilmemeliydi.

Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın en büyük isteği, Türk-Sovyet ilişkilerinin mümkün olabilecek en iyi şekilde oluşması ve bunun sonucunda da, İngiliz-Sovyet ilişkilerinin gerginlikten uzak kalması ve bunun sağlanması için de yeterli dikkatin gösterilmesiydi. Fakat, bu ılımlı tutum, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin taleplerinde imâ edilenlere karşı tamâmen açık olduğunu göstermezdi. Ayrıca, Ankara, Sovyetler Birliği'nin Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesi yönündeki girişimlerine karşı, İngiltere ile ABD'nin desteğini talep edecekti. Türkiye, Sovyet taleplerinin İngiltere'nin Boğazlar'daki denetimini ve Boğazlar rejimi üzerindeki etkisini ortadan kaldıracağı kanısındaydı.

Steinhardt, raporunda, Türkiye'nin şimdiye kadar Almanya'ya karşı herhangi bir şekilde harekete geçmek konusunda son derece isteksiz olmasına karşın, hâli hazırda İngiltere ile Sovyetler Birliği arasında çıkabilecek olası bir silâhlı çatışmadan memnun kalaca-

ğını ve kendisini büyük bir çoşku ve heves ile İngiltere'nin yanına atacağı kanısında olduğunu özellikle vurguluyordu. Steinhardt'a göre, Türkiye'nin Almanya'ya karşı savaşa katılmakta gösterdiği isteksizliğin nedeni, aslında Ankara'nın yakın bir tarihte İngiltere ile Sovyetler Birliği'nin Balkanlar'da çatışma içine girecekleri yönündeki düşünce ve beklentisiydi. Türkiye, eğer arzu edersе İngiltere'nin lehine bütün ölçüleri alt üst edebilirdi. Dolayısıyla da son üç yıldan beri, Türkiye'nin, gönlünden geçen, fakat aslında gerçeklerden uzak düşüncelerle hareket ettiğine ilişkin bolca kanıt bulunuyordu.[30]

ABD'nin Londra Büyükelçisi Winant, 28 Mart 1945 tarihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda üst düzey bir görevli olan Sargent'in, aynı gün, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın, Sovyet Hükümeti'nin Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın feshine ilişkin girişiminin, Moskova'nın Ankara'yı Boğazlar konusunda ikili görüşmelere katılmasını sağlamak için bir ilk adım olarak değerlendirdiğini bildirdiğini belirtiyordu. İngiltere, Türkiye'ye, Moskova'nın Ankara'ya karşı bu konuda yakınlaşmada bulunması hâlinde, Ankara'nın Sovyet Hükümeti'ne, Montrö Antlaşması'nın uluslararası karakterini hatırlatmasını ve İngiltere'nin de Boğazlar ile yakından ilgilenmekte olduğunu bildirmesini tavsiye etmişti.[31]

Steinhardt, 31 Mart 1945 tarihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Ankara'daki görevinden resmen ayrılmadan önce, aynı gün, Dışişleri Bakanı Hasan Saka ile görüştüğünü yazıyordu. Saka, Moskova'nın Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı tek yanlı olarak feshettiği sırada, bu girişimin ardında yatan niyetler ve nedenler konusunda bir rapor hazırlamıştı. Saka, raporunda, Türkiye'nin hâli hazırdaki durumunu ve gelecekteki olası tepkisini ortaya koymuştu. Saka, Moskova'nın bu girişiminin ardındaki nedenleri, kendince şöyle özetliyordu: Öncelikle Sovyetler Birliği, İngiltere'ye açıklıkla göstermek istiyordu ki, Moskova, Türk-Sovyet ilişkilerini bölgesel bir anlayış çerçevesin-

30 **FRUS,** 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Steinhardt'tan ABD DB'ye", (26.3.1945). Ayrıca bkz. Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler,** (Cilt: 2), s. 261-262.

31 **FRUS,** 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Winant'tan ABD DB'ye", (28.3.1945). Ayrıca bkz. Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler,** (Cilt: 2), s. 293-294.

de kabûl ediyor ve bu ilişkileri, Türk-İngiliz ittifâkından tamâmen bağımsız olarak ele alıyordu. İkinci olarak, Moskova, Boğazlar'ın müstakbel rejiminin yalnızca Karadeniz devletlerini ilgilendiren bir konu olduğunu yine açıklıkla deklare etmek istiyordu. Üçüncü bir nokta, Moskova'nın Londra'yı uyarmaya çalışmasıydı. Moskova, Ankara ile Türk-Sovyet ilişkilerini ve bu çerçevede Boğazlar konusunu, ikili görüşmelerle ele almak istediğini belli etmeye çalışıyordu. Moskova, bu noktanın üzerinde önemle duruyor ve bu şekilde Ankara ile ikili görüşmeleri güçlendirmeye çalışıyordu. Bu girişimin temel nedeni de, İngiltere'ye karşı bir oldu bitti yaratılmak istenmesiydi. Saka'nın görüşüne göre, Moskova, bu sürecin sonuna varabilmek için, geleneksel yöntemlerine başvuracaktı. Bu da, yine Saka'ya göre, Türk Hükümeti'ne yönelik olarak, hiç kuşkuya yer verilmeyecek şekilde, yoğun baskı, şiddetli eleştiri ve yoğun suçlamalar anlamına geliyordu. Moskova, bu kampanyayı, basını, radyoyu ve yararlanabileceği ve kullanabileceği her türlü aracı gündeme getirerek yürütecekti. Fakat, Saka'ya göre, Moskova aslâ silâhlı güç kullanmayacaktı.

Saka, Ankara'nın tepkisini ise şöyle özetliyordu: Öncelikle Ankara, Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın tek yanlı olarak feshedileceğini uzun süredir sezinlemişti. İkinci olarak, Ankara, Montrö Antlaşması'nın geliştirilmesine ilişkin görüşmelere katılmaya hazırdı. Ancak Ankara, ikili değil, fakat bu konuda uluslararası görüşmeleri tercih ediyordu. Bununla birlikte, Türkiye, ikili görüşmeleri de tamâmen dışlamıyordu. Dördüncü bir nokta olarak, Ankara, zâten Moskova'dan Türk-Sovyet ilişkilerinin yeni koşullara göre geliştirilmesine ilişkin ne gibi düşünceleri ya da beklentileri olduğunu gayri resmî olarak sormuştu. Ancak yanıt olarak, Ankara'dan öneriler beklendiği belirtilmişti. Bu yanıta karşılık olmak üzere, Türk Hükümeti, yine gayri resmî olarak, söz konusu değişikliklerin Moskova tarafından gündeme getirildiğini ve olağan olarak bu konuyu gündeme getiren tarafın önerilerde de bulunması gerektiğini belirtmişti.

Saka, bu gelişmelerden sonra, görüş alış verişinin düzenli diplomatik kanallar aracılığı ile ve büyük bir olasılıkla devâm edeceğini ve yine büyük bir ihtimâlle San Fransisco Kanferansı'na kadar süreceğini açıklamıştı. Saka, bu açıklamayı, Türkiye'nin gelecek-

te izlemesi gereken yol hakkında, ABD ve İngiltere Hükümeti ile danışmalarda bulunduğu sırada yapmıştı. Beşinci nokta ise, Türk Hükümeti'nin 1925 târihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın imzâlanmasından beri çok büyük değişiklikler olduğunun farkında ve Moskova ile yeni bir antlaşma için görüşmelere başlamaya da hazır olduğuydu. Ankara, dahası, Boğazlar rejimi ile ilgili olarak da, Moskova ile mâkul ve mantıklı bir görüşme sürecine de hazırdı. Altıncı ve son bir nokta, Türk Hükümeti'nin Moskova'nın geleneksel yöntemlerinden etkilenmeyecek olmasıydı. Türkiye, hiçbir sınırını ve üssünü Moskova'ya bırakmayacaktı ve bunun için de gerekirse silâhlı güçlerini kullanacaktı.

Saka, Moskova'nın taleplerine karşılık Ankara'nın yanıtsız kalması hâlinde, Sovyetler Birliği'nin silâhlı güç kullanıp kullanmayacağı konusunu tartışırken, Sovyetler Birliği'nin İkinci Dünyâ Savaşı sırasında Almanya'ya karşı kayıplarının son derece yüksek olduğunu vurguluyor ve bu yüksek kayıplardan sonra, Sovyetler Birliği'nin hâlen işgâli altında bulundurduğu Almanya, Polonya, Bulgaristan ve Romanya'da büyük kuvvetler tutmak zorunda kalacağını ve Sovyetler Birliği'nin sanâyini, demiryollarını ve kentlerini yeniden inşâsı sırasında da büyük insangücüne ihtiyâcı olacağını belirtiyor ve bu temel ihtiyaçların çok büyük sayılarda karşılanması gereğine dikkat çekiyordu. Bütün bu görüşler çerçevesinde, Moskova'nın Ankara'ya karşı silâhlı güç kullanmaya kalkışması ihtimâli çok düşüktü. Ayrıca, bu yönde bir girişim, bütün dünyâda son derece kötü ve olumsuz bir izlenime de yol açacaktı. Bu, Moskova'nın hâli hazırda bırakmaya çalıştığı izlenimin tam aksi olurdu. Sovyetler Birliği, dünyâya açık bir saldırganlığın sonucunda olumsuz bir izlenim vermek istemezdi. Aksine, bundan kaçınmak isterdi. Diğer yandan, bir başka önemli nokta da, Sovyetler Birliği'nin, ya Japonya'ya karşı savaşa katılmak için ya da Japonya'nın yenilgisinden yararlanmak amacı ile, ama her hâlükârda Uzak Doğu'ya da hiç kuşkusuz büyük güçler göndermek zorunda olmasıydı.[32]

Bu noktaya kadar kullandığım ABD Dışişleri Bakanlığı arşiv belgeleri (FRUS), bize, ABD'nin Türk-Sovyet ilişkilerinde, özel ola-

32 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Steinhardt'tan ABD DB'ye", (31.3.1945). Ayrıca bkz. Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 294-296.

rak da Boğazlar konusunda, mesâfeli, uzak ve soğuk bir tutum aldığını gösteriyor. ABD'nin politikası, Türkiye'ye destek olmaktan uzak görünüyordu. Bunun nedeni, ABD'nin bu aşamada Sovyetler Birliği ile yakın işbirliği politikası gütmek istemesiydi. ABD, Türkiye için bu genel politikasından vazgeçmek niyetinde görünmüyordu. Unutulmasın ki, Soğuk Savaş henüz telâffuz edilmemişti. İngiltere'nin tutumu ise, görüldüğü gibi, Ankara'ya daha yakındı. Bu bakımdan Türkiye'nin bu sırada Türk-İngiliz ittifâkını ön plânda tutmak istemesi şaşırtıcı sayılamaz.

Dikkate değer olan nokta, dış politikada bu yeni ve hayâtî önemdeki gelişme üzerine, Türk Hükümeti'nin ve Türk basınının bir yorumda bulunmamasıdır. Bu konuda basın, muhtemelen Şeflik geleneğine uygun bir şekilde, resmî tâlimat almıştı.[33] Türk basınında konuya ilişkin yayınlanan ilk haber, görebildiğim kadarı ile, *Cumhuriyet* gazetesindedir ve 22 Mart târihlidir.[34] *Cumhuriyet* gazetesi, önce Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'na ilişkin olarak, Moskova'nın talebini dile getiriyor ve ardından da, Sovyet yayın organı *İzvestia* gazetesinde yayınlanan bir yorumu iktibas ediyordu. *İzvestia* gazetesine göre, "bugünkü harb şartları içinde, Sovyet-Türk münâsebetleri, bâzı anlarda, o kadar [da] iyi olmamıştı."[35]

Gerçekte Moskova'nın gözünde Ankara savaş suçlusuydu ve ona bu şekilde davranılmalıydı. Moskova'ya göre, Ankara, Alman-Sovyet savaşının en dramatik anlarında, Almanya lehine tutum almıştı ve nihâyet, savaşa katılmayı uzun zaman savsakladıktan sonra da, gâyet oportünist bir şekilde, son anda, müttefikler safına katılmaya çalışmıştı. Oysa, Sovyetler Birliği'ne göre, Ankara'nın bu târihte savaşa katılmasının artık hiçbir anlamı ve önemi yoktu. Aksine, Ankara böyle davranmakla, Moskova'ya karşı, Batılı devletlerin, İngiltere ile ABD'nin yanında yer almaya çalışıyor, hattâ bu devletleri Moskova'ya karşı tutum almaları için de teşvik ediyordu.[36]

---

33 Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 9-10; Burçak, agm, **Siyâsal Bilgiler Okulu Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 1-2, (1947), s. 199.

34 **Cumhuriyet**, (22.3.1945).

35 **Cumhuriyet**, (22.3.1945). Ayrıca bkz. Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 10.

36 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 141-274.

Sovyetler Birliği, bu adımı atmakla, öngörülen satranç oyununda ilk hamlesini yapmış oluyordu. Hamlenin amacının tam olarak anlaşılması istenmemişti. Bu açıktı. Moskova, kanımca, akıllıca bir taktik ile, öncelikle Ankara'nın kendisine yönelik siyâsî tutumunun belirginlik kazanmasını istemişti.

Moskova'nın bu hamlesinin özel olarak Türkiye'ye karşı olduğu da söylenemezdi. Moskova, özellikle Almanya'nın geçmişteki saldırgan tutumunu tecrübe ettikten sonra, olası bir savaşta kendisini savaşın ilk hamlesinden koruyabilecek bir güvenlik bölgesi/çemberi oluşturmak istiyordu. Moskova'nın Doğu Avrupa ve Balkanlar'daki askerî ve siyâsî girişimleri bu politikanın üzerine binâ edilmişti. Güney sınırında ise İran ile Türkiye vardı. İran'ın kuzeyi zâten hâlen Kızıl Ordu'nun işgâli altındaydı. Dolayısıyla Moskova, bu aşamada Türkiye'den söz konusu güvenlik sorunlarını çözmek amacı ile bâzı taleplerde bulunmuştu. Ancak Sovyet politikasına yakın bir Türkiye, Sovyetler Birliği'nin içinde bulunduğu güvenlik sorunlarının çözümüne yakın durabilirdi. Bu açıdan bakıldığında, Moskova, Boğazlar sorununa güvenliği açısından özel bir önem veriyordu. Karadeniz devleti olmayan güçlerin askerî varlıklarının Boğazlar'da durdurulması, bu bakımdan çok önemliydi. Eğer Türkiye'nin bunu gerçekleştirebilecek askerî/siyâsî gücü yoksa, anlaşılan Moskova, bu güce katkıda bulunmak istemişti. Sovyet politikasına yakın bir Türkiye'nin bu talebi reddetmesi için hiçbir neden yokmuş gibi görünüyordu. Sonuçta, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye ve Boğazlar'a karşı aldığı tutum, genel politikasının bir alt basamağından ibâretti ve özel olarak Türkiye'ye yönelik sayılamazdı.

Ankara ise, herhangi bir art niyet güttüğü kanıtlanamayacak olan bu öneriye karşı, iki seçenekten birini tercih etmek zorundaydı. İlk seçenek, dünyâda barış ve ortak güvenlik konularının gündeme geldiği bir sırada, Moskova'nın kötü ve art niyetlerinden söz ederek, iki ülke arasında yeni bir antlaşma için görüşmeleri kesinlikle ve ilke olarak reddetmekti. Bu türden bir girişim, kanımca, kesinlikle açıklanabilir bir tutum olmayacak ve Ankara, bunun sonucunda, Batı İttifâkı içindeki son mevziini de yitirecekti. Nihâyet Moskova'nın talebi, son derece mâsum ve haklı görünüyordu. Belki de Sovyetler Birliği, bu türden bir sert karşı tepkiyi de hesâp

etmişti. Bu tutum, muhtemelen Türkiye'yi uluslararası politikada tamâmen tecrid edecek ve onu Sovyetler Birliği ile karşı karşıya ve başbaşa bırakacak bir yol olurdu. İkinci seçenek ise, hiçbir şey olmamış gibi davranmak ve hiçbir şeyin de farkında değilmiş rolüne bürünmekti. Zâten Türkiye de bu rolü benimseyecektir. Bu durumda Ankara, antlaşmanın yenilenmesi için, Türk-Sovyet görüşmelerinin başlatılmasını önerebilirdi. Sorun, iki "dost" ülke arasında çözülmeliydi. Zâten yeni antlaşmanın koşullarının ne olacağı da henüz belirsizdi. Gerçi Ankara, Moskova'dan, bu konuda bâzı ipuçları elde etmeye çalışmıştı. Ama bu türden girişimler herhangi bir somut sonuç vermemişti.

Görebildiğim kadarı ile, basında konuya ilişkin olarak yayınlanan ilk yazıda, Âsım Us, hayli ılımlı bir dille, Montrö Antlaşması'nın değiştirilebileceğinden söz ediyordu:

> "Halbuki İkinci Dünyâ Harbi'nin milletlerarası hâllerde ve şartlarda getirdiği değişiklikler, hakikaten çok derindir. Bu bakımdan, Montrö rejimi, yine ilgili devletler arasında müzâkere konusu olacaktır. Yalnız bunun târihini tesbit etmek şimdilik zordur. Almanya'nın kesin [olarak] mağlubiyetinden sonra, Akdeniz ve Karadeniz meseleleri arasında konuşulması ihtimâli kuvvetlidir. Bundan evvel bâzı konuşmalar olursa, [bunlar] ancak hazırlık nevinden tetkikler sayılmak lâzım gelir."[37]

Bununla birlikte, Türk-Sovyet ilişkileri, Montrö Antlaşması ve Boğazlar konusunda yabancı basında ve radyolarda yayınlanan haber ve yorumlar, Türk basınında da sık sık görülmeye başlamıştı bile...[38] Örneğin, *Cumhuriyet* gazetesinin 23 ilâ 29 Mart târihli nüshaları, bu türden haber ve yorumlarla doludur.[39] Bir başka örnek *Tan* gazetesidir. *Tan* gazetesinin de, 23 Mart'tan itibâren aynı konulara geniş yer ayırdığını görüyoruz.[40] Ancak, haberler, tamâmen tahmine, yoruma ve ihtimâllere dayandığından, bir açıklık taşımıyordu.[41] *New York Times* gazetesi de, 25 Mart'ta, müttefik-

37 Âsım Us, "Boğazlar'da Montrö Rejimi Nasıl Değişir?", **Vakit**, (24.3.1945); **AT**, Sayı: 136, (Mart 1945). Ayrıca bkz. Necmettin Sadak, "İki Yanlış Görüşü Bir Daha Düzeltmek İçin", **Akşam**, (26.3.1945); **AT**, Sayı: 136, (Mart 1945); Fâlih Rıfkı Atay, "Beklediğimiz Mükâfat", **Ulus**, (5.3.1945).

38 Sovyetler Birliği'nin girişimi konusunda yabancı basında yayınlanan yorumlarla ilgili olarak bkz. **AT**, Sayı: 136, (Mart 1945).

39 **Cumhuriyet**, (23-29.3.1945).

40 **Tan**, (23.3-3.4.1945).

41 **AT**, Sayı: 136, (Mart 1945).

ler arasında Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesine ilişkin mutâbakat sağlandığını haber vermişti.[42]

Gerçekte herkes, uluslararası ilişkilerde oluşan yeni güç dengesi dolayısıyla, "derin değişiklikleri" anlayışla karşılıyor, fakat "iyileştirilmeye muhtaç" noktaların neler olduğu konusunda kesin bir görüş birliği sağlanamıyordu. Ancak, sorunun Montrö Antlaşması ve Boğazlar ile ilgili olduğu, herkesin üzerinde birleştiği ortak bir noktaydı. Hattâ Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile olan doğu sınırında, Kars ve Ardahan çevresinde bâzı sınır düzeltmelerinin de gündeme gelebileceği belirtiliyordu.[43] Nitekim Batı basınında, daha 1945 yılının Ocak ayında, Doğu sınırında güvence sağlanması hâlinde, Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile bir pakt imzâlayabileceğine ilişkin haberler yayınlanmıştı bile...[44] Bir görüş de, Sovyetler Birliği'nin komşu ülkelerde kendisine yakın "dost" rejimler kurulmasını sağlayarak, savunma güvenliği kurma politikası izlediği yolundaydı. Nitekim Moskova'nın bir süreden beri sürmekte olan ve Türkiye'nin gerek iç ve gerekse dış politikasına yönelik sert eleştirileri, bu açıdan yorumlanıyordu. Diğer yandan, Sovyetler Birliği'nin resmî bildiriminin Ankara'da uyandırdığı tereddüt, kuşku ve endişeler, yabancı basında da yer alıyordu.[45] Buna karşılık, Türk basını, kendi görüşlerini büyük bir özenle saklıyordu.

Mart ayının sonlarında sonuçlanan Irkçılık-Tûrancılık dâvâsı da,[46] gerçekte Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne yönelik siyâsî bir jesti olarak yorumlanırsa, kanımca mübâlâğâ olmaz.[47] Hatırlanacağı gibi, Irkçı-Tûrancı akım, 1944 yılının Mayıs ayında, siyâsî alandan tamâmen tasfiye edilmiş ve yirmiüç kişi hakkında da dâvâ açılmıştı.[48] İstanbul Sıkıyönetim Mahkemesi'nde 7 Eylül 1944 tâ-

42 **JK,** (4.2.1945), s. 39.

43 Hatırlanacağı gibi, Kars ve Ardahan, kısmen 3 Mart 1918 târihli Brest-Litovsk Antlaşması gereğince, ancak asıl 16 Mart 1921 târihli Moskova Antlaşması uyarınca Türkiye'ye bırakılmıştı. Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu,** s. 7 ve 29-37.

44 **JK,** (12.1.1945), s. 38.

45 **AT,** Sayı: 136, (Mart 1945); Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu,** s. 8-9.

46 Türkiye'de İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında oluşan Irkçı-Tûrancı grubun siyâsî âkıbetinin Türk-Alman ilişkileri çerçevesinde değerlendirilmesine ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 1), s. 660-695 ve (Cilt: 2), s. 210-230.

47 A.C. Edwards, **agm. International Affairs,** Cilt XXII, (1946), s. 397-398.

48 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 2), s. 210-230. Ayrıca bkz. Goloğlu, **Millî Şef Dönemi,** s. 245-255; Kemâl Karpat, **Türk Demokrasi Târihi,** s. 215-231; Fâhir Giritlioğlu, **Türk Siyâsî Târi-**

rihinde başlayan dâvâ, tam da bu sırada, 29 Mart 1945 târihinde sonuçlanıyor ve onüç sanık beraat ederken, on sanık da on yıla kadar çeşitli hapis cezâlarına mahkûm oluyordu.[49] Mahkeme karârına göre, Zeki Velidi Togan, on yıl hapis, dört yıl da Adapazarı'nda sürgün cezâsına çaptırılırken, ömrü boyunca kamu hizmetinde de bulunamayacaktı. Rehâ Oğuz Türkkan, beşbuçuk yıl hapis ve birbuçuk yıl da Uşak'ta sürgün cezâsına mahkûm olmuştu. Ayrıca ömrü boyunca kamu hizmetinde bulunamayacaktı. Cihat Savaş Fer, dört yıl hapis ve birbuçuk yıl da Kırşehir'de sürgün cezâsına mahkûm olurken, dört yıl da kamu hizmetinden mahrum kalacaktı. Hüseyin Nihâl Atsız, dört yıl otuz ay ve onbeş gün hapis, üç yıl da Adana'da sürgün ve ayrıca ömrü boyunca kamu hizmetinde bulunamama cezâsına çarptırılmıştı. Nûrullah Barıman, dört yıl hapis, birbuçuk yıl Kırşehir'de sürgün ve dört yıl da kamu hizmetinde bulunamama cezâsı ile cezâlandırılmıştı. Necdet Sancar bir yıl dört ay, Alpaslan Türkeş dokuz ay on gün, Fethi Tevetoğlu onbir ay yirmi gün ve Cemâl Oğuz Öcal ile Cebbar Şenel ise onbirer ay hapis cezâsına mahkûm olmuşlardı. Diğer onüç sanık, İsmet Tümtürk, M. Zeki Özgür Sofuoğlu, Hamza Sâdi Özbek, Fehiman Altan, Orhan Şâik Gökyay, Hikmet Tanyu, Sait Bilgiç, Fâzıl Hisarcıklı, Muzaffer Eriş, Hüseyin Nâmık Orkun, Hasan Ferit Cansever, Sâim Bayrak ve Yusuf Kadıgil ise, beraat etmişlerdi.[50]

Mahkeme karârındaki şu ifâde dikkati çekiyordu: "Rehâ Oğuz Türkkan, Cihat Savaş Fer, Nûrullah Barıman, Muzaffer Eriş, Zeki Özgür, Yusuf Kadıgil, Hikmet Tanyu, İsmet Tümtürk'ün, Bozkurtçular gizli Gürem teşekkülü ve dolayısıyla hükûmeti devirmeye mâtuf gizli ittifaktan suçları sâbit görülmüş ise de, hepsinin daha evvel [gizli cemiyetten] çekildikleri ve cemiyetin dağılmış olması hasebi ile beraatlerine..."[51] Necmettin Sadak ise, mahkûmi-

hinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii, s. 354-357 ve 378-379.

Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov'un, tam da bu sırada, 2 Mayıs 1944 târihinde, "Türk askerî istihbârat teşkilâtının Almanlarla işbirliği hâlinde Kafkasya'ya Alman ajanlarını soktuğu[nu ileri sürmesi] ve buna [artık] son verilmesi yolunda teşebbüste bulun"ması dikkati çekiyordu. **Savaş Yılları,** s. 240.

49 **JK,** (29.3.1945), s. 42; Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 2), s. 228. Ayrıca bkz. Gologlu, **Millî Şef Dönemi,** s. 245-255; Karpat, **age,** s. 215-231; Giritlioğlu, **age,** s. 354-357 ve 378-379.

50 **Tan,** (30.3.1945); **Cumhuriyet,** (30.3.1945); Mustafa Müftüoğlu, **Çankaya'da Kâbus**; Nejdet Sancar, **İsmet İnönü İle Hesaplaşma.** Ayrıca bkz. Gologlu, **Millî Şef Dönemi,** s. 245-255; Karpat, **age,** s. 215-231.

51 **Tan,** (30.3.1945).

yet kararları üzerine şu dikkate değer ayrım üzerinde duruyordu: "Cezâ gören olgu, bir fikir ve kanaat değil, [fakat] bu fikir ve kanaatlerin fiile ve harekete geçmiş yâhut geçmek istidâdını göstermiş şeklidir."[52]

2. *VATAN, TAN* VE *TASVİRİ EFKÂR* GAZETELERİNİN YAYININA İZİN VERİLMESİ

Hatırlanacağı gibi, *Vatan*, *Tan* ve *Tasviri Efkâr* gazeteleri, Millî Şef döneminin sonlarında, 1944 yılının ikinci yarısında, yönetime karşı önemli bir muhalefet odağı hâline gelmişler ve bunun sonucunda da, 13 Ağustos 1944 târihinde *Tan* gazetesi ve 30 Eylül 1944 târihinde de *Vatan* ve *Tasviri Efkâr* gazeteleri, Matbuat Kânunu'nun 50. maddesi gereğince, Bakanlar Kurulu tarafından süresiz olarak kapatılmışlardı. Ancak bu, Millî Şef döneminde çok sık görüldüğü gibi, pek çok yayın organının Bakanlar Kurulu ya da Sıkıyönetim Komutanlığı'nca kapatılması karârından sâdece bir tânesiydi.[53]

Bu vesile ile bu aşamada, 1931 târihli Matbuat Kânunu'nu, yasada 1938 yılında yapılan değişiklikleri de göz önüne alarak, daha yakından incelemek yararlı olacaktır. Çünkü, Matbuat Kânunu, ileride göreceğimiz gibi, yeni dönemde, Anayasaya aykırılığı ileri sürülen ve değiştirilmesi istenen bir yasa olması dolayısıyla, siyâsî gündemin ayrılmaz bir parçasını oluşturacaktır.

Matbuat Kânunu, 25 Temmuz 1931 târihinde kabûl edilmiş ve 28 Haziran 1938 târihinde de önemli ölçüde değiştirilmişti.[54] Ya-

---

52 **Necmettin Sadak, "Irkçılık İnanı ve Saf Kan Araştırması Bir Milleti Nereye Götürür?", Akşam,** (31.3.1945); **AT,** Sayı: 136, (Mart 1945).

53 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 2), s. 134-139 ve 339-363.

54 **Basın ve Yayınla İlgili Kânun, Kararnâme, Tâlimatnâme ve Tâmimler,** s. 8-25; Server İskit, **Türkiye'de Matbuat Rejimleri,** s. 68-116, 379-491, 730-754; **Düstur,** (3. Tertip), Cilt: 19, s. 737-740; **Resmî Gazete, (RG),** (15.7.1938), Sayı: 3960. Bundan sonra, bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmediği takdirde, aynı kaynaklar kullanılacaktır.

3 Mayıs 1925 târihinde 1846 sayılı Havâiiî Şarkiyede İdâreî Örfiye Mıntıkasında Tatbik Edilecek Sansür Tâlimatnâmesinin Kabûlüne Dâir Kararnâme kabûl edilmişti. Kararnâmeye göre, "idâreî örfiye mıntıkası dâhilindeki posta[hâ]nelere mahallerinde tevdî olunan ve diğer posta[hâ]nelerden vürûd eden bilumum muhaberâtı husûsiye, vilâyet merkezlerinde kontrole tâbi"ydi. Sansür memurları askerler arasından seçilecekti. "İdâreî örfiye mıntıkası dâhilinde Türkçeden gayri lisanla mektup ve telgrafnâme tahrir ve irsâli memnû" ve "idâreî örfiye mıntıkası dâhilinde intişâr eden bilumum gazete ve risâleler, kablettâbı sansüre tâbi"ydi. "İdâreî örfiye mıntıkasında hâriçten ithâl olunacak bilumum gazete ve risaleler, [ancak] sansür-

sanın ilk hâlinde, yayın çıkarmak için sâdece beyannâme verilmesi yeterli görülmüşken, 1938 yılında yapılan bir değişiklikle, yayın çıkarmak isteyenlerin, bulundukları yerin en büyük mülkî idâre âmirinden ruhsatnâme, yâni izin almaları koşulu getirilmişti. Bu şekilde hükûmet, yeni bir yayının çıkıp çıkmayacağına karar verme yetkisine sâhip oluyordu. Ayrıca, "siyâsî gazete veyâ mecmua çıkaracakların, nüfûsu 50.000 ve daha aşağı olan yerlerde 500, 50.000'den 100.000'e kadar olan yerlerde 1.000, 100.000'den yukarı olan yerlerde [ise], 5.000 Liralık [ve] millî bir bankanın kefâletini hâvi teminat mektubu vermeleri lâzımdı."

Yasaya göre, gazete ve mecmua sâhiplerinin Türk, yirmibir yaşını bitirmiş, yüksek okul ya da lise mezunu, yabancı bir devletin hizmetinde ve resmî bir makâma karşı da yabancı tâbiiyeti iddiâsında bulunmamış ve Türk Cezâ Kânunu'ndaki belirli suçlardan mahkûm olmamış olmaları gerekiyordu. Bu gibi kimselerin, mahcur olmamaları, vatan, Millî Mücâdele, Cumhuriyet ve inkılâp aleyhinde bulunup da, herhangi bir mahkeme ve divan tarafından mahkûm olmamış olmaları, ayrıca fiilen devlet memuru ve asker ve ordu mensubu olmamaları ve Millî Mücâdele'de işgâl altında düşman emellerine hizmet edici yönde neşriyat yapmamış olmaları da zorunluydu. 1931 yılında kabûl edilen yasa metninde, Heyeti Mahsusalar'ca[55] devlet hizmetinde kullanılmamasına karar verilmemiş olmak hükmü de yer alıyordu. Ancak bu hüküm, 1938 yılında yapılan değişiklikle Divan şekline dönüştürülmüştü. 1938 yılında yasada yapılan değişiklikle, bu koşullara, bir de, "suişöhret eshâbından bulunmamak" hükmü eklenmişti. Diğer yandan, ya-

---

ce görüldükten sonra tevzii" edilecekti. **Düstur,** (3. Tertip), Cilt: 6, s. 289-290.

31 Mayıs 1925 târihinde 2000 sayılı kararnâme ile söz konusu tâlimatnâmeye şu hüküm eklenmişti: "İdârei örfiye mıntıkası dâhilinde Fransızca yazılmış mektup ve telgrafnâmeler dahi 3 Mayıs 1341 [1925] târihli tâlimatnâme dâiresinde sansüre tâbi olmak üzere kabûl ve sevk olunur." **Düstur,** (3. Tertip), Cilt: 6, s. 303-304. Mete Tunçay, bu sansürün, "bir hayli geniş kapsamlı ve uzun süreli bir nitelik taşıdığını", hattâ 1935 yılında dahi uygulanmasına devâm edildiğini yazıyor. Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'de Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931),** s. 141. *Ben kararnâmenin hukûken yürülükten kaldırıldığına ilişkin* bir bilgiye rastlayamadım. Aksi iddiâ için bkz. İskit, **Türkiye'de Matbuat İdâreleri ve Politikaları,** s. 248.

55 Heyeti Mahsusalar konusunda bkz. Mete Tunçay, "Heyet-i Mahsusalar (1923-1938), Cumhuriyete Geçişte Osmanlı Asker ve Sivil Bürokrasinin Ayıklanması", **Armağan,** (Kânunu Esâsî'nin 100. Yılı), s. 307-329 ve **Bilineceği Bilmek,** s. 132-160; Cemil Koçak, "Heyeti Mahsusalar (Bir Soru, Bir Yanıt ve Öykünün Sonu)", **Târih ve Toplum,** Sayı: 52, (Nisan 1988), s. 9-13; Fahri Çoker, "Heyeti Mahsusa'dan Geçen Bahriyeliler ve Vahdettin'in Yâveri Yüzbaşı Fahri Efendi", **Târih ve Toplum,** Sayı: 61, (Ocak 1989) ve **Bahriyemizin Yakın Târihinden Kesitler,** s. 179-183; Cemil Koçak, **Belgelerle Heyeti Mahsusalar.**

sa, yayının başyazarı ile umûmî neşriyat müdürünün yüksek okul mezunu olmasını da öngörüyordu.

Yasanın 50. maddesi ise, hükûmete yayın organını kapatma yetkisi tanıyordu: "Memleketin umûmî siyâsetine dokunacak neşriyattan dolayı, İcrâ Vekilleri Heyeti karârı ile, gazete veyâ risâleler, muvakkaten tâtil olunabilir. (...) Bu sûretle kapatılan bir gazetenin mesûlleri, tâtil müddetince başka bir isim ile [de] gazete çıkaramaz."[56]

Yeni dönemin hemen öncesinde, basın, söz konusu mevcut çerçeve ve sınırlar içinde hareket etmek zorundaydı.

Şubat ayının son günlerinde, basın hayâtı açısından üzerinde önemle durulması gereken bir ziyâret gerçekleşir. ABD'de 350 Amerikan gazetesinin başyazarlarından oluşan Amerikan Gazeteleri Başyazarları Birliği kapsamında 1944 yılının Nisan ayında kurulan Hür Basın Komisyonu, dünyâdaki tüm basın rejimlerini incelemek amacı ile çalışmalar yapıyor ve hazırladığı ülke raporlarını, ABD Dışişleri Bakanlığı'na ve ABD Başkanı Roosevelt'e sunuyordu. Söz konusu târihte Türkiye'ye de gelen Hür Basın Komisyonu temsilcileri, Ankara'da Basın ve Yayın Genel Müdürü Nedim Veysel İlkin'i ve İstanbul'da da Türk Basın Birliği Merkez İdâre Heyeti Başkanı[57] ve *Ulus* gazetesi başyazarı Fâlih Rıfkı Atay'ı ziyâ-

---

56 Türk Cezâ Kânunu'nun aşağıda belirtilen maddeleri de dikkat çekiciydi:

"Türk Cezâ Kânunu'nun 156. maddesi sarahati hâricinde, kendilerine mevdû vazifenin ifâsından dolayı, [Türkiye] Büyük Millet Meclisi âzâsından, İcrâ Vekilleri Heyeti'nden ve resmî heyetlerle devlet memurlarından biri veyâ birkaçı hakkında, isim ve madde gösterilmeyerek, müphem ve sui zannı dâvet edecek mâhiyette mütecâvizâne yazı ve reslmlerle, [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nin ve İcrâ Vekilleri Heyeti'nin ve resmî heyetlerle devlet memurlarının veyâ bir kısmının şeref ve haysiyeti ihlâl olunursa, üç aydan altı aya kadar hapis (...) cezâsı hükmolunur. Muhakeme esnâsında madde tasrih olunmak sûretiyle ispât etmek ister ve bu da ispâtı câiz maddelerden olursa, ispat iddiâsı kabûl olunur. İspât edildiği takdirde cezâ yoktur." (md. 30).

"Millî paranın kıymetini düşürmek veyâ dâhil veyâ hâriçte bu paraya karşı itimâdı sarsabilecek vak'aları tasni veyâ tahrif ederek neşir ve işaa edenler, üç aydan üç seneye kadar hapis (...) cezâsı ile cezâlandırılır." (md. 33).

"Memleket dâhil ve hâricindeki intihar vak'aları ile okullarda ve fakülte ve enstitülerde disiplini bozacak mâhiyetteki vak'aları, gazetenin intişâr ettiği mahallin en büyük mülkiye âmirinden mezuniyet alınmaksızın neşretmek memnûdur. (...) Bu madde hükmüne aykırı hareket edenler, bir haftadan bir seneye kadar hafif hapis (...) cezâsı ile cezâlandırılırlar." (md. 38).

"Pâdişahçılık ve Hilâfetçilik yolunda ve komünistlik ve anarşistliğe tahrik eden neşriyatta bulunulamaz. Hilâfına hareket edenlere altı aydan üç seneye kadar ağır hapis cezâsı verilir." (md. 40).

Türk Cezâ Kânunu'nun daha başka ve basını hedef alabilecek maddeleri de vardı. İleride yeri geldikçe değineceğim.

57 Bu konuya ileride ayrıntılı bilgi vererek yeniden değineceğim.

ret ederler.[58] Ama tabiî ki, heyetin en önemli ziyâreti, bizzat Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na yapılanıydı.[59] *Ulus* gazetesi haberi şöyle duyuruyordu: "Amerikan Gazeteleri Başyazarları Cemiyeti temsilcileri olarak basın ve yayın hürriyeti dâvâsını milletlerarası antlaşmalar yolu ile sağlamak üzere bütün dünyâda bir tetkik gezisine çıkmış olan..."[60]

Baharın ilk günlerinde önemli bir gelişme daha olacak ve Matbuat Kânunu'nun 50. maddesine aykırı davrandıkları gerekçesi ile, aylardan beri kapalı olan üç muhalif gazeteye, 22 Mart'ta, yeniden yayın izni verilecektir. Bu gazeteler, *Vatan*, *Tan* ve *Tasviri Efkâr* gazeteleriydi.[61]

Ahmet Emin Yalman, anılarında, *Vatan*, *Tan* ve *Tasviri Efkâr* gazetelerinin kendi aralarında bir toplantı yaptıklarını ve söz konusu gazetelerin, yeniden yayınlanabilmeleri için, doğrudan doğruya Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na mürâcaat etmeye karar verdiklerini açıklıyor. Yalman'a göre, bu girişim üzerine, hükûmet, her gazeteye ayrı ayrı telgraf çekerek, ilgili gazetecileri Ankara'ya dâvet etmiş ve bu dâvet vesilesi ile Başbakan Saraçoğlu ile görüşülmüş ve gazetelerin yeniden yayınlanmasına izin verilmişti.[62] *Vatan* gazetesi 23 Mart'ta, *Tan* gazetesi ise ancak bir gün sonra 24 Mart'ta yayın hayâtına yeniden başlayacak ve bunu 30 Mart'ta da *Tasvir* gazetesi izleyecektir. *Tasviri Efkâr*, ismini *Tasvir* olarak değiştirmişti.

Bu noktada belirtilmesi gereken ilk husus, Yalman'ın anılarında anlatılanlarla elimizde bulunan belgelerin ancak bir ölçüde örtüşmekte olduğunu tesbit etmektir. Ahmet Emin Yalman, Zekeriyâ Sertel ve Ziyad Ebüzziyâ, 16 Mart 1945 târihinde gazeteleri adına doğrudan doğruya Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye çektikleri ortak bir telgrafta dileklerini şöyle dile getirmeyi uygun görmüşlerdi:

---

58 Gürkan, **age**, s. 167-168. Ayrıca bkz. Kara, **age**, s. 246.

59 **Ulus**, (21.2.1945).

60 **Ulus**, (20.2.1945).

61 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 359-360; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 31-33. Ayrıca bkz. Kara, **age**, s. 246.

62 Ahmet Emin Yalman, **Yakın Târihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, (Cilt: 4), s. 8-9. Ayrıca bkz. Kara, **age**, s. 246; Şevket Süreyyâ Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 2), s. 427; Taner Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayâta Geçiş**, s. 13.

"Bakanlar Kurulu'nun karârı ile gazetelerimizin muvakkat kaydı ile kapatıldığı târihten beri altı ve yedi ay geçmiştir. Tâtil müddetinin bu derece uzamış bulunması, uzun senelerin emeğiyle kurulmuş bulunan müesseselerimizi büyük bir sıkıntı ve ıstırâba uğratmaktadır. Siz yüce ve Sayın Devlet Reisimiz bu hâlle ilgilenmenizi ve bize destek olmanızı en derin saygı ve sevgilerimizle dileriz."[63]

Bu başvuru, açık bir af talebi olarak değerlendirilmelidir. Söz konusu başvuru telgraf, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'nce 20 Mart 1945 târihinde Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na sunulmuştur. Yazının 21 Mart'ta Başbakanlıkta kayda geçtiği ve 22 Mart'ta da okunduğu ve ilgili dosyasına konulduğu görülmektedir.[64]

Başvurunun tesâdüfen tam da bu târihe denk düştüğünü düşünmek de yanıltıcı olacaktır. Aksine, en azından *Tan* ve *Tasviri Efkâr* gazetelerinin yeniden açılabilmesi için aylar önce de başvurular yapıldığını biliyoruz. Ancak bu başvurulardan hiçbirine olumlu netice alınamamıştı![65]

---

63 **BCA Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü Kataloğu (1924-1951) (BMGMK),** [Katalog Numarası: 030 10/85 562 9].

64 **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/85 562 9].

65 **Tan** gazetesinin 13 Ağustos 1944 târihinde kapatılmasından hemen sonra, aradan yalnızca on gün geçtikten sonra, gazetenin yeniden yayınlanabilmesini sağlayabilmek için ilginç bir girişimde bulunulmuştu. Gazetenin ortakları **M. Rıfat Yalman, Halil Lütfü Dördüncü** ile **M. Zekeriyâ Sertel**, 24 Ağustos 1944 târihinde, İstanbul Birinci Noteri'nde imzâladıkları anlaşma ile şu karâra varmışlardı:

"Tan gazetesi hükümet tarafından Matbuat Kânunu'nun 50. maddesine müsteniden muvakkaten kapatılmıştır. Şirketin bir gazete neşri için ihtiyâr eylediği masârife nazaran bu gibi ârızaların şirketi büyük zararlara düçâr ettiği ve edeceği teemmül edilerek, bundan böyle şirketin siyâsî yevmî gazete neşretmemesine karar verilmiştir."

Anlaşmaya göre, ortaklar kendi hesaplarına ayrı ayrı gazete çıkarabileceklerdi. **Tan** gazetesi, bu anlaşmaya göre, Dördüncü'ye kalmıştı.

Dördüncü, bu karar üzerine, 28 Ağustos 1944 târihinde, Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü aracılığıyla Başbakanlığa başvuracak ve bu karârı vesile ederek, "bu karardan faydalanarak, **Tan** gazetesini yepyeni bir şekilde ve bugüne kadar zaman zaman kapanmasına vesile verenler misillû neşriyat yapmayarak, müstakilen ve şahsen çıkarmak arzusu nda" olduğunu bildirecektir. Dördüncü, dileğini öyle ifâde ediyordu: "Ancak bu arzumun yer bulması, herşeyden önce maddî ve mânevî bakımlardan gazetenin gerilememesi ve bu maksatla da bir an evvel neşrine müsaade buyurulması hâlinde mümkündür. Bu sebeple vûkû bulacak esaslı değişiklikleri ve yeni sâhibinin hususî durumunu göz önünde tutarak, gazeteye verilmiş bulunan cezânın kâfi görülmesini ve gazeteyi bir an evvel çıkaramamak neticesinde tahassül edebilecek ve şahsen deruhte etmeye imkân bulunamayacak zararların önlenmesini yüksek takdirlerine arz ve bu şartlar altında neşriyâta başlanılmasına müsaade buyurulmasını üstün saygılarımla ricâ ederim."

Basın ve Yayın Genel Müdürü Selim Sarper, 5 Eylül 1944 târihinde, söz konusu başvuruyu Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na sunmuşsa da, aynı gün Başbakanlık'ta kayda giren yazının altına düşülen elyazısı nottan başvurunun âkıbetini öğrenmek mümkündür: "Başvekile arz edildi. Muvafık bulmadılar. 11 Eylül 1944..." **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 30 10/85 561 21].

Görüldüğü gibi, o dönemde Dördüncü'nün siyâsî bakımdan verdiği bütün güvencelere rağmen, gazetenin yeniden yayın hayâtına dönebilmesine izin verilmemişti.

Belirtmeliyim ki, bu sırada iki önemli gelişme, yânî yarı resmî nitelikteki Amerikan gazeteciler heyetinin Ankara'yı ziyâreti ile, aylardan beri kapalı olan gazetelerin yeniden yayınlanabilmeleri arasında, henüz doğrudan bir ilişki kurulabilmiş değildi. Bu türden bağlantılar, basında ağırlıkla ancak yılın ikinci yarısında kurulmaya başlanacaktır. Bununla birlikte, söz konusu üç gazetenin aylar sonra yeniden yayınlanabilmeleri ile, Amerikan basın heyetinin Ankara'yı ziyâreti arasında doğrudan bağ kurmak, sanırım artık mübâlâğâ olmayacağı gibi, yanıltıcı da değildir.

Tasviri Efkâr gazetesinin sâhibi Ziyad Ebüzziyâ da, 30 Aralık 1944 târihinde, yânî gazetenin kapatılmasının üzerinden tam üç ay geçmesinin ardından, "Cumhurreisimiz ve Millî Şefimiz İsmet İnönü'nün Yüksek Huzûruna" yazdığı dilekçesinde, benzer yönde siyâsî güvenceler vermenin telâşı içindeydi:

"Büyük inkılâbımızın tâze havası içinde ve tamâmile Türk okullarında yetiştiğim için, idâresini elime aldığım **Tasviri Efkâr** gazetesine öteden beri isnâd edilen ric'i [geri dönücü] temâyüllerin artık hiç vârid olmadığını ispât edecek tarzda, mensûbu bulunduğum CHP'nin bütün ana fikir ve mefhumlarından zerre kadar eğrilmeyen bir yöne çalışmaya azmetmiştim. Buna rağmen, **Tasviri Efkâr**'ın eski muhafazakâr şöhretini tamâmile silmek kolay, hattâ mümkün olamadı. Âilemden ve içinde yetiştiğim kültür çevresinden tamâmile millî bir terbiye aldığım için, memleketin en küçük menfatini gözbebeğim gibi korumaya bütün kuvvetimle çalıştığını hâlde, gazeteme isnâd edilen yabancı zihniyetin de aslâ vârid olmadığını ispâta uğraştım.

Ankara'ya her fırsatta ve dâvet edildiğim zamanlarda da koşarak, **Tasviri Efkâr**'ın siyâsî veçhesi hakkında ne düşündüklerini Sayın Başvekil ve Hâriciye Vekillerimizden, Basın ve Yayın Umum Müdürümüzden *sık sık sorarak, devletin dış politikası ile gazetemin siyâsî yazıları* arasında en küçük bir fark kalmamasını sağlamaya çalıştım.

Yüksek makamlar, neşriyâtımızı hemen hemen umûmîyetle tasvip eylediklerini bildirmişler, bâzı hâllerde de kıymetli irşadlarda bulunmuşlardır. Hattâ dünyâ olayları karşısında gazetelerimiz arasındaki tefsir ve telâkki farklarından devletin faydalandığını, hem husûsî, hem de bütün gazete mümessilleri arasında aleni olarak tekrâr eylemişlerdir. Bütün gayretimi devletin iç ve dış politikasının ana çizgilerinden ayrılmamaya saf ettiğim hâlde, gazetenin gittikçe uzayan tâtili, bunun aksine uyanan kanaatimi hergün biraz daha kuvetlendirmektedir. Beni şimdi yattığım hasta yatağında, hastalığın verdiği ıztırâblar arasında üzen başlıca nokta budur, Yüce ve Sevgili Şefim.

Çocukluğumdan beri şeref ve zafer menkıbeleriniz içinde büyüdüm. Âilemde ve bende kahraman adınızın aldığı yer, her kıymet hizâsının çok üstündedir. Şimdiye kadar Yüce Huzurda bulunmak şerefine nâil olamadım. Yüksek teveccühünüzden mahrum olmaya devâm etme korkusu ile böyle bir şerefi elde etmeye çalışmak cesâretini de kazanamadım. Bu satırları bile çekinerek yazdığımı itirâf ederim. Aylardan beri süren hastalığım, hiç olmazsa bu mektubu Sayın Bay Kemâl Gedeleç'e kendi elimle sunmak isteğimin gerçekleşmesine de imkân bırakmadı.

Aziz yurdumuzda baba şefkâtinin örneği olduğunuzu gösteren canlı eserlerinizle bütün Türk Gençliği gurur duyduğu için, bu cesâretimi ve şimdiye kadar işlenmiş kusurlarımı gençliğime bağışlayacağınız ümidile ellerinizden öperim.

Tasviri Efkâr'ın Yüce İlhamlarınızı ve devletin bütün iç ve dış politika istikâmetlerini kusursuz bir *duyarlık ve incelikle takibe hazır olduğunu* temin için bu *satırları aynı zamanda bütün yazı arkadaşlarım* adına tam bir vicdan taahhüdünün ifâdesi hâlinde Huzurunuza arz ediyorum. Ulvî kefâletinizle cezâmın sona erdirilmesini ricâ ederek, ellerinizden tekrar öpmeme yüksek müsaadenizi dilerim, Ulu ve Aziz Şefim."

Cumhurbaşkanı, başvuruyu 5 Ocak 1945 târihinde Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na iletmiştir. Fakat bu girişimden de olumlu bir sonuç alınamadığı anlaşılıyor. **BCA BMGMK.** [Katalog Numarası: 30 10/85 562 6].

Ancak, yine hatırlanmalıdır ki, daha 1944 yılında, *Tan* ve *Vatan* gazetelerinde bu yönde bağlantılar kurulmaya ve dış faktörlerin etkisinin artmaya başlamasının önemine dikkat çekilmeye başlanmıştı bile... Söz konusu gazetelerin kapatılmalarının bir nedeni de, herhâlde bu türden "taklit" hevesleriydi.[66] Unutulmasın ki, İnönü, 1945 yılının ilk günlerinde yaptığı bir konuşmada da, "Dâhili anlaşma, birbirimize dayanma bakımından, harb nihâyeti yeni mevzular çıkaracaktır. O da gâlip devletlerin prensiplerine, siyâsetlerine, her türlü zevklerine uymak gibi taklit havasıdır. Buna karşı millî varlıkla ve her taraftan gelecek telkin ve propagandalara milletin bünyesinde mevcut kudret ve kuvvetle mukâvemet edeceğiz [ve] icâb ederse her türlü tedbirleri alacağız [ve] eğer yoldan çıkanlar azgın bir hâle gelirlerse, bütün şiddetimizi kullanacağız. Balkanlar son vaziyeti almaya başlamadan önce, her türlü cereyanlar başlamıştır. Bu cereyanların önüne geçmekte memleketimizde aslâ tereddüt etmeyeceğizi hissettiler ve istikbâlde de böyle yapacağız. Az[ın]lık da olsa, yabancı devletlerin politikasına, sempatisine dayanarak bir siyâset tâkip etmelerine aslâ müsaade etmeyeceğiz." diyordu.[67]

Tam da bu aşamada, Amerikan basın heyetinin ziyâretinden yaklaşık bir ay ve Sovyetler Birliği'nin Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı feshettiğini ilân etmesinden hemen sonra, söz konusu üç gazetenin, aynı anda ve Ahmet Emin Yalman'ın anılarına göre, bizzat Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun son derece aceleci davranılmasını talep etmesi sonucunda, yeniden yayın hayâtına dönebilmeleri, elbette dış politikanın doğrudan bir yansıması olarak kabûl edilmelidir.

Hatırlanacağı gibi, gerek *Vatan* ve gerekse *Tan* gazetesi, savaş yılları içinde müttefik dâvâsına olan yakınlıkları ile tanınmışlardı. *Vatan* gazetesi, Anglo-Sakson dünyâsına ve bu arada ABD'ye olan yakınlığı ile biliniyordu. *Tan* gazetesi ise, müttefiklerin sâdece ABD ile İngiltere'den ibâret olmayıp, Sovyetler Birliği'ni de kapsadığını hatırlatma çabası içinde olmuştu. *Vatan* gazetesinin yeniden yayınlanabilmesi, Washington ve Londra açısından olumlu bir işâret olarak görülebilirdi. Diğer yandan, kapatılmadan önce özellik-

66 *Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz.* Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 361-369.

67 **İsmet İnönü (Konuşma, Demeç, Makâle, Mesaj ve Söyleşiler)**, (1944-1950), s. 6.

le Dışişleri eski Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın yazıları ile Türk-Sovyet ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi yolunda yayın yapmış olan *Tan* gazetesinin[68] yeniden yayınlanabilmesi de, Moskova açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendirilebilirdi. Nihâyet her iki gazetenin önde gelen isimleri, Ahmet Emin Yalman ile Zekeriyâ Sertel, bilindiği gibi, gazetecilik eğitimlerini ABD'de yapmışlardı ve tek başına bu dahi, ABD'nin dikkatine sunulabilecek bir noktaydı. *Tasviri Efkâr* gazetesi için benzer özellikler bulmak kolay değildir. *Tasviri Efkâr*, savaş yıllarında zaman zaman Mihver devletlerine yakınlığı ile kendisini göstermişti. Bununla birlikte, onun da açılmasına izin verilmesi ilginçtir. Yeni adı ile *Tasvir* gazetesinin de en azından Anglo-Sakson dünyâsına yakın davranacağı düşünülmüş olmalıydı. Ancak, yayın hayâtına yeniden başlayabilen günlük gazeteler bununla sınırlı kalmıştı. 1944 yılının Mayıs ayı civârında kapatılmış bulunan diğer dergilerin açılması yönünde herhangi bir girişim olmamıştı.[69]

3. CHP İÇİNDE BİR TARTIŞMA: MUHİTTİN BAHA PARS'IN TBMM VE CHP MECLİS GRUBU GÖRÜŞMELERİNİN BASINA VE KAMUOYUNA SERBESTÇE SUNULABİLMESİNE İMKÂN SAĞLANMASINA YÖNELİK ÖNERİSİ VE SİYÂSÎ YANKILARI

Yayın hayâtına yeniden başlayan *Tan* gazetesinde eski eleştirel yaklaşımın hiç azalmadan devâm ettiği hemen fark ediliyordu. Zekeriyâ Sertel, *Tan* gazetesinin yayına başlamasından sâdece dört gün sonra, 28 Mart'ta, "söz ve fikir hürriyeti"nden söz ediyordu:

> "Söz ve fikir hürriyeti olmayan yerde, efkârı umûmîye aydınlanamayacağı için, millî birlik de teessüs edemez. Konuşulamayan memleketlerde, birlik değil, disiplin te-

68 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 346-349.

69 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s, 219-230.
Bu arada CHP Genel Sekreterliği, 25 Nisan 1945 târihli genelgesinde, CHP Genel İdâre Kurulu'nun 15 Mart târihli toplantısında, "illerde parti teşkilâtı tarafından çıkarılan gazeteler ve dergiler meselesini inceleyerek, parti teşkilâtımızın gelir ve giderleri ile partiye âid olmak ve parti tarafından idâre edilmek üzere gazete çıkarmalarını uygun görmediği"ni açıklıyordu. "Parti tüzüğümüzün 154. maddesine uymak, gelir ve giderleri kendisine âid olmak şartı ile bir partilinin çıkaracağı gazeteye mümkün maddî ve mânevî yardımın yapılmasının daha uygun olacağı düşün[ül]erek, hâlî hazırda illerde parti teşkilâtımız tarafından çıkarılan gazetelerin" bu şekle uydurulmasına karar verilmişti. **BCA CHP K**, [Katalog Numarası: 490 01/5 26 18].

essüs edebilir. Disiplin başka, millî birlik başka şeydir. İkisini birbirine karıştırmamak lâzımdır. (...) Onun için, millî birlik dediğimiz zaman, kasd ettiğimiz mânâyı iyi kavramamız lâzımdır. Tenkit ve münâkaşa, birliği bozan bir âmil değil, [ama] onu perçinleyen bir unsurdur."[70]

Zekeriyâ Sertel'in yazısında kullandığı argüman da dikkat çekicidir. Sertel, millî birliğin sağlanması amacı ile, "söz ve fikir hürriyeti"nden söz ediyordu. Burada talep edilen "söz ve fikir hürriyeti" kadar, belki de ondan daha önemli olan nokta, bu talebin temellendirilmesinde ve seslendirilmesinde kullanılan gerekçedir. Millî birlik gibi ideolojik meşrûiyeti o sırada tartışılamayacak bir amacın ortaya konulması, kanımca vurgulanmalıdır. Sâdece talebin kendisi üzerinde yapılan vurgular, eksik ve yanıltıcıdır. Aksine, bu noktada, yeni fikirlerin ve görüşlerin siyâsî ve ideolojik meşrûiyetlerinin nasıl temellendirilmek istendiğine de dikkat edilmelidir. Tablo ancak bu şekilde tamamlanabilir. Muhalefetin geleneksel ideolojik meşrûluk kaynaklarını kullanma isteği, burada açıkça kendisini gösteriyor. Bu nokta çok önemlidir. Çünkü, muhalefetin kendisine ideolojik bir meşrûluk çerçevesi çizmek zorunda hissettiğini ve bunu yaparken de, yönetimin meşrûluk çerçevesi içinde kalmaya özen gösterdiğini açığa çıkarır.

Sâdece iki gün sonra, yine *Tan* gazetesinde ve "Görüşler" sütununda yayınlanan ve muhtemelen Sabiha Sertel tarafından kaleme alınan, "Hürriyet ve Devlet Otoritesi" adlı yazıda ise, şu görüşlere yer veriliyordu:

> "Devlet otoritesi, halk hesâbına ve halktan aldığı kuvvetle, ancak halkın menfaatlerini tanzim için bir kuvvet ve otoritedir ve dizginleri sâdece halkın elindedir. Bunun aksi, demokrasinin tam aksi olan, faşizmdir."[71]

Hemen ertesi gün, yine *Tan* gazetesinin "Görüşler" sütununda yayınlanan ve muhtemelen yine Sabiha Sertel tarafından kaleme alınan "Halk Cephesi ve Millî Birlik" adlı yazıda ise, faşizme karşı "müşterek cephe" teorisi şöyle ifâde ediliyordu:

> "Bugün demokrat, sosyalist halk kitlelerinin hakkını müdâfaa eden unsurlar, bu müşterek cephede birleşmiş bulunuyorlar. (...) Bütün terakki seven unsurların bir-

70 Zekeriyâ Sertel, "Millî Birlik Ne Demektir?", **Tan**, (28.3.1945).

71 Se. Se., [Sabiha Sertel], "Hürriyet ve Devlet Otoritesi", **Tan**, (30.3.1945).

leştiği cephe, her memlekette, bu reaksiyoner unsurlarla mücâdele etmektedir. Bu cephe, aynı zamanda millîdir. (...) Düşmanı [ise], faşizm ve fikrî irticâdır."[72]

Bu sırada *Tan* gazetesinin "Görüşler" sütununda, hayli sert bir üslûpla kaleme alınmış eleştirel yazılar hemen dikkati çekiyordu.

Nisan ayının ilk yarısında bir başka ilginç ve önemli gelişme de, CHP ile ilgili olacaktır. Muhittin Baha Pars'ın, 3 Nisan'da, CHP Meclis Grubu'na verdiği ve "Meclis görüşmelerinin ve [CHP Meclis] Grubu müzâkerelerinden neşrinde mahzur olmayanlarının yayınlanması hakkındaki" önergesi, CHP Meclis Grubu'nda görüşülür.[73]

Hatırlanacağı gibi, tek-parti döneminde, basın organlarının muhabirleri TBMM'de bulunamazlardı. TBMM'deki görüşmelere ilişkin bilgiler de, ancak TBMM Zabıt Kalemi'nden basına dağıtılan özetlerle iletilirdi. Bu sûretle, söz konusu özet basın bildirilerinin, TBMM'de dile getirilen eleştirilere yer verilmeden basına sunulması ve TBMM'deki görüşmelerin ve tartışmaların, basından ve dolayısıyla da kamuoyundan gizlenmesi, kolayca mümkündü ve uygulama da zâten bu yöndeydi.[74]

Pars'ın önergesi, CHP Meclis Grubu'nda görüşülmüş ve daha sonra da tartışılmak üzere CHP Meclis Grubu İdâre Heyeti'ne iletilmişti. Bu arada, Başbakan Şükrü Saraçoğlu da önergeyi kabûl etmişti.[75] CHP Meclis Grubu'nda söz alan konuşmacılar, "Meclis [TBMM] Zabıtları'nın daha çabuk neşri ve basına daha geniş ölçüde intikâli ve Grupta [CHP Meclis Grubu'nda] görüşülmekte olan işlerden, halkın ittılaına arzı lüzumlu ve faydalı görüşmelerin yayınlanması [gereği] üzerinde ittifak" etmişlerdi.[76] "Bu arada, Grup [CHP Meclis Grubu] açık müzâkerelerinin mümkün olduğu kadar sık yapılması arzusu da ileri" sürülmüştü.[77]

Gelişmenin bir başka ilginç yanı da, yukarıdaki bilgilerin ba-

---

72 Se. Se., [Sabiha Sertel], "Halk Cephesi ve Millî Birlik", **Tan**, (31.3.1945).

73 "Meclis Parti Grubu'nda [CHP Meclis Grubu'nda] Müzâkerelerin Açık Olması Teklif Edildi", **Tan**, (4.4.1945); Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 549-554. Ayrıca bkz. Kara, **age**, s. 247-248; Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 2), s. 427-428; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 71-72.

74 Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 355-359.

75 **Tan**, (4.4.1945).

76 **Tan**, (4.4.1945).

77 **Tan**, (4.4.1945).

sına ve dolayısıyla da kamuoyuna, CHP Meclis Grubu Başkan Vekilliği'nin resmî tebliği ile duyurulmasıydı ki, bu da, başlı başına yeni ve önemli bir gelişme sayılırdı.[78]

Pars'ın önergesi, 10 Nisan'da CHP Meclis Grubu'nda yeniden ele alınacak ve CHP Meclis Grubu İdâre Heyeti'nin konuya ilişkin hazırladığı rapor okunacaktır. İdâre Heyeti'nin raporunda, basının TBMM'deki görüşmeleri izlemesinin ve TBMM'deki görüşme ve tartışmaların basında yayınlanmasının yararları vurgulanıyor, CHP Meclis Grubu'ndaki görüşmelerin de, gizlilik gerektirmediği sürece, açık yapılması gereği üzerinde duruluyor ve CHP Meclis Grubu gizli görüşme tutanaklarının da yayınlanabileceğine dikkat çekiliyordu.[79]

Raporda, bu hususlar şöyle kaleme alınmıştı:

> "Gazetelerin Meclis görüşmelerini daha ilgi ile tâkip ve neşretmeleri ve milletvekillerinin sözlerini objektif şekilde umûmî efkâra intikâl ettirmeleri[nin] faydalı olacağı mütâlaa edilmektedir. [CHP Meclis] Grubu görüşmelerinin gizli tutulmasında zarüret olmayanların açık yapılması veyâ gizli görüşme zabıtlarının neşrinde mahzur olmayanların yayınlanması, [Cumhuriyet Halk] Parti[si] Tüzüğü'nün [Nizamnâmesi'nin] 110. maddesinin son fıkrası hükümlerine göre, Grup üyelerinden her biri tarafından istenebilir. Bunu, [CHP Meclis] Grubu İdâre Heyeti üyesi dahi şahısları nâmına yapabilirler ve [CHP Meclis] Grubu Genel Kurulu karar verdiği takdirde, bu istekler yerine getirilir."[80]

Görüldüğü gibi, raporda, CHP Nizamnâmesi'ne atıfta bulunulmak sûreti ile, özel bir karar almaktan kaçınılmıştı. Dolayısıyla da, uygulama, ancak parti mevzuatı çerçevesinde sürecekti. Gerçekten de, Pars'ın önergesinin sâdece birinci kısmı gerçekleşebilecek, ikinci kısmı, yâni CHP Meclis Grubu'ndaki görüşmelerin ve tartışmaların yayınlanması, bu dönemde de söz konusu olamayacaktır. Hattâ CHP Meclis Grubu Zabıtları'nın yayınlanması da, bir daha gündeme bile gelmeyecektir.[81]

78 **Tan,** (4.4.1945).

79 **Tan,** (11.4.1945); **Cumhuriyet,** (11.4.1945); **Ulus,** (11.4.1945).

80 **AT,** Sayı: 137, (Nisan 1945).

81 CHP Meclis Grubu Zabıtları'nın tümü hiçbir zaman yayınlanmadığı gibi, bugün dahi âkıbetlerinin ne olduğu belirsizdir! Bkz. **CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924),** (Yayına Hazırlayanlar: Yücel Demirel ve Osman Zeki Konur), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002; Yücel Demirel, "Bir Belge: Cumhuriyet Halk Partisi'nin Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde Bulunan Tek Toplantı Tutanağı", **Mete Tunçay'a**

Görüşmeler sırasında, Recep Peker, Hikmet Bayur ve önergenin sâhibi Muhittin Baha Pars ile Başbakan Şükrü Saraçoğlu, önergeyi desteklemişlerdi.[82] Peker, TBMM'deki komisyon görüşmelerinin de yayınını talep etmişti. Pars ise, amacın, halkın Meclisin ve CHP'nin çalışmaları hakkında haberdâr edilmesi olduğunu belirtmişti. Bayur, bu tür bir uygulamaya geçilecekse, bu takdirde, görüşmelerin basına açıklanmasından önce, konuşma metinlerinin konuşmacıların onayından geçirilmesi gerektiğine işâret etmişti. Saraçoğlu ise, TBMM görüşmelerinin basın tarafından izlenmesinin ve yayınının hükümet tarafından da desteklendiğini belirtmişti.[83]

Bunun sonucunda, "Grup'ta [CHP Meclis Grubu'nda] görüşmeler [artık] açık olarak yapılacak"tı. "Mecliste [TBMM'de] söylenenlerin olduğu gibi halka bildirilmesi" kararlaştırılmıştı. "Arzu edenler, [Türkiye] Büyük Millet Meclisi Zabıtları'nı da alabilecekler"di. Hattâ, "Meclis [TBMM] Encümen [Komisyon] görüşmeleri[nin] de, kâbil oldukça, bildirilmesi tebârüz" etmişti.[84]

Meclis çalışmalarının basından ve dolayısıyla da kamuoyundan tamâmen tecrid edilmiş olması, tek-parti döneminin alışılagelmiş bir uygulamasıydı ve artık bundan hiç olmazsa kısmen vazgeçiliyordu. Bu, şu anlama geliyordu: Basın, bundan sonra, TBMM'deki çalışmaları, görüşmeleri ve tartışmaları serbestçe izleyebilecek ve kamuoyuna doğrudan sunabilecekti. Meclis ile basın ve kamuoyu arasındaki resmî bağlantılar artık ortadan kalkmaya başlamıştı. Diğer yandan, CHP'deki çalışmalar için aynı açıklık söz konusu değildi. Zâten bundan sonra da bu konuda önemli bir gelişme görülmeyecektir.

Fâik Ahmet Barutçu, 3 Nisan 1945 târihli günlüğünde, bize bu gelişmenin perde arkasını yansıtıyor:

> "[CHP] Bursa mebusu Muhittin Baha Pars'ın, [CHP Meclis] Grubu'ndaki müzâkerelerin, hârici siyâsete taallük eden kısımları müstesnâ olmak üzere, açık olarak yapılması ve müzâkere zabıtlarının gazetelerde günü gününe yayınlanması hakkında verdiği takrir, hararetli görüşmelere meydan verdi. (...) Muhittin Baha [Pars'a] na-

Armağan, (Derleyenler: Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 751-760.

82 **Cumhuriyet**, (11.4.1945).

83 **AT**, Sayı: 137, (Nisan 1945).

84 **Tan**, (11.4.1945).

zaran, Meclis ile memleket arasında, milletle mebuslar arasında uçurumlar vardı. Birinci [Türkiye] Büyük Millet Meclisi zamânında mebuslara ihtiram gösterilirdi. Nereye gidilse halkın ayağa kalktığı görülürdü. Şimdi bunun yerine istiskâl kâim olmuştur. Halbuki mebuslar murâkabe ve tenkit vazifelerini hakkiyle yapıyorlardı. Ama hârice aksettirilmiyordu. 'Müzâreleri açık yapalım... Millet bizi olduğumuz gibi tanısın... Bu, hükümetin de itibârını artıracaktır.' diyordu. Bu mevzuda birçok hatipler konuştu. Köprülüzâde Fuat [Fuat Köprülü], daha ileri gitti. Mebusluğundan utandığını söyledi. Hükümete ağır hücumlar yaptı. Hikmet Bayur, Meclis [TBMM] müzâkerelerinin dahi matbuata aksettirilmediğini, hattâ gazete muhabirlerinin bildirdikleri müzâkerelerin neşrinin hükümetçe men ve sâdece Anadolu Ajansı tarafından verilen parçaların neşrine inhisar ettirildiğini gazetecilerden işittiğini söyleyerek, hükümete hücüm etti ve her zamanki gibi, hükümeti acz ile beceriksizlikle ithâm eti.

Hamdullah Suphi [Tanrıöver] Bey, hürriyeti, demokrasiyi, serbest intihâbı ve partilerin teaaddütünü methetti. Komünizme bu yoldan karşı koymak lüzümunu ileri sürdü.

Başvekil [Başbakan Şükrü Saraçoğlu], sonunda cevap vererek, açık müzâkere taraftârı olduğunu söyledi. 'Nizamnâme, bunu istemek hakkını her mebusa veriyor" dedi ve bu hakkını kullanacak mebusun yanında bulunacağını ilâve etti. 'Bizim açık müzâkereleri isteyecek kadar kendimize güvenimiz vardır. (...) Açık müzâkereler, tenkitleri de ölçülü, olgun hâle getirir.' dedi.

[Başbakan Şükrü Saraçoğlu], Hikmet Bayur'a da cevap vererek, Meclis müzâkerelerinin kendi taraflarından neşredilmemesi hakkında gazetelere tebligat yapıldığından aslâ haberdâr olmadığını, şâyet böyle bir şey varsa [bile], bugünden itibâren bunun kaldırılmış olduğunu söyledi.

Bu müzâkerelerin bir faydası oldu. Meclis müzâkerelerinin günü gününe gazetelere aksettirilmesi ve gazetelerin bu müzâkereleri serbestçe neşretmeleri böylece sağlanmıştır."[85]

Barutçu, günlüğünde, bu bilgileri verdikten sonra, çok daha ilginç bir noktaya değiniyor ve bizzat İnönü'nün bu gelişmeler karşısındaki duyarlılığını, aşağıdaki satırlarda açıkça belli ediyor:

"Dün Reisicumhur [İsmet] İnönü, partiye gelmişti. Münhal mebusluklar için bu defâ parti tarafından namzet gösterilmeyerek, halkın serbest intihâbını tecrübe etmek fikrini ileri sürüyorlardı. Buna Başvekil [Başbakan Şükrü Saraçoğlu] ile [CHP] Genel Sekreter[i Memduh Şevket Esendal] pek taraftar değiller. Halbuki bu çok güzel

85 Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 715-716; Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 715-716. Ayrıca bkz. Gürkan, **age**, s. 168-170.

bir adım olur. Şu Meclisi bir memur Meclisi hâlinden kurtarıp, tam bir Millet Meclisi hâline getirmek, ne kadar lüzumlu bir şeydir. Memurdan da mebus olmalı, ama serbest intihap usûlü ile... Hiç değilse muayyen bir miktardaki namzetleri parti gösterip, üst tarafını serbest bırakmalı... İnönü'nün düşünceleri istikbâl için demokratik bir rejimin teâmülü yolunda pek ümit vericidir. Bu kanatte bir [CHP Umumî İdâre Heyeti üyesi] Cevat Dursunoğlu benimle birliktedir.

Reisicumhur [İsmet İnönü] Muhittin Baha [Pars]'ın takriri üzerine Mecliste kopan gürültünün ardında bir düzen olup olmadığını soruşturuyor. [CHP Genel Sekreteri] Memduh Şevket [Esendal] Bey, bu kanaatte değildir. Reisicumhur'un kanaati, bir tertibin mevcut olduğu merkezindedir. Mecliste bir bölünme olabilir. İstidat dışarıdaki dışarıdaki eski politikacıların [Barutçu'nun bu noktada, Dışişleri eski Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras'ı kasd ediyor olması çok yüksek bir ihtimâldir] gayretleri ile de destekleniyor.

[6 Nisan 1945 târihli günlükte ise şu satırlara rastlanıyor:] [CHP Genel Sekreteri] Memduh Şevket [Esendal] Bey, partide odama geldi. [CHP Umumî İdâre Heyeti üyesi] Cevat Dursunoğlu ile berâberdik. Bu sabah İnönü ile görüşmüş olduğunu ve Mecliste geçen münâkaşalarla kafasının meşgûl olduğunu ve münâkaşaların arkasında bir tertip aradığını söyledi. Grubun müzâkere zabıtlarını getirtip, baştan aşağı okumuş... Hamdullah Suphi [Tanrıöver]'i bir maksat arkasında konuşmuş olmak töhmetinden istisnâ ediyor. Yalnız Celâl Bayar vehmi mevcut... Ben fikirlerimi yukarıda yazdığım şekilde tekrarladım. 'O münâkaşalarda bir tertip sezmiyorum. Ancak bir tertibe doğru istidat olduğu kanaatindeyim. Hârici şartlara göre, 'fraction' da olabilir' dedim."[86]

Âsım Us da, Hâtıra Notları'nda, bize şu bilgileri veriyor:

"5 Nisan 1945... Dâhilî cereyanlar ve hâricî vaziyet...

Bugün öğleden sonra saat beşte Marmara Köşkü'nde Cumhurbaşkanı'nı ziyâret ettim. Salı günkü parti [CHP Meclis] Grubu müzâkereleri hakkındaki mütâlaamı sordu. Hâricî vaziyetin tesiri altında dâhilî işlerimizde de bâzı değişikliklere lüzum görenler bulunduğunu söyledim.

[İnönü], 'Hamdullah Suphi [Tanrıöver] böyledir. Fakat [Fuat] Köprülü'ye ne diyeceksin?' dedi.

'[Fuat] Köprülü, hükümetten memnun değildir. 'İtimâdım yoktur' diyor. Hükümet[in] bütün milletvekillerinin oybirliği ile yerinde durması iktizâ etmez. Bir azlığın hükümete itimat etmemesini tabiî bulmalıdır. Ekseriyetin [hükümete] itimâdı vardır.' dedim.

86 Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 716-717; Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 549-550.

[İnönü], 'Doğrudur. Fakat bu hareketlerde bir tertip var mıdır?' diye sordu. (...)

Umûmî vaziyet parti içinde bir ayrılığa doğru gidiyor. Müsâit bir zaman gelince, aykırı vaziyette olanların açığa vurulması ve bir tasfiyeye gidilmesi ihtimâli kuvvetlidir. (...)

Hamdullah Suphi [Tanrıöver], parti [CHP Meclis] Grubu'nda, intihâbatta serbestîye gidilmek lüzûmunu ileri sürdü. Bu, olsa olsa, [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin, kendi namzetleri dışında, müstakil namzetlere yer vermesi ile mümkün olur. Bu sûretle de, parti dışında olan bir takım namzetler, parti namzetlerine galebe ederse, Meclîste müstakiller bulunur. Yâhut [Ali] Râna [Tarhan] Bey'in ikinci partisi [CHP Müstakil Grubu],[87] intihâbatta ayrıca çalışır."[88]

Âsım Us'un yazdıkları üzerinde kısaca durmakta yarar vardır. Us'a göre, dış faktörler iç politikayı etkilemeye başlamıştı. Us'un ilk saptaması budur. CHP içinde yönetimden memnun olmayanlar vardı ve bunlar görüşlerini açığa vurmaktan çekinmemeye başlamışlardı. Ancak, ileride, uygun bir zamanda, parti içinde "aykırı vaziyette olanların açığa vurulması" mümkündü ve "açığa vurulanlar" "tasfiye" edilebilirdi. İleride bu öngörünün tamâmen doğru çıktığını göreceğiz. Us'un ikinci ihtimâli, eski bir geleneğin devâmı yönündeydi ve bağımsız milletvekillerinin, seçimi kazanabildikleri takdirde, TBMM'ye katılabilmeleri imkânının gündeme getirilmesinden ibâretti.[89] Bir diğer ihtimâl de, CHP Müstakil Grubu'nun seçimlerde ayrı bir grup olarak "çalışması"ydı. Bundan kastedilen mânâ, herhâlde Müstakil Grubun seçimlere ayrı bir aday listesi ile girebilmesinin sağlanmasıydı. Bu sırada Müstakil Grubun bu yönde bir işlev görmesi, henüz hiçbir şekilde gündeme gelmemişti ve ileride göreceğimiz gibi, gelmeyecektir de...

Kanımca, burada önemli olan nokta, İnönü'nün gelişmeler konusunda ihtiyatlı olmayı tercih etmesi ve TBMM'ye dışarıdan müdahalede bulunulup bulunulmadığı ve ayrıca muhalif milletvekilleri arasında bir işbirliği olup olmadığı konularında araştırma yapmaya gerek duymasıdır.

Fûat Köprülü, aradan tam iki yıl geçtikten sonra, o günlere ilişkin olarak şunları yazacaktır:

87 CHP Müstakil Grubu hakkında ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 72-82 ve 299-318.

88 Us, **age**, s. 633-634; Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 550-551; Kara, **age**, s. 247-248.

89 Bağımsız milletvekilliklerine ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 30-46 ve 285-298.

"Henüz [Cumhuriyet] Halk Partisi içinde iken bâzı mühim meselelerde, hükûmet aleyhinde şiddetli tenkitlerde bulundum. Bunu yaparken, sâdece vicdânımın emrine itaat etmiştim. Bundan iki sene evvel, Nisan [ayı] [1945 yılı] başlarında, [Cumhuriyet] Halk Partisi [Meclis] Grubu'nun kapalı bir içtimâında, tek-parti sisteminin artık devâm edemeyeceğini, [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin, kendi içtüzüğüne [nizamnâmesine] göre, siyâsî bir parti değil, ancak bir diktatörlük teşkilâtı sayılabileceğini, bunun Anayasaya aykırı olduğunu uzun uzun anlattım. (...)

Fakat, yine o gün de, şimdi olduğu gibi, insaftan ve itidalden ayrılmadım. Mesûliyetin şahıslara değil, sisteme, zihniyete âid olduğunu ve eğer mutlaka şahsî mesûliyet aranmak isteniyorsa, yıllardan beri gelip geçmiş bütün milletvekilleri ile berâber, kendimi de mesûl tuttuğumu itirâf ettim ve gözlerimi istikbâle çevirerek, elbirliği ile memlekette demokrasinin, Anayasanın hâkimiyetini tesis husûsunda çalışmamız lâzım geldiğini söyledim."[90]

Bu gelişmenin önemini ve anlamını, Zekeriyâ Sertel, *Tan* gazetesinde yayınlanan, "Parti Grubu'nda Verilen Karârın Ehemmiyeti" adlı yazısında ele alıyor ve CHP Meclis Grubu'ndaki görüşmelerin gizli cereyân ettiğini, bu nedenle TBMM'de de herhangi bir tartışma olamadığını, *TBMM Tutanak Dergisi*'ni herkesin okuyamadığını, TBMM Genel Sekreterliği'nin görüşme özetlerini Anadolu Ajansı aracılığı ile basına dağıttığını, basın mensuplarının TBMM'deki görüşmeleri, bizzat izleyebilseler dahi, doğrudan yazamadıklarını ve son zamanlarda da, TBMM'deki görüşmelerin yayın hakkının Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü'ne verildiğini hatırlatıyor ve şu değerlendirmede bulunuyordu:

"Takrir, Grup [CHP Meclis Grubu] toplantısında uzun münâkaşalara sebep oldu. Halbuki Anayasa ile teyid edilen ve zâten demokrasinin ilk şartı olan Meclis [TBMM] müzâkerelerinin neşri hakkı üzerinde münâkaşaya lüzum bile görülmemek icâb ederdi. Meclis [TBMM] müzâkerelerinin yalnız Meclis [TBMM] Umûmî Sekreterliği tarafından Anadolu Ajansı vâsıtası ile bir hulâsasının neşri, parlamento sistemi [ve] demokrasi zihniyeti ile barışamazdı. (...) Bu sebeple, Parti Grubu [CHP Meclis Grubu] toplantısında, hattâ Grup [CHP Meclis Grubu] görüşmelerinin de açık olmasına karar verilmesi, bir hatânın düzeltilmesi bakımından sevinçle karşılanmaya değer bir hâdisedir."[91]

---

90 Fuat Köprülü, "Bu Gaflet Daha Ne Kadar Sürecek?", **Kuvvet,** (26.4.1947); Fuat Köprülü, **Demokrasi Yolunda,** s. 339-342.

91 Zekeriyâ Sertel, "Parti Grubu'nda Verilen Karârın Ehemmiyeti", **Tan,** (13.4.1945). Ayrıca bkz. Adnan Cemgil, "Fransız Aydınlar Faşizme Karşı", **Tan,** (4.4.1945).

Zekeriyâ Sertel, bir yazı dizisinde, bir Amerikalı gazetecinin Türkiye izlenimlerine yer veriyor ve Amerikalı gazetecinin görüşlerine ve izlenimlerine hak vererek, son derece ılımlı ve imâlı bir üslûpla, Ankara'yı ve yönetimi eleştiriyordu.[92] Yine Zekeriyâ Sertel, bir başka yazısında da, "artık bu devirde matbuat hürriyetine düşmanlık yapılamaz" diyordu.[93] Zekeriyâ Sertel, *Tan* gazetesinde yayınlanan, "Fevkâlâde Tedbirleri Kaldırma Zamânı Geldi mi?" adlı yazısında da, "Biz de [artık] idârî ve siyâsî tedbirleri derhâl kaldırabiliriz. Vatandaşların hürriyetlerini kayıt altına alan fevkâlâde kânunları lağvedebiliriz ve etmeliyiz [de]" şeklinde yazıyordu.[94]

Ahmet Emin Yalman ise, uzun bir yazı dizisinde, Türkiye'de rejimde meydana gelmesi beklenen muhtemel gelişmelerin, daha bu sırada dahi iddiâ edildiği gibi, dış kaynaklı olduğu yolundaki görüşleri reddediyordu:

> "Memleketimizin San Fransisco Konferansı'nda hürriyeti isteyenlerin ve kabûl edenlerin tarafında yer alacağı[ndan] şüphe edilemez. Fakat hürriyet mefhumunun sözde kalmamasına, geniş bir ruhla tatbik edilmesine ihtiyaç vardır. [Fakat] başka milletler buna lüzum gösterdikleri için değil, kendimiz buna inandığımız ve hürriyetten vazgeçmeye hiçbirimiz hiçbir zaman râzı olmadığımız için..."[95]

Bu aşamada, CHP içinde yer alan ve muhalefet odağı olmasa da, en azından bir anda sahne önünde yer almış gibi görünen siyâsî şahsiyetleri biraz daha yakından tanımamız gerekir.

Muhittin Baha Pars, Millî Şef döneminde adı hemen hemen hiç duyulmamış bir milletvekiliydi. TBMM'nin birinci döneminde yer almış, fakat daha sonra bir daha milletvekili seçilememişti. Anlaşılan kendisi Birinci Grup'tan sayılmıyordu. Oysa, birinci dönem TBMM üzerine yapılmış yetkin bir araştırmada, Pars'ın Birinci Grubun önemli bir ismi olduğu açıkça görülüyor. Pars, 1921 yılının Mayıs ayında, Anadolu ve Rumeli Müdâfaai Hukuk Cemiyeti'nin yönetim kurulu üyesi olmuş, Başkumandanlık ya-

92 Zekeriyâ Sertel, "Türkiye Dışından Nasıl Görünür?", **Tan**, (20-21.4.1945).

93 Zekeriyâ Sertel, "Hürriyete Düşman Gazeteci", **Tan**, (1.5.1945).

94 Zekeriyâ Sertel, "Fevkâlâde Tedbirleri Kaldırma Zamânı Geldi mi?", **Tan**, (12.5.1945).

95 Ahmet Emin Yalman, "Hürriyete Doğru: San Fransisco Konferansı Yolundan Röportajlar 7", **Vatan**, (20.4.1945).

sa tasarısına ilişkin önergeyi imzâlamış, 1922 yılının Mayıs ayında Nâfiâ Vekilliği'ne aday olmuş ve nihâyet 1922 yılının Kasım ayında da, Birinci Grubun içinde Maarif Vekilliği'ne aday gösterilmişti.[96] Ancak, Pars'ın, bu önemli etkinliklerine ve görevlerine rağmen, ikinci dönem TBMM'ye yeniden seçilemeyişinin nedenleri bilinmiyor. Pars, Atatürk döneminde bir daha siyâsal yaşama geri dönememişti. Ancak İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasından sonra, 1939 yılında yapılan milletvekili genel seçiminde yeniden milletvekili seçilmeyi başarmıştı. Bu seçimi de İnönü'nün barış politikası çerçevesinde değerlendirmek gerekir.[97]

Pars'ın bu çıkışının, o zamâna kadar muhalif bir söylem içinde olmadığı göz önüne alınacak olursa, beklenmedik bir çıkış olduğu söylenebilir. İnönü'nün de merâk ettiği gibi, gerçekten de Meclis içinde ve dışında yandaşlarının olup olmadığı ise meçhüldür. Pars, bu sırada, Metin Toker'in tanımı ile, "'Celâl Bayar ve arkadaşları'nın âdetâ 'beşincisi'dir."[98] Ancak daha sonra muhalefetten vazgeçecektir.[99] Toker, Celâl Bayar'ın yanında, Adnan Menderes'i, Fuat Köprülü'yü ve Refik Koraltan'ı kastediyor. Görüldüğü gibi, bu târihte henüz ne Celâl Bayar ve ne de arkadaşları siyâsî gündemde yer almışlardı. Pars'ın çıkışının ne ölçüde kişisel ya da ne ölçüde grup dayanışması içinde olduğunu saptamamız mümkün görünmüyor. Celâl Bayar ve arkadaşlarının daha sonraki yıllarda anlatacaklarında ve kaleme alacakları anılarında ise, Pars'ın ismi geçmeyecektir. Toker'in anlatımı, bu aşamada henüz bir muhalefet grubunun oluşmadığı, fakat tek tek muhalifler arasında dirsek temaslarının başlamış olduğu şeklinde anlaşılmalıdır.

Recep Peker, hatırlanacağı gibi, Şirketi Hayriye'nin satın alınması görüşmelerinde ortaya koyduğu açık muhalif tutumunu anlaşılan sürdürüyordu.

Hikmet Bayur'un durumu ise bâriz bir şekilde farklıydı. Bayur, TBMM'ye ilk kez 1935 yılında katılmıştı. Millî Şef döneminde muhalif tutumunu son derece açık bir şekilde ortaya koymaktan çe-

---

96 Ahmet Demirel, **Birinci Mecliste Muhalefet: İkinci Grup**, s. 121, 220, 264, 346 ve 431.

97 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 41-46.

98 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 71.

99 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 71-72.

kinmemişti.[100] Bu nedenle Bayur'un, tam da bu aşamada, siyâsî arenanın en önünde yer alması hiçbir şekilde şaşırtıcı sayılmamalıdır. Aslında Hikmet Bayur, CHP içindeki ilk muhalifti.[101] Celâl Bayar da, yıllar sonra anılarında, Hikmet Bayur'un CHP içindeki ilk muhalif üye olduğunu yazacaktır.[102] Metin Toker, Hikmet Bayur'un bu sıradaki siyâsî konumunu şöyle değerlendiriyor: "Fakat Hikmet Bayur bir 'grup adamı' değildir ve Celâl Bayar ve arkadaşlarına fazla sokulmamaktadır. Aynı paralelde çalışmaktadırlar. Buna mukâbil temasları azdır."[103]

Metin Toker'in yazdığı gibi, Bayur'un bu sırada Bayar ve arkadaşları ile yakın temasta olduğu yolundaki bilgiye de, ihtiyat ve kuşku ile yaklaşmak gerektiği kanısındayım. Çünkü, İnönü dahi, gerek Pars'ın, gerek Köprülü'nün ve gerekse Tanrıöver'in isimlerini sayarken, ileride ön plâna çıkacağını göreceğimiz Celâl Bayar ve arkadaşlarından henüz hiç söz etmiyordu. Kezâ Hikmet Bayur'dan da... CHP içinde bu sırada kendisini gösteren muhalefet, aslında gelecekte göreceğimiz muhalif isimler ile benzerlik taşımamaktadır. Bir tek Fuat Köprülü ismi, bu saptamanın dışında tutulmalıdır. Köprülü de, İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasından sonra TBMM'ye katılabilmişti. Ancak onun da bu sırada diğer isimler ile yakın bağları olduğuna ilişkin bir bilgi ya da işâret bulunmuyor.

Metin Toker'in anlatımının, bu sırada muhalefetin henüz bir grup hâlinde bulunmadığı ve ilişkilerinin de dirsek teması ile sınırlanmış dar bir çerçevede kaldığı şeklinde yorumlanması, daha doğru olacaktır. Bu durumda, bahar aylarında ortaya çıkan muhalif isimlerin, daha ziyâde bireysel düzeyde bir muhalefet oluşturdukları, ama henüz bir muhalefet grubu ya da odağı oluşturamadıkları izlenimi doğuyor.

Zâten henüz bu aşamada, CHP içinde beliren muhalif tutumun,

---

100 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 141 ve 305-306 ve (Cilt: 2), s. 74-77, 223, 229, 264, 293, 354, 357, 382, 550, 554, 556 ve 573.
Hikmet Bayur, 15 Ocak'ta açılması öngörülen Ege tütün piyasasının açılmasından birkaç gün önce, 9 Ocak'ta, CHP Meclis Grubu toplantısında, "müstahsili korumak maksadı ile, tütün piyasasında alınması gereken tedbirler" hakkında bir önerge vermiş ve Bayur'un önergesi, Ticâret Bakanı Celâl Sâit Siren ile Gümrük ve Tekel Bakanı Suat Hayri Ürgüplü tarafından yanıtlanmıştı. **AT**, Sayı: 134, (Ocak 1945).

101 Tekir Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 198.

102 Celâl Bayar, **Başvekilim Adnan Menderes**, s. 29-30. Ayrıca bkz. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 73.

103 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 71.

yönetimce nasıl değerlendirileceği ve nasıl bir tepki ile karşılaşacağı da belli değildi. Hatırlanacağı gibi, daha Millî Şef döneminde, 1944 yılının bahar ve yaz aylarında kendini göstermiş olan muhalif tutuma karşı alınan sert tavır da unutulmuş değildi.[104] Bu örnek, benzer muhalif tavırların zaman zaman sert bir şekilde önlendiğinin göstergesiydi. Şimdi de benzer bir hareketin nasıl bir sonla karşılaşacağı tamâmen belirsizdi ve bu konuda henüz olumlu bir işâret de görülmemişti. İnönü'nün muhalif üyeler üzerinde ısrarla ve dikkatle durması da, zâten yönetimin muhalefete yaklaşımının bir göstergesiydi. Bu tutum da muhalifler açısından müsbet olarak değerlendirilemezdi.

4. ANKARA'NIN SATRANÇ HAMLESİ: TÜRK-SOVYET GÖRÜŞMELERİ İÇİN ÇAĞRI

Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper, daha önce plânlandığı gibi, Türk Hükûmeti ile görüşmelerde bulunmak amacı ile 3 Nisan'da önce Moskova'dan Erzurum'a ve daha sonra da 4 Nisan'da Ankara'ya döner.[105] Aynı gün, 4 Nisan'da, Selim Sarper, Başbakan Şükrü Saraçoğlu ve Dışişleri Bakanı Hasan Saka ile görüşür.[106]

Bu sırada, yine aynı gün, 4 Nisan'da, Londra'nın Türk-Sovyet ilişkileri hakkındaki görüşü de, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson tarafından Türk Hükümeti'ne resmen iletilir. Buna göre, Ankara Moskova ile görüşmelerde bulunmaya hazır olmalıydı. Montrö Antlaşması ise, çok taraflı bir konuydu.[107]

Sovyet resmî notası, yine aynı gün, 4 Nisan'da, Ankara tarafından resmen yanıtlanır.[108] Ankara'nın yanıtında, Türk-Sovyet dost-

104 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak. **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 339-363.

105 **AT**, Sayı: 137, (Nisan 1945); **Tan**, (4.4.1945); **Ulus**, (4.4.1945); **Vatan**, (4.4.1945). Ayrıca bkz. Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, s. 278.

106 **Cumhuriyet**, (5.4.1945).

107 Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 140; **Savaş Yılları**, s. 253-254. Ayrıca bkz. Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 11.

108 **Vatan**, (7.4.1945); **Tan**, (7.4.1945). Ayrıca bkz. Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 250; Weisband, **age**, s. 384; **OTDP**, s. 200-201; Ataöv, **Turkish Foreign Policy**, s. 126; Ülman, **age**, s. 52; Bilge, **age**, s. 268; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 278-279; **Savaş Yılları**, s. 254-255; Burçak, **agm**, **Siyâsal Bilgiler Okulu Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 1-2, (1947), s. 199; Armaoğlu, agm, **SBFD**, Cilt: 13, Sayı: 2, (Haziran 1958), s. 177; Gönlübol ve Ülman, "Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı (1945-1965)", **SBFD**, Cilt: 21, Sayı: 1, (Mart 1966), s. 150; **Açıkalın, agm, International Affairs**, Cilt: XXIII, No: 4, (Ekim 1947), s. 487.

luğunu övmesi, gâyet ılımlı bir üslûp kullanması ve Sovyetler Birliği'nin önerilerine açık olduğunu belirtmesi, dikkati çekiyordu. Ankara'nın yanıtı kısaydı ve şu cümleler dikkate değerdi:

> "Cumhuriyet Hükûmeti, (...) Sovyet Hükûmeti'ne, Türkiye ile Sovyetler Birliği'ni uzun zamandan beri birbirine bağlayan iyi komşuluk ve samimî dostluk münâsebâtını dâimâ idâme ve tarsin arzusunda bulunmuş olduğunu, Türk-Sovyet dostluğuna büyük hizmetleri dokunmuş olan 17 Aralık 1925 muahedesinin kıymetini tebârüz ettirmek istediğini ve Sovyetler Birliği'ni ve Sovyetler Birliği Hükûmeti tarafından izhâr olunan fesih arzusunu kaydeylediğini bildirmiştir.
>
> Binnetice, Sovyet Hükûmeti'nin inkızâ etmekte olan muahede yerine, iki tarafın bugünkü menfaatlerine daha uygun ve ciddî tâdilâtı ihtivâ eden, diğer bir akit ikâmesi husûsundaki telkinâtını kabûl eden Cumhuriyet Hükûmeti, mezkûr hükûmete, bu maksatla kendisine yapılacak teklifleri, büyük bir dikkat ve hayırhahlıkla tetkike amâde bulunduğunu bildirmiştir."[109]

Daha önce de belirttiğim gibi, Ankara uzlaşma yolunu seçmişti. Sert bir tepkiden kaçınmıştı. Zâten buna gerek de yoktu. Sorun, iki "dost" ülke arasında, eskiden olduğu gibi, "geleneksel dostluk ilişkileri" içinde çözülebilir görünüyordu. Görünüyordu diyorum, çünkü gerçekte Ankara, satranç oyununun bundan sonraki hamlelerini öngörmeye çalışıyor ve İngiltere ve ABD ile askerî ve siyâsî ilişkilerini yeniden yakınlaştırmak istiyordu. Zaman kazanmak çok önemliydi. Şimdi Ankara hamlesini yapmış ve hiç açık vermeden, hamle sırasını yeniden Moskova'ya bırakmıştı. 7 Nisan'da da Ankara'nın söz konusu notası, Ankara'da ve Moskova'da, resmî tebliğ şeklinde ilân edilecektir.[110]

Yeni Sabah gazetesinde yayınlanan bir yazı, esas itibâriyle Ankara'nın sözünü ettiğim yaklaşımını yansıtıyordu. Yazıda, Türk-Sovyet dostluğunun târihî kökleri vurgulanıyor ve Moskova'nın girişimi anlayışla karşılanıyordu.[111] Türk basınının bir anlamda ortak

---

109 **AT**, Sayı: 137, (Nisan 1945); **Cumhuriyet**, (7.4.1945); **Vatan**, (7.4.1945); **Ulus**, (7.4.1945). Ayrıca bkz. Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 250; **OTDP**, s. 200-201; Ataöv, **Turkish Foreign Policy**, s. 126; Gologlu, **age**, s. 306; Us, **age**, s. 636; Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 140-141; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 278; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 12, Ülman, **age**, s. 52; **Savaş Yılları**, s. 254-255.

110 Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 141; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, s. 278; **Savaş Yılları**, s. 254.

111 **Yeni Sabah**, "Rusya İle Türkiye Başbaşa Konuştukları Vakit Dâimâ Anlaşabilmişlerdir", **Yeni Sabah**, (8.4.1945); **AT**, Sayı: 137, (Nisan 1945). Ayrıca bkz. Weisband, **age**, s. 386.

düşüncelerinin yer aldığı yazıda, şu görüşlere yer verilmişti:

> "Moskova, antlaşmayı kökünden yok etmek, fesh eylemek değil, [fakat] yeni şartlara uygun esaslar üzerine müceddet bir muahede kurmak niyetindedir. Eski temellerde ciddî tâdiller yapılması lâzım geldiği anlaşılıyor. (...) Moskova'nın teşebbüsü, Türklerle her türlü dostluk bağlarını bozup, gevşetmek gâyesini değil, bilakis yeni hâllere daha uygun, yeni şartları ihtivâ eden, yeni bir antlaşma akdini istihdâ etmektedir. (...) Moskova tarafından yapılacak yeni teklif ve telkinlerin, bu dostluk çerçevesi içinde olacağından şüphe etmek câiz değildir."[112]

Mümtaz Fâik Fenik de şu düşünceleri ileri sürüyordu:

> "Bizce feshi istenen sâdece antlaşmadır. Takviyesi ve teyidi istenen de, iki komşu devlet arasındaki dostluktur. (...) Yeni yapılacak konuşmalarda, iyi niyet hâkim oldukça, neticenin kolaylıkla elde edileceğine muhakkak olarak bakmak kâbildir."[113]

Nâdir Nâdi de, hemen hemen aynı konulara işâret ediyor ve görüşlerini şöyle özetliyordu:

> "Büyük kuzey komşumuz tarafından devletimize karşı güdülen politikanın temel çizgileri içinde kötü bir niyet aramaya gerek yoktur. (...) Türk-Sovyet dostluğunu, yeni dünyâ şartlarına uygun bir çerçeve içinde, eskisi kadar tâze ve canlı olarak yaşatmak güç olmayacaktır."[114]

Hüseyin Câhit Yalçın da, telâşa kapılmak için hiçbir neden olmadığını vurguluyor ve "fesih niyetinin tebliğinde hiçbir fevkâlâdelik aramamak iktizâ" ettiğini belirtiyordu. Yalçın, yazısında, "Rusların izhâr ettikleri arzudan dolayı, hiç gücenmiş, incinmiş, onların hakkında şüpheye düşmüş değiliz" diyordu. Türkiye'ye, "bu meselede düşecek rol, geniş bir anlayış ve hudutsuz bir iyiniyet dâiresinde, Rus tekliflerini tetkik etmek ve kendi düşüncelerimizi bildirmekten ibâret"ti.[115]

Türk-Sovyet dostluğunu ve iki ülke arasındaki dış politika ya-

---

112 **Yeni Sabah**, "Rusya İle Türkiye Başbaşa Konuştukları Vakit Dâimâ Anlaşabilmişlerdir", **Yeni Sabah**, (8.4.1945); **AT**, Sayı: 137, (Nisan 1945). Ayrıca bkz. Weisband, **age**, s. 386; Âsım Us, "Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne Cevâbı", **Vakit**, (8.4.1945); **Tasvir**, "Sovyet Hükûmeti'ne Verilen Cevap", **Tasvir**, (*8.4.1945*); **AT**, Sayı: 137, (Nisan 1945).

113 Mümtaz Fâik Fenik, "Türkiye ve Sovyetler", **Ulus**, (8.4.1945). Ayrıca bkz. Weisband, **age**, s. 385-386.

114 Nâdir Nâdi, "Türk-Sovyet Dostluğunun Yarını", **Cumhuriyet**, (9.4.1945). Ayrıca bkz. Weisband, **age**, s. 386.

115 Hüseyin Câhit Yalçın, "Türk-Rus Münâsebetleri", **Tanin**, (14.4.1945); **AT**, Sayı: 137, (Nisan 1945). Ayrıca bkz. Weisband, **age**, s. 386.

kınlığını yazılarında ve haberlerinde her zaman savunmuş olan *Tan* gazetesinin[116] yazarı Zekeriyâ Sertel, "Bütün bu değişikliklerin, Türk-Sovyet antlaşmasının da yeni baştan tetkikini icâb ettirmesini gâyet tabiî görmek lâzımdır. (...) İki tarafın daha sıkı dostluk münâsebetlerine yardım edecek yolu araştırmaları mümkün ve bizce faydalıdır [da]..." diyordu.[117] Zekeriyâ Sertel, bölgesel antlaşmalar yolu ile Türkiye'nin hem İngiltere ve hem de Sovyetler Birliği ile anlaşması gerektiğini ileri sürüyordu.[118]

Türk basınında Sovyetler Birliği'ne yönelik bu yumuşak ve ılımlı tutum, elbette hükûmetin tâlimâtının zorunlu bir sonucuydu. Gerçekte ne Türk Hükûmeti, ne de Türk basını, gelişmeleri bu şekilde değerlendiriyordu.[119]

ABD Dışişleri Bakanlığı arşiv belgeleri, Ankara'nın gerçek düşüncelerini sanırım daha yakından yansıtmaktadır.

ABD'nin Ankara Maslahatgüzarı Packer, 7 Nisan 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, yarı resmî *Ulus* gazetesinin Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın feshine ilişkin olarak bir haber yayınladığını bildiriyordu. *Ulus* gazetesi, 1925 târihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın Sovyetler Birliği tarafından feshine ilişkin olarak, Molotov'un 19 Mart târihinde Moskova'da yayınlanan ifâdesine dayanarak, söz konusu haberini yayınlamıştı. *Ulus* gazetesinin haberinin çevirisi, Packer'in raporunda dile getiriliyordu. Türk Hükümeti'nin konuya ilişkin incelemesinden sonra, Dışişleri Bakanı Hasan Saka tarafından, 4 Nisan târihinde, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov'a sunulan deklarasyonda, Türkiye'nin, Türk ve Sovyet Hükûmetleri'ni uzun zamandan beri birbirine bağlayan iyi komşuluk ilişkilerinin ve içten dostluğun her zaman için devâm ettirilmesinden ve güçlendirilmesinden yana olduğu belirtiliyordu. Ankara, 17 Aralık 1925 târihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'na özel bir önem ve değer veriyordu. Söz konusu antlaşma, Türk-Sovyet dost-

116 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 347-349.

117 Zekeriyâ Sertel, "Türk-Sovyet Dostluk Paktının Feshi", **Tan**, (10.4.1945). Ayrıca bkz. Zekeriyâ Sertel. "Bölge Sistemi ve Türk-Sovyet Münâsebetleri", **Tan**, (11.4.1945).

118 Zekeriyâ Sertel, "Türkiye'nin Harb Sonrası Dış Siyâseti", **Tan**, (12.4.1945).

119 Weisband, **age**, s. 386-387.

luğuna önemli bir hizmette bulunmuştu ve Sovyet Hükûmeti'nin bu antlaşmayı feshetmek istemesi dikkate alınmıştı. Ankara, Moskova'nın önerisini kabûl edecekti. Fakat bunun için şu koşulu öne sürüyordu: Türkiye, her iki tarafın da hâli hazırda içinde bulunduğu koşullara uygun yeni bir antlaşma yapılması için, ilgili hükûmetlerin büyük bir dikkat ve iyi niyetle ortaya koyacakları ve ileride olabilecek gelişmeleri de kapsamına alacak şekilde gündeme gelecek öneriler üzerinde çalışmaya hazırdı.[120]

ABD'nin Londra Büyükelçisi Winant, 7 Nisan 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndaki bir görevlinin, aynı gün, İngiltere'nin Bulgaristan'daki temsilcisinin Sofya'da duyduklarını naklettiğini bildiriyordu. Buna göre, Sovyetler Birliği, Türkiye'ye karşı Trakya'da saldırgan hareketlerde bulunmaya başlamıştı ve bunun üzerine İngiltere'de Dışişleri Bakanlığı çevresinde alarm işâretleri görülmüştü. Ancak, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın görüşüne göre, bu tür haberler ya da söylentiler, birileri tarafından, muhtemelen Moskova tarafından ve özellikle yayılıyordu. Haber, Moskova tarafından Türkiye'ye karşı uydurulmuştu. Çünkü Sovyetler Birliği, Türkiye'ye karşı savaştan çekiniyordu. Sâdece Türkiye'ye karşı bir sinir savaşından söz edilebilirdi. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndaki söz konusu görevliye göre, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı saldırgan bir davranışta bulunması hâli hazırdaki koşullar altında gerçek dışıydı. Ancak, iki ya da üç yıl sonra, aynı şey artık söz konusu olmayabilirdi.[121]

ABD'nin Bulgaristan nezdindeki temsilcisi Barnes, 11 Nisan 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Bulgaristan Dışişleri Bakanı Stainov ile, bir gün önce, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı tutumu ile ilgili olarak, Sofya'daki İngiliz ve Amerikan askerî personeline ulaşan söylentilere ilişkin bir görüşme yaptığından söz ediyordu. Stainov, söz konusu görüşme sırasında, Moskova'nın herhangi bir konudaki niyetinin tanımlanmasının olanaksız olduğunu ve Sovyetler Birliği'nin politikasının ajanlarının ne düşündüklerinin de anlaşılamaz olduğunu belirtmişti. Stainov'a göre, bütün bunları zâten herkes biliyordu. Stai-

120 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Packer'dan ABD DB'ye", (7.4.1945).

121 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Winant'tan ABD DB'ye", (7.4.1945).

nov, Roosevelt ile Churchill'in Moskova'nın gerçekten aklından geçenlere ilişkin olarak kendisinden daha iyi bir fikir sâhibi olmaları gerektiği kanısındaydı. Stainov'a göre, gerek Boğazlar konusu ve gerekse Türk-Sovyet ilişkilerinin geleceği, Yalta Konferansı'nda görüşülmüş olmalıydı. Stainov, Barnes'ı, Türk-Bulgar ilişkileri konusunda herhangi bir değişiklik plânlanmadığına ilişkin temin etmişti. Ayrıca, Stainov, Bulgaristan'ın yeni Ankara temsilcisi Antonov'un, Türk Hükûmeti'ne, Bulgaristan'ın politikasını değiştirmeyeceğine ve Türkiye ile iyi komşuluk ilişkileri politikasını da sürdüreceğine ilişkin güvence vermesi için görevlendirildiğini açıklamıştı. Diğer yandan, Bulgaristan'da Sovyet askerî güçlerinin bulunması, Bulgaristan'ın Türkiye ile ilişkilerini değiştirmesine kesinlikle neden olmayacaktı. Stainov, Bulgaristan'ın güneydoğu bölgesindeki askerî gücünde herhangi bir artış olmadığını ve bu bölgede Sovyet silâhlı güçlerinin sayıca artış gösterdiğine ilişkin olarak da bilgilerinin bulunmadığını ileri sürmüştü. Kendisinin söylediğine göre, Bulgaristan'ın Türkiye adına herhangi bir mâcerâya atılma niyeti yoktu.[122]

Tam bu sırada, Moskova, Tokyo ile 13 Nisan 1941 târihinde imzâlanmış olan tarafsızlık antlaşmasını, 5 Nisan'da fesheder.[123] Kızıl Ordu, 8 Nisan'da Viyana'ya girer.[124] Diğer yandan da, ABD Başkanı Roosevelt'in ölümü üzerine, Truman'ın Başkanlık görevine başladığı gün, 12 Nisan'da, Sovyet-Yugoslav Antlaşması imzâlanır.[125] 21 Nisan'da da Moskova ile Polonya'nın Sovyetler Birliği tarafından tanınan Varşova (Lublin) Bölge Hükümeti arasında yeni bir antlaşma imzâlanır.[126] Hatırlanacağı gibi, Lublin Komitesi, 31 Aralık'ta Polonya Bölge Hükümeti olarak doğmuş ve daha da önemlisi Moskova tarafından tanınmıştı. Oysa ABD, Londra'da bulunan sürgündeki Polonya Hükümeti ile temastaydı.[127]

Türk Hükûmeti'nin cevâbi notası, Moskova tarafından uzun sü-

---

122 **FRUS, 1945**, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Barnes'tan ABD DB'ye", (11.4.1945).

123 **Keesing's**, (1945/7117); **Tan**, (6.4.1945); **Vatan**, (6.4.1945); **AT**, Sayı: 137, (Nisan 1945).

124 **Keesing's**, (1945/7134).

125 **AT**, Sayı: 137, (Nisan 1945).

126 **AT**, Sayı: 137, (Nisan 1945).

127 **Keesing's**, (1944/6920); *D. F. Fleming*, **age**, s. 204 ve 218-245; *Victor Rothwell*, **Britain and the Cold War: 1941-1947**, s. 177.

re yanıtsız kalacak, buna karşılık Ankara'nın Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov'a konuyla ilgili soruları, Vinogradov tarafından ve her defâsında, konuya ilişkin önerilerin Ankara tarafından yapılmasının "yararlı ve hattâ tavsiyeye değer" olduğunun vurgulanması ile yanıtlanacaktır.[128]

Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov'un, tam da bu sırada, Türk basınında, ama özellikle de Hüseyin Câhit Yalçın'ın yazılarında görülen Sovyet karşıtı görüşlere artık bir son verilmesi gerektiği yönündeki önerisi ise, çok da anlamlı sayılamazdı. Çünkü bu sırada Türk basını, Moskova'ya karşı henüz âzamî saygıyı gösterme çabası içindeydi. Buna karşılık, daha önemli olan nokta, Feridun Cemâl Erkin'in, Hüseyin Câhit Yalçın'ın, San Fransisco'ya gidecek basın heyetinde bulunması dolayısıyla, bir süre için de olsa, yazılarına ara verecek olmasını dile getirmesidir.[129] Bu, basının bu sırada, hiç olmazsa en azından dış politika konularında, hâlâ Şeflik geleneğine uygun şekilde yönetildiğini açıkça gösteriyordu.

Diğer yandan, Truman'ın, ABD Başkanı olmasından sâdece birkaç gün sonra, 23 Nisan'da, Molotov'a yönelik sert konuşması da dikkat çekiciydi.

ABD'nin Ankara Büyükelçiliği Maslahatgüzarı Packer, 27 Nisan 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türk Dışişleri Bakan Vekili Nurullah Esat Sümer'in, aynı gün kendisine, Moskova'nın, Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın üzerinde yapılabilecek herhangi bir görüşme için, Ankara nezdinde henüz hiçbir girişimde bulunmadığını açıkladığını bildiriyordu. Sümer, Molotov'un San Fransisco Konferansı'ndan dönüşüne kadar da, Moskova'dan hiçbir öneri beklemediklerini bildirmişti.[130]

---

128 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 250; Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl**, (Cilt: 1), s. 147-149; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 24; Bilge, **age**, s. 268; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 278-279; **Savaşı Yılları**, s. 246-247 ve 254-257.

129 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 250.

130 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Packer'dan ABD DB'ye", (27.4.1945).

5. SAN FRANSISCO KONFERANSI

ABD Başkanı Roosevelt'in ölümü üzerine 12 Nisan'da göreve başlayan Truman,[131] sâdece bir hafta sonra, 19 Nisan'da, Türkiye'nin yeni Washington Büyükelçisi Hüseyin Râgıp Baydur'u kabûl edecektir. Bu ilk görüşmede Baydur Truman'a itimatnâmesini sunmuştu.[132] Steinhardt da, 2 Nisan'da Ankara'dan ayrılmış ve ABD'ye dönmüştü. ABD'nin yeni Ankara Büyükelçisi Wilson idi.

Ahmet Emin Yalman ise, San Fransisco'yu şöyle tanımlıyordu: "San Fransisco'yu yarınki dünyâ mukadderâtının şekil alacağı yer diye kabûl etmek, ona göre mücâdele hazırlığı yapmak, hiç yanlış olmaz."[133] Yalman, bir yazı dizisinde de, "bugünün ve yarının ana dâvâsı, Sovyet Rusya âleminin dünyânın diğer milletleri ile olan münâsebetleridir" diyordu.[134]

San Fransisco Konferansı'na katılacak olan Türk heyeti, 5 Nisan'da Ankara'dan ve 6 Nisan'da da Adana'dan hareket ederek, Türkiye'den ayrılacaktır.[135] Heyet, 8 Nisan'da Beyrut'a, 10 Nisan'da Kâhire'ye gelecek, 11 Nisan'da New York'a gitmek üzere Kâhire'den ayrılacak ve nihâyet 15 Nisan'da da New York'a varacaktır.[136]

---

131 **Cumhuriyet,** (13.4.1945).
Mayıs ayında ABD Ulusal Güvenlik Araştırma Heyeti oluşturulacaktır. Söz konusu heyet, Savunma Bakanı'ndan, Ulusal Bilimler Akademisi Başkanı'ndan, yirmi bilim adamından, yirmi donanma ve ordu görevlisi ile Nobel ödülü sâhibi üç fizikçi bilim adamından oluşuyordu. **Keesing's,** (1945/7203). Bu kanımca, ABD'nin yeni bir dünyâ politikası izlemeye başlayacağına ilişkin önemli bir işâretti.

132 **Cumhuriyet,** (20.4.1945); **Vatan,** (19.4.1945); **AT,** Sayı: 137, (Nisan 1945).
Truman'ın daha işin başından beri, Roosevelt'in politikalarından çok daha farklı bir şekilde, Sovyetler Birliği'nin politikalarına karşı sert durduğunun bâriz olduğu yolundaki Soğuk Savaş literatürü için bkz. Walter L. Hixson, **George F. Kennan,** (Cold War Iconoclast), s. 24-27; Herbert Feis, **From Trust to Terror,** (The Onset of the Cold War: 1945-1950), s. 6-20 ve 69.

133 Ahmet Emin Yalman, "Şaşmaz Ölçüler", **Vatan,** (23.3.1945). Ayrıca bkz. **AT,** Sayı: 136, (Mart 1945).

134 Ahmet Emin Yalman, "Dünyânın Ana Dâvâsı 1: San Fransisco'nun Arifesinde Âhenksizlik İstidatları", **Vatan,** (3.4.1945). Ayrıca bkz. Tevfik Rüştü Aras, "San Fransisco Konferansı'na Doğru", **Tan,** (5.4.1945).

135 **Tan,** (6.4.1945); **Cumhuriyet,** (6.4.1945); **AT,** Sayı: 137, (Nisan 1945).

136 **AT,** Sayı: 137, (Nisan 1945); **Tan,** (10 ve 12.4.1945).
Ankara'dan San Fransisco'ya giden heyette, Dışişleri Bakanı Hasan Saka, Feridun Cemâl Erkin, Dışişleri Bakanlığı Hukuk Müşâviri Nihat Erim, yeni görevine daha 6 Ocak'ta atanmış ve ABD'ye gitmiş olan Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Hüseyin Râgıp Baydur, Müşâvir olarak CHP milletvekilleri Cemil Birsel, Ahmet Şükrü Esmer, Hâzım Âtıf Kuyucak, Şinâsi Devrim, basın ve yayın işleri için CHP milletvekili Fâlih Rıfkı Atay ve Heyet Genel Sekreteri olarak Cumhurbaşkanlığı Özel Kalem Müdürü Süreyyâ Anderiman ile Millî Savunma Bakanlığı'ndan Askerî Müşâvir olarak Kurmay Yarbay Tekin Arıburun da bulunuyordu. **AT,** Sayı: 136, (Mart 1945); **JK,** (6.1.1945), s. 38; **Vatan,** (28.3.1945); **AT,** Sayı: 136, (Mart 1945). Ayrıca bkz. **Tan,** (27.3.1945); **Cumhuriyet,** (23.3.1945); Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl,** (Cilt: 1), s. 147; Erim, **age,** s. 33-34.

Türk basını, kuşku ve endişelerle karışık bir beklenti içindeyken ve müttefikler arasındaki tartışmaları ve çekişmeleri büyük bir dikkatle izlerken,[137] San Fransisco Konferansı 25 Nisan'da açılır.[138]

ABD'nin Ankara Büyükelçiliği Maslahatgüzarı Packer, 28 Nisan 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, geçen gün, Ankara'da Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper ile görüştüğünü açıklıyordu. Görüşme sırasında Sarper, Sovyetler Birliği'nin Türkiye sınırında Kars ve Ardahan ile ilgili herhangi bir istekte bulunmayacağı kanısında olduğunu, fakat büyük bir ihtimâlle Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi üzerinde duracağını söylemişti. Sarper, Montrö Antlaşması'nın yeniden müzâkere konusu olması üzerinde durarak, bu konunun ikili değil, fakat çok taraflı bir konu olduğunu vurgulamıştı. Sarper, Moskova'daki Türk Büyükelçiliği'nde yaptığı çalışmalar sonucunda, Sovyet basınında yayınlanan ve ABD'ye, İngiltere'ye ve Türkiye'ye yönelik eleştirilerin gerek nicelik ve gerekse nitelikçe karşılaştırıldığında, Moskova'nın İngiltere ve ABD'ye yönelik eleştirilerinin, Ankara'ya yönelik eleştirileri geçtiğini hesâp etmişti. Ayrıca, Sarper, Sovyetler Birliği'nin San Fransisco Konferansı'na katılmak üzere seçtiği nitelikçe düşük temsilcilerin, söz konusu konferansı, uluslararası düzeyde yalnızca büyük güçlerin temsil edildiği Yalta Konferansı'nın yanında, daha düşük bir seviyeye düşürdüğü kanısındaydı. Bu durum, Moskova'nın San Fransisco Konferansı'na yönelik politikasını gösteriyordu ve bilinçli olarak düzenlenmişti. Sarper'e göre, Molotov'un bu nedenle San Fransisco Konferansı'nın sonuna kadar orada kalması son derece düşük bir ihtimâldi. Çünkü, gelecekteki Sovyet toplantısında geleneksel hükümet raporunu okuyabilmesi için Moskova'da bulunması gerekiyordu. Sarper, iki hafta içinde, Moskova'ya dönmek üzere, Türkiye'den ayrılmayı plânlamıştı.[139]

Konferans sırasında, Dışişleri Bakanı Hasan Saka, 1 Mayıs'ta

137 **AT**, Sayı: 137, (Nisan 1945).

138 **Keesing's**, (1945/7413); AT, Sayı: 137, (Nisan 1945); **Vatan**, (26.4.1945); **Cumhuriyet**, (26.4.1945); Fâhir Armaoğlu, "Sovyet-Amerikan Münâsebetlerinin Üç Yılı: 1945-1948", **Siyâsal Bilgiler Okulu Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1-2 ve 3-4, (1949), s. 375-445.

139 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Packer'dan ABD DB'ye", (28.4.1945). Ayrıca bkz. Küçük, ***Türkiye Üzerine Tezler***, *(Cilt: 2)*, s. 296-297; Feis, **Between War and Peace: The Potsdam Conference**, s. 86-96.

Amerikan Dışişleri Bakanı Stettinius ve 10 Mayıs'ta da İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ile birer görüşme yapar.[140] Bu arada, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemâl Erkin de, New York'ta ABD'nin müstakbel Ankara Büyükelçisi Wilson ile iki kez görüşür.[141] Konferans sırasında gerçekleşen önemli bir başka görüşme de, hiç kuşkusuz, 7 Mayıs târihli Saka-Molotov görüşmesiydi.[142] Bu görüşmede, Molotov, Saka'ya, yeni bir antlaşma için, Moskova'nın görüş ve önerilerinden hiç söz etmemişti.[143] Aksine, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov'un yaptığına benzer şekilde, Ankara'nın görüş ve önerilerinin beklendiğini belirtmişti.[144] 11 Mayıs'ta da Türkiye'nin Montrö Antlaşması'nın gözden geçirilmesini kabûl ettiği ve bu görüşünü dört büyük devlete, ABD, İngiltere, Fransa ve Sovyetler Birliği'ne resmen bildirdiği yolundaki haberler, resmen tekzib edilecektir.[145]

6. TÜRK-SOVYET UZLAŞMASI (MI?)

5 Mayıs Avrupa'da Zafer Günü,[146] 7 Mayıs'ta görünüşte Türkiye'de de kutlanıyordu. *Ulus* gazetesi, 8 Mayıs'ta gâyet süslü bir sayı yayınlamıştı.[147] 9 Mayıs târihli *Ulus* gazetesi, Türkiye'deki zafer bayramından söz ediyordu. Diğer gazeteler de öyle...[148] Ankara, İstanbul ve İzmir bayraklarla donatılmıştı.[149] Oysa, Avrupa'da Zafer Günü, Türkiye'de sâdece ülkede bulunan müttefik askerleri ve müttefik ülke vatandaşları tarafından kutlanmıştı. Türkler, zafer gününe pek de ilgi göstermemişlerdi. Ancak, resmî düzeyde bir

140 **AT**, Sayı: 138, (Mayıs 1945); **AT**, Sayı: 140, (Temmuz 1945). Ayrıca bkz. **Savaş Yılları**, s. 255.

141 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 256.

142 **Cumhuriyet**, (9.5.1945). Ayrıca bkz. Weisband, **age**, s. 387-388; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 15; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 279; **Savaş Yılları**, s. 255; Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl**, (Cilt: 1), s. 147.

143 Weisband, **age**, s. 387-388; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 15; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 279; **Savaş Yılları**, s. 255.

144 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 251-252; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 279; **Savaş Yılları**, s. 255.

145 **AT**, Sayı: 138, (Mayıs 1945); **Cumhuriyet**, (12.5.1945).

146 **Keesing's**, (1945/7177 ve 7181).

147 **Ulus**, (8.5.1945).

148 ***Ulus***, (9.5.1945); **Vatan**, (9.5.1945).

149 **Cumhuriyet**, (8.5.1945).

kutlama töreni düzenlenmişti.[150] Bu, biraz da, Türkiye'nin Birleşmiş Milletler zaferine olan uzaklığını sembolize ediyordu.

Başbakan Şükrü Saraçoğlu ise, bu vesile ile, 11 Mayıs'ta, yâni Sovyetler Birliği'nin Japonya'ya savaş ilân ettiği gün,[151] TBMM'de yaptığı konuşmada, son derece edebî bir üslûpla, sırası ile İngiltere'yi ve Churchill'i, ABD'yi ve Roosevelt'i ve nihâyet Sovyetler Birliği'ni ve Stalin'i övüyordu:

> "Bugün bulunduğumuz yerden arkamıza dönerek bakacak olursak, orada dostumuz ve müttefikimiz İngiltere'nin, bir aralık, dişlerine kadar silâhlı Nazi saldırganlarına karşı, yapayalnız kalmasına rağmen, İngiliz milletinin, hiçbir ölçüye sığmayan fedâkârlık ve mahrumiyetlere nasıl seve seve katlandığını ve İngiliz Ordu ve Donanması'nın, hesaplara sığmayan ne büyük kahramanlıklar gösterdiğini anlar ve böylece dünyâ târihinde İngiltere'nin büyüklüğünü gösteren muhteşem bir âbidenin muhteşem ve kudretli dikildiğini görürüz. Hiç şüphe yok ki, bu âbidenin en üzerinde Churchill'in heykeli vardır. Ben bu heykeli derin mânâsı ile daha şimdiden görüyorum.
>
> Yine arkamıza bakınca görürüz ki, dostumuz Amerika denilen yeni dünyâ, bu harb içinde, bir taraftan bütün cephelerde kahramanca dövüşürken, diğer taraftan geniş ve uzak gören dehâsı sâyesinde yapılan ve hiçbir hesâba sığmayan maddî yardımları ile, küçük milletler için derin, geniş ve sağlam kurucu ve kurtarıcı esaslar kuran insânî fikirleri ile, insanlık dâvâsının bugünkü ve yarınki mukaddes bir bayrağı olmuş ve hak, hürriyet, adâlet, medeniyet ve insanlık dâvâlarını kendisine minnettâr bırakmıştır. Gönül isterdi ki, Amerika'da doğan bu insanlık güneşinin cesur ve dâhi bayraktârı Roosevelt, bugünleri görsün ve kalplere dikilen insanlık âbidesinin gölgeleri̇nde dolaşsın... Bu, böyle olmakla berâber, Amerikalıların elinde yükselmekte olan insanlık bayrağı, Amerika Devlet Reisi'nin elinde, hiç de daha az bir inan ve daha az bir haşmetle dalgalanmıyor.
>
> Yine arkamıza dönüp bakacak olursak, orada dostumuz ve komşumuz Sovyetler [Birliği] Devleti'nin bir boydan bir boya Nazi barbarı tarafından merhametsizce yakıldığını, yıkıldığını ve birçok mâsumların öldürüldüğünü görürüz. Bu harbin ağır tahribâtına Sovyetler [Birliği] mâruz kalmış ve ağır yükünü yine Sovyetler [Birliği] taşımıştır. Bu korkunç manzara karşısında dahi cesâretleri kırılmayan halk çocukları, yine bir halk çocuğu olan Stalin'in etrâfında toplanarak, onun dâhiyâne sevk ve idâresi ile, bütün intikamlarını birer birer almışlar ve düşmanlarını kendi inleri-

150 **Cumhuriyet**, (9.5.1945).

151 **Vatan**, (11.5.1945).

ne kadar sürerek, onların barbar prensiplerini, kendileri ile berâber, bu inlerde boğmuşlardır. Bu cihan harbinin birçok parlak sayfalarını Sovyetler [Birliği] yazmıştır ve bu yazıların her sayfasında dâimâ Stalin'in diri yüzü görülmektedir."[152]

Bu konuşma, Ankara'nın müttefiklere yakınlaşma politikasının bâriz bir devâmı ve özel olarak da Sovyetler Birliği'ne bir jest olarak *yorumlanmalıdır. Oysa aynı gün, Truman, Ödünç Verme ve* Kirâlama Yasası'nı uygulamadan kaldırmıştı.[153]

San Fransisco Konferansı sırasında Ankara açısından ciddî bir başka gelişme de, Ermeniler konusunda olacaktır. 9 Mayıs târihli *Cumhuriyet* gazetesi, Türkiye'de yaşayan Ermeni kökenli Türk vatandaşlarının Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne geri dönebilmelerinin sağlanabilmesi için, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin, San Fransisco Konferansı'na başvuruda bulunduğunu haber veriyordu.[154]

ABD'nin Bulgaristan nezdindeki temsilcisi Barnes, 17 Mayıs 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Bulgaristan Dışişleri Bakanı Petko Stainov'un Bulgaristan'ın komşuları ile yakın ilişkiler kurma ihtiyâcında olduğundan söz ettiğini yazıyordu. Stainov'a göre, Bulgaristan Yunanistan ile de yakın ilişkiler içinde olmalıydı. Fakat bunun mümkün olmamasının nedeni, Yunanistan'daki milliyetçi gruplardı. Stainov, Türkiye ile ilgili olarak da, Bulgaristan'ın herhangi bir sınır değişikliği ihtiyâcında olmayan bir ülke olduğunu belirtmişti. Fakat Bulgaristan, Boğazları ilgilendiren yeni bir antlaşmada, bir Karadeniz devleti olarak, *Sovyetler Birliği ile Romanya'yı destekleyecekti.*[155]

Barnes, 19 Mayıs 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir başka raporda da, Bulgaristan'ın dışarı ile iletişiminin birdenbire sınırlandırılmasının, Türkiye ve muhtemelen de Yunanistan ile sorunlar çıkmaya başlayacağı yolunda söylentilere ne-

152 **TBMM TD,** Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 17, 53. Birleşim, (11.5.1945).

153 ABD'nin eski Ankara Büyükelçisi Grew, ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet etmekte olduğu bir sırada, 28 Mayıs 1945 târihinde, ABD'nin Londra Büyükelçisi Winant'a yazdığı bir raporda, Türkiye'ye ilişkin ticârî konularda, Amerikan-İngiliz çatışmasının ipuçlarını veriyordu. **FRUS,** 1945, Cilt: II, (General: Political and Economic Matters), "Grew'dan Winant'a", (28.5.1945).

154 **Cumhuriyet,** (9.5.1945). Ayrıca bkz. Gologlu, **age,** s. 390; Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Dış Politikası,** s. 159; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri,** s. 288. Ermenistan ve Ermenililerle ilgili gelişmelere ileride yeniden değineceğim.

155 **FRUS,** 1945, Cilt: IV, (Europe), "Barnes'tan ABD DB'ye", (17.5.1945).

den olmasının doğal karşılanması gerektiği kanısında olduğunu yazıyordu.[156]

Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov, 21 ve 22 Mayıs günlerinde Ankara'da Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'i ziyâret edecek ve konuyla ilgili görüşmelerde bulunacaktır. Vinogradov, iki ülke arasında bir ittifak antlaşmasının imzâlanmasından söz ediyor ve Boğazlar sorununun çözümünü istediklerini vurguluyordu.[157] Feridun Cemâl Erkin'in anılarında "tatlı görüşmeler" olarak nitelendirdiği görüşmeler, muhtemelen bu görüşmelerdir ve yine Erkin'in anılarında belirttiğine göre, Selim Sarper, tam bu sırada Moskova'ya ittifak antlaşması öneriyordu. Yine Erkin'e göre, bu görüşmelerden müttefik devletler, yâni İngiltere ile ABD haberdâr edilmemişlerdi.[158] Saraçoğlu da, 23

156 **FRUS,** 1945, Cilt: IV, (Europe), "Barnes'tan ABD DB'ye", (19.4.1945).

157 Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası,** s. 141; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri,** s. 278-279 ve 280; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu,** s. 24; Ülman, **age,** s. 55; Bilge, **age,** s. 268; **Savaş Yılları,** s. 255-260; Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl,** (Cilt: 1), s. 147-149.

158 Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl,** (Cilt: 1), s. 147-149.

Nihat Erim de, 10 Temmuz 1945 târihli günlüğünde, Feridun Cemâl Erkin'in değerlendirmesine katılmakta ve Selim Sarper'in tutumunu eleştirmektedir: "Dosyayı hep berâber okuduk. San Fransisco [Konferansı'n]da iken vaziyeti eksik öğrenmişiz... Rusya'daki [Sovyetler Birliği'ndeki] mülâkat zabıtlarını okuyunca gördük ki, Moskova Büyükelçimiz Selim Rauf Sarper, çok acemice hareket etmiş... Bilhassa Ankara'da Rus [Sovyetler Birliği] Büyükelçisi Vinogradof [Vinogradov] ile yaptığımız görüşmelerde, Ruslardan [Sovyetler Birliği'nden] korktuğumuz ve her ne pahasına olursa olsun onlarla yeni bir anlaşma, bir itifak yapmaya hazır olduğumuz hissini vermiş... Hattâ Vinogradof'un [Vinogradov'un], 'Reisicumhur da mı sizin gibi düşünüyor?' sûâline, doğrudan doğruya cevap vermemiş... Ama mânidar sükûnetl ile öyle hissettirmiş... Böylece kendini kaybetmiş... Tabiî Rusya [Sovyetler Birliği] Sefiri de [Büyükelçisi Vinogradov da] Selim [Sarper]'in doğrudan doğruya Reisicumhur [İsmet İnönü] tarafından gönderildiği mânâsını çıkarmış olacak... Selim [Sarper], Ruslarla [Sovyetler Birliği] ile ittifâkın şartlarını söylerken, Montreux [Montrö] Mukâvelesi ahkâmından da bihaber... 'Harb zamânında Ruslar'ın [Sovyetler Birliği'nin] Akdeniz'e çıkmasına imkân verecek hüküm koyarız' diyor. Halbuki Montreux [Montrö Antlaşması], muharip harb gemilerinin geçmesine mâni... Farkında bile değil... İşin garibi hükümet de onun bu görüşmesini tasvip etmiş... Hâriciye'de [Dışişleri Bakanlığı'nda] o esnâda kimseler yok... [Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri] Cevat [Açıkalın] Londra'da ticâret müzâkeresinde... Feridun [Cemâl Erkin] ve ben San Fransisco [Konferansı'n] da... Ali Türkgeldi vekâlet ediyor, Kâtibi Umûmîye [Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Cevat Açıkalın'a]... Hâriciye Vekili'ne [Dışişleri Bakanı Hasan Saka'ya] vekâlet eden Nûrullan Esat Sümer bilmez... Hulâsa Rusları taleplerini ortaya dökmeye teşvik etmişiz... Moskova'da Selim [Sarper], Molotov ile görüşür iken de aynı hatâyı işliyor. Molotov bâzı ifâdeler kullanıyor. Fakat Boğazlar'da üs, Şark hudûdunda Ardahan, Kars lâfını etmiyor. Bu sözleri ilk defâ Selim [Sarper] söylüyor. Molotov, Boğazlar'da 200 milyonluk kitlenin emniyetini temin edecek tedbirlerden bahsederken, Selim [Sarper], 'Yâni üs mü istiyorsunuz?' diye soruyor. Şarkta 1914 hudûdundan bahsederken, Selim [Sarper], 'Yâni Kars ve Ardahan mı?' diyor. Bu sûretle Molotov'un işi kolaylaşıyor. Tabiî bu kâbil taleplerin müzâkeresi dahi herhangi bir Türk Hükûmeti için mümkün olmamak gerektiğinden, görüşmeler böylece kalıyor. Hükûmet, vaziyetten İngiliz ve Amerikan [ABD] Büyükelçileri'ni haberdâr ediyor. Her ikisi de, daha kendi hükûmetlerine sormadan, hat ve hareketlerini tasvip ettiklerini bildiriyorlar. Bilâhare İngiliz Büyükelçisi, hükûmetinden aldığı tâlimat üzerine, evvelâ şifâhen, sonra da ta-

Mayıs'ta Sarper'e, Türk-Sovyet ilişkileri hakkında hazırladığı tâlimatları iletecektir.[159] Buna göre, Ankara, Moskova ile görüşmelere başlamak için bekliyordu. Montrö Antlaşması, ancak usûlüne uygun olarak değiştirilebilirdi. Ama aslâ iki taraflı görüşmelere konu olamazdı. Fakat Ankara, Moskova'nın güvenlik sorunlarına gereken ilgiyi ve duyarlılığı göstermeye hazırdı ve bu çerçevede de, olası bir ittifak antlaşmasına, Karadeniz'in güvenliğine ilişkin olarak, olası bir savaş hâlinde, Sovyetler Birliği'ne düşman askerî birliklerin Türkiye'den geçmesine izin verilmeyeceğine dâir bir hüküm konulması mümkündü. Saraçoğlu, tâlimâtında, Montrö Antlaşması'nda bir değişiklik gündeme geldiği takdirde, dengenin yine Sovyetler Birliği ile İngiltere arasında kurulması gerektiğine işâret ediyordu. Tıpkı, Türk-İngiliz ittifâkının, olası bir Türk-Sovyet ittifâkına uyum sağlaması gerektiği gibi...[160]

ABD'nin Ankara Büyükelçiliği Maslahatgüzarı Packer, 22 Mayıs 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'in, aynı gün Ankara'da kendisine, Moskova'dan dönüşünden beri, Ankara'da Sovyet temsilcileri ile arasında görüşmeler olmasına karşın, yeni bir Türk-Sovyet antlaşmasının imzâlanmasına ilişkin olarak kesin bir sonuç alınamamış olduğunu açıkladığını haber veriyordu. Sarper, Türk-Sovyet ilişkileri kadar önemli olan bir diğer konunun ise, üç müttefik devlet, ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği arasındaki ilişkiler olduğunu ve bu ilişkilerin de hâli hazırda iyi durumda olmadığını söylemişti. Türkiye'nin 1939 yılında Almanya ve Sovyetler Birliği'nin taleplerine karşı gâyet sağlam durduğunu belirten Sarper, Ankara'nın bu sırada yeniden zorlanılmaması gerektiğine işâret etmişti. Sarper'e göre, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'yi zorlaması ihtimâli bir hayli düşüktü. Packer, Sarper'in

lebimiz üzerine yazı ile, Türk Hükümeti'nin hat ve hareketini İngiliz Hükümeti'nin tasvip eylediğini bildiriyor. Bize Londra'da verilen tâlimat şudur: Boğazlar rejiminin tâdili meselesi, milletlerarası bir konferansta görüşülebilir. Üs vermek mevzubahis değildir. Şark veyâ diğer bir hudutta tashih meselesini müzâkere dahi edemeyiz. Bu yüzden Ruslarla bir harb çıkarsa, yapmaya hazırız. İngiltere ve Amerika da [ABD de] bizi tutsa da tutmasa da karârımız budur. Onlar bizi tutarlarsa, Ruslar fazla ısrâr etmezler." Erim, **age**, s. 40. Yalnız Erim'in Sarper'i eleştirisinde, Bakanlık içi çekişmelerin de rolü olduğunu görmemek imkânsızdır. Ayrıca bkz. Yücel Güçlü, **The Life and Career of a Turkish Diplomat: Cevat Açıkalın**, s. 67-68.

159 Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 141; Bilge, **age**, s. 268-269 ve 282-283; **Savaş Yılları**, s. 261-263.

160 Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 141-143; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 280 ve 282-283; Bilge, **age**, s. 268-269; **Savaş Yılları**, s. 261-263.

24 Mayıs'ta, Moskova'ya dönmek üzere, Türkiye'den ayrılacağını haber veriyordu.[161]

Diğer yandan, anlaşıldığı kadarı ile, bu dönemde Türk-Sovyet ilişkilerindeki sorunlar, ABD ve İngiltere tarafından yalnızca iki ülkeyi ilgilendiren ve yine iki başkent arasında başbaşa çözülmesi gereken konular olarak görülüyordu.[162]

Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper, Ankara'dan Moskova'ya dönmeden hemen önce, 24 Mayıs'ta, önce İnönü ile görüşür ve hemen yola çıkar.[163] Türkiye'de altı hafta kalmış olan Sarper, 31 Mayıs'ta Moskova'ya varacaktır.[164] Bu sırada *Vatan* gazetesi, yeni bir antlaşma için Türk-Sovyet görüşmelerine Haziran ayının ortalarında başlanabileceğini haber veriyordu.[165] Dışişleri eski Bakanı ve Londra eski Büyükelçisi Tevfik Rüştü Aras, "Türkiye-Sovyet Rusya münâsebetlerinin yeni baştan masa üzerine geldiği"ni hatırlatıyor ve iki ülke arasında bir "ittifak" antlaşması yapılmaması için hiçbir neden görmediğini açıklıyordu.[166]

Bu türden beklentilerin ve yorumların tamâmen temelsiz olduğu da söylenemezdi. Çünkü, hatırlanacağı gibi, bu sırada Ankara'da Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov ile bir ittifak antlaşması için görüşmeler sürüyordu. Ancak, "görünüşe nazaran, her iki taraf [da], yakında müzâkeresini tasarladıkları antlaşmanın derinliğine tartışılmasından ziyâde, birbirlerinin niyet ve eğilimlerini araştırmakla ilgili ve meşgûl bulunuyorlardı."[167] Bu türden iyimser haberlerin yanı sıra, Ankara, Moskova karşısındaki jestlerine devâm etmeyi sürdürüyordu. Ankara, Moskova'nın savaşta Almanlarla işbirliği yaptığını ileri sürdüğü ve Kırım'dan Türkiye'ye ilticâ eden Türk asıllı Sovyet vatandaşlarını, Sovyetler Birliği'ne iâde etmişti.[168] Haziran ayı sonunda da, Bulgaristan'dan

161 **FRUS**, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Packer'dan ABD DB'ye", (22.5.1945). Ayrıca bkz. Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 300-301.

162 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 251.

163 **Vatan**, (25.5.1945); **Ulus**, (25.5.1945); **Tan**, (25.5.1945); **Cumhuriyet**, (25.5.1945); **AT**, Sayı: 138, (Mayıs 1945).

164 **Cumhuriyet**, (31.5.1945).

165 **Vatan**, (27.5.1945).

166 Tevfik Rüştü Aras, "Moskova Büyükelçimizi Uğurlarken", **Tan**, (29.5.1945).

167 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 253.

168 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 252-253; Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl**, (Cilt: 1), s. 149.

kalkan iki Sovyet avcı uçağının yanlışlıkla Türk hava sahasına girmesi ve İstanbul üzerinden geçtikten sonra da, yakıtlarının tükenmesi üzerine, Ankara yakınında Kızılcahamam üzerinde düşmesi üzerine, paraşütle atlayan pilotlar, önce tedâvi ve misâfir edildikten sonra, Moskova'nın talebi üzerine, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçiliği'nde görevli Sovyet Ataşemiliteri'ne teslim edilerek, Sovyetler Birliği'ne iâde edileceklerdir.[169] Gerçekten de gelişmeler, iyimser olmak için yeterli sayılırdı.

7. ÇİFTÇİYİ TOPRAKLANDIRMA KÂNUNU (I)

Mayıs ayında TBMM'de görüşülmeye başlanan Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın siyâsî etkilerini ve sonuçlarını gözden geçirmeden önce, bizzat tasarının kendisini ele almak istiyorum.

Yasa tasarısının hükümetçe hangi görüşler ışığında ve nasıl hazırlandığını, tasarının Geçici Komisyon'da hangi nedenlerle ve ne şekilde değiştirildiğini belirttikten sonra, TBMM'deki tartışmaları da zikrederek, nihâyet TBMM'de kabûl edilen yasa metni üzerinde duracağım. Bu arada, yeri geldikçe, tasarının basındaki yankılarına da yer vereceğim.

Kısa Bir Târihçe

Öncelikle, Cumhuriyetin tek-partili döneminde, toprak reformu söyleminin geçirdiği aşamaları hatırlamak, herhâlde yararlı olacaktır.

Yusuf Akçura, daha 1925 yılının Ekim ayında, bir toprak reformu önermişti. François Georgeon, Yusuf Akçura üzerine kaleme aldığı yetkin monografisinde,[170] Akçura'nın konuya ilişkin görüşlerini şöyle çözümlüyor:

> "Yusuf Akçura, sınıf çıkarlarını, esas olarak, Türkiye'nin gelecekteki siyâsal haritasını, oldukça açık bir biçimde şöyle çiziyordu: Büyük bir olasılıkla, gelecekte iki büyük siyâsal güç olacaktı. Küçük çiftçilerin ve kent nüfûsunun bir bölümünün çıkarlarını temsil eden demokrat bir parti ve orta ve büyük toprak sâhipleri ile, kent

169 **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945); **Vatan**, (7 ve 22.6.1945).

170 François Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri.**

burjuvazisinden oluşan bir ulusal-burjuva partisi... Aralarındaki belli farklılıklara karşın, bunların her ikisi de milliyetçi birer parti olacaktı. (...) Ulusal-burjuva partisi, kendisi için 'yararlı' olduğu sürece, ulusal bağımsızlık ve egemenliğe, ticâret özgürlüğüne önem verecekti. Geleneksel yanı nedeni ile, düzenin korunması kaygısı ile de, dine karşı saygılı olacaktı. Azınlıklarla rekâbet hâlinde olması nedeni ile, demokrat parti de, milliyetçi bir karakter taşıyacak, ama geleneklere daha az bağımlı olacaktı. (...)

1921 târihini taşıyan bu çözümleme, savaştan sonra, tek-partili rejimin son bulması ile birlikte kurulan iki büyük partili bölünmeyi önceden haber veriyordu. Hem de gerçeğe oldukça yakın bir biçimde...

Akçura'nın benimsediği anlayışlar, onu Türk devletinin hangi toplumsal güçlere *dayanması gerektiği konusunu da* incelemeye yöneltmişti. Türkiye'nin doğusunda patlak veren Şeyh Sait Ayaklanması'ndan birkaç ay sonra, Ekim 1925'te verdiği önemli bir konferansta, Türkiye'nin Batı demokrasileri modelinde, yâni demokratik, ulusal, bağımsız, liberal (bâzı kayıtlarla) ve girişimci bir 'modern' devlet olabilmesi için gerekli toplumsal koşulların neler olduğunu belirtiyordu. Ona göre, Türkiye'nin modern bir devlet olmasına muhalefet eden toplumsal sınıflara, yâni 'feodaller' ile 'yobazlar'a saldırmak gerekiyordu. Türkiye'deki gerici hareketlerin kaynağında bu iki sınıfın ittifâkı vardı. (...)

Akçura, yobazlık eylemlerine destek sağlayan feodal büyük toprak sâhipliğini tasfiye etmek amacı ile bir toprak reformu yapılmasını öngörüyordu. Bu reformla büyük toprak mülkiyeti ortadan kaldırılacak, kişisel bağımlılık ilişkilerine son verilecekti.

Tarım reformundan beklenen olumlu sonuçları ise şöyle özetliyordu: Talepleri karşılanmış olan köylülük, böylece modern devletin bir dayanağı hâline gelecek, bu da, kent burjuvazisine, ulusal burjuvaziye, iktidârı başka hiçbir güçle paylaşmak zorunda kalmaksızın, devleti yönetme olanağı sağlayacaktı.

Akçura'nın siyâsal idealinin ne olduğu daha o zamandan belli olmuştu: Küçük toprak sâhibi köylülük ve ulusal burjuvazi gibi ilerleme yanlısı iki güce dayanan ve çıkardığı akılcı toplumsal yasalar sâyesinde, işçi sınıfının ihtilâlci taşkınlıklarından *sakınmasını bilen, Batılı modern* bir devlet...

Akçura, 1924-1925'te, İş Kânunu ile ilgili bir tasarının raportörlüğünü yapmış, ancak dönemine göre oldukça ileri sayılabilecek özellikler taşıması nedeni ile, tasarı Meclis tarafından geri çevrilmişti."[171]

---

171 Georgeon, **age**, s. 110-111 ve 157-158. Ayrıca bkz. Levent Varlık, "Türkiye'de Çıkarılan İlk İş Yasası Üzerine Görüşler", ***Toplum ve Bilim***, Sayı: 13, (Bahar 1981), s. 107-134.

Ömer Lütfü Barkan, "'Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu' ve Türkiye'de Zirâî Bir Reformun Ana Meseleleri" adlı uzun incelemesinde, Türkiye'de toprak reformunun târihçesini de şöyle özetliyor:

"[1923 ilâ 1944 yılları arasında] yapılan tevzilerle Türkiye'de, Cumhuriyet inkılâbından beri, 11-12.000.000 dekar gibi muazzam bir yekûna varan ve Türkiye'de 14.500.000 hektar tahmin edilen işlenen topraklar yekûnunun % 8'ine yakın bir kısmının yeni sâhiplerinin eline geçtiğini ve arâzi mülkiyeti bünyesinde kayda değer bir gelişme vükû bulduğunu kabûl etmek lâzım gelir. (...)

1935 yılından başlamak üzere, çok şumûllü ve teferruatlı büyük iskân-toprak kânunları projeleri hazırlandı. Bizim öğrenebildiğimize göre, bu büyük projelerden ilki, İçişleri Bakanlığı [Dâhiliye Vekâleti] tarafından hazırlanan 12 Kasım 1935 târihli iskân-toprak kânunu [tasarısı]na âid olanıdır. (...)

Bilhassa büyük idâre âmirlerine hudutsuz salâhiyetler vererek, işin zirâî, teknik ve ihtisâsı alâkadar eden cihetlerini ihmâl eder bir mâhiyette gözükmesi ve kâfi hazırlıklara dayanmayan, şiddetli bâzı hükümleri ihtivâ etmesi dolayısıyla, İçişleri Bakanlığı'nın [Dâhiliye Vekâleti'nin] elinden alınarak, Ziraat Bakanlığı'na [Vekâleti'ne] devredildi. Bu Bakanlık, daha evvelki projeye yapılan tenkitleri göz önünde tutarak, hazırladığı diğer büyük bir Zirâî isiâhat Kânunu Projesi'ni, mûcip sebepleri ile birlikte, 1937 yılında alâkadarların tetkikine arz etmiş bulunuyordu. (...)

İhtimâl, ortalığı telâşa vermiş olmamak, kânunu mümkün olan en büyük bir soğukkanlılıkla hazırlamış bulunmak için, şimdiye kadar hazırlanmış olan toprak kânunu projeleri, âdetâ gizli tutulmuş ve bu projeler, esâsen [Türkiye Büyük] Millet Meclisi'ne sunulma safhasına da girmediklerinden, siyâsî bir mesele ve devlet işi olarak, ancak hükümet ve Meclis âzâlarının dar muhiti içinde münâkaşa edilebilmişlerdir.

Bu sebeple, bugün dahi, bu projeleri bulup, tetkik etmek, onların hakikî bir târihçesini yapmak, herbirinde ne gibi mülâhazalarla, hangi esas veyâ maddelerin, ne şekilde ve hangi istikâmette değiştiğini tesbit etmek, çok güçtür. Biz, son zamanlarda ve ancak husûsî dostluklardan istifâde ederek, onlardan birkaçını görmeye ve bâzı notlar almaya muvaffak olduk.

Son çıkan Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu'nun [Türkiye Büyük] Millet Meclisi'ndeki müzâkeresi sırasında kopan harâretli tartışmalar devrine kadar, hazırlanmakta olmasından dâimâ bahsedilen, fakat muhtemel prensip ve esaslarının umûmî efkârda ve matbuatta lâzım geldiği şekilde münâkaşa edilebilmesi imkânları hazırlanmamış olan bu kânun hakkında, alâkadar zümrelerin fikir ayrılıkları-

nı müdâfaa ve temsil eden, ilim ve tecrübe sâhibi vatandaşların tetkik ve müşâhadelerini yayan sistemli neşriyâtın yapılamaması da, fikir ve siyâset hayâtımıza ve kânunun tatbik imkânlarının hazırlanış metodlarına âid büyük bir noksan olarak kaydedilebilir."[172]

Barkan'ın yazısında da vurgulandığı gibi, bu hassas konuda hazırlanan tasarılar, dar bir grup içinde kalmış ve gizlilik âdetâ temel ilke olmuştu. Bunun nedenini anlamak zor olmasa gerektir. Nitekim, bizzat İsmet İnönü, yıllar sonra, Abdi İpekçi'nin "Atatürk zamânında toprak reformu gibi, ağaların tahakkümü gibi problemler üzerinde durulmamış mıdır?" sorusunu, "Hepsinin üzerinde nazarî olarak durduk. Ama işte yapılan işin derecesini, hudûdunu biliyorsunuz." şeklinde yanıtlayacaktır. İnönü, İpekçi'nin "O devirde arzu edilen bir toprak reformu, bugünden daha kolay gerçekleştirilemez miydi?" şeklindeki sorusunu da, "Belli değil..." diyerek yanıtlamıştır. İpekçi'nin "Neden?" diye sorması üzerine, İnönü şu yanıtı verecektir: "Biz buna dokunmadık. Dokunduktan sonra anlaşılır böyle şeyler..."[173]

Tek-parti yönetimi, toprak reformu gibi, iktisâdî, siyâsî, sosyal ve toplumsal sonuçları birbirine karışmış bir girişimin yaratabileceği siyâsal ve toplumsal hareketliliği başından itibâren biliyor ya da seziyor olmalıydı. Bu nedenle de, ileride göreceğimiz gibi, tasarı Şeflik geleneğine uygun bir şekilde hazırlanmıştı.

Barkan, yazısında, tasarı üzerinde savaş yıllarında da çalışıldığını belirtiyor: "1937 târihli Zirâî Islâhat Kânunu Projesi, bir müddet sonra, Ziraat Vekâleti tarafından tekrar ele alınarak, yeni baştan tanzim edilmek sûreti ile, bir başka proje daha hazırlanmıştı."[174]

Barkan, toprak reformu yasa tasarısının bu uzun yıllar süresince TBMM'ye intikâl edememesinin nedenini de, kendince şöyle açıklamaya çalışıyordu: "Bu şartlar altında, bizde toprak kânununun uzun zamandan beri hazırlanmakta olmasına rağmen, bu kadar gecikmesi sebeplerini, ne alâkadarların, menfaatlerini koruya-

172 Ömer Lütfü Barkan, "Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu' ve Türkiye'de Zirâî Bir Reformun Ana Meseleleri", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, (Bundan sonra, kısaca, **İÜHFM** olarak anılacaktır), Cilt: 6, Sayı: 1-2, (Ekim 1944-Ocak 1945), s. 60-65.

173 **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor**, s. 39-40.

174 Barkan, agm, **İÜHFM**, Cilt: 6, Sayı: 1-2, (Ekim 1944-Ocak 1945), s. 60-65.

cak teşkilât ve programlardan mahrum olmaları dolayısıyla, hükûmet nezdinde bir tazyik icrâ edememelerine, ne de nüfuzlu bir takım toprak sâhiplerinin göstermeleri muhtemel olan mukâvemete atfetmek doğru olamaz [olur]."[175]

Atatürk, 1 Kasım 1928 târihinde, TBMM'yi açış konuşmasında, "yeni faaliyet devrimizde, gerek bu havâlide [Şark vilâyetlerinde], gerek[se] memleketin diğer kısımlarında, toprağı olmayan çiftçilere toprak tedârik etmek meselesi ile ehemmiyetli olarak iştigâl buyuracaksınız" demek sûreti ile, ilk kez bir toprak dağıtımından söz etmişti.[176]

Atatürk, bir yıl sonra, 1 Kasım 1929 târihli TBMM'yi açış konuşmasında da, yine aynı konuya temâs edecektir: "Çiftçiye arâzi vermek de, hükûmetin mütemâdiyen tâkip etmesi lâzım gelen bir keyfiyettir. Çalışan Türk köylüsüne işleyebileceği kadar toprak temin etmek, memleketin istihsâlâtını zenginleştirecek başlıca çârelerdendir."[177]

Bununla birlikte, CHP'nin 1931 yılında kabûl edilen ilk programında bir toprak reformundan hiç söz edilmiyordu.[178] Buna karşılık, partinin 1935 yılında kabûl edilen ikinci programında ise, konu ile ilgili olarak şu hükme yer verilmişti: "Her Türk çiftçisini yeter toprak sâhibi etmek, partimizin ana gâyelerinden biridir. Topraksız çiftçiye toprak dağıtmak için özgü istimlâk kânunları çıkarmak lüzumludur."[179]

1929 yılında yaptığı konuşmanın ardından tam sekiz yıl geçtikten sonradır ki, Atatürk, 1 Kasım 1936 târihinde, TBMM'yi açış konuşmasında, "toprak kânunu"ndan bir kez daha söz edecektir: "Toprak kânununun bir neticeye varmasını Kamutay'ın yüksek himmetinden beklerim. Her Türk çiftçi âilesinin geçineceği ve çalışacağı toprağa mâlik olması, behemehâl lâzımdır. Vatanın sağlam temeli ve imârı, bu esastadır. Bundan fazla olarak, büyük arâ-

175 Barkan, agm, **İÜHFM**, Cilt: 6, Sayı: 1-2, (Ekim 1944-Ocak 1945), s. 65.

176 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938)**, s. 355; **Cumhurbaşkanlarının Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Konuşmaları**, s. 203-210.

177 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, s. 362; **Cumhurbaşkanlarının Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Konuşmaları**, s. 211-215.

178 **CHP Programı (1931).**

179 **CHP Programı (1935)**, Üçüncü Kısım/md. 34.

ziyi modern vâsıtalarla işletip, vatana fazla istihsâl temin edilmesini teşvik etmek isteriz."[180]

1937 yılının Şubat ayında, 1924 Anayasası'nin kamulaştırmalarla ilgili 74. maddesi değiştirilmiş ve "kamu faydasına gerekli olduğu usûlüne göre anlaşılmadıkça ve özel kânunları gereğince değer pahası peşin verilmedikçe, hiç kimsenin malı ve mülkü kamulaştırılamaz" hükmüne, "çiftçiyi toprak sâhibi yapmak" için, şu hüküm eklenmişti: "Çiftçiyi toprak sâhibi kılmak (...) için alınacak toprak[ların] (...) kamulaştırma karşılığı ve bu karşılığın ödenişi, özel kânunlarla gösterilir." (md. 74).

Anayasa değişikliği sırasında söz alan konuşmacılardan Dâhiliye Vekili (İçişleri Bakanı) Şükrü Kaya, TBMM'de yaptığı konuşmada, "çiftçiyi toprak sâhibi yapma"nın amaç olduğunu belirtiyor ve şöyle diyordu:

> "Çiftçiyi, Türk çiftçisini toprak sâhibi yapmak demek, Türk çiftçisini, yâni Türk ekseriyetini, kendi ekonomik mukadderâtına sâhip kılarak, bu memleket için hayırlı ve aktif bir eleman yapmak demektir. Bu büyük kütleden eğer büyük bir menfaat bekliyorsak, [onları], ötekinin, berikinin toprağında çalışmaktan kurtarmalı, kendisini, kendinin olacak olan topraklara hâkim kılmalıyız. (...)
>
> [Anayasaya eklenen bu yeni hüküm] hiçkimsenin hukûku tasarrufiyesine bir taarruz teşkil etmez. Biz, işlenmeyen toprakları işletmek için, işsiz kalan topraksız köylüyü topraklandırmak için, kânun yapıyoruz. Elbette, toprağını işleyen ve işletebilen çiftçi, bizim en büyük yardımımıza ve himâyemize mazhâr olacak bir elemandır."[181]

Görüldüğü gibi, Şükrü Kaya, bir anlamda iktidârın resmî sözcüsü olarak, bir yandan toprak reformunun ana felsefesini yansıtıyor, fakat diğer yandan da toprağını işleyebilen ya da işletebilen toprak sâhiplerini de endişe ve kuşku içinde bırakmamaya çalışıyordu. Kaya'nın konuşmasında bu dengenin nasıl sağlanacağına ilişkin bir açıklık yoktu. Ayrıca, tam olarak kimlerin "himâye" edileceği hususu da açıklığa kavuşmamış sayılırdı. Anlaşılan bu önemli atak, sonuçları itibâriyle önemsiz gösterilmek isteniyordu.

---

180 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, s. 389; **Cumhurbaşkanlarının Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Konuşmaları**, s. 247-255.

181 **[Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nde Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'ndaki Değişikliğe Dâir Müzâkereler (5 Şubat 1937)**, s. 7.

Halil Menteşe ise, şu görüşleri ileri sürüyordu:

> "İstimlâk meselesine gelince: Ben zannetmiyorum ki, Dâhiliye Vekili'nin [İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın] dediği gibi, bizde muazzam bir 'guestion agrair' olsun... Yâni çiftçinin yüzde sekseni başkasının hesâbına çalışmış bulunsun... (...) Zannediyorum ki, maksat, bu nevi [az topraklı] çiftçileri toprak sâhibi yapmaktır. Zannetmiyorum ki, bunlardan başka kimseleri de ve çiftçi amelesini de toprak sâhibi yapmak meselesi mevzuu bahis olsun... (...) Binâenaleyh, hâlledilmesi lâzım gelen mesele, bugün elinde sapanı olan, çift süren ve başkasının yanında ortakçılık yapan veyâhut arâzisi az, kısmen var, başkasının yanında ortakçılık yapan çiftçiyi toprak sâhibi yapmaktır. (...)
>
> Ben zannediyorum ki, bu mesele, Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'nda yapılacak bu tâdilat, değer şeye parasını peşin vermek cihetinden bir tâdili istilzâm edecek kadar büyük bir mesele değildir. Bilhassa şimdi yapılacak tâdilatta, bedeli de yapılacak kânunda tesbit edileceğine göre, vatandaşlara değer pahası verilmeyecek demektir. (...)
>
> Tasarruf emniyetinin inkişâf etmesi çok lâzım olan bu memlekette, emniyetsizlik ve istikrarsızlık tevlid edecek vaziyetleri düşünmek ve mezurayı da elden bırakmamak lâzımdır. Onun için, bir taraftan hükûmet, kendi cephesinden, meselâ yirmi senede ödenmek üzere, ufak fâizli bir hazine bonosu çıkarmak sûreti ile, diğer taraftan Ziraat Bankası, büyük toprak sâhibi ile köylü arasında mutavassıtlık rolünü yapmak sûreti ile bu iş hâlledilir. (...)
>
> Tasarruf ve mülkiyette emniyetsizlik ve istikrarsızlık verebilecek işlerden tevakki etmek lâzımdır. Zirâ, bu emniyet, her terakkinin, hem kaynağı, hem [de] temelidir zannındayım."[182]

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve Fırkası'nın ünlü ve önde gelen isimlerinden olan Halil Menteşe'nin "tasarruf ve mülkiyet" emniyetini vurgulaması dikkate değerdi ve bu vurgu, hiç kuşkusuz, sâdece Menteşe'nin kişisel görüşlerini de yansıtmıyordu.

Nitekim, Hüsnü Kitapçı da, TBMM'de yaptığı konuşmada, Halil Menteşe'yi destekliyordu:

> "Vatandaşlardan şimdiye kadar elde ettikleri menfaatin bir cüzünü, amme nâmına, müsâit şartlarla vermesi istenecektir. (...) Fakat hiç şüphesiz, Halil Menteşe arkadaşımın da işâret ettiği veçhile, beşerî dâimâ tekâmüle sevk eden ve bu hu-

182 [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nde Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'ndaki Değişikliğe Dâir Müzâkereler (5 Şubat 1937), s. 10-11.

susta dinamik bir kıymeti olan mülkiyet hakkını [kaldırmak] hatırdan geçmez. (...) Binâenaleyh, ileride yapılacak kânunlarda, amme menfaati ile şahsın menfaatini telif etmek için, Yüksek Meclis'in inceden inceye çalışacağına emin olmak, pek tabiîdir."[183]

Anayasa Komisyonu Başkanı Şemsettin Günaltay, TBMM'de yaptığı açıklamada, şöyle diyordu:

"Arâzi meselesinde bir emniyetsizlik, bir itimatsızlık meselesi, zannetmiyorum ki olsun... Mülkiyet hakkının kudsiyeti, Teşkilâtı Esâsîye Kânunumuzda tasrih edilmiştir. Burada teklif edilen, bir adâletin icâbının yerine getirilmesidir. Memlekette çalışan ve bu milletin asırlardan beri bârını çeken asıl halkın, hakikî malına sâhip olmasıdır. Bu iş yapılırken, bugün bir takım şerâit altında bu mallara mâlik olanların hukûku payimâl edilecek değildir.

Burada, Teşkilâtı Esâsîye'de yapılan iş, bu malların çiftçilere tevzii için kânûnî bir müsaade vermektir. Bu kânun yapılarak buraya gelecektir. O zaman mal sâhibinin hukûkunu temin edecek esaslar, tabiatı ile derpiş edilmiş olacaktır."[184]

Açıkça görüldüğü gibi, gerek Hüsnü Kitapçı ve gerekse Şemsettin Günaltay, Halil Menteşe'nin uyarısı doğrultusunda, gereken her türlü güvenceyi vermek eğilimindeydiler. Bir yanlış anlamaya ya da anlaşılmaya hiç gerek yoktu. Bu aşamada, sâdece toprak dağıtımının mümkün olabilmesi için gayret ediliyordu. Sıra, dağıtılması öngörülen toprakların kamulaştırılmasına geldiğinde, bu konuda hiç kuşkusuz dikkatli davranılacaktı. Dolayısıyla da, bir endişeye, kuşkuya ya da korkuya gerek yoktu.

CHP eski Genel Sekreteri Recep Peker ise, TBMM'de yaptığı konuşmada, değişikliği şöyle savunuyordu:

"Mülkiyet hakkında istikrârın bozulması, lâyihâda hiç mevzuu bahis değildir. Toprakla[ndır]ma işinde tediye usûl ve şekillerini, Teşkilâtı Esâsîye'nin aletıtlak istimlâklere âid umûmî kâidesinden ayırıyoruz. Aksi hâlde, bu işe normal yoldan para vermek, yalnız Türkiye'nin değil, devlet mâhiyetinde hiçbir bünyenin tahammül edemeyeceği bir külfet teşkil eder ki, bu vaziyet yüksek maksadı felce uğratır."[185]

183 [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nde Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'ndaki Değişikliğe Dâir Müzâkereler (5 Şubat 1937), s. 12.

184 [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nde Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'ndaki Değişikliğe Dâir Müzâkereler (5 Şubat 1937), s. 14.

185 [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nde Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'ndaki Değişikliğe Dâir Müzâkereler (5 Şubat 1937), s. 18.

Recep Peker'in açıklaması, öngörülen reformun gerçek ruhunu ifâde açısından çok daha gerçekçiydi. Peker, kısaca da olsa, gerçek bir toprak reformunun, mülkiyet bakımından emniyeti sarsabileceğini ve zâten sarsması da gerektiğini belirtmişti.

Diğer yandan, emekli General Refet Bele de, Şemsettin Günaltay gibi düşünüyordu:

> "Bir taraftan bu iyilik yapılırken, diğer taraftan hiçkimsenin hukûku tasarrufiyesine tecâvüz etmek niyetinde değiliz. Hukûku tasarrufiyenin en mahfuz olduğunu, bilhassa tekrâr etmek isterim. Hukûku tasarrufiyenin en çok mahfuz kaldığı yer, Türkiye'dir. Ve bunu böyle tutmak mecbûriyetinde olduğumuzdan, toprak kânunu tatbik edilirken, getirilecek kânunla da muhafaza edilecektir. (...) Bence, toprak kânunundan dolayı, gönüllere bir endişe getirmek ve düşünmenin hiçbir mânâsı yoktur."[186]

Peker dışındaki konuşmacılar, hemen fark edileceği gibi, mülkiyet açısından doğabilecek sakıncalar karşısında telâşa kapılmak için hiçbir neden olmadığını ve olamayacağını vurgulamaya çalışmışlardı. Tek başına bu konuşmalar bile, toprak reformu yönünde atılacak bir adımda, tek-partili bir Meclis içinde dahi oluşabilecek direnci ortaya koyması bakımdan önemlidir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, bu konuşmaların, doğrudan doğruya mülkiyet noktai nazarından, bir toprak reformuna toplumsal ve siyâsal direniş noktalarının nerede başladığını gösteren anlamlı bir örnek olmasıdır. Konuşmacıların toprak sâhipleri değil de, sivil ve asker bürokrat kadrodan gelen kişiler olması da, vurgulanmaya değer bir başka husustur. Bir toprak reformu söyleminin doğurabileceği tepkiler, daha toprak sâhiplerine sıra gelmeden, bundan çok daha önce, sivil ve asker bürokratlarca temsil ediliyordu. Bu açıdan yaklaşıldığı takdirde, olası bir toprak reformu girişimine karşı sâdece sınıfsal tepki gösterildiğini ya da gösterileceğini varsaymanın hatâlı bir yaklaşım tarzı olduğu ortaya çıkmaktadır. Sınıfsal refleksler, aslında sâdece sınıf mensûbiyeti ile sınırlı kalmıyordu.

Atatürk, hemen bir yıl sonra, 1 Kasım 1937 târihinde, TBMM'yi açış konuşmasında, bir kez daha bu konuya değinecektir:

---

186 [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nde Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'ndaki Değişikliğe Dâir Müzâkereler (5 Şubat 1937), s. 25.

"Memlekette topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemli olanı ise, bir çiftçi âilesini geçindirebilen toprağın, hiçbir sûret ve sebeple bölünemez bir mâhiyet almasıdır. Büyük çiftçi ve çiftlik sâhiplerinin işletebilecekleri arâzi genişliği, arâzinin bulunduğu memleket bölgelerinin nüfus kesâfetine ve toprak verim derecesine göre sınırlanmak lâzımdır."[187]

İlginç olan bir nokta da, Cumhuriyetin kuruluşundan beri ilk kez bir hükümet programında, Birinci Celâl Bayar Hükümeti'nin 8 Kasım 1937 târihinde TBMM'de okunan programında, Şefin bir tâlimâtı olarak "topraksız çiftçi bırakmamak"tan söz edilmesidir.[188] Bayar Hükümeti'nin programında, toprak reformu ile ilgili olarak şu taahhütte bulunuluyordu:

"Topraksız çiftçi bırakmamak prensibi, parti programının 34. maddesine dayanır. Her Türk çiftçisini kâfi toprak sâhibi etmek ve topraksız çiftçiye toprak dağıtmak için husûsî istimlâk kânunları çıkarmak, bu maddenin hükmüdür. Her Türk çiftçi âilesinin çalışarak geçinebileceği bir toprağa mâlik olmasını, vatan için sağlam bir temel ve imâr esâsı saymaktayız.

Memlekette, her bölgenin husûsî şartlarına göre, bir çiftçi âilesinin geçinebilmesi için muhtâç olduğu toprağa mâlik olmasını behemehâl temin etmek ve bu âile toprağının hiçbir sebep ve sûretle parçalanmasına ve elden çıkarılmasına meydan vermemek lâzımdır.

Her bölgenin nüfus kesâfetine ve toprak verim derecesine göre, büyük çiftçi ve çiftlik sâhiplerinin işletebilecekleri arâzi genişliğini sınırlandıracağız. Buna âid bir kânun lâyihâsını, bir an evvel hazırlayarak, [Türkiye] Büyük [Millet] Meclis[i'n]e takdim etmek karârındayız."[189]

Ancak Bayar, 28 Aralık 1938 târihinde Birinci Köy ve Ziraat Kongresi'ni açış konuşmasında bu konudan hiç söz etmeyecektir.[190]

Partinin 1939 yılında kabûl edilen yeni programında da, aynı hükme yer verilmişti: "Her Türk çiftçisini kâfi toprak sâhibi etmek, partimizin güttüğü ana gâyelerden biridir. Topraksız çift-

187 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, s. 394; **Cumhurbaşkanlarının Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Konuşmaları**, s. 257-275.

188 Neşe Erdilek, *"Hükümetler ve Programları"*, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 4, s. 977; İsmâil Arar, **Hükûmet Programları**, s. 67-118.

189 **Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri (1920-1953)**, s. 313; Arar, **age**, s. 67-118.

190 **Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri (1921-1938) (Ekonomik Konulara Dâir)**, s. 250-258.

çiye toprak dağıtmak için husûsî istimlâk kânunları çıkarmak lâzımdır."[191]

İsmet İnönü ise, Cumhurbaşkanı olarak ilk kez 1 Kasım 1941 târihinde TBMM'yi açış konuşmasında, aynı konuya değinecektir:

> "Toprak kânunu, [Türkiye Büyük] Millet Meclis[i'n]e sunulmak üzeredir. Birçok araştırmalardan anlıyoruz ki, toprağı hiç olamayan köylünün nispeti mühimdir. Devlet malı toprak dağıtılmak sûreti ile bu nispet yıldan yıla azalmaktadır. Bununla berâber, toprağı olmayıp, kendi başına ocak kurmak isteyenlere toprak temini, Cumhuriyetin en ziyâde ehemmiyet verdiği bir meseledir.
>
> Nüfûsun çoğalması ve intikâl sûreti ile parçalanması neticesinde, elindeki toprağı, bugünkü işleme kudret ve vâsıtalarına, çoğalan yaşama ihtiyaçlarına artık yetişmemeye başlayan az topraklı köyler ve köylüler vardır. Bunları, kendilerine daha yüksek yaşama imkânı verecek miktarda toprak sâhibi kılmak ve bu topraklarda iş yapma kudretini tam kıymetiendirecek verimli bir işleme için lüzumlu araçlarla donatmakta, acele etmek lâzımdır. Yüksek ilgi ve incelemenizle en iyi şeklini alacağına emin olduğum kânunun bir an evvel çıkarılmasını arzu ediyoruz."[192]

Millî Şef döneminde, Birinci Şükrü Saraçoğlu Hükümeti'nin 5 Ağustos 1942 târihinde TBMM'de okunan programında, "köylüyü topraksız, toprağı da köylüsüz" bırakmamaktan söz ediliyordu.[193] İkinci Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti'nin 17 Mart 1943 târihinde TBMM'de açıklanan programında ise, şu satırları okumak mümkündür: "Ziraat sahasında bizi dört gözle bekleyen en esaslı kânun, köylüyü toprak sâhibi yapacak kânundur. Meclisin bu işi behemahâl hâlledeceğine kâni olduğumuz gibi, bu işin hâllinden birkaç sene sonra da, Türk yurdunun her köşesinin ileri insanlar yuvası hâlini alacağına eminiz."[194]

Toprak reformu düşüncesi, daha savaş yıllarında, CHP içinde de gündeme gelmişti. Hatırlanacağı gibi, 1943 yılının Haziran ayında toplanan CHP Altıncı Büyük Kurultayı'na sunulan ve "CHP Altıncı Büyük Kurultayı'na Sunulan Vilâyet Kongreleri Dilekleri Hulâsası" adlı raporda, yirmiiki ayrı yer tarafından, "top-

---

191 **CHP Programı (1939)**, Üçüncü Kısım/md. 35.

192 **İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları**, (Cilt: 2), (1939-1960), s. 22.

193 Arar, **age**, s. 146.

194 Erdilek, "Hükûmetler ve Programları", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 4, s. 984; Arar, **age**, s. 148-161.

raksız halka millî ve metrûk arâziden toprak verilmesi" isteği de yer almıştı.[195] Tabiî burada dikkat çekici olan nokta, talebin mütevâzi boyutudur. Toprak talebi, sâdece devlete âid boş toprakların dağıtımından ibâretti. Toprakların toprak sâhiplerinin elinden alınması ve topraksız ve az topraklı köylülere dağıtılması söz konusu değildi. CHP içinde gündeme gelen toprak reformu talebinin sınırını görmek bakımından, bu saptama ilginçtir. İlginç olan bir başka nokta da, CHP'nin 1943 yılında kabûl edilen programında, toprak reformundan yine hiç söz edilmemesidir.[196]

İnönü ise, 1 Kasım 1944 târihinde, TBMM'yi açış konuşmasında, bir kez daha yine aynı konuya dikkat çekiyordu: "Eğer kuvvetle ümit ettiğim gibi, bu sene toprak kânununu çıkarırsak, ziraat bakımından büyük neticeler verecek ve içtimâî bünyemizin esas bir meselesi olan dâvâyı temel bir tedbire bağlamış olacağız."[197]

Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu tasarısı

1945 yılının hemen başında bir toprak reformu yasa tasarısı hazırlandığına ilişkin haberler basında görülmeye başlamıştı.[198] Zekeriyâ Sertel, Mart ayının sonlarında, tasarının hazırlanması sırasında Nazi Almanyası'nın yasalarından da yararlanıldığını açıklıyor ve buna rağmen tasarının benimsenmesini istiyordu: "Her taraftan yükselen bu muhalefet havasına rağmen, toprak kânununun, köylünün ve çiftçinin hakikî menfaatlerine daha uygun bir şekilde, ileri bir hamle olarak hakikat sahasına çıktığını görmek, en büyük

195 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 303-339.

196 **CHP Programı (1943).**

197 **İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları**, (İkinci Cilt: 1939-1960), s. 41-53.

198 **Ulus**, (26.1.1945); **AT**, Sayı: 134, (Ocak 1945).

Tarım Bakanı Şevket Râşit Hatipoğlu, 1 Mart 1945 târihinde Başbakanlığa yazdığı bir yazıda, tasarıya karşı basında görülen yalan haberlere dikkat çekiyor ve gazeteler hakkında "takdir buyurulacak muamelenin yapılması"nı istiyordu. 27 Şubat 1945 târihinde **Tanin**, **Vakit**, **Son Posta**, **Akşam**, **Haber** ve **Son Telgraf** gazetelerinde yer alan haber şöyleydi: "Nüfusları artan büyük şehirlerde, toprak kânunu tasarısı ile âhenkli olarak 5.000 metrekareden fazla genişlikteki arsaların 1943 vergi kıymeti üzerinden ve bono mukâbili kamulaştırılabileceğini ve bu sûretle toprak kânununun tatbiki yüzünden ellerinden çiftlikleri alınacak vatandaşların göç etmek zorunda kalacakları şehirlerde kurulacak barınaklara yerleşmelerinin teminini..." Yazıda, bu haber, "doğrudan doğruya [tasarının] rûhuna yöneltilmiş" olarak tanımlanıyor ve "hayâlî" ve "tahrik edici" olarak suçlanıyordu. **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 0 30 10/86 572 5].

emelimizdir."[199] Zekeriyâ Sertel'in yazısından, tasarıya karşı geleneksel bir direnişin vâr olduğu anlaşılıyor. Esat Âdil Müstecaplıoğlu da, yine aynı günlerde, *Tan* gazetesinde yayınlanan bir yazı dizisinde, yine aynı konuya değiniyordu.[200]

Hükûmetçe 17 Ocak 1945 târihinde TBMM'ye sevk edilen Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kânun Tasarısı'nın gerekçesinde,[201] "arâzi mülkiyeti rejimi"nin "millî hayâtı" her yönden etkilediği belirtilerek, "arâzi mülkiyeti rejimi"nin tarımda modern teknolojiden ve bilimsel yöntemlerden yararlanılmasını doğrudan belirlediğine dikkat çekiliyordu. Gerekçede, bu nedenle, tarım teknolojisinin değişmekte olduğu ülkelerde, tarımda verimliliğin sağlanması için, "mülkiyet rejimi"nin de yeni teknolojiye uygun hâle getirilmesinin zorunluluğu vurgulanıyordu. "Yeni şartlara uygun bir mülkiyet rejimi"nin "ziraat tekniğinin ilerlemesini de" sağlayacağı düşünülüyordu.

Tasarıyı hazırlayanlar, "arâzi mülkiyeti rejimi"ni yalnızca bir hukuk sistemi olarak görmüyorlar, fakat onu bir "iktisat düzeni" sayıyorlardı. Gerekçede, toprakta mülkiyet yapısının sâdece tarımı değil, fakat ekonominin tamâmını yakından etkilediği belirtiliyor ve "arâzi mülkiyeti rejimi"nin, iktisâdî etkilerinin yanı sıra, sosyal sonuçlarına da geniş yer ayrılıyordu: "Yurtta içtimâî sükûn, içtimâî huzur, (...) arâzi mülkiyeti rejimi ile ilgilidir." Uygun olmayan "arâzi mülkiyeti"nin kişilerle devlet arasında anlaşmazlıklara yol açtığına dikkat çekilen gerekçede, "büyük arâzi mülkiyetine dayanan mahallî nüfuzların, devlet otoritesinin zayıflaması"na yol açtığının görüldüğü belirtilerek, "bu bakımdan, her memleket, yerleştirdiği devlet zihniyetine yaraşır bir arâzi mülkiyeti bünyesi yaratmak zorundadır" deniliyordu.

Tasarının gerekçesinde, "arâzi mülkiyeti rejimi" ile "arâzi işletilmesi rejimi"nin birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğu vurgulanıyor ve bu nedenle, toprakta mülkiyet yapısının değişmesi hâlinde, ona uygun yeni bir işletme rejiminin kurulması gereği belirtili-

---

199 Zekeriyâ Sertel, "Toprak Kânunu ve Yapmak İstediğimiz Toprak Reformu", Tan, (29.3.1945).

200 Esat Âdil Müstecaplıoğlu, "İç Politikanın Büyük Meseleleri 1: Toprak Kânunu Tasarısı Hakkında", Tan, (30-31.3.1945) ve (1.4.1945).

201 TBMMTD, Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 17, 52. Birleşim, (9.5.1945), S. Sayısı: 97. Bundan sonra bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmediği takdirde, aynı kaynak kullanılacaktır.

yordu. "İşletme rejiminden kastedilen mânâ, arâzinin kullanılması şekli ve usûlleri"ydi. Amaç, arâzilerin iktisâdî şekilde işlenmesinin sağlanmasıydı. Bu nedenle de, "arâzinin doğrudan doğruya sâhibi tarafından işletilmesini esas alan bir işletme rejiminde, ziraat tekniği"nin daha hızlı gelişeceği öngörülüyordu.

Gerekçede şu görüşlere yer verilmişti:

> "Arâzinin işletilmesi rejiminin içtimâî tesirleri de gözden ırak tutulmayacak kadar büyüktür. Arâzinin sâhipleri tarafından işletilmesini ana prensip sayan bir işletme rejimi, toprağına bağlı, köklü, kendi mülküne dayanır, müstakil bir çiftçi kalabalığı yaratır. Bu çiftçi kalabalığı, her çeşit içtimâî sapkınlıklara karşı durur. Buna karşılık, ortakçılıkla arâzi işletilmesine büyük ölçüde yer veren bir işletme rejimi ise, cemiyet içinde mülksüz, köksüz bir kalabalık doğurur.
>
> Sonra, başkalarının mülklerini işleyen bu çiftçi kalabalığı, içtimâî bakımdan mülk sâhiplerine bağlı da olurlar. Hele ortakçılıkla arâzi işletilmesinden doğan münâsebetler, hukûkî temellere dayanmasa da, itiyatlara, göreneklere istinâd ederse, daha elim içtimâî âkıbetler belirir. Elverişsiz işletme rejimlerinin meydana getirdikleri [getirdiği] iktisâdî ve içtimâî bağlılıklar, mahallî nüfuzların, mahallî tahakkümlerin desteğini verir. Bu itibarla, muvâzenesi yerinde, barışık bir cemiyet, uygun bir işletme rejimini şart koşar."

Tasarıyı hazırlayanlar, tarımsal alandaki geriliğin nedenlerinin toprak mülkiyetinin "elverişsiz" yapısında aranması gerektiği kanısındaydılar. Bu konuda gerekçede şöyle deniliyordu:

> "Bugünkü Türk cemiyeti, husûsî mülkiyet prensipleri üzerine kurulmuştur. Şüphesiz arâzi mülkiyeti rejiminin temeli de, husûsî mülkiyet prensibidir. (...) Bu bakımdan bugün memleketimizde bir arâzi mülkiyeti rejimi meselesi yoktur.(...) Fakat bugün Türkiye'de vâr olan arâzi mülkiyeti bünyesi, rejimimizin rûhuna, milletimizin zarûretlerine uymadığı gibi, gelişmesini de hızlandıracak bir durumda değildir."

Ülkedeki büyük arâzi mülkiyetinin genişliğine dikkat çekilen gerekçede, rejimin halkçılık ilkesi gereğince, söz konusu yapıda değişikliğe gidilmesi gerektiğine işâret ediliyordu: "Ziraat alanında halkçılık prensibi, Türkiye'nin arâzi mülkiyeti bünyesinde köylü mülklerinin geniş temeli teşkil etmesini gerektirir."

Amaç, toprağı işleyenlerin, işledikleri toprağa sâhip olmalarını ve toprağa sâhip olanların da, sâhip oldukları toprağı işlemelerini sağlamaktı. Gerekçede, tarımsal geriliğin nedeni olarak ortakçılık

sistemi gösteriliyor ve bu sistemle tarımda ilerleme sağlanmasının mümkün olamayacağı görüşüne yer veriliyordu:

> "Ortakçılıkla işletmenin hâli hazırdaki şekli, hem mülk sâhipleri, hem ortakçılar, hem de millet iktisâdî menfaatleri bakımından zararlıdır. Bu sistem, kendi içinde Türkiye ziraatinin teknik, iktisâdî ilerlemesini köstekleyen bütün engel kuvvetleri toplamaktadır."

Tasarı, topraksız ya da yeterli toprağı olmayan köylülere, kendilerine yetecek ölçüde toprak dağıtılmasını öngörüyordu. Bu sûretle, geçimini çiftçiliğe bağlayanların ve bağlayacak olanların toprak sâhibi olmaları, bu topraklar üzerinde işletme kurarak kökleşmeleri ve ülkede müstakil çiftçi âilelerinin artması amaçlanmıştı.

Tasarıda yer alan ve "memleketimiz için yeni bir tesis" olarak ifâde edilen "Çiftçi Ocağı"nın kurulması ile de, "mülkünde köklü, emeği ve mülkü ile rahat geçinebilen, müstakil çiftçi âilelerinin yaratılması, çoğaltılması hedefine" ulaşılmak isteniyordu. "Çiftçi Ocağı'nın bölünmezliği ile ziraatte müstakil âilelerin iktisâdî bir varlık olarak sürüp gitmesi"nin sağlanması arzu ediliyordu. Bunun için de Çiftçi Ocağı'nın parçalanmaması öngörülmüştü: "Çünkü, Çiftçi Ocağı'nın şu veyâ bu yoldan parçalanabilmesine imkân vermek, memlekette kökleştirilmek istenen topraksız veyâ toprağı yetmeyen çiftçi âilelerinin bir müddet sonra yeniden meydana gelmesini kabûl etmek demek olurdu."

Tasarının gerekçesinde, asıl amaç, şu cümle ile özetlenmişti: "Memleketimizde köylü mülkleri asıl olacak, orta mülkler de mahdut kalacaktır." Büyük arâzi ise, sâdece devlet mülkiyetinde bulunacaktı.

Hükûmetçe hazırlanan yasa tasarısında, "arâzi mülkiyeti rejimi"nde yeni bir düzenlemeye gidilmesi, tarımdaki geriliğin alt edilmesinde ve tarımsal üretimin ve verimliliğin artırılmasında önemli bir aşama olarak gösteriliyor, aynı zamanda konunun iktisâdî, içtimâî ve siyâsî önemine değiniliyor ve nihâyet sorun, bir rejim sorunu olarak özetleniyordu.

Tasarı, yeni yılın hemen başında Meclise sunulmuşsa da, aradan geçen dört ay zarfında komisyonlardaki görüşmeler devâm etmişti. Şeflik geleneği göz önüne alınacak olursa, böyle önemli bir yasa tasarısının komisyonlarda bu kadar uzun süre kalması, tasarıya kar-

şı olan direnişi açıkça gösteriyordu. Geçici Komisyon üyeleri içinde toprak sâhibi olanlar da vardı. Örneğin, Adnan Menderes, Kâsım Gülek, Şeref Uluğ, Emin Sazak ve Kâzım Berker, toprak sâhibi grubun içinde sayılabilirdi. Ancak, ilginç olan husus, Gülek, Uluğ ve Berker'in tasarıya karşı, hiç olmazsa görünürde, hiçbir itirazda bulunmamış olmalarıdır. Bu durumda, toprak sâhibi komisyon üyeleri içinde Menderes ile Sazak, muhalefette kalan yegâne üyelerdi. Geçici Komisyon'un diğer muhalif üyelerinin toprak sâhibi oldukları ise söylenemezdi. Nitekim, onların toprak sâhibi oldukları yolunda bir bilgiye de rastgelmedim. Demek ki, toprak reformuna sâdece büyük toprak sâhiplerinin direnç gösterdikleri yolundaki iddiâ doğru değildir. Hemen hemen herkes bu konuda duyarlı davranıyordu.

3 Mayıs 1945 târihli Geçici Komisyon Raporu'nda,[202] hükûmetçe hazırlanan yasa tasarısında ortaya konulan gerekçeler karşısında, komisyonun görüşü şu şekilde belirtilmişti:

> "Gerçekten zirâî kalkınmamız bakımından bugünkü toprak mülkiyeti rejiminin ıslâhına ve işletme usûllerinin nizamlanmasına ihtiyaç bulunduğu açıktır. Böyle olmakla berâber, toprak mülkiyeti ve işletmesi rejiminde yapılacak ıslâhlarla, zirâî kalkınmamızın önemli de olsa bir, iki problemini çözmüş olacağımızı ve uzun asırların ihmâlinin önümüze yığdığı büyük zorlukların yine yenilmemiş kalacağını da kabûl etmek zarüretindeyiz."

Geçici Komisyon Raporu'nda, Tarım Bakanlığı'nca 35 ilde yapılan incelemeler sonucunda elde edilen rakamların diğer illere de aynı oranda uygulanması durumunda, Türkiye'de yaklaşık olarak 130.000 hiç toprağı olmayan ve yine yaklaşık olarak 900.000 de az topraklı çiftçi âilesi olduğunun saptandığı belirtiliyordu.

Komisyon Raporu'nda, toprak mülkiyetinin yapısı konusunda da şu görüşlere yer verilmişti:

> "Topraksız veyâ az topraklı çiftçilerin mevcûdiyeti ve sayısı, devletin ve kişilerin ellerindeki büyük ve orta mülkiyetin miktârı ve genişliği ile ilgili sayılabilir. Bu itibar-

202 Başbakan Şükrü Saraçoğlu, 19 Ocak 1945 târihinde, TBMM'de yaptığı konuşmada, yasa tasarısının, Tarım, İçişleri, Adâlet, Mâliye ve Bütçe Komisyonları'nda görüşüldüğünü, Anayasa, Ekonomi ve Ticâret Komisyonları'nda ise, görüşüleceğini açıklamıştı. **TBMM TD**, Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 15, 26. Birleşim, (19.1.1945). Geçici Komisyon ise, Adâlet, Anayasa, Bütçe, Ekonomi, İçişleri, Mâliye, Tarım ve Ticâret Komisyonları'ndan seçilmiş dörder üyeden oluşmuştu. **TBMM TD**, Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 17, 52. Birleşim, (9.5.1945), S. Sayısı: 97.

la bir de Türkiye'nin bugünkü toprak mülkiyetinin dağılımını gözden geçirmek yerinde olur.

1940 yılından önceye âid rakamlardan anlaşıldığına göre, memleketimizde 5.000 dönümden aşırı büyük toprak mülklerinin sayısı 418 ve bunların kapladıkları saha [da] 6.400.000 dönüm olup, her büyük mülke ortalama 15.000 dönüm, genişlikleri 500-5.000 [dönüm] arasında bulunan orta toprak mülkleri sayısı 5.764 ve kapladıkları saha [da] 17.200.000 dönüm olup, her orta mülke ortalama 3.000 dönüm ve 500 dönümden aşağı olan küçük mülklerin sayısı ise, 2.493.000 ve her küçük mülke düşen ortalama [da] 60 dönümdür.

Bu tablo, Türkiye'nin, bugün dahi, diğer memleketlerin [toprak] reform[u] yapmadan evvelki durumlarından çok daha müsâit bir durumda bulunduğunu gösterir. (...)

[Yukarıdaki] izâha göre, Türkiye'de 500 dönümden yukarı olan orta ve büyük mülklerin kapladıkları saha, 23.000.000 dönüm raddesinde bulunuyor. Bu rakamlar 1940 yılından evvele âid olduğu için, büyük ve orta arâzi, çeşitli âmillerin tesiri altında, öteden beri dağılmak istikâmetinde olduğundan, orta ve büyük arâzi yekûnunun hâlâ bu miktârın da aşağısında bulunduğu kabûl olunabilir.

Diğer taraftan, devlet topraklarının yüzölçüsü, vâridat kayıtlarına göre, gerek tasarıdaki, gerekse komisyonumuzca kabûl olunan hükümlere göre, büyük arâzinin tamâmına yakın bir miktârı, orta arâzinin de önemli bir kısmı, kamulaştırılıp dağıtılabilecektir. Bu sûretle, kabûl edilmekte olan hükümlere göre, orta ve büyük arâziden 10-15.000.000 dönüm [arâzi] dağıtılabileceği tahmin olunabilir. O takdirde bu topraklar da küçük arâzi kategorisine girecek ve bu kategori ortalaması 60 dönümden takriben 65 dönüme yükselecek demektir.

Husûsi ile hiç toprağı olmayan çiftçiler ile ziraat amelesine ve çiftçilik yapmak isteyecek köylülere ve sâireye verilmesi gerekecek topraklar bu hesâbın dışında kaldığına göre, büyük ve orta arâzi tamâmen kamulaştırılıp dağıtılsa dahi, önemli bir netice elde edilmiş olmayacaktır. Halbuki kişilere âid orta arâzi mülklerinin belli hadlerde ve kayıtsız şartsız dağıtılması da mümkün olamayacaktır."

Komisyon Raporu'nda orta işletmelerin tarımsal verimlilik açısından desteklenmeleri gereğine dikkat çekiliyordu (ki, bu görüş, hükûmetinki ile taban tabana zıddı):

"Gerçekten asıl pazar için istihsâl yapan, ziraat tekniğine daha çabuk uyma kâbiliyetinde olan, teknik vâsıtaları elde etmekte, kullanmakta ve kredi bulmakta daha müsâit durumda bulunan orta işletmelerin kuvvetlenmesini ve çoğalmasını istemek, toprak ıslâhatında ekonomik mülâhazalara gereği gibi yer vermek durumun-

da olduğumuz için, isâbetli bir görüş sayılmak icâb eder. Çünkü, sermâye, her türlü teçhizat ve teknik, zirâî istihsâlde düne nispetle çok daha önemli rol oynamaktadır.

Bir çift hayvanla daha ziyâde zâti istihsâl yapan küçük işletme esâsına göre, bütün yurt topraklarını küçük, hattâ çok küçük parçalara bölmek, topraklarımızın susamış bulunduğu sermâye ve tekniğin ziraat alanına gereği gibi yönelmesini geciktirebilir ve tarım üretim alanını, her kudret ve kâbiliyetteki ehliyetin ulaşabileceği saha olmaktan çıkarır."

Raporda, ülkenin bâzı bölgelerinde nüfûsa oranla işlenebilir toprak miktârının çok az olduğuna değiniliyor ve bunun sonucunda da, bu bölgelerde kamulaştırılabilecek orta ve büyük arâzi bulunamayacağı belirtiliyordu.

Komisyon, işlenmeyen geniş toprakların işlenebilmesi için iç iskân politikası öneriyor, topraksız ya da az topraklı çiftçilerin de işlenmeyen arâzilere yerleştirilmesini istiyordu. Çünkü, komisyonun görüşüne göre, Türkiye'de nüfus azlığından dolayı işlenmeyen toprak miktârı, büyük yekûnlara varıyordu. Tarımda sulama sistemlerinin geliştirilmesi, donatım kredisi sağlanması, tarımsal ürünlerin fiyatlarının yüksek tutulması, tarımda geniş pazar imkânlarının yaratılması, mâliyetlerin düşürülmesi ve teknik imkânların geliştirilmesi, Komisyon Raporu'nda talep edilen diğer önemli noktalardı.

Komisyon, bu görüşlerden hareket ederek, şu sonuca varıyordu:

"Zirâî kalkınma dâvâmız bu perspektiften görülünce, onun, mülkiyeti ve işletme rejimlerinde yapılacak operasyonlar yanında, daha ne mâhiyette çalışmalar istediği de, açıkça belirmiş bulunmaktadır. (...)

Memleketimizdeki gayri müsâit mülkiyet rejimi (bâzı bölgelerde arâzi dağılması) ve bir orta çağ bakiyesi olan belli işletme şekilleri, yoksul ve asırlarca mühmel kalmış bir ziraat ekonomisinin sebepleri değil, ancak neticeleridir.

Başka memleketlerde de mevcut olmuş bulunan bu ve benzeri müesseseler, o memleketlerde ekonomik hayâtın inkişâfı ve düzenlenmesi, ziraat tekniğinin ilerletilmesi, pazar, mahreç ve fiyat politikalarının iyi ayarlanması ve işlemesi gibi, ekonomik ve teknik yöndeki tedbir ve gelişmelerle tasfiye edilebilmiş ve bu gelişmeler, kânunlarla da tanzim edilmiştir.

Bugün Türkiye'de ortakçılık, yarıcılık, marabacılık adı altında gördüğümüz geri işletme şekillerinin, yalnız büyük arâzi mülklerinde ve yoksul köylünün iş kuvvetinin istismârı şeklinde belirmeyip, bilâkis bütün memlekette yaygın bir işleme şekli hâlinde bulunması ve toprak sâhibi köylülerin dahi, iktisâdî ve teknik yoksulluk-

tan dolayı, birçok vaziyetlerde toprağını bırakarak ortakçılıkla başkasının toprağında çalışmak zorunda kalması, bu konudaki sebeplerin geniş ve yaygın ekonomik sahalarda yattığını gösterir.

Fikrimizce, bu sebepler ortadan kaldırılmadıkça, sâdece toprak mülkiyet ve işletme rejimlerinde yapılacak değişiklikler, bu müesseseleri kökten tasfiyeyi sağlayamayacak ve bunlar, şekil değiştirerek, yine devâm edebileceklerdir."

Dikkat edildiği takdirde hemen fark edilecektir ki, hükümet tasarısının gerekçesinde yer alan ekonomik, sosyal ve siyâsal faktörler, Geçici Komisyon Raporu'nda görmezlikten gelinmeye çalışılıyor ve konu, ekonomik, sosyal ve siyâsal boyutundan arındırılarak, salt bir teknik tarımsal işletme sorunu hâline getiriliyordu. Bu yaklaşım tarzı üzerinde önemle durulmalıdır. Çünkü, ileride göreceğimiz gibi, tasarının TBMM'deki görüşmeleri sırasında, hükümetin görüşü ile komisyonun görüşü, bir kez daha, ama bu kez çok daha açık bir şekilde, kendini çatışmalı bir fonda belli edecektir.

Bu noktada, hükümetçe hazırlanan yasa tasarısının neleri içerdiğini, bu metnin Geçici Komisyon'ca nasıl değiştirildiğini ve sonuçta, yasa tasarısının TBMM'ye ne şekilde sevk edildiğini görmek gerekir.

Geçici Komisyon'ca adı "Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu"na dönüştürülen yasa tasarısının amacı şöyle belirlenmişti:

"Arâzisi olmayan veyâ yetmeyen çiftçileri veyâ çiftçilik yapmak isteyenleri, âileleri ile birlikte, geçimlerini sağlayacak ve iş kuvvetlerini değerlendirecek ölçüde arâziye sâhip kılmak, kendilerine arâzi verilenler ile yeter arâzisi bulunup, istihsâl vâsıtaları eksik olan çiftçilerden muhtaç bulunanlara, kuruluş, onarma ve çevirme sermâyesi, canlı ve cansız demirbaş vermek [ve] yurt topraklarının sürekli olarak işlenmesini sağlamak..." (md.1)

Geçici Komisyon, hükümetçe hazırlanan yasa tasarısında yer alan ve tasarının amacını belirleyen hükümlerden biri olan, "arâzi mülkleri üzerinde işletmeler kurulmasını ve (...) arâzi mülklerinin aşırı derecede büyümelerini ve hadden aşağı küçülmelerini önlemek" ifâdesini ise, metinden çıkarmıştı (md.1).

Geçici Komisyon Raporu'nda bu değişikliğin nedeni şöyle açıklanıyordu:

"Kânunun başlıca gâyeleri arasında, arâzi mülklerinin aşırı derecede büyümelerini ve hadden aşağı küçülmelerini önlemek maksadı da zikredilmekteydi. Komisyonca mülkiyet takyidi kabûl edilmediği, arâzinin parçalanmaması hakkında Çiftçi Ocağı dışında bir hüküm mevcut olmadığı ve Çiftçi Ocağı müessesesi de kabûl edilmediği cihetle, bu hüküm tasarıdan çıkarılmıştır."

Komisyonca yapılan bu değişiklik, arâzi genişliği sınırını tâyin etmeye çalışan hükûmet tasarısının reddi anlamına geliyordu. Nitekim komisyon, bu hükmü "mülkiyet takyidi" olarak değerlendirmiş ve kabûl etmemişti. Toprak mülkiyetinin sınırlandırılması projesi, daha ilk aşamada reddedilmiş oluyordu. Komisyonun tasarıya karşı set işlevi gördüğü hemen anlaşılmaktadır.

Geçici Komisyon, hükûmet tasarısında dar anlamda tanımlanan çiftçi ve çiftçilik deyimlerini değiştirmek sûreti ile, tasarıda yer alan "küçük arâzi mülkü, çiftçilikten başka mesleklerde çalışanların geçinmelerine yardımcı olan ve genişliği 30 dönümü geçmeyen arâzidir" şeklindeki hükmü de, metinden çıkarmıştı (md. 6/hükûmet tasarısı md. 7).

Geçici Komisyon Raporu'nda bu değişiklik şöyle açıklanıyordu:

"Hükûmet tasarısında, çiftçiliği asıl iş edinip, geçim ve kazancını bu yoldan sağlayanlara çiftçi denilmekte, bu târifin dışında kalanlar, ancak otuz dönüme kadar arâzi sâhibi olabilmekte ve (...) bu kânunla (...) çiftçilere tanınmış olan haklardan mahrum edilmekteydi. [Oysa], memleketimizde işbölümü, herkesin tek bir işle hayâtını temin edecek kadar ilerlememiş bulunması sebebi ile, bu târif, memleket realitelerine uymamaktaydı.

Bu sûretle, bilhassa kasabalarda oturup, tarımla uğraşan büyük bir vatandaş kitlesinin çiftçiliği korumaya müteallik birçok hak ve menfaatlerden mahrum bırakılarak, bu hak ve menfaatler, özünü Çiftçi Ocağı teşkil eden, belli ve mahdut bir çiftçi zümresine inhisâr ettirilmekte ve bu târif, tarımı değil, tarımla uğraşan muayyen bir zümreyi korumak neticesini doğurmaktaydı."

Gerçekten de, hükûmet tasarısında yer alan şekliyle, yasanın öngördüğü haklardan yararlanmak isteyen çiftçiler, kendilerini kütüklere yazdırmak zorundaydılar (md.3/hükûmet tasarısı md. 4).

Geçici Komisyon'un tasarıda yaptığı bir başka önemli değişiklik de, arâzi mülklerinin büyüklüklerini yeniden saptamak olmuştu (md. 6/hükûmet tasarısı md. 7). Hükûmet tasarısında, küçük arâzi

mülkü, 30 dönümden az arâzi olarak tanımlanmış iken, bu tanım, komisyon tarafından, 500 dönüme kadar arâzi şeklinde değiştirilecektir. Yine hükümet tasarısında, orta arâzi mülkü, 5.000 dönüme kadar arâzi olarak tanımlanmışken, komisyon, bu tanımı, 500 ilâ 5.000 dönüm arası olarak belirleyecektir. Nihâyet, büyük arâzi mülkü de, hükümet tasarısına uygun bir biçimde, 5.000 dönümden büyük arâzi olarak ifâde edilecektir. Arâzi mülklerinin tanımlanmasında, nerede olursa olsun, bir kişiye âid bütün arâzinin tutarı hesâp edilecekti.

Yine hükümet tasarısında yer alan ve "çiftçinin kalkınmasını sağlayacak kamu hizmetlerinde kullanılmak şartı ile, büyük arâziyi ancak devlet mülk edinir" hükmü de (md. 6/hükümet tasarısı md. 7), Geçici Komisyon'ca metinden çıkarılmıştı.

Hükümet tasarısında, Çiftçi Ocağı arâzisinin 30 dönümden küçük ve 500 dönümden de büyük olamayacağı şeklinde yer alan hüküm, Geçici Komisyon tarafından metinden çıkarılmıştı (md. 6/hükümet tasarısı md. 7).

Komisyon, Çiftçi Ocağı tanımını tasarıdan çıkarırken, sâdece bir isim değişikliği yapmamıştı. Fakat hükümet tasarısında 30 dönümden az arâzinin küçük arâzi mülkü olarak tanımlanmasına karşılık, komisyon, bu tanımı tamâmen değiştirmiş ve 500 dönüme kadar arâziyi de bu tanıma yerleştirmişti. Bu tanım farklılığı, orta arâzi mülkünü 500 dönümden başlatan bir fark yaratıyordu ki, bu değişiklik, hükümet tasarısının amacına uygun değildi.

Hükümet tasarısında yer alan ve büyük arâzinin ancak devletçe mülk edinilebilmesine ilişkin hüküm de, Geçici Komisyon tarafından, daha önceki değişiklikler ile tutarlı bir şekilde, metinden çıkarılmıştı. Bu değişiklik de, hükümet tasarısının amacına açıkça ters düşüyordu.

Geçici Komisyon, işlenmeyen arâzinin tanımında da önemli değişikler yapmıştı. Hükümet tasarısında yer alan ve "üst üste üç yıl sürüm, ekim, dikim ve bakım görmeyen arâzi işlenmiyor sayılır" (md. 8) ifâdesine, Geçici Komisyon, "mâkûl mâzeret olmaksızın" (md. 7) ifâdesini eklemiş ve bu sûretle, işlenmeyen arâzi tanımı tamâmen muğlak bir hâl almıştı.

Ayrıca, yine hükümet tasarısında yer alan ve "bu kânun hükümlerine göre, arâzinin işlenip işlenmediğini Ziraat [Tarım] Ba-

kanlığı belli eder" şeklinde kaleme alınmış ve herhangi bir itirâza imkân tanımayan hükme (md. 8), Geçici Komisyon tarafından şu cümle ilâve edilmişti: "Bu karâra karşı arâzi sâhibinin itirâz ve mürâcaat hakkı saklıdır" (md. 7). Komisyonca yapılan bu iki değişiklik, hükümlerin uygulanma şansını bir hayli azaltmış oluyordu.

Geçici Komisyon'ca son hâline getirilen yasa tasarısında, dağıtılacak arâzi de şöyle belirlenmişti:

> "[Hükûmet tasarısında yer alan 'tapulu ve tapusuz olarak' ifâdesi, Geçici Komisyon'ca metinden çıkarılmıştı], devletin hüküm ve tasarrufu altında bulunup, kamu işlerinde kullanılmayan arâzi, bir veyâ birkaç köy, kasaba veyâ şehrin ["kasaba veyâ şehrin" ifâdesi, Geçici Komisyon'ca metne eklenmişti] orta malı olan arâzinin ihtiyaçtan fazla olduğu Tarım Bakanlığı'nca belirtilen parçası, sâhibi bulunmayan arâzi [TBMM'deki görüşmeler sırasında, "sâhibi bulunamayan arâzi" şeklinde değiştirilecektir], devletçe ["devletçe" sözcüğü, Geçici Komisyon'ca metne eklenmişti] kurutulan sâhipsiz ["sâhipsiz" sözcüğü, Geçici Komisyon'ca metne eklenmişti] bataklıklardan kazanılacak arâzi, göllerin kuruması ve nehirlerin doldurması ile elde edilecek arâzi [ve] bu kânun hükümlerine göre kamulaştırılacak arâzi..." (md. 8/hükûmet tasarısı md. 9).

Hükûmetçe hazırlanan yasa tasarısında, "dağıtılacak arâziden (...) [ilk üç bendde yazılı olanlar], bu kânunun yürürlüğe girmesi ve (...) [tasarının dördüncü bendi ise], kamulaştırma işlemi bitip, Hazine adına tapuya tescil edilmesi ile Ziraat [Tarım] Bakanlığı emrine geçer" şeklinde yer almış olan hüküm (md. 9), Geçici Komisyon tarafından değiştirilmiş ve tasarının birinci bendinde yazılı olanlar, yasanın yürürlüğe girmesi, ikinci bendinde yazılı olan arâzi, Tarım Bakanlığı'nca ayrılması, üçüncü ve altıncı bendlerdeki arâzi, Hazine adına tapuya tescil edilmesi ve dördüncü ve beşinci bendlerde belirtilen arâzi de, meydana gelmesi ile Tarım Bakanlığı emrine geçer şekline dönüştürülmüştü (md. 10). Bu şekilde arâzi dağıtım süresi kendiliğinden uzamış oluyordu.

Diğer yandan, Geçici Komisyon, "sâhibi bulunmayan arâzi"nin, "on yıl içinde hükümle sâhibi belli olduğu takdirde, el koyma târihindeki bedeli, kamulaştırmadaki esaslara göre belli edilerek, devletçe ödenir" şeklindeki hükmü de, tasarıya eklemişti (md. 9). Ödemelerin gerektiğinde geriye dönük olarak yapılabilmesini

de sağlayan bu hüküm, mülk sâhiplerinin haklarının korunmasına yönelikti.

Hükûmetçe hazırlanan tasarıda, kamulaştırma ve dağıtma işlemlerine başlanacak bölgelerde, durumun "münâsip vâsıtalarla" yayınlanacağı yolunda gâyet genel ve kısa bir hükümle (md. 10) yetinilmiş iken, Geçici Komisyon'ca hazırlanan tasarıda, bu madde, hayli uzun ve ayrıntılı bir şekilde tamâmen yeniden kaleme alınmıştı (md. 11).

Mülk sâhipleri, uygulama bölgesinde, arâzilerini ve arâzileri üzerindeki yapı ve tesisleri beyân etmek zorundaydılar. Aksi hâlde, hükûmet tasarısında yer aldığı şekli ile, 100 TL'den aşağı olmamak üzere para ve on günden bir aya kadar da hapis, Geçici Komisyon'ca hazırlanan tasarıda yer aldığı şekliyle ise, sâdece hafif para cezâsına mahkûm olabileceklerdi (md. 12). Bu maddede cezâların hafifletilmesi, değişikliğin temelini oluşturuyordu.

Arâzilerin kamulaştırılması ile ilgili madde (md. 14) ise, son hâlinde şöyle düzenlenmişti:

> "Arâzisi olmayanlara veyâ yetmeyenlere dağıtılmak üzere, aşağıda yazılı arâzi, üzerindeki yapı ve tesisleri ile birlikte, Tarım Bakanlığı'nca kamulaştırılır.
>
> a) Mülhak ve mazbut vakıfların tüzel kişilikleri nâmına Evkaf Umum Müdürlüğü veyâ mütevelliler tarafından tasarruf edilmekte bulunan bilumum vakıf arâzisinin tamâmı,
>
> b) Özel İdâre ve belediyelere âid olup da, kamu hizmetlerinde kullanılmayan arâzi,
>
> c) Gerçek kişilerle özel hukuk tüzel kişilerine âid arâziden 5.000 dönümü geçen parçaları,
>
> Kamu faydasına yarayan derneklerle, İktisâdî Devlet Teşekkülleri ve müesseseleri ve sermâyesinin yarısından fazlası devlete âid ortaklıklar arâzisinin 5.000 dönümden yukarı kısmı, işlenmek şartı ile ve Bakanlar Kurulu karârı ile kamulaştırma dışında bırakılabilir.
>
> d) Bu kânunun yürürlüğe girmesinden sonra işlenmeyen arâzi,
>
> Kamulaştırılan arâzideki yapı ve tesislerden kahve, han, dükkân, değirmen ve fabrika gibi zirâî işletme ile ilgili olmayanlar ile bağ ve bahçeler, kamulaştırma dışı bırakılır." (md. 14/hükûmet tasarısı md. 12)

Geçici Komisyon, aynı maddede yer alan ve hükümet tasarısında bulunan aşağıdaki hükmü (md. 12) ise, tasarıdan çıkarmıştı:

"Dağıtılacak arâzinin yetmediği yerlerde, orta arâzinin, o yer için Ziraat [Tarım] Bakanlığı'nca belli edilen Çiftçi Ocağı haddinden fazlası [yâni, Geçici Komisyon tarafından değiştirilen hükûmet tasarısına göre, 500 dönümden fazlası] kamulaştırılır." (md. 12)

Tasarıdan çıkarılan bu hüküm, gerektiğinde orta arâzi olarak tanımlanan 500 dönümden fazla arâzinin de kamulaştırılabileceğine ilişkindi ve komisyon, kendi anlayışı içinde gâyet tutarlı olarak, bu hükmü de reddetmişti. Oysa, bu hüküm de, hükûmet tasarısında yer alan temel önemde sayılabilecek maddelerden biriydi.

Hükûmet tasarısında yer alan 12. madde şöyle düzenlenmişti:

"Arâzisi olmayanlara veyâ yetmeyeniere dağıtılmak üzere, aşağıda yazılı arâzi, üzerindeki yapı ve tesisleri ile birlikte, Ziraat [Tarım] Bakanlığı'nca kamulaştırılır:

a) Vakıflara âid her çeşit arâzinin tamâmı,

b) Özel idâre ve belediyelere âid olup da, kamu hizmetlerinde kullanılmayan arâzi,

c) Gerçek kişilerle özel hukuk tüzel kişilerine âid arâziden 5.000 dönümü geçen parçaları,

d) Bu kânunun yürürlüğe girmesinden sonra işlenmeyen arâzi..."

Geçici Komisyon, "yapılacak kamulaştırmalarda, dar topraklı bölgelerde 5.000 dönüm haddinden aşağı inilmesini esas itibâri ile kabûl etmekle berâber, orta arâzinin, kamulaştırılabileceği endişesi ile, imardan kalması tehlikesini gidermek için, hangi bölgelerin dar, hangi bölgelerin geniş topraklı sayılacağının hükûmetçe bir an evvel tesbiti ile ilânın[a]" gerek görmüştü (md. 15). Ancak, bu tesbit ve ilândan sonradır ki, "o bölgede derhâl kamulaştırma ve dağıtma işlerine" başlanabilirdi (md. 15). Bu hüküm, hükûmet tasarısında hiç yer almamıştı ve tasarıya komisyonca eklenmişti. Bu sûretle, arâzi dağıtımına geçebilmek için, işlemlere bir merhale daha ilâve edilmiş oluyordu.

Komisyon, tasarıya bir eklemede daha bulunmuştu. Bu hüküm de hükûmet tasarısında bulunmuyordu. Buna göre, geniş topraklı bölgelerde 5.000 dönümü geçen arâzi, dar topraklı bölgelerde ise, orta arâzinin 2.000 dönümden fazlası kamulaştırılabilecekti (md. 16/hükûmet tasarısı md. 12).

Geçici Komisyon, hükûmet tasarısında da yer alan bir hükmü

("Ancak işletme bütünlüğünü bozmamak için, üzerinde her türlü tesisleri ve donatımı tam bir işletme kurulu bulunan, düzenli ve sürekli bir şekilde işletilen orta arâzi, bu hükmün dışındadır" md. 12), bir miktar da yeniden düzenleyerek, bu maddeye eklemişti: "Mahallî imkân ve şartlara göre, gerekli tesisleri ve donatımı olan ve düzenli bir şekilde sâhibi tarafından işletilmekte bulunan orta arâzi, bu hükmün dışında tutulur." (md. 12).

Ancak Geçici Komisyon, bu hükme aşağıdaki fıkrayı da eklemişti:

> "Tarım Bakanlığı, düzenli saymadığı bir işletmede gördüğü noksanları sâhibine bildirir ve tamamlanması için, iktisâdî şartları ve sâhibinin durumunu [da] göz önünde tutarak, münâsip bir müddet tâyin eder. Makbûl mâzeret olmaksızın, bu müddet içinde noksanlar tamamlanmaz ise, sâhibi düzenli işletme hükmünden faydalanamaz. Tarım Bakanlığı'nın bu hususdaki kararlarına karşı ilgililerin mürâcaat hakları saklıdır." (md. 16)

Düzenli işletilmekte olan orta arâzinin parçalanmaması için, gerek hükümet tasarısında, gerekse komisyon metninde, görüldüğü gibi, yeterli imkân sağlanmıştı. Fakat komisyon, bu imkânın çerçevesini genişletme eğiliminde olduğunu, maddeye yaptığı eklemelerle belli etmişti. Yeni formülasyonda, orta arâzinin düzenli işletme sayılmaması için geçecek merhaleler, bu hükmün gerçekleşmesine tamâmen engel olabilirdi.

Tasarının Geçici Komisyonca hazırlanan metninde yer alan 17. maddesi ise, "topraksız veyâ az topraklı çiftçiler tarafından ortakçılık veyâ kirâcılıkla işlenmekte olan veyâ hiç arâzisi olmayıp, öteden beri tarım işçiliği ile geçinenlerin üzerlerinde yerleşmiş bulundukları arâzi [nin] dağıtmaya esas tutulan miktârının, kendi seçtiği yerde üç katı sâhibine bırakılmak şartı ile, yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak üzere" kamulaştırılmasını öngörüyordu. Ancak, "sâhibine bırakılacak olan arâzi, 50 dönümden aşağı olamaz"dı.

Diğer yandan, "bu hükmün [md. 17] uygulanmasında, daha yakınında dağıtılabilecek veyâ kamulaştırılabilecek arâziden bunlara verilmesi mümkün olan miktârın bu çiftçileri topraklandırmaya yetmemesi şarttı. Civardaki çiftçiler tarafından ortakçılık veyâ kirâcılıkla işlenmekte olan arâzi dahi, bu çiftçilere dağıtılmak üzere, [ancak bu] şartlar ve esaslara göre kamulaştırılabilir"di.

Geçici Komisyon Raporu'nda, 17. maddenin formüle ediliş gerekçesi de şöyle açıklanıyordu:

> "Hükûmet tasarısı, dağıtılacak arâzinin yetmediği yerlerde, orta arâzinin o yer için Tarım Bakanlığı'nca belli edilen Çiftçi Ocağı haddinden fazlasının kamulaştırılmasını derpiş etmekteydi.
>
> Bu hüküm, komisyonumuzca yapılan uzun müzâkereler neticesinde, lüzûmu hükûmetçe de kabûl edilen orta işletmeleri sona erdirecek bir şümûlde görüldüğünden, dar topraklı bölgeler için dahi, düzenli işletmeler dışında, asgarî bir orta arâzi haddi kabûl edilmesi uygun görülmüş ve bu hat, (...) 2.000 dönüm olarak tesbit edilmiştir.
>
> Şu kadar ki, bâzı orta mülklerin, bizzat sâhibi tarafından değil de, üzerinde meskûn topraksız veyâ az topraklı ortakçı veyâ kirâcılar tarafından işletilmekte olduğu, bunların ise toprak sâhibi kılınmalarına, bu kânunun güttüğü esas gâyeler bakımından zarûret bulunduğu ve başka bölgelere nakillerine de çok kere imkân bulunamayacağı mülâhazası ile, şâyet civarda bu çiftçilere verilecek toprak yoksa, bu mülklerin 500 dönümden fazlasının kamulaştırılması, fakat sâhiplerinin başka sahalarda geçim imkânları aramak zorunda kalacakları düşünülerek, bu şekilde 2.000 dönüm haddi içerisinde yapılacak kamulaştırmalarda, değer bahanın [pahasının] nakden verileceğine dâir bir hüküm konmuştu.
>
> Hükûmetin teklifi ile yapılan müzâkerede, maddeye, topraksız ve az topraklılarla berâber, bu arâzi üzerinde meskûn ziraat işçileri için de kamulaştırma ve tevzi yapılabileceğine dâir bir kayıt eklenmesi, sâhibine, 50 dönümden aşağı olmamak üzere, o bölgede dağıtmaya esas tutulan miktârın, yeni sâhibi tarafından seçilebilmek şartı ile, üç katının bırakılması kabûl edilerek, madde ona göre değiştirilmiş ve bu hadler dâhilindeki arâzide, değer bahanın [pahasının] nakden ödeneceğine dâir olan hükümden, değer bahanın [pahasının] takdirinde ve nakden ödemedeki zorluk ve bu kânunda kabûl edilen kıymet kıstasına göre farklılık dolayısıyla vazgeçilerek, bunun yerine vergiye esas olan kıymetin üç mislinin toprak tahvilleri ile ödeneceğine dâir bir hüküm, 21. maddeye eklenmiştir."

Geçici Komisyonca değiştirilen tasarının 18. maddesinde de, Tarım Bakanlığı'na, kamulaştırılacak büyük ve orta arâzide, kamulaştırma dışı kalacak parçaları seçme yetkisi tanınıyordu. Bu hüküm, tasarıya komisyonca eklenmişti.

Diğer yandan, hükûmet tasarısında da yer alan ve komisyonca da kabûl edilen hükme göre, Tarım Bakanlığı, kamulaştırma gereğini takdir etmeye ve kamulaştırmaya karar vermeye yetkiliydi

(md. 19). Ancak, Geçici Komisyon tarafından metne eklenen hüküm uyarınca da, "kamulaştırma dışında bırakılacak parçanın dahi kamulaştırılmasını sâhibi isterse, bunun da kamulaştırılması mecbûrî"ydi. (md. 18)

Hükümet tasarısında yer alan ve kamulaştırma bedellerinin saptanmasına ve ödenmesine ilişkin maddeler (md. 15-18) de, Geçici Komisyonca hayli değiştirilmiş ve bu sûretle kamulaştırma bedelleri artırılmıştı. Buna göre, komisyonca hazırlanan metinde, kamulaştırılacak arâzinin 1944 bütçe yılı arâzi vergisine matrah olan değerinin, 5.000 dönümden aşağı olan arâzide iki katının ve 2.000 dönümden aşağı olan arâzide ise üç katının kamulaştırma bedeli olarak ödenmesi öngörülüyordu (md. 21). Oysa, hükûmet tasarısında, kamulaştırma bedelleri, toprak vergisine matrah olmak üzere, 1943 yılına kadar kesin olarak belirtilen değerler üzerinden ele alınıyordu (md. 15). Diğer yandan, Geçici Komisyon, tasarıda gereken değişiklikleri yaparak, kamulaştırmaya ve saptanan bedellere itirâz haklarını da güvence altına almıştı (md. 21-24).

Nitekim, Geçici Komisyon Raporu'nda bu konuda şu görüşlere yer veriliyordu:

> "Kânunun uygulanması bakımından komisyonumuzca yapılan esaslı değişikliklerden biri de, ilgililer için idârî ve kazâî mürâcaat yollarının kabûl edilmesi olmuştur. Bu maksatla, tasarının muhtelif maddelerine, itirâz ve mürâcaat hakkını belirten hükümler konmuştur. Şu kadar ki, toprak dağıtımı işinin aksamadan yürüyebilmesini temin için, kazâ mercilerince mürâcaatın işlemleri durdurmaması uygun görülmüştür. Gerçi vatandaşın hakkını korumak bakımından, mahkemelerce icrânın tehirine karar verilebilmesi esâsından ayrılmanın doğru olmayacağı hatıra gelebilirse de, bilhassa haksız kamulaştırmalarda, değer bahanın [pahasının] ödeneceğine dâir hüküm konması, bu mahzuru giderecek mâhiyette görülmüştür."

Hükümetin hazırladığı tasarıda ise, bu konu kısa tutulmuş tek bir maddeden oluşuyor ve itirâz hakkını bir hayli kısıtlıyor, hattâ neredeyse imkânsız kılıyordu:

> "Kamulaştırmada bu kânun hükümlerinin tatbiki ile ilgili itirâzlar, kamulaştırma karârının yayınlandığı târihten itibâren bir ay içerisinde yapılabilir. Kamulaştırma işlem ve kararlarından doğabilecek uyuşmazlıklara, yargı ve idâre yetkili yerlerince bakılmayıp, merkezde kurulacak toprak itirâz komisyonlarında bakılır. Bu komis-

yonlarca verilen kararlar kesin olup, aleyhine yargı ve idâre yetkili yerlerine başvurulamaz. Kamulaştırması kesinleşen arâzi tapuca Hazine adına yazılır." (md. 16).

Buna karşılık, Geçici Komisyon, tasarıda önemli bir değişiklik daha yapıyor ve bu süretle, kamulaştırma ile ilgili itirâz haklarını genişletiyor ve itirâz hâlinde, itirâzın olağan yargı organlarınca karâra bağlanmasını mümkün kılıyordu (md. 25-31). Buna göre, itirâz önce Tarım Bakanlığı'na yapılacak, itirâzın reddedilmesi hâlinde ilgili, "kamulaştırma ile ilgili işlemlere karşı genel hükümler dâiresinde dâvâ" açabilecekti (md. 25-26). Ayrıca, dâvâların kısa zamanda sonuçlanmasını sağlayacak hükümler de tasarıya eklenmişti (md. 26-28). Ancak, "bu kânunun uygulanması ile ilgili her türlü itirâz ve dâvâlar, kamulaştırma, Hazine adına tescil ve dağıtmayı durduramayacağı gibi, bunların durdurulması hakkında yargı mercilerince de karar" verilemeyecekti (md. 28).

Geçici Komisyon, tasarıya, "haksız olarak kamulaştırıldığı [yargı organlarınca] tahakkuk eden [ve kesinleşen] arâzi[nin], henüz dağıtılmamışsa, kamulaştırma işleminin bozulmasına ve arâzinin sâhibine geri verilmesine, dağıtım işi tamamlanmışsa, hakkının para ile ödenmesine" ilişkin bir hüküm daha ilâve etmişti (md. 29-30). Buna göre, ilgilinin saptanan bedele itirâz hakkı saklıydı.

Diğer yandan, tasarıya Geçici Komisyon'ca eklenen bir başka madde ile de, "kamulaştırılan arâzi, yapı ve tesisler, tescil târihinden itibâren iki yıl içinde bu kânun gereğince dağıtılmadığı takdirde, sâhipleri, almış oldukları bedelleri Hazine'ye [geri] ödeyerek, bunları geri" alabileceklerdi (md. 32).

Yine Geçici Komisyon tarafından tasarıya eklenen bir başka madde ile, "kamulaştırma işlerinin başladığı bölgelerde, kamulaştırılacak arâzinin belirtilmesi ve ilgililere bildirilmesi işi, (...) üç aylık sürenin bitiminden başlamak üzere, en geç beş yıl içinde tamamlanarak derhâl ilân" edilecekti. "Bu ilândan sonra, o bölgede, bu sûretle belirtilmiş bulunan arâzinin dışında, yeniden kamulaştırma" yapılamayacaktı. Ancak, "sonraki edinmelerle, arâzinin o bölge için kamulaştırma haddi olarak belli edilen miktârın üzerine çıkması veyâ arâzinin işlenmemesi hâlleri ile, 16. maddenin son fıkrasında yazılı sebeple yapılacak kamulaştırmalar, bu hükmün dışında"ydı (md. 33).

Komisyonca benimsenen metinde, kamulaştırma bedelleri ise, eşit taksitlerle ve kamulaştırmayı izleyen yıldan itibâren toplam yirmi yılda, "Toprak Tahvilleri" adı verilen Hazine Tahvilleri ile ödenecekti (md. 45). Oysa, hükümetçe hazırlanan tasarıda, bu konuda daha muğlak bir ifâdeye yer verilmişti: "Kamulaştırılan arâzi ve üzerindeki yapı ve tesislerin karşılığı, özel bir kânunla çıkarılacak tahvillerle ödenir" (md. 18).

Hükümet tasarısında, kamulaştırmanın süratle yapılabilmesini ve kamulaştırma bedellerinin ödenmesinde asgarî sınırlar içinde kalınmasını mümkün kılacak hükümler yer alırken, görüldüğü gibi, komisyonca değiştirilen metinde, bu işlemlerin her merhalesi için vakit alıcı ve ödemelerde meblağları yükseltici hükümlere yer verilmişti. Sonuçta, komisyonca hazırlanan metinde, kamulaştırma süreci yavaşlatılmış ve güçleştirilmişti. Ayrıca, kamulaştırma bedellerinin tâyininde ve söz konusu bedellerin ödenmesinde de yine güç bir süreç öngörülmüştü.

Tasarı, arâzi dağıtımında aşağıdaki sırayı öngörüyordu:

> "Hiç arâzisi olmayıp, başkalarının arâzisinde ortakçılık, kirâcılık yapanlar, arâzisi yetmeyen çiftçiler, hiç arâzisi olmayıp, yerleşmiş bulunduğu yerde, öteden beri tarım işçiliği ile geçinenler, göçebeler ve göçmenler ve göçürülenlerden çiftçi olanlar, 58. madde hükmüne göre, miras şirketinden ayrılanlar, tarım ve veteriner okullarını veyâ Tarım Bakanlığı'nca tanınmış tarım kurslarını bitirenlerden arâzisi olmayanlar veyâ yetmeyenler, evvelce çiftçi olmayıp da, arâzi edindiği takdirde, çiftçilik yapacaklarına Tarım Bakanlığı'nca kanaat getirilenler. Bu madde şümûlüne giren kimselerden, müstakil bir işletme kuracak durumda bulununlara, âile sâhibi olmasalar dahi, arâzi verilir." (md. 34/hükûmet tasarısı md. 19).

Ayrıca, arâzi verilecek olanların Türk olmaları (yasa tasarısında Türk vatandaşı dememektedir) ve verilecek arâziyi bizzat işletmeleri de zorunluydu (md. 36/hükûmet tasarısı md. 21). Önemli bir başka madde ise, "arâzi[lerin] ve üzerlerindeki yapı ve tesis[lerin], bedel-karşılığında, borçlandırma yolu ile" verileceğine ilişkindi (md. 42/hükûmet tasarısı md. 27).

"Sâhip olduğu arâzinin tümünü veyâ bir kısmını, bu kânunun yürürlüğe girmesinden sonra herhangi bir süretle elden çıkaranlar, bu kânunun tanıdığı haklardan" yararlanamayacaklar (md. 43) ve "arâzisi işlenmemek yüzünden kamulaştırılan veyâ bu kâ-

nun hükümleri dâiresinde geri alınanlara, yeniden arâzi" verilmeyecekti (md. 44/hükümet tasarısı md. 29-30).

Ayrıca, "arâzi verileceklere, kuracakları işletme, yapı ve tesislerini meydana getirmek" için Ziraat Bankası'nca uygun koşullarda ve uzun vâdeli kredi açılacak ve gereken destek sağlanacaktı (md. 47-53/hükûmet tasarısı md. 31-33).

Komisyonca tasarıya eklenen hükme göre, dağıtılacak arâzi, ortakçılık ile işletilemeyecek ve kirâya da verilemeyecekti. Söz konusu arâzinin kirâ ile işletilebilmesi, ancak Tarım Bakanlığı'nın takdir ve kabûl edeceği "makbûl" bir neden ile mümkündü. Aksi hâlde, "bu kânunla verilen arâzi, sâhibi tarafından işletilemeyerek terk edilir veyâ ortaklıkla veyâhut özürsüz olarak kirâ ile işletilirse", Tarım Bakanlığı'nın arâziyi geri alma hakkı doğuyordu (md. 56). Aslında buna benzer hükümler, hükûmet tasarısında da (md. 31-40) yer almış, fakat komisyonca metinden çıkarılmıştı.

Yine komisyonca hazırlanan metne göre, dağıtılan arâzinin aradan 25 yıl geçmeden satılması mümkün olmadığı gibi (md. 58), miras hâlinde de, yine 25 yıl için arâzinin bütünlüğünün bozulması söz konusu değildi (md. 59). Aslında, buna benzer hükümler değiştirilen hükümet tasarısında da yer almıştı (hükûmet tasarısı md. 31-40).

Tasarının komisyonca yeniden formüle edilmiş olan 60. maddesine göre, Tarım Bakanlığı, dağıtılacak arâzinin yerini göstermekte ve arâzi miktârı ile demirbaş çeşit ve sayılarının belli edilmesinde takdir hakkına sâhipti (hükümet tasarısı md. 41). Oysa, hükümet tasarısının bu maddesinde, Tarım Bakanlığı'na "bu kânunun yürütülmesi ile ilgili diğer hususlara âid bütün işlemlerde" takdir hakkı tanınmıştı. Fakat bu hüküm komisyonca kabûl edilmemişti. Nitekim, hükûmet tasarısının 43. maddesinde, "Arâzi kamulaştırma ve dağıtma işini yalnız Ziraat [Tarım] Bakanlığı yapar. Diğer makamların bu hususlarda yetkileri kaldırılmıştır." deniliyordu. Fakat komisyon bu hükmü de kaldırmıştı.

Bir araştırmada, bu hüküm şöyle değerlendiriliyor:

> "Kânun koyucu, belki de kânunun çıktığı zamanlarda elde mevcut bilgilerin yeterli olmaması nedeni ile, 60. maddede, işletme genişliğinin tesbit ve verilecek demirbaş çeşitlerinin sayılarının tâyininde, uygulayıcı teşkilâtı görevli kılmıştı. Bu konu-

da uygulayıcı teşkilâta geniş bir serbestî sağlanmıştır. Ancak, verilen bu serbestî, muhtelif nedenlerle, 28 sene gibi uzun bir uygulama süresinde, kânunun yönünden saptırılmasına da imkân vermiştir. Halbuki kânun koyucunun, asgarî işletme genişliğinin tesbiti konusunda, genel kavramlar içerisinde, bir taban tesbit etmesi, yanlış uygulamaları geniş ölçüde önleyebilirdi."[203]

Komisyonca da kabûl edilen ve hükümetçe hazırlanan tasarıya göre, "bu kânun hükümlerine göre, dağıtmak için arâzi kamulaştırma işlerinin ve arâzi dağıtımının yapılacağı yerler, Tarım Bakanlığı'nın teklifi üzerine, Bakanlar Kurulu'nca" kararlaştırılacaktı (md. 62). Oysa, hükümet tasarısının 45. maddesine göre, "bu kânun hükümlerini yürütmek üzere, Ziraat [Tarım] Bakanlığı'na bağlı ayrı bir teşkilât" kurulacaktı. Ancak bu madde de komisyonca metinden çıkarılmıştı.

Tasarının 63. maddesi de, aslında hükümet tasarısında yer aldığı şekliyle, yasanın "uygulama sûretini gösterir tüzükler" hazırlanmasını öngörüyordu (hükümet tasarısı md. 47).

Geçici Komisyon'un hükümetçe hazırlanan tasarıdan çıkardığı önemli bir bölüm, Çiftçi Ocakları ile ilgiliydi. Çiftçi Ocakları, hükümetçe hazırlanan yasa tasarısında öyle önemli bir yere sâhipti ki, tasarının adında dahi yer alıyordu. Hükümetçe hazırlanan tasarıda, bu konuda şu hükümlere yer verilmişti:

"Çiftçi Ocağı arâzisi, bölgelere göre, bir çiftçi âilesinin geçinmesine ve âile fertlerinin iş kuvvetlerini değerlendirmeye yetecek genişlik, kuvvet ve çeşitte arâzidir. [md. 34] (...) Çiftçi Ocağı, arâzisi ile bu arâzinin işletilmesine ayrılan her türlü yapı ve tesislerden kurulmuş bir bütündür. Çiftçi Ocakları'nın, verâset sûreti ile geçiş hükümleri mahfuz kalmak üzere, tek sâhip adına tapuya yazdırılması gerektir.

Bir âile, her nerede olursa olsun, birden fazla Çiftçi Ocağı'na sâhip olamaz. [md 36] (...) Çiftçi Ocağı, hiçbir sûretle bölünemez. Verâset yolu ile geçme hükümleri mahfuz kalmak şartı ile, müşterek veyâ iştirâk hâlinde mülkiyete mevzu olamaz. Yalnız bu kânunun kabûl ettiği hâllerde ve ancak toplu olarak satılır.

Ocak sâhibi çiftçi, ocağı üzerinde (...) hiçbir temlikî tasarrufta bulunamaz. Ocağı kirâya veremez, başkası lehine herhangi bir aynî hakla takyid edemez. [md. 37] (...) Ocaklar üzerine [Ziraat Bankası'nca verilmiş kredi borçları ödeninceye kadar, söz konusu banka dışında] gayri menkûl rehini tesis edilemez. Tüzel ve gerçek kişiler alacakları için haczolunamaz ve satılamaz. [md. 38].

203 Duran Taraklı, **Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu ve Uygulama Sonuçları**, s. 96.

Ocak sâhibinin ölümü hâlinde, mirasçı birden fazla ise, Ocağı idâre etmek üzere, Sülh Yargıçlığı'nca, mirasçılar arasından reşit ve ehliyetlisi, Ocak Reisi seçilir. Seçilecek reisin sıhhatli, ahlâklı, muhitin emniyetini kazanmış olması ve çiftliğe âid işlerin ehli bulunması şarttır. Mirasçılar arasında ehliyetli reşit yoksa ve reşit olmayan mirasçı birden çok ve vâsiler de müteaddit olursa, ocağı işletmek üzere, vâsilerden en ehliyetlisi Sülh Yargıçlığı'nca Ocak Reisi seçilir. [md 39] (...)

Ocaktan ayrılmak isteyen mirasçıların payları, Ocağı tevârüs eden mirasçılar tarafından en fazla beş yılda ve eşit taksitlerle ödenir. Süresi içinde borç ödenmezse, Ocak toplu olarak Sülh Yargıçlığı'nca satılarak, bedeli Ocağın borçları ödendikten sonra, kalanı mirasçılar arasında payları ölçüsünde üleştirilir. Ocakla ilgisini kesmemiş olan küçükler, işletmede çalışmak zorundadırlar. Aksi hâlde, Reis tarafından yukarıdaki hükümler içinde payları ödenerek, Ocak ile ilgileri kesilebilir. Ocak Reisi, reşit olan mirasçıların paylarını ödeyerek, Ocak ile alâkalarını kesebilir. [md 40]"

Geçici Komisyon, hükûmet tasarısında yer alan ve "30 ilâ 500 dönüm hadleri arasındaki mülkler" olarak ifâde edilen Çiftçi Ocakları ile ilgili hükümlerin tamâmını metinden çıkarırken, söz konusu hükümlerin, "mevcut hukuk esaslarımızdan ayrı bir sistem ihtivâ" ettiği kanısındaydı.

Geçici Komisyon Raporu'nda bu konuda şöyle deniliyordu:

"Hükümet [tasarısının] gerekçesinde, Çiftçi Ocağı['nın], müstakil çiftçi âilelerinin yaratılması, çoğaltılması, idâme ettirilmesi, toprağın parçalanmaması gâyesi ile, yeni bir tesis olarak kabûl edildiği ileri sürülmüştü.

Ancak, hak sâhibinin toprağı üzerinde tasarruf salâhiyetini takyid eden ve [hak sâhibini] kredi bakımından yalnız Ziraat Bankası'nın yardımına bağlayan hükümler, bilâkis çiftçi âilesinin istiklâlini takyid eder mâhiyette olduğu gibi, toprağın mirasta tek taraflı olarak âilenin bir ferdine intikâl ettirilmesi, diğer fertlerin icâbı hâlinde Ocaktan ayrılmaları takdirinde, bunları diğer sahalarda müstahsil vaziyetine sokabilecek iktisâdî şartlar ve himâyelerin bulunmaması ve bu operasyona muvâzi teşkilât ve tedbirlerin derpiş edilmemiş olması ve nihâyet bir kimseyi rızâsı olmaksızın toprağından alâkasını kesmeye icbâr etmesi, hayat şartlarımıza ve memleket menfaatlerine uygun telâkki edilmediğinden, Ocak müessesesinin tasarıdan çıkarılması, hükümetin de muvafakati ile kabûl edilmiştir.

Gerçi toprağın belli bir hadden aşağıya parçalanmaması, işletme bakımından zarûrî ise de, Ocak müessesesi, sâdece toprağın işletmecilik bakımından parçalanmasını değil, bir âileyi geçindirecek muayyen bir hadde kalmasını tazammun eden bir keyfiyet olmak itibârî ile, bu gâyeyi aşan mâhiyet arz etmekteydi."

Görüldüğü gibi, Geçici Komisyon Raporu'nda, söz konusu hükümlerin tasarıdan çıkarılmasını hükümetin de onayladığına dikkat çekiliyordu.

Âsım Us, Çiftçi Ocakları'nın kaldırılmasını şöyle eleştiriyordu:

> "Hükümetin Meclise getirdiği ilk kânun tasarısında, Çiftçi Ocağı kurmak istenilmişti. Özel [Geçici] Komisyon'da, Çiftçi Ocağı kurmak maksadı ile yazılmış maddeler kaldırılmıştır. Bu cihet, topraksız çiftçileri ve köylüleri toprak sâhibi yapmak maksadının sağlanmasından sonraya bırakılmıştır. Fakat, bize öyle geliyor ki, bu önemli noktayı unutmamak gerektir. Sebebi de, bugün hükümetçe verilecek 50 dönüm toprak ile geçinebilen bir âilenin, 20-25 sene sonra, meselâ beşer nüfuslu altı âile hâline gelmesi, şimdiki toprak kânunu ile memleketin zirâî hayâtında kurulacak düzenin, miras usûlleri ile yeniden bozulmasıdır."[204]

Geçici Komisyon üyelerinden, Komisyon Sözcüsü Adnan Menderes, Nüri Göktepe, Sâbit Sağıroğlu, Emin Sazak, Muhtar Berker, Ahmet Sungur, Âtıf İnan, Şefik Tugay ve Tahsin Bekir Balta, değişik nedenlerle, tasarıya muhalefet şerhi koymuşlardı.[205] Zâten komisyonun toplam üye sayısı 32 idi. Bu durumda, komisyon üyelerinin yaklaşık olarak üçte biri, toplam olarak dokuz üye, komisyon raporuna muhalefet şerhi düşmüş oluyordu. Dört üye de imzâda bulunmamıştı ve bu üyelerin de komisyon raporuna itirazları olduğu varsayılırsa, komisyon üyesi olan toplam 32 kişiden 13'ü, komisyon raporuna ve tasarının son hâline karşıydı. Burada dikkati çeken husus, hükümet tasarısının komisyonda geçirdiği değişikliklere rağmen, bununla tatmin olmayan komisyon üyelerinin sayısının yüksekliğidir.

Bu aşamada, hükümet tasarısının komisyon merhalesinde uğradığı değişiklikleri gördükten sonra, tasarının son hâlinin TBMM'de görüşülmesine geçmeden önce, hükümet tasarısı ile komisyonca düzenlenen metin arasındaki farkın kaynağına eğilmek yararlı olacaktır.

Dikkat edildiği takdirde derhâl fark edilecektir ki, hükümetçe hazırlanan tasarı ile, Geçici Komisyon tarafından düzeltilerek yeniden oluşturulan ve TBMM'ye sunulan tasarı arasında, sâdece teknik bakımdan değil, fakat tam aksine içerik ve amaç yönünden de kesin bir farklılık vardı.

---

204 Âsım Us, "Toprak Kânunu", **Vakit**, (7.5.1945); **AT**, Sayı: 138, (Mayıs 1945).

205 **TBMM TD**, (aynı yerde), (9.5.1945), S. Sayısı: 97.

Hükûmetçe oluşturulan tasarı, tek-partili rejimin Şeflik geleneğine uygun bir biçimde hazırlanmıştı. Hazırlık yılı, muhtemelen 1943/1944 idi. Ancak bunu olağan karşılamak gerekir. Çünkü, yine aynı dönemde, Millî Korunma Kânunu, Varlık Vergisi Kânunu ve Toprak Mahsûlleri Vergisi Kânunu gibi, ekonomik alandaki üç önemli yasa tasarısı da, yine aynı görüş ve düşüncelerle ve benzer usûllerle hazırlanmış ve kabûl edilmişti.[206]

Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın hazırlanması aşamasında, hükûmetin amacı, söz konusu tasarının en kısa zamanda ve kendi istediği şekilde kabûl edilmesiydi. Tasarı, tıpkı Millî Korunma Kânunu, Varlık Vergisi Kânunu ve Toprak Mahsûlleri Vergisi Kânunu'nda olduğu gibi, hükûmete ve idâreye geniş yetkiler tanıyordu. Hükûmetin hedefi, reformu neredeyse yine müsâdere görüntüsü altında gerçekleştirmek ve kısa zamanda da tamamlamaktı.

Bu şekilde tarımda mevcut küçük toprak mülkiyeti egemenliği pekişecek ve tek-parti iktidârı, kırsal kesimde küçük ve orta çiftçi ile yeniden buluşacaktı. Bu konuya ileride yeniden değineceğim. Hatırlanacağı gibi, İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında, tek-parti iktidârı ile küçük ve orta köylülüğü temsil eden geniş yığınlar arasına, Toprak Mahsûlleri Vergisi Kânunu ve diğer yasa ve uygulamalar nedeniyle, soğukluk girmişti.[207]

İşçilere yönelik ve ileride bir başka bölümde göreceğimiz sosyal politika önlemleri,[208] bu kez de benzer bir biçimde tarımda köylülük için alınmış olacaktı.

Burada vurgulanması gereken nokta, değil tasarının hazırlandığı 1943/1944 yıllarında,[209] hattâ tasarının TBMM'ye sevk edildiği 1945 yılı başında dahi, rejimin hâlâ tek-parti geleneğine ve üslûbuna uygun bir şekilde işliyor olması ve yönetimin bu alanda yeni bir üslûp taşımıyor olduğunun açıkça görülmesidir. Beklenen,

---

206 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 365-544.

207 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 519-526.

208 1945 yılından itibâren alınmaya başlanan ve dönem boyunca süren sosyal politika önlemlerine ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgiye ilerideki ciltlerde yer vereceğim. Ayrıca bkz. Cemil Koçak, "1940'ların İkinci Yarısında Sosyal Politika: Devlet, Sınıflar, Partiler ve Dayanışmacı/Vesâyetçi İdeoloji", **Osmanlı'dan Cumhuriyete: Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar**, s. 222-271 ve Cemil Koçak, **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, s. 451-508.

209 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 339-364.

tasarının tek-partili rejimin olağan akışı içinde ve Şeflik geleneğine uygun ve yaraşır bir biçimde yasalaşmasıdır.

Ancak, İkinci Dünyâ Savaşı'nın son günlerinde ve Almanya'nın Mayıs ayında teslim olması ile birlikte sona eren Avrupa'daki savaştan sonra, uluslararası ilişkilerde yaşanan gelişmelerin ve mevcut siyâsî atmosferin, bu türden radikal reform girişimlerine ne ölçüde uygun düştüğü sorusunun, bu aşamada yönetimce hiç tartışılmadığı ve düşünülmediği de görülmektedir. Oysa, rejim değişmeden kalsa dahi, bu derece önemli ve radikal bir toprak reformuna karşı, TBMM'de görülmesi çok muhtemel olan direniş (ki, benzer bir düzenlemenin 1923-1945 yılları arasında, söylem düzeyinden çıkıp da, siyâsal gündeme gelmesi, hiç kuşkusuz bu nedenle mümkün olamamıştı), artık yukarıda sözü edilen yeni koşullarda, elbette tek-parti Meclisi'nde dahi görülebilecek direnişten çok daha sert ve şiddetli olabilirdi.

Yönetimin bu türden bir gelişmeye hiç ihtimâl vermediğini ya da pek az verdiğini, fakat her halûkârda ortaya çıkabilecek direnişi yine geleneksel yöntemlerle kolayca çözebileceğini ve kırabileceğini düşündüğünü tahmin etmek mümkündür. Yönetimin yanıldığı nokta, dünyânın ve ülkenin tam bu sırada içinde bulunduğu siyâsal atmosferin, bu türden bir tasarının gündeme gelmesi için hiç de uygun olmadığını görememesiydi. Ama asıl kritik olan nokta, bu tutumun, yönetimin 1945 yılı başında dahi rejimde bir değişim/dönüşüm eğilimi içinde olmadığını bize açıkça göstermesidir. Nitekim, 1945 yılı başlarında TBMM'de görüşülen yasa tasarıları, Şirketi Hayriye'nin devletleştirilmesi dışarıda tutulacak olursa, tek-partili Meclis geleneğine ve tek-partili rejimin olağan işleyişine göre kabûl edilmişti. Bu târihte, bunun henüz bir istinâsı yoktu.

Geçici Komisyon tarafından kabûl edilen tasarı metni ise, bir anlamda TBMM'deki ve dolayısıyla da CHP'deki direnişi simgeliyordu. Hükümet, bu son metni, direnişi zaman zaman kırarak, zaman zaman da muhalefetle uzlaşarak benimsemişti. Ancak, aynı metnin, bu hâli ile dahi TBMM'de kabûl edilmesi, 1945 yılının Mayıs ayında artık hiç de kolay görünmüyordu.

Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu tasarısı hakkında TBMM'de yapılan görüşmeler ve tartışmalar (I)

9 Mayıs 1945 târihinde TBMM'nin gündemine alınan tasarının görüşülmesine, tuhaf bir tesâdüf ile 14 Mayıs'ta başlanır.[210]

Bu sıradaki siyâsî atmosferi daha yakından hissedebilmek için, Avrupa'da savaşın sona ermesinden hemen sonra, TBMM'de 11 Mayıs'ta kabûl edilen, "siyâsetimizin isâbetli görüşle idâre edilmesinden dolayı, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'müze [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nin minnet ve şükranlarının sunulmasına dâir" önergeyi okumak gerekir:

> "TBMM Başkanlığı'na,
>
> Yurdumuzun yüksek idâresi üzerinde görüşülürken, düşüncelerimiz, tabiî olarak, *en yüksek kumanda mevkiine şeref veren* Yüce Cumhurbaşkanımıza müteveccih bulunmaktadır. Târihin en buhranlı bir devresinde, siyâsetimizin isâbetli bir görüşle idâre edildiğini müşâhade ve tesbit etmemiz münâsebeti ile, en çok ve en iyi çalışmakta, bizlere ve bütün yurttaşlarımıza iyi örneği veren, iyi gören, doğru yolu gösteren, sevdiğimiz ve saydığımız en büyüğümüze, Devletimizin başı Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin minnet ve şükranlarının ve bütün kalbimizle duyduğumuz anlayış ve inanışımızla sağladığımız bağlılığımızın, Yüksek Başkanlık'ça seçilecek yirmi milletvekili ağzından arz edilmesini teklif ediyorum."[211]

Tasarının TBMM'de görüşülmesine başlandığı gün, 14 Mayıs'ta, Cumhurbaşkanı'nın TBMM'ye yanıtı, yine TBMM'de yankılanacaktır:

> "[Türkiye] Büyük [Millet] Meclisi'n[in] karârını pahası ölçülmez bir alicenaplık örneği sayıyorum. Memleketin iyi ve doğru istikâmetlerde idâresi ve ilerletilmesi, ancak milletimizin tek ve hakikî temsilcisi olan [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nin eseri olabilir."

Aslında, tasarının basındaki yankıları daha önce görülmeye başlamıştı bile... Örneğin, Âsım Us, tek-partili rejimin olağan siyâsî

---

210 **TBMM TO**, Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 17, 52. Birleşim, (9.5.1945); **TBMM TD**, Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 17, 54. Birleşim, (14.5.1945). Bundan sonra bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmediği takdirde, aynı kaynaklar kullanılacaktır.

211 **TBMM TO**, Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 17, 53. Birleşim, (11.5.1945).

üslûbu içinde, tasarının "bütçe kânunundan evvel Mecliste kânun şeklini alacağını" yazıyordu.[212] Bununla birlikte, Âsım Us'un da, tasarının içeriğine ilişkin bâzı kuşkuları vardı:

> "Eğer hükûmet [Türkiye] Büyük [Millet] Meclisi'ne ideal bir toprak kânunu tasarısı getirmiş olsaydı, memlekette mevcut bütün ziraate kâbiliyetli arâziyi, hayatlarını topraktan çıkaran vatandaşlar arasında eşit olarak pay eden bir proje hazırlardı. Böyle olmadı... Zirâ, geçmişe âid içtimâî sebeplerden dolayı, fertlerin toprak tasarrufu üzerinde teessüs eden haklarını bir dereceye kadar korumak endişesi ile, içtimâî adâlet ve millî iktisat icâblarını yerine getirmek ihtiyâcı duyulmuş [ve] bunun [bir] neticesi olarak, bugünkü tasarı meydana gelmiştir."[213]

Tasarının TBMM'de görüşülmeye başlanacağı 14 Mayıs günü, *Tan* gazetesi, konuya geniş yer ayırmıştı. Zekeriyâ Sertel, "hükûmetin teklif ettiği tasarı[nın] encümenlerde esaslı tâdilâta" uğradığına dikkat çekiyor ve "Meclis encümenleri[nin], (...) hükûmetin tekliflerini baştan aşağı" değiştirdiğini haber veriyordu. Sertel, Çiftçi Ocakları'nın tasarıdan çıkarıldığını ve toprak dağıtımı için de gerçekçi bir temel sağlandığını belirtiyordu.[214]

Tarım Bakanı Şevket Râşit Hatipoğlu, TBMM'de yaptığı konuşmada, toprak reformunun Cumhurbaşkanı Atatürk ile İnönü'nün arzusu olduğunu ve reformun, CHP örgütlerince, CHP Meclis Grubu'nca ve çiftçi örgütlerince de desteklendiğini belirterek, tasarının amacını şöyle açıklıyordu:

> "Bu kânunun ihtivâ ettiği öz prensip ise, topraksız olan ve toprağı yetmeyen köylüleri, yeter [derecede] toprak sâhibi kılmaktır. Yâni onları mülk sâhibi etmek şeklinde kânunun dayandığı temel prensip ifâde edilebilir. (...) Cumhuriyet Halk Partisi, bu memlekette topraksız veyâ yeter toprağı olmayan çiftçilere toprak vererek, onları mülk sâhibi etme dâvâsını kendisine mâl etmiştir. Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu, bize yerleşik bir millet olmanın, uzlaşık bir cemiyet olmanın, memleketimizde hakiki hürriyetin ve demokrasinin kökleşmesi yollarını genişleten bir kânundur."

---

212 Âsım Us, "Toprak Kânunu", **Vakit**, (7 Mayıs 1945); **AT**, Sayı: 138, (Mayıs 1945).

213 Âsım Us, "Toprak Kânunu", **Vakit**, (7 Mayıs 1945); **AT**, Sayı: 138, (Mayıs 1945).

214 Zekeriyâ Sertel, "Çiftçiye Yalnız Toprak Vermek Kâfi Değildir", **Tan**, (14.5.1945). Ayrıca bkz. Sabiha Sertel, "Topraksız Köylü", **Tan**, (15.5.1945); Esat Âdil Müstecaplıoğlu, "Yerli Meseleler 2: Toprak Reformuna Doğru", **Tan**, (14-15.5.1945).

Hatipoğlu'nun, tasarıyı savunmak için TBMM'de yaptığı konuşma, hükûmet tasarısının gerekçesinde yer alan görüşlerin bir tekrârıydı. Hatipoğlu, sorunun Osmanlı'dan Cumhuriyete miras kaldığını, "bütün toprağı yetmeyen ve topraksız olan çiftçiler[in], bizzat kendi mülkleri üzerinde çalışabilmek imkânını bulmak için toprak" istediklerini vurguluyordu.

Hatipoğlu'nun konuşmasından sonra, tasarının tümü hakkında söz alan bâzı konuşmacılar, tasarıyı desteklediklerini açıklayacaklardır. CHP Müstakil Grubu Başkan Vekili Ali Râna Tarhan, atılımın yeni bir "inkılâp" olduğunu belirtirken, Yavuz Abadan, tasarının mülkiyet rejiminde herhangi bir değişim yaratmayacağını ileri sürüyor, Feyzullah Uslu, tarımda küçük işletmelerin ekonomik ve sosyal bakımdan daha faydalı olduğunu vurguluyor, Hamdi Şarlan, Hüseyin Ulusoy ve Ali Rızâ Esen, tasarının lehinde görüş belirtiyorlardı.[215] Emin Erişirgil ise, "bu hükûmet ki, memleketin âtide de nizâmının bozulmaması için bu kânunla ağır bir sorumluluğu kabûl ediyor, büyük bir işe girişiyor" şeklinde konuşuyordu. Hıfzı Oğuz Bekata da, TBMM'de yaptığı konuşmada, görüşlerini şöyle ifâde ediyordu:

> "Biz millî yapımızda ve idâre rejimimizde, muayyen bir sınıfa ve zümreye değil, bütün Türk halkına dayanırız. Husûsiyetimiz ve kuvvetimiz de buradadır. Biz, bölünmüş, parçalanmış millet değiliz. Sınıfsız, imtiyazsız bir millet bütünü olmak dâvâmız bunun ifâdesidir."[216]

Şükrü Sökmensüer ise, tasarıyı halkçılık/devletçilik açısından şöyle değerlendiriyordu:

> "Vatan topraklarında tasarruf hakkının da bir sınırı olmak gerektir. Tıpkı hürriyet hakkı gibi... Onu da kânunlar çizer. İşte, halkçılığımızın tam bir ifâdesi olan bu tasarı da, o kânunlardan biridir."[217]

Bu tür konuşmalar, tek-partili rejimde olağan ve gelenekseldi. Ancak, yeni yılın hemen başında TBMM'de görüşülen ve devletçilik sorunu ile ilgili olarak üzerinde bir hayli tartışılan, Şirketi Hayriye'nin satın alınmasına ilişkin yasa tasarısını bir an için göz-

215 **TBMM TD**, (aynı yerde), (14.5.1945); **TBMM TD**, Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 17, 55. Birleşim, (16.5.1945).

216 **TBMM TD**, Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 17, 56. Birleşim, (17.5.1945).

217 **TBMM TD**, (aynı yerde), (17.5.1945).

den uzak tutarsak, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı, tekpartili rejimde, TBMM'de ilk kez bu denli eleştirel karşılanacak ve önemli bir direnişle karşılaşacaktır.

Câvit Oral, "toprak inkılâbı" olarak tanımladığı tasarıya ilişkin görüşlerini açıklarken, Geçici Komisyon'un tasarı üzerindeki çalışmaları hakkında da bilgi veriyordu.

> "Öyle zannederim ki, Büyük Meclis [TBMM] târihinde hiçbir kânun tasarısı, Toprak Reformu [Çiftçiyi Topraklandırma] Kânunu Tasarısı kadar bir komisyonda bu derece ne uzun bir müzâkereye tâbi tutulmuş ve ne de bu derece sert, geniş, etraflı müzâkere ve münâkaşalara mevzu teşkil etmiştir."

Oral, konuşmasında, Geçici Komisyon'un üç ayda 45 toplantı yaptığını açıkladıktan sonra, söz konusu komisyonun tasarı üzerinde yaptığı çalışmaları ve değişiklikleri de şöyle özetliyordu:

> "Geçici Komisyon, (...) bu sâyede, hükûmetin getirmiş olduğu, bağı ve bahçeyi parçalayan, kültür ziraatini 30 dönümlük hadde kadar indiren, toptancı bir zihniyetle ziraatimizi şekillendirmek ve memleket realitesine uymayan bir ocak sistemi ihyâ etmek isteyen ve ziraatte, hiç [de] doğru olmayan, mutaassıp bir müdahalecilik sistemine giden, haddi zâtında çok nazarî olan bir kânun tasarısını, oldukça zararsız ve faydalı bir şekle koymaya muvaffak olmuştur."

Oral, tasarının 17. maddesine ilişkin değişiklik önerilerinin Geçici Komisyon'da dikkate alınmaksızın reddedildiğini, fakat buna karşılık hükûmet önerisinin tartışılmaksızın alelacele kabûl edildiğini belirterek, tasarıya bu nedenle karşı olduğunu açıklıyordu. Türkiye'de arâzinin geniş, teknolojinin ise yetersiz olduğuna dikkat çeken Oral, tarımdaki verimsizliğin nedeninin bu durum olduğunu ileri sürüyor ve tasarının demokrasi döneminde otarşi getireceğini belirtiyordu.

Oral, tasarının muhtemel ekonomik ve sosyal sonuçlarını da şöyle öngörüyordu:

> "Bir memleketin ziraatı olduğu kadar, iktisâdiyâtı olduğu kadar, sosyal hayâtı, sosyal hayâtı olduğu kadar, politikası da, toprak mülkiyeti rejimi ile sıkı sıkıya alâkadardır. (...) Bu tasarıyı, (...) bu memleket realitesini karşılayamayacak, memleketin iktisâdiyâtını sarsıntılara uğratacak, sosyal nizâmında hiç yoktan çatlaklıklar [çatlaklar] doğuracak bir mâhiyette görmekteyim."

Tarımda devletçiliğin gerçekleşemeyeceğini, devletin çiftçilik yapamayacağını, yaptığı takdirde de zarar edeceğini savunan Oral, "toprak emniyetini sarsmakta" olan 17. maddenin de tarımda verimlilik örneği olan orta işletmeleri ortadan kaldıracağını ileri sürüyordu: "Büyük işletmeyi tamâmiyle ortadan kaldıran, büyük işletmeyi sırf devlete ve iktisâdî teşekküllere mâl eden tasarı, 17. madde ile de orta işletmeyi ortadan kaldırmaktadır."

Oral, Geçici Komisyon'un, tasarının komisyondaki ikinci görüşmesi sırasında, hükümetin önerisine uyarak, 5.000 dönümden büyük arâziyi orta işletme tanımının dışında bıraktığını ve kamulaştırılmasını onayladığını, hattâ dar topraklı bölgelerde, makinalı tarımın ender olmasına karşın, 2.000 dönüme kadar arâzinin kamulaştırılmasını kabûl ettiğini açıklıyor, ancak komisyonda, üçüncü görüşmede, "mülkiyette hudut" tanımayan 17. maddenin metne eklenerek, mülkiyet rejiminde emniyetin ortadan kaldırıldığını belirtiyordu.

Oral, tasarının, sâdece toprak sâhiplerini değil, fakat aynı zamanda tüm mülk sâhiplerini de ilgilendirdiğini şöyle vurguluyordu: "Bu, yalnız toprak sâhiplerini değil, sâir mülk sâhiplerini de sarsmaktadır ve hiç kimse bu memlekette yarın içten [bir şekilde] malının, mülkünün emniyette olduğuna inanmayacaktır."

Konuşması sırasında tarımda ortakçılığın yararlarına da dikkat çeken Oral, büyük işletmelerin üretim kooperatifleri hâline getirilebileceğine işâret ediyor, düşük tutulduğunu ileri sürdüğü kamulaştırma bedellerinin "daha mâkûl ve munsifâne" olmasını istiyor ve kamulaştırma bedellerinin geri ödeme süresi olan 25 yıllık sürenin, hiç olmazsa 15 yıla indirilmesi gerektiğini belirtiyordu.[218]

---

218 Toprak reformuna karşı toprak sâhiplerinin tepki gösterip göstermedikleri, eğer gösterdilerse ne kadar ve nasıl gösterdikleri soruları hâlâ yanıt beklemektedir. Ne literatürde bu yönde bilgi bulunmaktadır, ne de şahsen arşivde bu konuda bilgiye rastgeldim. Bununla birlikte, arşivde bulduğum bir belgeye atıfta bulunarak, bu konuda da araştırma yapılmasının gereğine dikkat çekmekle yetineceğim.

Tasarının TBMM'de görüşülmeye başlandığı 14 Mayıs târihli ve yaklaşık ikİ düzine kadar imzâya sâhip ve Gâziantep'ten CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'a hitâben kaleme alınmış olan bir dilekçede, bölgenin toprak sâhibi olduğu anlaşılan kişileri, reformun kendisine olmasa da, kamulaştırılacak toprakların karşılığında, düşük vergi miktarları ölçü alınarak, üstelik yirmi yılda tahvillerle yapılacak ödemeye karşı çıkıyorlardı. Bu durum, "binlerce vatandaşın ölüme mahkûmiyetini intâç edecek"ti.

Öneriler ise şunlardı:

"Topraksız veyâ az topraklı çiftçi veyâ işçileri bulundukları yerlerin iklimine uygun başka geniş topraklı yerlere nakil ile topraklandırılmaları veyâhut bu inkılâbın getireceği düşünülen refah ve servet ve dolayısıyla sanat ve ticârette vûkûa gelecek inkişâf umûma şâmil olmakla, bu sanat ve ticâret ve akar sâhiple-

Refik Koraltan da, kamulaştırmalarda arâzinin gerçek değerinin ödenmesi gerektiğini, aksi takdirde bunun "zoralım" olacağını ve hangi bölgelerde ne kadar toprak dağıtılacağının açıklanmasını, aksi hâlde güvensizlik nedeni ile hiç kimsenin arâzisine özen göstermeyeceğini belirttikten sonra, tasarıyı özetle şöyle değerlendiriyordu: "Bu tasarının ruhu, kim ne derse desin, Ali'nin malını alıp, Veli'ye vermektir."[219] Koraltan, tasarının sâdece toprak sâhiplerine yöneldiğini, oysa toprak sâhibi olmayan pek çok servet sâhibinin de bulunduğuna dikkat çekiyor ve üstü kapalı olarak, genel olarak mülkiyete yönelik tasarının, tüm mülk sâhiplerine yönelik olması gerektiğini belirtiyordu. Ancak Koraltan, bu önerisinde Varlık Vergisi Kânunu'nu[220] sanırım gözden kaçırıyordu.

Dikkat edilmesi gereken bir başka önemli nokta da, Oral ve Koraltan'ın toprak reformuna ve tasarıya doğrudan karşı olmadıklarını belirtmeleri ve sâdece tasarının öngördüğü düzenlemeleri ve uygulamaları eleştirmeleridir. Ancak her iki konuşmacının da tüm mülk sâhiplerini uyarmak ihtiyâcını hissetmeleri, mülk sâhibi sınıfların ortak bir cephede buluşmalarını sağlama yöntemi olarak da yorumlanabilir.[221]

---

rine tarh edilecek bir vergi karşılıklı tutularak, bununla kamulaştırılacak arâzinin bugünkü hakikî kıymetlerinin nakden ödenmesi ve bu süretle bu umûmî ve içtimâî inkılâp yükünün yalnız arâzi sâhiplerinin zayıf omuzlarına yükletilmemesi, elbette adâlet icâbıdır.

Bu çiftçilerin ortakçılık veyâ kirâcılıkla çalıştıkları yerlerde oturdukları evler ve kullandıkları ahır ve sâireler kendi mülkleri olmayıp, arâzi sâhiplerinin mülkleri olduğu ve bu çiftçiler bunları emânet süretiyle ve arâzi sâhiplerinin izinleriyle istimâl ettikleri takdirde, bu çiftçilerin bu veçhile bulundukları yerlerde arâzi sâhiplerinin zarârına yerleştirilip topraklandırılmaları ve bu gayrimenkûllerin de bunlara temlik edilmesi, aslâ muvafıkı muadelet olamayacağından, bulundukları yerlerde toprak verilmesi hükmünün, bu gibilere şumûlü olamayacağından, bunun tasrihi lâzımdır.

Sâhibi tarafından düzenli işletmede yapılan müsaadenin, kânunun makabiine şâmil olamayacağı tabiî ve hukûku esâsîyeden olmakla, kânunî mevzulara göre ortakçılık veyâ kirâcılıkla işletilen arâzi sâhibi, böyle bir işletmeyi taahhüd ettiği sûrette kabûlü ile, bu hususta kendisine münâsip bir mühlet verilmesi zikri adâlete uygun olacaktır. (...)

Kânunu Medenî hükümlerine göre, intifâ hakkı ile intifâ edilmekte olan arâzinin mülkiyeti başkalarına âid olup, bunların intifâı muvakkat ve hayat şartı ile mukayyet olmakla, bu arâzi dönümlerinin mülk sâhipleri hesâbına kayıt edilmesi iktizâ etmekle tasrih edilmesi lâzımdır.

Netice: Arâzi sâhiplerinin hayat ve evlâtlarının Istikbâlleriyle ilgili olan bu mühim işin mâlî zarüret icaplarına göre değil, adâlet prensiplerine göre hâllini yüksek ve nezih vicdânınızın hür ve asil duygularından bekler, samimî saygılarımızı takdim ederiz." **BCA CHP K**, (Katalog Numarası: 490 1/50 199 3).

Görüldüğü gibi, toprak sâhipleri de, en azından ellerinden alınabilecek olan topraklarının hakikî parasal karşılığını alabilmenin telâşı içindeydiler.

219 **TBMM TD**, (aynı yerde), (14.5.1945).

220 Varlık Vergisi Kânunu'na ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 475-519.

221 Ayrıca bkz. Ayşe Buğra, **Devlet ve İşadamları**, s. 171-172.

Halil Menteşe, hükümetin sunduğu rakamlara göre, ülkede toplam 1.073.000 çiftçi âilesi bulunduğunu, toplam 36 ilde sâdece 61.008 çiftçi âilesinin toprağının bulunmadığını, 663.000 çiftçi âilesinin sâhip olduğu arâzi büyüklüğünün ise, bir ilâ kırk dönüm arasında değiştiğini ve yalnızca 1.876 âilenin bin dönümden fazla toprağa sâhip olduğunu açıklıyor ve tasarıyı şöyle değerlendiriyordu: "Böyle hafif sebeplerle Kânunu Medenîmizin tesbit ettiği mülkiyet ve hürriyet rejimini tasfiye edip, yeni mülkiyet rejimini kurmak, bence bir cürettir ve çok tehlikelidir." Menteşe, tasarının 17. maddesinin uygulama süresinin de belli olmadığına dikkat çekiyor ve bunu, "müsâdere tehdidi" olarak tanımlıyordu.

Emin Sazak, TBMM'de yaptığı konuşmada, hükümetin hazırladığı tasarının sakıncalı kısımlarının Geçici Komisyon'da düzeltildiğini belirtiyor ve tasarıya ilişkin görüşlerini şöyle ifâde ediyordu: "Bu amele işi, bütün köyleri alt üst eder. Çiftçiler, kendisini [kendilerini] nispeten kurtarır[lar]. Ama bu prensip kabûl edilince, yarın amele[nin] şu apartmanın bir odasını da istemek hakkı olacaktır. (...) Bugün görülen manzara, bizde varlık düşmanlığıdır."

Refik Koraltan ile Câvit Oral'ın yasa tasarısının sâdece toprak sâhibi mülk ve servet sâhiplerini hedef aldığı yolundaki uyarısı karşısında, Emin Sazak'ın da, tasarının kabûlü hâlinde, sıranın diğer servet sâhiplerine geleceği yolundaki uyarısı, kanımca hayli anlamlıydı ve her üç konuşma da, üstü kapalı olarak, tasarıya hâkim olan ve tasarının öngördüğü mülkiyet anlayışına karşı, tüm mülk sâhibi sınıfları belirgin ve savunmacı bir ittifâka dâvet ediyordu.

Damar Arıkoğlu ise, tarımda orta işletmelerin verimli olduğunu vurgularken, tarımda yaşanan sorunların sâdece toprak dağıtımı ile çözülemeyeceğini ileri sürüyor ve kamulaştırma bedellerinin, % 10 ilâ 20 eksiğine de olsa, arâzinin gerçek değeri üzerinden ve peşin olarak ödenmesini istiyordu.

TBMM'deki görüşmelerin ve tartışmaların basındaki yankıları, sâdece yasa tasarısı ile sınırlı kalmayacaktır. Aksine, çok daha geniş kapsamlı siyâsî eleştirilere de rastlanıyordu. Örneğin, Zekeriyâ Sertel, tam bu sırada, hayli sert bir üslûpla, şu görüşlere yer veriyordu:

"Fakat şimdiden sonra, hiçbir memlekette, totaliter rejimlerin devâmına müsaade edilmeyecek, bütün demokratik unsurların iştirâk etmediği, halkın serbest rey ile seçmediği hükûmetlerin, milletlerin başında saltanat sürmelerine imkân verilmeyecektir."[222]

Emin Aslan Tokat'ın, Lütfü Ülkümen'in ve Ali Münif Yeğenağa'nın benzer yöndeki görüş ve eleştirilerinden sonra,[223] yaklaşık onbeş yıllık siyâsî hayâtı boyunca, daha önce TBMM'de 1933 ve 1939 yıllarında sâdece iki kez söz almış ve teknik mâhiyette iki kısa konuşma yapmış olan[224] Adnan Menderes söz alacaktır. Menderes, öncelikle komisyon görüşmelerine ilişkin bâzı açıklamalarda bulunur. Buna göre, tasarı komisyonda iki kez görûşülmüştü. İkinci ve son görüşmede bizzat Başbakan Şükrü Saraçoğlu, hükûmetçe hazırlanan yasa tasarısında da yer alan ve Geçici Komisyon tarafından da kabûl edilmiş olan bâzı ilkelerin değiştirilmesi için, yeni öneriler getirmiş ve tasarı, bunun üzerine komisyonda üçüncü kez görüşülmeye başlanmıştı. Söz konusu üçüncü görüşmede, daha önce komisyonca hazırlanan tasarının bâzı maddeleri yeniden değiştirilmiş ve Menderes, bunun üzerine Geçici Komisyon Sözcülüğü'nden ayrılmak zorunda kalmıştı.

Menderes'e göre, komisyonun ikinci görüşmesinde kabûl edilen tasarı metni ele alınmalı ve TBMM'de bu metin görüşülmeliydi. Çünkü, Menderes, üçüncü görüşmenin TBMM İç Tüzüğü'ne aykırı olduğunu savunuyor ve "üçüncü müzâkere ile yapılan değişiklikler[in], komisyonun öteden beri belirmiş görüşü ile tevâfuk hâlinde olmadığı"nı belirterek, bu sonucun, "komisyonun tabiî mecrâda çalışmaları ile varılmış bir netice" olmadığını ileri sürüyordu.

Menderes, hükümet ile Geçici Komisyon arasındaki görüş ayrılığını, hattâ mücâdeleyi de şöyle açıklıyordu: "Komisyon müzâkereleri sırasında beliren hâleti rûhiye böyle olmamıştır. Hükûmet, tasarının virgülünün dahi peşinde günlerce çekişmiş durmuştur. Bu kadarla [da] kalmamış, nihâyet üçüncü müzâkerenin açılmasına kadar gidilmiştir." Menderes, konuşması sırasında, tasarı-

222 Zekeriyâ Sertel, "Totaliter Rejimlere Müsaade Edilmeyecek", **Tan**, (15.5.1945).

223 **TBMM TD**, Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 17, 55. Birleşim, (16.5.1945). Bundan sonra bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmediği takdirde, aynı kaynak kullanılacaktır.

224 **Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makâleleri**, (Cilt: 1), s. 1-4.

nın bâzı maddelerine muhalefetinin, tasarının komisyonda üçüncü kez görüşülmesi ve bu görüşme sırasında yapılan değişikliklerle sınırlı olduğuna dikkat çekiyordu.

Menderes, tasarının önemini şöyle ifâde ediyordu: "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bugüne kadar yaptığı kânunların, derinliğine ve genişliğine tesirleri bakımından, belki en önemlisinin üzerinde bulunuyoruz." Menderes'e göre, "toprak kânunu, ihtivâ edeceği hükümler itibâri ile ve tatbik edeceklerin zihniyet, görüş ve kâbiliyetlerine göre, çok faydalı olabileceği gibi, memleketi zirâî [ve] iktisâdî perişanlığa düşürecek bir kânun da olabilir"di.

Menderes, konuşmasının geri kalan kısmında, doğrudan tasarı üzerindeki görüşlerini ifâde edecektir. Menderes'e göre, ülkede yer yer toprak sıkıntısı çekildiği doğruydu. Fakat bunun nedeni, tarıma elverişli arâzinin pek azının ekilmesiydi. Tarıma elverişli arâzinin sâdece % 15'i ekilebiliyordu. Aslında, Türkiye'de ekilebilir arâzinin bir misli artması için önemli bir masraf yapmaya dahi gerek yoktu. Ayrıca, nüfus dağılımın dengeli olmaması da, toprak sıkıntısı çekilmesinde önemli bir faktördü. Nitekim, bâzı bölgelerde nüfus azlığından dolayı ekilebilir arâzi işlenemiyordu. Menderes, Türkiye'de büyük toprak mülkiyetinin hâkim olmadığına dikkat çekiyor ve 500 dönümden geniş arâzi mülkiyetinin 20.000.000 dönüm olduğuna işâret ederek, 500 dönümden küçük toprak mülkiyetinin, ekilebilir topraklar içindeki payının % 75 olduğunu açıklıyordu.

Menderes, görüşünü şöyle dile getiriyordu:

> "Hulâsa, ne toprakların esâsında dar veyâ verimsiz olması ve [bu] yüzden toprak tedârikinde imkânsızlıklarla karşılaşılması, ne toprak mülkiyetinin tevezzüünde büyük aykırılıklar olması ve ne de toprak mülkiyeti rejiminde orta çağ bakayası hükümlerin yaşamakta bulunması gibi, zorlayıcı ve sıkıcı durumlar karşısında değiliz. (...) Toprak darlığından ziyâde, toprağı kıymetlendirecek sermâye, teçhizat, emek ve bilgi yoksulluğundan sıkıntı çekmekteyiz. Bu itibarla, dâvâ, bizde politik ve sosyal olmaktan ziyâde, ekonomiktir."

Menderes, Geçici Komisyon'da ikinci görüşmenin sonunda yapılan düzenlemeyi de şöyle özetliyordu:

> "Komisyonca ikinci müzâkere neticesinde tesbit edilen metinde, arâzi mülklerini az çok müsâvi parçalara bölmek ve 500 dönümden yukarı işletmeleri dağıtmak gibi,

memleket realiteleri ile olduğu kadar, rejimimizle de telifi kâbil olmayan, ekstrem yollara gidilmiştir. Bu, gerçekten de zararlı bir hareket olurdu.

Bunun yerine, ihtiyâcın zorlamadığı yerlerde, mevcut düzeni bozmamak, sâhipleri tarafından işletilmekte olan toprakların 2.000 dönüme kadar olanlarını kamulaştırma dışında bırakmak gibi, nispeten büyücek ve sâhipleri tarafından işletilmekte olan orta işletmelere oldukça bir emniyet vermek esâsına gidilmiştir.

Gerçekten [de] yurdumuzda çok hâkim bir durumda bulunan küçük işletmenin yanında, orta işletmeleri, muayyen hadler ve şartlar altında muhafaza etmek ve bundan sonra da bunların kurulmalarına imkân vermek ve hattâ teşvik etmek, istihsâlimizi artırmak bakımından zarûrîdir. (...)

Bizim gibi, arâzisi mevcut nüfûsun üç mislini toprağının verimi ile kolayca ve müreffeh olarak barındırabilecek bir memlekette, çiftçiyi topraklandırma dâvâsında, haydi büyük işletmeyi bir tarafa bırakalım, 2.000 dönûme kadar olan [ve] orta işletme bile sayılamayacak durumda bulunan işletmelerin dahi parçalanmasına gitmek ve esâsen işlenmekte olan topraklar üzerinde bir nevi sâhip değiştirme mâhiyetinde kalacak mülkiyet ıslâhları ile uğraşmak yerine, yeni toprakların ziraate alınmasını ve yeni yeni işletmelerin kurulmasını ve iyi işlenmekte olan toprakların daha iyi işlenmesini sağlayacak prensiplerin, yapılacak toprak kânununda hâkim olmasında fayda vardır.

Bu mülâhazalar çerçevesi içerisinde, topraksız veyâ az topraklı çiftçilerin topraklandırılması ve topraklarımızın sâhipleri tarafından düzenli ve sürekli işlenmesini ve geri işletme usûl ve şekillerinin tasfiyesini hedef tutan hükümlerin tereddütsüz olarak kabûlü neticesinde ve komisyonun ikinci müzâkeresi sonunda vücut bulan metnin, maksada ve memleket isteklerine daha uygun olacağı kanaatindeyim.

Halbuki, (...) üçüncü müzâkere ile ve Başbakanın teklifi ile yapılan değişikliklere gelince... Bunun en mühim olanı, sâhipleri tarafından modern ve düzenli [bir] şekilde dahi işletiliyor olsa, en geniş olan 5.000 dönümden en küçük olan 500 dönüme kadar orta işletmelere hiçbir emniyet bırakmamaktadır."

Menderes, komisyonun üçüncü görüşmesinde bir kez daha değiştirilen ve kamulaştırılan topraklardan eski sâhibine bırakılacak alanı belirleyen hükmü de eleştiriyordu. Menderes, konuşmasının son kısmında ise, doğrudan hükûmet tasarısını ele alıyor ve tasarıda ortaya konulan görüşleri ve gerekçeleri sorguluyordu. Menderes, tarımdaki asıl sorunun, girdi fiyatlarının yüksekliği, buna karşılık tarımsal ürün fiyatlarının düşüklüğü, yetersiz tarımsal kredi ve bir tarım politikasının olmayışı noktalarında düğümlendiği görüşündeydi.

Menderes, hükümet tasarısında yer alan, ancak Geçici Komisyon'ca metinden çıkarılan, Çiftçi Ocakları'na ilişkin olarak da şu görüşleri savunuyordu: "Ocak müessesesi, ileriye değil, geriye bakan bir zihniyete dayanmaktadır. (...) Bunlar, Nasyonal-Sosyalist rejimin iskân ve toprak kânunu['ndan] (...) hemen aynen iktibas olunmuş düşünce ve hükümlerdir."

Menderes, son olarak da, hükûmet tasarısında yer aldığı şekli ile, kamulaştırma bedelleri ile kamulaştırma bedellerinin ödeme usûlünü eleştiriyordu. Menderes, hükûmet tasarısında yer aldığı şekli ile, itirâz yollarının tamâmen kapalı olmasını da, "hukuki bir devlet olmanın ilk ve ana şartı"na aykırı buluyordu. Menderes, tasarının Geçici Komisyon'a iâdesini de talep ediyordu.

Diğer yandan, Menderes, konuşmasının başında, TBMM'de ilk kez, önemli olduğunu sandığım siyâsal bir vurgu ile, rejimin zaafına da işâret ediyor ve şöyle diyordu:

> "Üçüncü müzâkerenin açılması etrâfındaki mâruzâtımı, teşrîî hayâtımızda ve icrânın murâkabesinde gittikçe beliren bâzı zaafların sebeplerini de izâha yarar kanaati ile huzûrunuzda arza (...) cesâret etmiş bulunuyorum.
>
> Gerçekten [de], harbin bittiği, gerek millî, gerekse milletlerarası yaşayışın demokratik esaslara ve millî hâkimiyet prensibine göre yeni baştan tanzimine dünyâca savaşılmakta olduğu bugünlerde, hâdisâta tekaddüm etmek lüzûmuna kâniim."

Adnan Menderes, bu konuşmasında, ilk kez, biraz üstü kapalı da olsa, dış politikadaki gelişmelerin iç politika üzerindeki muhtemel etkilerine işâret ediyordu.

Sâbit Sağıroğlu da, TBMM'de yaptığı konuşmada, Menderes'i destekleyecek ve Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nu kınayacaktır.

Adnan Menderes ise, aynı gün, 16 Mayıs'ta, Geçici Komisyon Sözcülüğü'nden de ayrılıyordu.[225]

Tasarının TBMM'de belirgin bir direnişle karşılaşması, basında da yankı bulmuştu. Örneğin, *Tasvir* gazetesi, tasarının görüşülmesi sırasında, milletvekillerinin gösterdiği hassâsiyeti haklı buluyor,[226] buna karşılık, Nâdir Nâdi, müstakbel yasanın, "hızlı ve sert adımlarla değil, ihtiyatlı denemelerle" uygulanmasını istiyordu. Nâdi, "alacağı son şekil ne olursa olsun, Meclisten çıktığı zaman,

225 **Vatan**, (17.5.1945).

226 **Tasvir**, (16.5.1945); **AT**, Sayı: 138, (Mayıs 1945).

kânunun bölgeden bölgeye ve yıldan yıla tatbik edilmesi[nin] yurt menfaatlerine daha uygun" düşeceğini belirtiyordu.[227]

Tasvir gazetesi, tasarıya ilişkin görüşünü, gâyet çekingen bir tarzda, şöyle açıklıyordu:

> "Çok muhtemeldir ki, nazarî olarak her türlü ihtimâli derpiş ederek hazırlanan bu kânun [tasarısı], tatbikatta akla gelmedik mahzurlar doğursun... Toprakların istimlâki işi, geniş mâlî bir derttir. Bunu haksızlığa ve gadre meydan vermeden karşılamak, Cumhuriyet bütçesinin bugün karşılayamayacağı bir iştir. Bedelleri bonoya rapt etmenin kötü neticeleri olabilir. (...) Kötü bir sonuç ile günün birinde karşılaşmak ve 'kaş yapayım derken göz çıkarmak', hükûmetin de arzu etmeyeceği bir şeydir."[228]

Aşağıdaki satırları ise, *Tasvir* gazetesine kısa bir yanıt olarak kabül etmek mümkündür:

> "Mülkiyet rejimi için tehlike, toprağı işleyenlerin mülk sâhibi olmalarında değil, mülk sâhibi olamamalarından doğabilir. Bu, büyük çiftlik sâhiplerinin gözünden kaçmaması gereken bir hakikattir."[229]

Cumhuriyet gazetesi, tasarıya ilişkin tartışmaları özetlerken, bir yandan da Refik Koraltan'ın, Emin Sazak'ın, Câvit Oral'ın ve Damar Arıkoğlu'nun fotoğraflarını yayınlıyordu.[230] *Cumhuriyet* gazetesi, tasarıya ilişkin görüşmelere daha ilk günden itibâren geniş yer ayırmaya başlamıştı.[231] Gazete, sâdece iki gün sonra, Adnan Menderes'in de fotoğrafını, TBMM'de yaptığı konuşma ile birlikte yayınlayacaktır.[232] *Vatan* gazetesi de, tasarıya karşı şiddetli bir muhalefet örneği gösteren CHP milletvekillerine ve görüşlerine özel bir önem veriyor ve muhalefetin eleştirilerini manşete çıkarıyordu.[233]

Diğer yandan, Zekeriyâ Sertel, tasarıyı destekliyor ve tasarıya karşı çıkan milletvekillerini sert bir şekilde eleştiriyordu:

---

227 **Nâdir Nâdi, "Toprak Kânunu Mecliste", Cumhuriyet,** (16.5.1945).

228 **Tasvir, "Toprak Kânunu", Tasvir,** (16.5.1945); **AT,** Sayı: 138, (Mayıs 1945).

229 **M. Tuncer, "Doğru Yoldayız"", Yeni Asır,** (22.5.1945); **AT,** Sayı: 138, (Mayıs 1939).

230 **Cumhuriyet,** (15.5.1945).

231 **Cumhuriyet,** (15.5.1945).

232 **Cumhuriyet,** (17.5.1945)

233 **Vatan,** (15.5.1945).

"Evvelki gün Mecliste toprak reformu kânununun müzâkeresi esnâsında esti-ğine şâhit olduğumuz hava, hiç de inkılâpçı bir Meclisten beklenen ileri bir ha-va değildir. (...) Toprak kânunu hakkında söz alan milletvekillerinin hemen hep-si, toprak reformu aleyhinde konuşmuşlardır. Meclise getirilen tasarının şu veyâ bu noksanları olabilir. Bu noksanların kaldırılmasını isteyerek, kânunun tam ve kâmil olmasına çalışmak ve tasarıya bu bakımdan itirâzlar yapmak, mümkün ve câizdir.

Fakat inkılâpçı bir Mecliste, tasarının bâzı maddeleri hakkında değil de, doğru-dan doğruya toprak reformu fikrinin aleyhinde bir hava yaratılması, teessürle kar-şılanacak bir hâdisedir. Söz söyleyen milletvekillerinin çoğu, kendi çiftliklerinin el-lerinden alınması ihtimâli karşısında telâşa düşenler olmuştur.

Mecliste muhafazakâr bir parti bulunsaydı, toprak reformuna karşı bu par-ti mensuplarının hücumlarını tabiî görmek mümkün olabilirdi. Fakat toprak re-formuna düşmanlık gösterenlerin hepsi, inkılâpçı [Cumhuriyet] Halk Partisi âzâlarıdır."[234]

Sabiha Sertel ise, "Mecliste köyü ve köylüyü temsil eden yal-nız büyük toprak sâhibi çiftçileri görüyorum" şeklinde yazıyor ve hemen ardından da, "bu dâvânın asıl sâhibi ve onun mümes-silleri nerede?" diye soruyordu.[235] Sabiha Sertel, gâyet gerçekçi bir şekilde, tasarının yasalaşması hâlinde dahi, uygulamada pek çok güçlüklerle karşılaşılacağına dikkat çekiyor ve görüşünü şöy-le ifâde ediyordu: "Bugün Mecliste bu kânuna [tasarıya] karşı ko-yanlar, yarın tatbikatta bunun realize edilmesine kuvvetle mâni olurlar."[236] Diğer yandan, Zekeriyâ Sertel, daha önce sorduğu bir soruyu bizzat yanıtlıyordu: "Fevkâlâde Tedbirlerin Kaldırılması Zamânı Geldi."[237]

17 Mayıs'ta *Vatan* gazetesinde son derece ilginç ve önemli bir haber göze çarpıyordu: Dışişleri Bakanı Hasan Saka, ABD'de, San Fransisco Konferansı sırasında, Fransız Reuter Haber Ajansı'na yaptığı bir açıklamada şöyle demişti:

"Cumhuriyet rejimi, siyâsî bir müessese olmak sıfatı ile, modern demokrasinin yo-lu üzerinde azimle gelişmektedir. Anayasamız, en ileri demokratik anayasalar ile

234 Zekeriyâ Sertel, "Mecliste Esen Hava", **Tan**, (16.5.1945).

235 Sabiha Sertel, "Köylü Nerede?", **Tan**, (16.5.1945).

236 Sabiha Sertel, "Halk İçin Türkiye". **Tan**, (17.5.1945).

237 Zekeriyâ Sertel, "Fevkâlâde Tedbirlerin Kaldırılması Zamânı Geldi", **Tan**, (17.5.1945).

mukâyese edilebilir ve başkalarını da çok geride bırakır. (...) Her demokrat tezâhürü, harpten sonra Türkiye'de de gelişecektir."[238]

San Fransisco Konferansı'nda Türk heyeti içinde yer alan Nihat Erim ve Feridun Cemâl Erkin de, yıllar sonra, bu görüşmeler sırasında, Türkiye'de demokratik bir yönetimin kurulacağına ilişkin olarak bâzı açıklamalarda bulunmaları için, bizzat İnönü'den tâlimat aldıklarını açıklayacaklardır.[239]

Görüldüğü gibi, Adnan Menderes, TBMM'de, rejimin zaaflarını ilk kez dile getirmeye cesâret ederken, tesâdüfen aynı gün, yurt dışında Dışişleri Bakanı Hasan Saka, rejimde "demokrat" bir gelişme olacağını, yabancı basına ve kamuoyuna duyuruyordu. Menderes'in bu açıklamadan haberi var mıydı bilmiyoruz. Fakat San Fransisco Konferansı'ndaki resmî ya da gayri resmî açıklamalar da gözönüne alınırsa, bu sırada Batı dünyâsına bir açılımda bulunulduğu kesindir. Menderes, muhtemelen Ankara'nın San Fransisco'daki resmî ya da gayri resmî açıklamalarından habersizdi.

Sabiha Sertel, Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın söz konusu demecinin *Vatan* gazetesinde yayınlandığının hemen ertesi günü, 18 Mayıs'ta, bu açıklamayı şöyle yorumluyordu:

> "Türk Esas Teşkilât Kânunu [1924 Anayasası], demokratik prensipleri ihtivâ eden, ileri bir kânundur. Bütün dünyâ milletlerine ve fertlerine vaad edilen geniş demokratik hakları vermek zamânı gelmiştir. (...) [ABD Başkanı] Roosevelt'in dünyâya vaad ettiği, San Fransisco Konferansı'nda milletlerarası anayasaya geçeceği söylenen dört hürriyetin, Türk vatandaşlarına da teşmili... (...)
>
> [Türkiye], milletlerarası manzumeden ayrı, Merih'te yaşayan, mücerret bir devlet değildir. Dünyânın daha iyi bir demokrasiye, daha geniş halk hâkimiyetine geçtiği bir devirde, Türkiye'de de her nevi neşir, teşkilâtlanma, ihtiyaçtan ve korkudan kurtulma hürriyetlerinin tatbik edileceği geniş bir saha vardır. (...) Dışişleri Bakanı [Hasan Saka]'nın San Fransisco'dan gönderdiği bu müjdeyi, Türk demokrasisinin daha ileri bir safhaya geçişinin ilk işâreti [olarak] telâkki edebiliriz."[240]

238 **Vatan,** (17.5.1945). Ayrıca bkz. Gürkan, **age,** s. 103.

239 Rıfkı Sâlim Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş,** s. 45-46; Oğuz Ünal, **Türkiye'de Demokrasinin Doğuşu,** s. 123; Feridun Cemâl Erkin, "İnönü, Demokrasi, Dış İlişkiler", **Milliyet,** (10 Ocak 1974); Nihat Erim, "Şekil ve Mâhiyet Olarak Cumhuriyetimiz", **Cumhuriyet,** (20 Ekim 1950); Hıfzı Topuz ve Hüsâmettin Ünsal, **Cumhuriyetin Beş Dönemeci,** s. 110; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye,** s. 77-78; Kara, **age,** s. 246.

240 Sabiha Sertel, "Demokrasinin Gelişmesi", **Tan,** (18.5.1945).

Aslında *Tan* gazetesi, yukarıda da gördüğümüz gibi, TBMM'deki görüşmeler başlayıncaya kadar, tasarının eksik, hatâlı ve kısmen de yanlış bulduğu taraflarını açıklıyor ve tasarıya eleştirel yaklaştığını açıkça belli ediyordu.[241] Tam bu noktada ilginç bir saptamada bulunmak gerekir: Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'na karşı solun ve bu arada bu sırada solun temsilcisi ve sesi olarak kabûl edilebilecek olan *Tan* gazetesinin tutumu çok ilginçti. *Tan* gazetesi ve bu arada sol, siyâsî bir paradoksla karşı karşıya kalmıştı: Bir yanda, yoksul ve topraksız köylülerin toprağa kavuşturulması gibi, nereden bakılırsa bakılsın, solun desteğini sağlayacak bir proje vardı. Ama bu proje, nihâyet, savaş yıllarında solun ve bu arada müttefiklerin faşist ve Nazi yanlısı olarak gördükleri[242] Şükrü Saraçoğlu Hükümeti'nce hazırlanmıştı. Şükrü Saraçoğlu Hükümeti, sol açısından sâdece bu tasarıdan dolayı desteklenebilirdi ve hattâ desteklenmeliydi de... Ancak, *Tan* gazetesi, Saraçoğlu Hükümeti'ni bu tasarıdan dolayı sâdece kısmen destekleyecektir. O da, TBMM'de tasarıya ilişkin görüşmeler başladıktan ve tasarıya karşı muhalefet şiddetlendikten sonra... *Tan* gazetesi, ancak bu aşamadan sonra politikasını yeniden gözden geçirecek ve tasarıya ilişkin çekincelerini bir kenara bırakarak, tasarıyı ılımlı bir şekilde destekleyecektir. *Tan* gazetesi, eksik ve yanlış tarafları olduğunu açıklasa dahi, tasarının TBMM'de reddedilmesine taraftar değildi. Gazete, esas itibâri ile tasarıdan yanaydı.

Ama sorun, tabiî ki bu kadar basit değildi. Çünkü, diğer yandan da, tasarıya karşı çıkan üyeler, sâdece Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'na karşı çıkmakla kalmıyorlar, ama aynı zamanda, ülkedeki demokratik gelişmenin gereğine işâret ediyorlar ve bu gelişmenin öncülüğünü yapmak istiyorlardı. Sol açısından bakıldığında, tek-partili rejimin temsilcisi sayılabilecek olan Şükrü Saraçoğlu Hükümeti'ne karşı, savaş sonrasındaki demokratik açılımların temsilcisi olarak belirebilecek siyâsî bir grup karşısında, *Tan* gazetesinin ve bu arada solun tutumu, ancak söz konusu grubun bu demokratik destek politikası çerçevesinde değerlendi-

241 Zekeriyâ Sertel, "Toprak Tasarısında Gördüğümüz Eksikler", **Tan**, (18.5.1945).

242 Burada konuyla ilgili olarak yalnızca tek bir kaynağı zikretmekle yetiniyorum: Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)** ve **Türkiye'de Sol Akımlar II (1925-1936)**.

rilebilirdi. Dolayısıyla *Tan* gazetesinin, yoksul ve topraksız köylüye toprak dağıtılmasına üstü kapalı olarak ya da açıkça karşı çıkmaya çalışan ve bir toprak reformuna karşılık, bir tarım reformunu gündeme getiren söz konusu gruba karşıt bir politika izlemesi, işte tam da bu nedenden dolayı, mümkün değildi. *Tan* gazetesi ve sol, ne olursa olsun, demokratik açılımları ve bu arada tabiî ki bu açılımları gündeme getiren ve tek-partili rejim içinde demokratik muhalefet odağı olarak beliren siyâsî grubu destekleyebilirdi ve hattâ desteklemeliydi de...

Görüldüğü gibi, solun temsilcisi ve sözcüsü *Tan* gazetesinin politikasının tam da bu nedenden dolayı netlik kazanması mümkün değildi. Dolayısıyla *Tan* gazetesi, bu aşamada, hem tasarıyı ılımlı bir şekilde destekleyecek, ama bu arada tasarıya muhalefet eden siyâsî grubu da tamâmen karşısına almayacak, hattâ bu grubun tasarıya ilişkin bâzı görüş ve eleştirilerine katılarak, bunları destekleyecek, diğer yandan da tasarının bir uzlaşma sonucunda benimsenmesini isteyecektir. *Tan* gazetesi, bu paradoks nedeni ile, taraflardan birinin yanında kesin olarak yer alamayacak ve zaman zaman her iki tarafı da destekleyen politikasını sürdürecektir.

Basında dikkati çeken bir başka nokta da, genel olarak tasarının desteklenmesine ve tasarıya doğrudan karşı çıkan milletvekillerinin eleştirilmesine karşılık, tasarının sonuçta ülke gerçeklerine göre yeniden düzenlenebileceği ve düzenlenmesi de gerektiği yolunda beliren görüştü.[243] Örneğin, Etem İzzet Benice, taraflar arasında uzlaşma sağlanmasını istiyor ve bu görüşünü şöyle ifâde ediyordu:

> "Fakat ekseriyetle söz alan [ve tasarıyı] tenkit (...) [eden] milletvekilleri, toprakla ilgili olan veyâ büyük toprak sâhiplerinin bulunduğu bölgelerden seçilmiş olanlardır. Kanaat ve görüşlerine hürmet duymak mevkiindeyiz. İfâde ettikleri ve maddeleştirdikleri itirâz esasları üzerinde, hak sâhibi bulundukları noktalar da yok değildir. Fakat hepsi de, bertaraf olunabilecek, bir telif esâsına bağlanabilecek nevidendirler.
>
> Bilfarz, hükûmet, vakıflar, husûsî idâreler elindeki boş toprakların, ön plânda topraksız çiftçiye dağıtılması, tabiî ve mâkûl olur. Hükûmet malı toprakların dağıtılacağı bölgelerde ihtiyâcın karşılanması takdirinde, halkın malı topraklara doku-

243 Etem İzzet Benice, "Toprak Kânunu", **Son Telgraf**, (16.5.1945); Peyâmi Safa, "Toprak Dâvâsının Temelleri", **Tasvir**, (18.5.1945); **AT**, Sayı: 138, (Mayıs 1945).

nulmaması da, tabiî bir icâb teşkil etmek gerektir. Ancak bunlar, izâlesi mümkün ve telife müsâit noktalardır."[244]

Meclisteki görüşmeler sırasında ise, konunun farklı yönleri gündeme getiriliyordu.

Hıfzı Oğuz Bekata, TBMM'de yaptığı açıklamada, 5.000 dönümden büyük arâziye sâhip mülklerin sayısının 418 ve orta işletme niteliğine sâhip mülklerin sayısının ise, 5.764 (toplam olarak 6.182) olduğunu belirtiyordu. 6.182 adet mülk, toplam 23.600.000 dönüm arâziye sâhipti.[245]

Müstakbel Çalışma Bakanı Sâdi Irmak[246] ise, konunun bir başka önemli noktasına değiniyor ve tasarının, köyden kente, özellikle de İstanbul'a işçi göçünü önleyeceğini savunuyordu:

> "Endüstrimiz, inkişâf hâlindedir ve inkişâf etmesi elzemdir, hayâtî bir noktadır. Bu inkişâf esnâsında, memleketimizde de, bütün şümülü ile, işçi meselesi ortaya çıkacaktır. Bu meselenin memleket lehine bir istikâmet alması, işçinin toprakla alâkasını büsbütün kesmemesine bağlıdır. Onun için, işçi vatandaşlarımızın bulunduğu şehirlerde veyâhut da kendi köylerinde işçiyi behemehâl toprakla ilgilendirmek, toprakla olan temâsını yürütmek ve idâme etmek, hayâtî bir zarûretir."

Görüldüğü gibi, Irmak, köylülerin, sanâyileşme sürecinde, işçileşmesini engellemek gerektiğini ve bu süretle köyden kente göçün de önleneceğini açıklıyor ve bunu, "işçi meselesi"nin çözüm yöntemi olarak sunuyordu. Irmak'a göre, işçilerin en azından yarı yarıya köylü kalmaları, "işçi meselesi"ni çözücü önemli bir faktördü. Irmak'ın bu görüşünün, Köy Enstitüleri Kânunu'nun görüşülmesi sırasında da, başka milletvekilleri tarafından dile getirildiği hatırlanmalıdır.[247] Bu dönemde de köyden kente göçün önlenmesi, üzerinde önemle durulan bir hususdu.

Emekli General Nâci Eldeniz ise, tasarının aleyhindeydi ve ancak devlet elindeki toprakların dağıtılabileceğini savunuyordu.

---

244 Etem İzzet Benice, "Toprak Kânunu", **Son Telgraf**, (16.5.1945); **AT**, Sayı: 138, (Mayıs 1945).

245 **TBMM TD**, Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 17, 56. Birleşim, (17.5.1945). Bundan sonra bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmediği takdirde, aynı kaynak kullanılacaktır.

246 Genel olarak sosyal politika alanına ve özel olarak da Çalışma Bakanlığı'na ilerideki ciltlerde ayrıntılı bir şekilde yer vereceğim.

247 Köy Enstitüleri Kânunu'na ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 115-125.

Emin Sazak da, tasarıyı bir kez daha eleştirecek ve hemen ardından, Adnan Menderes, yeniden söz alarak, konuşmasından dolayı yapılan eleştirileri, kısa, ama ölçülü ve dengeli bir üslûpla yanıtlayacaktır. Recep Peker ise, Menderes'i, Çiftçi Ocakları'nın Nazi kaynaklı olduğu yolundaki eleştirileri nedeni ile kınayacaktır. Câvit Oral da, TBMM'de yaptığı ikinci konuşmada, tasarının tüm hükümlerini benimsediğini, ancak komisyonda son anda değiştirilen 17. maddenin reddedilmesi gerektiğini belirtiyordu.

Geçici Komisyon Sözcüsü Câfer Tüzel ise, 17. maddede Geçici Komisyon ile hükümetin uzlaştığını açıklıyor ve maddeyi şöyle savunuyordu:

> "17. maddenin kabûlü demek, orta işletmeyi inkâr etmek [demek] değildir. (...) Fakat bir yerde insanlar vardır, çalışmakta olduğu yerlerin yakınında tevzi edilecek toprak yoktur ve o topraklar kamulaştırma haddi dâhilinde değildir diye, bu gibi vatandaşlar açıkta bırakılmayacaktır. Bu şartlar ve bu unsurlar mevcut olduğu takdirde, bu nevi orta işletmelerin bundan müteessir olacağı gâyet tabiîdir. Fakat bunun hâricinde, bu şartlar ve unsurlar mevcut olmadığı takdirde, orta işletme mâsuniyeti mevcuttur."

Görüşmelerin bu safhasında, esasta değil, fakat yöntemde farklı görüşte olduğunu açıklayan Halil Menteşe ile Ali Münif Yeğenağa'nın, Menderes'in de önerdiği gibi, tasarının Geçici Komisyon'a iâde edilmesi yönündeki önergeleri reddedilecektir.

Bu sırada *Tasvir* gazetesi, mülkiyet sorunu üzerine şunları yazıyordu:

> "Ortaya sürülen fikirler arasında mülkiyet fikrinin istikrârı ön plânda yer alıyor. Anayasamız mülkiyet fikrine büyük saygı göstermektedir. Bu itibarla, kendilerinden topraklarını istemek sûreti ile fedâkârlık bekleyeceğimiz vatandaşların hukûkunu da korumak ve mülkiyet haklarına tecâvüz teşkil etmeyen bir usûl bulmak lâzımdır. (...) Artık müstakâr prensipler içinde, devlet ve vatandaş hukûkunun sınırları iyice belirmiş olarak yaşamanın zamânı gelmiştir. Bundan sonra yapacağımız ıslâhat hareketleri, ağır ve esaslı olacaktır. Teşebbüsleri kıracak, gayretleri köstekleyecek, tanzim etmek istediğimiz hayâtı fevrî kararlarla alt üst edecek bir tereddüt ve şüphe havasına yer vermemek, hükümetin başlıca vazifesidir."[248]

248 **Tasvir.** "Büyük Millet Meclisi Müzâkereleri Yurda Ferahlık ve Huzur Verdi", **Tasvir,** (18.5.1945); **AT,** Sayı: 138, (Mayıs 1945).

Cumhuriyet gazetesi ise, görüşmelerin bu aşamasında, durumu şöyle değerlendiriyordu: "Dünkü oturum [17 Mayıs târihli oturum], milletvekillerinin millet işlerinde ne kadar titiz ve hassas davrandıklarına parlak bir örnek teşkil [etmiştir]."[249] Diğer yandan, Mümtaz Fâik Fenik, tasarıyı eleştiren muhalif grubu imâlı bir şekilde kınıyordu.[250] Basında tasarının yanında yer alan başka güçlü kalemler de vardı. Bunların arasında Necmettin Sadak da bulunuyordu. Sadak, toprak reformu kânunu tasarısının, ne "bir sosyal reform kânunu" tasarısı ve ne de "bir çiftçi ıslâhatı kânunu" tasarısı olduğunu vurguluyor ve "toprak kânunu [tasarısının], sâdece topraksız çiftçiyi toprak sâhibi kılmak için alınmış bir tedbir" olduğuna dikkat çekiyordu.[251] Sadak, söz konusu makâlesinde şöyle yazıyordu:

> "Toprak kânunu, Türkiye'de ne sağa (yâni geriye) dönmek, ne de sola sapmak isteyen bir zihniyetin eseri değildir [eseridir]. Toprak kânunu, en doğru anlamında, bu memlekette, yeni bir sosyal devrim yolu açmak için değil, en basit bir adâleti, hattâ ziraat alanında ilk kalkınmayı mümkün kılmak için, uzun yıllardan beri hazırlanmış bir devlet tedbiridir."

Tasarının tümü üzerindeki görüşmelerin bu süretle tamamlanmasından sonra, tasarının maddelerinin görüşülmesine başlanır.[252]

Bu aşamada, TBMM'de ilk tartışma, çiftçi olmayanlara da toprak dağıtılıp dağıtılmayacağı sorununda yaşanır. Şefik Tugay, Ali Münif Yeğenağa, Feridun Fikri Düşünsel, Sırrı İçöz, Yavuz Abadan ve Refik Koraltan, çiftçi olmayanlara toprak dağıtılmasının Anayasa'nın 74. maddesine aykırı olduğunu ileri sürüyorlardı. Şefik Tugay, öncelikle çiftçi olmayanlara toprak dağıtılmasına karşı olduğunu açıklıyor ve "mesleği çiftçi olmayan kimselere dahi toprak verilmesi düşünüldüğü vakit, bu toprakların hangi topraklardan verileceği husûsunun kesin olarak bildirilmesi lâzımdır" diyordu. Buna karşılık, Mümtaz Ökmen, bunun Anyasaya uygun olduğunu savunuyor ve hükmün tarım işçilerini de kapsadığını belirtiyordu. Geçici Komisyon Sözcüsü Câfer Tüzel ise, hükmün

249 **Cumhuriyet**, (18.5.1945).

250 **Mümtaz Fâik Fenik**, "Toprak Kânunu ve Meclis", **Ulus**, (18.5.1945).

251 Necmettin Sadak, "Yanlışlıklar ve Propagandalar", **Akşam**, (18.5.1945); **AT**, Sayı: 138, (Mayıs 1945).

252 **TBMM TD**, Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 17, 57. Birleşim, (18.5.1945). Bundan sonra bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmediği takdirde, aynı kaynak kullanılacaktır.

Anayasaya uygun olduğunu bildiriyor ve çiftçi olmayanlara dağıtılacak topraklar konusunda şu açıklamayı yapıyordu:

> "Kamulaştırılacak toprakta hadler tesbit edilirken, çiftçi olmayanlar nazarı dikkate alınmayacak, ancak çiftçilerin adedi ve ihtiyaçları nispeti göz önüne alınarak yapılmayacağına göre, bunların kamulaştırılan arâziden toprak alacaklarına dâir bir hüküm de mevcut değildir. (...) Kamulaştırmada, çiftçi olmadığı hâlde, çiftçilik yapmayı taahhüt edenlere dahi toprak vermek için, toprağın kamulaştırılacağına dâir bir hüküm yoktur. (...) Zâten bizim çiftçi olmadıkları hâlde, çiftçiliği taahhüt edenlerse kendilerine toprak verilecekler mevzuunu buraya almamız, tâli bir dâvâdır. Asıl gâye, esas meslekleri çiftçilik olanların topraklarının yeter dereceye çıkarılmasıdır."

Nitekim, Tarım Bakanı Şevket Râşit Hatipoğlu da, çiftçi olmayanlara dağıtılmak için toprak kamulaştırılmayacağını vurgulayacaktır. Tahsin Banguoğlu da, Sâdi Irmak'ın görüşüne katılıyor ve çiftçi olmayanlara da toprak dağıtılması sonucunda, kente göç etmiş olan köylülerin yeniden köylerine dönebileceğini ve bu suretle köyden kente göçün de önlenebileceğini savunuyordu.

Çiftçi olmayanlara da toprak dağıtımına ilişkin hükmün değiştirilmesi yönündeki önergeler ise, TBMM'de reddedilecektir.

Tahsin Bekir Balta ise, TBMM'de yaptığı konuşmada, bir ölçüde Menderes'in görüşüne katılarak, reformun uygulanması sırasında zorunlu olacak örgütlenme ve destek önlemlerinin alınmamış olduğuna dikkat çekiyordu. Başta Refik Fenmen olmak üzere, pek çok konuşmacı, tasarının 5. maddesinde yüzölçümü birimi olarak kullanılan dönümün, ölçüler yasasına aykırı olduğunu öne sürüyor ve tasarıda kullanılan ölçülerin değiştirilmesi gerektiğine işâret ediyordu. Buna karşılık, geleneksel ölçülerin uygulamayı kolaylaştıracağı ileri sürülecek ve madde, değiştirilmeksizin kabül edilecektir. Bu arada, bir önemli nokta da, dağıtılacak arâzinin söz konusu edildiği 8. maddeye sıra geldiğinde, pek çok konuşmacının, öncelikle devlete âid toprakların dağıtılması ve ancak bundan sonra ve toprak yetmediği takdirde, maddede sıralanan şekli ile hareket edilmesi yönündeki talepleriydi. Buna karşılık, Geçici Komisyon Sözcüsü Tüzel, toprak dağıtımının maddede yer alan sıralamaya göre yapılmayacağını, fakat dağıtımın, yere ve duruma göre, değişik sıralamalar içinde yapılacağını vurguluyordu.

Bu sırada, *Tasvir* gazetesinde yayınlanan "Meclisin Sesi ve Halkın Kulağı" adlı yazı, sanırım siyâsî atmosferi olduğu gibi yansıtıyordu:

> "Milletvekillerinin kendi görüşlerini haklı veyâ haksız serbestçe ifâde etmeleri, noktai nazarlarına göre alâkadar Vekillerden *hesap sormaya* kalkmaları, yurtta sorumluluk mefhumunun güzel tezâhürlerinden biri olarak kabûl edilmelidir. Eminiz ki, bundan dolayı ne Tarım Bakanı, ne de Başbakan, memleket karşısındaki itibarlarından hiçbir şey kaybetmiş değillerdir. Hattâ şuna da kâniiz ki, dâvâlarını, hükûmetin noktai nazarını, bu serbest münâkaşa havası içinde Meclise kabûl ettirdikleri gün, siyâsî prestijleri de çok *daha* fazla artmış olacaktır. Temenni olunur ki, bundan sonra memlekete taallûk eden her mesele, bu kadar açık konuşulsun... (...)
>
> Bugüne nazaran çok daha ağır şartlar altında, düşman Sakarya boylarına dayandığı zaman, Birinci [Türkiye] Büyük Millet Meclisi, milletvekillerinin genel seviyesi bugünden çok daha dun olduğu ve devlet bugünkü kadar uzuvlanmamış bulunduğu hâlde dahi, bu murâkabe işini muvaffakiyetle yürütmüş, çetin mücâdeleler, münâkaşalar, zaferin istihsâlinde mâni veyâ bozguncu bir rol oynamadığı gibi, bilâkis murâkabenin kuvveti, alâkadar mesûlleri vazifelerinde çok daha titiz yapmıştı.
>
> Zaferi kazandıktan sonra bir seri inkılâplar içine girdik. Burada icrâ kuvvetini hâkim bir mevki almış olarak karşımızda bulduk. Memlekette taassubu yıkarken, isyanları tenkil ederken, tekkeleri ortadan kaldırırken, Takriri Sükûn Kânunu'na belki ihtiyaç vardı. Fakat şunu da kabûl etmek lâzımdır ki, bir müddet, inkılâplar yüzünden, sonra bu inkılâpların gerçekleşmesi maksadı ile, istediğimiz gibi konuşamadık. (...)
>
> Derken İkinci Dünyâ Harbi koptu. Bu sefer de fevkâlâde ahval dolayısıyla ağzımızdaki lâfları, üflemeden ve kırk defâ boğazımıza kadar inmeden meydana çıkarmadık. Bu baskıdan faydalananlar, biraz rahatça konuşmak isteyenlere, zamânın moda ithamları ne ise, onları yüklemekte beis görmediler. 'Mürteci' dediler, 'Komünist' dediler, 'Bozguncu' dediler, 'Faşist' dediler... (...)
>
> Maksat, anarşiye gitmeden, yalnız fikir ve kanaat sahasında, memleket menfaati nazara alınarak, rahatça, hiçbir korkunun tesiri altında kalmadan konuşabilmektir. Toprak kânunu tasarısı münâsebeti ile bu havanın memlekette yaratılmış olmasını, bu bakımdan şükran ve memnûniyetle *karşılıyoruz*. (...)
>
> Milletvekillerinin susup susmadıklarını halkın bilip öğrenebilmesi için, ne söylediklerini duyması veyâ okuması lâzımdır. (...) Uzun müddet gazeteler, Meclis müzâkerelerini yalnız ajanstan almaya mecburdular. (...) Ajans da, anlaşılmaz, muğlak

ifâdesi ile ve resmî tebliğ ağzı ile, kimseyi tatmin edecek bir metin veremiyordu.

Milletvekilleri susmuyorlardı. Hattâ Parti Grubu'nda [CHP Meclis Grubu'nda] çok açık ve sert konuştuklarını, hattâ neler söylediklerini, dedikodu kâbilinden bire bin katılmış olarak öğrendiğimiz de oluyordu. Fakat bu müzâkereler, aleni celseye, [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'ne intikâl etmedikçe, halk, hükûmetin icraatına iştirâk edecek imkânı da bulamıyordu.

Gerçi kontrol ve murâkabe vazifesini yapmak üzere bir Müstakil Grup vardı. (...) [Fakat] bu grup da, fonksiyonunu, halkı aydınlatacak tarzda ifâ edemiyordu. Sayın [CHP Müstakil Grubu Başkan Vekili Ali] Râna Tarhan'ın, bir gün kürsüye çıkıp da, Grubu ile berâber, cemaatten ayrıldığı veyâ bir karar veyâ bir kânunu tasvip etmediği görülmedi. Bilâkis, birçok ahvâlde, hükûmeti geride bırakacak kadar kontrol vazifesini ihmâl etti.

Yalnız toprak kânunu [tasarısı] mevzuunda ortaya bu kadar çeşitli fikirler atılmışken, senelerden beri Müstakil Grubun hükûmetten ayrılacağı bir tek nokta bulunmamış olmasını, mantık ve aklı selim nâmına herhâlde Şükrü Sökmensüer de kabûl etmez.[253]

Şüphe yok ki, milletvekilleri konuşuyorlar. En bâriz delil, son günlerdeki müzâkerelerdir, Parti Grubu'ndaki [CHP Meclis Grubu'ndaki] tartışmalardır. Fakat ne konuştuklarını biz de öğrenmek, kendi dâvâlarımızın mâhiyetine nüfûz etmek, yapılan kânunların gerekçelerini biz de bilmek ve millî murâkabemizi yapmak istiyoruz. 'Milletvekilleri susuyor' diyen yok... Fakat, 'Ne söylediklerini bilen yok' diye herkes söylüyor."[254]

Bu yazı birkaç yönden önemliydi. İlki, gelişmeleri destekliyordu ve muhalefetin meşrüluğunu kanıtlama çabasındaydı. Yazıda, eleştirinin yadırganmaması gerektiği savunuluyor ve bundan böyle artık eleştirel bir tutumun temel alınmasının yararlı olacağı dile getiriliyordu. Söz konusu eleştirel tutumun meşrüiyetinin, Birinci TBMM deneyimi ile sağlanmaya çalışılması dikkat çekiciydi. Hemen ardından da, ileriki yıllarda klâsik vesâyetçi tek-parti rejimi teorisinin açıklamasını ve meşrüiyet kaynağını oluşturacak olan târihsel bakış açısı gündeme getiriliyordu. Bu, ilk defâ dile getirilmişti. Daha önce bu yönde yapılmış hiçbir açıklama yoktu ve hiç de olmamıştı. Yazıda, son olarak, yeni istikâmetin desteklenmesi

253 CHP Müstakil Grubu hakkında ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 72-82 ve 309-319.

254 **Tasvir**, "Meclisin Sesi ve Halkın Kulağı", **Tasvir**, (19.5.1946); **AT**, Sayı: 138, (Mayıs 1945). Ayrıca bkz. Gürkan, **age**, s. 143.

yönünde görüşler ortaya atılıyordu. Bütün bunlar yan yana geldiğinde dikkat çekiciydi.

Bu noktada, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın TBMM'deki görüşmelerine ara verilecek ve siyâsî gündem, İsmet İnönü'nün tam bu aşamada yaptığı 19 Mayıs konuşması ve hemen ardından da yine TBMM'de ele alınan 1945 yılı bütçe kânunu tasarısı ile değişecektir.

8. İSMET İNÖNÜ'NÜN 19 MAYIS KONUŞMASI: DEMOKRASİ MÜJDESİ (Mİ?)

TBMM'de cereyân eden bu tartışmaların hemen ertesi günü, İnönü'nün ünlü 19 Mayıs konuşması gündeme gelir. Hatırlanacağı gibi, sâdece üç gün önce, 16 Mayıs'ta, Dışişleri Bakanı Hasan Saka, yabancı basına, rejime ilişkin olası gelişmeler konusunda dikkat çekici bir açıklamada bulunmuştu. İnönü'nün bu ünlü konuşmasının tam da bu aşamada yapılmış olmasına dikkat etmek gerekir. Bilindiği gibi, İnönü'nün bu konuşması, siyâsî literatürde, tek-partili rejimin sonunu işâret eden bir dönüm noktası olarak yorumlanır. Bu geleneksel yorumun olgularla ne ölçüde uyum içinde olduğunu incelemeden önce, İnönü'nün konuşması üzerinde durmak yararlı olacaktır. İnönü, konuşmasında şöyle diyordu:

> "Memleketin siyâsî ve fikir hayâtında, demokrasi müessesemiz olan [Türkiye] Büyük Millet Meclisi, ilk günden itibâren idâreyi ele almış ve memleketi demokrasi yolunda mütemâdiyen ilerletmiştir.
>
> [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nin şimdiye kadar parlak bir sûrette ispât ettiği hakikat, halk idâresinin, memleketi serbest düşüncelere ve hürriyet hayâtına alıştırıp, eriştirmesi ve geçmişte olan otoriter idâreden daha kuvvetli olarak, vatanda anarşiyi ve sözü ayağa düşürmeyi kaldırması olmuştur.
>
> Harb zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça, [Türkiye] Büyük [Millet] Meclis[i], az zaman içinde büyük inkılâplar geçirmiş bir memleketin sarsıntılara uğramadan daha ziyâde ilerlemesini temin edecektir.
>
> Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kudretli elinde olan millet idâresi, demokrasi yolunda gelişmesine devâm edecektir."[255]

255 **Ulus**, (20.5.1945). Ayrıca bkz. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 76; Kara, **age**, s. 249-250; **İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makâle, Mesaj ve Söyleşiler (1944-1950)**, s. 30-32.

İnönü'nün tam bir yıl önceki 19 Mayıs konuşması ile karşılaştırılacak olursa, iki konuşma arasındaki bâriz fark hemen görülecektir. Hatırlanmalıdır ki, 19 Mayıs 1944 konuşması ile İnönü, büyük ölçüde Irkçı-Tûrancı akıma karşı açık bir siyâsî pozisyon almıştı.[256] Diğer yandan, İnönü'nün, 1 Kasım 1944 târihinde, yâni yaklaşık altı ay önceki TBMM'yi açış konuşmasını da hatırlamak gerekir. Bu konuşmada İnönü şöyle diyordu:

> "Devlet işlerini size açık olarak söylediğim Türkiye Cumhuriyeti, iç idâresinde sağlam, demokratik ve millî bir siyâset tâkip eder. Bütün vatandaşlar için eşit bir adâleti, fikir ve vicdan hürriyetini samimî olarak esas tutan bir anlayıştayız. Kânunlarımız, memlekette dirliği ve düzenliği korumak için kuvvetli ve tesirlidir.
>
> Hükûmet işleri [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nin kesintisiz kontrolü altında, iç ve dış politikada her yapılan milletin gözü ve bilgisi önündedir. Hiçbir hakikat Türkiye'de milletten gizlenemez. [Türkiye] Büyük Millet Meclisi kürsüsünde devlet ve millet işleri için milletvekillerinin söyledikleri, Büyük Meclis'in [TBMM'nin] kendi nizamnâmesinden ve kânunlarından başka bir tesire tâbi değildir. Bu kürsüden vakit vakit hükûmet icraatına karşı yükselen sözlerin her zaman tasvip ve takdir sesleri olmadığını gösteren örnekler sayısızdır. Millet murâkabesinin şüphe götürmeyen delillerini [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nin çalışmalarında bol bol bulabiliriz. Türk milletinin sağduyusu ile [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nin vatanseverliği, doğru yanlış bütün tenkitlerin içinden, vatan için hayırlı ve faydalı kararları bulmamıza imkân vermektedir.
>
> Bu idâre, demokrasi prensiplerini Türkiye'nin bünyesine ve husûsî şartlarına göre tekâmül ettirmektedir. Türkiye halk idâresinin amelî tedbirlerini bulurken, ilk günden itibâren taklit bir idâreye düşmekten sıkındık ve dâimâ sakınacağız. İkinci Cihan Harbi'nin başından beri türlü değişmelere uğramış mahdut ve kararsız vatandaşlarda uyanan taklit prensiplere, Türk milleti şiddetle ve muvaffakiyetle karşı koydu. Harb sonunda ve sonrasında uyanmak istidâdı gösterecek yeni taklit arzularına da kesin olarak karşı koyacağız. Türkiye'de halk idâresi, kesintisiz bir tekâmül yolunda yürüyerek, durmadan yükselecektir."[257]

İnönü, bu konuşmasında, yönetimin demokratik bir temele dayandığını, yürütme organı olan hükümetin, yasama organı olan TBMM'nin sürekli denetimi altında bulunduğunu, iç ve dış politi-

256 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 224-225.

257 Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 361-362; Kop, ***Millî Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları***, 232-233; **Millî Şef Cumhurreisi İsmet İnönü'nün TBMM'nin 7. İntihap Devresinin 2. Toplanma Yılını Açış Nutku (1.11.1944).**

kada meydana gelen tüm gelişmelerden halkın haberdâr edildiğini ve nihâyet yönetimin tam bir halk idâresi olduğunu söylerken, elbette tek-parti yönetimini haklı ve meşrû bir temele dayandırmayı amaçlıyordu.

Halk idâresi ve demokrasi ilkeleri, Türkiye'nin kendine özgü koşulları da dikkate alınarak, geliştirilecekti. Fakat bu gelişme, aslâ bir "taklit" olmayacaktı. Konuşmasında bu noktayı özellikle vurgulayan İnönü, herhâlde Mayıs ayında "taklit" bir siyâsâl akımın ortadan kaldırılmış olduğunu düşünerek, bu tür "taklit" akımların aynı son ile karşılaşacağını belirtmeye özen gösteriyordu. Nitekim, yine aynı dönemde, sol eğilimli yayın organları da, siyâsî meşrûiyet sınırları dışına çıkarılmışlardı. Savaş sonunda ve hattâ daha o sıralarda uyanmaya başlamış olan bâzı "taklit" ve herhâlde bâzı Batı "taklid"i yönetim heveslerine de, aynı şekilde karşı konulacaktı. İnönü, bu konuşması ile, yönetime karşı eleştirel görüşlere sâhip olduğu bilinen bâzı siyâsî grupları uyarmaya çalışıyordu.

Siyâsî alanda bir liberalleşmeye gidilip gidilmeyeceği, eğer gidilecekse liberalleşmenin ne zaman başlayacağı ve ölçüsü, bizzat yönetim tarafından saptanacaktı. İnönü'nün bu konuşmasından da, yönetimin bu konuda hiç de aceleci olmadığı anlaşılıyordu. Hattâ mevcut yönetimin haklı ve meşrû gösterilmesi arzusu, gerçekte bu yolda yeni bir adım atılıp atılmayacağını da tamâmen belirsiz hâle getiriyordu. Görüldüğü gibi, 1944 yılı sonunda dahi, yönetimde bir liberalleşme eğilimi görülmüyor, hattâ böyle bir eğilime izin verilmeyeceği de vurgulanıyordu.[258]

İnönü'nün, yukarıda gördüğümüz 1 Kasım 1944 târihli konuşması hatırlanacak ve bu iki konuşma karşılaştırılacak olursa, iki konuşma arasında belirgin bir fark olmadığı, hattâ konuşmaların birbirini tamamladığı dahi söylenebilir. İnönü'nün konuşmalarında benzer sözcükler, benzer bir içerik içinde yer alıyordu.

Nitekim, İnönü'nün 19 Mayıs konuşması, basında, rejim açısından yeni bir dönüm noktası olarak yorumlanmayacaktır. Nâdir Nâdi, "bu gerçek halk idâresini daha geniş bir alanda tatbik etmek ve yurdu her bakımdan kuvvetlendirip, yükseltmek, yarınki nesil-

258 Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2). s. 362-363.

lerin vazifesidir" şeklinde yazarken,[259] Etem İzzet Benice de, görüşlerini şöyle ifâde ediyordu:

> "Hiç şüphe yok ki, sözü ayağa düşüren, başıboşluğu ve anarşiyi tahrik eden ve içten [ve] dıştan savruntularla, memleket[in] düzenini, emniyeti[ni] ve güvenini sarsan herhangi bir hesapsızlık ve pusulasız bir serbestlik ve hürriyet telâkkisi, bizim için, hakikî, yapıcı, müspet ve kalkındırıcı demokrasi değil, ancak bozguncu ve yıkıcı bir rejim lâubaliliği ifâdesi taşır. Bu itibarla, merhale merhale, safha safha, sağlama, olguna dayanarak, gerçek demokrasinin hakikî cevheri ile serpilmek, millî menfaat ve gidiş istikâmetimize hâkim ve uygundur."[260]

Görüldüğü gibi, her iki gazete de, konuşmayı Şeflik geleneğine uygun sürette yorumlamıştı. Diğer yandan, Âsım Us, İnönü'nün nutkunun "bugünkü hâller ve şartlar içinde mânâsı[nın] büyük" olduğunu belirtiyordu.[261] Zekeriyâ Sertel ise, İnönü'nün 19 Mayıs konuşmasını şöyle değerlendiriyordu:

> "Cumhurbaşkanının harb sonrası Türkiye için çizdiği programda, memlekette demokrasi prensiplerinin daha geniş ölçüde hüküm süreceğini tebşîr etmesi, hepimizi sevindirecek bir hâdisedir. Türkiye'nin daha geniş ölçüde demokrasiye erişebilmesi için, yalnız 'harb zamanlarının lüzum gösterdiği ihtiyatlı tedbirlerin kalkması' veyâ kaldırılması yetmez.
>
> Bu işe, Anayasaya uymayan, onun hükümlerini sıfıra indiren kânun, karar ve emirlerin kaldırılması ile başlamak gerekir. Türkiye Cumhuriyeti'nin Anayasası [1924 Anayasası], bizde geniş bir demokrasi rejimi için lâzım olan bütün esasları ihtivâ etmektedir. Fakat zaman zaman neşredilen kânunlar, Vekiller Heyeti'nden [hükûmetten] verilen kararlar, alınan idârî tedbirlerle, Anayasanın birçok hükümleri kıymetini kaybetmiştir. Kendi kurduğumuz demokrasi prensiplerinin inkârı demek olan bu harekete, bir an evvel son vermek gerektir."[262]

Zekeriyâ Sertel, görüldüğü gibi, bir kez daha, Anayasa ile ilgili bir sorun olmadığını, esas sorunun, Anayasaya aykırı olduğu hâlde, zamânında kabûl edilmiş olan yasaların değiştirilmesi olduğunu vurguluyordu.

---

259 **Nâdir Nâdi**, "**Millî Şef'in Nutku**". **Cumhuriyet**, (20.5.1945).

260 Etem İzzet Benice, "İnönü Konuştu", **Son Telgraf**, (20.5.1945); **AT**, Sayı: 138, (Mayıs 1945). Ayrıca bkz. Gürkan. **age**, s. 145.

261 *Âsım Us, "Gençliğin Bayramı", Vakit, (20.5.1945); AT, Sayı: 138,* (Mayıs 1945).

262 Zekeriyâ Sertel, "Harb Sonrası Türkiye'nin Ana Meseleleri", **Tan**, (20.5.1945)

İnönü'nün, daha sonraki yıllarda, yeni rejime geçişin ilk işâreti/müjdesi olarak kabûl edilen 19 Mayıs konuşması, basında, görüldüğü gibi, yeni bir dönemin başlangıcı olmaktan ziyâde, tek-partili rejimin geleneksel yorum ve üslûbu içinde değerlendirilmişti. Basında, nutkun siyâsî önemine hiç temâs edilmiyordu. Nutuk, basında hiçbir heyecan da uyandırmamıştı.

Ancak, bunu doğal karşılamak gerekir. Çünkü, İnönü'nün konuşması, tek-partili rejimin gelenekselleşmiş söyleminden hiç de farklı değildi. Gerçi konuşmada, "demokrasi" ve "serbest düşünce ve hürriyet hayâtı" gibi kavramların geçmesi dikkat çekiciydi. Fakat, tek-partili rejimin, aslında "halk idâresi" olduğu ve TBMM'nin de "serbest düşünceleri" ve hürriyet havasını barındırdığı ve "sözü ayağa düşürmemek" söylemi, tek-partili yönetimin zâten geleneksel savunmalarıydı. Bu nedenle de, dönemin koşulları içinde, nutkun bir olağanüstülüğü yoktu ve olamazdı da... Bu konuşma, siyâsî hayatta serbest bir partiler rejiminin başlayacağına işâret eden bir müjde olarak değerlendirilemez. Nitekim, böyle de değerlendirilmemiştir.

Bu çerçevede, görebildiğim kadarı ile, basında konuşmanın siyâsî önemine dikkat çeken tek yazı, Necmettin Sadak'ınkidir:

> "Bu harb içinde alınan [bütün] tedbirlere rağmen, Türk vatandaşlarının, ayrısız bütün Avrupa memleketlerine nispetle, hak, hürriyet, demokrasi bakımından daha sıkı durumda kaldıklarını hiçkimse iddiâ edemez. Fakat Türkiye Cumhuriyeti'nin hedefi, olduğu gibi kalmak değil, geçmiş tecrübelerden istifâde ederek, boyuna ilerlemek, idâre sistemini millet bünyesinin ve millî ihtiyaçların yeni şartlarına ayarlamaktır.
>
> Demokrasi, her millete, her zaman ve her yerde uyan, değişmez bir kalıp değil, şekillerini her milletin kendine göre çizdiği, târihî bir gelişim mahsûlü bir zihniyettir. [Eğer] öyle olmasaydı, demokrasi adı ile anılan memleketlerde idâre sistemleri birbirine benzerdi.
>
> Türkiye'de demokrasi, hiç şüphesiz daha büyük gelişmelere namzettir. Millî Şef, demokrasi prensiplerinin daha geniş ölçüde hüküm süreceğini müjdeledikten sonra, (...) bugünkü halk idâremizin, [Türkiye Büyük] Millet Meclisi yolu ve örneği ile, o müessese içinde, demokrasi sahasında ileri adımlar atılacağı anlaşılıyor. (...)
>
> İsmet İnönü, vatanın yalnız bugününü değil, hiç sarsılmaz demokratik temellere dayanması gereken yarınını [da] düşünüyor. Nutuktan anladığımız en derin, en asil mânâ budur..."[263]

263 Necmettin Sadak, "Cumhurbaşkanının Güzel Nutku", **Akşam**, (20.5.1945); **AT**, Sayı: 138, (Mayıs 1945). Ayrıca bkz. Gürkan, **age**, s. 145.

Necmettin Sadak'ın, basında yayınlanan diğer yazılar ile karşılaştırıldığında, istisnâî nitelikte kalan bu yazısının/yorumunun, ne kadarının sâdece İnönü'nün konuşmasından, ne kadarının da, bu sırada bizzat İnönü'nün de içinde bulunduğu, yönetim kademeleri toplantılarında yapılan konuşmalardan esinlendiğini tahmin etmek, çok güç ve hattâ mümkün değilse de, söz konusu yazıda/yorumda bu ikinci şıkkın da hissedilir bir ağırlığı olduğunu düşünmek herhâlde yanlış olmaz. Çünkü, tam da bu sırada, Çankaya Köşkü'nde rejimin alacağı yön konusunda son derece önemli ve tâyin edici görüşmeler ve tartışmalar oluyordu.[264]

Sadak'ın söz konusu yazısını/yorumunu tâkiben hemen ertesi gün, Nâdir Nâdi, bu kez Sadak'ın görüşleri çerçevesinde, demokrasinin zaman ve mekâna göre farklılık gösterdiğini ve göstermesi de gerektiğini onaylıyordu: "Demokrasi rejiminin hazır elbiseye benzetilecek bir kalıp olmadığını hep biliriz. Halk idâreleri, devirden devire ve cemiyetten cemiyete özel vasıflar taşır."[265]

Burada ilginç olan nokta, demokrasi sözcüğünün resmî düzeyde ve basında telâffuz edildiği daha ilk sırada, demokrasinin zaman/mekâna göre gösterdiği değişikliğin vurgulanmasıdır ki, buradan çıkan mânâ, demokrasinin bir Türk modelinin olacağı ve olması gerektiğidir de... Bu nokta üzerinde özellikle durmak gerekir. Çünkü, rejimin dönüşme süreci, bu yaklaşımla yakından ilgilidir ve bu yaklaşımın üzerine binâ edilecektir.

İnönü'nün 19 Mayıs konuşması, birkaç yıl sonra farklı bir mâhiyette ele alınacak ve dönemin önde gelen siyâsetçilerinden biri olacak olan Nihat Erim, sâdece dört yıl sonra ve müstakbel muhalefetin yayın organı *Zafer* gazetesinde, 19 Mayıs 1945 târihini, ülkede demokrasinin başlangıcı olarak tanımlayacaktır.[266] 19 Mayıs'ın Millî Mücâdele içindeki önemi hatırlanacak olursa, aynı târihin, bir başka târihî aşama için kullanılması kayda değerdir.

---

264 Barutçu, **age,** (Cilt: 2), s. 728-734. Ayrıca bkz. Şevket Süreyyâ Aydemir, **Menderes'in Dramı?**, s. 137; Kara, **age,** s. 250-251.

265 Nâdir Nâdi, "Halk İdâresinde İleri Adım", **Cumhuriyet,** (21.5.1945).

266 **Zafer,** (20.5.1949).

9. 1945 YILI BÜTÇE YASA TASARISI HAKKINDA TBMM'DE YAPILAN GÖRÜŞMELER VE TARTIŞMALAR

Bu noktada hemen belirtmem gerekir ki, TBMM'nin 21 Mayıs târihli toplantısında, en son 18 Mayıs günü gündemde bulunan Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın görüşülmesine ara verilecek ve 1 Haziran'a dek, 1945 yılına âid yedi aylık bütçe yasa tasarısı görüşülmeye başlanacaktır.

Bütçe yasa tasarısı, TBMM'de görünüşte tek-partili rejimin olağan işleyişi içinde ele alınır. Öncelikle CHP Müstakil Grubu Başkan Vekili Ali Râna Tarhan söz alacak ve bütçe yasa tasarısını, övgüler, dilekler ve gâyet kibar eleştirilerle, yâni Müstakil Grubun işlevine ve geleneğine uygun bir şekilde değerlendirecektir.[267]

Ancak, görüşmelerin bundan sonraki kısmı, hiç de beklendiği yönde gelişmez. Aksine, iktidar partisinde Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın görüşmeleri sırasında beliren siyâsî çatlak, bu kez kendisini iyice belli eder.

Bütçeye ilişkin tartışmalar, yalnızca ekonomik konularla sınırlı kalmayacak, aksine siyâsî alana da yansıyacaktır.

Feridun Fikri Düşünsel, bir anlamda Şirketi Hayriye'nin devletleştirilmesi tartışmalarını sürdürerek, ekonomide özel girişime ve sermâyeye önem verilmesini istiyordu:

> "Asıl mesele, dâhilî sermâyeden istifâdedir. (...) Bugün bankalarımızda çok kudretli sermâye mevcuttur. Sermâyelerimizi kâfi derecede işletemiyoruz. Bunun sebebi nedir? Bunun sebebi, açık ifâde etmek lâzım gelir ki, şahsî teşebbüsün cemiyetin ticâret ve sanâyi bünyesindeki ehemmiyeti üzerinde kâfi derecede durmadığımızdan ileri geliyor. (...)
>
> Bir taraftan, mâlî mevzuatla teşebbüsü şahsîyeyi engellemiş olan kayıtları ortadan kaldırırken, diğer taraftan da iktisâdî sahada, elden geldiği kadar, teşebbüsü şahsîyeye büyük bir mevkii vermek, bilhassa sınâî işlerimizde, teşebbüsü şahsî kaynaklarımızdan bankalarda ve sermâyelerde en geniş ölçüde istifâde etmek imkânları üzerinde ehemmiyetle durmak lâzımdır."

---

267 **TBMMTD,** Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 17, 58. Birleşim, (21.5.1945).
Bundan sonra bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmediği takdirde, aynı kaynak kullanılacaktır. CHP Müstakil Grubu hakkında ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 2), s. 72-82 ve 309-319.

Emin Sazak, Düşünsel'i destekler mâhiyette, aynı görüşü şöyle ifâde ediyordu: "Sanâyide ferdî teşebbüsün yolunu açık bırakmamamız[ın] zarârı, (...) ileride çok acı gözükecektir." Sazak, konuşması sırasında, devletçiliğin sınırlarının saptanmasını da talep ediyordu. Sazak, hatırlanacağı gibi, Şirketi Hayriye'nin satın alınması görüşmeleri sırasında da aynı görüşünü dile getirmişti.

Hikmet Bayur, bir yandan dil reformunda gösterilen çabaları[268] övüyor, ancak diğer yandan ekonomik alanda yaşanan sıkıntıları dile getirirken, devletçilik uygulamasının olumsuz yönlerine işâret ediyor ve eleştirilerini şöyle özetliyordu: "Bütün lâflara rağmen, memlekette korunan hiçbir unsur, hiçbir faydalı unsur yoktur. Gidişten istifâde eden, gelişen bir unsur varsa, [o da], muhtekirdir, vurguncudur. (...) Hükûmete diyorum ki, bu yılki çalışma, yalnız başarılı bir yıl olmamıştır."

Hikmet Bayur'un eleştirilerini, geleneksel eleştirel tutumunun bir devâmı saymak yerinde olacaktır. İstisnâî bir görünüm, Bayur'un bu türden sert ve şiddetli eleştirilerinin hemen ertesi gün, 22 Mayıs'ta, *Vatan* gazetesinin manşetinde yer almasıdır.[269] Diğer yandan, *Cumhuriyet* gazetesi de, Hikmet Bayur'un, Emin Sazak'ın ve Feridun Fikri Düşünsel'in hükûmete yönelik eleştirilerini, söz konusu kişilerin fotoğrafları ile birlikte, yine aynı gün manşete çıkarmıştı.[270] Emin Aslan Tokat ise, "demokratik bir hürriyet havasının vatandaşlara bağışlanması"ndan söz ediyordu.

Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'na ilişkin olarak TBMM'de gâyet teknik ve konunun iktisâdî yönlerini öne çıkaran bir konuşma yapan Adnan Menderes, bu kez, bütçe tasarısına ilişkin yaptığı kısa konuşmada, iktisâdî ve mâlî durumun teknik bir analizini yapıyor ve kötümser bir tablo çizerek, ekonominin içinde bulunduğu olumsuz durumu, son derece kibar bir üslûpla eleştiriyordu. Bayur'unkilerle karşılaştırıldığında Menderes'in eleştirileri, son derece ılımlı, dikkatli ve yumuşaktı.

Ancak Menderes, konuşmasının son kısmında, hayli ilginç ve dikkat çekici bir konuya işâret ediyordu: "Dünyâda yeni açılmakta olan safhanın icâblarına ve gerçeklerine uyarak, yepyeni bir zih-

268 **Koçak, TMŞD,** (Cilt: 2), s. 136-137.

269 **Vatan,** (22.5.1945).

270 **Cumhuriyet,** (22.5.1945).

niyetle hareket olunduğu takdirde, hiç de müsâit olmayan bu durum düzeleceği gibi, kalkınmamızın bütün alanlarında devamlı ve müddetli plânlarımızın başarı ile tahakkukunu görmek de mümkün olabilecektir." Menderes, bu konuşmasında da, bir kez daha, uluslararası alanda görülen yeni gelişmelere ve bu gelişmelere ayak uydurulması gerektiğine dikkat çekiyordu ki, kanımca, konuşmanın can alıcı noktası da buradaydı.

Bütçe yasa tasarısına ilişkin görüşmeler basında da yankılanıyor, ancak basında yayınlanan makâlelerde, TBMM'de hükümete yönelik sert eleştirilerden, ilginç bir şekilde, hiç söz edilmiyordu. Bütçe yasa tasarısına ilişkin olarak basında yayınlanan makâleler, geleneksel söylemin tekrârından öteye geçememişlerdi. *Ulus* gazetesi ise, bu türden eleştirileri, "tek tük taşkın"lıklar olarak nitelendiriyordu.[271]

Bütçe görüşmelerinin ikinci günü ise, çok daha sert ve açık siyâsî tartışmalara sahne olacaktır. Cemil Sait Barlas, Fuat Köprülü'nün basında imzâsız yazılar yazarak TBMM'ye hakâret ettiğini ileri sürüyor ve yönetimden buna derhâl bir son verilmesini istiyordu: "Fakat her ne olursa olsun ve hattâ icâb ederse bu adamı bugün üniversiteden, icâb ederse husûsî bir kânunla dahi kolundan tutup atılmasını, Sayın Başbakan'dan ricâ ederim."[272] Görüldüğü gibi, Barlas'ın yönetime karşı herhangi bir eleştirel tutuma, bu tutum ne kadar ılımlı olursa olsun, tahammülü yoktu ve Barlas'ın bu tutumu, hiç kuşkusuz yönetimin bu aşamadaki genel politikasını yansıtıyordu. Bir gün önce Şükrü Saraçoğlu'nun TBMM'de yaptığı konuşmada, hükümeti ve yönetimi eleştirenlere karşı gösterdiği sert tavır da, zâten bunun bir göstergesiydi.

Feridun Fikri Düşünsel de, kendisinden önce söz alan ve basının Meclis görüşmelerini eksik ve yanlış aksettirdiğini ileri süren ve bu durumu sert bir şekilde eleştiren Şükrü Sökmensüer'i eleştiriyor ve basına karşı alınan bu sert tutumu yeriyordu. Düşünsel, basının TBMM'deki görüşmeleri olduğu gibi yansıtması uygulamasının sürdürülmesini de istiyordu. Ancak, Düşünsel, bununla

271 Kemâl Tûran, "Bütçe Konuşmaları", **Ulus**, (26.5.1945). Ayrıca bkz. **AT**, Sayı: 138, (Mayıs 1945).

272 **TBMM TD.** Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 17, 59. Birleşim, (22.5.1945).
Bundan sonra bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmediği takdirde, aynı kaynak kullanılacaktır.

da yetinmiyor ve bir adım daha atarak, basında Meclis çalışmaları aleyhine yazılan yazıların da olağan karşılanması ve bundan çekinilmemesi gerektiğini açıklıyordu.

Görüldüğü kadarı ile yönetim, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'na ilişkin olarak, TBMM'deki tartışmalardan ve bu tartışmaların basında yankılanmasından hiç hoşlanmamıştı ve basında da yer alan bu türden eleştirel yaklaşımların önünün alınmasından yanaydı.

Oysa Refik Koraltan da, bu sırada görüşlerini açıklamaktan çekinmeyen üyeler arasında bulunuyordu:

> "Niçin bu arkadaş darılıyor? Şimdi anlıyorum ki, tenkit acı imiş... Vaziyet şu şekli aldı. (...) Derhâl müteessir olur bir hava görmekteyim. Hürriyetin müdâfii, yine hürriyettir. Tenkitten zarar gelmez. Söylenmeyenden zarar gelir. Fısıltıdan zarar gelir. Kuytu yerde söylemekten zarar gelir. İşi bu görüş ve anlayışla [ele] aldıktan sonra, falan gazetede şu veyâ bu şekilde tenkit edilmesi[nin], yazı yazılmasının, bu kürsüden, teşrîî mâsûniyetin mutlak mânâsını taşıyan bu kürsüden, şu veyâ bu arkadaşın, bilhassa hürriyetleri işâret edilerek konuşulmasında fayda görenlerden değilim. (...)
>
> Matbuat [Meclis] kürsüsünde, böylece her türlü kayıttan, ancak yapıcılık kaydı ile, yıkıcılık değil, aslâ, yapıcı olmak şartı ile, bir takım sıkı kayıtlardan, şu veyâ bu şekilde hücumlardan, hele onların bulunamayacağı yerdeki hücumlardan kendimizi koruyalım. (...) Demokrasinin mânâsı budur."[273]

Mümtaz Ökmen de, "matbuat hürriyeti meselesi"ne değiniyor ve sorunun tek-partili rejim içinde nasıl ele alındığını gâyet açık bir şekilde şöyle ifâde ediyordu:

> "Anayasa ve parti programları ile (...) açık ve kesin olarak ifâde edildiği gibi, Türkiye, rejimi demokrat bir cumhuriyettir. Türkiye'de vicdan hürriyeti, yazı hürriyeti, fikir hürriyeti, din hürriyeti vardır ve bütün bu hürriyetler, kânunun teminâtı altındadır. (...)
>
> Bizim buradaki müzâkerelerimizin, bir veyâ iki arkadaşımızın şikâyetini ele alarak, [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nin matbuat hürriyetini tenkis etmeye meylettiği yolunda yanlış bir kanaate varılmasın... Bizim rejimimizde matbuat hürdür ve hür kalacaktır. Bizim onlardan istediğimiz de, sâdece fikir anarşisine yer vermemektir.
>
> Daha evvelki gün, [19 Mayıs'ta], Devletimizin Reisi ve partimizin Değişmez [Ge-

273 Ayrıca bkz. **İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi**, s. 17-18.

nel] Başkanı olan zâti âli, Cumhuriyet rejiminin demokrasi yolunda yürüyeceğini ve hâdiseler ilerledikçe, bu yürümenin inkişâf göstereceğini bütün millete tebşîr etmişlerdir. (...)

Verilen cevaplardan, umûmîyetle [Türkiye] Büyük [Millet] Meclis[i'n]de matbuat hürriyetini tahdide temâyül eden bir havanın, yanlış bir fikrin tekevvün etmemesi için, bu mütâlaayı serdetmek mecbûriyetinde kaldım."

Nâdir Nâdi ise, muhalefeti ve özellikle de Hikmet Bayur'u şöyle eleştiriyordu:

"Görülüyor ki, bütçe kânunu [tasarısı] münâsebeti ile hükûmeti tenkit eden milletvekilleri, genel olarak fikirsiz ve müphem birtakım sözler söylemekten başka bir şey yapmıyorlar. Prensip yok, bilgi yok, rakam yok ve hepsinden [daha] mühimi, müspet teklif yok! Dostlar alışverişte görsün kâbili nden, hep lâf kalabalığı!"[274]

Tan gazetesi de, bütçe görüşmelerini ve TBMM'de yapılan eleştirileri, hep manşetten sunuyordu. Sabiha Sertel ise, şu görüşleri savunuyordu:

"Türkiye'nin daha geniş bir demokrasiye geçmesi... (...) Esas Teşkilât Kânunu'nun [1924 Anayasası'nın] verdiği demokratik hakları hükümsüz bırakan zeyl maddelerin, kararnâmelerin, kânunlar arasında birbirini inkâr eden hükümlerin de değişmesi zarûreti vardır.

Bu genişleyen demokrasi prensipleri arasında, halkın kendi reyini serbest bir şekilde gösterebilmesi için, halk kütlelerinin, kendi menfaatlerini müdâfaa edebilmek için, serbestçe teşkilâtlanmaları şarttır. Halk, kendi menfaatini müdâfaa edeceğine inandığı insanları, her türlü zor ve baskıdan mâsun olarak seçebilmelidir. Demokrasinin kâğıt üzerinde bir vaad olarak kalmasından sakınmak, memleketi hakikî bir demokrasiye geçirmek için bu prensiplerin benimsenmesi ve tatbiki lâzımdır.

Düne kadar faşist düsturları müdâfaa edenlerin, bugün sırtlarına bir demokrasi gömleği geçirerek, bu büyük tasfiyeyi yapmasına imkân yoktur. Hakikî ve geniş bir demokrasiye geçmek zamânı gelmiştir."[275]

Sabiha Sertel, iki gün sonra, yine *Tan* gazetesinde yayınlanan bir makâlesinde de şunları ekliyordu: "Türkiye'nin bu yeni nizâm içinde lâyık olduğu yeri alabilmesi için, iç ve dış durumunda bir-

274 Nâdir Nâdi, "Tenkitlerin Tenkidi", **Cumhuriyet**, (23.5.1945).

275 Sabiha Sertel, "Türkiye'de Demokrasinin Genişlemesi", **Tan**, (22.5.1945).

çok değişiklikleri yapmak zarûreti vardır."[276] Zekeriyâ Sertel de, "Meclis konuşuyor, fakat hukukçu tâbiri ile 'mârezi hacette' susuyor" diyordu.[277] Bu arada, Fransızca yayın yapan, sol eğilimli *La Turquie* dergisi de, bir yazısında, "Türkiye'de Matbuat Hürriyeti Var mıdır?" diye soruyor ve hemen ardından da, basının hükûmetin denetiminde ve baskısı altında olduğunu ileri sürüyordu.[278] Anlaşılan, bu birdenbire genişleyen serbest ortam bile, en azından bâzı yayın organlarına dar gelmeye başlamıştı. Nitekim, hemen ertesi gün, Zekeriyâ Sertel, bu duruma dikkat çekiyordu: "Demokrasiden, hürriyetten bahsettiğimiz şu sırada, üzerinde ilk durulacak meselelerden biri de, totaliter zihniyetin ifâdesi olan ve Anayasanın hükümlerini inkâr eden kânunları, yeni zihniyetle demokrasi prensiplerine ve Anayasa esaslarına göre düzeltmek, tashih ve tâdil etmektir. Matbuat Kânunu, bunların başında gelir."[279]

Zekeriyâ Sertel, söz konusu makâlesinde, San Fransisco Konferansı'ndan ve Birleşmiş Milletler Anayasası'nın imzâlanmasından sonra, zâten söz konusu tüm yasaların değiştirilmesi gerekeceğini ve bu nedenle de hemen değiştirilmesinde yarar olduğunu vurguluyordu. Zekeriyâ Sertel, bu değişiklik için TBMM'de bir girişimde bulunulacağı ümidindeydi.

Tan gazetesinin genel eğilimi, daha önce de belirtildiği gibi, Anayasal sisteme geri dönmek ve Anayasanın öngördüğü, fakat Anayasaya aykırı yasa ve düzenlemeler sonucunda artık işlerliğini yitirmiş olan özgürlükleri yeniden gündeme getirmekti. Bu adımın atılmasında dış etkenlerin de yönlendirici olduğu, yine vurgulanan bir başka önemli noktaydı ki, bu da, aslında gazetenin bir başka eğiliminin yinelenmesiydi. Anayasaya aykırı yasalar olduğu, bu sûretle ilk kez *Tan* gazetesinin gündeme getirdiği bir konu olmuştu. Bu husus önemlidir. Çünkü, bütün dönem boyunca muhalefet, bu konuyu siyâsî gündemin ilk sırasında tutmaya çalışacaktır. *Tan* gazetesi, bu alanda ilk örnek olarak ve doğal bir refleksle, Matbuat Kânunu'nu ön plâna çıkarıyordu.

TBMM'deki direnişi, daha önce gördüğümüz gibi, yılın he-

276 Sabiha Sertel, "Karar Zamânı Gelmiştir", **Tan,** (23.5.1945).

277 Zekeriyâ Sertel, "Meclis Konuşuyor ve Meclis Susuyor", **Tan,** (24.5.1945).

278 **Tan,** (25.5.1945).

279 Zekeriyâ Sertel, "Matbuat Kânunu Anayasaya Aykırıdır", **Tan,** (26.5.1945).

men başında Şirketi Hayriye'nin devletleştirilmesine karşı gösterilen muhalefete bağlayan ve bu iki direniş arasında doğrudan ilişki kuran bir yazı da hayli ilginçtir: "Şirketi Hayriye'nin devletçe satın alınması, birçok milletvekillerinde bir hareket, bir mukâvemet tevlid etti. (...) O günkü gayretler, şimdi meyve vermiş bulunuyor."[280]

Nâdir Nâdi ise, bütçe görüşmeleri sırasında ortaya çıkan muhalefeti ve muhalefetin hükümete yönelik eleştirilerini sert bir üslûpla yanıtlıyor ve uluslararası politikadaki gelişmelerin iç politika üzerindeki etkisini kesinlikle reddediyordu:

> "Bir müddettir memleketimizde söz ve yazı hürriyetinin açık gösterilerine şâhit oluyoruz. Meclis kürsüsünden milletvekilleri, hükümeti istedikleri gibi tenkit ediyor, hattâ, bâzen daha da ileri giderek, devlet işleri hakkında, doğru, yanlış, akıllarına ne gelirse söylüyorlar. Gazetelerde de eskisine kıyasla daha canlı bir kımıldanış, bir hareket göze çarpıyor. Fikir hürriyetinin önemini belirten yazılar yanında, türlü konulara dokunan, az çok tenkidimsi makâleler okuyabiliyoruz. (...)
>
> Ancak, bu ferahlık verici hürriyet havasının ortasında can sıkıcı bir nokta var... Bâzı yazarların tuttuğu yola bakacak olursak, bütün bu iyi gelişmeleri, dış dünyânın zorlayıcı tesirine yormak lâzım gelecek... Harbi demokrasiler kazandığı için, bizim hükümet de artık onlara ayak uydurmaya mecbur kalıyormuş... Bütün yazılardan çıkan mânâya göre, hürriyetin bir ithâl malı olarak Türkiye'ye dışarıdan, hem de zorla sokulduğuna inanmak gerekir ki, realite, hiç de böyle değildir. (...) Kemâlizmin hürriyet anlamı, herşeyden önce yurt menfaatlerini göz önünde tutar. Yüzde seksen okuma-yazma bilmeyen bir cemiyette, ilk günden itibâren Anglo-Sakson demokrasisini aynen tatbika, elbette imkân olamazdı."[281]

Nâdir Nâdi, açıkça görüldüğü gibi, muhalefeti temsil eden milletvekillerinin ve gazetelerin, dış gelişmelerle iç politika arasında doğrudan bağlantı kurmalarından hiç hoşlanmamıştı. Ayrıca, milletvekillerinin eleştirilerine de yakınlık duymadığı anlaşılıyordu. Milletvekillerinin serbest eleştirilerini de yadırgamıştı. Nâdi, rejimin savunmasını yapıyordu.

Tan gazetesi, tam bu sırada, Sabiha Sertel imzâsı ile yayınlanan makâlelerde, basın özgürlüğüne karşı eleştirel bir tavır alan ve "disiplinli hürriyet" isteyen basın organları ile şiddetli bir polemiğe

280 Cevat Nizâmi, "Toprak Kânunu Münakaşası", **Vatan,** (24.5.1945).

281 Nâdir Nâdi, "Bizim Hürriyetimiz İthâl Malı Değildir", **Cumhuriyet,** (27.5.1945).

girecektir.[282] Nâdir Nâdi ise, *Tan* gazetesini eleştiriyor ve *Tan* gazetesinin Nazizmi ve Faşizmi hâlâ bir tehlike olarak nitelemesini kınayarak, bu türden bir yaklaşımın, başka yabancı devletlere hizmet etmek anlamına geleceğini ileri sürüyor ve üstü kapalı bir şekilde de *Tan* gazetesinin Sovyetler Birliği'nin ajanı olduğunu duyuruyordu.[283]

Aynı gün, Zekeriyâ Sertel, Anayasaya aykırı yasaların değiştirilmesi gereğine bir kez daha dikkat çekiyordu:

> "Anayasamız bütün Türk vatandaşlarına bu hakları temin etmiştir. Fakat kânunlarımız, bu hürriyeti sıfıra indirmek için her türlü çâreye başvurmuşlardır. Onun için herşeyden evvel istediğimiz şey, Anayasa ile vatandaşlara temin edilen hakların tam ve bol olarak verilmesi, bu hakları kayıt altına alan ve Anayasa hükümlerine aykırı bulunan kânun hükümlerinin kaldırılmasıdır."[284]

Sabiha Sertel ise, muhtemelen Nâdir Nâdi'yi şöyle yanıtlıyordu:

> "'Milletlerarası bir konferansta bütün dünyâ *milletleri* için müşterek bir hürriyet ve demokrasi idealinin benimsenmesi, o milletlerin dâhilî işlerine bir müdahaledir. Millî hâkimiyete zıddır.' [deniyor]. [Oysa], bu geniş demokrasiye geçmek, büyük ve küçük her millet için târihî, içtimâî [ve] iktisâdî bir zarürettir."[285]

Sabiha Sertel, Nâdir Nâdi'nin yukarıda adı geçen makâlesini ise, yine *Tan* gazetesinde yayınlanan, aynı isimli, "Vay Faşist Vay!" adlı makâlesinde yanıtlayacak ve Nâdi'yi, faşist olmakla suçlayacaktır.[286] Mümtaz Fâik Fenik de, bu tartışmalara katılıyor ve "basın hürriyeti de, cemiyet hürriyeti ve menfaati ile hudutlanmıştır" diyordu.[287] Bu arada, Mayıs ayında, Sabiha Sertel ile Türk Basın Birliği[288] Başkanı Hakkı Târık Us arasında gerçekleşen basın polemiği de dikkati çekiyordu.[289]

---

282 Sabiha Sertel, "Hürriyet Loncası", **Tan,** (27.5.1945); Sabiha Sertel, "Yerli Malı Hürriyet, İthâl Malı Hürriyet", Tan, (28.5.1945); Sabiha Sertel, *"Hitler de Böyle Demişti, Abdülhamit de..."*, **Tan,** (29.5.1945).

283 Nâdir Nâdi, "Vay Faşist Vay!!", **Cumhuriyet,** (29.5.1945).

284 Zekeriyâ Sertel, "Ne Acı ve Ne Ayıp Şey!", **Tan,** (29.5.1945).

285 Sabiha Sertel, "Hürriyetten Korkanlar Kimlerdir?", **Tan,** (29.5.1945)

286 Sabiha Sertel, "Vay Faşist Vay!", **Tan,** (1.6.1945).

287 Mümtaz Fâik Fenik, "Gerçek Basın Hürriyeti", **Ulus,** (24.5.1945).

288 İleride yeniden değineceğim.

289 **Tan,** (Mayıs 1945).

Fâik Ahmet Barutçu, günlüğünde, bütçe görüşmelerinin basındaki yankılarını şöyle değerlendiriyor:

> "[Türkiye] B[üyük] M[illet] Meclisi'nde bütçe müzâkereleri, pek sert tenkitlerle, harâretli, elektrikli bir hava içinde devâm ediyor. Hükümete ağız dolusu tenkitlerle hücum ediliyor. Hükümeti müdâfaa eden yoktur. Bütün tenkitler, sükün ve süküt içinde dinleniyor. İstanbul matbuatı müzâkereleri olduğu gibi naklediyor. Meclisteki müzâkerelerin harâreti, bu sûretle bütün memlekete yayılıyor."[290]

TBMM'nin bir sonraki toplantısında ise, konu, yeniden ekonomik alana intikâl edecek ve ekonomik sorunlar ve sıkıntılar, TBMM'deki görüşmelerin odak noktasını oluşturacaktır.

Ticâret Bakanı Celâl Sâit Siren, iktisâdî alanda alınması gereken önlemlere ilişkin olarak, yönetimin görüşlerini şöyle özetliyordu:

> "Hayat pahalılığı ile mücâdele edebilmek için alınması lâzım gelen tedbirleri (...) hulâsa edeceğim. İlk tedbir, bütün maddelerin fiyatlarının tesbiti, istihsâl ile istihlâki karşılaştırarak, genel bir vesika sistemine gidilmesi ve bu sistemin denetlenmesi ve bunu başarabilmek için de, tarımı da içine almak üzere, bütün istihsâl cihazlarının düzenlenmesi ve istihsâlin bir plân dâhilinde ihtiyâca göre ayarlanması... Tamamlayıcı bir tedbir olarak da, piyasalarda şaşkın, plasman arayan paraların Hazine'ye intikâlini temin için mâlî tedbirler alınması..."[291]

Siren, "ancak bir bütün olarak alındığı takdirde bir sonuç verecek olan bu tedbirlerin, memleketimizde tatbik edilip edilemeyeceğini" de soruyordu. Hikmet Bayur ve İbrâhim Sabuncu, iktisâdî durumu eleştiriyorlar ve Refik Koraltan da, bu eleştirilerden sonra, şu kritik soruyu gündeme getiriyordu:

> "Maksadım, bütçenin aleyhinde konuşmaktı. Fakat bütçenin gerek umûmî heyet üzerinde, gerek[se] bölümleri üzerinde konuşan arkadaşlar, hakikatleri o kadar belirttiler ki, kanaatimce, söylenecek tek bir söz [bile] kalmadı. Şimdi, bu kadar gerçekleri çırılçıplak ortaya koyduktan sonra, bu bütçenin tatbikini hangi heyete emânet edeceğiz?"

1945 yılı bütçe kânunu yasa tasarısı için TBMM'de yapılan oylamada, ilginç ve önemli bir sonuçla karşılaşılacaktır. Oylamaya 373 üye katılacak ve 82 üyenin bulunmadığı toplantıda, beş üye

290 Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 722.

291 **TBMM TD**, Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 17, 65. Birleşim, (29.5.1945). Bundan sonra bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmediği takdirde, aynı kaynak kullanılacaktır.

red oyu kullanacaktır. Bu üyeler, Celâl Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan, Fuat Köprülü ve Emin Sazak'tı.[292] Bu isimler arasında Hikmet Bayur'un bulunmaması ise şaşırtıcıdır. Diğer yandan, "dörtler"in ilk kez bir araya geldiği oylama da budur. Emin Sazak, ileride görüleceği gibi, bu aşamada "dörtler"in beşincisi olmuştur. "Dörtler"in bu aşamada artık grup oluşturdukları açıktır. Diğer yandan, "dörtler" tanımı, Metin Toker'e âiddir. Toker, yıllar sonra, ileride yeni muhalefet partisinin kurucuları olacak olan bu dört ismi, "dörtler" olarak tanımlarken, herhâlde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucularının ve liderlerinin de zamânında "dörtler" olarak anıldıklarını bilmiyordu.[293]

Metin Toker, Celâl Bayar'ın bu zamâna kadarki tutumuna ilişkin olarak da şunları yazıyor:

> "1939 yılından itibâren Bayar, aktif bir görev kabûl etmeksizin, Meclis sıralarındaki yerini muhafaza ediyordu. İhtiyatlı ve dikkatli bir çekingenlik içindeydi. Sesi fazla çıkmıyordu. Ama şahsiyeti itibâri ile ilgi görüyordu. (...) Mecliste 'sâkin bir küskün' hüviyetindeydi. (...) Celâl Bayar'ın tabiatındaki dikkat ve itiyat [ihtiyat], (...) tenkitlerinde de kendisini belli ediyordu."[294]

Hatırlanacağı gibi, Şirketi Hayriye'nin devletleştirilmesine ilişkin yasa tasarısının oylamasında da, toplam yedi üye red oyu kullanmıştı. Ancak, her iki tasarı için de red oyu kullanan tek bir milletvekili bile yoktu. Söz konusu tasarılar için red oyu kullanan milletvekilleri, aynı isimlerden oluşmuyordu. Bu da, bu aşamaya kadar, TBMM'de bulunan muhalif milletvekillerinin grup oluşturmadıklarını gösteren önemli bir husustur. Bununla birlikte, 1945 yılının Mayıs ayının sonlarında, hükûmetçe hazırlanan yasa tasarısına karşı, TBMM'de red oyu kullanan milletvekili sayısı, bu sûretle onikiye ulaşmıştı.

Bütçe yasa tasarısının TBMM'de kabûl edilmesinden sonra söz alan Başbakan Şükrü Saraçoğlu, hükûmete yönelik eleştirileri sert bir üslûpla şöyle yanıtlayacaktır:

---

292 Ayrıca bkz. Gologlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 344-355; Cem Eroğul, **Demokrat Parti**, s. 9; Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş**, s. 35; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 73 ve 84-86; Kara, **age**, s. 252-253; **İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi**, s. 18; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 199.

293 Erik Jan Zürcher, **Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, s. 66.

294 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 36-37.

"Biraz evvel reyinize arz olunan bütçenin rey muamelesinden bir dakika evvel, bir arkadaşımız, [Hikmet Bayur], 'Bunda hükümete itimat mânâsı da vardır. Gözünüzü açınız. Bütçeyi tatbik edecek heyet bulmak lâzım gelir. Reylerinizi ona göre kullanınız.' dedi. Filvâki, (...) yıllardan beri de memlekette teessüs etmiş bir anane vardır. O anane de, bütçe kânununun Meclis tarafından kabûl edilmesi, o vakit iktidar mevkiinde bulunan hükümete de, bir itimat mânâsını tazammun edegelmektedir.

Arkadaşımın sözlerinden sonra, tarafınızdan verilen reylerin, beş rey müstesnâ, tamâmen bütçenin lehinde olmasını, ben şahsen hükümete bir itimat telâkki etmekte devâm ediyorum.

Yalnız şunu arz edeyim ki, daha dünkü müzâkerelerden böyle bir neticeye varılacağı endişesini gösteren Hikmet Bayur, 'Bütçe formalitesi, zarûrî bir formalitedir. Buna hep berâber rey vermek mecbûriyetindeyiz. Çünkü, bütçeye rey vermezsek, devletin işi durur. Bütçeye rey verirken, hatırlamamız lâzım gelir ki, devletin işlerinin durmasından neşet eden bir zarûret neticesi rey veriyoruz.' dedi.

Hikmet Bayur arkadaşımızın pek uzak zamanlardan beri şahsen hükümete itimâdı olduğunu zannetmiyorum ve kendisi bu sözleri ile [kırmızı] rey vermek tehlikesini de tebârüz ettiriyor. Onun arkadaşlarından birisi, koridorlarda mütemâdiyen, bütçenin reye konulması sırasında, 'Kırmızı rey vereceğim' cümlesini sık sık tekrâr ediyor. O arkadaş, ben haber veriyorum, Emin Sazak'tır. (...)

Emin Sazak, hükümete bundan birkaç ay evveline gelinceye kadar tamâmiyle itimat hâlindeydi ve o itimâdını her köşede tekrâr ediyordu. Toprak kânunu mevzu bahis olduğu günden itibâren hükümete karşı olan itimâdı sarsıldı, yıkıldı ve itimâdının sarsıldığını, yıkıldığını, her yerde tekrâr etmekten sakınmadı. Şâyet Türk köylülerini kurtarmak için, bâzı arkadaşlarımın, Emin Sazak arkadaşımın, candan arkadaşımın, teveccüh ve itimâdını kaybetsem bile, bu yolumdan bir dakika olsun ayrılmayacağım. Onlar ne kadar itimatlarını keserse kessin[ler], toprak kânununda, bu memleketin selâmeti için, lüzumlu gördüğüm yere kadar gitmek için, elimden gelen gayreti sarf edeceğim.

Hikmet Bayur arkadaşımız, iki Bakanın nasıl olup da intihap olunduğundan başlayan bir şaşmayı birkaç kere söyledikten sonra, 'Onların yerinde ben olsam çekilirdim' dedi. O arkadaşlarım, filhakika biraz hassas davrandılar ve mukâbele etmek istediler. Hikmet Bayur arkadaşım, bütçe [görüşmelerinin] başlamasın[ın] çok daha evvel[in]den beri hükûmetin aleyhindedir ve iki Bakanın düşmesi lâzım geldiğini, bilhassa bütçenin müzâkeresi sırasında, sık sık tekrarlamıştır.

Yalnız benim şaştığım bir şey var. Hükümetin aleyhinde herkes rey verebildiği gibi, o da verebilir. Hükûmeti istihzâya çekmek, her vakit elindedir. Yapabilir... Uzun aylardan beri aleyhimizde olduğu hâlde, bu silâhların hiçbirini kullanmamış

olması, vazifesini vaktinde yapmamış olması demektir. Bu noktayı tebârüz ettirmeyi zarûrî görüyorum.

Şimdi asıl kendi teklifime geliyorum. Hikmet Bayur'un burada söylemiş olduğu nutku mevcut olmasaydı, belki de ben burada söylenen sözü tam itimat addederek ve sevinerek süratle işimin başına dönecektim. Fakat Hikmet Bayur, efkârı umûmîyeye o şekilde söyledi ki... 'Biz bütçeden dolayı beyaz rey veriyoruz'... Kendisinin verdiği reyin beyaz veyâ kırmızı olduğunu bilmiyorum. Eğer beyaz ise, bu noktai nazarı sâbit bir fikir hâlinde kendisinde taşıyor demektir. Kırmızı ise, bunun kuvveti biraz daha zayıflamış demektir. Fakat mâdem ki orta yere atmıştır bu fikri... Ayrıca, böyle bir itimâda lüzum ve zarûret olduğunu söylemiştir.

Ben arkadaşlarımdan ricâ ederim... Bütçe kabûl edilmiş addolduğuna göre, hükümete olan itimatlarını reyleri ile bir kere daha göstersinler. Çünkü, bu lüzum ve zarûret şunun için vardır ki, burada hep berâber verdiğimiz reyler, Hikmet Bayur arkadaşın nutkunda söylendiğine göre, devlet hayâtını durdurmamak içindir. Tekrar vereceğiniz reylerle, bunun böyle olup olmadığının meydana çıkması lâzımdır.

Size belki zahmet vermiş olacağım. İstirhâm edeceğim... Bir kere de bu noktadan, tâyini esâmi ile, hükûmeti iktidar mevkiinde tutup tutmayacağınızı gösteriniz. Hattâ isterseniz gizli reyler... ('Lüzum yok' sesleri). Hattâ, ben ricâ edeceğim, bizzat Hikmet Bayur, mâdem ki bu vazifeyi üzerine almıştır [ve] bütçe de çıkmış bulunuyor, arkadaşları [ile] berâber, yâni kendisine iltihak edenlerle berâber, bir itimat reyi talebinde bulunsun... Maamafih, [eğer] o bulunmazsa, ben aynı fikri tekrâr ediyorum."

Saraçoğlu'nun bu sert tutumu karşısında, Hikmet Bayur, bir kez daha söz alacak ve Saraçoğlu'nun konuşmasını üstü kapalı bir tehdit olarak algıladığını imâ edercesine, görüşlerini savunmaktan vazgeçmeyeceğini açıklayacaktır.

Aslında Saraçoğlu'nun taktiği açıktı. Başbakan, eleştirileri yanıtlarken, hem muhalif milletvekillerine karşı açık cephe alıyor, hem de söz konusu milletvekillerinin sayıca azlığını vurguluyordu. Hükûmet için güvenoyu talebinde bulunmak, hiç kuşkusuz muhalif milletvekillerinin sayıca azlığını ve TBMM'deki ve dolayısıyla da CHP'deki parti içi muhalefetin zayıflığını bir kez daha gözler önüne serecekti.

Bir başka önemli nokta da, tam bu sırada, TBMM'de ve CHP içinde muhalefet kanadında yer alan milletvekillerinin ön sırasında, görünürde, en azından Başbakan'ın gözünde, Hikmet Bayur ile Emin Sazak'ın bulunmasıdır. Oysa Hikmet Bayur, bütçe ya-

sa tasarısının oylamasına katılmamıştı bile... Ancak Saraçoğlu'nun önde gelen muhalifler olarak Bayur ile Sazak'ı hedef almış olduğu da belliydi. Saraçoğlu'nun Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın görüşmeleri sırasında ön plânda Emin Sazak'ı, bütçe yasa tasarısının görüşülmesi sırasında ise, ön plânda bu kez de Hikmet Bayur'u gördüğü açıktı. İlginç olan bir başka nokta da, Başbakan'ın henüz bu sırada Celâl Bayar'a, Adnan Menderes'e, Fuat Köprülü'ye, Refik Koraltan'a ve hattâ Recep Peker'e yönelik açığa çıkmış olumsuz bir tutumunun olmamasıydı.

Saraçoğlu'nun ısrârı üzerine hükümet için güven oylamasına geçilecek ve bu kez de yedi üye, hükümete güvensizlik gösterecektir. Bu üyeler, Celâl Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü, Refik Koraltan, Emin Sazak, Hikmet Bayur ile Recep Peker idi. Bu kez, Bayur ile Peker de "dörtler"e ya da son oylamaya göre beşlere katılmış gibi görünüyordu. Ancak, ileride görüleceği gibi, bir altılıdan ya da yediliden söz etmek de yanlış olacaktır. Diğer yandan, Bayur'un katılımı ile, 1945 yılında hükümete karşı red oyu kullanan üye sayısı toplamı onüç olmuştu. Hatırlanmalıdır ki, Celâl Bayar, bu görüşmeler sırasında hiç söz almamıştı. Adnan Menderes de tartışmalara katılmamıştı. Sâdece Hikmet Bayur ile Refik Koraltan, eleştirilere yanıt vermişlerdi.

Nihâl Kara, yayınlanmamış araştırmasında, "dörtler"in, yâni Bayar, Menderes, Köprülü ve Koraltan'ın, 1945 yılının Ocak-Mart aylarında "çekirdek kadro" hâline geldiğini düşündüğünü yazıyor.[295] Ancak, Kara'nın bu görüşüne katılmak oldukça güç... Zirâ, kanımca, "dörtler"in grup hâline gelişi, ancak Mayıs ayında olmuş olmalıdır. Bu târihten önce siyâsî bir gruplaşmadan söz etmek herhâlde çok güçtür. Bu yakınlaşmanın Mayıs ayında gruplaşmaya dönüştüğü hissediliyor. Nitekim söz konusu gruba yakınlığı ile tanınan İsmet Bozdağ da aynı kanıdadır. Ona göre, siyâsî gruplaşma, 1945 yılının bahar aylarında, Nisan/Mayıs'ta başlamıştır. Hattâ Bayar'ın gruba katılması biraz daha sonra olmuştur.[296]

Diğer yandan, Recep Peker, güven oylamasından sonra, TBMM'de yaptığı konuşmada, bir anlamda kendisini muhalif grup içinden dikkatle ayırmaya çalışıyordu:

295 Kara, **age**, s. 253.

296 İsmet Bozdağ, **Demokrat Parti ve Ötekiler**, s. 11-16.

"Bütçe konuşmalarına katılmadığım için, buna sebep teşkil eden duygu mu birkaç cümle ile arz etmek istiyorum. (...) Benim adımı taşıyan kırmızı oyun sebeplerini yüksek katınızda kısaca belirtmek isterim. (...) Son müzâkereleri de dinledikten sonra, bu heyeti terkip eden unsurların heyeti mecmuasının vücûda getirdiği kabinenin, bugün devletin içinde bulunduğu iç ve dış ve ekonomik güçlüklerin heyeti mecmuasını iyi bir sûrette kavrayıp, göğüsleyebileceği hakkında içimde inan yoktur. (...) Şimdi, bütçe müzâkerelerinin tesiri ve hükûmetin umûmî gidişindeki eksikler ve başarılar karıştırıldığı vakit, benim gördüğüm eksiklikleri tamamlamak işine dokun[ul]ması gerekiyor.

Eğer bu nâciz arkadaşınızın bir reyi[nin] ve bir sözünün bir tesiri olursa ve görüşümü isâbetli bulurlarsa, Sayın Başbakan Saraçoğlu'nun, hükûmetinde genişçe bir [değişiklik yaparak], (...) yeni unsurlarla hükümeti kuvvetlendirmek ve güç vazifelerle yorulup, yıpranmış bâzı Bakan arkadaşları ayıklayıp, değiştirmek husûsunda yeni bir teşebbüs alması, hayırlı olur zannındayım."

Saraçoğlu'nun Peker'e yanıtı ise kısa olacaktır: "Peker arkadaşımın vermiş olduğu izahat, hiç şüphe yok ki, verilmiş olan reylerin adedini ne artırmış, ne de eksiltmiştir. Kezâlik, o itimâdın yekûnunun kıymeti de, reylerin ilk verildiği andaki gibi devâm etmektedir."

Metin Toker, Recep Peker'in, kendisini, Celâl Bayar ve arkadaşlarından dikkatle ayırmaya çalıştığını ileri sürüyor. Nitekim, Toker'e göre, Peker, "hükümete muhalif hareketleri de, (...), kendini çok ortaya atmaksızın destek[liyor ve] teşvik [ediyordu]." Aslında, Toker'e göre, bu sırada Peker'in gerçek amacı, Başbakanlıktı.[297] Toker'in Recep Peker ile ilgili bu değerlendirmelerine katılmamak mümkün değildir. İleride de görüleceği gibi, Recep Peker, gerçekten de Şükrü Saraçoğlu'nun siyâsî seçeneği olacak ve Başbakanlığa getirilecektir. Peker'in daha bu aşamada kendisine Başbakanlığı yakıştırmış olması anlamlıdır.[298]

Fâik Ahmet Barutçu, 29 Mayıs târihli günlüğünde, hükümete destek tablosunun sâdece görünüşte olduğunu şöyle anlatıyor:

"[Recep Peker] kürsüden alkışlanarak indi. Bu alkış mânâlı idi. Demek ki, beyaz oy [güven oyu] veren mebuslar da böyle düşünüyorlardı. Bu garip hava içinde [Baş-

297 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 72 ve 86.

298 Recep Peker'in Millî Şef dönemindeki siyâsî kariyerine ve konumuna ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 26, 43, 48, 167, 173 ve 305-306 ve (Cilt. 2). s. 16, 18, 64, 67-68, 130-132, 197, 218, 280, 282-284, 298-302, 373, 532-534, 549, 556 ve 569.

bakan Şükrü] Saraçoğlu, kürsüye geldi. Yüzü zehirli, acı bir tebessüm taşıyordu. Belli ki heyecân içindeydi. Recep [Peker], itimâdın ılık havasını üşüten bir rüzgâr estirdi. [Başbakan Şükrü] Saraçoğlu'nun neşesi kaçıktı. Recep [Peker]'in reyine bir reyden fazla kıymet vermediğini ifâde eden sûrette konuşmakla berâber, [Recep Peker'e] alkışın ifâde ettiği mânâyı, yüzünün çizgileri ile anlamış olduğunu gösteriyordu.

Dünkü Meclis içtimâının akisleri devâm ediyor. Aşağı yukarı bütün mebuslar, [Şükrü] Saraçoğlu Kabinesi'nde [Hükümeti'nde] değişiklik yapılması lüzümunda Recep Peker'in fikrinde[ler]. Mümtaz Ökmen, bana, 'Bu, bir zarürettir' diyor ve ilâve ediyor: 'Recep [Peker], büyük vasıflı bir devlet adamıdır. Büyük bir medenî cesâret göstermiştir.'"[299]

Görüldüğü gibi, bu aşamada dahi eleştiri, "medeni cesâret" olarak tanımlanıyordu.

Basında yer alan makâlelerde ise, muhalif milletvekilleri kınanıyor ve genel olarak hükümet ve Başbakan Şükrü Saraçoğlu destekleniyordu.[300] Diğer yandan, Zekeriyâ Sertel, tek-partili rejim içinde demokrasinin sağlanamayacağını belirtiyor ve hükûmetin kendisine yöneltilen eleştirilere karşın güvenoyu alabildiğini, ancak bunu parti disiplini sâyesinde başardığını ileri sürüyordu.[301] Buna karşılık, tam bu sırada, CHP eski milletvekili Refik Şevket İnce'nin *Yeni Asır* gazetesinde yayınlanan bir yazısında yer alan şu satırlar, çok daha dikkat çekiciydi:

"Birkaç seneden beri görüp alışmadığımız kırmızı reylerin hükûmet aleyhine kullanıldığına şâhit oluyoruz. Evvelce hükümete itimatlar, bütçeyi kabûller, hep ittifakla çıkardı. Fakat Saraçoğlu'nun, bir defâ, zannedersem 57 muhalif rey aldığı vâki olduğu gibi, geçen seneki bütçesi de, bir tek muhalif rey ile kabûl edilmişti. (...)

Millet hesâbına bu geniş müzâkerelerden şu aşağıdaki neticelerin çıkacağını görerek sevinç duyuyorum: [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin demokratik programı, tatbikat sahasında ilerlemeler gösteriyor. Grup karârı olmadıkça, her mebusun reyini serbest kullanması düsturu, fiiliyatta yer tutuyor.

Bugün bu perâkende muhalefetlerin, yarın bir zihniyet birliği doğuracağı ve bel-

299 Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 725.

300 Kemâl Tûran, "Güvenlik Karârı", **Ulus**, (30.5.1945); Nâdir Nâdi, "Saraçoğlu'na Güven", **Cumhuriyet**, (31.5.1945); Âsım Us, "Bütçenin Kabûlü ve Hükûmete Güven Karârı", **Vakit**, (31.5.1945); **AT**, Sayı: 138, (Mayıs 1945).

301 Zekeriyâ Sertel, "Saraçoğlu Hükümeti İtimat Kazandı", **Tan**, (31.5.1945).

ki Müstakil Grubun yapamadığını görmekle teessür duyduğumuz murâkabenin, yine [Cumhuriyet] Halk Partisi ana hatları içinde ve fakat başka türlü görüş ve anlayışla yapılacağı kanaati hâsıl oluyor."[302]

Refik Şevket İnce gibi Millî Şef döneminde sürekli olarak muhalif bir tutum sergilemiş ve bu nedenle de 1943 yılında yapılan son milletvekili genel seçiminde TBMM'ye yeniden katılamamış önemli bir ismin,[303] İzmir'in önemli yerel gazetesi *Yeni Asır* gibi, zamânında muhalefetin yanında yer almış bir yayın organında bu satırları yazması üzerinde önemle durmak gerekir. İnce, yazısında, henüz bir partiler rejiminden söz etmiyor, fakat Meclis içi denetimin, yine CHP içinde ve yeni yöntemler ve mekanizmalar geliştirilmesiyle sağlanabileceğinden söz ediyordu. CHP içinde gerçekten de bir denetim mekanizması oluşturulması, bu sırada anlaşılan artık genel bir beklenti hâline gelmişti.

Aslan Tûfan Yazman ise, TBMM'de görülen tartışma ve eleştiri özgürlüğünün bir örneğinin ancak İngiliz Avam Kanarası'nda görülebileceğini ileri sürüyor, hemen ardından da, "acaba bu birdenbire başlayan söz serbestîsinin kaynağı nedir?" diye soruyor ve bu sorusunu da şöyle yanıtlıyordu:

> "Ara sıra duyulan bâzı falsolu sesler münâsip tarzda susturulmuş, basın ve söz hürriyetine elden geldiği kadar riâyet etmekle berâber, hükümet, dışarıda tatsız tepkiler uyandırması ihtimâli olan yazıları ve hükümleri, bir müddet için frenlemek zorunda kalmıştır. (...) [Şükrü] Saraçoğlu Hükümeti, basın hürriyetini, yalnız dış meseleler tehlike gösterdiği zaman hudutlamış, memleket işi meseleler ile iktisâdî dâvâlar üzerinde yapılan acı tenkitlere büyük müsâmaha göstermiştir. (...)
>
> Avrupa'da harb demokrasilerin kesin gâlibiyeti ile artık bitmiştir. (...) İlk günden beri demokrasilerin safında çalışan Türkiye, şimdi demokrasinin nimetlerinden daha fazla faydalanmak fırsatını elde etmiştir. (...)
>
> Her rejimin bir doğuşu ve bir de yerleşmesi vardır. Türk demokrasisi, Büyük Ata'nın devrinde inkılâp ve kuruluş yıllarını geçirmiş, İnönü ile berâber 'kânun devri'ne girmiş [ve] harb tehlikesini atlattıktan sonra da, 'rejimi olgunlaştırma'

302 Refik Şevket İnce, "Bütçe Münâsebeti İle Hükûmetin Durumu", **Yeni Asır**, (31.5.1945); **AT**, Sayı: 138, (Mayıs 1945). Tam bu sırada, İzmir'deki yerel basın da, benzer işâretler vermeye başlamıştı bile... Bkz. Taner Bayazıt, **İzmir Basınında Çok Partili Demokratik Sisteme Geçiş**, s. 75-76; Gürkan, **age**, s. 146-149.

303 Refik Şevket İnce'nin *Millî Şef* dönemindeki *siyâsî* kariyerine ve konumuna *ilişkin* ayrıntılı ve geniş *bilgi* için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 305 ve (Cilt: 2), s. 19-20, 64, 67-68, 134, 293, 343-344 ve 469.

dönemine atılmıştır. (...) İnönü demokrasisi, en büyük Garp demokrasileri ile omuz omuza yürümüş bir demokrasi olarak, târihe mâl olacaktır."[304]

Bu yazıda yer alan ve tek-partili rejimin geçmişine ilişkin kaleme alınan satırlar, her yönden ilginçtir. Çünkü, vesâyetçi tek-parti rejimi teorisi ile ilgili ilk izleri bünyesinde taşımaktadır. Görüldüğü gibi, bu yazıda, bir yandan uluslararası gelişmelerin iç politikadaki mevcut ve muhtemel etkilerine değiniliyor, ama hemen ardından da rejimin kendi iç mekanizmalarına atıfta bulunuluyordu. Anlaşılan, her iki gelişme de, bir tesâdüf eseri olarak, aynı zaman diliminde buluşmuşlardı.

10. HÜKÛMETTE VE CHP YÖNETİMİNDE SİYÂSÎ DEĞİŞİKLİKLER VE YENİ ATAMALAR

TBMM'de, bütçe yasa tasarısına ilişkin görüşmeler sırasında, Saraçoğlu'nun sert yaklaşımına rağmen, ekonomik alanda yaşanan sorunlar karşısında dile getirilen eleştirilerin tamâmen sonuçsuz kaldığını düşünmek de yanıltıcı olacaktır. Nitekim, bütçe görüşmelerinin hemen ertesinde, 31 Mayıs'ta, Ticâret Bakanı Celâl Sâit Siren'in yerine, Râif Karadeniz atanır.[305]

Bu atama, yönetimin eleştiriler karşısında hiç olmazsa izlenen iktisâdî politikanın yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini düşündüğünü gösteriyordu. Aynı şekilde, bu atama, yönetimin muhalefet karşısında tamâmen duyarsız kalmadığını ya da kalamayacağını göstermesi bakımından da önemlidir.

Aynı gün, 31 Mayıs'ta, *Vatan* gazetesinde yayınlanan bir haberde, sâdece Siren'in istifâ edeceğine değil, ama aynı zamanda Ekonomi Bakanı Fuat Sirmen'in de görevinden ayrılacağına değiniliyordu.[306] *Tan* gazetesinde de, yine aynı gün, 31 Mayıs'ta yayınlanan bir haberde, Ticâret Bakanlığı'ndaki değişiklik, söylentiye da-

304 Aslan Tüfan Yazman, "İktisâdî Meselelerin Tenkîdi ve Meclisin Demokrat Rûhu", **İktisâdî Yürüyüş,** Yıl: 6, Cilt: 6, Sayı: 131, (2 Haziran 1945).

305 **TBMM TD,** Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 18, 67. Birleşim, (1.6.1945); **Ulus,** (1.6.1945). Ayrıca bkz. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye,** s. 86-87.
Râif Karadeniz'in Millî Şef dönemindeki siyâsî karlyerine ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 1), s. 218 ve (Cilt: 2), s. 47, 54, 280, 298, 309 ve 556.

306 **Vatan,** (31.5.1945)

yalı bir haber şeklinde duyuruluyor ve hemen ardından da, iki Bakanın daha istifâ edecekleri yolunda, yine söylentiye dayalı bir başka gelişmeye yer veriliyordu.[307] Hattâ *Tan* gazetesi, iki gün sonraki bir başka haberinde, Ekonomi Bakanı Fuat Sirmen'in de istifâ ettiğini, ancak istifâsının kabûl edilmediğini açıklıyordu. Gazetenin haberine göre, Ekonomi Bakanlığı'nda daha bir ay süreyle değişiklik olmayacaktı.[308] Ancak, bu haberlerin sâdece yarısı doğru çıkacak ve basında, bu arada *Cumhuriyet* gazetesinde de yayınlanan, bâzı Bakanların görevlerinden ayrılacaklarına ilişkin haberler, resmen tekzib edilecektir.[309] Bu aşamada, basından hükûmetin bir sarsıntı geçirdiğini ya da geçirmekte olduğunu öğrenmek mümkündür. Ancak, bunun mübâlâğâlı bir şekilde genişletilmek istendiği de seziliyordu. Gerçekte şimdilik tek bir değişiklikle yetinilmişti.[310]

Diğer yandan, basında yine aynı gün, 31 Mayıs'ta, Memduh Şevket Esendal'ın da CHP Genel Sekreterliği'nden ayrıldığı açıklanıyordu.[311] *Tan* gazetesi de, CHP Genel Sekreterliği'ndeki söz konusu değişimi, yine aynı gün, söylentiye dayalı bir haber olarak vermişti.[312] *Tan* gazetesine göre, Esendal'ın yerine kimin geleceği ise henüz belli değildi.[313] Gerçekten de bu haber doğrulanacak ve 31 Mayıs'ta CHP Genel Sekreterliği'ne Nâfi Âtuf Kansu vekâleten atanacaktır.[314] Basında yer alan ve söylentiye dayalı ha-

307 **Tan,** (31.5.1945). Ayrıca bkz. **Tan,** (1.6.1945).

308 **Tan,** (2.6.1945).

309 **Cumhuriyet,** (1.6.1945).

310 Fâik Ahmet Barutçu, 30 Mayıs 1945 târihli günlüğünde, İnönü'nün hükûmette de değişiklik yapmayı düşündüğünü yazmaktadır. Ona göre, Ticâret ve Ekonomi Bakanları'nın dışında, Adâlet ve Gümrük ve Tekel Bakanları'nın da değişmesi söz konusuydu. Barutçu, **age,** (Cilt: 2), s. 727. Ancak basında yayınlanan haberlerin yalnızca söylentiden ibâret olmadığını, Fâik Ahmet Barutçu'nun 31 Mayıs 1945 târihli günlüğü açıkça göstermektedir. Barutçu, Ekonomi Bakanı Fuat Sirmen'in de istifâ ettiğini, fakat Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun istifâyı reddettiğini yazmaktadır. Ticâret Bakanlığı'ndaki değişiklik ise, tatmin edici olmaktan çok uzaktı. Gümrük ve Tekel Bakanı Suat Hayri Ürgüplü'nün istifâsını ise, bizzat İnönü engellemişti. Barutçu, bütün bu değerlendirmelerin son derece öznel olduğunu yazdıktan sonra, Meclis ile hükûmet arasındaki gerginliğe de değinmektedir. Barutçu, **age,** (Cilt: 2), s. 728-729.

311 **Vatan,** (31.5.1945). Ayrıca bkz. **AT,** Sayı: 138; (Mayıs 1945); Toker, **Tek Partiden Çok Partiye,** s. 87; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları,** s. 199-206.

312 **Tan,** (31.5.1945).

313 **Tan,** (31.5.1945).

314 **Cumhuriyet,** (1.6.1945); **Tan,** (1.6.1945); **Vatan,** (1.6.1945); **Ulus,** (1.6.1945). Ayrıca bkz. **AT,** Sayı: 138; (Mayıs 1945) ve **BCA CHP K,** [Katalog Numarası: 490 01/5 26 25].

berlerden, CHP Genel Sekreterliği için Mümtaz Ökmen'in, Saffet Arıkan'ın, Âtıf Tüzün'ün, İçişleri Bakanı Hilmi Uran'ın ve Tevfik Fikret Sılay'ın isimlerinin geçtiğini öğrenmek mümkündür.[315]

Fâik Ahmet Barutçu ise, günlüğünde, Esendal'ın istifâsında, Cumhurbaşkanı ile Başbakanın mutâbık kaldıklarını açıklıyor.[316] Barutçu, Esendal'ın yerine Kansu'nun atanmasını da, yine anılarında, şöyle yorumluyor: "Bunun mânâsı itimâdın sarsılmadığıydı. Değişiklik esaslı olmayacak demekti."[317]

Diğer yandan, CHP Genel Sekreterliği'nde yaşanan bu değişim, siyâsî literatürde, parti içindeki liberalleşme eğiliminin yeni bir belirtisi ve kanıtı olarak yorumlanagelmiştir. Bu değerlendirmenin gerçeği ne ölçüde yansıttığını ise, ileride ele alacağım.[318]

---

315 **Cumhuriyet**, (1.6.1945); **Tan**, (1.6.1945); **Vatan**, (1 ve 3.6.1945).

316 Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 725-726.

317 Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 728. Barutçu'ya göre, İnönü, tasfiye hareketini hükûmet ile parti yönetimi arasında paylaştırmıştı: "Kusur ve kabahat, parti ile kabine [hükûmet] âzâları arasında taksim edileceğe benziyor"du. Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 727.

318 Fâik Ahmet Barutçu'nun 23 Kasım 1944 târihli günlüğünde yazılı olanlar, Mahmut Şevket Esendal'ın rejime yönelik değerlendirmesini sunması bakımından anlamlıdır. Esendal, CHP Genel İdâre Heyeti'nde tek-parti rejimi üzerine şöyle demiş: "[CHP Genel Sekreteri] Memduh Şevket [Esendal] Bey, bizim tek-partili rejimimizin tam bir halk idâresi, demokratik bir müessese olarak eksik bir tarafı bulunmadığını, parti kongreleri[nin] halk dileklerini kanalize ettiğini, dileklere hükûmetin verdiği cevapların neşredilmesinin millî murâkabenin güzel bir örneği olduğunu, parti mekanizmasının hükûmeti murâkabe eden bir mekanizma olduğunu, dilekler[in] ve şikâyetler[in] parti kanalından hükûmete ve kânun hâline gelmesi lâzım gelen hususlar[ın da] hükûmetten Meclise intikâl ve Meclisten çıkan kânunların tatbikâtı[nın] da yine parti teşkilâtınca murâkabe edilmek sûretiyle, tam bir halk idâresinin ideal ortamını taşıyan güzel bir organizma vücûda getirilmiş olduğu fikrindedir." Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 705.

Fakat bu değerlendirmenin yalnızca Esendal'ın değerlendirmesi olduğunu düşünmek yanıltıcı olacaktır. Tabiî ki, Esendal'ın rejime yönelik övgüleri, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nunkinden hiç de farklı değildi. Saraçoğlu da, aşağı yukarı aynı zamanlarda, 29 Mayıs 1944 târihinde şöyle demişti: "Her Türk gibi, ben de, Kemâlist rejimin doğruluğuna ve sağlamlığına o kadar eminim ki, er geç bütün dünyâ milletlerinin bizim rejime benzeyen bir rejim etrâfında toplanacaklarına kâniim." Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 356. Görüldüğü gibi, tek-parti rejiminin bu sıradaki tek ve yegâne savunucusunun Mahmut Şevket Esendal olduğunu düşünmek sâdece yanıltıcı olmakla kalmaz, fakat Esendal'a karşı önemli bir haksızlık da olur. Diğer yandan, Barutçu, aynı görüşte değildir. "Tatbikât"ın "parlak" olmadığı kanısındadır. Ona göre, "bizim ekslğimiz, rejimin istikrârını sağlayacak olan millî murâkabenin organizmasını tamamlamayı düşünmemektir." Demek ki, bu sırada rejimin yapısı ile ilgili hiçbir yeni ve farklı düşünce bulunmamaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YAZ

1. ÇİFTÇİYİ TOPRAKLANDIRMA KÂNUNU (II)

Hatırlanacağı gibi, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın TBMM'deki görüşmelerine ara verilmiş ve önce İnönü'nün 19 Mayıs konuşması ve hemen ardından da bütçe yasa tasarısı görüşmeleri gündeme gelmişti. Bütün bu gelişmeler, hükümette bir bakanın değişmesi ile sonuçlanmış ve bu arada CHP Genel Sekreterliği'nde de değişiklik olmuştu.

Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu tasarısı hakkında TBMM'de yapılan görüşmeler ve tartışmalar (II)

TBMM'nin 1 Haziran'daki toplantısında ise, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın görüşülmesine devâm edilir.[1]

Tartışmalar sırasında söz alan Tahsin Bekir Balta, Geçici Komisyon'ca hazırlanan tasarıya düştüğü muhalefet şerhine uygun olarak, tasarının uygulanabilmesi için öncelikle hâlen TBMM'de ilgili komisyonda bekleyen Tapu Kânunu Tasarısı'nın benimsenmesi gerektiğini, ancak bu süretle Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu

1 **TBMM TD,** Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 18, 67. Birleşim, (1.6.1945). Bundan sonra bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmediği takdirde, aynı kaynak kullanılacaktır.

Tasarısı'nın yasalaşmasından sonra, bu yasaya dayanılarak dağıtılacak topraklara tapu da verilebileceğini belirtiyordu. Tahsin Bekir Balta'nın bu itirâzı, Geçici Komisyon Sözcüsü Câfer Tüzel tarafından, Balta'nın önerisine uyulduğu takdirde, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın uygulanamaz hâle geleceği gerekçesi ile reddedilecektir.

Arâzilerin kamulaştırılması ile ilgili 14. madde de yeni tartışmalar yaratır. Ali Münif Yeğenağa, maddenin Anayasanın amacına aykırı olduğunu belirtirken, Recep Peker, maddenin "makabline şâmil" olduğunu ileri sürüyor ve görüşlerini şöyle ifâde ediyordu:

> "Benim düşüncemle, kânun dışı, mûtat dışı ve hukuk dışı bir muameleye tâbi tutmak, büyük bir cemiyet için yerinde olmayan, büyük bir hatâ olur. (...) Demek ki, devletin hukûkî durumuna, mülkiyette emniyete zarar verecek istisnâların tatbikine her bakımdan lüzum yoktur. (...) [Bu maddede], tasarruf hakkını kökünden takyid eden bir zihniyet mevcuttur."

Feridun Fikri Düşünsel de, TBMM'de yaptığı konuşmada, Peker'i destekliyordu:

> "Biz hukûkî bir cemiyet kurmuşuz ve onu, sarsmadan, zedelemeden, hukuk esaslarına dayanarak, inkişâf ettirmek, bizim için hayâtî en büyük kuvvettir. Bu kuvveti zedeleyebilecek olan bir şeyin mevzuatımız arasına girmesi, bu memleketin bünyesinde zedeleme yapar."

Bu eleştiriler, Fâik Ahmet Barutçu tarafından şöyle yanıtlanacaktır: "Efendim, biz burada hukukun icâbları ile realitenin isterlerini bir arada düşüneceğiz. (...) Hukuk esasları ile realitenin isterleri bir arada derpiş edilmiş olur."

Tasarının, Alaattin Tiritoğlu'nun tanımı ile, "memleketimizde toprak meselesini, toprak konusunu hâlledecek olan bu kânunun ana maddesi, temel maddesi" olan 17. maddesi ise, tartışmaların can alıcı noktasını oluşturuyordu. Necmettin Sadak, maddenin Geçici Komisyon'da aldığı şeklin mutlaka değiştirilmesi gerektiğini belirtiyordu:

> "[Onlar], topraklara sâhip köy ağasının kölesidirler. (...) Bizce uygunsuzluğu doğuran sebep, geniş arâzi mülkiyeti değil, arâzi sâhiplerinin mutlaka insan istismârına varmalarındadır. Hükûmetin bu kânunu hazırlamasına sebep, geniş bün-

yeli mülkiyet rejimine son vermek istemesi değil, topraksız çiftçiye toprak dağıtmak istemesidir. (...)

Bir kısım vatandaşları, arâzi mülkiyeti hakkının verdiği feodal otoritenin tahakkümünden kurtarmak vazifesidir. (...) Biz sosyal ahlâk ve siyâsî tekâmül bakımından, toprak dağıtımına bilhassa bu noktadan ehemmiyet veriyoruz. (...) Esâsen, hükûmet tasarısında fazla bulduğumuz kısım, çok basit bir toprak dağıtımı işini çözecek bir yasa olması gereken bu kânuna, tarım ıslâhı meselesinin de karıştırılmış olmasıdır. (...)

Yalnız, bize öyle geliyor ki, tasarıya giren onyedinci madde olduğu gibi kalırsa, kânundan Cumhuriyet ve inkılâp rejiminin beklediği bütün iyi neticeler sıfıra inecektir. (...) Bu şarta göre, toprak sâhibi kılınacak işçilerin sayısı hemen hemen hiç olacaktır. Kaldı ki, onaltıncı madde, bu şartın da gerçekleşmesine engeldir. (...) Bu kânun, topraksız çiftçiye toprak dağıtmak için yapılıyor ve bu hedefi, hiçbir şart ile kaybetmemeli, zayıflatmamalıdır.

Bunun içindir ki, onyedinci maddenin herşeyi birdenbire yok eden o fıkrası silinmelidir. (...) Eser, tam olmalıdır. Onyedinci madde değişmelidir. Hiçbir inkılâbın eksiğe tahammülü yoktur. Kalede gedik bırakmamak gerekir."[2]

Kemâl Tûran ise, tasarının 17. maddesinin, 15 ve 16. maddeler nedeni ile uygulama imkânı bulamayacağını ve bu durumun değiştirilmesi gerektiğini vurguluyordu.[3] Tiritoğlu ve 321 milletvekili, tasarının 17. maddesini yeniden formüle eden yeni bir önerge hazırlamışlardı:

"Topraksız veyâ az topraklı ortakçılar, kirâcılar veyâ tarım işçileri tarafından işlenmekte bulunan arâzi, o bölgede 39. madde gereğince dağıtmaya esas tutulan miktârın kendi seçtiği yerde üç katı sâhibine bırakılmak şartı ile, yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak üzere kamulaştırılabilir. Sâhibine bırakılacak arâzi 50 dönümden aşağı olamaz. Bu madde hükmünün uygulanmasında 15 ve 16. maddeleri hükümleri işlemez. Geçici tarım işçileri hakkında bu hüküm uygulanmaz. İşçinin geçici mevsim işçisi olup olmadığını Tarım Bakanlığı belli eder."

Fâik Ahmet Barutçu, 26, 28 ve 29 Mayıs 1945 târihli günlüğünde, söz konusu önergenin hangi siyâsî atmosferde ve nasıl hazırlandığını, bir hayli siyâsî dedikodu ile birlikte, şöyle anlatıyor:

2 Necmettin Sadak, "Onyedinci Madde", **Akşam**, (27.5.1945); **AT**, Sayı: 138, (Mayıs 1945).
Fâhir Giritlioğlu'na göre, bizzat Tarım Bakanı Hatipoğlu da 17. maddeye karşıydı. Nitekim tasarı, Hatipoğlu seyahatte iken Meclise sunulmuştu. Giritlioğlu, **age**, s. 397-403.

3 Kemâl Tûran, "Toprağa Kavuşacaklar", **Ulus**, (1.6.1945).

"Toprak kânununun [tasarısının] (...) en ruhlu maddesi olan ve toprağı doğrudan doğruya işletmeyerek, üzerinde başkalarını çalıştıranların topraklarının kamulaştırılıp, topraksızlara tevziini hedef tutan 17. maddesinin anlayışlardaki iphâmı, tereddütleri bertaraf edecek bir şekle sokulması için, Reisicumhur [İsmet İnönü] mühim direktifler veriyor.

Toprak komisyonunun [Geçici Komisyon'un] üç aylık çalışmaları ile, tasarı üzerinde yaptıkları birçok kayıtlamaların hükmünden maddeyi kurtarıp, toprak esâretini derhâl bertaraf etmek imkân ve salâhiyetini hükümete veren maddenin yeni şeklini ihtivâ eden bir takrir, Köşkte [Çankaya'da Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nde] hazırlanıyor ve imzâ ettirilmek üzere partide bir toplantı tertip ediliyor.

Bu toplantıya Parti Müfettişleri[4] dâvetli... Kânunun [kânun tasarısının] müzâkeresinde lehinde konuşan bâzı milletvekilleri de çağrılı... Ve partinin bir empozisyonu manzarası vermemek için de işin idâresi Alaattin Tiritoğlu'na verilmiştir. Bugün sabahleyin partide toplandılar. Biz Umûmî İdâre Heyeti âzâları, bir tazyiki işrâp etmesin diye, toplantıya gitmiyoruz. Muavin âzâ Nâfi Âtuf [Kansu]'nun odasında oturuyoruz. Genel Sekreter de [Memduh Şevket Esendal] kendi odasında...[5]

Bu arada toplantı odasından Parti Müfettişleri'nden Dr. Fâzıl Şerâfettin gelerek, içerideki havanın kötü olduğunu, Tiritoğlu'nun beceriksiz, mütecâviz ve mütehakkim sözlerle toplantıyı delice idâre etmekte olduğunu, daha doğrusu idâresizlik içinde bıraktığını, müdahale edilmezse içerideki havanın dâvâya kötü tesir edebileceğini söyledi. [CHP Genel Sekreteri] Memduh Şevket [Esendal] Beye haber verildi ve neticede içeri girilmeyerek, bilâhare Memduh Şevket [Esendal] Bey'in dâvet edeceği yeni bir toplantıda havanın düzeltilmesinin muvafık olacağı mütâlaasına varıldığı sırada, Alaattin Tiritoğlu geliyor. Betbeniz bembeyaz... 'Herşeyi açık konuştum. İş bitti. Sıra takriri imzâya geldi.' Diyor. Takririn de içeride [Parti] Müfettişler[i'n]den Sedat Çumralı'da olduğunu ve imzâ ettirilmekte olduğunu söylüyor. (...)

Bütçe görüşmeleri, Mecliste öğleden evvel ve sonra fâsılasız devâm ederken, bir taraftan da toprak kânununun [kânunu tasarısının] 17. maddesinin yeni şeklini ihtivâ eden takririn milletvekillerine imzâ ettirilmek üzere, Alaattin Tiritoğlu'nun açtığı kampanya, türlü akislerle devâm ediyor.

---

4 CHP Parti Müfettişliği hakkında ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Cemil Koçak, "Tek-Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Parti Müfettişliği", **Târık Zafer Tunaya'ya Armağan**, s. 459-494; Cemil Koçak, "Tek-Parti Döneminde CHP'de Parti Müfettişliği'ne İlişkin Yeni Bilgi(ler)", **Mete Tunçay'a Armağan**, s. 675-681.

5 Bu anlatımdan târih çıkarsamak da mümkündür: Toplantının henüz CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın görevinden ayrılmadan önce yapıldığına bakılacak olursa, bu târih kesinlikle 31 Mayıs'tan önce olmalıdır. Yine aşağıdaki açıklamadan da anlaşılıyor ki, bu târih, yasa tasarısının görüşmelerine ara verildiği 21 Mayıs'tan da önce olmalıdır. Ancak Barutçu'nun günlüğünde 26, 28 ve 29 Mayıs târihlerine kaydedilmiştir. Bkz. Barutçu, **age**, (Cilt: 2).

İstanbul Parti [İl] Reisliği'ne tâyin edilmiş iken, aleyhindeki dedikodular yüzünden bu vazifeye gönderilmemesi neticesinde Tiritoğlu, hissettiği itibarsızlığı, Şef nazarında gidermek ve bu işi bir politikacının sıçrama tahtası hâline getirmek kaygısı ile ve bütün ahlâk kâidelerini ayak altına almak pahasına da olsa, yarattığı garip tezvirat havası içinde faaliyete girişiyor.

İlk jurnali, Umûmî İdâre Heyeti âzâları için veriyor. Cevat Dursunoğlu (Kars), okumadan imzâ edemeyeceğini Alaattin [Tiritoğlu]'na söylemiş ve sonra da imzâ etmeyerek İstanbul'a gitmiş... Fâik Ahmet Barutçu da, (...) Nâfi Âtuf [Kansu]'nun odasında konuşurken alâka ile dinlememiş! Parti Müfettişleri, takriri imzâlatmak için Alaattin [Tiritoğlu]'na yardım etmiyorlarmış! Velhâsıl, başta [CHP Genel Sekreteri] Memduh Şevket [Esendal] olmak üzere, o kânunun [kânun tasarısının] komisyondaki [Geçici Komisyon'daki] müzâkerelerinde olduğu gibi, şimdi de hazırlanan takririn imzâ ettirilmesinde, parti yardımcı olmuyormuş... Bir [tek] Alaattin Tiritoğlu, hummâlı ve yüksek bir gayret içinde bu işi tahakkuk ettirmek için çalışıyormuş!

Bugün partiye gelince, Nâfi Âtuf [Kansu] bana geldi. İnönü, dün akşam, 'Takriri Umûmî İdâre Heyeti âzâları imzâ etti mi? Cevat [Dursunoğlu] imzâ etti mi? [Fâik Ahmet] Barutçu imzâ etti mi?' diye sormuş... Bana takrir imzâ ettirilmek üzere getirilmemiş idi. Takrir, Nâfi [Âtuf Kansu]'nun odasında idi. Getirdiler, imzâ ettim. Cevat [Dursunoğlu]'na İstanbul'a telefon etmişler... O da gelmiş... Fakat Alaattin [Tiritoğlu], 'Artık imzâ edemezsin, çünkü Başvekil [Başbakan Şükrü Saraçoğlu], 'Şefin izni alınmadan Cevat [Dursunoğlu]'na imzâ ettirmeyin' demiş... Kendisi Şefe, Cevat [Dursunoğlu] için 'imzâ etti' diye yalan söylemiş, sonra yalanı meydana çıkmış gibi, bir yığın lâf ettikten sonra, Cevat [Dursunoğlu] da gidip Başvekili [Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nu] görmüş ve olup biteni anlatmış ve sonra da takriri imzâ eylemiş...

Alaattin [Tiritoğlu], takriri kime götürecek olsa, şahsen celbettiği itimatsızlığın ve itibarsızlığın neticesi olarak tereddütle karşılaşınca, bir taraftan mebuslara 'Menfaatiniz imzâ etmektir' gibi sarf ettiği yersiz lâflarla, işi dejenere ederken, diğer yanda da hemen Başvekile [Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na] gidip, bire beş ilâvesiyle jurnal veriyormuş...

[Türk] Hava Kurumu Başkanı Erzurum milletvekili Şükrü Koçak'ı Başbakan [Şükrü Saraçoğlu] çağırıp, Alaattin [Tiritoğlu]'nun kendisine gösterdiği takriri niçin imzâ etmediğini sormuş... O da, Alaattin [Tiritoğlu]'nun sözünü tevsik ihtiyâcını hissettiğinden dolayı imzâ etmediğini, şimdi kendisi söyledikten sonra imzâ etmesi tabiî olduğunu cevâbını verdiğini bana söyledi.

Toprak Kânununun [kânunu tasarısının] 17. maddesinin değiştirilen şekline âid takrir etrâfındaki politika dedikoduları ve ihtiraslı politikacıların Parti Umûmî İdâre

[Heyeti] aleyhindeki tezvirleri devâm ediyor. Fırsat çıktı... Yıkmaya çalışmak ve yerlerine geçmek lâzım... Dâvâ, hep bu...

Kâtibi Umûmî [CHP Genel Sekreteri] Memduh Şevket [Esendal] Bey, güyâ Erzurum mebusu Sâbit [Sağıroğlu] Beye, 'Bu toprak Kânununun [Kânunu tasarısının] içine sıçan Başbakandır' demiştir! Bu sözü, sâbık Ticâret Vekili [Ticâret Bakanı] Mümtaz Ökmen, Başvekile [Başbakan Şükrü Saraçoğlu]'na söylüyor! Maksat âşikâr! Parti [CHP] Umûmî İdâre Heyeti'nde Nâfi Âtuf Kansu'dan başka güvenilir kimse yokmuş... Cevat Dursunoğlu, Umûmî İdâre Heyeti âzâsı olduğu hâlde takriri sabote etmek için imzâ etmemiş! Ve güyâ bana da 'İmzâla' demişler de, takriri sonradan imzâ etmişim!

Dün akşam Cumhurbaşkanının köşkündeki yemeğinde Vekiller varmış... Başvekil [Başbakan Şükrü Saraçoğlu], [Gümrük ve] İnhisarlar [Vekili] [Gümrük ve Tekel Bakanı Suat Hayri Ürgüplü] ve bir de Maarif [Vekili] [Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel], [CHP Genel Sekreteri] Memduh Şevket [Esendal]'ın aleyhinde bulunmuşlar. Bunu, [CHP Genel Sekreteri] Memduh Şevket [Esendal]'ı seven Vekillerden biri haber veriyor. [CHP Genel Sekreteri] Memduh Şevket [Esendal] Beyi, İnönü âdetâ ekarte etmiş gibi, üç günden beri Meclise geldiği hâlde çağırmıyor.

Bugün Mecliste, koridorda kendisine [CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'a] tesâdüf ettim. Elimden tutarak, o ve ben, bir de Nâfi Âtuf [Kansu] (muavin âzâ) İktisat Encümeni'ne girdik. Esen ve körüklenen havayı ve olup bitenleri, [ortada] dolaşan lâfları anlattı. Biz kendisine, Şefe gidip, herşeyi açık açık söylemesini, şahlanan gayretler arkasında gizlenen maksatları ve hakikati ortaya koymasını tavsiye ettik. O, buna taraftâr değil. 'Şef dâvet ederse, giderim' diyor. 'Bu yaştan sonra ben bu dedikoduların içine girecek kadar küçülemem' diyor. 'Alaattin [Tiritoğlu]'nu ortaya atan kim? Kabahat Alaattin [Tiritoğlu'nun] mu? Şef böyle olmasını istemeyecek olsa, işler böyle olur mu? Biz onun yanına kadar fâniyiz. Onun yanında artık kendilerimizi unuturuz. Ben Alaattin [Tiritoğlu]'nun aleyhinde olacak bir şeyi söyleyemem. Karakterim kimse aleyhinde söylemeye müsâit değildir. Başvekili [Başbakan Şükrü Saraçoğlu]'nu görüp, itimat meselesini söylemek ve istifâ mı etmek gerektiğini sormak lâzım.' diyor. Bunları [CHP Genel Sekreteri] Memduh Şevket [Esendal] Bey söylüyor.

Gerek Nâfi Âtuf [Kansu], gerek ben, Şefi ziyâret etmesi ve izahat vermesi taraftârıyız. İsnad karşısındayız. Haksız ve maksatlı dedikodularla çalkalanan bir bayağı politika havası içinde sükûtumuz başka mânâlara da hamledilebilir. 'Niçin anlatmayalım?' diyoruz. 'Tek-parti nizâmında, Şef idâresinde, söz, böyle kesif bir tezvir ve ahlâksızlık içinde âdî ihtiraslar yüzünden ayağa düşerse, ahlâk mefhumu bu derece düşer ve bir ahlâk buhrânı başlarsa, memleketin hâli ve ilerisi ne olur? Ahlâklı, seciyeli, faziletli adamlar bu hava ile mücâdeleye mecburdur.' diyoruz.

[CHP Genel Sekreteri] Memduh Şevket [Esendal] Bey, 'Şef, belki de herkesin durumunu anlamak için deniyor. Dediği budur... 'Şef istemeyecek olsa, bu hava estirilemez.' 'Irkçılık ve Türancılık meselesinde de yine böyle olmuştu. Ben sükûtu tercih ettim ve yanına gitmedim. Sonunda kendisi çağırdı.' Toprak kânununun [kânunu tasarısının] Kamutayda kabûlünden sonra Şefe gidecek ve olup bitenleri sonunda anlatacak... Karârı bu oldu."[6]

CHP Genel Sekreterliği'nde daha önce gördüğümüz değişikliğin nedenlerini açıklığa kavuşturabilmek ve bu değişimde hangi etkenlerin daha ağır bastığını saptamak için, Barutçu'nun günlüğündeki açıklamalar dikkate alınmalıdır.[7] Daha önce de dikkat çekmeye çalıştığım gibi, Barutçu'nun günlüğünden, tasarının 17. maddesine ilişkin önergenin hazırlanması çalışmalarının, CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın görevinden ayrılmadan önceki bir târihte başladığı açıkça görülüyor. Demek ki, tasarının 17. maddesi ile ilgili önerge, Mayıs ayının ikinci yarısında hazırlanmıştı. Ayrıca, Esendal'ın görevinden ayrılmasının nedeni de, bu anlatımdan açıkça ortaya çıkıyor. Esendal'ın çekilmesinin ya da görevinden alınmasının nedeni, siyâsî literatürde birçok kez belirtildiği gibi, parti içi liberalleşme doğrultusunda alınan bir karar gereği değildir. Aksine, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın uzayan görüşmelerinde, partinin desteğini sağlayamama gibi bir suçlama ya da iddiâ söz konusuydu ve Başbakan ve Cumhurbaşkanı, bu konuda Esendal'a olan güvenlerini yitirmiş görünüyorlardı.

Burada dikkati çeken bir başka önemli nokta da, Esendal'ın Şeflik geleneğine olan bağlılığıdır. Bu bağlılık, CHP içindeki siyâsî mekanizmaları bir kez daha gözler önüne seriyor. Esendal'ın Şeflik geleneği söylemine hiç kimsenin karşı çıkmaması da, bu aşamada dahi, parti içinde liberal bir havanın estiğine ilişkin görüş ve iddiâları temelsiz bırakmakta ve bir hayli de zayıflatmaktadır. Zâten Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın gerek hazırlanma ve gerekse görüşme yöntemi, Şeflik geleneğinin devâm ettiğini açıkça gösteriyordu.

Barutçu, günlüğünde, tam da bu aşamada, İnönü'nün, Çankaya'da Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nde, partinin ileri gelen yönetici-

6 Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 721-724.

7 Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 708-728.

leri ile bir toplantı yaptığını ve gerek Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı ve gerekse bütçe görüşmeleri dolayısıyla, muhalefet çizgisinde bulunan milletvekillerine karşı tavır alınmaması gerektiğini vurguladığını açıklıyor. İnönü, bu toplantıda, "serbest seçim"den de söz etmişti.[8]

Barutçu'nun anlattıkları ile dışarıdan görünüm arasındaki çelişki dikkat çekicidir. Eğer Barutçu'nun anlatımı gerçekten de tam bu aşamadaki görüşmelere denk geliyorsa, bu takdirde fiilî politika ile Çankaya'da konuşulanlar arasında bâriz bir çelişki olduğunu belirtmek gerekir.

Görüşmelerin bu aşamasında, tasarının 17. maddesi, tartışmaların ana eksenini oluşturmaya başlayacak ve tartışmalar daha da sertleşecektir.

Câvit Oral, tasarının sâdece 17. maddesine karşı olduğunu, bu hükmün, arâzileri parçalamak sûreti ile, verimin düşmesine ve tarımın teknik yönden geri kalmasına neden olacağına dikkat çekiyor ve söz konusu maddeyi şöyle değerlendiriyordu:

> "17. maddenin (...) *muhteviyâtı o kadar sarsıcı* ve *o derece* şiddetlidir ki, bunun, Türkiye'de toprak emniyeti, iç emniyeti, bu memleketin iktisâdî, zirâî durumu üzerinde yapacağı menfî tesirleri belirtirken... (...) 17. maddenin hükümleri, toprakta hiçbir had ve hudut tanımamaktadır. (...) Bu madde ile biz şahsî teşebbüsün, şahsî sermâyenin tamâmiyle önünü kapamaktayız."

Adnan Menderes, tasarının 17. maddesine ilişkin olarak yeniden söz alacak ve söz konusu maddenin yeniden formüle ediliş biçimine yönelik eleştirileri sırasında, bize tek-partili rejimin gerçekte nasıl işlediği konusunda bilgi verecek ve TBMM'de ilk kez rejimi açıkça ve sert bir şekilde eleştirecektir. Menderes, uzun konuşmasında şöyle diyordu:

> "İşittik ve gördük ki, bu kânunun belkemiği olan hükümleri muhtevî maddenin değiştirilmesini hedef alan bir takrir, elden ele dolaştırılmış, birçok arkadaşlara imzâ ettirilmiş ve toplanan imzâ sayısı da, karar eksériyetini fazlası ile geçmiş bulunuyor. (...)

---

8 Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 716 ve 729-731.
Barutçu'nun anılarından, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'na şiddetle karşı çıkan Emin Sazak'ın dahi, bu toplantılardan en azından birine dâvet edildiğini öğreniyoruz. İnönü, Sazak'ı kazanma çabası içinde görünüyordu. Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 729-731.

Söz almaktan asıl maksadım, bu derece mühim bir kânunun en mühim bir hükmünün, millet kürsüsünde açık olarak konuşulup, tartışması yapılmadan, Meclisten geçirilmek istenmesi vakası üzerinde biraz durmaktır. Gerçekten bu takririn bir neticesi de, ihtivâ ettiği önemli hükümlerin, lehte, aleyhte müzâkere yapılmadan, mûcip sebeplerle, huzûrunuzda ve herkesin önünde incelenip, inandırıcı neticeler belirmeden, kabûlünü bir emrivâki hâline getirmek olacaktır. (...)

Tasarı, her kânun tasarısı gibi, [Geçici] Komisyon'a gitmiş ve oradan huzûrunuza getirilmiş ve normal olarak müzâkeresi yapılmakta bulunmuş iken, ansızın bir takrir ortaya çıkmıştır. (...) Müteşebbis bâzı arkadaşlar, bütün milletvekili arkadaşlara ayrı ayrı başvurmuşlar, partinin, hükûmetin arzusunun bu yolda olduğu ifâde olunmuş [ve hattâ] ilk defâsında imzâdan imtinâ eden bâzı arkadaşlarımıza, ikinci ve üçüncü defâ bile mürâcaat olunmuştur. İşin asıl dikkati çeken tarafı da, hükûmet âzâlarının ve [Geçici] Komisyon'da çalışıp, bu takrirdeki hükümlerin tamâmen aleyhinde söz sözlemiş ve reylerini kullanmış bâzı arkadaşlarımızın da, maalesef bu takrire imzâlarını koymuş olmalarıdır.

Bu takrir hâdisesini, ben devletimizin esas kuruluşuna temel olan prensiplere ve Anayasanın esprisine uygun görmemekteyim. Anayasamızın tamâmen demokratik fikir ve kanaatlerin mahsûlü olduğunda şüphe yoktur. Demokrasinin vâr olabilmesi ise, herşeyden önce millî hâkimiyetin [Türkiye Büyük] Millet Meclisi'nde tam olarak tecellisine ve bunun için de müzâkerelere en geniş yer ve imkân verilmesine bağlıdır. (...)

Halbuki, bu takrir, kânunun en mühim maddesinin müzâkeresini lüzumsuz ve neticesiz hâle koymuştur. Bu hareketin sebeplerine gelince... İlk hatıra gelen sebep, takririn ihtivâ ettiği hükümlerin, Meclisin normal ve serbest müzâkeresine arz olunduğu takdirde, kabûl olunmasının şüpheli görülmesi olabilir. Eğer böyle ise, Yüksek Mecliste açık ve geniş müzâkerenin faydası ve lüzûmu hakkında ve bu yolla varılacak neticelerin, memleket için dâimâ hayırlı olacağında tereddüdümüz var demektir.

Gerçekten çok imzâlı takrir, Mecliste müzâkereyi önlemeyi intâç eder bir harekettir. Ancak, bu sûretle elde edilecek neticenin, çokluğa dayanılarak, mesele etrâfında fikir ve görüşleri bulunan bir kısım arkadaşları, neticesiz kalacağı önceden kat'iyetle mâlûm bir konuşmadan vazgeçmek durumunda bırakmak, kısacası susturmak pahasına elde edilmiş olacağını unutmamak icâb eder.

Demek oluyor ki, Yüksek Mecliste kısa bir zamandır gelişmekte olan açık tartışmanın, hiç değilse bu kânun için mahzurlu olacağı mütâlaa edilmiş bulunmaktadır. Onun için, bu hareketin, halkımızın isteğine ve memleket menfaatlerine uygun olarak geliştirmekte bulunduğumuza şüphe câiz olmayan geniş ve açık ko-

nuşma hamlesinin hızını kesmek mânâsına da alınabileceği, gözden uzak tutulmamalıdır.

Gerek hükûmet tasarısı, gerekse Başbakanın A'dan Z'ye kadar mutâbık bulunduğunu hükûmet nâmına ifâde eylediği [Geçici] Komisyon metninin hükümleri ile, bu takrirdeki hükümler arasında çok esaslı fark vardır. Onun için, hükûmetin tamâmen mutâbık bulunduğu [Geçici] Komisyon metninden ayrılarak, bu derece esaslı bir değişiklik yapılmasının istenmesinde, kânunun şimdiye kadar olan müzâkerelerinde ileri sürülen bâzı mütâlaaların aksi tesir doğurduğunu kabûl etmek zarûreti hâsıl olur.

Takririn nasıl hazırlandığı meselesine gelince... Hükûmetin [Geçici] Komisyon ile mutâbık bulunduğu metin müzâkereye esas bulunduğundan, bu takririn hükûmet tarafından tahrik olunmadığını kabûl etmek gâyet mantıkî olurdu. Fakat vâkıa böyle değildir... Bu takrir, kendiliğinden [ortaya] çıkmış değil... Hükûmetin arzusu ile vücut bulmuştur. O hâlde, onbeş senedir hazırlandığı anlatılan bu kânun etrâfında, hükûmetin kısa zaman içinde sık sık fikir değiştirdiğini görüyoruz demektir. Çünkü, yukarıda işâret ettiğim gibi, hükûmetin [Geçici] Komisyon ile mutâbık kaldığı hükümler başka, şimdi bu takrir ile ileri sürülmekte olan hükümler ise bambaşkadır. Bundan anlaşılan, toprak kânununun ana hükümleri üzerinde hükûmetin sarih ve kat'î kanaatler taşımamakta olmasıdır. (...)

Bunların tekrârı ve usûlleşmesi ise, Anayasanın mânâ ve rûhunu rencide eder. Hele tek-parti olarak kaldığımız müddetçe bu hâl, daha mahzurlu sayfalar [safhalar] gösterebilir. Gerçi teşrîî hayâtımızda, üzerinde müzâkere lüzumsuz görülecek açıklıktaki meselelerde, çok nâdir dahi olsa takrirler hazırlandığı vâkidir."

Görüldüğü gibi, Menderes, TBMM'de yaptığı ilk konuşmadan tamâmen farklı olarak, bu kez, öncelikle tasarının teknik ya da iktisâdî yönleri üzerinde durmuyor, fakat aksine, yeni önerge dolayısıyla, artık tek-partili rejimi şiddetle eleştiren bir konuma sürükleniyordu. Menderes, bu konuşmasında, ilk kez, 1924 Anayasası'nın demokratik ve birden çok partili hayat için uygun olduğunu, ancak tek-parti döneminde Anayasaya aykırı olarak kabûl edilen yasaların değiştirilmesi gereğinden söz ediyordu. Dikkat edilirse hemen fark edilecektir ki, bu görüş, Dışişleri Bakanı Hasan Saka ile Zekeriyâ Sertel'in ve Sabiha Sertel'in, yâni *Tan* gazetesinin görüşüne tamâmen uygundu. Menderes'in Anayasal bir sorun olmadığını, fakat esas sorunun tek-parti döneminde Anayasaya aykırı olarak kabûl edilen bâzı yasalardan ileri geldiğini ileri

süren görüşü, hatırlanacağı gibi, *Tan* gazetesinin temel görüşüydü. Menderes, tek-partili rejim içinde kalındığı takdirde, ortaya çıkabilecek sorunların daha derin olacağından da söz ediyordu ki, bu aşamada, bu türden bir telâffuz, hayli cesur sayılırdı.

Menderes, konuşmasının ikinci kısmında ise, söz konusu maddenin yeni formülasyonu sonucunda ortaya çıkabileceğini düşündüğü sorunları şöyle özetliyordu:

> "Bu *takririn ana hedefi, kirâcılık veyâ ortakçılıkla işletilen bütün* işletmeleri tasfiye olduğu kadar, düzenli ve sürekli işletiliyor dahi olsa, genişliği 50 dönümden fazla olan ve sâhipleri tarafından, bizzat değil, kısmen dahi olsa, amele çalıştırmak yolu ile işletilen bütün küçük işletmeleri dahi tasfiye etmektir. (...)
>
> Topraksız çiftçiyi toprak sâhibi yapmak amacının, bizi. istihsâlimizi, zirâî kalkınmamızı ve mülkiyet nizâmımızı bu derece menfî tesirler altında bırakacak hadlere kadar gitmeye zorladığını iddiâ etmeye, ölçü ve bilgi müsaade etmez. (...)
>
> Ölçü ve kriteryum dahi olmaksızın, çok küçük miktarlara kadar arâzi mülkleri üzerinde Tarım Bakanlığı'na bu derecelerde tasarruf edebilmek salâhiyeti vermek ve buna karşı yurttaşı adî ve kazâî teminattan bile mahrum bırakmak, hukuk esâsâtı ile, hukûku devlet mefhumu ile aslâ telif olunmayacak bir zihniyetin ifâdesi olur. (...) 50 dönümden fazla arâzi sâhibi her yurttaş, hiç değilse nazârî olarak, bundan sonra Tarım Bakanlığı'na vereceğimiz bu salâhiyetin tehdidi altında yaşayacak demektir. (...) Bu takrir aynen kabûl olunduğu takdirde [ise], [sâdece] orta işletmeler değil, küçük işletmelerin birçoğu dahi kendilerini tam bir emniyetsizlik içinde hissedeceklerdir. (...)
>
> Toprak reformlarında iktisâdî icâbları bir tarafa bırakarak ve işi münhasıran politika cephesinden ve bir içtimâî adâlet konusu olarak [ele] almak ve (...) müfrit hadiere kadar gitmek taraflısı olanlar bulunduğu gibi, iktisâdî ve zirâî gerçekleri ön plâna alarak, meselenin serinkanla mütâlaa edilmesi ve mûtedil ölçülerin ve barışık tedbirlerin taraflısı olanlar da vardır. Kabûl etmek lâzımdır ki, şiddetli tedbirlere ve müfrit hadlere kadar gitmek taraflısı olanların durumları kolaydır ve ne derlerse desinler, birçoklarına karşı, büyük kütlenin menfaatlerini koruyor görünmek mazhâriyetindedirler. Asıl zor olan. toprakla alâkalı zümrelerin menfaatleri bakımından değil, meselenin gerçeklere dayanılarak ve memleketin umûmî nizam ve menfaati ve kalkınması bakımından mütâlaasına taraftar olanların durumudur. Bu yoldaki mütâlaalar, derhâl topraksızlara toprak verilmesini istememek, birkaç bin mülk sâhibinin menfaati için, milyonlarca serfi topraktan mahrum bırakmakta devâma taraftar olmak mânâsına alınarak karşılanmaya çok müsâittir. (...) Derhâl

söylemeliyim ki, esas itibârî ile toprak kânununa muarız bir arkadaşınız aslâ değilim. Fakat topraksız çiftçiyi topraklandırma dâvâsında, kamulaştırmayı 50 dönüme kadar indiren çok müfrit tedbirlerin aleyhtârıyım.

Bir taraftan çiftçiyi toprak sâhibi yapmak, diğer taraftan zarûret olmadıkça istihsâl düzenini bozmamak, hele memleketimizde çok mümkündür ve [Geçici] Komisyon'ca hazırlanan metin, maksadı temine kâfidir kanaatindeyim. [Geçici] Komisyon'ca hazırlanan metinde olduğu gibi, büyük arâzi mülklerinin 2.000 dönüme kadar tamâmen parçalanmasına, 2.000 dönümden aşağı olanlardan ortakçılık veyâ kirâcılıkla işletilenlerin ve hattâ sâhibi tarafından işletiliyor olsa dahi, içinde yerleşmiş amele bulunanların 500 dönüme kadar kamulaştırılması kabûl edilince, [küçük mülkiyet], esâsen Türkiye'de çok hâkim bir duruma geçecek ve büyük ve orta mülk, hemen [hemen] tamâmen denecek derecede ortadan kalkmış olacaktır.

Bu itibarla, son hazırlanan takriri, maksadı çok aşan ve zararlı olmak sahasına giren bir ifratta görmekteyim. (...) [Zâten] Türkiye'de küçük işletme tamâmen hâkim nispettedir. Onun için, bizi bu yönde zorlayan sebepler mevcut değildir. (...) Zirâî reform adı altında, daha çok uzun yıllar zâti istihsâl devrinde kalmaya mahkûm ve hep birbirine benzer basmakalıp işletme şekilleri ile, toprağı dağıtıp parçalamak, dünyânın dün gitmekte olduğu ve bugün terk edilmek üzere bulunan bir yolda yürümeye başlamak olacaktır. (...) Şahsî teşebbüsün toprak sahasından tamâmen uzaklaşmasına müntehi olan bir yolun tâkibinden çekinmek gerekir. (...)

Türkiye'de ne serf vardır, ne de servaj... Topraksız çiftçi sayısı da iddiâ edilmek istenilen rakamların çok dûnundadır. Bunların toprak sâhibi kılınması her zaman mümkün[dür] ve bunun için hiç de ileri sürülen yıkıcı ve dağıtıcı tedbirlere ihtiyaç yoktur. (...) Hulâsa, bahis mevzuu olan takririn tertip tarzını demokratik esaslarımıza uygun görmemekte ve takriri muhtevâsı itibârî ile zararlı bulmaktayım. (...)

İleri sürdüğüm fikirlerimle beni toprak kânunu aleyhinde bir arkadaş olarak tanımanıza da imkân görmemekle müsterihim. Çünkü, evvelce hükümetin de tamâmen birleşmiş olduğu toprak kânunu komisyonunun [Geçici Komisyon'un] hazırladığı metnin, gâyet ehemmiyetsiz bir farkla, taraftârı ve müdâfii bulunduğumu da defâlarca ifâde etmiş bulunuyorum."

Menderes'in bu uzun konuşmasının ardından, Besim Atalay, tartışmaları şöyle özetliyordu:

"Cumhuriyet kurulalı beri birçok inkılâplar geçirdik. Yazı inkılâbı, şapka inkılâbı, kânunu medenî inkılâbı... Birçok medeniyetler yaptık, inkılâplar yaptık. Toprak inkılâbına gelince, işin rengi değişti. (...) Keseye dokunur, keseye... Zannedersem, fazla bağırtı da, keseye dokunduğu içindir."

Emin Sazak ise, bu konuşmayı şöyle yanıtlıyordu: "Konuşmamda, hissîyâtımda, toprakla alâkamın tesiri olmadığını [olduğunu] inkâr edersem, yalan söylemiş olurum."

TBMM'de, ileride görüleceği gibi, sıkıyönetimin uzatılması karârından hemen sonra, aynı gün, 4 Haziran'da, yeniden tasarı üzerindeki görüşmelere geçilir. Aynı gün, Hüseyin Sâmi Coşar, tasarının 17. maddesine muhalefet edilmemesini istiyordu.[9] Nâdir Nâdi de, tasarının 17. maddesini destekliyordu.[10]

Hikmet Bayur, TBMM'de yaptığı konuşmada, tasarının 17. maddesi ile, "toprak mülkiyeti"nin "bâzı şartlar altında, hiç denecek kadar" zayıfladığını belirterek, tasarının, bu madde dışında, kabûl edilebileceğini belirtiyordu.[11]

Alaattin Tiritoğlu, hükümetçe hazırlanan tasarının Geçici Komisyon'da değiştirildiğini, ancak bu değişikliğin tasarının uygulama imkânını ortadan kaldırdığını ileri sürüyor ve Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun, bu gelişme üzerine, Geçici Komisyon'un son toplantısına katılarak, 17. maddeyi yeniden formüle ettiğini açıklıyordu. Tiritoğlu'na göre, tasarı TBMM'ye sunulduğunda, bu formülasyonun da yetersiz kaldığı anlaşılmış ve bu nedenle yeni bir önerge hazırlanmıştı. Tiritoğlu, TBMM'de yaptığı konuşmada, tasarının karşılaştığı direnişi şöyle yorumluyordu:

> "Şurasını bütün millet huzûrunda açıkça söylemek isterim ki, bu tasarı, [Geçici] Komisyon'a geldiği günden beri, [Geçici] Komisyon'u teşkil eden bâzı arkadaşlar tarafından, gâyet dikkatle ve ince bir tâkiple [baltalandı]. (...) Fikir[ler] ve prensipler, bir maksadı mahsusla, bâzı usûller ve formaliteler arkasına gizlenerek, müdâfaa edilmeye kalkışılarsa, yenilmeye mahkûmdur[lar]. (...) Adnan Menderes arkadaşım, (...) bu kânun tasarısının [Geçici] Komisyon'da ve bir gün de Meclise intikâlinden sonra resmî sözcüsüydü. Bu sayın arkadaş, üç ay [Geçici] Komisyon'da kânunu işlemez hâle getirmek için ince ve zarif zekâsını kulladıktan sonra, Başbakanın 17. madde hakkındaki müdahaleleri üzerine, bir usûl meselesini ele alarak muhalefete geçti."

Dikkat çekici olan nokta, Tiritoğlu'nun bu konuşmasından sonra, görüşmelerin düpedüz siyâsî bir içerik kazanması ve tartışma-

9 Hüseyin Sâmi Coşar, "17. Madde", **Ulus**, (4.6.1945).

10 Nâdir Nâdi, "17. Maddenin Kopardığı Fırtına", **Cumhuriyet**, (3.6.1945).

11 **TBMM TD**, Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 18, 68. Birleşim, (4.6.1945). Bundan sonra bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmediği takdirde, aynı kaynak kullanılacaktır.

ların yönünün değişerek, bizzat Adnan Menderes'i hedef almaya başlaması ve sertleşmesidir.

Mümtaz Ökmen de, Geçici Komisyon'un çalışmalarını eleştiriyor ve tasarının aleyhinde olduğunu açıklıyordu. Recep Peker'in, Tiritoğlu'nun Geçici Komisyon'un çalışmalarını eleştirmesi ve komisyonu suçlayıcı sözlerine sert tepki göstermesi üzerine Tiritoğlu'nun Meclisi terk etmesi, siyâsî atmosferin gerginliğini gösteriyordu. Ancak, bu sert tartışmalar da, görüşmelerin uzamasına engel olamayacaktır. Emin Sazak, tasarı için, "memlekette hakikaten bir huzursuzluk yaratır. (...) [Tasarı], bu memleketin siyâsetine, [bu] memleketin iktisâdiyâtına tamâmen muzırdır. Allah, muinimiz olsun..." şeklinde konuşurken, Hikmet Bayur da, "bir had tâyin edelim ki, onun altında toprak mülkiyeti de ilişilmez bir hak olsun..." diyordu.

Tarım Bakanı Şevket Râşit Hatipoğlu, tasarının Nazi taklidi olduğu yolundaki iddiâları ve suçlamaları reddederken, "Bir arkadaşımızın zannettiği gibi, bu kânun, sâdece iktisâdî ve teknik bir kânun değil, tamâmiyle reel, hayâtımızı değiştirecek bir inkılâp kânunudur. Benim bu kânun hakkındaki telâkkim budur." şeklinde konuşuyordu. Diğer yandan, Hatipoğlu, Sazak ve Bayur'un mülkiyete yönelik bu girişimin, tarımsal alandan sonra diğer alanlara da sirâyet edip etmeyeceği konusundaki endişelerini de, şu sözlerle gidermeye çalışıyordu: "Bu reform, [sâdece] toprağa mahsustur."

TBMM'deki tartışmaların bu aşamasında, Başbakan Şükrü Saraçoğlu söz alacak ve Hikmet Bayur'un son zamanlarda hükûmeti sürekli olarak eleştirmesini kınayarak, tasarıyı şöyle değerlendirecektir:

> "Üzerinde konuştuğumuz toprak kânunu tasarısı, esaslı bir inkılâp kânunudur. (...) Böyle bir kânunun, münâkaşasız, gürültüsüz, patırtısız çıkmayacağına daha evvelden [de] kâni bulunuyordum. Hattâ, daha şimdiden kanaatim odur ki, [kânunun] tatbikâtında da, birçok gürültülerle, şikâyetlerle karşı karşıya kalacağız. Birçok gürültü ve patırtı olacaktır."

Saraçoğlu'nun bu sert konuşmasından sonra, Bayur'un 17. maddenin Geçici Komisyon'a iâdesine ilişkin önergesi oylanacak ve önergenin reddinden sonra, 17. madde, herhangi bir değişikliğe uğramaksızın, son hâli ile kabûl edilecektir.

Zekeriyâ Sertel ise, 17. madde üzerindeki tartışmalar konusunda görüşlerini açıklarken, her iki tarafın da haklı olduğu yönlere işâret ederek, orta işletmelerin parçalanmaması gerektiğini savunuyor ve kooperatifleşmeye gidilmesi gerektiğine işâret ediyordu.[12]

17. maddenin kabûlünden sonra, üzerinde yoğun tartışmalara neden olan bir başka konu da, kamulaştırma bedellerinin saptanmasına ve ödenme şekline ilişkindi. "Asıl dâvâ, toprak sâhiplerine verilecek bedel meselesidir" şeklinde konuşan Recep Peker, arâzilerin gerçek değerleri üzerinden kamulaştırılmasını istiyordu[13]:

> "Toprak sâhiplerine muhik ve mâkûl bir bedel vermek, bilhassa husûsî şahıslara muhik ve mâkûl bir bedel vermek, adâlet icâbıdır. (...) Husûsî şahıslara âid arâzide, vergi kıymetinin esas olarak alınmasına ve misillerin kaldırılmasına, fakat bu kıymete itirâz hakkının vatandaşa verilmesine taraftârım ve bunda zarûret görüyorum."

Tayfun Sökmen de, tasarı ile birlikte toprak sâhiplerine karşı değişen bakış açısını şöyle dile getiriyordu:

> "[Daha] düne kadar bir kısım vatandaşlardan toprakla *iştigâl* ve *geçimini* temin edenler de sevilir, sayılır [ve] inanılır, güvenilir insan telâkki edilir ve görülürdü. Şimdi bunlar, istisnâsız olarak, âdetâ fenâ bir zümre ve bir sınıf olarak [görülüyorlar]."

Uzun tartışmalardan sonra, 45. madde de, Şükrü Sökmensüer'in önergesi üzerine değiştirilecek ve "toprak tahvillerinin 1.000 Lira'lık kısmı[nın] kamulaştırmayı tâkip eden yıl içinde peşin olarak aynen" ödenmesi benimsenecektir.

Diğer maddeler üzerindeki tartışmasız, sönük ve önemsiz görüşmelerden ve yine bâzı maddelerde yapılan önemsiz değişikliklerden sonra, tasarının ilk görüşmesi bu şekilde tamamlanır.

Mümtaz Fâik Fenik, "bu, bir tarım reformu olduğu kadar, ileriyi gören sosyal bir reformdur" diyor ve tasarının toprak sâhibi bâzı CHP'lilerin menfaatine aykırı düştüğü için eleştirildiğini ileri sürüyordu.[14]

---

12 Zekeriyâ Sertel, "17. Madde Etrâfında İki Cereyân", **Tan**, (6.6.1945).

13 **TBMM TD**, Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 18, 69. Birleşim, (5.6.1945). Bundan sonra bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmediği takdirde, aynı kaynak kullanılacaktır.

14 **Ulus**, (6.6.1945).

Tasarının ilk görüşmesinin tamamlanmasından hemen sonra, Zekeriyâ Sertel, bir kez daha, tasarının eksik yönlerine dikkat çekiyor ve Çiftçi Ocakları gibi Nazi Almanyası'ndan alındığını ileri sürdüğü hükümlerin, Geçici Komisyon tarafından tasarı metninden çıkarılmasını olumlu bulduğunu açıklıyordu.[15] *Cumhuriyet* gazetesinin de tasarının TBMM'deki görüşmelerine geniş yer ayırdığı görülüyordu.[16]

Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın ikinci görüşmesi, yaklaşık bir hafta sonra, 11 Haziran'da TBMM'de yapılacak ve verilen birkaç değişiklik önergesinin reddedilmesinden sonra, tasarı, üzerinde başkaca bir görüşme ve tartışma yapılmaksızın oylanacak ve oylamaya katılan 345 milletvekilinin oybirliği ile kabûl edilecektir. Bu önemli oylamaya tam 104 milletvekili katılmamıştı.[17] Bu milletvekilleri arasında, Adnan Menderes, eski Başbakan Celâl Bayar, Feridun Fikri Düşünsel, Muhittin Baha Pars, Emin Sazak, Refik Koraltan, Refet Bele, Kâzım Karabekir, Fuat Köprülü, Hikmet Bayur ve Câvit Oral da vardı.[18]

Aslında bu durum, tek-partili rejimin olağan işleyişinin bir başka belirtisiydi. Nitekim, TBMM'deki ve dolayısıyla da CHP'deki muhalefet, kendisini zaman zaman bu şekilde, yâni oylamaya katılmayarak belli ederdi.[19] Bu açıdan yaklaşıldığı takdirde, Çiftçi-

---

15 Zekeriyâ Sertel, "Toprak Reformu Meclisten Geçti", **Tan,** (8.6.1945). Ayrıca bkz. Esat Âdil Müstecaplıoğlu, "Yerli Meseleler 1: Türk Köylüsünün Bugünkü Durumu", **Tan,** (7.6.1945); Nâdir Nâdi, "Toprak Kânunu Meclisten Çıkarken", **Cumhuriyet,** (6.6.1945).

16 **Cumhuriyet,** (1-6.6.1945).

17 **TBMM TD,** Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 18, 72. Birleşim, (11.6.1945). Ayrıca bkz. Keesing's, (1945/7293); Goloğlu, **Millî Şef Dönemi,** s. 315-343 ve 355-363; Karakuş, **İşte Ankara,** s. 70-74; Aydemir, **İkinci Adam,** (Cilt: 2), s. 291-310 ve 318-346; Aydemir, **Menderes'in Dramı?,** s. 121-135; Giritlioğlu, **age,** s. 397-403; Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş,** s. 34; Baskın Oran, "İç ve Dış Politika Açısından İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'de Siyâsal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", **SBFD,** Cilt: 24, Sayı: 3, (Eylül 1969), s. 246-249; Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayâta Geçiş,** s. 11-13; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye,** s. 78-84; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları,** s. 200; Kara, **age,** s. 254-272; Barutçu, **age,** (Cilt: 2), s. 734.

18 **TBMM TD,** (aynı yerde), (11.6.1945).

Diğer yandan, yasanın kabûl ve onay târihinden sonraki ilk pazar gününün tüm yurtta Toprak Bayramı olarak kutlanmasına ilişkin öneri de benimsenecektir. **TBMM TD,** (aynı yerde), (11.6.1945). Toprak Bayramı Kânunu, 15 Haziran 1945 târihinde TBMM'de kabûl edilecektir. Toprak Bayramı Kânunu Tasarısı'na ilişkin olarak hazırlanan İçişleri Komisyonu Raporu'nda, Toprak Bayramı'nın "halkçı ve devrimci zihniyetimizin bir yeni belirtisi" olacağına işâret edilmişti. **TBMM TD,** Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 18, 74. Birleşim, (15.6.1945). Yasanın kabûlünden sonra, kırsal alanda Halkevleri aracılığı ile yapılan kutlamalar için bkz. **AT,** Sayı: 139, (Haziran 1945). CHP'nin kutlamalarla ilgili tâmimlerine ise, ileride yeniden yer vereceğim.

19 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 2), s. 126-134 ve 365-545.

yi Topraklandırma Kânunu Tasarısı görüşmelerinin ve tartışmalarının önemini ve anlamını, özellikle siyâsî üslûp farkını tamâmen göz ardı etmemekle birlikte, bu tasarının tek-partili rejimin sonunun başlangıcını oluşturduğunu belirtmek de, hiç kuşkusuz mübâlâğâlı bir tutum olur. En azından şunu söylemek mümkündür: Söz konusu muhalefet, basında ve kamuoyunda, hiçbir şekilde tek-partili rejimin sonu olarak değerlendirilmemiştir. Aksine, tek-partili rejimin kendi içindeki genişlemesi açısından bir başlangıç olarak yorumlanmıştır. Bu tasarı, bu türden bir radikal reforma karşı, TBMM'de ve CHP içinde, zaman zaman örneklerini Millî Şef döneminde dahi gördüğümüz bir muhalefetin bir kez daha oluşmasına neden olmuştu. Bu kez fark, tartışmaların sâdece CHP Meclis Grubu içinde kalmayıp, rejim tartışmasına kadar da uzanan, bu türden bir odak noktasına da dirsek temâsında bulunan bir üslûp içinde, üstelik kamuoyunun önünde yapılıyor olmasıydı. Nitekim Necmettin Sadak, görüşünü, "denebilir ki, [Türkiye Büyük] Millet Meclisi'nde, sosyal düşünce ve inançları büsbütün ayrı, tam bir muhalif parti bulunsaydı, toprak kânunu, daha açık çatışmalara yol açamazdı" şeklinde ifâde edecektir.[20]

Bununla birlikte, dikkat edilmesi gereken bir başka önemli nokta da, sonuçta, söz konusu muhalefetin, yıl başında tartışılan Şirketi Hayriye'nin devletleştirilmesi örneğinde olduğu gibi, açıkça red oyu kullanabilmesinin, bu aşamada bu kez artık mümkün olamamış olmasıdır. Hükümete karşı güvensizlik oyu kullanan üyeler de dâhil olmak üzere...

Oylamaya katılmayan üyeler göz önüne alındığında, muhalefetin gücü ortaya çıkıyordu. TBMM üyelerinin çok önemli bir kısmı, tasarıya karşı olduğunu açıkça gösteriyordu. Buna karşılık, oylamaya katılmayan milletvekilleri arasında, tasarıya karşı sert eleştirilerde bulunan üyeler olduğu gibi, görüşmeler ve tartışmalar sırasında hiç söz almamış üyeler de bulunuyordu. Yâni muhalefetin bir kısmı, ama küçük bir oranı sesli, çok daha geniş bir oranı ise, geleneksel bir şekilde sessizdi. Muhalefetin türdeş olduğu da söylenemezdi. Oylamaya katılmayan grup içinde yer alan tanınmış isimler arasındaki tek ortak payda, herhâlde sâdece bu tasa-

20 Necmettin Sadak, "Türkiye Cumhuriyeti Târihine Şeref Verecek Bir Eser", **Akşam**, (13.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945).

rıya karşı çıkmaktı. Bunun dışında, bu aşamada, mevcut muhalefetin ikinci ve daha geniş bir ortak paydası olduğunu düşünmek, yanıltıcı olacaktır. Bununla birlikte, en azından, ileride görüleceği gibi, "Dörtlü Takrir"in sâhibi dört milletvekilinin (Bayar, Menderes, Köprülü ve Koraltan'ın) ortak bir payda oluşturdukları kesindi. Ancak, diğer muhalif milletvekillerinin bu ortak paydada yer aldıklarını gösteren hiçbir belirti yoktur.

Metin Toker, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nı şöyle değerlendiriyor: "Meclis içindeki muhalefetin ilk defâ elle tutulur şekilde örgütlenmesinin fırsatını verdi. (...) Fakat bir siyâsî muhalefet daha önceden belirmişti ve bunun çekirdiğini [de] Celâl Bayar teşkil ediyordu."[21] Toker'in bu değerlendirmesine ancak kısmen katılmak mümkün görünüyor. Gerçekten de parti ve Meclis içinde görülen muhalefet, bu tasarı vesilesiyle bir varlık hâline gelmişti. Ancak, "muhalefetin çekirdeği"nin Bayar tarafından oluşturulduğunu söylemek güçtür. Aksine, görüldüğü gibi, bu aşamaya kadar Celâl Bayar, siyâsal plânda henüz ön plâna çıkmak bir yana, muhalefet içinde ismen bile yer almış sayılamazdı. Aksine, ön plânda hep Menderes, Köprülü ve Koraltan vardı. Hattâ, en az bunlar kadar ismi geçen üyeler, Bayur, Sazak ve Peker idi. Bu isimler, basın aracılığıyla kamuoyuna da tanıtılmışlardı. Bayar ise, henüz en geri plânda duruyor denilebilirdi.

Görünen odur ki, 1944 yılının özellikle ikinci yarısında Meclis'te ve CHP Meclis Grubu'nda ortaya çıkan tartışmalar, araya giren kesintiden sonra, bu aşamada yeniden canlanmıştı. Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı, en azından CHP içindeki ayrışmayı güçlendirdi ve derinleştirdi. Ayrışmanın gerekçelerinden biri oldu, fakat yeni şekillenmekte olanı tâyin etmekten de uzaktı. Bu bakımdan, muhalefetin oluşumu açısından dönemin önde gelen yasa tasarılarının önemine işâret etmek gerekir. Ancak bu aşamada ayrışmanın istikâmeti henüz tamâmen belirsizdi.

Tasarıya karşı çıkan üyeler, bir ilke sorunu yaratmamaya özen göstermişlerdi. Muhalefet, tasarıya karşı teknik bir yaklaşım sergilemeye çalışmış, daha doğrusu böyle bir görüntü arkasında bulunmayı tercih etmişti. Büyük bir ihtimâlle zâten başka türlüsü

21 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 51.

de elinden gelmezdi. Tasarının esas sâhipleri ise, bunu hemen anlamışlardı ve konunun politik özünü ortaya koymaktan çekinmemişlerdi. Bu açıklık karşısında muhalefet de, en azından politik tepkisini göstermek zorunda kalmıştı ki, amacının bu olduğu açıklıkla belli değildir. Bu tartışma, 17. madde dolayısıyla konunun politik yönüne temâs ettikçe, bu kez de muhalefet en azından rejim sorununa da değinmek ihtiyâcında bulunmuştu. Muhtemelen karşısında bu denli dişli bir muhalefet bulacağını hesâp etmeyen tasarının sâhipleri de, işin başında konunun politik ve sosyal yönlerini perde önüne getirmek niyetinde değillerdi. Fakat onlar da muhalefetin tavrı nedeniyle buna mecbur kalmışlardı.

Aslında tasarı, vâr olan muhalefeti bir kez daha belirginleştirmekten öteye gitmemişti. Tasarı, onu yaratmadı, fakat açığa çıkmasına vesile oldu. Hattâ kristalize de etti. Belki güçlendirdi, kimlik bulmasına katkıda bulundu. Bu tartışmalar nihâyet tek-partili rejimde görülen türden değildi. Fakat iktidar sâhipleri, muhalefete o kadar sert yüklendiler ki, sonunda muhalif üyeler dahi, bu kez red oyu kullanma cesâretini kendilerinde bulamadılar. Âdetâ siperlerine geri döndüler. Bu tasarıdan sonra, ileride göreceğimiz gibi, bir süre için Meclis yeniden eski günlerine geri dönecek ve canlı tartışmalara bir süre için ara verilecektir. Bu, tek-parti Meclisine avdet anlamına geliyordu. Bundan sonra Mecliste görüşülen yasa tasarılarına ilişkin tartışmalar ve görüşmeler, hiçbir zaman bu canlılığı yakalayamayacaktır.

Son olarak, Hilmi Uran'ın, yıllar sonra anılarında, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu'nu nasıl değerlendirdiğine işâret etmek istiyorum:

> "Böyle bir kânunu çıkarmak da, aynı zamanda memleketimizin iç bünyesini lâyıkı ile bilmemek veyâhut da onu bilmiyor görünmek demekti. Nitekim, sırf bu son sebep yüzünden, kânun Meclisten âdetâ zorlanarak çıkarılabilmişti ve kânunun çıkabilmesi için Başvekil [Başbakan Şükrü] Saraçoğlu, husûsî gayretler sarfına mecbur olmuştu.
>
> Kânun Meclisten çıktıktan sonra, [Cumhuriyet] Halk Partisi aleyhtarları bunu silâh olarak ele almışlar ve hükümetin bu kânunla büyük arâzi sâhipleri[nin] elinden bir kısım arâziyi almak istediği yolunda geniş propagandalar yaparak, büyük arâzi sâhiplerini yer yer aleyhimizde kazanmışlardı. Halbuki yurdumuzda, hiç sâ-

hipli arâziye dokunmaya lüzum kalmaksızın da, topraksız vatandaşlara dağıtılabilecek heryerde birçok arâzi vardır. (...)

Büyük arâzi sâhipleri[nin] elinden, icâbında topraklarından bir kısmının istimlâk edilerek alınacağı şeklinde kânuna bir hüküm koymak, yurtta devamlı bir huzursuzluk yaratmış ve büyük arâzi sâhiplerini aleyhimize çevirmişti. Eğer kânun, arâzi darlığı çekilen bâzı memleketlerde yapılageldiği gibi, bizde bir toprak rejimi tatbikine gidiliyormuş gibi bir heves gütmeksizin çıkarılmış ve bâzı vatandaş[ların] topraklarına el konulacağı endişesini yaymamış olsaydı, aleyhimizde bir parti silâhı olarak kullanılmayacak ve vatandaşlara da yine heryerde bol bol toprak verilmiş olacaktı.

Kanaatim odur ki, biz bu kânunla, ciddî hiçbir lüzum yok iken, sâdece bir üzüntü olarak, ortalıkta, 'İşte, biz de bir toprak rejimine gidiyoruz' zannını ve endişesini uyandırdık ve hiçbir faydasını görmeyerek, onun da sâdece zarârını çektik durduk."[22]

CHP yönetiminin Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın kabûlünden sonra parti teşkilâtına ilettiği bir tâmim, bu sırada CHP yönetiminin yasa karşındaki tutumunu belli etmektedir. CHP'nin topluma iletmek istediği mesaj, bu tâmimde açık bir şekilde kendisini göstermektedir.

CHP Genel Sekreter Vekili Nâfi Âtuf Kansu, 6 Haziran 1945 tarihinde, CHP İl İdâre Kurulu Başkanlıkları'na hitâben kaleme aldığı bir tâmimde,[23] "Toprak Kânunu'nun Büyük Millet Meclisi'nce kabûlü gününün yurt içinde bir şenlikle karşılanması[nın] düşünül"düğünü bildiriyordu. Buna göre, "Halkevleri'nde ve Halkodaları'nda yapılacak toplantılar, mümkün olduğu kadar açık meydanlarda yapılacak ve toplantıya her sınıf vatandaşın iştirâk etmesine önem verilecekti." "Bu toplantılarda, Halkevleri ve Halkodaları, yakın köylerden (tarla işleri bozulmayacak bir şekilde) köyün uyanık ve anlayışlı kimselerini çağıracak, bunlara hem o günün

22 Uran, **age**, s. 422-423.

23 Bu tâmimde (ve aynı târihlerde kaleme alınan başka tâmimlerde de) toplam 59 adet CHP İl İdâre Kurulu Başkanlığı bulunduğu anlaşılmaktadır. Mart ayında yazılmış bir tâmimde ise, yalnızca 58 CHP İl İdâre Kurulu Başkanlığı bulunmaktadır. Buna karşılık, bu târihte 63 il bulunduğu bir başka tâmimden anlaşılmaktadır. Haziran ayında kaleme alınmış bir başka tâmimde de 369 CHP İlçe İdâre Kurulu Başkanlığı olduğu anlaşılmaktadır. 437 Halkevi 2.688 de Halkodası bulunmaktadır. Bu rakamlar, CHP'nin bu târihteki taşra teşkilâtının rakamları olarak önemlidir. Demek ki, CHP'nin bu târihte dahi üç ya da dört ilde hâlâ teşkilâtı bulunmamaktadır! **Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin 1 Ocak 1945 Târihinden 30 Haziran 1945 Târihine Kadar Parti Teşkilâtına Gönderdiği Tâmimler**, (Cilt: 22), s. 5-20.

tezâhüründeki mânâ belirtilecek ve hem de köyündeki arkadaşlarına kânunun ana ruhunu öğretmeleri sağlanacaktı." "Toplantılarda söylenecek sözlerde, topraksız köylüye toprak dağıtmanın, inkılâpçı hamlelerimizden biri olduğu, bu sûretle kimsenin hakkına, hukukuna el uzatılmadığı bilhassa açıklanacak ve en çok üzerinde durulacak noktalardan biri de, ileride toprağı devlet tarafından satın alınıp dağıtılacak olan kimselerin şahıslarını ve durumlarını incitecek söz ve hareketlerden son derece sakınmak olacak ve kânunun, ancak devlet eliyle ve sırası geldikçe yerlerine gönderilecek yetkili heyetler tarafından, adâlet esaslarına uygun olarak yapılacağı belirtilecekti." Ayrıca, "köylerden gelenler[l]e özel hasbihâller yapılacak, yurttaşlar arasındaki kardeşlik, sevgi ve millî birlik duyguları, ana bir prensip olarak göz önünde tutulacak, büyük, küçük dargınlıklara aslâ yol verilmeyecekti." "Halkevleri ve [Halk]odaları'nda yapılacak tezâhürün programını tesbitte, konuşmalara değer verilmekle birlikte, millî oyun ve türkülere de yer vermek sûreti ile, topluluk üzerinde neşe ve ferahlık havası yaratmaya da bilhassa itinâ edilecekti." "Başbakanın ve Tarım Bakanı'nın Büyük Millet Meclisi'nde söyledikleri ve radyoda yapmaları muhtemel konumalarda, kânunun ana amacını aydınlatıcı esaslar vardı." "Bu konu üzerinde bu konuşmalardan da faydalanıla"caktı. "Halkevleri, ellerindeki dergileri, bugüne yaraşır bir şekilde tertipleyecekler, özel nüshalar çıkaracaklar, yeniden broşürler, kitaplar ve duvar levhaları hazırlayacaklar, Toprak Kânunu'nun bu yurda getireceği faydaları geniş ölçüde yayınlayacaklardı." Diğer yandan, "Halkevleri ve [Halk]odaları'na bağlı aydınlar, muhitlerindeki yayın vâsıtalarına yazı yazarak, toplantılarda konuşmak sûretiyle, bu konuyu aralıksız bir yurt işi olarak üzerlerine alacaklardı." "Mümkünse vâsıtalarla şenlik meydanları, Halkevleri ve [Halk]odaları donatılıp ışıklandırılacaktı." Bu husus, "İçişleri Bakanlığı'nca da ilgililere tâmim" edilmişti.[24]

Görüldüğü gibi, CHP yönetimi, yasadan etkili bir propaganda aracı olarak yararlanmayı düşünmüştü. Fakat yine de propaganda, CHP'nin geleneksel yöntemleri ile sınırlanmış gibi görünüyordu. CHP'nin topraksız ve az topraklı köylüye yönelik toprak dağıtımı

24 **Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin 1 Ocak 1945 Târihinden 30 Haziran 1945 Târihine Kadar Parti Teşkilâtına Gönderdiği Tâmimler,** (Cilt: 22), s. 6-7.

yasası, propaganda söz konusu olduğunda, yine "her sınıf vatandaşa" yönelik bir girişim olarak görülüyordu. Halkevleri ile Halkodaları, bu etkinlikte önemli rol alacaklardı. Propaganda etkinliği, çok kez rastlandığı gibi, köylülerin ayağına gitmektense, onları kendi ayağına çağırmayı daha uygun görmüştü. Bütün köylüleri de değil; sâdece bir kısmını... Onlar, CHP yönetiminin "uyanık ve anlayışlı" olarak tanımladığı köylülerdi. Muhtemelen yalnızca CHP'ye yakın olan köylülerden söz ediliyordu. Onlar köylerinde yasanın propagandasını yapacaklardı. CHP'nin çok önem verdiği bir husus da, toprakları kamulaştırılacak olanlara karşı herhangi olumsuz bir tutum içine girilmemesini sağlamaktı. Anlaşılan toprak sâhiplerinin de kaybedilmemesi amaçlanmıştı; en azından onlar da dışlanmayacaklardı. Toprağı kamulaştırılacak olanlarla, bu toprakların müstakbel sâhipleri arasında çatışma yaratmamaya özel bir önem verilmişti. Sonuçta, uygulama, bayram havası içinde kutlanarak sonuçlanacaktı. CHP yönetiminin söz konusu "inkılâpçı" yasanın, toplumda bir çatışma ve "dargınlık" yaratmasına karşı hassas davranmaya çalıştığı anlaşılmaktadır ki, bu da, CHP'nin vesâyetçi/dayanışmacı toplum görüşü ile yakından ilgilidir.[25]

Tasarının kabûlü üzerine, TBMM'de ayrıca tasarının kabûl edildiği günü izleyen ilk pazar gününün Toprak Bayramı olarak kutlanması yönünde girişimde bulunulacak ve bu nedenle CHP Genel Sekreter Vekili Nâfi Âtuf Kansu, yine CHP İl İdâre Kurulu Başkanlıkları'na ilettiği 11 Haziran târihli bir tâmimde, tasarının yakında kabûl edileceğini bildirerek, "şenlik hazırlıklarına devâm edilmesi"ni isteyecektir.[26] Tek-partili rejimin işleyişinde, görüldüğü gibi, hiçbir değişiklik yoktu. Herşey, yönetimin tasarladığı gibi gelişmeye devâm ediyordu. 15 Haziran târihli bir başka tâmimde ise, Kansu, bu kez, 17 Haziran'da "bayram için yapılacak tezâhür ve toplantıların sonunda, bu tam mânâsı ile millî ve en büyük devrim hamlelerimizden biri bulunan Toprak Kânunu'nu uğurlu elle-

25 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Cemil Koçak, "1940'ların İkinci Yarısında Sosyal Politika: Devlet, Sınıflar, Partiler ve Dayanışmacı/Vesâyetçi İdeoloji", **Osmanlı'dan Cmhuriyete: Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar**, s. 222-271 ve **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, s. 451-508. İlerideki ciltlerde bu konuya yeniden değineceğim.

26 **Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin 1 Ocak 1945 Târihinden 30 Haziran 1945 Târihine Kadar Parti Teşkilâtına Gönderdiği Tâmimler**, (Cilt: 22), s. 8-9.

riyle milletimize armağan eden Millî Şefimiz İnönü'ne topluluğun tâzim ve bağlılık duygularını, aynı ışık altında ve inanla bu âbideyi sağlayan Büyük Millet Meclisi'ne, bu kânunu Meclise sunan ve tatbik edecek olan Saraçoğlu Hükûmeti'ne minnet ve şükran hislerinin telle bildirilmesinin yerinde ve uygun" olacağını da vurguluyordu.[27] Görüldüğü gibi, Rejimin üslûbunda da hiçbir değişiklik yoktu ve olacağına ilişkin bir işâret de bulunmuyordu.

Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu'nun öyküsünün bu noktada bitmediğini hemen belirtmeliyim. Öykü, incelediğimiz dönem boyunca sürecek ve ondan sonra da yol almaya devâm edecektir. Öykünün dönemimizi kapsayan kısmını ilerideki ciltlerde yeniden ele alacağım.

Toprak reformu girişimi ve bu dönemde yapılmış bâzı değerlendirmeler

Bu konuya son vermeden önce, bu dönemde bilim adamlarının toprak reformu konusunda kaleme aldıkları yazılar üzerinde durmak istiyorum.

Ali Tanoğlu, "Türkiye'de Çiftçi Nüfus Yoğunluğu Meselesi" adlı makâlesinde, bu konuda resmî görüşün dışında değişik bir yaklaşımda bulunuyordu:

> "Türkiye'de, Türkiye'nin ziraat alanlarında, daha şimdiden bir işbâ hâli, ekili ve dikili toprakların yüzölçümüne ve verimine göre nisbî bir çiftçi nüfus çokluğu müşâhade etmek mümkündür. (...) Memleketimizde, nüfûsun artış hızını da hesâba katarak, tarım alan[lar]ının genişletilmesi, [tarımsal] verimin artırılması ve (...) büyük endüstri gelişimine hız ver[il]erek, bir kısım nüfûsu şehirlere çekmek şeklinde çâreler aramak, Türkiye'nin nüfus, yerleşme ve iktisat siyâsetinin temelleri olmak gerekir. (...)
>
> Türkiye'de, Türkiye'nin birçok bölgelerinde, kendini az çok şiddetle hissettiren bir toprak kıtlığının varlığı da bir gerçektir. (...) Hakikatte Türkiye'de (...) toprak bakımından genişlik içinde bir darlık, bolluk içinde bir kıtlık vardır. Bu darlık veyâ kıtlık neden ileri geliyor? Bunda hiç şüphesiz büyük mülkiyetin az çok bir payı vardır. Fakat fikrimce asıl sebep bu değildir ve bu meselenin, esâsen daha ziyâde küçük

27 **Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin 1 Ocak 1945 Târihinden 30 Haziran 1945 Târihine Kadar Parti Teşkilâtına Gönderdiği Tâmimler**, (Cilt: 22), s. 8-9. CHP teşkilâtının yasayı benimsemesi konusundaki parti genelgesine dikkat çekmekle yetineceğim. **BCA CHP K**, [Katalog Numarası: 490 01/5 27 3].

toprak mülkiyetinin hâkim olduğu bir memlekette, toprak dağıtım kânunu ile kökünden hâlledilebileceği düşünülemez. (...)

Asıl sebep, bugünkü ekili ve dikili topraklarımızın alanına ve bunlardan elde edilen verime göre, çiftçi nüfûsumuzun fazlalığı, yâhut diğer bir ifâde ile çiftçi nüfûsumuzun sayısına göre, geniş ülkemizde ve bu ülke içinde tarıma elverişli görünen oldukça geniş topraklarımızın yanında, bugün ekip biçtiğimiz toprakların azlığı ve bu topraklardan alınan verimin düşüklüğüdür. (...)

Ülke içindeki toprakların pek az bir kısmı, istatistiklerimize göre, nadasa bırakılan topraklar bir yana bırakılırsa, ancak % 10,4'ü her yıl işlenmektedir. (...) Asıl mesele, ekili ve dikili topraklardır ve Türkiye'de toprak kıtlığını doğuran sebep, bu toprakların azlığıdır. (...) Türkiye'de nüfûsa nazaran toprak bolluğu şeklinde ifâde edilen bu eski ve yanlış görüş artık değişmelidir. (...)

Türkiye'de bugün, Türkiye'nin ziraat alanında, bugünkü nüfûsa göre dahi ve [tarımsal] verim bir tarafa bırakılarak, yalnız saha hesâba katıldığı hâlde bile, gene çok bâriz bir çiftçi nüfus fazlalığı, bu nüfûsa nazaran ekili ve dikili toprak kıtlığı vardır ve Türkiye için kurak alanları sulamak ve bataklıkları kurutmak sûreti ile, ziraat alanını genişletmek mutlak bir zarûrettir. (...)

Bugün Türkiye'de, Türkiye'nin tarım alanlarında, ekili ve dikili toprakları üzerinde, bu toprakların yüzölçümüne ve bunlardan alınan [tarımsal] verime göre, normal olarak bulunması gereken çiftçi nüfus sayısının, en aşağı bir hesapla, üç katı barınmakta, daha doğrusu barınmaya çalışmakta, kıtlığın tehdidi altında bulunmakta ve onun eşiğinde yaşamak zorunda kalmaktadır. (...)

Türkiye'nin tarımsal ana dâvâsı, (...) herşeyden önce ekili ve dikili toprakların genişletilmesi ve bu topraklardan alınan verimin artırılması dâvâsıdır. (...) Türkiye'nin aynı zamanda endüstri gelişimine de büyük bir hız vermesi ve (...) fazla gelen çiftçi nüfûsu şehirlere çekerek, bu nüfûsu ekili ve dikili topraklara nazaran normal bir miktâra indirmesi gerekir."[28]

Ömer Lütfü Barkan, "'Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu' ve Türkiye'de Zirâî Bir Reformun Ana Meseleleri" adlı uzun incelemesinde, yasayı ayrıntılı bir şekilde tahlil ederek değerlendirirken, pek çok yönden eksik ve hatâlı buluyor ve bu nedenle de eleştiriyordu.[29] Barkan, uzun incelemesinin başında, toprak reformu kânu-

28 Ali Tanoğlu, "Türkiye'de Çiftçi Nüfus Yoğunluğu Meselesi", **İÜHFM**, Cilt: 6, Sayı: 1-2, (Ekim 1944-Ocak 1945), s. 43-53.

29 Ömer Lütfü Barkan, "'Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu' ve Türkiye'de Zirâî Bir Reformun Ana Meseleleri", **İÜHFM**, Cilt: 6, Sayı: 1-2, (Ekim 1944-Ocak 1945), s. 54-145; Ömer Lütfü Barkan, "'Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu' ve Türkiye'de Zirâî Bir Reformun Ana Meseleleri", **Toplu Eserler 1**, s. 449-521. Ayrıca bkz. Ömer

nunu önce övüyor gibi görünüyordu:

> "Ziraatımızın bugünkü verimi, (...) istihsâl ve nakil vâsıtalarının kifâyetsizliği, bilgisizlik, iklim şartları ve toprak darlığı gibi teknik, ekonomik veyâ tabiî sebepler kadar, toprakların temellük ve tasarruf sistemlerindeki uygunsuzluklar ve toprak münâsebetlerindeki düzensizlikler nevinden içtimâî ve hukûkî noksanlar dolayısıyla da, bugünkü Türkiye, çiftçisini doyuracak bir seviyede değildir. (...)
>
> İnkılâpçı ve halkçı Türkiye, idâre rejimindeki demokrat ülkülerini bir hakikat hâline sokabilmek için, halk yığınlarının iktisâden de hür bir hâle gelmesine, siyâsî olduğu kadar, iktisâdî nimetlerden istifâde imkân ve salâhiyetleri bakımından da, aralarındaki farkları kaldırmaya gayret edecektir. (...) Ruh itibârı ile Türk inkılâbını her bakımdan teyid ve takviye eden bir kânun olduğundan şüphe etmiyoruz. (...)
>
> Bu kânun, bize yurt içinde içtimâî sûlh ve emniyet, vatandaş için iş bulma hak ve hürriyetini sağlamak sûreti ile, iş ve iç hayâtımızı nizamlayarak, bize yerleşik bir millet ve uzlaşık bir cemiyet olmanın imkânını hazırlayacak bir kânun olarak gözükmektedir. (...) Türkiye'de birçok toprak sâhiplerinin ellerinde tapu senetlerinin bulunmaması, mevcut tapu senetlerinde de türlü ihtilâflara meydan verecek şekilde zikredilmiş olması, bu işleri çok güçleştirecektir."

Barkan, daha sonra yasanın 17. maddesinin öyküsünü anlatarak, bu hükmü şöyle değerlendiriyor ve eleştiriyordu:

> "17. madde, kânunun (...) esas sistemini bozmakta ve bütün bu tedbir ve kayıtları [15 ve 16. maddeleri] hükümsüz bırakacak bir şekilde işe karışarak, sâhiplerinin elinde bırakılacak toprak miktârını 50 dönüme kadar indirmektedir. Gerçekten kânunun diğer maddeleri ile telifi pek kolay olmayan bu meşhur maddenin (...) Halbuki bu sûretle kânunun muhtelif maddeleri arasında yalnız lüzumlu olan insicam ve vuzuhlu tamamlayış hâli tehlikeye girmiyor, [ama] aynı zamanda esaslı bir prensip ihtilâfına da düşülmüş oluyor.
>
> Gerçekten, 15 ve 16. maddelerle kânunun diğer bâzı hükümleri, kamulaştırmayı ancak her türlü imkânlar yoklandıktan sonra ve âdetâ zârûret hâlinde istemeyerek yaptığı ve bu hususta da çeşitli kayıt ve şartlara kendisi için uymayı lüzumlu gördüğü hâlde, 17. maddede, en kestirme yoldan herkesi işlediği toprağın sâhibi yapmak ve herkese ancak bizzat işleyebileceği kadar bir toprağın sâhibi olabilmek haklarını tanımak nevinden, toprağını bir sermâye olarak kullanmak ve başkaları vâsıtası ile işletmek usûllerini red edilmiş buluyoruz. (...) Bu sûretle, kânunun di-

---

Lütfü Barkan, "Balkan Memleketlerinin Zirâî Reform Tecrübeleri: Balkan Memleketlerinin Toprak Meseleleri Târihine Bir Bakış", Toplu Eserler 1, s. 377-448. Bundan sonra bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmediği takdirde, aynı kaynak kullanılacaktır.

ğer birçok esas prensiplerini hükümsüz bırakan bir ek şeklinde, kânunun bünyesine sonradan ithâl edilmiş gözüken ve ihtivâ ettiği yeni prensipler dolayısıyla, [Türkiye Büyük] Millet Meclisi'ndeki müzâkereler esnâsında büyük tartışmalara yol açan 17. maddenin hakikî şümül ve mâhiyetini anlayabilmek için, onun her bakımdan dikkate değer olan târihçesini gözden geçirmek lâzım gelmektedir.

Gerçi hükümetin Meclise sevk ettiği tasarıda, elimizdeki kânunun 15, 16 ve 17. maddelerine tekâbül eden 12. maddenin bir bendi hâlinde şu fıkra mevcuttu: 'Dağıtılacak arâzinin yetmediği yerlerde, orta arâzinin o yer için Ziraat [Tarım] Bakanlığı'nca belli edilen Çiftçi Ocağı haddinden fazlasının kamulaştırılması...' Fakat yine aynı maddede mevcut bulunan ve bilâhare kânunda 16. maddenin bir parçası olarak muhafaza da edilecek olan diğer şöyle bir kayıt, bu hükmün bütün şiddetini hafifletmekteydi: 'İşletme bütünlüğünü bozmamak için, üzerinde her türlü tesisleri ve donatımı tam bir işletme kurulu bulunan ve düzenli ve sürekli bir şekilde işletilen orta arâzi (5.000 dönüme kadar olan arâzi), bu hükmün dışında bırakılacaktır.'

Görülüyor ki, tasarı maddesinin bu şeklinde de, icâb edince bir Çiftçi Ocağı haddine kadar olan kısımları kamulaştırılabilecek olan arâzi, yalnız düzensiz bir şekilde ve ortakçılıkla işletilen arâzi olarak kabûl edilmişti.

Fakat kânun bu haliyle dahi pek müfrit görülmüş olacak ki, tasarının [Türkiye Büyük] Millet Meclisi'nde teşkil edilen Geçici Komisyon'da tetkik ve münâkaşası yapılırken, 'bu madde, lüzûmu hükûmetçe de kabûl edilen orta işletmeleri sona erdirecek bir şümülde görüldüğünden', dar topraklı bölgeler için dahi, düzenli işletmeler dışında, asgarî bir orta arâzi haddi kabûl edilmesi uygun görülmüş ve bu hâd, 16. maddede, 2.000 dönüm olarak tesbit edilmiştir.

Yine aynı sûretle, [Geçici] Komisyon'da verilen bir karâra göre, bizzat sâhipleri tarafından değil de, üzerinde meskün topraksız veyâ az topraklı ortakçı ve kirâcılar tarafından işletilen arâzi, şâyet o civarda bu çiftçilere verilebilecek toprak yoksa, başka bölgelere nakillerine imkân bulunamayacağı mülâhazası ile olacak, bu mülklerin ancak 500 dönümden fazlasının kamulaştırılabilmesi kabûl edilmiştir. Yalnız bu sûretle 2.000 dönüm haddi içerisinde yapılacak kamulaştırmalarda, değer pahanın nakden verileceğine dâir de bir hüküm konmuştur.

Fakat bir müddet sonra, tasarının [Geçici] Komisyon'da ikinci bir defâ müzâkeresi yapılırken, hükûmetin teklifi ile bu maddeye, arâzi üzerinde yerleşmiş tarım işçileri için de kamulaştırma ve tevzi yapılabileceğine dâir bir kayıt eklenmiş ve sâhibine bırakılacak miktar, bu defâ 500 dönüm gibi kat'i ve her yer için aynı olan bir miktar yerine, 50 dönümden aşağı düşmemek üzere, o bölgede dağıtıma esas teşkil eden miktârın üç misli olarak tesbit edilerek, madde ona göre değiştirilmiştir.

Aynı zamanda, daha evvel kabûl edilmiş olduğu şekilde, bu sınırlar dâhilindeki arâzide değer pahanın nakden ödeneceğine dâir olan hükümden, değer pahanın takdirinde ve nakden ödenmedeki zorluk dolayısıyla vazgeçilerek, bunun yerine vergiye esas olan kıymetin üç mislinin toprak tahvilleri ile ödeneceğine dâir bir hüküm vâz edilmiştir.

Fakat bu defâ da, böyle uzun münâkaşalardan sonra yapılan ilâve ve tâdillerle tesbit edilmiş olan formül, müphem bir şekil almış ve ayrıca da kifâyetsiz ve hattâ maksat için uygunsuz görülerek, [Türkiye Büyük] Millet Meclisi'ndeki umûmî müzâkereler esnâsında, her türlü tevil kapılarını kapayarak, kânunun en kestirme yoldan kolayca tatbiki imkânını sağlamak için verilen bir takrirle, 17. maddenin, kânun projesinin tanzimine hâkim olan prensipleri aşan bir şümül ve mânâsı olan ve tatbikatta ne şekil alacağı belli olmayan bugünkü şekli ortaya atılmıştır."

Barkan, Çiftçi Ocakları'nın tasarıdan çıkarılmış olmasını da şöyle eleştiriyordu:

"Köylünün toprağı üzerindeki mutlak mülkiyet ve tasarruf haklarını daraltmış olacağından şüphe olmayan bu gibi takyitler, şüphesiz ziraatte köklü, emeği ve mülkü ile rahatça geçinen çiftçi âilelerinin iktisâdî bir varlık olarak sürüp gitmesini sağlamak gibi, sosyal ve ulusal düşüncelerle kabûl edilmiş ve bu sebeple kânunun hakikî mâhiyet ve gâyelerine uymuş bulunuyordu.

İşte, [Türkiye Büyük] Millet Meclisi'ne gelen böyle bir toprak kânunu tasarısını inceleyen Muvakkat [Geçici] Komisyon, fikrimizce, kânunun bünye ve mâhiyetine bu kadar sıkı bir şekilde bağlı olan bir müesseseyi, yâni Çiftçi Ocakları'nın tesisine âid olan kısımları tasarıdan çıkarmak sûreti ile, kânunun bünyesinde zamanla doldurulması güç olacak bir boşluk bırakmış oldu."

Barkan, incelemesinde, "sâdece kânun koyma yolu ile girişilecek her teşebbüs, tehlikeli bir sergüzeşt olmaktan veyâ aldatıcı bir oyalanmadan ibâret kalmaktan kurtulamaz. (...) Bu kânunla ne yapılacağını ve nasıl yapılacağını, ne için öyle yapılacağını ve teşebbüsün neye mâl olacağını, bir mimar projesinin hesaplarına veyâ Genelkurmay'ın harb plânlarına benzer plân ve hesaplar üzerine tetkik etmiş olmamız lâzım gelir." dedikten sonra, "kânunun hazırlanma tarzındaki noksanlar[ı]" da şöyle ifâde ediyordu:

"Fakat, itirâf etmek lâzım gelir ki, bugün bizim elimizde bu kâbil plân ve hesaplar yoktur. Hangi hacim ve ehemmiyette bir iş karşısındayız, bu işin plânları ve bu plânların rakamla ifâdeedilen proje hesapları nelerdir? Bugün bunu hâlâ bilmiyoruz. (...)

Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu'nun rakamlarla konuşacak vaziyette olmayışı, bir takım mânâsız yuvarlak rakamlara, tahminlere, hattâ şahsî his ve intıbâlara dayanılarak tasarlanmış ve mûnâkaşa edilmiş bulunması, kanaatimizce bu kânunun bilâhare doldurulması çok müşkül olacak olan büyük bir noksanı olarak kalacaktır.

Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu ile yapılacak işin imkân ve hacmi ile, neticeleri hakkında sarih ve kat'i bir fikir verecek rakamların, esaslı tetkiklere dayanan ilmî etüdlerin mevcut olmayışı ve hükûmetin, [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'ne sevk ettiği kânun tasarısının niçinleri ile proje hesaplarını sarih ve kat'i rakamlar ile ifâde eden bir raporu vakti ile hazırlayıp, münâkaşaların hakikî vaziyeti gösteren bu tafsilatlı rakamlar üzerinde yapılabilmesini imkân dâhiline sokmamış olması, üzerinde durulmaya değer diğer bir meseledir. (...)

En aşağı on seneden beri zirâî bir reform için hazırlanıldığı hâlde, hükûmetin büyük bir zirâî anket ile lüzumlu rakamları henüz temin edememiş olmasını, ancak memleket ölçülerine aldırmaya lüzum görmeden, kânunları nakil ve iktibaslar yaparak veyâ ezberden hazırlamak husûsundaki ıtiyatlarımızın tesiri ile izâh etmek mümkündür. (...)

Zirâî bünyenin bir takım yeni esaslara göre yeni baştan kesilip biçilmesi nevinden, bir memleketin en organik bünye husûsîyetleri üzerinde zorlu ve inkılâpçı bir müdahale ile oynamak iddiâsında bulunan, ölçüye göre yapılarak, kendi bünye ve ihtiyaçlarımıza uygun bulunması ve cüretkâr olduğu kadar plânlı ve sistemli hareket etmesi memleket için hayâtî bir zarûret olan bir teşebbüste, devletin elinde daha sarih rakamların ve bu rakamlara dayanan teferruatlı plânların mevcut olması lâzım gelir.

Topraksız köylülerin nerede oldukları ve miktarları, her mıntıkadaki zirâî işletmelerin büyüklük ve şekilleri ile, Türkiye'deki toprak münâsebetlerinin hakikî vaziyeti bilinmeden, büyük bir Anadolu haritası üzerinde nüfûsun, işlenebilir boş toprakların ve muayyen işletme şekillerinin dağılış tarzlarının târihî, iktisâdî ve coğrâfî sebepleri incelenmeden, aynı harita üzerinde bir iç kolonizasyona müsâit boş topraklar, sıhhî, zirâî ve iktisâdî bütün imkân ve husûsîyetleri ile etüd ve işâret edilmeden, zirâî bir reformun mâiî, iktisâdî ve personele müteallik şartları iyice hazırlanmadan, sâdece kânunlar çıkarmak sûreti ile işe başlamak ve bu hazırlıkları sonradan yapmayı düşünmek doğru değildir.

İşleri oluruna bırakıp, iktisâdî kuvvetleri başı boş terk etmek, ne kadar tehlikeli ise, zamanla muhtelif içtimâî ve iktisâdî kuvvetlerin muhassalası hâlinde ve muhite en uygun şeklin ortaya çıkması tarzında meydana gelen ve bu itibarla ihmâl edilmeyecek bir vaziyette bulunan bâzı zarûretleri çiğneyerek, ulu orta ıslâhat yapmaya kalkışmak da, o kadar zararlı olabilir.

İlmî tetkiklere, realite bilgisine dayanmayan, nasıl yapılacağı ve ne netice vereceği belli olmayan teşebbüslere kalkmak, muayyen şartların neticesi olan organik münâsebetlerin zarûretlerine uymayan fantazileri tatbike kalkmak demek olur. (...) İçtimâî ve iktisâdî sahaya devletin müdahalesi, bir büyücü gibi değil, bir fizikçi gibi olmalıdır.

Plânsız ve programsız devletçilik, ancak işlerin büsbütün çığrından çıkmasın[a neden] ve bu yüzden sonsuz huzursuzluklara mûcip olmaktadır. (...) Nitekim, hükûmet tasarısında hiç mevcut olmayan bâzı rakamları, Geçici Komisyon raporunda zikretmek ihtiyâcı duymuş ve bugünkü toprak ve nüfus durumuna göre rastlanacak müşküllere ve mevcut imkânlara âid hesaplarda, aynı şekilde vuzuhsuz ve kifâyetsiz bâzı tahminlerle iktifâ etmiştir."

Barkan, incelemesinde, Geçici Komisyon tarafından tasarı metninde gösterilen rakamların tamâmen yanlış olduğunu vurguluyor ve kabûl ve tahminlerin de hatâlı olduğunu belirttikten sonra, şu sonuca varıyordu:

"Türkiye'de hiç topraksız veyâ az topraklı olup da, toprağa muhtâç olanların sayısını, [Geçici] Komisyon'un raporundaki şekli ile 1.001.520 değil, belki de asgarî kifâyet haddi olarak 50 dönüm kabûl edildiği zaman, 1.597.322 ve 100 dönüm kabûl edildiği takdirde 1.993.045 çiftçi âilesi [olarak] bulmaktayız. Bu sûretle, toprağı olmayan veyâ yetmeyen çiftçi âilelerinin bütün çiftçi âilelerine nisbeti % 33 değil, belki de % 68 yâhut % 85'i bulmaktadır."

Barkan, yasanın ana felsefesini ve yaklaşımını da şöyle eleştiriyordu:

"Türkiye'de yeter derecede topraklı çiftçi işletmelerinin kurulmasında esas addedilecek asgarî haddin tesbitinde, şimdiye kadar yapılan toprak dağıtımlarınkinden çok [daha] geniş ölçüler kullanmakta zarûret vardır. Aksi takdirde, her türlü buhranlara karşı mukâvemetsiz, zayıf işletmeler kurulmuş olacaktır. Halbuki, bugünkü Türkiye köy iktisâdîyâtının hasretini çektiği çiftçi tipi, dar bir toprak üzerinde, müşkülâtla yaşayan fakir köylüler değildir. Belki de, rahat yaşayan, pazar için istihsâl eden varlıklı çiftçilerdir.

Zirâî bir reform yapmak bahanesi ile, her türlü şartlara mukâvemet ve intibak kâbiliyetinden mahrum, cüce ve cılız ziraat işletmelerinin yaşamasına müsaade etmek ve hattâ yenilerini kurmak sûreti ile, bu tip işletmeleri Türkiye köy iktisâdîyâtına hâkim bir vaziyete sokmak, millî ekonomimizin büsbütün çökmesi ve Türk çiftçiliğinin dağılması demek olur."

Barkan, "kânunun yapması lâzım gelen diğer bir iş" olarak da şunu öngörüyordu:

> "Esâsen yapılacak iş de, sâdece herkesi şimdiye kadar işlettiği şekilde ve işletmekte olduğu miktarda, dar bir toprağın sâhibi yapmak ve bunun için de toprakları kamulaştırarak, iptidâî bir komünizm müsâvatçılığı hislerini tatmin edecek şekilde, herkese müsâvî parçalar hâlinde toprak dağıtmak değildir.
>
> Böyle bir toprak dağıtımı, memleketimiz için ancak müşterek bir sefâletle neticelenebilir. Çünkü, bugün elde mevcut bütün ziraat topraklarının herkese müsâvî bir şekilde taksimi imkânını farz ettiğimiz takdirde dahi, en müsâit hesaplara göre, dağıtılacak toprak miktârının her çiftçi âilesine ortalama 30-40 dönüm gibi muhakkak şekilde kifâyetsiz bir rakamı tecâvüz etmemesi muhtemeldir.
>
> Şu hâlde, ziraat tekniğinin ve iktisâdî şartların gereğine uyularak, yalnız büyük toprakları kamulaştırmak için değil, icâbında dar topraklı ve sıkışık nüfuslu bölgelerde vaziyeti ıslâh etmek ve normalleştirmek için de, küçük toprakları kamulaştırabilmek ve bu sûretle yeni ölçülere ve esaslara göre, toprağın rasyonel bir şekilde, yeni bir tevziini imkân dâhiline sokacak tarzda, kânuna maddeler sokmak lâzım gelirdi. (...)
>
> Yeni çıkan 'Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu', herkesi ne bulunduğu yerde, ne de sâdece kamulaştırılacak büyük *topraklar veyâ devlet toprakları* üzerinde yerleştiremeyeceğinden, icâbında büyük sahaların yeniden ziraate açılmak üzere ihyâ ve ıslâhı veyâhut zirâî nüfûsun kesif bulunduğu mıntıkalardan, ziraat yapılacak boş toprak bulunan mıntıkalara nakil ve iskânı gibi, bir iç iskân ve kolonizasyon plânını hazırlayıp, tatbika geçmeye er geç mecbûr olacaktır.
>
> Kanaatimizce, kânunda gereği gibi yer verilmemiş olan bu mesele, Türkiye ziraatini ihyâ ve ıslâh etmek isteyen bir hareket için, birinci derecede mühim bir iş olarak ortada durmaktadır."

Barkan, incelemesinde, ülkedeki ekilebilir toprak darlığına da dikkat çekiyor ve bu nedenle, "bugün herşeyden evvel, bu topraklardan alınan [tarımsal] verimin ve ekili ve dikili toprakların sahasının artırılması veyâ diğer yeni iş sahalarının açılması lâzım" geldiğini belirtiyordu.

Barkan, incelemesinde, toprak reformuna başlanabilmesi için, tarımsal alandaki tapu ve kadastro sorununun kesin olarak çözülmesi gerektiğini hatırlatıyor ve Türkiye'de bu alanda yaşanan sorunlara dikkat çekiyordu: "Bu derece sıhhatsiz ve bozuk olan tapu kayıtlarına dayanarak, herhangi bir toprak kânununu tatbik etmek ise, âdetâ imkânsız bir iş sayılabilir."

Barkan, uzun incelemesinin sonunda, 17. maddenin de ortakçılık sorununu çözebileceği konusunda kuşku duyduğunu açıklıyor ve yasanın tarımsal alanda yaşanan sorunları ne ölçüde çözebileceği konusunda da şu öngörüde bulunuyordu:

"Memleketimizde de çeşitli ortakçılık münâsebetlerini ortadan kaldırmak için, yalnız toprak mülkiyeti bünyesini zorla değiştirerek, toprakları yeni bir dağıtıma tâbi tutacak ve hattâ, bir defâya mahsus olmak üzere, tesis sermâyesi dağıtacak kânunlar kâfi gelmeyecektir. Yalnız arzu edilmeyen neticeleri değil, o neticelere vücut veren iktisâdî, mâlî ve teknik bütün muhit şartlarını ortadan kaldıracak tedbirleri almak lâzım gelir. (...)

Türkiye'de köy iktisâdîyâtının bugünkü verim ve teknik seviyesini yükseltebilmek için, zirâî bünyenin ıslâhı ile başlamak ve bunun için de, bir toprak dağıtma kânunu çıkarmak lâzım gelirse de, sırf toprak mülkiyeti nizâmını değiştirmek sûreti ile, iktisâdî kalkınmayı temin etmek husûsunda büyük ümitlere kapılmamak lâzımdır. Bu hususta zirâî ekonomimizin bütün bünye husûsîyetlerini ve şartlarını, devletçilik anlayış ve teşkilâtımızı ve çiftçiye âid kânunlarımızı da değiştirmek zarûreti vardır. (...)

Ortakçılığın geri şekilleri ile topraksızlığın *ortadan kaldırılarak, küçük* ve *müstakil* çiftçi işletmeleri tipinin Türkiye'de kuvvetlendirilmesi dâvâsı, sosyal ve politik bakımlardan her ne kadar münâkaşa kabûl etmez bir açıklığa sâhip olursa olsun, iktisâdî verimi bakımından üzerinde durulmaya değer bir mesele teşkil etmektedir. Sırf küçük çiftçilerden müteşekkil bir Türkiye, kanaatimizce bugün bu topraklar *üzerinde* yaşayanlar *için* temenni ettiğimiz refah ve zenginliği temin edemeyecektir. Küçük çiftçi işletmeleri, ne kadar teşkilâtlandırılsa teşkilâtlandırılsın, büyük sermâye, mütahassıs kadro ve makinalarla rasyonel bir şekilde çalışan, piyasa ve istihsâl şartlarına hâkim bulunan büyük işletmelerin verimini temin edemez. (...)

Türkiye'de bihassa bolluk ve büyük zirâî kalkınma yaratmak maksadı ile yapıldığı ileri sürülen bir kânunda, husûsî şahıslara âid düzenli işletmelerin, bilhassa 2.000 dönüm haddi içinde kamulaştırılmaları, fikrimizce kat'iyen doğru olmayacaktır.

Boş bırakılan veyâ ortakçılıkla işletilen toprakları kamulaştırmak için devletin hiçbir kayıt kabûl etmemesi bile doğru olabilir. Fakat, emek, sermâye ve bilgi ile düzenli bir şekilde, doğrudan doğruya sâhipleri tarafından işletilen topraklara, devlet ancak amelenin hayat şartlarını kontrol veyâ yeni usûller kabûl ettirmek için müdahale etmelidir. Halbuki, kânunun (...) 17. maddesi, bu hususta haklı olarak büyük endişeler uyandıracak mâhiyettedir. (...)

> Ortakçı ve kirâcılarla birlikte tarım işçilerine de bulundukları yerlerde arâzi verilmesine kalkışılması, ne şekilde tatbik edileceği ve ne netice vereceği pek iyi anlaşılamayan bu madde ile, kânunun hakikî çehresinin değişmesine sebep olunmuştur. Bu sûretle, ne kadar düzenli olursa olsun, memleketteki orta büyüklükteki zirâî işletmelerin dağılmaya mahkûm edilmiş olması tehlikesi vardır."

Barkan, genellikle dikkatlerden kaçmış sayılabilecek bu uzun incelemesi ile, hükümet tasarısına karşı hayli eleştirel bir yaklaşım benimsiyor ve Adnan Menderes'in toprak meselesine ve tarımsal sorunlara ilişkin yaklaşımına son derece yakın bir pozisyon alıyordu. Bu makâlesinde, Barkan, bir anlamda Menderes'in görüşlerini doğruluyordu. Diğer yandan, Menderes, bu yaklaşımını, Demokrat Parti'nin iktidar döneminde uygulama şansını bulacaktır. Barkan'ın öngörüsü ve temel yaklaşımı da, bu sûretle doğrulanmış olacaktır.

Kısa bir değerlendirme

Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu, Cumhuriyet döneminin yegâne toprak reformu girişimi olarak her zaman ilgi çekmiştir.[30]

1960'lı yılların ikinci yarısından itibâren, Türkiye'de solun her zaman için bir toprak reformu gündemi olmuştur. Toprak reformu, yâni ülkede topraksız ve az topraklı köylü bırakmamak düşüncesi, solun siyâsî programının/gündeminin her zaman en önle-

30 Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu ile ilgili olarak bkz. Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler,** (Cilt: 1), s. 280-281; Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası,** s. 254 ve 264; Bilsay Kuruç, **Mustafa Kemâl Döneminde Ekonomi,** s. 157-187; Haldun Gülalp, **Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri,** s. 36-37; Şevket Pamuk, "İkinci Dünyâ Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar,** s. 91-108; Çağlar Keyder, "Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi (1946-1960)", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar,** s. 163-173; Çağlar Keyder ve Fâruk Birtek, "Türkiye'de Devlet-Tarım İlişkileri (1923-1950)", **Toplumsal Târih Çalışmaları,** s. 191-220; Çağlar Keyder ve Şevket Pamuk, "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Üzerine Tezler", **Yapıt,** Sayı: 8, (Aralık-Ocak 1984-1985), s. 52-63; Ayşe Buğra, **Devlet ve İşadamları,** s. 93-94, 162-163 ve 171-172; Nâdi, **age,** s. 251-252; Barutçu, **age,** (Cilt: 2), s. 717-733; Feridun Kandemir, **En Büyük Siyâset Fırtınası ve Neticeleri,** s. 4-5; Eroğul, **age,** s. 9-11; Aydemir, **İkinci Adam,** (Cilt: 2), s. 291-346; Aydemir, **Menderes'in Dramı?,** s. 121-132; Karpat, **age,** s. 90-99 ve 107-114; Gologlu, **Milli Şef Dönemi,** s. 315-344 ve 355-363; Oran, "İç ve Dış Politika İlişkisi Açısından: İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'de Siyâsal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", **SBFD,** Cilt: 24, Sayı: 3, (Eylül 1969), s. 246-249; Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye,** s. 25-26; Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni,** (Cilt: 1), s. 233-237 ve 319-326; Kara, **age,** s. 254-271; Âsım Karaömerlioğlu, "Bir Tepeden Reform Denemesi: 'Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu'nun Hikâyesi", **Birikim,** Sayı: 107, (Mart 1998), s. 31-47; Âsım Karaömerlioğlu, "Köycülük ve Toprak Reformu: 'Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu'nun Hikâyesi", **Dradı Bir Köy Var Uzakta,** (Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem), s. 117-150.

rinde yer almış ve bir toprak reformunun gerçekleştirilmesi projesi, bu anlamda 1970'li yılların sonlarına kadar devâm etmiştir. Ancak, 1980'li yıllarda olsun, 1990'lı yıllarda olsun, Türkiye'de toprak sorununun da toprak reformundan sôz edildiği artık görülmüyor. Hattâ genel olarak sol da, bu konuyu gündeminden kaldırmış gibi... Bunun bir nedeni, toprak konusunda, daha önceki yıllarda mübâlâğâlı bir siyâsî tutum içine girilmiş olması olabileceği gibi, Türkiye'de gelişen kapitalizmin toprak ve köylü sorununu kendiliğinden bir mecrâya sokmuş olabileceğidir. Bugün için Türkiye'de tarımsal yapı sorunları artık bir yana bırakılmış bir durumdadır. Hattâ bu alanda 1960'lı ve 1970'li yıllarda pek gôzde olan alan araştırmaları/sosyolojik değerlendirmeler de gôzden düşmüş durumda... Anlaşılan, günümüz Türkiye'sinde köy, köylülük ve toprak sorunları, ya gelişen kapitalizmin kendi iç mantığı içinde kendi doğal evriminde çôzülmüştür/çôzülmektedir ya da zamânında mübâlâğâlı bir tutum içinde ele alındığı için önemi abartılmıştır.

Bununla birlikte, zamânında toprak reformuna yakın duran sol, toprak reformunun siyâsî meşrûiyetini sağlamak ve argümanlarını da güçlendirmek amacı ile olacak, her zaman Atatürk ve İnônü dônemlerinde girişilen, ancak bir türlü gerçekleştirilemeyen toprak reformu hareketlerine, ama daha ziyâde sôylemine çok önem vermiş ve bunun üzerinde her vesile ile durmuştur. Bu açıdan yaklaşıldığında, 1945 yılındaki girişim, her zaman için ilk sırada yer almıştır.

Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu'na ilişkin yaklaşımlar, teknik analizlerden ziyâde, siyâsî değerlendirmelerle çerçevelenmiş bir hâldedir. Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu üzerinde farklı yaklaşımlar kendisini hemen belli eder. Yasanın târihçesini özetlemek ve tek-parti dônemi boyunca niçin daha önceki bir târihte bu türden bir girişimde bulunulamadığını analiz etmeye, açıklamaya çalışmak, yasanın niçin uygulama şansı bulamadığını değerlendirmek, genel çerçeveyi büyük ôlçüde yansıtır. Bir gôrüşe gôre, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu, tek-parti dônemi boyunca gelişerek ve dikkatlice hazırlanarak oluşmuş bir sonuçtur. Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu, tek-partili dônem boyunca gerçekleştirilmesi değişik nedenlerle mümkün olamayan bir girişimin nihâyet reali-

ze edilmesidir. Girişimin siyâsî sonuçlarının değerlendirilmesi de, yine bu çerçeve içinde görülür.

1960'lı yılların ikinci yarısından bakıldığında, girişim her bakımdan heyecan verici sayılırdı. Öncelikle toprak reformu, Kemâlizmin alt yapı devrimleri açısından yetersiz kaldığı görüşünde olan sol açısından, bu eleştirinin yumuşatıldığı bir alandı. İkincisi, Kemâlist geleneğin içinde bir toprak reformu düşüncesi ve eylemi olduğunu kanıtlıyordu ki, bu da, sola ve toprak reformu düşüncesine, yâni toprak sâhiplerinin elindeki toprakların bir şekilde kamulaştırılmasını ve bu toprakların az topraklı ve topraksız köylüye dağıtılmasını meşrû kılıyordu. Gerçi reformun düşünce plânından eylem plânına geçmesi, Atatürk döneminden sonra olmuştu ve bu konuda Atatürk ile kıyas edildiğinde, sol açısından devrimci düşünce ve eylem bakımından hayli yetersiz kalmakla eleştirilen İnönü'nün dönemine rast gelmişti. Ancak, aradaki dönem farkı genellikle gözden uzak tutulmak istenmiş ve reform plânı, sol açısından, İnönü için bir destek alanı da yaratmıştı. Üçüncüsü, toprak reformunun başarısızlığının nedeni olarak, doğrudan doğruya büyük toprak sâhiplerinin siyâsî ve ekonomik gücü hedef alınmıştı.

Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu, tıpkı Millî Korunma Kânunu, Toprak Mahsülleri Vergisi Kânunu ve Varlık Vergisi Kânunu gibi,[31] Millî Şef dönemindeki Kemâlist CHP'nin yeni bir sol atılımı olarak yorumlanagelmiştir. Bu yoruma göre, bu yeni sol atılımın öncüleri, tüm tek-parti dönemi boyunca CHP'nin sol düşüncesini, söylemini ve uygulamalarını yönlendirmiş olan küçük-burjuva kökenli asker ve sivil elit bürokrat gruptur. Bu kez bu grubun önderliğine şiddetli itirazlar gündeme gelmişti. Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu'na karşı çıkan büyük toprak sâhipleri, sâdece atılımın hızını kesmekle kalmamışlar, fakat aynı zamanda söz konusu atılımı sağlayan grubu, iktidar mevkiinden ya da iktidar mevkiinde tuttuğu güçlü pozisyondan da alaşağı etmişlerdi. Kemâlist ve sol bir yaklaşıma sâhip olan CHP'nin, tek-parti dönemindeki bu son devrimci açılımı da bu şekilde durdurulmuştu. Dolayısıyla da Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu, tek-parti döneminde CHP'nin devrimci misyonuna güçlü bir kanıt oluşturuyordu. Hele bu misyona karşı çıkanlar bü-

31 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, TMŞD, (Cilt: 2). s. 365-544.

yük toprak sâhipleri olunca, bu şekilde oluşan bu sınıfsal farklılaşma ya da çatışma, CHP'nin sol pozisyonunu kesinkes kanıtlıyordu.

Bu analiz ve değerlendirmede yanıtlanması gereken asıl soru şudur: Tek-parti iktidârı boyunca bütün sınıfları bünyesinde toplayan, yâni egemen sınıflar içinde sayılan büyük toprak sâhiplerini, ticâret burjuvazisini, (bir görüşe göre belki) sanâyi burjuvazisini, taşra eşraf ve mütegallibesini içinde barındıran ve bu yapısına karşın, "ilerici ve halkçı" bir parti olduğu ileri sürülen CHP'ye karşılık, aynı sınıfların temsilcisi Demokrat Parti (DP) nasıl oluyor da ve niçin "hâkim sınıflar"ın partisi konumuna yükselebiliyor? CHP, DP'yi kuracak olan büyük toprak sâhipleri ve ticâret burjuvazisini bağrında taşırken "ilerici" olmayı başarabiliyor, ama bu gruplar CHP'den ayrılınca ve DP'yi kurunca, birdenbire nasıl "gerici" ve "tutucu" hâle gelebiliyorlar? Dahası, bütün bu grupların asker-sivil aydınlarla ve bürokratlarla denetim altına alındığı/alınabildiği varsayımı eğer doğruysa, DP'nin de aynı grupları bağrında taşımadığı nereden bellidir? Aynı sınıflara dayalı partilere verilen sıfatlar, sâdece isimlerine göre değişiyor.

Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu, genel olarak iki açıdan ele alınır. Birinci açı, daha sonra DP'nin ve onun izleyicileri olan siyâsî bloğun söylemidir ve girişim, teknik açıdan ele alınarak eleştirilir. Ancak, bu dönemin siyâsî gelişmeleri ve özellikle de Adnan Menderes'in "doğuşu" açısından girişim, bu söylemde ayrı bir öneme sâhiptir. İkinci açı, genellikle CHP'nin izleyicileri olan sol söylemin geleneksel tezidir. Buna göre, tasarı, eksikliklerine karşın, olumludur ve tüm "devrimci/ilerici" tek-partili dönemde söz konusu söylemin ve girişimin nihâyet realize edilmesidir. O zamâna kadar gerçekleştirilememiş olmasının nedeni ise, CHP'ye ve "devrimci/ilerici" siyâsî önder kadrolara muhalefet edebilmiş olan büyük toprak sâhipleridir. Ancak, sonunda bu grubun nüfûzu kırılabilmiş ve tasarı, TBMM'de zorla da olsa benimsetilmiştir. Ancak, bu girişimle birlikte, hem o zamâna kadar sancılı da olsa sürebilmiş olan iktidar bloğu parçalanmış, hem de o zamâna kadar CHP içinde yer alabilen büyük toprak sâhipleri, bu nedenle iktidar ortaklığından ayrılmak zorunda kalmışlardır. Üstelik aynı grup, kendi ağırlığına dayanarak, benimsenmiş yasanın uygulanmasını da engelleyebilmiştir.

Bu tezde birçok tutarsızlık olduğu bellidir. Öncelikle, "devrimci/ilerici" iktidar odağında, CHP içinde, nasıl olup da büyük toprak sâhiplerinin yer alabildiği ve iktidar yapısının ve ittifâkının özellikleri, bu tahlilde ve açıklama girişiminde, bir yandan önemsiz kalıyor, bir yandan da anlamsız... Çünkü, bu tahlil, CHP'nin tek-partili siyâsî sisteminin/rejiminin, aynı zamanda, büyük toprak sâhipleri ile bir ittifak hâlinde sürdüğünü kabûl etmek zorunda kalıyor. Bu durumda, CHP, uzun iktidar yıllarında, büyük toprak sâhipleri ile birlikte olabiliyor ve bu, CHP iktidârının "devrimci/ilerici" karakterine halel getirmiyor.

Diğer yandan, bu tez, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu'nun benimsenmesinden sonra, bunu vesile bilen ya da sonraki gelişmelerden yararlanan büyük toprak sâhiplerinin, muhalefet hareketine, yâni DP'ye katıldığını açıklıyor. Bu durumda, CHP'nin büyük toprak sâhiplerinin ortaklığından tamâmen kurtulmuş olması gerekiyor. Ama büyük toprak sâhipleri, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu'nun uygulanmasını, iktidardan ayrılmalarına karşın, yine de engelleyebiliyorlar. Bu da açıklanamayan bir başka muammâ.. Çünkü, eğer iktidardan çekildilerse, o zaman nasıl olup da iktidârı etkileyebildikleri ve uygulamaya son verdikleri açıklanamıyor. Hele büyük toprak sâhiplerinin ortaklığından kurtulmuş bir CHP iktidârının nasıl olup da uygulamayı bizzat durdurmuş olabileceği de karanlıkta kalıyor. CHP iktidârının, ileride Tarım Bakanlığı'na, zamânında tasarıya karşı çıkmış olan Câvit Oral'ı getirmesi ve yasayı değiştirmesi, bu anlamda hiç anlaşılamıyor.[32] Amaç, büyük toprak sâhiplerinin desteğini yeniden kazanmaksa, bunun siyâsî bir taktik olarak değeri tartışılabilir. Çünkü, halk yığınlarının oyları ile belirlenecek bir iktidar mücâdelesinde, büyük toprak sâhiplerinin yanında tavır almak, ne derece doğru bir yaklaşım şekli olurdu diye sormak gerekir.

Bütün bunlar tutarlı bir şekilde yanıtlanmadan, tutarlı bir çerçeve kurulmadan, sâdece önder asker-sivil "devrimci/ilerici" kadroların yaklaşımları üzerine binâ edilecek ya da edilen anlayışların ne ölçüde gerçekçi olabileceği de sorulmalıdır. Doğan Avcıoğlu'nun yaklaşımı tamâmen bu türden bir yaklaşımdır ve ne

32 Bu konuya ileride yeniden değineceğim. Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de İki Partili Sistemin Kuruluşu (1945-1950)**, (Cilt: 6), (1950).

gerçekçi, ne de bilimseldir.[33] Kanımca, Yalçın Küçük'ün bu alanda yazdıkları çok daha gerçekçi ve anlamlıdır.[34]

Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu ile ilgili olarak yanıltıcı sayılabilecek bir başka yaklaşım tarzı da, bu önemli dönüşüme sâdece büyük toprak sâhiplerinin karşı çıktıkları yönündeki iddiâdır. Oysa, yukarıda da görüldüğü gibi, yasa tasarısına karşı çıkanlar sâdece büyük toprak sâhipleri değildi, fakat aksine siyâsî iktidârı oluşturan CHP ile TBMM de, büyük ölçüde bu yöndeki müdahaleye karşı çıkıyordu. Karşı çıkan bir önemli grup daha vardı. Mülk sâhibi bütün gruplar ile ideolojik olarak bu grupların yanında açık tutum alan asker ve sivil elit bürokratlar da, bu konuda muhalefet saflarında yer almışlardı. Tasarıdan yana olanlar ise, bir anlamda toplum içinde marjinal konumdaydılar. Toplumun çok değişik katmanlarının tasarıya karşı ne yönde ve ne ölçüde tepki verdiğini bilmek mümkün olmamakla birlikte, en azından desteklerini açıkça bildiremedikleri görülüyordu. Siyâsal iktidar, tasarıyı savunmakta azınlıkta kalmanın verdiği güçsüzlüğü, geleneksel usüllerle aşmaya çalışıyordu. Gerçekte ise, toplumun kendisini desteklemesi gereken kesimlerinden, özellikle topraksız ve az topraklı köylülerden siyâsal destek aramak ve almak düşüncesine ise bir hayli uzaktı. Tek-parti iktidârı, toplumun genel yararları için de olsa, toplum için yapılan eylemlerde, bizzat toplumun desteğini arama ve alma gereğine hiç yakın durmamıştı. Tasarıya sâdece büyük toprak sâhiplerinin karşı çıktığı ve tasarının bu nedenle başarısızlığa uğradığı yönündeki iddiânın sâhibi ise, büyük ölçüde 1960'lı yılların ikinci yarısında gündeme gelen sol düşünce olacaktır.

Tek-partili yönetim, kent denilebilecek küçük mekânlarda, iktidârını paylaşmaya gerek duymaksızın, tek başına egemendi. Ülkenin çok büyük bir kısmını kaplayan kırsal kesimde ise, siyâsî gücünü, varlıklılar, büyük toprak sâhipleri, eşraf ve tüccarlar ile paylaşmak zorundaydı ve aslında iktisâdî gücü elinde tutan bu gruplar da tek-partili yönetimi tek bir koşulla destekliyorlardı. Ankara, siyâsî/idârî/kültürel alanlarda kendi bildiği gibi yönetebilecekti. Ancak, iktisâdî/sosyal/toplumsal alanlarda iktidârını paylaşacak ve onay alamadığı zamanlarda da herhangi bir girişimde bu-

33 Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni.**

34 Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler.**

lunmaktan kaçınacaktı. Bu alanda ancak izin alabildiği ölçüde iş yapabilecekti. Elbette, bu güç ilişkileri dönemden döneme değişecektir ve tek-parti iktidârı, zaman zaman daha serbest kalabilecektir. Ancak, sözünü ettiğim uzlaşma ve ittifak, her zaman için geçerli olacaktır.

Ankara, varlıklı ve bölgesinde iktisâdî, sosyal ve siyâsî gücü elinde bulunduran gruplarla hiçbir zaman açık çatışmaya girmek istememiş ve bundan özellikle de kaçınmıştır. Ancak, yönetim için, öncelik iktisâdî konular değil, siyâsî konulardı. Siyâsî konular ise, zaman zaman iktisâdî sorunlarla içiçe geçmişti. Bu durumda Ankara'nın tercihi, kendi ideolojik ve siyâsî görüş noktasından, her zaman devletin bekâsını sağlamak yönünde olmuştur. Bunun için, gerektiğinde, ittifâka sâdık kalmakla birlikte, çatışmalara girdiği ya da girmek zorunda kaldığı zamanlar da olacaktır.[35]

Millî Şef döneminde, Millî Korunma Kânunu, Varlık Vergisi Kânunu ve Toprak Mahsülleri Vergisi Kânunu ve uygulamaları, bu türden çatışmaları dâvet eden girişimlerdi. Uygulamada her zaman için dikkatli ve özenli davranılmaya çalışılmış olsa da, sorunun özü gereğince, çatışmalardan uzak kalmak mümkün olamamıştır.[36]

Cumhuriyet döneminde tek-partili yönetimin siyâsî kadroları, esas itibâri ile, iktisâdî konulardan ziyâde, siyâsî konulara yakınlık duyuyorlardı ve formasyonları da bu şekilde yoğrulmuştu. Toprak mülkiyetinde yapılacak bir değişikliğin, iktisâdî ve daha da önemlisi siyâsî ve sosyal sonuçlarını/tepkilerini öngörebilecek kadar siyâsî deneyim sâhibiydiler. Bu nedenle de, bu tür girişimlerden her zaman için uzak durmayı tercih edeceklerdir.

1945 yılı başında da aynı sorun gündeme gelmişti. Sorun, rejimi güçlendirmek ve devletin bekâsını sağlamaktı. Bunun için yapılması gereken, siyâsî ve toplumsal yapının yeniden düzenlenmesinden ziyâde, stabilize edilmesiydi. Rejim, ne kendi yapısında, ne de ülkenin iktisâdî ve sosyal yapısında bir değişiklik öngörmüştü. Yapılmak istenen, sâdece toprak mülkiyeti rejiminin getireceği değişiklikle, iktidârın taşrada gücünü paylaşmak zorunda kaldığı varlıklı gruplarla arasındaki dengeyi, mevcut güç ilişkilerini ken-

35 Bu teorik açıklamanın somut analizi için bkz. Cemil Koçak, **Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası** (Bundan sonra, kısaca. **BİSCF** olarak geçecektir).

36 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 365-544.

di lehine çevirebilmekti. Söz konusu grupların iktidardan aldıkları payı azaltabilmekti. Rejimin ve toplumsal yapının stabilize edilmesi ise, siyâsî devletçilik anlayışının gerçekleştirilmesini gerekli kılıyordu. Devlet, her zaman ve her yerde olduğu gibi, yine ve bir kez daha, toplumun tüm kesimlerinin hak ve görevlerini oluşturacaktı. Bu amaçla, topraksız ya da az topraklı köylüye toprak dağıtılacak ve büyük toprak sâhiplerinin topraklarının hiç olmazsa bir kısmı ellerinden alınacaktı. Niyet buydu. Ama hiç olmazsa en azından devletin elindeki toprağın dağıtılması da, niyetin gerçekleşmesinde önemli rol oynayabilirdi. Bu durumda, ilk amacın gerçekleşmesi zor olacaktı. Ama toprak sâhibi kılınan geniş kitle sâyesinde, taşradaki ve kırsal alandaki varlıklı, iktisâdî ve toplumsal alanda sivrilmiş gruplar, yine de göreli olarak güç yitirmiş olacaklardı.

Amaç, köylünün köyünde kalmasıydı.[37] Bütün reformun temelinde yatan ana düşünce, gerçekte mülkiyet rejiminde yapılacak değişiklik sonucunda, tarımsal üretimin artması ile birlikte, geniş nüfûsun tek-partili rejim içinde stabilize edilmesiydi. Ankara, kırsal alanda herkesin yerli yerinde kalmasını istiyordu. Kısacası, karışıklık istenmiyordu. Bu, devletin bekâsı ile ilgili bir sorun olduğundan, bu kez de Millî Şef döneminde görülen bâzı yasalarda ve uygulamalarda olduğu gibi, bir kez daha ittifak bozuluyordu. Ancak, devletçi ideolojinin gözlüğünden bakıldığında, varlıklı kesimler, devletin bekâsı açısından kendi üzerlerine düşen fedâkârlığa katlanmalıydılar. Ayrıca, rejimin stabilize edilmesi, uzun dönemde zâten yine onların da yarârınaydı.

Diğer yandan, Çiftçi Ocakları projesi, tarımsal alanda kesinlikle kendine yeterli, parçalı ve küçük âile işletmesini hâkim kılmayı amaçlıyordu. Bu yapının gelişen ya da gelişmesi öngörülen kapitalizm ile nasıl uzlaşacağı ya da çatışacağı ise, belirsizliğini koruyordu. Öngörülen tarımsal yapının, kısa bir süre sonra, tarımsal alanda da gelişmesi kaçınılmaz kapitalizm ile nasıl ayakta kalabileceği ya da söz konusu kapalı tarımsal yapının kapitalizmin gelişmesine ne ölçüde engel olabileceği, hiç düşünülmemiş gibiydi. Zâten tek-

37 Bu noktada, eğer Millî Şef dönemindeki Köy Enstitüsü Kânunu Tasarısı'nın görüşmeleri hatırlanacak olursa, bu görüşün ne denli derin olduğu hemen fark edilir. Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 115-125.

parti iktidârı, siyâsal ve sosyal alandaki tercihleri ile iktisâdî alandaki kapitalist gelişmeler karşısında her zaman bu güçlüğü yaşamıştı ve bu aşamada da aynı çelişkinin içindeydi.

Öngörülen bir düzenleme de, kırsal alanda güçsüz köylüler ile onların koruyucusu ve kollayıcısı güçlü bir devlet yaratabilmekti. Bu, siyâsal ve ideolojik bir tercihti. İktisâdî tercihlerle ise çelişiyordu. Tarımsal alanda tek-parti iktidârının kesin olarak tesisi yönünde güçlü bir adım atılıyordu. Küçük ve parçalı tarımsal alanlara sâhip güçsüz köylüler, gerek maddî ve gerekse ideolojik plânda devlet hâkimiyetine ve desteğine muhtaç kalacaklar ve Ankara, bu sâyede, kırsal alandaki siyâsal ve ekonomik gücünü ya yeniden ele geçirecekti ya da güçlendirmiş olacaktı. Bu şekilde, Ankara ile taşrada iktidârı paylaşan ekonomik ve sosyal güçler, bu paylaşımdaki oranlarını küçültmek zorunda kalacaklardı.[38]

Nitekim, Niyâzi Berkes de, anılarında, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu'nun "devrimci" bir "kânun örneği" olarak sunulduğundan yakınıyor. Oysa, Berkes'e göre, tasarının içeriğinde yer alan birçok konu gözardı edilmişti ve toprak reformu adı altında açıkça bir efsâne yaratılmıştı. Berkes, anılarında, tasarının özellikle Çiftçi Ocakları'nda kendisini belli eden Nazi Almanyası kaynağına işâret ediyor ve bu konuda Adnan Menderes ile aynı görüşleri paylaşıyor. Berkes'e göre, "tasarının bütün ruhu, Türkiye'nin tarımı ekonomisini, 'köylü ocağı' ekonomisi yapmaktı." Hattâ, Berkes'e göre, "bilimsel verilere dayanmadan, kopyacılıkla yapılacak reformların çürüklüğüne, bu toprak ya da tarım devrimciliği girişiminden güzel örnek gösterilemez"di.[39] Berkes şöyle yazacaktır: "Menderes'in bu kânuna karşıtlığı, onun gerici ve Nasyonal Sosyalizm'den esinlenmiş 'köylü ocakları' ideolojisi yerine, Amerikan tarım kapitalizminden esinlenen bir görüşe dayanıyordu."[40] Niyâzi Berkes'in *Tan* gazetesinde ortaya konulan görüşlere yakın olduğu varsayılacak olursa, o dönemde solun Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı ile yönetime ve muhalefete bakış açısı bütünsel olarak açıklığa kavuşmaktadır. Berkes'in anlatımı ve bakış açısı, yukarıdaki saptama, yorum ve değerlendirmeleri de doğruluyor.

38 Bu konuda özellikle bkz. Âsım Karaömerlioğlu, agm, **Birikim**, Sayı: 107, (Mart 1998), s. 31-47.

39 Niyâzi Berkes, **Unutulan Yıllar**, s. 245-248.

40 Berkes, **age**, s. 314-315.

Fakat girişimin sonuçları, düşünüldüğünden ve öngörüldüğünden çok daha farklı ve geniş olacaktır. Çünkü, siyâsî konjonktür artık çok farklıydı. İttifâkın önce kırılması, daha sonra yeniden olağan akışına girmesine zaman yoktu. Yeni bir mecrâ belirmişti ve herkes buna göre âcilen bir karar vermek zorundaydı. Yönetim, bu kez, kırılan ittifâkın yerine yenisini kuramadan, kendisini yepyeni bir ortamda bulacaktır. Yeni ortamın kuralları ise değişmişti. İttifak sâhipleri, artık kendileri için daha uygun koşullarda ittifak yapabilecekleri siyâsî odaklar bulabilme şansına sâhiptiler ve bunu kullanmak için de tereddüt etmeyeceklerdir.

Sorun, daha önce de denenmiş bir çatışma ve sonra uzlaşma politikasının, 1945 yılında artık imkânsız hâle geldiğinin farkında olamamaktı. Farkına varıldığında ise, yeni kurallara uyum sağlamak zaman alacaktı ve zaman yönetim açısından çok dardı.

Nitekim, Baskın Oran da, benzer bir yaklaşımla, bürokrasinin, ülkenin sınıf yapısını doğru bir şekilde tahlil edemediği ve değerlendiremediği için tasarıyı güçlükle benimsetebildiğini ve yine bu nedenle de uygulatamadığını belirtiyor.[41]

Kanımca, konuya sâdece iktisâdî ya da siyâsî açıdan yaklaşmak yanıltıcı olabilir. Konuya çok boyutlu yaklaşmak yararlı olacaktır. Bu aşamada, bu alanda ortaya konulmuş dikkate değer yaklaşımlar üzerinde de durmak gerekir.

Şevket Pamuk, konunun sâdece iktisâdî değil, ama toplumsal ve siyâsî boyutlarını da göz önünde tutmak gerektiğini ve "tekparti rejimi"nin, 1930'lu yıllarda değil, ama İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında tarım sektöründe izlenen iktisâdî politikalar sonucunda, "küçük ve orta köylülük" ile "ipleri kopardı"ğını ileri sürüyor ve savaş sonunda, bu kesimleri yeniden kazanabilmek amacı ile, 1945 yılında, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu'nu gündeme getirdiğini belirtiyor.[42] Bu değerlendirme, kanımca dikkatle üzerinde durmayı gerektirir.

Yalçın Küçük, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu'nu, sanâyi bur-

---

41 Oran, "İç ve Dış Politika Açısından İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'de Siyâsal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", **SBFD**, Cilt: 24, Sayı: 3, s. 249.

42 Şevket Pamuk, "İkinci Dünyâ Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar**, s. 91-108. Ayrıca bkz. Keyder, "Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi (1946-1960)", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar**, s. 163-173; Keyder ve Birtek, agm, **Toplumsal Târih Çalışmaları**, s. 191-220.

juvazisinin pazar sorununun çözümüne yönelik bir girişim olarak değerlendiriyor.[43] Bu saptama, kanımca hayli mübâlâğâlıdır. Bu aşamada, öncelikle bu dönemde Türkiye'de sanâyi burjuvazisinden söz etmek ne derece mümkündür sorusunu yanıtlamak gerekir. Bu konuya ileride yeniden değineceğim.[44] Ayrıca, sanâyi burjuvazisinin bir toprak reformu talebini realize edecek siyâsî ve ekonomik güce sâhip olduğunu düşünmek ayrı bir sorundur. Küçük, iktisâdî talepler açısından mâkûl ve rasyonel bir açıklama getiriyorsa da, Küçük'ün tezi, Türkiye'de bu sırada sınıflar, sınıf ilişkileri ve çatışmaları açısından hayli sorunlu bir alana kayıyor.

Taner Timur da Küçük'ü tamamlıyor. Timur'a göre de, yasa ikili bir amaç güdüyordu. İlki, büyük toprak sâhiplerinin iktisâdî ve dolayısıyla da siyâsî gücünü kırmaktı. İkincisi ise, toprak mülkiyetini üretimi artıracak şekilde yeniden düzenlemekti.[45]

Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu ile ilgili olarak ortaya atılan tezler ya da görüşlere ilişkin saptanması gereken önemli bir başka nokta, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu ile tek-partili rejime son verilmesi arasında doğrudan bir bağlantı kurulmasıdır ve bu iki konunun yanyana ve bağlantılı düşünme alışkanlığı ya da geleneğidir.

Çiftçiyi Topraklardırma Kânunu, tek-partili yönetim boyunca pek çok şekil altında gündeme gelmişti ve bu konuda, daha önce de değindiğim gibi, yeterli ya da yetersiz pek çok hazırlık yapılmıştı. Özellikle İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında Köy Enstitüleri, Halkevleri ve Halk Odaları girişimleri, toprak reformu ile ilgili görülebilir.[46]

Ancak söz konusu yasa tasarısı, nihâyet 1943/1944 yıllarında hazırlanmıştı. Tasarı, tek-partili dönemde hazırlanmıştı ve asıl önemlisi, uygulanmasının da yine bu dönemde yapılacağından kuşku duyulmuyordu. Yâni Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu, hangi niyetlerle hazırlanmış olursa olsun, kesin olan, girişimin CHP'nin tek-parti iktidârında uygulanacağıydı. Yasa tasarısı hazırlandığı ve TBMM'ye sunulduğu sırada, ülkede tek-partili yöneti-

43 Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, s. 280-281.

44 Bkz. **Türkiye'de İki Partili Sistemin Kuruluşu (1945-1950)**, (Cilt: 6), (1950).

45 Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası**, s. 254 ve 264.

46 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞO**, (Cilt: 2), s. 104-106 ve 115-125.

min sonunu gösterebilecek bir işâret henüz yoktu. Aksine, siyâsî koşullar ve atmosfer, tasarının TBMM'ye sunulduğu 1945 yılının Şubat ayı başında,[47] her zamanki gibiydi ve bir değişiklik yoktu. Tasarının ilgili Meclis komisyonlarında görüşüldüğü sırada, yâni Şubat ayı ortasından Mayıs ayı ortasına kadarki dönemde ise, siyâsî atmosferde belirgin bir farklılık görülmeye başlamıştı. Ancak, bu farkın ne ölçüde belirgin bir nitelik alacağı henüz belirsizdi. Ne var ki, tasarı, Meclis komisyonlarında görüşüldüğü sırada, değişen siyâsî atmosfer nedeni ile, belirgin bir direnişle karşılacak ve bu direniş, söz konusu siyâsî atmosferi daha da genişletecektir.

İkinci önemli nokta ise, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu ile tek-partili rejimden çıkış arasında bire bir ilişki kurulması ya da yaratılmasıdır. Bu görüşe göre, muhalefet partisi, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın görüşmeleri içinde/sırasında doğmuştur. Oysa, bu sırada parti içi muhalefetin homojen bir grup oluşturduğunu ileri sürmek için pek az geçerli neden vardır. Aksine, "ikinci parti", gerçekte aylar sonra, tam yedi ay sonra ve pek çok gelişmeden sonra kurulacaktır.

Kanımca, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu analiz edilirken, gelecekteki olaylardan ve gelişmelerden tamâmen bağımsız bir tutum alınmalıdır. Ancak Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu'nun önemli etkileri de olacaktır.

Taha Parla, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu'nu şöyle değerlendiriyor:

> "Sorun, 'köylü için toprak' olarak da konsa, 'genel refah için köylüye toprak' olarak da konsa, nasıl CHP halkçılığı, salt bir orta sınıf ya da küçük adam halkçılığı değilse, CHP köycülüğünün, bir orta köylücü, hele küçük köylücü bir köycülük olmadığını tesbit etmek gerekiyor. (...)
>
> Asıl amacı, tarımda proleterleşmeyi ve köylünün kentlere akışını önlemek olan kânun bile, CHP'nin sınıflar itifâkında önemli yer tutan büyük toprak sâhiplerini kaygılandıracak ve iktidar blokunu içinden sarsacaktır.
>
> Kemâlist CHP, bu konuda da ikircikliidir, ama bu, fonksiyonel bir ikircikliliktir. Bütün dönem boyunca, hem küçük ve orta köylüye hitâp eden bir retorik kullanılmış, hem de esas itibâri ile büyük toprak sâhiplerini kollayan politikalar izlenmiş-

47 Hatırlanmalıdır ki, tasarının Geçici Encümen'de görüşülmesi için, bizzat Başbakan Şükrü Saraçoğlu tarafından verilen bir önerge, TBMM'de 19 Ocak'ta benimsenmişti. AT, Sayı: 134, (Ocak 1945).

tir. Bu herkesi, 'halktan olan herkesi' gözetmek iddiâsında olan ve tabiî bütün benzerleri gibi, aslında [sâdece] 'bâzılarını' gözeten Bonapartist politika ile sosyal ve siyâsal istikrârın sağlanması amaçlanmıştır. Ve bütün Bonapartist politikalar gibi, toplumsal uyum savının ve siyâsal-ideolojik işlevinin yanı sıra, iç çelişkiler de taşımış[tır]. (...)

Tarımsal kalkınmanın yanı sıra, kırsal kesimde de sosyal istikrar isteyen Kemâlist CHP'nin 'birlik ve düzen içinde ilerleme' ideolojisi (...) Kemâlislerin tarımsal ekonomik gelişmeye ve köy kalkınmasına yaklaşımlarındaki paternalist (ve patrimonyalist) yanı gösterir."[48]

2. "İKİNCİ PARTİ"

2 Haziran târihli *Tan* gazetesi, bütün bu gelişmelere karşın, yine de şaşırtıcı olduğunu düşündüğüm şu haberi veriyordu: "Ankara'da Siyâsî Hava... Bir 'Demokrat Partisi' kurulması için teşebbüse geçildiği haberi henüz teeyyüd etmedi."[49] *Tan* gazetesi, basında, Dışişleri eski Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras[50] tarafından kurulacağı söylentileri yayılan "ikinci parti" haberinin aslı olmadığını ileri sürüyordu.[51] *Vatan* gazetesi de, Aras'ın tekzibini yayınlamıştı.[52]

Diğer yandan, Âsım Us'un Hâtıra Notları'nda, tam da bu târihe denk gelecek şekilde şu satırları okumak mümkündür: "İkinci bir parti teşkil edileceğinden bahsolunuyor. Bunun programı henüz belli değildir. Fakat adının 'Demokrat Parti' olacağı ileri sürülüyor."[53] Âsım Us'un söylentileri teyid eden bu satırları, aynı zamanda, ileride kurulacak olan müstakbel muhalefet partisi-

48 Taha Parla, **Türkiye'de Siyâsâl Kültürün Resmî Kaynakları: Kemâlist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku,** (Cilt: 3), s. 235-236.

49 **Tan,** (2.6.1945).

50 Dışişleri eski Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Millî Şef dönemindeki siyâsî kariyerine ve konumuna ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 1), s. 23-228 ve (Cilt: 2), s. 13-139 ve 275-363.

Burada hatırlatmak isterim ki, Tevfik Rüştü Aras, Atatürk'ün döneminin âdetâ Değişmez Dışişleri Bakanı idi ve Atatürk'ün en yakın çevresinde yer alıyordu. Kendisi Atatürk son döneminde İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı'na seçilmemesi için gündeme getirilen siyâsî girişimlerin içinde yer aldığından, İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesinden hemen sonra kurulan İkinci Celâl Bayar Hükümeti'nde yer alamamış ve hemen ardından da Londra'ya Büyükelçi olarak gönderilmişti. Aras, bu görevine 1944 yılında emekli oluncaya kadar devâm etmişti. Bu sırada emekli Büyükelçi ve siyâsetçi olarak geri plânda idi.

51 **Tan,** (2.6.1945).

52 **Vatan,** (3.6.1945); Didem Gürses, **Dönemi ve Görüşleri İle Ahmet Hamdi Başar,** s. 193.

53 Us, **age,** s. 639-640.

nin adını ilk kez doğru olarak belirtmesi bakımından da dikkat çekicidir.

Tan gazetesi ise, konuya ilişkin haberinde şu bilgileri veriyordu:

> "Ne Tevfik Rüştü Aras, ne de başka bir siyâsî şahsiyet, yeni bir 'Demokrat Partisi' kurmak için hükümete mürâcaat etmiş değildir. Zâten Ankara['nın] alâkadar mahfillerinde böyle bir partinin teşekkülüne de, şimdilik imkân görülmemektedir. Çünkü, böyle bir partinin kurulabilmesi için evvelâ Cemiyetler ve Matbuat Kânunu'nun tâdil edilmesi lâzımdır.
>
> Bütün bu mülâhazalara rağmen, burada [Ankara'da] ileri sürülen kanaatlere göre, böyle bir partinin kurulması, Cumhurbaşkanının son nutkundan [İnönü'nün 19 Mayıs konuşmasından] da anlaşılacağı gibi, iyi karşılanacaktır. Hattâ bu parti, bugün Mecliste hükümeti sık sık tenkit eden [Cumhuriyet] Halk Partisi milletvekillerinin küçük bir grubu tarafından [ve] kendiliğinden teşekkül edebilir.
>
> Yâhut da önümüzdeki seçimde [1947 yılında yapılması gereken milletvekili genel seçiminde], ayrı bir program ve ayrı namzetler hâlinde ortaya çıkabilir. Demokrat rejimine uygun böyle bir muhalefet partisinin teşekkülüne müsaade edileceği de şüphesizdir."[54]

Tan gazetesi, söz konusu haberinde birkaç nokta üzerinde duruyordu. Öncelikle, "ikinci parti"nin kurulması, ilke olarak mümkün görünüyor, ancak zamanlama ile ilgili olarak bâzı görüşler ortaya konuluyordu. Buna göre, "ikinci parti"nin kurulması "şimdilik" mümkün değildi. Ama ileride kurulması, hem mümkün, hem de kaçınılmaz görünüyordu. "İkinci parti"nin kurulması, öncelikle Anayasaya aykırı olduğu daha önce de ileri sürülmüş olan Cemiyetler Kânunu ile Matbuat Kânunu'nun değiştirilmesine bağlıydı. İkinci olarak, "ikinci parti"nin kurulması açısından, İnönü'nün 19 Mayıs konuşması, bu aşamada ilk kez artık cesâret verici olarak değerlendiriliyordu. Üçüncü olarak, "ikinci parti"nin hâlen CHP ile TBMM içinde bulunan, ama hükümete ve yönetime muhalefet eden "küçük bir grup" tarafından oluşturulabileceği üzerinde duruluyordu ki, bu öngörü, âdetâ geleceği haber veriyordu. "İkinci parti"nin gelecek seçimlere, yâni 1947 yılında gerçekleşmesi gereken milletvekili genel seçimine, ayrı bir muhalefet partisi olarak katılması da olasıydı. Dördüncü olarak, "ikinci parti"nin kurul-

54 **Tan**, (2.6.1945).

ması için yapılacak olası bir mürâcaata "müsaade edileceği" beklentisi yüksekti.

Elimizde bulunan ve tam da bu sırada kaleme alınmış olan bir polis istihbârat raporu, bize bu yazıların belirli bir siyâsî girişimin temelinde oluştuğunu açıkça göstermektedir. İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü Önemli İşler Müdürlüğü'nde 4 Haziran 1945 târihinde kaleme alınmış olan bir istihbârat raporuna göre, "birkaç günden beri bâzı gazeteler tarafından kurulacağı haber verilen Demokrat Partisi hakkında şu mâlûmat" alınmıştı:

> "Bu partinin müteşebbis ve kurucularının son haftalar içinde Tan Matbaası'nda sürekli toplantılar yaparak, partinin program ve esaslarını hazırladıkları ve bu toplantıda, Dr. Tevfik Rüştü Aras, Dr. Adnan Adıvar, M. Zekeriyâ Sertel, Sabiha Zekeriyâ Sertel, Sadrettin Celâl [Antel], Esat Âdil [Müstecaplıoğlu] ile isimleri öğrenilememiş olan bâzı zevâtın iştirâk ettikleri haber verilmektedir.
>
> Dört, beş gün evvelki toplantıdan sonra bu zatların Tan Matbaası'ndan otomobillere binerek Park Oteli'ne gittikleri ve birlikte yemek yedikleri bildirilmektedir.
>
> Tan muharrirlerinden ve Anadolu Ajansı memurlarından Hikmet Bil'in almış olduğu bir gazete imtiyâzını parti adına kullanacaklar ve Tan Matbaası'nda ikinci bir gazete neşredecekleri de öğrenilmiştir.
>
> Diğer taraftan, eski Yarın gazetesi sâhibi Ârif Oruç'un[55] da günlük bir gazete çıkarmak için Tasvir Matbaası'ndan izahat istediği haber alınmıştır."[56]

Yukarıdaki istihbârat raporu, aslında bu sıradaki siyâsî dirsek temaslarını açıkça gözler önüne sermektedir. "İkinci parti" için siyâsî girişimde bulunan aktörler, eski solculardan/sosyalistlerden oluşmaktadır. Bu muhitte henüz müstakbel Demokrat Parti'nin kurucularına ise rastlanmamaktadır. Fakat özellikle Tevfik Rüştü Aras'ın adının geçmesi, bu muhit ile müstakbel kurucular arasında ayrıca bir dirsek teması olduğuna işâret etmektedir. Bunun dışında herhangi bir iz henüz yoktur. Raporda adı geçenlerden Adnan Adıvar,[57] Atatürk döneminde siyâsî tasfiyeye uğramış kadro

55 Ârif Oruç ve **Yarın** gazetesi ile ilgili olarak bkz. Koçak, **BİSCF.**

56 İstihbârat raporu, İçişleri Bakanı Hilmi Uran tarafından yine aynı târihte bizzat Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na da sunulmuştu. **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/79 524 18].

Burada hatırlamalıyım ki, *Sabiha Sertel ve Zekeriyâ Sertel'in siyâsî geçmişleri solla hayli ilişkiliydi.* Bu konuda anılarına da bakılabilir. Sabiha Sertel, **Bir Roman Gibi**; Zekeriyâ Sertel, **Hatırladıklarım.**

57 Hâlide Edib Adıvar ile Adnan Adıvar'ın Millî Şef dönemindeki siyâsî kariyerlerine ve konumlarına ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 1), s. 261 ve (Cilt: 2), s. 44-45 ve 294.

arasında idi. Kendisi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın içinde yer almıştı. Gazeteci Sertel'ler solcu olarak tanınıyorlardı. Sabiha Sertel'in Türkiye Komünist Partisi[58] ile yakın ilişkisi vardı. Sadrettin Celâl Antel de, solcu grubun içinde yer almıştı.[59] Esat Âdil

Burada hatırlatmalıyım ki, Halide Edib Adıvar ile Adnan Adıvar, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nda yer aldıktan sonra, ülkeyi gönüllü olarak terk etmişlerdi ve Atatürk dönemini muhalif bir kimlik içinde tamamlamışlardı. Adnan Adıvar, 1926 İzmir suikastı dâvâsında İzmir'de Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde gıyâben yargılanmışsa da, beraat etmişti. İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasından hemen sonra, dönemin "barış politikası" çerçevesinde, yurda dönmüşler ve önemli görevler almışlardı. Halide Edib Adıvar'ın **Sinekli Bakkal** romanı 1939 yılında CHP roman ödülünü kazanmış ve kendisine İstanbul Üniversitesi'nde hocalık görevi verilmişti.

58 Türkiye Komünist Partisi ile ilgili olarak bkz. Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)** ve **Türkiye'de Sol Akımlar II (1925-1936).**

59 Sadrettin Celâl Antel, 1919 yılında ilk sayısı Almanya'da yayınlanan ve aynı yıl içinde faaliyetlerini İstanbul'a taşıyan **Kurtuluş** dergisi çevresine katılmıştı. **Kurtuluş** dergisi için bkz. Cemil Koçak, "Kurtuluş/Kurtuluş'un Almanca Özel Sayısı/Türkiye İşçi ve Çiftçi Fırkası'nın [Yayın] Organı", **Târih ve Toplum**, Sayı: 65, (Mayıs 1989), s. 50-56; **Kurtuluş.** Türkiye Komünist Partisi'nin yayın organı olan **Aydınlık** dergisinin sorumlu müdürlüğünü üstlenmişti. **Aydınlık** dergisi için bkz. Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925),** s. 293-285. 1924 yılında yapılan Komintern Beşinci Kongresi'ne Türkiye Komünist Partisi'nin delegesi olarak katılmıştı. 1925'te yılında tutuklandı. Yedi yıl hapse mahkûm olduysa da, genel afla serbest bırakıldı. Hapisten çıktıktan sonra Türkiye Komünist Partisi ile ilişkisini kesti. Antel, *Türkiye Komünist Partisi'nden ayrıldıktan* sonra çeşitli okullarda çalıştı ve 22 Aralık 1936'da İstanbul Darülfünunu Pedagoji ve Psikoloji Enstitüsü'ne profesör olarak atandı. İkinci Dünyâ Savaşı sırasında **Tan** gazetesinde Nazizme/Faşizme karşı çıkan ve Sovyet dış *politikasını öven yazıları yayınlandı. Ancak Irkçı-Turancı* dergilerin de eleştirilerini üzerine çekti. Nihâl Atsız, **Orhun** dergisinde Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na yönelik yazdığı açık mektupta, bir vatan hâinini ve hapisten çıkmış bir sâbıkalıyı Türk üniversitesinde pedagoji enstitüsünün başına getirmek şaheser bir gaflettir diyordu. Bu açık mektup etkili oldu ve Antel mektubun yayınlanmasından birkaç gün sonra görevinden alındı. Bunun üzerine karar aleyhine Danıştay'a dâvâ açtı. Antel'in görevinden alınma nedeni, üniversite diplomasına sahip olmadığı ve eğitim gördüğü yabancı yüksek öğretmen okulunun da üniversite olarak kabûl edilemeyeceği olarak duyuruldu. Ancak, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü tarafından mahkemeye gönderilen Dekanlık yazısında, Antel'in öğrenciler arasında toplantılar düzenlediği ve dergilerde de isminin geçtiği gibi iddialar yer alıyordu. Antel'in dâvâsı sürerken *gelişen olaylar, dâvânın sonucunu önemli ölçüde etkilemiş olmalıdır.* İsmet İnönü'nün 19 Mayıs 1944 târihli Irkçılık-Türancılık karşıtı konuşması, tam da Antel'in görevden alınışından hemen sonrasına denk gelmektedir. Üstelik Atsız'ın mektubunda hakâret ettiği bir dizi öğretim üyesinden biri olan Sabahattin Âli'nin açtığı dâvâyı izleyen olaylarla birlikte, Irkçı-Türancılar aleyhinde tutuklamalar da başlamıştı. Danıştay, Antel hakkındaki iddiaları yetersiz buldu ve Antel'in 5 Nisan 1945 târihli kararla görevine dönmesine karar verdi. Antel, kendi yokluğunda Sabri Esat Siyavuşgil'in devâm ettiği derslerine 6 Nisan 1945'te yeniden başladı. Dekanlık, 27 Nisan 1945 târihinde Rektörlüğe, Antel'in öğrencilerle yakın ilgisi ve çalışması dolayısıyla terfiye lâyık görüldüğünü yazıyordu. Antel, 24 Mayıs 1945'te de terfi edecektir. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 1), s. 660-695 ve (Cilt: 2), s. 210-230.

Elimizde Sadrettin Celâl Antel'in 11 Nisan 1944 târihinde "Cumhurbaşkanımız ve Millî Şefimiz İsmet İnönü'nün Yüksek Huzurlarına" hitâben kaleme aldığı bir de dilekçe bulunmaktadır. Antel, dilekçesinde, hem özgeçmişini *nakletmekte* hem de *o sırada meydana gelen olaylar* hakkında açıklamalarda bulunuyordu:

"Orhun mecmuasının neşriyâtı ve bir kısım talebenin tahrik ve teşvik edilmesi üzerine, Edebiyat Fakültesi'nde aleyhimde yapılacağı şâyi olan nümâyişi, Fakülte Dekanı Hâmit Ongunsu'ya ve Vâliye haber vermiştim. Buna rağmen derslerimin olduğu Salı ve Cuma günleri, başka fakültelerden ve liselerden gelen öğrenciler ve bunlara dışarıdan katılan bâzı kimseler, Edebiyat Fakültesi'nde nümâyiş yapmışlar, aleyhimde sövüp saymışlardır.

Müstecaplıoğlu da, daha önce görüldüğü ve ileride yine görüleceği gibi, sol gruplarla ilişkiliydi. Üstelik, hatırlanacağı gibi, *Tan* gazetesinin yazarları arasındaydı. İstihbârat raporunda adı geçenlerin solcu bir muhitin üyeleri olduğu çok açıktır ve bu grupla, ileride müstakbel Demokrat Parti kurucuları arasında yer alacak kişilerle en azından bu aşamada görünür bir temas bulunmamaktadır.

En büyüğümüz Millî Şefimize vaziyeti ve hakkımda yapılan iftirâların asılsız ve garazkârâne olduğunu yüksek müsaadeleriyle arz etmek istiyorum.

Pâris'te tahsilimi bitirerek 1913'te memleketime döndükten *sonra*, *Adana Öğretmen* Okulu Müdürlüğü'ne tâyin edildim ve ondan sonra muhtelif öğretim müesseselerinde hizmet ettim. Bir aralık çıkarmış olduğum Aydınlık mecmuası münâsebetiyle İstiklâl Mahkemesi tarafından mahkûm edildim. Fakat değişen cezâ kânununa göre, suçum birkaç aya tekâbül ettiği için, birbuçuk sene hapiste kaldıktan sonra serbest *bırakıldım. İstiklâl Mahkemesi Reisi Ali Çetinkaya'nın* tavsiyesi üzerine, o zaman Maarif Vekili bulunan merhum Mustafa Necâti tarafından Tâlim ve Terbiye mütercimliğine ve Ankara Kız Lisesi Fransızca öğretmenliğine tâyin edildim. O zamandan bugüne kadar geçen onsekiz yıl içinde siyâsiyatla kat'iyen iştigâl etmedim. Derslerimi, partimizin ve devletin prensiplerine, Edebî ve Millî Şeflerimizin yüksek direktiflerine tamâmen uygun olarak verdim ve memleket çocuklarını Türk İnkılâbı'nın esaslarına göre yetiştirmek için elimden geldiği kadar çalıştım. Bütün kitaplarım, makâlelerim ve kontrolü dâimâ mümkün olan talebe notları, bunu ispâta kâfidir. Öğretmenliklerinde bulunduğum okulların idârelerinden ve Maarif Vekâleti'nden en ufak bir ihtar dahi almadım.

1927'den beri Yüksek Öğretmen Okulu'nda, 1937'den beri de hem bu okulda, hem de üniversitede pedagoji profesörlüğü yapmaktayım. Maarif Vekili Bay Esat [Sagay], yanında üniversitenin ıslâhı için memlekete çağrılmış olan Mr. Malche ve o zaman Maarif Müfettişi bulunan Hasan Âli Yücel olduğu hâlde Yüksek Öğretmen'deki bir dersimi gelip dinlemiş ve dersten sonra millî terbiyeyi çok iyi izah ettiğim için beni tebrik etmişti.

Yirmi yıla yakın bir zamandır Yüksek Öğretmen'deki ve üniversitedeki öğrencilerimden bana karşı sevgi ve saygıdan başka bir şey görmedim. Geçen Salı ve Cuma günkü nümâyişlerin kendi öğrencilerim değil, başka fakültelerden ve liselerden gelen öğrencilertarafından yapılması bunun türlü şekilde terip ve tahriklerin neticesi olduğunu açıkça göstermektedir.

Hakkımda yapılan çirkin iftirâlar arasında bana en çok müessir edenî, Maarif Şûrâsı'nda güyâ âile müessesesi aleyhinde bulunmuş olduğumun garazkârâne bir sûrette en yüksek makamlara kadar işâe edilmiş olmasıdır. Halbuki ben şûrâda, büyük bir inkılâp yapmış olan memleketimizde, bu inkılâbı hazmetmemiş ve hattâ ona karşı menfî vaziyette kalmış olan bâzı âile çocukları üzerindeki zehirleyici tesirlerine, okuldaki telkinlerle karşı koymak lüzûmu üzerinde ısrâr etmiştim. Bütün *klâsik pedagoji kitaplarında* üzerinde önemle durulan bu konu hakkındaki sözlerim, düşmanca bozularak, âilenin zehirli olduğunu söylemişim şekline konmuştur.

Benim fikren olduğum gibi, hissen de böyle bir sakat düşünce beslemem imkânsızdır. İstanbul'un tanınmış ve mazbut *bir* âilesine *mensûbum. Babam Hukuk* Fakültesi'nde otuz seneden fazla ders vermiş, mahkeme reislikleri ve Adliye Nâzırlığı yapmış ve ciddîyeti ve nâmusu ile herkesin sevgi ve saygısını kazanmış olan Mehmet Celâlettin'dir. Onun babası, İstanbul Polis Müdürü Agâh Efendi'dir. Annemin babası ise, 1293 Meclisi'nde [1877 ilk Osmanlı Meclisi Mebusânı] Edirne mebusu olan Hacı Şerif Bey'dir.

Bu *mâlûmâtı vermekten maksadım*, geleneği vatana sadâkatle hizmet etmek olan bir âile muhiti içinde yetişmiş olduğumu arz etmektir.

Mâruz kaldığım tecâvüzü ve vaziyetimi Millî Şefimize, bir üniversite profesörü sıfatıyla, olduğu gibi bildirmeyi bir vicdan ve vatan borcu saydığımı en yüksek tâzimlerimle arz ederim." **BCA BMGMK**, [Katalog *Numarası*: 030 10/142 15 17]. Antel'in Millî Şef nezdindeki savunmasının, dönemin hâkim Şeflik üslûbu içinde yapılmış olması dikkate değerdir. Dilekçe, 19 Nisan'da Başbakanlığa, oradan da 25 Nisan'da Maarif Vekâleti'ne iletilmiştir.

Söz konusu grubun Park Otel gibi herkesin gözü önünde birlikte bulunmaktan dolayı da herhangi bir sakınca görmedikleri anlaşılmaktadır. Solcu siyâsî faaliyet, sanırım legalize olmaya çalışıyordu.

Hatırlanmalıdır ki, 1938 yılında kabûl edilen Cemiyetler Kânunu, derneklerin kurulmasını, ki siyâsî partiler de siyâsî cemiyetler olarak dernek statüsündeydiler, mülkî idâre âmirlerinin iznine bağlamıştı. Cemiyetler Kânunu'na göre, siyâsî cemiyet kurulabilmesi için, söz konusu siyâsî cemiyetin/siyâsî partinin ana nizamnâmesinin ve kuruluş beyannâmesinin Dâhiliye Vekâleti'ne (İçişleri Bakanlığı'na) sunulması gerekiyordu. "Bir cemiyetin faaliyete geçebilmesi için, ana nizamnâmesinin verildiği mülkiye makamlarınca tescil olunduğuna dâir bir vesika alınması şarttı." Siyâsî cemiyetler/siyâsî partiler ise, ancak Dâhiliye Vekâleti'nin (İçişleri Bakanlığı'nın) izni ile kurulabilirdi. Gazete, haberinde bu hukuki duruma dikkat çekerek, bu yönde bir engelleme olmayacağına ilişkin beklentisini ve görüşünü belirtiyordu.

Tam bu noktada, Cemiyetler Kânunu'nu ayrıntılı bir şekilde hatırlamak yararlı olacaktır. Çünkü, Cemiyetler Kânunu da, bu dönemde Anayasaya aykırı sayılan yasaların başında gelecek ve değiştirilmesi talebi, siyâsî gündemin vazgeçilmez konularından biri olacaktır. Ancak, bu noktada gözden uzak tutulmaması gereken bir husus da, Cemiyetler Kânunu'nun Celâl Bayar'ın Başbakanlığı döneminde kabûl edilmiş olduğudur.

28 Haziran 1938 târihinde kabûl edilen Cemiyetler Kânunu'na göre,[60] "bir cemiyetin faaliyete geçebilmesi için, ana nizamnâmesinin verildiği mülkiye makamlarınca tescil olunduğuna dâir bir vesika alınması şarttı." Siyâsî partiler de dernek sayıldıkları ve Cemiyetler Kânunu hükümlerine tâbi oldukları için, siyâsî partilerin kurulması da izne bağlıydı.

Bu yasal statü üzerinde dikkatle durulmalıdır. Çünkü, tek-parti döneminde, tek-partili rejimin hukuki değil, fakat sâdece fiilî bir durum olduğu ve bir başka siyâsî partinin kurulmasına, hukuki değil, fakat sâdece fiilî ve siyâsî engellerin vâr olduğu yolunda, vesâyetçi tek-parti rejimi teorisini destekleyen görüşün, olgularla ancak yarı yarıya uyuştuğu ancak bu şekilde anlaşılabilir. 1938 yı-

60 **Düstur, (3. Tertip), Cilt: 19, s. 726-731; RG, (14.7.1938), Sayı: 3959; (Kanun No: 3512); TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: 5, İçtimâ: 3, Cilt: 26, 82. İnikat, (28.6.1938).**

lına kadar gerçekten de siyâsî parti kurmak için izin almak gerekmiyordu. Ancak, 1938 yılında, daha Atatürk döneminde ve Celâl Bayar'ın Başbakanlığı sırasında yapılan değişiklikle, siyâsî parti kurulması için izin sistemine geçilmişti ve bu târihten sonra, siyâsî partilerin, hiç olmazsa kuramsal olarak dahi, serbestçe kurulabilmesi artık mümkün değildi. Tek-partili rejim, hukuksal plânda da geçerli hâle gelmişti.[61]

Cemiyetler Kânunu'na göre, "devletin mülkî bütünlüğünü bozmaya çalışan, Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'nun ikinci maddesinde yazılı devlet rejimine, [yâni Altı Ok'a] aykırı maksat ve gâye güden, emniyete ve âsâyişe ve umûmî âdab ve ahlâka ve gâyesi kânunlara uymayan, siyâsal ve ulusal birliği bozan, din, mezhep ve tarikat esaslarına dayanan, yerlilik ve yabancılık gibi, yurttaşlar arasında ayrılık uyandıran, her ne şekil ve nâm altında olursa olsun, mıntıkavî maksat güden veyâ ünvan taşıyan, âile, cemaat, ırk, cins ve sınıf esâsına veyâ adına dayanan, gizli tutulan gâyesini saklayan" derneklerin kurulması yasaktı.

Merkezi yurt dışında olan bir cemiyetin Türkiye'de şûbesi açılamayacağı gibi, uluslararası amaçlara sâhip bir cemiyet de kurulamazdı. "Ancak, milletler arasında berâberlik yapmakta fayda mülâhaza edilen cemiyetlerin Türkiye'de kurulmasına veyâ kurulu olanların yurt içinde şûbe açmalarına İcrâ Vekilleri Heyeti karârı ile izin verilebilir, bu cemiyetler ve şûbeler lüzümunda İcrâ Vekilleri Heyeti karârı ile fesih ve tasfiye" edilebilirdi.

Kamu kuruluşlarında çalışanların ise, "bulundukları işin sıfat ve mâhiyeti ile cemiyet" kurmaları mümkün değildi. Öğrenci cemiyetlerinin "her ne şekilde olursa olsun siyâsetle iştigâl" etme-

61 Kononun ilk kez tartışıldığı metin için bkz. Koçak, **BİSCF**, s. 613-692.

SCF'den ve özellikle de 1938 Cemiyetler Kânunu değişikliğinden sonra, "ikinci parti" kurulması yolunda herhangi bir girişimde bulunulmadığı özellikle belirtilmelidir. Yine de zaman zaman bu yönde bâzı küçük ve önemsiz hatırlatmalar da yapılmış olmalıdır. Örneğin, elimizde bulunan ve Birecik kazâsından emekli Jandarma Önyüzbaşı Sâit Özkut tarafından 24 Nisan 1944 târihinde Cumhurbaşkanlığı'na hitâben kaleme alınmış olan bir dilekçede, bu yönde bir hissîyâta da yer verilmiştir. Dilekçe sâhibi, emekliye ayrıldıktan hemen sonra, gerek Cumhurbaşkanlığı'na ve gerekse Başbakanlığa üçer kez başvurmuş olmasına karşın, kendisine kamu görevi verilmediğinden şikâyet ediyordu. Oysa Bakanlıklarda hâli hazırda çalışan "yüzlerce emekli subay" bulunuyordu ve Özkut, kendisine kamu görevi verilmemiş olmasını, Anayasanın eşitlik ilkesi ile bağdaştıramıyordu. İçinde bulunulan soruların giderilmesinde, dilekçe sâhibi, Cumhurbaşkanına, "ikinci bir siyâsî parti teşkil etmek sûreti ile bizi mesâî arkadaşlığına, işbirliğine kabûl buyurur musunuz?" diye soruyordu. Besbelli ki, Özkut, yeni bir SCF düşünüyordu! Dilekçe, Başbakanlığa havâle edilmişti. Fakat âkıbeti hakkında herhangi bir bilgiye sâhip değiliz. **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/79 524 13].

leri yasaktı. "Bu cemiyetler bulundukları mektep ve müesseselerin idârelerine karşı bir harekette bulunamazlar"dı. Hattâ "Türklerin bu kânuna göre teşkili memnû olan cemiyetleri, Türkiye dışında kurmaları ve kurulmuş olan bu kâbil cemiyetlere girmeleri" de yasaktı.

Cemiyetlerin faaliyetleri, "mahallî hükümet"in denetimine tâbi olduğu gibi, "zâbıta, cemiyetlerin merkez ve müesseselerine, mahallin en büyük mülkiye âmirinden verilen (...) yazılı emri hâmil olarak, her zaman girmeye" yetkiliydi. Yasaya aykırı hareket eden cemiyetler, "mahallin en büyük mülkiye âmirinin emri ile faaliyetten men olunur ve mevcut malları muhafaza altına alınır"dı.

Cemiyetler Kânunu'ndaki bu yasaklamalar, CHP'nin 1935 yılında benimsenen programına da son derece uygundu: "Türkiye'de cins ve klas fikirlerini yayma ve klas kavgası ergesi ile cemiyet kurulmayacaktır. Devlet özel yönetgeler ve şarbaylıklarla devlete bağlı kurumlardan hizmet karşılığı aylık ve aktı alanlar, bulundukları işin sıfat ve özlüğü ile cemiyet kuramazlar. (...) Talebe cemiyetleri adını taşıyan kurumlar, hiçbir sûrette siyâsa ile uğraşamazlar ve hiçbir süretle bulundukları okulun, fakülte ve enstitüsünün yönetgesine karşı herhangi bir harekette bulunamazlar. (...) Arsıulusal ergelerle cemiyet yapılmayacağı gibi, kökü yurt dışında olan cemiyetler kurmak da yasak olacaktır. Uluslararasında berâberlik yapmakta devletin fayda göreceği ergelerle cemiyet kurmak veyâ kurulu olanların şûbelerini açmak için Bakanlar Kurulu'nun karârı lüzumludur."[62]

Siyâsî partilerin de Cemiyetler Kânunu'na tâbi olduğu hatırlanırsa, muhalefet partisinin/partilerinin faaliyetlerine, herhangi bir yargı organının karârı olmaksızın, tamâmen hükümetin ve iktidar partisinin emrinde olan mülkî idâre âmirlerinin tâlimatı ile son verilebilirdi.

Diğer yandan, *Tan* gazetesinin haberinde yer alan önemli son bir nokta da, "ikinci parti"nin adının "Demokrat Partisi" olacağı yönündeki bilgiydi. Bu, "ikinci parti"nin adının basında ilk kez zikredilmesiydi. İlginç bir başka nokta da, bu öngörünün de (kıs-

62 Bundan sonra bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmediği takdirde, aynı kaynak kullanılacaktır.
Cumhuriyet Halk Partisi Programı, (1935), Madde 66-67 ve 69.

men) gerçekleşecek olmasıdır. "Demokrat Partisi", isim olarak herhâlde CHP'nin tamlamasından etkilenmişti. Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşılık, "Demokrat Partisi"...

Tan gazetesinin haberine önem vermek için yeteri kadar neden vardır. Ama kanımca en önemli neden, Dışişleri eski Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın, *Tan* gazetesinin dış politika yazarı olmasıdır.[63] Hatırlanacağı gibi, bu sırada *Tan* gazetesi (Zekeriyâ Sertel, Sabiha Sertel ve Tevfik Rüştü Aras), *Vatan* gazetesi (Ahmet Emin Yalman) ile TBMM ve CHP'deki muhalefet grubu (Celâl Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan) arasında, bir süreden beri devâm eden siyâsî bir yakınlık ve berâberlik vardı. Dolayısıyla *Tan* gazetesinin bu konudaki haberlerinin ve yorumlarının, diğer basın organlarında görülen haberlere ve yorumlara kıyasla, daha gerçekçi olması olasılığı vardır.

2 Haziran târihli başka gazetelerde de, *Tan* gazetesine benzer bir şekilde, "ikinci parti" ile ilgili haberler ön plâna çıkmış görünüyordu. *Cumhuriyet* gazetesi, "Yeni Parti" başlıklı haberinde, "Demokrat Partisi" kurulacağı yönünde söylentiye dayalı haberlere yer veriyor ve İnönü'nün 19 Mayıs konuşması ile TBMM'deki son tartışmaları hatırlatıyordu.[64] *Cumhuriyet* gazetesi, haberinde, gelişmeler karşısında nispeten ılımlı bir yorumda bulunmakla yetinmişti: "Mecliste ve tek-parti [CHP] içinde görülen bu tenkit ve murâkabe havasının, zamanla daha fazla genişlemesine [ve] zamanla ikinci bir parti şeklinde tezâhür etmesine intizâr olunabilir." Gazete, bu yöndeki bir gelişmenin, bizzat CHP tarafından da olumlu karşılanacağını, "ikinci parti"nin yine bizzat CHP içindeki muhalif küçük bir grup milletvekili tarafından kurulabileceğini ve bu partinin, 1947 yılında yapılması beklenen milletvekili genel seçimine de, bir muhalefet partisi olarak ayrı bir program ve aday listesi ile katılabileceğini ileri sürüyordu. Bu haber, görüleceği gibi, *Tan* gazetesinin haberi ile aynıydı.

Cumhuriyet gazetesi, söz konusu haberinde, "ikinci parti"nin kurulması için resmî mürâcaatın hemen değil, fakat ilerideki bir

---

63 Tevfik Rüştü Aras'ın, Dışişleri eski Bakanı olarak, **Tan** gazetesindeki dış politika ve özellikle de Türk-Sovyet ilişkileri hakkında yazdığı makâleler konusunda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 346.

64 **Cumhuriyet**, (2.6.1945).

târihte gerçekleşeceği öngörüsünde bulunuyor ve müstakbel parti kurucuları olarak da, Recep Peker'in, Ankara eski Vâlisi Nevzat Tandoğan'ın[65] ve CHP eski Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın isimlerini gündeme getiriyordu. Ancak isimleri geçenler, bu haberi tekzib edeceklerdir. Gazete, haberinde, TBMM'de eleştirileri ile dikkati çeken grubun, ya yeni bir parti kuracağını ya da CHP Müstakil Grubu'na katılacağını açıklıyordu. *Cumhuriyet* gazetesinin haberine göre, "Türkiye demokrasi rejimine uygun böyle yeni ve tamâmen ayrı bir muhalefet partisinin teşekkülüne müsaade edileceği, hattâ böyle bir teşekkülün iyi gözle görüleceği [de] (...) muhakkak"tı.

Vatan gazetesi ise, ancak bir gün sonraki haberinde, "Demokrat Parti"nin kurulacağını açıklıyordu. Haber biraz eskimişti, ama "ikinci parti"nin ismi, bu kez daha doğru bir şekilde ortaya çıkıyordu. Yalnızca tamlamada küçük bir değişiklik vardı ve daha doğru bir hâle konulmuştu.[66] Gazetenin haberinde, "Demokrat Parti"nin kurucusu olarak yine Tevfik Rüştü Aras'ın ismi geçiyordu. Ancak, Aras, haberi tekzib etmişti. Aras, tekzibinde, gelişmelerden haberdâr olmadığını ileri sürüyordu.[67] Bu da, *Tan* gazetesinin bir gün önceki haberini bir kez daha doğruluyordu.

Diğer yandan, yine aynı gün, 3 Haziran'da, Zekeriyâ Sertel, *Tan* gazetesinde yayınlanan bir yazısında, TBMM'de hükümete yönelik eleştiriler nedeni ile hükûmetin sarsıldığını ve güvenoyu almasına karşın, sarsıntının sürdüğünü ileri sürüyor ve Recep Peker'in de artık değişiklik istediğini belirtiyordu. Zekeriyâ Sertel, söz konusu makâlesinde, "artık ikinci bir partinin kurulması zamânı gelmiştir" şeklinde yazıyordu. Sertel'e göre, tek-partili rejim içinde denetim mümkün değildi. Ayrıca, bu tür bir rejim içinde, hükümetlerin ve Bakanların değişmesinin de hiçbir önemi ve anlamı yoktu.[68] Sertel'in, sâdece bir gün sonra, "ikinci parti"nin kurulması zamânının geldiğini vurgulaması da, gelişmelerin ne denli hızlı olduğunun bir başka göstergesiydi.

---

65 Ankara eski Vâlisi Nevzat Tandoğan'ın Millî Şef dönemindeki siyâsî kariyerine ve konumuna ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 101, 118-119, 122, 183-184, 617 ve 620.

66 **Vatan**, (3.6.1945).

67 **Vatan**, (3.6.1945). Ayrıca bkz. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 90-91.

68 Zekeriyâ Sertel, "Millet Konuşunca", Tan, (3.6.1945).

Tan gazetesi, yine aynı gün, Dışişleri eski Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın, basında kendisi ile ilgili olarak yayınlanan haberlere ve yorumlara karşı tekzibine yer veriyordu: "Dr. Tevfik Rüştü Aras, bu hususta ["Demokrat Partisi" kurucusu olduğu yolunda] hiçbir mâlûmâtı olmadığını, mâlûmâtı olmadığına göre de, böyle bir fırkanın müessislerinden olamayacağını söylüyor."[69]

Zekeriyâ Sertel, hemen ertesi gün, gerek TBMM içinde, gerekse dışında, "ikinci parti"nin kuruluşuna ilişkin söylentiler olduğunu, henüz bu konuda ciddî bir girişim olmamasına karşın, bu tür söylentilerin, "ikinci parti" konusundaki talep ve arzuyu ortaya çıkardığını belirtiyor ve Cemiyetler Kânunu'na göre, "ikinci parti"nin ancak izin alınarak kurulabileceğini hatırlatıyordu. Ancak, Sertel'e göre, tek-parti döneminde, bütün dernekler, fiilen CHP'ye mensuptular ve böyle olması da tercih ediliyordu.[70] Zekeriyâ Sertel, söz konusu yazısında, yönetim nezdinde sanki bir yoklama yapmaya çalışıyordu:

> "Partinin [CHP'nin] iştirâki olmaksızın şimdiye kadar hiçbir cemiyete müsaade edilmemiştir. Onun içindir ki, şimdiye kadar [hiç]kimse, [değil] ikinci bir parti (...), herhangi bir cemiyet kurmaya bile teşebbüs etmemiştir. Şimdi ikinci bir partinin hoş görüleceği söyleniyor. Bu vaade inanarak, yeni bir parti teşkiline teşebbüs edecek vatandaşlar, mürâcaatlarının nasıl telâkki edileceğini ve ne gibi muamelelere tâbi olacağını bilmedikleri için, bu işte ön, baş olmaya cesâret edemezler."

Bu adımın, aynı zamanda, *Tan* gazetesine siyâsî yakınlığı ile bilinen muhalefet grubunu yoklama girişimi olduğunu düşünmek için de, kanımca yeterli neden vardır. Zekeriyâ Sertel'in söz konusu yazısında ortaya koyduğu görüşe göre, Cemiyetler Kânunu ve izin sistemi değişmeden, "hiçbir vatandaş, ikinci bir parti teşkiline teşebbüs etmek cesâretini gösteremez"di. Zekeriyâ Sertel, aynı yazısında, bu engelin kalkınası hâlinde, bundan sonraki muhtemel aşamaları da şöyle öngörüyordu:

> "Bu takdirde ikinci parti, ancak Meclisin içinden çıkabilir. Gerek bütçe ve gerek toprak kânunu [tasarısı] müzâkereleri, Mecliste bulunan parti [CHP] âzâsı arasında fikir ayrılıklarının bulunduğunu göstermektedir. Bunların içinde, açıktan açığa rey

69 **Tan**, (3.6.1945).

70 Zekeriyâ Sertel, "İkinci Bir Parti Kurulabilir mi?", **Tan**, (4.6.1945).

vererek muhalefete geçmek cesâretini gösteren yedi milletvekili [Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti için yapılan güvenoylamasında, hükûmete karşı güvensizlik oyu kullanan üyeler] vardır. Bunlar, [bu yedi üye], Meclis içinde yeni bir partinin nüvesini teşkil edebilirler. Bugüne kadar açıktan açığa muhalefet cephesinde yer almaya cesâret edemeyenler de, zamanla bu nüve etrâfında birleşerek, ikinci bir parti vücûda getirebilirler.

Fakat şimdilik Mecliste de böyle bir cereyânın mevcut olduğunu gösterecek hiçbir emâre yoktur. Zâten gerek toprak kânununa muhalif vaziyet alanlar, gerek hükûmeti tenkit edenler arasında da, tam bir fikir birliği mevcut değildir.

[Güven oylaması sırasında Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti'ne karşı] kırmızı rey veren yedi mebus arasında bile, muayyen bir program etrâfında birleşme imkânları pek vârit görünmüyor. Olsa olsa bu zatlar biraraya gelerek, Birinci [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nde olduğu gibi, bir İkinci Grup teşkil edebilirler. Bu ise, partiden kasd edilen mânâ ile barışır bir iş değildir.

Onun için, daha geniş [bir] demokrasiye doğru geçmek için, partiler sistemini kabûl etmek lüzûmunu anlamış olmakla berâber, ikinci veyâ üçüncü bir partinin nasıl meydana çıkabileceği henüz pek sarih değildir. Memlekette siyâsî, içtimâî ve iktisâdî muayyen programlara sâhip partilerin teessüsü için ilk şart, kânunlarımızın, usûllerimizin ve geleneklerimizin bu yeni icâblara göre değişmesidir. Bu yapılmadıkça, tek-parti sistemini bırakmak mümkün olamaz."

Zekeriyâ Sertel'in bu değerlendirmesinin dikkate değer yönü, muhalefet grubu içindeki heterojenliğe işâret etmesidir ki, bu önemli ayrıntıyı, çalışmanın başından itibâren vurgulamaya çalıştım. Muhalefete yakın bir gazetecinin bu sıradaki saptamasını, bu bakımdan da hayli dikkate değer buluyorum. Sertel'in yazısındaki önemli bir husus da, partiler sisteminden söz edilmesidir. Sertel'e göre, "ikinci parti" kurulmalıydı ve kurulacaktı da... Fakat bu sürecin tam olarak nasıl işleyeceği bilinmiyordu.

Zekeriyâ Sertel, yazısında, birkaç önemli noktaya daha değiniyordu. Sertel'e göre, "ikinci parti"nin TBMM içinden ve hâlen TBMM'de ve CHP içinde muhalefette yer alan milletvekilleri tarafından kurulması ihtimâli vardı. Ancak, söz konusu bu yedi üye arasında dahi fikir birliği bulmak güçtü. Dolayısıyla da "ikinci parti"nin yakın bir zamanda nasıl kurulabileceği hâlâ belirsizdi.

Bir başka önemli nokta da, Sertel'in ilk kez, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki farklılıklara ve çatışmalara dikkat çeke-

rek, yeni oluşum ve değişim için geçmişe, geçmişteki siyâsî deneyimlere bir göz atmasıdır ki, bu, tek-parti yönetimi süresince hiç de örneği olmayan bir yaklaşımdı. Bu yaklaşım, aslında "ikinci parti" için siyâsî geleneklere yönelik ilk hatırlatma ve uzun yıllar sonra, söz konusu siyâsî gelenekleri yeniden örnek alma yönünde atılmış bir adımdı. "İkinci parti"den söz ederken, söz doğrudan doğruya "İkinci Grup"a gelmişti ki, hatırlanacağı gibi, "İkinci Grup", hâlâ rejim karşıtı konumundaydı.

Aşağıdaki resmî belge bunu açıkça kanıtlamaktadır:

"Cumhuriyet Halk Partisi
Genel Sekreterliği
1833

Ankara
30/7/1940

29 CHP Vilâyet İdâre Heyeti Reisliği'ne
6 Vâliliğe

Türkiye Büyük Millet Meclisi birinci devre âzâsından olup, bugünkü hâl ve vaziyetlerinin tetkikine lüzum görülen, bağlı sicil varakalarında yazılı (...)['nin] hâlen vilâyetiniz dâhilinde ikâmet ettiği *anlaşılmıştır*.

1) Bunlar hakkında etraflıca ve esaslı bir şekilde yapılacak tetkikat neticesi elde edilecek mâlûmâtın, fişlerine ve hâneleri hizalarına açık ve sarih yazılmasını ve altının da Parti İdâre Heyeti Reisi ile âzâları tarafından imzâlanarak, âzamî 15 Eylül'e kadar Genel Sekreterliğe gönderilmesini,

2) *Ölmüş veyâ [ikâmetgâhını]* herhangi bir şekilde diğer bir yere nakletmiş olanlar mevcut ise, bunlar hakkında da toplanacak mâlûmâtın, ayrı bir tezkere ile bildirilmesini ve bu meyanda fişlerinin de iâdesini ricâ eder, sevgi ve saygılarımı sunarım.

CHP Genel Sekreteri
Erzurum Mebusu
Dr. A. F[ikri] Tuzer"[71]

CHP Genel Sekreteri'nin bu resmî tebligâtından da anlaşılacağı gibi, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yer alan İkinci Grup üyeleri, Millî Şef döneminde de siyâsî ve idârî yönden denetim ve

71 **Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin Parti Teşkilâtına Umûmî Tebligâtı,** (Temmuz 1940'tan 31 Birincikânun 1940 Târihine Kadar), Cilt: 17, Büro: 1, (Gizlidir, Hizmete Mahsustur, Parti Bürolarında Kullanılacaktır), s. 5; ***Toplumsal Târih,*** Sayı: 20, (Ağustos 1995), s. 64. Belgede, "yazılı" sözcüğünden sonra, herhâlde tebligâtın gönderildiği illerde yaşamakta olan İkinci Grup üyelerinin isimleri belirtilmişti.

gözetim altında tutuluyorlardı. Polis gözetiminin dışında, ayrıca doğrudan doğruya CHP yönetiminin de denetim sistemi kurmuş olması dikkate değerdir.

Sertel'in "ikinci parti" ile "İkinci Grup" arasında benzerlik ya da paralellik kurmaya çalışması da, kanımca stratejik ve taktik plânda ciddî bir yanılgıydı ve vahim sonuçlar doğurabilirdi. İlginç olan nokta, Sertel'in bu yaklaşımının basında herhangi bir tepkiye yol açmamış olmasıdır. Bu benzetme, belki de gözden kaçmıştı ya da görmezden gelinmişti. İkinci ihtimâlin daha yüksek olduğunu düşünmek için elimizde yeteri kadar neden vardır.

Zekeriyâ Sertel'in yazılarında, muhalefet çevresine ve muhalefetin görüşlerine yakın bir gazeteci olarak, tam bu sırada, muhalefetin de görüşlerini ve düşüncelerini aksettiriyor olması ihtimâli yüksektir ve kanımca Zekeriyâ Sertel'in ve *Tan* gazetesinin konuya ilişkin haber ve yorumlarını bu açıdan değerlendirmek de, yanlış bir yaklaşım olmayacaktır.[72]

Yine aynı gün, Sabiha Sertel de, *Tan* gazetesinde şu görüşleri öne sürüyordu:

> "İkinci bir partinin teessüsü havâdisi gazete sütunlarında çıktı ve tekzib edildi. [Ancak], bunun tekzib edilmesi, vücûduna olan ihtiyâcı red etmez. (...) Meclisteki bu münâkaşalardan sonra, halkın beklediği, muayyen iktisâdî, içtimâî ve siyâsî bir programla [ikinci] bir partinin ortaya çıkmasıdır. Böyle bir partinin teşekkülü, Türk demokrasisinin daha ileri bir inkişâfını gösterir."[73]

Zekeriyâ Sertel de, Sabiha Sertel'inki ile kendi yazısının yayınlanmasından sâdece üç gün ve Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın TBMM'de kabûl edilmesinden ise iki gün sonra, *Tan* gazetesinde yayınlanan bir yazısında, bir kez daha siyâsî târihe ve geçmiş siyâsî deneyimlere başvuruyordu:

> "Hakikî partiler, ya muayyen bir fikir veyâ muayyen bir sınıf üzerine dayananlardır. (...) Bizde sınıflar henüz teşekkül etmiş sayılamayacağı için, Türkiye'de kurulacak olan partiler, daha ziyâde fikir ve doktrin partileri olabilir. (...) İkinci parti, ister Meclisin içinden, ister Meclisin dışından çıksın, muayyen bir dâvâ ile ortaya atıl-

72 Bu sırada muhalefetin Zekeriyâ Sertel ile Ahmet Emin Yalman'a yakınlığı ile ilgili olarak bkz. Mehmet Kemâl, **Celâl Bayar Efsânesi ve Raftaki Demokrasi**, s. 30.

73 Sabiha Sertel, "Halk ve Meclis", **Tan**, (4.6.1945).

mazsa, suni, hattâ tehlikeli olabilir. Böyle bir parti, Atatürk'ün yaptığı gibi, [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin seçeceği insanlar tarafından kurulamaz. Bu takdirde, suni, uydurma bir teşekkül olmaktan ileri gidemez.[74]

Kendi kendine kurulacak bir parti ise, muayyen bir dâvâ ve programa sâhip değilse, bütün memnun olmayanları etrâfına toplayabilir ve bir Hürriyet ve İtilâf Partisi [Fırkası] olabilir. Halbuki biz, ne Hürriyet ve İtilâf [Fırkası], ne de Serbest [Cumhuriyet] Fırka[sı] tecrübesini istiyoruz. Meclisin içinde hükûmeti tenkit edenler, muayyen bir fikir etrâfında toplanmış insanlar değillerdir. Hattâ muhalefetlerini kırmızı rey vermek sûreti ile açığa vurmak cesâretini gösterenler arasında bile, bir fikir ve bir prensip birliği bulunduğu iddiâ edilemez.

Bu sebeple, sırf parti disiplinine uymayarak hükümeti tenkit ettikleri için, bu milletvekillerinin bir araya gelip bir parti kurmaları beklenemez. Memlekette hakikî parti sisteminin başlayabilmesi için, herşeyden önce böyle bir teşekkülün vücûduna imkân bırakmayan kânunî engelleri ortadan kaldırmak, halkın teşkilâtlanmasına imkân vermek ve vatandaşları, muayyen prensipler etrâfında partiler kurmakta serbest bırakmak lâzımdır. Bu yapılmadıkça, ya yeniden Hürriyet ve İtilâf [Fırkası] felâketine veyâ Serbest [Cumhuriyet] Fırka[sı] tecrübesine uğramamız mümkündür."[75]

Zekeriyâ Sertel, bu önemli yazısında, yeniden siyâsî geçmişe bir göz atıyor ve tek-parti döneminde lânetlenmiş bu iki partinin yarattığı olumsuz çağrışımlara işâret ederek, "ikinci parti"nin bir fikir ve dâvâ partisi olması gerektiğini belirtiyor, aksi hâlde bu partinin de diğer ikisinin âkıbetinden kurtulamayacağını ileri sürerek, "ikinci parti"nin, ne Hürriyet ve İtilâf Fırkası gibi, yıkıcılık, olumsuzluk ve hâinlik, ne de Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) gibi, sunilik çağrışımına neden olmamasını istiyordu. Burada dikkat çekici olan nokta Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'ndan hiç söz edilmemiş olmasıdır. Bu nokta da önemlidir. Sertel, belki de özellikle bu konuya hiç değinmemeyi tercih etmişti.

Bu dönemdeki gelişmelerin, sâdece iki ay önce, Mart ayının son haftasında yeniden yayınlanmalarına izin verilen muhalefet gazeteleri ile başladığı hatırlanacak olursa, henüz Haziran ayının ilk gününde basında "ikinci parti"nin kurulacağı yönünde haberlerle karşılaşmak, sâdece ilginç değil, ama aynı zamanda şaşırtıcıdır da...

74 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **BİSCF**.

75 Zekeriyâ Sertel, "Ne Hürriyet ve İtilâf, Ne de Serbest Fırka", **Tan**, (7.6.1945).

Muhalefet, sâdece iki ay içinde, tek-partili bir Cumhuriyeti, "ikinci parti" ile dönüştürme sürecine girmiş gibi görünüyordu. Ancak, bu adımın sonucunun ne olacağı, henüz tamâmen belirsizdi.

3. SIKIYÖNETİMİN UZATILMASI

20 Ekim 1940 târihinde İstanbul, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Çanakkale ve Kocaeli illerinde ilân edilen sıkıyönetim, 4 Haziran'da TBMM tarafından, 23 Haziran'dan geçerli olmak üzere, altı ay daha uzatılacaktır.[76]

Hatırlanmalıdır ki, TBMM'de henüz bu sırada Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın görüşmeleri sürüyordu. Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın ilk oylamasının, sıkıyönetimin uzatılmasından sâdece bir gün sonra, 5 Haziran'da yapılması dikkate değerdir.

Oysa Avrupa'da savaş artık bitmişti. Sıkıyönetim ise, hatırlanacağı gibi, Trakya illerinde ve İstanbul'da ilân edilmişti. Bunun nedeni, ülkenin hassas Trakya sınırının ve bu bölgenin savaş koşullarında askerî yönetim altına alınmak istenmesiydi ve bu da doğal karşılanmalıdır. Fakat Avrupa sınırı artık güven içinde sayılırdı. Yine hatırlanacağı gibi, Türk-Sovyet ilişkileri de henüz krize girmemişti. İleride değineceğim gibi, ünlü Sarper-Molotov görüşmesinin bu târihten tam üç gün sonra gerçekleşeceği unutulmamalıdır. Bu nedenle, doğu sınırında sıkıyönetim ilânına gerek yoktu. Dolayısıyla sıkıyönetim ilânına neden olan gelişmeler, artık gündemden tamâmen kalkmıştı ve bu nedenle de sıkıyönetimin kaldırılması beklenebilirdi. Ama gelişmeler bu yönde olmayacaktır.

Diğer yandan, TBMM'de de uzatma kararına karşı herhangi bir reaksiyon görülmeyecektir. Anlaşılan, TBMM'deki ve basındaki muhalefet açısından sıkıyönetim, henüz ciddî bir engel sayılmıyordu ya da konu henüz sorun edilemeyecek kadar hassastı. Oysa, ileride de görüleceği gibi, sıkıyönetim, iç politikadaki gelişmelerde önemli ve hassas bir yer tutacaktır.

---

76 **TBMM TD**, Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 18, 68. Birleşim, (4.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945). Ayrıca bkz. Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 271.

Millî Şef döneminde sıkıyönetim ve uygulamaları konusunda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TM-ŞD**, (Cilt: 1), s. 341-342 ve 549 ve (Cilt: 2), s. 128, 134-139, 228-229, 273 ve 450-451.

Sıkıyönetimin uzatılması, yönetimin bu sırada canlanma eğilimi gösteren ve kendisini CHP'de, TBMM'de ve basında belli eden muhalefete karşı önemli bir kozu elinde tutmak istediğini göstermektedir. Muhalif basın, geleneksel olarak, Matbuat Kânunu'nun dahi yetersiz kalabileceği durumlarda ya da gerektiğinde, sıkıyönetimin de denetimi altındaydı ve yönetim, bu imkândan yararlanmaya devâm etmek karârındaydı. Nitekim, ileride görüleceği gibi, yönetim, zaman zaman ve gerektiğinde, bu denetim imkânından yararlanma yolunu arayacak ve bulacaktır.

Bu vesile ile Sıkıyönetim Kânunu'nun ayrıntılarını öğrenmek yararlı olacaktır. Sıkıyönetim Kânunu, 22 Mayıs 1940 târihinde kabûl edilmişti.[77]

1924 Anayasası'nın sıkıyönetim ile ilgili maddesi ise şöyle düzenlenmişti:

> "Harb hâlinde veyâ harbi gerektirecek bir durum başgösterdikte veyâ ayaklanma olduğunda yâhut vatan ve Cumhuriyete karşı kuvvetli ve eylemli bir kalkışma olduğunu gösterir kesin belirtiler görüldükte, Bakanlar Kurulu, süresi bir ayı aşmamak üzere, yurdun bir kesiminde veyâ her yerinde sıkıyönetim ilân edebilir ve bunu hemen Meclisin onamasına sunar.
>
> Meclis, sıkıyönetim süresini gerekirse uzatabilir veyâ kısaltabilir. Meclis toplanık değilse, hemen toplanmaya çağırılır. Sıkıyönetim süresi, ancak Meclisin karârı ile uzatılabilir.
>
> Sıkıyönetim, kişi ve konut dokunulmazlığının, basın, gönderişme, dernek, ortaklık hürriyetlerinin geçici olarak kayıtlanması veyâ durdurulması demektir.
>
> Sıkıyönetim bölgesiyle bu bölgede hangi hükümlerin uygulanacağı ve işlemlerin nasıl yürütüleceği, harb halinde de dokunulmazlığın ve diğer hürriyetlerin nasıl kayıtlanabileceği veyâ durdurulacağı kânunla gösterilir."

Sıkıyönetim Kânunu'na göre, sıkıyönetim "altına alınan yerlerde, umûmî emniyet ve âsâyişe taallûk ve İcrâ Vekilleri Heyeti'nce tâyin ve tesbit olunan zâbıta salâhiyet ve vazifeleri, askerî makamlara intikâl" ediyordu.

Sıkıyönetimin yetkileri ise, yasada şöyle sıralanmıştı:

> "Görülecek lüzum üzerine, meskenleri ve her türlü cemiyet, kulüp gibi teşekküllere âid binâları ve bunların müştemilâtını ve iş mahalleri ile sâir kapalı yerleri ve

77 **Düstur**, (3. Tertip), Cilt: 21, s. 542-545; **RG**, (25.5.1940), Sayı: 4518; (Kânun No: 3832). Bundan sonra bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmediği takdirde, aynı kaynak kullanılacaktır.

mektup, telgraf ve sâir mersulderi, şahısların üzerlerini gece ve gündüz aramak (...) radyo, telefon ve telsiz gibi bilcümle muhabere vâsıtalarını kontrol ve icâbında tâtil ve men etmek, memleketin inzibat ve emniyetini ihlâl etmek suçlarıyla sâbıkalı olanları ve emniyeti umûmîye nezâreti altında bulunanları ve örfi idâre [sıkıyönetim] altına alınan yerlerde muayyen bir ikametgâhı olmayanları ve şüpheli olan sâir kimseleri örfi idâre [sıkıyönetim] mıntıkasından çıkarmak (...), gazete, kitap ve sâir matbuaların tab ve neşrini veyâ hâriçten ithâlini men etmek ve matbaaları kapatmak ve matbuat ve telgraf ve mektup üzerine sansür koymak, kapalı ve açık yerlerde her türlü toplantıları men etmek ve cemiyetlerin faaliyetlerini durdurmak, örfi idâre [sıkıyönetim] mıntıkasına girip çıkmak isteyenler hakkında takyidat ve tahdidat koymak, geceleri dolaşmayı takyid veyâ men etmek, İcrâ Vekilleri Heyeti tarafından ittihaz ve tebliğ edilen emirleri ve ilân edilen sâir tedbirleri tâkip ve icrâ etmek..."

Sıkıyönetim Kânunu, görüldüğü gibi, Cemiyetler Kânunu uyarınca cemiyet sayılan siyâsî partilerin de sıkıyönetimce aranabilmesine ve gerektiğinde, herhangi bir yargı kârârı olmaksızın, faaliyetlerine son verilebilmesine imkân tanıyordu.

Tam bu sırada TBMM'de devâm etmekte olan Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın görüşmelerinin yarattığı siyâsî fon, aşağıdaki kısımlar okunurken her zaman hatırlanmalıdır.

4. "DÖRTLÜ TAKRİR"

Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın ilk görüşmesinin tamamlanmasından sâdece iki gün sonra ve basında "ikinci parti"ye ilişkin haberlerin yayınlanmasının neredeyse haftasında, 7 Haziran 1945 târihinde, eski Başbakan Celâl Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan, ileride siyâsî literatüre "Dörtlü Takrir" olarak geçecek ünlü önergelerini, CHP Meclis Grubu Başkanlığı'na sunacaklardır.

Önergenin sunulduğu gün, ileride göreceğimiz gibi, başka önemli gelişmeler de oluyordu. Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov ile Moskova'daki ünlü görüşmeyi gerçekleştiriyordu. Ancak, bu görüşmeden ve içeriğinden, önergeyi kaleme alanların haberdâr olması mümkün değildi. Zâten eğer mümkün olsaydı, bu takdirde

önergelerini vermek için acele etmeyebilirlerdi. Diğer yandan, tam da bu sırada, muhalefet grubuna yakın olduğunu bildiğimiz *Tan* ve *Vatan* gazetelerinde, "ikinci parti"ye ilişkin haberler yayınlanmaya başlamıştı bile...

Önerge şöyle formüle edilmişti:

"CHP Meclis Grubu Yüksek Başkanlığı'na, 7 Haziran 1945

Daha ilk kuruluşundan beri Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin en esaslı umdesini teşkil eden demokrasi prensiplerine inanmış ve Türk milletinin ancak bu prensiplerin tamâmi ile tatbiki sâyesinde refah ve saadete kavuşacağı kanaatine bağlanmış olan vatandaşların, bütün memlekette ve bilhassa partimiz [CHP] mensupları arasında en büyük ekseriyeti teşkil ettikleri şüphesizdir.

İşte bu kanaatledir ki, milletçe özlenen bu amacın gerçekleşmesi için, lüzumlu gördüğümüz tedbirleri, partimizin [CHP'nin] Meclis Grubu'na arz ve teklif etmeyi borç bildik.

Atatürk'ün ölmez adına bağlı olan mukaddes kurtuluş savaşımızdan doğan Türkiye Cumhuriyeti, ilk Teşkilâtı Esâsîye Kânunu ile dünyânın belki en demokratik Anayasasını meydana getirmiş ve bu sâyede, gerek ferdî hürriyetleri, gerek millî murâkabeyi en geniş sûrette sağlamak imkânlarını vermişti. Memleketi orta çağdan kalma bir takım zararlı müesseselerden koruyabilmek ve irticâyı kırmak maksadı ile, 1925'ten sonraki yıllarda, siyâsî hürriyetlerin bâzı takyitlere uğratıldığını biliyoruz.

Lâkin Türkiye Cumhuriyeti devleti, Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'nun demokratik rûhuna sâdık kalmış ve Cumhuriyetin kurucusu Büyük Atatürk, bunu tamâmi ile demokratik bir şekle ulaştırmak idealinden ölünceye kadar ayrılmamıştı. Burada izâhına lüzum görmediğimiz türlü sebeplerden dolayı muvaffakiyetsizlikle neticelenen Serbest [Cumhuriyet] Fırka[sı] tecrübesi, bu maksatla yapılmış bir hareketti. Bu tâlihsiz tecrübenin uyandırdığı tepkiler neticesinde, siyâsî hürriyetlerin yeni bir takım tahditlere uğratıldığı inkâr edilemez.

Bununla berâber, Cumhuriyet idâresinin herşeye rağmen demokratik tekâmül yolunda ilerlemek istediğini gösteren teşebbüsler de vardı. [Türkiye] Büyük Millet Meclisi seçimlerinde müstakil mebuslara gittikçe daha artacak bir nisbette yer ayrılması tecrübesini, buna bir delil olarak zikredebiliriz. İkinci Dünyâ Savaşı'nın belirmeye başlaması ve harb tehlikesinin memleketimizi dâimî tehdit altında bulundurması, pek tabiî olarak, siyâsî hürriyetleri bir kat daha tahdide sebep olmuş ve bu sûretle Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'nun demokratik rûhundan biraz daha uzaklaşılmıştı.

Gerçi, Cumhuriyet Halk Partisi içinde ayrıca bir Müstakil Grup teşkili, millî

murâkabe işinin daha esaslı bir şekilde sağlanması ve tek-parti usûlünden doğan zararların karşılanması yolunda bir tecrübe olmakla berâber, kuruluşundaki gayri tabiîlik dolayısıyla, bundan da mûsbet bir netice alınamadığını görüyoruz.

Bütün dünyâda hürriyet ve demokrasi cereyanlarının tam bir zafer kazandığı, demokratik hürriyetlere riâyet prensibinin milletlerarası teminâta bağlanmak üzere bulunduğu şu günlerde, memleketimizde de, Cumhurbaşkanı'ndan en küçüğüne kadar, bütün milletin aynı demokratik ülküleri taşıdığından şüphe edilemez.

Uzun asırlardan beri mûstakil bir devlet olarak yaşayan Türkiye'de, hattâ okuyup yazma bilmeyen vatandaşların bile siyâsî hürriyetlerini şuurlu kullanacak bir seviyede bulundukları inkâr edilemez bir hakikattir. Okuma yazma bilmeyen köylüler arasında bile dünyânın en değerli idâre ve siyâset adamlarını yetiştirmiş olan milletimizin, bilhassa Cumhuriyet idâresinin kuruluşundan beri yapılan büyük hamleler neticesinde, bundan yirmi yıl evveline nisbetle çok yüksek bir seviyeye erişmiş bulunduğu, övünülecek bir gerçektir.

İşte, bir taraftan iç hayâtımızdaki bu mesut tekâmülün yarattığı siyâsî olgunluk, diğer taraftan bugünkü medeniyet dünyâsının umûmî şartları, daha ilk Teşkilâtı Esâsîye Kânunumuzda hâkim olan demokratik rûhu, bugünkü siyâsî hayat ve teşkilâtımızda kuvvetle tecelli ettirmek zamânı geldiği kanaatine bizi sevk etmiş bulunuyor.

Bunun bir an evvel gerçekleşmesi yönündeki düşüncelerimizi şöyle hulâsa ediyoruz:

1) Millî hâkimiyetin en tabiî neticesi ve aynı zamanda dayanağı olan Meclis murâkabesini, Anayasamızın yalnız şekline değil, rûhuna da tamâmi ile uygun olarak tecellisini sağlayacak tedbirlerin alınması,[78]

2) Yurttaşların siyâsî hak ve hürriyetlerini daha ilk Teşkilâtı Esâsîye Kânunumuzun gerektirdiği genişlikte kullanabilmeleri imkânlarının aranması,

78 Bir sonraki dipnotta belirtilen kaynaklarda bu kelime "aranması" şeklinde yazılmış olup, gerçekte "alınması" şeklinde olacaktır. "Dörtlü Takrir"in metni şimdiye kadar hep bu şekilde aktarılmıştır. Oysa elimizde bulunan orijinal bir metinde kelimenin farklı olduğu görülmektedir. SCF'nin kuruluşu aşamasında Atatürk ile Fethi Okyar arasında gerçekleşen mektuplaşmalar sırasında da literatürde yer alan metinlerle orijinal metin arasındaki farklılığa dikkat çekmiş ve kelime değişikliğinin siyâsal anlamı ve önemi üzerinde durmuştum. Bkz. Koçak, **BİSCF**, s. 171-176. Burada da aynı durumla bir kez daha karşılaşıyoruz: Elbette "aranması" sözcüğü, çok daha geniş ve ılımlı bir siyâsal ifâde taşımakta iken, "alınması" kelimesi çok daha sert ve kesin bir istikâmeti göstermektedir. Buradan hareketle, "Dörtlü Takrir"in sâhiplerinin siyâsî istikâmetlerini ne ölçüde tâyin ettikleri, tercih ettikleri üslûpla da yakından alâkadardır. Bu kelimenin hangi aşamasında değiştirilmiş olduğunu saptayamadım. Elimizde bulunan daktilo edilmiş önerge metni, CHP Meclis Grubu'na sunulan orijinal metin midir sorusuna kesin bir yanıt vermek mümkün değilse de, en azından metnin bir aşamasında kelime değişikliği yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan metnin son hâlinde hangi kelimenin tercih edildiğini kesin olarak belirtmem mümkün değildir. "Dörtlü Takrir"in orijinal bir metni için bkz. **BCA Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü (BÖKM)**, [Katalog Numarası: 030 10/53 315 4].

3) Bütün parti çalışmalarının yukarı[da]ki esaslara tamâmi ile uygun bir şekilde yeni baştan tanzimi...

Muhterem milletvekili arkadaşlarımızın yüksek tasviplerine sunduğumuz bu teklifimizle, daha ilk kuruluşundan beri millî hâkimiyet gâyesine erişmeyi, onu gerçekleştirmeyi hedef tutan Cumhuriyet Halk Partisi'nin ve bütün Türk milletinin yüksek arzularına tercüman olduğumuza, Atatürk idealine sâdık kaldığımıza tamâmi ile inanmış bulunuyoruz.

Cumhurbaşkanımızın 19 Mayıs 1945 târihli nutuklarında, 'siyâset ve fikir hayâtımızda demokrasi prensiplerinin daha geniş bir ölçüde hüküm süreceği' hakkındaki ifâdeleri, bu teklifimizin vakitsiz ve yersiz olmadığı hakkındaki inancımızı büsbütün kuvvetlendirmiştir.

Milletimizin bütün kuvvet ve irâdesini temsil eden [Türkiye] Büyük Millet Meclisi Parti Grubu [CHP Meclis Grubu] arkadaşlarımızın, Türkiye Cumhuriyeti'ne ve Türk milletine, dünyâ demokrasileri arasında şerefli bir mevki sağlayacak olan bu teklifi, kendi öz düşüncelerinin bir ifâdesi gibi telâkki edeceklerinden aslâ şüphe etmediğimizi, bir defâ daha tekrâr eder ve bu takririmizin açık oturumda müzâkeresini saygılarımızla ricâ eyleriz.

İzmir [milletvekili]	*Kars [milletvekili]*
C[elâl] Bayar	Fuat Köprülü
İçel [milletvekili]	Aydın [milletvekili]
R[efik] Koraltan	A[dnan] Menderes"[79]

"Dörtler", "Dörtlü Takrir"de, CHP'nin kuruluşundan bu yana esas ilkesinin demokrasi olduğunu hatırlatıyorlardı. Atatürk adının özellikle vurgulanması da, dikkati çeken bir başka noktaydı. Yazıyı kaleme alanlara göre, Atatürk'ün ideali, demokratik bir rejim yaratmaktı. Ancak, buna imkân bulamamıştı. Nitekim, Cumhuriyetin kuruluşunda da demokratik ruh esas tutulmuştu. Ne-

79 **BCA BÖKM**, [Katalog Numarası: 030 10/53 315 4]. Ayrıca bkz. Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş**, s. 241-244. Ayrıca bkz. Gologlu, **Milli Şef Dönemi**, s. 365-367; Karakuş, **age**, s.75-77; Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 736-743; Aydemir, **Menderes'in Dramı?**, s. 137; Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 2), s. 429-430; Eroğul, **age**, s. 11-12; Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye**, s. 27; Orhan Cemâl Fersoy, **Bir Devre Adını Veren Başbakan Adnan Menderes**, s. 86-88; Kandemir, **En Büyük Siyâset Fırtınası ve Neticeleri**, s. 7-10; Giritlioğlu, **age**, s. 169-170; Samet Ağaoğlu, **Arkadaşım Menderes**, s. 29 ve 85; Ünal, **age**, s. 206; Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş**, s. 57-59; Nimet Arzık, **Tek At Tek Mızrak (Anılar 2)**, s. 29; Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayâte Geçiş**, s. 14; Kara, **age**, s. 271-284; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 203-204; Tahsin Bekir Balta, **Türkiye'de Yürütme Kudreti**, s. 35-40.

Önergenin daha önce, 18 Mayıs 1945 târihinde hazırlanmış olduğuna, fakat Celâl Bayar'ın isteği doğrultusunda daha geç bir târihte sunulduğuna ilişkin bilgi ve iddiâ için bkz. Bozdağ, **age**, s. 17-19.

dense Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası tecrübesinden hiç söz edilmiyordu. Bunun yerine, daha ılımlı bir örnek olan SCF deneyiminden söz etmek, belki de daha uygun görülmüştü.

Diğer yandan, İnönü dönemi de ihmâl edilmemiş ve milletvekili genel seçiminde bağımsız aday gösterilmiş olmasına da gereken önem verilmişti. Oysa, bu konuda biraz mübâlâğâ edildiği de gözden kaçmıyordu. Çünkü, bağımsız milletvekili adayları da, nihâyet CHP aday listesinde yer alıyorlardı.[80] Bununla birlikte, İnönü dönemine bir atıfta daha bulunuluyor ve savaş yıllarının, pek doğal olarak, "siyâsî hürriyetleri bir kat daha tahdide sebep" olduğu belirtiliyordu. "Bu sûretle, Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'nun demokratik ruhundan biraz daha uzaklaşılmıştı." Nihâyet, İnönü dönemine bir atıfta daha bulunulmuş ve Müstakil Grup da zikredilerek, bu oluşumun da beklenen sonuca ulaşamadığına işâret edilmişti.[81] Ancak, İnönü'nün de "demokratik ülküleri taşıdığından şüphe" edilemezdi.

Daha sonra, halkın yüksek siyâsî bilincine işâret ediliyor ve siyâsî özgürlüklere ilişkin bilinç seviyesinin, son yirmi yılda bir hayli yükseldiğine dikkat çekiliyordu. Ancak, bu konuda elle tutulur bir örnek verilmemişti.

Önergede, kanımca üç temel istek vardı. İlk istek, "millî hâkimiyet"in fiilen gerçekleşmesini sağlamak üzere, özgür Meclis çalışması ve denetimiydi. Bu, üzerinde herhangi bir tartışma açılmayan Anayasanın demokratik ruhuna hem bir geri dönüş olacaktı, hem de Anayasanın uygulanmasını sağlayacaktı. İkinci istek, "siyâsî hak ve hürriyetler"in genişçe kullanılması imkânıydı. Üçüncü istek de, parti örgütünde ve faaliyetlerinde, aynı görüşler doğrultusunda yeni bir organizasyondu. Bütün bunların öneril(ebil)mesinde, İnönü'nün 19 Mayıs konuşmasının itici gücü de özellikle vurgulanmıştı.

Samet Ağaoğlu, anılarında, "Dörtlü Takrir"i, o sırada artık milletvekili olmayan, CHP eski milletvekili Refik Şevket İnce'nin de imzâlamak istediğini, ancak Refik Koraltan ile Fuat Köprülü'nün, bu öneriyi, İnce'nin milletvekili olmadığı gerekçesiyle, kabûl et-

80 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 30-40, 53-72 ve 285-297

81 CHP Müstakil Grubu hakkında ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 53-90 ve 298-330.

mediklerini de hatırlatıyor.[82] Metin Toker de, aynı noktaya değiniyor ve İnce'nin, milletvekili olmadığı için, önergeye imzâ atmadığını belirtiyor. Toker'e göre, İnce "dörtler"dendi.[83] İleride görüleceği gibi, bizzat Celâl Bayar da bu durumu teyid edecektir. Refik Şevket İnce, Atatürk döneminde milletvekilliği ve Bakanlık yapmıştı. Ayrıca, Nihâl Atsız'ın da avukatıydı.[84] Cemâl Tunca da harekete Mayıs ayında katılmıştı.[85] Fakat milletvekili olmakla birlikte önergede imzâsı bulunmuyordu. Bunun nedenini bulmam mümkün olamadı.

İnce'nin kısa bir süre önce *Yeni Asır* gazetesinde yayınlanan yazısı hatırlanacak olursa, bu girişimin içinde yer almak istemesi doğal görünüyor. İnce'nin, talebine rağmen, önergenin dışında tutulması, önergenin açık muhalefet deklarasyonu olarak görülmediğini, aksine bir parti içi mesele olarak algılandığını da hissettiriyor.

Diğer yandan, yine Metin Toker'e göre, CHP içindeki önde gelen muhaliflerden Hikmet Bayur, "Dörtlü Takrir"i imzâlamakta tereddüt edince, "dörtler" tarafından dışlanmıştı.[86] *Cumhuriyet* gazetesi, birkaç yıl sonra, muhalefet partisi içinde başgösterecek olan anlaşmazlıklar ve çatışmalar sırasında,[87] Bayur'un önergeyi imzâ etmekten kaçınmasını yeniden hatırlatmak ihtiyâcını duyacaktır. Gazetenin haberine göre, önerge Bayur'a iletilmiş ve Bayur da önergeyi incelemek için zamâna ihtiyâcı olduğunu belirtmişti. Bunun üzerine, Bayur'un önergeyi hemen ertesi günü imzâ etmesi istenmiş, Bayur ise metni inceledikten sonra belki imzâ edebileceğini belirtmişti. Fuat Köprülü, imzânın hemen atılmasında direnmiş ve Bayur da bundan çekinmişti. Bayur, ayrıca konuyla ilgili toplantılara da katılmamıştı.[88]

Aslında, Hikmet Bayur'un imzâsının önergede bulunması, muhtemelen hiç kimseyi şaşırtmazdı. Bayur'un muhalif kimliği hatırla-

82 Ağaoğlu, **Arkadaşım Menderes**, s. 85. Ayrıca bkz. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 106; Kara, **age**, s. 273; Kemâl, **Celâl Bayar Efsânesi ve Raftaki Demokrasi**, s. 26-28, 142 ve 159-160.

83 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 106.

84 Kemâl, **Celâl Bayar Efsânesi ve Raftaki Demokrasi**, s. 159-160. Özel olarak Nihâl Atsız ve 1944 Irkçılık-Türancılık dâvâsı ile ilgili ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 210-230.

85 Bozdağ, **age**, s. 16.

86 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 93-94; Kara, **age**, s. 273.

87 Demokrat Parti içinde ileride başgösterecek olan anlaşmazlıklara ve çatışmalara ileride yeniden değineceğim.

88 **Cumhuriyet**, (20.5.1949).

nacak olursa, bu girişime katılması doğaldı. Fakat onun "dörtler" ile ilişkileri, görüldüğü gibi bir grup yakınlığı değildi ve önergenin dışında tutulması da, bu yaklaşımının doğrudan bir sonucu olmalıdır.

Ancak, Celâl Bayar, yıllar sonra, "dörtler"in bu sırada aslında "iki ikili"den oluştuğunu açıklayacaktır. Buna göre, Menderes ile Köprülü bir ikili, Bayar ile Koraltan da başka bir ikiliydi.[89] Metin Toker de, Bayar'ın Menderes ile 1945 yılı öncesine kadar yakın bir siyâsî ya da kişisel ilişkisinin olmadığını hatırlatıyor.[90]

Yine Samet Ağaoğlu'na göre, "Dörtlü Takrir"in sunuluşu sırasında, Adnan Menderes'in "ilk düşüncesi, belki de sâdece [Cumhuriyet] Halk Partisi içinde yeni bir havayı kuvvetle estirmekti."[91] Samet Ağaoğlu, bir başka kitabında, bu noktaya yeniden parmak basacaktır: "Vardığım sonuca göre, [Cumhuriyet] Halk Partisi içinde murâkabeyi kuvvetlendirmek, Anayasanın yalnız şekil olarak değil, ruh ve mânâ olarak da uygulanmasını önce bu yoldan sağlamak, ilk akla gelen tedbir olmuştur. Dörtlü Takrir, bu düşüncenin eseri olarak meydana çıkıyor."[92]

Nitekim, Abdi İpekçi'nin bir gazete sohbetinde, "Aslında bir yeni parti kurma düşünceniz yok muydu, o zaman?" şeklindeki sorusunu, Celâl Bayar, şöyle yanıtlayacaktır: "O vakit yoktu... Ben kendi hesâbıma söylüyorum. Diğer arkadaşlar hesâbına söyleyemem. [Cumhuriyet] Halk Partisi'ni normal bir parti hâline getirmek için mücâdele edecektik, parti içinde..."[93]

Bayar, bir başka yerde de, yine aynı paralelde şunları söylüyor: "Çok partili sisteme gitmeden önce de, tek-parti içinde yapılabilecek bazı demokratik denemeler, düzeltmeler vardı. CHP içinde bâzı kimseler, bunun vaktinin geldiğine inanıyorlardı. Ben de buna inananlardan biri idim."[94] Nitekim, bizzat Celâl Bayar, Nihâl Kara'ya da benzer görüşünü aktarmıştır.[95] Yine Celâl Bayar, Naz-

89 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 70.

90 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 69.

91 Ağaoğlu, **Arkadaşım Menderes**, s. 29.

92 Samet Ağaoğlu, **Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri**, s. 83.

93 Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş**, s. 59; "Her Hafta Bir Sohbet: Celâl Bayar", **Milliyet**, (10 Eylül 1973). Ayrıca bkz. Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayâta Geçiş**, s. 14.

94 Bayar, **Başvekilim Adnan Menderes**, s. 29. Ayrıca bkz. Kara, **age**, s. 277 ve s. 277/dn 171.

95 Kara, **age**, s 277 ve s. 277/dn 171.

lı Ilıcak'a da, "[Dördümüz, Cumhuriyet] Halk Partisi içinde bir ıslâhat yapmanın lüzûmuna inanıyorduk" diyecektir.[96] Yine bizzat Bayar, anılarında, Haziran ayında, Adnan Menderes ve Tevfik Rüştü Aras ile görüştüklerini açıklıyor:

> "O târihlerde hemen her hafta aramızda toplanır, memleket meseleleri üzerinde sohbet yapardık. (...) Çok kısa bir zamanda [Cumhuriyet] Halk Partisi içinde ıslâhat yapmak konusunda fikir berâberliği içinde olduğumuzu fark ettik. Refik Koraltan ve Profesör Fuat Köprülü de düşüncelerimizi paylaşıyorlardı. (...) Arkadaşlarımla mutâbık kalarak, fikirlerimizi bir takrirle partiye getirmeye karar verdik. Müzâkerelere başladık. Ben şahsen vereceğimiz takririn fikirlerimizi açıklıkla ortaya koymasından yana idim. Fakat arkadaşlarım, takririn ana hatları ihtivâ etmesini ve bu ana hatları kabûl ettirebilirsek, fikirlerimizi teşkil edilecek bir komisyonda açıklamanın daha faydalı olacağını ileri sürdüler. Ben de kendilerine katıldım. Bu sebeple takrir kısa, özlü ve prensip noktalarına bağlı olarak yazılmıştı."[97]

Kemâl Satır da, bu sırada yeni bir parti kurulması için Bayar'ın girişimde bulunduğu yolundaki görüşlerin temelsiz olduğunu, Nihâl Kara ile yaptığı görüşmede açıklamıştır.[98] Avni Doğan da, asıl amacın Bayar'ın Başbakanlığında yeni bir hükümetin kurulması olduğunu yazıyor.[99] Diğer yandan, Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu da aynı kanıdadır. Karaosmanoğlu'na göre de, girişim, "kendi içinde bir ıslâh, bir reform" amacı taşıyordu.[100]

Hilmi Uran ise, anılarında, "Dörtlü Takrir"i farklı değerlendiriyor ve yorumluyor:

> "Benim kanaatim odur ki, İkinci Dünyâ Harbi'nin bitmiş olduğu günleri hemen tâkiben, bu takriri [Dörtlü Takrir'i] verenler, mensup bulundukları partide [CHP'de] ileriye sürdükleri böyle bir ıslâhatı istemekten ziyâde, aslında o partiden [CHP'den] ayrılmayı kararlaştırmış bulunuyorlardı ve [Dörtlü] Takrir'deki istekleri de, bir bahane olarak kullanıyorlardı."[101]

---

96 **Nazlı Ilıcak, 15 Yıl Sonra 27 Mayıs Yargılanıyor,** s. 620.

97 Bayar, **age**, s. 30 ve 33. Ayrıca bkz. Bozdağ, **age**, s. 16-19.

98 Kara, **age**, s. 277 ve s. 277/dn 174.

99 Kara, **age**, s. 277.

100 Topuz ve Ünsal, **age**, s. 110.

101 Uran, **age**, s. 435.

Fâhir Giritlioğlu'nun yorumu da aynı yöndedir: "Onların asıl maksatları, kendilerini haklı mevkiye getirecek bir bahaneyi yaratıp, partiden ayrılmak olduğu hâlde..."[102]

Ancak Metin Toker'in yorumu daha farklıdır:

> "Gerçi bugün dahi 'Dörtlü Takrir'in dört imzâ sâhibinden hayatta bulunanlar, o günkü gâyelerinin, 'parti [CHP] içinde reform'dan ileri olmadığını söylemektedirler. (...) Ve ancak takrirleri red edildiğinde, 'başka alternatifler'i düşündüklerini ileri sürmektedirler."[103]

Metin Toker, bu konuda şunları yazıyor:

> "Herhâlde gerçek şudur ki, 'Dörtlü Takrir'in verildiği zaman, Bayar ve arkadaşları, bir muhalefet partisinin kurulmasını Cumhurbaşkanının istediğini ve bunun için kendilerine güvendiğini bilmekteydiler. İşi başkasına kaptırmamak arzusu da, davranışlarında rol oynamıştır."[104]

Toker, "işi başkasına kaptırmamak arzusu"ndan söz ederken, muhalefet hareketinin başına geçebilecek potansiyel bir lider adayı olarak Tevfik Rüştü Aras'ın adını veriyor. Ancak, Aras, milletvekili değildi ve bu durum konumunu güçleştiriyordu.[105]

Metin Toker, bu sırada "dörtler"in tutumunu da şöyle açıklamaya çalışıyor:

> "Toprak kânunu [Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı] görüşmelerinin başladığı sırada bile, Celâl Bayar ve arkadaşları, CHP'den ayrılmayı, başka bir parti kurup, CHP'nin karşısına geçmeyi düşünmemektedirler. Hattâ, idâredeki liberalleşme hareketini dahi kendileri yapmak arzusunu söylememektedirler. Meşhur 'Dörtlü Takrir', hükûmetten bir takım isteklerde bulunmakla yetinmektedir."[106]

Dönemin Gümrük ve Tekel Bakanı Suat Hayri Ürgüplü, İnönü de dâhil tüm parti yöneticilerinin, "Dörtlü Takrir" nedeni ile üzüntü duyduklarını açıklıyor.[107] Samet Ağaoğlu, anılarında, Celâl Bayar'ın daha 1943 yılında olduğunu tahmin ettiği bâzı giri-

---

102 Giritlioğlu, **age**, s. 172.

103 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 92.

104 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 93.

105 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 90.

106 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 69.

107 Topuz ve Ünsal, **age**, s. 113.

şimlerinden de söz ediyor. Buna göre, Bayar, Kayseri Cezâevi'nde Ağaoğlu'na şunları anlatmış:

> "Birkaç zaman sonra İstanbul'a gittim. (...) Topçu İhsan [Bahriye eski Vekili İhsan Eryavuz[108]], Câfer Tayyar [Eğilmez] Paşa,[109] Hasan Rızâ [Soyak] Bey [Cumhurbaşkanlığı eski Genel Sekreteri ve CHP eski milletvekili[110]] de vardı. Tanımadığım birkaç kişi de bulunuyordu. Bir parti kurmak lâzım geldiğini söylüyorlar ve beni bu işe teşvik ediyorlardı. Hattâ birçok yenilikler düşünmüşler [ve] bir çeşit program hazırlamışlardı. (...) 'Yaparım' veyâ 'Yapmam' diye herhangi bir fikir söylemeden ayrıldım.
>
> İzmir'e gittim. Orada da halkın temâyüllerini ifâde ettiklerine inandığım kimseler aynı yolda teşvikler yaptılar. Tekrar İstanbul'a döndüğüm zaman, yolda Limancı Hamdi'ye [Ahmet Hamdi Başar] rastladım. (...) O da, biraz Nasyonal-Sosyalist fikirler etrâfında bir parti kurulması tezini uzun uzun anlattı. Bu aylar içinde Tevfik Rüştü [Dışişleri eski Bakanı Tevfik Rüştü Aras] ile sık konuşmalarım oldu. O da bir parti kurulması fikrinde ısrâr ediyordu. Adnan Beyi [CHP milletvekili Adnan Menderes], Tevfik Rüştü'nün [Dışişleri eski Bakanı Tevfik Rüştü Aras] evinde birkaç defâ gördüm ve bu mevzuda konuştuk. Ankara'da aynı konuda Refik Şevket İnce ve Hâmit Şevket İnce ile müzâkerelerim oldu. Hâmit Şevket İnce'nin yazıhânesinde ve parti kurulması kararına bu iki kardeşle birlikte vardım."[111]

Tam bu noktada Metin Toker'in yazdıklarına da değinmek gerekir. Toker, 1942 yılından itibâren, yâni Dışişleri eski Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Londra Büyükelçiliği'nden ayrılarak Ankara'ya geri dönüşünden beri,[112] Bayar ile Aras arasındaki yakınlaşmayı ve bu arada meydana gelen "gruplaşma"yı şöyle anlatıyor:

> "İlk günlerin şaşkınlığı, meçhûl havası yavaş yavaş dağıldığında, hemen hemen 1942'lerden itibâren, Ankara'daki CHP çevrelerinde bâzı gruplaşmalar kendini his-

---

108 Yüce Divân'da Yavuz dâvâsı nedeniyle yargılanan ve mahkûm olan Bahriye eski Vekili İhsan Eryavuz hakkında ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, s. 206-207; Rahmi Kumaş, **İktidardan Yüce Divâna**, s. 26-65.

109 Câfer Tayyar Eğilmez'in Millî Şef dönemindeki siyâsî kariyeri ve konumuna ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 179 ve (Cilt: 2), s. 41, 51 ve 344.

110 Hasan Rızâ Soyak'ın Millî Şef dönemindeki siyâsî kariyeri ve konumuna ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 26, 54, 56, 60-61, 95, 113-116, 121, 126-128 ve 179-180 ve (Cilt:2), s. 35 ve 344.

111 Ağaoğlu, **Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri**, s. 84-85. Ayrıca bkz. Kemâl, **Celâl Bayar Efsânesi ve Raftaki Demokrasi**, s. 25-26 ve 158-159.

112 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 107, 110, 252, 256-257, 281-282, 343-347, 360-361, 551-552, 557 ve 574.

settirdi. Bayar, eski arkadaşları ile oturuyor, konuşuyor, görüşüyordu ve bu sohbetlerde, işlerin 'kendi zamanlarındaki kadar' iyi gitmediği havası, hâkim hava oluyordu. Memleketin dertleri bulunduğu biliniyordu ve tenkitler, Millî Şef'e kadar çıkmaksızın, Başbakan, hükûmet yeriliyordu. İnönü, Başbakanlıktan ayrıldıktan sonra, nasıl kendi yerine geçen Bayar Hükûmeti'nin *tutumunu beğenmemişse, şimdi* de Bayar ve yakın dostları, Saydam Hükûmeti'ni de, onu tâkip eden Saraçoğlu'nu Hükûmeti'ni de kusurlu, eksik *görüyorlardı.*

1942'de siyâset eleştirmelerinin yapıldığı bu tarz toplantılara âşinâ bir yüz kâtıldı: *Londra'daki Büyükelçilik görevinden* alınarak, yurda dönen, Atatürk'ün Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras... (...) Memleket, parti işleri görüşülüyor, fakat ihtiyat *hiçbir* zaman elden bırakılmıyordu. Ve doğru istenirse, o sırada yeni bir parti kurmak bir tarafa, ne yapılacağı bile bilinmiyordu."[113]

Toker, devamla Tevfik Rüştü Aras'ın özel durumuna da değiniyor:

"Ama kendini zinde hisseden, bir bakıma kabı kabına sığmayan ve bir memleket görevi yapmanın iştiyâkı içinde olan Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın CHP içindeki 'küskünler kampı'na katılmasının, o çevreye bir canlılık, bir tâze hava getirdiği muhakkaktır."[114]

Ancak Toker, Aras'ın, kendisini, Bayar'dan ziyâde İnönü'ye yakın bulduğunu da belirtiyor:

"Bu yazı dizisinin araştırmasını yaparken, Dr. Tevfik Rüştü Aras, *bana*, kendisini dâimâ, Bayar'a *nazaran*, İnönü'ye daha yakın hissetmiş bulunduğunu açıkladı. Bayar'ı küçümsediği de hissediliyordu. Kanaatimce İnönü ile daha iyi *anlaşabilirdi.*"[115]

Toker, bu değerlendirmesinin siyâsî sonuçlarını da şöyle yazıyor:

"Bayar ile Aras'ın 'formasyonları' arasındaki bu fark, Demokrat Parti'nin kurulması kararlaştırıp da, sıra yeni partinin programını hazırlamaya geldiğinde, bütün keskinliği ile ortaya çıkacak ve eski Dışişleri Bakanı, eski Başbakanın partisine girmeyecektir. (...) Aras, Celâl Bayar'a başka ve özel bir sebepten daha dargındır. [Millî Şef döneminin başlangıcında] Aras ve [Dâhiliye Vekili Şükrü] Kaya, İnönü'nün talebi üzerine, Celâl Bayar tarafından kabine dışı bırakılmalarını bir nevi ihânet say-

113 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 63-65.

114 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 65.

115 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 65-66.

mışlardır. (...) Buna rağmen, 'İnönü'nün çevresi'nde kendisine bir yer olmadığını sezen eski Dışişleri Bakanı, Bayar'ın çevresine katılmaktan başka çâresini olmadığını da görüyordu. Aras, o çevrede, Bayar'ın ismi ve paravanası altında, gerçek liderlik yapacağını düşünüyordu."[116]

Toker, yakın siyâsî bağların aynı zamanda akrabâlık bağları ile de örüldüğünün notunu düşmüştür. Aras ile Menderes uzaktan akrabâdırlar. Aras, Menderes'i sevmekte, himâye ve takdir etmektedir. Zâten Menderes ile Bayar'ın tanışmalarına da vesile olacaktır.[117]

Âsım Us, Hâtıra Notları'nda, Aras ile Bayar arasındaki ilişkileri şöyle kaleme almış:

> "19.4.1944... Necmettin [Sadak], Celâl Bayar'ın mebusluktan çekilmek istediği hakkında rivâyetler olduğunu, bunun sebebi[nin] Tevfik Rüştü [Aras] olduğunu, Celâl Bayar'ın Tevfik Rüştü'nün tesiri altında kaldığını söyledi. (...) Tevfik Rüştü [Aras], şimdi [Ağustos 1944] Türkiye'de Rus dostluğunun alemdârı gibi vaziyet almak istiyor ve etrâfına, Atatürk'ün ölümünden sonra *mevkiilerini kaybetmiş olan* Recep Zühtü, Fuat Bulca, Kılıç Ali vesâire gibi eski arkadaşlarını toplamaya çalıştığı söyleniyor. Güyâ maksatları, Celâl Bayar'ı Başvekâlet'e ve Tevfik Rüştü'yü [de] Hâriciyeye getirmekmiş..."[118]

Bayar, Ağaoğlu'na "Dörtlü Takrir" hakkında da şunları anlatmış:

> "Dörtlü Takrir'in verilmesi fikri, [Fuat] Köprülü ve Adnan Menderes'e âiddir. Onlarla parti mevzuunu, bu takrir münâsebeti ile görüştük. [Refik] Koraltan'ın Dörtlü Takrir'e imzâ koymasını ben istedim. Çünkü, Başvekillikten düştükten sonra, bana karşı vefâ göstermişti. Takrire Refik Şevket [İnce] de imzâ koymak istedi. Koraltan ve Köprülü, mebus olmadığını ileri sürerek, kabûl etmediler. Zâten Refik Şevket [İnce], Koraltan'ı hiç istemiyordu."[119]

Refik Koraltan ise, "Dörtlü Takrir" fikrinin tamâmen kendisinden kaynaklandığını ileri sürecektir.[120] Bu konuda bir başka ilginç açıklama ise, Kâsım Gülek'in Nihâl Kara'ya yaptığı açıklamadır. Gülek, tam bu sırada, Menderes'in gerek kendisine, gerekse Nihat

116 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 65-66.

117 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 65-72.

118 Us, **age**, s. 598, 620 ve 622. Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 360-361.

119 Ağaoğlu, **Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri**, s. 85. *Ayrıca bkz.* Kara, **age**, s. 274; *Ayrıca bkz.* Kemâl, **Celâl Bayar Efsânesi ve Raftaki Demokrasi**, s. 26-28.

120 Aydemir, **Menderes'in Dramı?**, s. 174; Kara, **age**, s. 246.

Erim'e, önergeyi imzâlamayı önerdiğini ileri sürmektedir. Hattâ Gülek'e göre, "Dörtlü Takrir", aslında İnönü ile Bayar arasındaki gizli bir anlaşma ya da mutâbakatın sonucunda verilmişti. İnönü ile Bayar'ın amacı, Gülek'e göre, yeni bir partinin kurulması için vesile yaratmaktı ve bunu Bayar, daha en başından biliyordu.[121]

Diğer yandan, Ahmet Hamdi Başar, yıllar sonra, anılarında, tam da bu sıralarda, Haziran ayında, "dörtler" ile birlikte olmaya başladığını belirtiyor ve şu satırları yazıyor:

> "Vaziyetin henüz karanlık ve karışık olduğu ilk zamanlarda, müstakbel hürriyet kahramanlarımız, çok çekingen ve kararsızdırlar. Onların yeni parti kurmaya cesâret edebilmeleri için, tereddüt ve endişe içinde yaşanan beş ayın geçmesi ve bu arada kuvvet verici bir takım hâdiselerin cereyân etmesi ve teminatlar alınması icâb etmiştir. Nihâyet dörtlerle birlikte yapılan toplantılar ve görüşmelerden sonra, benim de dâhil olacağım beş kişilik bir kurucu heyet tarafından 'Demokrat Parti'nin kurulmasına karar veriliyor."[122]

Artık bu aşamada, yukarıda değinilen anıları ve değerlendirmeleri gözden geçirmeye çalışalım ve tahlil edelim: Çok farklı siyâsî pozisyonlar almış siyâsî kişilikler, Samet Ağaoğlu, Celâl Bayar, Kemâl Satır, Avni Doğan, Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu ve Metin Toker, önergenin parti içi bir girişim olduğu konusunda mutâbakat hâlindedirler ve kanımca bu değerlendirme, gerçekçi bir temele oturmaktadır. Bunun dışında kalan yorum ve değerlendirmeleri (Uran, Gülek ve Giritlioğlu'nunkileri) fazlasıyla siyâsî bulmak mümkündür. Samet Ağaoğlu'nun, anılarında, Celâl Bayar'dan naklen anlattıkları ise, kanımca hayli mübâlâğâlıdır. 1943 ve hattâ 1944 yıllarında muhalif bir siyâsî parti kurulması fikrinin gündeme gelmesi ve bunun telâffuz edilmesi, mümkün olamazdı. Söz konusu temaslar yapılmış olmalıdır, ama herhâlde 1945 yılında ve bu yılın ilerleyen aylarında...[123]

"Dörtlü Takrir", siyâsî literatürde üzerinde önemle durulan bir girişim ve metindir. Ancak, bu konuda gözden kaçırılan belki de küçük, ama kanımca önemli bir ayrıntı vardır. Gözlerden kaçan ya da kaçırılan bu küçük ayrıntı, bu türden bir önergenin verildiğin-

121 Kara, **age**, s. 276 ve s. 276/dn 170.

122 Ahmet Hamdi Başar, **Yaşadığımız Devrin İçyüzü**, s. 28-30.

123 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak,**TMŞD**, (Cilt: 2), s. 343-345.

den, basının ve kamuoyunun haberdâr edilmemiş olmasıdır. Dönemin basın organlarında, bu konuda hiçbir haber yer almamıştır. Kanımca bu çok önemli bir ayrıntıdır. Çünkü, eğer istenseydi, *Tan* ve *Vatan* gazeteleri, "dörtler" ile olan yakın temaslarından dolayı, önergeden ve içeriğinden haberdâr edilebilirler ve bu sûretle basın aracılığıyla da kamuoyunun bilgilendirilmesi mümkün olabilirdi. Belki *Tan* ve *Vatan* gazeteleri de, gelişmelerden haberdardılar ve gelişmeleri yakından izliyorlardı. Ancak, kamuoyunun bu konuda hiçbir bilgisi olmadığı kesindir. Daha önce de değindiğim gibi, mesele, parti içi bir mesele olarak gündeme gelmişti ve öyle de kalması tercih edilmişti. Sonuçta, 8 Haziran günü, ne önergeden ve ne de içeriğinden haberdâr edilmiş bir kamuoyu vardı.

Diğer yandan, önergenin "ikinci parti"nin kuruluşuna ilişkin haber ve yorumların basında görüldüğü tam bu sırada gündeme gelmesi, dikkat çekici bir gelişmedir. Bu noktada, basında 2 Haziran gününden bu yana gündemde olan "ikinci parti" haberleri ile "Dörtlü Takrir" arasında doğrudan bir bağlantı kurulması da düşünülebilir. Gerçekten de, "ikinci parti" haberinin hemen ertesinde gündeme gelen "Dörtlü Takrir", imzâcıların, yeni bir parti kurma düşüncesinin basın aracılığıyla kamuoyuna sunulmasından hemen sonra harekete geçmiş olabilecekleri izlenimini de uyandırmaktadır. Ancak, yine ayrıntılara biraz daha dikkat edilmesi gerekiyor. "İkinci parti" haberi, sanıldığının aksine, öncelikle muhalefet safında sayılamayacak basında yer almıştı. Muhalefet safında sayılması gereken *Tan* ve *Vatan* gazeteleri ise, bu haberleri tekzib etmek çabasındaydılar. Fikir, her iki gazeteye göre de, reddedilemezdi, fakat zamanlamaya da dikkat edilmeliydi. Muhalefet basını, zamânı henüz erken bulmuştu.

Bununla birlikte, bu tutumun bir hamle sonrasında ise, "ikinci parti"nin kuruluş sürecine daha yakın bir pozisyon alınmıştı. Bâzı koşullar sağlandığında, söz konusu süreç de sonuçlanabilirdi. "İkinci parti"ye ilişkin beklentiler, dikkat edilirse hemen fark edilecektir ki, henüz sâdece basında dile getirilmişti. Muhalefet safında görünen siyâsî kişiliklerden hiçbiri, bu yönde bir tutum içinde değildi. "İkinci parti", henüz hiç telâffuz edilmemişti. "İkinci parti" beklentisi, yalnızca ve ancak basınla sınırlıydı. Bu nokta önemli gibi görünüyor. Çünkü, muhalif basın ile "dörtler" arasındaki iliş-

ki ne denli yakın olursa olsun, "ikinci parti" sürecinin zamanlaması konusunda görüş ayrılığı söz konusu olabilirdi ve nitekim bütün göstergeler, bu konuda bir mutâbakat olmadığı yönündedir.

"Dörtlü Takrir", gerek CHP içinde ve gerekse siyâsî sistemde Şeflik geleneğini sona erdirmek yolunda atılmış bir adımdı. Yeni dönemin hemen başlangıcında, "yeni" siyâsî kadrolar, bu hizmet için yönetime âdetâ kendilerini öneriyorlardı. Fakat bu öneri dilekçesinin ne yönde değerlendirileceği ve nasıl karşılanacağı konusunda, yönetim yanıt hakkını kendinde saklı tutuyordu.

Bütün bu açıklamaları süzgeçten geçirmek gerekirse, "Dörtlü Takrir"in parti içi mesele olarak görüldüğü ve "dörtler"in bu aşamada henüz ve sâdece parti içi mücâdeleyi gündeme getirdikleri açıktır. Haziran ayı başında yeni bir parti, "ikinci parti" kurma düşüncesi, muhtemelen hiç kimsenin aklının ucundan dahi geçmiyordu. Özellikle de "dörtler"in...

"Dörtlü Takrir", esas itibâriyle CHP içinde ve siyâsî sistemde yönetim değişikliği talebi olarak yorumlanmalıdır. Aslında "Dörtlü Takrir", muhtemelen İnönü'ye açık bir dilekçeydi. Amaç, yeni bir dönemin eşiğinde, gerek parti içinde ve gerekse siyâsî sistemde bir yönetim değişikliğinin gündeme gelmesinin kaçınılmaz olduğu bu kritik anda, yeni dönemi temsil edebilecek nitelikte "yeni" bir siyâsî kadronun suyun üzerine çıkabilmesinin sağlanmasıydı. Eğer yeni bir hükûmet ve yeni bir Başbakan aranıyorsa, Bayar ve arkadaşları, "dörtler", bu konuda hizmet vermeye hazırdılar. Önerge, bu hizmet önerisinin resmî görüntüsüydü. Örneğin, Bayar'ın Başbakanlığında, Menderes Tarım, Koraltan İçişleri ve Köprülü de Dışişleri Bakanı olabilirdi. Gerçi Tevfik Rüştü Aras'ın adı da, Dışişleri Bakanlığı için gündeme gelebilirdi. Bu türden bir dönüşümün sonucunda, iç politikada bir yumuşama meydana gelebilir ve dış politikada ise, Batı'ya yakın ve Sovyetler Birliği ile de yeniden dostâne ilişkiler kurulabilirdi. Bu şekilde, Türk dış politikasındaki paradoks da ortadan kaldırılabilirdi. Aras'ın Dışişleri Bakanlığı, özellikle Moskova ile ilişkiler açısından çok kritik bir atama olurdu. Diğer yandan, Aras'ın adı "ikinci parti"nin kurucusu olarak deklare edilmişti ve "dörtler" ile olan ilişkisi de belirgindi. "Dörtler", parti yönetiminde ve siyâsî sistemde etkin hâle gelebilirlerse, "ikinci parti" de tabiî ki başkaları tarafından kurulacaktı. Müstakbel yeni yöne-

tim, bunu herhâlde kolaylaştıracak ve yeni dönemin vitrinini oluşturacaktı. "Dörtler"in amacı, ne yeni bir muhalefet partisinin kurucuları olmaktı, ne de bu dönüşümde muhalefet rolünü üzerlerine almak... Bu yönde bir girişimden özenle kaçınıyorlardı. Onlar sâdece yeni yönetimin önde gelen siyâsî kişilikleri olmak istiyorlardı.

"Dörtlü Takrir", gerçekten de içerdiği görüşler açısından üzerinde önemle durulmayı gerektiren bir metindir. "Dörtlü Takrir"in metni dikkatlice incelenecek olursa, bu metnin, CHP'nin tek-parti yönetimini vesâyetçi tek-parti rejimi olarak tanımlayan teorisinin resmî plânda ilk kez dile getirilmesi olarak ele alınması da mümkündür. "Dörtlü Takrir", vesâyetçi tek-parti rejimi teorisinin, hatırlanacağı gibi, basında açıklanmasından sonra, ilk kez resmî düzeyde dile getirilmesidir.

Buradaki paradoks ise şudur: İleride CHP'nin tek-parti dönemini diktatörlük olarak suçlayacak olan muhalefet grubu, henüz bu aşamada, partilerinin ve yönetimlerinin târihini değerlendirmekte ve yorumlamakta farklı bir temele yaslanmayı tercih etmişti ve bunun sonucunda da, partinin ileride resmî görüşünü oluşturacak olan vesâyetçi tek-parti rejimi teorisi savunusunu kaleme alarak, resmen deklare etmişti.

Metnin bu şekilde kaleme alınmasındaki nedenlere gelince: Öncelikle, "dörtler"in muhalefetinin siyâsî meşrûluğunun bulunması gerekiyordu. O zamâna kadar muhalefetin meşrû bir temeli olamamıştı. "Dörtler", öncelikle muhalefet ya da daha doğru bir ifâde ile kendileri için meşrû bir siyâsî temel yaratmak zorundaydılar. Vesâyetçi tek-parti rejimi teorisi, kendiliğinden bu meşrû temeli yaratan gerekçe olarak ortaya çıkıyordu. Ayrıca, yönetimin de kendilerine sıcak yaklaşmasının sağlanması gerekiyordu. Tek-parti yönetiminin bu açıdan değerlendirilmesi, yönetimin kendilerine mesâfeli bir tutum almasından kaçınmasını sağlamak içindi. Her iki açıdan da önergedeki değerlendirmeler, bu aşamada siyâsî bakımdan gereken esnekliği sağlayan yegâne yaklaşım sayılmalıdır.

Aslında, vesâyetçi tek-parti rejimi teorisi, her bakımdan ve her yönden, herkesin siyâsî pozisyonunu güçlendiren bir yaklaşımı içeriyordu. Şu nedenle: Tek-parti iktidârına geçmişini yeniden yorumlama ve değerlendirme imkânı sağlıyor ve bu kritik aşamada, rejimin dönüşümünü meşrû ve târihsel bir siyâsî temele oturtma-

yı başarıyordu. Sonuçta, tek-parti iktidârını, siyâsî ve târihî temelde beraat ettiriyor ve rejimin dönüşümü için gerekli olan ideolojik meşrûluk alanını yaratıyordu. Geçmişe de haklı ve meşrû bir bakış açısı kazandırıyordu. Dolayısıyla, iktidar açısından, hem geçmişe ilişkin siyâsî sorumluluklarından kaçınmayı ve hem de yeni rejime geçişin siyâsî elâstikiyetini ve meşrû ideolojik ve siyâsî zeminini kazanmayı mümkün kılıyordu. Muhalefet açısından ise, tek-parti iktidârının siyâsî geçmişini temize çıkarmak bakımından, ilk bakışta olumsuz bir yaklaşımın ürünü olarak görülebilirdi. Fakat muhalefeti oluşturan siyâsî kadroların tek-parti yönetiminin siyâsî sorumluluklarına katıldıkları hatırlanacak olursa, bu takdirde bu türden bir yaklaşımın muhalefet açısından da yararlı ve gerekli olduğunu kabûl etmek gerekir. Yine konuya muhalefet açısından yaklaşıldığında, bu yaklaşım tarzı, rejim değişikliğine meşrû bir temel sağladığı ölçüde, bizzat muhalefetin kendisine de, daha önce vâr olmayan bir siyâsî meşrûluk zemini kazandırmış oluyordu.

Rejim değişikliğinin, muhalefet açısından olsun, iktidar açısından olsun, siyâsî ve ideolojik meşrûluğu kabûl görmüş oluyordu ve bu durum, muhalefet açısından önemli bir siyâsî kazanım sayılabilirdi. Çünkü, iktidâra rejim değişiklikliği açısından gereken ideolojik esnekliği sağlıyordu. İktidâra, rejim değişikliği için geniş bir manevra alanı da sağlıyordu ve taktik olarak dikkate değerdi. Sonuçta, iktidar-muhalefet çatışmasının olası sert şekillerini törpülemeye yarayan bir yaklaşım tarzı olarak, her iki taraf açısından da dikkate alınmasında yarar vardı. Rejim değişikliği süreci, tek-parti yönetiminin târihine yeniden bakışını gerekli kılıyor ve siyâsî geçmişinin yorumunu ve değerlendirmesini değiştiriyordu. Bu yeniden değerlendirme ve yorumlama süreci ise, rejimin dönüşümünün siyâsî ve ideolojik meşrûluk zeminini hazırlamış oluyordu.

Bu açıdan bakıldığında, vesâyetçi tek-parti rejimi teorisi, hem iktidar, hem de muhalefet açısından yararlı ve gerekli bir açılım sağlıyordu. Bu teorinin tam da bu aşamada ortaya çıkmasına şaşırmamak gerekir. Belki de tek şaşırtıcı olan husus, teorinin iktidârca değil de, muhalefetçe icât edilmesidir! Lâkin iktidârın da bu teoriye iltifat etmesi için çok zaman geçmeyecektir.[124]

124 Bu konuda geniş bir tartışma ve değerlendirme için bkz. Koçak, BİSCF.

5. TÜRK-SOVYET SATRANCINDA MOSKOVA'NIN HAMLESİ: SARPER-MOLOTOV GÖRÜŞMESİ VE SOVYET TALEPLERİ: ŞAH (VE MAT MI?)

Hatırlanmalıdır ki, Türk-Sovyet görüşmelerinin olumlu bir sonuca ulaşma ihtimâli, en azından teorik olarak, Haziran ayının ilk haftasına kadar vâr olmaya devâm etmiştir. Ancak, tüm bu iyimser beklentiler, 7 Haziran'da Moskova'da gerçekleşen Molotov ile Sarper arasındaki görüşmeye dek sürecektir. Bu görüşmede Molotov, Ankara'ya ilk kez ünlü Sovyet taleplerinden söz eder. Buna göre, Türkiye, Kars ve Ardahan'ı Sovyetler Birliği'ne terk edecek, Boğazlar'da Sovyetler Birliği'ne üs tesis etme yetkisi tanıyacak ve bu arada Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesi için de iki ülke arasında anlaşmaya varılacaktı. Türk-Sovyet antlaşmasının yenilenmesi için, Moskova'nın önerileri ya da şartları bu kadardı.[125]

Ünlü Sovyet taleplerinin Ankara'ya resmen iletilmesi, bu târihte ve bu şekilde, yâni şifâhî olmuştu. Nitekim, Metin Toker de, kitabında bu duruma işâret ediyor: "Mülâkat, bir 'karşılıklı konuşma' tarzında cereyân etti. Taraflar, birbirlerine hiçbir nota, deklarasyon, memorandum vermediler. Bundan dolayıdır ki, 7 Haziran 1945 [târihli] Molotov-Sarper görüşmesinde, Sovyetler Birliği tarafından ileri sürülen istekler, altı imzâlı şekilde kâğıda dökülmüş değildir."[126] Nitekim Fâik Ahmet Barutçu da, günlüğünde, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov'un, Moskova'nın

---

125. Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl**, (Cilt: 1), s. 146-148; Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 253-254; **OTDP**, s. 201; Ataöv, **Turkish Foreign Policy**, s. 126; Gologlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 373; Oran, "İç ve Dış Politika Açısından İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'de Siyâsal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar". **SBFD**, Cilt: 25, Sayı: 1, (Mart 1970), s. 56; Deringil, **Denge Oyunu**, s. 252 ve 255-256; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 283-287; Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 143-147; Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 2), s. 277; Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 747-753; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 24-28; Ülman, **age**, s. 55-56; Bilge. **age**, s. 269-271; **Savaş Yılları**, s. 263-266; Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayâta Geçiş**, s. 42; Arınaoğlu, agm, **SBFD**, Cilt: 13, Sayı: 2, (Haziran 1958), s. 177; Gönlübol ve Ülman, "Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı (1945-1965)", **SBFD**, Cilt: 21, Sayı: 1, (Mart 1966), s. 151; Ülman, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler I (1923-1968)", **SBFD**, Cilt: 23, Sayı: 3, (Eylül 1968), s. 260 ve 264; Necmettin Sadak, "Turkey Faces the Soviets", **Foreign Affairs**, Cilt: 27, No. 1-4, (Ekim 1948-Temmuz 1949), s. 458; Mehmet Barlas, **Türkiye Üzerine Pazarlıklar**, s. 71-114; A.C. Edwards, "The Impact of the War on Turkey", **International Affairs**, Cilt: XXII, (1946), s. 398; Cevat Açıkalın, "Turkey's International Relations", **International Affairs**, Cilt: XXIII, No: 4, (Ekim 1947), s. 487; Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 304-306.

126. Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 25.

önerilerinin resmî öneriler olmadığını vurgulama ihtiyâcını duyduğunu açıklıyor.[127]

Ali Gevgilili'nin, Selim Sarper'in hemen geri çevirdiği için, "gerçek metni Türkiye Dışişleri'nin [Dışişleri Bakanlığı'nın] elinde bulunmayan nota" olarak tanımladığı şifâhî nota,[128] Kâmuran Gürün tarafından muhtemelen Selim Sarper'in görüşmeye ilişkin Ankara'ya yazdığı rapor olarak sunuluyor. Gürün, kitabında yayınlanan metnin, "Dışişleri Bakanlığı'nca yayınlanmış şekli ile aynen" alındığını da belirtiyor. Gürün'e göre, Sarper-Molotov görüşmesinin seyri, "Dışişleri Bakanlığı'nın tesbiti dâhilinde", kitabında belirtildiği gibi olmuştu.[129] Kanımca bu metni, Selim Sarper'in görüşmeye ilişkin olarak Ankara'ya ilettiği rapor olarak kabûl etmek en mâkûl formül olacaktır. Nitekim, Metin Toker de, Selim Sarper'in görüşmeye ilişkin birkaç raporunun bulunduğunu ve bu raporların hâlen "bizim Dışişleri Bakanlığımızın arşivlerinde" olduğunu yazıyor.[130] Gerçekten de, bu metin, ilk kez Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyâset Plânlama Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan bir belgeselde yayınlanmıştır.[131] Aşağıdaki metin bu kitaptan alınmıştır:

> "Sarper-Molotov arasındaki 7 Haziran târihli görüşmenin seyri, Dışişleri Bakanlığı'nın tesbiti dâhilinde, şöyle olmuştur:
>
> 'Sarper Moskova'ya döndüğünde, 7 Haziran günü saat 18:00'de Molotov tarafından kabûl edilmiştir. Alışılmış 'nezâket temennileri teâtisinden sonra', Molotov, Sarper'in hükümeti ile temâsından herhâlde faydalı sonuçlar almış olduğunu söyleyince, Sarper, Vinogradov ile yaptığı görüşmelerden herhâide kendisinin bilgisi olduğunu ve bunlar hakkındaki görüşlerini büyük bir ilgi ile öğrenmek istediğini söylemiştir. Molotov, bunları görmüş ve ilgi çekici bulmuştur. Ancak, bunlarda daha çok Türk görüşleri belirtilmiştir. Türkiye ile bir ittifak antlaşması yapılmasından önce, iki memleket arasında mevcut pürüzlü sorunların çözümlenmesi gerekir. Bu sorunlar, Molotov'a göre, şunlardır:
>
> 'Birinci sorun, 'aramızda 1921 târihli muahedenin ihdâs etmiş olduğu durum-

127 Barutçu, **age**, s. 747-753.

128 Ali Gevgilili, **Yükseliş ve Düşüş**, s. 30.

129 Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 143-147; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 283-286. Ayrıca bkz. Bilge, **age**, s. 269-271.

130 Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 28.

131 **Savaş Yılları**, s. 263-266.

dur... 1921 târihli muahede, Sovyetler'in zayıf oldukları bir zamanda akdedilmiş ve birtakım arâzi değişiklikleri meydana getirmiştir. Evvel emirde bu meseleyi düzeltmek lâzımdır.'

'Sarper, bu sözlerle, Türkiye'nin doğu hudutlarında bâzı değişiklikler yapılmasını mı kasd ettiğini sorunca, Molotov, 'Evet... Haksızlıkların tâmirini kasd ediyorum.' demiştir. Sarper, 1921 Antlaşması'nın Sovyetler'e kuvvetle kabûl ettirilmiş bir antlaşma olmadığını, tâmiri gereken haksızlıklara gelince, bunları aramak için, hiçbir sonuca varmadan, memleket[ler]imiz arasındaki târihî bağlantılara inilebileceğini, kaldı ki, 1921 Antlaşması'nın getirdiği durumun haksızlık değil, haksızlığın tâmiri olduğunu belirtmiş ve 'bu haksızlığı bizzat Lenin müşahade ve tâmir etmiştir' şeklinde cevap vermiştir.

'Molotov, yine 1921 yılında Polonya ile Sovyetler arasında imzâ edilmiş olan haksız bir antlaşmanın feshi ile Sovyetler ile Polonya arasında uzun süreli bir dostluğun kurulabildiğini söyleyerek, iki antlaşma ve iki durum arasındaki benzerliği belirtmek isteyince, Sarper, 'Ankara'dan buraya büyük ümitlerle gelmiştim. Sizi temin ederim ki, hükûmetimin niyetleri gâyet temiz ve samimîdir. Fakat şunu da itirâf ederim ki, şu anda bu ümitlerimi kaybetmek üzereyim.' dedikten sonra, hiçbir Türk Hükümeti'nin Türk kamuoyuna böyle bir teklifi anlatamayacağını, Sovyetler'in ne istenen küçük toprağa, ne de oradaki nüfûsa ihtiyaçları olmadığını [olduğunu] belirtmiş ve 'bununla temin etmeyi düşündüğünüz menfaat, bütün Türk efkârı umûmîyesinin sempatisini fedâ etmekle karşılaştırıldığında, konuşmaya bile değmez... Bu arzunun tahakkuku için hiçbir ihtimâl yoktur. Bu itibarla konuşmaya devâm etmeyerek, bu noktanın bir tarafa bırakılınasına samimîyet ve hüsnüniyetle Mr. Molotov'un müsaadelerini ricâ ederim.' demiştir.

'Bunun üzerine Molotov, '(...) mevzuu görüşmeyelim, fakat aramızda bütün pürüzlü meseleleri de hâlletmiş olmayız. Konuşmamıza devâm ederiz.' şeklinde konuşmuş ve bu nokta böylece bırakılmıştır.

'Molotov, ikinci pürüze geçmiştir. 'Sıkışık zamanlarımızda Karadeniz'deki emniyetimizle alâkadar olmak mecbüriyetinde kaldık. Bu endişemizde yanılmış olabiliriz ve Türkiye'nin tavır ve hareketi netice itibâriyle bu mevzuda bir müşkülâta müncer olmadı. Fakat ne de olsa Boğazlar meselesinde 200 milyonluk bir insan kitlesi, Türkiye'nin irâdesine tâbidir. Yalnız irâdesine değil, aynı zamanda imkânlarının ihdâs edebileceği vaziyetlere tâbidir. Türkiye'nin hüsnüniyetinden eminiz. Ve fakat Boğazları müdâfaa husûsunda ehliyet ve imkânlarından emin olamayız.

'Bu sözlerin nereye varacağını kestiren Sarper, şu müdahalede bulunmuştur: 'Bu mevzuda da konuşmaya devâm etmezden evvel, bir noktayı daha tavzih etmeme Mösyö Molotov'un müsaadelerini ricâ ederim. Eğer Türkiye'nin müdâfaa

imkânlarından, imkânsızlıklarından çıkardıkları netice, Boğazlar'da Sovyetler'e üs verilmesi meselesi ise, hemen söyleyeyim ki, 1921 muahedesi münâsebetiyle arâzi tâdilâtı meselesi gibi, Boğazlar'da üs verilmesi de mevzuu bahis dahi olamaz. Görüşmelerimizde bir neticeye varırız veyâ varamayız. Fakat herhâlde bu iki mesele şimdiden bertaraf edilmeden, konuşmalarımızdan pek fâide [fayda] ummuyorum.

'Bu cevap üzerine, Molotov, bu şartlar altında Karadeniz emniyetinin nasıl sağlanabileceği üzerinde 'uzun uzun tereddütler izhâr' ettikten ve 20-30 sene sonra Almanya'nın tekrar kuvvetlenebileceği ve İtalya gibi bir müttefiki olabileceğinden söz ettikten sonra, sûlh zamânında Boğazlar'da üs vermek istemediğimize göre, harb zamânında mı bunu nazarı dikkate almayı teemmül ettiğimizi (düşündüğümüzü) sormuştur.

'Sarper, cevâben, böyle bir şey söylemediğini, fakat yapılması söz konusu ittifak antiaşması gereğince, Türkiye savaşa girdiği ve Sovyetler'in yanında çarpıştığı zaman ne gibi zorlukların ortaya çıkacağını şimdiden tesbit etmek mümkün olamayacağını ve bunun için yetkisi ve bilgisi de olmadığını, kaldı ki, böyle bir durum ortaya çıktığında, Türkiye herhâlde savaşı kazanmak isteyeceğine göre, bu noktanın şimdilik kendisi ile Molotov arasında değil, o zaman Genelkurmaylar arasında görüşülecek bir konu olduğunu ifâde etmiştir.

'Molotov, sözü değiştirerek, Cumhuriyet Hükûmeti'nin iyi niyetlerinden şüphe etmemekle berâber, 'bu müdâfaa imkânları mevzuunda ne gibi bir teminat verebileceğimizi veyâ emniyeti hangi şekilde ve tarzda temin edebileceğimizi öğrenmek' isteyince, Sarper, şu cevâbı verdiğini kaydediyor: 'Hukûken muahedeyi imzâ etmekle ve fiilen de icâb ederse Boğazları müdâfaa etmekle bunu temin edeceğiz. Şâyet imkânlarımızı dar görüyorsanız ve sizden talep edersek, bize silâh ve malzeme satınız. Bu sûretle mevcut imkânlarımızı o nisbette takviye ederiz.'

'Molotov'un değindiği üçüncü nokta ise, Montreux sözleşmesinin değiştirilmesi konusudur. Molotov, ittifak antiaşması görüşmeleri ile aynı zamanda sözleşmenin değiştirilmesi için de görüşülmesini teklif etmiştir. Sarper, bundan hiçbir fayda beklemediğini, İngiltere'nin şüphesini çekmenin, ne Türkiye'nin, ne de Sovyetler'in yarârına olduğunu söylemiştir. Molotov, iki dost ittifak antlaşması akdeder ve bunun gereği olarak bir konuyu görüşmek isterlerse, buna kim engel olabilir diye sorunca da, Sarper, 'ahdî vecibelerimizden başka hiçbir şey' dedikten sonra, söylemek istediğinin şüpheyi dâvet meselesi olduğunu, karşı tarafın sesini çıkarmamasının hakikaten şüphe etmediği anlamına gelmeyeceğini tekrarlamıştır.

'İttifak müzâkeresinin usûlü söz konusu olduğunda, Sarper, önce bir proje hazırlanarak, sorunların, maddelerinin teker teker görüşülmesi sırasında ele alınma-

sını teklif etmiştir. Molotov, aynı görüşte değildir ve önce sorunların çözümlenmesi gerekeceğini, ondan sonra da antlaşmanın söz konusu olabileceğini söylemiştir. Bu sûretle Sovyetler'in, üç büyükler toplantısından önce, Boğazlar meselesini olup-bittiye getirmek istedikleri anlaşılmaktadır.

'Görüşmelerin devâmı konusunda da, Sarper, birkaç gün sonra tekrar görüşme isteyebileceğini bildirmiştir.

'Raporunun sonunda Sarper, kişisel görüşlerini bildirirken, özellikle Sovyetler'in görüşmeleri keseceklerini zannetmediğini, arâzi değişiklikleri üzerinde ısrarla duracaklarını tahmin etmediğini, esâsen Molotov'un bunu diğer noktalarda bir tâviz koparmak için ileri sürdüğü hissini edindiğini, sülh zamânı için Boğazlar'da üs elde etmek için ısrâr edecek gibi görünüyorlarsa da, muhtemelen bir savaşta Karadeniz'in güvenliği bakımından Boğazlar'ın ortak savunması gibi somut teminat sözleriyle tanımlamak istedikleri şekilde bir formüle tekrar döneceklerini tahmin ettiğini belirterek, 'Mevzuları daha ilk görüşme esnâsında gösterdiğimiz kat'iyet ve hassâsiyet muvâcehesinde mülâhazat silsilesinden geriye kalan noktaları, yâni tahminime göre dâhilî işlerimize müdahaleye benzeyen talepleri de artık serdedeceklerini tahmin etmiyorum.'

'Son olarak da Sarper, tasarlanan antlaşmaya göre, berâberce savaşa girmek söz konusu oldukça, Karadeniz güvenliği ve Boğazlar'ın savunması bakımından, 'kendi ifâdeleriyle, yalnız hüsnüniyetimizle değil, maddî ve teknik imkânlarımız bakımından da kendilerini tatmin edebilecek ne gibi bir teklifte' bulunabileceğimiz konusunda tâlimat istemekte ve 'işin ve görüşmelerin arasını pek uzatıp soğutmamak için' tâlimâtın acele gönderilmesi tavsiyesinde bulunmaktadır."[132]

Bu belgeye dayanılacak olursa, Sarper'e göre, Moskova'nın önerileri/talepleri, sınır değişikliği ve Boğazlar'da üs konularında pazarlığa açıktı.[133] Bu talepler, her ne kadar Selim Sarper tarafından

132 **Savaş Yılları,** s. 263-266; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri,** s. 283-286.
İsmet İnönü, 9 Temmuz 1945 târihli bir konuşmasında, "Bu Rus meselesi gazetelerde yayınlandıktan sonra, hükümet niçin efkârı umûmîyeyi tenvir etmezdiye bâzı tenkitler oldu. Nazarî olarak bu haklıdır. Başlıca sebep budur: İki devlet arasında [Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı] Molotov ile Türk Sefiri [Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper] herşeyi söylediler. Ama Rus [Sovyetler Birliği] Hükümeti resmî bir vaziyet almamıştır. Rusların [Sovyetler Birliğ'nin] bir nota da verdiği yazıldı. Ama Rus Sefiri [Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov] Hâriciye'ye [Dışişleri Bakanlığı] giderek, böyle bir notayı tekzib etti." **İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makâle, Mesaj ve Söyleşiler (1944-1950),** s. 46. *İnönü'nün Moskova'nın resmî* ve yazılı bir nota vermemesini, ileride ve gerektiğinde geri çekilmeyi sağlayabilecek diplomatik ve siyâsî bir manevra imkânı olarak değerlendirebileceği yolundaki ümidini koruduğunu ve bir süre de koruyacağını göreceğiz. Bkz. **İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makâle, Mesaj ve Söyleşiler (1944-1950),** s. 2-46. Nitekim Fâik Ahmet Barutçu'nun günlüğünde de benzer beklentiler ve konuşmalar bulunmaktadır.

133 Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası,** s. 143-147; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu,** s. 23-24; Bilge, **age,** s. 271; **Savaş Yılları,** s. 266.

daha görüşme sırasında reddedilmişse de, Molotov'un ısrârı üzerine, yine Sarper tarafından Ankara'ya da iletilmişti.[134]

Bir tartışma

Yalçın Küçük, Sovyet talepleri konusundaki iddiâların gerçeği yansıtmadığı kanısındadır. Küçük'e göre, Moskova, Ankara'dan hiçbir zaman toprak talebinde bulunmamış ve Boğazlar'da da üs temin etme yönünde bir girişim içinde olmamıştı.

Yalçın Küçük, bu konuda şunları yazıyor:

> "Sovyetler Birliği, gelişmeleri gerçekçi bir biçimde değerlendirerek, İkinci Dünyâ Savaşı'nın sonlarından itibâren Türkiye'ye daha güçlü bir dostluk öneriyor. İkinci Dünyâ Savaşı'nın sonlarında, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den Kars, Ardahan ve Artvin ile Boğazlar'da üs istediği yolundaki masal, bu dostluk önerisinin saptırılmasından doğuyor. Türkiye kamuoyunda ve dünyâda, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'yi tehdit ettiği masalı yaratılmak isteniyor. Burada da, (...) bir başarı elde ediliyor. (...)
>
> Şimdi bu masal da çürütülmüş durumda... Doğan Avcıoğlu, üç ciltlik Millî Kurtuluş Târihi çalışmasının üçüncü cildinde, yer yer diplomatça bir yazış biçimini seçmiş olmasına karşın, çok zengin kaynaklara başvurarak, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den dostluktan başka hiçbir şey istememiş olduğunu gösteriyor.[135] (...) Doğan Avcıoğlu'nun çalışmasının bu bölümü ile ilgili olarak söylenmesi gerekenler var: Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den bir karış bile toprak istemediğinin, sâdece dostluk önerdiğinin, herkesin anlayabileceği ve inkâr edilemeyeceği bir biçimde ortaya konulmasının onuru, değerli araştırmacı ve mücâdele adamı Doğan Avcıoğlu'na âid... Bu yüzden, bu çalışmada, kanıtların sıralanmasına gerek duyulmuyor. Bu çalışma için, Sovyetler Birliği'nin dostluk önerisini bir tehdit olarak gösterebilmek için, akla ve hayâle sığmayacak çirkin oyunlara başvuran bir sorumlunun yazdıkları yetiyor. Sovyetler Birliği ve dünyâ barışının bu ıslâh olmaz düşmanının yazdıkları bile, bir avuç toprağın istenmediğini göstermeye yeterli... Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak istediği masalı, Moskova'da Türkiye Büyükelçisi Selim Sarper ile Sovyetler Birliği Başbakanı [Dışişleri Bakanı] Molotov arasındaki görüşmeye dayandırılıyor. (...)
>
> Bu görüşmede, bundan önce ya da sonra, yazılı ya da sözlü olarak, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak istediğini gösterebilen bir tek kaynak bile yok... Gö-

134 Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 25; Ülman, **age**, s. 56; Bilge, **age**, s. 269-271; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 287; **Savaş Yılları**, s. 266.

135 Doğan Avcıoğlu, **Millî Kurtuluş Târihi**, (Cilt: 3), s. 1565.

rüşmeyi yapan Büyükelçi Selim Sarper'in kendisi dâhil... Sovyetler Birliği'nin önerisini 'bir Rus tehdidi' biçimine dönüştürmeye çalışan, bu alanda önemli başarılar sağlayan (...) Feridun Cemâl Erkin de dâhil... (...)

Ne Amerikan, ne de İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nı bir Sovyet tehdidine inandırmak kolay olmadı. (...) Batılılar, en yetkili ağızlardan, İkinci Dünyâ Savaşı sırasında Sovyetler Birliği'ne, daha doğru bir deyişle Stalin'in kişiliğinde Sovyetler Birliği'ne, Boğazlar'da üs 'ikrâm' ettiler. Stalin ve Sovyetler Birliği'nin buna yanaşmadığını Batılılar çok iyi biliyor. Bu durumda Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nı, Sovyetler Birliği'nin toprak isteme masalına inandırmak kolay olmuyor. Özellikle İngiltere'nin buna inanmaya çok istekli olmasına karşın... Nitekim, Birleşmiş Milletler'in kuruluş toplantısı için San Fransisco'da bulunan ve Erkin'in de katıldığı Türkiye heyeti, Sovyetler Birliği'nden toprak talebi bir yana, sâdece dostluk için Türkiye'den ne düşündüğünü söylemesi önerisini alıyorlardı. (...)

Toprak talebinin söz konusu olmadığı, daha sağlam bir dostluk için çalışıldığını, bu diplomat da biliyor. (...) Dış politika, iç politikadan ayrılamıyor. Sovyetler Birliği'nin dostluk önerisini red etmek, bunu bir tehdit masalına çevirmek ve böylece Amerika ve Büyük Britanya'ya bağlanabilmek için içeride de yapılması gerekli olanlar var. İçeride en azından bir anti-komünizm dalgası estirmek, komünizm ticâretini canlandırmak gerek... (...)

Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak istediği masalı tek başına geliştirilmiyor. Bu masalla birlikte, bir de Boğazlar'da üs isteme masalı var. Bunlar içiçe... Bu yüzden birlikte ele alınması gerekli... İkinci Büyük Savaş'ın savaşan Batılı iki yanı da, sürekli olarak Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den Boğazlar'da üs istemesini önerdiler. Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile güvenli bir dostluğa verdiği önem burada ortaya çıktı. Kesinlikle bu önerilere kanmadı ve ciddîye almadı. (...)

Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'da üs istediği masalının arkasında çok kısa olarak bunlar var: Bütün bu gelişmeleri [İkinci Dünyâ Savaşı'nda Boğazları kullanan Mihver gemilerini] çok iyi bildikleri anlaşılan Dışişleri Bakanlığı'nın üst düzeydeki yöneticileri, 1945 yılı Haziran ayında Moskova'da yapılan Sarper-Molotov görüşmesinde, Sovyet Birliği'nin toprak talebi ile birlikte Boğazlar'da üs istediğini de ileri sürerek, bu masalı da yaymayı başardılar. Toprak talebi masalı ile ilgili olarak hayalgücü en geniş bir kimsenin bile, toprak talep edildiğini gösterebileceği tek bir belge, yazışma ya da nota mevcut değil... Boğazlar'da üs istendiği masalına dayanılarak yapılan Sovyetler Birliği notası ise, bu masal çıkarıldıktan tam ondört ay sonra, 1946 Ağustos ayında veriliyor. (...) Çıkarılan masaldan ondört ay sonra verilen Sovyetler Birliği notasında yer alan önerilerin beşincisi, daha sonra da üs teklifinin dayanağı olarak gösteriliyor. (...)

Toprak isteme gibi üs isteme masalı da, Amerika Birleşik Devletleri'ni Türkiye ile yakından 'ilgilenmeye', iç ve dış kamuoyunu hazırlamaya yönelik bir çabanın ürünü... Bu çaba başarıya ulaşıyor. Ama kolay olmuyor. Amerika Birleşik Devletleri, Türkiye ile ilgilenme görevinin İngiltere tarafından yüklenmesinde ısrarlı oluyor. (...)

Buraya kadar kullanılan kaynaklardan şu sonuç çıkıyor: Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak ve üs istediği masalı, iç ve dış kamuoyunu, Türkiye'yi İngiltere üzerinden Amerika Birleşik Devletleri'ne bağlamak için sahneye konuyor. İşlevini yerine getirdikten sonra da rafa kaldırılıyor. (...)

Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak ve üs isteği 'masalı' ile ilgili olarak, Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın kendi mensupları arasındaki yazışma veyâ raporlar da dâhil, yayınlanmış tek bir döküman, belge veyâ benzeri yok. (...) Türkiye'ye 'Sovyet tehdidi' masalını, hep yabancı kaynaklardan araştırmak zorunlu oluyor."[136]

Yalçın Küçük'ün yazdıklarında uzun tekrarları bir yana bırakacak olursak, iki farklı yaklaşım ortaya çıkıyor. İlk iddiâ, Moskova'nın hiçbir zaman üs ve toprak talebinin olmadığı yönündedir. İkinci iddiâ ise, bunun biraz daha yumuşatılmış biçimidir ve taleplerin aylar sonra ortaya çıktığı, fakat en azından Sarper-Molotov görüşmesinde gündeme gelmediği yolundadır. Küçük'ün bir başka iddiâsı da, Washington ile Londra'nın Ankara'nın bu gerçek dışı iddiâsına inanmakta zorlandıklarıdır.

Öncelikle Küçük'ün yazdıklarının eksik kısımlarını tamamlamak gerekir. Hatırlanacağı gibi, daha önce de belirtildiği gibi, Sovyetler Birliği, 1936 yılında imzâlanan Montrö Antlaşması sırasında, aynı konuda Ankara nezdinde girişimde bulunmuştu. Ardından Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun 1939 yılının sonbahar aylarında gerçekleşen ünlü Moskova ziyâretinde de aynı yönde talepler gündeme gelmiş ve Türk-Sovyet ilişkilerinin önü bu nedenle de tıkanmıştı. Yine 1940 yılında Moskova ile Berlin arasında gerçekleşen görüşmeler sırasında, Sovyetler Birliği'nin Boğazlar konusundaki ısrarlı tavrı da dikkate alınmalıdır. Ve nihâyet kısa bir süre önce, Yalta Konferansı'nda da Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesi sorunu, yâni Boğazlar konusu, Moskova tarafından gündeme getirilmişti. Dolayısıyla, 1936 ile 1946 yılları arasında, yâni son on yıllık dönemde, Boğazlar konusunda gündeme gelen ısrarlı Sovyet görüşünün ve talebinin yeni olmadığına dikkat edil-

136 Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 1), s. 211-230 ve 299.

melidir. Aslında daha önceleri de ortaya çıkmış bir görüşün ve talebin, yeni koşullar altında tekrârından başka bir gelişme olmadığı dahi söylenebilir. Bu anlamda Sovyet dış politikasında değişen bir şey yoktur. Nitekim, Taner Timur, "Savaştan sonra Türkiye'ye karşı ileri sürülecek olan talepler, daha savaşından başından beri Sovyet yöneticilerinin kafalarında mevcuttu. (...) Bu talep (...) o sırada herhangi bir resmiyet kazanmamıştır." şeklinde yazarken, sanırım bu çerçeveyi hatırlatmak istemiştir.[137]

Küçük'ün yazdıklarını okumaya devâm edelim:

> "Türkiye bu savaşın [Soğuk Savaşın] çıkmasında çok önemli ve etkin bir rol oynadı. (...) Kuşku yok... Türkiye soğuk savaşı çıkarmadı. Türkiye'nin bir dünyâ savaşı çıkarmaya gücü yetmez. (...) Türkiye, bu zor işte aktif bir rol oynadı. (...) Soğuk savaşın çıkışında da, batışında da, Türkiye'nin rolü olduğu kabûl edilecek... Çıkışında çok aktif...(...)"[138]

Küçük, Türkiye'nin İkinci Dünyâ Savaşı'na katılmayışının, savaş dışı kalabilmesinin "Kemâlist historiografi"de mübâlâğâlı bir şekilde övüldüğünü yazarken ve savaştan sonra bu nedenle uluslararası ilişkilerde yalnız kaldığını ileri sürerken ve nihâyet aslında Soğuk Savaş'ın sâyesinde bu yalnızlığından kurtulabildiğini belirtirken, haklıdır. Gerçekten de savaş yıllarında izlenen Türk dış politikasının savaş sonrası dış politika üzerindeki etkileri genellikle gözardı edilir. Bunu daha önce de belirtmiştim. Diğer yandan, gerçekten de Ankara, Soğuk Savaş sâyesindedir ki, kendisine Batı dünyâsı içinde kesinlik kazanmış bir yer bulabilecektir. Türkiye, bu açıdan bakıldığında, Soğuk Savaş'a muhtaçtı. Elbette Ankara'nın yeni dünyâ düzeninde ne Soğuk Savaş'ı çıkarmaya, ne de devâm ettirmeye gücü yetebilirdi. Fakat, Küçük'ün yazdığı gibi, bu süreçte istekli, hevesli ve ısrarlı bir rol oynayabilirdi. Konumu tam olarak bunu gerektiriyordu. Küçük, ABD'nin Ankara Büyükelçisi Steinhardt'ın, daha önce zikredilen 26 Mart 1945 târihli raporunu, Ankara'nın Soğuk Savaş özlemi içinde bulunduğunun kanıtı olarak sunuyor ki, haklıdır.[139] Küçük'e göre, Haziran ayının başlarında bir Türk-Sovyet antlaşması hazırlanmıştı. Fakat 7 Haziran 1945 târihinden son-

137 Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayâta Geçiş**, s. 42.

138 Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 260-261.

139 Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 261-262.

ra, Feridun Cemâl Erkin ile Selim Sarper "ikilisinin uydurduğu bir yalan"la bütün bu gelişmeler "tersine" dönecektir.

Küçük şöyle yazıyor:

> "Türkiye, sınıfsal yapısıyla, nesnel ve öznel durumuyla, Amerika Birleşik Devletleri'nin yörüngesine girmek istiyor. (...) Türkiye'nin birikimi bu yönde... Süreç bu doğrultuda...(....) Târihin nesnel olarak dönüş noktalarında, inanmış, bilgili ve becerikli kişiler, sanıldığından fazla etkili olabilirler ve olabiliyorlar. (...) Şimdiye kadar konuyla ilgili yayınlanmış bir tek 'belge' var. (...) Feridun Cemâl [Erkin]'in anıları ile karışık monografisi... Kim okursa okusun, fakat dikkatli okusun, Feridun Cemâl [Erkin]'in anılarına dayanarak, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak ve üs istemediğini kanıtlayabilir, çok büyük ölçüde... (...) Türkiye burjuvazisinin, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak ve üs istediği masalı ile ilgili olarak ortaya koyabildiği ve belge sayılabilecek tek belge, olayların birinci derecede kahramânı Feridun Cemal [Erkin]'in anılarını da içeren monografisidir. (...) Feridun Cemal [Erkin], Molotov'un Sarper'e isteklerini bir bir saydığını iddiâ ediyor. Feridun Cemâl [Erkin]'in bu iddiâları, çeşitli biçimlerde nitelenebilir. Feridun Cemâl [Erkin]'in masal anlattığı söylenebilir. Fakat böyle bir niteleme bilimsel olmaz... Bu işin özünü ve yalın bir biçimde ortaya koymak anlamında bilimsel olmak gerekirse, şöyle nitelemek zorunlu: Feridun Cemâl [Erkin] yalan söylüyor. (...) Bunlara bakıp da, savaştan hemen sonra bir 'Rus tehdidi' masalının ne kadar 'zorunlu ve kaçınılmaz' olduğunu anlamamak mümkün değil..."[140]

Yalçın Küçük'ün iddiâlarının hiç olmazsa bir kısmını burada değerlendirmeye çalışmak gerekir. Küçük, Türkiye'nin dış politikadaki "yeni" yörüngesini ve bunun nedenlerini saptarken, tamâmen haklıdır. Küçük'ün sınıfsal güç ilişkilerine dayanan analizinin önemine işâret etmekle yetiniyorum. Fakat bâzı iddiâlarında sanırım yanılıyor. Bu iddiâlar, daha ziyâde olgusal düzeyde... Biraz paradoksal gelse de, olgusal düzeydeki yanılgılarının, en azından ve hiç olmazsa bu çerçevede teorik yaklaşımını zayıflatmadığını belirtmeliyim. Genellikle olgusal temeli olmayan ya da olgusal temeli hayli zayıf teorik yaklaşımlar ciddîye alınmaması gerekirken, bu kez Küçük'ün analizinde bu genellemenin dışında bir istisnâ olduğunu sanıyorum. Çünkü, Küçük'ün teorik yaklaşımı, esas itibâriyle yanıldığını düşündüğüm olgusal malzemesinden kaynaklan-

140 Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 301-302. 305, 376 ve 379.

mıyor. Küçük'ü haklı çıkarmayan olgular, onun teorik yaklaşımını yanlışlamaz. Kanımca bunun nedeni, söz konusu teorik yaklaşımın, yalnızca Küçük'ün ortaya koyduğu olgulara dayanmak zorunda kalmamasıdır!

İlk olarak, Küçük, Sovyet iddiâlarıyla ilgili olarak yegâne belgenin Feridun Cemâl Erkin'in anıları/kitabı olduğunu söylerken yanılıyor. Küçük'ün kitaplarının yayın târihinde, yukarıda alıntı yaptığım Dışişleri Bakanlığı'nın kitabı çoktan yayınlanmış bulunuyordu. Arada birkaç yıllık bir fark var. Bu belge, sanırım Erkin'inkinden daha önemlidir. Her ne kadar Erkin'in anılarından/kitabından çok daha geç bir târihte yayınlanmış olsa da...

İkinci olarak, Küçük, eğer Sovyet taleplerinin gerçekte vâr olsun ya da olmasın, fakat bu târihte henüz hiç gündeme gelmediğini ileri sürüyorsa, bu takdirde Selim Sarper'in Molotov ile görüşmesinin ardından, Ankara'ya kendiliğinden ya da Ankara'nın verdiği tâlimat doğrultusunda, çarpıtılmış bir görüşme bilgi notu ilettiğini düşünüyor olmalıdır. Bu çarpıtılmış bilgi notunun hazırlanmasında, Erkin ile Sarper'e târih önünde verdiği rol ve sorumluluk hesâba katılacak olursa, her iki şık da geçerli olabilir. Küçük'e göre, esas sorumlular adı geçen kişilerdir. Küçük'ün bakışına göre, Soğuk Savaş'ın Dışişleri Bakanlığı'ndaki temsilcileri onlar olmalıdır. Bu saptama doğru olabilir, hattâ ben şahsen doğru olduğu kanısındayım. Fakat eksiktir ve bu nedenle de gerçeği yansıtmamaktadır. Öncelikle, Türkiye'nin Soğuk Savaş cephesinde öncü rolünü almak istemesini sâdece bu iki diplomat ile sınırlamak yanıltıcı olacaktır. Diğer yandan, ne olursa olsun, Türkiye'nin dış politika yörüngesini ne kadar yetenekli, bilgili ve inanmış olurlarsa olsunlar, sâdece bu iki Dışişleri mensubunun tâyin etmesi mümkün değildi. İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında izlenen Türk dış politikasının karar alma mekanizmalarının yakından incelenmesi, bu saptamayı hemen çürütür.[141] Bu aşamada, dış politikada karar alma mekanizmalarında farklı bir sürecin işlediğine ilişkin elimizde hiçbir bilgi yoktur. Dolayısıyla, Cumhurbaşkanının, Başbakanın ve bizzat Dışişleri Bakanı'nın üçgeninde bir dış politika karar alma sürecinin devâm ettiğinden hiç kuşku duyulamaz. Bu bakımdan, ne olur-

141 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 570-577.

sa olsun, Erkin ile Sarper'in bu süreçteki rolleri, Küçük tarafından mübâlâğâlı bir şekilde işlenmiştir. Kendilerine kanımca gerçekte olmamış bir rol biçilmiştir. Belki de bunda, Erkin'in anılarında/kitabında kullandığı ve kendi etkinliklerini ön plâna çıkaran üstten bakışı da etken olmuş olabilir. Ama yine de haksızlık etmemek gerekir. Çünkü, Küçük, şunları da yazıyor: "Bütün bu söylenenlerden, Millî Demokratik Devrim târih tezi ya da Kemâlist historiografinin nakaratı olan, 'Ah Atatürk ölmeseydi' yerine, bütün işleri 'Feridun Cemâl [Erkin]-Selim Sarper berbat etti' tezi mi geliyor? Kesinlikle hayır... Yerine gelen şu: Türkiye sınıfsal yapısıyla, nesnel ve öznel durumuyla, Amerika Birleşik Devletleri'nin yörüngesine girmek istiyor. Türkiye, bunun için bir savaşın çıkmasını da istiyor. Türkiye'nin birikimi bu yönde... Süreç bu doğrultuda..."[142]

Gerçekte, kim tarafından hazırlanmış olursa olsun, böyle bir senaryonun sonuç alması imkânsız gibidir. Nihâyet, yalnızca Ankara'nın ortaya koyduğu ve hiç gerçekleşmemiş bir öneriden/talepten söz ediyoruz. Bu durumda, Moskova'nın tekzibi, kısa zamanda bütün senaryonun yıkılmasına neden olurdu. Bu derece temelsiz bir girişimin başarılı olma şansı hiç yoktur. Fakat Moskova, Ankara'nın bu iddiâlarını hiçbir zaman tekzib etmeyecektir. Bu da Moskova'nın Ankara'nın iddiâlarını kabûl ettiği anlamına gelir. Zâten çok kısa bir süre sonra, Ağustos ayında, Potsdam Konferansı'nda, bu taleplerin uluslararası platformda ve resmî düzeyde dile getirildiğini de göreceğiz. Bir yıl sonra da, 1946 yılının Ağustos ayında, taleplerin Boğazlar ve üs ile ilgili kısmı, Sovyet notasında resmen ifâde edilecektir.

Küçük'ün yanıldığı birkaç nokta daha vardır. İlk olarak belirtmek gerekir ki, Küçük'ün yazdığının aksine, Doğan Avcıoğlu, hiçbir zaman Sovyetler'in Türkiye'den toprak ve üs talep etmemiş olduğunu yazmamıştır. Avcıoğlu'nun bu yönde bir iddiâsı olmamıştır ki, bu iddiânın öncüsü olabilsin...[143]

Aksine, eğer Küçük'ün bu iddiâsına bir öncü aranacak olursa, bu isim herhâlde Celâl Bayar olabilir. Çünkü, gerçekten de Bayar, 1946 yılının Temmuz ayında, yâni 1946 milletvekili genel se-

142 Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 302.

143 Bkz. Avcıoğlu, **Millî Kurtuluş Târihi**, (Cilt: 3), s. 1565-1586; Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, (Cilt: 2), s. 363-375.

çiminden hemen önce, Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın bir açıklamasına dayanarak, Sovyet taleplerinin hakikat ile bir ilgisinin bulunmadığını açıklamıştı bile...[144]

Bir hatırlatmada daha bulunmak gerekiyor: Sovyetler Birliği, 1953 yılında, söz konusu iddiâlarla ilgili olarak, taleplerini geri aldığını resmen deklare edecektir. Benzer bir ifâde 1955 yılında da tekrâr edilecektir.[145]

Bu tartışmayı ileride de sürdüreceğiz.

6. TÜRK-SOVYET SATRANCINDA ANKARA'NIN KARŞI HAMLESİ: SOVYET TALEPLERİNİN REDDİ

Moskova'nın 7 Haziran târihli diplomatik atağı ya da satranç hamlesi, kısa bir süre sonra Ankara tarafından yanıtlanır. Bu arada Türk-Amerikan ilişkilerinde yaşanan yoğunluk dikkat çekicidir. İnönü, 11 Haziran'da, yanında Dışişleri Bakan Vekili Nurullah Esat Sümer de olduğu hâlde, ABD'nin yeni Ankara Büyükelçisi Edwin C. Wilson'u kabûl ediyordu.[146] Wilson, 3 Haziran'da İskenderun'a[147] ve 5 Haziran'da da Ankara'ya gelmişti.[148]

ABD'nin yeni Ankara Büyükelçisi Wilson, 12 Haziran 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, 11 Haziran'da İnönü'ye itimatnâmesini sunduğunu haber veriyordu. Bu vesile ile yapılan görüşmede, İnönü, Türk-Sovyet ilişkilerinde, Sovyet reaksiyonu için, "bekliyoruz" demekle yetinmişti. İnönü, Türkiye'nin bağımsızlığına ve egemenliğine halel gelmediği sürece, Moskova ile her türlü konuda görüşmeye hazır olduklarını da söylemişti. Yalçın Küçük, araştırmasında, bu bilgileri verdikten

---

144 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de İki Partili Sistemin Kuruluşu**, (1946), (Cilt: 2).

145 Ülman, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler I (1923-1968)", **SBFD**, Cilt: 23, Sayı: 3, (Eylül 1968), s. 262; Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 349; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 310; Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 199; Bilge, **age**, s. 332; Oran, "İç ve Dış Politika Açısından İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'de Siyâsal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", **SBFD**, Cilt: 25, Sayı: 1, (Mart 1970), s. 74-75.

146 **Tan**, (12.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945). Ayrıca bkz. Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 39-40; Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 306.

147 **Tan**, (4.6.1945).

148 **Tan**, (5.6.1945); **Cumhuriyet**, (5.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945).

sonra, şu yorumda ve değerlendirmede bulunuyor: "Bu, biraz ilginç... Türkiye Cumhurbaşkanının 7 Haziran 1945 târihinde yapılan Molotov-Sarper görüşmesinden, 11 Haziran 1945 târihine kadar haberdâr olmaması ve Molotov'un toprak ve üs istediğini işitmemiş olması, gerçekten ilginç... İnanılmaz gibi görünüyor."[149]

Bu noktada Yalçın Küçük'e hak vermemek imkânsızdır. Gerçekten de, 7 Haziran'da gerçekleşen ünlü görüşmenin bütün ayrıntıları ile derhâl Ankara'ya bildirilmemiş olması düşünülemez. Moskova ile Ankara arasındaki diplomatik trafiğin bu denli gecikmesi, en azından şaşırtıcıdır. Bu durumda iki ihtimâl görünüyor: Ya gerçekten de haber henüz Ankara'ya ulaşmamıştı ya da haberin ayrıntılı bir değerlendirmesi yapılmadan bir adım atılmak istenmiyordu. Belki de İnönü, kendisini herhangi bir şekilde angaje etmekten kaçınıyordu ve bu nedenle de henüz konudan söz etmemeyi tercih etmişti.

Başbakan Şükrü Saraçoğlu da, ABD'nin yeni Büyükelçisini, hemen ertesi gün, 12 Haziran sabahı kabûl edecektir.[150] Bu görüşmede Saraçoğlu, Wilson'a, bir gün önce İnönü ile görüşmesi sırasında henüz Ankara'ya ulaşmamış önemli bir haberi, 7 Haziran'da gerçekleşen Sarper-Molotov görüşmesini de naklediyordu. Sarper'in görüşmeye ilişkin ilk raporu, Ankara'ya ancak 11 Haziran akşamı "gece geç vakit" ulaşmıştı. Saraçoğlu, ayrıntılara temâs etmeksizin, alınan bilgilerin olumsuz olduğunu bildirmekle yetinmişti. Saraçoğlu, "kötü kokuyor" ifâdesini kullanmıştı.[151]

Dışişleri Bakan Vekili Nûrullah Esat Sümer ise, Wilson ile yaptığı görüşmede, konunun ciddî bir inceleme gerektirdiğini belirtmişti. Sümer, Sovyet görüşlerinin görüşme ve tartışma zemini sağlayıp sağlayamayacağı konusunda Ankara'nın birkaç gün daha düşünmek istediğini vurgulamıştı.[152] Bu ifâde de, İnönü'nün Wilson'a niçin hiçbir şey söylememiş olduğuna ilişkin bir işâret olarak kabûl edilebilir.

---

149 Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler,** (Cilt: 2), s. 306.

150 **Tan,** (13.6.1945); **AT,** Sayı: 139, (Haziran 1945). Ayrıca bkz. Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası,** s. 148; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu,** s. 39-40; **Savaş Yılları,** s. 267-268; Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler,** (Cilt: 2), s. 306.

151 Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu,** s. 39; Bilge, **age,** s. 271; **Savaş Yılları,** s. 267-268; Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler,** (Cilt: 2), s. 306-307.

152 Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler,** (Cilt: 2), s. 307.

Bu aşamada Wilson'un 12 Haziran 1945 târihli raporunu yakından incelemek gerekir. ABD'nin yeni Ankara Büyükelçisi Wilson, 12 Haziran 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, aynı günün sabahında, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun kendisine, Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği'nden dün akşam (11 Haziran akşamı) aldığı bir rapora göre, Sovyetler Birliği'nin Türk-Sovyet ilişkileri konusunda daha kesin bir görüş ortaya koyduğunu açıkladığını bildiriyordu. Saraçoğlu, ayrıntılar konusunda bilgi vermemiş, fakat yalnızca işin kötü koktuğunu söylemekle yetinmişti. Günün ilerleyen saatlerinde ise, Dışişleri Bakan Vekili Nûrullah Esat Sümer ile görüşen Wilson, raporunda, bu görüşmeye ilişkin olarak da bilgi veriyordu. Sümer de, Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği'nden gelen rapordan söz etmişti. Sümer, konunun çok dikkatle düşünülmesi gerektiğini, ciddî bir inceleme gerektirdiğini ve Sovyetler Birliği'nin görüşlerinin bir görüşme ve tartışma zemini sağlayıp sağlayamayacağı konusunda Ankara'nın birkaç gün daha düşünmek istediğini söylemişti. Sümer, konuyla ilgili olarak Wilson'u bilgilendirmeye devâm edecekti.[153]

Yalçın Küçük, Wilson'un yukarıda belirtilen raporlarına dayanarak, şu yorumda bulunuyor:

> "Bütün bunlardan şu sonuç çıkıyor: Bir: Sarper-Molotov görüşmesinin Türkiye'ye bildirilmesinin 11 Haziran'da yapıldığı gerçeklere uymaz. Hemen yapılmıştır. İki: Molotov'un belirli görüşler ileri sürdüğü kesinlikle uydurmadır. Üç: Türk Hükûmet çevreleri kararsızdır. Görüşmeyi nasıl yorumlayacakları konusunda fikir ayrılığı vardır. İsmet Paşa, Sarper-Molotov görüşmesinden sonra da, görüşmeden yanadır ve ümitlidir. (...) Ş[ükrü] Saraçoğlu, görüşmelerin kesilmesinden yanadır. (...) Mâliye Bakanı ve Dışişleri Bakan Vekili N[ûrullah] E[sat] [Sümer] ise, tahmin edileceği gibi, kararsızdır. (...) Açıkça ortaya çıkıyor: Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak ve üs istediği masalı, Ankara'da ve Dışişleri Bakanlığı'nda yazılıyor. Türkiye Dışişleri Bakanlığı, ilk günlerde bu masala kendileri de pek inanmıyorlar. Bu yüzden de tutarlı ve ısrarlı bir biçimde savunamıyorlar. Daha doğrusu pek savunmuyorlar."[154]

Yalçın Küçük'ün yazdıkları, ilk bakışta inandırıcıdır. Burada anlaşılamaz olan nokta, gerçekten de Sarper'in görüşmeye ilişkin ra-

153 **FRUS,** 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (12.6.1945). Ayrıca bkz. Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler,** (Cilt: 2), s. 305-309.

154 Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler,** (Cilt: 2), s. 307-308.

porunun Ankara'ya ulaşmasında görülen gecikmedir. Sarper-Molotov görüşmesi 7 Haziran günü akşam üzeri saat 18:00'de olduğuna göre, 11 Haziran günü akşamına kadar söz konusu raporun henüz yolda olduğunu kabûl etmek gerekiyor. Gerçekte Moskova ile Ankara arasındaki olağan diplomatik haberleşme süresi bilinmeden, bu konuda tam bir değerlendirmede bulunmak imkânsızdır. Fakat böyle olağanüstü bir gelişmenin olağan haberleşme sürecinden daha süratle iletilmesinin gerekeceğinin de bilinmesi gerekir. Konunun bir başka karanlık noktası daha var: Feridun Cemâl Erkin, anılarında, Sarper'in görüşmeye ilişkin raporunu, hemen aynı gün, 7 Haziran'da, ABD'de iken okuduğunu açıklıyor.[155] Bu açıklama, daha da inanılmaz. Çünkü, Ankara'nın günler sonra haberdâr olabildiği bir görüşme bilgisinden, aynı gün Erkin'in ABD'de iken haberdâr olması nasıl mümkün olabiliyor sorusunun yanıtı hiç yoktur. Fakat tek açıklama, Erkin'in anılarında hâfızasının yetersiz kalmasıdır.[156] Karanlıkta kalan ikinci nokta ise, Ankara'nın bu denli fütursuz bir yalana Moskova'nın ânında göstereceği tepkinin hiç hesaplanmamış olmasıdır. Hatırlanacağı gibi, ABD'nin Ankara Büyükelçiliği'nden Washington'a iletilen bütün raporlarda, Sovyetler'in bu yöndeki hamlelerinin değerlendirilmesinde mübâlâğâ edilmemesi gerektiği belirtilirken, Ankara'nın yalnızca basit ve derhâl ortaya çıkabilecek bir yalan üzerine dış politika belirlemesinde acemilik göstermesi beklenemezdi. İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında izlenen dış politika tecrübesi bunu engellerdi. Beklenen ve mantıklı olan, Ankara'nın "yalanının/masalının" gerek Ankara ve gerekse müttefikler nezdinde derhâl ve açık olarak tekzib edilmesi olurdu. Ancak Moskova, bu yönde hiçbir zaman herhangi bir yalanlamada bulunmayacaktır.

---

155 Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl**, (Cilt: 1), s. 147-148.

156 Gerçekten de Erkin, anılarında, Ankara'da Selim Sarper ile Vinogradov arasında gerçekleşen görüşmeler sırasında kaleme alınan tutanakları bizzat tuttuğunu açıklıdıktan sonra, bu görüşmeler sırasında, Vinogradov'un, Papen suikastı dâvâsında mahkûm edilmiş olan Sovyet vatandaşları Pavlov ile Kornilov'un serbest bırakılmasını istediğini ve talebinin yerine getirildiğini ve İkinci Dünyâ Savaşı sırasında, Alman işgâli sırasında, Alman Ordusu saflarında savaşan ve daha sonra Türkiye'ye sığınan Sovyet vatandaşı Türk-Müslüman savaş esirlerinin Sovyetler Birliği'ne iâdesini talep ettiğini ve bu talebinin de yerine getirildiğini yazarken, târihleri karıştırmaktadır. Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl**, (Cilt: 1), s. 147-149. Gerçekte söz konusu mahkûmiyetler, yaklaşık bir yıl önce, 1944 yılının Ağustos ayında affedilmişti bile... Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 617-626 ve 646 ve (Cilt: 2), s. 270. Diğer talep ise daha eski târihliydi. Erkin'in hâfızasının zayıflığının yukarıdaki bilgi için de geçerli olma olasılığı yüksektir.

Ankara, 12 Haziran'da, sınır değişikliği ve Boğazlar'da üs tesis edilmesi gibi talepleri görüşmeyi kesinlikle reddediyor ve Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesine yönelik olarak da, sâdece iki ülke arasındaki görüşmelerin anlamsız olacağını vurguluyordu. Ankara'ya göre, bu tür görüşmelerden sonuç almak son derece güçtü ve Moskova'nın tutumunda kayda değer olumlu bir değişiklik olmadığı sürece de, görüşmelere devâm etmeye imkân yoktu.[157]

Ankara'nın Wilson'a yapılan bu açıklamalardan hemen sonra derhâl tepki göstermesi dikkat çekicidir. Sarper'in raporu okunur okunmaz, hemen ertesi gün, kesin karar alındığı anlaşılıyor. Bu durum, Wilson'a yapılan açıklamalar, özellikle de Sümer'in açıklaması ile çelişmektedir. Bu bakımdan da üzerinde durmayı gerektirir. Eğer Sarper'in raporu gerçekten de 11 Haziran gece yarısı Ankara'nın bilgisi dâhiline girmiş ise, bu durumda sâdece birkaç saat içinde karar alınması ilginçtir. Bu açıdan Yalçın Küçük'ün Sarper'in raporunun gerçekten de 11 Haziran akşamı gibi geç bir târihte mi Ankara'ya ulaştığı sorusunun yanıtını vermek güçleşmektedir. Belki de rapor Ankara'ya daha erken ulaşmıştı ve üzerinde görüşmeler devâm ediyordu. Özellikle bir açıklama yapılmaktan kaçınılmıştı. Aksi hâlde, Ankara'nın rapor eline ulaştıktan sâdece birkaç saat sonra tepki verdiğini kabûl etmek zorundayız.

ABD'nin Londra Büyükelçisi Winant da, 14 Haziran 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson'un, Türk Dışişleri Bakan Vekili Nûrullah Esat Sümer'den aldığı bilgiye dayanarak, Ankara'dan İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Molotov'un şu sıralarda Moskova'da Sarper'den, 1921 târihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesini, Montrö Antlaşması'nın yeniden düzenlenmesini ve Boğazlar'da Sovyetler Birliği'ne askerî üsler verilmesini istediğini yazdığını belirtiyordu. Winant'a aktarıldığına göre, Molotov, 1921 târihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın baskı altında imzâlandığını ileri sürmüş ve bu antlaşmanın yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini söyleyerek, kendisini haklı çıkarmaya çalışmıştı.

157 Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 143-147; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 42; Ülman, **age**, s. 56; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 287; **Savaş Yılları**, s. 267; Barlas, **age**, s. 77.

Sarper, Molotov'un bu taleplerine karşılık olarak verdiği yanıtta, 1921 târihli antlaşmanın tamâmen serbestçe görüşülerek imzâlandığını ve geçerliliğinin o günden sonra da hiçbir zaman hiçbir şekilde tartışma konusu olmadığını ve Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi konusunun ise, antlaşmanın maddeleri gereğince, birçok hükûmeti ilgilendirdiğini ve bu nedenle de sâdece Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında görüşülebilecek ya da tartışılabilecek bir konu olmadığını ileri sürmüştü. Türk Hükûmeti de, Sarper'in pozisyonunu onaylamıştı. Fakat, Peterson'un da belirttiği gibi, Molotov'un bu girişimi, Türk Hükûmet çevrelerinde gerginlik yaratmıştı.[158] Winant'ın bu raporu, Sovyet taleplerinin sâdece Ankara'nın iddiâları olmaktan daha ileri boyutlarda olduğunu açıkça göstermektedir.

Ankara'nın resmî red yanıtı ise, 18 Haziran'da Sarper tarafından Moskova'ya iletilecektir.[159] Bir kez daha önemli bir gecikme ile karşı karşıyayız. Bu kez de Ankara'nın tâlimâtının Moskova'ya ulaşması birkaç gün sürecektir. Bu, bir önceki gecikmeden de daha uzundur. Kâmuran Gürün, kitabında, Sarper'in Molotov ile 18 Haziran'da gerçekleşen görüşmesinden sonra Ankara'ya yazdığı raporun metnini sunuyor. Buna göre, Sarper, raporunda, görüşme sırasında, iki ülke arasında bir ittifak antlaşmasının imzâlanabilmesi için, Molotov'un eski taleplerini yinelediğini belirtiyor ve ayrıca Boğazlar sorununu da gündeme getirdiğini açıklıyordu. Aksi hâlde bir ittifak antlaşması imzâlanması mümkün olamazdı. Sarper'in raporu, 20 Haziran'da Ankara'ya ulaşmıştı.[160] Bu kez daha kısa bir süreden söz etmekteyiz. Serper'in ikinci raporunun son derece kısa bir sürede Ankara'ya ulaşmış olması dikkat çekicidir.

Dışişleri Bakanlığı'nın resmî yayınında bu görüşmeye ilişkin rapor şu şekilde yer almaktadır:

---

158 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Winant'tan ABD DB'ye", (14.6.1945).

159 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 253-254; **DTDP**, s. 201; Gologlu, **Milli Şef Dönemi**, s. 373; Oran, "İç ve Dış Politika Açısından İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'de Siyâsal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", **SBFD**, Cilt: 24, Sayı: 1, (Mart 1970), s. 56; Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 143-147 ve 150-151; Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt:2), s. 277; **Barutçu, age**, s. 739-752; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 42-43; **Bilge, age**, s. 271-273; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 288-289; **Savaş Yılları**, s. 271-272; Açıkalın, agm, **International Affairs**, Cilt XXIII, No: 4, (Ekim 1947), s. 487-288.

160 Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 150-151; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 288-289; **Savaş Yılları**, s. 271-272.

"Molotov, bir ittifak antlaşması söz konusu olacak ise, 'Sovyet Hükümeti'nin bu talepleriyle serdedeceği daha bâzı mülâhazaların Cumhuriyet Hükümeti'nce tetkik edilmesi lâzım geldiğini' söylemiştir.

'Sarper, 7 Haziran târihli görüşmeden sonra, artık arâzi ve üs talepleri gibi konuların müzâkere mevzuu olmaması icâb ettiğini hatırlatınca, Molotov, aynı şeyleri tekrarlayarak, talepler nazarı itibâre alınmadıkça, kendileriyle bir ittifak antlaşması yapılmasının düşünülemeyeceğini tekrarlamıştır. Bunun üzerine, Sarper, susarak beklemiştir. Bir süre sonra, Molotov, ittifak antlaşması fikri bir kenara bırakılsa bile, Boğazlar meselesi etrâfında görüşüleceğini söylemiştir. Sarper'in çok taraflı bir sözleşmeyi iki taraflı olarak görüşmekten ne fayda beklediklerini sorması üzerine, Molotov'un daha önceki görüşmelerde, Sovyetler'in Karadeniz güvenliği konusunda anlayışla davranırken, şimdi bundan cayıyormuş gibi bir intibâ edinmekte olduğunu hissettiren sözler sarf etmesi üzerine, Sarper, Boğazlar sorununu, Montreux çerçevesinde değil, ittifak antlaşması çerçevesinde ele almayı derpiş ettiğimizi, halbuki antlaşma için Sovyetlerce üs ve toprak şartı ileri sürülünce, anlaşma temelinin yıkıldığını belirtmiştir.

'Molotov, yine Boğazlar meselesinde ayrıca bir sözleşme yapılması imkânlarını telkine çalışarak, harb zamânında üs verip vermeyeceğimizi sormuş, Sarper, üs meselesindeki cevâbımızda sûlh veyâ harb zamânı diye bir ayrım yapmadığımızı, mesele Boğazlar'ın savunması konusu olduğuna göre, yapılacak antlaşmaya dayanarak, bunun gereklerinin savaş zamânında Genelkurmaylar arasında kararlaştırılabileceğini ilk görüşmede söylediğini hatırlatmıştır. Molotov, 'Bu noktayı şimdi daha ziyâde vuzuhla anladığını ifâde ettikten sonra, yine aynı mevzu üzerinde' durmuştur.

'Sarper fikrini tekrar açarak, hükümetinin Karadeniz ve Sovyetler'in emniyeti meselesini, sözleşmeden ayrı olarak, ayrı bir ittifak antlaşması çerçevesinde düşünülmesinin mümkün olabileceğini zannetmiş olduğunu ifâde etmiş ise de, Molotov ısrarlıdır. 'Sovyet talepleri yerine getirilmedikçe, ittifak antlaşmasının söz konusu olamayacağını tekrâr' ile Sarper'e, 'bu vaziyete göre, Ankara'dan elleriniz boş olarak döndünüz' demiştir. Sarper, Türkiye'nin Karadeniz güvenliği için Sovyetler'in yanında savaşa girmesini, kan akıtmasını öngören bir antlaşma teklifinin eli boş olarak dönmek diye nitelendiriliyorsa, söyleyecek fazla bir şey kalmadığını ifâde etmiştir. Bunun üzerine, Molotov, 'Hakkınız var... Fakat...' diye başlayarak, eski delillerini tekrarlamıştır. Konuşmasının sonuna doğru temâs ettiği bir noktayı, Sarper şöyle veriyor: 'Söz bir aralık yine arâzi terki meselesi üzerine intikâl ettiği bir sırada, Molotov, Sovyet Cumhuriyetleri'nin büyük ve kuvvetli bir memleket olduğunu, fakat küçük Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetleri'nin haklarını fedâ husûsun-

da bunun bir sebep teşkil edemeyeceğini söylemesi üzerine, 'Ben Moskova'ya büyük ümitlerle gelmiş idim. Memleket[ler]imiz arasındaki münâsebetleri tanzim ve ıslâh edebilmek yolunda mesâi sarf etmek fırsatını şahsım için büyük bir şeref ve sevinç kaynağı bilmiş idim. Fakat bu olamıyorsa, emin olunuz ki, hüsnüniyet fıkdanından değildir. Bizi imkânsızlık karşısında bırakmış olmanızın neticesidir. Bundan dolayı şahsen teessür duymaktayım.' dedim. Bu sözlerden sonra iki taraf da biraz bekledi ve nihâyet ayağa kalktık. Molotov, ayakta, 'Bu iş karşısında... Bir defâ daha düşünürseniz çok iyi olur.' dedi. Ben, 'Berâberce düşünelim... Siz de biraz düşünün ve bundan bir fâide [fayda] hâsıl olacağını birlikte tetkik edelim.' dedim. Teşekkürle ayrıldık."[161]

Ankara, 18 Haziran'da, yâni Sarper'in Türkiye'nin resmî görüşlerini Moskova'ya ilettiği gün, ABD ile İngiltere'ye, Sarper-Molotov görüşmesine ilişkin bilgi verecektir.[162] Yine 18 Haziran'da, Dışişleri Bakan Vekili Sümer, Wilson ile görüşüyor ve Sarper-Molotov görüşmesine ilişkin olarak, ABD'nin görüşünü öğrenmeye çalışıyordu.[163] Londra, daha 18 Haziran'da, Ankara'nın görüşlerine yakın bir tutum aldığını belli etmişti bile...[164]

ABD'nin Londra Büyükelçisi Winant, 18 Haziran 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türk Dışişleri Bakanlığı'ndan resmî bir görevlinin, Moskova'nın Ankara'dan vâki olan taleplerinin sözünü ederken, Molotov'un Sarper'den, diğer üç talebini geçersiz kılabilecek bir dördüncü isteği daha olduğunu belirttiğini açıklıyordu. Sözü edilen görevli, Molotov'un bu görüşme sırasında sözde mahçup göründüğünü, fakat gerçekte böyle

---

161 **Savaş Yılları,** s. 150-151.

162 Avcıoğlu, **Millî Kurtuluş Târihi,** (Cilt: 3), s. 1568; Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası,** s. 148; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu,** s. 40 ve 43; Ülman, **age,** s. 58-59; Bilge, **age,** s. 272 ve 274; **Savaş Yılları,** s. 268-269.

163 Barlas, **age,** s. 79-80; Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler,** (Cilt: 2), s. 307.

164 Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası,** s. 148-149; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu,** s. 46-49; Ülman, **age,** s. 58-59; **Savaş Yılları,** s. 269-270.

Nihat Erim'in de 10 Temmuz târihli günlüğünde benzer bir saptama sözkonusudur: "Hükûmet, vaziyetten İngiliz ve Amerikan [ABD] Büyükelçilerini haberdâr ediyor. Her ikisi de daha kendi hükûmetlerine sormadan, hat ve hareketlerini tasvip ettiklerini bildiriyorlar. Bilâhare İngiliz Büyükelçisi, hükûmetinden aldığı tâlimat üzerine, evvelâ şifâhen, sonra da talebimiz üzerine yazı ile Türk Hükûmeti'nin hat ve hareketini İngiliz Hükûmeti'nin tasvip eylediğini bildiriyor. Bize Londra'da verilen tâlimat şudur: Boğazlar rejiminin tâdili meselesi, milletlerarası bir konferansta görüşülebilir. Üs vermek mevzubahis değildir. Şark veyâ diğer bir hududta tashih meselesini müzâkere dahî edemeyiz. Bu yüzden Ruslarla bir harb çıkarsa, yapmaya hazırız. İngiltere ve Amerika da [ABD de] bizi tutsa da tutmaşa da karârımız budur. Onlar bizi tutarlarsa, Ruslar fazla ısrâr etmezler." Erim, **age,** s. 40.

olmadığını da söylemişti. Molotov, yalnızca görünüşte böyle davranmıştı. Molotov, söz söylerken alçak gönüllüydü, ama gerçekte hiç de böyle değildi. Winant'a göre, Ankara, Moskova'nın bu sözü edilen, fakat içeriği bilinmeyen, ancak tahmin edilebilecek olan dördüncü isteğinin, Türk-İngiliz ittifâkında bir yarık oluşturulması olabileceği ihtimâlini düşünüyordu. Ancak bu düşünce, Türk Dışişleri Bakanlığı'ndaki söz konusu görevli kişi tarafından muhtemel görülmemişti. Bir ikinci olasılık, Türkiye'deki siyâsî rejimin değiştirilmesi talebiydi. Bu sûretle Türk Hükûmeti, Bulgaristan ve Romanya Hükûmetleri'ne bakarak, bu hükûmetleri kendisine model alarak, kendisini yeniden düzenleyebilirdi. İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson, yakın bir târihte, Türk Dışişleri Bakanlığı'nın Genel Sekreter Vekili Feridun Cemâl Erkin ile Dışişleri eski Bakanı ve Londra eski Büyükelçisi Tevfik Rüştü Aras'ı, İngiliz Büyükelçiliği'nde akşam yemeğine dâvet etmişti. Ancak Feridun Cemâl Erkin, yemekten sonra Peterson'a, ayrı ve özel olarak ve bir kez daha Aras ile aynı zamanda dâvet edilmemesini talep etmişti. Erkin, bu görüşme sırasında, Aras'ı iyi bilinen bir Sovyet ajanı olarak tanımlamıştı.[165]

Dışişleri Bakan Vekili Nûrullah Esat Sümer ile Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov, 20 Haziran'da Sarper-Molotov görüşmesine değiniyorlardı ve Sümer, Büyükelçinin, Sovyetler Birliği'nin talepleri konusunda ısrarlı bir tutum almadığına dikkat çekiyordu.[166] Ankara ise, 21 Haziran'da Sarper'e verdiği tâlimatta, Moskova, Boğazlar'da üs ve toprak taleplerinden vazgeçmediği sûrece, iki ülke arasında ne bir ittifak ve ne de bir dostluk antlaşması imzâlanmasının mümkün olduğuna değiniyor ve Montrö Antlaşması'nın ancak ilgili devletler arasında anlaşmaya varılarak değiştirilmesinin mümkün olabileceğine işâret ederek, bu durumda da Türkiye'nin güvenliğinin güvence altına alınması gerektiğine dikkat çekiyordu.[167] Sarper'e göre, Moskova, ayrıca Türkiye'nin siyâsî rejiminde de değişiklik yapılması gerektiği görüşündeydi.

165 **FRUS**, 1945, Cilt: VIII, (The Near East and Africa), "Winant'tan ABD DB'ye", (18.6.1945), Ayrıca bkz. Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 308.

166 Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 289; **Savaş Yılları**, s. 272.

167 Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 151-152; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 289; Bilge, **age**, s. 271; **Savaş Yılları**, s. 273.

Ancak bu öneri, henüz seslendirilmemişti.[168] Fâik Ahmet Barutçu ise, günlüğünde, gerçek hedefin Boğazlar olduğunu ve toprak talebinin ise, pazarlığa tâbi olabilecek, bir yan ürün olarak ortaya çıktığını yazıyor. Barutçu'ya göre, ABD de, Türkiye'de rejim değişikliği önerisinin gündemde olduğu kanısındaydı.[169]

Necmettin Sadak da, Sovyetler Birliği'nin sınırları etrâfında güvenlik çemberi oluşturmaya çalıştığını belirtiyor ve iki ülke arasındaki ilişkilerin olumlu seyir izlemesi için, Moskova'nın ileri bir adım atması gerektiğini vurguluyordu:

> "Sovyet Rusya, aradaki dostluk antlaşmasını, çok eskidiği, yeni şartlara uymadığı düşüncesi ile, uzatmayı faydalı bulmamıştır. Cumhuriyet Hükümeti, Sovyet Rusya'nın yeni bir antlaşma düşünce ve tekliflerini, en iyi niyetlerle beklediğini bildirmiştir. İki komşu memleket arasında en ileri dostluk bağlarını sağlayacak antlaşma imkânlarını hazırlamak, Sovyet Rusya'nın elindedir. (...) Sovyet Rusya'nın, iki tarafın [da] menfaatlerine uygun, yeni ve sürekli bir antlaşma için, el uzatacağı zamânın uzak olmadığı ümidindeyiz."[170]

Âsım Us, tam bu sırada, Hâtıra Notları'nda şöyle yazıyordu:

> "23 Haziran 1945... Sovyetler Birliği, Türkiye'nin yeni bir dostluk antlaşması için Moskova'dan teklif beklediğini bildiren notasına cevap vermiştir. Şifâhî olarak, Moskova'da [Türkiye'nin Moskova] Büyükelçi[si] Selim Sarper'e verilen ve sonradan Rusya'nın Ankara [Büyük]elçisi [Vinogradov] tarafından [da] tekrâr edilen bu cevâba göre, Rusya, Türkiye ile taarruza karşı bir ittifak yapmak arzusundadır. Fakat böyle bir ittifak yapabilmek için, Türkiye ile Rusya arasında pürüzlü bir mesele kalmamalı imiş... Rusya, ittifak şartı olarak, 1921 Kars Muahedesi I, kendisinin zayıf zamânında, Türkiye'ye terk ettiği arâzinin geri verilmesini, Karadeniz['in] emniyeti için, hâriçten gelecek taarruza karşı, Boğazlar'da üs verilmesini istiyor!"[171]

ABD'nin Ankara Büyükelçisi Wilson, 26 Haziran'da, Ankara'ya, ABD'nin Türk-Sovyet görüşmelerinin tehditten arınmış bir atmosfer içinde gerçekleşmiş olmasından duyduğu memnûniyeti dile

168 Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 152; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 286; **Savaş Yılları**, s. 266 ve 276-278.

169 Barutçu, **age**, s. 739-752.

170 Necmettin Sadak, "Avrupa Sülhunu Karşılayan Zorluklar, Türkiye-Sovyet Rusya Münâsebetleri", **Akşam**, (19.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945).

171 Us, **age**, s. 642.

getiriyordu. ABD, iki ülke arasındaki görüşmelerin devâmını istiyordu. Ankara ise, bu yanıttan tabiatı ile hiç memnun kalmamıştı.[172] ABD'nin bu tepkisi, Washington'un, Moskova'nın Ankara karşısındaki taleplerini en azından tehdit olarak algılamadığını açıkça gösteriyordu. ABD, Ankara'ya henüz bir hayli uzaktı.

Haziran ayında meydana gelen bu önemli dış politika gelişmelerine yeniden dönmek ve sonraki aşamalarını da ele almak üzere, şimdi dikkatimizi yeniden Haziran ve Temmuz aylarında yaşanan iç politika gelişmelerine vermemiz uygun olacaktır.

7. İKİ DERECELİ "SERBEST" SEÇİM (I)

Bu sırada, TBMM'de hâlen boş bulunan altı üyelik için, 17 Haziran'da yapılacağı açıklanan milletvekili ara seçiminde CHP'nin resmî aday göstermeyeceği haberi, "Dörtlü Takrir"in verildiği gün açıklanır ve 8 Haziran'da da basında yayınlanır.[173]

Tan gazetesi, haberi şöyle duyuruyordu:

> "[Cumhuriyet] Halk Partisi'nin Tebliği...
>
> Açık bulunan Kocaeli, Zonguldak, Sivas, Burdur, İstanbul ve Çorum milletvekillikleri için, Haziran [ayın]ın 17. pazar günü seçim yapılmasına ve bu seçimde partimiz merkezi tarafından aday gösterilmemesine, [CHP] Genel Başkanlık Divânı'nca karar verilmiş bulunmaktadır.
>
> Keyfiyeti ilân ederim.
>
> CHP Genel Başkan Vekili
> [Başbakan] Şükrü Saraçoğlu"[174]

Tan gazetesi, bu karârı, söylentilerle karışık bir haber şeklinde ve şöyle yorumluyordu:

---

172 Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 152-153; Barutçu, **age**, s. 313-314; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 49-50; Bilge, **age**, s. 274-276; **Savaş Yılları**, s. 270-274; Barlas, **age**, s. 79-80.

173 **Tan**, (8.6.1945); **Ulus**, (8.6.1945); **Cumhuriyet**, (8.6.1945); **Vatan**, (8.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945). Ayrıca bkz. Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 369; Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayâta Geçiş**, s. 14.

Elbette haberin kendisi dahi şaşırtıcı sayılmalıdır. Çünkü, sâdece iki ay kadar önce, CHP Genel Sekreterliği, 15 Nisan 1945 târihli bir genelge ile, parti teşkilâtından ticâret odası seçimlerinin sonucu hakkında bilgi talep ediyordu! **BCA CHP K**, [Katalog Numarası: 490 01/6 29 13].

174 **Tan**, (8.6.1945).

Fâik Ahmet Barutçu, bu kez 4 Haziran 1945 târihli günlüğünde, bu konuda daha önce yazdıklarını tamamlamaktadır: "Biz ikimizden [Fâik Ahmet Barutçu ile Cevat Dursunoğlu'ndan] başka serbest intihâbın taraftârına rastlamadık." Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 735.

"Partinin bu karârı, Cumhurbaşkanımızın 19 Mayıs Gençlik Bayramı'nda söyledikleri nutukta işâret ettikleri 'demokrasiye doğru gidişin' bâriz bir bürhânı olarak vasıflandırılmaktadır. (...) Diğer taraftan, bütçe müzâkerelerinde, [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nde yapılan tartışmalarda, son Parti İdâre Heyeti [CHP Umûmî İdâre Heyeti] değişikliklerinin de, bu kararla sıkı bir alâkası olduğu ileri sürülmektedir. (...)

Mühim olan bir nokta da, doğrudan doğruya ikinci namzetlerin seçecekleri bu milletvekillerinin, Mecliste temsil edecekleri parti meselesidir. Bir kanaate göre, bunlar, Mecliste müstakil bir grup teşkil edecek[ler] ve belki de teşekkül edecek yeni partilerin birer nüvesi olacaklardır. Parti mahfillerinden bu fikirleri teyid veyâ tekzib edecek mâhiyette henüz hiçbir haber sızmamaktadır. (...)

Yine bu cümleden olarak, söylendiğine göre, gerek bu devre [TBMM'nin yedinci dönemi] içerisinde açılacak milletvekiliiklerine ve gerek yeni seçim devresinde de [TBMM'nin sekizinci döneminde] aynı esaslar üzerinden hareket edilmesi, partice prensip olarak kabûl edilmiştir. Söylendiğine göre, bu seçim, aynı zamanda küçük ölçüde bir deneme mâhiyetinde olacak [ve] bundan sonraki seçimlerde de daha liberal esaslara dayanan [bir] intihap şekline gidilecektir."[175]

Âsım Us da, Hâtıra Notları'nda, bu gelişmeyi şöyle yorumluyordu: "Bu, memleketimizin umûmî seçim sisteminde yeni bir gelişme hamlesidir. Bu defâki seçim mücâdelesi, partiler arasında değil, şahıslar arasında olacaktır. [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin idâresinden memnun olmayanlar için çalışma sahası açılmıştır."[176] Âsım Us, Hâtıra Notları'nda, ilginç bir cümle de yazmıştır: "İsmet İnönü'nün fikri, Rumların, Ermenilerin, Yahudilerin zararsız olanlarını, [Cumhuriyet] Halk Partisi içine almaktır. Bunlardan seçimlerde nüfus nisbetine göre milletvekili çıkarmaktır."[177]

Vatan gazetesi de, bu gelişmeyi, "serbest seçime doğru ilk adım" olarak değerlendiriyordu.[178] Gazeteye göre, "ikinci partinin kurulmasına müsaade edilmesi etrâfında çok kuvvetli belirtiler var"dı.[179] *Vatan* gazetesi, bu münâsebetle "ikinci parti" meselesine yeniden atıfta bulunuyor ve muhalif basın olarak konunun gündemde olduğunu yeniden hatırlatıyordu.

175 **Tan,** (8.6.1945).

176 Us, **age,** s. 641.

177 Us, **age,** s. 647. Gayrimüslim azınlıkların Millî Şef döneminde TBMM'deki temsilleri konusunda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 2), s. 34.

178 **Vatan,** (8.6.1945).

179 **Vatan,** (8.6.1945).

Başbakan ve CHP Genel Başkan Vekili Şükrü Saraçoğlu, yaptığı açıklamada, CHP'nin ara seçim için resmî aday göstermeyeceğine ilişkin karârın, CHP Genel Başkanlık Divânı'nca alındığını belirtiyordu.[180] Hatırlanacağı gibi, CHP Genel Başkanlık Divâ-

180 **Ulus,** (8.6.1945).

Bu karârın tam da bu aşamada alınmış olması ilginçtir ve gelişmelerle uyum içindedir. Bu saptamamı temellendirebilmek için başka bir örneğe başvuracağım: Elimizde bu sıradaki seçim için CHP Genel Sekreterliği nezdinde geleneksel usûllerle yapılmış yine çok sayıda milletvekili adaylık başvurusu bulunmaktadır. 1945 yılının Nisan ayı da dâhil olmak üzere yapılan bu başvuruları şöyle özetlemek mümkündür: Pek çok başvuruda herhangi bir seçim bölgesi dahi zikredilmemekte, yalnızca münâsip görülecek bir yer olmasının yeterli olacağı vurgulanmaktadır. Anlaşılıyor ki, başvuru sâhipleri açısından milletvekili seçilmek yeterlidir ve nereden seçilmiş olmanın herhangi bir önemi ve anlamı bulunmamaktadır. Bir diğer husus da, başvuruların doğrudan doğruya CHP Genel Sekerterliği'ne yapılmakta olmasıdır. Partinin yerel/taşra örgütlerinin bu aşamada ya da süreçte hiçbir rolünün olmadığını gösteren bâriz bir örnekle karşı karşıyayız!

Başvurulardan biri idâre hayâtından emekli olmuş eski bir idâreciye âiddir. Başvurudan anlaşıldığı kadarıyla daha önceki benzer girişimlerinden hiçbir sonuç alamamış olan bu kişi, "Biricik isteğim, (...) emekdarlığıma ve yaptığım işlere karşı bir köşede bırakılmayarak, hak kazandığım ve lâyık olduğum mevkii elde etmektir" demekteydi. Bir diğeri, "açılan Burdur milletvekilliğine kayrılmamı" [ricâ ederim] şeklinde yazmaktadır. Bir başvuruda da "Sivas milletvekilliklerinden birine tâyinime" denilmektedir. **BCA CHP K,** [Katalog Numarası: 490 1/50 199 3]. Görüldüğü gibi, milletvekilliği, seçilen değil, atanan ve "lâyık görülen" makam olmakta devâm ediyordu.

Elimizde bulunan toplam onbir başvurudan yalnızca dört tânesinin belirli bir seçim bölgesi için talebi vardır. Diğerleri için seçim bölgesi fark etmiyordu. Onbir başvurunun sâhipleri de şöyleydi: iki eski idâreci, üç yargıç, bir gazeteci ve Belediye Meclisi üyesi, bir eski subay ve hukukçu, bir mâden sâhibi, iki öğretmen ve bir de memur... **BCA CHP K,** [Katalog Numarası: 490 1/50 199 3].

Seçim işlerinin yalnızca parti içi bir mesele olmadığının kanıtı olabilecek bir başka belgeye daha dikkat çekmekle yetineceğim: Zonguldak Vâlisi Hâlid Aksoy, 14 Mart 1945 târihinde, CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'a hitâben kaleme aldığı bir yazıda, "İ süreli encümenine seçilecek üyeler üzerinde parti başkanı Ali Rızâ İncealemdaroğlu arkadaşımızla mutâbakat hâsıl olamamıştır" demekteydi. "Meclis üyelerinin seçiminde hükümetle partinin mutâbık kalması, yüksek makâmınızın emirleri muktazâsından" olduğundan, Aksoy, sorunun çözümü için de ortak bir formül öneriyordu: "Mümtaz şahsiyetinizin verecekleri emir, her ikimiz için de mutâdır. Direktiflerinize göre hareket edeceğimizi arz ve saygı ile ellerinizden öperim." Görüldüğü gibi, Vâli de, parti ile uyum içinde, seçimlere müdahalede bulunmaktadır! **BCA CHP K,** [Katalog Numarası: 490 1/50 199 3].

Diğer yandan, tabiatıyla imzâsız olarak CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal ile Refik Şevket İnce'ye hitâben kaleme alınmış olan 22 Nisan 1945 târihli ve sıradan bir kişi tarafından yazıldığı üslûbundan anlaşılan bir mektupta; milletvekillerinin görüşlerinde özgür olamadıkları, rejimin "koyu bir diktatörlük" olduğu, ("bu kadar haksızlıklara karşı ağzını açana, ağzına kurşun döküyorlar") belirtiliyor ve "CHP Grubu'nun güzel bir karar verebilmesi için, bu grupla berâber, o grubu tenkit edebilecek bir ikinci ve üçüncü ve hattâ dördüncü grupların daha bulunması olabilir ve o zaman iyi ve kötü karar olup olmadığını millet anlardı" deniliyordu. **BCA CHP K,** [Katalog Numarası: 490 1/50 199 3].

Benzer bir başka mâni de yılın başlarında yine aynı kanalla iletilmişti:

"Altındaki kaptı kaçtı
Kayar yarar çamurları
Sorarsanız eğer ona
Der çamursuzdur Adana

Halkın bugünkü hayâtı
Beşyüzyıl evvelkinden farksız

nı, CHP Değişmez Genel Başkanı İnönü, CHP Genel Başkan Vekili Saraçoğlu ile CHP Genel Sekreter Vekili Nâfi Âtuf Kansu'dan oluşuyordu. CHP Genel Başkanlık Divânı, "partiyi ilgilendiren her mesele hakkında karar vermek salâhiyetine hâizdi" ve "[Türkiye] Büyük Millet Meclisi intihâbını idâre ve partinin mebus [milletvekili] namzetlerini tesbit" ediyordu. CHP Genel Başkanlık Divânı, "namzetlerle intihap işleri hakkında [Parti Kurultayı'nca seçilen] Umûmî İdâre Heyeti ile [Türkiye] Büyük Millet Meclisi Parti Grupları [CHP Meclis Grubu ile CHP Müstakil Grubu] İdâre Heyetleri'nin reyini yoklayabilir"di. "Namzetler, Değişmez Genel Başkan tarafından ilân" edilirdi. Ayrıca, CHP "Genel Başkanlık Divânı'nın kararlarına, bütün parti âzâları kayıtsız ve şartsız" uymak zorundaydılar.[181]

Bu karârın nasıl oluştuğunu ya da oluşabildiğini ise, Fâik Ahmet Barutçu, 5 Nisan 1945 târihli günlüğünde zâten hatırlanacağı gibi aktarmıştı.[182]

Barutçu, günlüğünde, İnönü'nün bu görüşlerini 19 Mayıs konuşmasından daha önce dile getirdiğini hatırlattıktan sonra, bu konuşmadan hemen sonra Çankaya'da verilen bir dâvette, İnönü'nün demokratik yönetimi yerleştirmek amacından açıkça söz ettiğini belirtiyor. Barutçu'ya göre, İnönü, dâvette yaptığı konuşmada, demokratik yönetimi yerleştirme amacından söz et-

Bu parazit derebeyi
Âlet etti Halk Parti'yi
(...)

Ekmek çamur, yollar çamur
Hak aramak büyük bir suç
Söylememek yutmak gerek
Söyleyenler suçlu olur

Yurt harapta halk cefada
Bütün emel savlavlıkta
Halka zulüm eyleyenler
Partice pek makbul olur

Bugün çamur yedirenler
Yarın namlı saylav olur
Halk da değil, yurt da değil düşünülen
Sabit fikir saylav olmak istenilen"

BCA CHP K, [Katalog Numarası: 490 1/50 199 3].

181 **CHP Nizamnâmesi (1943)**, md. 25-29.

182 Barutçu, **age**, s. 283.

miş ve tek-parti döneminde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile SCF'nin kapatılmalarının birer hatâ olduğunu ve bu hatânın hem kendisine, hem de Atatürk'e âid olduğunu açıklamıştı.[183]

Âsım Us ise, Hâtıra Notları'nda, Barutçu'nun tam aksine, İnönü'nün bu sırada 1947 yılında yapılması gereken milletvekili genel seçiminde, her milletvekilliği için sâdece tek aday göstereceğini ve tek dereceli seçim için ise, henüz bir karar vermediğini söylediğini yazıyor.[184]

Her iki anlatımın yan yana getirilmesi, bu sırada yönetimin liberalleşme konusunda kesin bir karârı olduğu yönündeki her türlü anlatımın yetersiz temelleri olduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Sâdece Fâik Ahmet Barutçu'nun günlüğüne dayanılarak tasvir edilecek siyâsî sahne ile sâdece Âsım Us'un hâtıra notlarını temel alarak tasvir edilecek siyâsî sahne arasındaki derin farka dikkat edilmelidir. Görünen odur ki, İnönü de dâhil olmak üzere, tek-parti yönetimi, bu aşamada, henüz net bir bakış açısına sâhip değildi ve muhtemelen değişik toplantılarda farklı ve bâzen de çelişkili görüşler gündeme geliyordu.

Yaklaşık iki yıl sonra toplanacak olan CHP Yedinci Büyük Kurultayı'nda Kocaeli delegesi Enver Balkan, milletvekili ara seçiminde CHP'nin aday göstermeme karârını, parti nizamnâmesi açısından şöyle eleştirecektir:

> "Büyük intihaptan [1946] evvel bir ara seçim yapıldı. Bunda partimiz namzet göstermemiş olduğu için, bu tâmim belki haklıydı. Elimizdeki nizamnâmeye göre, [yetki] Yüksek Divân'a [Genel Başkanlık Divânı'na], Umûmî İdâre Heyeti'ne âid olduğu için, intihapta namzet göstermemiştir. Olabilir... Fakat oraya ek bir fıkra konulmuştur. Bu ek fıkrada şöyle deniliyor: 'İntihapta namzet gösterilmediği zaman, seçim tamâmen serbesttir.' Hattâ partili olmayanlara dahi oy vermekte serbest bırakılıyor. Hiçbir kayıt altında tutmuyor. (...)
>
> Bir siyâsî parti hayâtında, böyle bir intihapta, başka partiye rey vermek ne demektir? Bir defâ nizamnâmemiz buna mânidir. Kurultay kararları buna mânidir. Tüzüğün [nizamnâmenin] 26 ve 29. maddeleri, Genel Başkanlık Divânı'nın vazifelerini sarahaten ifâde eder. Bu itibarla, tatbik edilen muamele, nizamnâme hükümle-

183 Barutçu, **age**, s. 285-286.

184 Us, **age**, s. 641.

rine uygun düşmemiştir. Böyle telâkki edilebilir. Biz nizamnâme hâricinde böyle bir salâhiyeti aldık ve nizamnâmenin tâdili mâhiyetinde de olsa, böyle bir şey yaptık. Bu dahi sakattır. Çünkü, nizamnâmenin tâdili, doğrudan doğruya Kurultaya âiddir. [Umûmî] İdâre Heyeti, kendi kendine nizamnâmeyi tâdil edemez."[185]

CHP delegesinin bu açık kalpli konuşması, aslında CHP'nin, bir siyâsî parti olarak, esas misyonuna ne kadar aykırı hareket etmekte olduğunu ortaya koyuyordu. Gerçekte CHP, bir siyâsî parti olarak, esas misyonlarından birinin de, seçimlerde kendi adaylarının/üyelerinin seçimi kazanması için gayret göstermek olduğunu unutmuş gibi görünüyordu. Ayrıca, CHP'nin resmî kabûl görmüş mevzuatı bu yönde açık hüküm ve tâlimatlar taşısa dahi, parti yönetimi, tamâmen keyfî bir tutumla, bütün bu dökümanların işâret ettiği yönün tam aksini göstermekte hiçbir sakınca görmemişti. Bu aşamada, siyâsî parti olmanın doğasına aykırı bir tutum ve parti mevzuatına aykırı bir karar dahi, hiçbir şekilde tartışma gündemine gelmeyecektir. Şeflik geleneği, parti yönetiminin aldığı her karârın, bu karar bizzat parti mevzuatına aykırı dahi olsa, mutlaka uyulması gereken bir hüküm olduğu konusunda son derece sertti.

CHP Genel Sekreterliği'ndeki değişimi ve Memduh Şevket Esendal'ın yerine Nâfi Âtuf Kansu'nun vekâleten de olsa atanmasını, eğer Barutçu'nun günlüğünde açıkladığı bilgiler temelinde değerlendirirsek, bu takdirde "serbest seçim" düşüncesine karşı çıkan ve yönetimin önde gelen iki isminden birinin tam da bu sırada değiştirilmesinin tesâdüf olmadığını düşünmemiz mümkündür. Diğer yandan, CHP yönetiminde yine tam bu sırada meydana gelen bâzı üst düzey değişiklikleri de, yine bu çerçevede değerlendirebiliriz.

Nitekim, aynı gün basında, CHP Umûmî İdâre Heyeti üyeliklerinde yapılan değişiklikler de ön plâna çıkarılmıştı. Gerçekten de, 8 Haziran târihli gazetelerde, CHP Umûmî İdâre Heyeti'nde yapılan değişiklikler açıklanıyor ve Rıdvan Nâfiz Ergüder'in, Ahmet Kudsi Tecer'in ve Kâsım Gülek'in CHP Umûmî İdâre Heyeti'ndeki görevlerinden ayrıldıkları ve söz konusu kişilerin yerine, Sedat Çumralı'nın, Kemâl Tûran'ın, Feyzullah Uslu'nun, Ali Taş-

185 CHP Yedinci Kurultay Tutanağı, s. 96.

kapılı'nın ve Tahsin Banguoğlu'nun CHP Umûmî İdâre Heyeti'ne atandıkları belirtiliyordu.[186] Söz konusu atamalar, CHP Nizamnâmesi gereğince CHP Genel Başkanlık Divânı'nca yapılmıştı.[187]

Bu değişikliğin, siyâsî literatürde geleneksel olarak yapıldığı gibi, tıpkı CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın değiştirilmesi sırasında yapılan benzer bir yorumla, liberalleşme yönünde atılan yeni bir adım olarak değerlendirilmesi, kanımca gerçeği aksettirmemektedir. Çünkü, ileride kendisinden parti içindeki gençlerin ve yenilenme taraftarlarının önde gelen isimlerinden biri olarak çok söz ettirecek olan Kâsım Gülek'in, tam da bu sırada CHP Umûmî İdâre Heyeti'nden ayrılması, bize görev değişikliğinin başka bir nedeni olabileceğini gösteriyor. Nitekim, bizzat Kâsım Gülek, Nihâl Kara'ya yaptığı bir açıklamada, kendisinin Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın 17. maddesine muhalefet ettiği için bu görevden alındığını, diğer iki üyenin ise Esendal'a yakın olmaları dolayısı ile görevlerinden ayrılmak zorunda kaldıklarını belirtmiştir.[188] Diğer yandan, bu değerlendirmeyi doğrulayabilecek bir başka gelişme de, Fâik Ahmet Barutçu'nun günlüğünde "serbest seçim" yanlısı olarak nitelenen ve CHP Umûmî İdâre Heyeti üyesi olan Cevat Dursunoğlu'nun bu görevinden ayrılması ve yerine de Ali Rızâ Erem'in atanmasıdır.[189]

Bu atamaları, topyekûn ve parti içi liberalleşme belirtisi olarak yorumlamanın temeli olmadığı açıktır. Aslında bütün bu değişiklikler, Fâik Ahmet Barutçu'nun günlüğünde geniş ve açık bir şekilde yer aldığı gibi, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın görüşmeleri sırasında, tasarıya hiç ya da yeterli destek vermeyen parti yönetiminin tasfiyesi olarak değerlendirilmelidir. Hem Esendal'ın pozisyonunu yitirmesi ve hem de Umûmî İdâre Heyeti üyeliklerinde yapılan değişiklikler, bu nedeni açıkça gösteriyor.

Bununla birlikte, CHP Umûmî İdâre Heyeti'nin CHP Genel Sekreter Vekili Nâfi Âtuf Kansu'nun başkanlığında yapılan ilk toplantısında, CHP Genel Sekreter Yardımcılığı'na Fâik Ahmet

---

186 **Tan,** (8.6.1945); **Cumhuriyet,** (8.6.1945); **Vatan,** (8.6.1945); **AT,** Sayı: 139, (Haziran 1945). Ayrıca bkz. Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları,** s. 203; Kara, **age,** s. 269; Barutçu, **age,** (Cilt: 2), s. 735-736.

187 **CHP Nizamnâmesi (1943).** Ayrıca bkz. **AT,** Sayı: 139, (Haziran 1945).

188 Kara, **age,** s. 269/dn 150.

189 **Ulus,** (11.6.1945); **Tan,** (11.6.1945); **Vatan,** (11.6.1945).

Barutçu'nun atanması,[190] herhâlde önemli bir gelişme olarak yorumlanmalıdır. Nitekim Fâik Ahmet Barutçu, günlüğünde, bu atamayı şöyle değerlendiriyor:

> "Anlıyordum ki, bu görev [CHP Genel Sekreter Yardımcılığı], yukarının [Cumhurbaşkanı İnönü'nün] bir tensibi idi. (...) Arkadaşların da kanaati budur. Benim muavinliğimi Reisicumhur [Cumhurbaşkanı İnönü] tensip buyurmuştur. Hattâ arkadaşlar o kanaattedir ki, [CHP Genel Sekreteri] [Nâfi Âtuf Kansu] diğer vazifeleri dahi Reisicumhura [Cumhurbaşkanı İnönü'ye] sorarak, aramızda taksim etmiştir. (...) Demek ki, vazifeler verilirken dahi, evvelâ Reisicumhur'un [Cumhurbaşkanı İnönü'nün] şahıslar üzerindeki muvaffakiyeti alınıyor."[191]

Barutçu'nun, günlüğünde, iki dereceli "serbest" seçime karşı olduğunu duyurduğu Başbakan ve CHP Genel Başkan Vekili Şükrü Saraçoğlu'nun pozisyonunu koruması ise, yine bu açıdan değerlendirilmelidir.

Bu sûretle, bu aşamada yönetimin, literatürde genellikle yazılageldiği gibi, rejimin geleceğine ilişkin kesin karar verdiği ve bundan böyle bütün adımların buna uygun olarak atıldığı yönündeki değerlendirmelerin olgularla uyuşmadığını vurgulamak gerekir.

Zekeriyâ Sertel, seçim karârıyla ilgili gelişmeleri şöyle değerlendiriyor ve yorumluyordu:

> "Bu karar, serbest seçime ve daha geniş [bir] demokrasiye doğru atılmış bir adım olmak itibârî ile takdire ve tahlile değer bir hâdisedir. Filvâki bu karar noksandır. Çünkü, bu milletvekillerini yine sâdece [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin seçtiği ikinci müntehipler [seçmenler] seçeceklerdir. [Cumhuriyet] Halk Partisi'ne mensup olan bu zatların [ikinci seçmenlerin] seçecekleri veyâ tercih edecekleri insanlar, yine aynı partinin [CHP'nin] adamları olacaktır.
>
> Fakat serbest seçime geçiş işinin ve düşüncesinin bir ifâdesi ve şimdiye kadar tâkip edilen usûle nispetle daha ileri bir hareket olduğu için, bu karârı sevinçle karşılamamak mümkün değildir. Serbest seçim, millî irâdenin serbestçe ifâdesi demektir. Halk, kendisini temsil eden milletvekillerini hiçbir kayıt ve tazyike uğramaksızın seçebilmelidir. Demokrasinin birinci şartı, halkın reyini serbestçe vermesidir. Serbest seçimin birinci şartı da, her türlü tazyikten âzâd olmaktır. Bu da, memlekette hiç olmazsa [en az] iki partinin mevcut olması ile mümkündür.

190 **Vatan**, (26-27.6.1945); **Tan**, (26.6.1945).

191 Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 746.

Tek-parti sistemi bâki kaldığı müddetçe, halkın reyini serbest kullanmasına imkân yoktur. Nitekim şimdiye kadar seçimi yalnız tek-parti idâre etmiş, ikinci müntehip [seçmen] namzetlerini o [tek-parti] göstererek, kazanmalarında müessir olmuş, ikinci müntehipler [seçmenler] de, yalnız bu partinin [CHP'nin ilân ettiği resmî aday listesinde yer alan] namzetlerine rey verdiği için, seçimin serbest cereyân etmesi ve milletin irâdesini serbestçe ifâde etmesi mümkün olamamıştır.

Bu defâ yapılmasına karar verilen tecrübe bir başlangıç olarak sayılabilir. Fakat bu başlangıcın hakikaten serbest seçimi getirebilmesi için, bir takım şartların tahakkukuna ihtiyaç vardır. Çünkü, şimdiye kadar bütün mevzuat, bütün usûller, hep tek-partinin [CHP'nin] galabesini temin mülâhazası ile konmuş ve tatbik edilmiştir."[192]

Zekeriyâ Sertel, söz konusunda yazısında, öncelikle Anayasaya aykırı olduğunu ileri sürdüğü iki yasayı hedef alıyordu: Basın özgürlüğünün sağlanması için, Matbuat Kânunu'nun 50. maddesi ile, "ikinci parti"nin serbestçe kurulabilmesini sağlamak için de, Cemiyetler Kânunu'nda yer alan ve siyâsî parti kurulabilmesi için mülkî idâre âmirinden izin alınmasını gerektiren hükümlerin değiştirilmesi gerektiğine dikkat çekiyordu.

Sertel, yine aynı yazısında, CHP'nin mevcut tüm derneklere dışarıdan müdahalesinin önlenmesi gerektiğine işâret ediyor ve derneklerin, bizzat dernekler tarafından yönetilmesini istiyordu. Sertel, yazısının sonunda da, bütün bu gelişmelerin ümitle izlendiğini şöyle ifâde ediyordu: "Hakikî demokrasiye doğru geçmek arzusunun samimîyet derecesi, bu şartların adım adım tahakkuku ile ölçülecektir. Birkaç ay içinde demokrasi tecrübelerinin artmış olması, bize geniş demokrasiye doğru adım atmak arzusunun samimîyetini ispât eden ilk emâredir."

Zekeriyâ Sertel'in söz konusu makâlesinde üzerinde önemle durulması gereken birkaç nokta vardır. Sertel, basında ilk kez, iki dereceli seçimin yarattığı sorunları gündeme getiriyordu. CHP'nin resmî aday listesinden *atanan ikinci seçmenlerin*, "serbest seçim"de de nihâyet CHP'li adayları tercih edecekleri, hattâ parti disiplini açısından buna zorunlu oldukları hatırlatılıyordu. Sertel'in yaklaşımı hayli gerçekçi sayılırdı.

Tam bu noktada, 1942 yılında kabûl edilmiş olan Seçim Kânunu'nu hatırlamak yararlı olacaktır.

192 Zekeriyâ Sertel, "Serbest Seçime Doğru", **Tan**, (8.6.1945).

Türkiye'de Cumhuriyetten sonra yaklaşık yirmi yıl boyunca tüm seçimler, 20 Temmuz 1908 târihli İntihâbı Mebusan Kânunu Muvakkatı ile, bu geçici yasanın daha sonraki yıllarda değiştirilmiş şekillerine göre yapılmıştı. 14 Aralık 1942 târihinde kabûl edilmiş olan Mebus Seçimi Kânunu, aslında Cumhuriyet târihinde kabûl edilmiş ilk toplu ve bütünsellik taşıyan seçim yasasıydı.[193] Yasaya göre seçimler iki dereceliydi. Önce birinci seçmenler, ikinci seçmenleri ve daha sonra da ikinci seçmenler, milletvekillerini seçiyorlardı. Daha doğrusu, tek-parti yönetimi boyunca birinci seçmenler, CHP tarafından ilân edilen ikinci seçmen listelerini ve ikinci seçmenler de, yine CHP tarafından açıklanan milletvekili aday listelerini onaylamaktan öteye geçememişlerdi. Herhangi bir seçimde CHP listesinden aday olmak, aslında seçilmenin garantisiydi. Çünkü, aday tek oy dahi alsa kazanmış sayılıyordu.

Tek-parti döneminde, CHP listesinde yer almaksızın, bağımsız olarak da seçime katılmak mümkündü. Ancak, bu, örneğine sık rastlanmayan, istisnâî bir durumdu. Bunun nedeni, öncelikle bu yoldan seçilme olasılığının hiç olmamasıydı. Çünkü, CHP listesinden seçilmiş olan ikinci seçmenler, parti tüzüğüne göre partinin adaylarına, yâni CHP tarafından ilân edilmiş olan resmî aday listelerine oy vermek zorundaydılar. Bu durumda CHP listesinin dışında kalan bağımsız adayların seçilmelerine kâğıt üzerinde dahi imkân yoktu. Dolayısıyla siyâsî alanda söz sâhibi olmak isteyen adayların bu yola başvurmaları anlamsızdı. Ayrıca, bu dönemde bağımsız adayların siyâsî ve medenî cesâret sâhibi kişiler oldukları yolunda toplumda umûmî bir kanaat hâkimdi. Bu nedenle dönem boyunca seçim sözcüğü yerine atama sözcüğünü kullanmak, daha yerinde ve gerçekçi olacaktır.

Milletvekili adayı olmak için Vilâyet Teftiş Heyeti Riyâseti'ne kişinin bir siyâsî parti tarafından adının bildirilmesi veyâ ilgili seçim dâiresi seçmenlerinden üçyüz kişinin, bir aday adı saptayarak, yazılı olarak mürâcaat etmesi veyâ aday olmak isteyen ve seçim eh-

193 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 285-288. Ayrıca bkz. Hakkı Uyar, "Tek-Parti Döneminde Seçimler", **Toplumsal Târih**, Sayı: 64, (Nisan 1999), s. 21-31; Hakkı Uyar, **Tek-Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, s. 262-272; Cemil Koçak, "İnkılâp ve Seçim", **Radikal 2**, (Pazar gazetesi), Sayı: 554, (20 Mayıs 2007); Cemil Koçak, "Parliament Membership During the Single-Party System in Turkey (1925-1945)," **European Journal of Turkish Studies (EJTS)**, Thematic Issue, No: 3, Being a MP in Contemporary Turkey, URL: (www.ejts.org/document497.html), (2006).

liyetine sâhip kişinin, bizzat bir dilekçe ile aday olmayı talep etmesi gerekiyordu. Ayrıca, ikinci seçmenler tarafından verilen oylar, Teftiş Heyeti'nin huzûrunda açılıp sayıldıktan sonra, sonuç bir mazbata ile saptanıyor ve mazbata, kazâdan il merkezindeki Teftiş Heyeti'ne gönderiliyordu. Vilâyet Teftiş Heyeti ise, Vâlinin başkanlığında toplanıyor ve seçilenlerin adları ile aldıkları oyları saptadıktan sonra, en çok oy alarak seçilenleri mazbata ile ilân ediyordu.[194] Seçimlerde oylar açıkta kullanılıyor, buna karşılık oyların sayımı ve dökümü, resmî görevlilerin huzûrunda kapalı yapılı-

194 Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1931 yılında benimsenen programında "tek dereceli intihap"tan söz edilmekteydi: "Bir dereceli intihâbı tatbik etmek yüksek emellerimizdendir. Ancak vatandaşı intihap edeceğini tanıyabilecek vasıflar, şartlar ve vâsıtalarla mücehhez kılmak lâzımdır. Bunun temini husûsundaki mesâînin matlup neticeyi vereceği güne kadar, vatandaşı yakından tanıdığı ve emniyet ettiği insanları intihap etmekte serbest bırakmayı, demokrasinin hakikî icâblarına daha uygun buluruz." **Cumhuriyet Halk Fırkası Programı**, (1931), Birinci Kısım/Madde 4.

CHP'nin 1935 yılında kabûl edilen programında ise, artık "tek dereceli intihap"tan söz edilmiyordu: "Saylav seçimi kânunu yenilenecektir. Yurdumuzun genel şartlarına göre, vatandaşı yakından tanımakta olduğu ve inandığı şahısları ikinci seçmen olarak ayırmakta özgür bırakmayı ve saylav seçimini bu yönden yapmayı, demokrasi gereğine en uygun buluruz." **Cumhuriyet Halk Partisi Programı**, (1935), Birinci Kısım/Madde 4/C.

CHP Genel Sekreteri Recep Peker, CHP Dördüncü Büyük Kurultayı'nda yaptığı konuşmada, bu maddeyi şöyle savunuyordu: "Yeni programa göre de, Türkiye'de intihap iki dereceli olacaktır. Biz saylav seçimini bir dereceli yapmak yolundaki samimî emelimizi bundan evvelki programda kaydetmiştik. Yeni programda, 'yurdun genel şartlarına göre', iki dereceli intihap sistemine devâm edeceğimizi söylüyoruz. Günün hâline göre, seçici, saylav namzedinin şahsı hakkında hiçbir fikir edinmiş değildir. Bir yurttaşı, hiç tanımadığı, bilmediği, ufuktan gelmiş bir ses üzerine, bir isim üzerine evet, hayır demeye sevk ediş mi daha demokratiktir, yoksa şahsını tanıdığı ikinci kademede insanlar seçip de, oniara, 'Biz size güveniyoruz, reyimizi veriyoruz; siz de adımıza olarak güvendiklerinize verin, onlar Kamutaya gitsin' demek mi daha iyidir?"

Refik Şevket İnce. madde hakkında yaptığı konuşmada, eski programdan "rücû" edildiğini açıklıkla belirtmişti. İzmir delegesi Münir Bey ise, eski programda yer alan, "bir dereceli intihâbı tatbik etmek yüksek emellerimizdendir" fıkrasının aynı şekilde korunmasını talep etmiş ve bu konuda bir önerge vermişse de, önerge Kurultayda reddedilmişti. Her ne kadar Kurultayda söz alan konuşmacılar, partinin hedefinin. programdan çıkarılmış dahi olsa, hâlâ tek dereceli seçim olduğunu vurgulamışlarsa da, Recep Peker, iki dereceli seçimin demokrasiye ve ülke koşullarına daha uygun olduğunda ısrâr etmiş ve Kurultayda yaptığı konuşmalarda tek dereceli seçimin sözünü dahi etmemişti. **CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası**, s. 51-52 ve 56-58.

CHP'in 1939 yılında benimsenen programında da, söz konusu madde bir değişime uğramayacaktır: "Mebus seçimi kânunu yenilenecektir. Yurdumuzun umumî şartlarına göre, vatandaşın yakından tanıdığı ve emniyet ettiği kimselere rey vermesini temin eden iki dereceli seçimi, demokrasinin âmeli icâblarına daha uygun buluruz." **Cumhuriyet Halk Partisi Programı**, (1939), Birinci Kısım/Madde 4/C.

1942 yılı sonunda yeni milletvekili seçimi yasası kabûl edildiğinden, milletvekili seçimi yasasının yenileneceği yolundaki hüküm, 1943 yılında kabûl edilen parti programından çıkarılmıştı: "Yurdumuzun umumî şartlarına göre, vatandaşın yakından tanıdığı ve emniyet ettiği kimselere rey vermesini temin eden iki dereceli seçimi, ["demokrasinin" sözcüğü bu kez kaldırılmıştı] ameli icâblara uygun buluruz." **Cumhuriyet Halk Partisi Programı**, (1943), Birinci Kısım/Madde 4/C. Ayrıca bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 30-46, 53-89, 285-297 ve 301-338. Bu konuda farklı görüşler ve bir tartışma için bkz. Uyar, **age**, s. 175/dn 94; Cemil Koçak "CHP Üzerine Yeni Bir Araştırma", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 82, (Güz 1999), s. 198-210.

yordu. Bu arada, 1936 yılının ikinci yarısından itibâren de Vâlilerin aynı zamanda CHP İl Başkanları olduklarını hatırlamak gerekir. Bu duruma Millî Şef döneminde son verilmiş, fakat uygulama pek de değişmemişti.[195]

Zekeriyâ Sertel'in üzerinde durduğu bir başka önemli nokta da, "millî irâde" kavramıydı. Bu sûretle, siyâsî târihimizde ve siyâset geleneğimizde hayli geniş yer tutacak olan "millî irâde" kavramı, bu dönemde basında ilk kez görülüyordu. "Millî irâde" kavramı, muhtemelen, "hâkimiyeti millîye" gibi çok daha eski târihli ve toplumda derin iz bırakmış bir siyâsî geleneğin devâmı ve onun yeniden gündeme getirilmesiydi. Yazıda dikkat çekilen bir üçüncü nokta da, tek-partili rejim içinde "millî irâde"nin gerçekleşme imkânının olmadığının açıkça dile getirilmesiydi.

Esat Âdil Müstecaplıoğlu da, yeni gelişmeler karşısında, ilk kez Anayasal sorunları gündeme getiriyor, 1924 Anayasası'nın ikinci maddesinde yer alan ve devleti, Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Laik, Devletçi ve İnkılâpçı olarak tanımlayan hükmün değiştirilmesini talep ediyor ve Cemiyetler Kânunu'nun bâzı hükümlerinin de yine değiştirilmesi gereğine dikkat çekiyordu.[196]

Müstecaplıoğlu, söz konusu yazısında, şu görüşleri ileri sürüyordu:

> "Bizde siyâsî partilerin bu hüviyetlerini serbestçe taşıyabilmeleri için Anayasa ve kânunlar üzerinde bâzı değişikliklere lüzum vardır. (...) Bugünkü kânûnî mevzuat karşısında, muayyen bir doktrine, ideolojik bir prensibe, muayyen bir sınıfa istinâd ederek, siyâsî bir strateji ortaya atarak, tezatsız, âhenkli bir program yapabilmek ve bu esaslar dâhilinde siyâsî bir parti kurabilmek, hukuk, kânun ve mantık bakımından imkânsızdır. Parti kurmak hürriyetini zincirleyen bir mevzuat yürürlükte kaldıkça, Türkiye'de siyâsî partiler meselesi, ciddî olarak ele alınamaz ve bu iş, fiiliyet sahasına dökülemez."

Esat Âdil Müstecaplıoğlu, bir başka vesile ile ve bir kez daha, Cemiyetler Kânunu'nun değiştirilmesi gerektiğini vurguluyor ve

---

195 Devlet-parti birliği gereğince 1936 yılında İçişleri Bakanı'nın CHP Genel Sekreteri ve Vâlilerin de CHP İl Başkanları olmalarına ve Millî Şef döneminde bu uygulamaya son verilmesine ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 53-90. Ayrıca bkz. Cemil Koçak, "CHP-Devlet Kaynaşması (1936)", **Toplumsal Târih**, Sayı: 118, (Ekim 2003), s. 74-79 ve **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, s. 109-127.

196 Esat Âdil Müstecaplıoğlu, "Hukûkî Bahisler 2: Siyâsî Partiler Meselesi", **Tan**, (8.6.1945).

diğer yandan da, bu kez ilk defâ, Türk Cezâ Kânunu'nda yer alan 163. maddenin değiştirilmesini istiyordu.[197]

Bu noktada da, yeni dönemde bâzı maddeleri dolayısıyla hayli tartışma konusu olacak olan Türk Cezâ Kânunu'nun ilgili hükümlerini hatırlamak yararlı olacaktır. Türk Cezâ Kânunu, 1 Mart 1926 târihinde kabûl edilmişti.[198]

Yasada 1936 yılında yapılan bir değişiklik ile şu hüküm benimsenmişti: "Devletin istiklâlini tenkise veyâ birliğini bozmaya" yönelik fiillerin cezâsı, idamdır (md. 125). Yine aym yıl, yasaya şu hüküm eklenmişti: Yetkili makamların yayınını yasak ettikleri bilgiyi açıklayan kimse, üç yıldan az olmamak üzere ağır hapis cezâsı ile cezâlandırılır (md. 137). Yine 1936 yılında gerçekleşen bir başka değişiklik sonucunda da, aşağıdaki hüküm kabûl edilmişti: "Hâriçte devletin itibar veyâ nüfûzunu kıracak şekilde, devletin dâhilî vaziyeti hakkında, yabancı bir memlekette, asılsız, mübâlâğâlı veyâ maksadı mahsusa müstenid hâvadis veyâ haberler yayan veyâ nakleden veyâ millî menfaatlere zarar verecek herhangi bir faaliyette bulunan yurttaş, beş seneden aşağı olmamak üzere ağır hapse konulur." (md. 140). İlk kez 1936 yılında benimsenen değişiklik ile Türk Cezâ Kânunu'na giren 141 ve 142. maddeler, 1938 yılında yapılan bir başka değişiklik ile yeniden formüle edilmişlerdi:

> "Memleket dâhilinde içtimâî bir zümrenin diğerleri üzerinde tahakkümünü tesis etmeye veyâ içtimâî bir zümreyi ortadan kaldırmaya veyâ memleket dâhilinde teşekkül etmiş iktisâdî veyâ içtimâî nizamları devirmeye mâtuf cemiyetleri tesis eden, teşkil eden, tanzim eden veyâ sevk ve idâre eden kimse, iki seneden beş seneye kadar ağır hapis cezâsı ile cezâlandırılır.
>
> Memleket dâhilinde cemiyetin siyâsî ve hukûkî herhangi bir nizâmını ortadan kaldırmak gâyesiyle cemiyetler tesis eden, teşkil eden, tanzim eden veyâ sevk ve idâre eden kimseye de aynı cezâ verilir. Bu cemiyetlere iştirâk eden, altı aydan iki seneye kadar hapis cezâsı ile cezâlandırılır.

---

197 Esat Âdil Müstecaplıoğlu, "Hukûkî Bahisler 2: Cemiyet Kurma Hürriyeti", **Tan**, (8.6.1945).

198 **Düstur**, (3. Tertip), Cilt: 7, s. 519 vd; **RG**, (13.3.1926), Sayı: 320. Yasada daha sonra yapılan önemli değişiklikler için bkz. **Düstur**, (3.Tertip), Cilt: 12, s. 625, (**RG**, (16.7.1931), Sayı: 1850); **Düstur**, (3. Tertip), Cilt: 12, s. 1088, (**RG**, (3.8.1931), Sayı: 1863); **Düstur**, (3. Tertip), Cilt: 14, s. 1343-1366, (**RG**, (20.6.1933), Sayı: 2432); **Düstur**, (3. Tertip), Cilt: 17, s. 1309-1352, (**RG**, (23.6.1936), Sayı: 3337); **Düstur**, (3. Tertip), Cilt: 18, s. 90-94, (**RG**, (11.2.1937), Sayı: 3531); **Düstur**, (3. Tertip), Cilt: 19, s. 790-795; **Düstur**, (3. Tertip), Cilt: 22, s. 416-418, (**RG**, (6.6.1941), Sayı: 4827).

Maksada vusul için şiddet kullanmak da istihdâf edilmiş ise, verilecek cezâ, birinci ve ikinci fıkralarda gösterilen hâllerde beş seneden oniki seneye kadar, üçüncü fıkrada yazılı hâlde ise, bir seneden üç seneye kadar ağır hapistir.

Gâyesi, devletin Teşkilâtı Esâsîye Kânunu ile muayyen olan ana vasıflarına muhalif veyâ millî hissîyâtı sarsmaya ve zayıflatmaya mâtuf bulunan cemiyetleri tesis eden, teşkil eden, tanzim eden veyâ sevki idâre eden kimse, bir seneden üç seneye kadar ağır hapis cezâsı ile cezâlandırılır. Mezkûr cemiyetlere iştirâk eden kimseye, altı aydan iki seneye kadar hapis cezâsı verilir.

Dağılmaları emredilmiş olan yukarıda yazılmış cemiyetleri, sahte nâm altında veyâ muvâzaa şeklinde olsa dahi yeniden teşkil edenler hakkında verilecek cezâlar, üçte birden eksik olmamak üzere artırılır." (md. 141).[199]

"Memleket dâhilinde içtimâî bir zümrenin diğerleri üzerinde tahakkümünü tesis etmek veyâ içtimâî bir zümreyi ortadan kaldırmak yâhut memleket dâhilinde teşekkül etmiş iktisâdî veyâ içtimâî nizamları devirmek yâhut memleketin siyasî veyâ hukûkî bir nizâmını yıkmak için propaganda yapan kimse, altı aydan iki seneye kadar hapis cezâsı ile cezâlandırılır. Propaganda, yukarıdaki fıkrada yazılı hareketleri şiddet kullanarak elde etmeye mâtuf bulunduğu takdirde verilecek cezâ beş seneye kadar ağır hapistir.

Devletin Teşkilâtı Esâsîye Kânunu ile muayyen olan ana vasıflarını veyâ millî hissîyâtı sarsmak veyâ zayıflatmak için, bunlar aleyhinde ve yabancı rejimler lehinde propaganda yapanlar, altı aydan iki seneye kadar hapis cezâsı ile cezâlandırılırlar.

Yukarıdaki fıkralarda yazılı fiilleri medih ve istihsân eden kimse de, aynı cezâya mahkûm olur." (md. 142).[200]

---

199 1936 yılında 141. madde şöyle düzenlenmişti:

"Memleket dâhilinde içtimâî bir zümrenin diğerleri üzerinde tahakkümünü şiddet kullanmak süreti ile tesis etmeye veyâ içtimâî bir zümreyi şiddet kullanarak ortadan kaldırmaya veyâ memleket dâhilinde teşekkül etmiş iktisâdî ve içtimâî nizamları şiddet kullanarak devirmeye mâtuf cemiyetleri tesis eden, teşkil eden, tanzim eden veyâ sevk ve idâre eden kimse, beş seneden oniki seneye kadar ağır hapis cezâsı ile cezâlandırılır.

Memleket dâhilinde cemiyetin siyâsî ve hukûkî herhangi bir nizâmını şiddet kullanarak ortadan kaldırmak gâyesi ile cemiyetler tesis eden, teşkil eden, tanzim eden veyâ sevki idâre eyleyen kimseye de aynı cezâ verilir. Bu cemiyetlere iştirâk eden kimse, bir seneden üç seneye kadar ağır hapis cezâsı ile cezâlandırılır.

Yukarıdaki fıkralarda gösterilen hâller hâricinde, memlekette millî hissîyâtı sarsmaya veyâ zayıflatmaya mâtuf cemiyetleri tesis eden, teşkil eden, tanzim eden veyâ sevki idâre eden kimse, bir seneden üç seneye kadar ağır hapis cezâsı ile cezalandırılır. Mezkûr cemiyetlere iştirâk eden kimseye, altı aydan iki seneye kadar hapis cezâsı verilir.

Dağılmaları emredilmiş olan yukarıda yazılı cemiyetleri, sahte nâm altında veyâ muvâzaa şeklinde olsa dahi, yeniden teşkil edenler hakkında verilecek cezâlar, üçte birden eksik olmamak üzere artırılır."

200 1936 yılında 142. madde şöyle formüle edilmişti:

Yine 1936 yılında yasaya eklenen bir başka hüküm de şuydu:

"Hükûmetin müsaadesi olmaksızın beynelmilel mâhiyeti hâiz olan veyâ kökü memleket dışında bulunan cemiyetleri veyâ müesseseleri veyâ bunların şûbelerini memleket dâhilinde tesis eden, teşkil eden, tanzim eden veyâ sevki idâre eden kimse, onbeş günden altı aya kadar hapis (...) cezâsı ile cezâlandırılır. Müsaade, sahte veyâ noksan beyânat ile alınmış ise, fâili bir seneden beş seneye kadar hapis (...) cezâsı ile cezâlandırılır."

Yasanın 146 ve 147. maddeleri ise ilk hâlleri ile yürürlükteydiler:

"Türkiye Cumhuriyeti Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'nun tamâmını veyâ bir kısmını tağyir ve tebdil veyâ ilgâya ve bu kânun ile teşekkül etmiş olan [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'ni iskâta veyâ vazifesini yapmaktan mene cebren teşebbüs edenler, idam cezâsına mahkûm olur[lar], (...) gerek yalnızca, gerek birkaç kişi ile birlikte, kavlî veyâ tahrirî veyâ fiilî fesat çıkararak veyâ meydan ve sokaklarda ve nâsın toplandığı mahallerde nutuk irâd veyâhut yafta tâlik veyâ neşriyat icrâ ederek bu cürümleri işlemeye teşvik edenler hakkında, yapılan fesat teşebbüs derecesinde kalsa dahi, idam cezâsı hükmolunur." (md. 146).

"Türkiye Cumhuriyeti İcrâ Vekilleri Heyeti'ni cebren iskât veyâ vazife görmekten cebren men edenlerle, bunları teşvik eyleyenlere, idam cezâsı hükmolunur." (md. 147).[201]

Yasa, Cumhurbaşkanına hakâret edilmesi hâlinde uygulanacak cezâları da öngörüyordu:

"Reisicumhura karşı muvâcehesinde hakâret edenler veyâ Reisicumhur aleyhine tecâvüzkârâne neşriyatta bulunanlar, üç seneden aşağı olmamak üzere ağır hapse

---

"Memleket dâhilinde içtimaî bir zümrenin diğerleri üzerinde tahakkümünü şiddet kullanmak sûreti ile tesis etmek veyâ içtimaî bir zümreyi şiddet kullanarak ortadan kaldırmak veyâ memleket dâhilinde teşekkül etmiş iktisâdî veyâ içtimâî nizamları şiddet kullanarak devirmek yâhut memleketin siyâsî ve hukûkî herhangi bir nizâmını yıkmak için propaganda yapan kimse, bir seneden beş seneye kadar ağır hapis cezâsı ile cezâlandırılır. Propaganda, millî hissîyâtı sarsmak veyâ zayıflatmak için yapılırsa, cezâ altı aydan iki seneye kadar hapistir. Yukarıdaki hükümlerde yazılı fiilleri medhü istihsân eden kimse de, aynı cezâya mahkûm olur."

201 "146., 147. (...) maddelerde yazılı cürümlerden birini veyâ bâzılarını husûsî vâsıtalarla işlemek üzere birkaç kişi aralarında gizlice ittifak ederlerse [ve] (...) bu ittifak, 146. ve 147. maddelerde gösterilen cürümlerin icrâsına müteallik ise, dört seneden oniki seneye (...) kadar ağır hapis cezâsı verilir." (md. 171).

"Her kim meydanlarda ve toplanma mahallerinde alenen ahâliyi(...) 146. [ve] 147. (...) maddelerdeki cürümlerden birini işlemeye tahrik ederse, yalnız bu hareketinden dolayı, eğer tahrik ettiği fiil (...) 146. [ve] 147. (...) maddelerdeki fiillerden ise, iki seneden dört seneye kadar ağır hapis cezâsı hükmolunur." (md. 172).

konulur. Reisicumhur aleyhine gıyâbında lisânen tecâvüzatta bulunanlar, bir seneden üç seneye kadar hapis olunur." (md. 158).

Bu maddeye 1931 yılında yapılan bir değişiklik ile şu hüküm eklenmişti:

> "Tecâvüz, Reisicumhurun ismi sarahaten zikredilmeyerek, imâ veyâ telmih sûreti ile vâki olsa bile, mâhiyeti itibari ile bu tecâvüzün Reisicumhurun şahsına mâtufiyetinde tereddüt edilmeyecek derecede karineler varsa, tecâvüz sarahaten vûkû bulmuş addolunur. Reisicumhur makâmına ve Reisicumhurun şahsına karşı edep ve hürmete münâfi hareket ve neşriyatta bulunanlar, altı aydan üç seneye kadar hapsolunurlar."

"[Türkiye] Büyük Millet Meclisi'ni [ve] (...) hükûmetin mânevî şahsiyetini alenen tahkir ve tezyif edenler" de, bir yıldan altı yıla kadar ağır hapis cezâsına mahkûm oluyorlardı. "Devletin askerî veyâ emniyet veyâ muhafaza kuvvetlerini veyâ adliyenin mânevî şahsiyetini alenen tahkir ve tezyif edenlere de" aynı cezâ uygulanıyordu. Türkiye Cumhuriyeti yasalarına "alenen sövenler", altı ayı geçmemek üzere hapis cezâsı ile cezâlandırılıyorlardı (md. 159). Son durumda tâkibat yapma yetkisi, Cumhuriyet Savcıları'na âid iken, diğer durumlarda tâkibat yapılması, Adâlet Bakanlığı'nın iznine tâbiydi (md. 160).

163. madde ise, laiklikle ilgili fiilleri kapsıyordu:

> "Dinî veyâ *dinî hissiyâtı veyâ* dinen mukaddes tanınan şeyleri âlet ederek, her ne sûret ve sıfatla olursa olsun, devletin emniyetini ihlâl edebilecek harekete halkı teşvik veyâ *bu bapta cemiyet teşkil* edenler, *teşvikât ve teşkilâtın bir gûna fiilî* eseri çıkmamış olsa bile, muvakkat ağır hapse mahkûm olurlar.
>
> 313. maddeye göre [md. 313: "Beş *kişi veyâ daha ziyâde* kimse, (...) cürüm işlemek için bir cemiyet teşkil ettikleri takdirde, bunlardan her birisi yalnız cemiyet teşkilinden dolayı beş seneye kadar ağır hapis cezâsı ile cezâlandırılır. (...) Eğer cemiyetin muharrik veyâ reisleri varsa, bunlar hakkında (...) üç seneden sekiz seneye (...) kadar hapis cezâsı hükmolunur."] cezâlandırılırlar.
>
> Dinî efkâr ve hissîyâta müstenid siyâsî cemiyetler teşkil edilemez. Bu gibi cemiyetler dağıtılır ve teşkil edenlerle âzâları, birinci fıkra mûcibince cezâlandırılır."

Vatan gazetesi de, seçimle ilgili gelişmeleri yakından izliyordu. *Vatan* gazetesinde yer alan bir haberde, seçimle ilgili olarak şu görüşlere yer verilmişti:

"Bâzı tahminlere göre, önümüzdeki intihâbatta serbest namzet[ler] geniş bir miktâra vâsıl olacaktır. Muhakkak olan [bir] kanaat varsa, [o da], [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin ve hükûmetin, ikinci bir partinin şu veyâ bu şekilde teşekkül etmesine müsaade edilmesi taraftârı olmalarıdır.

Bu ikinci partiyi, bugünkü [Türkiye] Büyük Millet Meclisi üyelerinden bir kısmı[nın] veyâhut dışarıdan katılacak üyelerin temsil edip etmeyeceği [ise], henüz mâlûm değildir. Hükûmetin, bu hususta bir teşebbüste bulunması vârid değildir. Bu gibi teşebbüslerin zorâki olamayacağı tabiîdir. Vaziyetin inkişâfı, yakın haftalar zarfında belli olacaktır. (...)

[Cumhuriyet] Halk Partisi, ismi geçen altı intihap dâiresinde namzet göstermeyeceğine göre, [Cumhuriyet] Halk Partisi'ne mensup olan ikinci derecedeki seçiciler[in] [ikinci seçmenlerin], seçim husûsunda tam bir serbestîye sâhip olacakları kanaati, burada [Ankara'da] umûmîdir."[202]

Yine *Vatan* gazetesinde, aynı gün, "Serbest Seçim" başlığı ile verilen bir başka haberde de, şu satırları okumak mümkündür:

"İkinci ve hattâ üçüncü bir parti kurulacağı ve bunun CHP'nce iyi ve normal karşılanacağı hakkında çıkan söylentilerden sonra, bu tebliğ [CHP Genel Başkanlık Divânı'nın tebliği], gerçekten tek-parti çerçevesi sistemi dışına çıkmaya doğru bir cereyânın varlığını teyid eden ilk adımdır. İşin önemli olan tarafı da, bu cereyânın CHP tarafından [da] desteklenmesidir."[203]

Vatan gazetesinde yayınlanan söz konusu haberde, İnönü'nün, 19 Mayıs konuşmasında, "kendi bünyemize uygun olarak kurulmuş demokrasi sistemimizin, hâl ve şartlara göre, yine kendi bünyemizin gerektirdiği şekillerde, durmadan gelişme yolunda olduğunu beyân" ettiği hatırlatılıyor ve İnönü'nün, hem Cumhurbaşkanı, hem de CHP Değişmez Genel Başkanı olduğuna dikkat çekilerek ve buradan hareketle, gelişmelerin CHP tarafından da desteklendiği ve CHP'nin de, İnönü ile aynı görüşleri paylaştığı ileri sürülüyordu.

Vatan gazetesi, haberinde şu görüşleri savunuyordu:

"Kaldı ki, CHP'nin tedricî olarak tamâmiyle serbest bir seçime doğru gidişinin ilk emâresi, yukarıdaki tebliğ de değildir. Hatırlardadır ki, son [milletvekili] genel seçim[in]de CHP, birçok seçim bölgelerinde, seçilecek milletvekili sayısından daha

202 **Vatan**, (8.6.1945).

203 **Vatan**, (8.6.1945).

fazla [sayıda] namzet göstermekle,[204] [ikinci] seçicilere [seçmenlere] bir dereceye kadar tercih hakkı da vermişti.

Bu seferki karar, tamâmiyle serbest seçime doğru, arada bir merhaleyi dahi atlayarak gidişin bir işâretidir. Zirâ, parti [CHP], bir taraftan namzetlerini gösterebilir ve bir taraftan da isteyenleri müstakil namzetliğe dâvet edebilirdi. Fakat o takdirde yine partice [CHP tarafından] gösterilen namzetlerin seçileceğine şüphe edilemezdi.

Halbuki parti [CHP], hiçbir namzet göstermemekle, ikinci seçicilere [seçmenlere] geniş bir tercih alanı bırakmaktadır. Bu sûretle, gerek CHP'ye mensup olanlar ve gerek olmayanlar, kendiliklerinden namzetliklerini koyacaklardır. Ancak CHP, kendi mensupları arasından [hiç]kimseyi terviç etmeyerek, bunları da doğrudan doğruya namzetlikte serbest bırakmış olmaktadır.

Seçim işindeki bu yenilik ve seçimde gösterilecek olgunluk derecesi, tedricî olarak, bu yeniiikierin [1947 yılında yapılması beklenen milletvekili] genel seçim[in] de tatbikine ve belki de bir dereceli seçim usûlüne doğru gidişin bir başlangıcı olacaktır."

Vatan gazetesinin bu değişik beklentiler ve yorumlarla karışık haberinde, kanımca üzerinde durulmayı gerektiren birkaç nokta vardır. Birincisi, *Vatan* gazetesi de, "ikinci parti"nin kurulmasına karşı CHP'nin olumlu bir tutum alacağı kanısındaydı. İkincisi, gelişmeler, gazeteye göre, tek-partili rejimi sona erdirmeye doğru evriliyordu. Üçüncüsü, tek dereceli bir seçim sistemi beklentisi gündeme gelmişti. Ancak, bu türden bir gelişme henüz kesinlik kazanmamıştı. Bir başka önemli nokta da, ikinci seçmenlerin, milletvekili ara seçiminde, müstakbel adaylar arasında, parti karârı olmaksızın, serbestçe oy kullanabilecekleri yolundaki ümit ve beklentiydi.

Bütün bu gelişmelerin resmî açıklamasını ve değerlendirmesini ise, tabiî ki, *Ulus* gazetesi yapıyordu. Mümtaz Fâik Fenik, şunları yazıyordu:

—"Bu, halkçı idârenin yüksek ve ileri tekâmüllerinin uygulanması yolunda önemli bir adımdır ve üçüncü merhaiedir. Hatırlardadır ki, bundan evvelki [1939 yılında yapılan milletvekili] genel seçim[in]de, CHP, birçok yerlerde adaylarını kat'i olarak kendi[si] tesbit etmemiş [ve] bu işi seçmeniere bırakmıştı.[205] Böylece halkın

204 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 285-297.

205 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 30-40 ve (Cilt: 2), s. 285-297.

adayları, [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin de adayları olmuş ve seçim, bu güzel halkçı hava içinde yapılmıştır.

Bu denemenin iyi netice ve tesirlerini gören parti [CHP], son [1943 yılında yapılan milletvekili] genel seçim[in]de, birçok yerlerde, seçilecek [milletvekili] miktâr[ın]dan çok daha fazla [sayıda] aday göstermiş ve ikinci seçmenler, oylarını büyük bir serbestlik içinde kullanarak, bunlar arasından istediklerini (...) seçmişlerdir. Bu, halk idâresinin daha çok tekâmülünü göstermek bakımından, ikinci büyük merhaledir.

Şimdi ise, altı açık milletvekilliği için seçmenler tamâmiyle serbest bırakılmaktadır. Bu [da], üçüncü merhaledir.

Gerçi CHP, milletin içinden doğan ve tamâmen bu milleti temsil eden yüksek bir varlıktır. Fakat herşeye rağmen, her memleketin her partisinde olduğu gibi, burada da bir parti disiplini bulunduğunu ve evvelce adayların bu disipline uyularak tesbit edilmekte ve seçilmekte olduğunu unutmamak gerektir.

CHP, şimdi açık altı milletvekilliği için, her isteyenin mevcut kânun çerçevesi içinde adaylığını serbestçe koyabilmesini ve seçmenlerin dilediklerine serbestçe oy verebilmelerini temin ederek, parti tahditlerinin dışında ve memleket ölçüsünde büyük ödevlerinden birini daha başarmakta ve isminin delâlet ettiği geniş mânâyı gönüllere daha çok sindirmektedir."[206]

Mümtaz Fâik Fenik, söz konusu yazısında, İnönü'nün 1939 yılının Mart ayında yaptığı İstanbul Üniversitesi konuşmasına[207] ve 1943 yılında yaptığı başka bâzı konuşmalara dikkat çekerek, "demokrasi idâresi"ne işâret eden bu konuşmalarda da değinildiği gibi, artık "bu zamanlar"ın geldiğini "ve nihâyet (...) demokrasi yolunda daha geniş imkânları tatbik[in] mümkün" olduğunu belirtiyordu. Ancak Fenik, yazısında, şu cümleyi yazmaktan da kendisini alamamıştı: "Demokrasi, bizde bir harbin getirdiği bir ithâlât malı değildir."

Bu resmî açıklamanın da üzerinde durmak gerekir. Dikkat edilmesi gereken ilk önemli nokta, bütün bu gelişmelerin dönüm noktalarının sâdece Millî Şef döneminde bulunabilecek olmasıdır. Anlaşıldığı kadarı ile, Atatürk döneminde, bu türden bir gelişmeye örnek bulmak mümkün değildi. Yine ilginç bir başka nokta, "demokrasi idâresi" yolundaki tüm gelişmelerin, İnönü'nün İstanbul

206 Mümtaz Fâik Fenik, "Halkçı İdârenin Fazileti", **Ulus**, (8.6.1945).

207 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 23-30.

Üniversitesi konuşması ile başlayıp, son 19 Mayıs konuşması ile önemli bir merhaleye ulaşmış olmasıydı. Diğer yandan, Müstakil Grubun bu aşamalardan biri olarak sıralanmayışı da dikkati çekiyordu. Dikkat çekici bir ifâde de, milletvekili ara seçiminde CHP'li ikinci seçmenlerin, gerçekten de serbestçe oy kullanabilecekleri yönündeki beklentileri haklı çıkaran satırlardı.

Mümtaz Fâik Fenik, yazısında, İnönü'nün Millî Şef dönemindeki konuşmalarını ve seçimlerdeki tutumunu yeniden değerlendirmeye tâbi tutuyor ve geçmişteki bütün bu gelişmeleri, o dönemde yapılmış değerlendirmelerden tamâmen farklı bir şekilde yorumluyordu. Hatırlanacağı gibi, Millî Şef döneminde yapılan değerlendirmeler bu yönde değildi. Şimdi artık farklı bir dönemde, bütün târih âdetâ yeniden değerlendiriliyor ve âdetâ yeniden yorumlanıyordu. CHP'nin tek-parti döneminde vesâyetçi bir siyâsî parti olduğu yolundaki görüşün temelleri, görüldüğü gibi, tam bu sırada ve resmî açıklamalar ile atılmaya başlamıştı bile...

Diğer yandan, Ziyâ Tevfik Ebuzziyâ da, bir yazısında, gerek "ikinci parti"nin kurulma sürecine, gerekse "serbest"seçim"e ilişkin görüşlerini ortaya koyuyordu:

> "İkinci bir parti kurulacağı hakkında çıkan rivâyet etrâfında gazeteler tefsirlerine devâm ettikleri hâlde, bu yolda henüz müsbet hiçbir teşebbüste bulunulmuş değildir. Ancak muhakkak olan, ikinci bir partinin lüzûmu hakkında beliren kat'i kanaattir.
>
> İkinci bir partinin vücûdundan beklenen fayda, devlet işlerinin murâkabesini temin edecek bir varlığın bulunmasından ibârettir. (...) Cumhuriyet Halk Partisi, bu lüzûmu evvelden tasvip etmiş ve bu vazifeyi Parti [CHP] Müstakil Grubu'na bırakmış bulunuyordu. Fakat bu Grup [CHP Müstakil Grubu], kurulduğu günden bugüne kadar, kendisinden beklenen murâkabe vazifesini hiçbir zaman görememiştir. [CHP] Müstakil Grup âzâlarının hemen hemen hükûmetin icraatını ciddî bir şekilde tenkit ettiğine şâhit olmadığımız hâlde, [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin milletvekilleri, birçok vaziyetlerde hükûmeti tenkide mecbur kalmışlardır. (...)
>
> Şu hâlde, devlet işlerinin murâkabesi vazifesini üzerine alacak bir teşekkülün, [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin milletvekillerinden bir kısmının tefriki ile elde edilemeyeceği artık anlaşılmıştır. Bu hakikati kabûl ettikten sonra, bu partinin [ikinci partinin], doğrudan doğruya dışarıdan, usûl ve nizam dâhilinde vücûd bulmasını [ve] sonra da seçimlere iştirâk ederek, Meclise girmesini beklemek lâzımdır. (...)

Serbest [Cumhuriyet] Fırka[sı]'nın tecrübesinin acı neticesi,[208] bu şekilde bir teşebbüsü gerçekleştiren en büyük âmildir.

Gerek [Cumhuriyet] Halk Partisi üyesi bâzı milletvekillerinin, gerek parti dışında bulunan bâzı zevâtın hükümet icraatını şiddetle tenkit ettikleri hâlde, bir [muhalefet] parti[si] kurarak Mecliste yer almaya teşebbüs etmelerini, bu yüzden tabiî görmek lâzımdır. Bu vaziyeti göz önüne aldığını zannettiğimiz hükümet, arzu edilen bu yeni [ikinci] partinin teşekkülüne imkân vermek için yine ilk adımı bizzat atmıştır. (...)

Milletvekili olmak vasfını hâiz her vatandaş, bu münhâllere namzetliğini koymakta serbesttir. Her ne kadar bunlar [seçilecek müstakbel milletvekilleri], [Cumhuriyet] Halk Partisi mensupları ikinci seçicileri [seçmenleri] tarafından intihâp edilecekler ise de, parti [CHP], [ikinci seçmenlerin] hiçbir tesir altında kalmadan reylerini kullanmalarını samimî olarak arz etmektedir.

Altı münhâl milletvekilliği için yapılacak bu ilk tecrübe, bundan sonra tutulacak yol için de bir fikir verecektir. Bu arada, bir [ikinci] parti teşkili için mürâcaat vûkû bulur ve [ikinci] parti kurulursa, pekâlâ Meclis fesh edilerek, seçimler yenilenebilir.

Böyle bir vaziyet tahakkuk ederse, yapılacak en iyi şey, bâzı vilâyetlerde, bugüne kadar olduğu gibi, yalnız [Cumhuriyet] Halk Partisi namzetlerini göstermek, bâzı yerlerde ise ya tamâmen veyâ kısmen serbest namzetlik bırakmak olacaktır. Ancak böyle bir usûl ile, senelerden beri tatbik edilen ve bir nevi tâyini andıran şekilden, serbest ve geçiş, tek bir sıçrama ile olmaz. Bu sâyede de nâhoş hâdiselerin önü alınmış olur.

Zirâ, ikinci bir seçim boğazlaşmasına, hattâ bir ikinci Serbest [Cumhuriyet] Fırka[sı] tecrübesine yer verecek isek, bütün lüzûmuna rağmen, bu partinin [ikinci partinin] kurulmaması daha hayırlı olur. Türk demokrasi rejimini daha ileri bir dereceye vardırmak gâyesi ile atılan bu adımın başarı ile neticelenmesi için, (...) itidâl ve temkinimizi muhafaza etmemiz kâfidir."[209]

Tasvir gazetesinde ortaya konulan bu görüşlerin, diğer gazetelerde yayınlanan makâlelerde beliren yorumlarla bağdaştığı pek de söylenemezdi. Aksine, bu kez "ikinci parti", sâdece hükûmetin denetimi amacı ile temellendiriliyor ve CHP Müstakil Grubu'nun bu işlevi yerine getiremediği itirâf edildikten sonra da, yeniden siyâsî târihe ve siyâsî geçmişin tecrübelerine bir göz atılarak, SCF'nin simgelediği kötü örnek hatırlatılıyordu. Beklenen, muhalif millet-

208 SCF konusunda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **BİSCF.**

209 **Ziyâ Tevfik Ebüzziyâ, "İkinci Partiye Doğru İlk Adım", Tasvir,** (8.6.1945); **AT,** Sayı: 139, (Haziran 1945).

vekillerinin, dışarıdan da destek alarak, "ikinci parti"yi kurmalarıydı. Hattâ hükûmet de, bu konuda üzerine düşen görevleri yerine getiriyordu.

Diğer yandan, yazıda yer alan ve CHP'li ikinci seçmenlerin, milletvekili ara seçiminde, oylarını diledikleri gibi ve serbestçe kullanabilecekleri yönündeki beklenti de, dikkati çekiyordu. Milletvekili ara seçiminden sonra da, eğer "ikinci parti" kurulursa, bu takdirde mevcut TBMM'nin feshedilerek, yeni seçimlere gidilmesi de mümkündü.

Ancak, bu ilk seçim, pek çok gazetede vurgulanan özlemin aksine, ancak bir geçiş dönemi seçimi olabilirdi. Söz gelimi, CHP, bir yandan, eskiden olduğu gibi, yine arzu ettiği sayıdaki bâzı illerde, kendi resmî adaylarını gösterirken, diğer yandan da, yine arzu ettiği sayıdaki bâzı illerde de, kendi resmî adaylarının yanı sıra, "ikinci parti"nin adayları ile bağımsız adaylara yer verebilirdi. Bu türden bir gelişme, *Tasvir* gazetesine göre, herhâlde "itidâl ve temkin"i temsil ediyordu. Aksi hâlde, geçmişte olduğu gibi, yine "nâhoş hâdiseler" olabilirdi. Ama bu tür gelişmelerin hiç olmaması "daha hayırlı"ydı.

Nâdir Nâdi de, son zamanlarda görülen hızlı siyâsî gelişmeleri, tıpkı *Tasvir* gazetesi gibi, ihtiyatla izlemeyi tercih eder bir izlenim veriyordu:

> "Türk demokrasisinin yirmibeş yıllık gelişme seyrini izâha çalışırken, bir noktayı göz önünde tutmak lâzımdır: Bizde muhalefet, bir murâkabe unsuru olarak yaşamayı denememiş, dâimâ reaksiyoner bir çehre ile, inkılâba karşı cephe almış, sırf o günkü hükûmetten memnun kalmayanlara dayanarak, iktidar yerini ele geçirmek istemiştir. (...) Ancak, kurulacak partilerin, millî bünyemize uygun olması[na] ve reel ihtiyaçlara cevap vermesi gerektiğine dikkat [edilmelidir].
>
> [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin Altı Oku'nu teşkil eden Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik [ve] Devrimcilik prensipleri, Anayasamızda [da] yer almıştır. Demek oluyor ki, bu prensiplerden bir tânesini tanımayan bir partiye Türkiye'de yer yoktur. Bunların hepsini tanımakla berâber, ya içlerinden bir kısmına programında daha fazla yer veren yâhut da ayrıca başka (...) prensipler güdeceğini söyleyen teşekküllere, parti kurmak ve çalışmak imkânı her zaman sağlanabilir. Böylece, Türk demokrasisi de, kimseninkine benzemeyen, kendi özel kadrosu içinde gelişip serpilir."[210]

210 Nâdir Nâdi, "Türk Halkçılığında Gelişme Yolu", **Cumhuriyet**, (9.6.1945). Ayrıca bkz. Gürkan, **age**, s. 156.

Nâdi'nin yazısı da, aslında bir tür ihtiyat öneriyordu. Yazıda, Atatürk ve İnönü isimleri, ard arda ve dikkati çekecek bir şekilde, demokratik sistemin gelişmesinde rol oynayan kişiler olarak zikrediliyordu. Bu, muhtemelen yeni gelişmeleri sâdece Millî Şef'e bağlayan resmî eğilime açık bir tepkiydi. Diğer yandan, yazıda, muhalefetin iktidar partisinin ve tek-partili rejimin resmî ilke ve ideolojisinden ayrı bir düşünce ve görüşe sâhip olamayacağı açıkça vurgulanıyor ve bu takdirde muhalefete ve "ikinci parti"ye hayat hakkı tanınmayacağına işâret ediliyordu. Bu, bir anlamda *Tan* gazetesine de açık bir yanıttı. Nitekim, geçmiş siyâsî tecrübelerde de, muhalefet, bir türlü yalnızca denetim aracı olmayı kabüllenememiş, iktidar olmak istemiş ve bu nedenle de ortadan kalkmış ya da kaldırılmıştı. Nâdi'nin çizdiği çerçeve içinde ise, muhalefete her zaman yer vardı. Üstelik bu şekilde, "Türk demokrasisi, kimseninkine benzemeyen, kendi özel kadrosu içinde gelişip, serpi"lecekti. Hatırlanacağı gibi, Nâdi'nin bu beklentisi ya da öngörüsü yeni değildi. "Türk demokrasisi"nin kendisine özgü niteliğini, Nâdi, daha önceki bir yazısında da vurgulamıştı. Yeni rejim, tıpkı eskisi gibi, kendi özelliklerine uygun bir şekil alacaktı.

Etem İzzet Benice de, bir Kemâlist olarak, yeni gelişmeler karşısındaki hayretini gizlemeden, şu yorumda bulunuyordu:

> "Biz şahsen bu yeni tutumun inceliğini ve metodunu kavrayamamış bulunuyoruz. Türkiye'de hakikat hâlde bir Kemâlist demokrasi rejimi ve bu rejimi tutmakla [ve] yaymakla (...) mükellef bir Cumhuriyet Halk Partisi var. Ve bütün kânunlarımız, usüllerimiz, tutumlarımız, tefekkür ve basın âlemimiz, bu partinin prensiplerine göre ayarlanmıştır.
>
> O hâlde, bu bir gerçektir. Bu reel durumda bir değişiklik yapmak için ortada bir sebep ve müessir olmak gerek... Bu sebep ve müessir ise, ancak iktidar ve nüfuz ifâdesini duyuran bir yeni varlığın veyâ tefekkür silsilesinin mevcut olmasına [veyâ] ortaya çıkmasına bağlıdır. Böyle bir durum, böyle bir sebep ve böyle bir tesir var mı?
>
> Bizce günün içinde bu vasıfta, Cumhuriyet Halk Partisi'nin karşısına çıkmış, Cumhuriyet Halk Partisi'ni fedâkârlıklara veyâ tâdillere mecbur bulunmaya sevk eyleyecek, henüz ne hakikî ve ciddî bir teşekkül, ne de kendisini basın ve yayın yolu ile ortaya atmış bir tefekkür sistemi ve husûsîyeti yoktur [vardır]. (...)
>
> Bize göre, yâni Kemâlistlere göre,
>
> 1) Türkiye'de en hâlls ve en ileri Türk demokrasisi vardır.

2) Kemâlist Anayasa, her türlü hürriyet, ferdî ve millî kontrol ve âzamî hürriyet hakkını sağlamıştır.

3) Anayasadaki hak ve hürriyetleri tahdit eden ve bizim de çoğuna şahsen taraftar olmadığımız ve Anayasa hükümlerine zıt gördüğümüz tâli kânunlar veyâ idârî tedbirler, ancak bu memleketin geçirmeye muhtaç bulunduğu bir zaman mesâfesinin ve içinde bulunduğumuz harb zarûretlerinin, olağanüstü durumun tabiî icâblarıdır ve hiç şüphe yok ki, zamanla dünyânın normale gidişi ile ayıklanacak müteferrî ve geçici darlıklardır.

4) Kemâlist demokrasi, aslında parti kurmak isteyenlere müsâittir.

İsteyen vatandaş, istidâsına, bu devletin kuruluş bünyesinin temeli olan Altı Umde'ye muhalif olmamak şartı ile, programını ekler ve hükûmete mürâcaat edebilir. (...)

Ne içinde bulunduğumuz ve kendimizi bağladığımız Kemâlist ideolojinin tek mesnedi bulunan Cumhuriyet Halk Partisi'nin bu son hareket tavrı ile bağdaşmış, ne de bizim inan ve tutumumuza, müdâfaa ettiğimiz görüş sistemine muârız olanları, tamâmiyle haksız ve hatâlı düşünür gösterebilmeye muvaffak olmuş bulunuyoruz. (...)

Kemâlist partisi ile Anayasanın aksak işleri düzenlemek yolunda hiçbir takyid ve hürriyet hakkını tahdide müsâit olmadığını ifâdelendirdikten sonra, anlayamadığımız, inceliğini ve metodunu kavrayamadığımız olayı söyleyelim... Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkan Vekili'nin, münhâl milletvekiliiklerine aday (namzet) göstermeyeceğini, [CHP] Genel Başkanlık Divânı adına yayınlamasıdır. Niçin? Eğer her münhâle karşı, üç, beş, hattâ on aday gösterilmiş bulunsaydı veyâ 'partililer arasında namzetliklerini ilân edenlerden beğendiklerine, ikinci seçmenler reylerini serbestçe verebilirler' denseydi, bir anlamazlığa ve anlaşmazlığa uğramayacaktık.

Ve bunu, Kemâlist demokrasinin ikinci seçmenlere en geniş ölçüde takdir payı bırakan bir hareket tavrı olarak kabûl edecek ve alkışlayacaktık. Fakat şimdi, milletvekilini seçecek olan ikinci seçmenlerin hepsi, Cumhuriyet Halk Partisi'ndendir. Halbuki namzetliklerini koyacak olanların hepsinin Cumhuriyet Halk Partisi'nden olup olmayacakları [ise], belli değil... [Zâten] olması da istenmez... İkinci seçmen, eğer partisine ve partililiye inanmış bir vatandaşsa, hiç şüphe yok ki, kendi vicdânının sesi ve disiplini ile, parti dışındaki bir namzede, liyâkat ve kâbiliyeti, şahsiyet ve meziyeti ne olursa olsun, rey vermeye eli varmayacaktır.

Bu takdirde [de], bize muârız olanların veyâ bizim muârız bulunduklarımızın, serbest seçimden kasd ettikleri netice hâsıl olamayacaktır. Bu bakımdan partinin bu tarzda aday göstermemiş bulunmasının amelî bir kıymeti olmayacaktır. Eğer parti, bu hareket tavrı ile, bizim kavrayamadığımız yeni bir politik deneme yapıyor-

sa, zâten akıl erdirmeye çalışmamız beyhûdedir. Fakat, hareket tavrında, muârızlarına hak teslim eden bir görüş varsa veyâ demokrasi sisteminde bir başka tipe doğru gidilmek isteniyorsa, o vakit de hakikî yol, bu olamaz.

[Bu takdirde] Genel Kongre [Kurultay] toplanır. Parti tüzüğünde [nizamnâmesinde] ve kânunlarda, bir başka demokrasi tipine geçilmek isteniyorsa ve ona göre tâdile muhtaç maddeler varsa, bu tâdil teklifleri kongrenin [kurultayın] tartışmasına arz edilir ve kongreden [kurultaydan] çıkacak karâra ve alınacak neticeye göre, kânunlaşmak ihtiyâcında bulunan kararlar kânunlaşır veyâ yine tek-parti esâsına göre yâhut da muhtelif partiler esâsına göre serbest ve umûmî [milletvekili] seçim[in]e gidilir ve ancak o vakit serbest seçim, bir amelî kıymet ifâde eder ve seçim o şartlara göre hazırlanır.

Ortada ve Cumhuriyet Halk Partisi karşısında bir yeni parti mevcut olmadığına, ikinci seçmenler, siyâsî terbiyeleri gereğince, mânen bir partili arkadaşlarına oy vermek mevkiinde bulunmaları lâzım olduğuna ve biz, hâlis Kemâlizm ana sistemi ile, millî bir demokrasi ideolojisinin sâhibi bulunduğumuz iddiâsında olduğumuza göre, ikinci seçmenlere, parti adına bir yerine pek çok aday göstermeyi veyâ sâdece partililer arasında seçimi serbest bırakmayı yerinde bulurduk.

Fakat, hiç [aday] göstermemeyi ve partililere münhasır bir tahdid yapmamayı, âdetâ, kimsenin gücüne gitmesin [ama], 'Memlekette hakikî demokrat yok', 'Tekpartili demokrasi olmaz' [ve] 'Hürriyet istiyoruz' diye söylenenler karşısında, bir nevi 'tâviz' veyâ 'hak teslimi' gibi bir hareket hâlinde mütâlaa ediyoruz veyâ bu meselelerdeki inceliklere akıl erdirmek kâbiliyet ve izânından şahsen mahrum bulunuyoruz.

Bizim için ve günün içindeki Kemâlist ideoloji ve onun yalnız Cumhuriyet Halk Partisi'nin hâkimiyetine ve ekseriyetine dayanan bir tutum vardır yâhut da Batı Demokrasyalarını aynen adapte ve tatbik etmek... Eğer ikinciye gidilecekse, bunun fayda ve lüzûmuna inananlar, hâkim ve gâlip fikri temsil ediyorlarsa, o vakit onun tatbikâtındaki bütün icâblarını bir arada tatbik etmek gerektir. İkisinin ortasında tutum, ne birinin daha semizlemesine ve kuvvetlenmesine, ne öbürünün gelmesine ve tutunmasına imkân vermez [verir]. Sâdece teşettüt ve tereddüde hizmet eder."[211]

Etem İzzet Benice'nin yazısı üzerinde kanımca önemle durulmalıdır. Çünkü, bu yazı, yeni siyâsî gelişmeler ve kararlar karşısında, CHP içinde oluşan şaşkınlığı ve hoşnutsuzluğu gösteren ilk

211 Etem İzzet Benice, "Serbest Seçim Karşısında", **Son Telgraf**, (9.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945). Ayrıca bkz. Gürkan, **age**, s. 158 ve 173.

yazıdır. Kanımca, Benice, tek-partili rejimi ve Kemâlist ideolojiyi tutarlı bir şekilde savunuyor ve haklı olarak, bütün bunların yeni gelişmelerle nasıl telif edilebileceğini soruyordu. Bu soru, son derece yumuşak ve alttan alan bir üslûp içinde sorulmuştu. Benice'ye göre, ortada bir rejim sorunu olamazdı. Çünkü, tek-partili Kemâlist rejim, özünde zâten demokratik bir sistem oluşturmuştu. Ayrıntıda görülebilecek istisnâlar da kolayca ortadan kaldırılabilirdi. Benice'nin kanımca yine haklı olarak üzerinde durduğu ikinci nokta, bütün bu gelişmelerin, CHP içinde Şef sistemi ve geleneğine uygun bir şekilde cereyân ediyor olmasıydı. Oysa, Benice'ye göre, eğer bütün bunlara gerek görülüyorsa, bunun gerçek karar yeri, CHP Kurultayı olmalıydı.

Ancak Benice'nin çelişkiye düştüğü ya da tutarsız olduğu nokta da tam burada yer alıyordu. Çünkü, bizzat kendisinin de savunduğu tek-partili rejim, her türlü dönüşüm karârını da, tabiî ki, Şeflik sistemi ve geleneği içinde verecekti. Yöntem açısından bir başka seçenek yoktu ve olamazdı da... Benice'nin göremediği ya da gözden kaçırdığı nokta buydu. Tek-partili bir rejim, diktatörlük koşulları altında, kendi içindeki siyâsî dönüşümü, hattâ o dönüşüm bizzat kendisini inkâr eden ve bir partiler rejimine doğru bir dönüşüm dahi olsa, ancak ve ancak kendi siyâsî geleneklerine ve iç siyâsî karar alma mekanizmalarına göre gerçekleştirebilirdi. Zâten paradoks da tam bu noktadaydı. Tek-partili bir diktatörlük, diktatörlüğe dayalı karar alma mekanizmaları içinde kendisini dönüştürme yolundaydı. Ancak, zâten bu dönüşümü sağlayacak başkaca bir siyâsî mekanizma da yoktu.

Benice'nin kanımca haklı olduğu bir başka önemli nokta da, milletvekili ara seçiminde, ikinci seçmenlerin, zorunlu olarak CHP'li adaylar arasında bir seçme yapmaları gerektiğine ilişkin hatırlatmasıydı. Aksi hâlde, Benice'nin de haklı olarak vurguladığı gibi, ortada ne parti anlayışı, ne de disiplini kalırdı. Bu şartlar altında da bu seçimden beklenen serbestlik ancak kâğıt üzerinde kalmaya mahkûmdu. Benice, son olarak, tutulacak yol konusunda partiyi ve yöneticileri uyarıyor ve ne yöne sapılırsa sapılsın, tercih edilen yönün "icâb"larına uyulmasını istiyordu. Aksi hâlde, iki arada bir derede kalınacak ve karışıklıktan başka bir gelişmeye yer verilemeyecekti.

CHP milletvekili Âsım Us ise, Etem İzzet Benice'nin aksine, CHP'nin son karârını destekliyor ve şu değerlendirmelerde ve öngörülerde bulunuyordu:

> "[Bu] seçim, memleketimizin siyâsî hayâtında ilk defâ olarak bir serbestlik tecrübesi olacaktır. Cumhuriyet Halk Partisi, (...) aday göstermemekle, bu defâki seçimi tamâmiyle serbest bir mücâdele konusu yapmış oluyor. Partiye bağlı olan ve olmayan bütün vatandaşlar, bu seçim mücâdelesine iştirâk edebileceklerdir. İkinci seçmenler de, gerek partili olan ve gerek[se] parti dışında bulunan her adaya oy vermekte serbest olacaklardır.
>
> [Cumhuriyet] Halk Partisi, bu tarz hareketi ile, yalnız seçim sahasını serbest mücâdeleye açmış olmakla kalmıyor, [ama] aynı zamanda kendisine rakip olabilecek fikir ve siyâset cereyânlarına da serbestlik vermiş oluyor. Eğer Cumhuriyet Halk Partisi dışında ikinci bir rakip parti kurmak isteyenler varsa, bunlar da, [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nde kendilerini temsil edecek adaylar gösterebilirler.
>
> Şimdiki hâlde bağımsız olarak Meclise [TBMM'ye] girecek olan bu temsilciler, ileride yeni bir partinin üyeleri hâline gelebilirler. Cumhuriyet Halk Partisi'nin, kendi eli ile, kendisine rakip olacak ikinci bir parti yapamayacağı, Atatürk'ün hayâtındaki Fethi [Okyar] Partisi [SCF] tecrübesi ile anlaşılmıştır.
>
> Şimdi, seçim sahasında, bir kısım milletvekilliklerine aday göstermemek sûreti ile, serbest mücâdele yolunu açarak, aynı maksadı kolaylaştırmak tecrübesine başlanmıştır. Bu tecrübenin tatbikatta vereceği neticelerden, ileride yapılacak [1947 yılında yapılması gereken milletvekili] genel seçimler[in]de istifâde edilecektir.
>
> Bununla berâber, Cumhuriyet Halk Partisi'nden oldukları hâlde, herhangi bir sebeple, parti [CHP] tarafından seçimlerde aday gösterilmeyen arkadaşlarımız da vardır. Genel Başkanlık Divânı'nın son karârı, bu vaziyette bulunanlar için de aday olmak fırsatı[nı] vermektedir.
>
> Bugün ortada Cumhuriyet Halk Partisi'nden ayrı olarak, teşekkül hâlinde ikinci bir partinin bulunmaması, bu defâ yapılacak seçimlerin mücâdelesiz geçmesini icâb ettirmez. Yalnız bu defâki mücâdele, partiler arasında değil, şahıslar arasında olacaktır. Fakat bu mücâdeleler, ileride teşekkül istidâdında olan yeni parti hareketleri hakkında teşhis koymaya hizmet edecektir."[212]

Âsım Us'un yazısını, Etem İzzet Benice'nin temsil ettiğinin aksine, CHP içinde yeni gelişmelere taraftar olanların görüşleri olarak kabûl etmek, kanımca yanlış olmaz. Âsım Us, söz konusu makâ-

212 Âsım Us, "Bir Serbest Seçim Tecrübesi", **Vakit**, (9.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945). Ayrıca bkz. Gürkan, **age**, s. 151-152.

lesinde, birkaç önemli noktaya değiniyordu. Birincisi, bu seçimde herkes aday olabilecekti. İkincisi, ikinci seçmenler, diledikleri adaya oy vermekte serbesttiler. Üçüncü bir nokta, bu sûretle CHP dışındaki bir oluşumun da yolu açılmış oluyordu. Âsım Us'un makâlesinden alınan izlenime göre, belki de CHP içinde oluşan muhalefetin tek başına yeni bir oluşum sağlamakta, "ikinci parti"yi kurmakta yetersiz kaldığı düşünülmüş ve bu eksikliği gidermek amacı ile, bu seçim vesile edilerek, TBMM'de muhalefete katılmak üzere yeni üyelerin yer alması plânlanmıştı. Bu şekilde, yeni üyeler sâyesinde, yeni bir oluşumun yolu da açılabilecekti.

Us da, yazısında, siyâsî geçmişe bakıyor ve geçmiş siyâsî tecrübelerin ışığında, Atatürk döneminde, CHP'nin içinden koparak kurulan SCF'nin hâfızalarda yer etmiş olumsuz örneğine işâret ediyordu. Bu tecrübe olumsuz sonuçlanmıştı ve yeniden aynı şekilde bir gelişme olması istenmiyordu.

Yazının ilginç bir özelliği de, hâlen CHP üyesi oldukları hâlde, "herhangi bir sebeple" milletvekili adayı olamamış siyâsî kişiliklere yönelik bir çağrıya yer vermesiydi. Us, belki de bu imâsı ile, doğrudan doğruya Dışişleri eski Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile İçişleri eski Bakanı Şükrü Kaya gibi, Atatürk döneminin önde gelen, fakat Millî Şef döneminde siyâsî kariyerlerine son verilmiş bâzı siyâsî kişilikleri söz konusu ediyordu.[213] Âsım Us'un işâret ettiği bir nokta da, bu defâ, partilerin değil, fakat kişilerin mücâdelesine yer verileceğiydi. Ancak Us, yazısının son cümlesi ile, bu alanda görülecek hareketliliğin, söz konusu muhtemel siyâsî oluşumun niteliği konusunda da, yönetimce konulacak teşhise yardımcı olacağını vurguluyordu.

Ekrem Uşaklıgil ise, "ikinci partinin kurulacağı rivâyetlerinin kaynağını bulmaya" çalışıyor, bu nedeni "kendi yurdumuz"da arıyor ve buluyordu da...[214] Uşaklıgil'in yazısında belirttiğine göre, bu rivâyetlerin nedeni şuydu:

> "Güvenoyu verenler arasında da, bâzı tenkit sonlarında alkış sesinin yükseldiği zehâbının doğmuş bulunması... (...) Bu demektir ki, bâzı milletvekilleri, hükûmetin

213 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 23-228.

214 Ekrem Uşaklıgil, "İkinci Bir Parti Yapılabilir mi?", **Son Posta**, (9.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945). Ayrıca bkz. Gürkan, **age**, s. 159.

icraatından tam bir memnunluk duymadıkları hâlde, parti disiplinine sâdık kalarak, muhtelif yurt ve şahsî fikirlerinin tesiri altında hareket etmiş olabilirler.

Bu müşahade, hükümetin faaliyetinden çıkan neticelere tam bir güven beslemeyenlerin, o neticeleri iyileştirmek maksadı ile, bir grup hâlinde serbest hareket etmelerinin, yurda ve partiye [CHP'ye] daha faydalı olacağı düşüncesini doğurmuş [ve] bu düşünceden de, ikinci bir partinin kurulacağı, kurulmasının iyi karşılanacağı söylentilerine yol açmıştır. Meselenin esâsı da budur. Bu esâsın ise, bir ikinci partiyi kurmaya yetişmeyeceği şüphesizdir. (...) İkinci bir partinin doğması için, yalnız ihtiyaç yetişmez, bir de imkânın bulunması lâzımdır. (...)

Müteşebbisin (...) hâiz olması icâb eden çeşitli vasıflarından başlayarak, 1908 inkılâbından beri gördüğü tecrübelerden ders alan halkın ruh hâletine ve kânunlar ile usûllerde müsaadeye, herşeyin üzerinde de güvene kadar her sahada imkân... Bu imkân yoktur. Şu hâlde, lüzûmu yâhut lüzumsuzluğu ve şartları ayrıca münâkaşa götürür bir mevzu olan ikinci bir partiyi kurmak, bir zarûret olsa dahi, bu zarûretin icâbı yerine getirilemez. İkinci bir parti de, bu şartlar altında yapılamaz. Yapılırsa, yapmacık olur."

Uşaklıgil de, yazısında, "ikinci parti" için ortamı uygun görmediğini ve bu tür bir girişime imkân olmadığını hatırlatıyor, aksi hâlde oluşumun suni kalacağını vurguluyordu. Yazıda, "güven" unsuruna işâret edilmesi ise anlamlıydı.

CHP milletvekili Necmettin Sadak da yeni girişimi destekliyordu:

"Bizce partiler demokrasiyi yapmaz, demokrasinin ilerleyişi partileri doğurur. (...) Yakında seçilecek birkaç milletvekilliği için C[umhuriyet] H[alk] Partisi'nin namzet göstermemesini, ilerisi için en yerinde bir deneme sayıyoruz. Bu deneme küçük ölçüdedir ve kısmîdir, çünkü seçilecek milletvekillerinin sayısı azdır ve onları seçecek olan ikinci seçiciler [seçmenler] yine parti [CHP] mensuplarıdır.

Fakat, bunlara birçok namzetler arasından, istediklerini seçmek hakkının verilmesi dahi, şahsî kâbiliyet ölçüsü olarak bâzı serbest insanların, hattâ zümre ve cereyanların belirmesine meydan verecektir. Bu bakımdan deneme, çok faydalı [ve] ileride alınacak daha geniş kararlar üzerinde tesirli olacaktır.

Atılan bu ilk adım, memleket içindeki genişliği ve tesirlerinden ziyâde, yeni ve ileri bir zihniyetin gösterisi olmak bakımından ehemmiyetlidir. Türkiye'de, büyük Batı demokrasilerinin örneği, daha doğrusu esasları üzerinde gelişecek olan demokrasi idâresi, herşeyden önce milletin kendi irâdesini kullanma tarzından, yâni seçim şeklinden başlamak gerektir.

Bütün yapı, partileri ve hürriyetleri ile, ancak böyle sağlam bir temele dayanırsa sürekli olur. Başka türlü zorâkidir ve birçok denemelerle anlaşılmıştır ki, yaşayamaz. Bugün birkaç milletvekilinin, yine parti [CHP] tarafından serbest seçilmesi ile atılan bu adım, yarın daha fazla genişler ve nihâyet tek dereceli seçime kadar varır."[215]

Sadak da, CHP içinde yeni gelişmeleri benimseyen bir kişi olarak, söz konusu yazısında, partinin karârını destekliyor ve ikinci seçmenlerin bu kez diledikleri adayı tercih edebileceklerini haber veriyordu. Tüm bunlar, geleceğe ilişkin "yeni ve ileri bir zihniyetin gösterisi"ydi. Bu gelişme, nihâyet tek dereceli bir seçim ile sonuçlanabilirdi. Sadak, yazısında, geçmişteki suni siyâsî tecrübelerin olumsuz örneklerini de hatırlatıyordu. Burada da hiç kuşkusuz SCF tecrübesi kastediliyordu.

M. Tuncer ise, CHP Umûmî İdâre Heyeti'nde kısa bir süre önce meydana gelen değişiklikleri, yeni siyâsî gelişmelere bağlıyordu.[216] Tuncer'in söz konusu yazısında ortaya koyduğu ve yeni gelişmeler konusundaki yorumları ise şöyleydi:

"Bilindiği gibi, ikinci seçiciler [seçmenler], parti [CHP] adına adaylığı (namzetliği) konulmuş kimselerdir. Şimdiye kadar milletvekili adayları, parti [CHP] tarafından gösteriliyor ve ikinci seçiciler [seçmenler] tarafından seçiliyorlardı. Bunun seçim serbestliğini sağlayan bir sistem olduğu iddiâ edilemez. Zamânın icâbları sıkı bir birliği zarûrî kıldığı müddetçe, bu sistem, bütün aksaklıklarına rağmen, kendisinden beklenebilecek faydayı verdi ve parti disiplinine bağlı Meclisierin kurulmasına yaradı.

Bu disiplinin ve tek görüşlülüğün artık fayda vermediği, [hattâ] bunun tersine olarak [artık] zararlı olduğu anlaşıldığı içindir ki, parti [CHP], kendi isteği ile üyelerini disiplin kaydı ile bağlamaktan vazgeçmiş ve Mecliste aynı partiye bağlı milletvekillerinin prensip meselelerinde, başka başka görüşlerle birbirlerinden ayrılmaları, hattâ hükümeti şiddetle tenkit etmeleri mümkün olmuştur.

Partinin [CHP'nin] bu defâki parça seçimlerde [milletvekili ara seçiminde] aday göstermemesi, aynı yolda bir adımdır ve ikinci seçicileri [seçmenleri] de parti disiplini bağlarından kurtarmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, bir taraftan umûmî efkârın bir sondajını yapmak, diğer taraftan [da] daha serbest bir seçim rejiminin ilk tecrübesine imkân vermek istenilmektedir.

215 Necmettin Sadak, "Küçük Bir Seçim Denemesi Münâsebeti İle", **Akşam**, (9.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945). Ayrıca bkz. Gürkan, **age**, s. 152.

216 M. Tuncer, "Adaysız Seçim", **Yeni Asır**, (9.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945).

Bu adaysız seçim, bir dereceye kadar, fakat yalnız bir dereceye kadar bunu sağlayabilirse de, bunun için çok az ve dar bir zaman içinde şartların bir arada toplanması gerektir. Birinci şart, merkezin seçimi serbest bırakmak karârına, [CHP] il teşkilâtının ve ikinci seçicilerin [seçmenlerin] uymalarıdır. (...) Parti disiplini kaldırıldığına göre, ikinci seçicilerin [seçmenlerin], kendilerini hiçbir kayıt altında tutmayarak, memlekete en iyi hizmet edebilecek kimseleri seçmeleri, kanaatlerine göre oylarını dağıtabilmeleri icâb eder.

Fakat bundan daha mühim olan ikinci bir şart, her bölgede, hem [Türkiye Büyük] Millet Meclisi'nde karşılaşmış olan birbirlerinden başka, hattâ birbirlerine zıt görüşleri, hem de belki bunlar arasında yer bulmamış olan Meclis dışı görüşleri temsil edebilecek ve halk karşısında müdâfaa edecek kudret ve kâbiliyette adayların ortaya çıkması, geniş bir fikir tartışması yaparak, halkla kaynaşmaları ve böylece ikinci seçicileri [seçmenleri] kendilerine, kendi görüşlerine çekmeye çalışmalarıdır.

Ancak böylece, yâni bu serbest tartışma olduktan sonradır ki, bu seçimlerden bir sondaj neticesi alınabilir. Halkın idârede bir değişiklik isteyip istemediği ve nasıl bir değişiklik istediği, [ancak bu şekilde] anlaşılabilir. Yazık ki, bunun için zaman azdır ve altı seçim bölgesinden her birinde fikir karşılaşmaları olacağı şüphelidir. Şahıs karşılaşmaları ise, ikinci seçicilerin [seçmenlerin] temâyüllerini belirtmek bakımından bile bir mânâ ifâde edemez. (...)

Demokrasinin hakikî icâbları, adaysız seçimle değil, ancak hangi fikre ve hangi prensibe bağlı oldukları ve hizmet edecekleri önceden bilinen adayların karşılaşmaları ile mümkün olur. (...) Bu bakımdan adaysız seçim, ancak tek-parti içinde, bir dereceye kadar parti dışında olanlara seçilme imkânı verirse de, halkın temâyülünü belirtmek bakımından bunun büyük bir önemi yoktur.

Adaysız seçimden sonra, belirgin fikir ve kanaat adaylarını karşılaştıracak bir seçime doğru yönelmek zarûrî olacaktır. Böyle bir seçimin dahi, halk[ın] temâyüllerini hakkı ile belirtmesi, ancak doğrudan doğruya halktan doğmasına, yâni iki dereceli seçim sisteminin bırakılmasına bağlıdır."

Tuncer'in yazısı, kanımca gelişmelere hayli gerçekçi bir şekilde yaklaşıyordu. Öncelikle dönüşümün gerekliliği vurgulanıyor, fakat hemen ardından da dönüşüm için gereken şartların eksik kaldığına dikkat çekiliyordu. Tuncer'e göre, bu bir "sondaj"dı. Ancak ikinci seçmenlerin oylarını ne ölçüde serbest kullanabilecekleri hâlâ belirsizdi. Ayrıca, seçimin bir "şahıs" mücâdelesinden çıkarak, bir "fikir ve kanaat" mücâdelesine dönüşmesi de mümkün

görünmüyordu. Oysa, asıl temel bu olmalıydı. Ancak bu şartlar altında halkın gerçek eğilimi ortaya çıkabilirdi. Bu durumda, iki dereceli seçim sistemi içinde bunun da ortaya çıkması imkânı yoktu.

Selim Râgıp Emeç de, yeni gelişmelerle ilgili görüşlerini şöyle aktarıyordu:

> "Hükümet ve parti [CHP], icâbında siyâsî rekâbetlere yol açacak başka siyâsî partilerin doğmasına önlemek ve engellemek niyetinde değildir. Hükümetten sezilen ve âdetâ elle tutulabilecek kadar kat'i görülen bu müsâmaha karârının, buranın [Ankara'nın] siyâsî bünyesinde dikkati çeken hafif bir kaynaşma hâsıl ettiğini de kaydetmeliyim. (...) Böyle bir teşebbüse, mevcut mevzuat dâhilinde hiçbir kimsenin ve hiçbir teşekkülün engel olmayı düşünmediğinin anlaşılmış bulunması... (...) [Seçim ise], bir tecrübe mâhiyetinde düşünülmüştür. (...) [CHP], ikinci seçicilerini [seçmenlerini] dilediklerine oy vermekte serbest bırakıyor."[217]

Bu sırada gelişmelerin bir başka yönünü de, CHP Genel Başkanlık Divânı'nın tebliğinin yayınlanmasından hemen sonra, milletvekili adayı olmak için yapılan çok sayıda başvuru oluşturuyordu. Bu başvuruları, basından da izlemek mümkündü. Altı ildeki milletvekili adayı sayısı, on gün içinde, basından izlenebildiği kadarı ile, her geçen gün biraz daha artmıştı. Basında yayınlanan rakamlara göre,[218] aday sayısı İstanbul'da 100'ün üzerine çıkmıştı. Aday sayısı, Zonguldak'ta 45'e, Çorum'da 38'e, Sivas'ta ve İzmit'te 35'e ve Burdur'da da 33'e kadar yükselecektir.[219] Aday sayısı toplamı 216'ya vardığında ise, seçime sâdece bir gün kalmıştı.[220] Bu noktada, adları tanıdık bâzı adayları daha yakından izlemek gerekir.

---

217 Selim Râgıp Emeç, "Millet Faydasına Yapılan Bir Deneme", **Son Posta,** (10.6.1945); **AT,** Sayı: 139, (Haziran 1945).

218 Gazetelerde yayınlanan haberlerde, değişik illerde kaç adayın mürâcaat ettiği konusunda birbirinden farklı rakamlar veriliyordu. Bu nedenle yukarıdaki rakamları yaklaşık olarak ele almak ve yalnızca bir fikir edinmek, daha gerçekçi bir yaklaşım olacaktır. Çünkü, aday sayıları, gerçekten de farklı gazetelerde ve haberlerde hiçbir şekilde birbirini tutmuyor ve sayılar arasında da önemli farklar görülüyordu. Bunun bir nedeni de, gazetelerin yalnızca adaylığı kesinleşmiş adayları haber yapmak yerine, söylentiye dayalı pek çok aday ismi de yayınlamalarıydı. Bir başka nedeni ise, bâzı adayların başvurularını geri almalarıydı.
İsmet Bozdağ, Rauf Orbay'ın anılarına yazdığı önsözde, Orbay'ın İstanbul'da milletvekili ara seçimine katıldığını ve 300 oy aldığını yazmaktaysa da, bunu teyid eden bir bilgi, ne basında ve ne de Orbay'ın anılarında yer almaktadır. Bozdağ, açıktır ki, yanılmaktadır. Bkz. Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni,** (Cilt: 1), s. 9-10.

219 **Tan,** (8-9 ve 13-15.6.1945); **Cumhuriyet,** (9, 12 ve 13-17.6.1945); **Vatan,** (9, 12 ve 14-16.6.1945); **Ulus,** (11-16.6.1945). Ayrıca bkz. Yalman, **Yakın Târihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim,** (Cilt: 4), s. 28.

220 **Ulus,** (16.6.1945).

Tan gazetesi, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde Ordinaryüs Profesör Ali Fuat Başgil'in İstanbul'dan milletvekili adayı olduğunu duyuruyordu.[221] Yine *Tan* gazetesinin haberine göre, Hâlit Fahri Ozansoy ile Cevat Adapazarı da, İzmit'ten milletvekili adayı olmuşlardı.[222]

Basın, Atatürk döneminin değişmez İçişleri Bakanı olan ve Atatürk'ün yakın çevresinde yer aldığı hâlde, Atatürk'ün son döneminde İsmet İnönü'ye karşı siyâsî girişimleri ile tanınan ve Millî Şef döneminin hemen başında, İkinci Celâl Bayar Hükümeti'nin dışında kalarak, siyâsî kariyerinin sonuna gelen İçişleri eski Bakanı Şükrü Kaya[223] ile emekli Tümgeneral ve eski milletvekili, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucularından ve milletvekillerinden, İzmir suikastı dolayısıyla Ankara İstiklâl Mahkemesi'nce İzmir'de yargılanan, fakat beraat eden Câfer Tayyar Eğilmez'in[224] de aday olacaklarını duyuruyordu. Aynı haberde, bu isimlere, Dışişleri eski mensuplarından ve eski Büyükelçi, fakat 1930 yılında memuriyetten çıkarılmış olan Gâlip Kemâlî Söylemezoğlu,[225] Türk Basın Birliği Başkanı Hakkı Târık Us, İstanbul eski Belediye Başkanı Cemil Topuzlu,[226] Aka Gündüz ve Ahmet Hamdi Başar[227] da katılıyordu.[228] Ancak, haber şimdilik sâdece söylentiye dayanıyordu ve söz konusu kişilerin büyük kısmı muhtemelen İstanbul'dan aday olacaklardı.

---

221 **Tan,** (8.6.1945).

222 **Tan,** (8.6.1945).

223 Şükrü Kaya'nın **Millî Şef** dönemindeki siyâsî kariyerine ve konumuna ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 1), s. 23-228.

224 Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 1), s. 179 ve (Cilt: 2), s. 41, 51 ve 344. Câfer Tayyar Eğilmez, hatırlanacağı gibi, eski siyâset arkadaşlarının aksine, İnönü'nün Cumhurbaşkınlığı döneminde de milletvekili olmamıştı.

225 Konunun ayrıntıları için bkz. Cemil Koçak. **Belgelerle Heyeti Mahsusalar,** s. 161-163.

226 Dr. Cemil Topuzlu, (Eski Şehremini, İlk Tıp Fakültesi Reisi, Fransa Cerrâhî Akademisi Âzâsından), **İstibdat, Meşrûtiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hâtırâlarım,** Güven Basın ve Yayınevi, İstanbul, 1951, s. 228-230 (Kitabın daha sonraki baskıları için bkz. (İkinci Baskıyı Hazırlayanlar: Hüsrev Hatemi ve Aykut Kazancıgil), İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1982 ve (üçüncü baskı) Arma Yayınları, İstanbul, 1994).

Cemil Topuzlu da, Heyeti Mahsusa kararı ile tasfiye edilenler arasında bulunuyordu. Bkz. Koçak, **Belgelerle Heyeti Mahsusalar,** s. 106-110.

227 Ahmet Hamdi Başar, hatırlanacağı gibi, gerek Atatürk ve gerekse İnönü dönemlerinde epeyce gölgede kalmış şahsiyetlerden biriydi. Ahmet Hamdi Başar'a ileride yeniden, ama ayrıntılı olarak değineceğim.

228 Tan, (9 ve 12.6.1945). Ayrıca bkz. **Ulus,** (9.6.1945); **Vatan,** (9 ve 12.6.1945); **Cumhuriyet,** (9 ve 12.6.1945); **Ulus,** (10-11 ve 16.6.1945).

Cumhuriyet gazetesi ise, İstanbul'dan aday olanlar arasında, Cemil Topuzlu'nun, Aka Gündüz'ün ve Gâlip Kemâlî Söylemezoğlu'nun resmî mürâcaatta bulunduklarını açıklıyor ve *Tan* gazetesinde aday olacaklarına ilişkin bilgi verilen isimlere, *Cumhuriyet* gazetesi yazarlarından Abidin Dâver'i, Son Telgraf gazetesi yazarlarından Etem İzzet Benice'yi ve Hâlide Edib Adıvar ile eşi Adnan Adıvar'ı da ekliyordu.[229] Bu isimler arasında, *Cumhuriyet* gazetesinin haberine göre, Atatürk döneminde İstanbul'un değişmez Vâlisi ve Belediye Başkanı olan, Atatürk'ün son döneminde İsmet İnönü'ye karşı siyâsî girişimleri ile tanınan ve Millî Şef döneminde de siyâsî kariyerine son verilen Muhiddin Üstündağ da vardı.[230]

Vatan gazetesi, eski Sosyal Demokrat Partisi lideri Cemil Alpay'ın[231] da İstanbul'dan aday olduğunu açıklıyordu.[232] Gazetelerde yer alan haberlere göre, İstanbul Şöförler Cemiyeti ve Kara Nakliyecileri Başkanı Senihi Yürüten de, İstanbul adayları arasında yer alıyordu.[233]

Ulus gazetesi, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde İkinci Grubun önde gelen üyelerinden olan Erzurum eski milletvekili Hüseyin Avni Ulaş'ın da[234] İstanbul'dan aday olduğunu bildiriyordu.[235]

Vatan gazetesinin haberine göre, Abidin Nesimi Fatinoğlu da, İstanbul milletvekili adayıydı.[236] *Tan* gazetesi ise, Abidin Nesimi'nin

---

229 **Cumhuriyet,** (9.6.1945). Ayrıca bkz. **Vatan,** (9-10.6.1945); **Tan,** (10-12.6.1945); **Cumhuriyet,** (10.6.1945); **Ulus,** (10.6.1945).
Hâlide Edib Adıvar ile Adnan Adıvar'ın Millî Şef dönemindeki siyâsî karlyerlerine ve konumlarına ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 1), s. 261 ve (Cilt: 2), s. 44-45 ve 294.

230 **Cumhuriyet,** (10 ve 15 .6.1945). Ayrıca bkz. **Ulus,** (11 ve 15.6.1945); Tan, (15.6.1945).
Muhiddin Üstündağ'ın Millî Şef dönemindeki siyâsî karlyerine ve konumuna ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 1), s. 182-188 ve 223.

231 Bkz. İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü, **Türkiye'de Siyâsî Dernekler,** s. 263-264.

232 **Vatan,** (10.6.1945). Ayrıca bkz. **Ulus,** (12.6.1945); **Cumhuriyet,** (12.6.1945); **Tan,** (12.6.1945).

233 **Ulus,** (12 ve 16.6.1945); **Vatan,** (12.6.1945).

234 Birinci TBMM'de İkinci Gruba ve İkinci Grup içinde Hüseyin Avni Ulaş'ın siyâsî kariyerine ve konumuna ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Ahmet Demirel, **Birinci Mecliste Muhalefet: İkinci Grup;** Uyar, **age; Birinci Meclis,** (Editör: Cemil Koçak). Hüseyin Avni Ulaş'a ve siyâsî faaliyetlerine ileride daha geniş ve ayrıntılı olarak değineceğim.

235 **Ulus,** (12.6.1945). Ayrıca bkz. **Cumhuriyet,** (12.6.1945); **Tan,** (12.6.1945); **Vatan,** (12.6.1945).

236 **Vatan,** (14.6.1945).

milletvekilliği için Bilecik'ten aday olduğunu haber veriyordu.[237] Abidin Nesimi, yıllar sonra anılarında, bu girişiminden söz ederken, seçimler için yayınladığı programın *Tan* gazetesinde yayınlanmadığını belirtecek ve bu durumu eleştirecektir.[238] Nesimi'nin seçim programının *Tan* gazetesinde yayınlanmamış olması, muhtemelen sol gruplar arasındaki siyâsî ve ideolojik tartışmalardan ve görüş ayrılıklarından ileri gelmişti. Nitekim, Abidin Nesimi, anılarında, programını yayınladığını, buna karşılık *Tan* gazetesinin buna ilgi göstermeyip, programını yayınlamadığını ve ancak bundan sonra, o sırada yasa dışı Türkiye Komünist Partisi'nin önde gelen yöneticilerinden olan Şefik Hüsnü Değmer'in seçime ilgi gösterdiğini ve bunun üzerine Fâris Erkman'ın bu aşamada programını yayınlayarak seçime katıldığını ve bu programın esas olarak Şefik Hüsnü Değmer tarafından kaleme alındığını ve bütün bunları da 1947 yılındaki yargılamalar sırasında öğrendiğini yazacaktır.[239] Ancak, Nesimi, adaylığını önce geri alacak,[240] daha sonra yeniden karar değiştirecek ve seçime katılacaktır.[241] *Ulus* gazetesinde yer alan bir habere göre, İstanbul milletvekili adayları arasında, CHP Beyoğlu İdâre Heyeti Başkanı Zeki Afşin ile İstanbul Belediye Meclisi üyesi Vasfi Aktın da vardı.[242] *Vatan* gazetesinin haberine göre, Rızâ Çavdarlı da adaylığını İstanbul'dan koymuştu.[243]

Ulus gazetesi, Fâris Erkman'ın da İstanbul'dan milletvekili adayı olduğunu duyuruyordu.[244] Hatırlanacağı gibi, Fâris Erkman, 1943 yılında İstanbul'da, "En Büyük Tehlike! Millî Türk Dâvâsına Aykı-

237 **Tan,** (14.6.1945). Abidin Neslmi de. anılarında, İstanbul'dan milletvekili adayı olduğunu yazıyor. Abidin Nesimi, **Yılların İçinden,** s. 212.

238 Nesimi, **age,** s. 212-213.

239 Nesimi, **age,** s. 212-213.
Fâris Erkman'ın "Programım" başlığı altında yayınladığı seçim beyannâmesinin, aslında Şefik Hüsnü Değmer'in asgarî programı olduğuna ilişkin bilgi için bkz. **Kurtuluş: *Türkiye İşçi* ve Çiftçi Partisi Organı,** s. 17.

240 **Cumhuriyet,** (16.6.1945).

241 **Cumhuriyet,** (19.6.1945).

242 **Ulus,** (13.6.1945).

243 **Vatan,** (16.6.1945).
Haldun Derin'in anılarında bir dipnot olarak işâret ettiği gibi, Rızâ Çavdarlı ile Rızâ Çandarlı'nın aynı kişiler olup olmadığını saptayamadım. Bu konuda bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 1), s. 510; Haldun Derin, **Çankaya Özel Kalemini Anımsarken,** s. 278.

244 **Ulus,** (16.6.1945).

rı Bir Cereyânın İçyüzü" adlı broşüre imzâsını atmıştı. Broşür, dönemin Tûrancı akımlarına karşı, solun önemli ve etkili bir yayını olmuş ve Erkman hakkında soruşturma açılmıştı.[245]

Ulus gazetesine göre, Zonguldak'tan başvuruda bulunan adaylar arasında, CHP Zonguldak İdâre Heyeti Başkanı Ali Rızâ İncealemdaroğlu[246] da bulunuyordu.[247] Bunun dışında, Zonguldak'tan dikkat çeken bir başka aday da, CHP Genel Sekreterliği'nde Büro Kâtibi olan ve CHP Zonguldak İdâre Heyeti eski Başkanı Câvit Arcak idi.[248] Diğer yandan, CHP Zonguldak İdâre Heyeti üyesi ve Kozlu Halkevi Başkanı İsmâil Erginer de adaylar arasındaydı.[249] Bu isimlerin *Ulus* gazetesinde yer alması da dikkat çekicidir. *Ulus* gazetesi, CHP'li adayları ön plâna çıkarmıştı. Ayrıca, yine basında yayınlanan haberlere göre, Zonguldak'tan başvuran diğer adaylar arasında, Cevat Rıfat Atilhan[250] ile Dördüncü Umûmî Müfettişlik Başmüşâviri Câvit Ünver de vardı.[251]

---

245 Fâris Erkman ve o dönemde Irkçı-Tûrancı gruba karşı kaleme alınan söz konusu broşür hakkında ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 2), s. 211-216. Ayrıca bkz. Râsih Nûri İleri, "Önsöz", **Kurtuluş: Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi Organı,** s. 17. Aynı kaynakta da, broşürün Reşat Fuat Baraner'in "politik kontrolü"nde hazırlandığına değiniliyor (s. 17).

Ben (daha önce ve yanlışlıkla) Abidin Nesimi'nin anılarına dayanarak, Fâris Erkman'ın 1945 yılında İstanbul Belediye Başkanlığı seçiminde aday olduğunu yazmıştım. **TMŞD,** (Cilt: 2), s. 212/dn. 143. Bu, tabîî ki tamâmen *yanlış! Öncelikle, ileride görüleceği gibi, bu târihte Ankara* ve İstanbul'da Belediye Başkanları doğrudan seçimle işbaşına gelmiyorlardı. Dolayısıyla da İstanbul'da Belediye Başkanlığı seçimi yapılamazdı ve Fâris Erkman da, Belediye Başkanlığına aday olamazdı. Olsa olsa Belediye Meclisi üyeliği için aday olabilmesi mümkündü. Gerçekten de, 1930 yılında Sabiha Sertel, İstanbul Belediye Meclisi üyeliği için yapılan seçimde aday olmuştu. Bkz. Cemil Koçak, "1930 Belediye Seçiminde Sabiha Sertel'in Adaylığı", **Târih ve Toplum,** Sayı: 51, (Mart 1988), s. 28-29. Ben, Abidin Nesimi'nin hâtırasının ihmâl ettiği küçük bir ayrıntıyı atlamışım! Fâris Erkman'ın, Abidin Nesimi'nin sözünü ettiği adaylığı, elbette milletvekili adaylığı olacaktır!

246 *Ali Rızâ İncealemdaroğlu* ve yayınladığı dergilere ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 1), 671 ve (Cilt: 2), s. 294. Hatırlanacağı gibi, bu isme daha önce de işâret etmiştim.

247 **Ulus,** (11.6.1945). Ayrıca bkz. **AT,** Sayı: 139, (Haziran 1945).

248 **Ulus,** (11.6.1945). Ayrıca bkz. **AT,** Sayı: 139, (Haziran 1945).

249 **Ulus,** (13-14.6.1945).

250 Cevat Rıfat Atilhan, hatırlanacağı gibi, 1930'lu yıllarda anti-semitik yayınlarıyla tanınmıştı. Ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Rıfat Bali, "Yaşam Öyküsü, Yayımları ve Düşünce Dünyası İle Cevat Rıfat Atilhan I", **Târih ve Toplum,** Sayı: 175, (Temmuz 1998); Rıfat Bali, "Yaşam Öyküsü, Yayımları ve Düşünce Dünyası İle Cevat Rıfat Atilhan II", **Târih ve Toplum,** Sayı: 176, (Ağustos 1998); Rıfat Bali, "Yaşam Öyküsü, Yayımları ve Düşünce Dünyası İle Cevat Rıfat Atilhan", **Musâ'nın Evlâtları Cumhuriyet'in Yurttaşları,** s. 211-256. Cevat Rıfat Atilhan'a ileride daha geniş ve ayrıntılı olarak değineceğim.

251 **AT,** Sayı: 139, (Haziran 1945). Zonguldak'tan milletvekili adayı olmak için başvuran isimler için bkz. **AT,** Sayı: 139, (Haziran 1945).

Umûmî Müfettişlikler'e ilişkin geniş bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Umûmî Müfettişlikler.**

Ama kanımca asıl üzerinde durulması gereken aday, Atatürk döneminin değişmez Dışişleri Bakanı olan ve Atatürk'ün yakın çevresinden olup da, Atatürk'ün son döneminde İsmet İnönü'-ye karşı siyâsî girişimleri ile tanınan ve Millî Şef döneminin hemen başında, İkinci Celâl Bayar Hükümeti'nin dışında kalarak, siyâsî kariyerinin sonuna gelen Dışişleri eski Bakanı Tevfik Rüştü Aras idi. Aras da, adaylığını Zonguldak'tan koymuştu.[252] Aras, 11 Haziran'da "seçmenlerle görüşmelerde bulunmak üzere" Zonguldak'a gelmiş ve "geziler[in]e başlamıştı."[253]

Ulus gazetesi, Kadınlar Birliği eski Başkanı Nezihe Muhiddin'in de, İstanbul'dan milletvekili adayı olduğunu bildiriyordu.[254] Basında yer alan haberlere göre, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde Medenî Hukuk Profesörü olan ve CHP İstanbul İdâre Heyeti üyesi

---

252 **Ulus,** (11.6.1945); **Tan,** (12.6.1945). Ayrıca bkz. Us, **age,** s. 636.

Dışişleri eski Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın **Millî Şef** dönemindeki siyâsî kariyerine ve konumuna ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 1), s. 23-228 ve (Cilt: 2), s. 13-139 ve 275-363.

253 **AT,** Sayı: 139, (Haziran 1945).

254 **Ulus,** (10.6.1945).

Tek-partî döneminde Kadınlar Birliği ile Kadınlar Birliği eski Başkanı Nezihe Muhiddin'e, siyâsî mücâdelesine ve özellikle de kadın haklarına ilişkin düşünce ve eylemlerine ve bu mücâdelenin Cumhuriyetin ilk yıllarında siyâsî iktidar tarafından nasıl kesintiye uğratıldığına ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Yaprak Zihnioğlu, **An Ottoman Turkish Womens's Rights Defender: Nezihe Muhiddin,** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Yaprak Zihnioğlu, "Bir Osmanlı Türk Kadın Hakları Savunucusu: Nezihe Muhiddin", **Târih ve Toplum,** Sayı: 183, (Mart 1999), s. 4-11; Yaprak Zihnioğlu, "Nezihe Muhiddin", **Târih ve Toplum,** Sayı: 195, (Mart 2000), s. 69-73; Serpil Çakır, "Kadın Târihinden İki İsim: Ulvîye Mevlan, Nezihe Muhiddin", **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar,** s. 272-287; **Nezihe Muhiddin ve Türk Kadını 1931,** (Türk Feminizminin Düşünsel Kökenleri ve Feminist Târih Yazıcılığından Bir Örnek), (Yayına Hazırlayan: Ayşegül Baykan ve Belma Ötüş Baskett).

Nezihe Muhiddin, 1930 yılında CHP'den ayrılarak SCF'ye katılmış ve aktif siyâsal eylemin içinde yer almıştı. Bu sırada yapılan İstanbul Belediye Meclisi üyeliği seçiminde, SCF listesinde yer alarak, Beyoğlu kazâsında ilk sırada aday olmuş, fakat sonuç alamamıştı. İlginç olan bir başka husus da, ileride yasa dışı Türkiye Komünist Partisi'nin Genel Sekreteri Reşat Fuat Baraner'in eşi olacak olan ünlü yazar Suat Derviş'in de, tıpkı Nezihe Muhiddin gibi, yine SCF'nin adayı olarak Beyazıt'tan aday olmasıdır. Çakır, agm, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar,** s. 281-282. Ayrıca bkz. Füsun Üstel, **İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931),** s. 346.

Eğer Sabiha Sertel'in de bu seçimdeki siyâsal tavrı hatırlanacak olursa, İstanbul Belediye Meclisi üyeliği seçiminde, ülkenin önde gelen kadınlarının aday olmaları, bu sıradaki siyâsî atmosferi göstermesi bakımından da anlamlıdır. Ayrıca, Nezihe Muhiddin ile Suat Derviş'in SCF'yi tercih etmiş olmaları da, herhâlde ayrı bir anlama sâhiptir. SCF'nin ülkenin önde gelen ve en iyi eğitim almış kadınlarına, tam da bu dönemde siyâsal sığınak ya da barınak olması, SCF'nin niteliği konusunda yapılan/yapılacak değerlendirmeler açısından da son derece önemlidir. Ayrıca bkz. Koçak, **BİSCF.**

Nezihe Muhiddin, 1935 yılında gerçekleşen milletvekili genel seçimine de bağımsız aday olarak katılmıştı. Çakır, agm, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar,** s. 281-282.

Ancak, Nezihe Muhiddin ile ilgili ve yukarıda belirtilen kaynaklarda, Nezihe Muhiddin'in 1945 yılında gerçekleşen bu son siyâsal çıkışından hiç söz edilmemiş olduğu göze çarpıyor.

Hıfzı Veldet Velidedeoğlu ise, Çorum'dan aday olmuştu.[255] *Ulus* gazetesi, Çorum'dan aday olanlar arasında, Çorum eski Vâlisi Cemâl Bardakçı'nın da adını veriyordu.[256] Ancak Bardakçı, bir süre sonra, adaylığını geri alacaktır.[257] Gazeteler, İsmâil Rüştü Aksal ile Devletler Hukuku Profesörü Nihat Erim'in İzmit'ten aday olduğunu duyuruyorlardı.[258] *Ulus* gazetesi, İzmit'te 16 milletvekili adayı olduğunu ve propaganda çalışmalarının da sürdüğünü açıklıyor ve bu arada, CHP İzmit İdâre Heyeti üyesi ve Halkevi eski Başkanı M. Sezer'in de aday olduğunu duyuruyordu.[259] *Cumhuriyet* gazetesinin haberinde ise, İzmit'teki aday sayısının 20'yi bulduğu görülüyordu.[260]

Bu arada, basında haklarında aday olacakları yolunda söylentiye dayalı haberler çıkan bâzı kişiler, bu söylentileri tekzib edeceklerdir. Aday olacaklarını tekzib eden kişiler arasında, Şükrü Kaya ile Etem İzzet Benice, Aka Gündüz, Ali Fuat Başgil, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu ve Abidin Dâver de bulunuyordu.[261] Aka Gündüz, bu tür bir seçim yöntemini benimsemediğini ve bu nedenle de seçimde aday olmadığını açıklamıştı.[262]

Milletvekili seçimi için adayların başvuruda bulundukları sürede, basında da gelişmeleri değerlendiren yazılar yayınlanmaya devâm ediyordu.

Zekeriyâ Sertel şunları yazıyordu:

> "İlk hatâ, seçimin [Başbakan Şükrü] Saraçoğlu tarafından Cumhuriyet Halk Partisi nâmına ilânı ile başlar. Seçimi dünyânın hiçbir yerinde partiler idâre etmez. Bu iş, hükümete düşen bir vazifedir. (...) Partinin seçimi ilân edip, idâre etmesi, bu defâ yapılan tecrübenin samimî olmadığını gösteren en büyük delildir.

---

255 **Ulus,** (10 ve 14.6.1945); **Tan,** (11.6.1945); **Cumhuriyet,** (11.6.1945).
Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun Millî Şef döneminde CHP içindeki siyâsî kariyerine ve konumuna ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 2), s. 330-335.

256 **Ulus,** (12.6.1945). Ayrıca bkz. **Tan,** (12.6.1945); **Vatan,** (12.6.1945).
Cemâl Bardakçı, hatırlanacağı gibi, Millî Şef döneminin hemen başında Konya Vâlisi idi ve önce Bakanlık emrine alınmış ve hemen sonra da Muhiddin Üstündağ ile birlikte emekli edilmişti. Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 1), s. 189.

257 **Vatan,** (16.6.1945); **Tan,** (16.6.1945); **Cumhuriyet,** (17.6.1945).

258 **Ulus,** (11.6.1945); **Tan,** (11.6.1945); **Cumhuriyet,** (11.6.1945).

259 **Ulus,** (11.6.1945).

260 **Cumhuriyet,** (13.6.1945).

261 **Ulus,** (10-12.6.1945); **Tan,** (11-12.6.1945); **Cumhuriyet,** (12.6.1945).

262 **Cumhuriyet,** (12.6.1945).

İkinci hatâ, [Cumhuriyet] Halk Partisi namzet göstermemeye karar verdiğini ilân ettiği hâlde, parti mensuplarının namzetliklerini ilân etmeleridir. Bu parti mensupları, ancak kendi partileri tarafından namzet gösterilebilirler. [Cumhuriyet] Halk Partisi, namzet göstermemeye karar vermekle, bu altı milletvekilinin seçimine iştirâk etmek istemediğini ilân etmiştir. Şu hâlde, bu partiye [CHP'ye] mensup olanlar da namzetliklerini koymamalı, koyanlar varsa geri almalıdırlar. Yoksa zâten [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin seçtiği ikinci müntehipler [seçmenler], şüphesiz ki, yalnız kendi partilerine mensup olanlara oy vereceklerdir.

Üçüncü hatâ, ikinci müntehip[ler] [seçmenler] [Cumhuriyet] Halk Partisi tarafından seçilen kimselerden mürekkep olduğu hâlde, yapılacak seçimin serbest olabileceğini farz etmektir. Parti [CHP] tarafından seçilen ikinci müntehipler [seçmenler], yalnız kendi partisine [CHP'ye] mensup olanlara rey vermeye söz vermişlerdir. Bunlar [ikinci seçmenler], başkalarına rey verirlerse sözlerini tutmamış olmak vaziyetine düşerler ve parti disiplinine muhalif hareket etmiş olurlar.

Nitekim, verilen haberler doğru ise, İstanbul ikinci müntehiplerinden [seçmenlerinden] büyük bir grup, seçim müfettişliğine başvurarak, [Cumhuriyet] Halk Partisi mensuplarından [Türk Basın Birliği Başkanı] Hakkı Târık Us'un namzetliğini istemişlerdir. Yâni ona rey vereceklerini hissettirmişlerdir. Bununla da daha şimdiden bir taraf güttüklerini ve tarafsız olmadıklarını ifân etmişlerdir.

Bütün bunlar, bizim demokrasi rûhunu anlamadığımızı, demokrasi ananelerini henüz iyi bilmediğimizi gösterir. Bu itibarla altı milletvekilliği için [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin namzet göstermemiş olması, bir tecrübe olarak dahi bir kıymet ifâde etmemektedir.

Demokrasiye, hakikî demokrasiye geçmek istiyorsak ve bu isteğimizde samimî isek, tutulacak yol bu değildir. Memlekette [Cumhuriyet] Halk Partisi ile hükûmet, bu derece birbirinin içine girmiş bir hâlde iken ve memlekette tek-parti sistemi mevcut iken, bu tarzda demokrasi tecrübelerine kalkmak, bizi hârice karşı gülünç bir vaziyete düşürmekten başka bir netice vermez."[263]

Zekeriyâ Sertel, bu yazısında, seçim sürecine ve usûlüne, o zamâna kadar kaleme almış olduğu yazılardan bir hayli farklı ve kanımca çok daha gerçekçi bir şekilde yaklaşıyordu. Zekeriyâ Sertel'e göre, seçimin zamânının ve şeklinin iktidar partisince kararlaştırılması doğru değildi. Ayrıca, CHP aday göstermiyordu, ama CHP üyesi adaylar başvuruda bulunmuşlardı. Yazara göre, bu seçime CHP üyeleri katılamazlardı ve katılmamalıydılar da...

263 Zekeriyâ Sertel, "Seçimi [Cumhuriyet] Halk Partisi mi İdâre Eder?", **Tan,** (10.6.1945).

Zekeriyâ Sertel, yazısında, CHP üyesi ikinci seçmenlerin, seçimde CHP üyesi adaylara oy vereceklerini ve bu nedenle de değişen hiçbir şeyin olmayacağını vurguluyordu. Yazar, tek-partili rejim içinde, bu türden denemelerin hiçbir anlam ifâde edemeyeceğini de çok açık olarak belirtiyordu. Zekeriyâ Sertel, anlaşıldığı kadarı ile, pek çok ümit ve beklenti ile girilen bu seçim sürecinin daha ilk günlerinde, daha önceki yazılarında dile getirdiği beklentilerinin boşa çıktığını görmüş ve bu nedenle de, son derece sert bir üslûpla, seçim sürecinin "samimîyetsiz" olduğuna karar vermişti. Sertel'in dikkat çektiği bir başka nokta da, bu uygulanıanın dış dünyâda da olumsuz karşılanacağıydı.

Sabiha Sertel ise, Zekeriyâ Serel'in yazısının ana fikrini tek bir cümlede özetliyordu: "Bu, ancak bir demokrasi numarası veyâ oyunu olur."[264] Zekeriyâ Sertel, seçimde mutlaka birden çok parti bulunması gerektiğine yeniden dikkat çekiyor ve bağımsız adaylarla bir sonuca varılamayacağına işâret ediyordu.[265]

Cumhuriyet gazetesi de, *Tan* gazetesinde yayınlanan bu makâlelerde ortaya konulan görüşlere bir ölçüde katılıyor olmalıydı ki, bir haberinde, ikinci seçmenlerin CHP üyesi olmayan adaylara serbestçe oy verip veremeyeceğini soruyor ve yanıtın belirsiz olduğunu vurguluyordu.[266] Nâdir Nâdi ise, şu görüşleri ileri sürüyordu:

> "C[umhuriyet] H[alk] Partisi'nden olmasalar bile, [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nden içeri giren müstakil milletvekilleri, demokrasi sisteminde müsbet bir mânâ ifâde etmekten dâimâ uzak kalacaklardır. (...) Rejimin yeter derecede gelişip serpildiğine şüphemiz yoksa, [Türkiye Büyük Millet] Meclis[i'nin] kapılarını, hattâ bizimkine taban tabana zıd cemiyet ve dünyâ görüşlerine de açmaktan korkmamalıyız."[267]

Bu sırada, bir yandan da milletvekili adayları, seçim sürecinde görüş ve düşüncelerini açıklamak için değişik propaganda yöntemlerine başvuruyorlardı.

Zonguldak milletvekili adayı Dışişleri eski Bakanı Tevfik Rüş-

264 Sabiha Sertel, "Serbest Seçim", **Tan**, (10.6 1945).

265 Zekeriyâ Sertel, "Parti ve Program", **Tan**, (11.6.1945).

266 **Cumhuriyet**, (10.6.1945).

267 Nâdir Nâdi, "Adaylara ve Seçimlere Dâir", **Cumhuriyet**, (11.6.1945).

tü Aras, yayınladığı programında, Anayasaya uyulmasını talep ediyordu.[268] Bu talep, hatırlanacağı gibi, CHP içinde bulunan ve muhalefeti simgeleyen "dörtler"in ve *Tan* gazetesinin yazarlarının önde gelen siyâsî gündemiydi. Aras, *Tan* gazetesinde de yayınlanan kısa tutulmuş programında şu noktaları öne çıkarmıştı:

> "Tâkip edeceğim yol ve program, temelinde ve kuruluşunda emeğim geçmiş olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin yolu ve programıdır. Öteden beri içtimâîyatta, siyâsette ve iktisatta bağlandığım akideler, Cumhuriyet Halk Partisi'nin tâ ilk kuruluşunda ilân ettiği içtimâî, siyâsî ve iktisâdî prensiplerdir."[269]

Aras, CHP ile olan ilke birliğini vurgulamaya özen göstermişti. Fakat dikkat edilmesi gereken bir nokta daha vardı. Bu ilkeler, CHP'nin ilk kuruluşunda ortaya konulan ilkelerdi. Aras, muhtemelen bu ilkelerin esas itibâriyle Millî Şef döneminde arka plânda kaldığına ya da unutulduğuna veyâ unutturulmak istendiğine dikkat çekmeye çalışıyordu. Aras, programında, CHP'nin ilkelerine inandığını ve milletvekili seçilebildiği takdirde de, hükümeti eleştireceğini ve denetleyeceğini taahhüt ediyor, diğer yandan da ülkede yasaların egemen kılınmasını istiyor, Anayasaya aykırı yasaların kabûl edilmesinin engellenmesi gerektiğine dikkat çekiyor, hayat pahalılığının önüne geçilmesi gereğini vurguluyor, vergilerin hafifletilmesini talep ediyor, âdil bir vergi sistemini gündeme getiriyor ve uluslararası ilişkilerde de, kollektif güvenlik sisteminden yana olduğunu belirterek, Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler kurulması gerektiğini açıklıyordu.[270]

Ahmet Hamdi Başar da, "İstanbul Milletvekilliği İçin Namzetliğimi Koyuyorum" adını taşıyan ve basında da ilân şeklinde yer alan programını yayınlamıştı.[271] Başar, programında şu görüşlere yer veriyordu:

> "Devletçiliğimizin vazifesi, iktisâdî sınıfları kuvvetli olmayan ve (...) Türkiye'de devlet eli ile kalkınan ve sınıfsız bir halk demokrasisine geçme işini tamamlamaktan ibârettir. Bundan dolayı, Türkiye'de memur devletçiliği, ebedî bir nizam değildir ve

268 **Cumhuriyet,** (11.6.1945).

269 **Tan,** (12.6.1945).

270 **Vatan,** (12.6.1945); **Tan,** (12.6.1945).

271 **Tan,** (12.6.1945); **Ulus,** (13.6.1945); **Cumhuriyet,** (17.6.1945).

Şef sistemi de, ebedîleşmemiş, ideolojimize alınmamış, demokrasi ve onun müesseseleri, hiçbir zaman rejimin ideolojisinden ilgâ, iptâl edilmemiştir.

Anayasamız, parti programı [CHP Programı] meydandadır. Demokrasi, oralarda bütün rûhu ile yaşıyor ve târihin bir buhran devrini yaşadığımız için, Şef idâresi ve memur devletçiliği, zarûrî olarak, fakat geçici mâhiyette tatbik edilmiştir. Fakat rejimimizin esâsında anti-demokratik olduğu aslâ iddiâ edilemez."[272]

Ahmet Hamdi Başar'ın da vesâyetçi tek-parti rejimi teorisini destekleyen bir yaklaşımı seslendirdiği açıkça görülüyordu. Tek-parti yönetiminin amacı ile uygulaması, Başar'a göre, aslında birbirinden tamâmen farklı ve çelişkili olmuştu.

Başar, programında, halkın halk tarafından idâre edilmesini, memur devletçiliği yerine inkılâpçı devletçilik modelinin kurulmasını, mahallî idârelere özerklik sağlanmasını, bütçede ve vergilerde düzenleme ve reform yapılmasını, hafif ve âdil bir vergi sistemi kurulmasını, işsizliğin azaltılmasını ve refahın sağlanmasını talep ediyordu.[273] Başar, seçim beyannâmesinde ise, serbest seçim talebini yineliyor ve görüşlerini bir kez daha şöyle özetliyordu:

"Cemiyet hayâtının, iktisâdîyâtın ve iktisâdî işletmelerin memurlar tarafından idâresi mânâsına gelen hükümetçilik ve bürokrasi sistemine aleyhtârım... Bunun yerine, plân bütünlüğü içinde, halkın demokratik esaslarla devlet idâresine, devlet işletmelerine iştirâkini, bu müesseselerin halka açılmasını, işin ve istihsâlin düzenlenmesini, işsizliğin ve sefâletin kaldırılmasını, sosyal yardım ve tesânüt kurullarının meydana gelmesini, hulâsa hakikî ve inkılâpçı bir devletçiliğin yaşamasını istiyorum. (...)

Vilâyetlerin ve bu arada en mühim ticâret ve iş merkezimiz olan İstanbul vilâyetinin, halk tarafından serbestçe seçilmiş, tam salâhiyetli Meclisler vâsıtası ile, bağımsız idârelerine taraftârım. (...) Bütçe ve ekonomi plânlarının bir arada tanzim edilmesine ve her ikisinin merkezî bir plân dâiresinden çıkmasına ve en az üç senelik olmasına taraftârım."[274]

Başar'ın söz konusu beyannâmesinin sonunda da şu satırlar dikkati çekiyordu:

---

272 **Cumhuriyet,** (12.6.1945).

273 **Tan,** (12.6.1945).

274 Ahmet Hamdi Başar, **İstanbul Milletvekilliği İçin Namzetliğimi Koyuyorum! İstanbul'un İkinci Seçmenlerine Beyannâme,** s. 2.

"Fikir hareketlerini hiçbir şeyin hudutlamamasına çalışmak ve memleketi gerçek bir demokrasiye ulaştırmak dâvâsının, ancak inkılâpçı bir devletçilik sâyesinde hâl edilebileceğine inanıyorum. Nihâyet, inkılâbımızın temel direklerinden olan Altı Ümde'nin, yalnız bizim değil, ne bir eksik, ne bir fazla olmak üzere, bütün dünyânın dayanacağı esaslar olduğunu söyleyerek..."[275]

İstanbul'da solun, muhtemelen yasa dışı Türkiye Komünist Partisi'nin adayı olarak ortaya çıkan ve yine muhtemelen *Tan* gazetesi ile yakın ilişkilere sâhip olan Fâris Erkman'ın yayınladığı program da, *Tan* gazetesinde özetlenerek yayınlanmıştı.[276] Erkman, programında, demokrasi sorununu gündeme getiriyor ve Anayasaya aykırı olan yasaların tümden kaldırılması gerektiğini vurguluyordu. Ancak, Erkman, programında ilginç bir noktaya değiniyor ve ilk kez, daha sonraki yıllarda solun çok büyük bir kesiminin katılacağı bir tahlil denemesine girişerek, Kemâlist devrimlerin yarın kaldığını ileri sürüyor ve bu yolda devâm edilmesini talep ediyordu.

Hatırlanacağı gibi, bu görüş, 1960'lı yılların ikinci yarısında, Türkiye'de bir kısım sosyalistlerin Millî Demokratik Devrim adını verecekleri siyâsî anlayış olacak ve gerek ideolojik ve gerekse örgütsel plânda, Türk solu içinde önemli ve etkin bir konum elde edecektir. Fâris Erkman, bu sûretle, yaklaşık yirmi yıl kadar önce, Millî Demokratik Devrim tezinin önemli bir halkasını gündeme getirmiş oluyordu.

Erkman'ın tahlili, kanımca tutarsız ve sorunluydu. Öncelikle, Erkman'ın temsil ettiği sosyalist sol ve *Tan* gazetesi, esas itibâri ile Kemâlist dönüşümleri destekliyordu. Diğer yandan, Kemâlist yönetimin 1920'lerdeki ve 1930'ların ilk yarısındaki Sovyet yanlısı dış politika çizgisinden de hoşnut kalmışlardı. Ancak, iç politikada, sol/sosyalist düşünceye ve gruplara karşı girişilen saldırgan politika, konuyu çapraşık hâle getiriyordu. Hâli hazırda ise, sosyalist sol ve *Tan* gazetesi, Atatürk ve İnönü dönemlerinde izlenen tek-partili rejimden kurtulma ve bunun için de, Atatürk döneminde tek-partili yönetim içinde önemli görevler almış siyâsî ki-

275 Başar, **İstanbul Milletvekilliği İçin Namzetliğimi Koyuyorum! İstanbul'un İkinci Seçmenlerine Beyannâme**, s. 2-4.

276 **Tan**, (16.6.1945). Fâris Erkman'ın programına ilişkin bilgiler sâdece bu kaynaktan elde edilmiştir.

şiliklerle ittifak kurma politikası ve çabası içindeydi. Bu şartlar altında, bir yandan tek-partili rejim koşullarında gerçekleştirilmiş siyâsî, idârî, kültürel ve toplumsal dönüşümleri savunmak, fakat diğer yandan da demokratik taleplerde bulunmak, ne kadar uzlaşabilir ve kendi içinde tutarlı bir politikaydı sorusuna, olumlu yanıt vermek güçtür.

Erkman, programında, tek dereceli, gizli ve serbest seçim istiyor, seçim sistemi olarak da nisbî temsil sistemini öneriyordu. Mevcut TBMM'nin feshedilerek yeni seçimlere gidilmesi, Cemiyetler Kânunu'nun değiştirilerek derneklerin ve siyâsî partilerin serbestçe kurulmasına imkân sağlanması, Matbuat Kânunu'nun değiştirilmesi, millî azınlıkların eşitliğinin sağlanması ve Anayasal haklarını kullanabilmeleri, köylü sorunlarının çözüme kavuşturulması, ekonomik sorunların giderilmesi, devletçilik sistemine devâm edilmesi, sosyal sigortalar sistemine geçilmesi, eğitim imkânlarının genişletilmesi, vergilerin azaltılması ve dış politikada sağlam bir siyâset izlenmesi, Erkman'ın programında yer alan diğer hususlardı.

Dikkat çekici olan, Erkman'ın programında gündeme gelen taleplerin hiç olmazsa bir kısmının, bu dönemde henüz hiç telâffuz edilmemiş konulardan oluşmasıydı. Ekonomik, sosyal, siyâsal ve toplumsal taleplerin birbiri ardına sıralanıyor olması ve bu talepler arasında kurulan ilişki, gözle görünür derecede açıktı. Erkman'ın programı, diğer programlarla karşılaştırıldığında, bir bütünsellikten söz edilebilir durumdaydı.

Yine İstanbul'dan aday olan Emekli Büyükelçilerden Gâlip Kemâlî Söylemezoğlu'nun, Ali Sâcid'in ve Cemil Alpay'ın seçim beyannâmeleri de basında yayınlanacaktır.[277]

İstanbul milletvekili adayı ve Atatürk'ün Cumhurbaşkanlığı sırasında İsmet İnönü'nün Başbakanlık'tan ayrılması üzerine kurulan Birinci Celâl Bayar Hükûmeti döneminde oluşturulan Denizbank'ın Genel Sekreteri iken, Millî Şef döneminin hemen başında Denizbank/Satie dâvâsı sırasında aleyhine açılan dâvâ nedeni ile önce tutuklanan ve daha sonra da yargılanarak beraat eden, ancak bu süreçte muhtemelen işini de kaybeden Sâdun Gâlip Sav-

277 **Vatan**, (10.6.1945).

cı,[278] basında da yayınlanan, "İkinci Seçmenlere Açık Mektup" adlı propaganda broşüründe, son derece kişisel bir üslûp içinde, sâdece yerel ve şeklî sorunlara değiniyordu. Savcı, broşüründe, İstanbul'un sorunlarını dile getiriyor, hayat pahalılığını ve bürokrasiyi eleştiriyor, tekelci devletçilik yerine, ferdîyetçi ve özel girişim yanlısı bir tutum içine giriyor ve ticâret hayâtındaki güçlükleri kınıyordu.[279]

İstanbul'dan milletvekili adayı olan Hayri Celâl Ataman da, yayınladığı seçim beyannâmesinde, CHP üyesi olduğuna dikkat çekiyordu.[280] Bir başka İstanbul milletvekili adayı, Türk Basın Birliği Başkanı Hakkı Târık Us ise, CHP üyesi olduğunu vurguladıktan sonra, ilginç bir açıklama yapıyor ve Matbuat Kânunu'nun 50. maddesi benimsenirken, bir tek kendisinin bu maddeye muhalif kaldığını belirtiyordu.[281]

Çorum'dan aday olan Kâzım Sevinç Altınçağ da, programında özellikle CHP üyesi olduğuna dikkat çekiyordu.[282] Sivas'tan aday olan Hamdi Alagün ise, programında "demokrat esaslar"a değiniyor ve "serbest çalışma"nın yararlarından söz ediyordu.[283]

İstanbul milletvekili adaylarından Atilla Aykut da, "öz demokrat" olduğunu vurguluyordu. Aykut, aynı zamanda partisizdi de...[284] İstanbul'dan milletvekili adayı olan Cemil Topuzlu ise, programında hem CHP üyesi, hem de ikinci seçmen olduğunu açıklıyor, hürriyete ve demokrasiye olan bağlılığını vurguluyor ve İstanbul'un imârına önem vereceğini bildiriyordu. Bu şekilde eski Belediye Başkanı olduğunu da hatırlatmış oluyordu. Topuzlu, memurların refaha kavuşturulması gerektiğine işâret ediyor ve savaş yıllarında hayli sık görülen yolsuzlukların[285] önünün alınmasını istiyordu.[286] İstanbul milletvekili adaylarından Zühtü İnhan'ın da

278 Sâdun Gâlip Savcı'nın da içinde bulunduğu ve dönemin siyâsî dâvâlarına ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 210-224.

279 **Vatan**, (10.6.1945).

280 **Vatan**, (12.6.1945).

281 **Vatan**, (12.6.1945); **Cumhuriyet**, (12.6.1945); **Ulus**, (13.6.1945).

282 **Vatan**, (12.6.1945).

283 **Ulus**, (13.6.1945).

284 **Ulus**, (15.6.1945).

285 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 365-544.

286 **Vatan**, (12 ve 14.6.1945); **Cumhuriyet**, (13.6.1945); **Ulus**, (13.6.1945).

programı basında yer almıştı. Nezihe Muhiddin ise, programında Türkçülüğü öne çıkarıyordu.[287]

İstanbul milletvekilliği için adaylığını koyan ve 1930 yılında kurulan SCF'nin Tire İdâre Heyeti Başkanı olan Mustafa Ali Kentli[288] de, yayınladığı seçim beyannâmesinde, siyâsette ve ekonomide liberalizm yanlısı olduğunu ortaya koyuyor ve İngilizce konuşan ulusların anladığı anlamda demokrat olduğunu vurguluyordu.[289] Kentli'nin programında şu satırlar dikkat çekiciydi:

> "Siyâset ve iktisâden liberalistim. İngilizce konuşan *milletlerin anladıkları mânâda* demokratım. (...) Bir memleketin hürriyeti ise, işbaşında bulunanlar gibi düşünenlerin hürriyeti ile değil, onlar gibi düşünmeyenlerin, yâni muhalefetin müstefit olduğu hürriyet derecesi ile ölçülür. (...)
>
> Şimdiye kadar [Cumhuriyet] Halk Partisi'nden olmayanlara karşı hemen hemen kapalı kalan [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nin kapısını bana aralık ederseniz, dürüst ve cesur bir muhalefetin, 'patlayıcı bir madde' olmadığını, bilâkis devletin tenkit ve murâkabesinde, memlekette faal siyâsî bir hayâtın canlanmasında, hulâsa demokrasimizin inkişâfında, onun ne kadar gerekli bir unsur olduğunu göreceksiniz. (...)
>
> Genel olarak devletçilik, diğer sosyalist meslekler gibi, ferdî hürriyetler ve mülkiyet hakkı hesâbına durmadan genişlemeye meyyal bir sistemdir. Bizde de devletçilik Anayasaya girmiş olduğundan, buna mâkûl bir hudut çizmek gibi çetin bir mesele karşısındayız. Seçilirsem, benim gibi düşünen yurttaşlarla [berâber], siyâsî bir parti hâlinde toplanmak için çalışacağım."[290]

Görüldüğü gibi, Kentli'nin programı, içerik olarak bir hayli zengindi. Kentli, siyâsette ve ekonomide liberal düşüncenin önemini vurguluyor, siyâsî özgürlüklerin ve ekonomide devletçiliğe karşı özel girişimin savunusunu yapıyor ve nihâyet "ikinci parti" için de girişimde bulunacağını vaad ediyordu.

Refik Banguoğlu'nun beyannâmesinde ise, CHP'in Altı Ok'una bağlılık vurgulanıyor ve özellikle şu cümle dikkati çekiyordu:

---

287 **Vatan,** (12.6.1945).

288 **Vatan,** (24.11.1945). Mustafa Ali Kentli hakkında bilgi için bkz. Cem Emrence, **99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası,** s. 128-129. Emrence, Kentli'nin doktor olduğunu yazıyor. Ayrıca bkz. Koçak, **BİSCF,** s. 585-590.

289 **Vatan,** (12.6.1945).

290 **Vatan,** (12.6.1945); **Cumhuriyet,** (12.6.1945).

"Şimdiye kadar memur sıfatı ile tabiî âzâsı bulunduğum [Cumhuriyet] Halk Fırkası'nın..."[291] Rıfat Köprülü'nün beyannâmesinde de aynı noktaya dikkat çekiliyordu. Söz konusu beyannâmede de, CHP Nizamnâmesi'ne göre 18 yaşını bitirmiş bütün vatandaşların CHP'nin tabiî üyesi olduğuna işâret ediliyordu.[292] Hâlit Fahri Ozansoy da, yayınladığı seçim beyannâmesinde, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu ile Köy Enstitüleri'ni savunuyor, bu karşılık adlî ve iktisâdî sıkıntıları dile getiriyor ve yolsuzlukları eleştiriyordu.[293]

Pek çok aday, CHP üyesi olduğunu ileri sürüyordu. Muhtemelen bâzıları, CHP üyesi değildi. Fakat adaylar, seçilebilmenin ilk koşulunun CHP üyeliğinden geçtiğini anlamış gibi görünüyorlardı ve bu nedenle de CHP'nin ilkelerine atıfta bulunmaları anlaşılır bir tutumdu.

Buna karşılık, İstanbul Yahudi cemaatinin temsilcisi ve adayı olarak değerlendirilebilecek İbrâhim Nom (Abraham Naon), CHP üyesi olmadığını, ama partiye yakın olduğunu bildiriyordu.[294] Sâim Nûri Uray da, programında CHP üyesi olduğunu belirtmek gereğini duyanlardandı.[295] İstanbul'dan aday olan emekli General Şemsi Turer ise, tek dereceli seçim sistemi talep ediyordu.[296]

Burdur'dan adaylığını koyan Hüseyin Kâzım Özdilci, seçim beyannâmesinde, İnönü'yü överek, "ikinci parti" için şunları yazıyordu:

> "Bizi saran tehlikeler karşısında, tek-partili bir Meclisi lüzumlu gösteren günleri, siyâsetimizi büyük bir vukufla idâre eden Millî Şef'in 19 Mayıs hitâbelerinde işâret buyurdukları demokratik esaslara dayanan, temiz ve asil, kin ve garezden uzak, yurdun refah ve ilerlemesini müşterek sonuç bilen diğer partilerin, tehlike zamanlarında ve anarşiye istidat gösteren hâllerde, yine müşterek bir cephe tutmaları şartı ile doğmasına taraftârım."[297]

291 **Vatan,** (13.6.1945).

292 **Vatan,** (13.6.1945).

293 **Vatan,** (13.6.1945).

294 **Vatan,** (13.6.1945).
Avner Levi, İbrâhim Nom'un (Abraham Naon) CHP adayı olarak seçime katıldığını, fakat seçilemediğini yazıyor. Avner Levi, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler,** s. 151. **Tan** gazetesi de, bir Rum/Ortodoks Türk vatandaşının muhtemelen İstanbul'dan aday olduğunu duyuruyordu. **Tan,** (8.6.1945).

295 **Vatan,** (14.6.1945).

296 **Ulus,** (14.6.1945).

297 **Vatan,** (15.6.1945).

Avni Türkcan ise, halk ile memur arasındaki farklılığın giderilmesini, kadın memurların yerine yüksek eğitim görmüş gençlerin işe alınmasını ve vergilerin azaltılmasını istiyordu.[298] Yusuf Ziyâ Ortaç da, "serbest seçim" dolayısıyla *Akbaba* mizah dergisinde, "Adnan Menderes'e Açık Mektup" yayınlayacaktır.[299] Birçok aday da, açıklamalarında, Millî Şef'in irşâdı ile yapılan seçim dolayısıyla İnönü'ye minnettâr olduklarını vurgulamayı tercih etmişlerdi.[300]

Adaylara ve adayların seçim beyannâmelerine dikkat edildiğinde, geleneksel muhalif tutumları ile ilk dikkati çeken isimler arasında, Tevfik Rüştü Aras, Ahmet Hamdi Başar, Fâris Erkman, Sâdun Gâlip Savcı, Mehmet Ali Kentli ve Nezihe Muhiddin bulunuyordu. Bu isimlerin yanında başka adaylar da, satır aralarında mevcut yönetime karşı olduklarını hissetirmeye çalışmışlardı. Buna karşılık, pek çok aday da, geleneksel seçim yöntemine uymuş gibi görünüyordu. Bizzat İnönü'ye ya da doğrudan doğruya târihî ve siyâsî geçmişe ilişkin övgüler ile CHP'ye olan yakınlığı tebârüz ettirmekle yetinenler ya da bu tarzı tercih edenler, adaylar arasında çoğunlukta sayılırdı.

Bu seçim, pek çok yönden, Hüseyin Câhit Yalçın'ın anılarında sözünü ettiği ve İkinci Meşrûtiyet'in ilânından hemen sonra yapılan Meclisi Mebusan seçimine de benziyordu. Kanımca bu benzerlik, Yalçın'ın şu açıklamasında kendisini göstermektedir:

> "İlk günlerde seçim işleyişi de, bizim için pek yeni ve bilinmez bir gerçekti. Bunun incelikleri ve zorlukları, akla bile gelmiyordu. Burasını da deneylerle öğrenecektik. O günlerin saflığı içinde, gazetede bir program yayınlayarak ve Avrupa'da olduğu gibi, bir yerde söylev vererek, mebus seçilme olanağı bulunduğunu düşlüyordum."[301]

Seçim sürecine ve seçim sistemine ilişkin olarak basında yayınlanan eleştirileri, Âsım Us, şöyle yanıtlıyordu:

> "Cumhuriyet Halk Partisi'nin Genel Başkanlık Divânı karârı olmadıkça yâhut tâlimâta göre yoklama yapılmış bulunmadıkça, [ikinci] seçmenler serbest kalırlar. (...) Partinin [CHP'nin] karârı ilân olundu ve teâmül hilâfına, bu açık yer için, ne bir,

298 **Vatan**, (15.6.1945).

299 **Cumhuriyet**, (15.6.1945).

300 **Vatan**, (10-17.6.1945). Ayrıca bkz. **Tan**, (12-16.6.1945).

301 Hüseyin Câhit Yalçın, **Siyâsal Anılar**, s. 38.

ne müteaddid namzet gösterilmeyeceği anlaşıldı. (...) Aday olarak mürâcaat etmiş olan şahsiyetler arasında, partililer [CHP üyeleri] bulunduğu gibi, partiye bağlı olmayanlar [CHP üyesi olmayanlar] da bulunacaktır.

Sonra, partili [CHP üyesi] olanların [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'ne girdikleri zaman, parti programı dâiresindeki çalışmalarında dahi, bir takım farklar göstermeleri muhtemeldir. (...) Bu defâki seçimde, milletvekilliği [milletvekili] adayları, evvelâ, C[umhuriyet] Halk Partisi'nden değillerse, kısa birer demeç ile, Cumhuriyet Halk Partisi'nin siyâsî programını kabûl edip etmediklerini, ettikleri takdirde, bu programda en çok ehemmiyet verdikleri noktaların neler olduğunu ve bunların gerçekleşmesi için ne yapmak istediklerini ve şâyet [Cumhuriyet] Halk Partisi'ne bağlı olmayarak, kendilerine göre siyâsî bir program benimsemek ve bunu gütmek istiyorlarsa, bunun esas hatları[nın] ne olacağını açıkça bildirmelidirler. (...)

Farz edelim, [Cumhuriyet] Halk Partisi'nden olduğunu ve partinin [CHP'nin] ana prensipleri dâiresinde çalışacağını bildiren bir aday ile, parti programına bağlı olmayarak hareket edeceğini ilân eden diğer bir aday, binlerce ikinci seçmen önünde karşılaşır ve bütün bu seçmenler, bağımsız olan adayı oybirliği ile seçerlerse, bu hâdisede herhâlde bir mânâ aramak lâzım gelir. Bu mütâlaa, partinin [CHP'nin] seçimi serbest bırakmakla, hattâ birer müstakil milletvekili dahi seçilmesine müsâit bulunduğu yolunda, en geniş ölçülü bir mânâ verenlere katıldığımız hâlde, vârid olur.

Bize göre, tek milletvekili seçilecek olan bu ara seçimde, partinin [CHP'nin] namzet göstermekten vazgeçmesi, seçimin sâdece parti [CHP] namzedi olmaksızın yapılacağını açıklamak ve milletvekili seçmek salâhiyetini, milletin ikinci derece [ikinci] seçmenlerinin serbest takdirine bırakıp, onlara güvenini bildirmektir. Böylece, serbest adaysız durumlarda, ikinci seçmenler, vâkıâ kendi vicdan ve takdirleri ile başbaşa kalmış olurlar. Fakat bu, onların oylarını, yalnız bir partilide bulunması tabiî olan temâyülün tesirine terk etmek değildir.

Parti [CHP] tüzüğünün [nizamnâmesinin] genel hükümlerine göre, seçmenler, bu defâ parti namzedine değil, fakat parti âzâsına rey vermek ve parti âzâları aleyhinde çalışmamakla ödevli kalırlar ve partinin idâre heyetleri, seçimden beklenen iyi neticeyi kaybetmemek için uyanık bulunurlar.

Merkez namzet gösterdiği zaman olduğu gibi, merkez namzet göstermediği zamanda dahi, dileyen vatandaş, kendi[si]ni bu ikinci seçmenlerin seçimine arz eder veyâ dileyenler başkalarını seçime arz ederler. Bunlar partili [CHP üyesi] de olabilir[ler], partinin [CHP] dışından da olabilir[ler]. Parti [CHP] adayı konmuş olmaksızın seçim yapmak, partiliyi serbest bırakmaktır. Yoksa, muanzlarını serbest bırakıp, partiliyi bağlamak, partili seçmenlerin seçime katılmak haklarını kendile-

rinden almak olmadığı gibi, partili seçmeniere bağımsız bir milletvekili seçtirmek sûreti ile, yine tüzükte [CHP Nizamnâmesi'nde] görülen hükmü, aday gösterilmeyen şekli ile tatbik etmek de değildir. (...)

Bir kimseyi, hem tamâmiyle serbest bırakmış, hem kanaati dışında oy kullanmaya zorlamaktaki mantıksızlığı kabûl edersek, son verilen serbest seçim karârının şümûlü ve mânâsı da bu olur. Böyle olmasaydı, merkezin serbestlik veren tebliği, bu seçimdeki oyların parti dışından itimat ettikleri bir zâta verilmesini kayıt ve emreder.

Buralarını iyi dinleyip, iyi anlamadan, durumu bu tabiî mâhiyetinden çıkararak, kendi istedikleri kalıba dökmek, sonra da böyle olmayınca, ki zâten olmayacaktı, umûmî efkârı aldatılmış gibi gösterip, hücumlar yapmak, ciddîliğe yakışmaz. Bugünkü seçimin, bir ikinci seçmen veyâ birinci seçmenler ile milletvekili seçimi olmadığı ve partinin [CHP'nin] öyle bir durumda, 'Aday göstermekten vazgeçtim' demediği meydandadır."[302]

Âsım Us, bu anlaşılması hayli zor ve kanımca karmakarışık yazısında, anlaşıldığı kadarı ile, ikinci seçmenlerin, seçimde serbest bırakıldıkları için, CHP Nizamnâmesi gereğince, CHP üyesi adaylara oy vermelerinin gâyet doğal olduğunu açıklıyor ve bu durumu eleştirenlerin mantık yapılarını, kanımca haklı olarak kınıyordu.

Belki de seçimin dönüm noktası, Âsım Us'un bu yazısının yayınladığı gün, Cumhurbaşkanı ve CHP Değişmez Genel Başkanı İsmet İnönü'nün, CHP Genel Başkan Vekili ve Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun ve CHP Genel Sekreter Vekili Nâfi Âtuf Kansu'nun CHP Umûmî İdâre Heyeti toplantısına katılmaları ve İnönü'nün bizzat toplantıya başkanlık etmesiydi.[303]

CHP İstanbul İdâre Heyeti Başkanı ve CHP Umûmî İdâre Heyeti üyesi Tevfik Fikret Sılay, daha söz konusu toplantının yapıldığı gün, 12 Haziran târihli *Ulus* gazetesinde yayınlanan açıklamasında, seçimde CHP üyesi adaylara oy vereceğini ve bütün ikinci seçmenlerin de kendisi gibi davranması gerektiğini belirtecektir.[304] Sılay, aynı gün, *Vatan* gazetesinde de yayınlanan açıklamasında, "Parti üyeleri, bir ideolojiye sâhip kimselerdir. Bunların [ikinci

302 Âsım Us, "Serbest Seçimde Adaylar", **Vakit**, (11.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945). Ayrıca bkz. Gürkan, **age**, s. 154.

303 **Tan**, (12.6.1945).

304 **Ulus**, (12 ve 14.6.1945); **Tan**, (12.6.1945); **Vatan**, (16.6.1945)

seçmenlerin], kendi prensiplerine inanan namzetlere rey verecekleri tabiîdir." diyordu.[305]

Nitekim, *Vatan* gazetesi, bu açıklamanın yanında şu yorumda bulunmuştu:

> "[İkinci] seçmenlerin partili [CHP üyesi] olanlara rey verecekleri anlaşılıyor. (...) Esâsen ikinci seçmenlerin hepsi partili [CHP üyesi] olduklarına göre, her ne kadar reylerini kullanmakta serbest iseler de, yalnız prensip itibârı ile, [oylarını] partili [CHP üyesi] olanlara karşı kullanacakları tabiîdir."[306]

İstanbul Vâlisi ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar da yaptığı açıklamada, "ikinci seçmenim ve [Tevfik Fikret] Sılay ile aynı fikirdeyim" diyordu.[307] *Vatan* gazetesi, bu demeç üzerine, "partili olmayan rey alamayacak" şeklinde yazacaktır.[308] *Cumhuriyet* gazetesi de, ikinci seçmenlerin CHP üyesi olmayan adaylara oy verip veremeyecekleri konusunun hâlâ tartışmalı olduğunu belirtiyor ve bu konuda açıklık bulunmadığını vurguluyordu.[309] *Ulus* gazetesi ise, bir haberinde, Zonguldak'ta ikinci seçmenlerin CHP üyesi adaylara oy verme eğiliminde olduklarını açıklıyordu. Bâzı ikinci seçmenler ise, serbest oy kullanılması taraftârıydı.[310]

Vatan gazetesi, "Alâka Hangi Noktada Toplanıyor?" adlı haberinde, bir anlamda *Tan* gazetesine yanıt veriyor ve şu yorumda bulunuyordu:

> "Bâzı kimseler, [seçimde] CHP mensuplarının namzetliklerini koymalarını, Parti [CHP] Genel Başkan Vekili'nin, partice [CHP tarafından milletvekili ara seçiminde] namzet konulmamasına karar verildiği hakkındaki tebliği ile telif edilemez görüyorlar. Böyle düşünenler tamâmiyle haksızdırlar. Zirâ milletvekili seçilmek vasıflarına hâiz olan herkes, namzetliğini koymak hakkına ve serbestliğine sâhiptir.
>
> Bundan evvelki seçimlerde, partice [CHP tarafından] namzet gösterilmeyen partililer [CHP üyeleri], doğrudan doğruya namzetliklerini koymuyorlardıysa, bunun sebebi, bir taraftan parti disiplinine riâyet etmek düşüncesinden, bir taraf-

305 **Vatan,** (12.6.1945).

306 **Vatan,** (12.6.1945).

307 **Vatan,** (15.6.1945); **Cumhuriyet,** (15.6.1945); **Ulus,** (15.6.1945).

308 **Vatan,** (15.6.1945).

309 **Cumhuriyet,** (15.6.1945).

310 **Ulus,** (14.6.1945).

tan da parti merkezince konulan namzetler yanında seçilmeyeceklerini bilmelerinden ileri geliyordu.

Müstakil olarak namzetliklerini koyanlar bulunursa, onlar da tabiatıyla, CHP mensubu olan ikinci seçmenlerin yine parti disiplinine riâyetleri yüzünden, seçilme şanslarını kaybediyorlardı. (...) İkinci seçmenler, disipline riâyeti vazife bilen partililer olduklarına göre, CHP mensubu olmayan namzetlere reylerini vermeleri beklenemez. (...)

Bütün İstanbul ikinci seçmenlerinin de, başkanlarının [CHP İstanbul İdâre Heyeti Başkanı Tevfik Fikret Sılay'ın] açıkladığı vecibeyi yerine getirmeleri tabiî görülmelidir. (...) Bunun için, bu denemenin uyandırdığı geniş alâka, namzetliğini koyan müstakillerden kimlerin kazanabileceği etrâfında değil, ikinci seçmenlerin kendi partililerinden kimleri tercih edecekleri etrâfında toplanmaktadır."[311]

Nâdir Nâdi de, bütün bu gelişmeleri bir karmaşa olarak değerlendiriyordu.[312] Mümtaz Fâik Fenik ise, *Tan* gazetesini yanıtlıyor ve gelişmelerin bir oyuna benzetilmesini şiddetle kınayarak, seçimin "hârice hoş görünmek için" düzenlendiği iddiâsını reddediyordu.[313]

Muhtemelen bu gelişmeler ve açıklamalar üzerine, Sâdun Gâlip Savcı, hatırlanacağı gibi, adaylıktan çekildiğini açıklayacaktır.[314] Basında, seçim günü üniversitede adayların serbestçe konuşma yapabilecekleri kürsüler kurulacağı haberine yer verilirken,[315] bir yandan da Hüseyin Avni Ulaş, Tevfik Fikret Sılay'ın açıklamasından hemen sonra, adaylıktan çekildiğini ilân edecektir.[316] Tam bu sırada, adaylıklarını geri çeken başka isimler de vardı. Ancak, Sılay'ın açıklamasından sonra, bâzı adaylar da, örneğin İstanbul'dan milletvekili adayı olan Muhiddin Üstündağ ile Ahmet Hamdi Başar, bu kez CHP üyesi olduklarını vurgulama gereğini duymuşlardı.[317]

Ancak, adaylıktan çekilmelerin belki de görünmeyen bir başka nedeni daha vardı. O da, bu zamâna kadar kamuoyunun bilgisi dışında gelişen bir olayın da yine tam bu sırada sonuçlanmasıydı.

311 **Vatan,** (12.6.1945).

312 Nâdir Nâdi, "Hürriyet Münâkaşalarına Dâir", **Cumhuriyet,** (13.6.1945).

313 Mümtaz Fâik Fenik, "Seçim İşlerine Dâir Yazılanlar", **Ulus,** (13.6.1945).

314 **Vatan,** (12.6.1945).

315 **Cumhuriyet,** (13 ve 19.6.1945).

316 **Cumhuriyet,** (13.6.1945); **Tan,** (13 ve 16.6.1945); **Vatan,** (13.6.1945); **Ulus,** (13.6.1945).

317 **Tan,** (16.6.1945).

8. "DÖRTLÜ TAKRİR"İN REDDİ

Hatırlanacağı gibi, daha Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın görüşmeleri sırasında ve "ikinci parti"ye ilişkin görüş ve yorumların basında yer almaya başladığı sırada, 7 Haziran 1945 târihinde, "dörtler" tarafından CHP Meclis Grubu'na, daha sonra siyâsî literatürde "Dörtlü Takrir" olarak anılacak bir önerge sunulmuştu. Ancak, yine hatırlanacağı gibi, önergeden kamuoyu haberdâr edilmemişti.

"Dörtlü Takrir"in âkıbetini, 13 Haziran târihli gazetelerden öğrenmek mümkündür. "Dörtlü Takrir", 12 Haziran'da CHP Meclis Grubu'nda görüşülmüş[318] ve *Ulus* gazetesinin tek sütunluk haberine göre, reddedilmişti.[319] Anadolu Ajansı, konuyla ilgili olarak şu açıklamayı yapacaktır:

> "CHP Meclis Grubu Başkan Vekilliği'nden
>
> CHP Meclis Grubu, 12 Haziran 1945 (...) günü (...) toplandı. Oturum açıldıktan sonra, İzmir milletvekili Celâl Bayar, İçel milletvekili Refik Koraltan, Kars milletvekili Prof. Fuat Köprülü ve Aydın milletvekili Adnan Menderes tarafından verilen önerge okundu.
>
> Önerge sâhipleri tarafından verilen izahlardan, tekliflerinin parti tüzüğü [CHP Nizamnâmesi] ile bâzı kânunlarda değişiklikler yapılmasını hedef tuttuğu anlaşılmıştır. Birçok milletvekilleri ve en son Başbakan Şükrü Saraçoğlu, gerek önergeyi ve gerek bunun etrâfında sâhiplerinin verdiği izâhatı tahlil ederek, maksadın, bir kısım kânunlarla parti tüzüğünde [CHP Nizamnâmesi'nde] değişiklikler yapılmasından ibâret olduğunu açıklamışlardır.

---

318 "Dörtlü Takrir", önce CHP Genel İdâre Kurulu'nun 12 Haziran 1945 târihli 119 sayılı toplantısında görüşülmüştü. Bu toplantı sabah gerçekleşmişti. Elimizde bulunan tutanağa göre ise, "önerge, tahlil edil"mişti. Bu toplantıya, Genel İdâre Kurulu üyelerinden Fâik Ahmet Barutçu, Göle, Erişirgil, Kaleli, Memik, Akgüç, Alâattin Tiritoğlu, Hüsnü Kitapçı, Köken, Uslu, Taşkapılı, Çumralı, Türan, Tahsin Banguoğlu ve Erem katılmıştı. Toplantıya CHP Genel Sekreter Vekili Nâfi Âtuf Kansu başkanlık etmişti. Tutanakta konuya ilişkin alınmış bir karar bulunmamaktadır. **BCA CHP K**, [Kataloğ Numarası: 490 01/26 125 4]. Diğer yandan, CHP Genel İdâre Kurulu, 11 Haziran 1945 târihinde 118 sayılı toplantısını ise, İsmet İnönü ile Genel Başkan Vekili Şükrü Saraçoğlu'nun da katılımı ile gerçekleştirmişti. **BCA CHP K**, [Kataloğ Numarası: 490 01/26 125 4]. "Dörtlü Önerge", muhtemelen bir gün önceki bu toplantıda da görüşülmüş olmalıdır.

319 **Ulus**, (13.6.1945). Ayrıca bkz. Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 368-369; Uran, **age**, s. 435; Aydemir, **Menderes'in Dramı?**, s. 137-138; Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 2), s. 429-430; Giritlioğlu, **age**, s. 171; Oran, "İç ve Dış Politika Açısından İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'de Siyâsal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", **SBFD**, Cilt: 24, Sayı: 3, (Eylül 1969), s. 257; **İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi**, s. 19; Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş**, s. 58-59; Ünal, **age**, s. 207-208; Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayâta Geçiş**, s. 14; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 90-95; Cihat Baban, **Politika Galerisi**, s. 29; Kara, **age**, s. 280-281; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 204-205.

> Kânunlarda değişiklik yapılmasını isteyenlerin usûlü dâiresinde tâdil teklifine başvurmaları mümkün olduğu gibi, parti tüzüğünde [CHP Nizamnâmesi'nde] değişiklik yapılması da kurultaya âid işlerden bulunduğu cihetle, bunların [CHP Meclis] Grubu'nca görüşülmesine ve bir komisyona havâle edilmesine lüzum olmadığından, önergelerin, imzâ sâhiplerinden maada, mevcûdun oybirliği ile reddine karar verilmiş[tir]."[320]

Vatan gazetesi, haberinde, önerge sâhiplerinin fotoğrafları ile birlikte, önergenin CHP Meclis Grubu'nda tam yedi saat görüşüldüğünü kaydediyordu.[321] *Tan* gazetesi ise, haberinde, Celâl Bayar'ın fotoğrafını da kullanarak, resmî tebliği iletiyordu.[322]

"Dörtlü Takrir"in içeriğinden ve metninden haberdâr olmak, bu aşamada dahi olsun, hâlâ mümkün değildi. Basında yapılan resmî açıklamada, sâdece bir önergeden söz ediliyor ve kısa açıklama ile birlikte, önergenin reddine ilişkin bilgi veriliyordu.

Fâik Ahmet Barutçu, günlüğünde, "Dörtlü Takrir"e ilişkin gerek CHP Umûmî İdâre Heyeti toplantısında ve gerekse CHP Meclis Grubu'nda gerçekleşen görüşmelere değiniyor.[323] "Dörtlü Takrir", önce bizzat İnönü'nün başkanlığında gerçekleşen CHP Umûmî İdâre Heyeti toplantısında görüşülmüştü.[324]

Barutçu, bu toplantıyı 11 Haziran 1945 târihli günlüğünde şöyle anlatıyor:

> "Partide Millî Şef'in başkanlığında Umûmî İdâre Heyeti toplandı. Bu, ilk defâ görülüyordu. Millî Şef'in [CHP] Umûmî İdâre Heyeti toplantısına başkanlığı şimdiye kadar vâki olmuş bir kefiyet değildi. (...) Yanında parti Umûmî Reis Vekili [CHP Genel Başkan Vekili] Başvekil [Başbakan Şükrü] Saraçoğlu olduğu hâlde, partiyi şereflendirdiler. (...) [İnönü, söze şöyle başladı:] '[CHP] Umûmî İdâre Heyeti kat'i şeklini aldı. Yapılan değişikliklerin sebebini açık söyleyeyim. Hükûmeti desteklememesi...

---

320 **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945); Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 204.
Fâik Ahmet Barutçu'nun 12 Haziran 1945 târihli günlüğünden, bu tebliğin Barutçu ve Fâik Öztrak tarafından ve Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun talebi üzerine de, hayli kısa yazıldığını öğrenmek mümkündür. Tebliğ yayınlanmadan önce gerek Saraçoğlu ve gerekse İnönü tarafından da görülmüş ve onaylanmıştı. Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 744.

321 **Vatan**, (13.6.1945). Bayar da, anılarında, önergenin görüşülmesinin yedi saat sürdüğünü açıklayacaktır. Bayar, **age**, s. 33. Ayrıca bkz. Ilıcak, **age**, s. 620.

322 **Tan**, (13.6.1945).

323 Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 739.

324 **BCA CHP K**, [Katalog Numarası: 490 01/26 125 4].

Hükümet aleyhindeki tartışmaları teşvik ettiği ve hiç değilse bu babda gösterdiği ihmâl ve lâkaydi hakkında bana söylenen sözler... Bana çok söylenildi. Delili var mı? Yok... *Ama ihmâl ve lâkaydiyi vaziyet gösteriyor.*

Öyle zaman oldu ki, ben arkadaşlara bir muziplik düşündüm. Üzerinde 'Hyde Park' yazılı bir levha alıp, karşıki binâya gelecektim ve bu levhayı toplantı odasının kapısına asacaktım! Bu sözlerimi, çok sevdiğim [CHP eski Genel Sekreteri] Memduh Şevket [Esendal] aleyhine almayınız ve bundan arkadaşlar da gücenmesinler... Olanı ve geçeni ve bana söylenen şeyleri söylüyorum. Hükümeti takviye bir vazifedir. Hükûmet, partinindir [ve] hükûmetin zayıflaması, partiyi de zayıf düşürür. Bu demek değildir ki, hükümetin zaafı söylenmesin... Onu da bana söyleyeceksiniz... Başvekile [Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na] söyleyeceksiniz ve söyleyeceğiniz zaafı bertaraf edeceğiz."[325]

Barutçu'nun günlüğünde yer alan İnönü'nün bu konuşması, CHP Umûmî İdâre Heyeti'nde yapılan değişikliklere ilişkin daha önce yaptığım saptama ve değerlendirmelerin, bu kez de bizzat İnönü tarafından doğrulanması olarak kabûl edilmelidir.

Barutçu, günlüğünde, "Dörtlü Takrir"in CHP Umûmî İdâre Heyeti toplantısında *yarattığı tartışmaları da* özetliyor. Barutçu'ya göre, parti içinde ayrılık ve bölünme kaçınılmazdı. Yeni bir partinin oluşumu için yol açılmıştı. İnönü de aynı kanıdaydı.[326] Zâten önergenin reddi de bizzat İsmet İnönü'nün talebiydi.[327]

"Dörtlü Takrir", CHP Meclis Grubu'nda tam yedi saat tartışılmıştı. Barutçu, 12 Haziran 1945 târihli günlüğünde, süreye dikkat çektikten sonra, Köprülü'nün, "Atatürk'ün yolu[nun] geniş hürriyet ve demokrasi" yolu olduğunu belirttiğini yazıyor. Oysa, Barutçu'ya göre, "bu yol, (...) Atatürk'ün kapadığı yoldu." Hattâ, Barutçu'ya göre, "Millî Mücâdele'nin zaferle neticelenmesi üzerine, Trabzon mebusu Ali Şükrü'nün boğulması ile başlayan ve Anadolu-Rumeli Müdâfaai Hukuk Cemiyetleri'nin nizamnâmesindeki sarih hükme muhalif olarak, zaferden sonra toplanıp cemiyetin yeni istikâmetini tâyin etmesi lâzım gelen kongre yerine, Mustafa Kemâl Paşa'nın bir emri ile ilâ ettiği 6 Umde, Cemiyet'in [Cum-

325 Bizzat Celâl Bayar da benzer bilgiler veriyor: "Çankaya'da Sayın İnönü'nün başkanlığında toplantılar yapıldığını işitiyorduk." Bayar, bu toplantılarda, önergenin reddedilmesine ve önerge sâhiplerinin de hırpalanmasına karar verildiğini duyduklarını açıklıyor. Bayar, **age**, s. 33.

326 Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 737-744.

327 Bayar, **age**, s. 33-34.

huriyet] Halk Fırkası'na inkılâp ettirilmesiyle, tamâmen şahsî bir idâreye doğru yol alan devir, evvelâ biz Trabzon'daki Müdâfaai Hukukçuları, uğrunda savaştığımız ve sâyesinde kurtulduğumuz millet idâresi, milletin am hürriyeti gibi güzel prensipleri müdâfaa yolunda bir cephe almamıza bizi sevk etmişti. Millî Mücâdele zaferinden sonra, bir taraftan o mücâdelenin aleyhindeki unsurların mâzilerini unutturmak için hoş görünmeye çalışarak arzı hizmet etmeleri, bir taraftan da Bizans'tan kapıkullarının getirdiği kötü ruhu Anadolu'nun temiz havasına aşılamaları ile başlayan kesif dalkavukluk içinde, Atatürk'ün yolu, demokrasi edebiyâtı ile yaldızlanmış şahsî bir idâre yoluydu."[328]

Barutçu'nun günlüğünden anlaşıldığı kadarı ile, tartışmalar sırasında, Hamdullah Suphi Tanrıöver ve İsmâil Hakkı Baltacıoğlu gibi, CHP içinde yönetimde yer almayıp da daha ziyâde kıyıda köşede kalmış üyeler, muhaliflere karşı daha ılımlı bir tutum almışlardı.[329] Nitekim, Fuat Köprülü, birkaç yıl sonra şu açıklamayı yapacaktır: "[CHP Meclis] Grubu içinde 'dörtler' lehine yükselen tek ses, Hamdullah [Suphi Tanrıöver]'in sesi idi."[330] Buna karşılık, Adnan Menderes, yaklaşık bir yıl sonra, 17 Temmuz 1946 târihinde yaptığı bir konuşmada, o günü şöyle tasvir edecektir: "Bizi sorguya çektiler. Yedi saat küfrettiler. Bize kızmalarının yegâne sebebi, istedikleri yolda yürümeyişimizdir."[331]

Zekeriyâ Sertel, CHP Meclis Grubu'ndaki bu pek de ne olduğu belli olmayan gelişmeyi şöyle değerlendiriyor ve yorumluyordu:

> "Celâl Bayar ve arkadaşları, memleketin hakikî demokrasiye kavuşması için bu kânunlarda değişiklikler yapılmasını ileri sürmüşlerse, onlara hak vermemek mümkün değildir. Bu teşebbüs, hükümetin demokrasiye doğru gitmek arzusunu anlamak için yapılmış bir denemeolarak da telâkki edilebilir."[332]

Tan gazetesinde yer alan bu yorum ve değerlendirme, belki de "dörtler"in önergeyi hazırlamalarındaki gerçek amaçlarını, görüş

328 Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 743-744.

329 Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 744..

330 Fuat Köprülü, "Muvâzaa İftirâsının İçyüzü", **Millet Yolu**, (15.5.1948); Köprülü, **age**, s. 812-813; Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 744.

331 **Menderes Diyor ki**, s. 28.

332 Zekeriyâ Sertel, "Celâl Bayar ve Arkadaşları Ne İstiyorlardı?", **Tan**, (14.6.1945).

ve düşüncelerini yansıtıyordu. "Dörtler"in bu sırada *Tan* gazetesi ile olan yakınlığı, bu yorumu desteklemektedir.

Celâl Bayar, yıllar sonra, Samet Ağaoğlu'na bu konuda şunları anlatacaktır:

> "Dörtlü Takrir [Cumhuriyet Halk Partisi Meclis] Grubu'nda okunduktan sonra, bana yapılan hücumlara, [Refik] Koraltan ve kendim cevap verdim. Saraçoğlu, konuşmasının sonunda, takriri geri almaklığımızı istedi. Köprülü, geri almak için yerinden kalktı. Eteğinden tutarak oturttum ve kendisine geri almanın mümkün olmadığını söyledim. Takriri geri almayınca, Saraçoğlu, 'Rejim, sağlam ve temizdir. Bu takriri red edeceksiniz arkadaşlar.' dedi ve takrir red edildi.
>
> [Ancak] bundan sonradır ki, bir parti kurmak için müşterek çalışmalar başladı. Demek [ki], o zamâna kadar her birimiz, kendi muhitlerimizde, ayrı ayrı bu fikri ve teşebbüsü ele almış vaziyetteyiz. Hiç kimse, 'Fikir benimdir' diyemez."[333]

Bayar, bu açıklaması ile, "dörtler"in bu târihe kadar yeni bir parti kurma çalışması, çabası ve düşüncesi içinde olmadıklarını da açıkça ortaya koyuyor. "Dörtler"in bu aşamada henüz sâdece CHP'ye yönelik bir teşebbüs içinde oldukları, bu sûretle bir kez daha açığa çıkıyor.

Celâl Bayar'ın Fuat Köprülü'ye yönelik bu hayli eleştirel anısının gerçekliği tartışılabilir. Bayar, belki de Köprülü'nün Demokrat Parti'nin iktidar yıllarındaki tutumunun etkisiyle, bu anısını, aradan geçen bunca yıldan sonra aktarmak ihtiyâcını hissetmiştir. Bu şekilde, Köprülü'nün daha işin başından itibâren "dörtler"in arasında güvenilmez bir kişi olduğunu hatırlatmak istemiş ya da bu ihtiyâcı duymuş olabilir. Bu türden geriye bakışlar, yeniden değerlendirmeler, târihin yeniden kurgulanması sürecinde her zaman için karşımıza çıkabilir ve çıkmaktadır da.

Refik Koraltan ise, Bayar'ın bu anısını bir hayli farklı bir şekilde paylaşmaktadır. Refik Koraltan, yine yıllar sonra yaptığı bir açıklamada, söz konusu önergeyi geri alma girişiminin, Köprülü tarafından değil, fakat Celâl Bayar tarafından yapıldığını, ancak bu te-

---

333 Ağaoğlu, **Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri**, s. 85. Barutçu'nun günlüğü de, Bayar'ın bu açıklamasını destekliyor. Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 744. Barutçu'nun anlattıklarına göre, Fuat Köprülü "Dörtlü Takrir"i Kâzım Özalp'e teslim ederken, partiden ayrılmak gibi bir düşünceleri olmadığını vurgulamıştı. Barutçu, **age**, (Cilt: 2), s. 739. Ayrıca bkz. Bayar, **age**, s. 33-34; Kemâl, **Celâl Bayar Efsânesi ve Raftaki Demokrasi**, s. 26-28, 146 ve 159-160; Ilıcak, **age**, s. 620.

şebbüsün kendi müdahalesi sâyesinde önlendiğini belirtecektir.[334]

Bayar, anılarında, "Dörtlü Takrir"in görüşülmesi sırasında, Adnan Menderes'in iyi bir tartışmacı olarak kendisini yeniden gösterdiğini de belirtmektedir.[335]

Görüldüğü gibi, "Dörtlü Takrir", bu dönemde içeriği hâlâ bilinmeyen bir metin olarak, ne basında, ne de kamuoyunda önemli bir yankı uyandırmıştı. Tahmin edilenin aksine, "dörtler"in bu girişimi, neredeyse sessizlikle karşılanmıştı. Hele iki dereceli "serbest" seçim tartışmaları ile kıyaslanırsa, "Dörtlü Takrir"in neredeyse gözden kaçtığı dahi söylenebilirdi. Bu gelişme, yeterince heyecanlı ve önemli bulunmamıştı. Ama bunun gerçek nedeni, önergenin içeriğinin ve yarattığı tartışmaların gizli kalmasıydı. Rejim, kendisi hakkındaki tartışmaları ustalıkla gizleme imkânına sâhipti ve gerektiğinde bu imkânı kullanmaktan da kaçınmıyordu. Sanıldığının aksine, "Dörtlü Takrir", bu sâyede sesizce geçiştirilmiş sayılırdı.

Görüldüğü gibi, literatürde bu denli önem taşıyan "Dörtlü Takrir", döneminde bilinmeyen ve anlaşılmayan bir girişimden ibâretti. Bu da bize rejimin bu sırada değişmeye başladığı yönündeki iddiâların temelsiz olduğunu gösteren bir başka örnektir.

9. CELÂL BAYAR'IN MATBUAT KÂNUNU'NUN 50. MADDESİ İLE YASANIN YAYIN ORGANI ÇIKARMAK İÇİN İZİN ALINMASI ZORUNLULUĞUNU GETİREN HÜKMÜNÜN DEĞİŞTİRİLMESİNE YÖNELİK ÖNERİSİ

"Dörtlü Takrir"in reddedildiğinin hemen ertesi günü, Celâl Bayar, yeni bir girişimde daha bulunacak ve hatırlanacağı gibi, basında da Anayasaya aykırılığı vurgulanan Matbuat Kânunu'nun bâzı maddelerinin değiştirilmesi için, TBMM'ye bir yasa değişikliği önerisinde bulunacaktır.[336]

334 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 95.

335 Bayar, **age**, s. 33.

336 **Vatan**, (14.6.1945). Ayrıca bkz. Goloğlu, **Milli Şef Dönemi**, s. 369; Karakuş, **age**, s. 77-78; Ünal, **age**, s. 209; **İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi**, s. 19-20; Oran, "İç ve Dış Politika Açısından İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'de Siyâsal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", **SBFD**, Cilt: 24, Sayı: 3, (Eylül 1969), s. 257; Kara, **age**, s. 277 ve s. 283.

Bu girişim, "Dörtlü Takrir"in reddine neden olan resmî gerekçede, yasaların değiştirilebilmesi için "usûlü dâiresi"nde TBMM nezdinde girişimde bulunulması gereğinin hatırlatılması üzerine, muhtemelen "dörtler"in yeni bir adımı ve bu vesileyle de, resmî red gerekçesinin ne ölçüde samimî olduğunu test eden bir teşebbüs olarak kabûl edilebilir.

Bayar'ın önerisi, Matbuat Kânunu'nun 50. maddesinin değiştirilmesini ve basın organlarının, hükümet karârı yerine, ancak mahkeme karârı ile kapatılabilmesini öngörüyordu.[337] Bayar'ın ikinci önerisi ise, hatırlanacağı gibi, mevcut yasanın öngördüğü şekilde, yeni bir yayın organı çıkarabilmek için izin alınması zorunluluğunun tamâmen kaldırılmasını değil, ama gevşetilmesini öngörüyordu. Buna göre, yayın izni alabilmek için girişimde bulunanlara, "mürâcaat târihinden itibâren en çok bir ay içinde bu muamele tamamlanmadığı takdirde, ruhsatnâme verilmiş sayıl"acaktı.[338]

Âsım Us, Bayar'ın önerisini değerlendiriyor ve eksik buluyordu:

> "Yalnız gazete kapatma yetkişinin Bakanlar Kurulu'ndan mahkemeye geçmesi ile gazetelerin isteyeceği teminâtın vücut bulmuş olmayacağına dikkat etmeliyiz. Mahkemeler, tahmin edebiliriz ki, memleketin umûmî siyâseti olmak üzerine, kendisine verilecek mâlûmâtı esaslı olarak tetkike girişemeyecekler ve hemen hükümetin her dediğini yine kabûl edeceklerdir. Bu sebeple matbuat suçları için özel bir mahkemeye ihtiyaç hâsıl olacaktır.
>
> Bir mahkeme ki, memleketin umûmî siyâsetini ve onun icâblarını takdire muktedir bir cihaz olsun... Zirâ, kânundaki 'memleketin umûmî siyâsetine aykırı neşriyat' ibâresi, hele bir cezâ mahkemesinde, şümûlü tâyin edilemeyecek kadar umûmî [ve] bunun için de müphemdir.
>
> 50. madde değiştirilirken, 'memleketin umûmî siyâseti' tâbiri yerine, herkesçe kolay anlaşılır ifâdeler koymak lâzım gelir... Meselâ, 'iç ve dış emniyeti bozacak, millî rejimi zaafa uğratacak neşriyat' denilebilir.
>
> Hatırımızda kaldığına göre, kânunda *'memleketin umûmî siyâsetine aykırı* neşriyat' yolunda çok umûmî bir tâbir kullanılmış olmasının sebebi, Atatürk inkılâplarını muhtelif cereyanlara karşı korumak endişesinden ileri gelmiştir. Bu endişe, 'millî rejimi korumak' tâbiri ile de ifâde edilebilir.

337 **Vatan,** (14.6.1945).

338 **Vatan,** (14.6.1945). Ayrıca bkz. Ahmet Cemâl Fersoy, **Bir Devre Adını Veren Başbakan Adnan Menderes**, s. 89-91.

> Herhâlde 50. maddenin kaldırılmasını veyâ tâdilini isteyenlerin maksadı, memleketimizde saltanat rejimini yeniden kurmak veyâhut müfrit sağcı veyâ solcu cereyanlara katılmak için basın yolu ile faaliyete geçmek değildir. Bunun dışında olarak, bir gazetenin kapatılmasına hak verecek en mühim sebep, 'iç ve dış emniyeti korumak' endişesi olabilir. Bu noktai nazardan, böyle [bir] değişiklik tahakkuk ettirilirken, maddeden bu umûmîlik ve müphemlik de giderilmiş olur."[339]

Bayar'ın önerisi, *Tan* gazetesinin baş sayfasında ve manşette, Bayar'ın fotoğrafı ile birlikte yer alacaktır.[340] Zekeriyâ Sertel, Bayar'ın önerisini değerlendiriyor ve 1931 yılında totaliter bir zihniyetle hazırlandığını ileri sürdüğü yasanın sâdece değiştirilmesinin yeterli olamayacağını belirttikten sonra, yasanın tamâmen kaldırılmasını istiyordu.[341]

Diğer yandan, yine aynı gün, 14 Eylül'de, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na ilginç bir mektup sunulmuştu. ABD Basın Özgürlük Komitesi'nin Başkanı G. H. Damon, komitenin raporunun özetinin bir kopyası ile basın özgürlüğü konusunda ABD basınının tipik yorumlarını ve General Eisenhower'in Forrest'e ilettiği bir mektubun kopyasını Saraçoğlu'na sunmuştu. Bu haberlerin hiçbirinin Türk basınında yer almadığı da zikrediliyordu.[342] ABD'nin basın özgürlüğü konusundaki hassâsiyeti ile basın yasasındaki değişiklik önerisinin târihsel berâberliği dikkat çekicidir.

Yalnız, kanımca unutulan ya da gözden kaçan önemli bir nokta vardı. Bu noktaya hiçbir şekilde parmak basılmamıştı. 1931 yılında, hatırlanacağı gibi, bir miktar ayrıntısını da gördüğümüz Matbuat Kânunu benimsenirken, Celâl Bayar, o târihte henüz hükûmette yer almamıştı. Ancak, o târihte hükümetçe hazırlanan tasarının altında Hâriciye Vekili (Dışişleri Bakanı) Tevfik Rüştü Aras'ın ve Dâhiliye Vekili (İçişleri Bakanı) Şükrü Kaya'nın da imzâları vardı.[343] Matbuat Kânunu'nda, hatırlanacağı gibi, 1938 yılında yapılan değişikliklerde ise, Celâl Bayar Başbakandı. Şimdi değiştirilmesini istediği madde, aslında onun Başbakanlığı döne-

339 Âsım Us, "Matbuat Kânunu'nun 50. Maddesi", **Vakit**, (15.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945).

340 **Tan**, (14.6.1945).

341 Zekeriyâ Sertel, "Matbuat Kânunu'na Lüzum Var mıdır?", **Tan**, (15.6.1945).

342 **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 0 30 10/268 805 19].

343 İskit, **Türkiye'de Matbuat Rejimleri**, s. 72-79.

minde hükûmetçe hazırlanmış ve kendi imzâsı ile TBMM'ye sunulmuş yasa önerisinin bir maddesiydi.

1938 yılında Celâl Bayar'ın imzâsı ile sunulan yeni yasa değişikliği önerisinin gerekçesinde ise, şu görûşlere yer verilmişti:

> "Geçen yıl Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'nda yapılan değişiklikler ile, devletimizin ana vasfı olan Cumhuriyetçiliğe ilâve olarak, Devletçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, İnkılâpçılık ve Laiklik de, birer vasıf olarak kabûl edilmiş ve bütün kânûnî mevzuatın bu esaslarla âhenkli olması lüzûmuna binâen, bâzı kânunlarda bu maksatla değişiklikler yapılmış ve yapılmakta bulunmuştur.
>
> Milletlerin hayâtında bugün en mühim telkin ve propaganda vâsıtası olan ve halk kütlesi üzerinde çok mühim tesirler husûle getiren matbuatın da, bu sûretle tesbit edilmiş bulunan devlet rejiminin ana prensiplerine muzır olmayacak ve bilâkis bu prensipleri, bütün halk tabakası arasına yayacak ve benimsetecek bir şekilde çalışmasını ve memleketin yüksek menfaatlerine aykırı neşriyatta bulunmamasını temin etmek için, Matbuat Kânunu'nda da bâzı tâdiller yapılması lüzumlu görülmüş[tür]. (...)
>
> Gündelik veyâ muvakkat gazete ve mecmua çıkarmak isteyenlerin, beyannâme verir vermez neşriyâta başlayabilmeleri, bunların kânunun aradığı vasıf ve şartlara hâiz olup olmadıklarını salâhiyetli mercilerin neşrinden evvel tetkikine imkân vermemektedir. Bu imkânı temin için, gazete veyâ mecmua çıkaracakların, beyannâme vermekle berâber, neşrinden evvel ruhsatnâme almaları lüzûmuna dâir maddeye bir kayıt ilâve olunmuştur."[344]

Bayar'ın Matbuat Kânunu'nun 50. maddesi ile yasanın yayın organı çıkarmak için izin alınması zorunluluğunu getiren hükmünün değiştirilmesine yönelik önerisinin, CHP Meclis Grubu'nda reddedildiğini de eklemek gerekir.[345]

Zekeriyâ Sertel, bu kez yine totaliter bir zihniyetle hazırlandığını ileri sürdüğü Basın Birliği Kânunu'nun da tamâmen kaldırılmasını istiyor ve basının kendi içinde özgürce örgütlenmesini öneriyordu.[346]

Bu noktada, basında bu dönemde ilk kez değinilen Basın Birliği Kânunu ile Türk Basın Birliği üzerinde bir miktar durmakta yarar vardır.

---

344 İskit, **Türkiye'de Matbuat Rejimleri**, s. 108-109.

345 Fersoy, **age**, s. 103.

346 Zekeriyâ Sertel, "Basın Birliği Kânunu da Kaldırılmalıdır", **Tan**, (16.6.1945). Câmi Baykurt da, Fransızca yayınlanan **La Turquie** gazetesinde, basına özgürlük tanınmasını istiyordu. **Tan**, (16.6.1945).

Dikkat edilmesi gereken bir husus da şudur: *Tan* gazetesi tarafından kaldırılması talep edilen tek-parti döneminin bir başka yasası, Basın Birliği Kânunu da, Celâl Bayar'ın Başbakanlığı döneminde hazırlanarak, 27 Haziran 1938 târihinde TBMM'de kabûl edilmişti.[347]

Yasaya göre, basın organlarının sâhipleri ile çalışanlarından oluşan Türk Basın Birliği kuruluyordu. Amaç, "meslekte inzibat ve intizâmı idâme etmekti." Yasanın gerekçesinde şu görüşlere yer verilmişti:

> "Hükümetle basın arasındaki memleket çalışmalarını kolaylaştırıp, genişletecek... (...) [Tasarının] hükûmetle matbuat arasında âhenkli bir râbıta tesis eden bir maksat ile hazırlanmış olduğu görüldü[günden]... (...) Bu kadar kuvvetli bir inkişâf göstermiş olan bu müessesenin faaliyetinden, memleket menfaatleri ve millî maksatlar uğrunda en verimli ve en yüksek neticelerin alınması ve matbuatın yalnız bu yüksek hedefler istikâmetinde çalışmasının temini için teşkilâtlı, disiplinli bir meslek hâline getirilmesi ve mensuplarının vazife ve mükellefiyetlerinin devlet eli ile nizam altına alınması lâzım geleceği de bir hakîkattir.
>
> Bilhassa devletin yaratıcı faaliyetlerinde ve mesâîsinde, cemiyetteki bütün yardımcı kuvvetlerin mütesânid varlıklar hâlinde, kendisi ile teşriki mesâî ederek, elbirliği ile millî maksatların istihsâline gidilmesinin bir şiar ittihaz edilmiş olan memleketimizde, matbuatın bugün olduğu gibi dağınık ve teşkilâtsız yâhut noksan ve kifâyetsiz bir teşkilâtla çalışan bir meslek hâlinde kalmasına artık müsaade edilemezdi."

Türk Basın Birliği'ne üye olmaksızın gazetecilik yapmak mümkün değildi. Yeni çıkmaya başlayacak olan basın organlarının sâhipleri ile bu basın organlarında çalışacak gazetecilerin de, yayına başlanmasından sonra ve en çok bir ay içinde Birliğe üye olmaları zorunluydu. Aksi hâlde, "bu mecbüriyete riâyet etmeyenler, Birliğe kaydolununcaya kadar, o yerin en büyük mülkiye âmirinin emri ile, mesleklerini icrâdan men edilirler"di. Birliğe üye olmak için müracaat eden, ancak başvurusu reddedilenlerin, Dâhiliye Vekâleti (İçişleri Bakanlığı) nezdinde, itirâz etme hakları vardı. Ancak, Dâ-

---

347 **Düstur**, (3. Tertip), Cilt: 19, s. 719-725; **RG**, (14.7.1938), Sayı: 3959; (Kanun No: 3511); **TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem: 5, İçtimâ: 3, Cilt: 26, 82.İnikat, (28.6.1938). Ayrıca bkz. İskit, **Türkiye'de Matbuat Rejimleri**, s. 820-826; Fersoy, **age**, s. 180-183. Bundan sonra bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmedîği takdirde, aynı kaynak kullanılacaktır.

hiliye Vekâleti'nin (İçişleri Bakanlığı'nın) vereceği karar kesindi. Bu konuda yargı organlarına başvurmak kesinlikle mümkün değildi.

"Birliğin teşkilinden maksat, (...) matbuatı, millî maksatlar uğrunda uyanık ve (...) Cumhuriyetin menfaatlerine hâdim kılmak"tı. Matbuat Umum Müdürü, Türk Basın Birliği Umûmî Kongresi'nin tabiî üyesiydi ve görüşmelere ve kararlara katılmaya yetkiliydi. Türk Basın Birliği Umûmî Kongresi'ni Dâhiliye Vekâleti (İçişleri Bakanlığı) de olağanüstü kongreye dâvet edebilirdi. "Hükümet tarafından istenilecek herhangi bir mevzuun ruznâmeye alınması ve Umûmî Kongre'de görüşülmesi veyâ ruznâmeden çıkarılması mecbüri"ydi. Türk Basın Birliği Merkez İdâre Heyeti'nin yetkileri arasında, "hükümetle matbuat arasında işbirliğini tanzim etmek ve bu maksatla Birlik âzâlarına direktifler vermek, (...) âzâ arasındaki anlaşmazlıkların hâl ve izâlesine çalışmak ve bu maksatla icâbında Haysiyet Divânı'nı harekete getirmek" de vardı.

"Birlik mensupları arasında çıkacak şahsî anlaşamamazlıklarla, meslek haysiyet ve şerefine taallük eden meseleleri ve Birliğin bu kânun ile tesbit edilen maksatlarına aykırı hareketleri iddiâ olunan Birlik mensuplarının vaziyetlerini tetkik ederek, icâb eden kararları vermek üzere, her mıntıkada birer Mıntıka Haysiyet Divânı ve Ankara'da bir Yüksek Haysiyet Divânı" kuruluyordu. Matbuat Umum Müdürü de, Yüksek Haysiyet Divânı'nın üyesiydi. Yüksek Haysiyet Divânı'nın, üyeleri Birlik'ten çıkarmaya yetkisi vardı. Birlik'ten çıkarma karârına karşı Dâhiliye Vekâleti (İçişleri Bakanlığı) nezdinde itirâz etmek mümkündü. Ancak, Dahiliye Vekâleti'nin (İçişleri Bakanlığı'nın) karârı kesindi. Bu konuda da herhangi bir yargı denetimi söz konusu değildi. "Haysiyet Divânları, alâkalı Birlik mensuplarının veyâ doğrudan doğruya yâhut hükümetin talebi ile Merkez veyâ Mıntıka İdâre Heyetleri'nin mürâcaatı üzerine işe vaziyet" ediyorlardı. Birlik'ten çıkarılma cezâsı almış olanlar, haklarında alınmış karar yürürlüğe girdikten en az bir yıl geçtikten sonra, karârın kaldırılması için Yüksek Haysiyet Divânı'na başvurabilirlerdi. "Divân, mürâcaat edenin umûmî ahvâlini göz önüne alarak, kendisinin yeniden Birliğe alınmasına karar" vermeye yetkiliydi. Bu karâra karşı da yargı denetimi mümkün değildi.

Yasaya göre, Mıntıka İdâre Heyetleri oluşturulup faaliyete geçince, hâlen yayınlanmakta olan basın organlarında çalışan gazete-

ciler ile bu organların sâhiplerinin en geç bir ay içinde Birliğe üye olmaları gerekiyordu.[348]

Bu vesile ile yine konumuzla yakından ilgili bir başka yasaya daha değinmekte yarar olacaktır. Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Teşkilât, Vazife ve Memurları Hakkında Kânun, 16 Temmuz 1943 târihinde kabûl edilmişti.[349]

---

348 Yasanın geçici maddesine göre, "bu kânunun neşri târihinden itibâren bir sene içinde, memlekette çıkmakta bulunan gazete ve mecmuaların gönderecekleri murahhaslardan mürekkeb fevkalâde bir kongre, Dâhiliye Vekâleti [İçişleri Bakanlığı] tarafından içtimaa dâvet" edilecekti. Kongrede Basın Birliği'nin Merkez İdâre Heyeti ile Yüksek Haysiyet Divânı ve bir kereye mahsus olmak üzere de Mıntıka İdâre Heyetleri ile Mıntıka Haysiyet Divânları seçilecekti.

Kongreye Başbakan Refik Saydam ve CHP Umûmî İdâre Heyeti üyeleri de katılmışlardı. Kongre, Dâhiliye Vekili (İçişleri Bakanı) Fâik Öztrak'ın konuşması ile açılmış ve Öztrak, aynı zamanda da Kongre Başkanlığı'na seçilmişti. Basın Birliği'nin Merkez İdâre Heyeti'ne Âsım Us, Ahmet Şükrü Esmer, Abidin Dâver, Sadri Ertem, İbrâhim Alâattin Gövsa (beş üye de miletvekiliydi), Anadolu Ajansı müdürlerinden Kerâmi Kurtbay ile Selim Râgıp Emeç ve Sedat Simâvi seçilmişlerdi. Seçilen yedek üyelerin dördü de yine milletvekiliydi. Basın Birliği'nin Yüksek Haysiyet Divânı'na ise, Nâfi Âtuf Kansu, Necip Ali Küçüka, Necmettin Sadak, Reşat Nûri Güntekin, Halil Nihat Boztepe ve Hüseyin Câhit Yalçın (altısı da milletvekiliydi) seçilmişlerdi. Seçilen yedek üyelerin içinde iki milletvekili daha vardı. Ankara Mıntıkası İdâre Heyeti'ne iki milletvekili seçilirken, İstanbul Mıntıkası İdâre Heyeti'nin milletvekili üyesi bulunmuyordu.

3-5 Ocak 1941 târihinde de Türk Basın Birliği'nin Birinci Kongresi yapılmıştı. Türk Basın Birliği Merkez İdâre Heyeti Başkanlığı'na Fâlih Rıfkı Atay, üyeliklerine ise Necmettin Sadak, Ahmet Şükrü Esmer, Abidin Dâver, Kerâmi Kurtbay, Câvit Oral, Nâşit Hakkı Uluğ, Kemâl Tûran ve Etem İzzet Benice getirilmişti. Merkez İdâre Heyeti'nde görev alan altı üye, aynı zamanda milletvekiliydi de... Türk Basın Birliği Yüksek Haysiyet Divânı'na da Âsım Us, Hüseyin Câhit Yalçın, Ferit Celâl Güven, Reşat Nûri Güntekin, Hayrettin Karan ve Nûrettin Artam seçilmişlerdi. Divan üyelerinin dördü milletvekiliydi. İskit, **Türkiye'de Matbuat İdâreleri ve Politikaları,** s. 308-311 ve 323-327.

13-15 Aralık 1943 târihinde yapılan Türk Basın Birliği'nin İkinci Kongresi'nde ise, Merkez Yürütme Kurulu'na Hüseyin Câhit Yalçın, Muvaffak Menemencioğlu, Kemâl Tûran, Burhan Felek, Nâşit Hakkı Uluğ, Ahmet Şükrü Esmer, Refik Ahmet Sevengil ve Câvit Oral seçilirken (beş üye milletvekiliydi), Yüksek Haysiyet Divânı'na Âsım Us, Hayrettin Karan, Ferit Celâl Güven, Nûrettin Artam, Kerâmi Kurtbay ve Reşat Nûri Güntekin getirilmişlerdi. Divânın üç üyesi milletvekiliydi.

CHP'nin 1935 yılında benimsenen tüzüğünde, parti üyesi gazetecilerin uymak zorunda oldukları kurallar hakkında şu hüküm vardı: "Sâhibi partili olan gazete ve dergilerin yazıları ile parti üyelerinin yazdıkları ve çıkardıkları eserler, parti prensipleri bakımından göz önünde tutulur. İsteyen partili gazeteciler, dergiciler ve yazarlarla bu yolda görüş birliğine yarayacak deget ve toplantılar yapılır. Partililer, kapitali ile ilişikli ve yönetiminde etger bulundukları gazete, dergi ve basmalarda, parti program ve tüzüğüne aykırı yazılar çıkartmazlar." **CHP Tüzüğü,** (1935), Dokuzuncu Kısım/Madde 144.

1939 târihli CHP Nizamnâmesi'nde de aynı hüküm mevcuttu: "Sâhibi partili olan gazete ve mecmuaların yazıları ile parti âzâlarının neşriyâtı, parti prensipleri bakımından göz önünde tutulur. Partili gazeteciler, mecmua sahipleri ve muharrirlerle bu yolda görüş birliğine yarayacak temas ve toplantılar yapılır. Partililer, sermayesiyle alâkalı ve idâresinde müessir bulundukları gazete ve mecmua ve matbualarda, parti program ve nizamnâmesine, iç ve dış siyâsetin ana hatları ile yüksek devlet menfaatlerine aykırı düşen yazılar neşrettiremezler." **CHP Nizamnâmesi,** (1939), Onuncu Kısım/Madde 160.

CHP'nin 1943 yılında kabûl edilen nizamnâmesinde de, aynı hüküm herhangi bir değişikliğe uğramaksızın yer almıştı. **CHP Nizamnamesi,** (1943), Onuncu Kısım/Madde 154.

349 İskit, **Türkiye'de Matbuat İdâreleri ve Politikaları,** s. 335-359; **Basın Yayınla İlgili Kânun, Kararnâme, Nizamnâme, Tâlimatnâme ve Tâmimler,** s. 26-46; **RG,** (22.7.1943), Sayı: 5462; (Kanun No: 4475).

Yasa, söz konusu Umum Müdürlüğü, "Cumhuriyet Hükûmetinin iç ve dış siyâsetini, yurt ve dünyâ yayım vâsıtalarına ve umûmî

Matbuat ve İstihbârat Müdüriyeti Umûmîyesi, 7 Haziran 1920 târihinde 6 sayılı yasa ile "İcrâ Riyâseti"ne bağlı olarak kurulmuş ve 25 Aralık 1920 târihinde de 79 sayılı yasa ile Hâriciye Vekâieti'ne (Dışişleri Bakanlığı'na) bağlanmıştı. 1 Haziran 1931 târihinde ise lağvedilecektir. Matbuat Umum Müdürlüğü ise, 22 Mayıs 1933 târihinde 2205 sayılı yasa ile Dâhiliye Vekâieti'ne (İçişleri Bakanlığı'na) bağlı olarak kurulmuştu.

Yasa, Matbuat Umum Müdürlüğü'nü "bilumum gazete ve mecmuaları ve risâleleri ve emsâli neşriyâtı tetkik etmek ve devleti alâkadar eden yazıları tefrik ile Vekâlet makâmına bildirmek ve matbuat mensuplarının Matbuat Kânunu'nun tâyin ettiği vasıf ve şartlara hâiz olup olmadıklarını araştırmak ve Matbuat Kânunu'nun hükümlerine nazaran matbuat harekâtını tâkip ile" görevlendiriyordu.

26 Mayıs 1934 târihinde Dâhiliye Vekâieti'ne (İçişleri Bakanlığı'na) bağlı olarak kurulan Matbuat Umum Müdürlüğü'nün görevleri ise, yasada şöyle sıralanmıştı: "Gerek memleket dâhilinde ve gerek hâricindeki siyâsî, iktisâdî, içtimâî ve harsî hareketler bakımından yerli ve yabancı neşriyâtı tâkip etmek, millî matbuatın inkılâp prensiplerine, devlet siyâsetine ve millet ihtiyaçlarına uygun olmasını temin eylemek, memleketimiz içinde milliyet ve demokrasi esaslarına mugâyir fikir ve cereyanların yayılmasına mâni olmak için tedbirler almak, bu gibi cereyanlar ile neşriyat vâsıtaları ile mücâdele etmek, matbuatın en mühim bir telkin ve terbiye vâsıtası olmak vasfını tahakkuk ettirmek için tedbirler almak, (...) Matbuat Kânunu'nun tatbikine nezâret etmek, (...) radyo, film ve tiyatro gibi efkârı umûmîye ile alâkadar olan vâsıtaları murâkabe etmek..."

Matbuat Umum Müdürlüğü, "bu vazifelerini alâkadar Vekâletler ve makamlarla temas ve muhabere ederek ifâ" ediyordu. Matbuat Umum Müdürlüğü'ne bağlı servislerin görevleri ise şunlardı: "Devletin dâhilî ve hâricî politikadaki umûmî prensipleri, millî ahlâk, haberlerin doğruluğu, yabancı tahrikat ve propagandalar, devlet icraatının efkârı umûmîyeye lâyık oldukları ebat ve ehemmiyette arzı, millî kültür, matbuata verilen direktiflerin tatbiki ve Matbuat Kânunu bakımlarından iç neşriyâtı (...) tâkip eylemek, (...) Umum Müdürlüğün vereceği direktifleri, gerek bültenler vâsıtasıyla, gerek telefon ve telgrafla icâb edenlere bildirmek, (...) memleket dâhilinde radyo neşriyat programlarını tanzim etmek, (...) memleket dâhilinde yapılan filmlerin senaryolarını ve hâriçten gelen filmleri kontrol etmek..." (Matbuat Umum Müdürlüğü Teşkilâtına ve Vazifelerine Dâir Kânun). Bkz. **Düstur**, (3. Tertip), Cilt: 15, s. 323-324; **RG**, (29.5.1934), Sayı: 2713; (Kânun No: 2444).

Matbuat Umum Müdürlüğü, 22 Mayıs 1940 târihinde kabûl edilen ve 31 Mayıs'ta da yürürlüğe giren 3837 sayılı yasa ile doğrudan Başvekâlet'e (Başbakanlığa) bağlanacaktır. Zâten 21 Eylül 1939'da Başvekâlet [Başbakanlık] Matbuat Bürosu kurulmuştu. Büro, "Başvekil'in [Başbakan'ın] matbuatla daha yakından ve bilâvâsıta temâsını temin ediyor ve harbin fevkâlâde zamanlarında, matbuatla görüşerek, onlarla hükümet arasında sıkı bir râbıta tesis ediyordu." Sonradan Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi olacak olan Selim Sarper, 31 Mayıs'ta Matbuat Umum Müdürlüğü'ne atanacaktır. **İK**, (22.5.1940 ve 31.5.1940), s. 28-29.

Matbuat Umum Müdürlüğü'nün görevleri ise, yasada şöyle sıralanıyordu: "Memleket içinde ve dışında, millî siyâset ve menfaatlerimizi ihlâle mâtuf olabilecek propagandaları karşılamak, rejimin dâhilî ve hâricî siyâseti hakkında efkârı umûmîyeyi tenvir etmek ve icâbına göre münâsip göreceği vâsıtaları kullanarak, neşriyat yapmak ve yaptırmak, millî ahlâk, haberlerin doğruluğu, yabancı tahrikat ve propagandalar, devlet icraatının efkârı umûmîyeye lâyık oldukları ebat ve ehemmiyette arzı, millî kültür ve matbuat kânunları bakımlarından iç neşriyâtı (...) tâkip eylemek, millî matbuatın inkılâp prensiplerine, devletin umûmî siyâsetine ve memleket ihtiyaçlarına uygun olmasını temine çalışmak ve bunların meslekî inkişâf ve faaliyetleri için rehberlik etmek, (...) Matbuat Kânunu'nun tatbikâtına nezâret etmek, radyodifüzyon postaları vâsıtası ile halkımızın siyâsî, içtimâî, iktisâdî, harsî ve bedîî ihtiyaçlarını tatmin edecek programlar ihzârını ve tatbikini temin etmek, memleket dâhilinde yapılan filmlerin senaryolarını ve hâriçten gelen filmleri ve memleket sahnelerinin repertuvarlarını kontrol etmek, resim, gramofon plâkları ve diğer bütün neşir vâsıtalarını nezâreti altında bulundurmak ve her hususta memlekete zararlı tesirler yapacak mâhiyette gördüklerinin yapılmasına mâni olacak tedbirleri almak..." İskit, **Türkiye'de Matbuat İdâreleri ve Politikaları**, s. 218-323; İskit, **Türkiye'de Matbuat Rejimleri**, s. 221-229.

efkârına doğru olarak aksettirmek, (...) millî menfaatlerimiz için zararlı tesirler yapabilecek basın, yayın ve telkin faaliyetlerinin mâhiyeti hakkında halk efkârını aydınlatmak ve bu gibi faaliyetleri tetkik ve murâkabe etmek"le görevlendiriyordu. Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, "iç yayın ve basını tâkip etmek, Matbuat ve Basın Birliği kânunları hükümlerinin tatbikine nezâret etmek, (...) Basın Birliği ve diğer meslekî teşekküller ile Umum Müdürlük arasındaki işbirliğini sağlayıcı muameleleri yürütmek"le de yükümlüydü.

Görüldüğü gibi, tek-parti döneminin "matbuat disiplini", bu ve benzeri yasal çerçeveler içinde sağlanıyordu.

10. İKİ DERECELİ "SERBEST" SEÇİM (II)

Bütün bu gelişmelerin yanında, seçim süreci de devâm ediyordu. "Dörtlü Takrir"in reddedildiği gün, eski Başbakan Celâl Bayar, İş Bankası'ndaki kişisel mevduatından 85.000 TL'sını, muhtaç işçi çocuklarının eğitimine harcanmak üzere, Zonguldak Amele Birliği'ne bağışlayacaktır.[350] Celâl Bayar, kanımca bu sûretle, Zonguldak'tan milletvekili adayı olan Dışişleri eski Bakanı ve bu sırada, her ne kadar milletvekili olmasa da, muhalefet grubunun bir üyesi olan Tevfik Rüştü Aras'ı desteklediğini açık bir şekilde belli etmişti. Zekeriyâ Sertel de, Tevfik Rüştü Aras'ın adaylığını destekliyor ve Aras'ın eskiden CHP üyesi olmasını ve tek-parti döneminde önemli görevlerde bulunmasını eleştirenlere karşı da, şu görüşleri ileri sürüyordu:

> "Tevfik Rüştü Aras, yeni namzetler arasında en sarih programla ortaya çıkan zattır. (...) Tevfik Rüştü Aras'ın Anayasaya âzamî riâyet teminini vaad etmesi, bütün bu engellerin kaldırılmasına çalışacağı mânâsına gelir. Memlekette yeni zihniyetin, demokrasi zihniyetinin gelişmesini isteyenler, Tevfik Rüştü Aras'ın ve bu zihniyeti taşıyanların namzetliğini koymasına muhalefet edemezler. Onun için Zonguldak ikinci seçmenlerinin Tevfik Rüştü Aras'a rey vermeleri, yerinde bir hareket olur fikrindeyiz."[351]

Zekeriyâ Sertel, söz konusu yazısında, tek-parti döneminde görev ve sorumluluk almış olan tüm siyâsî kişiliklerin, sâdece bu nedenle eleştirilmesine ve bu kişilere karşı, yine bu nedenle, siyâsî

350 **Tan**, (13.6.1945).

351 Zekeriyâ Sertel, "Seçimde Dikkat Edeceğimiz Nokta", **Tan**, (13.6.1945).

anlamda olumsuz tutum alınmasına karşı olduğunu belli ediyordu. Sertel'e göre, bu türden bir tavır hayli mübâlâğâlı olurdu.

Bu noktada, mevcut muhalefetin yapısının yarattığı sorunların gündeme geldiğini görüyoruz. Muhalefet grubu, esas itibârî ile tek-partili rejimin Atatürk döneminde çok önemli görevler almış, CHP üyesi siyâsî kişiliklerden oluşuyordu. Bu durum, hiç kimsenin meçhûlü değildi. Hattâ CHP'nin iktidar kanadına mensup olanlar için bu vaziyet, kendiliğinden önemli bir siyâsî avantaj da sağlıyordu. CHP'nin iktidar kanadı, siyâsî geçmişlerini hatırlatmak sûreti ile, partinin muhalif kanadının ne denli tutarsız olduğunu kolayca kanıtlayabilirdi ve bunu yapmak için büyük bir politik strateji ve taktik dehâsı olmak da gerekmezdi. Nitekim, ileride görüleceği gibi, özellikle de Birleşmiş Milletler Anayasası'nın kabûlü dolayısıyla TBMM'de yapılan görüşmelerde, CHP'nin iktidar kanadı, muhalefet kanadını tam da bu noktadan eleştirmeye başlayacaktır.

Tan gazetesi ise, daha önce de değinildiği gibi, sol strateji gereğince demokrasi cephesinin genişletilmesini ön plâna alıyor ve bu nedenle de muhalefet grubunu destekliyordu. Diğer yandan, *Tan* gazetesi, tek-partili rejimde görev almış siyâsî kişiliklerle demokrasi cephesi kurmanın tutarsızlığını ya fark etmiyor ya da edemiyor veyâ daha gerçekçi bir yorumla, demokrasi cephesinde başka bir oluşum olmadığından, zorunlu olarak bu grubun yanında yer alıyordu. Bu, siyâsî sahnede pratikte zorunlu ve anlaşılır, ama diğer yandan da ideolojik platformda son derece tutarsız ve siyâsî sonuçları bakımından da soru işâretleri içeren bir taktikti. Çünkü, tek-partili rejimde görev almış siyâsî kişiliklerle tek-partili rejime son vermeye çalışma politikası ne kadar mümkündü sorusunun hemen verilebilecek kolay bir yanıtı olamazdı. Bu yanıtlanması zor soru ve yanıtın belirsizliği, bu çelişkili ve bir anlamda mahkûm politikayı haklı kılıyor gibi görünüyordu. Doğrusu ise, haklı kılmaktan ziyâde sâdece anlaşılır kılıyordu.

Bu arada, *Tan* gazetesinde Sabiha Sertel, *Cumhuriyet* gazetesi başyazarı Nâdir Nâdi ve *Akşam* gazetesi başyazarı ve CHP milletvekili Necmettin Sadak ile bir polemik sürdürüyor ve Nâdi'yi faşistlikle suçluyordu.[352]

352 **Tan**, (15-16.6.1945). Ayrıca bkz. Sabiha Sertel, "Hürriyet Düşmanları", **Tan**, (17.6.1945). Sabiha Sertel, bu yazısında da, Nâdir Nâdi'yi hürriyet düşmanı olmakla suçluyordu. Nâdi'nin yanıtı için bkz. Nâdir Nâdi, "Doğ-

Seçim günü yaklaştıkça, seçime yaklaşımlarda da esaslı farklılıklar belirmeye başlayacaktır. Necmettin Sadak, seçime sâdece iki gün kala, tek başına başlığı dahi dikkat çekici ve ihtâr edici bir yazısında, şu saptamada bulunuyordu:

> "Bütün temel meselelerde birlik bulunmamız şarttır. (...) Eğer bu seçimler sonunda bir partiler kavgası *devrine dalarsak, dünyânın gözünden* çok düşeriz. (...) Memleketimiz çok garip bir iç kavga hevesine düşmüştür. (...) Demokrasi prensibine doğru yol alalım... Fakat hangi ve ne çeşit demokrasi? (...) 'En güzel demokrasiye [doğru] gidelim' derken, en kara, en kızıl anarşiye düşmek de yok değil...
>
> Manzara şudur ki, bu 'geniş demokrasi' hevesinin daha başlangıcında, birbirleri ile anlaşması zâten imkânsız olanlar arasında yargı [ve] düşünce birliği şöyle dursun, birbirleri ile esaslı prensiplerde çoktan anlaşmış olmaları lâzım gelenlerin dahi ne istedikleri pek belli değildir.
>
> *Buna da şaşmıyoruz. Çünkü, ömrü* çeyrek asra varan C[umhuriyet] H[alk] Partisi içinde bile, partinin temel prensiplerinden, meselâ devletçiliği aynı mânâda anlayan iki kişiye rastlamak güçtür. (...) Memlekette derin bir demokrasi ve hürriyet devrimine ihtiyaç olduğunu sanmıyoruz. (...) Demokrasi, hürriyet güzel şeylerdir. Fakat hangi çeşidi [ve] nereye kadar? Bunları candan özleyenler arasında, nereye doğru gidildiğini anlamak isteyenler de elbet [de] vardır. Hiç şüphesiz, *bunlar* merak ve kaygı içindedirler. (...)
>
> Türkiye, kendine en uygun, mütekâmil şekiller mi arıyor, yoksa büyük bir dış tehlikeyi *atlatabilen bu* memleket, şimdi içinden mi sarsılıyor? Parti [CHP] içinde, parti [CHP] dışında düşüncelerde, isteklerde, sözlerde, yazılarda, dünyânın bu karışık döneminde beliren anarşi hangi hedefe doğru durulacak?"[353]

Necmettin Sadak'ın bu yazısı, daha ilk adımda, muhalefet açısından bakıldığında, siyâsî gelişmelerin beklenen ya da umulan şekilde olmadığını açıkça gösteriyordu. Sadak'ın yönetime yakın olduğu göz önüne alınırsa, yazısı, gelişmelerden ürken yönetimin ikâzı olarak yorumlanabilir. Gerçekten de, Sadak'ın yazısı, hafifçe aralanmış bir kapının her an yeniden sıkıca kapanabileceğine işâret ediyordu. Yazı, endişe ve kuşkular içeriyor ve tehditlerle sona eriyordu. Yazı, siyâsî sahneye adım atanlar ya da atmak isteyenler için, sanki attıkları adımları geri almalarına yönelik bir çağrı niteliğindeydi.

---

ru Değil", **Cumhuriyet**, (17.6.1945).

353 Necmettin Sadak, "Geniş Demokrasi, Geniş Hürriyet, Memleketi Sarsacak Anarşi Vâsıtaları Olmamalıdır", **Akşam**, (15.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945).

Âsım Us ise, seçimden sâdece bir gün önce, başlığı ile de dikkati çeken bir yazısında, belirli bir sınıfa dayanmadan siyâsî parti kurulamayacağını ve bir sınıfa dayanmadan gerçek bir siyâsî parti hâline gelinemeyeceğini iddiâ eden *Tan* gazetesine karşı, CHP'nin geleneksel vesâyetçi/dayanışmacı ideolojisinin[354] savunmasını yapıyor ve nihâyet sınıf sorununu gündeme getirenleri de şöyle suçluyordu:

> "Maksat, [Cumhuriyet] Halk Partisi içindeki muhtelif sınıflar ve zümreleri ayırıp, birbirleri ile mücâdele hâline getirmek ve böylece memleketteki millî birliği bozmaktır. Bununla berâber ilâve edelim ki, gerçekten memlekette [Cumhuriyet] Halk Partisi'nden ayrı bir parti kurmak isteyen sınıf varsa, meydana çıkmasına da kânunlarımızda bir engel yoktur. Cumhuriyet Halk Partisi, memleket idâresinde inhisarcı bir siyâsî teşekkül değildir. Bu defâ ara seçimde ikinci seçmenlere aday göstermemesi, bunun açık bir delili olduğu gibi, gelecek seçimlerde millî irâdenin daha serbest tezâhürü yolunda daha başka fiilî deliller de görülecektir."[355]

Diğer yandan, adaylar, propaganda faaliyetlerine devâm ediyorlardı. Örneğin Cemil Topuzlu, afiş bastıracak ve İstanbul sokaklarını ve duvarlarını afişlerle donatacaktır.[356] Hakkı Târık Us ile Ahmet Hamdi Başar ise, gazetelere ilân vermekle yetineceklerdir.[357] Seçime bir gün kala, İstanbul Milletvekili Seçimi Teftiş Kurulu, yaptığı açıklamada, seçim günü, yâni 17 Haziran'da, her adayın, seçim salonu dışında kurulan bir kürsüde, sıra ile on dakika konuşma hakkı olduğunu belirtiyordu.[358] Ancak tüm bunların, seçimi renklendirmenin dışında, sonuca etkili olamayacağı da yavaş yavaş anlaşılıyordu. Seçim günü, *Vatan* gazetesinde, İstanbul'da en kuvvetli adayın Türk Basın Birliği Başkanı Hakkı Târık Us olduğu açıklanıyor ve Hakkı Târık Us'un CHP İstanbul İdâre Heyeti Başkanı Tevfik Fikret Sılay ile birlikte çekilmiş bir fotoğrafına da yer veriliyordu.[359]

354 Bu konuda bkz. Cemil Koçak, "1940'ların İkinci Yarısında Sosyal Politika: Devlet, Sınıflar, Partiler ve Dayanışmacı/Vesâyetçi İdeoloji", **Osmanlı'dan Cmhuriyete: Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar**, s. 222-271 ve **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, s. 451-508. Bu konuya ilerideki ciltlerde yeniden geri döneceğim.

355 Âsım Us, "Cumhuriyet Halk Partisi ve Sınıf Mücâdelesi", **Vakit**, (16.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945).

356 **Vatan**, (17-18.6.1945). Ayrıca bkz. **Tan**, (15.6.1945); **Ulus**, (18.6.1945).

357 **Ulus**, (18.6.1945).

358 **Tan**, (16.6.1945).

359 **Vatan**, (17.6.1945).

17 Haziran günü seçim yapılır. İstanbul'da Muhiddin Üstündağ 472 oyla milletvekili seçilirken, seçimin güçlü ve muhtemelen resmî adayı Türk Basın Birliği Başkanı Hakkı Târık Us 357, Cemil Topuzlu 171, Ahmet Hamdi Başar 22, Câfer Tayyar Eğilmez 18, Gâlip Kemâlî Söylemezoğlu 7, Hâlit Fahri Ozansoy 3, Senihi Yürüten 2, Aka Gündüz bir ve Cemil Alpay da bir oy alır.[360]

İzmit'te Nihat Erim, toplam 918 ikinci seçmenden 518'inin oyunu alarak milletvekili seçilirken,[361] diğer aday İsmâil Rüştü Aksal ise, sâdece 200 oy alabilmişti.[362] Zonguldak'ta Ali Rızâ İncealemdaroğlu, toplam 675 ikinci seçmenden 336'sının oyunu alarak milletvekili seçilirken, Tevfik Rüştü Aras, yalnızca 58 oy elde edebilmişti. Çorum'da ise, Edip Alpsar, 160 ikinci seçmenin oyu ile milletvekili seçilmişti. Burdur'da Mahmut Sanlı, toplam 277 ikinci seçmenden 184'ünün oyu ile milletvekili seçilmişti. Sivas'ta da Fikri Erbuğ, toplam 1.089 ikinci seçmen arasından oylamaya katılan 920 ikinci seçmenden 600'ünün oyunu alarak milletvekili seçilmişti.[363] Nihat Erim'in günlüğünden bu seçimin ana hatlarını anlamak da mümkündür: Unutulmasın ki, Erim, 5 Nisan'dan bu yana San Fransisco Konferansı dolayısıyla yurt dışındadır. Günlüğünde 17 Mayıs diye yazmışsa da, muhtemelen doğru târih 16 Haziran 1945 olmalıdır, Türkiye'den milletvekili seçildiğini bildiren haberi almıştır![364]

Görüldüğü gibi, seçimde ikinci seçmenler, parti disiplini uyarınca, sâdece CHP üyesi adaylara oy vermişlerdi. Hattâ CHP üye-

---

360 **Ulus**, (18.6.1945); **Tan**, (18.6.1945); **Vatan**, (18.6.1945); **Cumhuriyet**, (18.6.1945). Ayrıca bkz. **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945).

CHP'nin resmî bir yayınında, Üstündağ'ın İstanbul'da 102 aday arasından ve toplam 2.271 ikinci seçmenden 1.614'ünün oy kullandığı seçimde, milletvekili olduğu belirtilliyordu. **CHP İstanbul İli, 1946 Yılı Kongresi İl İdâre Kurulu'nun 1945-1946 [Yılları] Çalışma Raporu**, (2 Şubat 1947), s. 2.

Bizzat Nihat Erim, sâdece birkaç ay sonra, 4 Kasım 1945 târihli günlüğünde, gerçekleşen ve gerçekleşecek olan seçimlerin ne denli "serbest" olduğunu şöyle itirâf etmektedir: "Halbuki seçimler serbest olacak... Parti karışmayacak... Parti Müfettişi bu hususta bir şey söylememeli değil mi?" Parti Müfettişi ise, bir sonraki seçimde İsmâil Rüştü Aksal'ın kazanması için şimdiden propagandaya başlamıştır. Erim, **age**, s. 45.

361 Nihât Erim, 700'den fazla ikinci seçmenden 581'inin oyunu kazandığını belirtiyor. Erim, **age**, s. 44. Kendisi 1932 yılından beri CHP üyesi imiş... Bu örnek de, hem devlet memuru olup, hem de siyâsî parti üyesi olabilmenin mümkün olduğunu, devlet memurları yasasına aykırı da olsa, bize bir kez daha göstermektedir. Bkz. Koçak, ***BİSCF*** ve Koçak, ***TMŞD***.

362 Nihât Erim, Aksal'ın 156 oy alabildiğini yazıyor. Erim, **age**, s. 44.

363 **Ulus**, (18.6.1945); **Tan**, (18.6.1945); **Cumhuriyet**, (18.6.1945). Ayrıca bkz. **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945).

364 Erim, **age**, s. 38.

si olup da, değişik nedenlerle bu sırada yönetime yakın olmayan adaylar dahi, seçimde önemli bir varlık gösterememişlerdi. Dolayısıyla da bu konuda basında görülen beklenti ve ümitlerin gerçekleştiği söylenemezdi.

Kanımca seçimin tek sürprizi, Türk Basın Birliği Başkanı ve muhtemelen yönetimin ve CHP'nin resmî adayı olan Hakkı Târık Us'un yerine, hatırlanacağı gibi, siyâsî kariyerine Millî Şef döneminin hemen başında son verilen Muhiddin Üstündağ'ın İstanbul'dan milletvekili seçilmesi olmuştu. Nitekim *Tan* gazetesi de, seçimden hemen sonra yayınlanan bir haberinde, Hakkı Târık Us'un CHP tarafından desteklendiğini ve gazetenin de Us'un kazanacağı tahmininde bulunduğunu açıklayacaktır.[365]

Vatan gazetesi ise, bu seçimi şöyle değerlendiriyordu:

> "Muhiddin Üstündağ['ın] İstanbul'daki mevkiini, kendisinin mâzideki hizmetlerinin bir mukâbili, ikinci seçmenlerin bir kadirşinaslığı olarak telâkki etmek mümkün olmakla berâber, bu seçim[i], aynı zamanda, İstanbul ikinci seçicilerinin [seçmenlerinin], kısmen olsun, bâzı işler hakkında görüş şartlarını ifâde eden bir hareket gibi telâkki etmek de mümkündür."[366]

Vatan gazetesi, CHP'li ikinci seçmenlerin yönetimin resmî adayı sayılan Hakkı Târık Us'a karşı Muhiddin Üstündağ'ı desteklemelerini mânidar bulmuştu ve kanımca haklı olarak ikinci seçmenlerin, CHP'li olmakla birlikte, yönetime karşı siyâsî bir tavır gösterdikleri görüşündeydi.

Seçimin hemen ertesi günü, Mümtaz Fâik Fenik, *Vatan* gazetesinde yayınlanan, "Seçim Yerinde Neler Gördük?" başlıklı haberinde, seçim izlenimlerini şöyle aktarıyordu:

> "Her aday konuşurken olduğu gibi, üç sivil polis, söylenenleri mütemâdiyen not alıyorlardı. (...) Âsaf Hâlet Çelebi kürsüden ince eteğini çektik... 'Bak' dedik... 'Söylediklerin hep kaydolundu.' Gözleri, gayri ihtiyâri polislere doğru kaydı. Hiçbir şey söyleyemedi. Ama rengi biraz sarardı."[367]

Mümtaz Fâik Fenik'in sözünü ettiği konuşma, hatırlanacağı gibi, adayların seçim günü, seçim sandığının uzağında kuru-

365 **Tan**, (19.6.1945).

366 **Vatan**, (19.61945).

367 **Vatan**, (18.6.1945).

lan kürsüden yaptıkları onar dakikalık resmî propaganda konuşmalarıydı.

Ancak, seçime gölge düşüren tek olay bu değildi. Aksine, daha seçimin ertesi günü, basında seçimlerde hile yapıldığına ilişkin iddiâlar belirmişti bile... *Vakit* gazetesi, seçimde usûlsüzlük yapıldığını ileri sürüyordu. Gazeteye göre, Seçim Kânunu'nun 36. ve 42. maddelerine aykırı davranılmış ve oylamaya katılan ikinci seçmenlerin sayısı yeterli düzeye ulaşamamıştı. İddiâya göre, İstanbul'daki toplam 1.983 ikinci seçmenden sâdece 1.378'i oylamaya katılmıştı.[368] Oysa, Seçim Kânunu'na göre, toplam ikinci seçmen sayısının 8/10'nun seçime fiilen katılması gerekiyordu. Aksi hâlde usûlsüzlük söz konusuydu. Ancak, İstanbul Seçim Kurulu ve İstanbul Vâlisi ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar, seçimin usûle uygun olarak gerçekleştiğini açıklayacaklardır.[369]

Nitekim İstanbul Milletvekili Muhiddin Üstündağ'a âid Seçim Tutanağının Gönderildiğine Dâir Başbakanlık Tezkeresi ve Tutanakları İnceleme Komisyonu Raporu'nda da, seçime ilişkin itirazlar incelendikten sonra, İstanbul'da kâğıt üzerinde gösterilen toplam 1.983 ikinci seçmenden sâdece 1.738'in gerçekten mevcut olduğunun anlaşıldığı belirtiliyor ve 1.738 ikinci seçmenden 1.393'ünün oylamaya katıldığının belirlendiği açıklanıyor ve Seçim Kânunu'nun ilgili maddelerine aykırı bir uygulamanın söz konusu olmadığına açıklık kazandırılıyordu.[370]

Kanımca, Burdur Milletvekilliğine Seçilen Mehmet Sanlı'ya Âid Seçim Tutanağının Gönderildiğine Dâir Başbakanlık Tezkeresi ve Tutanakları İnceleme Komisyonu Raporu, çok daha ilginçtir ve üzerinde önemle durulmayı gerektirir.[371] Bu raporda, dört kişi tarafından İçişleri Bakanlığı'na yapılan bir mürâcaat üzerinde duruluyordu. Şikâyet dilekçesinde, "idâre âmirlerinin müdahale ederek, [seçim] serbestî[sini] ihlâl etmeleri, jandarmaların müdaha-

---

368 **Ulus,** (19.6.1945); **Vatan,** (19.6.1945). **Cumhuriyet** gazetesinin haberine göre, oy kullanan ikinci seçmen sayısı, 1.586 idi. **Cumhuriyet,** (18-19.6.1945). **Tan** gazetesi ise, İstanbul'da oylamaya katılmayan ikinci seçmen sayısını 654 olarak gösteriyordu. **Tan,** (19.6.1945).

369 **Ulus,** *(20.6.1945);* **Cumhuriyet,** *(20.6.1945);* **Tan,** *(20.6.1945).*

370 **TBMM TD,** Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 19, 82. Birleşim, (4.7.1945), S. Sayısı: 156. Söz konusu rapor, TBMM'de de oybirliği ile benimsenecektir. **TBMM TD,** Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 19, 82. Birleşim, (4.7.1945).

371 **TBMM TD,** S. Sayısı: 170.

leleri, Bucak kazâsında, 20 ikinci seçmen geldiği hâlde, 52 [ikinci seçmen gelmiş gibi] gösterilmesi ve parti [CHP] Başkanı'nın, [aday] Mehmet Sanlı'yı *kazâlara* parti [CHP] adayı gibi göstermesi" konuları yer alıyordu.

Hazırlama Komisyonu Raporu'nda, bu şikâyetlerden sâdece üçüncü sıradaki ele alınıyor, diğer hususların ise, komisyon tarafından, "seçimden sonra ileri sürülen ve hiçbir sûrette tevsik edilemeyecek bir takım iddiâlar olması dolayısı ile, seçime engel olacak mâhiyette gör[ül]mediği için, üzerinde" durulmadığı açıklanıyordu. Raporda, üçüncü sırada bulunan iddiâ üzerinde yapılan inceleme ile ilgili olarak da şöyle deniliyordu: "Bucak kazâsında 38 ikinci seçmen[in] seçime bilfiil iştirâk [ettiği] ve 14 ikinci seçmen[in de], o zaman çekirge mücâdelesinde bulunduğu için, oylarını kapalı bir zarf içinde kullandıkları, Vâli'nin tezkeresinden anlaşılmıştı."

Hatırlanmalıdır ki, Seçim Kânunu'na göre, ikinci seçmenler, oylarını bizzat ve açık olarak kullanıyorlardı. 4320 sayılı Mebus Seçimi Kânunu'nun 27. maddesinde, "Her seçmen, kendi reyini getirip sandığa atmakla mükelleftir. Hiçbir sebep ve sûretle başkasının nâmına rey pusulası sandığa atılmaz." deniliyordu. Komisyon, söz konusu 14 oyun usûlsüz kullanıldığı görüşündeydi ve bu oylar hükümsüz kılınmalıydı. Bu sûretle de söz konusu raporda şu görüşlere yer veriliyordu:

> "Mehmet Sanlı'ya verilen 14 oyun kanûnî bir değeri olmadığına göre, bu oyların hükümsüz sayılması gerekmekte ve Mehmet Sanlı'nın Bucak kazâsındaki aldığı oy, kânunun onda sekiz nisâbı altına düşmekte [idi]. Bir kazâda *ikinci* seçmen sayısı, kânunda belli olan nisâbın altına düşünce, diğer kazâlarda kazanmış olan bir kimsenin seçiminin bozulacağına dâir açıklıkta görülmekte [idi]. Ortada, Teftiş Heyeti'nin, kânunun 36. ve 42. madde hükümlerini nazara almayarak, usûlsüz hareketi vardı. Şu hâle göre, gereken karârın Hazırlama Komisyonu'nca *belirtilen* esaslara göre verilmesi uygun olacağından, rapor (...) hazırlanmış [ve] Yüksek Komisyon'a sunulmuştur."[372]

Tutanakları İnceleme Komisyonu Raporu'nda da aynı hususlara değinilecek, fakat bir önceki raporun aksine bir karâra varılacak-

372 **TBMM TD,** S. Sayısı: 170.

tır. Buna göre, "Mehmet Sanlı'nın gerek bu kazâda ve gerek diğer kazâlarda kazandığı oy adedi ile, bu kazânın bütün oylarının yok farz edilse ve ondan sonra oy alan adaya ilâve olunsa dahi, Mehmet Sanlı'nın yine çoğunluğu kazanmış bulunması, seçim sandığına atılmış olan oyların Heyeti Teftişiye'ce kabûl edilmiş olmasının, nisâba tesir icrâ etmeyip, ancak bu Teftiş Heyeti'nin zuhûl eseri bir usûlsüzlük varmış gibi telâkki edilmesi kanaatine varılmış olduğundan, Mehmet Sanlı'nın tutanağının kabûl edilmesinin Yüksek Kamutay'a arzı oybirliği ile" kararlaştırılmıştı.[373]

Basında, seçime ilişkin yayınlanan yazılar ise, birbirinden hayli farklı görüşler içeriyordu. *Ulus* gazetesi, yönetimin resmî bakışını yansıtıyordu ve gazete, haberlerinde seçime geniş yer ayırmıştı. Nâdir Nâdi ise, *Tan* gazetesi ile polemiğe giriyordu.[374] Nâdi, şu değerlendirmede bulunuyordu: "İkinci seçmenler hep partili [CHP üyesi] olduğu müddetçe, dışarıdan bir kimsenin adaylığını koyması, prensip itibâri ile mânâsızdır."[375] Nâdi, aynı yazısında, aday çokluğunu da eleştiriyor ve bunun seçimi gayri ciddî hâle getirdiğini ileri sürüyordu. Nâdi, bu durumun önlenmesi için, adayların başvuruları sırasında bir miktar ödemede bulunmaları ve belirli bir miktârın üzerinde oy alamayan adayların da, ödemelerini geri alamamaları gerektiğini belirtiyordu. Bu süretle aday sayısı, kendiliğinden azalacak ve seçime sâdece ciddî adaylar katılabilecekti.

Zekeriyâ Sertel, gelişmeleri hayli iyimser yorumluyor ve "ikinci parti"nin gereğine bir kez daha işâret ediyordu.[376] Zekeriyâ Sertel, bir başka yazısında da, 1924 Anayasası ile Birleşmiş Milletler Anayasası'na uyulmasını istiyordu.[377] *Tan* gazetesi, Zonguldak'taki seçime özel bir önem vermiş gibiydi. "Seçim Mücâdeleleri" başlıklı haberde, "Zonguldak Milletvekili Seçimi Münâsebeti İle" başlığı altında, Dr. Tevfik Rüştü Aras, "milletvekili intihâbâtında bir maç kaybettim mi?" diye soruyor ve Celâl Bayar'ın kendisine şu yanıtı verdiğini açıklıyordu: "Bu intihâba iştirâkte kazanmak ihtimâ-

373 **TBMM TD,** S. Sayısı: 170.

374 **Nâdir Nâdi, "Beğenmiyorlar, Beğenmezler", Cumhuriyet,** (18.6.1945).

375 **Nâdir Nâdi, "Son Seçimde Göze Çarpan Bâzı Noktalar", Cumhuriyet,** (19.6.1945). Ayrıca bkz. **Cumhuriyet,** (19.6.1945); **Tan,** (18-22.6.1945).

376 **Zekeriyâ Sertel, "Seçim Denemesi Neye Yaradı?", Tan,** (18.6.1945).

377 **Zekeriyâ Sertel, "Biz Ne İstiyoruz?", Tan,** (19.6.1945).

li mevcut olmadığını anlıyorum. Fakat, ne olur? [Sâdece] bir maç kaybetmiş olursun."[378]

Hüseyin Câhit Yalçın, "daha geniş bir demokrasi tatbikâtına doğru yürünmek istendiğini gösteren" bir delil olarak kabûl ettiği "İstanbul intihâbâtı"nı değerlendiriyor ve seçilme şansı olmayan adayların durumuna da işâret ederek, "hiçbir hazırlık olmadığı, namzetler tarafından esaslı bir intihâbat propagandası yapılmadığı hâlde, reyler[in] dağılmamış" olduğuna değiniyordu. Yalçın, "gelecek intihâbatt"ta "daha geniş bir ölçü" kullanılacağı kanısındaydı.[379]

Tasvir gazetesinin yorumu ise daha farklıydı. *Tasvir* gazetesi, "deneme"nin "çok muvaffakiyetli" geçtiğini ileri sürüyor ve seçim sürecini şöyle değerlendiriyordu:

> "Mücâdeleler, mâkûl safhaları aşmamış, hemen bütün adaylar, temiz ve dürüst hareket ederek, meşrû yollardan propagandalarını yapmışlardır. Aleyhteki sözler ve yazılar ise, şahsiyâta değil, prensiplere taallûk etmiş[tir]."[380]

Tasvir gazetesi, söz konusu yazısında, İstanbul'da seçimi Muhiddin Üstündağ'ın kazanmasına bir miktar soğuk bakıyor ve "Muhiddin Üstündağ, eski bir idâre adamıdır. Uzun tecrübelerden, idârî hayâtın her türlü iyiliğini ve kötülüğünü görmüş olmaktan mütevellid bir olgunluğu vardır." şeklinde bir değerlendirmede bulunuyordu. *Tasvir* gazetesi, İstanbul'dan milletvekili adayı olan Türk Basın Birliği Başkanı Hakkı Târık Us'un seçilemeyişinden dolayı üzüntüsünü de gizlemiyordu. *Tasvir* gazetesi, İzmit'te Nihat Erim'i desteklediğini açıklıyor ve onun kazanmasından dolayı da memnûniyetini belirtiyordu. Gazete, Zonguldak'ta ise, "Tevfik Rüştü Aras'ın kazanmasına muhalefet" etmiş ve Ali Rızâ İncealemdaroğlu'nun seçilmesini istemişti. Burdur'da milletvekili seçilen Mehmet Sanlı da, *Tasvir* gazetesinin desteğini kazanmıştı. *Tasvir* gazetesi, Hüseyin Câhit Yalçın'ın aksine, CHP'nin seçime "hiçbir sûrette müdahale etmediği için, reyler[in] hayli dağılmış" olduğundan söz ediyor ve şu ilginç yorumda bulunuyordu:

---

378 **Tan**, (2.7.1945). Ayrıca bkz. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 87-89.

379 Hüseyin Câhit Yalçın, "İstanbul İntihâbâtı", **Haber**, (18.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945).

380 **Tasvir**, "Millet Reyini Verdi", **Tasvir**, (18.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945).

"İstanbul'da milletin hoş karşılamayacağı bâzı kimselerin milletvekilliğine adaylıklarını koymak cesâretini göstermiş olmaları, seçimden evvel umûmî bir taaccüp ve hattâ teessür uyandırmıştı. Hele Bilecik'ten gelen bir beyannâme [muhtemelen İstanbul'dan milletvekili adayı olan Abidin Nesimi'nin seçim beyannâmesi söz konusu ediliyor], matbaalarda âdetâ asabiyetle karşılanmıştı. Fakat ikinci seçmenlerin uyanıklığı gösterdi ki, seçimler serbest de olsa, bu gibi kimseler, Millî Meclis'in damı altına giremezler. Nitekim, tek bir rey alamadan, hüsranlarını gönüllerine gömmek mecbûriyetinde kaldılar."

Necmettin Sadak ise, siyâsî geleceğe ilişkin öngörülerle dolu ve tek-parti rejiminin geleceğini resmeder bir şekilde, şu görüşleri ortaya koyuyordu:

"Rejimlerin ve idâre şekillerinin şahsî olmaması, milletin bünyesinden doğması ve târihî tekâmüle uyması gerektir. Tek-partiler, istibdada kadar gitmeyi göze almış otoritelere dayanarak, hürriyetleri derece derece kısmak sûreti ile yaşarlar yâhut hürriyet ve demokrasiye doğru kendi içlerinde tekâmül başlar, partinin içinde ayrı düşünceler, görüşler, kanaatler belirir. Bu ayrılıklar, parti içinde çatışma ve çekişme şeklini ancak bir müddet muhafaza edebilir. [Ama] sonunda maddî ayrılık mukadderdir. Tek-partiler, yok olma sûreti ile ömürlerine nihâyet vermezler. Bâzı uzviyetlerde görülen bölünme şekli ile hayatlarını uzatırlar.

Bizde görülen tekâmül, bu ikinci çeşittendir. Kemâlist rejim, tam mânâsı ile otoriter bir devlet idâresi kurmuştur. Demokrasi ve hürriyet, dar sahalıydı. Bunun içindir ki, rejimi biraz daha demokrasiye doğru götürmek için geçmişte yapılan parti tecrübeleri [Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile Serbest Cumhuriyet Fırkası], her defâsında 'otorite'yi azaltıyor kaygısı yüzünden suya düşmüştür. (...)

Bugünkü gelişme, (...) [Türkiye Büyük] Millet Meclisi'nde, parti içinde ve gazetelerde, en geniş tenkitlerle başlayan, fakat akâmete uğraması muhakkak sayılan sun'i yaratışlar kadar, anarşiye kayması şüphesiz görünen başıboş zorlamalardan çekinen, tedbirli bir yürüyüştür. Görünüş şekli ne olursa olsun, tek-partili rejime, [Türkiye Büyük Millet] Meclis[i'n]deki ve kendi içindeki çekişmelerden sonra, hâlâ yaşıyor bile denilemez.

En az ikinci bir muhalefet partisi 'bilkuvve' doğmuştur. Bunun doğuş zarûreti, bütçe dolayısı ile, parti [CHP] hükûmetine yapılan şiddetli hücumlarda ve Parti [CHP Meclis] Grubu'na verilen önergelerde ["Dörtlü Takrir"] seziliyor. Doğumdaki anormal gecikme de, bu acı tenkitleri yapanların, hükûmete yine güvenoyu vermek zorunda kalmalarından ve hâlâ hiçkimsenin partiden [CHP'den] ayrılmış olmamasından anlaşılıyor.

Bu durum er geç düzelecek [ve] ciddî tenkit, ciddî murâkabe vazifesini, [Türkiye Büyük] Millet Meclisi'nde hem zarûretlerin, hem kanaatlerin doğurmak üzere olduğu bir parti üzerine alacaktır. İlk tekâmül budur... Bu olurken, dışarıda, daha geniş hürriyete, herhangi prensip ve gâyede partilerin kurulmasına engel sayılan kânunların topyekün bir anda kaldırılmasını, değiştirilmesini isteyenler var.

Bunlar, iki noktayı unutuyorlar: Bir partiden ve bir rejimden, o parti ve rejimi devirecek silâhları kendi eli ile vermek suçunu işlemesi beklenemez. Bundan başka, [Türkiye Büyük] Millet Meclisi'nin bugün şu veyâ bu kânunu kaldırması veyâ değiştirmesi, hürriyete doğru alabildiğine, dizginsiz bir koşma isteyenler için nasıl bir garanti olabilir ki? Duruma hâkim bulunan tek-parti Meclisi, istediği ve lüzum gördüğü anda bu kânunların daha şiddetlisini yürürlüğe koyabilir.

Demek oluyor ki, herhangi esaslı ve sürekli bir değişmenin, ancak [Türkiye Büyük] Millet Meclisi içinde kurulup, tekâmül edecek parti veyâ partilervâsıtası ile yapılması mümkündür. Daha geniş hürriyet, daha geniş demokrasi isteyenlerin, sabırsızlık göstererek, bu işlerin hemen keyfî kararlarla ve zorla yaptırılmasını dilemeleri kadar demokrasiye zıt bir zihniyet olur mu? (...)

İstemediğimiz şey, memlekette esmeye başlayan bu havanın, yabancı propagandalara cüretli bir zemin yapılması, hürriyetin fesatçılığa, demokrasinin sınıf mücâdelelerine vâsıta kılınması [ve] nihâyet, dünyâyı yıkan en korkunç harbin bile sarsamadığı bu bahtiyar memleketin içeriden anarşi ateşine verilmesidir. (...) Korkumuz, asıl samimî inançlarını, binbir sinsi mârifet altında gizleyip, oldukları gibi görünmekten korkanlardandır."[381]

Necmettin Sadak, söz konusu yazısında, görüldüğü gibi, hayli ilginç birkaç noktaya değiniyordu. İlk önemli nokta, Sadak'ın tek-partili rejimlerin evrimine ilişkin olarak ortaya koyduğu teoriydi. Bu teoriye göre, tek-partili rejimler, zamânı geldiğinde, kendi içlerindeki çatışmalar sonucunda parçalanıyorlar ve tekten ikiye yöneliyorlardı. Türkiye'de görülen de zâten buydu... Sadak'a göre, tek-partili rejim, pratikte sona ermişti bile... Ama görüntü hâlâ değişmemişti. "Doğumda anormal bir gecikme" olmuştu.

Fakat TBMM içinde bulunan parti içi muhalefet, kısa zamanda tek-partiden ayrılacak, bu sûretle bölünme gerçekleşecek ve bunun sonucunda da "ikinci parti" doğacaktı. Sadak'ın muhalefet grubunun CHP'den hâlâ ayrılmamış olmasını açıkça yadırgadı-

381 Necmettin Sadak, "Toprak Bayramını Kutlarken: Hürriyet, Demokrasi ve Parti Düşünceleri", **Akşam**, (18.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945). Ayrıca bkz. Gürkan, **age**, s. 161.

ğı görülüyordu. Sadak, "ikinci parti"nin, CHP içinde oluşan muhalefetin tek-partiden kopması sonucunda, TBMM'de oluşmasını tercih ediyordu.

Yazıda değinilen önemli ikinci nokta da, tıpkı *Tasvir* gazetesinin yaptığı gibi, bu gelişmelerden yararlanamayacak bir grubun açıkça zikredilmesiydi. Bu, "yabancı propagandalar"a ve "sınıf mücâdelelerine vâsıta" kılınabilecek şeklinde tanımlanan bir akımdı ve bu tanımlama ile açıkça sol/sosyalist tutum kastediliyordu. Bu akımı ise, hâli hazırda *Tan* gazetesi sembolize ediyordu.

Sadak'ın yönetime olan yakınlığı göz önüne alınırsa, tek-partili rejimin evrimine ilişkin görüşleri dikkat çekici olarak kabül edilmelidir. Ayrıca, siyâsal açıdan "ikinci parti"nin CHP içinden ayrılacak bir muhalefet grubu tarafından ve TBMM içinde kurulmasından yana tutum alması, muhtemel siyâsî gelişmelerin sanırım ön belirtileri olarak görülebilir. Sorun, anarşiye varmadan, dengeyi sağlamaktı. Fakat bu dengenin nasıl sağlanacağı ve daha sonra da bozulmadan nasıl işleyeceği konusundaki bilgiler henüz eksikti.

Âsım Us da, özgürlük taleplerinde mübâlâğâlı davranıldığına işâret eden bir yazısında, Celâl Bayar'ın Matbuat Kânunu'nun 50. maddesinin değiştirilmesini öngören yasa önerisini ele alarak, isim vermeden, *Tan* gazetesinin bu konudaki görüşlerini eleştiriyordu. Âsım Us, "hürriyet denilen insanlık hakkının şartları[nın] her memlekette aynı derecede" olmadığını ve "aynı derecede olmasına da imkân" bulunmadığını vurguluyordu. Us'a göre, "ferdî hürriyet hakkının şartları, bir cemiyetin târihî gelenekleri ve sonra memleketin iç ve dış emniyet şartları ile değişiyor"du. "Türkiye['nin] hiçbir zaman Amerika" olmadığını vurgulayan yazısında, Us, "hürriyet adına, müfrit istek ve arzular, bilhassa harb tehlikesinin hâlâ başlarımız ucunda Demokles'in kılıcı gibi sallanıp durduğu bir devirde, vatandaşların hürriyetine değil, sâdece memlekette anarşiye hizmet olur" diyordu. Âsım Us, bir kez daha, Türkiye'ye özgü koşulları vurguluyor ve bütün siyâsî gelişmelerin, ancak bu koşullar çerçevesinde bir sonuca ulaşabileceğine dikkat çekiyordu. Sonuçta, "Türkiye, (...) Amerika değildi."[382]

382 Âsım Us, "Hürriyet Adına Müfrit İstekler", **Haber**, (20.6.1945); AT, Sayı: 139, (Haziran 1945).

Âsım Us'un yazısı, hatırlanacağı gibi, Nâdir Nâdi'nin bir makâlesini çağrıştırıyor ve özgürlük tanımının mekâna göre değişebileceğini ve bu tanımın, ülkenin târihî gelişmesine ve iç ve dış emniyet koşullarına göre belirlenebileceğini yeniden gündeme getiriyordu. Türkiye, ABD değildi. Dolayısıyla benzer bir rejim tasavvur etmek de yanlış olurdu.

Tan gazetesi de, bu yazılar üzerinde dikkatle duruyor ve Necmettin Sadak'ın "ikinci parti"yi desteklerken, Âsım Us'un bunu vatana ihânet olarak gördüğüne işâret ediyordu.[383] *Tan* gazetesi, bu çelişkiyi vurgularken, büyük bir olasılıkla, bu sırada CHP içindeki temel görüş ayrılıklarına dikkat çekiyordu.

Nâdir Nâdi ise, Celâl Bayar'ın Matbuat Kânunu'na ilişkin yasa önerisi girişimini destekliyor, fakat San Fransisco Konferansı'nın özgürlük getirmediğini, özgürlüğün dışarının değil, içerinin bir ürünü olduğunu savunarak, *Tan* gazetesi yazarı Sabiha Sertel'i sert bir şekilde eleştiriyordu. Nâdi, basın özgürlüğünün sağlanması için yasal kısıtlamaların kaldırılmasından yanaydı.[384] Nâdir Nâdi, diğer yandan, *Tan* gazetesi ve Sabiha Sertel ile olan polemiğine de devâm ediyordu.[385] Nâdir Nâdi'nin, İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında, Almanya'nın güçlü olduğu dönemlerde, Almanya lehine yazdığı yazılar,[386] bu sırada *Tan* gazetesinde tefrika ediliyordu.[387] *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanan ve *Tan* gazetesi yazarı Sabiha Sertel'i konu alan bir karikatürde, Sabiha Sertel, milliyetçiliğe düşman olarak gösteriliyor ve hattâ hakkında ajanlık imâsında dahi bulunuluyordu.[388] Zekeriyâ Sertel ise, tam bu sırada, yasaların Anayasaya uygunluğunu denetleyecek Anayasa Mahkemesi'nin kurulmasını gündeme getiriyordu.[389]

Necmettin Sadak ise, hayli liberal bir tutum içinde, "tek-partili hükûmetin tam tenkit ve murâkabe için artık yeter[li] olmadığı"na

383 **Tan,** (26.6.1945).

384 Nâdir Nâdi, "Ellinci Madde", **Cumhuriyet,** (19.6.1945).

385 Nâdir Nâdi, "Soldan Geri!", **Cumhuriyet,** (21.6.1945).

386 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 1), s. 229-713 ve (Cilt: 2), s. 141-274.

387 **Tan,** (20-23.6.1945).

388 **Cumhuriyet,** (8.7.1945).

389 **Zekeriyâ Sertel, "Anayasaya Aykırı Hareket Suçtur", Tan,** (22.6.1945).
Yasaların Anayasaya aykırılığının önlenmesi için Anayasa Mahkemesi kurulmasına ya da benzeri yönde mekanizmalar geliştirilmesine ilişkin öneri ve görüşlere ileride yeniden değineceğim.

değiniyor ve "ikinci parti"nin kurulmasının zorunlu olduğuna işâret ederek, bu konuda tam bir görüş birliği içinde bulunulduğunu belirtiyordu.[390] "İkinci parti"nin nasıl doğacağı ya da doğması gerektiği sorusu ise, Sadak'ın yanıtlamaya çalıştığı bir başka hususstu. Sadak'a göre, "geçmiş denemelere göre, kurulacak yeni partinin ısmarlama olmaması, yâni C[umhuriyet] Halk Partisi'nin zoru ve yardımı ile yaratılmaması, belli ve açık prensiplerle, yâni ayrı bir fikir cereyânına dayanarak, kendiliğinden meydana gelmesi" gerekiyordu. Bu da, üzerinde görüş birliğine varılmış bir başka hususstu. Sadak, söz konusu yazısında şu görüşleri ileri sürüyordu:

> "Hiç şüphe yok ki, sosyal ve politik meselelerde memleket efkârının düşünüş tarzı, topyekûn C[umhuriyet] Halk Partisi içinde toplanmış ve birleşmiş değildir. [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin prensiplerine aykırı düşüncelere sâhip kimseler çoktur. Hattâ, daha [da] ileri giderek, denebilir ki, [Cumhuriyet] Halk Partisi içinde bile, türlü meseleler etrâfında, ayrı ayrı düşünenler görülmektedir. Meselâ, memleketin en ehemmiyetli meselesi olan ekonomi ve ticâret işlerinde, partinin [CHP'nin] devletçilik prensibi, kanaatlere göre hâlâ ayrı ayrı yorumlanıyor."

Sadak, yazısında, "ikinci parti"nin kurulabilmesi için alınması gereken hukuki önlemlere de değiniyor ve yazısında, Celâl Bayar'ın Matbuat Kânunu'nun 50. maddesinin değiştirilmesini öngören yasa önerisine de işâret ederek, şu satırları kaleme alıyordu: "Yapılacak ilk iş, tek-partili rejimi sağlamla[ştır]mak için yürürlüğe konmuş bâzı kânun ve gelenek engellerini kaldırmaktır. Partileri uzuvlaştıracak fikir cereyanlarının serbestçe, daha doğrusu korkusuz belirmesi için, basın hürriyeti ilk şarttır."

Sadak, yazısında, Matbuat Kânunu'nun 50. maddesinin kesinlikle değiştirilmesini istiyor ve Bayar'ın önerisini destekliyordu. Ancak, Sadak, ikinci bir adım daha atıyor ve Basın Birliği Kânunu ile Türk Türk Basın Birliği'nin de kaldırılmasını talep ediyordu. Sadak'a göre, "bu da, vakti ile basını güdümlü (...) [bir] hâle sokmak için harcanan gayretlerin mahsülü"ydü. Sadak, yazısında, bütün bunların dışında, Cemiyetler Kânunu ile "polis nizamları"nda da "yeni partilerin doğmasına engel olan hükümler varsa", bunların da kaldırılması gerektiğini belirtiyordu. Ancak, Sadak'a göre,

390 Necmettin Sadak, "Yeni Partiler Doğması İçin Bâzı Kânunların Değişmesi Gerekti", **Akşam**, (24.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945).

tüm bu yasaların arasında, muhalefetin iddiâ ettiği gibi, Anayasaya aykırı olan herhangi bir yasa bulunmuyordu.

Sadak, söz konusu yazısında, yeni gelişmeleri de şöyle öngörüyordu:

> "Bu kânunlar kalkarsa, yeni siyâsî cereyanlar doğabilir. Bu serbest cereyanlardan belki de partiler doğar. 'Belki' diyoruz. Çünkü parti, ısmarlama ve zorâki olmayınca, hem güç, hem geç doğar. Bizzat [Cumhuriyet] Halk Partisi içinden bir grup muhalefete ayrılmazsa, dışarıda [TBMM ve CHP dışında] ciddî fikir ve kanaat cereyânına dayanan güvenilir bir parti çıkması, seçimlerde kazanması, [sâdece] zaman meselesidir."

Görüldüğü gibi, Sadak, muhalefet grubunu CHP'den ayrılarak "ikinci parti"yi kurması için destekliyordu. Aksi hâlde, bu tür bir oluşum, CHP ve TBMM dışında ortaya çıkacaktı. Sadak, anlaşılacağı gibi, görüşünde ısrâr ediyordu: Öncelikle, belki de muhalefet grubunda belirebilecek tereddüt, kuşku ve endişeleri ortadan kaldırabilmek için, "ikinci parti"nin kurulmasının zorunlu olduğunu ve bu konuda partide ve yönetimde mutâbakat sağlandığını açıklıyordu. "İkinci parti", sun'i değil, doğal olacaktı. CHP içinde parti yönetiminden farklı düşünenler ayrılmalı ve ayrılan grup yeni partiyi kurmalıydı. Devletçilik konusundaki görüş ayrılıkları, bu konuda sağlam bir temel oluşturabilirdi. Sadak, muhalefetin yasal değişiklik taleplerini de destekliyordu. Matbuat Kânunu ile Basın Birliği Kânunu'nun değiştirilmesinden ve Türk Basın Birliği'nin de kaldırılmasından yanaydı.

Âsım Us ise, Sadak'a oranla, çok daha muhafazakâr bir tutum sergiliyordu.[391] Âsım Us'un bir yazısında yer aldığına göre, rejim, Türkiye'nin kendi ihtiyaçlarının bir ifâdesiydi ve ülkeye özgüydü. Us, söz konusu yazısında şu görüşleri savunuyordu:

> "Bununla berâber, hakikatin bundan ibâret olması, Türkiye'nin harb sonrası dünyâsı içinde dahi dâimâ aynı hâlde kalacağını iddiâ etmek değildir. Zirâ Cumhuriyetimizin ana temellerinden biri [de], inkılâpçılıktır. (...) İkinci Dünyâ Harbi'nden sonra, diğer Birleşmiş Milletler arasında bulunacak olan Türkiye, gerekirse elbette kendi durumunda hâllerin ve şartların icâblarını gerçekleştirecektir. Fakat bunun için herşeyden evvel milletlerarası sûihun gelmiş olması lâzımdır. (...) Atatürk'ün

391 Âsım Us, "Türkiye'de Cumhuriyet Rejimi", **Vakit**, (24.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945).

(...) miras bıraktığı inkılâpçılık, memleketin hayat ve bekâsını sağlayacak her türlü değişiklikleri tabiî gösterirse de, hiçbir vakit rejimde değişiklik modasına uymak için olamaz."

Âsım Us'a göre, Anayasa ve yasalar, yeni bir parti kurulması için uygundu. "Yeni parti yapmak ihtiyâcını duyanlar, ortaya çıkarlar [ve] parti yaparlar[dı]. Bunlara, kânunlar dâiresinde, Cumhuriyet idâresi tarafından zorluk değil, kolaylık gösterilecekti [ve] bundan herkes emin olmalı"ydı. Âsım Us, yazısında, "ikinci parti" için değiştirilmesi gerekli bir hukuk platformu görmediğini de açıkça belirtmiş oluyordu.

Us, söz konusu yazısında, İkinci Meşrûtiyet'ten sonraki demokratik gelişmelerin "parti mücâdeleleri ile millî birliğin bozulmasına vâsıta yapıldı"ğını ileri sürüyor ve hâli hazırdaki durumu da, benzer şekilde şöyle yorumluyordu:

> "Bizim kanaatimiz şudur: Demokrasi adına Türklere parti mücâdelelerini tavsiye edenler, şâyet gaflet içinde, fikrî muvâzenelerini şaşırmış olanlar değil[ler]se, mutlaka Türk milletinin birliğine düşman olanlar yâhut bu düşmanlara hizmet edenlerdir. (...) İyi niyetli vatandaşlar arasında yeni yeni partiler kurulmasını isteyenler, bu tehlikeye dikkat etmelidirler."

Âsım Us, "ikinci parti"nin oluşması için çaba gösterenleri ve onları destekleyenleri, geçmiş siyâsî tecrübelerden de örnekler vererek, bir anlamda hâinlikle suçlama eğilimindeydi. Yine Âsım Us, bir başka yazısında, bu kez ağır bir üslûp kullanarak, gelişmeleri hayli eleştirel bir tutum içinde değerlendiriyordu.[392] Âsım Us, bir başka makâlesinde de, görüşlerini yineliyor ve hürriyetin anarşiye dönüşme eğilimine bir kez daha dikkat çekiyordu.[393]

Sadak'ınki ile Us'un görüşleri pek çok yönden farklıydı. Hattâ zaman zaman da zıddı. Ama bu ilk kez olmuyordu. Hatırlanacağı gibi, daha önceki yazılarında da, benzeri çelişkili görüşlere rastlanmıştı. Üzerinde mutâbakat sağlanan tek nokta, yeni partinin mevcut şartlarda kurulabilmesine izin verileceği ya da bu imkânın

---

392 Âsım Us, "Millî Birlik Düşmanları", **Vakit**, (25.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945). Ayrıca bkz. Gürkan, **age**, s. 160.

393 Âsım Us, "Hürriyet ve Anarşi", **Vakit**, (26.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945).
Ahmet Emin Yalman da, "tek-parti sistemi, bir nevi vasilik esâsından başka bir şey değildir" şeklinde yazıyordu. Ahmet Emin Yalman, "Tek Partili Sistemin Neticeleri", **Vatan**, (20.6.1945);

sağlanacağına ilişkin bir nevi şifâhî teminattı. Âsım Us, kesin barış dönemi geri gelmeden, siyâsî dönüşümün temelli olamayacağına ve siyâsî modalara kapılma tehlikesine değiniyordu. Us'un dikkat çektiği nokta, İkinci Meşrûtiyet sonrasındaki fırka mücâdeleleri ve bunun sonucunda da toplumdaki siyâsî birliğin yok oluşuydu. Us'un muhafazakâr ve gelişmelere sed çekici üslûbu ile Sadak'ınki arasındaki derin farklılık dikkat çekiciydi ve muhtemelen yönetim içindeki görüş farklarını yansıtıyordu.

11. POTSDAM KONFERANSI ÖNCESİNDE TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİNDE KRİZ

Temmuz ayında ve Ağustos ayının ilk yarısında iç politikada yukarıda izlediğimiz gelişmeler olurken, dış politikadaki sorunlar devâm ediyordu. Bu bakımdan iç politika gelişmelerini, aşağıda tasvir edeceğim uluslararası ilişkiler ve dış politika sorunları çerçevesinde ve fonunda izlemek gerekir.

Fakat öncelikle Potsdam Konferansı öncesini ve konferans sürecini ABD Dışişleri Bakanlığı arşiv belgelerinden yola çıkarak incelemek yararlı olacaktır.

ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Grew, 30 Mayıs 1945 târihinde, Truman için hazırladığı bilgi notunda, Türkiye, Yunanistan ve İtalya'daki Amerikan çıkarlarının yeniden tanımlanması gerektiğine işâret ediyordu. Bilgi notunda, Sovyetler Birliği'nin denizlere geçiş hakkından da söz ediliyor ve bu konuda, eğer Moskova tarafından gündeme getirilecek olursa, Montrö Antlaşması'na da değiniliyordu.[394]

Grew, aynı görevde iken, yine Truman için 14 Haziran 1945 târihinde hazırladığı bir başka bilgi notunda, bu kez de aynı konuya değiniyordu. Bilgi notunda Türkiye. Yunanistan ve İtalya'daki Amerikan çıkarlarının yeniden tanımlanması gereğine bir kez daha işâret ediliyordu. ABD'nin, Sovyetler Birliği gündeme getirmediği takdirde, Montrö Antlaşması'nın görüşülmesini arzu etmeyeceği, bilgi notunda özellikle vurgulanıyordu. Eğer Moskova bu konuyu gündeme getirecek olursa, ABD de, Sovyetler Birliği'nin

394 **FRUS**, 1945, Cilt: I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Grew'dan Truman'a Bilgi Notu", (30.5.1945).

İran'dan Basra Körfezi'ne geçişi sorununu bir karşı atak olarak gündeme getirebilirdi.[395]

İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği'nden 18 Haziran 1945 târihinde ABD Dışişleri Bakanlığı'na iletilen bir raporda, Türkiye'nin karşı çıkmaması hâlinde, yakın bir târihte, ama ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanları'nın üçlü toplantısından önce, Sovyetler Birliği'ne ciddî bir dille bildirilmek üzere, ABD ile İngiltere'nin ortak görüşünün belirlenmesi ve tüm sorunların tartışılması talep ediliyordu.[396]

ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Grew, 18 Haziran 1945 târihinde hazırladığı bir bilgi notunda, İngiltere'nin Washington Büyükelçisi Balfour'un aynı gün kendisini aradığını ve İstanbul'da bulunan İngiliz Büyükelçisi'nin 13 Haziran târihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na ilettiği bir raporu kendisine sunduğunu belirtiyordu. Ayrıca, İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği'nden 18 Haziran'da ABD Dışişleri Bakanlığı'na iletilen bir rapor da söz konusu idi. Bu raporda ise, Molotov-Sarper arasında gerçekleşen görüşmeye değiniliyordu. Rapora göre, görüşme sırasında Molotov, yeni bir Türk-Sovyet antlaşması için görüşmelere başlamadan önce iki ülke arasındaki belirli bâzı sorunların çözümü gerektiğini belirtmişti. Bu sorunlardan ilki ise, 1921 târihli Türk-Sovyet antlaşması idi. Molotov, Rusya'nın Türkiye'ye toprak terki ile sonuçlanan bu antlaşmanın zamânında tehdit ve zorunluluk altında imzâlandığını söylemişti. İkinci sorun, Türkiye'nin Boğazlar'daki askerî üslerini Sovyetler Birliği'ne terk etmesi idi. Son konu da, Montrö Antlaşması'nın revizyonuna ilişkin olarak Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında anlaşma olmasıydı.

Rapora göre, Sarper, Molotov'a, Türk Hükûmeti'nin, ne her iki ülkenin zamânında özgür irâdesi ile imzâlanmış olan 1921 antlaşmasını ve ne de Boğazlar'da Sovyetler Birliği'ne üs vermek üzere görüşmeyi kabûl edeceğini bildirmişti. Ankara, bu konuları tartışmaya açmaya hazır değildi. Sarper, Montrö Antlaşması'nın yalnızca iki ülke arasında tartışılabilecek bir konu olmadığını da vurgu-

---

395 **FRUS,** 1945,Cilt: I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Grew'dan Truman'a Bilgi Notu", (14.6.1945).

396 **FRUS,** 1945, Cilt: I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği'nden ABD DB'ye", (18.6.1945).

lamıştı. Ankara, Sarper'in bu açıklamalarını ve görüşme sırasındaki tutumunu desteklemişti.

Bu koşullar altında, rapora göre, İngiliz Hükûmeti, özellikle Türk-İngiliz antlaşması çerçevesinde ve Yalta Konferansı sırasında Stalin'in bu konudaki sözleri ile hâli hazırda Molotov tarafından alınan konumun birbiriyle çatıştığı noktasından hareketle, Türkiye'yi desteklemeyi öneriyordu. Londra, ABD'nin de bir yardım muhtırası hazırlanması için İngiliz-Amerikan ortak görüşü oluşturulmasına katılacağı ümidindeydi. Yine İngiltere, ortak hazırlanacak olan bu görüşün, Sovyet Hükümeti'ne, üç devletin kendi aralarında yapacakları toplantıdan önce sunulmasını umuyordu. Bu şekilde tüm sorunun tartışılması mümkün olabilecekti.

Grew, rapora göre, Balfour'a, İngiltere'nin önerisinin hızla ve dikkatle inceleneceğini belirtmişti. Fakat konunun öncelikle ABD'de dikkatle irdelenmesi gerekiyordu ve bu irdelemeden önce herhangi bir şekilde taahhütte bulunulmasına imkân yoktu. Herhâlükârda Grew, 23 Haziran târihinde kapanması öngörülen San Fransisco Konferansı sonuna dek tüm girişimlerden kaçınılmasının tercih edileceğini söylemişti. Yine Grew'a göre, eğer herhangi bir girişim olacaksa, bu olsa olsa San Fransisco Konferansı'nın bitişi ile üç büyük devlet arasında yapılacak olan toplantının açılmasından önce, bu iki târih arasında gerçekleşebilirdi. Balfour ise, Grew'un görüşlerine katıldığını ve kendi değerlendirmesine göre, üç büyük devlet arasında öngörülen toplantının da 15 Temmuz'dan önce gerçekleşemeyeceğini bildirmişti. Balfour da, söz konusu girişimin, San Fransisco Konferansı sonuca ulaşıncaya dek ertelenmesinin yerinde ve uygun olacağı kanısındaydı. Nihâyet son olarak Balfour, eğer ABD, İngiltere ile ortak bir yaklaşımda bulunmayı uygun görmezse, bu takdirde Londra'nın, ABD'nin kendisine hiç olmazsa belirli bir şekilde destek vereceğini umduğunu da belirtme ihtiyâcını hissetmişti.[397]

İstanbul'da bulunan İngiliz Büyükelçisi'nin 13 Haziran târihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na ilettiği rapor, Grew'un yukarıda sözü edilen raporunun eki olarak sunulmuştu. İngiliz Büyükelçiliği tarafından hazırlanan ve İngiltere'nin Washington Büyükelçi-

397 **FRUS**, 1945, Cilt: I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Grew'un Bilgi Notu", (18.6.1945).

si Balfour tarafından ABD Dışişleri Bakanlığı'na iletilen raporda, Moskova'da gerçekleşen Sarper-Molotov görüşmesine ilişkin bilgi veriliyordu. Buna göre, Moskova, gelecekte imzâlanması öngörülen Türk-Sovyet antlaşması için, Türkiye'den Boğazlar'ın gelecekteki konumunu etkileyecek taleplerde bulunmuştu. Söz konusu rapor, ek olarak da sunulmuştu.[398]

İstanbul'dan gelen bu bilgileri göz önüne alan İngiliz Hükûmeti, Sovyetler Birliği nezdindeki girişimlerinde aşağıdaki noktaları dikkate alacaktı: Öncelikle basit bir şekilde Sovyet Hükûmeti'ne, ABD ile İngiltere'nin Molotov'un tutumunu anlamakta güçlük çektikleri söylenmeliydi. İkinci olarak, 1921 târihli Türk-Sovyet antlaşması yalnızca bu iki ülkeyi ilgilendiriyor olsa dahi, ki bu da hayli kuşkulu idi; Türkiye'nin Boğazlar'da Sovyetler Birliği'ne üs tesis etme yetkisi tanımasına ilişkin sorun, her ne kadar iki ülkeyi ilgilendiren bir konu olsa da, aynı zamanda dünyâ düzeninden sorumlu olan tüm güçleri de ilgilendiren bir konuydu. Bu konu, Truman'ın bir başka sorun dolayısıyla yaptığı bir açıklama ile de yakından ilgiliydi ve onun tam zıddı idi. Truman'ın açıklamasına göre, sınır anlaşmazlıkları, güç, tehdit ya da santajla çözülemezdi. Aksine buna karşı bir sürecin konusu olması gerekirdi. Ayrıca, bu, Stalin'in Yalta Konferansı'nda verdiği güvenceye de aykırıydı.

Stalin, Yalta Konferansı'nda, Ankara'ya, Türkiye'nin bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunmasına yönelik gereken güvencenin verilmesi gerektiğini açıklamıştı. Stalin, özellikle Montrö Antlaşması'nın revizyonundan önce bu güvencenin verilmesi gerektiğini de vurgulamıştı. Molotov'un Moskova'da Sarper ile yaptığı görüşmede bu konudaki açıklamaları, Stalin'in Yalta Konferansı'nda yaptığı açıklamalar ile çatışmaktaydı. Ayrıca, Yalta Konferansı'nda kararlaştırıldığı şekilde, ABD ve İngiltere, Boğazlar konusunda Sovyetler Birliği'nin önerilerini beklerken, Molotov'un birdenbire Boğazlar konusunda Türk-Sovyet anlaşmasını önermesi de şaşırtıcı olmuştu. Eğer Ankara itirâz etmezse, Londra, Washington'un yukarıda belirtilen konuyla ilgili ortak bir Amerikan-İngiliz yaklaşımının oluşturulmasına katılacağını umuyor ve bu yaklaşımı da yakın bir gelecekte ciddî bir dille Sovyet-

398 FRUS'da basılmamıştır. Bkz. **FRUS, 1945**, *Cilt: I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference)*, (18.6.1945).

ler Birliği'ne iletmeyi talep ediyordu. İletilecek mesaj, bütün bu sorunun üç büyük devletin toplantısından önce görüşülmesine ilişkin olmalıydı.[399]

ABD'nin Ankara Büyükelçisi Wilson, 18 Haziran 1945 târihinde ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Grew'a yazdığı bir raporda, Türk Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet etmekte olan Nûrullah Esat Sümer'in 18 Haziran sabahında kendisine, Moskova'da 7 Haziran'da gerçekleşen Sarper-Molotov görüşmesine ilişkin bilgi verdiğini yazıyordu. Sümer'in verdiği bilgilere göre, Sarper, 7 Haziran'da Molotov'un talebi üzerine kendisi ile görüşmüştü. Molotov, konuşmanın başında, Türkiye ile yeni bir antlaşma izmâlanmasından önce, iki ülke arasındaki bütün sorunların çözüme kavuşturulması gerektiğini belirtmişti. Molotov, üç nokta üzerinde durmuştu:

İlki, Sovyetler Birliği, 1921 târihli antlaşma ile Türkiye'nin doğusunda yitirdiği toprakları geri istiyordu. Bu durumun yarattığı sorunun çözülmesi gerekiyordu. Konuşmanın bu aşamasında Sarper, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü etkileyecek hiçbir görüşmeyi kabûl etmeyeceğini açıklamıştı. Molotov, bunun üzerine, bu sorunu şu an için bir kenara koyduklarını, fakat Sarper'in de konunun sonuçlanmadığını anlaması gerektiğini söylemişti.

İkinci nokta, Boğazlar sorunu idi. Molotov, konuşması sırasında, Moskova'nın savaş sürecince Türkiye'nin iyiniyetini onayladığını ve Boğazlar'ın savunulmasına ilişkin olarak da kendilerini tatmin ettiğini belirtmişti. Fakat diğer yandan, Türkiye'nin iyiniyeti Sovyetler Birliği'ni güvence almaya da yetmemişti. 200 milyonluk bir halk, bu konuda sâdece Türkiye'nin iyiniyetine bağlı kalamazdı ve ayrıca Türkiye'nin Boğazları savunma imkânı da düşünülmeliydi. Konuşmanın bu noktasında Sarper, bunun ne anlama geldiğini sormuştu. Sarper, bunun Sovyetler Birliği'nin Türkiye'de üs istediği anlamına mı geldiğini sorduğunda, Molotov, soruyu olumlu olarak yanıtlamıştı. Bunun üzerine Sarper, bu türden bir talebi de görüşemeyeceğini açıklamıştı. Görüşmenin bundan sonraki kısmı, uzun ve sonuç alınamayan bir şekilde, Türkiye'nin Boğazlar'ın savunulmasına ilişkin olarak Sovyetler Birliği'ne verebileceği etkin garantiler üzerinde cereyân etmişti.

---

399 **FRUS**, 1945, Cilt: I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), (18.6.1945).

Nihâyet Molotov'un zikrettiği üçüncü nokta ise, Montrö Antlaşması idi. Molotov, Moskova'nın, Montrö Antlaşması'na ilişkin olarak yapılacak değişiklikler husûsunda, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında prensip anlaşmasına varılmasını istiyordu. Bir başka ifâde ile, Sarper'e göre, Moskova, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında, ileride toplanacak uluslararası bir konferansta Montrö Antlaşması'nın revizyonu söz konusu olduğunda, antlaşmaya taraf olan diğer devletlerin görüşleri göz önüne alınmaksızın, bu iki ülkenin yanyana duracağına ilişkin bir ön anlaşma yapılmasını talep ediyordu. Sarper ise, Molotov'un bu önerisine karşılık olarak, Montrö Antlaşması'nın çok taraflı bir antlaşma olduğunu belirtmiş ve bu nedenle, ilgili tarafların da görüşlerinin alınmadan, sorunun çözümünün zorlaşacağını söylemişti. Kısacası, Molotov'un önerisi, sorunun çözümüne yardımcı olamazdı. Sarper, ayrıca bu türden bir ön anlaşmanın, antlaşmanın tarafları olan diğer devletler arasında güvensizlik oluşturabileceğinden de söz etmişti. Molotov da, buna yanıt olarak, gerek Sovyetler Birliği'nin ve gerekse Türkiye'nin bağımsız devletler olduğunu ve bu nedenle de, iki ülkenin diğer taraf devletlerden görüşlerini almak zorunda olmadıklarını açıklamıştı. Sarper, bu sorunun görüşülmesi sırasında Molotov'un, eğer Türkiye İngiltere ile olan ittifâkına son verirse, bu takdirde Sovyetler Birliği'nin her üç hususta da artık ısrâr etmeyebileceği izlenimi vermeye çalıştığını da vurgulamıştı.

Türk Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Nurullah Esat Sümer, Sarper'in Moskova'dan ilettiği söz konusu rapor üzerine, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün hükümet ile bir toplantı yaptığını ve yine aynı gün, 12 Haziran'da, Sarper'e Molotov ile yaptığı görüşmedeki tutumunu desteklediğini bildirdiğini açıklamıştı. İnönü, bu açıklamasında, Sarper'e, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve üs vermeyi görüşmeyeceğini ve Boğazlara ilişkin uluslararası bir konferansın toplanmasından önce Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile bu konuda özel bir anlaşma yapılması önerisine katılmayacağını vurgulamıştı.

Wilson'a verilen bilgiye göre, Ankara, Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın Moskova tarafından tek yanlı olarak feshedildiğine ilişkin beyânından bu yana, her zaman Moskova'nın önerdiği temelde, yâni söz konusu antlaşmayı geliştir-

me amacıyla, Moskova ile görüşmeye hazırdı. Sümer, bu konuda İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson'ı da bilgilendirdiğini söylemişti. Peterson da zâten bu amaçla İstanbul'a gitmişti. Peterson, İngiliz Hükûmeti'nin konuya ilişkin görüşünü de öğrenmek istemişti. Sümer, Wilson'dan da, bu konuda ABD Hükûmeti'ne ne yönde raporlar ilettiğini öğrenmek istemişti. Sümer, Wilson'a, Türkiye'nin bu konuda ABD Hükûmeti'nin de görüşünü öğrenmek istediğini belirtmişti. Sümer, konunun Türk Hükümeti açısından çok ciddî olduğunu ifade etmek ihtiyâcını da duymuştu. Sümer, ABD'nin görüşünün kendilerince bilinmesinde ısrâr etmişti.

Sümer, Wilson'un konuya ilişkin kişisel görüşlerini de merâk etmiş ve bunu da sormuştu. Bu soruya karşılık olarak, Wilson, Türkiye'nin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü görüşmeyi kabûl etmediğini çok iyi anladığını bildirmişti. Sümer ise, Sovyetler Birliği'nin diğer ülkelerle olan ilişkilerindeki, örneğin San Fransisco Konferansı'ndaki oylama konusundaki formül ve Polonyalı liderlerle yapılan danışmalarda olduğu gibi bâzı gelişmelerin cesâret verici olduğunu da belirtmişti. Sovyetler Birliği en sonunda tâviz vermiş ve bir antlaşma için anlaşmayı kolaylaştırıcı tutum içine girmişti. Sümer'in bu değerlendirmesi karşısında Wilson da, Sovyetler Birliği'nin diğer ülkeler adına iyiniyet ve işbirliği ihtiyâcı hissettiğini söylemişti. Wilson, bunu aklında tutarak, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerde hassas ve ciddî sorunun dikkatli bir şekilde ele alınarak, uygun bir şekilde sonuca ulaşabileceğini umduğunu açıklamıştı.

Sümer, kendisinin dikkatini çeken noktanın, Moskova'nın bu tutumunun San Fransisco Konferansı'nın son günlerinde ortaya çıkması olduğunu söylemiş ve bu tutumun, ne San Fransisco Konferansı sonuçları ile ve ne de yeni dünyâ örgütlenmesinin ilkeleri ile kesinlikle uyuşamayacağını vurgulamıştı. Sümer, ayrıca, Molotov'un Ankara'nın yanıtını öğrenmesinden sonra, Moskova'nın Türk-Sovyet ilişkilerini kesintiye uğratmak amacı ile ilişkileri provoke edebileceğini ya da en azından Sovyet radyo ve basın organlarının Türkiye karşı yeniden ve şiddetli bir kampanya açabileceği kanısındaydı. Bununla birlikte, Sümer, Ankara'nın tüm sonuçlara katlanmaya hazır olduğunu ve Türkiye'nin hâli ha-

zırda aldığı sağlam duruşlu siyâsî konumun dışında alabileceği başkaca bir siyâsî seçenek olmadığını da bildirmişti.[400]

ABD'nin Ankara Büyükelçisi Wilson, 20 Haziran 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Grew'a yazdığı bir raporda, aynı sabah İstanbul'dan Ankara'ya dönen İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson ile görüştüğünü haber veriyordu. Peterson, Türk Dışişleri Bakanı ile görüşmüş ve kendisine İngiltere'nin soruna ilişkin görüşünü aktarma fırsatı bulmuştu. Peterson'a göre, Londra, Molotov'un önerilerini görüşmeye karşı çıkarak, onlara bırakılan yegâne pozisyonu alan Türk Hükûmeti'nin konumunu benimsiyordu. Diğer yandan, Londra, Ankara'nın tamâmen ve yalnızca olumsuz bir tutum içine girmemesi gerektiği görüşündeydi. Londra'ya göre, Ankara'nın, Sovyetler Birliği'ne, Montrö Antlaşması'nda yapılacak revizyona ilişkin görüşmelerin yalnızca Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında değil, fakat onun yerine başka dört ya da beş devlet arasında gerçekleşebileceğini önermesi son derece akıllıca olacaktı. Bu ülkeler, örneğin İngiltere, Yunanistan ve eğer katılmak isterse ABD olabilirdi. İngiltere, zaman yitirmeksizin, Moskova'da olan bitenlere müdahale etmeyi son derece gerekli buluyor ve bu müdahaleye ABD'nin de katılmasını umuyordu. Peterson, Türk Dışişleri Bakanı'na, Türkiye'nin bu türden bir müdahaleye itirâz etmek isteyip istemeyeceğini de sormuştu. Nürullah Esat Sümer ise, Ankara'nın bu türden bir müdahaleyi son derece olumlu karşılayacağını ve ABD'nin de İngiltere'ninkine benzer bir girişimde bulunmasını umduğunu açıklamıştı.

Sümer, kendisine ulaşan raporlara göre, Türkiye'nin doğu sınırında Sovyet askerî birliklerinin hareket hâlinde olduğunu belirtmiş ve Türk Hükûmeti'nin de buna karşılık, yaklaşık olarak 180.000 askeri barındıran iki sınıf rezerv kuvveti askere alarak seferber etmeyi düşündüğünü de açıklamıştı. Peterson, İngiltere'nin Ankara Ataşemiliteri Allan C. Arnold'un, Moskova'nın Türkiye'nin doğu sınırında askerî birlik kaydırdığına ilişkin bilgiyi onaylamadığını da söylemişti. Fakat Türkiye'nin doğu sınırında bulunan Sovyet askerî birliklerinin mekanizasyonunun, onların hareket yeteneklerini kesinlikle yükselttiğini de belirtmişti. Peterson, ayrıca,

400 **FRUS**, 1945, Cilt: I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Wilson'dan Grew'a", (18.6.1945).

Sovyetler'in askerî gücüne karşı, Ankara'nın sözünü ettiği rezervleri kullanmasının akıllıca olmayacağı kanısındaydı. Peterson'a göre, bu türden bir tutum, Sovyetler Birliği'ne Türkiye'nin olayın üzerine atladığını ve tam da Moskova'nın arzu ettiği gibi, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin sinir savaşının etkilerini üzerinde hissettiğini gösterecekti. Peterson, Moskova'nın Türkiye'den talep ettiği toprakları kuvvet kullanarak alacağı anısında değildi. Peterson, Ankara'ya sözü edilen rezervleri seferber etmeme konusunda öneride bulunup bulunmaması gerektiğini düşünüyordu.

Peterson, İngiltere'nin ABD'ye bu sorunla ilgili kendi görüşlerini tamâmen aktardığını bildirmişti. Ayrıca, Moskova'ya müdahaleye ABD'nin de katılmasını umduğunu belirtmişti. Wilson, Peterson'un bu açıklamalarından sonra, raporunda, ABD'nin Moskova'da olup bitenlerle ciddî olarak ilgilenmesi gerektiğini öneriyordu. Moskova'nın Türkiye'ye önerileri, Sovyetler Birliği'nin yeni dünyâ düzeni kurulmasındaki katılımına ruhen ve ilke olarak uygun değildi. Wilson, raporunda, hâli hazırda, tam da üç büyük devlet arasında gerçekleşecek olan toplantının gözleri önünde, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik olarak askerî bir harekâtta bulunabileceğine ilişkin kuşkuları olduğunu belirtmekle birlikte, Moskova'ya kendi bakış açılarının açık ve sert bir şekilde belirtilmesinin, durumun kontrolü ve soruna ilişkin bir sonuca varabilme ihtimâli açısından çok önemli olacağını bildiriyordu.[401]

Wilson, 22 Haziran 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Grew'a yazdığı bir raporda, Türk Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet etmekte olan Nurullah Esat Sümer'in kendisini bâzı konularda bilgilendiğini haber veriyordu. Sümer'in verdiği bilgilere göre, Sarper ile Molotov arasında Moskova'da 18 Haziran'da ikinci bir görüşme daha gerçekleşmişti. Sarper, Molotov'a, Ankara'dan aldığı tâlimat gereğince, Türk Hükûmeti'nin Molotov'un sözünü ettiği üç konuyu görüşmeyeceğini açıklamıştı. Bu açıklamanın ardından Sarper ile Molotov arasında uzun süren, fakat sert olmayan bir tartışma olmuştu. Molotov, Moskova'nın, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında işbirliği ve ittifak antlaşması görüşmelerinin

401 **FRUS**, 1945, Cilt: I, (The Conference of Berlin(The Potsdam Conference), "Wilson'dan Grew'a", (20.6.1945).

sonuçlanmakta olduğunu öngörmeye hazır olduğunu imâ etmişti. Molotov, bunun üzerine yeni bir husûsa değinmişti. Moskova, Ankara'yı, Balkan ülkelerinin Türkiye'yi ve Balkan ülkelerini ilgilendiren sorunlara ilişkin görüşleri konusunda bilgilendirmek istemişti. Bu noktada Sümer, Molotov'un bu sorunların tam olarak neler olduğuna, sınırsal, ekonomik ya da bir başka konuyla ilgili olup olmadığına ilişkin olarak herhangi bir imâda bulunmadığına dikkat çekmişti. Sümer, herhâlükârda Türkiye'nin Balkan devletleriyle çözüme kavuşmamış hiçbir sorunu olmadığını da vurgulamıştı. Sümer, Balkan devletlerinin hâli hazırda belli bir otorite altında bulunduklarını ve Türkiye'nin Sovyetler Birliği tarafından onların lehine yapılacak bâzı talepleri kabül etmeyeceğini açıklamıştı. Görüşmenin sonunda Molotov, Sarper'den görüşülen konuları yeniden düşünmesini ve bu hususlarda yararlı bir şey oluşturulup oluşturulamayacağına bakacaklarını söylemişti.

Sümer, Sarper-Molotov görüşmesinin olumsuz bir etki bıraktığını ve hiçbir sonuca ulaşmadığını da açıklamıştı. Sümer'in verdiği bilgiye göre, söz konusu görüşmenin raporunun eline ulaştığı gün, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükeçisi Vinogradov, Türkiye'de bulunan Alman arşivlerine ulaşım hakkı talep eden bir nota ile çıkagelmişti. Bu konuda kısa süren görüşmenin ardından, Vinogradov, bu kez de, Moskova'dan herhangi bir haber gelip gelmediğini ve Sarper ile Molotov arasında ikinci bir görüşmenin gerçekleşip gerçekleşmediğini de sormuştu. Sümer'in bu soruya yanıtı, bu konuda bir raporun ellerine geçtiği ve kendisinin de bu rapordan olumsuz izlenim edindiği şeklinde olmuştu. Sümer ile Vinogradov arasında gerçekleşen görüşme birbuçuk saat sürmüştü ve görüşme sırasında Vinogradov, Molotov tarafından öne sürülen hususlar üzerinden bir kez daha geçmişti. Sümer ise, Vinogradov'a karşı, iki ülke arasında yeni bir dostluk antlaşması imzâlanmasının, Molotov'un öne sürdüğü hususlara dayanamayacağını ve yalnızca karşılıklı itibar ve saygı temelli olabileceğini açıklamıştı. Sümer, Moskova eğer bu türden öneriler yapmaya devâm edecek olursa, kendi görüşüne göre, bu durum, iki ülke arasında ortak bir anlayış oluşturmaktan ziyâde, iki ülkenin birbirlerinden daha da uzaklaşmasına neden olacaktı. Dolayısıyla bu tür hususlar, gelecekteki görüşme konularını oluşturmamalıydı.

Vinogradov'a göre ise, Molotov sınır sorununu bir kenara bırakmıştı bile... Sümer ise, bu değerlendirme karşısında, bir husûsu bir kenara bırakmanın iki yolu olduğunu hatırlatmak ihtiyâcını duymuştu. İlk yol, aynı konuyu ileride yeniden gündeme getirmek amacıyla geçici olarak rafa kaldırmaktı. İkinci yol ise, konuyu kesin olarak, bir daha gündeme getirmeksizin ortadan kaldırmaktı. Sümer, Vinogradov'a, Sovyetler Birliği gibi dünyânın dikkate değer bir alanını elinde tutan bir devletin, daha fazla toprağa ihtiyâcı olup olmadığını da sormuştu. Vinogradov ise, bu soruya karşılık, Sovyetler Birliği'nin daha fazla toprağa ihtiyâcı olmadığı, fakat Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin çok küçük bir arâziye sâhip olduğu ve onların daha fazla toprağa ihtiyaçları olduğu yanıtını vermişti. Sümer ise, bu türden bir açıklamayı tabiî ki kabûl edemeyeceğini söylemekle yetinmişti.

Görüşmenin sonunda Vinogradov, yeni bir Türk-Sovyet antlaşmasının Ankara'da görüşülmesini imâ etmişti. Sümer, bu öneriye karşılık olarak, bu görüşmeyi herhangi bir zamanda yapmaktan memnun olacaklarını ve Ankara'nın Moskova ile yapılacak yeni bir dostluk antlaşmasına değer verdiğini belirtmiş; fakat Moskova'nın öncelikle gerek sınır sorununu ve gerekse Türkiye'nin itirâzına neden olabilecek bütün diğer sorunları tamâmen bir kenara bırakması gerektiğini söylemişti.

Sümer, Wilson'a, bir önceki gün, muhtemelen 21 Haziran'da, Sarper'e yeni tâlimatlar ilettiğini de açıklamış ve bu tâlimatta, Sarper'den, Molotov ile yapılacak bundan sonraki görüşmelerde, Türkiye'nin sağlam temellere dayanan yeni bir Türk-Sovyet dostluk antlaşmasına değer verdiğini söylemesini talep etmişti. Ayrıca, Montrö Antlaşması ile ilgili olarak da, Sarper'e verilen tâlimatta, antlaşmanın olası revizyonuna ilişkin olarak, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin görüşünü bilmek istediği bildirilmişti. Moskova'nın soruna ilişkin görüşünü öğrendikten sonra, Ankara, Moskova'nın görüşünü nazarı itibâra alacak ve antlaşmanın yeniden gözden geçirilmesine ilişkin bir konferans toplanmasının yararlı olup olamayacağı konusunda, ilgili diğer devletlerle Moskova'nın görüşünü tartışmaya ve düşünmeye de hazır olacaktı.

Sümer, ayrıca Molotov'un Sarper ile yaptığı ikinci görüşmede sık sık Polonya'ya değinmesinden de hayli rahasız olduklarını söy-

lemişti. Molotov'un anlattıklarına göre, Birinci Dünyâ Savaşı'ndan sonra Polonya, Sovyetler Birliği henüz o zaman zayıfken bir anlaşma yapmıştı ve bu anlaşma Moskova'ya göre adâletsiz bir anlaşma idi. Polonya, bu adâletsizliği artık onarmıştı. Bunun sonucunda da iki ülke arasında uzun süreli bir ittifak anlaşması imzâlanmıştı. Sümer ise, Türkiye'nin Polonya, Yugoslavya ve Romanya gibi ülkelerle aynı kefeye konulmasından, aynı renge boyanmasından rahatsız olduklarını açıklamıştı. Sümer, Peterson'ın da kendisini, Washington'da gerçekleşen İngiltere Dışişleri Bakanı Halifax ile ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Grew arasındaki bir görüşmeden haberdâr ettiğini de anlatmıştı. Bu görüşmede, İngiltere, Moskova'ya karşı bir girişimde bulunmaya ABD'nin de katılımını talep etmişti. Grew, her ne kadar bu konunun üzerinde çalışılması gerektiğini söylemişse de, öneriye kişisel olarak yakın durmuştu. Peterson, Wilson'a bu bilgiyi bir önceki gün, 21 Haziran'da vermişti. Sümer de, Türkiye'nin İngiltere'nin bu tutumunu son derece takdir ettiğini ve ABD'nin de Moskova nezdinde girişimde bulunmayı kabûl edeceğini umduğunu belirtmişti. Türk Hükûmeti, bu girişimin kendisine son derece büyük destek olacağı görüşündeydi.

Sümer, konuşmanın bu ânında, Sovyet askerî birliklerinin Türkiye'nin doğu sınırındaki hareketliliğine değinmişti. Türk Hükûmeti'ne sağlam kaynaklardan ulaşan bilgilere göre, doğu sınırındaki Sovyet garnizonlarda yoğunlaşma olmuştu. Sümer, Ankara'nın buna önem vermediğini, fakat tabiî ki bâzı önlemler alması gerektiğini de ilâve etmişti. Wilson, Sümer'in bu açıklaması karşısında, ek askerî rezervlerin seferber edilip edilmeyeceğini sormuş; Sümer ise bu soruya verdiği yanıtta, üç büyük devlet arasında gerçekleşecek olan toplantıdan önce ek rezervlerin seferber edilmesinin gündeme gelmeyeceğini açıklamıştı. Fakat Sümer, ek rezervlerin seferber edilmesinin sessizce gündeme gelmesi için de adım attıklarını söylemişti. Wilson, raporunda, ek rezervlerin seferber edilmesinin ertelenme karârının, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson'un herhangi bir önerisi olmaksızın, bizzat Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun kişisel inisiyatifi ile alındığını, kendi kişişel görüşü olarak belirtmişti.[402]

402 **FRUS**, 1945, Cilt: I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Wilson'dan Grew'a", (22.6.1945).

Fâik Ahmet Barutçu, 22 Haziran 1945 târihli günlüğünde, Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet etmekte olan Nürullah Esat Sümer'in CHP Meclis Grubu'nda yaptığı açıklamayı da zikretmektedir:

"Mayısın 20 ve 21 günleri Moskova Büyükelçimiz Selim Sarper, Ankara'da Sovyet[ler Birliği] Büyükelçisi Vinogradov ile görüşmüşlerdir. Şahsî ve hususî olan bu temaslarda, Rus Sefiri [Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi] Türk-Rus müstakbel münâsebetlerini tanzim edecek bir anlaşmaya varılması hakkındaki düşüncelerini Sefirimize [Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper] anlatıyor. 'Türklerin millî istiklâl ve şereflerine halel vermemek üzere, Rusların emniyet ve menfaatlerine karşı anlayış göstermek sayesinde, iki millet ve memleket arasında bir ittifâka varılabileceğini' söylüyor. Emniyet târiri ile Karadeniz meselesine işâret edildiğini sezen Sefirimizin [Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper] cevâbı şu oluyor: 'İngiliz-Türk ve İngiliz-Rusya ittifâkında esaslar dâiresinde bir Rus-İngiliz-Türk üçlü ittifâkı veyâhut İngiltere hakkında ittifâkımızın mahfûziyeti ile bir Rus-Türk ittifâkı bizim için şâyânı arzudur.'

İki Sefir [Büyükelçi] arasındaki şahsî ve hususî bu temaslar, resmî konuşmalara bir hazırlık olmak üzere iyi intibâlar veren bir hava yaratıyor. Ve bu görüşmeler, [Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı] Molotov'un San Fransisco'dan Moskova'ya avdetine tesâdüf ettiği için, Rus Sefiri'nin [Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı] sözlerini Rus Hâriciyesi'nden [Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanlığı] mülhem addediyoruz. Bu intibâlar içinde Sefirimizi [Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper] lâzım gelen tâlimatia teçhiz ederek Moskova'ya gönderiyoruz. Selim Sarper, Moskova'ya vardıktan sonra, Molotov'dan mülâkat istiyor. 7 Haziran'da Molotov Sefirimizi [Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper] Kremlin Sarayı'nda kabûl ediyor ve Sefirimize [Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper] şunları söylüyor: 'Ankara'daki Sefirimizle [Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov] ile *görüşmelerinizin hulâsalarını okudum*. Bunlar ana sâdece Türklerin düşüncelerini göstermiştir. Bizim size bildirilecek mülâhazalarımız vardır. Bir anlaşmaya ve bir ittifâka vamak için evvel emirde aramızda bâzı mevcut pürüzlü işleri hâl husûsunda takaddüm etmek lâzım gelir. Bu pürüzler şunlardır: 1) 1921 Muahedesi'nden evvelki *hudûdun* iâdesi... Yâni Elviye-i Selâse'nin (Kars, Adahan, Artvin'in) [Osmanlı döneminde Kars, Ardahan ve Batum Sancakları] geri verilmesi... Molotov, bunun izahını şöyle yapmış: 1921 Muahedesi ile biz Elvlyei Selâse'yi size bıraktığımız zaman zayıf idik ve bu zaafımız sebebiyle bunu *rızâmız hilâfında* zarûret olarak kabûl etmiş idik. Nasıl ki Lehistan [Polonya] ile de böyle olmuştu. Aynı sebeple Lehistan'ada [Polonya] arâzi terk etmek ızdırârında kalmıştık. Bugün o yerleri Lehistan'dan [Polonya] geri aldık. Curzon hattı hakikî hudut olarak Lehistan [Polonya] ile Rusya'nın *arâzi pürüzünü ortadan kaldırmıştır*. Türkiye ile olan arâzi durumu da 1921 Muahedesi'nin bu haksızlığını düzeltmekle beraber edilmesi gerekir. 2) İkinci mesele de, Boğazlar'ın müşterek müdafaasıdır.'

Sefirimiz [Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper] soruyor: 'Yâni Boğazlar'da üs mü?' Molotov, 'Evet' diyor ve *ilâve* ediyor: '200 milyonluk bir kitlenin mukadderâtını, imkânları mahdut bir devletin eline bırakamayız. Türkiye'nin bu harbde Boğazlar'daki durumu dürüst olmuştur. Fakat bu ilerisi için kâfi bir garanti değildir. Bu sözleriyle Molotov, Türkiye'nin zaafını ve büyük devletlerin Rusya'ya bir tecavüz emeli karşısında, Boğazları kendi mahdut vesâiti ile müdâfaaya muktedir olamayacağına işâret etmek istiyor. Sefirimizin Molotov'a cevâbı şu oluyor: '1921 Muahedesi, tarafların tamâmen müsâvi şartlar içinde, en dostâne münâsebetleri ve rızâları ile tanzim edilen bir muahededir ve Elvlyei Selâse, Rus inkılâbının bir haksızlığı tâmir için Türklere iâde ederek, iki komşu millet arasındaki arâzi pürüzünü ortadan kaldırp, hakikî dostluğun ve en yakın münasebetlerin esasını kurmuştur. Ne toprak mevzuunda ve ne de Boğazlar rejiminin Türk hükümranlık haklarına halel verecek herhangi bir değişiklik mevzuunda biz konuşamayız.'

Molotov ile görüştüklerini hükümetine bildirmek üzere Sefirimizin [Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper] bu mülâkâtı bu şekilde nihâyete eriyor. Sefirimiz [Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper], Ankara'dan aldığı tâlimat üzerine, Molotov'la ikinci mülâkâtını 18 Haziran'da yapıyor. Tâlimat kat'î... 'Türkiye ne bir karış toprak terkine râzı olacak bir devlettir, ne de Boğazlar'da Türk hükümranlık haklarını bırakacak bir devlettir.' Molotov, başka türlü olmayacağını tabiî olarak bilmiş olacağı Ankara'nın kat'î cevabı ve durumu karşısında, yeni bir tehdit daha ileri atıyor ve diyor ki; 'Türkiye ile arzu ettiğimiz ittifâka varmak için hâlil lazım gelen bir mesele de, Balkanlı devletlerin iştirâkiyle Balkan işlerini görüşmektir. Bu mesele de hâl edilince, Türkiye Balkan işlerinde müessir bir durum elde etmiş olur.'

Molotov, Montrö Mukâvelesi'nin beynelmilel hükümleri üzerinde evvel emirde Türkler ve Rusların bir noktai azar birliğine varmak üzere görüşmelerini istiyor. Sefirimiz [Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper] buna, İngilizlerden ayrı olarak bir görüşme yapamayacağımız cevabını veriyor. 'Bu beynelmilel bir

ABD Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu ve Afrika İlişkileri Direktörü Henderson, 22 Haziran 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Grew'a yazdığı bir raporda, İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği'ne verilmek üzere hazırlanan bilgi notundan söz ediyordu. Bu bilgi notuna göre, Yalta Konferansı'nda bizzat bulunan ABD Dışişleri Bakanlığı görevlileri, 18 Haziran târihli İngiliz notasında sözü edildiği gibi, Stalin'in Yalta Konferansı sırasında Türkiye'nin toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına ilişkin kesin bir tutum aldığını hatırlamadıklarını belirtmişlerdi. Diğer bir ifâde ile, ABD Dışişleri Bakanlığı görevlileri, İngiltere'nin 18 Haziran târihli notasındaki açıklamayı teyid etmemişlerdi.[403]

ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Grew'dan 23 Haziran 1945 târihinde İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği'ne yazılan bilgi notunda, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın, İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği tarafından 18 Haziran târihli raporunda açıklandığı şekilde, Ankara'nın inisiyatifi ile Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Sarper ile Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov arasında 7 Haziran'da gerçekleşen görüşmeye ilişkin bilgileri ve bu gö-

mevzudur. Münferit görüşmeler yapamayız.' diyor. Molotov, son olarak, 'Ankara'dan eli boş geldiniz. Biraz daha düşününüz.' Diyor ve ikinci mülâkat da böylece bitiyor.

Molotov'un bu ikinci mülâkatta dikkate değer bir sözü de şudur: 'Eviyei Selâse meselesi aramıza halledilezse, bir pürüz olarak kalacaktır.' Anlaşılıyor ki, arâzi meselesini, hattâ Balkan meselesini ileri sürmesi, sırf Boğazlar işininin hâllini sağlamaya mâtuftur. Asıl hedefleri, Boğazlar işidir. Fakat bunu yaymak istememektedirler. Filvâki Rus Sefiri'nin [Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov] yumuşatıcı gayretleri de bunu gösteriyor. Rus Sefiri [Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov] Haziranın 20'sinde Hâriciye Vekilimizden [Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Nûrullah Esat Sümer] randevu istiyor. Sefir [Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov], Elviyei Selâse'den hiç bahsetmiyor. Mülâyim konuşuyor. Nûrullah Esat [Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Nûrullah Esat Sümer] Sefire [Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov] şöyle cevap veriyor: 'Moskova'da esen hava ile burada esen hava uygun değildir ve bu havalar içinde bir ittifak anlaşmasına gidecek bir imkân yoktur. Bir ittifak yapmak için pürüz diye hâl isteyen meseleler, bizce üzerinde konuşamayacağımız şeylerdir. O hâlde ittifâkı düşünmeye imkân yoktur. Bu hava içinde ancak feshedilen dostluk muahedesi gibi bir muahede yapabiliriz. Moskova'daki Sefirimize de [Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper] bu yolda tâlimat verilmiştir." Barutçu, **age**, s. 749-750.

Barutçu'nun 10 Temmuz 1945 târihli günlüğünde ise, CHP Meclis Grubu'nda yaptığı bir açıklamada Başbakan Saraçoğlu'nun, "Balkan meselesi" olarak geçen tanımın doğru olmadığını belirttiğini yazmaktadır. Bu tanım, Selim Sarper'in yanlış tercümesinden kaynaklanan bir durumdu. Aslında Molotov, 'Başka mülâhazalarımız vardır. Eğer kabûl edilirse, ittifak için başka şart üzerinde durmaya mahâl kalmaz.' demiş... İngiltere bu konuda yeni noktayı anlamaya yönelik çaba içinde olmuşlar. ABD'nin Ankara Büyükelçisi ise, bu noktayı, 'Hükümetin Rusya'ya uygun kimseler tarafından teşkili' olduğunu ileri sürmüş ki, Barutçu da, 'en doğru yorum budur' şeklinde yazmıştır: "Böyle olunca bütün Türkiye'nin iktidar kuvveti Rusya'nın eline geçmiş olacağı için, başka emniyet düşüncesine mahâl kalmaz." Barutçu, **age**, s. 754.

403 **FRUS**, 1945, Cilt: I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Henderson'dan Grew'a", (22.6.1945).

rüşmede Moskova'nın görüşme sürecince Türkiye'nin tâvizlerine dâir talepleri dikkatle incelediği belirtiliyordu. ABD Dışişleri Bakanlığı, İngiltere'nin Sovyet Hükümeti'ne ciddî bir dille erken bir yaklaşımda bulunmaya taraftâr olduğuna ve Molotov'un Sarper'e önerilerinin, Stalin'in Yalta Konferansı'nda deklare ettiği güvencelerle çatıştığına ilişkin görüşünü dikkatle not etmişti. İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği'nin ABD Dışişleri Bakanlığı'na iletilen bilgi notunda, Stalin'in Türkiye'ye toprak bütünlüğünün ve bağımsızlığının sağlanması için her türlü güvencenin verilmesi gerektiğini belirttiği ve özellikle de Türkiye'ye Montrö Antlaşması'nın revizyonundan önce yeniden bu güvencenin verilmesi gerektiğini söylediği vurgulanıyordu. Yalta Konferansı'nda varılan bu anlaşmaya göre, İngiltere, toplanması öngörülen hükümet başkanları toplantısında Boğazlar sorununu görüşmeye hazırdı. Moskova'nın da bu toplantıda konuya ilişkin taleplerini açıklayacağı tahmin ediliyordu.

ABD Dışişleri Bakanlığı'nın şimdiye kadar elde ettiği bilgilere göre, Sarper ile Molotov arasında gerçekleşen görüşme, dostça bir atmosfer içinde geçmişti ve görüşme araştırıcı bir karaktere sâhipti. Eğer durum bundan ibâretse, ABD Dışişleri Bakanlığı, yalnızca bakış açılarının karşılıklı olarak dile getirildiği bir ortama, durum olgunlaşmadan müdahale etmenin erken olacağı görüşündeydi. ABD Dışişleri Bakanlığı, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yaptığı resmî önerilerden haberdâr değildi ve ABD ya da İngiltere tarafından sert bir dille yapılacak bir protestonun, 7 Haziran târihli görüşmenin önemini gereksiz yere pekiştireceğinden kaygılanıyor ve bunun sonucunda da yakın bir gelecekte gerçekleşecek olan hükümet başkanları toplantısında, Boğazlar ile ilgili muhtemel görüşmelere tâlihsiz bir temel oluşturabileceğini düşünüyordu.

ABD Dışişleri Bakanlığı, bu koşullar altında uygulanabilecek en iyi taktiğin, Sarper ile Molotov arasında gerçekleşen görüşmeye karşı özel bir girişimde bulunmamak olduğu kanısındaydı. Çünkü, çok yakında üç büyük devletin hükümet başkanları arasında bir toplantı gerçekleşecekti ve ABD, bu toplantıdan önce bu konuda herhangi bir karar almış gibi görünmek istemiyordu. Türk Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Nurullah Esat Sümer, ABD'nin Ankara Büyükelçisi Wilson'a durumun ana hatlarını açıklamış

ve ABD'nin soruna ilişkin görüşünü öğrenmek istemişti. ABD, Ankara'ya vereceği yanıtta, gelecekte Moskova ile Ankara arasında gerçekleşecek olan görüşmelerin, ABD'nin de bağlı olduğu uluslararası güvenlik organizasyonunun (Birleşmiş Milletler'in) ilkelerine uygun bir şekilde ve aynı zamanda da dostça bir atmosferde devâm edeceğine ilişkin umudunu açıklayacaktı.[404]

ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Grew, 23 Haziran 1945 târihinde, ABD'nin Ankara Büyükelçisi Wilson'a yazdığı bir raporda, Londra'nın, 18 Haziran târihli bilgi notunda, 7 Haziran târihli Sarper-Molotov görüşmesine ilişkin olarak, Sovyetler Birliği nezdinde yapacağı sert bildirime ABD'nin de katılımını talep ettiğini hatırlatıyordu. Bu görüşmede Sarper, Moskova'nın taleplerinin dünyâ güvenlik örgütü (Birleşmiş Milletler) ile ilgili ve sorumlu güçleri de ilgilendirdiğini söylemişti. Ayrıca, Molotov'un açıklamaları, Stalin'in Yalta Konferansı sırasındaki verdiği güvencelerle de uyuşmuyordu. Oysa Stalin, Yalta Konferansı'nda Türkiye'nin toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına ilişkin gereken güvencelerin verilmesi gerektiğini belirtmişti. Diğer yandan, Yalta Konferansı'nda bulunan Amerikan yetkililer ise, Stalin'in Yalta Konferansı sırasında, bu konuda İngilizlerin iddiâ ettikleri kadar kesin bir pozisyon aldığını hatırlamıyorlardı. İngiltere'nin o sırada İstanbul'da bulunan Ankara Büyükelçisi'nin İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na hitâben kaleme almış olduğu 13 Haziran târihli raporuna göre ise, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Sarper, Molotov ile yaptığı görüşmede, Ankara'dan aldığı tâlimatlara göre tutum almıştı. Dahası, söz konusu görüşme, tehdit bulutları olmayan bir ortamda gerçekleşmişti.

ABD Dışişleri Bakanlığı, İngiltere'nin mürâcaatını da şöyle karşılamıştı: Sarper ile Molotov arasındaki görüşme, dostça bir atmosferde gerçekleşmişti ve araştırmacı bir ruha sâhipti. Bu nedenle de, görüş alış-verişini protesto etmek erken bir girişim olurdu. ABD Dışişleri Bakanlığı, Moskova'nın resmî taleplerinde tehdit edici bir atmosfer olmadığı kanısındaydı. ABD Dışişleri Bakanlığı, İngiltere'nin talep ettiği gibi, 7 Haziran'da gerçekleşen görüşmede, Boğazlar ile ilgili talepler ve konuşmalar dolayısıyla Moskova nez-

404 **FRUS**, 1945, Cilt: I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Grew'dan İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği'ne Bilgi Notu", (23.6.1945).

dinde yapılması önerilen sert bir dille protesto girişiminin, üç büyük devlet arasında gerçekleşecek olan toplantıda Boğazlar konusunda yapılacak görüşmeleri olumsuz yönde etkileyeceği kanısındaydı. ABD Dışişleri Bakanlığı, hâli hazırda, ne İngiltere'nin öngörülen girişimine katılmaya hazırdı, ne de bu konuda Sovyetler Birliği nezdinde ilgi bildirmeye... ABD Dışişleri Bakanlığı, ne olursa olsun, üç büyük devletin toplantısından önce, bu sorunla ilgili bir karâra varmış gibi görünmekten özellikle kaçınıyordu.

Bu durumda Washington, İngiltere'nin önerisini şöyle değerlendiriyordu: Londra, ABD'nin görüşünü öğrenmek istemişti. ABD Dışişleri Bakanlığı, ABD'nin Ankara Büyükelçisi Wilson'u, Sarper-Molotov görüşmesi ile ilgili olarak Washnigton'u bilgilendirdiği için, Türk Dışişleri Bakanı'na Ankara'nın nezâketini takdir ettiği bilgisini iletmek için yetkilendiriyordu. Washington, Türk Hükümeti'nin konuyla ilgili gelişmeler konusunda da kendini bilgilendirmeye devâm edeceğini umuyordu. Washington, Sarper-Molotov görüşmesinin dostça bir atmosferde ve araştırınacı bir ruhla yapılmasını ve tehditkâr bir ortamda olmadığını öğrenmekten dolayı memnun olmuştu. Diğer yandan, ABD, Türk-Sovyet görüşmelerinin benzer koşullar altında, her iki devletin birbirlerinin görüşlerine saygı göstererek süreceğini de umuyordu. Nihâyet ABD, her iki tarafın da, Washington'un desteklediği ve güvence verdiği uluslararası güvenlik örgütünün (Birleşmiş Milletler'in) ilkelerine uygun olmayan bir rota çizmeyeceğine ilişkin güven duygusu içindeydi. Eğer Ankara Wilson'a daha fazla baskı yapar ve daha açık bir tutum belirlemesini talep ederse, bu takdirde de ABD, Wilson'un ağzından, yakın gelecekte toplanması öngörülen üç büyük devlet toplantısında, söz konusu 7 Haziran târihli görüşmenin üzerinde çok da fazla durulmaması gerektiği kanısında olduğunu imâ edebilecekti.[405]

ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Grew, 23 Haziran 1945 târihinde, İngiltere'nin Washington Büyükelçiği'ne yazdığı raporda, Yalta'da varılan anlaşmaya uygun olarak, ABD'nin yakında gerçekleşecek olan hükümet başkanları toplantısında, Boğazlar sorununu tartışmaya hazır olduğunu belirtiyordu. ABD, Moskova'nın

405 **FRUS**, 1945, Cilt: I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Grew'dan Wilson'a", (23.6.1945).

bu münâsebetle konuyla ilgili taleplerini gündeme getireceği kanısındaydı. ABD Dışişleri Bakanlığı'na göre, Molotov-Sarper görüşmesi dostâne bir ortamda gerçekleşmişti ve araştırmacı bir karaktere sâhipti. Eğer durum gerçekten böyleyse, ABD Dışişleri Bakanlığı, herhangi bir protestoyu erken buluyordu. Her hâlükârda ABD, yakında gerçekleşecek olan hükümet başkanları toplantısından önce bu konuda bir karâra varmak niyetinde değildi.[406]

Bu arada, 23 Haziran târihli *Vatan* gazetesi, Ermenistan ve Ermeni konularının San Fransisco Konferansı'nın gündemine geldiğini haber veriyordu.[407] Bu konuda daha önce Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin konferans nezdinde başvurusu olmuştu. *Cumhuriyet* gazetesinin 16 Haziran târihli bir haberi ise daha da önemliydi. Habere göre, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Türkiye'nin doğu illerinin kendilerine ilhâkını istemişti.[408] Bu, Türkiye'nin doğu sınırında Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve dolayısıyla da Sovyetler Birliği ile yeni bir sorunun gündeme gelmesi anlamına geliyordu. Nitekim Reuter Haber Ajansı da, 22 Temmuz'da Londra kaynaklı bir haberinde şu görüşleri ileri sürecektir:

> "Moskova Radyosu, Kars, Ardahan ve Artvin'in Sovyetler Birliği'ne yeniden ilhâkı için, Amerika Birleşik Devletleri *Ermeni Terakkiperver Millî Konseyi*'nin, Truman, Churchill ve Stalin'e gönderdiği bir telgrafın, Amerikan basını tarafından yayını hakkında tefsirlerde bulunarak, demiştir ki, Ermeni aslından Amerikalılar, târihî memleketleri olan Sovyet Ermenistanı'nda yerleşmek isteyen Ermenilerin mukadderâtını hakkâniyete dayanır bir tarzda tâyin edebilmek için, Ermeni milleti meselesinin konferans gündemine alınmasını ciddî sûrette istemektedirler."[409]

Ziyâ Tevfik Ebüzziyâ, bir yazısında, Ermeni taleplerinin arkasında Moskova'nın bulunduğunu ileri sürüyor ve Kızıl Ordu'nun işgâli altında bulunan Kuzey İran'da da Âzerilerin Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönmeleri için girişimlerde bulu-

406 **FRUS**, 1945, Cilt: I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Grew'dan İngiltere'nin Washington Büyükelçiği'ne", (23.6.1945).

407 **Vatan**, (23.6.1945).

408 **Cumhuriyet**, (16.6.1945). A.C. Edwards, "The Impact of the War on Turkey", **International Affairs**, Cilt: XXII, (1946), s. 398.

409 **AT**, Sayı: 140, (Temmuz 1945). Ayrıca bkz. Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 144.

nulduğuna dikkat çekiyor ve iki girişim arasındaki benzerliğe işâret ediyordu.[410]

ABD'nin Moskova Büyükelçisi Harriman, 25 Haziran 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, ABD Büyükelçilik görevlilerinden bir kişinin, bir gün önce, yâni 24 Haziran'da Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper ile görüştüğünü haber veriyordu. Sarper, yeni bir gelişme olmadığını bildirmişti. Sarper'e göre, anlamı son derece açık olan Türk cevâbı, Moskova'yı durdurmuş gibiydi. Sarper, Sovyetler Birliği'nin taleplerinin kabûl edilmesi hâlinde, Ankara'nın ikinci adım Sovyet talepleri ile karşılaşacağına inandığını da açıklamıştı. Bu talepler, Sarper'e göre, Türkiye'nin iç politikası ile ilgili olacaktı. Sarper, Türkiye'nin de bu şekilde Polonya gibi Sovyet etkisi altına alınmak istendiğinden söz ediyordu. Sarper'e sorulacak olursa, Türkiye kesin red yanıtı ile bu konuyu da yalnızca ileriki bir târihe ertelemişti. Ama konu gündemden düşmemişti. Sarper'e göre, Ruslar hiç de blöf yapmıyorlardı. Sarper, Ankara'nın Finlandiya'dan Çin'e kadar devâm eden Sovyet güvenlik bölgesinin doğal olarak içinde yer aldığını açıklamıştı ve dolayısıyla da Moskova, Türkiye'yi kontrolünde tutmak isteğine ve bu konudaki gayretlerine devâm edecekti.

Sarper, Moskova'nın Türkiye'yi doğrudan etkileyen iki amacının daha olduğu kanısındaydı. İlk olası amaç, Karadeniz'in Sovyet bloğunda bulunmayan ülkelere kapatılmasıydı. Boğazlar, Sovyet donanmasına Akdeniz'e serbestçe çıkışı sağlamalıydı. Dolayısıyla da Boğazlar'da askerî üs kurma talebi gündemdeydi. Sarper, bu görüşmede, Molotov'un Boğazlar'da üs talebinden de söz etmiş, fakat hiçbir isim zikretmemişti. İkinci olası amaç, Kafkaslar'dan yol açarak, Türkiye'nin doğusundan Hatay'a ve Akdeniz'e ya da İran'dan Irak'a, Irak'tan da İran Korfezi'ne inmekti. Moskova, bu nedenle Türkiye'nin doğusundaki toprak taleplerini gündeme getirmişti. Yine Sarper'e göre, Sovyetler Birliği, Türkiye üzerindeki baskısına, ya birkaç hafta içinde ya da ABD ile İngiltere belki iki ya da üç yıl içinde seferberliğe son verdikten sonra yeniden başlayacaktı. Sarper ayrıca, Kafkas ve Bulgaristan sınırında Sovyet askerî hareketlerine ilişkin raporların da vâr olduğunu bildirmişti. Sarper,

410 Ziyâ Tevfik Ebüzziyâ, "Ermeni İsteklerinin İçyüzü", **Tasvir**, (23.7.1945); **AT**, Sayı: 140, (Temmuz 1945).

kendilerinin sinir savaşına alışık olduklarını da, lumbagosu olduğunu, fakat sinirlerinin bulunmadığını söyleyerek açıklamıştı.[411]

ABD'nin Ankara Büyükelçisi Wilson, 26 Haziran 1945 tarihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, aynı sabah Türk Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Nûrullah Esat Sümer'e, ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Grew'un 23 Haziran târihli raporuyla ilgili bilgi verdiğini belirtiyordu. Sümer, ABD'nin ilgisine teşekkür etmiş ve konuyla ilgili gelişmelere dâir Wilson'ı bilgilendireceğini söylemişti. Sümer, Türkiye'nin sınırları ve Boğazlar'da üsler konusunda Sovyet görüşüne saygı göstermesinin elbette çok güç olduğunu söylemişti. Diğer yandan, Sümer, Wilson'a, Ankara'nın uluslararası güvenlik örgütünün (Birleşmiş Milletler'in) ilkelerine aykırı bir rota çizmeyeceğinin de güvencesini vermişti. Bunun ardından Sümer, ABD'nin, İngiltere'nin önerdiği şekliyle Moskova nezdindeki girişim konusundaki görüşünü öğrenmek istemişti.

Wilson, raporunda, bu soruyu, ABD Dışişleri Bakanlığı'nca kendisine verilen tâlimâta uygun bir şekilde yanıtladığını belirtmektedir. Sümer, ABD'nin bakış açısını anladığını ve sorun üç büyük devletin toplantısında gündeme geldiğinde, ABD'nin tüm ülkelerin bağımsızlığına ve hükümdarlığına saygı gösterilmesini destekleyeceğini umduğunu belirtmişti. Sümer ayrıca, Ankara'nın Polonya ve Macaristan'da bulunan Sovyet askerî güçlerinin Bulgaristan'a geçtiğini güvenilir kaynaklardan haber aldığını da bildirmişti. Ona göre, 7 Haziran târihli Sarper-Molotov görüşmesi, her ne kadar tehdit içermese de, Sovyet askerî birliklerinin hareketi tehdit gibi görünüyordu. Wilson, Sümer'den, üç büyük devletin toplantısından önce, Moskova'nın Türkiye'ye karşı askerî bir harekâtta bulunacağını gerçekten düşünüp düşünmediğini sormuştu. Sümer, bunu düşündürtecek kuşkular olduğunu, fakat Türkiye'nin hazırlıksız yakalanmaması gerektiğini açıklamıştı.

Görüşmenin bu aşamasında Wilson, Sümer'e, yalnızca ilgi göstermek için, Ankara'nın niçin 7 Haziran görüşmesini yapma ini-

411 **FRUS**, 1945, Cilt: I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Harriman'dan ABD DB'ye", (25.6.1945).

Fâik Ahmet Barutçu, 22 Haziran 1945 târihli günlüğünde, Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet etmekte olan Nûrullah Esat Sümer'in CHP Meclis Grubu'nda, Moskova'nın Kafkas sınırındaki eylemlerinden de söz ettiğini yazmaktadır. Barutçu, **age**, s. 750.

siyatifi aldığını sormuştu. Sümer, soruya yanıt olarak, Ankara'nın bu konuda inisiyatif aldığını söylemenin tamâmen doğru olmayacağını belirtmekle yetinmişti. Sümer'in açıklamasına göre, Sovyetler Birliği'nin Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı yenilemeyeceğini açıklamasında sonra, Sarper Ankara'ya döndüğünde, Ankara'da Sarper ile Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov arasında resmî olmayan görüşmeler cereyân etmişti. Bu görüşmeler tabiî ki Türk Hükûmeti'nin bilgisi dâhilinde gerçekleşmişti. Görüşmeler, genel olarak Karadeniz'in güvenliği ve Montrö Antlaşması'nın gözden geçirilmesi ile ilgiliydi. Sarper yeniden Moskova'ya döndüğünde, Vinogradov Sarper'i San Fransisco Konferansı dönüşünde yakın bir târihte Molotov ile görüşmesi konusunda desteklemişti. Bu görüşmede iki ülke arasında gerçekleşecek tartışmalar için tatmin edici bir temel ortaya çıkabilirdi. Sarper, bu nedenle Molotov ile görüşmeyi kabûl etmişti. Bu o kadar âşikardı ki, Sarper, Molotov ile görüşmesinin daha en başında, kendisine Vinogradov'dan yakın târihteki görüşmeleri ile ilgili olarak rapor alıp almadığını dahi sormuştu.

Molotov, bu soruyu müsbet olarak yanıtlamıştı. Fakat Molotov, bu raporların yalnızca Türkiye'nin görüşünü içerdiğini ve Moskova'nın da görüşleri olduğunu söylemiş ve bunun üzerine üç farklı noktayı tebârüz ettirmişti. Sümer, Wilson ile görüşmesi sırasında, Ankara'nın Vinogradov'un Molotov ile görüşmesi için Sarper'e verdiği desteği kabûl etmişti. Sümer'e göre, bu destek tabiî idi; çünkü Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı tek yanlı olarak fesheden Sovyetler Birliği idi. Ankara, yalnızca yeni bir anlaşma için Sovyet bakış açısını öğrenmek istemişti. Diğer yandan, Ankara, Moskova'nın önerilerinin üç büyük devletin toplantısından önce yapıldığına dikkat çekmişti. Böylece Ankara, İngiltere ile ABD'nin de konuya dâir bilgilendirilmelerinden ve uluslararası adâlet ilkelerini destekleyecek bir konumda bulunmalarından dolayı memnundu.[412]

ABD'nin Ankara Büyükelçisi Wilson, 26 Haziran 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, önceki gece yâni 25 Haziran gecesi Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinog-

412 **FRUS**, 1945, Cilt: I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Wilson'dan ABD DB'ye", (26.6.1945).

radov ile akşam yemeği yediğini haber veriyordu. Yemekten sonra Wilson, Büyükelçiden Türk-Sovyet ilişkilerine dâir olan bitenleri sormuştu. Vinogradov, Wilson'un bu sorusu üzerine, Molotov'un Sarper'e, eğer Türkiye yeni bir Türk-Sovyet antlaşması ile ilgileniyorsa, bu takdirde bâzı sorunların öncelikle çözülmesi gerektiğini belirttiğini açıklamıştı. Bu sorunlar, Kars ve Ardahan'ın Sovyetler Birliği'ne iâdesi ile Karadeniz'in güvenliğini sağlayacak önlemleri içeriyordu. Wilson, üs talebi olup olmadığını da sormuştu. Vinogradov ise, bu soruyu yanıtlarken, Molotov'un spesifik olarak üslerden söz etmediğini fakat Karadeniz'in güvenliği için alınması gereken önlemler üzerinde özellikle durduğunu açıklamıştı. Bunun üzerine Wilson, sınır değişikliği talebine karşı dünyâ kamuoyunun görüşünü merâk ettiğini söylemekle yetinmişti. Vinogradov da, bu talebin Sovyetler Birliği Hükümeti'nin değil, fakat yeterli toprağı olmayan Ermeni Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin talebi olduğuna dikkat çekmişti. Wilson ise, doğu bölgesinde Ermeniler bulunup bulunmadığını sormuş, buna karşılık Vinogradov, bu bölgede çok az miktarda Ermeni bulunduğunu, çünkü Türklerin Ermenilere karşı soykırım gerçekleştirdiklerini ileri sürmüştü. Wilson, Vinogradov'un hem bu konuşmasında ve hem de başka konuşmalarında, bu konuda gerek Türk Hükûmeti'ni ve gerekse Türkleri eleştirdiğini raporunda özellikle vurguluyordu.

Vinogradov, Sovyetler Birliği için öncelikli sorunun, Karadeniz'in güvenliği olduğunu da bildirmişti. Hâli hazırda geçerli olan Boğazlar rejimine göre, Türkiye, savaş zamânında Boğazları Sovyetler Birliği'ne karşı kapatabilir ya da Sovyetler Birliği'nin düşmanlarına açabilirdi. Moskova, bu durumun devâmına rızâ gösteremezdi. Karadeniz'de tatminkâr bir güvenlik için, Sovyetler Birliği, gerek savaş ve gerekse barış zamânında, savaş gemilerini serbestçe Boğazlar'dan geçirebilmeli ve aynı zamanda da Boğazları diğer devletlerin savaş gemilerine karşı kapalı tutabilmeliydi. Wilson, bu türden bir güvenlik rejiminin hâli hazırdaki Türk-İngiliz ittifâkına olan olası etkilerini sorunca, Vinogradov birden heyecanlanmış ve Moskova'nın tutumunda İngiltere'ye karşı hiçbir şey olmadığını vurgulama ihtiyâcını hissetmişti. Wilson, yakın bir gelecekte Türk-Sovyet görüşmelerine ilişkin gelişme bekleyip beklemediğini sorduğunda, Vinogradov, bu soruyu sâdece

bilmediğini söyleyerek yanıtlamıştı. Ona göre, Ankara çözülmesi gereken sorunların pek de farkında değildi ve bundan sonra atılacak adım Ankara'nın inisiyatifine kalmıştı. Vinogradov, kendisinin Moskova'nın Boğazlar ile ilgili görüşünü yakında toplanacak olan üç büyük devletler toplantısında gündeme getirip getirmeyeceğine ilişkin olarak da, bu sorunun yanıtını bilmediğini söylemiş, fakat diğer yandan da gülerek, İngiltere'nin bu konuyu gündeme getireceğinden emin olduğunu belirtmişti. Ayrıca, Ankara'nın Moskova'ya karşı İngiltere ile ABD'ye başvurduğunu duyduğunu da söylemişti.

Wilson, bu açıklama karşısında, Türkiye'nin ABD'den yardım istemediğini belirtme gereğini duymuştu. Wilson, yalnızca Türkiye'den konuya ilişkin bilgi talep etmiş ve gereken bilgiyi de almıştı. Wilson, görüşmenin bu noktasında konuyu değiştirmiş ve Doğu Avrupa'daki duruma dikkat çekmişti. Vinogradov, bölgedeki kontrol komisyonlarının üç devlete dayanmasındansa, yalnızca Sovyet denetiminde olmasından yana tutum almıştı. Ona göre, bölgedeki durum bunu gerektiriyordu ve Sovyetler Birliği de, bu bölgede yalnızca İngiltere'nin İtalya'da yaptıklarını yapmıştı.[413]

ABD Dışişleri Bakanlığı'nca 27 Haziran 1945 târihinde hazırlanan bir rapor ise, tamâmen Montrö Konferansı ile ilgili bilgi notlarını içermektedir. Yalta Konferansı sırasında Moskova, taleplerini açıklamadan, Montrö Antlaşması'nın tatmin edici olmadığını belirtmişti. Diğer yandan, ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği tarafından, Moskova'nın, önerilerini, üç devletin Dışişleri Bakanları toplantısında görüşülmesi ve tartışılması amacı ile, sunması konusunda anlaşmaya varılmıştı. ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan 23 Haziran'da İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği'ne iletilen raporda ise, Sovyetler Birliği'nin talep etmesi hâlinde, ABD'nin Boğazlarla ilgili sorunu, üç devletin hükûmet başkanları düzeyindeki toplantısında görüşmeye hazır olduğu belirtiliyordu. ABD Montrö Antlaşması'nın imzâcısı değildi. ABD, olağan koşullar altında gündeme gelmemesi gereken, fakat İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin talebi üzerine gündeme gelen ve Türkiye'ye de danışılmaksızın gerçekleştirilen bu gündem maddesiyle ilgili olarak, Boğazlara

413 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Wilson'dan ABD DB'ye", (29.6.1945).

olan yakın ilgisinin Moskova tarafından da bilinmesinden memnun kalacaktı. ABD'nin bu sorunla ilgili olarak ilgilendiği konular, ticâret özgürlüğü ile Boğazlar rejiminin uluslararası güvenlik örgütü olan Birlemiş Milletler'in ilkeleri çerçevesinde dünyâ barışına etkin olarak katkıda bulunması olarak özetlenebilirdi.

Rapora göre, ABD Montrö Antlaşması'nda minumum düzeyde değişiklik ümit ediyordu. Rapora göre, Sovyetler Birliği'nin, hükûmet başkanları toplantısında, Montrö Antlaşması'nda radikal bir revizyon önermesi için gerçekten de haklı nedenleri bulunmuyordu. Çünkü, antlaşmanın uygulanması, antlaşmanın genel olarak tatmin edici olduğunu kanıtlamıştı. Sovyetler Birliği'nin Boğazları kullanamamasının nedeni, antlaşmadaki eksiklikler nedeniyle değildi. Sâdece Mihver güçlerinin Boğazlar'ın yakın bölgelerindeki hâkimiyetindendi. Ayrıca, Boğazlar rejiminde Türkiye'nin özgür izni olmaksızın yapılacak büyük değişiklikler, rapora göre, Türkiye'nin hükümranlık haklarını ihlâl edecek ve Türkiye'nin stratejik ve politik pozisyonuna aksi, uygun olmayan bir etkide bulunacaktı. Aslında Montrö Antlaşması, zamânında Milletler Cemiyeti'nin ortak güvenlik sistemine uyacak şekilde tasarlanmıştı ve bunun sonucunda da Birleşmiş Milletler'in güvenlik organizasyonu içine kolayca adapte edilebilirdi.

Diğer yandan, ticâri yükler söz konusu olduğunda, bu konuda antlaşmanın değiştirilmesi için hiçbir geçerli talep mümkün olamazdı. Çünkü, antlaşmaya göre, ne bayrağı taşırsa taşısın, silâhsız ya da yalnızca savunma amacı ile silâhlanmış olan ticâret gemileri, taşıdıkları kargoya bakılmaksızın, Boğazları serbestçe geçebilirlerdi. Yalnızca Türk güvenlik önlemlerini aşmak zorundaydılar.

Raporda, her ne kadar İngiltere ve Sovyetler Birliği, hükümet başkanları toplantısında konuyu görüşecekleri konusunda aralarında anlaşmaya varmış dahi olsalar, Montrö Antlaşması'nın İtalya dışında 24 Temmuz 1923 târihli Lozan Antlaması'nın imzâcısı tüm devletleri ilgilendiren uluslararası bir anlaşma olduğu vurgulanıyordu. Yine Montrö Antlaşması'na göre, imzâcı taraflardan her biri, her üç yıllık dönemler içinde, üç ay öncesinden olmak üzere, talep ettiği revizyonu ilgili taraflara iletebilirdi ve eğer diplomatik kanallar aracılığıyla önerilen revizyon(lar)da anlaşma sağlanamazsa, bu takdirde imzâcı ülkelerin dâhil olacakları bir konferans-

ta konunun görüşülmesi mümkündü. Raporda, antlaşma değiştirilecekse, antlaşmanın öngördüğü bu sürece uyulması gerektiği vurgulanıyordu. Eğer âcil bir durum varsa, bu takdirde de antlaşmanın imzâcıları, birlikte alacakları bir kararla, söz konusu yeniden görüşülme meselesini zaman bakımından biraz daha öne alınabilirdi. ABD, antlaşmada imzâcı olan Japonya'nın artık bu konuda dışarıda tutulması gerektiği görüşündeydi. Japonya, Birleşmiş Milletler ilkeleri gereğince, bundan böyle artık antlaşmanın tarafı olamazdı. Bu durum resmiyet kazanmalıydı.

Diğer yandan, ABD, Moskova'nın, Sovyet savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişine ve Karadeniz'de geçici kalışına ilişkin olarak, antlaşmada yapılmasını önereceği küçük değişikliklere de karşı çıkmayacaktı. Sovyetler Birliği'nin de büyük bir güç olarak bâzı asli çıkarları vardı. Ayrıca, ABD, Montrö Antlaşması'nda Karadeniz güçlerine yeterli ölçüde özel bir önem tanınmamış olduğu yönündeki Sovyet görüşüne katılıyordu. Ayrıca, antlaşmaya ilişkin benzer önemli değişiklikler ABD Savunma Bakanlığı ile Donanma Bakanlıkları tarafından dikkatle görüşülmüştü. Eğer ABD'nin Montrö Antlaşması'nın veyâ Birleşmiş Milletler ile bağlantılı olarak Boğazlar rejiminin değiştirilmesine katılmak isteyip istemeyeceği sorulacak olursa, bu soruya verilecek yanıt, ABD'nin dünyâ barışına katkıda bulunabilecek herhangi bir olaya katılmaya hazır olduğu şeklinde idi.[414]

ABD Başkanı Truman'ın Donanma Muavini Elsey için hazırlanan târihsiz bir bilgi notunda ise, Boğazlar konusu çok daha geniş bir şekilde ele alınıyordu. Churchill'in 1944 yılının Ekim ayında Moskova'da gerçekleşen görüşmelerinde, Stalin, Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesini gündeme getirmişti. Stalin, antlaşmanın yeniden düzenlenmesini talep etmiş ve böylece Sovyet savaş gemilerinin her zaman için serbest geçiş hakkı elde etmesini istemişti. Churchill ve Stalin, bu görüşmede, Moskova'nın bu konudaki ayrıntılı önerilerini diplomatik kanallardan İngiltere ile ABD'ye sunmasını kararlaştırmışlardı. Churchill, Sovyetler Birliği'nin görüşünü ABD Başkanı Roosevelt'e açıklamış ve kendisinin Sovyet önerisine itiraz etmediği bilgisini ver-

414 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "ABD DB'ce Hazırlanan Rapor", (27.6.1945).

mişti. Churchill'e göre, Japonya'nın imzâ sâhibi olduğu Montrö Antlaşması'nda bir revizyon açıkça gerekliydi. Bununla birlikte, Moskova, Montrö Antlaşması konusunda herhangi bir diplomatik nota iletmemişti.

Yalta Konferansı sırasında ise, Montrö Antlaşması, 10 Şubat 1945 târihli oturuma kadar gündeme gelmemişti. Bu toplantıda ise Sovyet talepleri ifâde edilmişti. Stalin, bu oturumda, Boğazlar ile ilgili olarak Montrö Antlaşması'na da birkaç kelime ile değinmek istediğini söylemişti. Stalin'e göre, antlaşma miâdını doldurmuştu. Japonya, zamânında antlaşma sürecinde Sovyetler Birliği'nden dahi daha ağırlıklı rol oynamıştı. Montrö Antlaşması, artık vâr olmayan bir organla, Milletler Cemiyeti ile bağlantılıydı ve Japon İmparatoru da artık konferansta bulunmuyordu. Montrö Antlaşması'na göre, Türkiye, hem savaşta, hem de kendisini savaş tehdidi altında hissettiğinde, Boğazları tamâmen kapatma hakkına sâhipti. Bu antlaşma, Sovyetler Birliği ile İngiltere arasındaki ilişkiler mükemmel olmaktan çok uzak iken imzâlanmıştı. Hâli hazırda ise, Stalin, İngiltere'nin Japonya'nın yardımı ile Sovyetler Birliği'ni boğmak isteyeceğini düşünmüyordu. Antlaşmanın revizyona ihtiyâcı vardı. Yeniden gözden geçirilmeliydi. Stalin, Ankara'nın da revizyon fikrine karşı çıkmayacağını düşünüyordu. Kendisi antlaşmanın ne şekilde gözden geçirilmesi gerektiğini hâli hazırda bilmiyordu ve herhangi bir karar için de önyargılı davranmak istemiyordu. Fakat Stalin, bu konudaki çıkarlarının gözönüne alınması gerektiğini düşünüyordu. Stalin'e göre, Türkiye'nin elinin Sovyetler Birliği'nin boğazında bulunduğu bir duruma katlanmak imkânsızdı. Ancak yine Stalin'e göre, bütün bu düzenlemeler, Türkiye'nin hukuki çıkarlarını etkilemeyecek şekilde yapılmalıydı.

Churchill, rapora göre, Stalin ile antlaşmanın revizyona ihtiyâcı olduğu konusunda anlaşmıştı. Diğer yandan, Roosevelt de, Montrö Antlaşması'na ilişkin olarak özel bir yorumda bulunmamıştı. Roosevelt de, antlaşmanın yeniden gözden geçirilmesinin mümkün olduğuna katılır gibi görünmüştü. Nihâyet kısa bir görüşmeden sonra, Churchill ile Stalin, Boğazlar sorunu ile ilgili Montrö Antlaşması'na ilişkin Sovyet önerilerinin, Londra'da yapılacak olan ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanları toplantısında gündeme getirilmesine ve bu konuda Türk Hükûmeti'nin

de bilgilendirilmesine karar vermişlerdi. Bu karar, ABD Başkanı tarafından da desteklenmişti.

Yalta Konferansı'ndan bu yana ABD Başkanı ile yapılan yazışmalarda Montrö Antlaşması'na hiç değinilmediğine atıfta bulunulan raporda, üç devletin Dışişleri Bakanları'nın toplantısının ise plânlandığı şekilde yapılamadığına işâret ediliyordu. Raporda, Moskova'nın antlaşmaya ilişkin önerilerinin Potsdam Konferansı'nda sunmasının beklendiği belirtiliyordu.[415]

Truman için hazırlanmış olan ve yine târihsiz bir başka bilgi notunda ise, Türk-Sovyet ilişkilerine ve Boğazlar sorununa yeniden değiniliyordu. Bu hayli uzun raporda, Çarlık Rusyası döneminde Büyük Pedro'nun 1627 yılında Almanya, Hollanda ve İngiltere'ye yaptığı ziyâretten itibâren, Rus siyâsî önderlerinin buz tutmayan limanların ihtiyâcını anladıklarına değiniliyordu. Rusya, Boğazları Karadeniz'e çıkışın kapısı olarak denetimi altına almaya çalışmış ve İstanbul'u da Ortodoks inancına bağlı olarak eline geçirmek için çaba harcamıştı. 1640 yılından itibâren Sultan I. İbrâhim'den bu yana Osmanlı yöneticileri de, ki bu târihte Boğazlar Venedik gemilerine ilk kez kapatıldığından açlık yaşanmıştı, savaşlar ve müttefiklerinin manevraları sâyesinde, Çarlık Rusyası'nın amacına ulaşmasını engellemişlerdi.

19. yüzyılın politik târihini etkileyen Doğu Sorunu, kısaca ve özet olarak bu iki amacın çatışması olarak tanımlanabilirdi. Buna göre sorun, Rusya ile Avusturya'nın su yoluyla Akdeniz'e geçiş amacı ve İngiltere'nin de Osmanlı Devleti'nin İngiltere'nin Hindistan'a giden yolunu kapatmaması amacı ve Osmanlı Devleti'nde Müslüman olmayanların, Hıristiyanların bağımsızlık talebi idi. 19. yüzyıldaki çıkar çatışmaları 1798 yılında başlamıştı. Napolyon, İngiltere'nin Hindistan güzergâhına karşı Mısır'a saldırdı. Rusya, Osmanlı Devleti ile İngiltere'ye katıldı. Napolyon, Sûriye'de kaybetti. Donanması da Nelson tarafından tahrip edildi. Rus ve Osmanlı donanmaları Ege Adaları'nda savaşa tutuştular. Savaş, 1802'de barışla sonuçlandı. Eflâk ve Boğdan'ın yöneticileri, Rusya'nın iki aracı olarak, Bâbıâli'ye karşı ayaklandılar. Osmanlı Devleti ise, 1802'de imzâlanan anlaşmaya aykırı bir şekil-

415 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Elsey İçin Hazırlanan Bilgi Notu", (târihsiz).

de, Rusya'nın onayını ya da iznini almaksızın ayaklanmayı bastırdı. Bunun üzerine Rusya ve İngiltere durumu protesto ettiler. İkili yer değiştirmiş oldu. Bu kez Fransa'nın verdiği destekle Osmanlı Devleti, Rusya'ya savaş ilân etti. Her ne kadar İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi, 6 Kasım 1806'da Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya ile müttefik olmayı önermiş olsa dahi, İngiliz donanması Boğazları geçti ve İstanbul önlerine demirledi. İngiltere, Osmanı Devleti'ne ültimatom verdi ve bu ültimatoma göre, Osmanlı Devleti yirmidört saat içinde Rusya ile barış anlaşması imzâlamalı ve Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi'ni de azletmeliydi. Bâbıâli, Fransa'dan aldığı destekle ve Fransız donanmasının da desteğiyle birlikte halkın popüler tepkisini de yanına alarak, bu ültimatomu reddetti. İstanbul'un nüfûsu Boğazlar'ın her iki tarafında bir günde bin tüfeği İngilizlere doğru yönlendirdi ve onlara ateş etti. İngiliz donanması isâbet alarak zâyiatla ayrılmak zorunda kaldı. Osmanlı Devleti, bunun üzerine Rusya ile 28 Mayıs 1812'de Bükreş antlaşmasını imzâladı; antlaşmaya göre, Boğazlar Rus gemilerine açıldı.

1815 Viyana Kongresi'nde ise Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü Avrupa'nın güvencesi altına alındı. Bâbıâli ise, öneriyi küçültücü nitelikte yabancı müdahalesi olarak değerlendirdi ve reddetti. 1826 yılında İngilizler Rusları bir konferans toplamak için iknâ ettiler. Konferasın sonucunda İngiltere Osmanlı Devleti'ne, Yunanistan sorunu ile ilgili olarak, Yunanistan'ın vasal bir devlet olarak kurulmasını önerdi. Bâbıâli ise, her ne kadar bu öneriye karşı çıktıysa da, sonunda Ackermann antlaşmasını imzâladı. Böylece Rusya'nın taleplerini kabûl etti. Rusya'nın isteği, Bükreş antlaşmasının teyid edilmesi idi. Böylece Rus gemileri Karadeniz'e açılabileceklerdi. Eflâk ve Boğdan voyvodası yedi yıl daha görev yapacak ve İstanbul'daki Rus Büyükelçisinin onayını almadan da azledilemeyecekti. Bu antlaşmaya karşın Osmanlı-Yunan anlaşmazlığı sürdü. 6 Temmuz 1827 târihinde imzâlanan Londra Antlaşması ise, Sultânın hükümdarlığı altında Yunanistan'ın özerkliğini güvence altına aldıysa da, iki ülke arasında hiçbir dostça ilişki kurulmadı. Antlaşmanın ek gizli maddelerine göre ise, Bâbıâli eğer önerileri kabûl etmezse, bu takdirde Yunanistan'da bulunan yabancı konsoloslar hakem oluşturacak ve her iki tarafa da sonucu önerecekti. Sonuç, büyük güçlerce uygulamaya konula-

caktı. Osmanlı Devleti, söz konusu maddeyi kabûl etmedi ve savaşmayı sürdürdü. Navarin'de Rus ve Fransız donanmaları İngiliz donanmasına katıldılar. Üç donanma, Osmanlı ve Mısır donanmalarına saldırdı ve onları imhâ etti. Nihâyet 14 Eylül 1829 târihinde Edirne'de antlaşma imzâlandı. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzâlanan antlaşmaya göre, Tuna bölgesi fiilen bağımsızlığını kazandı. Rusya toprak da kazandı. Yine antlaşmaya göre, Londra Protokolü'ne göre Yunanistan sorunu da çözüme kavuşacaktı. Fakat Ruslar Yunanistan'ın yardımsız bir şekilde özgürlüğe kavuşmasının prestijinden tatmin olmaz düşüncesi ile diğer büyük güçler, Yunanistan'a daha fazla hak vermeye karar verdiler ve nihâyet 7 Mayıs 1832 târihinde imzâlanan Londra Antlaşması ile Bavyera'dan Otto'yu kral olarak bağımsız bir devlet olan Yunanistan'ın başına geçirdiler.

Fransa tarafından desteklenen Mısır, 1833 yılında Sûriye'yi işgâl etti. Osmanlı Devleti İngiltere'nin desteğini alamadı; çünkü Palmerston, Stratford Canning'in çabalarını desteklemedi. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Rusya'nın yardımını talep etti. 8 Temmuz 1833 târihinde Hünkâr İskelesi Antlaşması imzâlandı ve Rusya Boğazlara geldi. İngiltere ile Fransa, İstanbul'un kapısına kadar gelmiş olan Rus ordusundan kuşkulandı ve Mısır'ın geri çekilmesini sağladı. Hünkâr İskelesi Antlaşması, Rus savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişini sağlıyor ve eğer gerekirse Rus ordusunun karaya da çıkmasına imkân tanıyordu. Ayrıca, antlaşma Boğazları diğer bütün güçlerin savaş gemilerine karşı kapatıyordu. İngiltere, bu maddelerin kaldırılmasını istedi. Londra'da bir konferans toplandı. Rusya, bu konferans sırasında İngiltere ile Fransa arasındaki ittifâkı kırmak için, 13 Temmuz 1841 târihinde başka bir protokol imzâladı. Buna göre, Sultan Boğazları tüm güçlerin savaş gemilerine ve Karadeniz'i de Rus savaş gemilerine kapatacaktı.

Osmanlı Devleti'nin Batılılaşması ciddî olarak 1840'ta başladı. Reformlardan geçmiş güçlü bir Osmanlı Devleti ihtimâli Rusya'yı rahatsız etti. Rusya, sürekli olarak düşüşte olan Osmanlı Devleti'ni eline geçirme hakkını hep kendinde görmüştü. 1844 yılında Çar Londra'yı ziyâret etti ve Osmanlı Devleti'nin bölünmesini önerdi. İngiltere ise Rus önerisinden kuşkulandı ve Doğu Sorunu'nu bu türden keskin bir önlemle çözmeyi reddetti.

Doğu sorunu, 1856 yılında Katolik ve Ortodoks râhiplerin Filistin'deki kutsal yerler tartışması ile dikkat çekti. Sorunun bir kısmı çözüldü, fakat Sultan, Rusların Hıristiyanları koruması altına alma talebine karşı çıktı ve böylece 22 Haziran 1853 târihinde Rusya Tuna'ya saldırdı. Bunun Osmanlı Devleti'ne yönelik saldırı amaçlı olmadığını, fakat yapılan antlaşmaları güvence altına almak için yaptığını ileri sürdü. Ağustos ayında Viyana'da bir konferans toplandıysa da, bundan bir sonuç alınamadı. Ekim ayında da Osmanlı Devleti Rusya'ya savaş ilân etti. Fransız ve İngiliz donanmaları Boğazları geçti ve 27 Mart 1954 târihinde her iki devlet Rusya'ya savaş ilân etti. Savaşa Avusturya'nın da karışması, Rusya'nın 30 Mart 1856 târihli Paris Antlaşması'nı kabûle zorladı. Böylece Kırım Savaşı sona erdi. Bunun sonucunda Rusya, Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyanların koruyucusu olmayı bıraktı. Ama Tuna bölgesine erişme hakkını elde etti ve Karadeniz tüm ülkelerin ticâret gemilerine açıldı. Rusya'ya ve Osmanlı Devleti'ne âid az sayıda savaş gemisi hâriç tutulacak olursa, Karadeniz tüm diğer devletlerin savaş gemilerine kapatıldı.

II. Alexander, 1870 yılında Alman-Fransız savaşından yararlandı ve bu savaşı, Paris Antlaşması'nın Rusya'ya Karadeniz'de tersâne kurmasına ve donanmasını da Karadeniz'de tutmasına engel olan maddelerini kaldırmak için kullandı. 1871 yılında Londra'da gerçekleşen uluslararası bir konferans, Osmanlı Devleti ile Rusya'ya Paris Antlaşması'nın bâzı sınırlamalarının yürürlükten kaldırılması fırsatını tanıdı. Ancak savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçmesi hâlâ mümkün değildi. Büyük güçlerin temsilcilerinin de bulunduğu bir başka konferans bu kez 1887 yılında toplandı ve İstanbul'da Bosna, Sırp ve Bulgaristan sorunlarını görüştü. Konferan nihâî önerisi, bir uluslararası araştırma komisyonunun oluşturulması ve Sultan tarafından seçilen ve büyük güçlerin de onayladığı bir genel yöneticinin söz konusu bölgelere gönderilmesiydi. Ancak bu öneri Bâbıâli tarafından reddedildi ve bunun üzerine Rusya, 24 Mayıs 1877 târihinde savaş ilân etti. Savaşı Osmanlı Devleti kaybetti ve 3 Mart 1877 târihinde Ayastefenos Antlaşması imzâlandı. Bir sonraki Temmuz ayında ise Berlin Konferansı'nda konu biraz daha geliştirildi ve en önemli madde, Osmanlı Devleti'nin, Ermeni azınlığa sâhip olduğu bölgelerinde reform yapılmasına ilişkin verdiği

taahhüt idi. Bu arada Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlıkları tanındı.

Bismarck, Rusya ile olan anlaşmasını 1887 yılında sonuçlandırdı. Bu, Rusya'ya Boğazlar'ın İngiltere'ye yeniden açılmaması güvencesini sağladı ve Rusya'ya gizli bir protokol sâyesinde gerektiğinde Boğazlara askerî müdahalede bulunma hakkı da tanıdı. 1890 yılında Rusya bu anlaşmanın yenilenmesini önerdiyse de Berlin, İngiltere'ye yakınlık adına, bu öneriyi reddetti ve bunun üzerine Moskova da Fransa ile anlaştı. 1894 yılında İngiltere Dışişleri Bakanı ve kısa bir süre içinde de Başbakan olacak olan Lord Rosebery, Avusturya'nın Londra Büyükelçisi'ne, Rusya'nın Boğazlar ile ilgili mevcut anlayışları değiştirme çabasının İngiltere tarafından savaş nedeni sayılacağını söyledi. 1907 yılında da VII. Edward ile II. Nikola arasında imzâlanan Reval Antlaşması'nın sonucu, genel söylentiye göre, Osmanlı Devleti'nin paylaşımıydı. Bir sonraki yıl da, Rus ve Avusturya Dışişleri Bakanları, 15 Eylül 1908 târihinde buluştular ve Boğazları Rusya'nın hâkimiyet bölgesinde bırakan bir paylaşım plânı üzerinde anlaştılar. Bu anlaşmaya göre, Bulgaristan da yine Rusya'nın hâkimiyet bölgesinde bırakılmıştı. 5 Ekim'de de Avusturya Bosna-Hersek'i ilhâk etti. Bulgaristan da bağımsızlığını ilân etti. Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'ın bağımsızlığını tanıması için, Rusya Osmanlı Devleti'nin 20 milyon Pound değerindeki borcunu iptâl etti.

1915 yılında Edward Grey, İngiltere'nin geleneksel politikasını değiştirdi ve Rusya'nın savaş sonrasında Boğazlar'ın açılacağına ilişkin taahhüdünü içeren Boğazlar antlaşmasını sona erdirdi. Boğazlar antlaşması, 23 Temmuz 1923 târihinde Lozan'da bunu gerçekleştirdi. Rusya ise, Lozan Konferansı'nda Boğazlar'ın açılmasına karşı çıktı, çünkü bu durum onu zayıf bir konuma sokuyordu. İngiltere ise savaş gemilerinin Rus iç savaşına müdahale etmesi için bunu savundu. Türkiye ise, donanma sâhibi olmakla, İstanbul'da bir garnizon bulundurmakla ve Boğazlar'ın her iki yakasında da askerden arındırılmış bölgeleri kabûl etmekle yetindi. Üç büyük güç ve Japonya tarafından Boğazlar'dan serbest geçiş hakkı garanti edildi ve Türkiye de Boğazlar'dan savaş gemilerinin geçiş hakkını kısıtladı. Rusya, önce durumu potesto ettiyse de, 4 Ağustos 1923 târihinde antlaşmanın tarafı oldu. 1936 yılının Nisan ayında Türkiye

Boğazlara yeniden hâkim olmak istedi. Temmuz ayında imzâ edilen Montrö Antlaşması, Türkiye'ye bu hakkı tanıdı.[416]

ABD Dışişleri Bakanlığı'nca 29 Haziran 1945 târihinde Türkiye karşısında izlenecek Amerikan politikasına ilişkin olarak hazırlanan raporda, Amiral Bristol zamânından bu yana ABD ile Türkiye arasında gelişen ilişkilerin son derece dostça ve kazançlı olduğuna dikkat çekiliyordu. ABD'nin Türkiye'ye karşı bunun dışında özel bir amacı bulunmuyordu. ABD'nin Türkiye karşısındaki politikası "yaşa ve yaşamasına izin ver" şeklinde formüle edilmişti. ABD'nin Türkiye için görüşleri şöyle özetlenebilirdi: Dışarıdan herhangi bir gücün müdahalesi olmaksızın uygun ekonomik, sosyal ve siyâsal sistemin özgürce seçim hakkı; serbest ticâret ve ticârette eşitlik; görüşme özgürlüğü; haberleşme özgürlüğü; ABD vatandaşlarının korunması; yasal Amerikan ekonomik haklarının ve çıkarlarının korunması ve sürmesi; ABD'nin dünyâ barışını ve güvenliğini ilgilendiren konularda toprak ve sınır sorunlarının tartışılmasına ve görüşülmesine katılması...

Raporda, Türkiye'nin coğrâfi konumuna dikkat çekiliyor ve bunun İngiltere ile Sovyetler Birliği'nin târih boyunca Türkiye'nin diğer güçlerle olan ilişkisini kıskançlıkla izlemesine neden olduğuna değiniliyordu. Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile İngiltere arasında diplomatik, ekonomik, askerî alanda bir çatışma alanı olma potansiyeli de vardı. Yine rapora göre, İngiltere'nin Türkiye politikası, muhtemelen Londra'nın, Türkiye'nin Sovyet yörüngesine girmesine karşı direnişinde, Ankara'yı güçlendirmek ve desteklemek olacaktı. Ancak eğer Türkiye, Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerinde İngiltere'nin koşulsuz desteğinden emin olursa, bu takdirde Ankara, Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerinde, Moskova'nın provokatif olarak değerlendirebileceği bir tutum içine girebilirdi. Bu bakımdan ABD, dünyâ barışıyla ilgili sorunların barışçıl ve âdil çözümünde her zaman yardımcı olmaya hazır olmalıydı. ABD, Türkiye üzerindeki İngiliz ve Sovyet politika oyununu izlerken, her zaman için dikkatli bir tutum içinde olmalıydı. Gerek İngiltere ve gerekse Sovyetler Birliği, Birleşmiş Milletler'in ilkelerine uygun davranmalıydılar. ABD, Moskova'nın ve Londra'nın Türkiye üzerindeki anlaşmaz-

416 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Truman İçin Hazırlanmış Bilgi Notu", (târihsiz).

lığını uzaktan izlemeli ve ancak Birleşmiş Milletler ilkelerine aykırı bir durum söz konusu olduğunda, bunu belli etmeliydi. ABD'nin bu alandaki ağırlığı her zaman ve herkese hissetirilmeliydi.

Rapora göre, Türkiye'nin dış politikası doğudan batıya doğru yavaş bir kavis çiziyordu. 1921'den 1936 yılına dek geçen sürede, gerek Türkiye Cumhuriyeti, gerekse Sovyetler Birliği yeni ve istikrarlı ve emin olmayan devletler olarak ortak sorunlara sâhiptiler ve Ankara, diplomatik alanda Moskova'ya yaklaşmıştı. 1936 ilâ 1939 yılları arasında ise, Montrö Antlaşması'ndanki başarıdan sonra ve bu sâyede Türkiye, büyük güçlere karşı az ya da çok bağımsız ve kendi ayakları üzerinde durabilme konusunda cesâretlenmişti. Türkiye, 1939 yılında Alman-Sovyet ittifâkından çekinmiş ve dış politikasını İngiltere ile Fransa ile müttefik olarak tamâmen Batı'ya çevirmişti. Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırısı, Türkiye'yi her ne kadar en azından teorik olarak Sovyetler Birliği ile aynı safta göstermiş olsa da, gerçekte bu aşamada Ankara, müttefiklerine karşı tarafsız bir politikayı tercih etmişti ve Moskova da, Ankara'ya karşı uzak ve soğuk bir politika izlemişti. Bu tutum da, Türkiye'nin destek bulmak üzere daha çok İngiltere ile yakınlaşmasını sağlamıştı.

Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile ilgili olarak ciddî pek çok konuyu tartışmaya açmaya hazırlandığı belliydi. Fakat bunun dışında başkaları da, benzer bir tartışmayı gündeme getirmek istiyorlardı. Fakat bütün bu tartışmalar, Birleşmiş Milletler'in ilkeleri çerçevesinde ve Türkiye'nin bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı göstermekle sınırlıydı. Ankara da aynı görüşü taşıyordu. Türkiye'ye göre, Birleşmiş Milletler çerçevesinde ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi üyeleri aracılığıyla saldırmazlık ilkesi söz konusu olabilirse, Ankara kendisini güvende hissedebilirdi. Ancak Türkiye, Birleşmiş Milletler'in başarısız olması hâlinde, ki Ankara başarılı olabileceği konusunda kötümser olmaya devâm ediyordu, kendisinin hem doğudan ve hem de batıdan güçlü baskı altında kalabileceğinden endişe ediyordu. Ankara'nın öngörüsü bu yöndeydi. Bu takdirde ABD, dünyâ barışını korumak konusundaki amacına uygun olarak, Türkiye'nin her iki tarafın da özel müttefiki olmasını tercih ederdi. Ya da bu olamıyorsa eğer, Türkiye'nin hiçbir tarafla müttefik olmamasını tercih ederdi. Eğer Birleşmiş Milletler ilkelerini ihlâl edecek tarzda herhangi bir dev-

let, Türkiye'nin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü tehdit ederse, bu takdirde ABD, bu duruma karşı ne sessiz kalabilirdi ve ne de sessiz kalacaktı. Bu politika hükûmet başkanları toplantısında herkese açıklanmalıydı. Ayrıca, uygun bir zamanda, söz konusu Amerikan politikası ve görüşü, gerek Türkiye'ye ve gerekse diğer ilgili güçlere bildirilmeliydi.[417]

ABD'nin Roma Büyükelçisi Kirk, 29 Haziran 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Büyükelçilikte görevli bir kişinin, karşılaştığı herkesin Moskova'nın Boğazlar'daki emelleri konusunda serbestçe konuştuklarına tanık olduğunu haber veriyordu. Bu yaygın görüşü temsilen, görevli, karşılaştığı sarhoş bir Sovyet onbaşının bir İngiliz partisinde büyük bir sevinçle, İngiltere'nin Avusturya'da elinin serbest bırakılmasına karşılık olarak, Sovyetler Birliği'nin de Boğazları elde etmesi konusunda anlaşmaya vardıklarını söylediğini haber vermişti. Onbaşıya soracak olunursa, Bulgar halkı, subay sayısı artarken, Bulgar ordusunun neden terhis edildiğini anlayamamıştı. Büyükelçilik görevlisinin aldığı izlenim, Sovyet askerî birliklerinin kuzeyden Yunan ve Türk sınırlarında yoğunlaştıkları yolundaydı.[418]

ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Grew, 30 Haziran 1945 târihinde, Truman için hazırladığı bilgi notunda, ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği hükûmet başkanlarının üçlü toplantısında tartışılacak gündem konularına ilişkin olarak, Boğazlar konusuna değiniyor ve Montrö Antlaşması'nın gözden geçirilmesine yönelik Amerikan tutumunun belirlendiğini ve gereken öneri ve tavsiyelerin de hazırladığını bildiriyordu.[419]

ABD Dışişleri Bakanlığı'nca 30 Haziran 1945 târihinde yine sâdece Montrö Antlaşması ile ilgili olarak hazırlanan bir başka raporda da, bir öncekinden farklı olarak, bu kez belirli konular öne çıkmışa benziyordu. Rapora göre, Boğazlar sorunu ile ilgili olarak ABD'nin aslî çıkarları şöyleydi: Boğazlar konusunun uluslararası tartışma alanı ve dünyâ barışına potansiyel tehdit olması önlen-

417 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "ABD DB'ce Hazırlanan Rapor", (29.6.1945).

418 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Kirk'ten ABD DB'ye", (29.6.1945).

419 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Grew'dan Truman'a Bilgi Notu", (30.6.1945).

meliydi. Barışçıl ticâretin sağlanması için Boğazlar'ın sınırsız kullanımı söz konusu olmalıydı.

Raporda, Montrö Antlaşması'nda yapılacak olan değişikliklere ilişkin olarak ABD'nin görüşü de belirlenmeye çalışılıyordu. ABD, hâli hazırda Montrö Antlaşması'nı modası geçmiş olarak nitelendiriyordu. Antlaşmada bâzı değişiklikler yapılması da tavsiye ediliyordu. Bu durumda ABD, antlaşmanın belirli şartları ihtivâ edecek şekilde değiştirilmesine karşı çıkmayacaktı. ABD'ye göre, Boğazlar barış zamânında tüm ülkelerin ticâret gemilerine açık olmalıydı. Yine barış zamânında Boğazlar, Karadeniz güçlerinin savaş gemilerinin giriş ve çıkışına açık olmalıydı. Yine barış zamânında Karadeniz gücü olmayan devletlerin savaş gemilerinin Karadeniz'de savaş gemisi bulundurma hakları belirli ölçüde sınırlandırılmalıydı. Bir ya da daha fazla Karadeniz gücünün katıldığı bir savaşta ise, savaşa katılmış olan Karadeniz güçlerinin ya da Karadeniz güçlerinin izni olmadan, hiçbir savaş gemisinin Boğazlar'dan geçmesine izin verilmemeliydi. Ancak yalnızca Birleşmiş Milletler'in emrindeki savaş gemileri izinsiz Karadeniz'e geçebilmeliydiler. Savaş zamânında bir ya da daha fazla Karadeniz gücünün savaş katılması hâlinde, Karadeniz devletlerinin savaş gemilerinin, Birleşmiş Milletler'in aksine bir tâlimâtı olmadığı sürece, Boğazlar'dan serbetçe geçmesi mümkün olabilmeliydi. Türkiye'nin dışında hiçbir gücün Çanakkale Boğazı'nda istihkâm kurma hakkı olmamalıydı. Çanakkale Boğazı'nda Türkiye'nin izni olmadan hiçbir güç askerî üs kuramamalıydı. Bütün bunlar gözönünde bulundurularak, eğer Türkiye savaşa katılırsa ya da kendisini savaş tehdidi altında hissederse, Birleşmiş Milletler'in aksine bir karârı olmadıkça, Ankara, Boğazlar'dan savaş gemilerinin geçişlerini kendi istediği gibi düzenleme hakkına sâhip olmalıydı. Bu görüşler, ABD'nin revizyondan geçirilecek olan Montrö Antlaşması'na ilişkin görüşlerinin ancak taslağını oluşturuyordu. Resmî bir doküman hâline gelmeden önce bu taslağın bir kez daha ve yeniden üzerinden geçilmesi ve genişletilmesi gerekiyordu. Ayrıca bu sürece ABD Savunma Bakanlığı ile Donanma Bakanlığı'nın da aktif katkısı gerekmekteydi.[420]

420 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "ABD DB'ce Hazırlanan Rapor", (30.6.1945).

Wilson, 2 Temmuz 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, yakın târihte gerçekleşen Türk-Sovyet görüşmelerinin bâzı tepkilerine değiniyordu. Rapora göre, Molotov'un gündeme getirdiği konular, Türk sınırlarını da aşan bir kampanyayı harekete geçirmişti. Wilson, Molotov'un açıklamasında geçen belki de en anlamlı kısmın, Moskova'nın Balkan devletlerine ilişkin görüşlerinin ortaya konulması olduğunu belirtiyordu. Bu görüşün bir başka belirtisi de, Bulgaristan'ın Ege Denizi'nde başlayan askerî hareketliliğine dikkat çeken raporlardı. Diğer yandan, Moskova radyosunun faşist Yunan Hükümeti'ne karşı saldırıları artarken, Belgrad ile Sofya radyoları da, Makedonya'da yaşayan Slavlar üzerindeki zulümleri protesto ediyorlardı. Yâni tüm Balkanlar sorun olarak gündeme getirilmekteydi.

Moskova'nın Kars ve Ardahan ile ilgili talebi ciddîye alınmalıydı. Çarlık rejiminin yitirdiği toprak parçasını geri kazanmak, Sovyetler Birliği açısından prestij konusu olarak değerlendiriliyordu. Dahası bu toprak parçası, Kuzey İran ve Doğu Anadolu açısından yüksek düzeyde stratejik önem ve değer taşıyordu.

Karadeniz'in güvenliği ve Montrö Antlaşması'nın revizyonuna ilişkin talepler ise ilginç sonuçlar içermekteydi. Eğer Sovyetler Birliği'nin güvenliği Boğazlar'dan serbest geçişi gerektiriyorsa, bu türden bir serbest geçişin, Türkiye'deki üsler ya da Montrö Antlaşması'nın revizyonu ile güvence altına alınamayacağı açıktı. İkinci Dünyâ Savaşı tecrübesi, zâten Boğazlar'ın Girit'teki hava üsleri sâyesinde kapatılabileceğini göstermişti. Dolayısıyla Sovyetler Birliği'nin güvenliğine ilişkin taleplerin, Ege Denizi'ne kadar genişlemesi beklenebilirdi. Bu takdirde sorun, Karadeniz ile Boğazlar'dan Akdeniz, Süveyş Kanalı ve Cebelitârık'a yönelebilirdi.

Moskova, Ağustos 1941'de Ankara'ya Montrö Antlaşması'na olan bağlılığına ve Türkiye'nin toprak bütünlüğüne ilişkin güvence vermişti. Oysa dört yıldan daha az bir zaman içinde Moskova, Türkiye ile olan dostluk ve saldırmazlık antlaşmasını sona erdirmişti. Dahası Türkiye'ye yeni bir anlaşma için Montrö Antlaşması'nın revizyonunu ve Türk sınırında kendisine toprak verilmesini şart koşmuştu. Bu tutum, 1936 yılının Mart ayından, yâni Hitler Almanyası'nın sınır ihlâllerinden bu yana görülen süreçle hayli benzerlikler taşıyordu.

Raporda, üç büyük devletin toplantısında işbirliği ve barışın sağlanabilmesi için, Sovyetler Birliği'ne, bu türden benzer bir sürecin, toplantıya katılan her ülke tarafından desteklenen dünyâ organizasyonunun (Birleşmiş Milletler'in) ilkelerine ve ruhuna aykırı olduğu yolundaki Amerikan görüşünün açık ve net bir şekilde açıklanması gerektiği vurgulanıyordu.[421]

Bütün bu gelişmeler, Türkiye'de ancak kısmen ve son derece üstü kapalı bir şekilde kamuoyuna duyuruluyordu.

26 Haziran'da sona eren San Fransisco Konferansı,[422] Türk basınında genellikle iyimser olmayan ve kuşkucu yaklaşımlarla ele alınıyordu.[423] Necmettin Sadak, "sûlh hiçbir zaman bu kadar uzaklaşmamıştı" diyordu. Sadak'a göre, "ufuklar hâlâ karanlıktı [ve] emniyet suya" düşmüştü.[424]

Haziran ayının sonlarında *Vatan* gazetesi, Boğazlar sorununun ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği arasında Üçler Konferansı'nda devâm eden görüşmelerin gündeminde olduğunu belirtiyor[425] ve İngiliz yayın organı BBC'nin 26 Haziran'da, Sovyetler Birliği'nin, Türkiye'den Kars, Artvin ve Ardahan'ı istediğini ve Boğazlar'da da Türk-Sovyet ortak denetiminin sağlanmasını talep eden bir nota verdiğini açıkladığını haber veriyordu.[426]

Tan gazetesi ise daha 28 Haziran'da, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den taleplerini bildiriyordu.[427] Zekeriyâ Sertel, haberlerin söylentiye dayandığını vurgulamak ihtiyâcını duyuyor ve şunları yazıyordu: "Bu rivâyetlerin ne dereceye kadar doğru ve hakikate uygun olduğunu bilmiyoruz. (...) Rusya'nın (...) böyle muaz-

421 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Wilson'dan ABD DB'ye", (2.7.1945).

422 San Fransisco Konferansı'na katılan Türk heyeti, 10 Temmuz'da İngiltere üzerinden Türkiye'ye dönecektir. **AT**, Sayı: 140, (Temmuz 1945); **Cumhuriyet**, (27.6.1945).

423 Âsım Us, "Üçler Konferansı", **Vakit**, (1.6.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Kazanılan Harb", **Tanin**, (6.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945). Ayrıca bkz. **OTDP**, s. 199; Weisband, **age**, s. 388-389.

424 Necmettin Sadak, "Bu Acâyip Yıldönümünde Sinirleri Gevşetip Keyfimize Bakacak Günlerden Uzağız", **Akşam**, (7.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945).

425 **Vatan**, (28.6.1945); **Cumhuriyet**, (28.6.1945). Ayrıca bkz. **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945); **AT**, Sayı: 140, (Temmuz 1945).

426 **Vatan**, (28.6.1945). Ayrıca bkz. Cavit Oral, "Bir Havâdis Münâsebeti İle", **Bugün**, (28.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945). Ayrıca bkz. Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 40-41.

427 **Tan**, (28.6.1945).

zam bir hatâ işlemesi aklın alacağı bir iş değildir."[428] *Vatan* gazetesi, ertesi günkü haberinde de, yabancı radyo istasyonlarının ve gazetelerin verdiği haberlere dayanarak ve gayri resmî olarak, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den üs istediğini açıklıyor ve bütün taleplerin reddedildiğini vurguluyordu.[429] Gazetenin haberine göre, Moskova'nın bir talebi daha vardı. Moskova, Türkiye'de daha demokrat bir hükümet kurulmasını da istiyordu.[430] Ayrıca, Sovyetler Birliği, Kuzey İran ile Azerbaycan'ı da birleştirmek düşüncesindeydi. Bu takdirde Türkiye'nin İran ile sınırı kalmayacaktı.[431] *Cumhuriyet* gazetesi ise, Moskova'nın, Ankara'dan Trakya'da Bulgaristan lehine sınır değişikliği istediğini de haber veriyordu.[432] Bu haberi, Sovyetler Birliği'nin Trakya'da Türk-Bulgar sınırına askerî yığınak yaptığı ve Temmuz ayı ortalarında da Bulgaristan ile birlikte ortak askerî manevralara başladığı haberi izleyecektir.[433] Bu sırada uzun zamandan beri süren ve doğrudan doğruya Türkiye'yi ve Türk dış politikasını hedef alan Moskova Radyosu'nun yayınları da bu tabloya eklenmelidir.[434] Reuter Haber Ajansı da 28 Haziran'da, Türkiye'de demokratik bir hükûmetin kurulması yönünde Moskova'nın talebini yansıtıyordu.[435] Ancak Türk basınında dikkati çeken ortak nokta, haberlerin gayri resmî olarak ve Londra kaynaklı verilmesiydi. Ankara resmî bir açıklamadan kaçınıyordu. Türk basınında konuya ilişkin resmî bir haber, yorum ya da görüş göze çarpmıyordu.[436] 1 Temmuz tarihli *Cumhuriyet* ga-

---

428 Zekeriyâ Sertel, "Türk Efkârının Aydınlığa İhtiyâcı Vardır: Türkiye, Bir Harb Tehlikesi Karşısında mıdır?", **Tan,** (28.6.1945). Ayrıca bkz. Hüseyin Câhit Yalçın, "Üçüncü Dünyâ Harbi Tehlikesi Karşısında Türkiye", **Tanin,** (27.6.1945); **AT,** Sayı: 139, (Haziran 1945).

429 **Vatan,** (29.6.1945); **Cumhuriyet,** (2.7.1945).

430 Vatan, (29.6.1945); **Cumhuriyet,** (29.6.1945). Ayrıca bkz. **AT,** Sayı: 139, (Haziran 1945)

431 **Vatan,** (29.6.1945). Ayrıca bkz. Hüseyin Câhit Yalçın, "Zincirini Koparan İhtiraslar", **Tanin; AT,** Sayı: 139, (Haziran 1945); **AT,** Sayı: 139, (Haziran 1945); **AT,** Sayı: 140, (Temmuz 1945).

432 **Cumhuriyet,** (3.7.1945). Ayrıca bkz. **AT,** Sayı: 140, (Temmuz 1945).

433 **Cumhuriyet,** (7 ve 15.7.1945). Ayrıca bkz. Deringil, **Denge Oyunu,** s. 255; Bilge, **age,** s. 276 ve 278; **Savaş Yılları,** s. 270.

434 Hüseyin Câhit Yalçın, "Moskova Radyosu'nun Hücumları", **Tanin,** (29.6.1945); **AT,** Sayı: 139, (Haziran 1945). Ayrıca bkz. **OTDP,** s. 201; Deringil, **Denge Oyunu,** s. 255.

435 Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu,** s. 41.

436 **AT,** Sayı: 139, (Haziran 1945).

Örneğin, **Ulus** gazetesinde 21 ve 22 Temmuz günlerinde, İngiliz yayın organı The Economist'te yayınlanan ve Boğazlar sorununu ele alan yazıların Türkçe tercümeleri yayınlanıyordu. **Ulus,** (21-22.7.1945).

zetesi, Londra'nın Sovyet taleplerinin resmî bir nota şeklinde verilmediğine dikkat çektiğini yazıyordu.[437] Nitekim daha söz konusu gelişmelerin olduğu Haziran ayında Ankara, Kafkas sınırına askerî yığınak yapmaya başlamıştı bile... Fâik Ahmet Barutçu'nun 22 Haziran târihli günlüğünde şu satırlar bulunmaktadır: "İki günden beri mahrem olarak sızan bir haber... Bizimkiler, cephesine cephesine asker kaydırmaktadırlar. Bu, Ruslar'ın aldıkları duruma karşı bir önlem olabilir."[438]

Bu arada dikkati çeken bir başka gelişme de güney sınırında yaşanıyordu. Sûriye, 1939 yılında yitirdiği Hatay topraklarını geri alabilmek için girişimlerde bulunmaya başlamıştı.[439] Sûriye'de Haziran ayı ortalarında Hatay konusunda bir miting yapıldığı haberi basında yer almıştı.[440] Bu sırada Sûriye ve Lûbnan'da Fransa aleyhtârı gösteriler de gündemdeydi.[441] Bir başka gazete haberi, Hatay konusunun boyutlarına ilişkin bir fikir veriyor. *Cumhuriyet* gazetesinin haberine göre, "cenup vilâyetlerimizde gizli teşkilât yapan" üç kişi yakalanmış ve Ankara'da askerî mahkemeye verilmişti.[442]

Bu arada, 28 Haziran'da, ABD Dışişleri Bakanlığı'na Stettinius'un yerine Byrnes geçmişti. Diğer yandan, bu sırada Avrupa'da da önemli gelişmeler yaşanıyordu. 19 Haziran'da İtalya'da solun da içinde bulunduğu yeni bir hükûmet kurulmuştu.[443]

Cumhuriyet gazetesi de aynı haberleri 27 Haziran'da vermişti. Gazeteye göre, Türk-Sovyet ilişkileri hakkındaki Türk-İngiliz görüşmeleri başlamıştı bile...[444] Dışişleri Bakanı Hasan Saka, San Fransisco Konferansı dönüşünde, Londra'da bu konuda görüşmelerde bulunmuştu.[445] Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Rüşen Eş-

---

437 **Cumhuriyet,** (1.7.1945); **Vatan,** (1.7.1945). Ayrıca bkz. **AT,** Sayı: 139, (Haziran 1945).

438 Barutçu, **age,** (Cilt: 2), s. 747.

439 Ömer Kürkçüoğlu, **Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası,** s. 7 ve 16; Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl,** (Cilt: 1), s. 159-160. Ayrıca bkz. Athanassopoulou, **age,** s. 46.

440 **Vatan,** (14 ve 23.6.1945); **Cumhuriyet,** (16 ve 20.6.1945).

441 **Keesing's,** (1945/7213-7318).

442 **Cumhuriyet,** (25.11.1945). Bu konuda Nihat Erim'in de günlüğünde notlar bulunmaktadır. Ankara'nın Sûriye'nin bağımsızlığını tanıması, Şam'ın Hatay konusundaki itirâzını geri çekmesine **bağlanmıştı. Erim, age,** s. 29-46.

443 **Keesing's,** (1945/7296).

444 **Cumhuriyet,** (27.6.1945).

445 **Cumhuriyet,** (28.6.1945); **Cumhuriyet,** (2.7.1945). Ayrıca bkz. **AT,** Sayı: 139, (Haziran 1945); **Savaş Yıla-**

ref Ünaydın da, 27 Haziran'da İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ile aynı konuyu görüşmüştü.[446]

Hatırlanacağı gibi, ABD'nin 11 Mart 1941 târihli Ödünç Verme ve Kirâlama Kânunu'na dayanılarak 7 Kasım 1941 târihinden itibâren başlayan ve devâm eden Amerikan savunma yardımına ilişkin antlaşma, Türkiye ile ABD arasında 23 Şubat 1945 târihinde imzâlanmıştı.[447] Söz konusu antlaşma, 2 Temmuz 1945 târihinde TBMM'de de üzerinde herhangi bir görüşme yapılmaksızın ve 283 oyla ve ittifakla kabûl edilecektir.[448] Saraçoğlu, aynı gün, 2 Temmuz'da, Wilson ile yaptığı bir görüşmede, ABD ile İngiltere'nin, Sovyetler Birliği'ne karşı Türkiye'nin yanında kesin bir tutum almaları hâlinde, Moskova'nın tüm taleplerini geri alabileceğini ve bunun sonucunda da savaş tehlikesinin ortadan kalkabileceğini vurguluyordu.[449]

Wilson tarafından 3 Temmuz 1945 târihinde ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazılan bir raporda, Büyükelçi, bir gün önce, yâni 2 Temmuz'da Başbakan Şükrû Saraçoğlu'nu görmeye gittiğini haber veriyordu. Saraçoğlu, Wilson'a, açıkça Türk Hükûmeti'nin, Sarper-Molotov görüşmesine ilişkin Amerikan görüşünden dolayı hayalkırıklığına uğramış olduğunu söylemişti. Saraçoğlu, Amerikan görüşünde vurgulandığı şekliyle, tarafların birbirlerinin görüşlerine saygı göstermeleri ve görüşmelere bu şekilde devâm etmeleri yönündeki dileği de anlayamadığını bildirmişti. Saraçoğlu, ABD'nin, Moskova Türkiye'den üs ve toprak talep ederken, Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile bu konularda görüşmelere devâm etmesini istediğine inanmadığını da vurgulamıştı. Saraçoğlu'nun Amerikan görüşündeki tek teselli verici olan noktanın, ABD'nin her iki tarafın da yeni uluslararası güvenlik örgütünün (Birleşmiş

---

rı, s. 273. Nihat Erim, San Fransisco Konferansı dönüşündeki bu gelişmeyi, günlüğüne, "Ankara'dan gelen telgrafta [Dışişleri Bakanı] Hasan Saka'ya konferans biter bitmez (...) Londra'ya gitmesi bildiriliyor." şeklinde geçirmişti. Erim, **age**, s. 39.

446 **Cumhuriyet**, (28.6.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945).

447 **TBMM TD**, Devre: 7, Toplantı: 2, Cilt: 18, 78. Birleşim, (25.6.1945), S. Sayısı: 131; **Cumhuriyet**, (25.2.1945); **Ulus**, (24.2.1945); **AT**, Sayı: 135, (Şubat 1945); **JK**, (23.2.1945), s. 40.

448 **TBMM TD**, Devre: 7, Toplantı: 2, Cilt: 18, 78. Birleşim, (25.6.1945); **TBMM TD**, Devre: 7, Toplantı: 2, Cilt: 18, 81. Birleşim, (2.7.1945). Oylamada bir de boş oy kullanılmıştı.

449 Görün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 154; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 51-53; Bilge, **age**, s. 277; **Savaş Yılları**, s. 275-276; Barlas, **age**, s. 82.

Milletler'in) ilkelerine uygun olmayan hiçbir şey yapmayacaklarına ilişkin beyânı olduğunu belirtmiş olması, Wilson'un raporunda işâret ettiği bir başka dikkat çekici husustu. Saraçoğlu, Wilson'a, ABD'nin Türkiye'nin bu ilkelere saygı duyacağından emin olabileceğini de bildirmişti. Wilson, Saraçoğlu'nun bu serzenişleri karşısında, kendisinin Nürullah Esat Sümer'e yaptığı açıklamaları, Saraçoğlu'nun göz önünde tutması gerektiğini hatırlatmıştı. Wilson, hatırlanacağı gibi, Sümer'e, Washington'da üç büyük devlet arasında gerçekleşecek olan toplantıda, 7 Haziran görüşmesinin üzerinde durulmaması gerektiğini belirtmişti.

Wilson'un bu açıklaması karşısında ise Saraçoğlu, ABD ile İngiltere'nin pek çok sorunu olduğunu belirtmiş ve Türkiye'nin yalnızca tek bir sorunu olduğunu açıklamıştı. Fakat bu sorun, Türkler için, ölüm-kalım sorunu idi. Eğer Sovyetler Birliği, Türkiye'nin bağımsızlığına karşı herhangi bir adım atarsa, Türkiye savaşacaktı. Bu savaş umutsuz da olabilirdi, ama her ne olursa olsun Türkiye bu durumda savaşacaktı. Saraçoğlu'na göre, dünyânın gidişâtına yön veren iki ülke vardı; ABD ile İngiltere, hattâ ABD, bu alanda İngilere'den de daha ağır basıyordu. Sovyetler Birliği çıldırmıştı; dünyânın hâkimi olma rüyâsı içindeydi. Moskova, ABD ile İngiltere ile pek çok noktada çatışıyordu. Bu noktalar, Trieste, Arnavutluk, Yunanistan, Türkiye ve İran idi. Moskova, zayıf bir nokta bulduğu anda hemen bundan yararlanıyordu. Sovyetler Birliği'nin kaybedebileceği hiçbir şey yoktu. Eğer bir noktada kendilerine karşı bir direniş olursa, bu noktayı bir an için bir kenara bırakıyorlardı. Fakat sorun bir kez gündeme getirilmiş oluyordu ve ileride yeniden ona geri dönebileceklerdi. Bu koşullar altında bir ülkenin düzenli bir yaşam sürmesi mümkün değildi. Türkiye'nin tek isteği, kendi ekonomik ve sosyal sorunlarını çözebilmek için yalnız bırakılmasıydı. Türkiye hiç kimse için tehdit değildi. Ayrıca Sovyetler Birliği ile de dostça ilişkiler istiyordu. Bunu gerçekleştirmek için de Ankara, her türlü ihtimâlleri denemişti. Türkiye, Montrö Antlaşması'nın revizyonu için görüşmeye hazırdı. Nihâyet Boğazlar'dan geçiş sorunu, Türkiye'den daha çok denizci güçleri yakından ilgilendiriyordu. Türkiye'nin tek sorunu ise, sınırlarını korumaktı ve Türkiye, Sovyet hâkimiyetini kabûl etmeyecekti. Saraçoğlu, açıklamalarını sürdürmüş ve ABD ile İngiltere'nin iyini-

yetli bir şekilde dünyâdaki düzeni ve ekonomik stabilizasyonu yeniden yaratmaya çalıştığını söylemişti. Oysa Moskova, bunun tam tersini yapıyordu. Onlar her yerde düzensizliği ve kuşkuyu destekliyordu. Sonuçta kâr etmeyi umdukları bir kaos ortamı yaratmaya çalışıyordu.

Saraçoğlu, bu gelişmeler karşısında kendi gördüğü yegâne umudun, ABD ile İngiltere'nin cidden ve birlikte Sovyetler Birliği'ne karşı bu durumun daha fazla devâm edemeyeceğini söylemesi olduğunu açıklamıştı. Eğer ABD ile İngiltere bunu yapar ve Moskova'yı iknâ edebilirse, bu takdirde dünyâ yıllarca sürecek bir barışa kavuşurdu. Saraçoğlu, üç büyük güç arasında yapılacak olan toplantının, Yakın Doğu ile Ortadoğu'nun bundan sonraki uzun yıllar için geleceğini tâyin edebileceği kanısındaydı. Ona göre, eğer ABD ile İngiltere, bu toplantıda sağlam bir duruş sergilemezlerse ve eğer Sovyetler Birliği toplantıdan sonra Türkiye'ye yeniden sınır sorunları konusunda baskı yapabileceğini hissederse, bu takdirde Yakın ve Ortadoğu devletleri, Stalin'in bu alandaki görüşünün ağırlık kazandığını hissedeceklerdi ve onlar da Stalin ile anlaşabilecekleri en iyi koşulları oluşturmaya çalışacaklardı. Nihâyet bütün bölge bu süretle Sovyet hâkimiyeti altına girecekti. Saraçoğlu'na göre, ABD ile İngiltere, söz konusu üç büyük güç toplantısı sırasında ilkeler üzerinde uzlaşmayı reddederlerse, bu durumdan kaçınma imkânı doğabilirdi.

Saraçoğlu, özel olarak Türkiye'nin durumu ile ilgili olarak, Molotov'un Sarper ile yaptığı konuşmalarda, eğer gerekirse tekrar geri dönebilmesi için kapıyı açık bırakmaya özen gösterdiğini de açıklamıştı. Saraçoğlu, üsler meselesinden özel olarak ilk söz eden kişinin Molotov olmadığını da belirtmişti. Güvenlik meselesinden konuşulduğunda, Molotov lâfı evirip çevirdiğinde, konunun etrâfında dolaştığında, konuşmanın bu ânında Sarper, açıkça üslerden mi söz ettiğini Molotov'a sormuş ve yanıt olarak da açık bir evet cevâbı almıştı. Sarper, üsleri görüşmeyi reddettiğinde de, Molotov bu kez de, Moskova'nın savaş zamânında üsleri kullanabilme olasılığından söz etmiş ve bunun, üsleri barış zamânında kullanmaktan farklı bir durum olduğuna dikkat çekmişti. Ayrıca Molotov, özel olarak Kars ve Ardahan'ın isimlerinden söz etmese de, Sovyetler Birliği'nin zayıf olduğu zamanda imzâlanan 1921 antlaşma-

sının değiştirilmesini de istemişti. Bir başka ifâde ile, eğer Ankara Moskova'nın sınır değişikliği talebi karşısında anlaşmaya yanaşmazsa, bu takdirde Sovyetler Birliği, Ankara'ya 1921 târihli antlaşmanın revizyonu konusunda açık kapı bırakmış oluyordu. Buna göre, Sovyetler Birliği, Türkiye'ye vereceği birkaç taş karşılığında, birkaç taş alacaktı. Saraçoğlu'na göre, bu koşullar altında târiri imkânsız olan şey, üç büyük devletin toplantısından sonra dahi, eğer Moskova hâlâ Türkiye ile karşı karşıya kalmakta kendini serbest hissederse ve hâlâ Türkiye'nin bağımsızlığını etkileyecek taleplerinde ısrâr ederse olacaktı.[450]

ABD Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Grew, 3 Temmuz 1945 târihinde, Wilson'a yazdığı bir raporda, Wilson'un 22 Haziran târihli ve Türk Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet etmekte olan Nûrullah Esat Sümer'in beyânındaki herhangi bir olası yanlış anlaşılmayı ortadan kaldırmayı istediğini belirtiyor ve kendisinin İngiliz Dışişleri Bakanı Halifax'a, İngiltere'nin Moskova nezdindeki olası girişime ABD'nin de katılım talebine karşılık olarak, tamâmen kişisel görüşünü ilettiğini hatırlatıyordu. Grew, öneriye sempati ile yaklaşmıştı, fakat bu, onun kişisel yaklaşımı idi. Halifax konuyu kendisi ile görüştüğünde, Grew, ona Londra'nın önerisine dikkat edeceğini, fakat konunun bütünüyle incelenmesinden önce bu konuda hiçbir söz veremeyeceğini bildirmişti.[451]

ABD Dışişleri Bakanlığı Avrupa İle İlişkiler Direktörü Matthews, 3 Temmuz 1945 târihinde hazırladığı bilgi notunda, Türk-Sovyet ilişkilerine ve Montrö Antlaşması'nın gözden geçirilmesine de değiniyordu.[452]

3 Temmuz 1945 târihinde Truman için hazırlanan bir başka bilgi notunda ise, Türk-Sovyet ilişkileri ile İngiltere'nin ve Avrupa'nın Türkiye ile ilişkilerinin incelenmesi gerektiğine işâret ediliyor ve eğer mümkün olursa bu konuda belirli bir anlaşmanın yapılması da talep ediliyordu. Ayrıca, Montrö Antaşması ve Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'ın askerî güvenliğine katılması meselesi

450 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Wilson'dan ABD DB'ye", (3.7.1945).

451 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Grew'dan Wilson'a", (3.7.1945).

452 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Matthews'un Bilgi Notu", (3.7.1945).

de tartışılmalı ve bu konuda da bir anlaşmaya varılmalıydı. Hattâ Boğazlar sorunu ile ilgili bir bilgi notu da hazırlanmıştı.[453]

Wilson, 5 Temmuz 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Grew'a yazdığı bir raporda, kendisinin de hatırlayacağını umduğu gibi, Grew, 25 Nisan'da Truman'a ilgili heyeti tanıttığında, Truman, Türkiye ile ilgili olarak Wilson'dan sorular sormaya başladığında, kendisinin Başkana söylediklerini belirtiyordu. Wilson, bir ay önce Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı feshettiğini açıklamış ve iki ülke arasında ciddî sorunlar yaşanacağını gösteren önemli işâretler olduğunu bildirmişti. Wilson, edindiği bilgiler temelinde, Sovyetler Birliği'nin Boğazlar anlaşması ile ilgili olarak değişiklik talep ettiği takdirde, Türkiye'nin de Sovyetler Birliği ile işbirliği yapması ve mâkûl bir tutum alması gerektiğini düşünüyordu. Diğer yandan, eğer Sovyetler Birliği Türkiye'nin bağımsızlığını etkileyecek taleplerde bulunursa, bu takdirde Türkiye buna karşı direnecekti. Wilson'a göre, gerçekçi olmak gerekirse, Doğu Avrupa Sovyetler Birliği'ne kaptırılmıştı ve güvenlik ve işbirliği yönünden ABD'nin Ortadoğu'daki ve dünyâdaki çıkarları, eğer bu yönde talepler olursa, Türkiye'nin bağımsızlığını etkileyecek yöndeki taleplere karşı, ABD'nin Türkiye'ye destek olmasını gerektirirdi. Raporda, Truman'ın da Wilson'un bu görüşüne katıldığı ve bunu yapmaları gerektiğini söylediği belirtilmektedir. Wilson, Grew'dan, üç büyük devletin toplantısından önce, Truman'a Türkiye'yi ilgilendiren bu duruma ilişkin tüm gerekli bakış açılarının sunulmasını istiyordu.[454]

ABD'nin Roma Büyükelçisi Kirk, 5 Temmuz 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, kendisine ulaşan son askerî gelişmeleri bildiriyordu. Buna göre, yüksek düzeyde bir İngiliz subayının, Romen ordusunun barış zamânındaki gücünün 15 veyâ 16 piyâde tümeni düzeyinde olacağını haber aldığını bildiriyordu. Habere göre, Sovyetler Birliği askerî destek sağlamaktaydı. Her ne kadar Sovyet-Romen askerî antlaşması henüz ha-

453 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Davies'in Bilgi Notu", (3.7.1945).

454 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Wilson'dan Grew'a", (5.7.1945).

zırlık safhasında ve görüşmelere tâbi olsa da, bu rakamlar ciddîye alınmalıydı. Tuna üzerinde geçişi sağlayacak bölgede toplam dört adet köprü vardı. Tuna üzerinde askerî birliklerin hareket hâlinde olduğuna ilişkin haberler alınmıştı. Bu arada abartılmaması gereken kamyon sevkiyâtı da olmuştu. Köstence, merkezi Sovyet güçlerine karargâh olabilmesi için boşaltılmıştı. Bâzı birlikler bölgeye vâsıl olmuşlardı bile... Pek çok belediye binâsı ile otel, buna tahsis edilmişti. Köstence'nin dışındaki otel ve binâlar da, Sovyet güçlerinin ana karargâhı olmak için hazırlanıyordu. Bu ve benzeri istihbârat bilgileri temelinde, Sovyet askerî birliklerinin Yugoslavya ile Bulgaristan'da yoğunlaşacağı anlaşılıyordu. Başkaca Sovyet askerî birlikleri de Romanya'da toplanacaktı. Bükreş de ana karargâh olacaktı. Yüksek düzeydeki İngiliz subayı, bu bilgileri İngiliz üstlerine sunduktan sonra kendi değerlendirmesini de yapmıştı. Buna göre, Sovyet askerî birliklerinin Romanya ve Bulgaristan'da yoğunlaşmasının tek nedeni, Moskova'nın Türkiye'yi Boğazlar konusunda kendi taleplerini kabûle zorlamaktı.[455]

ABD'nin Londra Büyükelçisi Winant, 5 Temmuz 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın, Bulgaristan'da bulunan Sovyet askerî güçlerinin sayıca yüksekliğine ilişkin raporların, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı uyguladığı sinir savaşının parçası olduğu yolundaki görüşünü aktarıyordu. Sovyet askerî güçlerinin, terhisten önce iâşelerinin temini ve dinlendirilmeleri gerekçesi ile, yakın târihte Romanya ile Bulgaristan'a sızmaları da, bu duruma uygun düşüyordu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Moskova'nın üç büyük devlet arasında gerçekleşecek olan toplantıdan önce Türkiye'ye karşı daha fazla diplomatik manevra yapmayacağı kanısındaydı.[456]

Wilson, 7 Temmuz 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Cevat Açıkalın'ın bir gün önce, yâni 6 Temmuz'da kendisini görmek istediğini haber veriyordu. Rapora göre, Açıkalın, Wilson'a, 18 Haziran târihli ikinci Sarper-Molotov görüşmesinden söz etmişti. Wil-

455 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Kirk'den ABD DB'ye", (5.7.1945).

456 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Winant'tan ABD DB'ye", (5.7.1945).

son, raporunda, Açıkalın'ın söz konusu görüşmede, Molotov'un Balkan devletlerine ilişkin bakış açısını ortaya koyduğunu açıkladığını belirtiyordu. Açıkalın, yaptığı açıklamada, söz konusu görüşmeye ilişkin olarak, Sarper'in raporunun Ankara'ya ulaşmasının ve Türk Hükûmeti'nce incelenmesinin ardından, Ankara'nın Sarper'e, Balkan devletlerine ilişkin olarak, Molotov'un önerilerine dâir görüşmeme tâlimâtı verdiğini bildirmişti. Sarper'den Ankara'ya ulaşan yanıtta ise, onun 18 Haziran târihli görüşmeye ilişkin raporunda tahrifat olduğu ortaya çıkmıştı. Çünkü, bu görüşmede Balkan devletlerine değinilmemişti. Sarper, raporunda, Molotov'un açıklamalarının eğer Türkiye ile bir ittifak antlaşması gerçekleştirme ihtimâli varsa, bu takdirde Ankara'nın Molotov'un önerilerini dikkate alması gerektiğini belirtiyordu. Sarper, Molotov'un bu talepleri, Sovyetler Birliği Hükûmeti'nin formüle ettiği belirli koşullar altında sunduğunu da açıklamıştı. Açıkalın, bu belirli koşulların ne olduğuna ilişkin ellerinde hiçbir bilginin olmadığını da vurgulamıştı. Bu konu, Balkan sorunları ile ilgili olabileceği gibi, olmayabilirdi de. Açıkalın, herhâlükârda bu konuyu açıklığa kavuşturmak istemişti ve bunun tahrif edilen rapor-la ilgisini de belirtme ihtiyâcını hissetmişti.[457]

Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Hüseyin Râgıp Baydur da, 7 Temmuz'da, ABD'nin Ankara eski Büyükelçisi ve Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Grew ile görüşüyor ve Sarper-Molotov görüşmesine ilişkin bilgi veriyordu. Baydur, Türk-Sovyet ilişkileri konusunda ABD'nin tutumunu öğrenmek istiyordu. ABD ise, Sarper-Molotov görüşmesini görüş alışverişi olarak niteliyor ve görüşmede tehdit olmadığını ileri sürüyordu. Buna karşılık Ankara, ABD'nin Moskova'yı uyarmasını talep ediyordu. Grew'a göre, sorun Potsdam Konferansı'nda ele alınacaktı ve ABD bu konuda bir yükümlülük altına girmek de istemiyordu.[458] Nitekim Truman da anılarında, Moskova'nın Ankara'dan toprak taleplerini iki

457 **FRUS,** 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Wilson'dan ABD DB'ye", (7.7.1945).

458 Avcıoğlu, **Milli Kurtuluş Târihi,** (Cilt: 3), S. 1568-1570; Oran, agm, **SBFD,** Cilt: 25, No: 1. (Mart 1970), s. 57; **OTDP,** s. 202-203; Deringil, **Denge Oyunu,** s. 253; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu,** s. 55-56; Ülman, **age,** s. 59; Bilge, **age,** s. 278-279; Mehmet Gönlübol ve Halük Ülman, "Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı (1945-1965)", **SBFD,** Cilt: 21, No: 1, (Mart 1966), s. 152; Barlas, **age,** s. 84; **Küçük, Türkiye Üzerine Tezler,** (Cilt: 2), s. 309-312 ve 520-523.

ülke arasında çözülmesi gereken bir sorun olarak gördüğünü belirtmektedir.[459]

ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Grew tarafından 7 Temmuz 1945 târihinde Türk-Sovyet ilişkilerine ilişkin olarak hazırlanan bilgi notunda, Grew ile Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Hüseyin Râgıp Baydur arasında gerçekleşen görüşmeye de değiniliyordu. Aynı sabah Baydur, Grew'u ziyâret etmişti. Türk Büyükelçiliği'nin görevlisi de tercüman olarak bu görüşmeye katılmıştı. Görüşme, San Fransisco Konferansı'nın başarısına ilişkin konuşmalarla başlamış ve ardından Baydur, Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın Boston'dan hereket eden bir gemide yer bulabilmesi nedeniyle Washington'a uğrayamadığını açıklamıştı. Oysa Saka, Washington'da Grew ile bizzat görüşmeyi arzu etmişti ve bu program dışı imkânsızlık onu hayalkırıklığına uğratmıştı. Saka, bu nedenle çok üzgündü. Grew, açıklamasından dolayı Baydur'a teşekkür etmiş ve Saka'nın Washington'ı ziyâret edememesinin nedenini çok iyi anladığını ifâde etmişti.

Baydur, görüşmenin bu aşamasında, Moskova'da bundan üç hafta önce gerçekleşen Sarper-Molotov görüşmesini yeniden gündeme getirmişti. Rapora göre, Baydur, Molotov'un Türk-Sovyet sınırında düzeltme yapılmasını, Boğazlar'da üs talep ettiğini ve Montrö Antlaşması'nın yalnızca iki taraflı bir anlaşma ile değiştirilmesini istediğini belirtmişti. Ayrıca Molotov, Balkan devletleri için de bâzı düzenlemeler yapılması gerektiğini belirtmişti ki, Sarper, bun talebi de, Bulgaristan'dan toprak isteği olarak yorumlamıştı. Baydur, Grew'a, ziyâretinin amacının, ABD'nin bu durum karşısındaki tutumunu öğrenmek olarak özetlemişti. Grew, bunun üzerine, Baydur'a, ABD'nin Birleşmiş Milletler'in ilgi sahasına giren barışa karşı tehditlerin hepsiyle kesin olarak ilgilendiğini açıklamıştı. ABD, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında hâli hazırda gerçekleşen görüşmelerin yalnızca dostça görüş alışverişine dayandığı ve somut bir tehdidin bulunmadığı kanısındaydı. Bunun üzerine Baydur, Grew'a, eğer Sovyetler Birliği ABD'den Boston ve San Fransisco kentlerini kendisine teslim etmesini talep ederse, bu takdirde ABD'nin bu talebi tehdit olarak algılamayaca-

459 Oran, agın, **SBFD**, Cilt: 25, No: 1, (Mart 1970), s. 57.

ğını mı sormuştu. Baydur, ayrıca bu türden bir talep gelmesi hâlinde, bunun ABD tarafından görüşme konusu yapılıp yapılmayacağını da sormuştu. Grew, bu soruyu kesin olarak olumsuz şekilde yanıtlamıştı. Ancak Wilson, diğer yandan da, Baydur'a, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den talep ettiği sınır değişikliğinin niteliğini açıklayıp açıklamadığını sorduğu gibi, bu taleplerin somut bir şekilde kesin olarak açık bir tehdit biçiminde algılanabilecek olup olmadığını da sormuştu. Baydur ise, Molotov'un 1921 târihli antlaşmanın Sovyetler Birliği'nin zayıf olduğu bir târihte imzâlandığını söylediğini nakletmişti. Molotov, görüşmenin bu aşamasında, artık kendilerinin güçlü olduğunu da vurgulamıştı. Baydur'a göre, bu konuşmanın açıkça imâ ettiği, Moskova'nın Kars ve Ardahan'ı geri istemesiydi.

Baydur, görüşmenin bu kısmında, Grew'e, Türkiye'nin hiçbir şekilde toprak vermeyeceğini ve eğer Sovyetler Birliği bunun için saldırırsa, Türkiye'nin de savaşacağını açıklamıştı. Baydur'a göre, aslında Grew, Türkiye'ye olan yakınlığı dolayısıyla ve Türkiye'yi yakından tanıdığı için, zâten bunu kendisi de çok iyi bilirdi. Türk-Sovyet ilişkilerinde ortaya çıkan durum, Baydur'a göre, San Fransisco'da oluşan ruhun tam aksiydi. Baydur, ardından, böylesi zor bir durumda, eğer ABD'nin desteğini bulabilirse, Türkiye'nin bunun Sovyetler Birliği üzerinde güçlü etkileri olacağı hissinde olduğunu da bildirmişti. Bunun üzerine Grew, ABD'nin İngiliz Dışişleri Bakanı Halifax'ın Moskova nezdindeki nota girişimini desteklediğini, fakat daha sonra Wilson'un Türk Dışişleri Bakanlığı'na verdiği bilgide, bu konunun üzerinde henüz çalışılmakta olduğunun aktarıldığını ve nihâyet kendisinin de bu konuda bir beyanda bulunmadığını açıkladığında, Baydur durumu anlamıştı. Bunun üzerine Grew hemen, Baydur'a, Wilson'un haklı olduğunu ve kendisinin Halifax ile bu konuda görüşmediğini ve kendisini San Frasisco Konferansı dönüşünden beri de resmî olarak görmediğini söylemişti. Baydur ise, konuyu Grew'un Balfour ile yaptığı görüşmeye getirmişti ki, bu görüşmede Grew Balfour'a, ABD'nin bu konudaki girişimi San Fransisco Konferansı sonrasına ertelemek istediğini ve eğer bir girişimde bulunulacaksa, bunun San Fransisco Konferansı'nın kapanışından sonra ve üç büyük devlet arasında gerçekleşecek olan toplantıdan önce yapılması gerek-

tiği görüşünde olduğunu da iletmişti. Bu türden bir zamanlama Washington'a göre daha uygundu. Balfour ise, bu açıklama karşısında, Londra'nın ABD'nin İngiltere'nin girişimine destek vermek bakımından belki de kendi adımını atabileceği ümidinde olduğunu bildirmişti. Balfour, Baydur ile görüşmesinden hemen sonra Grew'ı aramış ve Grew'ın görüşlerini kesinlikle doğrulamıştı. Balfour, Grew'in tutumunu Londra nezdinde kesinlikle açıklığa kavuşturmuş ve bu arada Grew tarafından herhangi bir taahhütte bulunulmadığını da belirtmişti.

Grew, Baydur ile görüşmesinin bu aşamasında, Baydur'a gelişmeleri dikkatle izlediklerini belirtmiş ve ileride gerçekleşecek olan hükümet başkanları toplantısında konunun görüşülebileceğini ve bu amaçla da Truman'a ABD'nin kozlarına ilişkin bilgi verildiğini belirtmişti. Grew'un kişisel görüşü, Truman ile Stalin arasında gerçekleşebilecek olan doğrudan ve kişisel bir görüşmenin etkisinin, Moskova nezdindeki diğer diplomatik girişimlerden daha fazla olacağı yönündeydi. Grew, herhâlükârda konunun şimdilik ele alınmasından yana değildi. Grew, öncelikle konunun Berlin Konferansı'nda görüşülmesinden ve burada nasıl sonuçlanacağının anlaşılmasından yanaydı. O zamâna kadar da konunun gündeme getirilmesini doğru bulmuyordu. Grew, hem Türkiye'nin ve hem de Sovyetler Birliği'nin dostu olan ABD'nin, sorunun doğal olarak barışçıl bir şekilde çözülmesine katkıda bulunmaktan memnun olacağını da vurgulamıştı. Baydur anlamalıydı ki, bu, ortak uzlaştırıcı karar önerisi değildi. Fakat yalnızca benzeri tüm gelişmeler karşısında ABD'nin genel tutumunu yansıtıyordu. Baydur da, bu açıklama karşısında, durumu çok iyi anladığını, fakat Türkiye'nin de hiçbir şekilde toprak vermeyeceğini ve gerekirse savaşacağını yeniden vurgulama gereğini duymuştu. Grew, raporunda, görüşme boyunca ortaya koyduğu tutumun, Türkiye'ye karşı açıkça sempati imâ ettiğini yazıyordu. Fakat hiçbir vaadde bulunmamış, hiçbir taahhüt altına da girmemişti. Bunu imâ eden hiçbir şey olmamıştı.[460]

ABD Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Grew tarafından 7 Temmuz 1945 târihinde Türk-Sovyet ilişkilerine ilişkin olarak hazır-

460 **FRUS**, 1945. Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Gw'in Bilgi Notu", (7.7.1945).

lanan bilgi notunda, kendisinin Balfour ile olan görüşmesine değiniliyordu. Balfour, Grew'un Baydur ile yaptığı görüşmeden hemen sonra, aynı günün sabahı Grew'u ziyâret etmişti. Balfour farklı bir bilgi notu sunmuştu. Bu bilgi notunda, Molotov'un Türkiye'den belirli taleplerde bulunduğu Türk-Sovyet görüşmelerine ilişkin olarak, Moskova nezdinde yapılacak olan girişime karşı, Londra'nın Moskova Büyükelçiliği'ne verdiği tâlimat yer alıyordu. Balfour, bu konunun üç büyük devlet arasında yakın bir târihte gerçekleşecek olan hükûmet başkanları toplantısında gündeme gelebileceğini anlamıştı. Fakat Londra, bu görüşmelerin temelinin daha şimdiden İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi Clark Kerr tarafından Moskova nezdinde yapılacak bir girişimle hazırlanması gerektiğini ve bunun yararlı da olacağını düşünüyordu. Tâlimat bu girişimle ilgiliydi.

Grew, Balfour'a, İngiliz girişiminin ABD tarafından derhâl ve dikkatlice inceleneceğini söylemişti. Grew, ayrıca Balfour'a, pek çok raporun yanı sıra, Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Baydur'dan kendisine ulaşan bir rapordan da söz etmişti. Bu raporda, Grew'un Halifax ile yaptığı görüşmede, kendisine ABD'nin İngiltere'nin Moskova nezdinde yapacağı girişimde kesin olarak destek taahhüdünde bulunduğuna ilişkin bilgi yer alıyordu. Oysa Grew Balfour'a, Halifax'a bu türden bir güvence vermediğini ve hattâ onu San Fransisco Konferansı'ndan döndüğünden beri de resmî olarak görmediğini bildirmişti. Şüphesiz ki, Grew'un bu konudaki konuşmasının referans noktası, Balfour'un kendisiydi. Balfour, Grew'un haklı olduğunu kabûl etmişti. Balfour, Grew'un kendisi ile olan görüşmesinde daha farklı görüşler ortaya koyduğunu da belirtmişti. Buna göre, Grew, Balfour ile yaptığı görüşmede kendisine hiçbir taahhütte bulunmamıştı. Diğer yandan, Balfour bu görüşmeyi Londra'ya bizzat kendisi rapor etmişti. Bu görüşmede Grew, ABD'nin San Fransisco Konferansı sona erinceye dek hiçbir girişimde bulunmamayı tercih ettiğini belirtmişti. Eğer bir girişimde bulunulacaksa, bu konuda herhangi bir adım atılacaksa, bu takdirde buna, Grew'a göre, San Fransisco Konferansı'nın kapanışından sonra, üç büyük devlet arasında gerçekleşecek olan hükûmet başkanları toplantısına kadar bol bol zaman olacaktı. Fakat Balfour, diğer yandan da, ABD'nin Londra'nın

Moskova nezdindeki girişimini destekleyeceği yönündeki ümidini de açıklamıştı.[461]

İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği'nden 7 Temmuz 1945 tarihinde ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazılan bilgi notunda ise, 23 Haziran tarihli ve Türk-Sovyet hükümetleri arasında gerçekleşen görüşmelere ilişkin ABD Dışişleri Bakanlığı'nın bilgi notuna işaret ediliyor ve Londra'nın Moskova'daki temsilcisine girişimde bulunmak üzere talimat verdiği haberi iletiliyordu. Talimâta göre, Londra, Moskova'da gerçekleşen son Sarper-Molotov görüşmesinden sonra, gereken bütün faktörleri de kat'i bir şekilde inceleyerek, bu türden bir girişimde bulunulmasına karar vermişti. İngiltere, Moskova'nın bu konudaki görüşünün bir an önce, yakın bir tarihte gerçekleşmesi öngörülen Berlin Konferansı'ndan önce kendisine aktarılmasının yararlı olacağı kanısındaydı. Erken tarihli bir bilgilendirme, Londra'ya göre, bu konuya ilişkin Sovyet görüşünün ilk kez söz konusu konferansta ortaya konulmasından çok daha iyi olacaktı.

İngiliz Hükümeti, İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi Clark Kerr'e, Sovyetler Birliği'nin bu konuda dikkatini çekmek için talimat vermişti. Bu talimatta, Moskova'nın da farkında olduğu gibi, Türkiye'nin, yakın tarihte gerçekleşen Türk-Sovyet görüşmelerine ilişkin olarak Londra'yı bilgilendirdiği belirtiliyor ve Ankara'nın bu konuda Londra ile danışmalarda bulunduğu açıklanıyordu. Londra, Moskova'nın Türkiye'den olan taleplerine ve Boğazlar ile ilgili isteklerine çok şaşırmıştı. Çünkü, bu talepler yalnızca Türk-Sovyet ilişkilerini ilgilendiren konular olarak görülemezdi. Londra'ya göre, sınır talepleri ancak Birleşmiş Milletler çerçevesi içinde ele alınabilirdi. Diğer talep ise, Montrö Antlaşması idi ve bu da, çok taraflı bir başka meseleydi. Pek çok konuyla ilgili devleti yakından ilgilendiriyordu. Ayrıca, Yalta Konferansı'nda Sovyetler Birliği'nin Montrö Antlaşması'na ilişkin görüşlerini Türkiye'ye iletmeden önce, ABD ile İngiltere'ye sunmasına ve danışmalarda bulunmasına karar verilmişti. Diğer yandan, Stalin, yine aynı konferansta, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını etkileyebilecek hiçbir girişimde bulunmamak ve Türkiye'ye karşı güven

461 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Grew'in Bilgi Notu", (7.7.1945).

verici tutum takınma konusunda da anlaşmaya varmıştı. Bu çerçevede Londra, Moskova'nın Türkiye'ye karşı açtığı radyo ve basın kampanyasına da çok şaşırmıştı. İngiltere, sorunun yakında toplanacak olan Berlin Konferansı'nda görüşülmesini ve Moskova'nın da konuya ilişkin görüşünü Londra'nın bilgisine sunmasını istiyordu.[462]

İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği'nden 7 Temmuz 1945 târihinde ABD Dışişleri Bakanlığı'na iletilen bir raporda, İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi Clark Kerr'in, Türkiye'nin yakın târihte gerçekleşen Türk-Sovyet görüşmeleri hakkında Londra'ya danıştığına ilişkin, Moskova'yı bilgilendirmek üzere tâlimat aldığı belirtiliyordu. Raporda, Moskova'nın güncel gelişmelere ilişkin olarak Türkiye'nin görüşlerinin farkında olması isteniyordu. Çünkü bunlar yakında tartışma konusu olacaktı.[463]

Balfour, 9 Temmuz 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı Afrika ve Yakın Doğu İşleri Yöneticisi Henderson'a yazdığı bir raporda, Henderson'un sorusuna yanıt olarak, 10 Şubat 1945 târihinde Yalta Konferansı sırasında gerçekleşen toplantıya ilişkin Londra'dan eline geçen bilgiyi sunuyordu. Stalin'in açıklamalarının genel tonu zâten herkesin anlayabileceği kadar açıktı.

İlgili toplantı notunda ise, 10 Şubat târihli toplantıda, Stalin'in Japonya ve Montrö Antlaşması'na ilişkin sorunları gündeme getirdiğinden söz ediliyordu. Stalin, bunların miâdını doldurduğunu söylemiş ve Montrö Antlaşması'nda Japonya'nın Sovyetler Birliği'nden daha önemli rol oynadığına dikkat çekmişti. Ayrıca, Montrö Antlaşması'nın artık hiçbir şekilde mevcut olmayan Milletler Cemiyeti ile de yakın bağları vardı. Stalin, Türkiye'nin Boğazları yalnızca savaş zamânında değil, fakat kendisini savaş tehdidi altında hissetiğinde de kapatabildiğinden söz etmişti. Montrö Antlaşması, Sovyetler Birliği'nin İngiltere ile olan ilişkileri mükemmel olmadığı bir dönemde imzâlanmıştı. Oysa bu durum artık tamâmen değişmişti. Stalin, bu görüşlerine hiçbir kimsenin karşı çıkmayacağı kanısındaydı. Kendisinin geleceğe ilişkin olarak her-

462 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği'nden ABD DB'ye", (7.7.1945).

463 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği'nden ABD DB'ye", (7.7.1945).

hangi bir önyargısı bulunmuyordu. Fakat Sovyetler Birliği'nin çıkarlarının da, Türrkiye'nin yasal çıkarlarını kısıtlamaksızın, gözönünde bulundurulmasını istiyordu. Stalin, Montrö Antlaşması'nın revizyonuna ilişkin ilk görüşmenin, üç büyük devletin Dışişleri Bakanları toplantısında yapılmasını istemişti. Bu toplantıdan sonra Dışişleri Bakanları, durumu kendi hükûmetlerine bildireceklerdi. Bu konuda anlaşmaya varılmıştı.

Churchill, Stalin'in geçen yılın Ekim ayında Moskova'da gerçekleşen toplantıda bu konuyu gündeme getirdiğinde, Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesine İngiltere'nin de sempatik yaklaştığını bildirmişti. Churchill, Sovyetler Birliği'nden konuya ilişkin önerilerini talep etmiş, fakat bir yanıt alamamıştı. Churchill, Stalin'in yapılması gerekenler konusunda akıllıca düşündüğü kanısındaydı. İngiltere, Montrö Antlaşması'nın hâli hazırdaki, Karadeniz'den çıkışı kapatabilecek konumunun tatminkâr olmadığı konusunda hemfikirdi. Diğer yandan, İngiltere, bu türden bir proje öngörüldüğü takdirde, Türkiye'yi bilgilendirmeye söz vermişti. Bunun üzerine Balfour da, Türkiye'nin Londra Büyükelçisi'ni Moskova'da gerçekleşen görüşmeler konusunda bilgilendirmişti. Churchill ise, Moskova'nın, Sovyetler Birliği'nin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde Boğazlar'ın statüsüne ilişkin değişiklik taleplerinin gerçekleşmesi ihtimâlini düşünürken, Türkiye'nin de bağımsızlık ve toprak bütünlüğünün korunmasına ilişkin gereken güvencelerin verilmesi gerektiği kanısındaydı. Stalin de, son olarak, bu görüşe ekleyecek bir şeyi olmadığını ve Churchill'in sözünü ettiği güvencelerin verilmesi görüşüne katıldığını açıklamıştı.[464]

ABD'nin Londra Büyükelçisi Winant, 12 Temmuz 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türk Dışişleri Bakanı Hasa Saka ile İngiliz Dışişleri Bakanı Eden arasında önceki gün, 11 Temmuz'da gerçekleşen görüşmeye ilişkin bilgi veriyordu. Raporun yazıldığı aynı gün, Winant, bu görüşmenin kaydını kendilerine ulaştırıldığını bildiriyordu. Buna göre, Saka, Moskova'nın Türkiye'ye olan yaklaşımını meş'um olarak nitelemişti. Saka, 7 Haziran günü Moskova'da gerçekleşen Sarper-

464 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Balfour'dan Henderson'a", (9.7.1945).

Molotov görüşmesine atıfta bulunarak, bu görüşmede Molotov'un sözünü ettiği, fakat açıklanmayan dördüncü noktanın, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'yi ekonomik ve politik açıdan tamâmen kendi yörüngesine sokmaktan başka bir şey olmadığını söylemişti. Saka'ya Moskova'nın yakın târihteki hareketleri değerlendirilirken, Sovyetler Birliği'nin genelde uyguladığı taktiklerin unutulmaması gerektiği de iletilmişti. Pazarlık amacı ile ortaya koydukları taleplerini genellikle aşırı tâbirlerle tanımlıyorlardı. Saka'ya hatırlatılan bir başka konu da, 7 Haziran'da Sarper ile Molotov arasında gerçekleşen görüşmenin sonrasında, İngiltere'nin Türkiye'ye kendisine danışılmadan girişimde bulunulmamasına ilişkin olarak vermiş olduğu izlenim idi.

Saka, görüşmenin bu aşamasında, Montrö Antlaşması'nda öngörülen revizyon ile buna bağlı diğer konuların üç büyük devlet arasında yakında gerçekleşmesi öngörülen toplantıda görüşülüp görüşülmeyeceğini sormuştu. Kendisine bu konuların da görüşülmesinin plânlandığı söylenmişti. Ancak bu görüşmelerin nasıl sonuçlanacağı hiçbir şekilde öngörülemezdi. Fakat alınan izlenim, Montrö Antlaşması'nın revizyonu ile üs ve sınır değişikliği sorunlarının ayrı ayrı ele alınacağı ve ayrı ayrı görüşüleceği yolundaydı.[465]

Dışişleri Bakanı Hasan Saka da, Temmuz ayı başında Washington'daydı.[466] Saka, 10 Temmuz'da yeniden Londra'da olacaktır.[467] Saka, 11 Temmuz'da da İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ile görüşüyordu.[468] Bu görüşmede Türk-Sovyet antlaşması üzerinde durul-

---

465 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Winant'tan ABD DB'ye", (12.7.1945).

466 **Cumhuriyet**, (2.7.1945); **Vatan**, (1.7.1945).

467 **Cumhuriyet**, (2 ve 11.7.1945); **Vatan**, (11.7.1945); **Tan**, (11.7.1945); **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945); **AT**, Sayı: 140, (Temmuz 1945); Erim, **age**, s. 40-44. Ayrıca bkz. Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 254; Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 152; Barutçu, **age**, s. 753.

468 **Cumhuriyet**, (12 ve 14.7.1945); **Vatan**, (12.7.1945). Ayrıca bkz. **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945); **AT**, Sayı: 140, (Temmuz 1945); Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 153-154; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 58; Ülman, **age**, s. 58-59, **Savaş Yılları**, s. 273 ve 276; Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl**, (Cilt: I), s. 148; Barlas, **age**, s. 84.

Nihat Erim, 9 Ağustos 1945 târihli günlüğüne şunları not etmiş: "11 Temmuz 1945... (...) Yâni Londra'a vardığımızın ertesi günü Hasan Saka, [Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Rüşen Eşref [Ünaydın] ile berâber Eden'i ziyâret ettiler. Noktai nazarımızı anlattılar. Eden, İngiltere'nin bizi haklı bulduğunu açıkça söylememekle berâber, bunu imâ eder tavır takınmış... Fakat sarih hiçbir taahhütte bulunmamış... Görüşme esnâsında sözü [Dışişleri eski Bakanı] Nüman Menemencioğlu'na intikâl ettirerek, 'Onunla Kâhire'de

muştu. Eden'in Ankara'ya tavsiyesi, "sükûn ve soğukkanlılık" olmuştu. Eden, bunalımın Potsdam Konferansı'nda ele alınacağını açıklamıştı. O zamâna kadar Ankara ölçüsüz harekette bulunmamalıydı.[469] Nitekim 6 Temmuz'da İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson da, Ankara'ya yaptığı açıklamada, Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesinin sâdece Türkiye ile Sovyetler Birliği'ni değil, fakat imzâcı tüm devletleri ilgilendirdiğini ve bu sorunun Potsdam Konferansı'nda ele alınması gerektiğini ve toprak sorunlarının ise, San Fransisco'da kabûl edildiği şekli ile, Birleşmiş Milletler içinde çözülmesinin öngörüldüğünü belirtiyordu. Londra, bu görüşünü 5 Temmuz'da Moskova'ya da bildirmişti.[470]

Basında yer alan haberlere göre, Saka, Üçler Konferansı'nın sonuna kadar Londra'da kalacak ve gelişmeler konusunda bilgi alacaktı.[471] Ancak Saka, Temmuz ayının ortalarında Londra'dan ayrılacaktır.[472] Saka, bu sırada yaptığı bir açıklamada, Türk-Sovyet antlaşmasının ayrı, Boğazlar sorununun ise ayrı ele alınması gerektiğini vurguluyor ve Türkiye için sınır tâdili ve toprak konusunun gündemde olamayacağını belirtiyordu.[473] Ancak, Saka'ya göre, basında görülen "imâlar tamâmi ile hatâlı"ydı.[474] Londra ise, Ankara'nın Sovyet taleplerine karşı direneceğini açıklamıştı.[475] Ayrıca, İngiltere ve ABD, Türkiye'nin bağımsızlığı ile yakından ilgileniyorlardı.[476] Doğan Avcıoğlu'na göre, San Fransisco Konferansı Heyeti'nde bulunan Nihat Erim, Haziran ayında

---

[Konferansı'nda] görüştüğümüz zaman harbe girseydiniz, şimdi vaziyet başka olurdu' demiş... Rûşen Eşref [Ünaydın], o günkü Türk siyâsetini müdâfaa etmiş... Hasan Saka, 'Ben o zamanki siyâsetten mesûl değilim... Siz de kabûl edersiniz ki, o târihten beri epey değişiklik oldu.' demiş... Eden, kendilerine Amerika [ABD] Büyükelçisi Wymont [Winant] ile görüşmelerinin faydalı olacağını, onu görmelerini tavsiye etmiş..." Erim, **age**, s. 40-41.

469 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 254; Ataöv, **Turkish Foreign Policy**, s. 126-127; Avcıoğlu, **Millî Kurtuluş Târihi**, (Cilt: 3), s. 1570-1571; Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 153-154.

470 Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 153.

471 **Cumhuriyet**, (12.7.1945). Ayrıca bkz. **AT**, Sayı: 139, (Haziran 1945); **AT**, Sayı: 140, (Temmuz 1945); **DTDP**, s. 202.

472 **Cumhuriyet**, (13.7.1945).

473 **Cumhuriyet**, (12.7.1945); **Ulus**, (12.7.1945); **AT**, Sayı: 140, (Temmuz 1945). Ayrıca bkz. Mümtaz Fâik Fenik, "Dış[işleri] Bakanımızın Demecini Okurken", **Ulus**, (14.7.1945). Fenik, yazısında, "eğer varsa" Sovyet taleplerinin reddedildiğini belirtiyordu.

474 **AT**, Sayı: 140, (Temmuz 1945).

475 **Cumhuriyet**, (7.7.1945).

476 **Vatan**, (12.7.1945).

gündeme gelen Sovyet önerilerinden/taleplerinden sonra, ABD'nin Ankara'ya yardımcı olamayacağını bildirdiğini belirtmişti. Washington'a göre, sorun iki ülke arasında anlaşmayla çözülebilirdi. Nitekim Londra da aynı görüşü ileri sürmüştü.[477] Bu arada, Saka, yanında Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Rûşen Eşref Ünaydın da olduğu hâlde, Londra'da ABD'nin Londra Büyükelçisi Winant'ı ziyâret etmişti. Ziyâretin amacı, Türk-Sovyet ilişkileri hakkında ABD'yi bilgilendirmekti.[478] *Tan* gazetesi, 7 Temmuz günkü sayısında, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Cevat Açıkalın ile Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov'un görüşmesine yer veriyordu.[479] Nâdir Nâdi, "Sovyet isteklerine dâir (...) iddiâlara, şimdiye kadar yalanlanmış olmamakla berâber, biz inanmak istemiyoruz" diyordu.[480] Belki de bu şekilde Moskova'ya geri adım atma imkânı tanınmak isteniyordu. Hasan Saka, Ağustos ayı başında Ankara'ya dönecektir.[481]

Aynı günlerde Âsım Us'un Hâtıra Notları'nda şu satırlar yer alıyor:

> "9 Temmuz 1945... Şükrü Saraçoğlu, [CHP Meclis] Grubu toplantısında umümî vaziyet hakkında izahat vermiş ve tasvip olunmuştur.
>
> Bu mâlûmâta göre, Rusların teklifi üzerine, İngiltere, Moskova'da teşebbüste bulunmuştur. Şimdiye kadar Türkiye hakkında Rus niyetleri hakkında hiçbir şey konuşulmamış iken, yapılan tekliflerin nereden çıktığı sorulmuştur.
>
> Ayrıca, Amerika [ABD] Hükümeti, üç maddelik bir teşebbüs yapmıştır. Birinci maddede, Türkiye ile Rusya'nın bu harpte hizmetleri takdir edilmiş, ikinci maddede aralarında anlaşmaları temenni olunmuş [ve] üçüncü maddede [de] Amerika'nın [ABD'nin] sülhun bozulmasına kayıtsız kalamayacağı tebârüz ettirilmiştir.
>
> Amerika'nın [ABD'nin] Ankara [Büyük]elçisi [Wilson], Türkiye'nin bir karış toprak terk etmesi[nin] üçüncü dünyâ harbini mücib olacağını söylemiştir.
>
> [Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi] Selim Sarper'in kanaatine göre, Moskova'nın dili[nin] altında söylemek istediği bir şey vardır. Onun tahminine göre, bu, Türkiye'-

477 Avcıoğlu, **Millî Kurtuluş Târihi**, (Cilt: 3), s. 1584-1585.

478 Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 58; Bilge, **age**, s. 278-279.

479 **Tan**, (7.7.1945).

480 Nâdir Nâdi, "Bir Milletten Toprak İstemek", **Cumhuriyet**, (13.7.1945). Ayrıca bkz. Nâdir Nâdi, "Boğazlar Meselesi", **Cumhuriyet**, (14.7.1945); Nâdir Nâdi, "Rus Dostluğuna Verdiğimiz Değer", **Cumhuriyet**, (15.7.1945); Ziyâ Ebüziyyâ, "Sovyetler'in Mânâsız İstekleri", **Tasvir**, (28.6.1945); Câvit Oral, "Bir Havâdis Münâsebeti İle", **Bugün**, (28.6.1945); Haydar Rüstem Öktem, "Sovyetler Bizden Ne İstiyorlarmış?", **Anadolu**, (29.6.1945); Sayı: 139, (Haziran 1945).

481 **Cumhuriyet**, (10.8.1945).

nin, Polonya, Çekoslovakya, Yugoslavya [ve] Romanya gibi, Rusya ile bir ittifak yapmasıdır. Bütün bu ittifakların esâsı şudur: Almanya yâhut Almanya ile işbirliği yapmış olan bir devlet tarafından taarruz hâlinde, iki taraf birbirlerine yardım ederler. Böyle bir ittifak, Türkiye'nin İngiltere ile olan ittifâkını hiçe indirir.

[Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi] Selim Sarper. [Mart ayında] Ankara'ya geldikten sonra, Moskova'ya dönmek niyetinde değildi. Rusya'nın Ankara Sefiri, ona, Rusların bizim muvâfık göreceğimiz şartlarla bir ittifak muahedesi imzâsına hazır oldukları hakkında teminat vermiştir. Onun için Selim Sarper'e hareketinden evvel hükümet tarafından ittifak muahedesini imzâ salâhiyeti verilmiştir. Fakat [Sovyetler Birliği'nin Dışişleri Bakanı] Molotov ile karşılaşınca, durumun böyle olmadığı meydana çıkmış, mâlûm şartlar ileriye sürülmüştür.

Hükümet, Rus teklifleri karşısında yalnız kalmış [da] olsa, hattâ İngiltere ve Amerika [ABD] tarafından desteklenmemiş bulunsa bile, silâhla kendisini müdâfaa edeceğini kat'î olarak bildirmiştir."[482]

ABD'nin Londra Büyükelçisi Winant, 13 Temmuz 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın, bir gün önce, 12 Temmuz'da Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Rüşen Eşref Ünaydın ile birlikte kendisini ziyâret ettiğini haber veriyordu. Rapora göre, Saka, San Fransisco Konferansı'nın sonuçlarından duyduğu memnüniyeti açıklamak istemişti. Saka, ABD Dışişleri Bakanı Müsteşarı Grew ile ABD'nin Ankara Büyükelçisi Wilson'ın açıklamaları çerçevesinde, Winant'ı, Türk-Sovyet ilişkileri konusunda yakın târihte gerçekleşen gelişmelere ilişkin bilgilendirmek istemişti.

Saka, Stalin'in Türkiye'ye yönelik güvencelerine rağmen, Yalta Konferansı sırasında meydana gelen gelişmelerin, Türkiye'yi Sovyetler Birliği'nin niyetlerine ilişkin olumsuz anlayışlara sevk ettiğini söylemişti. Ankara, Sovyetler Birliği ile olan Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın revizyonunun gereğini kabûl etmişti ve hattâ Moskova'ya yeni bir anlaşma için neler önerdiğini dahi sormuştu. Molotov'dan bu konuda San Fransisco Konfransı'ndan dönünceye dek hiçbir yanıt alınamamıştı ki, bu, Ankara için sürpriz olmuştu. Söz konusu antlaşmanın yenilenmesi için Moskova'nın beklentileri şunlardı: Doğu Anadolu'da Kars ve Ardahan'ın Sovyet-

482 Us, **age**, s. 643. **Cumhuriyet** gazetesi ise, tam bu sırada, CHP Meclis Grubu toplantısında, hükümetin izlediği dış politikanın tartışıldığını ve eleştirildiğini yazıyordu. **Cumhuriyet**, (11.7.1945).

ler Birliği'ne terk edilmesi; Boğazlar'da Sovyet üsleri kurulması ve Boğazlar'dan geçişi kapsayan Montrö Antlaşması'nın revizyonu... Ayrıca, Türkiye'de iç politikada yeniden düzenleme yapılması da, Moskova'nın beklentileri arasındaydı.

Saka, Türk Hükûmeti'nin ne toprak vermeyi, ne de Moskova'nın Boğazlar'da üs talebini görüşemeyeceğini vurgulamıştı. Boğazlar'da üs talebi ile ilgili olarak Moskova, savunmasını Türkiye gibi güçsüz bir ülkeye bırakamayacağı gerekçesine dayandırmıştı. Buna Ankara'nın yanıtı ise, kurulmakta olan yeni Birleşmiş Milletler'in amacının da zâten tamâmen bu gibi durumlara yanıt vermek olduğu yönündeydi. Montrö Antlaşması ile ilgili olarak da Ankara, bunun uluslararası bir antlaşma olduğu ve yeniden gözden geçirmenin de ancak yalnızca uluslararası çerçevede mümkün olabileceği görüşündeydi. Ancak uluslararası görüşmeler temelinde antlaşmanın yeniden değiştirilmesi söz konusu olabilirdi.

Molotov'un konuşması sırasında gündeme gelen ve Türkiye'nin iç politikasının yeniden düzenlenmesi yönündeki öneri ile ilgili olarak da, Saka, Molotov'un bu konudaki yaklaşımının yeteri kadar açık olmadığını belirtmişti. Saka, bu önerinin Türkiye'yi açıkça Sovyet egemenliği altına alma amaçlı olduğunu ve Molotov'un Türkiye'den beklentilerinin modeli olarak da Polonya'nın konumunu örnek olarak gösterdiğini söylemişti. Görüşmenin bu noktasında Saka, daha da canlanarak, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin ilhâkını düşündüğünü söylemişti. Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Rüşen Eşref Ünaydın da görüşmenin bu noktasında söze iştirâk etmiş ve Saka'nın işâreti ve onayı üzerine, konunun Türkiye'nin politik, ekonomik ve sosyal bütünlüğü sorunu hâline geldiğini söylemişti. Dolayısıyla da Türkiye'nin bütünlüğünün tehdit altında olduğu koşullarda ülkesinin kendi kapasitesine göre karşı koymaktan başka seçeneği olmadığını belirtmişti. Bu, konunun yalnızca bir yönüydü, çünkü Türkiye'nin bütünlüğünün yitirilmesi ile güçlükler daha da genişleyecek ve dünyâ barışı da tehlikeye girecekti. Konu bu olunca da, Ankara, müttefiği İngiltere ile yakın dostu ABD'ye kendisine destek bulmak için başvurmuştu. ABD ile İngiltere'den alacağı destekle Türkiye, güç durumun hafifleyebileceğini ummuştu. Saka da, Türkiye'nin haberi olmaksızın, bu konunun üç büyük devlet arasında gerçekleşecek olan toplantıda gö-

rüşülmeye açılmayacağı ümidinde olduğunu vurgulama ihtiyâcını hissetmişti.[483]

ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Dunn, 14 Temmuz 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanı'na yazdığı bir raporda, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan bir görevli ile aynı gün uzun bir görüşme yaptığını haber veriyordu. Dunn, Türkiye ile ilgili olarak İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi Clark Kerr'e ilettiği mesajdan memnun kaldığını bildirmişti. ABD Montrö Antlaşması'nın imzâcısı olmadığı ve Ankara da ABD'ye başvurmadığı için, ABD herhangi bir mesaj iletmemişti. İngiliz görevli ise, Stalin'in Boğazlar'dan savaş zamânında da savaş gemilerinin serbest geçişinden yana olduğu görüşündeydi. Stalin, yine onun görüşüne göre, Türkiye'nin kendisini savaş tehdidi altında hissettiğinde de Boğazları kapatma hakkına karşıydı. Ona göre Stalin'in ana hedefi, bu hakkı ortadan kaldırmaktı. İngiliz görevli, Sovyetler Birliği'nin talep edeceği düşünülen üslerin uluslararası bir örgütün içine yerleştirilmesi konusunu da sormuştu.[484]

---

483 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Winant'tan ABD DB'ye", (13.7.1945).

Nihat Erim, 9 Ağustos 1945 târihli günlüğüne şunları not etmiş: "Londra'daki Amerikan [ABD] Büyükelçisi'nden randevu istediler ve gidip görüştüler. Bu defâ Feridun da [Cemâl Erkin de] berâber üç kişi gittiler. Ona da tezimizi anlatmışlar. O da fazla bir şey söylememiş... Mülâkâtın sonunda, 'Vaziyetinizi çok iyi anladım' demekle iktifâ etmiş... Söz arasında Rüşen Eşref [Ünaydın], Rusların [Sovyetler Birliği'nin] Avrupa haritasını istedikleri gibi tanzim ettiklerini söyleyince, Wyomant [Winant], duvardaki haritayı göstererek, 'Bakın, ben daha haritamı değiştirmedim' demiş..." "13 Temmuz (...) günü Hâriciye'de [Dışişleri Bakanlığı'nda İngiliz Dışişleri Bakanı] Eden tarafından bir öğle yemeği verildi. Vekil [Dışişleri bakın Hasan Saka], [Türkiye'nin Londra] Büyükelçi[si Rüşen Eşref Ünaydın], Feridun [Cemâl Erkin], Falih Rıfkı [Atay] gittiler. Yemek esnâsında ve yemekten sonra yine bu mevzular üzerinde görüşüldü. Yemekte [İngiliz İşçi] Parti[si] şeflerinden Attlee de bulunmuş... İngilizler, hep bizi haklı bulduklarını söylemişler... Feridun'un [Cemâl Erkin'in] yanında oturan Şark İşleri Dâiesi Şefi, 'Sizi tutmaya karar verdik' demiş... Yemekten sonra Vekil [Dışişleri Bakanı Hasan Saka], Eden ile onun bürosunda husûsî görüşmüşler. Vekil [Dışişleri Bakanı Hasan Saka], 'Başvekilimden [Şükrü Saraçoğlu'ndan] aldığım son tâlimat üzerine konuşuyorum. Biz kat'iyen ceder etmek [bırakmak] niyetinde değiliz. Aglebi ihtimâl Rusların [Sovyetler Birliği'nin] asıl niyeti,bizi İngiliz ittifâkından ayırıp, kendilerine çekmektir. Bunu da yapmayacağız. İngiliz ittifâkına sonuna kadar bağlı kalacağız. Siz bizi tutsanız da, tutmasanız da, icâb ederse harb dahi yapacağız.' demiş... Boğazlar statüsünün normal yoldan değiştirilmesine itirâzımız olmadığını söylemiş... Eden, bunları dinledikten sonra, 'Daha bu vaziyeten çok uzağız' demiş... Bütün bu görüşmelerden, anlatılanlardan bende hâsıl olan intibâ şudur: İngilizler bizi tutmayı uygun buluyorlar. Rusların [Sovyetler Birliği'nin] asıl maksatlarının ne olduğunu pekâlâ anlıyorlar. Fakat şimdiden sarih bir taahhüt altına giremiyorlar. Temmuz'un 16'sında Berlin civârında Potsdam'da toplanacak üçler konferansında diğer bütün dünyâ meseleleri arasında, bu Türk-Rus [Sovyet] münâsebetlerini de ele almak, yâni umûmî pazarlığa bu işi de dâhil etmek istiyorlar." Erim, **age**, s. 41.

484 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Dunn'dan ABD DB'ye", (14.7.1945).

ABD Dışişleri Bakanlığı Afrika ve Yakın Doğu İşleri Yönetici Vekili Allen, 15 Temmuz 1945 tarihinde, ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Dunn'a yazdığı bir raporda, İngiltere'nin, Moskova'nın Sovyet savaş gemilerinin Boğazlar'dan savaş ve barış zamânında serbestçe geçişine ilişkin talebini mâkûl bulduğunu bildiriyordu. Ancak Türkiye'nin bu konuya ilişkin tutumu farklıydı. Türkiye, savaş zamânında Boğazlar'dan geçecek olan savaş gemilerini engelleme hakkı olması gerektiği düşüncesindeydi. Böylece Türk karasularının savaş sahnesi hâline gelmesine engel olabilecekti. Bu, aynı zamanda Türkiye'nin savaşa katılmasını da engellerdi. Diğer yandan, Süveyş Kanalı ise, savaş zamânında savaş gemilerinin geçişine açıktı. ABD tarafsız olduğu sürece Panama Kanalı'ndan da savaş gemilerinin geçişine serbestlik tanınıyordu. Bu durumda, Allen, Sovyetler Birliği'nin de gerek barış ve gerekse savaş zamânında savaş gemilerini Boğazlar'dan serbestçe geçirebilmesine ilişkin talebinin tamâmen anlaşılabilir olduğunu vurguluyordu. Allen, raporunda, Moskova'nın bu talebinin ABD tarafından onaylanması gerektiğini yazıyordu. Raporda, ABD'nin Moskova'nın talebinin mâkûl olduğunu düşündüğünü Türkiye'ye de bildirmesinin söz konusu olabileceğine değiniliyordu.

Raporda, daha da mâkûl olanın, bu ayrıcalığın yalnızca Sovyetler Birliği'ne değil, fakat aynı zamanda tüm Karadeniz devletlerine sağlanması gerektiğine işâret ediliyordu. Bu sûretle Türkiye'ye yönelik büyük güçler baskısı izlenimi de engellenmiş ve arzu edilen sonuç daha kolay alınmış olurdu. Mõntrõ Antlaşması'nın revizyonuna ilişkin madde şöyle düzenlenmeliydi: Türkiye, saldırgan olarak tanımlanmış devletlerin savaş gemilerinin Boğazlar'dan her iki yönde de geçişlerine ilişkin olarak, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından toplantıya çağrılabilirdi. Özetle, ABD, İngiliz önerisinin onaylanmasından yanaydı. Ancak buna iki madde daha eklenmeliydi: İlki, savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçiş serbestliğinin tüm Karadeniz devletlerine genişletilmesi ve ikincisi de, Türkiye'nin Boğazlar'daki tutumunun Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin tâlimâtı altında gerçekleşmesiydi.

Üslere ilişkin İngiliz tutumu ise oldukça ilginçti. Londra, Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'da üs talebini gereksiz görüyordu. İngiltere'nin stratejik bakış açısına göre, Moskova'nın bu talebine kesin-

likle karşı çıkılmalıydı. Bu tutum, rapora göre, İngiltere'nin Boğazlar ile ilgili geleneksel politikasına bir geri dönüştü ve 1915 târihli gizli İngiliz-Rus gizli antlaşmasına da zıddı. Eğer Sovyetler Birliği üsler konusundaki talebinde ısrâr ederse, bu takdirde Londra da, bu sorunun dört büyük güç ya da Birleşmiş Milletler'de görüşülebileceğini imâ etmişti. Raporda Allen, dört büyük gücün içine Fransa'nın ya da bir ihtimâl Çin'in de dâhil edildiğini belirtirken, söz konusu dört büyük gücün niçin bu konuyla alâkadar edildiğini ise anlayamadığını belirtiyordu. Belki de İngiltere, dört büyük güç içinde Sovyetler Birliği'ne karşı üçe karşı bir oyu hesâp ediyordu. Oysa Çin'in bu konuda herhangi bir çıkarı ya da ilgisi bulunmuyordu ve Fransa'nın da buna dâhil edilmesinin hiçbir amacı ve anlamı olamazdı. Allen, raporunda bu görüşleri ortaya koyduktan sonra da, İngiltere'nin ikinci seçeneği oluşturan formülasyonuna katılmayı öneriyordu. Bu formül, Birleşmiş Milletler ile ilgili olan formüldü.

Türk Dışişleri Bakanı ise, Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'daki üs talebinde ısrâr ederse, Türkiye'nin bu konuda Birleşmiş Milletler'e başvuracağını açıklamıştı. Allen'ın önerisi de zâten bu açıklama ile ilgiliydi. İngiltere, ayrıca Boğazlar'da üs talebinin yalnızca Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında ikili görüşmelere konu olamayacağı görüşündeydi. ABD'nin Brezilya, Ekvator ve Portekiz gibi devletlerle ikili üs anlaşmaları olması nedeniyle, ABD'nin İngiltere ile aynı görüşü paylaşması epey zor olacaktı. Allen'e göre, eğer Türkiye ile Sovyetler Birliği doğrudan doğruya bu konuda ortak bir anlaşmaya varabilirlerse, bu takdirde ABD'nin buna itiraz etmemesi gerekirdi. Allen, raporuna böyle bir ortak anlaşmaya varılabileceğinden emin olduğunu da eklemişti. Yine ona göre, ABD'nin bu konuda Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile doğrudan ikili görüşmelerini engellemesi garip bir tutum olurdu. Fakat diğer yandan, ABD, söz konusu görüşmelerin güç kullanılmadan, tehditkâr olmadan ve dostça gerçekleştirilmesinde ısrarcı olmalıydı. Ayrıca, raporda ortaya konulan görüşe göre, ABD, Sovyetler Birliği'nden Türkiye ile bu çerçevede ikili görüşmeler gerçekleştireceğine ilişkin güvence almalıydı. ABD, Moskova'yı, Birleşmiş Milletler Anayasası temelinde Türkiye'nin haklı çıkabileceği konusunda uyarmalıydı. Ayrıca, Birleşmiş Milletler çerçevesine değinirken de, Birleşmiş

Milletler'in Boğazlar'ın uluslararası güvenlik yönünden öneminin farkına varacağına da işâret edilmeliydi.[485]

Görüldüğü gibi, bu raporlar, bize dış politika konularında epey ışık tutmaktadır. Öncelikle, raporların dile getirdiği, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den taleplerinin bu aşamada uluslararası politikanın gündem maddesi olmaya devâm ettiğidir. Bu bakımdan raporlarda sürekli olarak işlenen Sovyet talepleri gerçeği, Yalçın Küçük'ün yazdıklarını bir kez daha geçersiz kılmaktadır. Diğer yandan, ikinci önemli husus, Ankara'nın, gerek İngiltere'den ve gerekse ABD'den konuya ilişkin görüşlerini almak ve mümkünse Moskova'ya karşı kendisine destek bulmak isteğidir. ABD, henüz bu aşamada, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında, iki arada bir derede kalmış gibidir. Bir yandan, Sovyetler Birliği ile dünyâ çapındaki politikada bir uzlaşma ve anlaşma çabasının temelinde, Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile çatışmasında, Moskova'ya karşı kat'i bir tutum içine girmekten kaçınmaktadır. Diğer yandan, İngiltere'nin daha keskin ve kesin bir politika izlenmesi yönündeki diplomatik baskısını üzerinde hissetmektedir. Anglo-Sakson ittifâkı içinde, bu baskı, elbette Ankara'nın baskısından daha güçlüdür. Bunun yanı sıra, İngiltere, Ankara'nın yanında daha sıkı durmaktadır. İlke olarak Moskova'nın görüşüne katılıyorsa da, bu katılım, ABD'ninkine kıyasla daha mesâfelidir. ABD, neredeyse ilke olarak Stalin'in Boğazlar konusundaki taleplerini mâkûl karşılamakta iken; İngiltere, Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesinde, yine en azından diplomatik deneyimine güvenerek olsa gerek, uluslararası bir konferansa atıfta bulunmaktadır. ABD, gerçi sınır sorunlarında da kesin bir tavır almaktan kaçınmaktadır. Boğazlar'ın geçiş serbestliğine kavuşması, zâten üs talebini de ortadan kaldıracak bir formül olarak algılanmaktadır. Oysa bütün bunlar İngiltere açısından, Ankara'nın yanında olmayı gerektirecek talepler olarak görülüyordu. Sonuçta, İngiltere Türkiye'nin daha yakınında; buna karşılık ABD ise, Moskova'nın yanında ya da en azından uzağında değilmiş gibi görünüyordu. Elbette Türkiye açısından bu politika farklılığı endişe verici idi.

Ayrıca, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın raporları eşliğinde, dış politi-

485 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Allen'den Dunn'a", (15.7.1945).

kadaki gelişmeleri yakından görme fırsatı bulurken, bu gelişmelerin Türkiye'de kamuoyunun bilgisine sunulmaktaki yetersizliğine de göz atma fırsatı bulabildik. Bu aşamada dikkatimizi artık yeniden Türkiye'de kamoyuna sunulan bilgilere çevirmek isâbetli olabilir.

Temmuz ayı sonunda, Ankara'nın Moskova karşısında yeni bir siyâsî jesti olarak yorumlanabilecek bir başka haberle karşılaşılacaktır. Trakya'da Almanya hesâbına câsusluk yaptığı belirlenen Türk câsusların bir yıldan beri İstanbul Sıkıyönetim Mahkemesi'nde süren dâvâları sonuçlanmış ve onbeş sanığa idam cezâsı verilmişti. Söz konusu sanıklardan beşinin cezâsı otuz ve ikisinin cezâsı da onbeş yıl ağır hapis cezâsına tahvil olunacaktır. İlginç olan bir başka nokta da, mahkûm olanlar arasında 150'liklerden ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası önderlerinden Mustafa Neyir'in de bulunmasıydı.[486]

Bir başka gelişmede de, Türk-Alman ilişkilerinin kesilmesinden bir yıl sonra, Almanya'nın ve Alman vatandaşlarının Türkiye'deki gayri menkûllerinin müsâdere edilmesi ve Almanya'nın İstanbul Başkonsolosu'nun da Anadolu'da, muhtemelen Yozgat'ta enterne edilmesiydi.[487]

---

486 ***Vatan,*** *(31.7.1945);* **Cumhuriyet,** *(31.7.1945);* ***Ulus,*** *(31.7.1945);* ***Tan,*** *(31.7.1945).* Yıl sonuna doğru Almanya hesâbına câsusluk yapan bir başka sanık da, 19 yıl hapse mahkûm olacaktır. **Cumhuriyet,** (7.12.1945).

487 Tan, (2.8.1945).

"Müttefikler, Papen'in Türkiye'den ayrılmasından sonra, Türkiye'de kalan Alman vatandaşlarının enterne edilmelerini isteyecekler ve bu talepleri Türk Hükûmeti'nce kabûl edilecektir. Büyükelçilik mensubu olan Alman vatandaşları evlerinde kalacaklar ve Büyükelçilik alanını terk etmeyeceklerdi. Alman vatandaşlarının önünde iki seçenek vardı. Ya Almanya'ya geri dönecekierdi ya da iki ya da üç küçük Anadolu kentinde enterne edileceklerdi. Alman Büyükelçilik ve Konsolosluk mensupları Berlin'e dönecektir. Türkiye'de Alman Hükûmeti'nin resmî görevlisi olarak çalışmayan Alman vatandaşlarından pek çoğu ise, Türkiye'de kalmayı tercih edecektir. Alman Yahudileri ve resmî görevli profesörler ise enterne edilmeyeceklerdir. Ama bu da genel bir kural değildi. Alman mülteci üniversite hocalarından Almanya'ya geri dönmek istemeyenler ve Yahudi olmayanlar, Çorum, Yozgat ve Kırşehir'de enterne edileceklerdir. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde görevli Alman hocalar ise, bu uygulamanın dışında tutulmuşlardı. Ancak, 'âri kan'dan olan Alman vatandaşlarının durumu daha da zordu. Çünkü, kendileri küçük Anadolu kentlerinde enterne edilmişlerdi. Oysa Yahudi olan eşlerine ve 'yarı-âri kan'dan olan çocuklarına daha hoşgörülü davranılmış ve bu nedenle de âileler bölünmek ve ayrılmak zorunda kalmışlardı. Ancak, 1944 yılı sonunda bu gibi durumlar azalacaktır." Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 2), s. 266-267.

Elimizde bulunan bâzı belgeler, durumun, daha önce yazdığımın aksine, çok daha uzun süre devâm ettiğini göstermektedir. Örneğin, Dışişleri Bakanlığı, 16 Ağustos 1945 târihli bir yazısında, ABD Büyükelçiliği'nin, Almanya ile siyâsî ilişkilerin kesilmesinden sonra Çorum'da zorunlu ikâmete tâbi tutulan Robert Kolej profesörlerinden Dr. Hans Marchland ile Frangot Fuchs'un okulun ihtiyâcına binâen eski görevlerine iâde edilmelerini talep ettiğini ve "talebin Amerikan Sefareti'nden sâdir olması itibâriyle" talebin karşılanmasında sakınca görmediğini açıklamaktadır. Dışişleri Bakanlığı, Başbakanlık'tan, "bu adamların Çorum'dan serbest bırakılmaları için gereken emirlerin verilmesini" istiyordu. **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 30 10/99 641 25].

Temmuz ayında Türk basınında Boğazlar sorunu ve Türk-Sovyet ilişkileri üzerine yazılan yazılar birdenbire yoğunlaşacaktır. Bu yazılarda, Sovyetler Birliği suçlanıyor ve Türk-Sovyet ilişkilerinin yeniden yakınlaşması için, Moskova'nın yayılmacı eğilimlerine son vermesi gerektiği belirtiliyordu. Bâzı makâlelerde ise, yine geleneksel Rusya adının kullanılmaya başlandığı dikkati çekiyordu.[488]

Dikkati çeken bir ayrıntı da, Hüseyin Câhit Yalçın'ın *Tanin* gazetesinde, Sovyetler Birliği aleyhine sert yazılarına karşılık, Ahmet Emin Yalman'ın *Vatan* gazetesinde, daha ılımlı bir tutum alınmasını tavsiye ettiği yazılarıdır. Yalman, Sovyetler Birliği'nin talepleri Batı ve Amerikan basınında yer aldıktan sonra dahi, Türk-Sovyet ilişkilerinin daha fazla gerginleşmemesi ve soğumaması ve hat-

Yine aynı Bakanlığın yine aynı târihli bir başka yazısında ise, yine benzer bir talebe yanıt veriliyordu. Dışişleri Bakanlığı, Başbakanlığa yazdığı bir başka yazıda, bu kez İçişleri Bakanlığı'ndan alınan bir yazıya göre, Türk vatandaşı olan Ferit Mohaç'ın eşinin hâlen Yozgat'ta zorunlu ikâmet rejimine tâbi tutulduğunu açıklıyordu. Eski adı Franziska Anderluh olan yeni adı ile Feride Mohaç ile "evlenmesi muamelesine Almanya ile münâsebetlerimizin kesilmesinden evvel başlandığı hâlde, bâzı formalitelerin uzaması yüzünden, 2 Ağustos 1944 târihine kadar intâç edilememiş ve nikâhlarının ancak mezkûr târihten sonra yapılabilmiş olduğu"na dayanılarak, Feride Mohaç'ın "serbest bırakılmasında" Bakanlığın sakınca görmediği açıklanıyor, ancak "bu hususta yapılacak muamele [Başbakanlığın] yüksek takdir ve tensiplerine" arz ediliyordu. **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 30 10/99 641 24].

Türkiye'de enterne edilmiş/esir düşmüş Alman askerleri ise, anlaşılan daha uzun bir süre ülkede kalmışlardır. İçişleri Bakanlığı'nın 12 Ocak 1946 târihli bir yazısı, "hâlen Isparta kampında tutulmakta olan Alman esirlerinin memleketlerine iâde edilmesinde" sakınca görülmediğini belirtiyordu. **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 30 10/55 368 32]. Yine İçişleri Bakanlığı'nın 31 Mayıs 1947 târihli bir yazısında ise, "Rusya'da esir iken yurdumuza kaçıp Yozgat kampında bulunan ve Bakanlar Kurulu'nun 24 Ekim [1]946 [târihli] toplantısında yurt dışı edilmelerine karar verilen üç Alman esirinin, İngiliz, Amerikan bölgesine gönderilmek üzere sınır dışı edilmeleri"nin uygun görüldüğü açıklanıyordu. **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 30 10/55 368 39]. İleride göreceğimiz gibi, Sovyetler Birliği ile ilişkilerin hayli gerginleştiği bir târihte, Alman esirlerinin "Rusya'ya iâde edilmeyerek, ilk fırsatta Rusya'dan gayri münâsip bir devlet topraklarına sınır dışı edilmelerinin uygun olduğu"nun Başbakanlığın "buyrukları" olması, şaşırtıcı sayılamaz!

488 Âsım Us, "Boğazlar Meselesinin Bugünkü Şekli", **Vakit,** (1.7.1945); Âsım Us, "Boğazlar Meselesinde Türkiye, İngiltere ve Rusya", **Vakit,** (2.7.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Rusların Boğazlar'da Ne İstediğini Hâlâ Anlayamıyor", **Tanin,** (8.7.1945); Ahmet Emin Yalman, "Rus Dâvâsı 1", **Vatan,** (8.7.1945); Ahmet Emin Yalman, "Rus Dâvâsı 2", **Vatan,** (9.7.1945); Ahmet Emin Yalman, "Rus Dâvâsı 3", **Vatan,** (10.7.1945); Ahmet Emin Yalman, "Rus Dâvâsı 4", **Vatan,** (11.7.1945); Ahmet Emin Yalman, "Rus Dâvâsı 5", **Vatan,** (12.7.1945); Âsım Us, "Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması'nın Yenilenmesi Şartları", **Vakit,** (13.7.1945); Nâdir Nâdi, "Bir Milletten Toprak İstemek", **Cumhuriyet,** (13.7.1945); **Tasvir,** "Dışişleri Bakanımızın Demeci", **Tasvir,** (13.7.1945); Necmettin Sadak, "Türkiye-Sovyet Rusya Münâsebetleri Dolayısıyla Yanlış ve Şüpheli Görüşler", **Akşam,** (14.7.1945); Nâdir Nâdi, "Boğazlar Meselesi", **Cumhuriyet,** (14.7.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Boğazlar Meselesinde Akla Getirilmeyen Mefhumlar", **Tanin,** (14.7.1945); Nâdir Nâdi, "Rus Dostluğuna Verdiğimiz Değer", **Cumhuriyet,** (15.7.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Boğazlar Üzerinde Rus Talepleri", **Tanin,** (22.7.1945); Âsım Us, "Rusya'nın Karadeniz'deki Endişesi", **Vakit,** (22.7.1945); **Tasvir,** "Boğazlar Meselesi", **Tasvir,** (22.7.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Akdeniz Üzerinde Siyâsî Mücâdele", **Tanin,** (25.7.1945); Necmettin Sadak, "Türkiye'nin Büyük Suçu", **Akşam,** (26.7.1945); **AT,** Sayı: 140, (Temmuz 1945).

tâ mümkünse yeniden yakınlaşması için elden gelen herşeyin yapılması yönünde yazılar yazmaya devâm ediyordu. Yalman, "hâlâ bugün de bir elimizin eski dostluk ruhu ile Rusya'ya uzatılmış durması en doğru harekettir" şeklinde yazıyordu.[489] "Dünyânın huzûrunu ve rahatını bozmak mesûliyeti bizde kalmamalı"ydı. Yalman'a göre, "her zaman için tabiî menfaatimiz, Rus-Türk dostluğunu âhenkli ve samimî bir hava içinde devâm ettirebilmek için elimizden geleni yapmaktı." "Sovyetler'in son taleplerini, herşeyden evvel bir anlaşmamazlık mahsûlü saymak ve düzelmesini beklemek [de] yanlış olmaz"dı. "Bugün Ruslar, askerî zaferlerinin verdiği gururla, Türk-Rus dostluğunun ana temelini tehdit edecek tavırlar takınmışlardır. Bu buhranlı dakikada, iki komşu arasındaki tabiî ve zarûrî dostluğun bekçisi olmak rolü sırf bize" düşüyordu. Yalman'a göre, "rolümüzü ciddîye almalı ve hassas bir târihî mesûliyet duygusu içinde sonuna kadar devâm" ettirmeliydik.[490] Bununla birlikte, yine Yalman'a göre, eğer yabancı basında yayınlanan haberler doğruysa ve Moskova tutumunda ısrâr ederse, bu takdirde savaş kaçınılmazdı ve bir Türk-Rus savaşının tüm dünyâda yankı uyandırmaması da mümkün değildi. Ancak Ankara, herhangi bir yabancı desteğe güvenmeden savaşa katılmaya kararlıydı.[491] Yalman'ın değerlendirmeleri muhtemelen Dışişleri eski Bakanı Tevfik Rüştü Aras'tan da etkilenmişti.

Necmettin Sadak ise, özellikle *Tan* gazetesini ve yazılarında Türk-Sovyet dostluğunu vurgulayan Zekeriyâ ve Sabiha Sertel ile Tevfik Rüştü Aras'ı şiddetle eleştiriyor ve "Bunların adı vatansever değil, Türk vatandaşı da değildir... Başka şeydir..." yorumunda bulunuyordu. Sadak'a göre, yabancı basında yazılanlar doğruydu ve bunun üzerine gitmek de yanlıştı.[492] Görüldüğü gibi, resmî görüşün dışında politika önermek, daha ilk adımda vatandaşlıktan dış-

---

489 Ahmet Emin Yalman, "Rus Dâvâsı 2", **Vatan,** (9.7.1945).

490 Ahmet Emin Yalman, "Rus Dâvâsı 3", **Vatan,** (10.7.1945).

491 Hüseyin Câhit Yalçın, "Rusların Boğazlar'da Ne İstediğini Hâlâ Anlayamıyor", **Tanin,** (8.7.1945). Ayrıca bkz. Ahmet Emin Yalman, "Rus Dâvâsı 1", **Vatan,** (8.7.1945); Ahmet Emin Yalman, "Rus Dâvâsı 2", **Vatan,** (9.7.1945); Ahmet Emin Yalman, "Rus Dâvâsı 3", **Vatan,** (10.7.1945); Ahmet Emin Yalman, "Rus Dâvâsı 4", **Vatan,** (11.7.1945); Ahmet Emin Yalman, "Rus Dâvâsı 5", **Vatan,** (12.7.1945); **AT,** Sayı: 140, (Temmuz 1945); **Vatan,** (2 ve 7.7.1945).

492 Necmettin Sadak, "Türkiye-Sovyet Rusya Münâsebetleri Dolayısıyla Yanlış ve Şüpheli Görüşler", **Akşam,** (14.7.1945); **AT,** Sayı: 140, (Temmuz 1945).

lanmak ve hâinlik olarak tanımlanıyordu. Rejim, kendisininkinin dışında herhangi bir yaklaşıma tahammül etme niyetinde değildi.

Zekeriyâ Sertel ise, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den resmen herhangi bir arâzi talebinde bulunmadığını ileri sürüyordu.[493] Sertel'e göre, "yalnız imâ târiki ile ve zımnen bâzı hudut tashihlerinden" söz edilmişti:

> "Rusların (...) Türkiye'den Kars ve Ardahan'ı istedikleri, Trakya hudûdunda tâdilât yapılması hakkında bâzı tekliflerde bulundukları hakkında resmî kaynaklardan henüz ne teyid ve ne de tekzib mâhiyetinde bir söz söylenmemiştir [söylenmiştir]. Yalnız [Dışişleri Bakanı] Hasan Saka, 'Türkiye için bir hudut tâdili veyâhut arâzi tâvizleri meselesinin bahis mevzuu olmadığını' beyân etmiştir. Eğer bu beyânatta bir tercüme hatâsı yoksa, bu sözlerden çıkan mânâ, Rusların böyle bir teklifte bulunmadıkları, böyle bir teklifin bahis mevzuu olmadığıdır. Zâten yabancı kaynaklardan gelen son haberlere göre, Ruslar, Türkiye'ye tahrirî veyâ şifâhî hiçbir sarih teklifte bulunmuş değillerdir. (...) Yalnız imâ târiki ile ve zımnen bâzı hudut tashihlerinden bahsetmişlerdir."

Sertel, aynı yazısında, Türk basınında hâli hazırda görülmeye başlayan Sovyetler Birliği aleyhindeki yoğun kampanyayı eleştiriyor ve durumun açık olmadığını vurgulayarak, Moskova'nın Ankara'dan herhangi bir talepte bulunmadığını ileri sürüyordu. Ayrıca, Sertel'e göre, San Fransisco Konferansı kararları bu tür durumlar için güvence sağlıyordu.

Görüldüğü gibi, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den bu aşamada hiçbir talepte bulunmadığına ya da talebin niteliği ve şekline ilişkin tez, ilk kez yine bu sırada ve Zekeriyâ Sertel tarafından gündeme getirilmiştir. Dolayısıyla Yalçın Küçük'ün tezinin özgün olduğu ileri sürülemez.[494]

Tan gazetesinin aksine *Cumhuriyet* gazetesi, Moskova Radyosu'nun yayınını haber yapıyor ve bu yayında, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin doğudaki iki ili talep ettiğini açıklıyordu.[495] Yine aynı günlerde *Cumhuriyet* gazetesi, İngiliz yayın orga-

493 Zekeriyâ Sertel, "Hasan Saka'nın Beyânatı", **Tan**, (14.7.1945).

494 Burada tekrâr değinmeliyim ki, Yalçın Küçük'ün yaklaşımı, az çok farklarla ilk kez **Tan** gazetesinde dile getiriliyordu. Bu bakımdan Küçük'ün tamâmen yanlış olarak Doğan Avcıoğlu'na değil, fakat hiç olmazsa **Tan** gazetesine ve onun yazarı olan Zekeriyâ Sertel'e atıfta bulunması gerekirdi!

495 **Cumhuriyet**, (21.7.1945).

nı *The Times* gazetesinin, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den arâzi talebinde bulunduğunu ve Türk Hükûmeti'nin Moskova tarafından faşistlikle suçlandığını yazdığını haber veriyordu.[496]

Muhtemelen bütün bu gelişmeler, bizzat İnönü'nün yöredeki deprem vesilesi ile 23 Temmuz'da Van'ı bizzat ziyâret etmesine neden olacaktır.[497]

Vatan gazetesi, 27 Temmuz'da Londra kaynaklı bir haberinde, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den Boğazlar'da üs ve toprak talebinde bulunduğunu yazıyordu. Habere göre, ABD, İngiltere, Sovyetler Birliği ve Türkiye, Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi için hazırdılar.[498]

Ahmet Emin Yalman, Türk-Sovyet ilişkilerinin eski yakınlığına kavuşması için Ankara'nın elinden geleni yapması gerektiğini belirtiyordu: "Dostluk ve antlaşma yollarını son hadde kadar tecrûbe etmeye ve iyi niyetimizi belirtmeye mecbûruz. (...) Rusya'nın bizi güvene lâyık bulabilmesi için de elimizden geleni yapmalı ve her iyi niyeti göstermeliyiz."[499] Ancak, *Vatan* gazetesinin sâdece birkaç gün sonra verdiği bir haber, Yalman'ın bu iyimser beklentilerine ters düşüyordu. Gazetenin haberine göre, Türk-Sovyet görüşmeleri iki kez kesilmişti ve Moskova'nın önerileri reddedilmişti.[500]

Bütün bu gelişmelere karşın, Ahmet Emin Yalman, Ağustos

---

496 **Cumhuriyet,** (25.7.1945).

497 **Cumhuriyet,** (24.7.1945).

İsmet İnönü, daha 7 Temmuz 1945 târihinde, İstanbul Hadımköy'de üst düzey komutanların katıldıkları bir toplantıda, Türk-Sovyet ilişkilerinin aldığı son şekil üzerinde duruyor ve bu süreçte "gazetelerimize nasihatler veriyorduk" diyordu. İnönü, Moskova'nın tutumunu iç politikadaki son gelişmelere bağlıyor ve "Bir tahmine göre Ruslar, kendileriyle iyi münâsebetleri korumak arzumuzun ve memleket içinde bunu politik esas tutan bir fikir cereyânın bulunduğuna kâniidirler. Ondan sonra memleket içindeki bâzı görüşleri, Meclis münâkaşalarını ele alan Ruslar, bu gibi ağır şartları meydana kat'îolarak çıkarırlarsa, Türk efkârı umûmîyesine dehşet ve telâş salmak ve memleket içinde çöküntü yapmak sûretiyle, enternasyonal bir ihtilâta meydan vermeden ve silâh patlatmadan arzularını tahakkuk ettirmeyi düşünebilirler. Rusların böyle bir düşünceye kapıldıklarını düşünenler çoktur ve esaslıdır. Türk efkârı umûmîyesi, Ruslarla olan vaziyetimizi, Avrupa'dan akseden havâdisler şeklinde gazetelerle esas mesele olarak oraya Intikâl ettirmişlerdir. (...) Memleket İçindeki geniş münâkaşalardan ve gazetelerin türlü istikâmetlerdeki yazılarının tesirlerinden kendinizi korumalısınız. Siz büyük rütbeli subaylar kendinizi koruyabilirseniz, küçüklerinize de aynı fikri aşılayabilirsiniz." **İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makâle, Mesaj ve Söyleşiler (1944-1950),** s. 36 ve 38.

498 **Vatan,** (27.7.1945).

499 Ahmet Emin Yalman, "Rusya'ya Karşı Müsbet Siyâset", **Vatan,** (1.8.1945).

500 **Vatan,** (5.8.1945).

ayında da, tıpkı Temmuz ayında olduğu gibi, yazılarında ılımlı bir üslûp kullanmayı sürdürecek ve Moskova'ya karşı şiddetli ve son derece sert bir üslûp kullanan Hüseyin Câhit Yalçın'ı da uyararak, kendisini benzer çizgiye dâvet edecektir.[501] Hattâ Yalman, bir yazısında da, Moskova'nın Ankara'dan taleplerinin resmî mâhiyeti olmadığını hatırlatmak ihtiyâcını duyuyordu. Haberler henüz söylentiye dayanıyordu.[502] Görüldüğü gibi, *Tan* gazetesinde Zekeriyâ Sertel'den sonra, diğer muhalefet gazetesi *Vatan*'da da Ahmet Emin Yalman, Yalçın Küçük'ün tezini hiç olmazsa kısmen dile getirmiş oluyordu. Bu bakımdan Küçük'ün tezinde Yalman'ı da anmaması önemli bir eksikliktir.

Yalman, şöyle yazıyordu:

> "Kendi emniyetimiz ve huzûrumuz bakımından Rusya'nın vehmini ve endişelerini kırbaçlamak değil, samimî sûrette yatıştırmak lâzımdır. (...) Amerika'nın [ABD'nin ve] İngiltere'nin müfrit muhafazakârlarında taassup hâlinde mevcut Rus düşmanlığının memleketimizde azgın bir şekilde ifâde bulması, Ruslardaki vehmi zorla ayaklandırmaya çalışmak demektir."[503]

Ahmet Emin Yalman, "Rus dostluğunu kurmak ve geliştirmek için elimizden geleni yapmak ve meseleyi bir [tek] taraflı değil, [fakat] iki taraflı olarak görmeye çalışmak lâzımdır" diyordu. Yalman'a göre, Türkiye'nin Kafkaslar'da askerî yığınak yapması ve İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında fark edilen Irkçı-Tûrancı akımlar, ele alınmayı gerektirecek sorunlardı. Yalman, yazısında şu görüşleri ileri sürüyordu: "Öyle kabûl etmek mümkündür ki, Rusya, bizde vehim ve düşmanlık diye gördüğü cereyanlardan müteessir olarak, bizden üs ve toprak istemiş, fakat bunu resmî ve kat'î bir talep şeklinde değil, bir yoklama ve tecrübe şeklinde ileri sürmüştür."[504]

---

501 Ahmet Emin Yalman, "Hüseyin Câhit Yalçın İle Bir Münâkaşa 1", **Vatan,** (8.8.1945); Ahmet Emin Yalman, "Hüseyin Câhit Yalçın İle Bir Münâkaşa 2", **Vatan,** (9.8.1945); Ahmet Emin Yalman, "Hüseyin Câhit Yalçın İle Bir Münâkaşa 3", **Vatan,** (10.8.1945); Ahmet Emin Yalman, "Hüseyin Câhit Yalçın İle Bir Münâkaşa 4", **Vatan,** (11.8.1945). Ayrıca bkz. *Hüseyin Câhit Yalçın, "Türk-Rus İhtilâfının Vehâmeti Azalır Gibidir"*, **Tanin,** (13.8.1945); **AT,** Sayı: 141, (Ağustos 1945).

502 Ahmet Emin Yalman, "Hüseyin Câhit Yalçın İle Bir Münâkaşa 5", **Vatan,** (12.8.1945). Ayrıca bkz. Ahmet Emin Yalman, "Türk Münevverlnin Mesûliyeti: Hüseyin Câhit Yalçın İle Bir Dertleşme", **Vatan,** (13.8.1945).

503 **Vatan,** (10.8.1945).

504 Ahmet Emin Yalman, "Sovyet Rusya İle İlişkilerimiz", **Vatan,** (18.8.1945).

Oysa *Cumhuriyet* gazetesi, Ağustos ayında, Fransız haber ajansı Reuter'in haberine dayanarak, Ankara'nın Moskova'nın arâzi talebini reddettiğini ve Boğazlar sorununun ise, Montrö Antlaşması gereğince, iki taraflı görüşmelere konu olamayacağını açıkladığını yazıyordu.[505] Nitekim Reuter haber ajansının 4 Ağustos târihli bir haberinde, Türk-Sovyet görüşmelerinin çıkmaz içinde bulunduğu belirtiliyordu. Yaz başından beri yeni bir antlaşmanın imzâlanması için yapılan görüşmelerin başlamasından sonra henüz hiçbir karşılıklı öneri getirilmemişti. Ankara, Moskova'nın arâzi talebini reddetmiş ve Montrö Antlaşması'nın da ancak uluslararası görüşmelere tâbi olacağını bildirmişti. Ankara, bu konuda Sovyetler Birliği ile ikili görüşmeleri reddetmişti.[506]

Yine Ağustos ayında Ankara, Washington ve Londra'ya, Türk Hükümeti'nin ABD'nin Boğazlar'a ilişkin görüş ve önerilerine büyük ölçüde katıldığını bildirecektir. Ankara, tek koşul olarak, ülkenin egemenlik ve güvenliğine halel gelmemesi gerektiğini belirtiyor ve Boğazlar konusunda varılacak çözüm şeklinin, aynı zamanda Türk-Sovyet ilişkilerinin de olağan hâle dönmesini sağlaması gerektiğini açıklıyordu.[507]

Ama daha da önemli bir gelişme, Türkiye'nin tek müttefiki olan İngiltere'de yaşanacak ve savaştan sonraki ilk genel seçimi, 26 Temmuz'da Churchill'in Muhafazakâr Partisi kaybedecek ve İşçi Partisi kazanacaktır.[508]

Bu noktada kronolojik bakımdan biraz ileri gittiğimizin farkında olmalıyız. Asıl önemli gelişme Potsdam Konferansı, Temmuz ayının neredeyse ortasında başlamıştı bile... Konferansa ilişkin söylentiler ve haberler, tabiatıyla basındaki hareketliliği de artırmıştı. Bu bakımdan Temmuz ortasından itibâren gelişen haberler, biraz da Potsdam'dan gelen haberlerin ve kulisteki söylentilerin ışığında okunmalıdır.

---

505 **Cumhuriyet,** (5.8.1945).

506 **AT,** Sayı: 141, (Ağustos 1945). Ayrıca bkz. Ziyâ Ebuzziyâ, "Türk-Rus Münâsebetleri", **Tasvir,** (6.8.1945); **AT,** Sayı: 141, (Ağustos 1945).

507 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi,** s. 270.

508 **Keesing's,** (1945/7339-7348). **Ayrıca bkz. Selim Deringil, Denge Oyunu,** s. 258.

12. ORMAN KÂNUNU'NDA DEĞİŞİKLİK: ORMANLARIN DEVLETLEŞTİRİLMESİ

Bu önemli siyâsî gelişmeler cereyân ederken, diğer yandan da TBMM'de önemli olduğunu sandığım ve ormanların devletleştirilmesine ilişkin yasa önerisi görüşülmeye başlanıyordu.

CHP'nin 1931 yılında kabûl edilen ilk programında, ormanlar ve ormancılıkla ilgili olarak şu hüküm öngörülmüştü: "Vatan servet membâları olan ormanları (...) işletmek ve bu süretle, istikbâlimizi açmak ve aydınlatmak için yapılabilecek olan her tedbire tevessül olunacaktır."[509] CHP'nin 1935 yılında kabûl edilen programında ise, sâdece ve kısaca "ormanlarımızı işletmek ve değerlendirmek"ten söz ediliyordu.[510]

1937 yılının Şubat ayında, 1924 Anayasası'nın kamulaştırmalarla ilgili 74. maddesi değiştirilmiş ve bu maddeye yeni bir hüküm eklenmişti. Buna göre, "ormanları devletleştirmek için alınacak (...) ormanların kamulaştırma karşılığı ve bu karşılıkların ödenişi, özel kânunlarla gösteri"lecekti. TBMM'deki görüşmeler sırasında ise, konuşmacılar, ormanların devletleştirilmesi ile ilgili herhangi bir görüş ileri sürmemişlerdi.[511]

CHP'nin 1939 yılında kabûl edilen programında da, "ormanlarımızı istismâr etmek ve kıymetlendirmek, çalışmalarımızda bilhassa yer alacaktır" hükmüne yer verilmişti.[512] CHP'nin 1943 yılında kabûl edilen programında ise, ormanlarla ilgili bir hüküm bulunmuyordu.[513]

Orman Kânunu'nun birinci maddesinin değiştirilerek, Türkiye'deki bütün ormanların devletleştirilmesini öngören yasa tasarısı, 31 Mayıs 1945 târihinde TBMM'ye sunulur ve 9 Temmuz'da da görüşülmeye başlanır.[514]

509 **CHP Programı** (1931), Üçüncü Kısım/md. 8.

510 **CHP Programı** (1935), Üçüncü Kısım/md. 32.

511 **[Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nde Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'ndaki Değişikliğe Dâir Müzâkereler (5 Şubat 1937).**

512 **CHP Programı** (1939), Üçüncü Kısım/md. 33.

513 **CHP Programı** (1943).

514 **TBMM TD**, Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 19, 84. Birleşim, (9.7.1945), S. Sayısı: 158. Bundan sonra bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmediği takdirde, aynı kaynak kullanılacaktır. Orman Kânunu için bkz. **Düstur**, (3. Tertip), Cilt: 18, s. 97-114; **RG**, (18.2.1937), Sayı: 3537; (Kabûl Târihi: 8.2.1937 ve Kânun No: 3116). Ayrıca bkz. Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 2), s. 310-318.

Tasarının gerekçesinde şu görüşlere yer veriliyordu:

"Azlığı veyâ çokluğu, varlığı veyâ yokluğu, yurdun barındırma kâbiliyetini yükselten veyâ indiren ormanın devlet elinde olmasından ve devlet elinde kalmasından daha doğru bir şey olamaz. Çünkü, yurdun insan barındırma kâbiliyetini kişilerden daha ziyâde devlet düşünür ve ona göre de orman varlığını koruma ve genişletme yollarını tutabilir. Ormanın kendi tabiatı da, onu devlet mülkiyetine daha ziyâde yaraştırır.

Ormancılıkta istihsâl müddeti uzundur. Bu istihsâl, uzun zaman bekleyecek şekilde, büyük emek ve sermâye yatırmayı şart koşar. Bir ormanın kurulmasından sonra, mahsûlünün eldeedilmesi için uzun yılların geçmesi lâzımdır. Kısaca, ağacı dikenle, kesen, aynı nesil değildir. Halbuki kişiler, iktisâdî çalışmaların neticelerini ömürleri boyunca elde etmeye mütemâyildirler. Bundan ötürü özel kişiler, orman yetiştirmekten ziyâde, vâr olanı sömürmeyi düşünürler.

Bir işe, uzun zaman beklemek üzere, kamu menfaatini gözeterek ancak devlet, emek ve sermâye yatırabillr. Böyle neticeleri güç ve geç alınabilen ormanların, sürekli bir müessese olan devlet elinde bulunması, bu bakımdan da yerindedir. Ormanın işletilmesindeki özellikler de, onun devlet mülkiyetinde bulunmasını gerekli kılar.

Orman işletmesinde tekniğin ve ilmin ortaya koyduğu ana prensip, devamlılık prensibidir. Yâni işletilen ormanın, harâb olmadan, yok olmadan, sürekli mahsûl vermesini sağlamak gerektir. Bunun için de, ormanda tahammül nispetinde kesim yapılması, kesilenin yerine yenilerinin yetiştirilmesi, yetişmekte olanların korunması, büyük emekler ve masraflar ister. Orman işletme tesislerinin meydana getirilmesi bile, büyük sermâyelerin ormana yatırılmasını gerektirir. Bütün bunlara kişiler kolay kolay katlanamaz[lar]. Kişilerin teşekkülleri, bu emek ve sermâye kudretini gösterseler de, onun neticelerini çabucak ele geçirmek isterler. Bu da, umûmî bir kâide olarak söylenebilir ki, orman varlığının aleyhine olur. Husûsî teşebbüsün kısa zamanda fazla menfaat ele geçirmek hırsını, orman, varlığı ile öder. Şüphesiz, bunun zarârı, sâdece orman sâhibine âid değil, fakat memlekete salgındır. Bu sebepten orman işletmeciliğinin tekniği ve umûmî şartları da, ormanlarda devlet mülkiyetini gerektirmektedir.

Ormanın mâhiyeti, tabiatı, teknik, ekonomik özellikleri, işletme şartları ve gerekçeleri, onun, özel mülkiyetten ziyâde, devlet mülkiyetinde bulunmasını uygun göstermektedir. Türkiye için ise, bugün bu, bir zarûret hâlini almış bulunmaktadır. Bunun sebepleri, bugünkü orman varlığımızın yetersizliğinde ve çelimsizliğinde ve bunun elim âkıbetlerini milletimizin çekmekte olmasında gizlidir. (...)

Memleketimizde özel orman mülkiyetinin doğuşu da, bunların devletçe satın

alınmasını doğru göstermektedir. Çünkü, yurdumuzda devletten başka kişilerin malı olan ormanların hemen hepsi de, bugünkü sâhipleri tarafından emek ve sermâye harcanarak yetiştirilmiş değildir. Eski zamanlarda, türlü yollarla, devlet ormanlarının işgâl altına alınması ile elde edilmiştir. Sonra, düz ticârî menfaat düşüncesi ile sömürülen bu ormanların yerlerine, kişiler tarafından yenilerinin yetiştirildiği de görülmüş değildir. Bunu, özel ormanların harâb hâlleri ve genişliklerinin gittikçe azalması da açıklar.

Memleketimizde özel ormanların işletilmesinde de teknik usûllerin tatbik edilmesi, bütün dikkatlere rağmen, son derece güçtür. Onun için, sâdece özel menfaat kaygısı lle İşletilmeleri yüzünden, bu ormanların varlıkları tehlikeye düşmektedir. Özel ormanların varlığı, devlet ormanlarına sarkıntılığa da yol vermektedir. Bu ormanlar, bugün her türlü tedbirlere rağmen, devlet ormanlarından kaçakçılığın bir çeşit yuvası hâline gelmişlerdir.

Bugün memleketimizde 543.200 hektar özel orman bulunduğu tahmin edilmektedir. ["Bugün memleketimizde vâr olan ormanların genişliği, on milyon küsür hektar kadar tahmin edilmektedir. Bunun bütün memleket genişliğine nispeti % 13'tür."] Bunun ileride devlet ormanları aleyhine ne kadar genişleyeceği de kestirilemez. Zirâ, özel orman mülkiyeti, türlü yollar ile devlet ormanları üzerinde yeni mülkiyet iddiâlarına çığır açmaktadır. Böylece, devletle kişiler, uzun yıllar birbirleri ile uğraşmaktadır[lar].

Bütün bunların toptan temizlenmesi, özel ormanların devletçe satın alınmasına ve ormanların hep birden devletleştirilmesine bağlıdır. Bir defâda yapılacak olan bu işlem, idâre, teknik ve ekonomi bakımlarından ormancılığımızın hızla gelişmesini sağlayacaktır.

[Türkiye] Büyük Millet Meclisi, bütün bu vâkıâları göz önünde tutarak, daha 1937 yılında çıkardığı (...) Orman Kânunu'na, 'hususîormanların devlet tarafından istimlâkine' âid hükümler koymuştur. Ancak, bunun için verilen mühlet [iki yıl] yetmediğinden, ormanların devletleştirilmesi prensibini gerçekleştirememiştir. Bu kânun tasarısı, işte önceden benimsenmiş olan bir prensibin gerçekleştirilmesi imkânlarını verecektir."

Tasarının görüşüldüğü çeşitli komisyonlar da, bu gerekçeye büyük ölçüde katılmışlardı. Nitekim Adâlet Komisyonu Raporu'nda şu açıklamada bulunuluyordu:

"1937 yılında Anayasanın değiştirilen 74. maddesinde, ormanların devletleştirilmesi hakkında bir hüküm konmuş ve bununla, kamulaştırma hakkındaki genel usûllerden başka istisnaî kayıtlar da, bu maddede işâret edilmiştir. 3116 sayılı kâ-

nunun geçici maddeleri ile özel ormanların, özel kayıt ve şartlar altında, iki yıl içinde kamulaştırılması hakkında hükûmete yetki veren bir hüküm konmuş ve buna göre 30.000 küsûr hektar kadar husûsî orman da kamulaştırılmışsa da..."

Aynı raporda şu bilgilere de yer verilmişti:

"Tarım Bakanı (Şevket Râşit Hatipoğlu)'ndan orman içinde meskûn bulunan köylüler hakkında ne [tür] işlemle[rde] bulunulacağı ve halk[ın] ihtiyâcı olan kereste ile yakacak odunun temini husûsunda ne düşünüldüğü sorusuna karşı[lık], [Tarım] Bakan[ı Şevket Râşit Hatipoğlu] tarafından verilen cevapta, ormanlar içinde yaşayan köylülerin [ormanlardan] çıkarılması[nın] düşünülmediğini ve işçi olarak bunlara çok lüzum bulunduğundan, kendilerinin çalıştırılıp, onlardan istifâde olunacağı ve Toroslar'da 'tahtacı' diye anılan halkın bile, ormanlarda iskânı ve yerleştirilmesi[nin] düşünüldüğünü beyân etmiş ve halkın ihtiyâcının ucuz olarak sağlanması için ormanlar içinde yollar açıldığı[nı] ve açılacağını (...) bildirmiş[tir]."

Hükûmetçe hazırlanan tasarının 1. maddesinde, komisyonlarca bâzı küçük değişiklikler yapılmış ve madde aşağıdaki şekli almıştı: "Bu kânunun yürürlüğe girdiği târihte vâr olan gerçek ve tüzel özel kişilere, vakıflara ve köy, belediye, özel idâre kamu tüzel kişiliklerine ilişkin bütün ormanlar, bu kânun gereğince devletleştirilmiştir. Bu ormanlar, hiçbir işlem ve bildirime lüzum olmaksızın devlete geçer."

İçişleri Komisyonu Raporu'nda, söz konusu maddenin uygulanması ile ilgili olarak şu bilgi veriliyordu: "Birinci maddenin üzerinde verilen izahlara göre, devletleştirmek işleminin yalnız bir defâya mahsus olmak üzere yapılacağı ve bu târihten sonra özel kişilerle tüzel kişilikler tarafından Orman Kânunu şartları içinde yetiştirilecek olan ormanları (..) kapsamayacağı anlaşıl"mıştır.

Hükûmetçe hazırlanan tasarıda 1. madde iken, komisyonlarda yapılan bâzı değişikliklerle tasarının 2. maddesi hâline gelen hüküm, 1. madde kapsamı dışında kalan ormanlara işâret ediyordu. Buna göre, devlet ormanlarının veyâ bu tasarı ile devletleştirilen ormanların içinde ya da bitişiğinde bulunmak şartı ile, Orman Kânunu'ndaki ödevlere ve izinlere dayanılarak yetiştirilmiş ve yetiştirilecek olan belirli cins ormanlar, 1. maddenin kapsamı dışında kalacaklardı. Ayrıca, 1. madde kapsamı dışında kalacak orman-

ların saptanmasında ve bir yerin orman sayılıp sayılmamasında, İçişleri Komisyonu tarafından yapılan bir madde değişikliği sırası ile (md. 12) ve hükümet tasarısında da yer aldığı gibi, Tarım Bakanlığı yetkili kılınıyordu (md. 2).

Diğer yandan, İçişleri Komisyonu'nca tasarıya aşağıdaki hüküm eklenmişti:

> "Devlet ormanlarına veyâ bu kânunla devletleştirilen ormanlara bitişik olmadığı ve çevresinin güzelliğini sakladığı Tarım Bakanlığı'nca belli edilecek olan kamuya âld ormanlar, lâyıkı ile korunup, bakılmak şartı ile, birinci madde hükmü dışındadır. Devletleştirme dışında bırakılan kamuya âid ormanların alanını herhangi bir sûretle daraltmak, başkalarına satmak veyâ arsa hâline sokmak ve Tarım Bakanlığı'nın izni olmadan içlerinde tesisler meydana getirmek ve her çeşit faydalanmalarda bulunmak yasaktır. (...) [İzinsiz ve yasa dışı yapılan] kesimler sonucunda bu ormanlarda açılan boşlukları, ilgilileri yeni ağaçlarla doldurmak zorundadırlar. Aksi hâlde, bu ormanlar devletleştirilir." (md. 2).

Ancak bu ek, Bütçe Komisyonu tarafından metinden tamâmen çıkarılacaktır. Bütçe Komisyonu Raporu'nda, söz konusu değişikliğin gerekçesi olarak şu görüşlere yer verilmişti:

> "Devlet ormanlarına bitişik olmadığı ve çevresinin güzelliğini sağladığı Tarım Bakanlığı'nca belli edilecek köy, belediye, özel idâre kamu tüzel kişiliklerine ilişkin ormanların, bâzı tahdit ve takyitler ile devletleştirme dışında bırakılmasına mütedâir olan (...) bent ve fıkranın çıkarılması[nın] sebepleri şunlardır:
>
> a) Bu ormanların devletleştirilmesi, orman yerinde kaldığına göre, çevrenin güzelliğine halel getirecek mâhiyette değildir. Bu itibarla çevrenin güzelliğini temin, istisnâ için bir sebep olarak gösterilemez.
>
> b) Sözü geçen kamu tüzel kişilikleri, bu ormanlara bakacak mâlî ve teknik imkânlara mâlik değildir[ler]." (md. 2).

Yine hükümet tasarısının 2. maddesinde yer alan ve "ormanlara bitişik olmayan ve ölçülmesi sonunda yüzü iki [bir] hektardan az çıkan sâhipli topraklar üzerindeki ağaçlar ve ağaççıklar orman sayılmaz" şeklinde düzenlenen hüküm de, Tarım Komisyonu tarafından "bir ağaçlığın orman sayılmaması için, Orman Kânunu'ndaki beş hektarın bir hektara indirilmesi, Komisyonumuzun nazarı dikkatini çekmiş ise de, orman sayılmamaları dolayısıyla, devletin denetlemesinden kurtulan bu gibi yerlerin zarâra uğra-

dığı ve kaçakçılığa basamak olduğu anlaşılmış ve bu miktârın iki hektara indirilmesi (...) uygun bulunmuştur" gerekçesi ile değiştirilmişti (md. 2). Ancak bu hüküm, değişik komisyonlar tarafından yeniden değiştirilecek ve nihâyet İçişleri ve Bütçe Komisyonları tarafından da metinden tamâmen çıkarılacaktır.

İçişleri Komisyonu üyesi Gâlip Pekel, İçişleri Komisyonu Raporu'na, tasarının 1. maddesi ile ilgili olarak, aşağıdaki muhalefet şerhini düşmüştü:

> "Devlet ormanlarına bitişik olmayan ormanlar gibi, bunlara bitişik olan belediyelere ve köylere âid ormanlar da, bu idârelere bırakılmalıdır. Bu idâreler, bu ormanları, her vakit Orman İdâresi'nden daha iyi korumuşlar[dır] ve korurlar. Bu ormanların Orman İdâresi'ne geçmesi, hiçbir vakit orman kaçakçılığını önleyemez.
>
> Devlet ormanlarına bitişik olmayan, özel kişilere âid on hektara kadar küçük, ayrı ormanları, hiçbir vakit Orman İdâresi koruyamaz. Bunların başına kon[ul]acak muhafaza örgüsünün masraflarını da, bu küçük ormanlar çıkaramaz. Fertlerin husûsî itinâları ile korunabilmiş olan [ve] koru adını taşıyan bu ormancıklar, Orman İdâresi'ne geçtiği günden itibâren kökünden tahribe uğrayacaklardır ve bunu Orman İdâresi hiçbir zaman önleyemeyecektir.
>
> [Ayrıca], 2. maddede tay edilen, iki hektara kadar olan ağaçlıkların ormandan sayılmaması hakkındaki (...) [fıkranın], (...) beş hektara iblâğı ile ipkâsına kat'i lüzum ve zarüret vardır. (...) Bunların devlet eline geçtiği şâyi olduğu gün, [bunlar] tamâmen tahribe uğrayacaklardır. Bu tahribi Orman idâresi hiçbir zaman önlemeye muvaffak olamayacaktır."

Hükûmet tasarısının 3. maddesi ise, devletleştirilen ormanlara, kamulaştırma karşılığında ödenecek miktarlarla ilgiliydi. Buna göre, "devletleştirilen ormanların kamulaştırma karşılığı, 1936 bütçe yılı Arâzi Vergisi'ne matrah olan değerdi." Ancak, bu hüküm, değişik komisyonlar tarafından değiştirilecek ve nihâyet Bütçe Komisyonu tarafından aşağıdaki şekilde formüle edilecektir:

> "Devletleştirilen ormanların karşılığı, 2901 sayılı kânun gereğince belirtilmiş Arâzi Vergisi'ne matrah olan değerdir. Şu kadar ki, bu karşılık hiçbir zaman aynı ormanın 1936 bütçe yılı Arâzi Vergisi'ne matrah olan değerin[in] iki katını geçemez. 1923 yılından sonra, her ne sûretle olursa olsun, Hazine'ce satılmış veyâ tefviz olunmuş ormanlarda, devletleştirme karşılığı, tefviz veyâ satış bedelidir. Ancak bu karşılık, ormanın 1936 bütçe yılı Arâzi Vergisi'ne matrah olan değerinden aşağı olamaz." (md. 3).

Diğer yandan, "devletleştirilen ormanın 1936 bütçe yılı Arâzi Vergisi'ne matrah tutulan değeri yoksa, bu değer, Arâzi Vergisi Kânunu'nun yetkilendirdiği komisyonlar tarafından, ormanın 1331 [1915/1916] râyicine göre takdir edilecek değerinin altı katı alınmak sûreti ile" belirlenecekti. Komisyonlar, en geç üç ay içinde karar vermek zorundaydılar. Ancak, "Hazine ve ilgililerin (...) itirâz hakları" da saklıydı (md 3).

İçişleri Komisyonu Raporu'nda, bu konuda şu gerekçe öne sürülüyordu: "Orman sâhiplerine verilecek ilk taksidin, onama târihinden iki sene sonraya bırakılmayarak, hemen tediye edilmesi ve bu hususta itirâz hakkı bırakılması, adâlete uygun görülerek..."

Nitekim, Adâlet Komisyonu Raporu'nda da, aynı konuya bir kere daha işâret ediliyor ve şu görüşlere yer veriliyordu:

> "Devletleştirilen ormanların sâhiplerine verilecek karşılığın, Anayasanın 74. maddesi hükmünden faydalanarak, genel usûller dışında tesbiti için konulacak kıstas hakkında tasarıda teklif edilen şeklin, herhâlde değiştirilmesi lâzım geldiği, görüşmeler sonucunda oybirliği ile kararlaşmış ve bunun için bugün yürürlükte bulunan ve Arâzi Vergisi'ni tâyin eden 2901 sayılı kânun gereğince belirtilmiş Arâzi Vergisi'ne matrah olan değerin, devletleştirilen ormanların karşılığına esas olması, Tarım Bakanı'nın [Şevket Râşit Hatipoğlu'nun] da mutâbakatı ile kabûl edilmiştir.
>
> Ancak, 2901 sayılı kânun uygulandığı sırada, 3116 sayılı Orman Kânunu dahi yürürlüğe girdiğinden, bu kânunun geçici maddelerine göre, iki yıl içinde özel ormanların kamulaştırılması hükmüne karşı, ilgililerin ileride ormanların tümünün devletleştirilmesi ihtimâlini derpiş ederek, tasarrufları altındaki ormanlardan tahripkâr sûrette faydalanma teşebbüsünde bulunarak, bugünkü değerinden aşırı, vergiye matrah olan kıymeti dolayısıyla, hükûmet zarârına fazla para almak ihtimâli olduğu gibi, bir sûretle vergi kıymetini kamulaştırılma düşüncesi ile gerçek değerinden fazla konulması da muhtemel bulunduğu göz önüne alınıp, 2901 sayılı kânuna göre belirtilen vergiye matrah olan değerin, 1936 bütçe yılı Arâzi Vergisi'ne matrah olan değerin iki katını geçemeyeceği (...) tesbit edilmiş ve bununla hem Hazine menfaati ve hem de fertlerin hakları adâlet esâsına göre korunmuştur."

İçişleri Komisyonu üyesi Gâlip Pekel, İçişleri Komisyonu Raporu'na, tasarının 3. maddesi ile ilgili olarak aşağıdaki muhalefet şerhini düşmüştü:

> "Kamulaştırma bedeli, toprak kamulaştırmasında olduğu gibi, 1944 [bütçe] yılı vergi [Arâzi Vergisi matrahı] kıymeti olmalıdır. Yıllarca devlet vergiyi bu kıymet

üzerinden aldıktan sonra, yeri olmayan sebeplerle, *eski kıymetlere rücû* etmesinde haklı bir sebep kabûlüne imkân yoktur. Bu kıymetlerin bâzı kimselerce fazla yazdırılmış olduğu iddiâsı, bütün orman sâhiplerini böyle bir hükme tâbi tutmaya sebep olamaz. Fazla yazdıranlar varsa, bunlar için ayrı tedbir alınır. 1936 ile 1944 [yılları] arasında paranın iştirâ kuvvetindeki fark, başlı başına 1936 [bütçe yılı Arâzi Vergisi matrahı] kıymetini kabûl etmemeye yeter bir sebeptir."

Görüldüğü gibi, hükümet tasarısında kamulaştırma bedelleri son derece düşük tutulmuştu.

Hükümet tasarısında yer alan şekli ile 4. madde ise şöyle düzenlenmişti:

"Devletleştirilen ormanların sâhipleri, bu kânunun yürürlüğe girmesinden itibâren en geç bir yıl içinde, mülk edinme belgeleri ve vergi kayıtları ile birlikte, ormanların bağlı bulundukları Devlet Orman İşletmesi Müdürlüğü'ne başvurmak zorundadırlar. Bir yıl içinde bu ödevi yerine getirmeyenler, kamulaştırma karşılığını almak hakkını kaybederler."

Söz konusu madde, değişik komisyonlarda değiştirilecek ve nihâyet Bütçe Komisyonu tarafından şu şekilde yeniden formüle edilecektir:

"Bu kânunun yürürlüğe girmesi târihinden başlayarak altı ay içinde, ormanların bağlı bulundukları Devlet Orman İşletmesi Müdürlükleri'nden yazı ile sâhipleri istedikleri takdirde, devletleştirilen ormanlardaki yapı ve tesislerini, Orman İdâresi satın almak zorundadır. Bu yapı ve tesislerin satın alma karşılığına esas, 1936 bütçe yılı Binâ Vergisi'ne matrah olan sâfî iratlarının on katıdır.

Yapı ve tesislerin 1936 bütçe yılı Binâ Vergisi'ne matrah olan sâfî irâdı bulunmadığı takdirde, belirtilecek miktar beklenilmeksizin, yapı ve tesislere Orman İdâresi'nce el kon[ul]makla berâber, bu irât, 1837 sayılı Binâ Vergisi Kânunu'nun yetkilendirdiği komisyonlar tarafından, çevresi içerisindeki en yakın benzeri yapı ve tesisler göz önünde tutularak belli edilir. Belli edilen irât usûlen kesinleştikten sonra, on katı satın alma karşılığı olur. Komisyon kararlarına karşı Hazine ve mülk sâhibinin (...) itirâz hakları saklıdır."

Görüldüğü gibi, kamulaştırma bedelleri yine düşük tutulmuştu.

İçişleri Komisyonu üyesi Gâlip Pekel, İçişleri Komisyonu Raporu'na, tasarının 4. maddesi ile ilgili olarak aşağıdaki muhalefet şerhini düşmüştü:

"Devletleştirilen ormanlardaki yapı ve diğer tesislerin, 1936 [yılı Binâ Vergisi matrahı] vergi kıymetleri ile [satın] alınması [devletleştirilmesi], adâlet ve nisfetle telifi çok mümkünsüzdür. (...) Ormanları elinden alınmış olduğu içindir ki, bu yerleri satmaya, devretmeye mecbur kalıyorlar. Bu cebir, bu sâhiplere, bu yapı ve tesislerin değer bedelini verdirmeyi âmirdir. Şehir ve kasabalarda kamulaştırılan binâlara, diğer tesislere değer bedel peşin verilirken, bunlara değer bedelinin verilmemesine sebep bulunamaz."

Aynı şekilde, Bütçe Komisyonu üyeleri İsmâil Hakkı Ülkmen ile Münir Birsel, Komisyon Raporu'na düştükleri ortak muhalefet şerhinde, bu konudaki görüşlerini şöyle ifâde ediyorlardı: "Anayasanın 74. maddesindeki istinâî hüküm, toprak ve ormanlara münhasır olduğu cihetle, yapı ve tesislerin, toprak kânununda olduğu gibi, değer paha[sı] karşılığında kamulaştırılması gerektiği mütâlaasındayız."

Tasarının 5. maddesi de, değişik komisyonlarca değiştirildikten sonra, nihâyet Bütçe Komisyonu'nun hazırladığı şu şekli alacaktır:

"Devletleştirilen ormanların sâhipleri, bu kânunun yürürlüğe girmesinden başlayarak en geç bir yıl içinde, ihtiyâca sâlih mülk edinme belgeleri ve vergi kayıtları ile birlikte ve iş ilgililer arasında ihtilâflı bir durumda ise, mahkemede incelenmekte olduğuna dâir alacakları belgeleri ile, ormanların bağlı bulundukları Devlet Orman İşletmesi Müdürlüğü'ne veyâ o yerin mülkiye üstüne başvurmak zorundadırlar. Bir yıl içinde bu ödevi yerine getirmeyenler, devletleştirilen ormanın karşılığını almak hakkını kaybederler."

Hükümetçe hazırlanan tasarının 6. maddesi, "kamulaştırılan ormanların karşılıkları, bu kânunun yürürlüğe girmesinden iki yıl sonra başlamak üzere dört yılda ve dört eşit taksitte ödenir" şeklinde formüle edilmişken, bu hüküm, değişik komisyonlarca bir miktar değiştirilecek ve nihâyet Bütçe Komisyonu'nca hazırlanan şekli ile, 7. madde olarak şu şekilde düzenlenecektir: "Devletleştirilen ormanların karşılıkları, Tarım Bakanlığı'nca (...) onandığı târihten başlamak üzere altı yılda ve altı eşit taksitte ödenir."

Hükümet tasarısında da bulunan aşağıdaki hüküm, sâdece madde sırası (md. 8) değişerek komisyonlarca da benimsenecektir:

"Tahakkuk etmiş olan parasını almak üzere, bu kânunun yürürlüğe girmesinden başlayarak beş yıl içinde mahallî mülkiye üstüne veyâ Orman İşletmesi

Müdürlüğü'ne başvurmayanlar, haklarından vazgeçmiş sayılırlar. Böylece hakları düşenler, yetkili yargı ve idâre mercilerine giderek, bir gûnâ hak isteğinde bulunamazlar."

Hükûmet tasarısının 10. maddesi de, ["Bu kânun yürürlüğe girdiği günden itibâren, ormanlardan işgâl, ihyâ ve açma yolları ile elde edilen arâzi ve bu yerlerde yapılacak her türlü binâ ve tesisler, tapuya tescil edilemez" şeklindeki hüküm], İçişleri Komisyonu tarafından "işgâl, ihyâ [ve] açma yolları ile elde edilen yerlerin tapuya tescil edilemeyeceğine dâir hükûmet tasarısının 10. maddesi, uygulamalarda karışıklık doğurabileceği ve umulan faydaların elde edilemeyeceği düşünülerek" tasarıdan tamâmen çıkarılmıştı.

Orman Kânunu'nda yapılmak istenen değişiklik ile, Şirketi Hayriye'nin devletleştirilmesi ve hemen ardından gündeme gelen ve önemli ve şiddetli tartışmalar içinde benimsenen Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'ndan sonra, şimdi sıra ormanların devletleştirilmesine geliyordu.

Tasarının 29 Mayıs'ta, yâni Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın Mecliste geniş yankılar uyandırdığı ve tasarıya karşı sert bir direnişin gösterildiği sırada, bütün bunlara hiç aldırış edilmeksizin TBMM'ye sunulduğu da hatırlanacak olursa, tam bu târihte hükûmetin devletleştirme politikasının tam anlamı ile sürdüğü söylenebilir. Şeflik geleneği, bu aşamada da siyâsal atmosfere hâkimdi. Yönetim, politikasının devâmı yönünde ısrarlıydı.

Hayli dikkat çekici olan nokta, hükûmet tasarısının, Meclis komisyonlarında bâzı değişikliklere uğrasa da, prensip olarak itirazla karşılaşmamış olmasıdır. Oysa, görünen oydu ki, yönetimin devletçi bir görüşle hazırladığı ve devletleştirmeye yönelik yasa tasarıları, bunca gelişmenin ortasında hâlâ TBMM'de gündeme gelmeye devâm ediyordu. Bunun en azından TBMM'de vâr olan küçük muhalefet grubunu harekete geçirmemesi için herhangi bir neden yokmuş gibi görünüyordu.

Bu noktada artık tasarının TBMM'deki görüşmelerine geçmek mümkündür. Tasarının TBMM'de görüşülmesine 9 Temmuz'da başlanır.[515]

---

515 **TBMM TD**, Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 19, 84. Birleşim, (9.7.1945). Bundan sonra bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmediği takdirde, aynı kaynak kullanılacaktır.

Tasarı, hûkûmetçe hazırlanan şekli ile komisyonlarca da benimsenmiş ve hattâ komisyonlar, hûkûmet tasarısı üzerinde daha da ileri giden değişiklikler yapmışlardı. Bu değişikliklere karşı itirazlar mevcuttu. Fakat şiddetli değildi. Ayrıca, itirazlar, konunun özüne değil, fakat yalnızca kamulaştırma bedellerinin saptanmasına ve ödenmesine ilişkindi.

Bütçe Komisyonu Sözcüsü Mehmet Sûreyyâ Anamur, TBMM'de tasarının tümü üzerinde yaptığı konuşmada şöyle diyordu:

> "Elimizdeki tasarı, prensibi itibârı ile 1937 [yılında] vâz edilmiş bir tasarıdır. Yâni, orman[lar]ın devletleştirilmesini istihdâf eden bir hüküm vardır. Bu hüküm, esas itibârı ile 1937 [yılında] kabûl edildiği gibi, Anayasamıza da hükmün esâsı girmiştir. Bu itibarla, asıl esas mesele üzerinde, öyle zannediyorum ki, görüşülecek bir husus yoktur. (...) Esâsen, bu yeni değişiklikler, gâyet küçük miktarda ve mikyastadır."

Tasarının tümü üzerinde başkaca bir konuşma olmayacak ve tasarının maddelerine geçilecektir. Bu sırada, Meclis görüşmelerinde İçişleri Komisyonu'nun hazırladığı metnin esas alınmasına karar verilecektir.

Burada ilginç olan nokta, bu aşamada ormanların devletleştirilmesine karşı bir görüşün ortaya çıkmamasıdır. Bu, belki de zâten özel ormanların pek istisnâî nitelikte olmasının getirdiği kaçınılmaz bir sonuç olarak yorumlanabilir. Nitekim, tüm ormanların içinde özel mülkiyete konu olan ormanların oranı, sâdece % 5 kadardı.

Tasarının maddelerine geçildiği sırada, hatırlanacağı gibi, komisyon raporlarına tasarıya ilişkin muhalefet şerhi düşmüş olan üyeler, TBMM'de söz alarak, görüşlerini bir kez daha ifâde edeceklerdir. Hikmet Turhan Dağlıoğlu ile Gâlip Pekel'in, 50 dönüme kadar olan özel ormanların devletleştirilmemesi için verdikleri önerge üzerine, Tarım Bakanı Şevket Râşit Hatipoğlu, TBMM'de yaptığı konuşmada tasarıyı şöyle savunacaktır:

> "Memleketimizde orman mülkiyetinde de, prensip itibârî ile devlet mülkiyeti asıl olarak alınmıştır. Bu kânun da, işte bu maksatla gelmiştir. (...) Ormanların hepsinin devlet elinde toplanması lâzımdır. (...) Ormanlarda devletçilik, hem işletmecilik bakımından, hem de mülkiyet bakımından prensip olarak benimsenmiştir. Bu kâ-

nun üzerinde de, o yönde ve o ruhla işlenmiştir. Prensip, husûsî ormanların istisnâsına müsâit değildir. (...) Esas itibâri ile muhitinin güzelliğini ve sıhhatini sağlayacak ormanların istisnâsı kabûl edilebilir. (...) Ama, köylerin, şahısların ihtiyaç ve istihsâl malzemelerini karşılamak için işletilecek ormanların devletleştirme dışı bırakılması mevzuu bahis olmamaktadır."

Söz konusu önerge üzerine, "devlet ormanlarına bitişik olmayan ormanların kamulaştırma dışında bırakılması" (md. 2) kabûl edilecektir. Yine Pekel'in önergesi üzerine, 5 hektara kadar istisnâ hükmü de benimsenecek ve beş hektara kadar özel mülkiyet konusu olan ve devlet ormanlarına bitişik olmayan ormanların devletleştirilmemesi yoluna gidilecektir. Münir Birsel'in önergesi üzerine de, hatırlanacağı gibi, hükümet tasarısında da bulunan ve İçişleri Komisyonu tarafından formüle edilen, ama daha sonra Bütçe Komisyonu tarafından tasarıdan çıkarılan hüküm, tasarıya yeniden eklenecektir (md. 2).

Tasarının kamulaştırmalarda ödenecek değer pahasının tesbitine yönelik olan 3. maddesi üzerinde herhangi bir tartışma olmaması da, TBMM'deki üyelerin bu konuda görüş birliği içinde olduklarını gösteriyordu.

Buna karşılık, tasarının dördüncü maddesinde yer alan ve devletleştirilecek özel ormanların içinde yer alan yapı ve tesislerin değer pahasının saptanmasına yönelik hüküm, tartışmalara neden olur. Münir Birsel, Bütçe Komisyonu Raporu'na koyduğu ve yukarıda da gördüğümüz muhalefet şerhine uygun olarak, TBMM'de yaptığı konuşmada, hükmün Anayasaya aykırı olduğunu savunuyor ve kamulaştırmalar karşılığında râyiç değerin ödenmemesini eleştiriyordu. Birsel'e göre, ormanlar devletleştirilirken, içindeki yapı ve tesislerin de kaçınılmaz olarak kamulaştırılmaları gerekiyordu. Bu teze karşılık, Tarım Bakanı Şevket Râşit Hatipoğlu, bu tür kamulaştırmalarda, artık herhangi bir işlevi kalmamış olan yapı ve tesislerin devletleştirilmelerinin zorunlu olmadığını, ama orman sâhiplerinin talebi hâlinde, bu türden yapı ve tesislerin de mutlaka ve zorunlu olarak satın alınacağını açıklayacaktır. Bu açıklamaya karşın, Münir Birsel ile İsmâil Hakkı Ülkmen'in değişiklik önergeleri, TBMM'de kabûl edilecek ve 4. madde, aşağıdaki şekilde benimsenecektir:

"Devletleştirilen ormanlardaki yapı ve tesisler de, bu madde hükümlerine göre devlete geçer. Bunların takdir edilecek değerleri, kamulaştırma karşılığına esas olur. Bu takdir işlemi, 1837 sayılı kânunun yetkilendirdiği komisyonlarca yapılır. Hazine ve mülk sâhiplerinin 3662 sayılı kânun hükümleri gereğince itirâz hakları saklıdır.

Bu yapı ve tesislerin, karşılığı miktârın kesinleşerek sâhiplerine bildirilmesinden itibâren altı ay içinde, sâhipleri, Tarım Bakanlığı'na veyâ ormanların bağlı bulundukları Devlet Orman İşletmeleri Müdürlükleri'ne başvurarak, istedikleri takdirde, yapı ve tesisleri, bu istemlerden itibâren altı ay içinde, ormanlardan kaldırıp götürebilirler."

Tasarının diğer hükümleri, neredeyse görüşmesiz ve tartışmasız bir şekilde benimsenecek, sâdece 12. maddeye, Gâlip Pekel'in önergesi üzerine ve komisyonun da itirâzına karşın, "iki hektardan küçük olup, devlet ormanlarına bitişik olmayan ağaçlıklar"ın orman sayılmayacağı yönündeki ekin yapılması benimsenecektir.

Ormanların devletleştirilmesi, görüldüğü gibi, TBMM'de herhangi bir direnişle karşılaşmayacak ve kolayca onaylanacaktır. Bu dönemde bir muhalefet odağı hâline gelen grubun da, görüşmeler sırasında söz almaması ve görüş belirtmemesi dikkat çekicidir. Oysa, söz konusu tasarı dolayısıyla yeni bir direniş gösterilmesi pekâlâ mümkündü. Ancak, tam bu sırada, muhalefete mensup olduğu görünen üyeler, bu konuda farklı bir görüşte bulunmaktan kaçınacaklardır. Görülüyor ki, TBMM ve CHP içindeki muhalefet grubu, bu aşamada artık Meclis içi direnişten vazgeçmiş gibi bir tutum içine girmişti. Daha önceki direniş ve tartışma tecrübelerinin siyâsî bakımdan olumlu ve umulan sonuca ulaşmamış olması, muhtemelen bu tarz pasif bir rolün benimsenmesinde etken olmuştu.

Gerçekten de, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın görüşmelerinden hemen sonra, TBMM'de genel bir sessizlik yeniden hâkim olmuştu. Meclis, yeniden tipik bir tek-parti Meclisi kimliğine bürünmüştü. Muhalefete mensup üyeler, bu aşamada artık Meclis toplantılarına katılmaktan vazgeçmiş gibi görünüyorlardı. Meclise gelmiyorlar ve hiçbir oylamaya da katılmıyorlardı. Meclis çalışmalarından âdetâ tamâmen kopmuşlardı.

13. "İKİNCİ PARTİ" (Mİ?): MİLLÎ KALKINMA PARTİSİ'NİN KURULUŞU İÇİN RESMÎ BAŞVURU

Haziran ayı iki dereceli "serbest" seçimin yankıları ile geçtikten hemen sonra, Temmuz ayının ilk haftasında nihâyet "ikinci parti"nin kuruluşu ile ilgili olarak somut bir adım atılacaktır. 8 Temmuz târihli gazeteler, Nûri Demirağ'ın "ikinci parti"yi kurmak üzere İstanbul Vâliliği'ne başvuruda bulunduğunu haber veriyorlardı.[516] 8 Temmuz târihli *Tan* gazetesinin haberine göre, "Nûri Demirağ, parti kurmak için vilâyete mürâcaat" etmişti.[517] *Vatan* gazetesi ise, yine 8 Temmuz târihli ve "Bir Millî Kalkınma Partisi Kuruluyor" başlıklı haberinde, başvurunun "dün", yâni 7 Temmuz'da yapıldığını açıklıyordu.[518]

---

516 **Ulus,** (8.7.1945). Ayrıca bkz. Ercan Haytoğlu, **Milli Kalkınma Partisi ve Siyâsî Hayâtı,** s. 39.

517 **Tan,** (8.7.1945). Tan gazetesi, başvurunun 6 Temmuz günü yapıldığını bildiriyordu. **Tan,** (8.7.1945). Bu târih doğru olabilir. Çünkü, bizzat Nûri Demirağ, 29 Temmuz 1949 târihinde yaptığı bir konuşmada, Millî Kalkınma Partisi'nin ilkelerinin 6 Temmuz 1945 târihinde ortaya konulduğunu açıklayacaktır. Haytoğlu, **age,** s. 337. Ayrıca bkz. Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş,** s. 49; Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayâta Geçiş,** s. 14-16; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye,** s. 95-96; Kara, **age,** s. 277 ve 284-290; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları,** s. 210-211.

518 **Vatan,** (8.7.1945).

İsmet İnönü, daha 7 Temmuz 1945 târihinde, İstanbul Hadımköy'de üst düzey komutanların katıldıkları bir toplantıda, iç politikadaki son gelişmelere de değiniyor ve "Memleket içindeki geniş münâkaşalardan ve gazetelerin türlü istikâmetlerdeki yazılarının tesirlerinden kendinizi korumalısınız. Siz büyük rütbeli subaylar kendinizi koruyabilirseniz, küçüklerinize de aynı fikri aşılayabilirsiniz. Biz demokrasi hayâtını *bütün şartları ile temin edeceğiz.* Bizim halk idâresi ve demokrasi idâresi olarak hiçbir eksiğimiz yoktur. Açık oturumlarla herşey memlekete karşı çekiştirile çekiştirile konuşulur. Bir de parti meselesi vardır. Bence bir karşı parti memlekette teessüs etmedikçe, demokrasi cihazı tamamlanmış olmaz. Bu, benim Başvekilliğimden beri iltizâm ettiğim bir cihettir. Yapamadık; bugün de yapamıyoruz. Benim edindiğim tecrübeler, politikada karşı parti ister şeklindedir. Fakat bunu sun'i olarak tesis etmenin faydası yoktur. Şimdi bugün kurulacak bir karşı parti, komünist olarak teşekkül eder. Bunun tehlikesi ise, yabancı devletin vâsıtası olmasındadır. Buna mâni olmak şartı ile, karşı partinin faydaları vardır. Bizde karşı partiler fenâ şekilde *tecrübe edildi.* (...) Nasıl alıştıracağız? Bunun pratikten başka vâsıtası yoktur. Demek ki, gerek matbuatta ve gerekse Mecliste konuşurken, ölçüyü kaçırabiliriz. Bu, zamanla efkârı umûmîyenin telkin ettiği kâidelerle bir ölçüye varacaktır. Cemiyetin bu ölçüyü içinde yuvarlanarak kendi kendine bulmasından başka çâre yoktur. (...) Meclis münâkaşalarından hiç endişe duymuyorum. Ölçüyü kaçırırlarsa, bir kânun sevk ederek, hepsini yatıştırabilirim. (...) Zorba hükümet devri geçmiştir." **İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makâle, Mesaj ve Söyleşiler (1944-1950),** s. 38-39.

İnönü, aynı târihte, farklı bir konuşmada, yine benzer ifâdeler kullanmaktadır: "Matbuatın bu tarzda söylemesi ve hükümeti tenkitleri artık kaldırılmıştır cevâbını değil; bunlar serbest bir matbuatta ve hükümetin millet karşısında kendisini koruyabileceği tam bir murâkabedir diyeceğim. Bununla memleketin zayıf olmadığı, kudretsiz ve kuvvetsiz bulunmadığı kanaatini içeride ve dışarıda göstereceğiz. Biz bu tenkit hayâtına alışacağız. Meclis münâkaşaları son zamanlarda sert oldu. (...) Vaziyeti objektif mütâlaa edersem, demokratik idâre eksiğimiz: Basın serbestçe konuşup yazdıktan sonra Mecliste karşı parti... Bu olmadıkça demokrasi hayâtımızda eksik vardır. (...) Her memleket kendi bünyesine göre tedbirlerini alır, demok-

Nûrî Demirağ, *Vatan* gazetesine yaptığı açıklamada şöyle diyordu: "[Dün] Vilâyete [İstanbul Vâliliği'ne] resmen mürâcaat ederek, müsaade edilip edilmeyeceğini sordum. Dilekçeme müsbet cevap aldığım takdirde, partinin nizamnâmesini ve diğer formalitelerini [de] tamamlayacağım."[519] Demirağ, anlaşıldığı kadarı ile, resmî bir mürâcaatta bulunmuştu. Fakat amacı, sâdece "ikinci parti"ye gerçekten de izin verilip verilmeyeceğini yoklamaktı. Bu nedenle de, Cemiyetler Kânunu'nun öngördüğü işlemleri tamamlamaya bile gerek görmemişti.

Basında yayınlandığı kadarı ile, partinin olası programında, âhlâka, serbest girişime ve nüfus artışına önem verileceği belirtiliyor ve zorunlu askerlik sisteminin kaldırılması, tek dereceli seçim sistemi uygulanması, yargının yürütmenin otoritesinden, nüfûz ve etkisinden uzak tutulması, mâdenlerin işlenmesi, Anglo-Sakson sisteminin örnek alınması, adama iş bulunması değil, fakat işe adam alınması, kadınların evlerinde çocuk yetiştirmeleri, vergilerin hafifletilmesi ve Türk geleneklerine uygun siyâsî, idârî ve iktisâdî politikalar izlenmesi isteniyordu.[520]

Cumhuriyet gazetesinde 8 Temmuz târihinde yayınlanan bir haberde ise, "yeni partiye intisâb edecek olanlardan, 'Altı Kanat' ismi ile vasıflandırılan ahlâkî prensiplere bağlı kalmaları[nın] istenece[ği]" açıklanıyordu.[521]

Nûri Demirağ'ın daha ilk adımda resmî "Altı Ok" ile müstakbel "ikinci parti"nin ilkelerini oluşturacağı ileri sürülen "Altı Kanat" arasında paralellik kurmaya çalışması ya da bu yönde çağrışım uyandırmak istemesi ilginçtir ve siyâsî atmosferin saptanması

---

rasi yapar. Çünkü demokrasibir klişe değildir. Biz bu tekâmülü yapacağız, tedbirleri yapacağız. Ben şimdi bunu sun'i olarak yaratmak taraftârı değilim. Zaman ile bu gelecektir. Mecliste de böyle bir partiyi himâye ederim. Yalnız kökü bir ecnebi devlete bağlı olmamak şartı ile... Ama Ruslara tâbi bir teşekkül kuracaklar; bu olmaz... Ama parti yapacağız diye geçen sene meydana çıkan ırkçıların yaptığı gibi bir işe girişerek, kendimizi aldatacak ahmaklardan değiliz. Şimdiye kadarki parti tecrübeleri muvaffak olmadı. Ne kadar senede olur? Bilmem... Yolu açık bırakacağım. Ben varken ben, yoksam benden sonraki yapar. Yakın zamanda yâhut önümüzeki seçimde olur. Bir gün teşekkül eder. Bize karşı parti bulunmasından daha tehlikeli hâller geçirlyoruz. Meclis içinde bir hizip teşekkül ediyor." **İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makâle, Mesaj ve Söyleşiler (1944-1950)**, s. 40-46.

519 **Vatan**, (8.7.1945). Ayrıca bkz. **Ulus**, (8.7.1945); Târık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyâsî Partiler**, s. 639; Kara, **age**, s. 284.

520 **Vatan**, (8.7.1945); **Ulus**, (8.7.1945). Demirağ'ın İstanbul Vilâyeti'ne/İstanbul Vâliliği'ne sunduğu ilk dilekçe için bkz. İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü, **Türkiye'de Siyâsî Dernekler II**, s. 107-108.

521 **Cumhuriyet**, (8.7.1945).

açısından da üzerinde önemle durulmayı gerektirir. Nitekim, *Ulus* gazetesi, gelişmeyi resmî plânda yorumlarken, yeni "partinin altı umdesi bulunacaktır" haberine de yer veriyordu.[522]

"İkinci parti"nin müstakbel kurucusu Nûri Demirağ, *Cumhuriyet* gazetesine yaptığı ve gazetenin 8 Temmuz târihli sayısında yayınlanan açıklamasında, "Benim yaptığım, şimdilik bir istimzaç, bir yoklama, bir iskandildir" diyor ve mürâcaatını iâdeli taahhütlü bir dilekçe ile "dün", yânî 7 Temmuz târihinde yaptığını belirtiyordu. Ancak dilekçe henüz "vilâyet"e, yânî İstanbul Vâliliği'ne ulaşmamıştı.[523] Nitekim İstanbul Vâlisi ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar da, *Ulus* gazetesine yaptığı ve yine 8 Temmuz'da yayınlanan açıklamasında, mürâcaattan haberdâr olmadığını vurguluyordu.[524]

Demirağ, resmî kuruluş izni için verdiği dilekçesinde, müstakbel partisinin, "hükümeti devirmek, iktidar mevkiine geçmek hırsı ile kurulmak istenen bir teşekkül" olmadığını da özellikle zikrediyordu.[525] Bu tutum ve yazılı olarak verilmek istenilen siyâsî güvence anlayışı, "ikinci parti"nin ya da müstakbel muhalefet partisinin, iktidar partisininkinden farklı bir siyâsî hedefi olduğunu ya da olması gerektiğini ortaya koyuyordu. Yeni parti, "hükümeti devirmek" ya da "iktidar mevkiine geçmek" gibi herhâlde olumsuz olduğu düşünülen eğilimlerden tamâmen uzak olduğunu gösterme çabası içindeydi. Bu, açıkça görülüyordu. Bu tutumda, SCF'nin acı hâtıraları ve tecrübesi de sanırım önemli rol oynamış olmalıdır.[526]

Ertesi gün, 9 Temmuz'da *Tan* gazetesi, Demirağ'ın mürâcaatının Dışişleri Bakanlığı'na iletildiğini haber veriyordu.[527] Bu haber gerçekten de çok ilginçtir. Çünkü, "ikinci parti"nin kuruluşu, yasalara göre sâdece İçişleri Bakanlığı'nı ilgilendirirdi. Konunun Dışişleri Bakanlığı ile uzaktan yakından hiçbir ilgisi yoktu ve olamazdı da... Bu durum, yeni partinin kuruluşunun dış etkenlerle ilgisine işâret ediyordu. En azından bu yönde bir düşünceyi gündeme ge-

522 **Ulus**, (8.7.1945).

523 **Cumhuriyet**, (8.7.1945).

524 **Ulus**, (8.7.1945).

525 Tunaya, **age**, s. 107-108; Haytoğlu, **age**, s. 45; **Cumhuriyet**, (8.7.1945).

526 SCF hakkında ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **BİSCF**.

527 **Tan**, (9.7.1945).

tiriyordu. "İkinci parti"nin kuruluşu, nihâyet Dışişleri Bakanlığı'nı da yakından ilgilendiriyordu ya da ilgilendirmesi gerektiğine karar verilmişti. İsmet İnönü'nün günlüğünde de 9 Temmuz günü için ilginç bir kayıt bulunmaktadır. "Dolmabahçe'de yemek ve konuşma: Rus, demokrasi... Öğleyin Rauf Orbay ile berâber yemek..."[528]

Tan gazetesi, aynı günkü haberinde, Demirağ'ın CHP üyesi olmadığına dikkat çekiyor ve "ikinci parti"nin müstakbel kurucusunun şu açıklamasını yayınlıyordu: "Ben devletçilik prensibine şiddetle muarızım. Ben liberal bir sisteme taraftârım. Devletçiliğe olduğu kadar, aristokrasiye de düşmanım. Şahsın sâyine en geniş imkân verilmeli ve sâye saygı gösterilmelidir. Tıpkı Amerika'da olduğu gibi... Amerika'nın siyâsî zihniyetine hayrânım. İnsanlığın saadetini, ancak Amerikan liberalizminde görüyorum."[529]

Oysa bizzat Demirağ, servetinin temellerini, devlet ihâleleri, özellikle de demiryolu ihâleleri ile atmıştı ve dolayısıyla devletçilik sisteminin oluşturduğu tipik bir Cumhuriyet zenginiydi.[530]

Mümtaz Fâik Fenik ise, yeni girişimi ciddîye alınadığını, üstü kapalı olarak belirtiyordu.[531]

---

528 İnönü, **Defterler (1919-1973)**, (Cilt: 1), s. 425.

529 **Tan**, (9.7.1945). Ayrıca bkz. **Vakit**, (8.7.1945); Nûri Demirağ, **CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'ye Açık Mektup**, s. 14.

530 Küçük, Türkiye Üzerine **Tezler**, (Cilt: 1), s. 296. Ayrıca bkz. Haytoğlu, **age**, s. 52; Necmettin Deliorman, **Nûri Demirağ'ın Hayâtı ve Mücâdeleleri**; Ziyâ Şâkir, **Nûri Demirağ Kimdir?**. Özellikle bkz. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "Türkiye'de Büyük İnşaat Müteahhitlerinin Doğuşunda Cumhuriyetin Bayındırlık ve Demiryolu Programının Etkisi", **Cumhuriyetin Harcı**, (3. Kitap), s. 451-475 ve İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "Türkiye'de Demiryolu Öncelikli Ulaşım Politikasından Karayolu Öncelikli Ulaşım Politikasına Geçiş 1923-1957", **Cumhuriyetin Harcı**, (3. Kitap), s. 369-431; Fâtih H. Dervişoğlu, **Nûri Demirağ**, s. 76-88 ve 153.

Demirağ, İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasından ve İkinci Dünyâ Savaşı'nın çıkmasından hemen sonra. 29 Kasım 1939 târihinde İnönü'ye hitâben yazdığı bir dilekçede, Türk Hava Kurumu'nun sipârişlerinin teslim alınmamasından dolayı işletmesinin uğradığı zararları açıklıyordu. **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/59 399 25].

531 Demirağ'ın benzer şikâyetlerinin dönem boyunca da sürdüğü anlaşılıyor. Nitekim Millî Müdâfaa Vekâleti'nden 28 Haziran 1944 târihinde Başvekâlet'e yazılan bir yazıda, Demirağ'ın şikâyetlerine yanıt veriliyor ve kendisinin itirazlarının geçerli olmadığına işâret ediliyordu. Sâdece 1941 yılında Demirağ'ın fabrikasına yaklaşık 200.000 TL değerinde iş verilmişti. Türk Hava Kurumu, Demirağ'a sipâriş edilen uçakları yeterli performansa sâhip olmadıkları gerekçesi ile kabûl etmemişti ve anlaşmazlık yargıya taşınmıştı. Millî Müdâfaa Vekili Ali Rızâ Artunkal'a göre, "Nûri Demirağ sırf kendi şahsî menaatlerini düşünerek, fazla kâr temin etmek gâyesini tâkip etmiş ve etmekte" idi. "Kendileri ile mâlî ve hükûkî bir anlaşmaya varabilmemiz için (...) mâlî kânunlarımızın hâricine çıkmaması için Nûri Demirağ'a lâzım gelen tebligâtın makâmı devletlerince yapılması husûsu" da yazıda ayrıca ve önemle vurgulanıyordu. **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/58 396 11]. Bu konuda ayrıca bkz. Dervişoğlu, **age**, s. 106-120 ve 198-217. Bu konuda gazete haberleri için bkz. Şâkir, **age**, s. 118-172 ve Deliorman, **age**, s. 32-43.

Görülüyor ki, Demirağ, devletçilik siyâsetinden ve ihâlelerden gereken payı almakta idi!

Başvurunun yapılmasından sâdece iki ya da üç gün sonra, Demirağ'ın dilekçesi, Cemiyetler Kânunu gereğince dilekçe ekinde iki adet nizamnâmeye yer verilmediği için iâde edilecektir.[532] Bu gelişme üzerine, Demirağ, *Vatan* gazetesine yaptığı açıklamada, "Benim yaptığım sâdece bir istimzaç, bir yoklama, bir iskandildir. (...) Nizamnâmeyi istemeleri, 'müsaade ediyorum' demektir." diyordu.[533] Demirağ'ın hayli iyimser olduğu açıkça fark ediliyordu. Mümtaz Fâik Fenik'in *Ulus* gazetesinde yayınlanan söz konusu yazısı gözardı edilecek dahi olsa, hemen ertesi gün, 11 Temmuz'da, yazar, *Ulus* gazetesinde yayınlanan bir yazısında, muhalefete ilk kez açıkça çatıyordu.[534]

Ahmet Emin Yalman da, tam da bu sırada gelişmeleri şöyle yorumluyordu:

> "Şimdilik kısaca işâret etmek istediğimiz ikinci nokta, şahsî bir ihtiras mücâdelesi tarzında değil, millî ve âhenkli bir işbölümü ve netice itibâri ile millî bir işbirliği şeklinde iki siyâsî partiye bölünmek zarûretidir. Bunu hâriçteki demokrasi örneklerine uymuş görünmek için yapacak değiliz. Kâğıt üzerinde pek parlak görünen tekparti sistemi, beklediğimiz neticeleri temin edebilseydi, iki partiye doğru gitmeyi hatıra bile getirmezdik. (...)
>
> Memleket hesâbına muhtâç olduğumuz yeni zihniyetin ve geniş görüşlü siyâsetin, bir tek-partinin teşebbüsü ve mesûliyeti altında başarılması imkânsızdır. Millete inanç gelmesi için, bu mesûliyetin mutlaka taksim edilmesine ve teşkilâtlı bir murâkabenin kurulmasına ihtiyaç vardır.
>
> Muayyen hedefli bir ikinci parti, murâkabenin ve tenkidin mesüliyetini doğrudan doğruya üzerine almazsa, ferdî tenkitçilerin tesâdüfî sûrette söyleyecekleri sözler, karın doyurmaz ve lâzım gelen hakikî millî birliği korumaya hizmet edecek yerde, ortalığı boş yere bulandırmakla kalır."[535]

Bu aşamada, "ikinci parti"nin kuruluşu için yapılan resmî başvuruların sâdece Millî Kalkınma Partisi (MKP) ile sınırlı kaldığını düşünmek yanıltıcı olacaktır.

Mümtaz Fâik Fenik, "Millî Kalkınma Partisi Değil de, Kitabı Mukaddes Partisi", **Ulus**, (9.7.1945). Ayrıca bkz. **Cumhuriyet**, (10.7.1945).

532 **Ulus**, (10.7.1945); **Tan**, (10.7.1945); **Vatan**, (10.7.1945); **Cumhuriyet**, (10.7.1945). Ayrıca bkz. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 96; Haytoğlu, **age**, s. 40; Kara, **age**, s. 284.

533 **Vatan**, (10.7.1945). Ayrıca bkz. Haytoğlu, **age**, s. 40-41.

534 **Ulus**, (11.7.1945).

535 Ahmet Emin Yalman, "Bizim Dâvâmız", **Vatan**, (13.7.1945).

MKP'nin kuruluşu için yapılan resmî başvurunun üzerinden sâdece bir hafta geçtikten sonra, yeni bir siyâsî partinin kuruluşu yönünde yeni bir girişimde bulunulur. Halil Güden, Güdenizm adını taşıyan yeni bir siyâsî partinin kuruluşu için İstanbul Vâliliği'ne resmî mürâcaatta bulunmuş, ancak dilekçesi Cemiyetler Kânunu hükümlerine uymadığından iâde edilmişti.[536]

Bu gelişme üzerine, hemen ertesi gün, 15 Temmuz'da, Zekeriyâ Sertel, bir yazısında, "ikinci parti"nin kurulması yönündeki girişimleri gayri ciddî bulduğunu ve gelişmelerin hiç de ümit verici olmadığını belirttikten sonra, muhalefetin TBMM'nin içinden ya da dışından çıkması gerektiğine dikkat çekiyordu.[537]

Ahmet Emin Yalman ise, gelişmelerin kaygı verici olmadığını anlatma ihtiyâcında olduğunu açıkça belli ediyordu:

> "Bir milletin kendi bünyesini kuvvetlendirmek ihtiyâcını duyması, bu işe hâricî buhran dakikasında sarılması ve buna âid meseleleri açıkça, serbestçe münâkaşa etmesi, bir zaaf alâmeti değildir, [aksine] bir kuvvet alâmetidir. Bünyede mikroba karşı mukâvemet ve zindelik bulunduğuna [dâir] en parlak bir delildir. (...) Bu itibarla siyâsî hayâtımıza âid serbest tenkit ve tahliliere girişmenin tam zamânıdır."[538]

Yalman, söz konusu yazısında, tüm bu gelişmelerin birliği bozamayacağını ve bu tür gelişmelerden de "hâric"in ümide kapılmaması gerektiğini özellikle vurguluyordu. Yalman, *Vatan* gazetesinde yayınlanan bir yazı dizisinde, tek-parti yönetimi ile amaca ulaşılamadığını belirtiyor ve şöyle diyordu: "En iyiyi, en ileriyi kendimize lâyık görerek, Anayasamızı ileri prensiplere göre hazırladık, bütün varlığımıza ona göre şekiller verdik. Fakat tatbikatta bu şekillerin ruhuna göre hareket edemedik, istediğimiz, beklediğimiz neticelere de varamadık."[539] Yalman, bir yazısında, tek-parti yönetiminde halka önem verilmediğini ve denetim mekanizmasının da kurulamadığını belirtiyordu.[540] Yalman, bir başka yazısında da, bu

536 **Tan,** (14.7.1945); **Vatan,** (14.7.1945). Ayrıca bkz. Haytoğlu, **age,** s. 42; Kara, **age,** s. 284.

537 Zekeriyâ Sertel, "Parti İşini de Soysuzlaştırmayalım", **Tan,** (15.7.1945).

538 Ahmet Emin Yalman, "Siyâsî Hayâtımızın Bir Tahlili 1: Millî Bünyemizi Derhâl Kuvvetlendirmek İhtiyâcı", **Vatan,** (18.7.1945).

539 Ahmet Emin Yalman, "Siyâsî Hayâtımızın Bir Tahlili 2: Muayene Hangi Ölçülere Göre Olmalı", **Vatan,** (19.7.1945)

540 Ahmet Emin Yalman, "Siyâsî Hayâtımızın Bir Tahlili 3: Tek-Partili Sistemin Neticeleri", **Vatan,** (19.7.1945).

kez Celâl Bayar'ı öne çıkarıyor ve Bayar'ı Atatürk döneminin sonlarında ve Millî Şef döneminin başlarında izlediği siyâset açısından[541] açıkça övüyordu:

> "Celâl Bayar, bu memlekette birkaç iyi imtihan geçirmiştir. (...) Ferâgat bakımından geçirdiği, kanaat verici imtihandır. Elinde tuttuğu iktidar mevkiini, kendinden daha ehil diye kabûl ettiklerine ve memleket için daha hayırlı ve faydalı olabileceklerine kanaat getirdiklerine teslim etmek, yalnız bizim memlekette değil, umûmîyetle dünyâda eşine nâdir tesâdüf edilir, kahramanca ve mertçe bir harekettir.
>
> Halbuki kendisine karşı nasıl hareket edildi? Memleketin bu kadar iktisâdî zorluklar geçirdiği yıllarda, Celâl Bayar'a bir vazife vererek, ihtisas ve kâbiliyetinden istifâde etmek şöyle dursun, bu işler hakkında kendisine danışmak ihtiyâcı bile duyulmamıştır. Vazife başında bulunduğu sıralarda iktisâdî işlerde mevki işgâl edenlerden mühim bir kısmı da, birer süretle işlerinden uzaklaştırılmışlardır."[542]

Ahmet Emin Yalman'ın Celâl Bayar'ı övüyor olması dikkat çekicidir. Fakat şaşırtıcı değildir. Yalman, daha 1943 yılının sonlarında Bayar'ın hâtırâlarını gazetesinde yayınlama cesâretini göstermişti.[543] Kanımca bu yazıdaki önemli nokta, Atatürk döneminin sonları ile Millî Şef döneminin başlagıcında yaşanan siyâsî hesaplaşmanın[544] yeniden hatırlanmak/hatırlatılmak ihtiyâcının duyulmuş olmasıdır ve belki daha da önemlisi, bunun kamuoyu önünde deklare edilmesidir.

Bu sırada dikkati çeken ve hayli ilginç olduğunu düşündüğüm

541 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 47-228.

542 Ahmet Emin Yalman, "Siyâsî Hayâtımızın Bir Tahlili 4: Umûmî Hayâtımızda Adam Ölçüleri", **Vatan**, (21.7.1945).

Celâl Bayar'ın gerek Atatürk ve gerekse Millî Şef dönemindeki Başbakanlığına ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 47-228. Ayrıca bkz. Nurşen Mazıcı, **Celâl Bayar**.

543 "Celâl Bayar'ın Hâtıraları", **Vatan**, (10.11.1943) Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 345.

Tam bu sırada Fâik Ahmet Barutçu'nun 16 Temmuz 1945 târihli günlüğüne, Celâl Bayar ile ilgili olarak, "Celâl Bayar, Mâliye Bakanı Nûrullah Esat Sümer ile görüşmüş... Tevfik Rüştü [Aras]'ın Rusya [Sovyetler Birliği] hakkındaki düşüncelerini tasvip etmemekle berâber, 'Tevfik Rüştü Aras'ın akıllı adam olduğuna kâniiyim' diyerek, yüksekten bâzı mülâhazalarda bulunmuş... İnönü, Tevfik Rüştü [Aras] kliğinin Ruslarla [Sovyetler Birliği] *ile irtibâtına* ve böyle bir derekeye düşmekte onlarla birlik olmayacak olan Celâl Bayar'ın da saflığına kâniidir. Celâl Bayar'ın istediği bellidir. Ne çâre ki, iki Başbakanlık yoktur." Barutçu, **age**, s. 757. Barutçu, bu târihte de, Bayar'ın CHP içinde Başbakanlık Ile ilgili olduğu kanısında olduğunu bize bir kez daha yansıtmaktadır!

544 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 23-228 ve (Cilt: 2), s. 13-140, 275-365 ve 545-565.

bir haber de, "ikinci parti" ile eski İttihatçılar/İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında kurulan bağlantıydı.

Hatırlanacağı gibi, İttihatçı kadrolar, Cumhuriyetin daha ilk yıllarında, önce Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın tasfiyesi ve dâvâları ve hemen ardından da 1926 İzmir Suikastı dâvâsı sonucunda büyük ölçüde tasfiye edilmiş ve ancak Mustafa Kemâl Atatürk'ün siyâsî önderliğini kabûl eden eski İttihatçılar, CHP içinde yer alabilmişlerdi. Bu süretle de Atatürk'e ve Cumhuriyetin önder siyâsî kadrolarına muhalefet edebilecek bir İttihatçı gruptan söz etmek, bu târihten itibâren artık mümkün değildi.[545]

Aradan neredeyse yirmi yıl geçtikten sonra, yeni bir "geçiş dönemi"nde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyâsî artıkları olan eski İttihatçılarla yeniden karşılaşmak, kanımca hayli şaşırtıcıdır.

Vatan gazetesi, "İttihatçılar Parti mi Kuruyorlar?" başlıklı haberinde, bu durumu şöyle değerlendiriyordu:

> "Bunu, ciddî bir teşebbüsten ziyâde, bâzı İttihatçılardaki eski sevdânın canlanması diye karşılamak, [daha] doğru olur. (...) Arkadaşımız Aka Gündüz, son zamanlarda yazdığı bâzı yazılarda, ortalığa bir havâdis attı. Eski bâzı İttihatçılar, İttihat ve Terakki [Cemiyeti]'ni zamâna uygun bir şekilde diriltmeyi çoktan beri istiyorlarmış... Talât Paşa'nın cenâze merâsiminde,[546] bu fikir, tasavvur hâlinden çıkmış, müsbet bir şekle girmiş, eski İttihatçıların usûlü ile, işi dallandırmadan, budaklandırmadan, birdenbire ortaya çıkmaları beklenebilirmiş..."[547]

Gazetenin haberinde, eski İttihatçılardan Hüseyin Câhit Yalçın'ın da bu konuda bir yazı yazdığına değiniliyor ve Yalçın'ın, "Bugün yeni partiler kurmak istiyorsak, bugünün şartlarına, zarûretlerine, icâblarına bakarak, onların üzerine oturtulmuş siyâsî teşekküller vücûda getirelim" şeklindeki ifâdesine dikkat çekiliyor ve Yalçın'ın bu tür bir girişime karşı olduğunu açıkladığına işâret ediliyordu.[548] Haberde, eski İttihat ve Terakki "erkânı"nın da, zâ-

---

545 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Partili Yönetiminin Kuruluş Yılları**; Erik Jan Zürcher, **Millî Mücâdelede İttihatçılık**; Erik Jan Zürcher, **Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**.

546 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 202.
Talât Paşa'nın cenâze töreni sırasında, henüz bu târihte, bu türden bir tasavvurun gündeme gelmesinin mümkün olamayacağı açıktır. Haber, en azından bu yönden mübâlâğâlıdır.

547 **Vatan**, (22.7.1945). Ayrıca bkz. Kara, age, s. 284-285.

548 **Vatan**, (22.7.1945).

ten bu türden bir talebinin, amacının ve isteğinin olmadığına değiniliyor ve şu yorumda bulunuluyordu:

> "Hesâba âid münâkaşaları bugünün siyâsî sahnesinde canlandırmak, memlekete hiçbir şey kazandırmaz, [sâdece] lüzumsuz ve vakitsiz münâkaşalara yol açar. Partiyi [İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni] canlandırmaya teşebbüs edenler, eski İttihatçılığa âid hisleri, adamları, teşkilâtı, artık bir başarı kaynağı olarak harekete getiremezler. (...) Fakat bu sevdâdan, bugünün İttihatçılarına uygun ve memlekete fayda temin eden bir siyâsî teşebbüs doğabileceğine ihtimâl veremiyoruz."[549]

Bu haber, "ikinci parti"nin kuruluş süreci ile yakından ilgilidir ve "ikinci parti"nin kuruluş sürecinde hangi ihtimâllerin gündeme geldiğine ilişkin önemli bir ipucudur. Unutulmasın ki, Celâl Bayar da, eski İttihatçılardandı. Bayar'a yönelik beklentilerin, bu aşamada eski İttihatçı kadrolarla ne ölçüde kesişebildiği ise, ayrı bir sorudur. Belki de "ikinci parti"nin temelinin, Atatürk'e bağlılıkları ile tanınmış, fakat İnönü ile yıldızları barışmamış eski İttihatçılar tarafından atılabileceği düşünülmüştü. Eğer bu spekülasyonum doğru ise, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve eski İttihatçı kadroların, öncelikle eski partileri ile Atatürk ve CHP arasında bir tercih yapmaya zorlandıkları, aradan yirmi yıl geçtikten sonra da, bu kez İnönü ve CHP ile müstakbel "ikinci parti" arasında bir tercihe zorlanmakta oldukları ortaya çıkar. Millî Şef döneminin siyâsî gelişmeleri hatırlanacak olursa,[550] geçmişteki ve bu aşamadaki tüm siyâsî anlaşmazlıkların, belki de tuhaf bir tesâdüf sonucunda, üst üste oturdukları ve kesiştikleri açıkça görülür.

Ahmet Emin Yalman ise, "ikinci parti"nin kuruluşu ile ilgili olarak, *Vatan* gazetesinde yayınlanan yazılarında, görüşlerini açıklamaya devâm ediyordu. Yalman, tek-parti yönetiminde uygulanan vesâyetçi yöntemlerin son bulmasını ve halkın kendi kendini yönetmesini istiyor ve şöyle diyordu:

> "Tek-parti inhisârından mutlaka kurtulmak, serbest fikir münâkaşasına, tesirli murâkabeye kavuşmak lâzımdır. Fakat ikinci, üçüncü bir parti, bu bakımdan bir gâye değil, nihâyet bir vâsıtadır. (...) İkinci bir parti, sırf gösteriş için yapılırsa, ber-

549 **Vatan**, (22.7.1945).

550 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 23-228 ve (Cilt: 2), s. 13-139, 275-363 ve 545-581.

bat bir vâsıtadır. (...) Memleketin bekâsına, istiklâline, gelişmesine âid kanûnî veyâ mânevi mesûliyeti taşıyanlar, bunu takdir ederek ve eski (...) tecrübelerden ders alarak, *ikinci partinin zehir değil devâ olabilmesini sağlama bağlamaya mecbur*durlar. (...) Tek-partinin yaratabileceği birlik, sathî ve muvakkattır."[551]

Nûri Demirağ ise, birkaç gün sonra, MKP'nin kuruluşu için gereken başvurusunu yineliyor/yeniliyor ve bu kez müstakbel partinin/"ikinci parti"nin nizamnâmesini de dilekçesine ekliyordu.[552] Dilekçe, basında yer alan haberlere göre, önce İstanbul Vâliliği'ne ve oradan da İçişleri Bakanlığı'na iletilecektir.[553]

Gerçekten de, Demirağ, 24 Temmuz târihli ve İstanbul Vâliliği'ne sunduğu ikinci dilekçesinde, İstanbul Vâliliği'nin ilk dilekçesine ilişkin yazısında da belirtildiği gibi, partinin nizamnâmesini takdim ediyor ve partinin adında kullanılan "millî" kelimesinin onaylanması için de hükûmetin izin vermesini diliyordu. Dilekçede, "müsaade istihsâli" ve "tescil vesikası" deyimlerinin kullanıldığı da göze çarpan diğer hususlardı.[554]

Hatırlanacağı gibi, başvurunun yasal çerçeve içinde sonuçlanabilmesi için, İstanbul Vâliliği'nin başvuruyu İçişleri Bakanlığı kanalı ile onaylaması gerekiyordu. Bu aşama henüz tamamlanmamıştı. Hattâ basında yayınlanan haberlere göre, ikinci mürâcaatın üzerinden neredeyse bir ay geçmiş olmasına karşın, hâlâ bir sonuç alınamamıştı. *Vatan* gazetesi, 22 Ağustos târihli bir haberinde, başvurunun İçişleri Bakanlığı'nca incelenerek kabûl edildiğini, ancak henüz İstanbul Vâliliği'ne tebliğ edilmediğini açıklıyordu.[555] Gazete, ertesi günkü haberinde ise, İçişleri Bakanlığı'nın MKP'nin kuruluşuna izin verdiği yolundaki haberini yineliyor, ama bu kez de karârın kesin olmadığını ve incelendiğini açıklıyordu. Üstelik diğer partilerin kuruluş başvuruları da henüz İçişleri Bakanlığı'na ulaşmamıştı.[556] *Tan* ga-

---

551 Ahmet Emin Yalman, "Siyâsî Hayâtımızın Bir Tahlili 7: *İkinci Parti Herşeye Devâ mı?*", **Vatan,** (24.7.1945). Ayrıca bkz. Ahmet Emin Yalman, "Siyâsî Hayâtımızın Bir Tahlili 5: Siyâsî Hayâtın Esaslı İcâbları", **Vatan,** (22.7.1945).

552 Tan, (25.7.1945); **Vatan,** (25.7.1945). Ayrıca bkz. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye,** s. 96; Haytoğlu, **age,** s. 40-41; Kara, **age,** s. 285.

553 **Tan,** (27.7.1945). Ayrıca bkz. Haytoğlu, **age,** s. 41.

554 İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü, **Türkiye'de Siyâsî Dernekler II,** s. 109.

555 **Vatan,** (22.8.1945); **Tan,** (22.8.1945). Ayrıca bkz. **Cumhuriyet,** (23.8.1945).

556 **Vatan,** (23-24.8.1945).

zetesi ise, konunun belirsizliğini koruduğunu haber veriyordu.[557]

Görüldüğü gibi, bu kez aradan bir ay geçmesine rağmen, "ikinci parti"nin kuruluşu için resmî izin henüz verilmemişti ve işlemin ne yönde sonuçlanacağı hâlâ tamâmen belirsizdi. Ağustos ayının sonlarında dahi bu konuda kesin bir tutum belirlenememişti.[558]

Ancak bu aşamadadır ki, partinin diğer müstakbel kurucuları da belli olacaktır. *Tan* gazetesinin haberine göre, Nûri Demirağ'ın yanı sıra, birinci dönem TBMM'de Erzurum milletvekili olan ve İkinci Grubun önde gelen isimlerinden Hüseyin Avni Ulaş ile kamuoyunda daha ziyâde anti-semitik yazıları ve görüşleri ile tanınan Cevat Rıfat Atilhan da, partinin kurucusuydular.[559] Hatırlanacağı gibi, bu son iki isim, son yapılan milletvekili ara seçiminde aday olmuşlar, fakat daha sonra seçime katılmaktan vazgeçmişlerdi. Partinin Genel Başkanı, Genel Başkan Vekili ve Genel Sekreteri ise, ilk kongrede ve kurucu üyeler tarafından seçilecekti.[560]

Samet Ağaoğlu, MKP'ye ilişkin olarak yaptığı bir tahlilde, İkinci Meşrûtiyet'ten sonra kurulan bütün siyâsal partilerin yöneticilerinin asker ve sivil bürokrat kadrolardan oluştuğunu, fakat MKP'nin bir istisnâ teşkil ettiğini yazıyor.[561] Ancak, Samet Ağaoğlu, MKP'nin üç kurucu üyesi ile ilgili olarak yaptığı değerlendirmede ise, şu görüşleri ileri sürüyor:

> "Bu üç adamı yanyana getiren sebepler arasında [bir] fikir ortaklığı aramak beyhûde... Birleştikleri nokta, halkın kurulacak yeni bir parti çevresinde toplanmaya hazırlanmış olduğunu görmekten ibârettir. Gerçekten de, bu parti, memleketin birçok yerlerinde hızla yayıldı [ve] üye sayısı yüzbinleri buldu. Demokrat Par-

557 **Tan**, (23.8.1945).

558 Ercan Haytoğlu, incelemesinde, 31 Temmuz târihli **Cumhuriyet** gazetesinin haberine dayanarak, mürâcaatın, nizamnâmede yapılması istenen değişiklikler nedeni ile, yeniden reddedildiğini belirtiyor. Haytoğlu, **Cumhuriyet** gazetesinin 15 Ağustos târihli haberine dayanarak, Demirağ'ın, kendisine iâde edilen nizamnâmeyi yeniden değiştirdiğini ve tekrar İstanbul Vâliliği'ne sunduğunu açıklıyor. Haytoğlu, 22 Ağustos târihli **Cumhuriyet** gazetesinde yayınlanan bir habere dayanarak, bu târihte, Demirağ'ın, basına, "Henüz resmen *mâlûmattar edilmiş* değilim. Ancak ben de, husûsî olarak, müsaadenin verildiğini haber aldım. Esâsen müsaadenin verileceği tabiîdir. Çünkü, anayasamız buna müsâit olduğu gibi, bizim mürâcaatımız da, tamâmen kânûnî yollardan tekemmül ettirilmiş bulunmaktadır." dediğini aktarıyor. Haytoğlu, **age**, s. 41-42.

559 **Tan**, (25.7.1945); **Vatan**, (25.7.1945). Ayrıca bkz. Haytoğlu, **age**, s. 41 ve 49-50; İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü, **Türkiye'de Siyâsî Dernekler II**, s. 109; Kara, **age**, s. 285.

560 Haytoğlu, **age**, s. 42.

561 Ağaoğlu, ***Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri***, s. 38.

ti kurulmasaydı, iyi idâre edilebildiği takdirde, en büyük muhalefet partisi hâline gelebilirdi."[562]

Gerçekten de yeni partinin kurucuları, hem milletvekili değillerdi, hem de kamuoyunca yakından tanınmıyorlardı. Hattâ birbirlerini bile ne kadar tanıdıkları kuşkuluydu.[563] Demirağ'ın, zengin olmasının dışında, kamuoyunca yakından tanınan herhangi bir özelliği yok gibiydi.[564] Hüseyin Avni Ulaş ise, tamâmen farklı bir siyâsî kişilikti. Geçmişin siyâsî mücâdeleleri içinde en ön safta yer almıştı ve bu nedenle de siyâsete yeniden adım atması, geçmiş siyâsî tecrübeleri anımsayanlar için hiç kuşkusuz heyecan verici olmalıydı. Ulaş, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi döneminde Atatürk'e ve Birinci Gruba karşı çıkan önde gelen muhalefet milletvekillerinden biriydi ve Ali Şükrü Bey'in öldürülmesinden sonra İkinci Grubun fiilî lideri hâline gelmişti.[565] 1925 yılında Şeyh Sait Ayaklanması'nın ardından kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın önde gelen siyâsetçilerinden de olan Ulaş, daha sonra İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmış ve beraat etmişti. Ayrıca Ulaş, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın İstanbul örgütünün de kurucuları arasındaydı. Ulaş, 1935 yılında Erzurum'da bağımsız milletvekili seçilmek için aday olmuşsa da, girişiminden sonuç alamamıştı.[566]

Elimizde Ulaş'ın bu girişimine ilişkin çok sayıda belge bulunmaktadır. İlk belge, Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibi Umûmîliği antetli bir kâğıda yazılmış ve Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Kâ-

562 Ağaoğlu, **Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri**, s. 38.

563 Haytoğlu, **age**, s. 49-50.

564 Nûrî Demirağ'ın, iş hayâtında önce birlikte olduğu, fakat daha sonra iş ilişkilerine son verdiği kardeşi CHP Sivas milletvekili Abdurrahman Nâci Demirağ'ın aksine, siyâsete muhalif olarak katılmasıilginçtir. Muhtemelen iş hayâtında, özellikle de kurmaya çalıştığı havacılık sanâyiinde İnönü'nün engeli ile karşılaştığını düşündüğü içindir ki, ilk fırsatta muhalif kimliği ile İnönü'nün karşısına çıkmak istemiş olabilir. Bu engellere hatırlanacağı gibi daha önce temâs etmiştim. Bu konuda benzer bir görüş için bkz. Dervişoğlu, **age**, s. 153.

565 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Demirel, **age**; **Birinci Meclis**, (Editör: Cemil Koçak); Samet Ağaoğlu, **Kuvâyı Millîye Rûhu ve Hüseyin Avni Ulaş**.

566 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Ahmet Demirel, "Bir Demokratın Öyküsü: Hüseyin Avni Ulaş", **Târih ve Toplum**, Sayı: 134, (Şubat 1995), s. 24-31; Hakkı Uyar, "Târihe Nasıl Bakmak? Türk Devrimi. İkinci Grup ve Hüseyin Avni Ulaş Örneği", **Toplumsal Târih**, Sayı: 18, (Haziran 1995), s. 58-64; Ahmet Demirel, "Uyar'ın Eleştirilerine Yanıt", **Târih ve Toplum**, Sayı: 20, (Ağustos 1995), s. 56-63; Hakkı Uyar, "Eleştirilere Yanıt", **Toplumsal Târih**, Sayı: 22, (Ekim 1995), s. 63-64; Demirel, **age**; Uyar, **age**; Milliyetçiler Derneği, **Birinci Devre Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Ulaş**; Haytoğlu, **age**, s. 56-58; Zürcher, **Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, s. 87.

tibi Recep Peker'e hitâben kaleme alınmış olan târihsiz bir dilekçedir. Dilekçenin sâhipleri, Erzurum Belediye Başkanı ve Cumhuriyet Halk Fırkası Teftiş Reisi M. Durak ile diğer Belediye Meclisi üyeleridir. Dilekçede şöyle deniliyordu:

> "Hüseyin Avni'nin [Ulaş] Erzurum saylav seçimine namzetliğini koyması, Heyeti Teftişiye ve bütün memleketçe hayretle karşılandı ve bütün teşekküller tarafından kendisine lâzım gelen cevaplar verildi. Gerçi istidâsının kabûlü bir kânun icâbı ise de, memleketi kurtaran ve bugün elinde tutan CHF'nin prensipleri hâl ve istikbâl noktasından, bunlar cümlesinin başta en mukaddes umde olduğuna göre, bu namzetliğin yalnız istidâsının buraya gelmesinden ibaret kalacağı ve Erzurum vilâyetinden rey alamayacağını, aksi takdirde bütün mesûliyeti omuzlarımıza alacağımızı derin merbutiyet ve saygılarımızla arz ederiz."[567]

Bu dilekçe, tek-parti döneminde gerçek bir muhalifin seçilme imkânı olmadığını ve olamayacağını tartışılmaz bir şekilde ortaya koymaktadır. Adayın dilekçesinin kabûl dahi edilmemesi söz konusu ediliyor, fakat yasalar çerçevesinde ancak bununla iktifâ edileceği açıkça vurgulanıyordu.

Dikkati çeken ayrı bir husus da, söz konusu dilekçenin 2 Ocak 1935 târihinde Recep Peker tarafından doğrudan doğruya Başvekâlet Husûsî Kalem Müdürü Vedit Uzgören aracılığıyla Başbakan İsmet İnönü'nün bilgisine sunulmasıdır.[568]

Erzurum Vâlisi Ahmet Necâti Şumnu,[569] 26 Aralık 1934 târihinde, muhtemelen Dâhiliye Vekâleti'ne ilettiği bir yazıda, "Sâbık Erzurum mebusu Hüseyin Avni [Ulaş] bura Belediye Reisliği'ne gönderdiği 18 Aralık [1]934 târihli istidânâmede Erzurum mebusluğuna namzetliğini koyduğunu bildirmiştir" diyordu. Üç gün sonra da Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, Başvekâlet'e ilettiği yazıda, "muhaliflerden" Hüseyin Avni Ulaş'ın girişimi konusunda gereken bilgiyi sunuyordu.[570]

Hüseyin Avni Ulaş ise, 12 Ocak 1935 târihinde, Başbakanlığa yazdığı şikâyet dilekçesinde, kendisine karşı siyâsî girişimleri gündeme getiriyordu. Ulaş, dilekçesinde, 18 Aralık 1934 târihinde

567 **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/5 25 17].

568 **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/5 25 17].

569 Bkz. Ali Gâlip Baltaoğlu, **Atatürk Dönemi Vâlileri,** s. 141 ve 293.

570 **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/5 25 17].

milletvekilliği için adaylık dilekçesini ilettiğini, ancak ondan sonraki aşamada yayınladığı beyannâmesinin hiçbir gazetede yayınlanmadığını belirtiyordu. Hattâ beyannâmesini ücret karşılığında dahi Erzurum'da gazetede yayınlatamamıştı. Dahası kendisine yukarıda belirttiğim şekilde ulaştırılan bir telgrafta, girişimi şu şekilde protesto ediliyordu:

> "İntihap Heyeti Teftişiyesi'ne verilmek üzere mebus namzetliğinizi koyduğunuza dâir Belediye Riyâseti'ne bir istidâ gönderiyorsunuz... Burada [Erzurum'da] sizi tanıyan ve size teveccüh ve itimat gösteren bir fert bile yoktur. Erzurumlular, sizi vakti ile kâfi derecede tecrübe etmiş ve yaptıkları intihapta ne kadar aldandıklarını acı tecrübelerle anlamışlardır. Bu istidâdınız bile sizin Erzurum'u bilmediğinize ve inkılâba,onu yaradanlara Erzurumluların merbut olduğunu hâlâ takdir etmediğinize en büyük bir delildir. Erzurum'un asırardan beri görmediği ve ancak bugün nâil olduğu huzur ve sükûnu bozmaya muvaffak olamayacağınıza kat'iyen bildiğiniz hâlde, yine böyle mânâsız hareketlerde bulunmanız hayret ve taaccüble karşılanmıştır."[571]

Ulaş'a ulaştırılan ve benzer imzâlara sâhip bir başka telgrafta da, "Erzurum mebusluğuna namzetliğinizi koyduğunuzu işittik. Birinci devre mebusluğuna sizi bilmeyerek ve tanımayarak gönderen Erzurum vilâyeti halkı, ikinci bir defâ acı bir tecrübe geçirezler. Bunu çok iyi bilmelisiniz ki, mebusluğunuzda millî hakimiyeti kurmak ve korumak şerefi, sizden çok uzak kalmıştır. Biz Hasankalelilerin bu intihâpta isrâf edecek bir tek reyi dahi yoktur."[572]

Benzer bir başka telgrafta da şöyle deniliyordu:

> "Saylav seçiminde Erzurum'dan namzetlik koymanız, bütün memleketçe hayretle karşılandı. Memleket heyeti umûmîyesinden almış olduğumuz ilham, mebusluğunuz şöyle dursun, istidânızın bile çok fenâ bir tesir yaptığı ve evrak arasında çürümeye mahkûm olmasından başka bir fâidei ameliyeyi hâiz olmayacağı âşikârdır Memleketin sükûn içinde bulunduğu şu sıralarda, sükûnetini ihlâle teşebbüsünüz, Erzurumluları fenâ hâlde sinirlendirmiştir.
>
> Çocukluğunuz istisnâ edilirse, sinni rüşde vâsıl olduğunuzdan şimdiye kadar, harbî umûmî'nin mütâreke zamânında birkaç ay, ondan sonra [1]337'de de [1921]

571 **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/5 25 17]. Ayrıca bkz. Mehmet Ulaş, **Hüseyin Avni Ulaş'ın Son Yılları,** s. 9-10. Dilekçede, yukarıda belirtilen imzâlara ek olarak, Halkevi Başkanı ile Cumhuriyet Halk Fırkası yöneticilerinin ve esnaf cemiyetlerinin yöneticilerinin de isimleri bulunmaktaydı

572 **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/5 25 17].

bir ayki hayâtınızda Erzurum'da kaldığınız müddet, altı ayı geçmez. Onun için şimdiye kadar Erzurum efkârı umûmîyesi hakkında bir fikir sâhibi olmamışsınızdır. Buna en büyük şâhit de, bu işe teşebbüs etmenizdir. Yapmış olduğunuz bu işte, memlekete zarardan başka ne gibi bir fayda temin edebileceğinizi tahmin etmek hayâlen bile zâid olur.

Namzetlik husûsunda tek bir Erzurumlunun size bir ilham yaptığına aslâ kâil değiliz. Şâyet bilmediğimiz ve tahmin de edemediğimiz bir veyâ birkaç kimse varsa, bu simâları tanımak için isimlerinin bilâ kaydü şart bize bildirilmesi, memleket için de faydalı ve sizin için de bir mertlik olur. Erzurum' dan, bütün dünyâ bilmelidir ki, tek bir ses çıkar. Bu ses de, Atatürk'ün kurduğu Cumhuiyet Halk Fırkası'nın birlik sesidir. Bu gibi kara sevdâlar teşebbüsünde yorulmayarak, sükünetle işinizle meşgûl olmanızı tavsiye ederiz." [573]

Ulaş, şikâyet dilekçesinde, kendisine ulaşan telgrafların merkezi tâlimat sûretiyle hazırlanmış olduğunu ileri sürüyor ve durumdan rahatsızlığını şöyle açıklıyordu:

"İş usûlünde cereyân etmediği bu telgrafların vürûdundan anlaşılıyor. Türk târihinde acı hâtıralarla iz bırakan ve sûreti haktan görünerek her devri atlatmış bâzı riyâkârların ihdas ve tatbik ve evlâdı vatan aleyhine tertip eyledikleri tel'in telgraflarına müşâbih ve modası nefretle geçmiş ve Cumhuriyet idâresinin şerefile gayri kâbili telif bu gibi çirkin hareketlerin ihtiyar edilmekte olması, emniyetimi bihakkın ihlâl eylemiştir.

Bu telgrafı okurken İttihatçılar zamânında geçmiş bir vak'ayı hatırladım. Kuvvetli olduklarını göstermek için, vaktinden evvel Hacı Âdil Bey'in Edirne mebusu ve Milet Meclisi'ne Reis olacağını yazmışlardı. Bunların ikisi de intihapla olacak şeylerden olduğu için nazarı dikkatimi celb etmiş idi. Bu hâl karşısında fertlerin her türlü hukûkunu mütefekkil ve bilumum kavaninin hüsnü tatbikinden mesûl olan ve kavânini umûmîye ahkâmını ihlâl edenlere karşı mücâdele vazifesile mükellef bulunan makâmınıza mürâcaat zarûreti hâsıl olmuştur. Bu telgraflara imzâ koyan zevattan Erzurumlu olup, tahsil gören kısmı, benim arkadaşlarım ve kanaatlerimin takdirkârıdırlar. (...) Makamları ne olursa olsun, bir memleket halkı nâmına bu sûretle söz söylemek hakkını hâiz olmadıklarını kendileri takdir ederler idi. Müntehibi sânilere âid bir hak üzerinde bir tek rey alamayacağım sözünü söylemek gibi fuzûli kehânet cesâreti göstermezlerdi.

Ben kendilerinden ve [Cumhuriyet] Halk Fırkası'ndan husûsî bir talepte bulunmadım ki, bunlar bana bu sûretle cevap verebilsinler. Hâdisede Başbakanlığınızı

573 **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/5 25 17].

alâkadar edecek olan cihet, telgraf imzâlarının üzerindeki resmî sıfatlardır. Meselâ, İntihap Teftiş Heyeti âzâsı olan kimseler, intihâbın kontrol ve hüsnü cereyânını temin ile mükellef olması iktizâ ederken, bu vesile ile daha şimdiden bitaraf olmadıklarını izhâr etmişlerdir. Bununla Teşkilâtı Esâsîye ve intihap kânunlarının hükümlerine nazaran bu vazifelerde istihdam olunamamaları lâzım geldiği gibi, Belediye Reislerinin dahi sıfatı resmîyelerini unutarak imzâ etmeleri, işin şahsî değil, başka kuvvetlerin müdahalesile vûkû bulduğunu gösteriyor.

Bu istidâdan maksadım, bu gibi ahvâle mâni olmanızı istemektir. (...)

Başka bir mesele zımnında [1]933 senesi Haziranında makâmınıza gönderdiğim husûsî bir ârizada, kanaatlerimi ve geçen hâdisâtı size izah eylemiş idim. Müsaadenizle burada dahi hulâsatan tekrar edeyim:

(...) Muvafakat ve muhalefeti sanat hâlinde telâkki etmediğimden, kanaatlerimi şahıs ve zümrelere terk etmek semahatini ihtiyâr etmeye hilkatim mâni teşkil etmektedir. Bununla berâber, mebus bulunduğum zaman, isâbetli icrâ kuvvetlerine zaaf vermek değil, bilâkis zâhîr olduğum zabıtlarda mazbut ve müsecceldir. Bugün siz Cumhuriyet idâresinin Başbakanısınız. Ben de Cumhuriyetin bütün mânâsını idrâk etmiş bir hukuk müntesibiyim. Bu sıfatla, her zaman olduğu gibi, arkadan değil, cepheden ve açıktan yanınızda vatanıma hizmet etmek istiyorum. Bunun için, yukarıda yazdığım gibi, intihâbı her türlü tesirden âzâde bulundurmanızı menâfii vatan nâmına sizden dilerim."[574]

İnönü, Başbakan olarak, 15 Ocakta, dilekçenin üzerine kendi elyazısı ile, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya ile görüşeceğini yazmıştır. Ertesi gün de dilekçe bizzat İnönü'nün imzâsı ile Dâhiliye Vekâleti'ne iletilmiştir.[575]

Muhtemelen bu intikâl bir yanıtı gerektirmekteydi ki, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, 22 Ocak 1935 târihinde, Başbakanlığa yazdığı yazıda, Ulaş'ın dilekçesinde ileri sürdüğü iddiâları yanıtlama gereğini duymuştu:

"Ulusun her ferdi siyâsî kanaatini izharda serbest olduğuna göre, hakkında şikâyet edilen vatandaşların kanaatlerini bu yolda izhâr etmiş olmaları, kânunlara mugâyir bir iş teşkil etmez. Heyeti Teftişiye Reis ve âzâları da rey sâhibidirler ve reylerini istedikleri şekilde kullanırlar ve diledikleri gibi de bunu izhâr edebilirler. İntihap reylerinin evvelden bildirilmiş olması, hâkimin reyini evvelden ihsâs etmesi gibi hukûki bir netice tevlid edecek bir mâhiyette değildir.

574 **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/5 25 17].

575 **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/5 25 17].

Cumhuriyet kânunları, fertler hukûkunun mahfûziyetini ve intihâbın serbestçe ve *hiçbir tesir altında* olmayarak icrâsını kâfildir. Eğer hakkında şikâyet edilen zevat vazifelerini suiistimale cüret edecek olurlarsa, haklarında (...) cezâî (..) maddelerin tatbiki cihetine gidileceği tabiîdir.

Hüseyin Avni'nin [Ulaş] namzetliğinin usûlen ilân ettirilerek, İntihâbı Mebusan Kânunu'na aykırı bir hâle ve mümâileyhin ikinci bir şikâyetine meydan *verilmemesi*, Erzurum Vâlîliği'ne tebliğ edilmiştir. Sonu ayrıca *arz* dilecektir.

Tevdi buyurulan arzuhali iâdeten takdim eylerim."[576]

Ulaş, siyâset dışında kaldığı yıllarda, avukatlık ve İstanbul'da Noterlik yapmıştı.[577] Cevat Rıfat Atilhan ise, eski bir İttihatçı askerdi. İslâmcı ve anti-semitik görüşleri ile tanınıyordu.[578]

576 **BCA BMGMK,** [Katalog Numarası: 030 10/5 25 17].

Burada yalnızca değinmekle yetineceğim ki, Başbakan İnönü'nün durumdan Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın dikkatini çekmek ihtiyâcı duymasına karşılık, Kaya'nın, dilekçeyi iâde de ederek, sertyanıtı, Başbakan ile Vekili arasındaki *ilişkinin bir tezâhürü* olarak da okunabilir!

577 Ulaş, **age,** s. 9-21.

Hakkı Uyar, bir yazısında, Atatürk'ün ölümünden sonra, Millî Şef döneminin başında, İnönü'nün "barış politikası" olarak tanımladığım *süreçte, Hüseyin Avni* Ulaş'a da milletvekilliği önerilmiş olmak gerektiğini yazıyorsa da, bu iddiâsının hiçbir şekilde temellendirilmemiş olması dikkati çekiyor. Kanımca bu, olgusal bir saptama değil, fakat yalnızca yazarın bir tahminidir. Ancak *herhangi bir kaynağa dayanmadığı da görülmektedir. Nitekim* Ulaş ile ilgili hayli övücü kaynaklarda dahi bu yönde bir iddiâya rastlanmamaktadır. Bununla birlikte, Uyar'ın tahmini bir noktada doğru olabilir. Ulaş'ın 1939 yılında noterlik almasında "barış politikası"nın gerçekten de *etkisi olabilir.* Hakkı Uyar, "Târihe Nasıl Bakmak? Türk Devrimi, İkinci Grup ve Hüseyin Avni Ulaş Örneği", **Toplumsal Târih,** Sayı: 18, (Haziran 1995), s. 61. Ayrıca bkz. Koçak, **TMŞD,** (Cilt: 1), s. 173-182.

578 Rıfat Bali, "Yaşam Öyküsü, *Yayımları ve Düşünce* Dünyası İle Cevat Rıfat Atilhan I", **Târih ve Toplum,** Sayı: 175, (Temmuz 1998); Rıfat Bali, "Yaşam Öyküsü, Yayımları ve Düşünce Dünyası İle Cevat Rıfat Atilhan II", **Târih ve Toplum,** Sayı: 176, (Ağustos 1998); Rıfat Bali, "Yaşam Öyküsü, Yayımları ve Düşünce Dünyası İle Cevat Rıfat Atilhan", **Musâ'nın Evlâtları Cumhuriyet'in Yurttaşları,** s. 211-256; Halûk Karabatak, "1934 Trakya Olayları ve Yahudiler", **Târih ve Toplum,** Sayı: 146, (Şubat 1996); Oral Onur, **"Trakya Olayları Hakkında", Târih ve Toplum,** Sayı: 149, (Mayıs 1996); Avner Levi, "1934 Trakya Yahudileri Olayı: Alınamayan Ders", **Târih ve Toplum,** Sayı: 151, (Temmuz 1996); Zafer Toprak, "1934 Trakya Olayında Hükümetin ve CHF'nin Sorumluluğu", **Toplumsal Târih,** Sayı: 34, (Ekim 1996); Ayhan Aktar, *"Trakya Yahudi Olaylarını 'Doğru' Yorumlamak"*, **Târih ve Toplum,** Sayı: 155, (Kasım 1996); Ayhan Aktar, "1934 Trakya Yahudi Olayları ve Türk Milliyetçiliği", **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları,** s. 71-99; Rıfat Bali, "Yeni Bilgiler ve 1934 Trakya Olayları", **Târih ve Toplum,** Sayı: 186, (Haziran 1999); Rıfat Bali, "Yeni Bilgiler ve 1934 Trakya Olayları II", **Târih ve Toplum,** Sayı: 187, (Temmuz 1999); Rıfat Bali, "Nazilerin İktidâra Gelmeleri ve İstanbul'da Nazilere Karşı Boykot Girişimi", **Târih ve Toplum,** Sayı: 184, (Nisan 1991); Laurant Mallet, *"Karikatür Dergisinde Yahudilikle İlgili Karikatürler"*, **Toplumsal Târih,** Sayı: 34, (Ekim 1996), s. 26-33; "Trakya Yahudileri Târih Basınında", **Gazete Pazar,** (26 Ocak 1997); Rıfat N. Bali, "Nazilerin İktidâra Gelmeleri ve İstanbul'da Nazilere Karşı Boykot Girişimi", **Târih ve Toplum,** Sayı: 184, (*Nisan* 1999); Rıfat Bali, "Osmanlı/Türk Yahudiliği Târihi İle İlgili Yayınlar ve İçerdikleri Târih Söylemi I", **Toplumsal Târih,** Sayı: 32, (Ağustos 1996), s. 58-61; Rıfat Bali, "Osmanlı/Türk Yahudiliği Târihi İle İlgili Yayınlar ve İçerdikleri *Târih Söylemi II*", **Toplumsal Târih,** Sayı: 33, (Eylül 1996), s. 57-61; Rıfat Bali, "Osmanlı/Türk Yahudiliği Târihi İle İlgili Yayınlar ve İçerdikleri Târih Söylemi III", **Toplumsal Târih,** Sayı: 34, (Ekim 1996), s. 534-36; Haytoğlu, **age,** s. 59; Ayhan Aktar, **Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm.**

Bu üçlüyü biraraya getirebilecek hiçbir ortak fikrî berâberlik yoktu ve olamazdı da... Bugün dahi bu üçlünün nasıl olup da biraraya gelebildiği sorusuna yanıt vermek mümkün değildir. Bu nokta tamâmen karanlıktadır. Bu konuya açıklık kazandırabilecek nitelikteki bilgiler ise, yok denecek kadar yetersizdir. Demirağ'ın kendi ifâdesi ile "demokrat" olduğu eğer gerçekten doğruysa,[579] bu takdirde Demirağ'ın Irkçı-Türancı grup ile ve özellikle de İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında Rehâ Oğuz Türkkan tarafından yayınlanan *Gökbörü* dergisi[580] ile yakın ilgisi ve ilişkisi izaha muhtaçtır.[581] Belki de bu ilişki, onu Atilhan ile tanışıklığa götürmüş olabilir. Fakat Hüseyin Avni Ulaş ile ilişkisi yine de karanlıkta kalmaktadır.

Nûri Demirağ, basına verdiği ilk demeçlerin birinde, daha sonraki yıllarda yalnızca tekrarlanageldiği için yanlışlıkla Demokrat Parti'nin kurucularından ve partinin Genel Başkanı Celâl Bayar'a atfedilecek bir açıklamada bulunmuştu. Demirağ, bu açıklamasında, devletçilik sistemini eleştiriyor ve "Türkiye, onbeş yılda küçük Amerika olabilir" diyordu.[582]

Müstakbel partinin nizamnâmesinde ise, basında yer aldığı kadarı ile, tek dereceli seçim, seçimin partili heyetlerce gerçekleştirilmesi, memurların seçime müdahalesinin önlenmesi, Cumhurbaşkanı'nın tek dereceli seçimle ve vatandaşlarca ve sâdece beş yıl için seçilmesi ve ikinci defâ seçilememesi ve yasama gücüne sâhip kırk kişilik bir Âyan Meclisi kurulması talepleri yer alıyordu.[583]

Ahmet Emin Yalman ise, daha önce sözü edilen yazı dizisinde, "ikinci parti"ye ilişkin görüşlerini açıklamaya devâm ediyordu. Yalman, eski siyâsî tecrübeleri yeniden gözden geçiriyor, birin-

---

Trakya Olayları'ndan yaklaşık 15 yıl sonra, Cihat Baban, şöyle yazacaktır: "1940 senesinde yedek subaylığımın bir kısmını Edirne'de yapmıştım. (...) Bu târihten dört, beş sene evvel kendisine Himmler'i örnek alan bir idâreci, bir takım insanları oradaki Müsevi vatandaşlar aleyhine kışkırtmış, onların malları yağma edilmiş ve bu hâl, Edirne'deki Yahudileri korkutarak, hicret eylemelerine intâç etmişti. Bu hicretin şehrin iktisâdî hayâtına da büyük darbe vurduğu da görülmüştü." Cihat Baban, "Bayar İkâz Ediyor", **Tasvir**, (7.12.1948); **AT**, Sayı: 181, (Aralık 1948).

579 Fâtih M. Dervişoğlu, **Nûri Demirağ**, s. 120-128.

580 Irkçı-Türancı grup ve *Gökbörü* dergisi hakkında ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 660-695 ve (Cilt: 2), s. 210-231

581 Dervişoğlu, **age**, s. 133-134.

582 **Tan**, (25.7.1945); **Vatan**, (25.7.1945).

583 **Tan**, (25.7.1945); **Vatan**, (25.7.1945). Ayrıca bkz. Haytoğlu, **age**, s. 39.

ci dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kurulan İkinci Grubu, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı ve SCF'yi ele alarak, bu deneyimlerden ortaya çıkan sonuçları kendince şöyle yorumluyordu:

> "Yapılan bu tecrübeler, serbest ve murâkabeli bir siyâsî hayâta doğru nasıl gidileceğini değil, nasıl gidilemeyeceğini gösterir. Serbest Parti'ye [SCF'ye] *yeni bir* vazife görmek üzere ihdâs edilmiş bir hükûmet dâiresi gözü ile bakılmış, âzâsı hükûmet partisi [CHP] tarafından seçilmiş, gideceği yol, yine parti [CHP] tarafından çizilmiştir. (...)
>
> Bugün memleketimiz hakikî bir murâkabe partisine ve serbest müzâkerelere her vakitten ziyâde muhtaçtır. (...) Önümüzdeki vazife, mevcûdu düzeltmek değildir, [fakat] yepyeni bir binâ kurmaktır. Bu da ancak serbest ve kuvvetli bir siyâsî parti ile işbirliğine girişmek süreti ile mümkün olabilir."[584]

Yalman, bir yazısında, "İlk düşünülmesi lâzım gelen iş, memlekette tenkidi teşkilâtlandırmak ve hareketlerinden mesûl bir mevkiye çıkartmaktır. Bu da, kuvvetli bir muhalif parti kurmakla mümkün olabilir." diyordu.[585] Yalman, yazısında, pek çok kimse gibi, bu zamâna kadar "ikinci parti"nin kuruluşu için yapılan girişimleri ve başvuruları ciddîye almadığını üstü kapalı olarak belirtiyor ve sorumlu ve ciddî bir girişimin beklendiğini açıklıyordu.

İngiliz *Times* gazetesi ise, muhtemelen MKP'nin kuruluş başvurusunu dikkate alarak, son gelişmeleri, "Bu teşebbüs, son aylar içinde kuvveti artan ve demokrasi müesseselerinin güçlenmesini hedef bilen bir hareketin bir mahsûlü sayılabilir" şeklinde yorumluyordu.[586] Ancak, gelişmeler, her zaman iyimser ve ümit dolu yorumlara neden olmuyordu. Örneğin, Türkiye'de yaşayan mülteci Alman bilim adamlarından Rudolf Nissen, *Vatan* gazetesinde yayınlanan bir yazısında, "Bugün Türkiye'de mevcut idârî zihniyet, fikir hürriyetini teşvik etmek ve mümkün kılmak şöyle dursun, buna tahammül etmeye bile müsâit değildir" diyordu.[587]

Yeni bir siyâsî parti kurmak için yapılan başvurular, Halil Güden ile de sınırlı kalmayacak ve İhsan Temelevren, Temmuz ayının sonlarında, Sosyal Demokrat Partisi'nin kuruluşu için İstanbul

584 Ahmet Emin Yalman, "Siyâsî Hayâtımızın Bir Tahlili 9: Yakın Mâzîdeki Üç Tecrübe", **Vatan**, (26.7.1945).

585 Ahmet Emin Yalman, "Siyâsî Hayâtımızın Bir Tahlili 10: Yol, İki Değil, Birdir", **Vatan**, (27.7.1945).

586 **Vatan**, (29.7.1945).

587 **Vatan**, (26.7.1945).

Vâliliği nezdinde resmî girişimde bulunacaktır. Müstakbel partinin 26 maddelik bir de nizamnâmesi vardı.[588]

Osman Taşkınbaş da, Ağustos ayının hemen başında, adı hünüz belirlenmemiş bir siyâsî partinin kuruluşu için girişimde bulunacak ve parti nizamnâmesini İstanbul Vâliliği'ne verecektir.[589]

Bir başka parti kurma girişimi de, hatırlanacağı gibi, Haziran ayında gerçekleşen milletvekili ara seçiminde İstanbul'dan milletvekili adayı olan ve eski Sosyal Demokrat Partisi lideri Cemil Alpay'ın Türk Sosyal Demokrat Partisi'nin kuruluşu için resmî başvuruda bulunmasıdır.[590] Müstakbel partinin nizamnâmesinde, temel hak ve özgürlüklerin önemi vurgulanıyor ve tek dereceli seçim sistemi ile Cumhurbaşkanı'nın beş yıl süre ile seçilmesi ve tarafsız olması isteniyordu.[591]

Ağustos ayının sonlarında da, basında Çiftçi ve İşçi Partisi'nin kurulacağına ilişkin haberler yayınlanacaktır.[592] Ethem Rûhi Balkan,[593] yeni partinin nizamnâmesini hazırlamıştı bile... *Vatan* gazetesinin haberine göre, "partinin nizamnâmesi, İngiliz İşçi Partisi'nin nizamnâmesini esas diye kabûl etmek sûreti ile hazırlanmıştı." Ancak, "parti, bir muhalefet partisinden ziyâde, [Cumhuriyet] Halk Partisi ile işbirliği edecek ve muayyen bir içtimâî ve iktisâdî programın gerçekleşmesi ile uğraşacak bir siyâsî teşekkül manzarası" gösteriyordu.[594] Söz konusu partinin kuruluş mürâcaatının yanıtlanması da hayli uzun zaman alacaktır. 1945 yılının Aralık ayının son günlerinde dahi basında hâlâ İşçi ve Çiftçi Partisi'nin kuruluşuna izin verileceğine ilişkin haberler yer alıyordu.[595]

---

588 **Tan,** (28.7.1945). *Ayrıca bkz.* Haytoğlu, **age,** s. 42.

589 **Tan,** (2.8.1945); **Vatan,** (2.8.1945).

590 **Tan,** (14.8.1945). **Ayrıca bkz. Haytoğlu, age,** s. 42.

591 **Tan,** (14.8.1945).

592 **Tan,** (21 ve 24.8.1945). **Tan gazetesi, 24 Ağustos târihli haberinde, partinin kuruluşu için resmî mürâcaatın yapıldığını açıklıyordu. Tan,** (24.8.1945). **Fakat İstanbul Vâliliği nezdindeki resmî başvurunun ise, ancak 7 Eylül'de yapıldığı anlaşılıyor. Tan,** (8.9.1945). **Ayrıca bkz. Vatan,** (8.9.1945).

593 Ethem Rûhi Balkan eski İttihatçılardan olup, anıları için bkz. Ethem Rûhi Balkan, **Hâtırâlar**. Anıların değerlendirmesi için bkz. Cemil Koçak, "İki İttihatçının Hâtırâları", **Târih ve Toplum**, Sayı: 44, (Ağustos 1987), s. 61-63.

594 **Vatan,** (22.8.1945).

595 **Vatan,** (30.12.1945).

Cumhuriyet gazetesi ise, İzmir'de İşçi Partisi kurulacağından söz ediyordu.[596] Halkın Sesi ve Ergenekon adını taşıyan siyâsî partilerin kuruluş çalışmalarına da, belki bu vesile ile değinilmelidir. Ancak bu mürâcaatlar, nizamnâmeleri olmadığından reddedilmişti.[597]

Basından edinilen izlenim, bu girişimlerin önemli bir yankı ve heyecan uyandırmadığı yönündedir. Nitekim *Tan* gazetesi, tüm bu gelişmeleri şöyle yorumluyordu: "Bugüne kadar yapılan teşebbüsleri gülünç buluyor ve bunların parti mefhumu ile ilgileri olmadığını anlatmaya çalışıyorum."[598]

Ahmet Emin Yalman ise, değişen dünyâ koşullarına ayak uydurmak gereğine yeniden dikkat çekiyor, ama bir yandan da içeride yaşanan gelişmelerin "hâriç"ten etkilenmediğine işâret etmeye çalışıyordu:

> "Dünyânın havası esaslı sûrette değişiyor. [Ama] biz, mukadderâtımızı hâriçte değişen havalara göre sevk ve idâre edecek değiliz. (...) Gidişimiz, bir vasilik manzarası gösteriyor. [Oysa bu], Anayasamızın kasd ettiği asıl rûha uygun değildir. Böyle bir sistem, millî irâdeyi belirtemez. (...) Demokrat rûha bağlı olan ve bunu ölçü sayan memleketlerle müsâvi sıfatı ile konuşmamıza ve onlardan candan saygı görmemize imkân veremez. (...) Dünyânın umûmî havasına uymaya şiddetle, süratle ihtiyâcımız vardır. Fakat başkalarına hoş görünmek için [de] değil... Kendi Anayasamızın rûhuna uymuş olmak için, sırf kendimize âid zarûretleri yerine getirmiş olmak için... (...)
>
> Fakat hâricî tehlike ihtimâllerini umacı gibi gösterip, sun'i ve keyfî bir şekilde bir birlik arayanlar, kendileri için de, memleket için de çok fenâ bir yol tutmuş olurlar. (...) Sevk ve idâre mesûliyetini taşıyanlar, fazla söylemeye de meydan bırakmadan, millî menfaatin ve umûmî vaziyetin icâblarını yerine getirmelidirler. Teşebbüsün kendilerinden gelmesi, memleket için de, kendileri için de en hayırlı yoldur."[599]

Yalman, anlaşılan "ikinci parti" konusunda ciddî bir girişim için yöneticilere düşen görevi hatırlatmak ihtiyâcını duymuştu. Nitekim, Yalman, bir başka yazısında da, "Aklımıza gelen tedbir, umûmî hayatta iyi bir imtihan geçiren ve temiz kalan filân ve filânın ortaya çıkarak bir tenkit partisi kurması yolundadır" diyor ve "İdâre edenlerin muhitinde yetişmiş olan filân ve filân şahsiyetin

596 **Cumhuriyet**, (23.8.1945).

597 Haytoğlu, **age**, s. 42; **Cumhuriyet**, (1.8.1945).

598 **Tan**, (25.8.1945).

599 Ahmet Emin Yalman, "Değişen Havalar Karşısında", **Vatan**, (31.7.1945).

kurduğu parti, acaba şahsî bir parti olmayacak mı?" diye soruyordu. Yalman'a göre, "hakikî demokrasiye gitme yolu" tutulmalıydı.[600] Yalman'ın yazısında imâ ettiği "filân" kişinin, "umûmî hayatta iyi bir imtihan" geçirmiş olması gereken kişi olması, bu ismin Celâl Bayar olduğunu gösteriyordu. Celâl Bayar hakkında kaleme aldığı daha önceki yazısı da hatırlanacak olursa, Yalman, açıkça Bayar'ı işâret ediyordu.

Eski Başbakan, CHP eski milletvekili, Londra eski Büyükelçisi ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucularından Rauf Orbay'ın adının, tam da bu sırada, 3 Ağustos'ta, muhtemelen Yalman'ın bu görüşü doğrultusunda, *Vatan* gazetesinde yayınlanması üzerinde de önemle durulmalıdır. Gazete, Rauf Orbay'ın 1923 yılında, siyâsî özgürlükler, millî irâde ve halkın kendi kendini yönetmesi konularında yaptığı bir açıklamayı yeniden gündeme getiriyordu.[601] Bir anlamda Rauf Orbay yeniden hatırlanıyor/hatırlatılıyordu.[602]

Ahmet Emin Yalman ise, görüşlerini açıklamaya ve tutulacak yol konusundaki fikirlerini ortaya koymaya devâm ediyordu:

> "Yanlış bir takım gidişleri derhâl düzeltmeye ve memlekette yalnız lâfla değil, fiilî sûrette halkçı ve demokratik bir hava ve cereyan yaratmaya mecbûruz. (...) Memleketin öz evlâdından bir kısmı, demokrasiyi ancak şekil hâlinde bırakır ve fiilen bir vâsilik sistemi tâkip ederlerse, milletimizin bugünkü şartlar altında insanlık âleminde lâyık olduğu mevkii almasını ve haklarını tesirli bir sûrette müdâfaa etmesini güçleştirmiş olurlar. (...)
>
> Vatandaşlar, o hissin tesiri altına düşmüşlerdir ki, Anayasanın kendilerine verdiği hakları serbestçe kullanmak imkânına sâhip bulunmuyorlar, memleketteki bü-

600 Ahmet Emin Yalman, "İdâre Edenler ve Edilenler", **Vatan**, (2.8.1945).

601 **Vatan**, (3.8.1945).

602 Rauf Orbay'ın Millî Şef dönemindeki siyâsî kariyerine ve konumuna ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 505 ve 706 ve (Cilt: 2), s. 41-44, 106-110, 252 ve 293.
Burada hatırlatmalıyım ki, Rauf Orbay, Atatürk döneminde İzmir suikastı dâvâsında İzmir'de Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmış ve suçlu görülerek, on yıla mahkûm olmuştu. Bu sırada yurt dışında olduğundan, ancak yıllar sonra Türkiye'ye yeniden geri dönebilmişti. Araya giren af yasaları dolayısıyla hapse girmekten kurtulmuştu. Atatürk döneminde kendisine milletvekilliği önerilmişse de, Orbay dâvânın yeniden açılmasını istemiş, talebinin reddi üzerine de siyâsete geri dönememişti. İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı'na seçimesinden sonra, İnönü'nün "barış politikası" sürecinde, hakkındaki mahkûmiyet karârının geçersiz olduğuna ilişkin CHP'nin siyâsî bir karârı sonucunda, CHP'den yeniden milletvekili seçilmiş; daha sonra da 1942 yılında Tevfik Rüştü Aras'ın yerine Londra Büyükelçisi olmuştu. Orbay, 1944 yılında yönetimle anlaşmazlık içine düştüğünden, bu görevinden de emekli olmuştu. Bu sırada emekli subay ve Büyükelçi olarak siyâsetin tamâmen dışında bulunuyordu.

tün teşkilâtı ve kuvvetleri kendi emrinde tutan bir tek-parti inhisârı, vatandaşların haklarını, menfaatlerini ve içtihatlarını, kânunların verdiği imkânlar dâhilinde serbestçe ve müşterek sûrette kullanmaları imkânlarını fiilen tahdide uğratıyor. Yoksa millet, demokrasinin şekil hâlinde bırakılmasından dolayı küskün ve muzdariptir. [Milletin] vazifelerini yapmak ve haklarını kullanmak hasreti ile yüreği yanıyor. (...)

Bugün [Cumhuriyet] Halk Partisi muhitinde ikinci parti ihtiyâcından bahsedildiğini duyuyoruz. Böyle bir parti, bir ser içinde sun'i sûrette yaratılmayacaksa, canlı ve tesirli olacaksa, idâre edilen halkın fiilî murâkabesini temin etmek ihtiyâcı artık samimî sûrette duyuluyorsa, bunun belirtilmesi ve halkın teşvik edilmesi lâzımdır. Geçirdiğimiz vâsilik devrinden sonra, bu teşvike mutlak sürette ihtiyaç vardır.

Umûmî hayâtı sevk ve idâre edenlerin muhiti, bu teşviki gösterir ve memlekete âid hakikî menfaatleri idrâk ettiklerini ve kendi hislerinden ve itiyatlarından bu uğurda fedâkârlık etmeye hazır bulunduklarını böylece ispât ederlerse, herşey âhenk ve huzur içinde gelişir. (...) Dünyânın bugünkü hâli [de], bizim önümüze umulmaz fırsatlar açmıştır."[603]

Yalman, söz konusu yazısında, ciddî bir "ikinci parti" girişimi için, yönetimin üzerine düşen görevleri hatırlatıyordu. Yalman'ın bu sırada CHP içindeki muhalefetin bir anlamda yarı resmî sözcüsü olduğu kabûl edilirse, bu türden yazıları, muhalefetin güvence talebi şeklinde değerlendirmek de mümkündür. Diğer yandan, Yalman, fiilî ve somut bir gelişme bekliyordu. Hâli hazırda geçerli olan "vâsilik" dönemi sona ermeliydi ve bu geçiş, sâdece kâğıt üzerinde değil, fakat fiilî olmalı ve açıkça görülmeliydi. Yönetim de, bu gelişmeyi teşvik edici bir tutum içinde olmalıydı. Ayrıca, ülkenin uluslararası ilişkiler içindeki yeri de, bu gelişmeden etkilenecekti.

Ahmet Emin Yalman, bir yandan da dış tehditlerin içerideki gelişmeleri olumsuz yönde etkilememesi için, yönetimi uyarmaya çalışıyordu. Yalman, yönetime şu mesajı iletmek çabasındaydı:

"Memleketimizde sözle özün bir olmasını, kânunlarımızın emrettiği demokrasinin bütün rûhu ile tatbik imkânını bulmasını temin yolundaki bir işimizi, 'Buhran var" diyerek, geride bırakamayız. Aksine olarak, hızlandırmak zorundayız. Çünkü, bünyemizi kuvvetlendirmenin, canlandırmanın, vatandaşlarımızı güven, hoşnutluk ve samimî imân içinde bir araya getirmenin yolu budur. (...)

Fakat umûmî, hâriçte itibar sâhibi olmaya ve bekâmızın dünyânın umûmî ha-

603 Ahmet Emin Yalman, "Geçireceğimiz İmtihan", **Vatan**, (6.8.1945).

vası ile alâkalı olan icâblarını hesâba katmaya mecbûruz. Bugünkü dünyâda, tek-parti inhisârı şeklinde bir gidişin, itibar ve saygı uyandırmasına ihtimâl yoktur. (...)

Bu takdirde memlekette bir an evvel demokrasi hayâtını kurmak ve pekleştirmek, başkalarına şirin görünmek için yapılacak bir iş değil, [fakat] kendi kânunlarımızın emrine uymak, kendi milletimize haklarını vermek, onun rüşdüne bütün âlemin huzûrunda saygımızı göstermek, bünyemizin buhrâna mukâvemetini artırmak, bekâmızın icâblarını yerine getirmek ve dünyâ yüzündeki itibârımızı yükseltmek için, derhâl ifâ edilmesi zarûrî olan hayâtî bir vazifedir."[604]

Yalman, bir başka yazısında da, "Fakat tek-parti inhisârında, idâreyi halka hâdim değil, hâkim bulunduran usûl ve gidişlerde inat etmemek, dünyâda havaların mânâsını artık duymak, daha fazla vakit israf etmemek" gerektiğini de vurguluyordu.[605]

Yalman'ın San Fransisco Konferansı dönüşünde kaleme aldığı yazı dizileri, Türkiye'deki siyâsî gelişmeleri değerlendiren ve gelişmelere yol göstermeye çalışan yönleri ile dikkati çekiyordu. Yalman, iç gelişmelerin hâriçten etkilenmediğini ısrarla vurgulamaya çalışıyordu. Ancak, bu, sâdece yerine getirilmesi gereken bir formalite, âdetâ resmî söylem olarak kalmıştı. Gerçekte Yalman, bir yandan rejim değişikliğinin dış tehditler bahanesi ile engellenmemesi gerektiğini belirtiyor, diğer yandan da zâten ülkenin uluslararası alanda saygın bir konum elde etmesinin, tam da bu gelişmelerin sonucuna bağlı olduğunu belirterek, iç ve dış gelişmeler arasındaki paralelliği ve ayrılmaz birlikteliği vurguluyordu.

MKP'nin tereyağından kıl çeker gibi kurulmadığını ve kuruluş sürecinin dönemin bütün karmaşıklığı içinde değerlendirilmesi gerektiğini gösteren bir başka belge de, CHP Genel İdâre Kurulu'nun 2 Ağustos 1945 târihli ve 127 sayılı toplantısında, Nûri Demirağ konusunda alınan karardır. Nûri Demirağ, hâlâ CHP üyesi idi ve bu nedenle de siyâsî faaliyetleri, doğal olarak ancak CHP'nin denetiminde gerçekleşebilirdi. Onun yeni bir parti kurmak üzere harekete geçmesi, elbette mensûbu olduğu partinin yönetimini de yakından ilgilendiriyordu. Nitekim, CHP Genel İdâre Kurulu'nun söz konusu toplantısında, "İstanbul'da mütaahhit tüccar Nûri Demirağ'ın Millî Kalkınma adında siyâsî bir parti kur-

604 **Vatan**, (11.8.1945).

605 Ahmet Emin Yalman, "Nereye Gidiyoruz?", **Vatan**, (12.8.1945).

mak istemesini ve bu münâsebetle gazetelere beyânat vermesini, mumâileyhin partiye kayıtlı olması itibâriyle, tüzüğümüzün 12. ve 149. maddelerine temâs eder bulan İstanbul İl İdâre Kurulu'nun yazısı" okunmuştu. Toplantıda, "üyeden bir kısmı, Demirağ hakkında ağır cezâ, yâni tard cezâsı tatbiki sûretiyle, intibâhî bir tesir vücûda getirilmesi düşüncesinde bulun"muştu. "Bir kısmı da, politik düşünerek, mülâyim davranılması ve sâdece adının partiden silinmesiyle iktifâ olunması mütâlaasında bulun"muştu. Toplantıda, "her iki şık cezâ tatbiki hâlinde de, Nûri Demirağ'ın, kendisini parti câmiâsından ayrı sayarak, başka bir parti kurmaya teşebbüs etmiş olması göz önünde tutularak, müdâfaasının alınmaması gerektiği belirtil"mişti. Ancak, "bununla berâber, durumun Genel Sekreter tarafından Değişmez Genel Başkanımıza arz edilmesine ve meselenin tekrar görüşülmesine karar veril"mişti.[606]

Açıkça anlaşılacağı gibi, CHP Genel İdâre Kurulu üyelerinin bir kısmı, bu türden gelişmeleri ânında durdurmak ve yanlış anlamalara neden olmamak konusunda sert önlemler almaktan yanaydılar. Demirağ'ın partiden tasfiyesi, siyâsî bir açılımın önünü tıkamak konusunda yeterli görülmüştü. Diğer yandan, bu türden bir tasfiye, olasılıkla güçlü bir uyarı görevi de görecekti. Böylece yanlış anlamaların ve siyâsî çıkışların önünün derhâl kapatılması mümkün olabilecekti. Ancak, üyelerin tümü aynı kanıda değildi. Bir kısım üyeler de, daha "politik" davranılmasından yanaydılar. Dönem, anlaşılan, artık "politik" davranmayı da gerektiriyordu. Burada kullanılan "politik" sözcüğünün önemini vurgulamak gerekir. Çünkü, tek-parti döneminde "politik" davranmak gerekmiyordu. Çünkü, tek-parti döneminde "politik" davranmayı gerektirecek herhangi bir faktör bulunmuyordu. Bu bakımdan, en azından CHP Genel İdâre Kurulu'nun bâzı üyelerinin bir dönüşüm sürecinde olduklarının farkında bulunduklarını söylemek mümkündür. Ayrıca, daha önce sözünü ettiğim gibi, henüz kısa bir süre önce, Değişmez Genel Başkan ile anlaşmazlık ya da uyuşmazlık içinde bulunan Genel İdâre Kurulu üyelerinin başlarına gelenler de, hâlâ hâfızalarda tâze idi. Bu bakımdan, gerek eski ve gerekse yeni üyeler, konuya ilişkin görüşleri ne olursa olsun, bu denli hassas

606 **BCA CHP K**, [Katalog Numarası: 490 01/26 125 4].

bir konuda yanlış bir adım atmamak konusunda ittifak hâlinde olmalıydılar. Zâten alınan karar da, bir yanlışlığa meydan vermemek konusundaki ihtiyâtı göstermektedir. Mesele, ertelenmiş ve önce İsmet İnönü'nün görüşünün öğrenilmesine karar verilmişti! Bu süreç, bize bir kez daha, CHP içindeki karar alma sürecinin olağan dokusunu göstermektedir. Önemli konular, Cumhurbaşkanı ve Değişmez Genel Başkan Millî Şef İsmet İnönü'nün görüşünden ve onayından geçmeden karar altına alınamazdı!

Son olarak, literatürde hayli sık rastlanan önemli bir yanlışa işâret etmek yerinde olacaktır. MKP'nin kuruluşu girişimi ile partinin resmî izin alarak resmen kuruluşu arasında önem bakımından bir fark görülmediğinden olacak ya da basit bir yanlışlıkla, genellikle ve sıklıkla, MKP'nin Temmuz ayının ilk haftasında kurulduğu yazılagelmiştir. Oysa, görüldüğü gibi, bu aşamada MKP'nin kuruluşu için sâdece resmî başvuruda bulunulmuştu ve başvurunun neticesi de henüz belirsizdi. Yâni MKP'nin kuruluşuna izin verilip verilmeyeceği Temmuz ayında hiçbir şekilde belli olmamıştı. Nitekim MKP gibi başka siyâsî parti kurma girişimlerinin âkıbeti de yine belirsiz kalmıştı.

Bu yanlışın sâdece basit bir olgusal hatâ ve üzerinde önemle durulmasının da yersiz olduğunu düşünmek yanıltıcı olur. Çünkü, bu dönemde siyâsal gelişmelerin baştan plânlandığı gibi ve sâdece bu plân dâhilinde doğrusal bir ilerleme şeklinde ve hep "ileriye" doğru seyrettiği şeklinde kurgulanmış bir târihyazımı, tam da bu tür küçük ve ayrıntıda çok defâ gözden kaçan ya da hissedilmeyen yanlışlardan kaynaklanmaktadır. Oysa, aksine, görüldüğü gibi, kararsızlıklar ve tereddütler, kuşku ve endişeler, bu dönemde atılan her adımda kendisini belli ediyordu.

Yine bu tarz bir yaklaşımın doğrudan bir sonucu olarak, MKP'in Temmuz ayı başında kurulduğunu düşünmek ve Mart ayından bu yana işâret edilen gelişmelerin olağan sonucuna ulaştığı neticesine varmak, yanıltıcıdır. MKP, bu sırada henüz resmen kurulmamıştı ve partinin müstakbel kurucuları da dâhil olmak üzere herkes, bu girişimin sonucunu merakla bekliyordu. Hiç kimse neticeden emin değildi ve yönetimin karârı bekleniyordu. İleride görüleceği gibi, MKP, yaklaşık ikibuçuk ay sonra kuruluş izni alabilecektir. Bu süre önemlidir ve yönetimin atacağı adımlar konusunda acele-

si olmadığını gösterdiği gibi, siyâsal gelişmelerin doğrusal bir çizgi izlemediğine de işâret eder.

MKP'nin Temmuz ayı başında resmen kurulduğu gibi bir yanlış saptama, görüldüğü gibi, sâdece târihsel bir olgu hatâsı değildir. Her târihsel olgu hatâsı, bu olguya dayanılarak yapılacak târihsel saptama ya da değerlendirmeyi temellendireceği için, daha doğrusu yanlış temellendireceği için, sakıncalı ve istikâmet saptırıcıdır. Burada, MKP'nin henüz resmen kuruluş izni alamadığını vurgulayarak, siyâsal rejim değişikliğinin düz ve kesiksiz bir çizgisel yolda ilerlediği yönündeki görüşlerin ve târihyazımının temelsizliğine işâret etmek istiyorum.

14. POTSDAM KONFERANSI

Potsdam Konferansı, 17 Temmuz-2 Ağustos târihleri arasında toplanır.[607] Potsdam Konferansı'nda Boğazlar konusu da yeniden gündeme gelecektir.

Potsdam Konferansı sürecinde Türkiye ile ilgili gelişmeleri yine ABD Dışişleri Bakanlığı belgelerinden izlemek mümkündür.

ABD Dışişleri Bakanlığı'nın talebi üzerine, ABD Dışişleri Bakanlığı, Donanma ve Ordu Koordinasyon Komitesi için hazırlanan 17 Temmuz 1945 târihli ve ABD'nin Boğazlar ile ilgili politikasına ilişkin bilgi notunda, Potsdam Konferansı dolayısıyla Boğazlar'ın geleceğine ilişkin ABD'nin politikasının saptanmasına yönelik hazırlıklardan söz ediliyordu. Potsdam Konferansı'nda Montrö Antlaşması'nın görüşülmesi konusunda anlaşmaya varılmıştı. Nitekim Kiel Kanalı'nın geleceğine ilişkin tartışmalar da söz konusuydu ve bu konuda da benzer bir talep vardı. Konuya iki bakış açısından yaklaşılmaktaydı. İlk soru, ABD'nin bu târihte bu konuda karar vermeye katılıp katılmaması idi. İkinci soru ise, eğer böyle bir karar verilecekse, bu karârın ne olacağına ilişkindi. Raporda bu soruna yaklaşımın da, genel sorunlardan ayrılmadan ortaya konulması gerektiğine değiniliyordu. Bu sorun da, barış anlaşması çerçevesinde ele alınmalıydı. Barış anlaşması ise, savaş sonrası dönemde ülkelerin haklarını ve sorumluluklarını ve sınırlarını saptayacak ve bu

607 **Cumhuriyet**, (16-17.7.1945); **Keesing's**, (1945/7361).

sûretle de ulusal ve uluslararası güvenliğin askerî sorunlarının çözüm temelini oluşturacaktı. Nitekim Boğazlar ve Kiel Kanalı sorunları, temelde barış anlaşmasının bütün sorunları ile ilişkili benzer sorunlardan âdetâ iki tânesiydi. Raporda bu sorunlar, Avrupa'nın sınırlarından Çin'e geri verilecek alanlara kadar pek çok konuyu kapsar biçimde ortaya konulmuştu. Bu nedenle de, bütün bunlar, genel bir uzlaşmanın pek çok sorunuyla doğrudan bağlantılıydı.

Bu konuda henüz resmî bir anlaşmaya varılmadıysa da, bu sorunlarla ilgili olarak, savaşın sonuna ya da en azından karar verilinceye dek, tek tek değil, fakat sorunları bir bütün olarak beklet-menin uygun olacağı düşünülmüştü. Alınan ilke karârı bu yöndeydi. Bu ilke karârının uygulanmasında tek ve en önemli istisnâ ise, Sovyetler Birliği idi. Anlaşma ile ya da mütefikleri tarafından kabûl edilmesi beklentisi içinde, Sovyetler Birliği, daha şimdiden Doğu Polonya, Baltık devletleri, Finlandiya ve Besarabya konularıyla ilgili taleplerini ileri sürmüştü bile... Ayrıca, ABD, Sovyetler Birliği'nin Uzak Doğu'daki taleplerine ilişkin bir anlaşmaya varıldığı kanısına ulaşmak için de yeterli neden olduğu görüşündeydi. Bu anlaşmaların meşrûluğu ne olursa olsun, rapora göre, diğer büyük devletler, barış anlaşmasına ilişkin önerilerinin görüşülmesi ve hak ve sorumlulukların saptanması için Sovyetler Birliği'ne anlaşma önerisinde bulunmuşlardı. Sovyetler Birliği'nin buna tepkisi ise, daha fazla talepkâr olmaktı.

Raporu hazırlayan komite, Moskova'nın Boğazlar sorununun üzerine gittiğini, Boğazlar'da üs talebinde bulunduğunu ve Türkiye'nin kuzeydoğusunda ise toprak istediğini, diğer yandan İran Körfezi'ne giriş hakkı talep ettiği gibi, Bornholm adasını işgâl ettiğini ve nihâyet Norveç'te de askerî üsler kurmak istediğini belirtiyordu. Moskova, şimdiye kadar taleplerinin yerine getirilmesinde başarılı da olmuştu. Çünkü güçlüydü, her zaman için haklı olmasa da... Talepkâr olduğu pek çok yerde, Polonya'da, Baltık devletlerinde, Besarabya'da, anlaşmalarda yer almayan konuları güçle elde edeceği husûsunda diğer güçleri iknâ etmişti. Moskova'nın hâli hazırdaki talep ve önerileri de aynı kategoride yer alıyordu. Sovyetler Birliği'nin bu bölgeleri kuvvetle elde etmesine, ABD ile İngiltere'nin başarılı bir şekilde karşı çıkamayacağı bir gerçekti. Bir başka gerçek de, Sovyetler Birliği'nin taleplerinin arttığı süre-

ce, hedeflerini gerçekleştirme gücünün de azalacağı idi. Fakat diğer yandan, Sovyetler Birliği'nin niyetlerini tahmin ederken, onun savaştaki yıpranma payını da göz önünde tutmak gerekirdi. Yoğun çabaları sâyesinde gereksiz ölçülerde genişlemişti ve ekonomisinin yeniden derlenip toplanması için uzun yıllara ihtiyâcı vardı. Kayıplarını ve kazançlarını dengelemek için ise, ABD'nin destek ve danışmanlığına ihtiyaç duyacaktı. Moskova'nın talepleri konusunda, Birleşmiş Milletler ile mi, yoksa yalnızca ABD ile mi uzlaşmaya çalışacağı da henüz belli değildi.

Raporu hazırlayan komite, bütün bu koşullar çerçevesinde, ABD'nin uzun dönemli ve genel güvenlik konularındaki görüşüne ve o zamâna kadar bulunduğu taahhütlere göre, Boğazlar ile Kiel Kanalı sorunlarının görüşülmesini ileri bir târihe ve bu konulardaki nihâî kararların da, bu sorunlar barış anlaşmasının bir parçası hâline gelinceye dek ertelenmesi gerektiği sonucuna varmıştı.

Bununla birlikte, raporda, eğer yukarıda ortaya konulan görüşler desteklenmezse, daha önceki taahhütler ya da başka nedenlerle, Boğazlar ile ilgili konunun görüşülmesinin ve belki de bir karâra varılmasının gerekebileceğinden de söz ediliyordu. Bu takdirde, komiteye göre, genel güvenlik çerçevesinde ABD için iki karar söz konusu olabilirdi. İlk karar, ABD'nin Montrö Antlaşması'nın revizyonuna ABD Dışişleri Bakanlığı'nın ilettiği –ve daha önce bahsi geçen– son bilgi notu çerçevesinde katılma şeklinde olabilirdi. İkinci karar ise, ABD'nin Boğazlar'ın askerden arındırılmasını desteklemesiydi. Eğer bunda başarılı olunamazsa, bu takdirde Türkiye dışında herhangi bir devletin Boğazlar'da doğrudan ya da dolaylı olarak askerî güç bulundurmasına karşı çıkılmalıydı.[608]

ABD Dışişleri Bakanlığı, Donanma ve Ordu Koordinasyon Komitesi tarafından 18 Temmuz 1945 târihinde Boğazlar ve Kiel Kanalı ile ilgili ABD'nin politikasının oluşturulmasına yönelik olarak hazırlanan bilgi notunda, konuyla ilgili Amerikan taslak önerilerinin tartışılmasının sağlanması için dolaşımda olduğuna değiniliyordu.[609]

---

608 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "ABD DB, Donanma ve Ordu Komitesi İçin Hazırlanmış Bilgi Notu", (17.7.1945).

609 **FRUS**, 1945, Cilt II, *(The Conference of Berlin: The Potsdam Conference)*, **"ABD DB, Donanma ve Ordu Komitesi İçin Hazırlanmış Bilgi Notu"**, (18.7.1945).

ABD Savunma Bakanlığı Müsteşarı McCloy'dan 19 Temmuz 1945 târihinde ABD Dışişleri Bakanlığı, Donanma ve Ordu Koordinasyon Komitesi Başkanı Dunn'a iletilen bilgi notunda ise, ABD Dışişleri Bakanlığı, Donanma ve Ordu Koordinasyon Komitesi tarafından ABD Dışişleri Bakanlığı'na iletilen ve Boğazlar ve Kiel Kanalı ile ilgili olan Amerikan politikasına yönelik bilgi notunun onaylandığı bildiriliyordu. Diğer yandan, McCloy'a göre, ABD bu politikayı sâdece eğer İngiltere'yi tatmin ediyorsa desteklemeliydi. Eğer İngiltere, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın önerdiği politikayı kabûle değer bulmazsa, bu takdirde ABD'nin politikası İngiltere'nin konumuna uygun olarak yeniden gözden geçirmeliydi.[610]

ABD Dışişleri Bakanlığı, Donanma ve Ordu Koordinasyon Komitesi Başkanı Dunn, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı târihsiz bilgi notunda, bu kez son değerlendirmelere ilişkin bilgi veriyor ve bu değerlendirmelerin ilgili komite tarafından da onaylandığını açıklıyordu.[611]

ABD Yakın Doğu ve Afrika İlişkileri Yöneticiliği görevini vekâleten yürüten Allen'dan 19 Temmuz 1945 târihinde ABD Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Dunn'a iletilen ve Boğazlar ile ilgili ortak komite raporuna atıfta bulunan raporda, ABD heyetinin Boğazlar konusundaki görüşmeleri sınırlandırması ve bu görüşmeleri ileri bir târihe ertelemesi gerektiğine işâret ediliyordu. Nihâyet bu konudaki nihâî karar, bu konu da barış anlaşmasının bir parçası olunca ya dek ertelenmeliydi. Daha önce ilgili komitece hazırlanan bilgi notunda da vurgulandığı şekilde, Sovyetler Birliği'nin pek çok bölgeyi denetimi altına aldığından söz ediliyor ve bunun dikkat çekici olduğu vurgulanıyordu. Oysa diğer müttefikler, kendi isteklerini ortaya koymak için barış anlaşmasını bekliyorlardı.

Raporda, ABD'nin güvenlik politikası çerçevesinde Boğazlar ile ilgili olarak anlaşmaya varma eğiliminde olması hâlinde, söz konusu komitenin iki noktada önerisi olduğuna işâret ediliyordu. Buna göre, ilk öneri, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın –yukarıda görülen– önerisi doğrultusunda Montrö Antlaşması'nın revizyonunu

---

610 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "McCloy'dan Dunn'a", (19.7.1945).

611 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Dunn'dan ABD DB'ye", (târihsiz).

onaylamaktı. İkinci öneri ise, Boğazlar'ın askerden arındırılmasını desteklemekti. Eğer bu konuda başarısız olunursa, ABD, Türkiye'nin dışında, Boğazlar'da doğrudan ya da dolaylı bir şekilde askerî denetim, askerî üs ya da benzer haklar talep eden devletlere karşı çıkmalıydı. Rapora göre, söz konusu komite, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın Montrö Antlaşması'nın revizyonuna ilişkin önerilerini ihtivâ eden pakette yer alan ilk beş maddeye tamâmen katılıyordu. Fakat altıncı madde onaylanmamıştı. Raporda, Henderson ile olan görüşmeye de atıfta bulunuluyor ve altıncı maddenin bu görüşmede değiştirildiğine işâret ediliyordu. Buna göre, ABD, Türkiye'nin özgür irâdesi ve izni olduğu takdirde, Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'da askerî üs talebine karşı gelmemeye karar vermişti. Komite ise, Türkiye'den başka bir gücün Boğazlar'da askerî üs kurmasına ya da Türkiye'nin dışında Boğazlar'ı doğrudan ya da dolaylı bir şekilde denetleyen başkaca bir güce karşı çıkıyordu. Bu politika, İngiltere'nin olsun, ABD Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu ve Afrika İlişkileri Yöneticiliği'nin olsun paylaştığı bir politika idi. Allen, raporunda, bu politikayı kuvvetle desteklediğini açıklamıştı. Komite'nin Boğazlar'ın askerden arındırılmasına yönelik önerisi ise, Allen'e göre, Boğazlar'ın konumunu 1923 Lozan Antlaşması'na geri götüren bir öneriydi. Türkiye ise, bu konumu hiçbir zaman benimsememişti ve 1936 yılında da Montrö Antlaşması ile değiştirmişti. Montrö Antlaşması ise, Türkiye'ye Boğazları yeniden tahkim etme hakkı vermişti.

Allen, raporunda, eğer Türkiye ileride ABD'ye karşı düşmanca tutum almış bir başka gücün etkisi altında ABD'ye karşı çıkacak bir güç olursa, bu takdirde Boğazlar'ın askerden arındırılmasının, ABD'nin stratejik çıkarları açısından daha uygun olduğu görüşünde olduğunu da açıklıyordu. Diğer yandan, Türkiye ABD ile yakın olursa, bu takdirde Boğazlar'ın Türkiye tarafından tahkimi ABD'nin yarârına olacaktı. Bu durum, Akdeniz'de ve Ege Denizi'nde İngiliz çıkarları ile de örtüyordu. Allen'a göre, söz konusu komitenin hazırladığı rapordan, onların Türkiye'nin eninde sonunda düşman etkisi altında kalacağını düşündükleri çıkıyordu. Bu nedenle de Boğazları askerden arındırmanın, uzun dönemde ABD için en uygun çözüm şekli olacağı sonucuna varmışlardı. Ayrıca, askerden arındırılmış Boğazlar formülü önerisi, rapora gö-

re, Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'da üs talebine karşılık, Moskova ile bir uzlaşma noktası oluşturabilirdi. Bununla birlikte, raporda, Türkiye'nin Boğazlar'ın askerden arındırılması önerisine kesinlikle karşı geleceğinden de söz ediliyordu. Allen, raporunda, kendisinin de bu öneriyi Birleşmiş Milletler çerçevesi içinde Ankara'ya nasıl kabûl ettirileceğini bilmediğini itirâf ediyordu. Allen, sonuç olarak, söz konusu komitenin, Boğazlar'ın askerden arındırılmasına yönelik önerisi dışarıda tutulacak olursa, tüm kararlarını onaylıyordu. Boğazlar'da kurulacak olan askerî üs konusuna gelince, Allen, raporunda, Türkiye'nin özgür irâdesi ve izni ile olabilirse, bunun da mümkün olabileceğinden söz ediyordu.[612]

Wilson, 19 Temmuz 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türk Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet eden Nûrullah Esat Sümer'in kendisine, Türk Hükûmeti'nin, Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka ile İngiliz Dışişleri Bakanı Eden arasında Londra'da gerçekleşen görüşmeleri tatminkâr olarak tanımladığını söylediğini yazıyordu. Sümer, Eden'den, Sovyetler Birliği'nin taleplerine karşı İngiltere'nin Türkiye'deki konumunu korumasını istemişti. İngiltere ise, Sovyetler Birliği'nin Montrö Antlaşması'nda revizyon taleplerini doğrudan doğruya Türkiye ile görüşmeye başlamasından ve bunu, Stalin'in taahhüt ettiği gibi, ABD ile İngiltere'ye bu konudaki önerilerini sunmadan yapmasından ötürü son derece şaşırmıştı. Ayrıca, İngiltere'ye göre, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki sınır sorunları ile Boğazlar'da askerî üs talebi, Montrö Antlaşması'na ilişkin revizyon önerisinden tamâmen farklı konulardı ve birbirinden ayrılmalıydı.[613]

21 Temmuz 1945 târihli ve ABD Donanma Bakanlığı Müsteşarı Gates'ten askerî makamlara yazılan bir başka raporda ise, daha önce sözü edilen komite kararlarına atıfta bulunuluyor ve ABD Donanma Bakanı James Forrestal'ın da, Boğazlar sorunu ile hâli hazırda ilgilenilmemesi gerektiğini söylediğine dikkat çekiliyordu.[614]

22 Temmuz 1945 târihli bir belgede ise, Sovyetler Birliği'nin

612 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Allen'dan Dunn'a", (19.7.1945).

613 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Wilson'dan ABD DB'ye", (19.7.1945).

614 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Gates'ten Askerî Makamlara", (21.7.1945).

konferans heyeti tarafından oluşturulan ve Moskova'nın Boğazlar ile ilgili olarak gündeme getirdiği öneri metninin tercümesine yer verilmektedir. Buna göre, konferansta aşağıdaki hususların gerekli görüldüğünün karar altına alınması isteniyordu.

Önerinin ilk maddesi, Montrö Antlaşması'nın uygun prosedüre göre feshedilmesi idi. Çünkü, antlaşma hâli hazırdaki koşullara uymamaktaydı. Önerinin ikinci maddesinde ise, Karadeniz'e girişte ve Karadeniz'den çıkışta tek deniz yolu olan Boğazlar'ın geçiş rejiminin yalnızca Türkiye'nin hükümranlığında bulunması nedeniyle, Sovyetler Birliği'nin bu düzenlemeden etkilenen ana devlet olduğuna değiniliyor ve Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'ın güvenliği ve ticârî geçiş özgürlüğünü sağlayabilecek kapasitede olduğuna dikkat çekiyordu. Önerinin üçüncü maddesi, yeni Boğazlar rejiminin nasıl düzenleneceğine ilişkin hususları kapsıyordu. Buna göre; Türkiye ve Sovyetler Birliği, kendi güvenlikleri açısından ve Karadeniz bölgesinde barışın korunması yönünden, Boğazlar'ın diğer ülkelerce kullanımını da güvence altına almak ve Karadeniz güçlerinin güvenliğini ve barış ortamını korumak adına, ortak imkânları ile Boğazları birlikte savunacaklardı. Bu husus, Boğazlar'da Türk askerî üsleri yanı sıra Sovyet askerî üsleri kurulmasını da içeriyordu.[615]

Truman için yine 22 Temmuz 1945 târihinde hazırlanan bir başka raporda da, konferansın ertesi günü gündeme gelmesi beklenen Boğazlar sorunuyla ilgili bilgi notu sunuluyordu. Bilgi notunda konuya ilişkin bir resim çiziliyordu. Bu resimde İngiltere ile Sovyetler Birliği ve diğer Avrupalı güçle arasında Boğazlar'ın denetimi konusundaki çıkar çatışması anlatılıyordu. İngiltere ile Sovyetler Birliği, farklı zamanlarda sorunun her iki tarafında da yer almışlardı. Bilgi notunda bulunan bütün gerçekler uzmanları tarafından hazırlanmıştı.[616]

Truman'a sunulan bilgi notunda ise, Boğazlar ile ilgili olarak ortaya konulan görüş ve öneriler şöyleydi: Sovyetler Birliği'nin Boğazlar üzerindeki denetim ve Boğazlara giriş ve çıkış hakkı, zaman zaman ve savaşlara göre değişiklikler göstermişti. Aynı şey Sov-

615 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Sovyetler Birliği'nin Konferans Heyeti Tarafından Oluşturulan Öneri Metninin Tercümesi", (22.7.1945).

616 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Truman İçin Hazırlanmış Rapor", (22.7.1945).

yetler Birliği'nin Balkan devletleri üzerindeki denetimi için de söz konusuydu. Sovyetler Birliği'nin, daha doğrusu Rusya'nın Boğazlar üzerinde en çok etkisini gösterdiği dönem 1833 ile 1840 yılları arasındaydı. Bu süre içinde Rusya, Boğazlar'dan istediği gibi serbest geçiş hakkına sâhip olmuştu. Rusya'nın yine bu süre içinde Boğazlar'dan savaş gemileri geçirme hakkı da vardı. Ayrıca, bunlara ek olarak, Rusya'nın, eğer güvenliği açısından gerekiyorsa, askerî birliklerini de orada konuşlandırmaya hakkı bulunuyordu. 1840 yılında ise, Rusya, İngiltere ile işbirliği yapmak üzere, bütün bu haklarından ferâgat etmişti. 1856 yılında Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya, Balkan devletleriyle ilgili haklarından da vazgeçmek zorunda kalmış ve aynı zamanda da Karadeniz tüm ticâret gemilerine açılmıştı. Ancak Karadeniz, birkaç küçük Türk ve Rus savaş gemisinin dışında, savaş gemilerine kapatılmıştı. Fakat onbeş yıl sonra Rusya bu sınırlamaların kaldırılmasını istemişti. Ancak bu talep, Boğazlar'ın savaş gemilerine açılmasını kapsamıyordu. Onüç yıl sonra ise Rusya, Almanya ile bir anlaşma imzâlamıştı ve böylece İngiltere'nin savaş gemilerini kullanmasını sınırlamak ve gizli bir madde ile de, eğer gerekirse Rusya'nın Boğazları işgâl etmesini sağlamak istemişti. Ancak bu durum da yalnızca altı yıl sürebilmişti. 1890 yılında Almanya söz konusu anlaşmanın uzatılmasını reddetmişti. Dört yıl sonra 1894 yılında ise İngiltere, Boğazlar antlaşmasının statüsünün değiştirilip, Rusya'ya savaş gemilerini geçirme hakkı tanıyacak herhangi bir yeni düzenlemeyi savaş nedeni olarak görmeyeceğini açıklamıştı. Fakat daha sonra Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Rusya, Boğazları ve Bulgaristan'ı Rusya'nın etkisine sokacak bir anlaşma imzâlamışlardı. Bulgaristan'ın bağımsızlığını güvence altına almak için Rusya, Osmanlı Devleti'nin kendisine olan 20 milyon Sterlin değerindeki borcunu da silmişti.

1915 yılında, Birinci Dünyâ Savaşı'nda, İngiltere, Boğazlar'ın Rus savaş gemilerine açılmasını onaylamıştı, çünkü buna ihtiyâcı vardı. Bu tanıma, geleneksel İngiliz politikasından tamâmen farklıydı. Durumun asıl ironik olan yönü, sekiz yıl sonra, 1923 yılında Bolşeviklerin Rusya'nın eski isteklerine karşı çıkmasıydı. Çünkü Bolşevikler, onlara karşı savaşan Beyaz Ruslarla Kolçak kuvvetlerine müttefiklerin dışarıdan yardım edebileceğinden endişe ediyor-

lardı. Bolşeviklerin Boğazları savaş gemilerine açmaya karşı çıkmalarına karşılık, Lozan Konferansı'nda resmiyet kazanan boğazlar antlaşması, Bolşeviklerin bu talebini yerine getirmekle birlikte, Türkiye'nin Boğazları tahkim etmesine imkân tanımadı. Bundan onüç yıl sonra ise, Montrö Konferansı'nda Türkiye'ye Boğazları tahkim etme hakkı tanındı, fakat Lozan Antlaşması'nın Boğazlar ile ilgili diğer kısımları değiştirilmedi.

1945 yılının ilkbaharında Sovyetler Birliği, olayların gösterdiği gibi, değişen koşullar nedeniyle, Türkiye ile ilişkilerinin yeniden gözden geçirilmesinin gerekliliği için bir nota sunmuştu. 1869 yılında tamamlanan Süveyş Kanalı'nın korunmasında Yunanistan'ın stratejik bir konumu olmakla birlikte, Yunanistan İngiltere'nin etki alanında olduğundan, Sovyetler Birliği'nin savaş gemilerine karşı burayı savunmak üzere Yunanistan büyük ihtimâlle uygun olacaktı. Bununla birlikte, raporda, İngiltere'nin Sovyetler Birliği'ne Boğazlar'dan serbest geçiş hakkı tanınmasına muhtemelen karşı çıkmayacağına değiniyordu. Basında da Sovyetler Birliği'nin Tuna nehrinin geçtiği devletlerden Akdeniz'e bir liman geçişi aradığına ilişkin öneriler yaptığı yazılmıştı. Belli ki, Moskova, Boğazlar'dan gelebilecek ve kendisine yönelebilecek olası bir saldırıya karşı kendisini korumaya ve aynı zamanda da Akdeniz'in sıcak sularında bir yer temin ederek, kendisini sağlama almaya çalışıyordu. Türkiye ise, büyük bir ihtimâlle Boğazlar'dan sağlanacak serbest geçişten çok, Sovyetler Birliği'nin toprak taleplerinden endişe ediyordu.

1923 yılında gerçekleşen Lozan Antlaşması ile Boğazlar'dan serbest geçiş hakkı ve düzeni sağlanmış ve bu anlaşma üç büyük güçle Japonya tarafından da güvence altına alınmıştı. Türkiye'nin savaşa katılması durumu dışında, ticâret gemilerinin bu anlaşma ile Boğazlar'dan serbest geçişi güvence altına alınmıştı. Ancak bâzı durumlarda Türkiye'nin düşman ticâret gemilerine saldırı hakkı bulunuyordu. Ayrıca Türkiye'nin, yine bu anlaşmaya göre, tarafsız devletlerin ticâret gemilerinin kaçakçılığını da engellemeye hakkı vardı. Antlaşma, savaş gemilerinin de geçişini düzenlemişti ve buna göre, büyük güçler Karadeniz'e 10.000 tonluk üç gemiye kadar savaş gemisi yollama hakkına sâhipti. Ayrıca, tarafsız devletler, Türkiye savaşa katılmadığı sürece, yine aynı haklara sâhipti. Fakat

bunun bir istisnâsı Sovyetler Birliği içindi. Türkiye savaşa katılmadığı sürece, bütün Sovyet savaş gemileri Boğazlar'dan Karadeniz'e serbestçe geçebilirdi. Boğazlar'ın her iki kıyısı da, anlaşmaya göre, askerden arındırılmıştı. Bununla birlikte, Türkiye İstanbul'da 12.000 kişilik bir garnizon ile yine İstanbul'da bir donanma üssü bulundurma hakkına sâhipti.

Montrö Konferansı, 1936 yılında Boğazlar ile ilgili Lozan Antlaşması'nı değiştirmişti. Boğazlar üzerindeki uluslararası denetim böylece kaldırıldı. Kendisini savaş tehdidi altında hissettiği takdirde, bu anlaşma Türkiye'ye Boğazları savaş gemilerine kapatma hakkı tanıdı. Bununla birlikte, Karadeniz devletlerine âid savaş gemileri, Boğazlar'dan ancak küçük bir filo şeklinde geçebilirlerdi. Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerinin Karadeniz'e geçirebilecekleri savaş gemileri ise tonajla sınırlandırılmıştı. Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerinin Karadeniz'de kalabilecekleri süre de yirmibir günle sınırlandırılmıştı.

Raporun sonuç kısmında, bütün bu gelişmeler çerçevesinde Rusya'nın son 150 yıldan bu yana Boğazlar ile yakından ilgilendiğine dikkat çekiliyordu. Rusya, Boğazları hem Akdeniz'in sıcak sularına geçiş için ve hem de Karadeniz'in arka kapısı ve savaş gemilerinin kendisine saldırabileceği bir geçit olarak görüyordu. Napolyon'un İngiltere'ye saldırı girişiminden, Mısır yoluyla Hindistan'ı tehdidine kadar, Rusya bir şekilde Boğazlar'da çıkarlarının korunması için Boğazlar ile ilgilenmişti. Dolayısıyla önemli olan Tuna nehri kıyısındaki Balkan devletleriydi. Rusya, değişik zamanlarda, Fransa'ya karşı İngiltere ile, İngiltere'ye karşı Fransa ile ittifak kurmuş, hem Fransa ve hem de İngiltere'ye karşı olmuş, İngiltere'ye karşı Almanya ile ve nihâyet Almanya'ya karşı da İngiltere ile ittifak kurmuştu. Rusya, kendi güvenliği için, değişik dönemlerde, kendisininkiler de dâhil, Boğazlar'ın bütün savaş gemilerine açılmasını savunmuştu. Fakat bâzı zamanlarda da, tam aksine, Boğazlar'ın kendi savaş gemileri dâhil tüm savaş gemilerine kapatılmasını istemişti.

İngiltere'nin politikası da, benzer şekilde, kendi ihtiyaç ve gerekliliğine göre değişmişti. İngiltere, bir zamanlar, Boğazlar antlaşmasında meydana gelebilecek bir değişikliğin savaş anlamı-

na geleceğini açıklamıştı. Bir başka zamanda ise, bunun zıddını, Rusya'nın taleplerine karşı desteklemişti. Boğazlar için çıkan savaşların pek çok nedeni vardı. Yunanistan'ın bağımsızlık isteği, Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyanların korunması, kutsal ittifak, İngiltere'nin Hindistan yolu, bunlar arasında sayılabilirdi. Rusya açısından ise, iki temel önemde amaç bulunuyordu: İlki, Rusya'nın sıcak sulara geçiş isteği ve ikincisi de Boğazlar yoluyla Karadeniz'e yapılacak donanma saldırılarını engellemek... Rusya, Tuna nehrinin geçtiği Bulgaristan ve Romanya ile Balkanlar'daki çıkarlarını kontrol altında tutmak için sürekli savaşmıştı. İngiltere'nin amacı ise iki yönlüydü: İlk amaç, yaşamsal öneme sâhip olan Hindistan yolunu korumaktı ve ikinci amaç ise, Avrupa'da güç dengesini sağlamaktı.

Raporda, Boğazlar üzerindeki siyâsî, askerî ve diplomatik gelişmeler de kronolojik ve ayrıntılı bir şekilde işlenmişti. Buna göre, 1768-1791 yılları arasında Rusya'nın Boğazlar üzerindeki ilgisi ve çıkarı başlamış kabûl ediliyordu. Rusya'nın Osmanlı ordusunun yenilmesi sonucunda Kırım'ı ve Karadeniz'e bitişik toprakları zabtı, Rusya'ya Karadeniz'e çıkış hakkı vermişti. 1798-1802 yılları arasında Rusya, Tuna bölgesinde Balkanlar'da denetimi sağlamıştı. Hindistan'a doğru yönelen İngiltere'ye karşı Fransız saldırısında, Napolyon'un Mısır'a doğru yayılması sonucunda, Boğazlar ve Osmanlı Devleti tehdit altına girmişti. İngiliz Amirali Nelson, Ebukır'da Fransız donanmasını yok etmiş ve Rusya ile Osmanlı Devleti de Ege Adaları'nı almıştı. 1802 yılında Boğazlar'ın denetimi Osmanlı Devleti ile Rusya'nın elinde idi. 1802-1812 yılları arasındaki Napolyon savaşları sırasında Fransa'nın konumu, Osmanlı Devleti'nin Boğazlar konusunda İngiliz çıkarlarını tehdit etmesi ile sonuçlandı. İngiliz donanması bunun üzerine Çanakkale Boğazı'nı zorladı ve İngiltere, Fransız Büyükelçisi'nin sınır dışı edilmesini talep etti. İngiliz donanması onu emekli olmaya zorladı. Bu sırada Rusya da işe karıştı ve Osmanlı Devleti'nin Tuna bölgesi ile ilgili olarak daha önce yapılan antlaşmaya riâyet etmediğini ileri sürdü. Osmanlı Devleti de Rusya'ya savaş ilân etti ve savaş, 1812 yılında Bükreş Antlaşması ile sonuçlandı. Bu arada Napolyon da, Osmanlı Devlet'nden kazanılmış teslimatları talep ederek, Boğazlar'ın Rus gemilerine açılması için Rusya'ya yardım etmişti.

1812-1826 yılları arası ise, Viyana Kongresi ve kutsal ittifak dönemine denk gelmişti. Bu, Avrupa'nın hasta adamı dönemi idi ve Yunan bağımsızlık savaşına denk geliyordu. Ama aynı zamanda da Tuna bölgesinde sürekli sorun anlamını taşıyordu. Rusya, Tuna bölgesindeki eski denetimi ve Boğazlar üzerindeki hakları için Osmanlı Devleti'ne ültimatom verdi. Bu kez, Avusturya-Macaristan ile Fransa'nın önerisi üzerine Osmanlı Devleti teslim oldu. 1826 yılında Ackermann Antlaşması ile Karadeniz Rus gemilerine açıldı ve Rusya, (hâli hazırda Romanya topraklarını oluşturan) Tuna bölgesindeki denetimini elde etti. 1829 yılında Yunan bağımsızlık savaşı ile ilgili olarak, Rusya, Fransa ve İngiltere, Navarin deniz savaşında, Osmanlı donanmasını imhâ etti ve Rusya'nın Boğazlar'daki konumu değişmeden sürdü. 1833 yılında Mısır üzerinden Osmanlı Devleti'ne saldırı oldu ve Osmanlı Devleti de Rusya'nın yardımını istedi. Böylece Rusya'ya Boğazlar'dan savaş gemilerini geçirme hakkı ve eğer gerekirse askerî birliklerini de karaya çıkarına yetkisi tanıyan antlaşma imzâlandı. Hünkâr İskelesi Antlaşması'na göre, bu hak diğer savaş gemileri için geçerli değildi. Sonraki yedi yıllık sürede Rus savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişte bu olağanüstü istisnâ hakkı vardı ve bu da, Rusya'ya bölgede en büyük etkiye sâhip güç olma imkânı veriyordu.

1840 yılında Rusya'nın İngiltere ile Fransa arasındaki itifâkı bölme isteğinden dolayı, Londra Konferansı sırasında Rusya bu haklarının yeniden gözden geçirilmesine ve Rus savaş gemileri de dâhil olmak üzere, Karadeniz ile Boğazlar'ın bütün savaş gemilerine kapatılmasına râzı geldi. 1853 yılında Rusya, dinî nedenlerle Tuna bölgesine saldırdı. Osmanlı Devleti de Rusya'ya savaş ilân etti. Fransa ile İngiltere, Osmanlı Devleti'ne katıldı ve Kırım Savaşı patlak verdi. Bunun üzerine İngiliz ve Fransız savaş gemileri Boğazlar'dan geçtiler ve Sivastopol'a saldırdılar. 1856 târihli Paris Antlaşması, Rusya'nın Tuna bölgesi üzerindeki bütün haklarından vazgeçmesi sonucunu doğurdu. Karadeniz, bu anlaşmanın ardından, tüm ticâret gemilerine açılmıştı. Fakat bâzı küçük Rus ve Türk savaş gemileri dışında, tüm savaş gemilerine kapatılmıştı. 1871 yılında Rusya, Fransa ile Almanya arasındaki savaştan yararlanarak, Paris Antlaşması'nın öngördüğü sınırlamaları reddetti. Bu sınırlamalar arasında Karadeniz'de donanma üssü kurulma-

sının yasaklanması da vardı. İngiltere, Rusya'nın bu reddini tanımışsa da, Boğazlar'dan savaş gemilerinin geçişine izin vermemişti. 1884 yılında Rusya ile Almanya arasında, Ruslara İngiliz savaş gemilerine karşı Boğazları kullanma hakkını sağlayan ve gizli bir protokol ile de Rusların gerekirse Boğazları işgâl etmesine hak tanıyan bir anlaşma imzâ edildi. 1890 yılında Rusya, Almanya ile söz konusu antlaşmanın yenilenmesine çalıştıysa da, Almanya, İngiltere ile anlaşarak, antlaşmanın yenilenmesini kabûl etmedi. 1894 yılında İngiltere, savaş gemilerine Boğazlar'dan geçiş hakkı da tanımak üzere, Boğazlar antlaşmasının yeniden gözden geçirilmesine yönelik her çabayı savaş nedeni olarak kabûl edeceğini açıkladı.

1908 yılında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Rusya, Osmanlı Devleti'nin bölünmesine ilişkin bir anlaşmaya vardılar. Boğazlar Rusya'da, Bulgaristan da Rus etkisinde kalacaktı. Avusturya-Macaristan ise Bosna-Hersek'i aldı. Bulgaristan bağımsızlığını ilân etti. Rusya, Bulgaristan'ın bağımsızlığını sağlamak için, Türkiye'ye 20 milyon Sterlin borç vermişti. 1915 yılında Birinci Dünyâ Savaşı patlak verdi. İngiltere, Boğazlar'ın Rus savaş gemilerine açılmasını kabûl etti. Bu, geleneksel İngiliz politikasının değişimi anlamına geliyordu. 1923 yılında Bolşeviklerin karşı çıkmasına karşın, Lozan Konferansı'nda Boğazlar ile ilgili anlaşmaya varıldı. Buna göre, Türkiye'ye Boğazlar'da askerî istihkâm kurma hakkı tanınmadı. 1936 yılında Montrö Konferansı'nda Türkiye'ye Boğazlar'da istihkâm kurma hakkı verildi ve Boğazlar üzerindeki uluslararası denetim sona erdi. Türkiye'ye, savaş tehdidi ile karşılaştığında, Boğazları tüm savaş gemilerine kapatma hakkı da tanındı.

Rapora göre, her iki tarafın hâli hazırdaki çıkarlarının tam olarak belirlenmesinin güç olduğundan söz ediliyor; bunun ancak temel ve vâr olan gerçekler açısından düşünülebileceğine işaret ediliyordu.[617]

Potsdam Konferansı'nda Türkiye konusu ilk kez 22 Temmuz târihli altıncı görüşmede ele alınacaktır. Bu görüşmenin tutulmuş iki zabtı vardır. Burada, aralarında bir miktar farklılıklar olmak bakımından, iki zabta da atıfta bulunacağım.

617 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Truman İçin Boğazlar Konusunda Hazırlanmış Rapor ", (22.7.1945).

İlk zabta göre, bu görüşmede Churchill, konuyu Stalin ile ilk kez konuşmadığını hatırlatmıştı. Churchill, Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi nedeniyle konunun önemli hâle geldiğini belirtiyordu. Churchill, sözünü ettiği görüşmeler sırasında, İngiltere'nin antlaşmada yapılması öngörülen revizyon konusunda Stalin ile aynı görüşte olduğunu da yinelemişti. Diğer yandan, antlaşmada öngörülen revizyon, yalnızca imzâcı devletlerin katılımı ve onayıyla yapılabilirdi. Tabiî ki Japonya buna dâhil değildi. Churchill, ayrıca sık sık, Sovyet savaş ve ticâret gemilerinin Boğazlar'ın her iki yönünden de serbestçe geçebilmesini sağlayacak bir geçiş düzenini kabûl etmeye hazır olduğunu da belirtmişti. Dolayısıyla Churchill, görüşmeyi dostça bir anlaşma temelinde açmıştı. Churchill, bir yandan da, Stalin'e, Türkiye'yi endişeye sevk etmemesinin önemini de vurgulamıştı. Hiç kuşkusuz Türkiye, Bulgaristan'daki Sovyet ve Bulgar askerî birliklerinin yoğunluğu ile Sovyet basın ve radyosunun sürekli saldırıları ve tabiî ki Moskova'da Sarper ile Molotov arasında gerçekleşen ve Boğazlar'da Sovyet üssü ve Türkiye'nin doğusunda Sovyetler Birliği lehine sınır değişikliği yönündeki talepler nedeniyle hayli endişeye kapılmıştı. Bütün bunlar, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü koruma ve İstanbul'u da savunma gücü konularında endişeye kapılmasına neden olmuştu. Churchill, yine bütün bunların, Sovyetler Birliği'nin Türkiye üzerindeki talepleri olmadığını anladığını, fakat Türkiye'nin bu koşullar altında müttefik aradığını ve Molotov'un da bu türden bir müttefiklik için koşulları hazırladığını söylemişti. Churchill'e göre, eğer Türkiye, saldırgan ve savunmacı bir müttefiklik isterse, bu takdirde Sovyetler Birliği de, Türkiye ile ilgili olarak bu vesileyle görüşlerini açıklamak isteyecekti. Ne var ki, Türkiye, koşulların ortaya konulması ile endişeye düşmüştü bile... Churchill, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında gerçekleşen görüşmelerin ardında neler olup bittiğini bilmiyordu. Bununla birlikte, kendisi Moskova'nın bu konudaki hâli hazır görüşlerini de bilmek istiyordu.

Molotov, görüşmenin bu aşamasında, gerek Churchill'e ve gerekse Truman'a, konuyla ilgili olarak Sovyet Hükümeti'nin görüşünü açıklayan bir mektup sunacağını belirtecektir. Molotov, böylece meselenin kökenini açıklamak istiyordu. Türk Hükümeti,

Moskova Büyükelçisi Selim Sarper aracılığıyla, Sovyetler Birliği'ne ittifak önermişti. Bu konu, önce Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov ve Mayıs ayının sonunda da Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Sarper tarafından gündeme getirilmişti. Haziran ayı başında da Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Sarper ile iki kez ikili görüşmeler gerçekleşmişti. Türkiye'nin müttefiklik önerisine yanıt olarak, Molotov, Sovyetler Birliği'nin müttefiklik anlaşması için belirli koşullar dışında hiçbir itirâzı olmadığını söylemişti. Bu türden bir anlaşma için her iki tarafın da taleplerinin sonuçlandırılması gerektiğini vurgulamıştı. Molotov, Sovyetler Birliği'nin bunun için iki şartı olduğunu bildirmişti. Türk-Sovyet ittifâkının sonuçlandırılması için sınırların karşılıklı olarak korunmasını sağlamak üzere her iki tarafın da taleplerinin incelenmesi gerekirdi. Molotov, sınırların bâzı kısımlarını haklı görmediklerine de dikkat çekmişti. 1921 yılında Sovyet Ermenistanı'ndan ve Sovyet Gürcistanı'ndan bir kısım toprakların çekilip koparıldığını söylemişti. Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında öngörülen ittifak antlaşmasının imzâlanmasından önce bu sorunun çözüme kavuşturulması gerektiğine de dikkat çekmişti. Sovyetler Birliği'nin ikinci talebi, Boğazlar ile ilgiliydi. Moskova, ısrarla müttefiklerini Montrö Antlaşması'nın doğru düzenlenmediğine ve kendilerini tatmin etmediğine ilişkin bilgilendirmişti. Montrö Antlaşması'na göre, Sovyetler Birliği'nin hakları Japonya ile eşitti. Moskova'ya göre, bu durum hâli hazıraki koşullarla uyum içinde değildi. Molotov, konuşmasının bu ânında, Sovyetler Birliği'nin önerilerini de diğer iki ülke nezdinde yazılı olarak ortaya koymakta olduğunu bildirmişti. Aynı zamanda Türkiye'ye de, eğer bu iki konu da çözülebilirse, Moskova'nın bir ittifak antlaşması imzâlamaya hazır olduğunu açıklamıştı. Moskova, Türkiye'nin de gündeme getirebileceği konuları görüşmeye hazırdı. Eğer Türkiye, Sovyetler Birliği tarafından ortaya konulan söz konusu iki konuda bir çözüme hazır değilse, bu takdirde Sovyetler Birliği de, Boğazlar ile ilgili olarak sâdece Karadeniz devletleri ile bir anlaşma yapmaya hazırdı.

Churchill, Molotov'un açıklamaları karşısında, şu anda ortaya konulan Sovyet önerisinin, 1944 yılının Ekim ayında Moskova'da kendisi ile İngiltere Dışişleri Bakanı Eden, Stalin ve Molotov arasında geçen görüşmelerden daha önemli bir doküman olduğuna

dikkat çekmişti. Buna karşılık olarak da Molotov, o târihte Türkiye ile bir ittifak antlaşmasının gündemde olmadığını hatırlatmıştı. Churchill, görüşmenin bu ânında, hemen o sırada dağıtılan Sovyet yazılı dökümanında ve önerisinde sözü edilen usûle uygun prosedür gibi tanımlamaların, Japonya dışında Montrö Antlaşması'nın tüm imzâcı güçlerine danışılacağı anlamına mı gelmekte olduğunu sormuştu. Ayrıca Churchill, yeni dökümanda farklı konuların da gündeme getirilmekte olduğuna dikkat çekmişti. Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'da üs talebi ve Sovyetler Birliği ile Türkiye dışında Boğazlar ile ilgili olarak hiçbir devletin ilgilenmemesi gerektiğine yönelik öneri, bu çerçevede görülüyordu. Bunlar, tamâmen farklı sorunlardı. Ayrıca kendisi, Türkiye'nin bu önerilere aslâ katılmayacağından da emindi.

Molotov, Churchill'in bu itirazlarına karşılık, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında benzer anlaşmaların geçmişte de vâr olduğunu hatırlatıyordu. Churchill ise, Molotov'un Boğazlar'da üs meselesine mi değindiğini sormakla yetinmişti. Molotov, Churchill'in sorusuna yanıt olarak, yalnızca Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki Boğazlar sorununun çözümüne yönelik anlaşmalardan söz ettiğini söylemişti. 1805 ve 1833 târihli antlaşmalara da değinmişti. Churchill de, söz konusu edilen bu eski anlaşmaları inceleteceğini söyledikten sonra, kendisinin yalnızca eski târihlerde söz konusu konuyla ilgili olarak yapılan görüşmelerle, tam şu anda ortaya konulan öneriler arasındaki farkları vurguladığını hatırlatmıştı. İngiltere, Türkiye'yi bu önerileri kabûl etmesi için zorlayamazdı.

Görüşmenin bu ânında Stalin, söz konusu Sovyet önerilerinin daha önce görüşülmediğini, fakat yalnızca konuşulduğunu belirtme ihtiyâcını hissetmişti. Molotov ise yaptığı konuşmada, kendisinin konuyu Haziran ayında gerçekleşmesi beklenen Dışişleri Bakanları toplantısında gündeme getirmek istediğini, fakat toplantının gerçekleşmediğini eklemişti. Churchill de, Stalin olan görüşmelerini hatırlatmak ihtiyâcını hissetmiş olmalıydı; bu görüşmelerde Churchill, Stalin ile birlikte Montrö Antlaşması'nın revizyondan geçirilmesine olan ihtiyâcı ifâde etmişti. Antlaşma hâlâ geçerliydi, fakat kendisi yeni önerilere de açıktı. Stalin de bu açıklamayı teyid etmişti.

Roosevelt, görüşmenin bu aşamasında söz alacak ve bu konu-

da herhangi bir görüş belirtmeye hazır olmadığını söyleyerek, incelenebilmesi için, konunun görüşülmesinin ertelenmesini önerecektir. Sorunun görüşülmesinin ertelenmesinde de anlaşmaya varılacaktır.[618]

İkinci zabta göre ise, Truman, bu kez Türkiye ile ilgili İngiliz taslağına geri dönmeyi önermişti. Churchill, bu taslağın Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi nedeniyle ortaya çıktığını belirterek, Yalta Konferansı sırasında kendisinin Stalin'e, Montrö Antlaşması'nın revizyonuna destek vereceğini söylediğini bildirmişti. Fakat bu, sâdece antlaşmanın imzâcılarının onayı ile söz konusu olabilirdi. Buna yalnızca hâlen savaşta oldukları Japonya dâhil değildi. Ayrıca aynı görüşmede Churchill, Stalin'e, savaşta olsun, barışta olsun, bütün Sovyet savaş ve ticâret gemilerinin Boğazlar'ın her iki tarafından da serbestçe geçebilmelerini öngören bir düzenlemeyi de kabûl ettiğini ifâde etmişti. Dolayısıyla işe dostça bir temelde başlanıyordu. Bununla birlikte Churchill, yine de Stalin'e, Türkiye'yi endişeye sevk etmemesinin önemini vurgulamak istemişti. Hiç kuşkusuz Türkiye endişe içindeydi. Bunun da nedeni, sınırlarında bulunan yoğun Sovyet ve Bulgar askerî birlikleri ile Sovyet basın ve radyosundaki saldırılar idi. Buna bir de, Molotov ile Sarper arasındaki görüşmede Türkiye'nin doğu sınırındaki değişikliğin vurgulanmasını eklemek gerekirdi. Tabiî Boğazlar'da üs talebi de yine bunlara dâhildi. Bütün bunlar, Türkiye'nin toprak bütünlüğüne ve İstanbul'un savunulmasına ilişkin endişe yaratmıştı. Churchill, bütün bu önerilerin Türkiye üzerinde bir talep olarak algılanmaması gerektiğini anlamıştı. Bütün bunlar, Churchill'in anladığına göre, sâdece Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne önerdiği ittifak antlaşmasına karşılık olarak gündeme getirilen görüşlerdi. Bütün bunlar, Churchill açısından, böyle bir ittifak için Moskova'nın Türkiye'nin durumuna karşılık gelen önerileri olarak algılanmalıydı. Fakat Türkiye endişeye düşmüştü. Churchill, Sovyetler Birliği'nin hâli hazırdaki konuyla ilgili pozisyonunu da öğrenmek istiyordu.

Molotov, Churchill'in sorusunu yanıtlarken, kendisinin bi-

618 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "22 Temmuz 1945 Târihli 6. Toplantı: Thomson'un Zabtı", (22.7.1945). Ayrıca Truman'ın anılarına da bkz. Harry S. *Truman*, ***Memoiren***, (Cilt I), s. 371-375.

raz önce Sovyetler Birliği'nin görüşlerini yazılı olarak sunduğunu hatırlatmakla yetinecektir. Molotov, sorunun kökenini açıklamaya çalıştığını ifâde etmişti. Ona göre, konu, öncelikle Türk Hükümeti'nin Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov ve daha sonra da Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Sarper'in doğrudan Molotov ile olan görüşmesinden kaynaklanıyordu. Haziran ayı başında da Sarper ile Molotov arasında iki görüşme daha olmuştu. Türkiye'nin ittifak önerisine Moskova'nın karşı çıkmadığını, fakat bunun gerçekleşmesi için belirli koşulların yerine getirilmesini, Molotov bu görüşmelerde dile getirmişti. Öncelikle iki ülke karşılıklı olarak isteklerini ortaya koymalıydı. Molotov, Sovyetler Birliği'nin iki talebine değinmişti. Olası bir ittifak antlaşması, Sovyetler Birliği açısından, iki ülkenin ortak sınırlarının korunması anlamına geliyordu. Sovyetler Birliği, sâdece belirli sınır bölgelerini koruma görevini üstlenemezdi. Bu, haksızlık olurdu. 1921 yılında Türk-Sovyet sınırının bir kısmı, Sovyet Ermenistanı'ndan ve Sovyet Gürcüstanı'ndan, yâni Sovyetler Birliği'nden koparılıp alınmıştı. Molotov, sınırın yeniden düzenlenmesi gereğine dikkat çekmişti. Ayrıca, Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'da üs hakkı istediğini ve Boğazlar'daki haklarının değiştirilmesi gerektiğini de belirtmişti. Molotov, sözünü ettiği hakların, az önce Sovyetler Birliği'nin resmî görüşü ve önerisi olarak, gerek Truman'a gerekse Churchill'e sunulduğunu da anımsatmıştı. Molotov, eğer Türkiye bu iki talebi yerine getirmeye hazırsa, bu takdirde Sovyetler Birliği'nin de Türkiye ile bir ittifak antlaşması imzâlamaya ve aynı zamanda da Ankara'nın gündeme getirebileceği konuları çözmeye hazır olduğunu vurgulamıştı. Eğer Türkiye, Moskova'nın taleplerini yerine getirmeye hazır değilse, bu takdirde Sovyetler Birliği de yalnızca Boğazları ilgilendiren bir anlaşma imzâlamaya hazırdı.

Churchill, Molotov'un bu uzun açıklamalarının tam olarak bu kısmında, Sovyetler Birliği'nin kısa bir süre önce sunduğu önerileri okumak için bir dakika izin istemişti. Molotov'un talebi kabûl etmesi üzerine, Churchill, bunun çok önemli bir doküman olduğunu ve dökümanın içeriğinin şu âna kadar gerçekleşen görüşmelerin ötesine geçtiğini söylemişti. Ona göre, dökümanda yer alan uygun prosedür ifâdesi, Japonya hâriç Montrö Antlaşması'nın tüm imzâcı devletlerine danışılması anlamına geliyordu. Diğer yan-

dan, yine ona göre, Sovyetler Birliği'nin askerî üs ve Sovyetler Birliği ile Türkiye dışında hiçbir gücün Boğazlar'ın denetimine katılmaması yönündeki istekleri, tamâmen farklı bir meseleyi gündeme getirmekteydi. Churchill, Türkiye'nin bunu hiçbir zaman ve kesinlikle kabûl etmeyeceğinden emindi. Stalin ise, Türkiye ile Rusya arasında değişik zamanlarda benzer anlaşmalar yapıldığını hatırlatmıştı. Churchill'in bu zamanları sorması üzerine, Stalin, 1805 ve 1833 yıllarını örnek olarak göstermişti. Bunun üzerine Churchill, bu önerilerin kendilerinin daha önceki konuşmalarından tamâmen farklı olduğunu ileri sürmüştü. Kendisi Montrö Atlaşması'nın revizyonu konusunda Stalin'e verdiği sözün arkasında durmaya devâm ediyordu, fakat yeni Sovyet önerileri konusunda da kendisini tamâmen serbest ve bağımsız hissediyordu. Stalin de, Churchill'in bu yorumuna katılmıştı. Hattâ bunun üzerine Churchill, Stalin'e teşekkür dahi etmişti.[619]

23 Temmuz târihli yedinci toplantıda, Türkiye ile Boğazlar konusu yeniden gündeme gelecektir. Bu toplantı için de tutulmuş iki farklı zabıt olduğu için, burada her ikisine de ayrı ayrı yer vereceğim.

İlk zabta göre, Stalin, Dışişleri Bakanları tarafından kabûl olunan konuların otomatik olarak üç büyük devletin hükûmet başkanları tarafından da kabûl edilmiş gibi görünmekte olduğuna dikkat çekmişti. Truman da, bunun kendisi açısından tatminkâr olduğunu belirtmişti. Stalin, Dışişleri Bakanları tarafından alınan kararların kabûl edilmiş olarak mı görüldüğünü sorunca, Truman bunu soruyu olumlu olarak yanıtlamıştı.

Konuşmanın bu noktasında, Türkiye konusuna geri dönülmüştü. Truman, Churchill'in bir gün önceki konuşmasının yarıda kaldığı izleniminde olduğunu belirtince, Churchill de, konuşmasını bir gün önce tamamladığını açıklamıştı. Churchill, bu konuşmasında, Boğazlar'da Sovyet üssü kurulmasını onaylamayacağını ve Türkiye'nin de böyle bir talebi kabûl edemeyeceğini düşündüğünü vurguladığını hatırlatmıştı.

Stalin ise, Churchill'in bir gün önceki konuşmasında, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'yi endişeye sevk ettiğini ve bunun nedeni ola-

619 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: *The Potsdam Conference*), "22 Temmuz 1945 Târihli 6. Toplantı: Cohen'in Zabtı", (22.7.1945). Ayrıca Truman'ın anılarına da bkz. Truman, **age**, (Cilt 1), s. 371-375.

rak da, pek çok Sovyet askerî birliğinin Bulgaristan'da yoğunlaştırılması olduğunu söylediğini anımsatmıştı. Stalin, bu konuda bilgi vermenin gerekli olduğu kanısındaydı. Churchill'in istihbârâtı eski târihliydi. Bu nedenle de geçersizdi. Stalin, Türkiye'nin Churchill'i nasıl bilgilendirdiğini bilmiyordu, fakat Bulgaristan'daki Sovyet askerî birliklerinin sayısı, Yunanistan'da bulunan İngiliz askerî birliklerinin sayısından daha azdı. Bu açıklama üzerine Churchill, Stalin'e, İngiltere'nin Yunanistan'daki askerî birliklerini sorunca, Stalin de beş tümen olarak yanıt vermişti. Fakat Churchill bilgiyi doğrulamayacak ve sâdece iki tümen olduğunu bildirecektir. Stalin ise, tümenlerin askerî gücünü öğrenmek istediğinde, bu kez Churchill, toplam 40.000 askerden söz ediyordu. Stalin, kendilerinin yalnızca 30.000 askerleri olduğunu açıklamıştı. Churchill, kendi Mareşalinden kesin rakamları öğrenebileceği ümidindeydi. Stalin de, kesin bir yanıt aramadığını ve Churchill'e yüzdeyüz güvendiğini söylemişti. Yeni bir rapor hazırlanması onun için yeterliydi, fakat en azından Türkiye'nin endişe etmesi için hiçbir nedeni bulunmadığını da vurgulamıştı. Türkiye'nin yaklaşık olarak 23 tümeni vardı ve endişe etmesi için hiçbir neden de bulunmuyordu. Bu bilginin kaynağı da Sovyet istihbârâtı idi.

Stalin'e göre, sınırda düzeltme yapılması önerisi, Türkiye'yi endişeye sevk etmiş olabilirdi. Çarlık dönemindeki savaş öncesi sınırın olası yeniden düzeltilmesi, Türkiye'yi endişeye sevk etmiş olabilirdi. Stalin, aklında olan bölgenin eskiden Ermenistan'a âid olan Kars ve eskiden Gürcistan'a âid olan Ardahan olduğunu da açıklamıştı. Stalin, bu sınırın yeniden düzenlenmesi sorununun, Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile ittifak kurma önerisi ile birlikte ortaya çıktığını vurgulamıştı. Eğer bir ittifak önerisi olmasıydı, bu mesele de gündeme gelmemiş olurdu. Diğer yandan, ittifak, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin sınırlarını, Türkiye'nin de Sovyetler Birliği'nin sınırlarını koruma altına alması demekti. Fakat Sovyet kamuoyundaki yaygın kanı, sözü edilen sınırların doğru oluşmadığı yönündeydi. Bu nedenle de, Türkiye'ye, eğer bu türden bir ittifak istiyorsa, bu takdirde sınırın yeniden düzenlenmesi gerektiğini bildirmişti. Eğer bu sorun çözülmezse, ittifak da yapılmazdı. Stalin, bundan endişe duyacak ne olduğunu da soruyordu.

Üçüncü sorun, Boğazlar'dı. Stalin, Sovyetler Birliği gibi büyük

bir devletin konumuna dikkat çekmişti. Montrö Antlaşması, Sovyetler Birliği'ne karşı kararlaştırılmıştı. Moskova, bu antlaşmaya karşıydı. Bu antlaşma, Türkiye'ye savaşta olduğunda ya da kendisini savaş tehdidi altında hissettiğinde, Boğazları tüm gemilere kapatma hakkı tanıyordu. Ayrıca, antlaşma savaş tehdidi olup olmadığını saptama hakkını da yalnızca Türkiye'nin takdirine bırakıyordu. Dolayısıyla antlaşma, Türkiye kendisini tehdit altında hissettiğinde, Ankara'ya Boğazları serbest geçişe kapatabilme yetkisini tanıyarak, imkânsız bir durum yaratmıştı. Hâli hazırdaki duruma göre, Sovyetler Birliği'nin Boğazlar üzerindeki hakkı Japonya ile eşitti. Bu durum, ne kadar komik olsa da, gerçekti. Bunun sonucunda da, İngiltere tarafından desteklenen küçük bir devlet, büyük bir devletin boğazını tutmakta ve ona çıkış yolu vermemekte idi. Stalin, buna benzer bir rejimin Celebitârık ya da Süveyş Kanalı'nda olsa idi İngiltere'de ve Panama Kanalı'nda olsa idi ABD'de oluşacak kargaşayı hayâl edebileceklerini de söylemişti. Dolayısıyla bu konudaki önemli noktanın Sovyet gemilerine Boğazlar'ın her iki tarafından da serbest geçiş hakkı tanımak olduğunu bildirmişti. Türkiye, herhangi bir karmaşa çıkarsa, son derece zayıf bir devlet olduğu için, Boğazlar'dan serbest geçişin güvencesini veremeyebilirdi. Moskova, Boğazlar'ın kuvvetli bir şekilde savunulmasını görmek istiyordu.

Churchill, Stalin'in bu açıklamaları karşısında, tam bu noktada, yanlış anlamış gibi görünerek, bunun hukuk ile olup olamayacağını sorduğunda ise, Stalin, sözünü ettiği gücün Panama Kanalı için de geçerli olduğunu ve kanalın korunmasının Amerikan deniz kuvvetleri tarafından sağlandığını ve aynı şekilde Süveyş Kanalı'nın savunulmasının da İngiliz deniz kuvvetlerince sağlandığını belirtmişti. Eğer ABD ile İngiltere, Boğazlar'daki üs talebinin Türkiye tarafından kabûl edilmesinin imkânsız olduğunu düşünüyorlarsa, bu takdirde Stalin'e göre, bu iki ülke, Sovyetler Birliği'ne Boğazlar'ın savunulmasında müttefikleri ile işbirliği içinde olacak olan Sovyet donanmasının tâmirini ve yakıt ikmâlini sağlayabilecek bir başka üs temin etmeliydiler. Ancak hâli hazırdaki durumun devâmı herhâlükârda komik olacaktı.

Truman, ABD'nin de Montrö Antlaşması'nın yenilenmesinden yana olduğunu bildirecektir. Bununla birlikte, ABD, Boğazlar'ın

tüm dünyâya açık serbest geçişe sâhip su yolu olmasını ve üç devlet tarafından da bunun güvence altına alınmasını istiyordu. Uzun süren bir târih çalışmasından sonra Truman şu sonuca varmıştı ki, son 200 yıldan bu yana bütün savaşlar, Karadeniz'den Baltık Denizi'ne ve Fransa'nın doğu cephesinden Rusya'nın batı cephesine kadar olan alanda doğmuştu. Son iki olayda, tüm dünyâyı savaşa sürükleyen bir önceki savaşta Avusturya ve bu savaşta da Almanya, dünyâ barışını alt üst etmişlerdi. Truman'a göre, gerek bu konferansın ve gelecekte toplanması beklenen barış konferansının misyonu, bunun yinelenmesini önlemekti. Bunun sağlanması için de Truman, tıpkı Amerikan sularında olduğu gibi, Boğazlar'da da serbest geçiş ilkesinin geçerli olması gerektiğini düşünüyordu. Truman, İngiltere ile Sovyetler Birliği'nin ve diğer tüm ülkelerin dünyâ denizlerine serbestçe ulaşabilme hakkı olduğunu ve bunu sağlamak için de bir öneri sunduğunu açıklamıştı.

Truman'ın önerisi, su yollarında serbest ve sınırsız geçişi öngörüyordu. Truman, bundan yirmibeş yıl sonra Boğazlar ya da Tuna nehri nedeniyle bir savaşla karşılaşmak istemediğini de söylemişti. ABD'nin hedefi, kendi kendine yetecek ve ekonomik dengeye kavuşmuş bir Avrupa oluşturmaktı. ABD'nin amacının, Sovyetler Birliği'ni, İngiltere'yi, Fransa'yı ve bütün diğer ülkeleri mutlu eden ve kendisi ile özgürce ve verimli bir ticâret ilişkisi bulunan ve refaha kavuşmuş mutlu bir Avrupa yaratmak olduğunu söylemişti. Kendi önerisi de bu yönde atılmış bir adımdı. Truman'a göre, sınır sorunu yalnızca Türkiye ile Sovyetler Birliği'ni ilgilendiriyordu ve bu konuyu iki ülke kendi arasında çözmeliydi. Stalin de, Truman'ın bu açıklamasını olumlu karşılamıştı. Fakat diğer yandan, Truman, Boğazlar sorununun ABD ile tüm dünyâyı yakından ilgilendirdiğini de bildirmişti.

Churchill ise, Stalin'in Montrö Antlaşması'nın revizyonuna yönelik talebini, Sovyetler Birliği'nin savaş ve barış dönemlerinde ticâret ve savaş gemilerini Boğazlar'dan serbestçe ve sınırsız bir şekilde geçirebilme hakkı olarak kuvvetle desteklediğini açıklamıştı. Ayrıca, bu düzenlemenin üç büyük devlet tarafından da garanti edilmesi gerektiğine ilişkin Truman'ın önerisini de destekliyordu. Büyük güçler ile ilgili diğer güçler tarafından sağlanacak olan güvencenin daha etkili olacağı kanısındaydı. Churchill,

Stalin'in, İstanbul'a yakın bir üs önerisinden çok, kendisinin ortaya koyduğu bu öneriyi destekleyeceğini umduğunu da söylemişti. Truman'ın diğer su yollarına ilişkin görüşleri ile bu düzenleme, Churchill'e göre pekişmekteydi. Kiel Kanalı kesinlikle açık ve serbest olmalıydı. Bu, büyük güçlerce güvence altına alınmalıydı. Ayrıca Churchill, Tuna ve Ren nehirleri için de özgür ve serbest geçişin önemini vurgulamıştı. Ona göre, konferans sırasında üç büyük devlet arasında önemli bir anlaşmaya varılmıştı.

Truman, görüşmenin sonuna doğru, Montrö Antlaşması'nın revizyonunun antlaşmanın taraflarında hiçbir kuşku yaratmaması gerektiğine de eklemişti. Churchill de, buna, antlaşmada yapılacak olan revizyonun amacının herhangi bir kuşku yaratmaması gerektiğini söyleyerek katılmıştı. Nihâyet son olarak Stalin, bu konuyu görüşmeden önce, Truman'ın yazılı önerisinin tercümesini dikkatle okuması gerektiğini bildirmişti.[620]

Aynı toplantıda tutulmuş ikinci zabta göre, Truman, yeniden Türkiye konusuna geri dönüyordu. Churchill, bir gün önceki konuşması sırasında, Sovyetler Birliği'nin Karadeniz için Türkiye'den talep ettiği askerî üs konusunda Moskova'yı destekleyemeyeceğini açıkladığını hatırlatma ihtiyâcını hissetmişti. Stalin de, bunun üzerine, Churchill'in bir gün önceki konuşması sırasında, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'yi endişeye sevk ettiğini söylediğini ve bunun nedeni olarak da, özellikle Bulgaristan'da yoğunlaşan Sovyet tümenlerini gösterdiğini hatırlatmış ve Churchill'in istihbârat bilgisinin eskiliğini belirtmişti. Stalin, Bulgaristan'da çok az sayıda Sovyet tümeni olduğunu ileri sürmüş ve Yunanistan'da bulunan İngiliz tümenlerinin sayının da daha fazla olduğunu söylemişti. Churchill ise, bu iddiâ karşısında, İngiltere'nin Yunanistan'da bulunan askerî mevcûdunun 40.000 olduğunu yinelemişti. Stalin, ısrarlı davranmış ve Sovyet askerî gücünün daha az olduğunu tekrâr etmişti. Bundan dolayı Türkiye'nin endişe etmesi için hiçbir neden yoktu. Türkiye'nin sınırlarında 23 tümeni vardı.

Sınır sorununa dönecek olursa, Stalin, kendisinin yalnızca iki bölgeye, Kars'a ve Ardahan'a değindiğini yeniden hatırlatmıştı. Stalin, eğer bir ittifak antlaşması önerisi olmasaydı, sınır sorun-

620 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "23 Temmuz 1945 Târihli 7. Toplantı: Truman Evrâkı", (23.7.1945). Ayrıca Truman'ın anılarına da bkz. Truman, **age**, (Cilt 1), s. 375-382.

larının aslâ gündeme gelmeyeceğine ilişkin görüşünü de yeniden tekrâr etmişti. Eğer ittifak söz konusu olmazsa, bu takdirde sınır düzenlemesi de bir kenara bırakılacaktı. Boğazlar söz konusu olduğunda ise, Sovyetler Birliği'nin konumu acınacak hâldeydi. Montrö Antlaşması, Sovyetler Birliği'ne karşıydı. Onun aleyhindeydi. Türkiye'nin Sovyet gemilerini Boğazlar'da bloke etme hakkı vardı. Hattâ bundan da öte, bu antlaşmada Sovyetler Birliği'nin Japonya'dan daha az hakkı vardı. İngiltere'nin denetimindeki küçük devletler, Boğazlar'ın gerçek sâhibiydiler. Türkiye'nin ise Boğazları denetleyebilecek iktidârı yoktu. Boğazlar ancak kuvvetle savunulabilirdi. Stalin, buna örnek olarak da, Amerikan donanması tarafından savunulan Panama Kanalı ile İngiliz donanması tarafından savunulan Süveyş Kanalı'nı gösteriyordu. Bu kanallar da ancak kuvvetle savunuluyordu.

Truman, Stalin'in bu açıklamaları ve ısrârı karşısında, Montrö Antlaşması'nın mutlaka değiştirilmesi gerektiğini söylemişti. Truman'a göre, son 200 yıldan beri meydana gelen savaşların pek çoğu bu bölgede çıkmıştı. Bunun bir daha olmaması, ona göre barış konferansının amacıydı. Bütün bölgelerde ulaşım serbestliği sağlanmalıydı. Kendisi Sovyetler Birliği, İngiltere ve ABD'nin bütün dünyâ denizlerinde ulaşım imkânına sâhip olduğunu görmek istiyordu. Bu konuda kendisi yazılı bir öneri hazırlamış ve bu sırada bunu dağıtmıştı. Truman, yazılı önerisini okumuştu da. Buna göre, su yollarında serbest ve sınırsız ulaşım sağlanmalı ve su yolları, ilgili tüm devletlerce denetlenmeliydi. Bunun için de ilk adımda, Tuna ve Ren nehirleri için uluslararası denetim sağlanmalıydı. Uluslararası denetimin görevi, sorunlu olan bu türden nehirlerde geçiş düzenlemesini sağlamaktı. Uluslararası denetime ABD, Sovyetler Birliği, İngiltere ve diğer ilgili devletler katılmalıydı. Benzer bir süreç Kiel Kanalı ile Boğazlar için de söz konusu olmalıydı. Nihâyet Montrö Antlaşması da benzer şekilde yeniden gözden geçirilmeliydi. Truman da, yirmi yıl içinde Tuna nehri nedeniyle ortaya çıkabilecek bir tartışma nedeniyle savaşmak istemediğini söylemişti.

ABD, kendi ayakları üzerinde duran ve refah içinde bir Avrupa istiyordu. Truman'a göre, iflâs etmiş olan bir Avrupa, hiçbir ülkeye yarar getirmeyeceği gibi, dünyâ barışına da katkıda bulunmaz-

dı. Truman'a göre, Sovyetler Birliği ile Türkiye sınır anlaşmazlığını kendi aralarında çözmeliydiler. Fakat su yolları da tüm dünyâyı ilgilendiriyordu.

Churchill, Stalin'in Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesine yönelik talebini kuvvetle desteklediklerini açıklanıştı. Burada amaç, Sovyetler Birliği'nin, savaş zamânında olsun, barış zamânında olsun, ticâret ve savaş gemilerinin serbestçe ve sınırsız bir şekilde Boğazlar'ın her iki yönünde de Karadeniz ile Ege Denizi arasında geçişinin sağlanmasıydı. Amaç, Sovyetler Birliği'nin güvenliğinin temininiydi. Churchill de, Truman'ın Boğazlar'dan serbest geçişi temin edecek güvencenin üç devlet tarafından verilmesi önerisine katılmıştı. Churchill, Stalin'in, İstanbul'a yakın bir yerde Sovyet askerî üssü kurmaktansa, bu seçeneği göz önüne alacağı ümidinde olduğunu da söylemişti. Diğer su yollarına gelince; Churchill, Truman'ın bu konudaki önerisini genel hatları ile desteklemişti. Kiel Kanalı, serbest geçişe açık olmalı ve bu, büyük güçlerce garanti edilmeliydi. Ayrıca Churchill, Tuna ve Ren nehirlerinde de serbest geçişe son derece önem verdiklerini belirtmişti.

Görüşmenin bu aşamasında Truman, Montrö Antlaşması'nın revizyonuna ilişkin herhangi bir anlaşmazlık bulunmadığını vurgulamış; Churchill de, buna, revizyonun amacında da anlaşmazlık bulunmadığını eklemişti. Stalin, Truman'ın biraz önce sunduğu yazılı önerisini dikkatle okumak istediğini söylemiş; bu sırada başka konuların görüşülebileceğini açıklamıştı.[621]

Konferansın sekizinci toplantısında da yine Türkiye'ye ilişkin konuşmalar devâm edecektir. Bu toplantı için de tutulmuş iki ayrı zabıt olduğundan, her ikisine de yer vereceğim.

Bu toplantıda Truman, geçen toplantı sırasında su yollarına ilişkin olarak sunduğu yazılı öneriyi hatırlatmış ve bu konudaki görüşleri sormuştu. Stalin, önerinin Türkiye ve Boğazlar sorunu ile ilgili olmayıp, Tuna ve Ren nehirleri ile ilgili olduğu görüşündeydi. Sovyetler Birliği ise, Boğazlar ile ilgili önerilerinin yanıtlanmasını talep ediyordu. Truman ise, iki sorunun birarada ele alınması gerektiği görüşündeydi. Stalin, geniş görüş ayrılığı nedeniyle, Bo-

621 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "23 Temmuz 1945 Târihli 7. Toplantı: Cohen'in Zabtı", (23.7.1945). Ayrıca Truman'ın anılarına da bkz. Truman, **age**, (Cilt 1), s. 375-382.

ğazlar ile ilgili olarak ortak bir karâra varamayacaklarından endişe ediyordu. Bu nedenle bu konuyu görüşmeyi ileri bir târihe ertelemeyi ve bir sonraki konuya geçmelerini önermişti. Churchill ise, Boğazlar'ın serbest geçişe açık olması ve bunun üç büyük devlet ile diğer güçlerce garanti edilmesi ve ABD'nin de bu düzenlemeye katılacağı konularında anlaşmaya varıldığını düşünüyordu ve nihâyet bu, çok önemli ve dikkate değer bir durumdu. Truman da, Churchill'in ABD'nin konumunu açıklıkla ortaya koyduğunu söylemişti. Churchill'e göre, bu çok önemli bir adımdı. Stalin de, bunun her yerde ulaşım özgürlüğü açısından önemli olduğunu belirtmişti. Bu bakımdan Churchill haklıydı. Churchill, önerilen garantinin, Boğazlar'ın tahkimâtının yerine geçebileceği ümidinde olduğunu söylemişti. Bu açıklama üzerine Molotov da, Süveyş Kanalı için de aynı ilkenin geçerli olup olmadığını sorma ihtiyâcını hissetmişti. Bu soruya yanıt olarak Chuchill, Süveyş Kanalı'nın savaşta da barışta da serbest geçişe açık olduğunu söylemişti. Bunun üzerine Molotov, Boğazlar için de aynı uluslararası denetimin geçerli olup olmayacağını sormuştu. Churchill, bu kez yanıt olarak, bu sorunun gündeme getirilmediğini söylemekle yetinmişti. Molotov ise, yalnızca bir soru sorduğunu; eğer bu kural uygun ve iyi bir kuralsa, bu kuralın niçin Süveyş Kanalı için de geçerli olmadığını ve burada uygulanmadığını sorduğunu bildirmişti. Churchill ise, Süveyş Kanalı için tatminkâr bir anlaşmaları olduğu ve bu anlaşmanın hiçbir sorun yaratmadan çok uzun yıllardan beri uygulandığı yolunda yanıt vermişti. Molotov da, bu konuda hayli şikâyet aldıklarını ve bu konuyu bir de Mısır'a sormaları gerektiğini söylemişti. İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ise, Mısır'ın söz konusu anlaşmayı İngilizlerle birlikte imzâladığını hatırlatmak ihtiyâcını hissetmişti. Molotov, İngiltere'nin uluslararası denetimin daha iyi olduğuna ilişkin önerisinin tercihe şâyan olduğunu da açıklamıştı.

Churchill, kendi önerilerinin Sovyetler Birliği'nin pozisyonuna uygun olduğu kanısındaydı. Kendi önerileri, Sovyetler Birliği'nin Karadeniz'den serbestçe çıkabilmesi ve Karadeniz'e serbestçe girebilmesi, yine kendilerinin diğer ülkelerle birlikte bunun garantisine katılmaya ve bunun sağlanması için de Türkiye üzerinde baskı yapmaya hazır oldukları idi. Fakat acaba Türkiye'nin üç büyük gücün çıkarı olduğu ve üzerinde anlaştığı bir noktada, buna kar-

şı gelme ihtimâli var mıydı sorusu, Churchill'in sorduğu bir başka soruydu. Özgürlük, bu şekilde ve Türkiye de herhangi bir sıkıntıya uğramadan kazanılabilirdi. Kendisi de konunun görüşülmesinin ertelenmesinden yanaydı, fakat Rus dostlarının da bu toplantıda duyduklarını küçümseyeceklerini ümit ediyordu. Truman ise, Boğazlar'dan geçiş özgürlüğü konusunda uluslararası güvence anlayışının açıklanmasından yanaydı ve herhâlükârda her ülkenin özgür giriş hakkı bulunduğu düşüncesinde idi. Boğazlar'da ise hiçbir askerî tahkimâtı desteklemiyordu.

Churchill, Sovyetler Birliği gibi büyük bir gücün Boğazlar'dan gemi geçirmek istediği zaman, kendisini sâdece savaş tehdidi altında hissettiği için Türkiye gibi çok daha küçük bir güce mürâcaat etmek zorunda kalmaması gerektiğini anladığını ve Stalin'e bu konuda hem sempati duyduğunu ve hem de Stalin ile anlaştığını vurgulamıştı. Stalin'in görüşüne bu bakış açısından karşı değildi. Stalin ise, bu sorunun konferansta İngiltere tarafından gündeme getirildiğini hatırlatmıştı. Ayrıca, ona göre, aralarında görüş farkları da vardı. Gündemlerinde çok daha âcil konular vardı ve bu konu daha sonraya ertelenebilirdi. Churchill ise, Sovyetler Birliği'nin Montrö Antlaşması'nı değiştirmek istediğinden bu konunun gündeme getirildiğini ve bu konuda Sovyetler Birliği'nin konumunu desteklemeye hazır olduğunu da tekrâr etmişti. Stalin ise, konunun henüz olgunlaşmadığını ve Türkiye ile görüşmelerde bulunmak gerektiğinden söz etmişti. Churchill, bu öneriye karşılık, Türkiye ile kimin görüşeceğini sormuştu. Bu soruya yanıt olarak Stalin, Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile görüşmelerine yalnızca geçici bir süre için ara verdiğini açıklamıştı. ABD ya da İngiltere, Türkiye ile görüşmelerde bulunabilirdi. Stalin, Ankara'nın Boğazlar'da uluslararası denetimi kabül etmeye hazır olduğundan emin değildi. Churchill de, Boğazlar'da büyük askerî istihkâmlardansa, bu öneriye daha anlayışla ve olumlu olarak yaklaştıklarını belirtmişti. Stalin de bunun olabileceğini, fakat kendisinin bilmediğini söylemişti. Truman, görüşmenin bu aşamasında, denetim sözcüğüne dikkat çekmişti. Ona göre, eğer Boğazlar'da serbest geçiş olacaksa, denetim olamazdı. ABD de, Türkiye'nin üç büyük devletin bu konudaki görüşünü anlayabilmesi için hayli çaba harcayacaktı. Truman'ın bu önerisi üzeri-

ne, Stalin de, her üç devletin de bu konuyla ayrı ayrı ilgilenmesini önermişti.[622]

İkinci zabta göre, Truman, görüşmenin bu ânında, Boğazlar konusunu görüşmeye açmıştı. Kendisi konuyla ilgili olarak yazılı bir öneri sunmuştu. Stalin, Truman'ın önerisinin Tuna ve Ren nehirleri ile ilgili olduğunu, fakat bunun Boğazlar ile ilgisinin bulunmadığını belirtmişti. Moskova, Boğazlar'da üs istiyor ve Boğazlar konularındaki önerilerine yanıt talep ediyordu. Truman, bütün bunların birlikte dikkate alınmasını önermişti. Stalin ise, Boğazlar konusunda ortak bir anlayışa varamadıklarına dikkat çekiyor ve görüşlerin farklı olduğuna işâret ediyordu. Önerisi, bu konunun görüşülmesinin ertelenmesiydi. Churchill ise, Boğazlar'da, savaşta olsun barışta olsun, bütün ticâret ve savaş gemileri için geçiş serbestliği olması gerektiğini söylemiş ve bunun da üç büyük güç tarafından garanti edilmesinden yana olduğunu açıklamıştı. Görüşmede bu öneri dikkate alınmalıydı. Stalin de, Boğazlar'da serbest geçişten yana olduklarını belirtmişti. Churchill, Boğazlar'da serbest geçiş için oluşturulacak uluslararası güvencenin, Boğazlar'da kurulacak askerî üsten daha iyi bir formül olduğu görüşündeydi. Stalin ise, Süveyş Kanalı'nda neler yapılacağını sormuş ve Churchill, onun da açık olacağını söylemişti. Stalin, bunun üzerine, Süveyş Kanalı'ndaki uluslararası denetimden söz edince de, Churchill, bu konunun hiç gündeme getirilmediğini söylemekle yetinmişti. Fakat Stalin, o hâlde konunun şimdi kendisince gündeme getirildiğini eklemişti. Churchill de, bu konuda tatminkâr bir anlaşmaları olduğunu hatırlatmakla yetinmişti. Anlaşmaları şimdiye dek hiçbir sıkıntı yaratmamıştı. Stalin ise, bu konuda bir de Mısır'a danışmak gerektiğini eklemişti. Churchill, bir anlaşmaları olduğunu yineleyince de, Stalin, Churchill'in uluslararası denetimi tercih ettiğini hatırlatmış ve kendilerinin de Türkiye ile bir anlaşma yapmak istediklerinden söz etmişti. Bunun üzerine Churchill de, Sovyetler Birliği'ne Boğazlar'dan geçiş serbestliği garantisi sunan görüşün kâbulü için Türkiye üzerinde baskı yapmaları gerektiğini söylemişti. Konunun görüşülmesinin ertelenmesine ilişkin Stalin'in

622 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "24 Temmuz 1945 Târihli 8. Toplantı: Truman'ın Evrâkı; Thomson'ın Zabtı", (24.7.1945). Ayrıca Truman'ın anılarına da bkz. Truman, **age**, (Cilt 1), s. 382-390.

görüşüne katılıyordu; fakat kendisi Sovyetler Birliği'ne mutlak garanti sağlayan önerinin gündemde kalacağı konusundaki ümidini de sürdürüyordu. Churchill, Stalin'in bunu küçümsemeyeceği ümidini de açıklamıştı. Truman da, hiçbir askerî istihkâm olmaksızın, Boğazlar'dan serbest geçiş güvencesinin her devlet için geçerli olduğunu vurgulamıştı.

Churchill, Sovyetler Birliği gibi büyük bir gücün, Boğazlar'dan gemi geçirmek istediği zaman, kendisini sâdece savaş tehdidi altında hissetttiği için Türkiye gibi çok daha küçük bir güce mürâcaat etmek zorunda kalmaması gerektiğini anladığını ve Stalin'e bu konuda hem sempati duyduğunu ve hem de Stalin ile anlaştığını vurgulamıştı. Stalin'e göre, bu konu, aslında İngiltere tarafından gündeme getirilmişti. Fakat bu konudaki görüşler farklıydı ve Boğazlar'dan daha âcil konular olduğuna göre, bu konunun görüşülmesi ertelenebilirdi. Churchill de, bunun üzerine, konunun İngiltere tarafından gündeme getirildiğini, çünkü Stalin'in de Montrö Antlaşması'nı revizyondan geçirmek istediğini söylediğini hatırlatmıştı. Stalin ise, Boğazlar konusunun görüşme için olgunlaşmamış olduğunu belirtmiş ve Türkiye ile görüşmenin gerekliliğine işâret etmişti. Truman, yalnızca kendi konumunun açık olduğunu söylemekle yetinmişti ve bunun üzerine de Stalin, ABD ve İngiltere'nin, Sovyetler Birliği gibi, Türkiye ile görüşebileceklerini açıklamıştı. Stalin, Türkiye'nin uluslararası denetimi kabûl edip etmeyeceğinden emin değildi. Bunun üzerine de Truman, bu kez uluslararası denetim garantisinin, Boğazlar'ın açık olduğu ve geçiş serbestliği anlamına geldiğini hatırlatmış ve denetimin olmaması gerektiğini belirtmişti. Üç büyük devlet, bu konuda kendi görüşlerini Türkiye'nin anlaması için gayret edeceklerdi.[623]

Amiral Leahy, 24 Temmuz 1945 târihli raporunda, ABD'nin Boğazlar konusundaki tutumunu, tüm ülkelerin gemilerinin Boğazlar'dan serbest geçiş hakkı olması gerektiği şeklinde özetliyor ve bu hakkın eşit olarak sağlanması gereğine dikkat çekiyordu. Yine bu öneriye göre, Boğazlar'da askerî tahkimat olmamalıydı.[624]

---

623 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "24 Temmuz 1945 Târihli 8. Toplantı: Cohen'in Zabtı", (24.7.1945). Ayrıca Truman'ın anılarına da bkz. Truman, **age**, (Cilt I), s. 382-390.

624 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Leahy'in ABD Başkanlık Raporu", (24.7.1945).

ABD'nin Potsdam Konferansı delegasyonunun bir çalışma raporunda da aynı konu gündeme gelmişti. Rapor, uluslararası su yollarında serbest ve sınırsız geçişlere ilişkindi. Bu konuda özel olarak Boğazlar sorunu da ele alınıyor ve Boğazlar'da, savaşta olsun, barışta olsun, tüm ülkelerin ticâret ve savaş gemilerinin serbest ve sınırsız geçiş hakkına sâhip olmaları gerektiğine işâret ediliyordu. Bu geçiş özgürlüğünü sağlayabilmek için de, Boğazlar'da hiçbir askerî tahkimâtın yapılmaması gerektiği belirtiliyordu. Birleşmiş Milletler de, Boğazlar'dan geçiş serbestliğini sağlayacak güvence vermeliydi ki, üç büyük güç bu konuda fikir birliği içindeydi. Üç büyük devlet, 1936 târihli Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesi önerisini destekliyorlardı ve desteklemeye devâm edeceklerdi. Ayrıca bu değişikliğin uygulanması için, gerek Türkiye'ye ve gerekse diğer ilgili devletlere tavsiyede bulunacaklardı.[625]

ABD Potsdam Konfransı delegasyonu tarafından 25 Temmuz 1945 târihinde hazırlanan bir öneride de, üç devletin 1936 târihli Montrö Antlaşması'nın revizyonu sürecinde Boğazlar'dan özgür ve sınırsız seyrüsefer politikasını destekleyecekleri açıklanıyordu.[626]

ABD Dışişleri Bakanlığı Afrika ve Yakın Doğu İşleri Yöneticisi Vekili Allen'den 25 Temmuz 1945 târihinde ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Dunn'a yazılan bir raporda ise, özellikle Türkiye ile ilgili olarak şu görüşlere yer verilmişti: Üç devletin delegasyonu tarafından Montrö Antlaşması'nın revizyonuna karar verilmişti. Bu revizyonun amacı, Karadeniz güçlerinin gemilerine Boğazlar'da hareket özgürlüğü sağlamaktı. Sovyet delegasyonu, söz konusu geçiş özgürlüğünün Türkiye ile Sovyetler Birliği tarafından birlikte sağlanması gerektiği görüşünü açıklamıştı. İngiliz delegasyonu, Boğazlar'dan geçiş özgürlüğünün uluslararası bir örgüt tarafından güvence altına alınması gerektiği görüşündeydi. ABD delegasyonu da bu görüşe katılmıştı ve Boğazlar'ın tarafsız olması ve dolayısıyla da serbest geçiş özgürlüğünün garantisini sağlayabilmek için herhangi bir askerî tahkimâtın söz konusu olmaması gerektiğini açıklamıştı.

---

625 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "ABD Delegasyonunun Çalışma Raporu", (25.7.1945).

626 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "ABD Delegasyonunun Önerisi", (25.7.1945).

Raporda, her ne kadar üç devlet arasındaki anlaşmada, Montrö Antlaşması'nın revizyonunun Sovyet gemilerinin geçiş çıkarını gerçekleştirmeyi temel aldığı belirtilmişse de, bu özgürlüğün tüm Karadeniz devletlerine teşmil edilmesi gerektiğine vurgu yapılıyordu. Karadeniz devletlerinden kasıt ise Bulgaristan ile Romanya idi. Eğer anlaşma yalnızca Sovyetler Birliği'ni kapsayacak olursa, bu takdirde diğer küçük devletler, anlaşmanın yalnızca Karadeniz devletlerinin ihtiyaçlarına göre değil de, büyük güçlerin politikalarına göre yapıldığı gibi bir izlenim edinebileceklerdi ki, bundan kaçınmak gerekirdi.[627]

Konferansın 25 Temmuz 1945 târihli toplantısında Türkiye bir kez daha gündeme gelecektir. Bu kez Truman, Tuna ve Ren nehirleri ile Kiel Kanalı ve Boğazlar ile ilgili önerisinin ilgili devletlerin Dışişleri Bakanları tarafından dikkate alınmasını istemişti. Bu öneri, Stalin tarafından da onaylanmıştı.[628]

ABD Konferans Heyeti'nin 25 Temmuz 1945 târihli ve Türkiye ile Boğazlar ile ilgili bilgi notunda ise, bu konuda ortak bir görüşe, bir anlaşmaya varılamadığından söz ediliyordu. Bununla birlikte, üç büyük gücün, ABD'nin, İngiltere'nin ve Sovyetler Birliği'nin, tüm devletler için geçerli olmak üzere, savaş ve barışta, Boğazlar'dan serbest geçiş için uluslararası güvencenin oluşturulması için, Türkiye ile görüşmelerine karar verilmişti. Diğer yandan, Sovyetler Birliği, tahmin edilir ki, ya Boğazlar'da Sovyet-Türk ortak denetimi ya da Boğazlar'da Sovyet askerî üssü kurulması için Türkiye ile görüşmelerde bulunacaktı.[629]

ABD Konferans Heyeti'nin yine 25 Temmuz 1945 târihli ve uluslararası su yollarında özgür ve sınırsız geçiş serbestliği konulu bir çalışma raporunda ise, ABD, Sovyetler Birliği ve İngiltere'nin, iki ya da daha fazla ülkeden geçen Kiel Kanalı, Boğazlar ve Marmara Denizi gibi su yollarında sınırsız ve serbest geçiş sağlanması gerektiği konusunda hemfikir olduklarına değinilmişti. Söz ko-

---

627 **FRUS**, 1945, Cilt I, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Allen'den Dunn'a", (25.7.1945).

628 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "25 Temmuz 1945 Târihli Toplantı: Cohen'in Zabtı", (25.7.1945). Ayrıca Truman'ın anılarına da bkz. Truman, **age**, (Cilt I), s. 390-394.

629 **FRUS**, 1945, *Cilt II*, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "24 Temmuz 1945 Târihli ABD Konferans Heyeti'nin Bilgi Notu", (25.7.1945). Ayrıca bkz. **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "27 Temmuz 1945 Târihli Su Yolları Alt Komitesi Toplantısı", (27.7.1945).

nusu su yollarında serbest geçiş hakkı, uluslararası otoritelerce düzenlenmeli ve bu otoriteler, sözü edilen su yolları ile birebir ilişkili olan tüm ülkeleri temsil etmeliydiler. Bunun için de ilk adım olarak mümkün olan en kısa zamanda Tuna ve Ren nehirleri için geçici bir geçiş ajanlığı kurulmalıydı. Geçici serbest geçiş ajanlarının görevi, sözü edilen nehirlerdeki geçişi geliştirmek ve yeniden düzenlemekti; bunu birçok ülkenin eşit anlaşması temelinde denetlemek ve bu konuda standart kurallar ve geçiş düzenini ortaya koymaktı. Ayrıca gümrük ve sağlık sorunları ve benzer diğer sorunlarla da ilgilenmek görevleri arasındaydı. Bu ajanlığın üyeleri, ABD, İngiltere, Sovyetler Birliği ve Fransa ile bu ülkeler tarafından onaylanan nehir kenarında bulunan egemen ülkeler olacaktı.[630]

ABD Konferans Heyeti'nin yine 25 Temmuz 1945 târihli ve uluslararası su yollarında özgür ve sınırsız geçiş serbestliği konulu taslak önerisinde de, aynı konuya yeniden değinilmişti.[631]

İngiliz Konferans Heyeti'nin 27 Temmuz 1945 târihli ve uluslararası su yolları ile ilgili taslak önerisinde ise, iki ya da daha fazla ülkeden geçen su yollarında sınırsız ve serbest geçiş olması ve bunun da uluslararası anlaşma ile güvence altına alınması kararlaştırılmıştı. Bunun için ilk adım olarak, Tuna ve Ren nehirleri için mümkün olan en kısa zamanda serbest geçişi düzenleyecek olan ajanlar oluşturulmalıydı. İngiliz önerisinde de, Amerikan önerisinde yer alan ve yukarıda belirtilen hususlar aynen yer almıştı. Adı geçen nehirler için daha ayrıntılı düzenleme önerileri metinde yer alıyordu.

İlgili taslakta, Karadeniz ile Ege Denizi arasında yer alan Boğazlar'da özgür ve sınırsız seyrüsefer ilkesinin kararlaştırıldığına değiniliyordu. Yine 1936 târihli Montrö Antlaşması'nda yer alan ilke de uygun prosedüre uyularak yürürlükten kaldırılmalı ve bu antlaşma, yeni bir uluslararası antlaşma ile yer değiştirmeliydi. Yeni antlaşma ise, Boğazlar'dan, savaş zamânında olsun, barış zamânında olsun, tüm ticâret ve savaş gemilerinin sınırsız ve özgür geçişi-

630 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "ABD DB'ce Hazırlanmış Bilgi Notu", (25.7.1945).

631 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "ABD DB'ce Hazırlanmış Taslak Öneri", (25.7.1945).

ni, üç büyük güç tarafından güvence altına alınmış bir şekilde gerçekleştirmeliydi.[632]

Wilson, 27 Temmuz 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson'un aynı gün kendisini ziyâret ettiğinden söz ediyor ve Peterson'un kendisine Potsdam Konferansı'nda gerçekleşen görüşmelerde Türkiye ile ilgili tartışmaları içeren bilgi notu sunduğuna değiniyordu. Peterson aynı notu, bir gün önce Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na da vermişti.

Bilgi notunda şöyle deniliyordu: Konferansın 24 Temmuz târihli oturumunda Türkiye ile ilgili görüşmelerde herhangi bir sonuca varılamamıştı. 24 Temmuz günü gerçekleşen görüşmeler, temelde Truman'ın önerileriyle ilgiliydi. Truman'ın önerisi, Boğazlar'ın serbest olması ve İngiltere, ABD ile Sovyetler Birliği'nin de dâhil olacağı uluslararası bir otorite tarafından bu özgürlüğün garanti edilmesi ve onaylanması idi. Stalin ise, bu öneriyi, Boğazlar'da Sovyet askerî üslerinin yerine geçebilecek bir öneri olarak kabûl etmemişti. Stalin, son olarak sorunun henüz olgunlaşmadığını, ham kaldığını belirterek, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında başlamış olan, fakat kesintiye uğramış olan görüşmelerin yeniden başlayacağını açıklamıştı. 24 Temmuz günü gerçekleşen görüşmelerde de, Stalin, Kars ve Ardahan'ı özel olarak zikretmediyse de, geçen gün yaptığı konuşmada, toprak konusunda bir anlaşmaya varılamadığı takdirde, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden müttefiklik beklememesi gerektiğini söylemişti. İngiltere'nin bilgi notunda, Sovyetler Birliği'nin Türkiye üzerindeki baskısını artırabileceğinden söz ediliyordu.

Yine söz konusu bilgi notunda, İngiltere Türkiye'ye bâzı tavsiyelerde de bulunmuştu. Buna göre, Türkiye bu taleplere karşı sağlam ve Sovyetler Birliği'nin yaklaşımına karşılık olarak, sorunun uluslararası temelde çözülmesinden yana ve bundan emin bir şekilde durmalıydı. Truman, konuşmasının sonunda, Türk Hükûmeti'ne Boğazlar'da uluslararası denetimin önemini ifâde etmek için çaba harcamıştı. İngiltere de, Truman'ın çok önemli önerisinin Türkiye tarafından da anlaşılacağı umudunda idi. Yine İn-

632 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "İngiliz Delegasyonunun Önerisi", (27.7.1945).

giltere, ABD'nin kendisinin de Boğazlar'dan geçiş özgürlüğünün sağlanması için verilecek güvenceye katılacağı bu öneriyi, Türkiye'nin de dikkatle düşüneceği ve öyle yanıt vereceği ümidindeydi.

Wilson, raporunda yazdığına göre, Peterson'a İngiliz bilgi notu karşısında Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun tepkisini de sormuştu. Başbakan bilgi notunda yer alan bilgilerden rahatsız olmuştu. Saraçoğlu, uluslararası rejimin, Lozan Antlaşması ile Montrö Antlaşması arasında bir şey olduğunu ifâde etmişti. Saraçoğlu'nu belki de en çok rahatsız eden nokta, Peterson'un yorumuna göre, Boğazlar'ın askerden arındırılması yönündeki öneriydi. Saraçoğlu, Türkiye'nin doğu sınırı ve toprak bütünlüğü konularında Sovyetler Birliği'nden tatminkâr bir güvence almadığı sürece bunun imkânsız olduğunu söylemişti. İngiltere'nin takdim ettiği bilgi notunda sözü edilen Stalin'in tutumu ise, bu konuda güvence vermekten çok uzaktı. Başbakan Saraçoğlu, bir sonraki adımın ise ABD'ye kaldığını ve bu konuda Wilson'dan çok da vakit geçmeden bir şeyler duyacağını sandığını söylemişti. Wilson, bu raporunun ABD'nin Potsdam'da bulunan delegasyonuna da iletilmesini ricâ ediyordu.[633]

Aynı gün, İsmet İnönü'nün günlüğüne göre, "Potsdam Konferansı'nda ve bize âid ilk haberler" de Ankara'ya ulaşmaya başlamıştı.[634]

İngiliz Hükûmeti'nde görevli Brook, 28 Temmuz 1945 tarihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'nda görevli Dunn'a ilettiği raporunda, Dunn'ın Boğazlar ile ilgili olarak hazırlanan protokol taslağında yaptığı düzeltmelerin Londra tarafından da onaylandığını bildiriyordu. Sovyetler Biliği'nin Potsdam delegasyonunda bulunan Gromiko'ya da iletilen söz konusu protokol taslağı, Dunn'a da bildiriliyordu. Buna göre, İngiltere'nin hazırladığı ve ABD tarafından da yeniden değiştirilen protokol taslağında, ilgili sorun şöyle yer alıyordu: Konferansın ana hatlarını belirlemek üzere, İngiliz delegasyonunun talebi üzerine, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında yakın târihte gerçekleşen görüşmelerde, Sovyetler Birliği, Karadeniz ile Ege Denizi arasında yer alan Boğazlar'ın özgür kullanımı-

633 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Wilson'dan ABD DB'ye", (27.7.1945).

634 İnönü, **Defterler (1919-1973)**, (Cilt: 1), s. 427.

na özellikle değinmişti. ABD ise, bu konunun, Karadeniz'e açılan (Karadeniz sözcüğü daha sonra metinden çıkarılmıştı) Boğazlar'da tüm zamanlarda tüm ülkelerin savaş ve ticâret gemilerinin özgürce geçebilmelerinin sağlanması için Potsdam Konferansı'nda bulunan üç büyük gücün de dâhil olduğu ve ilgili devletlerin katıldığı uluslararası bir anlaşma ile garanti altına alınmasını önermişti. Bu öneri, İngiltere'nin de desteğini almıştı. Sovyetler Birliği ise, sorunu Türkiye ile doğrudan gerçekleştireceği karşılıklı ve birebir görüşmeler ile çözmeyi tercih edeceğini açıklamıştı. Konferansta bu konuda kesin bir karâra varılamamıştı.[635]

Konferansın 1 Ağustos târihli Dışişleri Bakanları'nın onbirinci toplantısında Türkiye yeniden gündem konusu olacaktır. ABD Dışişleri Bakanı Byrnes, bu toplantıda Boğazlar konusunu yeniden gündeme getirmişti. Byrnes, bu konuda anlaşmaya varılması için önemli bir sorun yaşanmayacağını söylemişti. Sovyetler Birliği'nin taslak önerisi, bunu bir zorunluluk olarak nitelendirmişti. İngiltere'nin önerisinde ise, ihtiyaç sözcüğü kullanılmıştı. Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov da, ihtiyaç kelimesine karşı çıkmadığını açıklamıştı.[636]

Potsdam Konferansı'nın Türkiye'yi de yakından ilgilendiren Boğazlar ile ilgili karârı, her üç devletin de, ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin, Boğazlar sorununa ilişkin görüşlerini, Ankara'ya ayrı ayrı bildirmeleri yönünde olacaktır.[637]

---

635 **FRUS,** 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Brook'tan Dunn'a", (28.7.1945).

636 **FRUS,** 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "1 Ağustos 1945 Târihli Dışişleri Bakanları 11. Toplantısı; Truman Evrâkı", (1.8.1945).

637 **Cumhuriyet,** (10-11.10.1945); Avcıoğlu, **Millî Kurtuluş Târihi,** (Cilt: 3), s. 1578-1579; *Oran, agm,* **SBFD,** Cilt: 25, No: 1, (Mart 1970), s. 57-58; **OTDP,** s. 203-205; Ataöv, **Turkish Foreign Policy,** s. 127-128; Deringil, **Denge Oyunu,** s. 254; Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası,** s. 154-155; **Belgelerle Türk-Amerikan Münâsebetleri,** s. 140; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu,** s. 78-82; Ataöv, **NATO and Turkey,** s. 30-31; Ülman, **age,** s. 60-62; Bilge, **age,** s. 280-292; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri,** s. 297-298; **Savaş Yılları,** s. 278-283; Fâhir Armaoğlu, *"Sovyet-Amerikan Münâsebetlerinin Üç Yılı 1945-1948"*, **SBFD,** Cilt: 4, Sayı: 1-2 ve 3-4, (1949), s. 375-445; Athanassopoulou, **age,** s. 42; Herbert Feis, **Between War and Peace (The Potsdam Conference);** Leffler, **The Specter of Communism: The United States and the Origins of the Cold War,** s. 51-52; Gormly, **age,** s. 29-65; **Melvyn P. Leffler, A Preponderance of Power,** s. 78-79; Victor Rothwell, **Britain and the Cold War,** s. 148-150; Ingram, **age,** s. 16-21; John Kent, agm, **Britain and the Cold War,** s. 167-174.

Potsdam Konferansı'nın bu karârı, hemen birkaç gün sonra Amerikan basınında yer alacak ve Moskova tarafından da doğrulanacaktır. **AT,** Sayı: 143, (Ekim 1945); Rıfkı Sâlim Burçak, "İkinci Cihan Savaşı'nda Boğazlar Meselesi", **Siyâsal Bilgiler Okulu Dergisi,** Cilt: II, Sayı: 1-2, (1947), s. 200; Fâhir Armaoğlu, "İkinci Dünyâ Harbi'nde Türkiye", **SBFD,** Cilt: 13, No: 2, (Haziran 1958), s. 178; Türkkaya Ataöv, "'Soğuk Harb'in

1 Ağustos târihli ortak protokolde, üç hükûmetin Montrö Antlaşması'nın hâli hazırdaki koşullara uymadığı için revizyondan geçirilmesi gerektiği görüşünde oldukları açıklanıyordu. Bir sonraki adım olarak da, konuyla ilgili olarak, her üç hükümetin Türkiye ile doğrudan görüşmelerde bulunmalarına karar verilmişti.[638] Yine protokole göre, Londra'da bulunan üç hükûmetin Dışişleri Bakanlarının bir sonraki toplantısında, Sovyetler Birliği'nin Montrö Antlaşması çerçevesinde yapacağı önerilerin göz önünde bulundurulmasına ve Dışişleri Bakanlarının bu önerileri kendi hükûmetlerine rapor etmelerine karar verilmişti. Bu konudan Türkiye de uygun zamanda haberdâr edilecekti.[639]

Fakat protokolün Sovyetler Birliği delegasyonunun elinde bulunan taslak metni biraz daha farklıdır. Buna göre, hâli hazırdaki koşullara uymadığı için, üç hükûmet, Montrö'de imzâlanan Boğazlar antlaşmasının revize edilemesi ihtiyâcını kabûl etmişlerdi. Üç hükümet de bu konuda Türkiye ile görüşmelere devâm edeceklerdi.[640]

Wilson, 2 Ağustos 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, ABD'nin Türkiye'ye yönelik dış politika amaçlarının ve hedeflerinin bir çatışma yaratabileceğinden kuşku duyduğunu açıklıyordu. Wilson, raporunda, özellikle Postsdam Konferansı kararlarına atıfta bulunuyordu. Potsdam Konferansı kararlarına göre, ABD, Türkiye'yi, Boğazlar'da uluslararası denetimi kabûl etmeye teşvik etmekle yükümlü ve sorumluydu. Wilson, raporunda, Boğazlar'ın uluslararası denetiminin geniş ve büyük bir düzenleme olacağını bildiriyor ve eğer ABD'nin bu konuda başarılı olunabileceğine ilişkin bir ümidi varsa, bunun gerçekleşmesi için, Türkiye'nin iyiniyetine ve itimâdına ihtiyâcı olacağını vurguluyordu. Ankara'nın iyiniyeti ve itimâdı olmadan, bu alanda ba-

---

Doğuşu: San Fransisco'dan Mihver Barış Toplantılarına", **SBFD**, Cilt: 23, No: 1, (Mart 1968), s. 336-337; **Tahran, Yalta ve Potsdam Konferansları**, s. 381; Cevat Açıkalın, "Turkey's International Relations", **International Affairs**, Cilt XXIII, No: 4, (Ekim 1947), s. 488.

638 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Truman ve Stalin ve İngiltere Başbakanı Attlee Tarafından İmzâlanan Potsdam Konferansı Protokolü", (1.8.1945).

639 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Truman, Stalin ve İngiltere Başbakanı Attlee Tarafından İmzâlanan Potsdam Konferansı Protokolü", (1.8.1945).

640 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Potsdam Konferansı'nda Boğazlar İle İlgili Olarak Sovyet Delegasyonu'nun Elinde Bulunan Taslak Protokol Metni", (1.8.1945).

şarılı olunamazdı. Yine Wilson'a göre, eğer ABD, diğer dört işgâl gücü ile birlikte ve onların yanında bu hareketin öncüsü olacaksa, Türkiye'yi programa kabûl etmesi güçtü. Çünkü, Türkiye, idârî alanda yeterince etkin değildi ve ayrıca gereken denetimi de sağlayamazdı. Türkiye'de bu türden bir uygulama imkânı hiç yoktu. Ankara bunu beceremezdi. Söz konusu program İsveç'te uygulanıyordu. Ancak, İsveç gibi düzenli, yüksek düzeyde organize olmuş ve iyi idâre edilen bir ülke ile Türkiye mukâyese edilemezdi. İsveç, söz konusu programı başarılı olarak uygulayabilirdi. Türkiye'de ise koşullar, İsveç'teki koşullardan o kadar farklıydı ki, Türkiye'den benzer bir programın uygulanmasını talep etmek imkânsızdı.

Wilson, raporunda, bir başka soruna daha işâret ediyordu. Buna göre, ABD, Türkiye'den vâki olan bu taleplere, Sovyetler Birliği'nin de katılmasını istiyordu. Bu şartlar altında, Wilson'a göre, Türkiye bu programda ABD ile İngiltere'ye danışmanlık yapmaktan vazgeçebilirdi. Türkiye, kendisinden istenenleri kabûl etmeyecekti. Wilson, özellikle de Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne gizli bilgiler vermeyi kabûl etmeyeceğini yazıyordu. Bu girişimin içinde Sovyetler Birliği'nin de bulunması, Türkiye'de kuşku ve güvensizlik yaratmaya yeterdi ve dolayısıyla da Ankara, politik alandaki başarıya önyargı ile bakacaktı. Wilson, Sovyetler Birliği'nin de, söz konusu programa diğer dört müttefik ile birlikte katılma hakkı olduğunu biliyor ve bunu takdir ediyordu. Ancak, Sovyetler Birliği, söz konusu programa ilişkin karakteristik taleplerini, Türkiye'yi dışlamak için bir araç olarak kullanabilirdi ve ABD, bu durumu göz önünde bulundurmalıydı. Wilson, bu olasılığın gözden uzak tutulmaması gerektiği kanısındaydı. Bu programa ilişkin taleplerin, Türkiye'deki duruma ve Sovyetler Birliği'ni ilgilendiren politik açıya göre yeniden gözden geçirilmesi gerekiyordu. Wilson, programın ihtiyaçlarını İngiliz Büyükelçisi ile de tartışmıştı ve İngiliz Büyükelçisinin görüşleri, Wilson'un iki önemli sonuca varmasına neden olmuştu. Wilson'a göre, ilk sonuç, programın boyutlarının Türkiye'nin gerçekleştirebileceğinden çok uzak olduğu yolundaydı. İkinci önemli sonuç ise, Sovyetler Birliği'nin söz konusu programa katılmasının Türkiye'de kırgınlık yaratacağıydı. Wilson, sonuç olarak, bütün

bunların programa ilişkin olarak Türkiye ile mâkûl bir anlaşmaya varılmasını engelleyeceği kanısındaydı.[641]

7 Ağustos 1945 târihinde ABD Dışişleri Bakanlığı'nca konferans için hazırlanmış olan bir bilgi notunda ise, yeniden Boğazlar konusuna değiniliyordu. Buna göre, İngiltere, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik niyetleri ile ilgili soruyu gündeme getirdikten sonra, Moskova da, Montrö Antlaşması'nın yürürlükten kaldırılması ve Boğazlar'da Sovyet askerî üssü kurulması izni ile Boğazlar'ın Türkiye ile Sovyetler Birliği tarafından denetlenmesi önerisini ortaya koymuştu. Protokol metninde tanımlandığı şekilde bu konuda tutum alınmıştı.[642]

ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan, 9 Ağustos 1945 târihinde, ABD'nin Ankara Büyükelçisi Wilson'a yazılan bir tâlimatta, 2 Ağustos 1945 târihinde Potsdam Konferansı görüşmelerinin sonucunda, Berlin'de imzâlanan protokolün Boğazları ilgilendiren maddeleri hakkında bilgi veriliyordu. Buna göre, üç hükümet, ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği, Boğazlar ile ilgili olarak, Montrö Antlaşması'nın yeniden düzenlenmesi gerektiği görüşünde birleşmişlerdi. Çünkü, her üç hükümet de, antlaşmanın günün koşullarına artık uymadığı konusunda görüş birliği içindeydiler. Bir sonraki adım olarak da, her üç hükûmetin bu konuda Türk Hükûmeti ile ayrı ayrı ve doğrudan görüşmeler yapması uygun görülmüştü.[643]

9 Ağustos 1945 târihinde Washington'da Potsdam Konferansı'nın Türkiye ve Boğazlar konusundaki saptamalarına yönelik olarak kaleme alınan bir raporda, ilgili Sovyet politikasına açıklık getirilmek isteniyordu. Rapora göre, Sovyetler Birliği, konferansa Montrö Antlaşması'nın revizyonu ile ilgili olarak bir öneri sunmuştu. Bu öneri, Boğazlar'ın Türkiye ile Sovyetler Birliği tarafından denetlenmesini ve Boğazlar'da Sovyet askerî üssü kurulmasını öngörüyordu. Stalin, Montrö Antlaşması'nın Sovyetler Birliği'nin aleyhinde olduğunu söylemişti. Stalin, Türkiye'nin kendisini tehdit altında gördüğünde Boğazları kapatmaya yetki-

641 **FRUS**, 1945, Cilt II, (General: Political and Economic Matters), "Wilson'dan ABD DB'ye", (2.8.1945).

642 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "Yost'un Bilgi Notu", (7.8.1945).

643 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "ABD DB'den Wilson'a", (9.8.1945),

si olduğuna değinmişti. Bu yetki, Stalin'e göre, küçük bir devletin büyük bir devletin boğazını sıkması anlamına geliyordu ve Stalin, bunun ABD'nin Panama Kanalı'nda ve İngiltere'nin de Süveyş Kanalı'nda izin vermeyeceği bir durum olduğunu açıklamıştı. Stalin, sorunun Sovyet gemilerinin Karadeniz'den Ege Denizi'ne ve Ege Denizi'nden de Karadeniz'e güven içinde geçmeleri olduğunu belirtmiş ve Türkiye'nin herhangi bir karmaşa sırasında bu güvenceyi veremeyecek kadar çok zayıf olduğunu belirtmişti. Stalin, Boğazlar'da Sovyet askerî üssü kurulmasının Türkiye tarafından kabûl edilebilir olmadığının düşünülmesi hâlinde, Sovyet donanmasının yakıt alabileceği ve müttefikleri ile işbirliği hâlinde çalışarak Boğazları koruyabileceği yakın bir yerde üs kurması gerektiğini bildirmişti. Stalin, Boğazlar'da özgür seyrüsefer için yalnızca uluslararası garantinin yeterli olamayacağını ve Türkiye'nin de zâten uluslararası bir denetimi kabûl edip etmeyeceğinden emin olmadığını da açıklamıştı. Ayrıca, Sovyetler Birliği, bu türden uluslararası bir denetimin Süveyş Kanalı'nda uygulanmadığına da dikkat çekmişti.

Hazırlanacak olan protokolde, üç devletin Montrö Antlaşması'nın gözden geçirilmesi gerektiğine ilişkin anlaşmış olduklarına ve üç hükûmetin, Türk Hükûmeti ile bu sorunu doğrudan doğruya birebir görüşeceklerine ilişkin hususlar ise, kesin bir anlaşmaya varılamadan ortada kalmıştı. Türk-Sovyet ilişkilerinin diğer safhalarına gelince; Sovyetler Birliği'ne göre, Türkiye, Sovyetler Birliği ile ittifak kurmak üzere girişimde bulunmuştu. Bu türden bir anlaşma iki ülkenin sınırlarının ortak garanti altına alınmasını içeriyordu. Sovyetler Birliği, daha önce kendisinin elinden alınmış olan Kars ve Ardahan'ın Türkiye'nin sınırları içinde kaldığı sürece, bu türden bir ittifâka katılmayacağını açıklamıştı. Eğer Türkiye bir ittifak anlaşması önermeseydi, Sovyetler Birliği de sınır sorununu dile getirmeyecekti. Sovyetler Birliği, ayrıca Türkiye'ye Moskova'nın niyetleri konusunda endişe etmesini gerektirecek herhangi bir neden olmadığını da ısrarla tekrarlamıştı. Moskova, Sovyetler Birliği'nin Bulgaristan'da yalnızca 30.000 askeri olduğunu ve bunun da Türkiye'nin Avrupa cephesinde bulundurduğundan daha az sayıda asker anlamına geldiğini belirtmişti. Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye ilişkin müsamahasız olduğu tek bir nok-

ta vardı; o da Boğazlar'dan savaş zamânında ve âcil durumlarda etkin geçiş denetimini sağlama talebi idi.

Rapora göre, İngiltere, Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile birebir ve başbaşa görüşme talebine ilişkin endişeleri olduğunu açıklamıştı. İngiltere, bu sorunu önce Potsdam Konferansı'nda dile getirmişti ve Sovyetler Birliği'nin amaçlarını açıklamasını talep etmişti. Churchill, Montrö Antlaşması'nın Japonya'nın dışında tüm katılımcıların katılımı ile yeniden gözden geçirilmesini desteklemişti. Ona göre, Boğazlar, savaş ve barış zamânında, Sovyet gemilerine olduğu gibi, bütün diğer savaş ve ticâret gemilerine açık olmalıydı. Churchill, Truman'ın ABD'nin Boğazlar'ın özgür ve sınırsız kullanımına ilişkin uluslararası güvenceye katılmaya hazır olduğu yönündeki önerisine de önem veriyordu. Buna karşılık, Boğazlar'da Sovyet askerî üssü kurulmasına yönelik öneriye şiddetle karşı çıkıyor gibi görünmüştü; fakat buna ilişkin esas argümanını Türkiye'nin bu öneriye karşı çıkacağına dayandırmıştı. Ayrıca, İngiltere'nin Türkiye'nin haklarını korumak için Ankara'yı destekleyeceğini de açıkça dile getirmişti. Sovyetler Birliği'nin de Türkiye'yi endişeye sevk edebilecek herhangi bir hareketen uzak durmasını istemişti. Moskova'da yakın bir târihte gerçekleşen görüşmelerin ve Bulgaristan'da bulunan büyük sayıdaki Sovyet askerî birliklerinin Türkiye'yi endişelendirmeye ve alarma geçirmeye yettiğine de dikkat çekmişti. Churchill, bu sorunun tatminkâr bir uzlaşma ile sonuçlanmasına yardımcı olacaksa, bu takdirde Boğazlar'da bir şekilde oluşturulacak uluslararası denetimi destekleyeceklerini de söylemişti. Molotov'un Süveyş Kanalı'nda benzer bir uluslararası denetim olmadığına ilişkin açıklamasını yanıtlarken de, Churchill, Süveyş Kanalı'nın her zaman için tüm devletlerin gemilerine açık olduğunu ve güvenliğin İngiltere ile Mısır arasında özgürce imzâlanan anlaşma ile korunduğuna dikkat çekmişti. İngiltere'de hükûmet değişikliğinden sonra bu konuda pek az tartışma olmuştu. Fakat bu tartışmalar sırasında da İşçi Partisi'nin Churchill'in önerilerini ve pozisyonunu destekleyeceği izlenimi doğmuştu.[644]

Stalin, Potsdam Konferansı'nda Boğazlar'da Sovyet üssü talep ettiklerini açıklayacaktır. ABD'nin görüşü ise, Boğazlar'ın ulusla-

644 **FRUS**, 1945, Cilt II, (The Conference of Berlin: The Potsdam Conference), "ABD DB Raporu", (9.8.1945).

rarası denetime tâbi tutulmasıydı. Bununla birlikte, her üç devlet de, ilke olarak Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesi yönündeki görüşlerini sürdürüyorlardı. Ancak, Boğazlar'da Sovyet üssü talebi, diğer iki devletin de uzak durduğu bir öneriydi. Bununla birlikte, ABD, Ankara'nın onayı olduğu sürece, Boğazlar'da tesis edilmesi öngörülen Sovyet üslerine kesin olarak karşı da çıkmıyordu.[645]

Aslında gerek ABD, gerekse İngiltere, Moskova'nın Boğazlar sorununa ve Montrö Antlaşması'na ilişkin görüşlerine yakın duruyorlardı. Her iki devlet de, Boğazlar'ın Karadeniz'de kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerine kapatılması gerektiği görüşündeydi. Buna karşılık, Sovyet donanması, Boğazlar'dan *serbestçe geçebil*meliydi. Hattâ Truman'a göre, toprak sorunları, sâdece iki devleti, Türkiye ile Sovyetler Birliği'ni ilgilendiren bir konuydu.[646] Truman, bu konuda Ankara nezdinde girişimde bulunacağını da belirtmişti. Londra ise, söz konusu girişimin iyiniyetle karşılanması için Ankara'dan ricâda bulunacaktı.[647]

Yeniden Türkiye'deki kamuoyuna göz atacak olursak; Hüseyin Câhit Yalçın, tam da bu sırada, konferans sırasında Boğazlar sorununun ne yönde ele alındığı konusunda Ankara'nın endişe ve kuşkularını dile getiriyor ve ABD ile İngiltere'nin bu konuda

---

645 **DTDP**, s. 204-205; Ataöv, **age**, s. 127-128; Deringil, **Denge Oyunu**, s. 253-254; **Belgelerle Türk-Amerikan Münâsebetleri**, s. 128-140; Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan Günümüze Kadar)**, s. 154-155 ve 155-158; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 13-14 ve 73-82; Ataöv, **NATO and Turkey**, s. 30-31; Ülman, **age**, s. 60-62; Bilge, **age**, s. 280-292; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 291-297; **Savaş Yılları**, s. 278-283; Rıfkı Sâlim Burçak, "İkinci Cihan Savaşı'nda Boğazlar Meselesi", **Siyâsal Bilgiler Okulu Dergisi**, Cilt: II, Sayı: 1-2, (1947), s. 200; James Byrnes, **Açık Konuşalım**, s. 117-118.

Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Hüseyin Râgıp Baydur'un *Truman'ın ve* ABD'*nin* su yollarının uluslararası denetimi konusundaki politikasını eleştiren açıklaması için bkz. Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 155-158; Armaoğlu, "İkinci Dünyâ Harbi'nde Türkiye", **SBFD**, Cilt: 13, No: 2, (Haziran 1958), s. 177-178; Ataöv, "'Soğuk Harb'in Doğuşu: San Fransisco'dan Mihver Barış Toplantılarına", **SBFD**, Cilt: 23, No: 1, (Mart 1968), s. 332-336; Halûk Ülman, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler I (1923-1968)", **SBFD**, Cilt: 23, No: 3, (Eylül 1968), s. 265.

646 Avcıoğlu, **Millî Kurtuluş Târihi**, (Cilt: 3), s. 1578; **DTDP**, s. 204-205; Ataöv, **age**, s. 127-128; Deringil, **Denge Oyunu**, s. 254; Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 154-155; **Belgelerle Türk-Amerikan Münâsebetleri**, s. 128-140; Ülman, **age**, s. 62; Mehmet Gönlübol ve Halûk Ülman, Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı (1945-1965), **SBFD**, Cilt: 21, No: 1, (Mart 1966), s. 152.

647 Fâik Ahmet Barutçu'*nun* 10 ve 11 Temmuz 1945 târihli günlüğünde yazılanlar ile belgeler arasında uzak bir mesâfeden de söz etmek mümkündür. Çünkü, Barutçu, Ankara'nın Moskova'nın artık bu sırada geri adım atmaya başlayacağı yönünde iyimserlik içinde olduğundan da sözederken, diğer yandan, ABD ile İngiltere'nin daha bu erken dönemde dahi Türkiye'yi desteklediklerini açıkça belirttiklerini yazmaktadır. Ankara'nın bu yöndeki beklentileri ile bu sıradaki gelişmeler, Barutçu'*nun günlüğünde* kendisini belli etmektedir. Barutçu, **age**, s. 751-755.

Türkiye'nin aleyhinde bir karar almayacakları yönünde ümitli olduğunu açıklıyordu. Ancak Yalçın bundan çok da emin değildi.[648]

Yalçın, bir başka yazısında, kendisinden daha emin görünüyor ve İngiltere ile Türkiye'nin Boğazlar konusunda mutâbık kaldıklarını açıklıyordu. Moskova'nın bu konuda direnmesi hâlinde, Yalçın'a göre, Ankara yalnız kalmayacaktı. Sâdece ABD'nin tutumu henüz belirsizliğini koruyordu. Ancak Yalçın, ABD'nin de Türk-İngiliz ittifâkı içinde yer alacağından ümitliydi.[649]

Necmettin Sadak da, Yalçın'ın bu ümidine katılıyordu. Sadak, Truman'ın Boğazlar konusunun konferansta ele alındığını açıkladığını belirtiyor ve ABD'nin uluslararası su yollarının serbest geçişe açık olmasından yana olduğunu dile getirdiğini belirtiyordu. Sadak, Truman'ın tutumunu destekliyordu.[650]

ABD'nin Bulgaristan nezdindeki temsilcisi Barnes, 7 Ağustos 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Sovyetler Birliği'nin Bulgaristan'daki faaliyetlerinin, bu arada seçimleri onaylayıp onaylamamasının ve Bulgaristan ile bir antlaşma yapıp yapmamasının ve Boğazlar sorunu ile Bulgaristan'ın Avrupa'da Türkiye ile sınırları ve Selânik arasındaki ilişkilerin, açıklanmayı gerektirmeyecek ölçüde göz önünde olduğunu belirtiyordu.[651]

Potsdam Konferansı, savaş sonrasında yeniden kurulması gereken yeni dünyâ düzeni konusunda müttefikler arasında zâten çoktan başgösterrniş, fakat henüz su yüzüne çıkmaması için tarafların âzamî gayret gösterdikleri anlaşmazlıkların kaçınılmaz olarak gündeme gelmesi ile sonuçlanmıştır. Avrupa'da Almanya, Polonya, Avusturya, Macaristan ve Çekoslovakya'nın geleceği, Balkanlar'da Yugoslavya, Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'ın siyâsî âkıbetleri, Uzak Doğu'da Japonya'nın teslimi ve Çin'in geleceği ile Hindiçini'nin durumu ile İran ve İspanya gibi diğer anlaşmazlık konularının kesin çözüm formülleri-

648 Hüseyin Câhit Yalçın, "Potsdam'da Boğazlar Meselesi", **Tanin**, (3.8.1945); **AT**, Sayı: 141. (Ağustos 1945).

649 Hüseyin Câhit Yalçın, "Potsdam'da Görülen İşler", **Tanin**, (4.8.1945); **AT**, Sayı: 141, (Ağustos 1945).

650 Necmettin Sadak, "M. Truman'ın Demeci Birçok Meselelere Yeni Bir Aydınlık Serpiyor", **Akşam**, (11.8.1945); **AT**, Sayı: 141. (Ağustos 1945). Ayrıca bkz. **Tasvir**, "Truman'ın Nutku, Boğazlar ve Türkiye". **Tasvir**, (12.8.1945); **AT**, Sayı: 141, (Ağustos 1945); A.C. Edwards, "The Impact of the War on Turkey", **International Affairs**, Cilt XXII, (1946), s. 398.

651 **FRUS**. 1945, Cilt IV, (Europe), "Barnes'den ABD DB'ye", (7.8.1945).

nin bir sonraki toplantıya aktarılması, Soğuk Savaş'ın gündemini hazırlamıştı bile...[652]

Potsdam Konferansı sonrasında Türkiye'nin ABD ve İngiltere ile temasları yoğunlaşacaktır. Japonya'ya 6 Ağustos'ta atılan ilk atom bombasından hemen sonra, Sovyetler Birliği, 8 Ağustos'ta Japonya'ya savaş ilân eder.[653] Ertesi gün, 9 Ağustos'ta, ikinci atom bombası da atılır.[654] Japonya teslim olur[655] ve 2 Eylül'de de mütâreke imzâlar.[656] Sakharin ve Kuril adalarında Sovyet işgâli başlar.[657] 15 Ağustos'ta Almanya ve 8 Ağustos'ta da Avusturya işgâl bölgelerine ayrılır.[658] Ankara, 19 Ağustos'ta Moskova'nın desteğine sâhip olan Lublin Komitesi'ni Polonya Geçici Hükümeti olarak tanıyacaktır.[659]

Dışişleri Bakanı Hasan Saka, 9 Ağustos'ta Ankara'ya döner.[660] Amerikan Dışişleri Bakanı Byrnes, 21 Ağustos'ta Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Hüseyin Râgıp Baydur ile görüşecektir.[661] İngiliz Dışişleri Bakanı Peterson da, Eylül ayı sonlarında Ankara'ya gelecek ve Hasan Saka ile görüşecektir.[662]

Feridun Cemâl Erkin de, anılarında, bu dönemde gerek İngiltere, gerekse ABD ile temasların hayli sıklaştığını vurguluyor. Dışiş-

---

652 LaFeber, **age**, s. 19-30; Herbert Feis , **From Trust to Terror**, (The Onset of the Cold War: 1945-1950), s. 21-51 ve 66; Helbert Feis , **Between War and Peace: The Potsdam Conference**; Pierre de Senarclens, **From Yalta to the Iron Curtain**, (The Great Powers and the Origins of the Cold Power), s. 81-85 ve 100-101; Kenneth Ingram, **History of the Cold War**, s. 16-22; Melvyn P. Leffler, **A Preponderance of Power**, s. 79; D. F. Fleming, **age**,, s. 310-311; Victor Rothwell, **Britain and the Cold War**, s. 113-221 ve 180-193 ve 364-382; Ingram, **age**, s. 21-23; John Kent, agm, **Britain and the Cold War**, s. 167-170.

653 **Keesing's**, (1945/7357); Ataöv, "'Soğuk Harb'in Doğuşu: San Fransisco'dan Mihver Barış Toplantılarına", **SBFD**, Cilt: 23, No: 1, (Mart 1968), s. 341-342.

654 Ataöv, "'Soğuk Harb'in Doğuşu: San Fransisco'dan Mihver Barış Toplantılarına", **SBFD**, Cilt: 23, No: 1, (Mart 1968), s. 341-342.

655 **Cumhuriyet**, (11.8.1945); **Cumhuriyet**, (15.8.1945); **Keesing's**, (1945/7371).

656 **Keesing's**, (1945/7403); Ataöv, "'Soğuk Harb'in Doğuşu: San Fransisco'dan Mihver Barış Toplantılarına", **SBFD**, Cilt: XXIII, No: 1, (Mart 1968), s. 343.

657 **Keesing's**, (1945/7418).

658 **Keesing's**, (1945/7434 ve 7437).

659 **Keesing's**, (1945/7402); **AT**, Sayı: 141, (Ağustos 1945); LaFeber, **age**, s. 15-18.

660 **AT**, Sayı: 141, (Ağustos 1945). Ayrıca bkz. Barutçu, **age**, s. 761-762.

661 **AT**, Sayı: 141, (Ağustos 1945); **Cumhuriyet**, (10.8.1945). Türkiye'nin ABD ve İngiltere'ye sunduğu 17 ve 20 Ağustos târihli notalar konusunda bkz. **Belgelerle Türk-Amerikan Münâsebetleri**, s. 141-142; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 82-84 ve 85-86; Bilge, **age**, s. 293-294.

662 **Cumhuriyet**, (28.9.1945).

leri Bakanlığı Genel Sekreteri Erkin'e göre, bu sırada İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi ile *hafta* bir, ABD'nin Ankara Büyükelçisi ile ise haftada iki ya da üç kez görüşülüyordu.[663]

15. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER ANAYASASI'NIN ONAYLANMASI VE SİYÂSÎ YANKILARI

Hatırlanacağı gibi, daha Temmuz ayı başlarında, Ahmet Emin Yalınan'ın dünyânın gidişâtına uymak gerektiğinden söz ediyor olması, elbette temelsiz sayılınazdı. San Fransisco'da 26 Haziran 1945 Târihinde Akit ve İmzâ Edilen Birleşmiş Milletler Anayasası ile Milletlerarası Dâimî Adâlet Divânı Statüsünün Onanınası Hakkında Kânun Tasarısı'nın 15 Ağustos'ta TBMM'de görüşülmesi ve benimsenmesi, bu sıradaki siyâsî gelişmeler zinciri içinde önemli bir aşama oluşturur.

Tasarının gerekçesinde, yeni örgütün dünyâda barışın ve güvenliğin sağlanması konusunda göstereceği etkinliğin, esas itibâri ile "iyiniyet"e dayandığı vurgulanıyordu ki, bu vurgu, yönetimin Birleşmiş Milletler'e bakışını gösterınesi açısından çok önemlidir.[664]

Tasarının gerekçesinde ise şöyle deniliyordu:

> "Barış ve güvenliğin korunması işinden sorumlu olan Güvenlik Meclisi'nde [Konseyi'nde] karar alınırken, süreli beş üyeye tanınmış olan ve veto hakkı adı ile şöhret kazanan hüküm, belli başlı devletler arasında berâberliği sağlamak ve bu berâberlik olmadıkça, barışın korunamayacağı düşüncesinden doğmuştur.
>
> Demokrasi prensiplerine aykırı görünen bu hakkı tanımaya râzı olurken, temsilcilerimiz, sürekli üyelerin kendilerine bağışlanan yetkiyi kötüye kullanmayacaklarına dâir yaptıkları demeçleri senet saymışlar ve bunu konferans toplantısında ifâde etmişlerdir. (...)
>
> Yeni Misak, kâğıt üzerindeki hükümlerin dışında görünen veyâ içinde saklı olan mânâlarla değil, milletler âilesinin genel iyiliğini isteyen ve bu uğurda çalışmak için antlaşmış bulunan Birleşmiş Milletler'in iyi niyetleri yönünden incelenmelidir."

663 Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl**, (Cilt: 1), s. 172.

664 **TBMM TD**, Dönem: 7, Toplantı: 2, Cilt: 19, 90. Birleşim, (15.8.1945), S. Sayısı: 174. Bundan sonra bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmediği takdirde, aynı kaynak kullanılacaktır. Ayrıca bkz. Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 381-388; Ünal, **age**, s. 207-208; Oran, "İç ve Dış Politika Açısından İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'de Siyâsal Hayat ve Sağ ve Sol Akımlar", **SBFD**, Cilt: 24, Sayı: 3, (Eylül 1969), s. 26-27; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 98-99; Baban, **age**, s. 29 ve 131-132; Kara, **age**, s. 291-292; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 213-214.

Tasarının TBMM'de görüşülmesi sırasında söz alan konuşmacılar, tasarının gerekçesinde vurgulanan "iyiniyet"e ısrarla işâret edecekler ve tek başına "iyiniyet"in dünyâda barış ve güvenliğin sağlanmasına yetmeyeceğini vurgulamaya çalışacaklardır.[665] Örneğin, Dışişleri Bakanı Hasan Saka, bu konuda şunları söylüyordu: "Yeni sistem, belli başlı vazife ve mesüliyeti yüklenmiş olan devletlerin mutlak bir berâberlik ve anlayış zihniyeti içinde hareket etmeleri şartı ile ve yalnız bu şartla işleyebilecektir."

Görüşmelerin bu noktasına kadar söz alan konuşmacıların sâdece dünyâ barışından ve uluslararası güvenlik sisteminden söz etmelerine karşılık, Adnan Menderes, görüşmelerin tam bu aşamasında söz alacak ve konunun iç politikaya ilişkin önemini vurgulamaya çalışacaktır.

Menderes'in, Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Tasarısı'nın görüşmelerinden sonra, TBMM'de yeniden ve ilk kez söz alması, üzerinde durulmayı gerektirir bir gelişmedir. "Dörtler", bu süre içinde göz önünde olmamayı ve siyâsî arenada geri çekilmeyi tercih etmiş gibi görünüyorlardı. Bu aşamada yeniden sahne ışıkları önünde görünmekten çekinmedikleri anlaşılıyor.

Menderes, görüşlerini şöyle ifâde ediyordu:

> "Birleşmiş Milletler Anayasası'nı bir kere gâyet süratle gözden geçirelim. (...) Şimdi kabûl ve tasdik edeceğimiz bu vesika ile üzerimize alacağımız taahhütleri belirtmeye çalışacağım. Bu taahhütler, (...) câmiâya dâhil her memlekette, demokrasi prensiplerine uygun olarak, yurttaşın şahsî hürriyet ve masûniyetleri ile siyâsî haklarının mahfuz tutulmasını tazammun etmektedir. Bu Misak, (...) aynı zamanda, her milletin dâhilî idâresinde de millet hâkimiyetini istiyor ve şahsî ve siyâsî hak ve hürriyetlere riâyeti karşılıklı taahhüde bağlıyor.
>
> Bunun sebebi nedir? İkinci Cihan Harbi'ni doğuran sebep ve hâdiseleri inceleyince açıkça görülür ki, İtalya'da [ve] Almanya'da diktatörlükler kurulması, sonra da bunlara peyk olarak başka memleketlerin de bu yola gitmeleri, barışı tehlikeye koymuş olan âmillerin başında gelmektedir. Herhangi bir milletin idâresinin demokrasi esâsına dayanmaması, diğer milletlerin de huzur ve emniyetini tehdit eden ve barışı her an tehlikeye mâruz bırakan çok kuvvetli bir âmil olarak kabûl olununca, hürriyeti ve barışı seven milletlerin, kendi aralarında barışı tehlikeye koyabile-

665 **TBMMTD**, (aynı yerde), (15.8.1945). Bundan sonra bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmediği takdirde, aynı kaynak kullanılacaktır.

cek diktatörlük idâresine katlanan âzâ bulunmamasını istemeleri ve dışta kalan diğer milletlerin de barışı tehdit edebilecek yollara sapmamasına dikkat etmeleri, Birleşmiş Milletler'in barış ve emniyet ihtiyâcından doğan bir zarûrettir.

Bu böyle olmakla berâber, istiklâline düşkün bir milletin ferdi olarak, endişeli bir suâl hatıra gelebilir. Diğer milletlerin veyâ bir milletler topluluğunun, herhangi bir milletin iç idâresinin şöyle veyâ böyle olmasını isteyebilmesi, o milletin istiklâlini sakatlamaz mı?

Birleşmiş Milletler Anayasası'nın istediği ve [buna] iştirâk eden milletlerin taahhüt ve kabûl ettikleri husus, rey serbestliği yolu ile millî irâdenin hâkim kılınması olduğuna göre, herhangi bir memlekette, şâyet varsa millî irâdenin hâkimiyetine mâni âmillerin bertaraf edilmesinin, milletlerin hürriyet ve istiklâllerini kuvvetlendirdiği mânâsını görerek ferahlamış bulunuyoruz.

Filhakika, bir milletin istiklâli deyince, o milleti teşkil eden yurttaşların hürriyetlerinin yekûnunu anlamakta hatâ yoktur sanırım. Onun için en büyüğünden en küçüğüne kadar bütün memleketlerde, yurttaş hürriyetlerini milletlerarası karşılıklı taahhütlere bağlayan Birleşmiş Milletler Anayasası, millî istiklâlleri sakatlamak şöyle dursun, bilakis her milletin istiklâlini diğerlerinin istiklâlleri ile bir tutmak ve teyid etmek sûreti ile, yepyeni ve çok kuvvetli teminat altına almaktadır.

Bize gelince... Anayasamızın rûhu tamâmen millî hâkimiyet esâsına dayanmakta bulunduğundan, Birleşmiş Milletler Misâkı ile tam tetâbuk hâlinde bulunduğumuzu, bu fırsattan faydalanarak bir kere daha sevinçle ifâde edebiliriz. Bu itibarla, kabûl etmekte bulunduğumuz Milletlerarası Anayasa [Birleşmiş Milletler Anayasası] ile kendi Anayasamızın dışında veyâ onun rûhuna aykırı bir taahhüt altına giriyor değiliz. Ancak, olsa olsa, fiilî durum ile yazılı Anayasamız arasındaki bâzı âhenksizliklerin bertaraf edilmesi lüzûmu hâsıl olabilir ki, bu da, esâsen anakânunumuzun [Anayasanın] milletimize karşı taahhüt etmiş olduğu hususların kemâli ile yerine getirilmesi demektir.

Binâenaleyh, çok uzun yıllardan beri Türk inkılâbının teveccüh ettiği gâyelere tamâmen uygun ve mutâbık düşen Birleşmiş Milletler Anayasası'na iştirâkimizi, iç rahatlığı, sevinç ve güvenle tasdik edebiliriz."

Menderes'in konuşmasında çok önemli ve kritik iki nokta vardı. Birincisi, Menderes, Birleşmiş Milletler'e üye olan ülkelerdeki demokratik gelişmelerin de, uluslararası güvenlik sisteminin bir parçası olarak, zorunluluğuna ve bu hususta dış baskılara ve taahhütlere dikkat çekiyor ve bu sûretle, demokratik gelişmelerin dış destekli uluslararası güvencelerine işâret etmek istiyordu. Bu

nokta, aynı zamanda, dış dünyânın siyâsî rejim üzerindeki mevcut ve muhtemel etkisine/baskısına da işâret ediyordu. İkinci olarak, Menderes, 1924 Anayasası'nın demokratik gelişmelere engel oluşturmadığını bir kez daha vurguluyordu. Menderes'e göre, tek sorun, rejimin fiilî durumu ile Anayasanın içeriğinin bağdaşmaması noktasında düğümleniyordu ve bu düğümün çözülmesi mümkündü.

Recep Peker de, görüşmeler sırasında söz alarak, Birleşmiş Milletler Anayasası'nda yer alan veto mekanizmasını eleştiriyor ve San Fransisco'daki Türk delegasyonunun bu alandaki pasif tutumunu kınıyordu: "Bu eseri, hiçbir itiraz ifâde etmeksizin ve çağrıldığımız San Fransisco Konferansı'nda, bilhassa bu veto işinde arz ettiğim fikirleri söylemeksizin, kabûl etmiş olmamızı, doğru bulmuyorum."

Mümtaz Ökmen ise Menderes'i yanıtlıyordu:

> "Bir arkadaşımız, neden bilmiyorum, milletlerarası bir mevzuun mevzubahis olduğu bir zamanda, bizim fiilî durumumuzun buna uygun olmadığını ileri sürdü. Bu Anayasanın [1924 Anayasası'nın], dünyânın en ileri telâkkilerini taşıyan bir Anayasa olduğunda kendileri de mutâbık olduğuna ve hiçbir kânun, hiçbir nizam [ve] mevzuat Anayasaya muhalif olamaz diye sarih bir hüküm olduğuna ve bunun temînâtı münhasıran [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'ne âid olduğuna göre, arkadaşımız, şimdiye kadar sâdıkâne yemin etmiş olduğu Anayasaya burada muhalif hüküm varsa, [bunu] niçin daha evvel ifâde etmediler? Bugün tekrâr ediyorum... Bizim Anayasamız, dünyânın en ileri anayasası ve fiilî vaziyette dahi, bütün rejimlerin içerisinde en mütekâmilidir. (...)
>
> Türkiye, millî hâkimiyetin en çok hâkim olduğu bir memlekettir. Bu itibarla, arz etmek istediğim şudur ki, arkadaşımın, başka bir münâsebetle, her zaman tekrâr etmek imkânına mâlik olduğu bir şeyi, hem de yerinde olmayarak, vâki olmayarak, burada tekrâr etmiş olmasını cevapsız bırakmaya vicdânım râzı olmadı. İftiharla her vakit tekrâr ederiz ki, dünyânın en asil rejimine biz mâlikiz."

Fuat Köprülü'nün de Menderes'i savunmak üzere söz alması, TBMM'de tepkilere neden olacaktır. Oysa, Köprülü, konuşmasında sâdece TBMM'deki ifâde özgürlüğünü savunmaya çalışıyordu:

> "Burası [Türkiye Büyük] Millet Meclisi kürsüsüdür. Herkes istediğini söyleyebilir ve *kimsenin hakkı müdahalesi yoktur.* (...) Efendiler, kemâli teessüfle söyleyebilirim ki,

işte, gösterdiğiniz bu hâl, şimdi tasdik ettiğimiz [görüştüğümüz] ve lehinde nutuklar söylediğimiz fikir hürriyetinin tam tersidir."

Köprülü'nün bu savunması, Mümtaz Ökmen tarafından, 1930 yılındaki SCF'yi anımsatan bir imâ ile karşılanacaktır: "Onbeş senedir nerede idin sen?"

Köprülü ise, görüşlerini şöyle ifâdeye etmeye çalışıyordu:

"Siyâsî terbiye... Başkalarının fikirlerine hürmet lüzûmu... Onu dinlemek ihtiyâcı... İşte, bizim bugünkü bütün dünyâdan ve bütün dünyânın imzâladığı San Fransisco Paktı'nı [Birleşmiş Milletler Anayasası'nı] imzâlamakla iştirâk ettiğimiz şey budur... Herhâlde, birkaç arkadaş, belki, olabilir ki, hattâ fikir serbestîsine de aleyhtardırlar. Onlara da karışmıyorum. Yalnız, bilhassa San Fransisco Paktı'nı [Birleşmiş Milletler Anayasası'nı] imzâladığımız bugün, hiç olmazsa başkalarının fikirlerine hürmet etmek, başkalarının fikirlerini fenâya tefsir etmemek lüzûmunu anlamalıdır."

Köprülü, Menderes ile Ökmen arasındaki tartışmaya da işâret ederek, "arada ufak tefek bâzı görüş farkları olursa, neden dolayı hücum etmeli?" diye soruyordu. Köprülü, Ökmen'in kendisine yönelik müdahaleleri üzerine de, şunları söyleyecektir:

"Hiçkimse, başkasının kendisi gibi düşünmesini isteyemez. Onun için, çok ricâ ederim, bugün, San Fransisco Paktı'nı [Birleşmiş Milletler Anayasası'nı] imzâladığımız bu zamanda, herkesin fikrine hürmet lüzûmuna daha çok riâyet edelim. (...) Bu millet kürsüsünden herkes fikrini açıkça söyleyebilir. Bu kürsüde söylenmeyecek hiçbir hakikat yoktur.

Siz bağırın... Ben millete hitâben söyleyeceğim. Bu kürsüden söylenmeyecek hiçbir hakikat yoktur. Ayak vurmakla hakikatleri örtemezsiniz. Ayak vurmalar hakikati örtmek içindir. Herkes fikrini söyleyebilir ve kimse kimsenin fikrinden şüphe edemez. Birbirimizden şüphe ettiğimiz zaman, serbest düşünmek ve serbest söylemek ortadan kalkar. Birbirimize hürmet edelim."

Bu sert tartışmalardan sonra tasarı, 322 üyenin ittifâkı ile kabûl edilecektir.

Nâdir Nâdi, Adnan Menderes'i ve Fuat Köprülü'yü, görüşmeler sırasında gösterdikleri "tahammülsüzlük" nedeni ile şöyle eleştiriyordu:

"Ancak, bu hürriyeti keyiflerine göre kullanmakta zevk bulanlar, ayak patırtılarına varıncaya kadar, kendi fikirlerine karşı gösterilen her türlü tepkiye de, lütfen ta-

hammül etmesini öğrenmelidirler. '[Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nde herşey söylenir' demek, 'Orada herşey dinlenir' demek değildir. Yersiz lâfların karşılığı da ayak patırtısından ibârettir."[666]

Nâdi, görüldüğü gibi, muhalefetin pozisyonunu desteklemediği gibi, iktidârın tepkisini de haklı buluyordu. Birleşmiş Milletler Anayasası'nın onaylanmasından hemen sonra, Zekeriyâ Sertel, Adnan Menderes'in görüşlerini şöyle destekliyordu:

> "Halbuki Birleşmiş Milletler câmiâsına girmeyi kabûl eden Meclis[in], o câmiâ içinde yaşayabilmek için, riâyeti zarûrî olan şartları da yerine getirmek mecbûriyeti karşısında bulunduğumuzu göz önünde bulundurma[sı gerekir]. Çünkü, Birleşmiş Milletler Anayasası, yalnız dış meseleleri değil, [fakat] her memleketin iç meselelerini de ilgilendiren hükümleri ihtivâ etmektedir. Ve altına imzâ koyduğumuz bu vesikanın bir kısım maddelerine riâyet edip, bir kısımını ihmâl etmek mümkün değildir."[667]

Sabiha Sertel de, Zekeriyâ Sertel'in Adnan Menderes'in görüşlerini desteklemesine paralel olarak, Fuat Köprülü'yü savunuyor ve TBMM'nin Köprülü'ye karşı şiddetli tepkisini eleştiriyordu.[668]

Zekeriyâ Sertel ise, dış politika ile iç politika arasındaki ayrılmaz bağı, bir kez daha vurgulama ihtiyâcını hissediyordu:

> "Bu yasayı imzâ etmiş olan her millet, dış ve iç politikalarını bu yasaya göre ayarlamak mecbûriyetindedir. (...) Birleşmiş Milletler Anayasası'nı imzâ etmekle, aynı zamanda iç işlerimizi ilgilendiren bâzı taahhütler altına girmiş bulunuyoruz. (...) Türkiye de, bu yeni dünyâda, iç rejimini bu yeni prensiplere göre ayarlamak ihtiyâcındadır."[669]

Bu kısma son vermeden önce, gerek Adnan Menderes ile Fuat Köprülü'nün şahıslarında TBMM'deki muhalefetin ve gerekse *Tan* gazetesinde Zekeriyâ Sertel ile Sabiha Sertel'in şahıslarında basındaki muhalefetin ortak görüşlerini oluşturan ve 1924 Anayasası'nın demokratik ve partiler rejimine mâni olmayacak şekilde bir temel oluşturduğu yönündeki anlayışı değerlendirmek yararlı olacaktır.

---

666 Nâdir Nâdi, "Milletler Anayasası'nı Tasdik Ettik", **Cumhuriyet**, (17.8.1945).

667 Zekeriyâ Sertel, "Birleşmiş Milletler Anayasası'nın Kabûlü Dolayısıyla", **Tan**, (17.8.1945).

668 Sabiha Sertel, "Milletler Anayasasının Kabûlü", **Tan**, (18.6.1945).

669 Zekeriyâ Sertel, "Birleşmiş Milletler Anayasası'nı Kabûl Etmek Ne Demektir?", **Tan**, (20.6.1945).

Gerçekten de 1924 Anayasası, hatırlanacağı gibi, şimdiye kadarki siyâsî gelişmeler ve tartışmalar içinde önemli ve ciddî bir yer tutmamıştı. Ancak bu, ileride bâzı anayasal sorunların doğmayacağı ve anayasa hukukuna ilişkin önemli ve ciddî tartışmaların yapılmayacağı anlamına da gelmemelidir. Anlaşılan, sıra henüz anayasaya gelmemişti. Bununla birlikte, sırası geldiğinde, ileride, iktidar ile muhalefet arasında anayasal sorunlarda patlak verecek siyâsî krizleri de ele alacağım. Ancak, bu vesile ile, 1924 Anayasası'nı ve iki (veyâ çok) partili siyâsî hayatta yaratabileceği muhtemel sorunları, kısaca da olsa gözden geçirmek yararlı olacaktır.

1924 Anayasası, tek-partili bir Meclis tarafından, 20 Nisan 1924 târihinde kabûl edilmişti.[670] Ancak, o târihte henüz tek-partili bir rejim yoktu. Aksine, muhalefet, son derece canlı ve tartışmalı bir Mecliste görüşlerini serbestçe dile getirebiliyor, dahası yeni bir siyâsî partinin, bir muhalefet partisinin kuruluşuna doğru yol alınıyordu.

TBMM, daha doğrusu Halk Fırkası (Cumhuriyet Halk Partisi) Meclis Grubu içindeki muhalefetin gücü ve önemi, 1924 Anayasası'nın görüşmeleri sırasında bir kez daha açığa çıkmıştı. Meclis, Kemâlist yönetimin hazırladığı ve yürütme organına, bu arada Cumhurbaşkanına geniş ve önemli yetkiler tanıyan Anayasa taslağını reddederek, güçler birliği ilkesi gereğince, egemenliğin tamâmen ve sâdece Meclise âid olduğunu kabûl etmişti.

Anayasaya göre, Cumhurbaşkanının, Mecliste her yıl Kasım ayı başında, hükûmetin bir önceki yıla âid çalışmaları ve gelecek yıl için alınması gereken kararlar ve önlemler konusunda bir söylev vermesi ya da bu söylevini Başbakana okutturması, bu ilke ile çelişiyordu. Anayasaya göre, siyâsî sorumluluğu olmayan Cumhurbaşkanının söylevinin siyâsî dayanağı belirsizdi.

Cumhurbaşkanı, eğer söylevinde kişisel görüşlerini ifâde ediyorsa, bu durumda, güçler birliği ilkesi gereğince, yasama yetkisinin ve yürütme erkinin toplandığı TBMM'nce seçilen Cumhurbaşkanının, Meclise herhangi bir konuda görüş bildirmesi ya da öneri getirmesi düşünülemezdi. Eğer Cumhurbaşkanı, söylevinde, hükûmetin, yâni iktidar partisinin etkinliklerinden ve gele-

670 **Türk Anayasa Metinleri**, s. 111-136; **1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri**, s. 1-468; Tunçay, **age**, s. 87-90; Fâruk Alpkaya, **Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu**, s. 243-367.

cekle ilgili siyâsî karar ve düşüncelerinden söz ediyorsa, bu hâlde de, hükümet etkinliklerinden dolayı siyâsî sorumluluğu olmayan Cumhurbaşkanının söylevinin, esas itibâri ile hükümetin görüş ve önerileri doğrultusunda hazırlanmış siyâsî bir metin olması kaçınılmazdı.

Siyâsî bakımdan sorun yaratabilecek ve anayasal bakımdan da açıkça çelişkili olan bu durum, tek-parti yönetimi boyunca açığa çıkmadı. Çünkü, bu dönemde Cumhurbaşkanları, aynı zamanda iktidar partisinin Değişmez Genel Başkanıydılar.

1924 Anayasası'na göre, Cumhurbaşkanı, TBMM tarafından ve Meclis üyeleri arasından seçiliyordu. Cumhurbaşkanı seçilen kişinin parti üyeliği ve milletvekilliği ise devâm ediyordu. Dolayısıyla, Cumhurbaşkanı, aynı zamanda, parti üyesi, milletvekili ve parti genel başkanıydı. Sonuçta, tek-partili rejimde, Cumhurbaşkanının, aynı zamanda da iktidar partisinin Değişmez Genel Başkanı sıfatı ile, Meclise, yâni fiilîyatta kendi partisinin milletvekillerine görüş bildirmesi, öneri getirmesi ve hattâ tâlimat vermesi, doğal sayılmıştı. Anayasanın bu hükmü, anayasal sisteme tamâmen ters düşmekle birlikte, fiilen uygulanan Şeflik sistemine ve mevcut siyâsî mekanizmalara son derece uygundu.

Tek-partili rejimde, formel olarak siyâsî sistemin çerçevesini çizen 1924 Anayasası'ydı. Dışarıdan bakıldığında, anayasanın şekillendirdiği siyâsî sistem kusursuz bir biçimde işliyordu.

Ancak, 1924 Anayasası'na bakıldığında görülen siyâsî sistemle, fiilen uygulanan Şeflik sistemi arasında çok önemli bir nitelik farkı vardı.

Gerçekte siyâsî karar alma organı Meclis değil, fakat dar bir kadroydu. Başta Cumhurbaşkanı ile Başbakanın oluşturduğu, parti yönetimini dahi tam olarak kapsamayan bu dar kadronun aldığı siyâsî kararlar, önce iktidar partisinin Meclis Grubu'nda benimseniyor ve en sonunda da, Meclis tarafından tasdik ediliyordu.

Bu süretle Meclis tamâmen devre dışı kalmış oluyordu. Bu siyâsî mekanizma içinde Meclise düşen görev, önüne getirilen kararları onaylamaktan ibâretti. Meclise de zâten sâdece bu nedenden dolayı ihtiyaç vardı. Meclis, dar bir kadro içinde alınan kararların meşrûlaştığı ve yasalaştığı bir kurumdu.

Bu nedenle, tek-parti yönetimi boyunca, 1924 Anayasası'nın

öngördüğü Meclis üstünlüğüne dayalı parlamenter sistem, yâni seçimle gelen parlamento ve onun içinden çıkan ve Meclise karşı sorumlu hükûmet modeli, sâdece kâğıt üzerinde kalmış, gerçekte ise hiçbir zaman uygulanamamıştır.

1924 Anayasası'nda yürütme organının başı olarak gösterilen Cumhurbaşkanları ise, anayasada hiç görülmeyen çok geniş yetkilere, Şeflik sistemi sâyesinde fiilen sâhip olmuşlar ve bu yetkilerini her zaman kullanabilmişlerdir.

Gerçekte siyâsî sistem, anayasanın öngördüğünden tamâmen farklı şekilde işliyordu.

Cumhurbaşkanı, sâdece görünüşte Meclis tarafından seçiliyordu. Aslında fiilen Meclis üyelerini belirleyen Cumhurbaşkanının kendisiydi. Ama bunu Cumhurbaşkanı sıfatı ile değil de, CHP Değişmez Genel Başkanı sıfatı ile yapıyordu. Şef, hem parti politikasını, ki bu aynı zamanda devlet politikası demekti, hem de parti yönetimini belirliyordu. Görünüşte dahi Şefin parti yönetim kadrolarını ve partinin Meclise girecek üyelerini atama yetkisi vardı. Dolayısıyla, Cumhurbaşkanı ve aynı zamanda CHP Değişmez Genel Başkanı olan kişi, gerek parti, gerekse siyâsî sistem içinde, tek yetkili Şef olarak beliriyordu.

Bu siyâsî mekanizma, 1924 Anayasası'nın öngördüğü siyâsî sistemin tamâmen kâğıt üzerinde kalmasına neden olacaktır.

5 Şubat 1937 târihinde yapılan bir Anayasa değişikliği ile, Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik ve İnkılâpçılık, Türkiye devletinin resmî ilkeleri hâline gelmişti.

Bu şekilde, CHP'nin temel ilkeleri ile devletin resmî ilkeleri, 1924 Anayasası'nın ikinci maddesinde özdeşleşmişlerdi. Bunun sonucunda da, bu ilkelere katılmayan kişi ve kuruluşların, yasal yollardan da olsa, anayasanın bu hükmüne karşı çıkmaları yasaklanmıştı. CHP'nin temel ilkelerine karşı çıkmak, anayasaya karşı gelmek anlamına geliyordu ve bunun da görüldüğü gibi çeşitli ve ağır müeyyideleri vardı.[671]

671 Halil Menteşe, bu değişiklik sırasında, TBMM'de yaptığı konuşmada, "C[umhuriyet] H[alk] Partisi'nin umdelerinin Teşkilâtı Esâsîye'ye geçebilmesi için gösterilen esbâbı mûcibeyi ben vârid görmüyorum" diyor ve "Devletçilik, meselâ, devletin şekli meyânına giriyor. Şimdi, ekonomide liberal taraftârı ferdiyatçı bir vatandaş ortaya çıkar da, propagandaya başlarsa, (...) şekli devleti tebdil cürmüne tasaddî etmiş diye, acaba onu polis yakalayıp da, mahkemeye verecek midir?" şeklindeki sorusunu, Râsih Kaplan, "Öbür dünyâya gider deriz" diye yanıtlıyordu. Recep Peker ise, "Bütün vatandaşlar bu esaslara (...) itaat mecbûriyeti al-

Anayasada bulunan "Türklerin Kamu Hakları" kısmı en sonda yer almış ve oldukça da kısa tutulmuştu. Özgürlüğün sınırının yasa ile çizileceği açıkça öngörülmüştü. Kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünce, söz, yayın, yolculuk, bağıt, çalışma, mülk edinme, malını ve hakkını kullanma, toplanma, dernek ve ortaklık kurma haklarını ve özgürlüklerini Anayasa güvence altına almıştı. Konut ve kişi dokunulmazlığı hükme bağlanmıştı. İşkence, eziyet, zoralım ve angarya yasaktı. Olağanüstü durumlarda yasaya göre yükletilebilecek para, mal ve çalışma ödevleri dışında, hiç kimse başka bir şey yapmaya ve vermeye zorlanamazdı. Hiç kimse felsefî inancından, din ve mezhebinden dolayı kınanamazdı. Güvenliğe, edep törelerine ve yasa hükümlerine aykırı bulunmamak üzere, her türlü dinî tören serbestti. Yasada belirtilen usûl ve hâller dışında kimsenin konutuna girilemez ve üzeri aranamazdı. Basının ise, kânun dâiresinde serbest olması öngörülmüştü. Her türlü hakkın kullanımı ve serbestlik sınırı, ancak yasalarla belirlenebilirdi.

Ancak, Anayasada, yasaların anayasaya aykırılığını önleyebilecek hukuki bir mekanizma öngörülmemişti.[672] Bu durumda anayasaya aykırı bir yasa çıkmamasının tek güvencesi, TBMM'nin, yâni CHP Meclis Grubu'nun anayasaya aykırı bir yasa tasarısını kabûl etmemesiydi. Ancak bu tabiî ki yeterli bir güvence sayılamazdı. Nitekim, ileride de görüleceği gibi, tek-parti döneminde anayasaya açıkça aykırı çok sayıda yasa kabûl edilmişti. Bu bakımdan, Mümtaz Ökmen'in yukarıdaki sözleri açık bir demagojiden ileri gitmiyordu.

---

tma girmiş olacaklardır" diyordu. Halil Menteşe, bu konuşmaları, şöyle yanıtlamak zorunda kalmıştı: "Benim endişem şudur: Devletçilik kelimesiyle devletin şekli beyân ediliyor ve devletçilik aleyhinde propaganda edecek olanlar, şekli devleti tağyir etmek cürmü ile, tâkip edilecek, sarih .. (...) Yalnız endişe ettiğim nokta, Teşkilâtı Esâsîye'nin diğer prensipleri ile bunu nasıl telif etmek kâbildir?" **Büyük Millet Meclisi'nde Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'ndaki Değişikliğe Dair Müzâkereler**, s. 1-30.

672 Yasaların Anayasaya uygunluğunun yargı organlarınca denetimi, en azından kuramsal olarak mümkündü. Ancak, bunu, "yargıçlara düşen bir görev sayıp saymamak bakımından, yargı çevrelerinde kesin *bir tutum* belirmiyordu. Sonunda, yüksek mahkemeler, yargıçların böyle bir yetkiye sâhip olamayacaklarına karar kıldılar. Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, 1931 yılındaki bir karârında, 'yargı görevinde kaldığı sürece, bir yargıç tarafından herhangi bir yasanın anayasa hükümlerine aykırılığından söz ederek uygulamasından kaçınılamaz' demekteydi." Mümtaz Soysal, **Anayasanın Anlamı**, s. 46-47.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GÜZ / KIŞ

1. POTSDAM KONFERANSI SONRASINDA TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİNDE KRİZ

Potsdam Konferansı sonrasında da dış politika sorunları sürüyordu. Sonbahara girilirken, Eylül ayında Türk basınında, Türk-Sovyet ilişkileri konusunda yazılan yazılar, genellikle İkinci Dünyâ Savaşı yıllarına rastlayan dönemde iki ülke arasındaki ilişkilerin târihini arka plâna alarak, bu sırada Moskova'nın Ankara'ya yönelik olumsuz tutumunu gözler önüne sermeye yönelikti.[1]

Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun 5 Eylül'de düzenlenen basın toplantısında yaptığı konuşma da, bu sıradaki atmosferi hissetmek bakımından önemlidir. Saraçoğlu, üstü kapalı olarak, Türk-Sovyet ilişkileri ve İngiliz ittifâkı konularında şöyle diyordu:

> "Bugünkü hükûmetimiz, kendinden evvelkiler gibi, bütün devletlerle, bilhassa komşu devletlerle derin ve samimî dostluk bağları ile bağlanmak için çalışmaktadır. Elverir ki, bu istikâmette müsbet neticelere varabilmek için, bu çalışmalar karşılıklı olsun ve herhangi bir alışveriş korkusu taşımasın... Bir kimseden birşey iste-

1 Âsım Us, "Pravda'ya Cevap", **Vakit**, (27.9.1945); Âsım Us, "Pravda'ya Cevap", **Vakit**, (28.9.1945); Âsım Us, "Pravda'ya Cevap", **Vakit**, (29.9.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Boğazlar Meselesinin Son Durumu", **Tanin**, (29.9.1945); **AT**, Sayı: 142, (Eylül 1945). Ayrıca bkz. Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 255.

miyoruz ve bizim için hiçbir kimseye verilecek hiçbir şeyimiz [de] yoktur. Bir ittifak muahedesi ile de bağlı bulunduğumuz İngiltere devleti ile münâsebetlerimiz çok derindir ve dâima üstün ve derin kalacaktır."[2]

1945 yılının sonbahar aylarına girilirken Başbakanın 1939 târihli Türk-İngiliz ittifâkına vurgu yapıyor olması ve bu aşamada henüz Türk-Amerikan ittifâkından söz etmemesi, bu dönemin Türk dış politikasında İngiltere'nin yerini göstermesi bakımından hayli anlamlı sayılmalıdır.

Yine *Cumhuriyet* gazetesi, Eylül ayı sonlarında yayınladığı bir haberde, Sovyetler Birliği'nin resmi haber ajansı TASS'a dayanarak, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin doğudaki iki ili talep ettiğini yineliyordu.[3]

Abidin Dâver ise şöyle yazıyordu:

> "Ermeni istekleri denilen şeylerin hulâsası şudur: Kars, Ardahan, Sovyet Ermenistanı'na [Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne] ilhâk edilmeli, Türkiye'de yaşayan Ermeniler, Türk boyunduruğundan kurtarılmalı ve dünyâda yaşayan bütün Ermeniler, bu büyük Ermenistan'da iskân edilmeli imiş..."[4]

İngiliz yayın organı *The Economist* dergisi ise, Ankara'nın Boğazlar konusunda Moskova önünde gerilemeyeceğini açıklıyordu.[5]

Bir başka ilginç gelişme de, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçiliği'nin Eylül 1945-Şubat 1947 târihleri arasında Maslahatgüzar seviyesinde temsil edilecek olmasıdır.[6]

Bu dönemde Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı dış politika sorunlarına, yine ABD Dışişleri Bakanlığı'nın yazışmalarından yola çıkarak göz atmak yararlı olacaktır.

ABD Dışişleri Bakanı Byrnes, 3 Eylül 1945 târihinde, Truman'a ilettiği bir raporda, Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesine ilişkin konunun görüşülmesinden ve tartışılmasından sonra, ABD'nin görüşünün ve önerisinin sınırlandırılması gerektiğine ilişkin ikna olduğunu açıklıyordu. Buna göre, ABD'nin bu dönemde Boğaz-

---

2 **AT**, Sayı: 142, (Eylül 1945).

3 **Cumhuriyet**, (21.9.1945). Ayrıca bkz. Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 273-274; Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 159.

4 Abidin Dâver, "Ermeni İstekleri Diye Ortaya Atılan Mânâsız Tahrikler", **Cumhuriyet**, (22.9.1945).

5 **AT**, Sayı: 142, (Eylül 1945).

6 Barlas, **age**, s. 107.

lar'ın denetiminin Türkiye'nin elinden alınmasına yönelik ya da Boğazlar'ın tarafsızlaştırılmasını sağlayıcı yönde öneride bulunmaması gerekiyordu. Byrnes'e göre, ABD, Birleşmiş Milletler'i Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki denetimini kötüye kullanması hâlinde ya da kurallara uymayan devletler için yardım konseyi olarak kullanmalıydı. Byrnes'e göre, Boğazlar'ın tarafsız bir statüye geçirilmesi çok güçtü. Çünkü, Türkiye'den Boğazlar'daki askerî tahkimâtını kaldırmasını ve Boğazlar'ın tarafsızlığının sağlanmasına katılmasını talep etmek, ABD'nin, ilerideki bir târihte Türkiye'ye yönelik muhtemel bir saldırı hâlinde, bu ülkeye yardım edeceğine ilişkin güvence vermediği sürece, çok güçtü. ABD Dışişleri Bakanı'na göre, ABD, sözünü yerine getiremeyeceği sürece, bu türden bir güvence vermekten kaçınmalıydı ve ayrıca bu tür bir güvence Kongre önderlerine bilgi sunulmadan verilmemeliydi. Byrnes'a göre, Birleşmiş Milletler tarafından tam zamânında yapılacak âcil müdahaleler de, Türkiye açısından tatminkâr sayılmayacaktı. Çünkü, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi içinde yer alan üyelerden biri, bu türden bir müdahaleye karşı veto yetkisini kullanabilirdi. Diğer yandan, Boğazlar'ın tarafsız bir statüye kavuşturulmasına yönelik herhangi bir öneri, Panama ve Süveyş Kanalları için de benzer önerilerin gelmesini teşvik ediyordu. Byrnes, Truman'ın da aynı görüşte olması hâlinde, Türkiye'ye bu görüşlerin bildirileceğini ve aynı zamanda da İngiltere ve Sovyetler Birliği'ni de bu girişimden haberdâr edeceğini bildiriyordu.[7]

Byrnes'in raporuna ek olarak, ABD'nin Montrö Antlaşması'ndaki olası değişikliklere ilişkin önerileri sıralanıyordu. Buna göre, ilk seçenek, Boğazlar'ın tüm ülkelerin ticâret gemilerine tüm zamanlarda açık olması önerisiydi. Bu önerinin önemi, hâli hazırdaki mevcut rejimden yalnızca küçük bir değişiklik içermesiydi. Çünkü, küçük istisnâlar dışında, ticârî geçiş özgürlüğü zâten mevcuttu. Montrö Antlaşması'na göre, Türkiye eğer savaşta ise, bu takdirde, düşman ülkelerinin ticârî gemilerinin Boğazlar'dan geçmesine izin vermeyebilirdi. Dahası, Türkiye eğer kendisini savaş tehdidi altında görürse, bu takdirde de, Boğazlar'dan geçecek olan ticârî gemilerin Boğazlar'dan sâdece belirli bir rotayı izlemesini ve

7 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Byrnes'den Truman'a", (3.9.1945).

yine yalnızca gündüz geçmesini isteyebilirdi. ABD'nin söz konusu önerisi, bu istisnâyı ortadan kaldıracak ve her zaman için ticârî geçiş özgürlüğünü sağlayacaktı. Gerçi uygulamada Türkiye'nin, eğer elinden gelirse, yukarıdaki koşullarda düşman ticârî gemilerinin Boğazlar'dan geçişini engellemeye çalışması beklenebilirdi. Ancak, söz konusu değişiklikle, ne olursa olsun, Türkiye'nin, kendisini tehdit altında gördüğü zamanlarda da, ticârî gemilerin Boğazlar'dan geçiş hakkına herhangi bir kısıtlama getirmesini önlemek mümkündü. Ayrıca bu değişiklik, Boğazlar rejiminde, ticârî gemiler söz konusu olduğunda, Süveyş ve Panama Kanalları'nkinden farksız bir durum da yaratacaktı.[8]

Byrnes, 3 Eylül 1945 târihinde, Truman'a ilettiği bir raporda, Montrö Antlaşması'na ilişkin ABD'nin olası değişiklik önerilerini de açıklıyordu. Buna göre, antlaşmanın, Boğazlar'ın savaşta ve barışta, her zaman için tüm ülkelerin ticâret gemilerine açık olması yolundaki bir öneriye karşılık, ABD'nin öneriye ilişkin yorumu, bu önerinin hâli hazırdaki rejimden küçük bir değişiklik oluşturacağı yönündeydi. Çünkü, hâli hazırda da, bâzı küçük istisnâlar dışında, ticârî geçiş özgürlüğü zâten vardı. Montrö Antlaşması'na göre, eğer Türkiye savaşta ise, bu takdirde, düşmanlarının ticârî gemilerinin Boğazlar'dan geçmesine karşı çıkabilirdi. Ayrıca, Türkiye kendisini savaş tehdidi ile karşı karşıya görürse, bu takdirde de, Boğazlar'dan geçecek olan tüm ticâret gemileri için gündüz geçişleri ile birlikte belirli rotalar izlemesini zorunlu kılabilirdi. ABD'ye göre, bu öneri, antlaşmanın bir maddesinin değiştirilmesini ve bâzı maddelerinin de kaldırılmasını gerektiriyordu.

Bir başka öneri, Boğazlar'ın savaşta ve barışta, her zaman için, Karadeniz devletlerinin savaş gemilerine açık olması yönündeydi ve ABD'nin öneriye ilişkin yorumu, hâli hazırda Boğazlar'ın barışta Karadeniz devletlerinin savaş gemilerine açık olduğu, buna karşılık, savaş zamânında ise kapalı olduğu yönündeydi. Türkiye tarafsız kaldığı sürece, Boğazlar savaşan tarafların savaş gemilerine kapalıydı. Ayrıca, Türkiye kendisini savaş tehdidi altında görürse, bu takdirde de, Boğazları tüm ülkelerin savaş gemilerine kapatabilirdi. Türkiye, bu güvence için mücâdele etmiş ve bunu da,

8 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Byrnes'dan Truman'a", (3.9.1945).

Türk karasularında savaşan devletlere âid savaş gemilerinin mücâdelesini engelleyebilmek için yapmıştı. Fakat Karadeniz ülkeleri, bütün güçleriyle ve ısrarla savaş gemilerinin tüm zamanlarda Boğazlar'dan serbestçe girip çıkabilecekleri bir güvence talep ediyorlardı. ABD'nin görüşü, ABD'nin Türkiye'den bu tâvizi vermesini istemesi gerektiği yönündeydi.

Bir başka öneri de, Karadeniz devletleri dışındaki ülkelerin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçmesinin engellenmesiydi. Ancak Karadeniz devletlerinin izni alındığı takdirde, bu kuralın istisnâsı olabilirdi. ABD'nin öneriye ilişkin yorumu, hâli hazırda Karadeniz ülkesi olmayan devletlere âid, ancak 45.000 tonluk savaş gemilerinin Karadeniz'de bulunmasına imkân olduğu yolundaydı. ABD'ye göre, bu öneri, Karadeniz devleti olmayan güçler açısından önemli bir sorun oluşturmayacaktı. Belki de barışın her zaman devâmı için ve bir anlaşma temini açısından, Karadeniz devleti olmayan ülkelerin bundan vazgeçmesi gerekirdi. Bunu da, Karadeniz devleti olmayan ülkeler, Karadeniz devletlerine karşı herhangi bir düşmanca amaç beslemediklerini kanıtlamak için yapabilirlerdi.

Dördüncü ve son öneri de, Montrö Antlaşması'ndaki bâzı küçük değişikliklerin, antlaşmanın hâli hazırdaki mevcut koşullarını fazlaca değiştirmeyeceği yönündeydi. Buna örnek olarak da, Birleşmiş Milletler'in Milletler Cemiyeti'nin yerine geçmesi ve Japonya'nın da artık imzâcı güç olmaktan çıkarılmasıydı. ABD'nin bu öneri karşısındaki değerlendirmesi ise, hâli hazırdaki antlaşmanın Türkiye'den Milletler Cemiyeti'nin saldırganlığa karşı aldığı kararlarda işbirliği sağlaması yönünde hükümler taşıdığına ilişkindi. Birleşmiş Milletler, Milletler Cemiyeti'nin yerini almalıydı. Ayrıca, Türkiye'nin Boğazları herhangi bir zamanda açabileceği ya da kapatabileceği antlaşmada belirtilmeliydi.[9]

ABD'nin Moskova Büyükelçisi Harriman, 10 Eylül 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik basın kampanyasının bir miktar hafiflemiş olduğunu belirtiyordu. Bununla birlikte, ABD Büyükelçiliği'ndeki görevliler, bâzı Sovyet kaynaklarından, Sovyet halkının, Moskova'nın Türkiye'ye karşı hâlâ atması gereken bâzı adımlar

9 **FRUS**, 1945, *Cilt VIII, (The Near East and Africa)*, *"Byrnes'dan Truman'a (Ek: ABD'nin 1936 Târihli Montrö Antlaşması'nın Değiştirilmesine İlişkin Önerileri)"*, (3.9.1945).

olduğuna yönelik ifâdeler duymuşlardı. Harriman, bu tür ifâdeleri özel düşüncelerin bir sonucu olarak değerlendirdiklerini açıklıyordu. Bu türden ifâdeler, Harriman'a göre, Sovyet halkının, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı savaşa girmesi gerektiği görüşünden başlayarak, Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile görüşmelere başlaması gerektiğine ilişkin düşünceye kadar uzanan geniş bir spekturumu yansıtıyordu. Hâli hazırda Yunanistan ve İran'ı ilgilendirebilecek herhangi bir beyan ya da açıklama mevcut değildi. Harriman'a göre, bu tür ifâdeler, hâli hazırdaki pozisyonların halka yol göstermesi beklenen politika ve görüşlerini yansıtıyordu. Esas olarak, bu tür ifâdelerle halk manipüle edilmek isteniyordu. Farklı görüşler de, farklı pozisyonların bir tezâhürü sayılmalıydı. Türkiye'ye karşı olan basın kampanyalarının yakın bir târihte ortadan kalkmış olması da, Türkiye'ye karşı olan politikanın değiştiğini gösteriyordu. Fakat ya Sovyet toplumu, bu politika değişikliğine henüz intibak edememişti ya da bütün bunlar, açık sözlü saldırılardan önce bir sessizlik dönemi olarak değerlendirilmeliydi.[10]

11 Eylül-2 Ekim târihleri arasında üç büyük devlet arasında gerçekleşen Londra Dışişleri Bakanları Konferansı toplantısı sırasında, Türk basınında, müttefikler arası çelişki ve çatışmaların sonuçlanıp sonuçlanamayacağı ve bunun Türk-Sovyet ilişkileri ve daha genel olarak da Türk dış politikası üzerindeki muhtemel etkileri konusunda belirsiz bir endişe ve kuşku görülüyordu. Görüldüğü kadarıyla satır aralarında arzu edilen ise, uzlaşması mümkün görülmeyen Anglo-Sakson ve Rus blokları arasında, Anglo-Sakson blokunun, Moskova'ya karşı, Türkiye'nin yanında açık tavır almasıydı. Sezilen ise, Ankara'nın Moskova ile karşı karşıya ve yalnız kalmayacağı yönünde beliren eğilimdi. Türk basını, müttefikler arasında zâten vâr olan ya da ortaya çıkan çatışma ve çelişkilerin saklanamaz boyutlara varmasından ve Moskova'nın yayılmacı eğilimlerinin Batı dünyâsı tarafından da açıklıkla itirâf edilmek zorunda kalınmasından dolayı da memnun görünüyordu. Nitekim Mümtaz Fâik Fenik, "Londra Konferansı'nın vardığı tek müsbet netice, hiçbir müsbet netice el-

10 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Harriman'dan ABD DB'ye", (10.9.1945).

de edilememesi [ve] bâzı gâliplerin isteklerinin daha sarih olarak meydana vurulmasıdır" diyordu.[11]

6 Eylül'de Amerikan Temsilciler Meclisi üyelerinden oluşan altı kişilik bir heyet için ABD'nin Ankara Büyükelçiliği'nde düzenlenen bir kabûl resmi törenine, Başbakan Şükrü Saraçoğlu, Dışişleri Bakanı Hasan Saka, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Cevat Açıkalın ile Basın ve Yayın Genel Müdürü Nedim Veysel İlkin de katılmışlardı.[12] Avrupa ile Orta ve Yakın Doğu'da bir inceleme gezisi yapan Amerikan heyeti, bu çerçevede Ankara ve İstanbul'a da gelecek ve Ankara'da Başbakan Saraçoğlu ile TBMM'yi de ziyâret edecektir.[13]

Bu dönemde, genellikle sanılanın aksine, Türk limanlarını ziyâret edecek ve bu süretle Ankara'ya askerî destek gösterisinde bulunacak olan donanma sâhibi ülke, öncelikle ABD değil, fakat İngiltere olacaktır. 14 Eylül'de savaşın sona ermesinden sonra ilk kez İngiliz Ajax kruvazörü ile Marne ve Meteor savaş gemileri, İstanbul'u ziyâret edeceklerdir. Söz konusu gemiler, İstanbul'da başta Yavuz olmak üzere Türk donanmasına âid gemilerce törenlerle karşılanacaklardır. İngiliz gemilerinin ziyâreti 29 Eylül'e kadar tam onbeş gün sürecektir.[14] Necmettin Sadak, bu ziyâreti "hasretli bir buluşmanın ulvî heyecânı" olarak tanımlayacaktır.[15] Bu gelişmeler de, Saraçoğlu'nun 5 Eylül'deki basın toplantısın-

---

11 Mümtaz Fâik Fenik, "Londra Konferansı Dağılırken", **Ulus**, (30.9.1945). Ayrıca bkz. **Tasvir**, "Beşler Toplantısı ve Dünyâ Muvâzenesi", **Tasvir**, (3.9.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Moskova-Londra Arasında", **Tanin**, (11.9.1945); Fâlih Rıfkı Atay, "Konferans Açılırken", **Ulus**, (12.9.1945); Nâdir Nâdi, "Boğazlar Meselesi", **Cumhuriyet**, (13.9.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Avrupa"nın Gözü Şimdi Açılmaya Başlıyor", **Tanin**, (22.9.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Dünyâ Meseleleri Arasında Boğazlar", **Tanin**, (24.9.1945); Fâlih Rıfkı Atay, "Ne Harb Ne Barış", **Ulus**, (24.9.1945); Âsım Us, "Londra İle Moskova Arasında Hava Farkı", **Vakit**, (25.9.1945); Necmettin Sadak, "Harbi Onlar Çıkardılar, Sülh da Onlarındır", **Akşam**, (26.9.1945); Âsım Us, "İhtilâflar İçinden Yeni İhtilâflar Çıkıyor", **Vakit**, (26.9.1945); Nâdir Nâdi, "Faydalı Konferans", **Cumhuriyet**, (29.9.1945); Âsım Us, "Sülha Engel Olan Asıl Derin Sebep", **Vakit**, (30.9.1945); **AT**, Sayı: 142, (Eylül 1945); Ataöv, "'Soğuk Harb'in Doğuşu: San Fransisco'dan Mihver Barış Toplantılarına", **SBFD**, Cilt: 23, No: 1, (Mart 1968), s. 345; Armaoğlu, "Sovyet-Amerikan Münâbetlerinin Üç Yılı 1945-1948", **Siyâsal Bilgiler Okulu Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1-2 ve 3-4, (1949), s. 375-445; Senarclens, **age**, s. 91-95; Gormly, **age**, s. 78-86; D. F. Fleming, **age**,, s. 311; Victor Rothwell, **Britain and the Cold War**, s. 236; Ingram, **age**, s. 23-27.

12 **AT**, Sayı: 142, (Eylül 1945). Ayrıca bkz. Ahmet Emin Yalman, "Hârice Karşı Hep Berâberiz", **Vatan**, (11.9.1945).

13 **AT**, Sayı: 142, (Eylül 1945).

14 **AT**, Sayı: 142, (Eylül 1945).

15 Necmettin Sadak, "Türkiye-Irak, Türk-İngiliz Dostluk Münâsebetleri", **Akşam**, (19.9.1945); **AT**, Sayı: 142, (Eylül 1945).

da özellikle vurguladığı Türk-İngiliz ittifâkını yeniden hayâta geçiriyordu. Ayrıca, Londra'nın Boğazlar politikasına da uygundu.

Bu arada, ABD ile İngiltere'nin Balkan politikası da, Ankara'yı yakından ilgilendiriyor ve dikkatle izleniyordu. Necmettin Sadak, ABD ile İngiltere'nin Bulgaristan'a siyâsî müdahalede bulunduklarını ve bu sûretle seçimlerin ertelendiğini haber veriyordu. Sadak'a göre, Bulgaristan'da serbest seçimler gerçekleşecekti ve bu müdahale ârızî sayılamazdı. Anlaşılan ABD ve İngiltere, Balkanlar'daki gelişmeler karşısında ağırlıklarını koyuyorlardı ve Bulgaristan'daki fiilî durum değişebilirdi. Ancak Romanya'daki durumun değişmesi çok daha zordu. Sadak, yazısında, üstü kapalı olarak, ABD ile İngiltere'nin Balkan politikasında daha aktif ve etkin rol oynamasını istiyordu.[16]

ABD'nin Bulgaristan nezdindeki temsilcisi Barnes ise, 14 Eylül 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Bulgaristan ile bir barış antlaşması için erken görüşmelerden daha öncelikli sorunun Boğazlar sorunu olduğunu belirtiyordu. Barnes, ABD'nin Bulgaristan ile bir barış antlaşması imzâlamak istemesinin nedeninin, bu ülkedeki Sovyet işgâl kuvvetlerinin çekilmesini sağlamak olduğunu açıklıyordu. Kızıl Ordu'nun Bulgaristan'da tahminen 115 ilâ 200.000 arasında işgâl kuvveti vardı. Bu rakam, Sovyetler Birliği'nin Bulgaristan'da mevcut ve Türkiye'ye karşı olan askerî potansiyelinin kesin bir yuvarlaması bile sayılamazdı. Meriç nehri üzerinde bulunan dört adet dubalı köprüden üçü Sovyetler Birliği tarafından inşâ edilmişti. Romanya ve Macaristan'da ise milyonun üzerinde rezerv Sovyet işgâl kuvveti bulunuyordu. Barnes, raporunda, bu rakamlara ulaşan kuvvetlerin, Sovyetler Birliği'nin plânlarını ve yapabileceklerini daha açık bir şekilde gözler önüne serdiğini yazıyordu. Barnes'a göre, Boğazlar sorunu

16 Necmettin Sadak, "Balkanlar'ın Yavaş Yavaş Yola Giren Durumu", **Akşam**, (1.9.1945); **AT**, Sayı: 142, (Eylül 1945). Necmettin Sadak, bir başka yazısında da, ABD ile İngiltere'nin, Sovyetler Birliği'nin siyâsî ve askerî taleplerine karşı, dünyânın her yerinde kararlı bir şekilde direnmesini istiyordu. Sadak'a göre, görünüşte güvenlik mülâhazaları ile nüfuz bölgeleri oluşuyordu ve ideolojik bir savaş başlamıştı. Moskova, Atina'da da demokrat bir hükûmet bulunmadığını Londra Konferansı'nda açıklamıştı. Necmettin Sadak, "Harb Devâm Ediyor", **Akşam**, (20.9.1945); **AT**, Sayı: 142, (Eylül 1945). Ayrıca bkz. Necmettin Sadak, "Müttefikler Altı Yıl Harpten Sonra Aynı Başlangıç Noktasına Geldiler", **Akşam**, (23.9.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Avrupa'nın Gözü Şimdi Açılmaya Başlıyor", **Tanin**, (22.9.1945); **AT**, Sayı: 142, (Eylül 1945); Necmettin Sadak, "Avrupa'nın Üzerine Çöken Karanlık", **Akşam**, (28.10.1945); Necmettin Sadak, "M. Truman En Ehemmiyetli Nutkunu Tam Sırasında Söyledi", **Akşam**, (30.10.1945); **AT**, Sayı: 143, (Ekim 1945).

çözülünceye kadar, Mihver devletlerinin müttefiki olan eski uydu ülkeler ile barış antlaşmaları imzâlaması, Sovyetler Birliği'nin Balkanlar'daki işgâl kuvvetlerini geri çekeceği anlamına gelmiyordu ve bu yöndeki beklentiler, ümitsiz beklentilerdi.[17]

ABD Dışişleri Bakanlığı'nda görevli Bohler tarafından tutulan görüşme tutanağına göre, Londra Konferansı sırasında, 14 Eylül 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanı Byrnes ile Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov'un ve İngiltere Dışişleri Bakanı Bevin'in de katıldığı bir görüşmede, Türkiye'nin hassas konusu olan Boğazlar meselesi de gündeme gelmişti.

Ancak, anlaşılan ortada bir karışıklık vardı. Çünkü, Molotov'un konuşmasından anlaşıldığına göre, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın dökümanı ile orijinal diğer iki döküman arasında bâriz bir fark bulunuyordu. Buna göre, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın elinde bulunan dökümanda, Almanya'nın nehirlerinin ve kanallarının isimleri geçiyor, fakat Türk Boğazları konusu bu dökümanda bulunmuyordu. Molotov, bu konudaki görüşlerin farklılığına ve sık sık da değişmekte olduğuna dikkat çekiyor ve önemli olan noktanın, sorunun ne olduğunu saptamaktan geçtiğini belirtiyordu. Molotov, ABD'nin aklında, tıpkı Potsdam Konferansı'nda belirtildiği gibi, uluslararası dâhili su yolları fikrinin mi vâr olduğunu öğrenmek istemişti. Bu takdirde, Molotov, öncelikle uluslararası dâhili su yolları tâbirinden ne anlaşıldığının ortaya konulması gerektiğini belirtiyordu. ABD, uluslararası dâhili su yolları tâbirini tanımlamalıydı. Ayrıca, uluslararası dâhili su yollarının bir bir sıralanması da gerekiyordu. Dünyâdaki hangi kanalların, nehirlerin ve boğazların uluslararası dâhili su yolları sayılacağına karar verilmeliydi. Bu, şimdiye kadar yapılmamıştı ve ABD'nin bu konudaki düşüncesi de, Molotov'a göre, farklı vesilelerle değişime uğramıştı. Oysa, Molotov, bu sorunun yanıtlanması hâlinde, bu konuda bir karâra varılmasının daha basit olacağını düşünüyordu. Fakat bunun için, öncelikle ABD'nin şimdiye kadar ne demek istediğinin ve uluslararası dâhili su yolları tâbirinden ne anlaşıldığının açıklığa kavuşturulması gerekiyordu.

---

17 **FRUS**, 1945, Cilt IV, (Europe), "Barnes'den ABD DB'ye", (14.9.1945). Ayrıca bkz. Bkz. Selim Deringil, "İngiliz Belgelerinde 1945 Sovyet Notaları", **Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, (Araştırma Raporu), (Nisan 1988). Selim Deringil'in Yalçın Küçük'e yönelik bu erken yanıtı maalesef yeterince değerlendirilememiştir.

Byrnes ise, Potsdam Konferansı'nda, Boğazlar dışında, diğer uluslararası dâhili su yollarından da söz edildiğinin doğru olduğunu belirtmişti. Molotov bu konuda haklıydı ve hâfızası onu yanıltmıyordu. Byrnes, Potsdam Konferansı'nda, Boğazlar konusunda, üç hükûmetin, Sovyet, İngiliz ve ABD Hükûmetleri'nin, Türk Hükûmeti ile ayrı ayrı görüşmelerinin kabûl edildiğini hatırlatıyordu. Ancak, bu görüşmelerin tamamlanmasından sonradır ki, ABD, Boğazlar konusunu artık bu dökümana katmak istememişti. ABD, bu karârının arkasında durmak niyetindeydi ve Boğazlar konusunu dışarıda bırakmak istiyordu. Byrnes, Molotov'un da bu duruma karşı çıkmayacağı umudundaydı. Byrnes'a göre, uluslararası dâhili su yollarının tanımlanmasına kalkışıldığı takdirde, bu, kaçınılmaz olarak uzun tartışmalara neden olacaktı. Bu nedenle bu tanımlamayı gündeme almamak gerekirdi. Uluslararası dâhili su yollarının tanımlanması yerine, söz konusu edilen uluslararası dâhili su yollarını isimlendirmek tercih edilmeliydi. Bu şekilde bir isimlendirme yapılarak, tanımlama zorunluluğundan kurtulmak mümkündü. Byrnes, soyut bir tanımlama yerine, somut olarak isimlerin sayılmasından yanaydı. Bu, pek çok uzun tartışmayı gereksiz kılmış olacaktı.

Byrnes, Roosevelt'in Potsdam Konferansı'nda yaptığı önerilerin, bir ilkenin formülasyonu olduğunu belirtiyordu. Roosevelt, konferans sırasında sorunun nihâî çözümü için bir öneride bulunmuştu. Fakat Byrnes'in belirttiğine göre, Molotov, bu öneriyi reddetmişti. Ayrıca Molotov, bunun geçici bir sonuç olarak kabûllenildiği takdirde, işe başlanılacağı ümidi ile geçici bir anlaşma önermiş ve bu önerisinin kabûl edilmesini istemişti. Molotov, bu çerçevede söz konusu edilen nehirlerin isimlerinin saptanması için çalışmaya başlamayı öneriyordu. Bu arada, ABD, kendisinin bu alanda bencil çıkarlar peşinde koşmadığını ileri sürüyor ve sâdece nehir trafiğinin düzenlenmesini istediğini açıklıyordu.

Molotov ise, hâlâ uluslararası dâhili su yolları tanımının yapılmasının ilginç olacağı kanısındaydı ve bu dökümanda bu tâbirin belirli sınırlar içinde kullanıldığını ve yalnızca Avrupa'daki uluslararası dâhili su yollarından söz edildiğini belirtiyordu. Molotov'un anlayışına göre, yeni dökümanda, Missisipi nehri ile Süveyş kanalı, uluslararası dâhili su yolları içinde sayılmıyordu. Molotov, şu

andaki taslakta belirli bir standardın söz konusu olduğunu açıklıyordu ve Byrnes da, Molotov'un açıklamalarının tamâmen doğru olduğu görüşündeydi. Molotov, görüşmelerin bu aşamasında, artık uluslararası dâhili su yolları sorununun çözümü yolunda uluslararası bir rejimin saptanmasının söz konusu olamayacağını, artık bu sorunun geride kalması gerektiğini ve sâbit bir rejimin saptanmasının şimdilik bekleyebileceğini de açıklamıştı. Molotov, sâdece işgâl altında kalan bölgelerle savaşın hâlen sürdüğü bölgelerde bu tanımlamanın yapılmasının söz konusu olabileceği kanısındaydı.

Byrnes de, söz konusu dökümanda, nehirlerin isimlendirildiğini söylemişti. Molotov ise, farklı dökümanlarda farklı nehir isimlerinin geçtiğine dikkat çekiyor ve Sovyet taslağını gündeme getiriyordu. Molotov'a göre, Sovyetler Birliği sâdece kısa süreli bir öneri geliştirmişti. Buna göre, işgâl sona erer ermez nihâî bir rejim üzerinde anlaşmaya varılmalı ve bu konudaki bütün geçici antlaşmalar da tasfiye edilmeliydi. Sovyetler Birliği'ne göre, söz konusu nihâî sâbit rejim, uluslararası nehirlerin içinden geçtiği devletlerin bizzat katılımı olmadan kurulamazdı. Diğer yandan, Moskova'nın sözünü ettiği geçici rejim, sâdece askerî işgâl döneminde geçerli olacak ve otorite, askerî komutanlıkta kalacaktı. Çünkü, Molotov'a göre, askerî komutanlık, uluslararası dâhili su yollarını denetlemediği takdirde, anlaşmazlıklar ve çatışmalar çıkabilirdi. Bu nedenle de, işgâl süresince Molotov'un sözünü ettiği bu rejimden başka bir düzenleme düşünülemeyeceği gibi, bu tür bir düzenleme pratik de olmazdı.

İngiltere Dışişleri Bakanı Bevin'in dökümanın daha yeni dağıtılmış olduğunu hatırlatması üzerine ve öneri üzerinde çalışılmasına fırsat tanınması için süre talep etmesi karşısında, bu öneri ve talep kabûl edilecektir. Bevin, görüşlerini açıklarken, Molotov'un önerisinin, yâni askerî komutanlık tarafından saptanacak bir rejimin, zaman zaman İngiltere'nin dışlanması anlamına geleceğini de belirtmişti.[18]

ABD'nin Ankara Maslahatgüzarı Packer, 14 Eylül 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türk Dışişle-

18 **FRUS**, 1945, Cilt II, (General: Political and Economic Matters), "Bohlen Tarafından Tutulan Görüşme Tutanağı", (14.9.1945).

ri Bakanlığı Genel Sekreteri Cevat Açıkalın'ın aynı gün sabah kendisini Türk Dışişleri Bakanlığı'na çağırdığını açıklıyordu. Açıkalın, Truman'ın Amerikan basınında yayınlanan Boğazlar ile ilgili ifâdelerini gündeme getirmişti. Truman'ın söz konusu beyanları, 12 Eylül târihinde radyo bülteninde de yayınlanmıştı. Bu yayında Truman, bir soruyu yanıtlarken, Boğazlar'ın uluslararası konuma sokulmasına ilişkin bir öneri için Türk Hükümeti ile henüz görüşmediklerini belirtmişti. Ayrıca Truman, bu yöndeki bir öneriyi Potsdam Konferansı'nda üç büyük devletin görüşmesi sırasında okuduğunu da açıklamıştı. Konu, üç büyük devletin Dışişleri Bakanları toplantısında görüşülecekti.

Açıkalın, Truman'ın bu açıklamalarının Türkiye'de eğer endişe yaratmadıysa, en azından rahatsızlık yarattığını söylemişti. Açıkalın'a göre, Truman'ın Boğazlar konusunda aldığı hâli hazırdaki tutum hakkında Türk Hükümeti'nin bilgilendirilmemiş olması, Türkiye'de iki konuda görüş oluşmasına yol açmıştı. İlk görüş, Truman'ın ortaya attığı formülün Türkiye'nin çıkarlarına uygun olmadığı ya da Türkiye'nin çıkarlarına karşı zararlı olduğuna ilişkindi. İkinci görüş ise, üç büyük devletin Dışişleri Bakanları'nın katılacakları Londra Konferansı'nda bir tartışma açılacak olması ve bunun yanı sıra, Türk Hükümeti nezdinde, bu öneriler tartışmaya açılmadan önce, konuyla ilgili olarak herhangi bir yaklaşımda bulunulmamış olmasıydı. Bunun doğrudan bir sonucu da, Sovyetler Birliği'nin konunun Türkiye ile görüşülmediği şeklinde bilgilendirilmiş olabileceğiydi. Anlaşılan, Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'ın Türkiye ile hiç görüşme konusu yapılmamış olmasından edinebileceği izlenim, Ankara'nın tepkisine neden oluyordu. Ankara, kendisini yakından ilgilendiren bir konuda tamâmen gündem dışı kalmış olmasından dolayı tedirgin ve endişeli görünüyordu.

Packer, Açıkalın'a, kendisine naklettiği konuları ve endişeleri hemen Washington'a bildireceğini söylemişti. Packer, raporunda, bu konuda henüz ABD Dışişleri Bakanlığı'dan kendisine bir yanıt ya da tâlimat gelmediğini de belirtiyordu. Packer, Açıkalın'a ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan gelecek yanıtı kendisine ileteceğini söylemişti. Ancak Packer, üç ülkenin Dışişleri Bakanları'nın Londra Konferansı bitinceye kadar da bu yanıtın gelebileceğinden kuşku duyduğunu da bildirmişti.

Packer, Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Hüseyin Râgıp Baydur'dan konuyla ilgili olarak elindeki mevcut bilgileri de sormuştu. Baydur, elinde Truman'ın açıklaması ile ilgili olarak herhangi bir bilgi olmadığını bildirmişti. Fakat Baydur, George Allen ile yaptığı görüşmeye ilişkin elinde bir rapor bulunduğunu açıklamıştı. Packer, kendisine bu konularda resmî bir tâlimat verilmediği için resmî bir beyanda bulunmaya yetkisi olmadığını, fakat kişisel olarak ABD ile İngiltere'nin, Türkiye'nin Boğazlar'daki konumu ile ilgili olarak Ankara'nın çıkarlarına zarar verici bir tutum almayacağı inancında olduğunu bildirmişti. Bunun üzerine Açıkalın, kendisinin de aynı görüşe yakın olduğunu, fakat Truman'ın Boğazlar'ın uluslararası hâle getirilmesi projesi ile tam olarak ne kastettiğini de bilmek istediğini açıklamıştı.[19]

ABD Dışişleri Bakan Vekili Acherson, 20 Eylül 1945 târihinde, ABD'nin Ankara Büyükelçisi Wilson'a yazdığı bir raporda, ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin Potsdam Konferansı'nda, Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi sorununu tek tek Türkiye ile görüşmeye karar verdiklerini haber veriyordu. ABD, bu prosedürü izlemek istiyordu ve ABD Dışişleri Bakanlığı, yakın bir târihte bu konuda ABD'nin Ankara Büyükelçiliği'ni, ABD'nin Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi ile ilgili olarak Türkiye'ye bilgi aktarmak üzere bilgilendirecekti. ABD, hâli hazırda, Boğazlar sorununu önce üç ülkenin Dışişleri Bakanları'nın katılacakları Londra Konferansı'nda gündeme getirmeyi plânlamıştı. Bu târihten önce herhangi bir öneride bulunmayacaktı. ABD Dışişleri Bakanlığı'nda da hâli hazırda Türkiye ile görüşülmesini sağlayacak, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin Boğazlar sorunu ile ilgili resmî görüşlerini yansıtan herhangi bir bilgi de bulunmuyordu. Fakat belirgin olan nokta, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin öncelikle ABD'nin Türkiye'ye olan yaklaşımını bekledikleriydi. ABD Dışişleri Bakanlığı'nın görüşü, ABD'nin Boğazlar ile ilgili görüşlerini İngiltere ve Sovyetler Birliği'ne Türkiye ile birlikte aynı anda ya da ard arda sunmaktı. Wilson, bu görüşleri Ankara'ya açıklama yetkisine sâhipti.[20]

Wilson, 22 Eylül 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na

19 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Packer'dan ABD DB'ye", (14.9.1945).

20 **FRUS**, 1945, *Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Acherson'dan Wilson'a"*, (20.9.1945).

yazdığı bir raporda, Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın, bir gün önce kendisine, hâlen Londra'da sürmekte olan Dışişleri Bakanları toplantısında, Boğazlar sorunu ile ilgili görüşmeler ve tartışmalar hakkında herhangi bir bilgisi olup olmadığını sorduğunu bildiriyordu. Wilson, kendisinde bu konuda herhangi bir bilgi olmadığını söylemişti. Hattâ Wilson, toplantıda bu sorunun görüşülüp görüşülmediğini dahi bilmediğini ifâde etmişti. Dışişleri Bakanı Hasan Saka, konuyla ilgili olarak herhangi bir bilginin Wilson'un eline geçmesi hâlinde, bu bilgiyi kendisine aktarmasından memnûniyet duyacağını belirtmişti. Ayrıca, Dışişleri Bakanı Saka, Truman'ın Potsdam Konferansı'nda Boğazlar'da uluslararası güvence konusunda yaptığı açıklamanın ve önerinin ayrıntılarının da Türkiye'yi yakından ilgilendirdiğini vurgulamıştı. Dışişleri Bakanı Saka, Boğazlar sorununun, herhâlükârda diğer güçlerden ziyâde Türkiye'yi ilgilendirdiğini açıklamıştı.

Wilson, Packer'in, Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Cevat Açıkalın'ın 14 Eylül târihinde gündeme getirdiği konularla ilgili olarak, ABD Dışişleri Bakanlığı'na rapor yazdığını, fakat henüz bu konuda herhangi bir yanıt elde edilemediğini de açıklamıştı. Wilson, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın yanıtının Londra'da devâm eden Dışişleri Bakanları toplantısının sona ermesinden önce gelmesinin de zayıf bir olasılık olduğunu, bu konuda kuşku duyduğunu ve kendi kanısına göre, toplantı sona ermeden bir yanıt elde edemeyeceklerini de söylemişti. Bunun üzerine Saka, kendisinin de aynı şekilde tahminde bulunduğunu ifâde etmişti. Wilson'un tahminleri Saka'ninkilerle uyuşuyordu. Görüşme sırasında Wilson, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'in bu duyarlı konuda herhangi bir başka görüşme yapıp yapmadığını da sormuştu. Saka, 18 Haziran'daki Sarper- Molotov görüşmesinden bu yana bu konuya değinen herhangi bir başka görüşme olmadığı yanıtını vermişti.[21]

ABD'nin Bulgaristan'daki temsilcisi Rewinkel, 22 Eylül 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Bulgaristan'dan transit geçerek Avrupa'dan Türkiye'ye gelen ticârî eşyâların denetimi ile ilgili olarak sorunlar ortaya çıktığını yazıyordu.[22]

21 **FRUS**, 1945. Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (22.9.1945).

22 **FRUS**, 1945, Cilt IV, (Europe), "Rewinkel'den ABD DB'ye", (22.9.1945).

Wilson, 25 Eylül 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türk-Sovyet ilişkilerine ve Boğazlar sorununa değiniyordu. ABD Dışişleri Bakanlığı'nın 2 Temmuz 1945 târihli raporunu tartışma konusu yapan Wilson, Türk-Sovyet ilişkileri söz konusu olduğunda, bu açıklamanın biraz kuşkulu olduğu kanısındaydı. Wilson'a göre, Birinci Dünyâ Savaşı'ndan bu yana gelişen hava gücü, Boğazlar sorununu temelinden değiştirmişti. Sovyetler Birliği açısından Boğazlar'dan serbestçe geçiş özgürlüğü, uluslararası bir antlaşma ile etkin olarak güvence altına alınamazdı. Hattâ bu, Boğazlar'ın mutlak denetimi ile dahi güvence altına alınamazdı. Çünkü, Girit adasındaki hava üsleri, Sovyetler Birliği'nin Boğazları etkin bir şekilde kullanmasını engellerdi.

Wilson, Boğazlar sorununun, Türk-Sovyet ilişkilerinde konunun düğüm noktası olmaktan çok, gizlenmiş Sovyet hedeflerinin sahte bir görünümü olduğu kanısındaydı. Asıl hedef, Wilson'a göre, Türkiye'nin siyâsî rejimini değiştirmekti. Sovyetler Birliği'nin batıdan ve güneyden, Baltık Denizi'nden Karadeniz'e kadar uzanan sınırlarında, sınır komşuları arasında dost siyâsî rejim tanımına uymayan tek ülke, yalnızca Türkiye kalmıştı. Türkiye'de de Sovyet nüfûzu altında kurulacak dost bir siyâsî rejim, Sovyetler Birliği açısından, Boğazlar'ın tüm denetimini ele geçirmek için yeterliydi. Bu, Sovyetler Birliği'nin Türkiye üzerindeki siyâsî ve askerî nüfûzu anlamına gelecekti. Fakat bundan da önemlisi, bu durum Türk-İngiliz ittifâkının sonu demek olacaktı. Bu durum, yine Türkiye'de batılı liberal etkinin sonu ve bir ihtimâlle de yine aynı şekilde batılı liberal etkinin Ortadoğu'da da ortadan kalkması anlamına gelecekti.

Raporda, Türkiye üzerindeki Sovyet baskısının 1945 yılının Mart ayında Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın feshi ile başladığına dikkat çekiliyor ve Haziran ayında da Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov'un talepleri ile devâm ettiği ve nihâyet radyo ve basın kampanyaları ile birlikte, Türkiye'ye karşı geniş askerî güçlerin harekete geçirilmesi tehditleriyle sürdüğü belirtiliyordu. Hâli hazırda da zâten tatminkâr olmaktan uzak olan Türk ekonomisi üzerindeki baskılar, yine Türkiye'nin bu konuda yumuşatılmasına yönelikti. Sovyetler Birliği'nin Türkiye karşısında uyguladığı bu taktikler henüz başarılı olamamış-

tı. Fakat Wilson'a göre, büyük güçler arasında yapılacak ve Türkiye'nin güvenliğini riske atacak bir anlaşma ve Sovyetler Birliği'ne Boğazlar'da verilecek ayrıcalıklı bir konum, Türkiye'deki koşulları olumsuz yönde etkileyecekti. Sonuçta da bütün bunlar, Türkiye'deki mevcut siyâsî rejimin düşüşüne neden olurdu. Herhâlûkârda Moskova'nın lehine olarak...[23]

ABD Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu ve Afrika İlişkileri Direktörü Yardımcısı Allen tarafından 25 Eylül 1945 târihinde tutulan bir görüşme tutanağına göre, Allen, Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Hüseyin Râgıp Baydur ile aynı gün bir görüşme yapmıştı. Bu görüşmede Allen, ABD Dışişleri Bakanlığı'dan ABD'nin Ankara Büyükelçiliği'ne iletilen bir rapordan da söz etmişti. Bu raporda, ABD'nin Ankara Büyükelçiliği'ne, ABD'nin Boğazlar sorunu hakkında Londra'da yapılacak olan Dışişleri Bakanları toplantısından önce bu konuyu gündeme getirmeyeceğini Türk Hükûmeti'ne açıklama yetkisi verildiği belirtiliyordu. Ayrıca, ABD de, yakın bir târihte, Türk Hükûmeti'ne, Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesine ilişkin görüşlerini açıklayacaktı. Allen, Baydur'a, Potsdam Konferansı'nda ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin, Montrö Antlaşması'nın günün koşullarına göre ve buna uygun olarak gözden geçirilmesi konusunda anlaştıklarını ve bu ülkelerin hepsinin konuyu Türkiye ile tek tek görüşeceklerini ve tartışacaklarını da anlatmıştı.

Bunun üzerine Baydur, Potsdam Konferansı kararlarının, aslında İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliği'nden Ankara'ya yansıtıldığından biraz daha farklı olduğunu açıklamıştı. İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliği'nden Türk Hükûmeti'ne verilen bilgilere ya da Ankara'nın kendisine verilen bilgilerden anladığına göre, Truman, Potsdam Konferansı'nda, üç ülkenin, ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin yerine, her üçü adına kendisi Türkiye ile görüşmeyi üstlenmişti. Bu açıklama üzerine Baydur, Ankara'nın İngiliz Hükûmeti'nin Türk Hükûmeti'ne verdiği bilgilerin tamâmen doğru olmamasından dolayı hayalkırıklığına uğrayacağını belirtme gereğini duymuştu. Oysa Ankara, Türkiye'nin Boğazlar sorununu her üç müttefik ülke ile ayrı ayrı tartışmaktansa, diğer müt-

23 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (25.9.1945).

tefik devletler adına yalnızca ABD ile görüşmeyi tercih ediyordu. Ankara, İngiliz açıklamalarını bu şekilde yorumlamış ya da değerlendirmişti.

Allen, raporunda, bu yanlış anlamanın nasıl doğduğunu açıklayabileceğini düşündüğünü yazıyordu. Allen, Baydur'a, bu durumu, hemen Potsdam Konferansı sırasında Boğazlar sorununa ilişkin olarak yapılan sözlü tartışmayı müteakip İngiltere Dışişleri Bakanı Eden'in, İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliği'ne verdiği bir tâlimatta, Türk Hükûmeti'ni, ABD'nin Boğazlar sorununu Türkiye ile tartışma karârıyla ilgili olarak bilgilendirmek istediği şeklinde açıklamıştı. Allen, İngiltere'nin hiç kuşkusuz Truman'ın konuyla ilgili girişimde bulunacağından emin olduğunu düşündüğünü, fakat ABD'nin Boğazlar sorununda diğer müttefikler adına da görüşmelerde bulunacağına ilişkin hiçbir temelin olmadığını açıklamıştı. Allen, Potsdam Konferansı kararlarının birkaç gün sonra yazılı hâle getirildiğinde, müttefiklerin Türkiye ile tek tek görüşmeleri gerektiğinin açığa çıkacağını, fakat anlaşmada ilk önce kimin görüşmesi gerektiğine ilişkin herhangi bir açıklık bulunmadığını belirtiyordu.

Bu açıklamalar üzerinedir ki, Baydur, Boğazlar'ın uluslararası hâle getirilmesi projesi ile ilgili olarak, Türkiye'nin ABD'nin uluslararası su yolları ile bağlantılı şekilde Boğazlar'ın konumunun da aynı çerçevede değerlendirmekte olduğunu ve ABD'nin bu konuda liberal bir kullanımdan yana olduğunu anladığını bildirmişti. Baydur, hattâ 1923 Lozan Konferansı sırasında da ABD'nin aynı tutum içinde olduğunu hatırlatmıştı. Baydur, ABD'nin sâdece daha önceden belirlenmiş çizgisinde ve ona paralel bir tutum aldığını açıklamıştı.[24]

Wilson, 25 Eylül 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Cevat Açıkalın'a, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın 20 Eylül 1945 târihli açıklaması ve tâlimatı konusunda bilgi verdiğini yazıyordu. Açıkalın, kendisine yapılan bu açıklamadan sonra, ABD'nin bu konudaki görüşlerinin evrim geçirmekte olduğu yolunda izlenim edindiğini söylemişti. Açıkalın, 1945 yılının Temmuz ayında İn-

24 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Allen Tarafından Tutulan Görüşme Tutanağı", (25.9.1945).

giltere tarafından iletilen bilgide, Truman'ın Boğazlar'da uluslararası denetim kurulması yönünde öneride bulunduğunun açıklandığını belirtmişti. Hâli hazırda ise, ABD, bunun yerine, Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesinden söz ediyordu. Açıkalın, ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan Boğazlar'ın uluslararası hâle getirilmesi yönünde öneriler de gelebileceğini doğal karşılıyordu. Bununla birlikte, Açıkalın, Wilson'a, kendisine iletilen bilgilerde yer alan iki nokta hakkında memnuniyetini belirtmişti. Memnuniyet verici olan söz konusu ilk nokta, Boğazlar sorununun Avrupa'daki uluslarası su yolları çerçevesinde ele alınmaması idi. İkinci nokta ise, Boğazlar sorununun Londra'da toplanacak olan Dışişleri Bakanları toplantısında görüşülmesindense, ABD'nin Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesine ilişkin görüş ve önerilerini Türkiye'ye ilk olarak sunacak devlet olmasıydı. Bunu Sovyetler Birliği ile İngiltere'ninkiler izleyecekti. Açıkalın, bütün bunların Türk Hükümeti tarafından memnuniyetle karşılandığını ifâde etmişti.[25]

ABD'nin Moskova Büyükelçiliği'nde Maslahatgüzar Kennan, 27 Eylül 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, ABD'nin Ankara Büyükelçiliği'nden 25 Eylül 1945 târihinde ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazılan raporda ortaya konulan görüşlere kendisinin de katıldığını bildiriyordu. Kennan'a göre, Sovyet ideolojisi ve diplomatik uygulamaları ile taktikleri açısından bakıldığında, Türkiye ile ilgili Sovyet taleplerinin hiçbirisinin, Ankara'nın Boğazlar ile ilgili târizlerde bulunması ile tatmin olması mümkün değildi. Bu alanda verilebilecek târizler, Kennan'a göre, Moskova tarafından Türkiye'de batı etkisinin sona erdirilmesi ve Sovyet yanlısı bir siyâsî rejimin kurulması yönünde kullanılacaktı.[26]

ABD'nin Londra Büyükelçisi Winant, 28 Eylül 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından Boğazlar sorunu ile ilgili olarak Türkiye'ye iletilen bilgiler konusunda bâzı açıklamalarda bulunuyordu. ABD Dışişleri Bakanlığı, İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği'ne yaptığı bir açıklamada, ABD'nin Ankara Büyükelçiliği'nin Ankara'yı,

25 **FRUS,** 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (26.9.1945).

26 **FRUS,** 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Kennan'dan ABD DB'ye", (27.9.1945).

ABD'nin Montrö Antlaşması sorununu Londra'da gerçekleşen Dışişleri Bakanları toplantısında gündeme getirmesinin söz konusu olmadığı konusunda bilgilendirdiğini duyuruyordu. ABD'nin tercihi, Montrö Antlaşması ile ilgili güçlerin bu konudaki görüşlerini doğrudan doğruya Türkiye'ye yöneltecekleri bir prosedürün izlenmesi yönündeydi. ABD Dışişleri Bakanlığı, ayrıca Türkiye'ye iletilen görüşün geçici olduğunu da belirtmişti.

Diğer yandan, İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliği de, Ankara'ya aynı konuda geçici görüş sunmak için tâlimat almıştı. İngiltere'nin görüşü Ankara'nın dikkatine sunulduktan sonra, Londra, ayrıca Türk Hükümeti'ne Montrö Antlaşması'nın İngiltere tarafından dikkate alındığına ilişkin teminat verecekti. Winant, raporunda, gerek ABD'nin ve gerekse İngiltere'nin Türkiye'ye kesin yanıtlar vermesinin çok önemli olduğu görüşünü vurguluyordu. Winant, her iki hükümetin de benzer görüşler taşımaları için birbirlerine danışmaları gerektiğini belirtiyordu. Winant, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın da kendi görüşlerine katılacağını ümit ediyordu. Londra'daki Dışişleri Bakanları toplantısına katılan ABD heyetinin de, bu konuda kendileri ile görüşmek istemesi hâlinde Winant, bu tür bir toplantıyı düzenlemek için hazır olduğunu açıklıyordu.[27]

İsmet İnönü, Ekim ayı başında, Türkiye'yi ziyâret eden Amerikan Kongre üyelerini kabûl edecektir.[28] Başbakan Saraçoğlu da, 11 Ekim'de, İstanbul'da ABD'nin Ankara Büyükelçisi Wilson ve Amerikan Senatosu üyeleri ile görüşecektir. Amerikan Senatosu üyeleri, Avrupa'da ve Orta ve Yakın Doğu'da incelemeler yapmak üzere çeşitli ülkeleri ziyâret ediyorlardı.[29] Saraçoğlu, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson ile 11-12 Ekim günlerinde yaptığı görüşmelerde, Londra Konferansı'nda ele alınan konular üzerinde duruyor ve Londra ile Washington'un Boğazlar sorununa ilişkin tutumlarını öğrenmeye çalışıyordu.[30] Bu arada, Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği'ne tâyin edilen Dışişleri Bakanlığı eski Genel Sekreteri Cevat Açıkalın da, 31 Ekim'de yeni görevine başlamak ve Londra'ya gitmek üzere hareket etmeden

27 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa). "Winant'tan ABD DB'ye", (28.9.1945).

28 **Cumhuriyet**, (3.10.1945). Ayrıca bkz. **AT**, Sayı: 143, (Ekim 1945).

29 **AT**, Sayı: 143, (Ekim 1945).

30 Bilge, **age**, s. 294-296.

bir gün önce, 30 Ekim'de İnönü ile görüşmüştü.[31] Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreterliği'ne de Feridun Cemâl Erkin getirilmişti.[32] Reuter haber ajansı, 11 Ekim'de Boğazlar konusunun Londra Konferansı'nda ele alınmadığını açıklıyordu. Konferansın akim kalması, sorunun çözümünü de güçleştirmişti.[33]

Zekeriyâ Sertel, bir yazısında, yıllar sonra anılarında yazacağı satırların aksine, bu sırada Türk-Amerikan ilişkilerinin yakınlığından övgü ile söz ediyordu:

> "Türkiye'ye bu kalkınma programında uzanacak en samimî yardım eli, Amerika'dan [ABD'den] gelebilir. (...) Böyle bir memleketin Türkiye'ye yardım elini uzatması, bulunmaz bir nimettir. Amerika'nın [ABD'nin] başka milletlere yardım siyâseti, şimdiye kadar bildiğimiz emperyalizm esâsına dayanmaz."[34]

ABD'nin Moskova Büyükelçiliği'nde Maslahatgüzar Kennan, 8 Ekim 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Sovyet basınının hâli hazırda Türkiye ile ilgili olarak sessiz kalmaya devâm etmesine karşılık, gerek Sovyet kaynaklarından ve gerekse başka kaynaklardan elde edilen bilgelere göre, Sovyet toplumunun, komünist parti ajitatörleri tarafından, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı savaşa girebileceği yönünde hazırlandığının öğrenildiğini haber veriyordu. Ayrıca, İngiltere'nin ve Fransa'nın Moskova Büyükelçilikleri'ne de benzer bilgiler ulaşmıştı. Diğer yandan, ABD'nin Moskova Büyükelçiliği Askerî Ataşeliği bünyesindeki Donanma bölümünden alınan son raporlara göre

---

31 **AT**, Sayı: 143, (Ekim 1945); Yücel Güçlü, **The Life and Career of a Turkish Diplomat: Cevat Açıkalın**, s. 68-69.

32 **Cumhuriyet**, (17.10.1945); **AT**, Sayı: 143, (Ekim 1945).

33 **AT**, Sayı: 143, (Ekim 1945). Londra Konferansı dolayısıyla Türk basınında yayınlanan yazılar için bkz. Hüseyin Câhit Yalçın, "Beşler Konseyi Hakkında Mütâlaalar", **Tanin**, (1.10.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Perde Arkasında Hakikî Bir Dram Oynanıyor", **Tanin**, (3.10.1945); Tevfik Rüştü Aras, "Beşler Konseyi", **Tan**, (4.10.1945); Necmettin Sadak, "İlk Sülh Konferansı'nın Acıklı ve Heybetsiz Ölümü", **Akşam**, (4.10.1945); Fâlih Rıfkı Atay, "Ciddî ve Güç Bir Durum", **Ulus**, (4.101.1945); Necmettin Sadak, "Londra Konferansı Dağıldıktan Sonra Beliren İhtimâller", **Akşam**, (5.10.1945); Zekeriyâ Sertel, "Londra Konferansı'nın İflâsı Etrâfında", Tan, (5.10.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Mr. Byrnes'in Beyânatı", **Tanin**, (7.10.1945); Necmettin Sadak, "Bir Nutkun Serptiği Aydınlık Altında Beliren Garâbetler", **Akşam**, (8.10.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, **"Pahalıya Mâl Olabilecek Sözler", Tanin**, (8.10.1945); Fâlih Rıfkı Atay, "M. Byrnes'in Nutku", **Ulus**, (9.10.1945); Âsım Us, "Amerikan Teklifine Stalin Muvafakat Etmezse...", **Vakit**, (9.10.1945); Necmettin Sadak, "M. Bevin'in Nutku ve Molotov Yoldaşın Ümit Verici Telgrafı", **Akşam**, (11.10.1945); Âsım Us, "Üç Devletin Diktatörlüğü Olamaz", **Vakit**, (12.10.1945); Necmettin Sadak, "Soğuma Devresi", **Akşam**, (17.10.1945); **AT**, Sayı: 143. (Ekim 1945).

34 Zekeriyâ Sertel, "Türkiye'nin Amerika İle Münâsebetleri", Tan, (15.10.1945).

de, Moskova'da bulunan üç ayrı fabrikadaki çalışanlar, komünist parti ajitatörleri tarafından, Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile savaşacağı yönünde bilgilendirilmişlerdi. Donanma, bu konuda temkinli olunmasını istemişti. Bu yöndeki bilgiler, muhtemelen Donanma tarafından ABD Dışişleri Bakanlığı'na da iletilecekti.

Kennan, raporunda, bu tür bilgilere büyük bir ihtiyatla yaklaştıklarını, fakat benzer bilgilerin pek çok geniş kaynak tarafından da teyid edilmesi karşısında, kendilerinin bu istihbârâtı basit bir dedikodu olarak değerlendirmediklerini vurgulama ihtiyâcını hissetmişti. Kennan'a göre, komünist partisi ajitatörlerinin bu tür kışkırtıcı beyanları, aslında Sovyetler Birliği'nin hâli hazırda içinde bulunduğu iç koşulların göz ardı edilmesi, silâh üretiminin artırılması için gerekçe yaratılması ve sanâyi üretiminin artırılması amacı ile de tasarlanmış olabilirdi. Kennan, bu raporların yalnızca dış gözlemler temelinde ortaya konulduğunu belirtiyordu. Bütün bunlar, Türkiye'yi yumuşatabilmek için bir sinir harbi olarak da ortaya konulmuş olabilirdi. Kennan, yine de bu bilgilerin dikkate alınmasından yanaydı ve ABD Dışişleri Bakanlığı'nın dikkatini bu yöne çekmeye çalışıyordu.[35]

ABD'nin Moskova Büyükelçisi Harriman, 15 Ekim 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, birkaç gün önce Amerikan basınında, Potsdam Konferansı'nda üç büyük gücün liderlerinin, Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi ile ilgili olarak, üç devletin görüşlerini Türk Hükûmeti'ne ayrı ayrı sunacaklarına ve amacın Boğazlar'ın uluslararası hâle getirilmesi olduğuna ilişkin bir haber yayınlandığını bildiriyordu. Sovyet resmî haber ajansı TASS'ın eline geçen ve TASS'ın yetkili kaynaklardan elde ettiği bilgilere göre, bu haberler doğru değildi. Doğru olan ise, Potsdam Konferansı'nda alınan kararın, Boğazları ilgilendiren Montrö Antlaşması'nın hâli hazırdaki koşullara uymadığı ve bu nedenle de yeniden gözden geçirilmesi gerektiği ve bu sorunun üç büyük güç ile Türkiye arasında doğrudan görüşmelerin konusu olması gerektiği yönündeydi.[36]

---

35 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Kennan'dan ABD DB'ye", (8.10.1945). Ayrıca bkz. Bkz. Deringil, "İngiliz Belgelerinde 1945 Sovyet Notaları", **Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, (Araştırma Raporu), (Nisan 1988)

36 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Harriman'dan ABD DB'ye", (15.10.1945).

ABD Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu İlişkileri Direktörü Merriam tarafından 15 Ekim 1945 târihinde tutulan bir görüşme tutanağına göre, kendisi 10 Ekim 1945 târihinde Türkiye'nin Washington Büyükelçiliği'nde Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Hüseyin Râgıp Baydur ile bir öğle yemeği yemişti. Yemekten sonra da Baydur ile Boğazlar konusunun pek çok yönünün görüşüldüğü gayri resmî bir toplantı yapılmıştı. Merriam, görüşme tutanağını görüşme sırasında değil, fakat görüşmeden sonra tutmuştu. Çünkü, kendi ifâdesi ile, görüşme kişisel düzeydeydi. Meriam açısından kendi beyanları ve görüşleri resmî düzeyde olmamıştı. Meriam, bu görüşme sırasında da, yalnızca daha önce ABD tarafından Türkiye'ye iletilmiş beyanları ve görüşleri yinelemişti. Meriam'ın anlatımı ile Baydur, Truman'ın Boğazlar sorununu Avrupa'daki iç su yolları ile benzer bir sorun olarak algılaması karşısında şaşırmıştı. Meriam, Baydur'un bu açıklaması karşısında, Baydur'a, kendi kişisel görüşüne göre, Truman'ın söz konusu su yollarında kurulabilecek en geniş özgürlüğü sağlamayı çalıştığını söylemişti. Ayrıca, hem savaşta, hem de barışta Boğazlar'dan ticârî gemilerin serbestçe geçmesinin, Montrö Antlaşması'nın içeriğinde vâr olduğunun da farkında olduğunu belirtmeyi ihmâl etmemişti.

Bu açıklama üzerine Baydur, Boğazlar'ın savaşın büyük bölümünde müttefiklerin ticârî gemilerinin geçişine kapalı kalmasının nedeninin, Alman Ordusu'nun Ege ve Karadeniz'i denetimi altında tutması sonucu olduğunu ve bu durumun Türkiye'nin müttefik ticârî gemilerinin geçişini engellemesi sonucunda olmadığını açıklamıştı. Meriam da, bu sonucun tam olarak bu nedenden oluştuğunun farkında olduğunu bildirmişti. Nitekim Meriam'ın açıklamasına göre, Türkiye, Boğazlar'daki Alman denetimi sona erer ermez, ABD'nin ticârî gemilerinin, hattâ bunlar silâhlı olmalarına karşın, Sovyetler Birliği'ne gitmeleri için Boğazlar'dan geçişine izin vermişti. Bu da Türkiye'nin Montrö Antlaşması'nı müttefikler lehine değerlendirdiğinin bir göstergesiydi. Meriam, Baydur'a, kendilerinin Truman'ı hem bu konularda, hem de Boğazlar sorununa ilişkin diğer bakış açıları konusunda bilgelendirdiklerini de açıklamıştı.

Baydur ise, Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi projesinde tasarlananın, Sovyet savaş gemilerinin Boğazlar'dan ser-

bestçe geçmesine izin verilmesi şeklinde değiştirilmesi olduğunu kendi görüşü olarak ileri sürmüştü. Meriam, Baydur'un bu değerlendirmesi karşısında, hiçbir yorumda bulunmadığını raporunda belirtme ihtiyâcını duymuştu. Baydur ise, eğer gerçekten de Montrö Antlaşması'nın bu şekilde değiştirilmesine ilişkin bir anlaşmaya varılmışsa, bu takdirde Türkiye'nin sınır bütünlüğü ile ilgili güvence isteyeceğini, aksi hâlde Türkiye'nin çok güç bir durumla karşı karşıya kalacağını imâ etmişti. Meiram, Baydur'un bu değerlendirmeleri ve açıklamalarına karşılık, ABD'nin Ankara'ya ilettiği bilgiler ve görüşler temelinde yanıt vermeyi tercih etmişti. ABD'nin uluslararası güvenlik örgütü olan Birleşmiş Milletler çerçevesinde işbirliği içinde bulunmak niyetinden ve Birleşmiş Milletler ilkelerini tamâmen desteklemekte olduğundan söz etmişti.[37]

ABD'nin Ankara Büyükelçisi Wilson, 18 Ekim 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın, Türkiye'nin Washington Büyükelçiliği tarafından ABD Dışişleri Bakanlığı'na iletilen bir notun kopyasını kendisine ilettiğini bildiriyordu. Buna göre, Ankara, ABD İhrâcat-İthâlat Bankası'ndan Türkiye'ye borç verilmesini bekliyordu. Wilson, raporunda, gerek ABD Dışişleri Bakanlığı'nın ve gerekse banka görevlilerinin Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Hüseyin Râgıp Baydur'a bu türden bir borcun gerçekleşmesinin ancak çok küçük bir ihtimâl olduğunu söylediklerini not etmişti. Dahası Baydur, talep edilen borçla ilgili fâizin bu denli düşük tutulmasının da imkânı olmadığı konusunda bilgilendirilmişti. Çünkü, bu denli düşük bir fâiz ancak işgâlden yeni kurtarılmış ve savaştan ezilerek perişân hâle gelmiş ve ABD ile arasında kirâlama ve ödünç verme antlaşması olan ülkelere uygulanabiliyordu. Türkiye'ye verilecek borcun fâiz oranı görüşmelerde söz konusu edilmemişti. Ancak Büyükelçiliğe ulaşan mahrem bilgilere göre, söz konusu fâiz oranı büyük ihtimâlle ortalama % 3 kadar olacaktı. Diğer yandan, Baydur'a, Türkiye'nin de fâiz oranında diğer ülkelere uygulanan fâiz oranıyla eşit muamele göreceğine ilişkin teminat verilmişti.

Wilson, raporunda, Türkiye'nin hâli hazırdaki finansal konumuna ve ilgili bankanın yakın târihte gerçekleşen önemli geliş-

37 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Merriam Tarafından Tutulan Görüşme Tutanağı", (15.10.1945).

melerine bakarak, tatminkâr projeler sunması hâlinde, Ankara'ya borç verilebileceğinden söz ediyordu. Wilson'a göre, Türkiye'nin borç taleplerine karşı en azından ilgili bankanın tüm görevlileri sempati göstereceklerdi. Ancak, Wilson, hâli hazırda, Türkiye'nin finansal konumu ve projeleri konusunda elde yeterli bilgi bulunmadıkça, ne ABD Dışişleri Bakanlığı'nca ve ne de ilgili bankaca hiçbir girişimde bulunulamayacağını belirtiyordu. Bununla birlikte, gerek Baydur ve gerekse Türkiye'nin Washington Büyükelçiliği Müsteşarı Yazıcı, kendilerine gösterilen yakın ilgiden hayli memnun kalmışlardı. Wilson'a göre, bu koşullar altında Türk Hükümeti'nin temsilcileri ile banka görevlileri arasında resmî ilişkilerin dostluk ve işbirliği temelinde kurulması beklenebilirdi.[38]

ABD Dışişleri Bakanı Byrnes'ndan 19 Ekim 1945 târihinde Wilson'a iletilen bir raporda, 17 Aralık 1925 târihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması ve eki protokolünün süresinin 7 Kasım 1945 târihinde sona ereceği haber veriliyordu. Antlaşmanın sona ermesinin, Türk-Sovyet ilişkileri üzerindeki olası etkilerinin tahmin edilmesi ve öngörülmesi söz konusuydu.[39]

ABD Dışişleri Bakanı Byrnes, 19 Ekim 1945 târihinde, Truman'a yazdığı bir raporda, Potsdam Konferansı'nda Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi konusunda Türkiye ile görüşülmesine karar verildiğini ve 3 Eylül 1945 târihinde de Truman'a ABD'nin bu konuda Türkiye'ye görüş ve önerilerinin ne olabileceği konusunda bir taslak metin ilettiğini hatırlatıyordu. Boğazlar sorunu, Londra'da gerçekleşen üç büyük devletin Dışişleri Bakanları toplantısının gündemine alınmamıştı. Potsdam Konferansı kararlarına göre, Montrö Antlaşması konusunda her üç devlet Türkiye ile doğrudan görüşmelerde bulunacaktı. Byrnes, Washington'a 4 Ekim'de dönmüştü ve dönüşünden hemen sonra da taslak metinler üzerinde çalışmıştı. Söz konusu taslak metinler üzerinde, özellikle de temelde Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerinin Karadeniz'e barış zamânında serbestçe girmelerini sağlayan hükümde bâzı küçük değişiklikler yapmıştı. Byrnes, ABD'nin Ankara Büyükelçiliği'ne sunulmak üzere gündeme geti-

38 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (18.10.1945). ABD kredisine ilişkin bir haber için bkz. **Cumhuriyet**, (20.11.1945)

39 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "ABD DB'den Wilson'a", (19.10.1945).

rilmiş önerileri içeren bir raporu da kendi raporuna eklemişti. Bu raporda, Türkiye'ye iletilmesi gereken görüş ve öneriler yer alıyordu. Byrnes, eğer Truman da onaylarsa, bu raporda yer alan görüş ve önerilerin hemen Ankara'ya iletilebileceğini belirtiyordu.

Fakat Byrnes, Truman'ın Boğazlar ile ilgili daha önceki önerilerinin ve görüşlerinin yeniden tartışılmasından da yanaydı. Ona göre, Truman'ın Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi konusunda daha dikkatli davranması gerekiyordu. Sovyetler Birliği'nin bu bölgedeki baskısını birazcık da olsa azaltabilmek için, Sovyetler Birliği kendi elini gösterene kadar, Truman'ın Boğazlar'ın uluslararası hâle getirilmesi yönündeki önerisinin ne kadar doğru olduğu konusunda Byrnes'ın kuşkuları vardı. Fakat eğer Truman, Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi konusunda yeni bir adım atmak isterse, bu takdirde antlaşmanın yeniden gözden geçirilmesi konusundaki ilkelere bir eklemede daha bulunmak mümkündü. Buna göre Byrnes, değiştirilmiş antlaşmanın sağladığı geçiş hakkına herhangi bir kaynaktan müdahale olması hâlinde, devletler, ABD de dâhil olarak, bu hakların kullanılabilmesini güvence altına alabilmek için Birleşmiş Milletler çerçevesinde birbirine danışmaya ve birlikte hareket etmeye karar vermişlerdir şeklinde bir formül öneriyordu. Eğer Truman bu adımı da atmak isterse, bu takdirde öneride bulunmadan önce Senato Dış İlişkiler Komitesi'ne de danışılması yerinde olacaktı. Byrnes, Dulles ile olan görüşmesinden de söz ediyor ve raporunda, bu görüşmesinde, ABD'nin Amerikan kıyılarından uzaktaki karasulardaki geçiş güvencesi konusunda dikkatli davranmasından yana olduğunu da belirttiğini vurguluyordu.[40]

ABD'nin Londra Büyükelçiliği Maslahatgüzarı Gallman, 22 Ekim 1945 tarihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda bir yetkili ile birlikte, Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın feshedilmesinin olası etkilerini görüştüklerini bildiriyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkilisi, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın Türk-Sovyet ilişkilerinde uç noktalarda bir değişiklik olacağını sezmediğini söylemişti. Bu nedenle İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Sovyetler Birliği'nin

40 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Byrnes'dan Truman'a", (19.10.1945).

birdenbire Türkiye'ye karşı açık bir hareket içinde olmayacağı kanısındaydı. Aynı kişinin kanısına göre, bir sinir harbi de zâten bundan dolayı tekrar başlamıştı. Eğer Türkiye sâkin kalmayı başarabilirse, bu takdirde bu fırtınayı ve gözdağını atlatabilirdi.[41]

Wilson, 23 Ekim 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, 7 Kasım 1925 târihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın süresinin dolmasının, Türk-Sovyet ilişkileri üzerinde fark edilebilir bir etki yapıp yapmayacağından emin olmadığını bildiriyordu. Eğer konuya Türk bakış açısından yaklaşılırsa, 1945 yılının Haziran ayında Moskova'da gerçekleşen Türk-Sovyet görüşmelerinde Ankara inisiyatifi ele almıştı ve bunu yaparken de Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper ile Sovyetler Birliği'nın Ankara Büyükelçisi Vinogradov arasında Ankara'da gerçekleşen gayri resmî görüşmelerde, Sovyet Büyükelçisi Türkiye'yi bu konuda cesâretlendirmişti. Wilson, Ankara'nın Moskova'dan aldığı bu darbenin, Türkiye'yi bu çizgi üzerinde daha fazla teşvik etmek için uygun olmadığı görüşündeydi. Ankara, Potsdam Konferansı'ndan sonra inisiyatifin ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği'ne geçtiği kanısındaydı ve hâli hazırda Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi ile ilgili olarak ABD'nin öneri ve görüşlerini bekliyordu. Yakın bir târihte Sovyetler Birliği açısından yapılmış olan bir TASS yorumu da, zâten açıkta olanı belirtmiş ve Moskova'nın Boğazlar'ın uluslararası hâle getirilmesinden yana olmadığını göstermişti. Moskova, Boğazlar'ın uluslararası hâle getirilmesine ilişkin tartışma gündemi yaratmaktan çok, konunun şimdilik gündeme kalmasını tercih edecek gibi görünüyordu. Çünkü, Wilson'a göre, Sovyetler Birliği, Türkiye'nin iç sorunlarından dolayı kendisine karşı daha yakın bir siyâsî rejim oluşturulması beklentisindeydi. Herhalükârda Sovyetler Birliği, bir Karadeniz gücü olarak, Montrö Antlaşması'ndaki avantajlı statüsünden yararlanmaktaydı ve bundan sonraki adımları ileriki bir târihe atmaktan dolayı da hiçbir şey kaybetmiyordu. Wilson'a göre, Moskova'nın Boğazlar sorununu ön plâna çıkarması, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'yi ele geçirme hedefinin yalnızca bir parçası ve aşamasıydı. Sovyetler Birliği'nin erken bir târihte Türkiye'ye

41 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Gallman'dan ABD DB'ye", (22.10.1945).

karşı güçlü silâhlı güçler kullanmasına yönelik bir karârı belki de vardı. Fakat bu türden bir karârın uygulanması ancak fırsatçılık temelinde olacaktı ve Wilson'a göre, bu karârın Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın sona ermesi ile herhangi bir ilgisi de yoktu.[42]

İngiltere'nin Washington Büyükelçisi Halifax, 23 Ekim 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, ABD Dışişleri Bakanlığı'nı bir konuda bilgilendirmek istediğinden söz ediyordu. Aslında ABD Dışişleri Bakanı Byrnes ile önceki akşam yaptığı görüşmede pek çok konu arasında bu açıkta kalmıştı. Fırsat bulup bunu da iletememişti. Bu konu, ABD'nin ve İngiltere'nin uzak olmayan bir târihte Boğazlar konusunda Türkiye'ye iletilecek görüş ve önerilerini kapsıyordu. İngiltere Dışişleri Bakanı Bevin, Boğazlar konusunda Türkiye'ye iletilecek görüş ve öneriler konusuna büyük önem veriyordu ve ayrıca bu konuda bütünüyle herhangi bir adım atıp atmamakta da endişeliydi. Halifax'a göre, Bevin, Türkiye'ye Boğazlar konusunda iletilecek görüş ve öneriler konusunda, İngiltere'nin ABD'ye danışmada bulunmasından memnun olacaktı. Ayrıca, ABD'nin görüş ve önerilerini Ankara'ya iletmesinden önce, Bevın, Washington'un kendisine danışma fırsatı vereceğini umuyordu.[43]

ABD'nin Moskova Büyükelçisi Harriman, 23 Ekim 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Sovyetler Birliği'nin Orta ve Yakın Doğu'da stratejik amaçları olduğunu ileri sürüyordu. Moskova, bu bölgede ikili bir stratejik hedef güdüyordu. İlk hedef güvenlik, ikinci hedef ise bölgede nüfuz kurmaktı. Bu hedefler, katı ve kesin kavramlarla tanımlanmamıştı. Aksine, son derece elastikiydi ve zamâna ve koşullara göre de değişebilirdi. Raporda, sonsuz ve akıcı kuvvet gösterisinin Sovyet politikasının bir özelliği olduğundan da söz ediliyordu. Bu özellik sâdece Sovyet devletinin geleneğinde yoktu. Aksine, Sovyetlir Birliği Komünist Partisi'nin ideolojisinde de görülüyordu. Bu görüşe göre, kendilerinden daha ileri durumda olan uluslar, Sovyetler Birliği'nin düşmanıydılar. Sovyetler Birliği'nden daha geri kalmış olan uluslar ise, el atılması gereken güçsüz devletlerdi.

42 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (23.10.1945).

43 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Halifax'tan ABD DB'ye", (23.10.1945).

Harriman'a göre, bu saptamalar özellikle de Orta ve Yakın Doğu için geçerliydi. Harriman, bu bölgede daha realist bir politika izlenmesinden yanaydı. Çünkü, ona göre, bu bölgede sâdece ulusal faktörler değil, fakat ayrıca ulusal faktörlerin dışında bulunan güçler de göz önünde tutulmalıydı. Bu faktörler, Harriman'a göre, Ortodoks Kilisesi, Ermeniler ve Yahudiler ile Kürtler ve Araplardı.

Harriman, raporunda, Türkiye'nin, Sovyetler Birliği'nin sınırlarında oluşturduğu güvenlik ve savunma sisteminin batı ucundaki boşluğu temsil ettiğini belirtiyordu. Türkiye, Sovyet nüfuz bölgesine girmediği sürece ve Karadeniz bir Sovyet gölü hâline gelmediği takdirde, Sovyetler Birliği, kendisini stratejik açıdan ve güneybatı yönünden kolayca tehdit edilebilir ve yaralanabilir hissedecekti. Dahası, Türkiye, Sovyetler Birliği'nin Akdeniz'e doğru açılma hedefinin önünde bulunuyordu. Sovyetler Birliği'nin Akdeniz'e açılma amacından ziyâde, güvenlik nedenlerinden dolayı Moskova'nın Türkiye'ye karşı olan programı âciliyet kesbetmişti. Dolayısıyla da şimdiye kadar Türk basınına karşı açılmış olan sınırlandırılmış basın kampanyası yatışmıştı. Molotov'un üsleri ve sınırları söz konusu eden ağır konuşması dışarıda bırakılacak olursa, Sovyetler Birliği, Türkiye'ye karşı inanılmaz bir durgunluk içindeydi. Harriman, Sovyetler Birliği'nin, Türkiye'ye karşı, basın kampanyası ile Molotov'un konuşmasının dışında, kayda değer bir adım atmadığı görüşündeydi.

Raporda, hâli hazırda Türkiye'ye yönelik ilginin, sâdece Sovyetler Birliği Komünist Partisi içindeki bâzı ajitatörlerin açıklamaları ile sınırlı olduğuna dikkat çekiliyordu. Bu tür açıklamalarda ise, Türkiye ile ilgili bâzı konuların birleştirilebilir olduğundan söz ediliyordu ve yine bu açıklamalara göre, bu durum, savaşa yol açabilirdi. Harriman ise, Sovyetler Birliği'nin, büyük bir ihtimâlle, bütün politik stratejilerini kullansa dahi, Türkiye'ye karşı askerî atağa kalkmasının çok güç olacağı kanısındaydı. Çünkü, bu türden bir saldırının çok daha genel uluslararası etkileri ve yansımaları olacaktı.

Harriman'a göre, Sovyetler Birliği, görüşmeler sırasında, Boğazlar konusunda kendisince çok daha avantajlı bir konum elde etmeye çalışacaktı. Fakat Harriman, Boğazlar'ın Türkiye ile ilgili olarak uluslararası plânda en çok patlamaya hazır konu olmasından

dolayı ve artık hava kuvvetleri çağında Boğazlar'ın göreli olarak stratejik öneminin azalması nedeniyle, Sovyetler Birliği'nin Boğazlara ilişkin hedefinin ikinci plânda kalabileceği tahmininde bulunuyordu. Sovyetler Birliği, Boğazlar'ın durumunun yeniden gözden geçirilmesi için yaklaşımda bulunabilirdi. Hattâ bunu gerçekleştirirken, Türkiye'ye karşı değil, fakat Türkiye'nin yanında bir yaklaşımda da bulunabilirdi.

Harriman'a göre, Türkiye'de sol bir muhalefetin kalmaması, Sovyetler Birliği'nin kendisini rahatsız eden ve gerçek ve yapay olarak yaratılan başka öğelere yönelmesine neden olabilirdi. Bu öğeler, Kürtler ve Ermenilerdi. Gerek Kürtler ve gerekse Ermeniler, ulusal sınırları aşıyorlardı ve bu nedenle de Sovyetler Birliği'ne büyük bir yarar sağlıyorlardı. Harriman, her ne kadar Türkiye'nin doğusunda hiç Ermeni bulunmasa da, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği içinde bulunan Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni temsil eden bir Ermeni yayılmacı hareketinin daha şimdiden varlığını hissettirdiğini belirtiyordu. Harriman'a göre, bu hareket güçlü bir şekilde devâm ederse, bu durum, barışçıl baskılar sâyesinde, Türkiye'nin doğusunda belirli bölgelerin ayrılmasına neden olabileceği gibi, ölümcül bir Türk öfkesinin taşmasına da neden olabilirdi.

Diğer taraftan, yine Harriman'a göre, her ne kadar Ermenilerin ayrılması dürtüsü Türkiye'nin dışında yaratılmışsa da, Kürtler, Türkiye sınırları içinde de kurumsallaşmak için yeteri kadar güçlüydüler ve eğer yeterli ölçüde yönlendirilir ve silâhlandırılırlarsa, rahatsız edici ölçüde güç oluşturabilirlerdi. Harriman, raporunda, Kürtlerin Sovyetler Birliği tarafından silâhlandırıldığını ve organize edildiğini imâ edecek hiçbir şey görmediğini açıklıyordu. Bununla birlikte, Harriman, Sovyetler Birliği'nin zamânı geldiğinde Kürtlerin doğal potansiyelinden yararlanma fırsatını kaçırmayacağı görüşündeydi. Raporda, Kürtlerin ulusal sınırlar ötesi güç olması özelliğinin İran ve Irak için de geçerli olduğu vurgulanıyordu. Harriman, Sovyetler Birliği'nin Kürt potansiyelinden yararlanmak ve onu istismâr etmek istediği takdirde, bölgesel ayrışmaların olabileceğini ve üç ülke, Türkiye, İran ve Irak arasındaki köşelerin ayrılabileceğini öngörüyordu.

Harriman, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Erme-

ni anavatanını oluşturması ile birlikte, Sovyetler Birliği'nin politik bir çekim gücüne sâhip olduğunu ve bu güçle, Akdeniz ülkelerindeki Ermeni cemaatlerinin ve Batı dünyâsının Ermeniler konusunda Sovyet politikasını desteklemeye yönelebileceğini bildiriyordu. Raporda, Sovyetler Birliği dışındaki bâzı Ermeni grupların Sovyet aleyhtârı yaklaşımlarına karşın, târihî Ermenistan sınırlarının yeniden oluşturulabilmesi ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin güçlendirilmesi için yapılacak bir seferin, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti dışındaki Ermenilerin de desteğini alabileceğini belirtiyordu.[44]

ABD'nin Moskova Büyükelçisi Harriman, 24 Ekim 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, 17 Aralık 1925 târihinde Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında imzâlanan Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın, o sırada vâr olan durumu sona erdirmek için, her iki tarafın da zayıf ve tecrid edilmiş olduğu bir sırada tasarlanmış olduğunu hatırlatıyordu. Bu, yalnızca son derece zayıf bir konumun savunulmasına dayanıyordu. Sovyetler Birliği'nin hâli hazırda kuvvetle genişleyen bir güç olması ve Türkiye'nin de kendisini Moskova'nın baskısı altında hissetmesi ile, Harriman'a göre, bu antlaşmanın artık geçerliği kalmamıştı. Uzaktan gözlendiğine göre, antlaşmayı sona erdiren mektup, uluslararası askerî ve siyâsî koşulların bir sonucuydu, yoksa Sovyetler Birliği'nin antlaşmaya kutsallık atfetmesi hiç değildi. 7 Kasım 1945 târihinden sonra Moskova'nın Ankara'ya karşı politikasını tahmin etmek gerekirse, bu politika, Moskova'nın genişleme ihtiyâcının devâmına bağlıydı ve Ankara'nın direniş gücüne ve İngiltere ile ABD'nin Türkiye'ye vereceği desteğe karşı hesaplanacak ve belirginlik kazanacaktı. Antlaşmanın feshedilmesinin en yakın etkisi, Harriman'a göre, Sovyet sinir harbinin hassaslaşması olacaktı.[45]

ABD Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu ve Afrika İle İlişkiler Direktörü Henderson, 24 Ekim 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, İngiltere'nin Washington Büyükelçisi Halifax'ın ABD Dışişleri Bakanı Byrnes'ı aynı akşam gördüğünde, kendisinden, İngiltere'ye bir değerlendirme fırsatı tanımak

44 **FRUS**, 1945, Cilt V, (Europe), "Harriman'dan ABD DB'ye", (23.10.1945).

45 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Harriman'dan ABD DB'ye", (24.10.1945).

amacı ile, ABD'nin Boğazlar sorunu ile ilgili olarak Türkiye'ye ileteceği görüş ve önerilerinin açıklanmasını bir miktar ertelemesini isteyecekti. ABD, aynı gün, Londra'ya, Türkiye'ye iletilmesi düşünülen görüş ve önerilerin bir kopyasını ulaştırmıştı. Ayrıca, ABD'nin Ankara Büyükelçiliği'ne iletilen raporda da, hâli hazırda imzâya açılmış olan öneri ve görüşlerin Büyükelçilik kanalı ile Ankara'ya sunulması için tâlimat verilmişti. Ancak, İngiltere'nin vâki talebi üzerine, söz konusu görüş ve önerilerin Ankara'ya sunulması geçici bir süre için ertelenebilirdi.[46]

ABD Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu ve Afrika İle İlişkiler Direktörü Henderson, 24 Ekim 1945 târihinde ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, İngiltere'nin, ABD'nin Boğazlar ile ilgili olarak Türkiye sunduğu görüş ve öneriler karşısındaki ilk değerlendirmelerini ve tepkilerini iletiyordu. Bu değerlendirmeler, aslında ABD'nin Karadeniz gücü olmayan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçiş hakkının sınırlandırılmasına yönelik önerisine ilişkindi. İngiltere, kendi savaş gemilerinin de, herhangi bir sınırlamaya tâbi tutulmaksızın, serbestçe İstanbul'a kadar girebilmesinden yanaydı. Ayrıca, yine İngiltere'ye göre, Bulgaristan ve Romanya, Karadeniz devletleri olarak, Karadeniz gücü olmayan devletlerin savaş gemilerinin Karadeniz'e girebilmeleri imkânını engelleyememeliydiler. Londra'nın iki önerisi bu yöndeydi.

Henderson, ilk İngiliz önerisi ile ilgili olarak, ABD'nin Boğazlar'dan geçen savaş gemilerine değinen önerilerinin, İngilizlerin önerilerine uygun şekilde yorumlanmaya elverişli olmadığı görüşündeydi. Henderson'a göre, ABD'nin Karadeniz gücü olmayan devletlere âid savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişlerinin sınırlandırılması önerisi, söz konusu gemilerin Boğazlar'dan geçmesini engellemeyecekti. Henderson'a göre, ikinci İngiliz önerisi ile ABD'nin mutâbık kalmaması gerekirdi. Çünkü, hâli hazırda Romanya ile Bulgaristan'ın düşman kampta yer almaları, uzun dönemde büyük küçük tüm Karadeniz devletlerinin bölgenin güvenliği için eşit çıkarlara sâhip oldukları gerçeğini değiştiremezdi.[47]

Wilson, 25 Ekim 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türk Dışişleri Bakanlığı eski Genel Sekrete-

46 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Henderson'dan ABD DB'ye", (24.10.1945).

47 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Henderson'dan ABD DB'ye", (24.10.1945).

ri ve hâli hazırda Türkiye'nin Londra yeni Büyükelçisi Cevat Açıkalın ile görüştüğünü haber veriyordu. Bu görüşme sırasında Açıkalın, 15 Ekim 1945 târihli TASS ajansı yorumununun Boğazlar sorunu ile ilgisini ve önemini merâk ettiğini aktarmıştı. Açıkalın, ABD'nin Eylül ayında Türkiye'ye Boğazlar sorunu ile ilgili olarak ilettiği öneri ve görüşleri, Ankara'nın İngiltere ve Sovyetler Birliği ile yapılan görüşmelerde temel olarak kabûl edeceğini ve bunun da dört devlet arasında yapılacak görüşmelerde Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesinin konu olacağı bir konferansa öncülük edeceğini bildirmişti. Fakat TASS Ajansı'nın söz konusu yorumu, Moskova'nın Boğazlar'ın uluslararası hâle getirilmesi projesine karşı olduğunu netleştiriyordu ve Sovyetler Birliği'nin, Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi görüşmelerini Türkiye ile ayrı ve Türkiye'nin ABD ve İngiltere ile yapacağı görüşmelerden bağımsız olarak gerçekleştireceğine işâret ediyordu. Açıkalın, bu değerlendirmesi sonucunda, Türkiye'nin üç ayrı devletle ayrı ayrı görüşmelerde bulunmak ve uzlaşmak durumunda kalması karşısında, bu sorunla ilgili olarak bir gelişme olmasının mümkün olup olmadığı sorusunu da gündeme getirmişti. Açıkalın, ayrıca Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile yalnız ve teke tek görüşme isteğinin, Haziran ayındaki konuma geri dönüldüğüne işâret ettiğini de eklemişti.[48]

Wilson, 27 Ekim 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, önceki gün duyduğu bilgiyi aktarıyordu. Buna göre, önceki gün Türk Genelkurmay Başkanlığı, İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliği'nde görevli Ordu, Donanma ve Hava Ataşeleri ile bir toplantı yapmıştı. Bu bilgi üzerine, Wilson da, ABD'nin Ankara Büyükelçiliği'nde görevli ABD Kara Ataşesi'nden konuya ilişkin bilgi toplamasını istemişti. ABD Kara Ataşesi, İngiliz Kara Ataşesi ile görüşmüş ve ondan Türk Genelkurmay Başkanlığı'nın Sovyet askerî birliklerinin Balkanlar'daki yoğunlaşması karşısındaki asabiyeti hakkında suskun olduğunu işitmişti.

Harriman, Türk Askerî Haberalma Başkanı'nı görmüş ve konuyu bizzat ondan sormuştu. Türk Askerî Haberalma Başkanı da, Harriman'ın sorusu üzerine, Türk askerî istihbârâtının son üç ilâ

48 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa). "Wilson'dan ABD DB'ye". (25.10.1945).

yedi gün arasında sekiz Sovyet tümeninin Sovyetler Birliği'den Romanya'ya kaydırıldığını ve oradan da daha güneye geçtiğini haber aldığını açıkça doğrulamıştı. Bu harekât yaklaşık olarak iki hafta önce başlamıştı. Hâli hazırda beş ilâ yedi Sovyet tümeni Çekoslovakya'dan Romanya'ya geçmişti. Bu da, muhtemelen onbeş kadar yeni Sovyet tümeninin Romanya'da olduğunu gösteriyordu. Türk askerî istihbârâtı, Bulgaristan'da da yedi Sovyet piyâde tümeni ile bir tâne de zırhlı kolordu bulunduğunu ve bir de motorlu tugay olduğunu doğrulamıştı. Ayrıca, yine Türk askerî istihbârâtına göre, son üç gün zarfında ilâve üç Sovyet tümeni daha Tuna'dan geçerek Bulgaristan'a girmişti. Bu, yaklaşık olarak kırk piyâde tümeni ile sekiz motorlu tugayın Romanya ile Bulgaristan'da olduğunu gösteriyordu. Ayrıca, henüz doğrulanmamış olmakla birlikte, iki ilâve tümenin de Bulgaristan'a vardığını hesâp etmek gerekiyordu. Diğer yandan, Kafkasya'da, İran'da ve Azerbaycan'da da Sovyet askerî güçlerinin olduğuna dâir henüz doğrulanmamış raporlar vardı.

Türk Askerî İstihbârât Başkanı, İngiltere'nin Askerî Ataşeleri'ne yaptığı açıklamada, Türkiye'ye bir Sovyet saldırısı olursa, Türkiye'nin direneceğini söylemişti. Ayrıca, bu takdirde Türkiye'nin İngiltere'den ne miktarda yardım alabileceğini de sormuştu. Türk Askerî İstihbârat Başkanı, eğer İngiltere Türkiye'ye destekte bulunabilecekse, bu takdirde bir an önce iki devlet arasında görüşmelere başlanılmasını da önermişti. İngiliz Askerî Ataşeleri, bu bilginin değerlendirilmek için çok hassas olduğunu belirtmişler ve Türkiye'ye değişik koşullar altında olası İngiliz desteğinin ancak Londra'da karar altına alınabileceğini ifâde etmişlerdi. Türk Askerî İstihbârâtı ise, bu yanıtı tatminkâr bulmamıştı.

Ayrıca, Türk Askerî İstihbârat Başkanı, ekonomik sıkıntılardan dolayı beş gün önce Türk Ordusu'nda hâlen silâh altında olan 1922 doğumluların terhisine başlanıldığını, fakat bunun durdurulduğunu da haber vermişti. Türk Genelkurmay Başkanlığı, Türk Hükûmeti'nden genel seferberlik ilânını da düşünmesini istemişti. Türk Ordusu'nun talebi bu yöndeydi. Askerî Ataşeler, Türk Askerî İstihbârat Başkanı'ndan olası Sovyet müdahalesinin ne zaman olacağını tahmin etmesini de istemişlerdi. Türk Askerî İstihbârat Başkanı, bu soruyu yanıtlarken, 1925 târihli Türk-Sovyet Dostluk

ve Saldırmazlık Antlaşması'nın süresinin dolmak üzere olduğunu ve sürenin 8 Kasım 1945 târihinde dolacağını söylemişti. Ona göre, bu târih, Moskova'ya gereken iki haftalık hazırlık süresini veriyordu.

Wilson, raporunda, yine önceki gün daha sonra Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka ile de görüştüğünü bildiriyordu. Saka, Türk Hükümeti'nin Bulgaristan ve Romanya'daki Sovyet askerî güçlerinin yoğunlaşmasından dolayı rahatsızlık duyduğunu açıklamıştı. Ayrıca Saka, Sovyet hava kuvvetlerinin Bulgaristan'da güçlenmekte olduğundan da söz etmişti. Saka, bu durum karşısında İngiltere'nin olası yardımları ve yol göstericiliği için İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi'ne danıştığını ve Türk Genelkurmay Başkanlığı'nın da İngiliz Askerî Ataşeleri'ne aynı amaçla danıştığını açıklamıştı. Saka, Balkanlar'da yoğunlaşan Sovyet askerî güçlerinin, yalnızca Türkiye'ye karşı bir sinir harbini teşvik etmek için yapılmış olabileceği gibi, Sovyetler Birliği'nin Balkan ülkelerinde yapılacak olan seçimler üzerinde baskı kurmasını sağlamak üzere de yapılmış olabileceğini belirtiyordu. Fakat Saka'ya göre, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı askerî bir harekâta girişme ihtimâli vardı ve Ankara bu ihtimâl karşısında hazırlıksız yakalanmamalıydı. Saka, Türkiye'nin sınırda belli bölgelerdeki askerî garnizonlarını güçlendirmek için elinden geleni yapmakta olduğunu, Türk Hükümeti'nin daha çok askerî birlik toplamayı, hattâ genel seferberlik ilân etmeyi dahi düşündüğünü açıklamıştı. Ancak Saka, Ankara'nın durumu daha da kötüleştirecek ve Sovyetler Birliği'ni provoke edebilecek herhangi bir davranıştan kaçınmak istediğini de belirtmişti. Saka, 7 Kasım'dan itibâren iki hafta içinde Sovyet tepkisini öğrenecekleri kanısındaydı.

Wilson, raporunda, önceki akşam son olarak İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson ile de görüştüğünü haber veriyordu. İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson, Wilson'a, Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka ile Türk Genelkurmay Başkanlığı ile yaptığı görüşmelerden söz etmişti. Peterson'a göre, Türk Ordusu, iki haftadan beri görevinin başında olmayan ve ancak yarın Ankara'ya dönecek olan Türk Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kâzım Orbay'ın eksikliğinden dolayı tedirgindi. Peterson, bu durumun sinir harbinin yeni bir aşaması olabileceğini de söylemişti.

Balkan ülkelerinde bulunan Sovyet askerî güçleri, işgâl kuvvetleri olarak, Peterson'a göre, bulundukları ülkelerde o kadar da popüler sayılmazlardı ve bunun sonucunda da ülkeler arasında sürekli olarak yer değiştirmek zorunda kalıyorlardı. Fakat bütün bunlar, Türkiye'ye bir Sovyet saldırısı ihtimâlini ortadan kaldırmıyordu.

Wilson'un raporunda vurgulamaya çalıştığı değerlendirmeler ve yorumlar ise şöyleydi: Eğer Sovyetler Birliği yoğun bir sinir harbi içindeyse, hâli hazırda yaptıklarına devâm edecekti. Bu da, Balkan ülkelerindeki askerî güçlerini yoğunlaştıracağı anlamına geliyordu. Bütün bu operasyonlar, 1925 târihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın sonu ile aynı târihe denk gelmişti. Sovyetler Birliği, Türkiye'de alarma yol açan dedikodularla birlikte, belirli bir oranda endişeli bir atmosfer yaratmayı başarmıştı. Fakat göz önünde tutulması gereken başka noktalar da vardı. Örneğin, ABD'nin Moskova Büyükelçisi'nin ABD Dışişleri Bakanlığı'na ilettiği 8 Ekim târihli rapor bu bakımdan önemliydi. Ayrıca Sovyetler Birliği, Türkiye'nin doğu vilâyetlerininin Sovyet Sosyalist Ermenistan Cumhuriyeti ile birleşmesi yolundaki basın ve radyo kampanyası ile yavaş yavaş Türkiye'de tedirginlik ve endişe yaratmayı başarmıştı.

Buna ek olarak, yakın bir târihte Sovyetler Birliği'nin Birleşmiş Milletler'in kuruluşuna ilişkin onayını geciktirmesi de üzerinde durulması gereken bir gelişmeydi. Sovyetler Birliği, kendi kamuoyunda hiçbir güçlükle karşılaşmadan, 1939 yılının Ağustos ayında, o târihe kadarki bütün şiddetli anti-Nazi tutumuna ve kollektif güvenlik anlayışını savunmasına karşın, Sovyet-Nazi paktına kayabilmişti. Muhtemelen göz önünde bulundurulması gereken başka faktörler de vardı. Wilson, raporunda, bütün bu faktörleri kendisinin değerlendirmesinin imkânsız olduğunu yazıyordu.

Wilson, raporunda, söz konusu faktörlere şu örnekleri veriyordu: Stalin'in tâtil nedeniyle Moskova'da bulunmaması, Zhukov'un Amerika seyahatini engellemiş olan son dakika sözde hastalığı, yakın târihte yıldızları parlayan Sovyet askerî liderlerinin dış dünyâya ilişkin bilgisizlikleri ve Sovyet gücünün doruk noktasında olduğu bir dönemde askerî harekât istemeleri... Wilson, geçen Haziran ayında Sovyetler'in taleplerini hatırlatıyor ve hâli hazırda da Balkanlar'da Sovyet askerî güçlerinin artan yoğunluğu ile bu

durumun devâm ettiğini belirtiyordu. Eğer Türkiye Sovyet taleplerini reddederse, bu takdirde Sovyetler Birliği'nin asil ve gururlu bir politik duruşla geri çekilmesi zorlaşacaktı. Wilson, raporunun sonunda, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı askerî bir harekâta girişmesinin mantıken kabûl edilemez olduğunu belirtiyor, fakat bu durumda göz önünde bulundurulması ve önemsenmesi gereken başka ve mantık dışı faktörlerin de mevcut olduğunu yazıyordu.[49]

Wilson, 27 Ekim 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson'un, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesine ilişkin ABD'nin önerisini nasıl değerlendirdiğini kendisine sorduğunu bildirdiğini yazıyordu. Peterson, Londra'ya ABD'nin önerilerini tatmin edici bulduğunu bildirmişti. Yalnız tek bir çekincesi vardı. O da, Karadeniz devleti olmayan ülkelere âid savaş gemilerinin savaş zamânında, hattâ Birleşmiş Milletler ile ticârî ilişki içinde olsalar bile, Boğazlar'dan geçememesi ya da Karadeniz devletlerinin izni olmadan Boğazlar'dan geçerek Karadeniz'e girememesi hâlleriydi. Peterson'a göre, İngiltere'nin İstanbul'a kadar Boğazlar'dan savaş malzemesi ve araçları geçirebilme hakkı olmalıydı. Ayrıca, İngiliz savaş gemilerinin Karadeniz'e geçebilmesi için Londra'nın birer Karadeniz devleti olan Romanya ile Bulgaristan'dan izin almasına gerek olmamalıydı. Wilson, raporunda bu konuda görüşmelerde bulunmak için konumunu yeterli görmediğini belirtiyordu. Wilson, bu vesileyle ABD'nin konuya ilişkin önerilerine ilişkin olarak kendisine bilgi verilmemiş olmasından dolayı şikâyet ediyordu. Hattâ bu bilgilendirme o kadar gecikmişti ki, Wilson raporunda bunun son üç ayda gerçekte ikinci kez başına geldiğini belirtme gereğini de hissetmişti. Wilson, kendi hükûmetinin Boğazlar sorunu ile ilgili önemli önerilerini ilk kez yine İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi'nden duymuş olduğunu da hatırlatıyor ve sitemini imâ ediyordu.[50]

---

49 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (27.10.1945). Ayrıca bkz. Bkz. Deringil, "İngiliz Belgelerinde 1945 Sovyet Notaları", **Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, (Araştırma Raporu), (Nisan 1988) ve daha Haziran ayı sonunda iki sınıfın silâh altına alınmasına ilişkin hükûmet görüşünün İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi'nin önerisi üzerine gerçekleşmediğine ilişkinanlatım için bkz. Barutçu, **age**, s. 753.

50 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (27.10.1945).

ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan 29 Ekim 1945 târihinde Wilson'a yazılan bir raporda, söz konusu gecikme için özür dilenecektir. Gerçekten de raporda, Truman'ın önerilerinin İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi'nin bilgisine sunulmadan önce Wilson'a takdim edilmesi gerektiği belirtiliyordu. Fakat İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği ABD'nin konuya ilişkin önerilerinin Ankara'ya sunulmadan önce kendileri tarafından incelenebilmesinin sağlanması için ABD nezdinde ısrarcı olmuştu ve baskıda bulunmuştu. Dolayısıyla Beyaz Saray'dan gelen bilgiler İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği'ne verilmişti. Aslında ABD'nin Ankara Büyükelçiliği'ne de aynı bilginin aynı gün iletilmesi tasarlanmıştı. Fakat İngiltere, Londra'nın konuya ilişkin tepkisi ortaya çıkıncaya kadar bilginin bir iki gün geciktirilmesi için ABD nezdinde baskıda bulunmuştu. Bu nedenle söz konusu bilgi ancak aynı gün ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan Wilson'a iletiliyordu. ABD Dışişleri Bakanlığı, Wilson'un içine düştüğü mahçûbiyetin farkındaydı ve bunun tekrarlanmaması için elinden geleni yapmaya söz veriyordu.[51]

ABD'nin Moskova Büyükelçi Harriman, 29 Ekim 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, aynı gün Molotov'a gayri resmî bir ziyârette bulunduğunu anlatıyordu. Harriman, Stalin'in hastalığı ile ilgili olarak ortaya çıkan dedikodular vesilesiyle, başka dedikodular etrâfında da konuşma imkânı bulabildiğini bildiriyordu. Bu dedikodulardan biri de, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında vükû bulacak olası bir savaşa ilişkindi. Stalin ise, hiç kimsenin bu dedikoduya inanamayacağını, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında savaş olmasının düşünülemeyeceğini ve böyle bir dedikodunun çıkarılabileceğine de inanamadığını söylemişti. Harriman konuyu Molotov'a da açmıştı. Çünkü, ABD Savunma Bakanlığı'nın ABD'nin Paris, Londra ve Moskova Askerî Ataşeleri'ne yönelik 24 Ekim târihli askerî istihbârat kaynaklı raporu bu konudaydı. Konudan ABD'nin Ankara Büyükelçiliği'ne de bilgi verilmişti.[52]

ABD Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu ve Afrika İle İlişkiler Direktörü Henderson, 29 Ekim 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlı-

51 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "ABD DB'den Wilson'a", (29.10.1945).

52 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "ABD'nin Moskova Büyükelçisi Harriman'dan ABD DB'ye", (29.10.1945).

ğı'na yazdığı bir raporda, birkaç gün önce kendisine Boğazlar ile ilgili olarak Ankara'ya ulaşan raporun teslim edildiğini hatırlatıyordu. Henderson'dan İngiltere'nin konuya ilişkin değerlendirmesini yapabilmesi için, raporu bir iki gün elinde tutması istenmişti. İngiltere artık kendi değerlendirmesini yapmıştı. Buna göre, İngiltere, savaş gemilerini Karadeniz'e göndermek için bâzı durumlarda Bulgaristan ve Romanya gibi geçmişte düşman ülkeler kategorisine giren devletlerden izin alma zorunluluğunu benimsemiyordu. Henderson, bu konuyu İngiltere'nin Washington Büyükelçisi ile gayri resmî olarak görüşmüştü ve ABD, İngiltere'nin önerisinin şu an için önemsiz olduğu kanısına varmıştı. ABD'ye göre, İngiltere'nin talebi, uluslararası bir konferans toplandığında üzerinden geçilebilecek bir konuydu. İngiltere'nin bir başka önerisi de, Boğazlar'ın Karadeniz devleti olmayan güçlerin savaş gemilerine her zaman için kapalı olması ilkesi yerine, Kanadeniz gücü olmayan devletlere âid savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçebilmesinin engellenmesi ilkesinin kabûl edilmesi yolundaydı. ABD de bu öneriyi destekliyordu. Çünkü, eğer bu öneri uygulama imkânı bulabilirse, bu takdirde Karadeniz gücü olmayan devletlerin savaş gemileri de, Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin iznini almaksızın, Boğazlar'dan geçerek İstanbul'a gelebilirlerdi. Dolayısıyla ABD de bu değişikliği benimsemişti. Buna göre taslak metin bu "küçük değişiklik" ile yeniden kaleme alınmıştı.

Henderson, raporunda, İngiltere'nin bir başka önerisine daha değiniyordu. Buna göre, Londra, Moskova ile iletişimin şimdilik ertelenmesinden yanaydı. Çünkü, İngiltere'ye göre, kendilerinin ve ABD'nin önerisi, Moskova'yı tatmin etmeyecekti. Yine Londra'ya göre, Moskova, özellikle Çanakkale Boğazı'nda kendisine askerî üs kurma hakkı veren öneri dışındakileri hiç kuşkusuz kabûl etmeyecekti. İngiltere, hâli hazırda kendisinin ve ABD'nin Sovyetler Birliği ile anlaşmazlık içinde bulunduğu pek çok konu olduğunu açıklamıştı. Londra'ya göre, eğer görüşler arasında kesin ayrılıklar olduğu açıklanacak olursa, durum daha da kötüye gidebilirdi.

Henderson, raporunda, İngiliz önerisinin kuvvetinin farkında olduklarını vurguluyordu. Ona göre, öneriler artık daha fazla geciktirilmeden Ankara'nın bilgisine de sunulmalıydı. Truman,

Potsdam Konferansı'nda daha 16 Temmuz kadar eski bir târihte ABD'nin bu konuyu Türkiye ile görüşeceğini açıklamıştı. Gerek Türkiye ve gerekse İngiltere, o târihten bu yana geçen süre içinde değişik vesilelerle ABD'nin bu vaadi konusunda ne yapacağını sormuşlardı. Daha iki gün önce Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Hüseyin Râgıp Baydur, yeniden ABD'ye başvurmuş ve bu konuda baskıda bulunmuştu. Baydur, Türk Hükümeti'nin, ABD'nin vaadlerini yerine getirememesini başarısızlık olarak gördüğünü ve bunun Türk halkında huzursuzluk ve tedirginlik yarattığını ve bunun arttığını da söylemişti. Henderson'a göre, ABD'nin yapması gereken, Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesine ilişkin olarak Türkiye'ye yapılan önerilere devâm edilmesi ve Potsdam Konferansı'nda İngiltere ile Sovyetler Birliği'ne verilen güvencelerin yerine getirilmesiydi. Henderson, Wilson'un da konuya ilişkin görüşünün ve onayının alınmasını bekleyecekti.[53]

ABD Dışişleri Bakanı Byrnes'dan 30 Ekim 1945 târihinde Wilson'a yazılan bir raporda, Boğazlar sorunu ile ilgili olarak Türk Hükümeti'ne sunulacak öneri taslağına yer veriliyordu. Buna göre, iletilen taslak metin hakkında Wilson'un görüşlerine başvurulmuştu. Ayrıca, ilerideki bir târihte metin kesin hâle geldiğinde, Wilson bunu Ankara'nın bilgisine sunacaktı.

İlgili metne göre, ABD, Türkiye'nin 20 Ağustos 1945 târihli başvurusunu dikkate almıştı. Potsdam Konferansı'nda Truman, Stalin ve Atlee arasında Boğazlar sorunu da görüşülmüş ve üç lider arasında 1936 târihli Montrö Antlaşması'nın gözden geçirilmesine ve değiştirilmesine karar verilmişti. Çünkü, antlaşma hâli hazırdaki koşullara uygun değildi. Bu konferansta her üç hükümet de, konunun Türkiye ile doğrudan ve ayrı ayrı görüşülmesine karar vermişlerdi. ABD'nin dileği, Boğazlar'ın kullanımı ve denetimi sorununun çözümünün uluslararası güvenliği güçlendirecek bir şekilde düzenlenmesiydi. Bunun gerçekleşmesi için de Türkiye ile tüm Karadeniz güçlerinin çıkarları gözönünde bulundurulacaktı. Bu önemli suyolunun tüm devletlerin ticâretinde özgürce kullanımı teminat altına alınmalıydı.

ABD'ye göre, Montrö Antlaşması, 1946 yılı içinde üzerinden ge-

53 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Yakın Doğu ve Afrika İle İlişkiler Direktörü Henderson'dan ABD DB'ye", (29.10.1945).

çilmesi gereken bir konuydu. ABD, bu antlaşmanın gözden geçirilmesi için uluslararası bir konferans toplanması önerisinde bulunuyordu. Böylece Boğazlar rejimi, değişen dünyâ koşullarına göre, daha uyumlu hâle gelebilecekti. Eğer ABD de bu konferansa dâvet edilirse, böyle bir konferansa katılmaktan çok memnun olacaktı.

ABD, Montrö Antlaşması'nın aşağıdaki ilkelere göre yeniden düzenlenmesinden ve değiştirilmesinden yanaydı: Boğazlar, gerek savaş ve gerekse barış döneminde tüm ülkelerin ticâret gemilerine açık olmalıydı. Boğazlar, gerek savaş ve gerekse barış döneminde Karadeniz güçlerinin savaş gemilerine açık olmalıydı. Karadeniz gücü olmayan devletlerin savaş gemilerinin barış ve savaş döneminde Boğazlar'dan geçişinde tonaj limitinin belirlenmesi ve üzerinde anlaşılması gerekiyordu. Bunun tek istisnâsı olacaktı. Bu da Karadeniz devletlerinin ya da Birleşmiş Milletler'in izin vermesi hâlinde gerçekleşecek eylemlerdi. Montrö Antlaşması'nın birkaç yönden güncellenmesi gerekiyordu. Bu da, Milletler Cemiyeti yerine Birleşmiş Milletler sistemine dâhil olması gereğiydi. Bir de Japonya'nın imzâcı devlet olarak elimine edilmesi gerekiyordu. Taslağa göre, İngiltere ile Sovyetler Birliği de, ABD'nin bu önerileri ve görüşlerine ilişkin bilgilendirileceklerdi.[54]

ABD Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu ve Afrika İle İlişkiler Yardımcı Direktörü Allen, 31 Ekim 1945 târihinde kaleme aldığı bir raporda, aynı gün İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği Birinci Sekreteri Maclean'ı telefonla aradığını ve kendisine ABD'nin Ankara Büyükelçisi Wilson'un, herhangi bir itirâzı olmadığı takdirde, Türk Hükûmeti'ne Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi ile ilgili olarak ABD'nin önerilerini sunmak konusunda yetki verildiğini söylediğini belirtiyordu. Allen, raporunda, Wilson'un ölçülü ve ihtiyatlı olması gerektiğini vurguluyordu. Bununla birlikte, ABD'nin önerisinin tam olarak ne zaman Ankara'ya teslim edileceği belirsizdi. Fakat Wilson, eğer uygun görürse, önerinin tesliminden aynı zamanda ABD'nin Londra ve Moskova Büyükelçilikleri'nin de bilglendirilmesini temin edecekti. Böylece İngiltere, konuyu ABD'nin Londra Büyükelçiliği nezdinde hattâ günü gününe izleyebilme imkânına sâhip olacaktı.

---

54 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Byrnes'dan Wilson'a", (29.10.1945).

Allen, raporunda, önerinin teslimi ile ilgili olarak, İngiltere'nin sürenin uzatılması yönündeki talebini de göz önüne aldığını, fakat Truman'ın konuyu Türkiye nezdinde gündeme getirdiğinden bu yana hayli uzun zaman geçmesinden ve önerinin bir hayli gecikmesinden ve nihâyet Türkiye'nin de bu konudaki ısrarlarından dolayı, önerinin teslimi noktasına geldiklerini belirtme ihtiyâcını duymuştu. Nitekim Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Hüseyin Râgıp Baydur, daha sâdece iki gün önce, ABD'nin önerisinin ortaya çıkmasına kadar Ankara'daki belirsizliğin süreceğini söylemişti.

Allen, Maclean'a, ABD'nin İngiltere'nin önerisi üzerinde dikkatle ve ciddîyetle durduğunu ve bunun sonucunda da İngiltere'nin önerisini benimsediğini ve taslak metni bu (yukarıda açıklandığı) şekilde değiştirdiğini açıklamıştı. Buna göre, metindeki Boğazlar'ın Karadeniz gücü olmayan devletlerin savaş gemilerine barışta olsun, savaşta olsun kapalı kalması gerektiği yolundaki öneri, Karadeniz gücü olmayan devletlerin savaş gemilerinin barışta ve savaşta Boğazlar'dan geçişine engel olunması gerektiği şekline dönüştürülmüştü. İngiltere, ABD'nin Bulgaristan ile Romanya'yı Karadeniz gücü olarak, Karadeniz gücü olmayan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişi için izin alınması gereken devletler olarak görmesine karşı çıkmıştı. Allen ise, bu iznin ancak sâdece fazla tonaj söz konusu olduğunda, belirli bir anlaşmaya varabilmek için gerekli olduğu görüşündeydi. Buradan hareketle Allen, ABD'nin hâli hazırdaki önerisinin, şu anda vâr olan anlaşmayı, Karadeniz gücü olmayan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişi için daha özgür hâle getirdiğini düşünüyordu. Allen, Maclean'a, kendisinin de İngiltere'nin Bulgaristan ile Romanya'dan izin gerektirebilecek herhangi bir hükme karşı çıkacağının bilincinde olduğunu belirtiyor, fakat Londra ile aynı görüşte olmadığını açıklıyordu.

Allen, raporunda, görüşme sırasında bir gün önceki *New York Times* gazetesinde yayınlanan tâlihsiz makâleden de söz etme imkânını bulmuştu. Bu makâlede, ABD ile İngiltere'nin, Sovyetler Birliği'ni dışarıda bırakacak şekilde, Boğazlar konusunda sağlam bir cephe şeklinde ortak bir politika oluşturmaya çalıştıkları imâ edilmişti. Allen'a göre, bu öykünün Londra'da doğuşunun teme-

linde, hiç kuşkusuz ABD'nin önerisinin İngiltere'ye önceden iletilmesi vardı. Maclean ise, bu türden bir bilgi sızıntısının aslâ İngiltere Dışişleri Bakanlığı'dan kaynaklanmadığını güvenle tekrarlamıştı. Ancak eğer bir sızıntı olmuşsa, bu takdirde bu türden sızıntılara karşı kuvvetli disiplin önlemleri alınacaktı. Çünkü, bu türden bilgi sızmaları, İngiliz Dışişleri Bakanı Bevin'in, Sovyetler Birliği'nde, bütünleşmiş bir İngiliz-Amerikan pozisyonu olduğu ya da yaratıldığı ve böyle bir konumla karşı karşıya kalındığı hissi doğurmama politikası ile hiçbir şekilde uyuşmuyordu.[55]

Türk basınında Ekim ayında yayınlanan makâleler, İngiliz-Amerikan bloğunun Sovyetler Birliği ile uzlaşmaktan vazgeçme, Sovyet/Bolşevik ilerlemesine karşı durma ve ileri harekâta geçme politikasının Türkiye üzerindeki muhtemel etkilerinin görülmeye ve hissedilmeye başlandığını gösteriyordu. Türk basını, Washington ve Londra'nın Moskova'nın taleplerine karşı direnme politikasına ve bu çerçevede de Ankara'yı desteklemeye karar vermeye başlamasına ve Boğazlar sorununda ilk baştaki politikasından ve adımlarından vazgeçtiğini gösterir bir tutum içine girmesinden fazlası ile memnun görünüyordu. Gerçekten de gerek ABD, gerekse İngiltere, Boğazlar sorununda Potsdam'da karâra bağlanmış gibi görünen ilk önerilerinden tamâmen değilse bile büyük ölçüde vazgeçmiş görünümdeydiler. Bu tutum, Ankara'yı hayli cesâretlendirmişti.[56]

Diğer yandan, Ekim ayı ortasında *Yeni Sabah* gazetesinde yayınlanan, "Boğazlar ve Dünyâ" adlı bir yazıda, Sovyet talepleri-

---

55 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Yakın Doğu ve Afrika İle İlişkiler Yardımcı Direktörü Allen'in Görüşme Raporu", (31.10.1945).

56 Ekim ayında Türk basınında Boğazlar sorunu ve Türk-Sovyet ilişkileri hakkında yayınlanan yazılar için bkz. **Yeni Sabah**, "Boğazlar ve Diğer Rus İstekleri", **Yeni Sabah**, (7.10.1945); Necmettin Sadak, "Gene Boğazlar Meselesi ve Türk-Sovyet Münâsebetleri", **Akşam**, (7.10.1945); Necmettin Sadak, "Boğazlar Meselesi Hakkında Amerika'nın Yeni Projesi", **Akşam**, (12.10.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Boğazlar Meselesi Üzerinde Biraz Aydınlık", **Tanin**, (12.10.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Boğazlar Hakkında Devletlerle Ayrı Ayrı Müzâkere", **Tanin**, (13.10.1945); Âsım Us, "Boğazlar Meselesi", **Vakit**, (13.10.1945); **Yeni Sabah**, "Boğazlar ve Dünyâ", **Yeni Sabah**, (14.10.1945); Necmettin Sadak, "Sülh Olmadıkça Boğazlar Antlaşmasını Yenilemek Boştur", **Akşam**, (15.10.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Boğazlar Meselesine Dâir Rus Tebliği", **Tanin**, (16.10.1945); Âsım Us, "TASS'ın Tebliğinden Çıkan Mânâ", **Vakit**, (16.10.1945); Âsım Us, "Boğazlar Meselesinde Rusya'nın Durumundaki Değişiklik", **Vakit**, (16.10.1945); Âsım Us, "Boğazlara Dâir Yanlış Bir Mütâlaa", **Vakit**, (19.10.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Türk Hududunda Rus Manevraları", **Vakit**, (16.10.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Balkanlar'da Rusların Askerî Faaliyetleri", **Tanin**, (27.10.1945); **AT**, Sayı: 143, (Ekim 1945).

nin "resmî kanallar ve yollardan" olmadığı hatırlatılıyor ve "bu arzuların nasıl ve ne vesile ile açıklandığı henüz tamâmi ile" anlaşılmış "değildir [ve] hattâ resmen böyle bir temenni izhâr edildiği de Sovyet kaynaklarınca yalanlanmıştır" deniliyordu.[57] Yalçın Küçük'ün tezinin uzun yıllar önce nasıl seslendirildiğini burada bir kez daha görme imkânı vardır.

Bu arada, Ekim ayında Türk-Sovyet ilişkileri ile yakından bağlantılı önemli bir siyâsî gelişme daha olacak ve Irkçılık-Tûrancılık dâvâsı ile ilgili olarak İstanbul 1 Numaralı Sıkıyönetim Mahkemesi'nin karârı, 24 Ekim'de Askerî Yargıtay'ca bozulacak ve dâvâ İstanbul 2 Numaraları Sıkıyönetim Mahkemesi'ne aktarılacaktır.[58] Bu sırada 25/26 Ekim'de tüm sanıklar da tahliye edilmişlerdi.[59] Zâten cezâsı dolan bâzı sanıklar, bu târihten önce tahliye edilmişlerdi bile...[60]

Bundan bir ay önceki bir başka gazete haberinde ise, Adana'da üç komünistin tutuklandığı belirtiliyordu.[61] Bu türden bir habere Türk basınında uzunca süreden beri ilk kez rastlanıyordu. Elbette bu, daha önceki yıllarda solcuların tutuklanmadıklarını değil, fakat sâdece basına haber olmadıklarını gösteriyor. Dâvâ, yıl sonunda sonuçlanacak ve sanıklar, komünizm propagandası suçundan, altışar ay hapse mahkûm olacaklardır.[62]

Yine Ekim ayında Moskova'nın bir başka karşı hamlesi görülecek ve Sovyetler Birliği, Türk-Bulgar sınırına askerî yığınak yapmaya başlayacaktır.[63] Bununla birlikte, Sovyet resmî haber ajansı TASS, Türk-Bulgar sınırında, Sovyet-Bulgar ortak askerî manevraları yapıldığına yönündeki haberleri tekzib edecektir.[64]

---

57 **Yeni Sabah**, "Boğazlar ve Dünyâ", **Yeni Sabah**, (14.10.1945); **AT**, Sayı: 143, (Ekim 1945).

58 **Tan**, (26.10.1945); **Vatan**, (25.10.1945). Ayrıca bkz. Gologlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 254-255. **Müftüoğlu, Çankaya'da Kâbus**, s. 198.

59 **Tan**, (26.10.1945); **Vatan**, (25.10.1945); **Cumhuriyet**, (27.10.1945). Ayrıca bkz. Gologlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 254-255.

60 **Cumhuriyet**, (27.10.1945). Ayrıca hatırlanmalıdır ki, Sovyet basını, daha Nisan ayında, dâvâyı, "düzmece bir oyun" olarak yorumlamıştı. Weisband, **age**, s. 387. Dâvânın Sovyetler nezdinde herhangi bir olumlu etkisinin olmadığı açıktı.

61 **Cumhuriyet**, (8.9.1945).

62 **Cumhuriyet**, (9.12.1945).

63 **Cumhuriyet**, (23.10.1945). Ayrıca bkz. Deringil, **Denge Oyunu**, s. 255; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 93.

64 **Cumhuriyet**, (24.10.1945).

Aynı sırada bir diğer hamle, Moskova'nın işgâli altında tuttuğu Kuzey İran'da (İran Azerbaycanı'nda) Kürtleri desteklemesiydi.[65] Nihâyet Kasım ayında Kızıl Ordu Kuzey İran'dan çekilirken, İran Azerbaycanı'nda Kürt isyânı görülecektir.[66] Kızıl Ordu'nun Kuzey İran'dan tamâmen çekilmesi, 1946 yılının Mart ayı başına kadar sürecektir.[67]

21 Ekim'de Fransa'da yapılan genel seçimde ise, sol partilerin önde olduğu görülecektir.[68] 1 Kasım'da İngiltere'de yapılan yerel seçimleri de İşçi Partisi kazanacaktır.[69]

İsmet İnönü, 29 Ekim'de Cumhuriyetin 22. yıldönümü dolayısıyla yaptığı son derece kısa konuşmada, iç politikada yaşanan "türlü akımlar"a ve "aldatma oyunları"na değindikten sonra, "Memleketin dış durumu, bütün Birleşmiş Milletler gibi, barış ülküsünün dünyâda kazanacağı üstünlüğe bağlıdır. Herhâlde sağlam bir millet bünyesi, dışarıda memleketimizin iyiliğini istemeyenlerin ümitlerini kıracaktır." diyordu.[70]

İnönü, 1 Kasım'da TBMM'yi açarken yaptığı konuşmada ise, öncelikle Türkiye'nin İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında izlediği dış politikanın genel bir tasvirini yapıyor ve hemen ardından da komşu devletlerin bağımsızlıklarının önemini vurgulayarak, 1945 yılındaki dış politika gelişmelerini şöyle değerlendiriyordu:

> "Şimdi Almanlarla ve Japonlarla harb hâline girmemizin tenkitlerine geliyorum. Harb ilânımızın tesirsiz ve müttefik zaferi kesin mâhiyet aldıktan sonra yapılmış olduğu söylenmektedir.

---

65 **Cumhuriyet**, (23.10.1945). Ayrıca bkz. Athanassopoulou, **age**, s. 45-46; Ingram, **age**, s. 28-29.

66 **Ulus**, (19.11.1945); **Cumhuriyet**, (20.11.1945); **AT**, Sayı: 144, (Kasım 1945). Ayrıca bkz. Hüseyin Câhit Yalçın, "Ruslar İran'dan Çekiliyor", **Haber**, (20.11.1945); Etem İzzet Benice, "İran'ın Acıklı ve Felâketli Hâli", **Son Telgraf**, (21.11.1945); Âsım Us, "Kuzey İran'daki Hâdiseler", **Vakit**, (22.11.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "İran ve İngilizler", **Haber**, (24.11.1945); Âsım Us, "İran Hâdiseleri Bir Başlangıç mı, Yoksa Bir Son mudur?", **Vakit**, (25.11.1945); Nâdir Nâdi, "Bağımsızlık Stratejisi", **Cumhuriyet**, (23.11.1945); Nihat Erim, "İran Olayları", **Ulus**, (30.11.1945); **AT**, Sayı: 144, (Kasım 1945). Ayrıca bkz. Us, **age**, s. 662-664.

Âsım Us, bu türden bir tehlike ve tehdidi önlemek için, Hâtıra Notları'nda, doğu sınırına Türk nüfûsunun iskân edilmesini öneriyordu. İran ve Irak sınırlarında da, her iki bölgede Kürt nüfûsu birbirinden ayırmak için, sınır boylarına Türk nüfus yerleştirilmeliydi. Us, **age**, s. 662-664. Görüldüğü gibi, Us'un görüşü, geleneksel resmî anlayışın ve uygulamanın bir devâmından ibârettir.

67 **Keesing's**, (1945/7478). Ayrıca bkz. Athanassopoulou, **age**, s. 45-46.

68 **Keesing's**, (1945/7513); **Cumhuriyet**, (23.10.1945).

69 **Keesing's**, (1945/7535).

70 **AT**, Sayı: 143, (Ekim 1945).

Harb ilânımızın tesiri hakkında bir iddiâmız yoktur. Bizim iddiâmız, harb ilân etmezden önce, senelerce süren kâbus devrinde güttüğümüz hareket hattının müttefiklerimizin zaferine yardım ettiği merkezindedir ve bundan ibârettir. Bizim Almanlarla ve Japonlarla harb hâline girmemiz, yalnız müttefiklerin isteği üzerine olmuştur. Onlar için herhangi bir ehemmiyeti vardı ki, bizden bunu istediler. Müttefik zaferi kesin olduktan sonra harb ilân ettiğimiz bize söylenemez. Karanlık günlerde berâberdik. Zafer günlerinde ganimetten bir hisse almak dâvâmız yoktu ki, fırsattan istifâdeyi düşünelim. Hareketimiz sâdece müttefiklerin isteği üzerine ve onlarla berâberlik gereği yapılmıştır. (...)

Boğazlar'dan Rusya'ya gönderilecek yardım gemilerinin tarafımızdan geçirilmesi isnâdına gelince... Bu, tamâmi ile boş iddiâdır. (...)

Bu bahiste şunu arz etmeyi de faydalı görüyorum ki, 1944 senesi Haziran [ay]ında bâzı Alman gemilerinin Karadeniz'den çıkmalarına İngiltere dikkatimizi çekti. Montrö Sözleşmesi'nin bir bağıtçısı sıfatı ile itirâz etti. Montrö Sözleşmesi'nin sarih hükümleri üzerinde açılan hukuk tartışması nihâyet bir hafta sürdü ve bizim İngilizle ittifâkımızı ve Birleşmiş Milletler dâvâsını göz önüne alarak kesin ve radikal karârımızla tartışma bitti. İkinci Cihan Harbi'nde Montrö Sözleşmesi'nin herhangi bir şekilde zararlı olduğunu söylemeye imkân yoktur. Boğazlar'ın emniyeti ellerde olduğu ve bütün milletlerin menfaatine serbest geçidin hiçbir engel karşısında bulunmadığı sâbit olmuştur. (...) Herhangi bir bahane ile toprağı ve hakları üzerine Türkiye'den bir şey istemek, en ufak bir insaf ile izâh edilemez. (...)

Büyük memleketlerin bizim meselelerimizden doğru olarak haberli olabilmeleri, esaslı sûrette bu memleketlerde idâre başında bulunanların adâlet ve insaf hislerine bağlıdır. Eğer bu hisler hakikatten ayrılırsa, büyük milletler içindeki anlayışların mâhiyetini kestirmek güçtür. (...)

Açıkça söyleriz ki, Türk topraklarından ve haklarından hiçkimseye verilecek bir borcumuz yoktur. Şerefli insanlar olarak yaşayacağız ve şerefli insanlar olarak öleceğiz. (...)

Sovyetlerle aramızdaki dostluk antlaşmasının feshi üzerine yeni esaslarda ve ciddî olarak iyileştirilmiş bir antlaşma yapmak için bütün gayretlerimizi sarf ettik. Bu gayretlerimizin bugünkü neticesini biliyorsunuz. Hakikatlerin daha iyi anlaşılacağından, iyi komşuluk hislerinin galebe çalarak, iki memleket arasında iyi münâsebetler kurulması ihtimâlinden ümidimizi kesmiş değiliz. İmkânları dâimâ iyi yürekle karşılayacağız. (...)

İngiltere ile ittifak münâsebeti ile bağlıyız ve (...) İngiliz milletinin bizimle iyi ve müttefik münâsebetlerini faydalı bulacağına inanıyoruz.

Amerika Birleşik Devletleri ile münâsebetlerimiz artan bir dostluk içinde geliş-

mektedir. Amerika'nın [ABD'nin], Birleşmiş Milletler Anayasası'nın prensiplerini samimî olarak her millet için tâkip edeceğine güveniyoruz."[71]

Görüldüğü gibi, İnönü, özellikle İngiltere ile ittifak bağlarını öne çıkarıyor[72] ve ABD ile İngiltere'nin Boğazlar konusunda birlikte davranacağından duyulan ümidi seslendiriyordu.

Diğer yandan, Türk basını, Balkanlar'daki gelişmeler konusunda huzursuzluğunu gizlemiyor ve Balkanlar'daki seçimlerin zor altında gerçekleştiğini ileri sürüyor ve Sovyet işgâlini ve nüfûzunu kınıyordu. Türk basını, ABD ile İngiltere'nin Balkanlara müdahale etmesi gerektiği kanısındaydı. Aslında Türkiye de buna hazırdı ve yardımcı olabilirdi. Türk basınında müttefiklerin Balkan politikası eleştiriliyordu.[73]

Bu sırada Avusturya'da gerçekleşen genel seçimde komünistlerin başarılı olamadığı, buna karşılık sosyalistlerin önemli bir parti haline geldiği görülüyordu. Ancak sağ partiler Mecliste çoğunluğu oluşturuyorlardı.[74] Yine bu sırada Macaristan'da da genel seçim yapılmıştı ve komünistler de hükûmete katılmışlardı. Ancak seçimin asıl gâlibi, Küçük Arâzi Sâhipleri Partisi idi.[75] Balkanlar'da ise 18 Kasım'da Bulgaristan'da gerçekleşen genel seçimi, Vatan Cephesi kazanacaktır.[76] 11 Kasım'da Yugoslavya'da yapılan genel seçime ise, muhalefet katılmamıştı ve Tito, seçimlerin gâlibi durumundaydı. Tito'ya karşı sâdece % 20 oranında oy kullanılmıştı.[77]

---

71 **AT**, Sayı: 144, (Kasım 1945). Ayrıca bkz. Deringil. **Denge Oyunu**, s. 260-262.

72 Bu arada Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun da 5 Eylül 1945 târihli basın toplantısında *özellikle İngiliz ittifâkını* vurguladığını da hatırlamak gerekir. **BCA BÖKM**, [Katalog Numarası: 030 01/11 64 6].

73 **Hüseyin Câhit Yalçın, "Türkiye Nazarında Bulgaristan", Tanin**, (5.11.1945); Âsım Us, "Bulgaristan'daki Seçimler", **Vakit**, (19.11.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Bulgar İntihâbı", **Haber**, (19.11.1945); Necmettin Sadak, "Serbest Seçim Acaba Bulgaristan'ın Elinde mi?", **Akşam**, (20.11.1945); Necmettin Sadak, "Balkan Siyâsetinde Tutulan Yanlış Yol", **Akşam**, (8.11.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Yugoslav İntihâbı Hakkında", **Haber**, (22.11.1945); **AT**, Sayı: 144, (Kasım 1945).

74 **AT**, Sayı: 144, (Kasım 1945).

75 **AT**, Sayı: 144, (Kasım 1945).

76 **AT**, Sayı: 144, (Kasım 1945).

77 **AT**, Sayı: 144, (Kasım 1945).

2. CHP'DE MUHALEFETİN TASFİYESİ (I)

CHP içindeki ayrışmanın siyâsî bir çatlamaya doğru gittiğinin kuvvetli işâretleri, sonbahara doğru kendisini iyice belli etmişti.

Fâlih Rıfkı Atay, "kurtarıcılık dâvâsını benimseyenler, partide [CHP'de] iseler dahi, bizden değildirler" şeklinde yazıyor ve CHP içindeki ayrışmanın yakında sonuçlanacağına ilişkin bir ipucu veriyordu.[78] Atay, bir başka yazısında da, bir anlamda Ahmet Emin Yalman'ın görüşlerini yanıtlıyor ve gelişmeleri şöyle değerlendiriyordu:

> "Eğer bugün Cumhuriyetçiler arasında ikinci bir parti kurulmasını sağlayabilecek fikir ayrılıkları varsa, bu ayrılıkların bir programa bağlanmasına ve Cumhuriyet Halk Partisi programı ile savaşa atılmasına Anayasamız engel değildir.
>
> Türk demokrasisinin gelişmesine yardım etmek isteyenler, hemen herkese mâl edilebilecek, umûmî ve yuvarlak lâflardan başka, ekonomik, sosyal ve siyâsî fikirler ileri sürmeyen şahıslar etrâfında bir parçalanmayı değil, Anayasa prensiplerine ihânet etmeyen, belli açık fikirler etrâfında bir ayrılmayı teşvik etmelidirler. Bu yeni program, ister istemez Cumhuriyetçi olacaktır. (...)
>
> Sosyal, ekonomik ve siyâsî fikir ayrılıklarını belirtmeyen ve Cumhuriyet Halk Partisi'ni şahıslar etrâfında gelişi güzel parçalayıp, 'kaleyi içinden feth etmek' amacını güden Şark usûlü politikacılığı hemen karşılamak zorundayız."[79]

Atay, söz konusu yazısında, bir yandan Yalman'ı yanıtlıyor, "ikinci parti"nin kurulması yolunda bir engel olmadığını hatırlatarak ve bu konuda Anayasayı örnek göstermek süreti ile, muhalefetin talep ettiği güvenceleri yersiz buluyor, diğer yandan da Yalınan'ın aksine, şahıslar etrâfında bir örgütlenmeden ziyâde, fikirler etrâfında bir toparlanmadan söz ediyor ve nihâyet, CHP içindeki muhalefet grubunun, bu sırada hâlâ gündeminde olduğu anlaşılan parti içi iktidar değişikliği politikasının gerçekleşemeyeceğini son derece açık bir şekilde yeniden vurguluyordu. Ancak, Atay'ın, "ikinci parti"nin kurulması için sâdece Anayasal güvenceleri vurgulaması ve bunun dışındaki yasalara hiç değinmemesi de hayli ilginçti. Oysa, muhalefet, Anayasaya aykırı olduğunu ile-

78 Fâlih Rıfkı Atay, "Gerçek Demokrasiye Doğru", **Ulus**, (18.8.1945). *Ayrıca bkz.* **Cumhuriyet**, (18.8.1945); Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu, "Halk ve Demokrasi", **Vatan**, (17.8.1945).

79 Fâlih Rıfkı Atay, "Gülünç Bir Strateji", **Ulus**, (20.8.1945).

ri sürdüğü bu yasaların kaldırılmasını talep ediyordu ki, bu talep karşılanmamış oluyordu. Ama kanımca esas vurgu, CHP içindeki kanatlar arasında bir iktidar değişimi olmayacağını kesin bir dille belli eden satırlardı. Bu, CHP içindeki muhalefetin parti içi iktidâra yönelik strateji ve taktiklerini büyük ölçüde başarısız kılıyor ve "ikinci parti"nin kurulmasının kendilerinden beklendiğini belli ediyordu.

Ahmet Emin Yalınan ise, "Fâlih Rıfkı Atay'ın Yazısına Cevap" veriyor ve "Bu sözün mânâsı, pek yakında memlekette serbest bir seçim yapılması hakkında [Cumhuriyet] Halk Partisi muhitinde ciddî bir arzu ve niyet bulunduğundan ibârettir" diyordu.[80]

Yine *Vatan* gazetesinde yayınlanan "C[umhuriyet] Halk Partisi'nde Tasfiye mi Yapılıyor?" başlıklı bir haberde, gelecek milletvekili seçiminin tek dereceli olacağı ve CHP'nin 100 milletvekilliği için aday göstermeyeceği belirtiliyor, ancak Fâlih Rıfkı Atay'ın yazısında ileri sürüldüğü gibi, CHP içindeki muhalefetin tasfiye edileceği ihtimâlinden de söz ediliyordu: "Bâzı milletvekillerinin parti politikasına aykırı beyânatları, partinin programını tenkit mâhiyetinde görülerek, istifâya dâvet edilmeleri ihtimâlinden bahsediliyor."[81]

Nitekim, *Tan* gazetesi de, aynı gün yayınlanan "Meclisteki Tenkitlerin Akisleri: Yeni Bir Seçimden Bahsediliyor" başlıklı haberinde, *Vatan* gazetesinin haberini bir anlamda doğruluyor, gelecek milletvekili seçiminin 1946 yılı bütçe yasa tasarısının kabûlünden önce yapılamayacağını açıklıyor ve CHP'nin bu seçimde 100 milletvekilliği için aday göstermeyeceğini yineliyordu:

> "Bilhassa son günler zarfında [Cumhuriyet] Halk Partisi'ne mensup milletvekillerinin parti politikasına aykırı görülebilecek beyânatları, yine bâzı mahfillerde [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin programına karşı bir tenkit mâhiyetinde görülmektedir. Bu hareket tarzını parti disiplinine aykırı telâkki ederek, bunları ya parti disiplinine riâyete, aksi takdirde [Cumhuriyet] Halk Partisi'nden istifâya dâvet edilmesi ihtimâlinden bahsedenler de vardır."[82]

80 Ahmet Emin Yalman, "Savaş mı? Karşılıklı Saygı mı? Fâlih Rıfkı Atay'ın Yazısına Cevap", **Vatan**, (20.8.1945).

81 **Vatan**, (21.8.1945).

82 **Tan**, (21 ve 23.8.1945).

Diğer yandan, CHP içindeki muhalefet grubunun tasfiye edileceğine ilişkin haber, ânında tekzib edilecektir.[83] Nitekim, *Vatan* gazetesi de, bu konudaki haberinde şöyle diyordu:

> "Bâzı meseleler hakkında [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nde tenkitlerde bulunan milletvekillerinin, partiden [CHP'den] çıkarılarak, *Cumhuriyet* Halk Partisi'nde tasfiye yapılacağı hakkındaki söylentiler doğru değildir. Parti [CHP], üyelerinin [Türkiye Büyük Millet] *Meclis[i'n]deki tenkitlerini* dâimâ müsâmaha gözü ile karşılamıştır."[84]

CHP içindeki muhalefetin tasfiye edileceğine ilişkin söylentiye dayalı haberler ve dedikodular ve Fâlih Rıfkı Atay'ın da resmî görüşü aksettirdiğinden hiç kuşku duyulamayacak olan yazısı üzerine, *Tan* ve *Vatan* gazetelerinin de aynı yönde haberlere yer vermesinin ardından, *Vatan* gazetesinin bu son haberi, daha ziyâde muhalefet grubunun özlemini yansıtıyor olmalıydı. Haber, muhtemelen sâdece bir dileği yansıtıyordu. Ancak gerçekçi sayılamazdı.

Cumhuriyet gazetesi ise, aynı haberi farklı bir şekilde duyuruyordu. Gazeteye göre, milletvekili seçimi 1946 yılı başında olabilirdi. Fakat seçim iki dereceli yapılacaktı ve bu seçimde bağımsız adaylar ile diğer partilerin adayları da yer alabilecekti.[85]

Vatan gazetesi, sâdece bir gün sonraki bir haberinde, bu kez de TBMM'nin 1946 yılının ilk aylarında milletvekili seçiminin yenilenmesine karar verebileceği ihtimâlinden söz ediyordu. Ancak, "diğer taraftan seçimlerin bir dereceli olması da, şimdilik bahis mevzu değildi. Ancak, siyâsî hayâtımızda yeni bir canlılığa ve gelişmeye başlangıç olarak müstakil adaylıklara veyâ diğer partiler adaylıklarına bol [boş] yer bırakılacak [ve] seçmek husûsunda da ikinci seçmenler daha fazla serbestîye mâlik olacaklardı. Fakat bütün bunların tatbiki için vakit [henüz] erkendi."[86]

Ağustos ayının sonlarına gelindiğinde dahi, 1946 yılında yapılması muhtemel bir seçimde, iktidar partisinin siyâsî bir jestinin dışında, siyâsî bir canlanma olamayacağı, bizzat muhalefete yakın

83 **Cumhuriyet**, (23.8.1945).

84 **Vatan**, (24.8.1945).

85 **Cumhuriyet**, (23.8.1945).

86 **Vatan**, (24.8.1945).

gazeteler tarafından da dile getiriliyor ve tek başına bu dahi, önemli bir gelişme olarak nitelendiriliyordu.

Zekeriyâ Sertel de, Adnan Menderes'in Birleşmiş Milletler Anayasası'nın kabûlü dolayısıyla yaptığı konuşmada ileri sürdüğü görüşlere katılıyor ve Menderes'i destekliyordu. Sertel'e göre, "ikinci parti" kurulmalı, Cemiyetler Kânunu ile Matbuat Kânunu değiştirilmeli ve serbest seçim yapılmalıydı. Aksi hâlde hiç kimse demokratik bir sisteme geçildiğine inanamazdı.[87]

Tan gazetesinde yayınlanan ve Matbuat Kânunu'nun 50. maddesinin değiştirileceğine ilişkin haber de, yine bu çerçevede değerlendirilmelidir.[88] Nitekim, Zekeriyâ Sertel, Ağustos ayının sonlarında, gazetenin iki gün süre ile kapatılması için kendilerine tebligat yapıldığını, ancak bir saat sonra karârın iptâl edilerek, tebligâtın geri alındığını haber veriyor ve bu durumu şöyle yorumluyordu: "Bugün Türk matbuatı biraz daha serbest konuşuyorsa, onlara bu hakkı veren kânunlar değil, idâre başında bulunanların lütfû ve müsâmahasıdır."[89]

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde Devletler Hukuku Doçenti Mehmet Ali Aybar, bu sırada, isim vermeden, ama herkesin kolayca anlayabileceği bir tarzda, tek-partili rejimi tasvir ediyor ve eleştiriyordu. Aybar, tek-partili rejimin bir an önce geride bırakılması gerektiğini belirtiyordu.[90] Aybar, Eylül ayı boyunca, *Vatan* gazetesindeki yazılarına devâm edecektir.[91] Ancak, başına neler geleceğini de bizzat Aybar'ın anılarından öğrenmek mümkündür:

---

87 Zekeriyâ Sertel, "Hakikî Demokrasiye Geçmek İçin İlk Şart", **Tan**, (21.8.1945).

88 **Tan**, (25.8.1945); **Vatan**, (24.8.1945).

89 Zekeriyâ Sertel, "Biz Sadaka İstemiyoruz, Hakkımızı İstiyoruz", **Tan**, (30.8.1945).

90 Mehmet Ali Aybar, "Kâğıt Üzerinde Demokrasi", **Vatan**, (24.8.1945); Mehmet Ali Aybar, **Bağımsızlık, Demokrasi ve Sosyalizm**, s. 19-22.

91 Mehmet Ali Aybar'ın bu dönemde **Vatan** gazetesinde yayınlanan diğer yazıları için bkz. Mehmet Ali Aybar, "Kâğıt Üzerinde Demokrasi", **Vatan**, (25.8.1945); Mehmet Ali Aybar, "Kâğıt Üzerinde Demokrasinin Havası, İdâresi ve Halkı", **Vatan**, (2.9.1945); Mehmet Ali Aybar, "Halkı Afyonlama, Uyutma Yolları", **Vatan**, (3.9.1945);; Mehmet Ali Aybar, "Romantik ve Mücerret Demokrasi", **Vatan**, (7-8.9.1945); Mehmet Ali Aybar, "Üniformalı ve Üniformasız Resimler: Romantik ve Mücerret Demokrasinin Umûmî Manzarası", **Vatan**, (15.9.1945); Mehmet Ali Aybar, "Tek-Partili Demokrasi Olur mu?", **Vatan**, (24.9.1945); Mehmet Ali Aybar, "Romantik Demokrasiden Beklediğimiz Demokrasiye", **Vatan**, (3.10.1945); Mehmet Ali Aybar, "Matbuat Kânunu'nun 50. Maddesi", **Vatan**, (19.11.1945); Mehmet Ali Aybar, "Önce Zihniyetin Değişmesi Lâzım", **Vatan**, (4.12.1945). Ayrıca bkz. Aybar, **Bağımsızlık, Demokrasi ve Sosyalizm**, s. 23-25 ve 28-39; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 218.

"Dostlar, 'İnşallah başına bir şey gelmez' dediler. Fakülte çevresinde ise, bir iki arkadaşın dışında tepki ile karşılandı. Tabiî sert karşı çıkmalar değil... İstanbul efendilerinin bilmemezlikten gelen suskun nezâketi biçiminde bir tepkiydi bu... Ankara'dan sızan haberlerde, sert önlemlerin gecikmeyeceği merkezindeydi. [Başbakan Şükrü] Saraçoğlu'nun 'Hem maaş alır, hem aleyhimizde yazar' dediğini, suyumun ısındığını söylemişti.

Tam o günlerde Ankara'dan ilginç bir öneri almıştım. [İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi] Dekan[ı] [Ord. Prof.] Sıddık Sâmi [Onar] *Beyi ziyârete* gelen Dışişleri Bakanı Hasan Saka Bey, 'Sizi Ankara'ya almak istiyoruz. Dışişleri [Bakanlığı'nda] size ihtiyâcımız var. Hukuk Müşâvirliği'nde çalışırsanız, hocalığınızı da Ankara [*Üniversitesi* Hukuk] Fakültesi'nde sürdürürsünüz.' dedi. Bu gibi açmazlara alışık değildim. Ama saf da değildim. Teşekkür ettim. İstanbul'da kalmak istediğimi bildirerek, Dekanın odasından ayrıldım.

Bu görüşmeden kısa bir süre sonra derse girmeye hazırlanırken, hademe 'Dekan [İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dekanı Ord. Prof. Sıddık Sâmi Onar] sizi istiyor' dedi. Sıddık Sâmi [Onar] Bey hocamızdı. Galatasaray Lisesi'nde de bize istatistik okutmuştu. Üzgün görünüyordu. '[Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli [Yücel] telefonla görevine son verdi' dedi. O sıralarda yedek subaylık yaptığım için, formalitelere falan da gerek olmamıştı. Çok geçmeden, Kayseri Tank Depo Komutanlığı emrine verildiğim tebliğ edildi. (...)

Vatan gazetesine gönderdiğim yazılar [ise artık] yayınlanmıyordu. Ahmet Emin [Yalman] Bey, askerken yazılarımın yayınlanmasının gazete için sakıncalı olduğunu, demokrasi dâvâsına zarar vereceğini anlatan nâzik bir mektup yazdı."[92]

Nâdir Nâdi ise, Fâlih Rıfkı Atay'ın görüşlerini ve onun ortaya koyduğu bâzı şeklî kayıtları dahi geride bırakarak, yeni siyâsî gelişmelerin ilke olarak doğru olup olmadığını soruyor ve bütün bu gelişmelere pek de katılamadığını imâ ederek, *Tan* gazetesini, Sabiha Sertel'i ve CHP içindeki muhalefet grubu ile hükûmetin izlediği politikayı şöyle eleştiriyordu:

"Bugün etrâfımızda basın kânununun [Matbuat Kânunu'nun] 50. maddesinden çok daha mühim hâdiseler hazırlanıp olmaktadır. Bu kânunun bu maddesi Anayasamızın prensiplerine aykırı düşüyorsa, onu tam bu sırada münâkaşa etmek, milletimizin menfaatlerine daha da aykırı değil midir? Sonra, dış dünyânın gidişine bakarak, ona uyacağım vehmi ile, iç politikada yerli yersiz bir takım değişikliklere kalkışmak doğru mudur? (...) [Başbakan Şükrü] Saraçoğlu'nun gazetelere karşı tatbik

92 Mehmet Ali Aybar, **Türkiye İşçi Partisi Târihi 1**, s. 27-28.

ettiği şiddet metodunun zâten lüzûmu yoktu. Bu metottan tam San Fransisco Konferansı sıralarında vazgeçilmesi, fenâ bir tesâdüf olmuştur."[93]

Nâdir Nâdi, söz konusu yazısında, açıkça dış gelişmelerin içteki yansımalarını doğru bulmadığını belirtiyor ve hükûmeti de bu yönde izlenen politika açısından eleştiriyordu. Nâdi'ye göre, değişiklik zamânı değildi. Çünkü, dış politikada güvenlik endişeleri, bu türden bir politikayı desteklemiyordu. Dış etkilerin rejime yönelik sonuçları olmamalıydı. Hattâ bu yönde bir görüntü vermek de hiç doğru değildi.

Zekeriyâ Sertel ise, âdetâ Nâdir Nâdi'nin görüşlerini yanıtlıyor ve "Harb sonrası dünyâda, halkın serbest irâdesine dayanmayan hükûmetler, artık milletlerarası münâsebetlerde itibardan düşmüştür" diyordu.[94] Zekeriyâ Sertel, Nâdir Nâdi'nin aksine, Türkiye'nin rejim değişikliği olmadan uluslararası ilişkilerde itibâra sâhip olamayacağını imâ ediyordu.

Ahmet Emin Yalman, geçmiş siyâsî deneyimleri bir kez daha gözden geçiriyor ve bunların yeni siyâsî gelişmeler üzerindeki somut sonuçlarına dikkat çekiyordu:

> "Muhalif parti hareketleri görülmüştür. Fakat bu hareketlerin kökü halkta olmadığı için, [bunlar], köşe kapmaca oyunu mâhiyetini pek de geçememiştir. Halk, bunları ciddîye alıp, ortaya çıktığı zaman [da], dâimâ canı yanmıştır. (...) [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin ve hükümetin iki şey yapması lâzımdır. Mâzideki fenâ tecrübelerin izlerini ortadan kaldırmak [ve] samimîyeti hakkında fiilî deliller göstermek...
>
> En son yapılan Serbest Parti [SCF] hareketini gözümüzün önüne getirelim... Bunun teşebbüsü, doğrudan doğruya [Cumhuriyet] Halk Partisi muhitinden gelmişti. Öyle olduğu hâlde, partiyi [SCF'yi] ciddî diye karşılayıp buna katılanlar, neticede gördüler ki, ortada ancak müstakil fikirli ve tenkit ruhlu vatandaşların kimler olduğunu anlamak, kendilerini tasfiyeye uğratmak [ve] canlarını yakmak maksadı ile kurulmuş bir siyâsî tuzak var. Tecrübeden ders alan adamlar, böyle bir tuzağa bir defâ düşerler."[95]

Yalman, söz konusu yazısında, son derece açık bir şekilde, SCF'nin kuruluşunda, iktidârın muhalefete tuzak kurduğunu ve

---

93 Nâdir Nâdi, "Yaşasın Demokrasi", **Cumhuriyet**, (26.8.1945). Ayrıca bkz. Nâdi, **age**, s. 264.

94 Zekeriyâ Sertel, *"Hükûmet ve Meclisten Birşey Bekleyebilir miyiz?"*, **Tan**, (22.8.1945).

95 Ahmet Emin Yalman, "Samimîyet Lâzım", **Vatan**, (23.8.1945). Ayrıca bkz. Koçak, **BİSCF**.

bu deneyimden sonra yeni bir tuzağa hiç kimsenin düşmeyeceğini vurguluyordu. Yalman, aynı oyunun yinelenmemesi gerektiğine dikkat çekiyordu. Bu da, muhalefetin bu aşamada iktidârın gerçek amaç ve niyetinden kuşku duyduğunu ve iktidar partisinin gerçek hedefinden emin olamadığını gösteren açık bir delildir.

Yalman, aynı yazısında, bir başka ihtimâlden daha söz ediyor ve CHP yönetiminin demokratik gelişmeler yolunda adım atmadığı takdirde, ülkedeki hoşnutsuzluğun artacağını ve bunun bir muhalefet partisine kanalize edilmemesi hâlinde de, şiddetli çatışmalara neden olabileceğini ileri sürüyordu. Yalman, bu konuda dışarıdan gelen baskıların doğrudan müdahalelere dönüşebileceğini de hatırlatıyordu.

Fâlih Rıfkı Atay ise, *Ulus* gazetesinde yayınlanan ve *Cumhuriyet* gazetesinde de iktibas edilen bir yazısında, CHP'nin amacının her zaman Batılı tarzda demokratik bir rejimin oluşturulması ve tüm girişimlerin bu hedefe yönelik olduğunu ileri sürüyor ve hâli hazırdaki gelişmelerin de, dış baskıların bir sonucu olmayıp, aksine içten geldiğini vurguluyordu.[96] Görüldüğü gibi, Atay, vesâyetçi tek-parti rejimi teorisini yineliyordu.

Fâlih Rıfkı Atay, parti içi muhalefetin CHP'den ayrılarak artık yeni bir parti kurması gereği üzerinde duruyor ve "Oyun, kaleyi içten fethetmektir" şeklinde yazıyordu. Atay'a göre, parti içi muhalefetin gerçek amacı, "CHP saflarında ve şahıslar etrâfında ayrılıklar" yaratmak "ve onun yirmi yıllık teşkilâtı ve itibârına 'el koyarak', hükûmeti ele geçirmek"ti.[97]

Görüldüğü gibi, Atay, parti içi muhalefetin parti yönetimini değiştirmeyi ve yönetime geçmeyi hedef alan politikasını vurguluyor ve buna izin verilmeyeceğini yeniden açıklıyordu. Bu da, parti içi muhalefet grubunun öncelikli hedefinin parti içi iktidar değişikliğine yönelik olduğunu bir kez daha açığa çıkarıyor.

Ahmet Emin Yalman ise, Atay'ın yazılarını çok daha iyimser bir yorumla değerlendiriyor ve "*Ulus* gazetesinde son günlerde çıkan

---

96 Fâlih Rıfkı Atay, "Türkiye'de Demokrasinin Tekâmülü", **Ulus**, (22.8.1945). Ayrıca bkz. **Cumhuriyet**, (22.8.1945).

97 Fâlih Rıfkı Atay, "Particilik Nedir?", **Ulus**, (23.8.1945). Ayrıca bkz. Fâlih Rıfkı Atay, "Cumhuriyet Halk Partisi", **Ulus**, (3.9.1945).

bir yazıdan anlıyoruz ki, [Cuhmuriyet] Halk Partisi'nin esas gâyesi tam demokrasidir" şeklinde yazıyordu.[98]

Yalman, söz konusu yazısında, aynı iyimser bakışla, "Vasilik devrinin yarattığı kânunlar, Anayasamızın ruhuna uygun sûrette derhâl tâdil edilecektir. Seçim kânunu değişecektir. Tek dereceli intihâba doğru gidilmesi ihtimâli kuvvetlidir." şeklinde yazarken, muhtemelen yalnızca yönetimden siyâsî beklentilerini özetliyordu. Yalman'a göre, TBMM yılbaşında yeni seçimler için karar alacak ve "seçimlerde CHP, toplam mebus sayısından daha az [sayıda] mebus adayı gösterecek [ve] başka partilere [de] fırsat verecek[ti]."

Yalman, yazısında, yönetimin değişiklik özlemlerini fark ettiğini, ancak bu yönde adım atıp atmayacağının henüz belli olmadığını imâ ediyordu. Yalman, CHP'nin olağanüstü kurultaya gitmesini, tek-parti yönetimini feshetmesini, Cumhurbaşkanı'nın CHP ile ilişkisinin kesilmesini, hükûmet ile CHP ilişkisinin mâkûl bir düzeye indirilmesini ve Başbakanın aynı zamanda CHP Genel Başkan Vekili olmaması gerektiğini hatırlatıyordu. Diğer yandan da, CHP Meclis Grubu, Anayasanın ruhuna aykırı olduğu ileri sürülen yasaları ve usûlleri değiştirmeli ve tek dereceli seçim benimsenmeliydi.

Yalman, söz konusu yazısında, tüm bunların olabilmesi için kendince pratik bir yöntem de öneriyordu. Yalman'a göre, bu "intikâl devri"nde yapılacak milletvekili seçiminde yeniden seçilemeyen TBMM üyeleri, eğer herhangi bir işe sâhip değillerse, bu takdirde ömürleri boyunca hâlen almakta oldukları milletvekili maaşını almaya devâm edebilirlerdi. Bu, kanımca değişime bir engel çıkarılmaması için, olağan koşullarda yeniden seçilme imkânı olmayan milletvekillerine yönelik açık bir siyâsî ve maddî rüşvet teklifiydi. Anlaşılan Yalman, CHP içindeki dengelerin yeni gelişmeleri sürdürüp sürdüremeyeceği konusunda, gerçekte yazılarında dile getirdiği kadar iyimser değildi.

Yalman, yine aynı yazısında, hükûmetin ve CHP'nin samimî olması hâlinde, "ikinci parti"nin kurulabileceğini ileri sürüyordu. Yalman'ın yapılabilecek işler olarak gördüğü konular arasında, CHP Meclis Grubu'nun söz konusu yasaları değiştirmesi, TBMM'nin fes-

98 Ahmet Emin Yalman, "Yapılacak İş Var", Vatan, (25.8.1945).

hedilerek, yeni bütçenin yeni TBMM tarafından onaylanması ve halkı temsil eden yeni bir hükûmetin kurulması da vardı.

Ahmet Emin Yalman'ın bu iyimser görüşleri, muhtemelen CHP içindeki muhalefet grubu tarafından da paylaşılıyordu. Nitekim, "dörtler"den Fuat Köprülü, aynı gün *Vatan* gazetesinde yayınlanan ilk yazısında, CHP üyesi ve milletvekili olarak, parti yönetimine ve hükûmete karşı, kamuoyu önünde ve basında ilk kez tavır alıyordu. Köprülü, yazısında, Fâlih Rıfkı Atay'ın *Ulus* gazetesinde son zamanlarda yayınlanan yazılarını yanıtlıyordu.[99] Ahmet Emin Yalman da, Fâlih Rıfkı Atay'ı yanıtlama gereğini duymuş olmalı ki, Atay ile polemiğe giriyordu.[100]

Ahmet Emin Yalman, bir yazısında da, üniversitede sağlanması gereken fikir özgürlüğünü ilk kez gündeme getiriyordu.[101] Bu konunun gündeme gelmesinde, muhtemelen *Vatan* gazetesinde yazıları yayınlanmaya başlanan Mehmet Ali Aybar'ın da etkisi olmuştu. Gerek Ahmet Emin Yalman, gerekse Mehmet Ali Aybar, yıl sonunda yine *Vatan* gazetesinde yayınlanan yazıları ile bu sorunu yeniden gündeme getirmeye çalışacaklardır. Gerek Yalman'ın, gerekse Aybar'ın üniversitede fikir özgürlüğünü ve üniversite özerkliğini gündeme getirmelerine neden olan gelişme, muhtemelen Millî Eğitim Bakanlığı'nın, yâni Hasan Âli Yücel'in profesörlerin ve öğretmenlerin siyâsî nitelikte yazı yazmalarını yasaklayan tâmimiydi.[102]

Mehmet Ali Aybar, üniversite öğretim üyelerinin basında yazı yazmalarının oluşturduğu sorumluluğu vurguluyor ve siyâsetle ilgilenmeyi engelleyen kuralları ve yasakları eleştiriyordu.[103] Ahmet

---

99 *Fuat Köprülü*, "Açık Konuşalım!", **Vatan**, (25.8.1945); Köprülü, **age**, s. 1-4. Ayrıca bkz. **İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi**, s. 21-22; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 99-100; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 214-215.

100 Ahmet Emin Yalman, "Parti Kavga Demek mi?", **Vatan**, (26.8.1945).

101 Ahmet Emin Yalman, "Üniversitede Fikir Hürriyeti", **Vatan**, (28.8.1945).

102 **Cumhuriyet**, (16.12.1945). Ayrıca bkz. **Üniversitede Cadı Kazanı**, s. 16-17.
Bu genelge, TBMM'de de tartışmalara yol açmış ve eleştiriler karşısında Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel, "üniversitede fikir hürriyeti, zannedildiği gibi, hiçbir yerde hudutsuz değildir" demişti. **Üniversitede Cadı Kazanı**, s. 16/dn. 75. Hasan Âli Yücel, söz konusu yayınları da (**Görüşler** ve **Yeni Dünyâ** dergilerini), "gençlerin yetişme hürriyetine mâni olucu" şeklinde değerlendirmişti. **Üniversitede Cadı Kazanı**, s. 16/dn. 75.

103 Mehmet Ali Aybar, "Üniversiteye de Tek Kitap", **Vatan**, (23.12.1945).
Hatırlanmalıdır ki, Maarif Vekili (Millî Eğitim Bakanı) Hasan Âli Yücel, 4 Nisan 1944 tarihinde, bir genelge ile Bakanlık mensuplarının siyâset ile ilgilenmelerinin yasak olduğunu belirtmişti. Ardından da AÜ DTCF öğretim üyeleri, bu genelgeye atıfta bulunarak, Anayasaya ve CHP'nin ilkelerine bağlılıklarını ifâde

Emin Yalman ise, üniversite özerkliğinin ve üniversitede fikir özgürlüğünün gereğinden söz ediyordu. Yalman'a göre, öğretim üyeleri siyâset ile de ilgilenebilmeliydiler. Yalman, yazısında, Ankara Üniversitesi Dil ve Târih-Coğrafya Fakültesi'nde (AÜ DTCF'de) öğretim üyesi olan Doçent Muzaffer Şerif Başoğlu'nun tutuklanmasını da eleştiriyordu.[104] Diğer yandan, Adnan Adıvar da, üniversite özerkliğine yönelik bu yayınlara katılacak ve bir yazısında aynı konulara değinecektir.[105]

Fâlih Rıfkı Atay ise, bir yandan CHP içindeki muhalefetin par-

---

eden bir beyannâme yayınlamışlardı. **Üniversitede Cadı Kazanı**, s. 13/dn. 61.

Tek başına yalnızca bu beyannâme bile, tek-parti döneminde siyâset ile ilgilenmenin ne anlama geldiğini çok açık ve hiçbir yoruma ihtiyaç göstermeyecek *şekilde ortaya koymaktadır*. Siyâset ile ilgilenmek, açıkça siyâsî iktidâra karşı muhalif bir tutum almak anlamına geliyordu. Tek-parti iktidârına karşı siyâsî bir pozisyon, siyâset ile ilgilenmek demekti. Tam aksi bir tutum için ise, aynı kural geçerli değildi. İktidârın yanında *ya da* arkasında yer almak, siyâset dışı kabûl ediliyordu.

104 Ahmet Emin Yalman, "İlim ve Vasilik", **Vatan**, (26.12.1945).

Doçent Muzaffer Şerif Başoğlu, 16 Mart 1944 târihinde Ankara'da 2 Numaralı Askerî Mahkeme tarafından ve komünist tahkikâtı sonucunda tutuklanmıştı. Başoğlu, 12 Nisan 1944 târihinde serbest bırakılacak ve hakkında açılan soruşturma da devâm etmeyecektir. **Üniversitede CadıKazanı**, s. 11-12/dn. 58.

Ayrıca, unutulmasın ki, 15 Aralık 1945 târihinde, Pertev Nâili Boratav, Niyâzi Berkes ve Behice Boran, AÜ DTCF'deki öğretim üyeliği görevlerinden "görülen lüzum üzerine" Bakanlık emrine alınmışlardı ve haklarında da soruşturma açılmıştı. Hatırlanacağı gibi, 4 Aralık'ta imhâ edilen **Görüşler** dergisinin ilk sayısının kapağında yazarlar olarak isimleri yazılmıştı. Söz konusu İdârî işleme karşı Danıştay nezdinde açılan iptal dâvâsı sürerken, üç öğretim üyesi de, 1946 yılının Nisan ayına dek fakültedeki görevlerinden uzak kalacaklardır. Danıştay'ın işlendiği ileri sürülen suçun gerçekleşmediği ve zâten eğer gerçekleşmiş olsaydı, bu takdirde de söz konusu suçun cezâsının memuriyetten çıkarılmayı gerektirdiği yönündeki karârı üzerine işlem iptâl edilecek ve öğretim üyeleri görevlerine iâde edileceklerdir. **Üniversitede Cadı Kazanı**, s. 17-18/dn. 77; Berkes, ***Unutulan Yıllar***, s. 356-358.

Bu konuyu ilerideki ciltlerde ayrıntılı olarak yeniden ele alacağım. Bu aşamada sâdece bu sırada meydana gelen gelişmeleri hatırlatmakla yetiniyorum.

Bu vesile ile **Yurt ve Dünyâ** dergisinin imtiyaz sâhibi olan Pertev Boratav'ın 4 Eylül 1945 târihinde Başbakanlığa yazdığı dilekçeye de değinmek gerekir. Dergi, 16 Mayıs 1944 târihinde hükûmetçe kapatılmıştı. Bu konuda Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü'nün 7 Kasım 1944 târihli yazısı söz konusuydu. Boratav, derginin yayınına yeniden başlayabilmesi için adı geçen genel müdürlüğe 24 Mayıs 1945 târihinde başvurmuş, fakat herhangi bir yanıt alamamıştı. Bunun üzerine 1 Ağustos 1945 *târihinde yeni bir girişimde* daha bulunulmuştu. Ertesi gün, 2 Ağustos târihli yazısında ilgili genel müdürlük, başvurunun Başbakanlığa iletildiğini bildirmekle yetinmişti. Bunun üzerine de Boratav doğrudan Başbakanlığa başvurmaya karar verdiğini açıklıyordu. Boratav, *dilekçesinde yeniden yayın izni talep* ediyordu: "Yurt ve Dünyâ dergisinin kapatıldığı târihten bu yana geçen onbeş aylık müddet zarfında ağır siyâsî ithamlarla kapatılmış olan gazetelerin dahi çıkarılmasına izin verildiği hâlde, Türk demokrasisinin fikir ve sanat yolunda gelişmesine yardım etmek amacıyla çalışan dergimizin gerekefkârı umûmîye, gerek kânun karşısında hâlâ cezâlı olarak kalması, bizim için çok ağır ve bâzı medenî haklarımızı zedeleyen bir durumdur." Bu girişimden de herhangi bir sonuç alınamayacaktır. **BCA BMGMK**. [Katalog Numarası: 0 30 10/86 572 9]. İlginç olan nokta, basın rejiminde görülen gevşemenin bu târihte dahi **Yurt ve Dünyâ** dergisini kapsamamasıdır! Ayrıca bkz. Koçak,**TMŞD**, (Cilt: 2), s. 341 ve 359.

105 Adnan Adıvar, "Akademik Hürriyete Dâir", **Vatan**, (30.12.1945).

tiden ayrılmasını istiyor,[106] diğer yandan da "ilk zamanlarda, bu [muhalefet] partileri, hemen çokluğu elde edip, erki ele almak istedikleri için, yâni kısa, uzun ve şerefli bir muhaliflik devri geçirmeye râzı olmadıkları için", geçmiş siyâsî deneyimlerin olumsuz sonuçlandığını imâ ediyor ve hâli hazırdaki muhalefet grubunu açıkça uyarıyordu. Atay'a göre, muhalefet sabırlı olmalı ve "râzı" olması gereken koşullara da katlanmalıydı.[107]

Necmettin Sadak, demokrasinin "müphem, hudûdu ve mâhiyeti dünyâca belirsiz" bir mefhum olduğunu ileri sürüyor ve yapılması gerekenin, "eskiye nispetle daha fazla" söz, yazı ve toplantı özgürlüğü sağlanması olduğunu belirtiyordu. "Bugün [istenen], (...) eskiye nispetle yalnız[ca] [bir] derece farkı"ydı. "Hükûmetin vazifesi [ise], kendiliğinden doğmuş olan bu millî demokratik ihtiyâca engel olan mevzuatı kaldırmaktı. (...) Bütün dünyâda ve memleketimizde görülen temâyülleri göz önünde tutarak, ona göre hareket etmemek, bir Cumhuriyet rejimi, Meclisi [ve] hükûmeti için imkânsızdı." Ancak, tüm bunlar, "San Fransisco Antlaşması'na uymak ihtiyâcını sezdiğimiz veyâ dışarıdan gelecek tesirlerden çekindiğimiz için" de yapılmıyordu. "Taklide kalkışmak, gülünç ve abes"ti. "Türkiye'de rejim değişmiyor, ileri gidiyor"du.[108]

Necmettin Sadak, bir başka yazısında da, tek-partili rejime son vermenin zamânın artık geldiğini belirtiyor ve bunu da, her zaman için Atatürk ve İnönü gibi "Millî Şefler" bulmanın "çok güç ve belki de imkânsız" olması ile açıklıyordu. Aksi mümkün olsaydı, "dünyânın model rejimi, hiç şüphesiz, bu olurdu."[109]

Ahmet Emin Yalman ise, *Vatan* gazetesinde yayınlanan yazılarında, *Akşam* gazetesinin başyazarı Necmettin Sadak ile *Ulus* gazetesinin başyazarı ve bir anlamda da yönetimin resmî sözcüsü olan Fâlih Rıfkı Atay'ı yanıtlamaya çalışıyordu. Yalman, söz konusu yazılarında, henüz güven verici bir siyâsî atmosferin oluşmadığını, yö-

106 Fâlih Rıfkı Atay, "Bunlar Muhalif Değilmişler", **Ulus**, (27.8.1945).

107 Fâlih Rıfkı Atay, "Biz Neye Güveniyoruz?", **Ulus**, (31.8.1945).

108 Necmettin Sadak, "Türkiye'de Bir Rejim Buhrânı Yoktur, Bir İlerleyiş Hareketi Vardır", **Akşam**, (27.8.1945); **AT**, Sayı: 141, (Ağustos 1945).

109 Necmettin Sadak, "Cumhuriyette Otoritenin Kaynağı ve [Cumhuriyet] Halk Partisi", **Akşam**, (28.8.1945); **AT**, Sayı: 141, (Ağustos 1945). Hüseyin Câhit Yalçın'ın muhalefeti eleştiren yazıları için ayrıca bkz. Hüseyin Câhit Yalçın, "Bizde Dâhilî Rejim ve Hükûmet Meselesi", **Tanin**, (29-31.8.1945); **AT**, Sayı: 141, (Ağustos 1945).

netimde önemli bir grubun demokratik gelişmelere karşı çıktığını ve CHP'nin yeterince cesâret ve güven vermediği sürece, "ikinci parti"nin kurulamayacağını yineliyordu. Yalman'ın iddiâsına göre, Fâlih Rıfkı Atay, San Fransisco Konferansı sırasında, kendisinden, Türkiye'de partiler ve serbest tartışma rejimi oluşacağına ve siyâsî denetim kurulacağına ilişkin yazılar yazmasını istemişti.[110]

Ahmet Emin Yalman, bir yandan da iktisâdî politikada izlenen devletçilik ile demokrasi arasında ters bir ilişki kuruyor ve demokrasinin olduğu yerde devletçilik olamayacağını ileri sürüyordu. Yalman, bu sûretle bu sırada devletçilik konusunda da açık bir tavır takınmış oluyordu.[111] Ancak, söz konusu yazıda, devletçilik politikası ile demokrasi arasında kurulan olumsuz ilişki dikkati çekiyordu. Ayrıca, muhalefetin devletçilik konusunda ortaya koyduğu eleştirilere siyâsî bir temel yaratma çabası da açıkça görülüyordu.[112]

Basında görülen eleştiriler, CHP'nin yönetim kademelerinde de yankı buluyordu. Ancak bu yankının olumlu olduğu pek de söylenemezdi. CHP Genel Sekreter Vekili Nâfi Âtuf Kansu, 4 Eylül 1945 târihinde CHP Sivas Bölgesi Parti Müfettişi ve Amasya milletvekili A. Kemâl Yiğitoğlu'na ilettiği bir yazıda, savaş sonrasında meydana gelen değişikliklere dikkat çektikten sonra, TBMM'ye karşı yapılan eleştiriler üzerinde duruyor ve TBMM'nin eleştirilere karşı korunmasının önemine ve gereğine işâret ediyordu. "Türk milleti"nin "eşsiz bir Şef"e kavuştuğu hatırlatıldıktan sonra, yazıda şu görüşlere yer veriliyordu:

> "Son zamanlarda sayısı bir ikiyi geçmeyen bâzı İstanbul gazeteleri, alabildiğine ağır ve kaba bir edâ ile, iç durumumuzu ve hele partimizi haksız olarak hırpalamak istemektedirler. Söz ve yazı hürriyetini en başta gelen bir ülkü sayan partimiz, bu yazıların

110 Ahmet Emin Yalman, "Demokrasi Müphem Bir Mefhum mu?", **Vatan**, (29.8.1945); Ahmet Emin Yalman, "Umûmî Manzara", **Vatan**, (30.8.1945); Ahmet Emin Yalman, "Fâlih'e Bir İki Söz", **Vatan**, (31.8.1945). Ayrıca bkz. Ahmet Emin Yalman, "Necmettin Sadak İle Bir Münâkaşa", **Vatan**, (3.9.1945); Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu, "Münevver İstibdâdı", **Vatan**, (31.8.1945).

Yalman ile Atay arasındaki polemik, kısa sürede geçmiş siyâsî konuları da kapsayacak şekilde genişleyecektir. Atay, yazılarında, Yalman'ın Birinci Dünyâ Savaşı ve Millî Mücâdele yıllarındaki siyâsî konumuna işâret edecek ve bunun üzerine Yalman da, bu konuda bâzı belgeler yayınlayacaktır. Bkz. Ahmet Emin Yalman, "Fâlih Rıfkı Atay İle Bir Hesaplaşma", **Vatan**, (2.9.1945); Ahmet Emin Yalman, "Fâlih Rıfkı'ya Cevap", **Vatan**, (6.9.1945).

111 Ahmet Emin Yalman, "Devletçilik ve Halk", **Vatan**, (4.9.1945).

112 Devletçilik politikası ile ilgili eleştirilere ve tartışmalara ilerideki ciltlerde geniş ve ayrıntılı olarak değineceğim.

memleket ve millet için saygı ile tutulması icâb eden müesseseleri yıkıcı ve itibardan düşürücü şekil almış olduğunu görmektedir. (...) Son zamanlarda partiyi hırpalamak istemekte açık, yalnız ne hesap [ve] ne menfaatine olduğu pek belli olmayan ve bulanık yazıları ile bu mutlu vatının bugünkü durumunu zedelemeyi hedeftutan bâzı İstanbul gazetelerinin haklı görünmek perdesi arkasından yaptıkları yayına karşı, partili arkadaşlarımızın çok uyanık durmaları gerekmektedir. Bu gazetelerin son yayınlarından hedefleri hakkındaki edindiğimiz kanaat, yukarıda bahsettiğimiz müesseselerimizi, şu veyâ bu nazariye adına, halkımızın gözünden düşürüp, bilerek veyâ bilmeyerek, herhangi bir dış teşekküle hoş görünmek veyâhut vatan konusunu kötü bir neşriyat ticâreti metâı olarak kullanmak gibi, aşağı bir duyguya saptıkları merkezindedir. (...) Arkadaşlarımız, partimizin amacı olan yazı ve söz hürriyetine saygı göstermekle berâber, gerçeğe uymayan ve korumak ödevinde bulunduğumuz ana temellere gelişi güzel saldıran söz ve yazıları, yine yazı ve söz hürriyeti esâsına dayanarak, sözle, eğer varsa, yerli gazete ve yayın vâsıtaları ile karşılamalıdırlar."[113]

Bu yazı, CHP yönetiminin ortaya çıkan eleştirilere karşı olumsuz yaklaşımını ve bakışını açıkça göstermektedir. Eleştiriler, yıkıcı olarak tasvir edilmektedir. Dahası, iyiniyetten uzak olarak tanımlanmaktadır. Eleştiriler, ya dışarıdan yönledirilmektedir ya da maddî çıkarlar nedeniyle ortaya konulmaktadır. Her iki hâlde de, siyâsî eleştirilere karşı hoşgörü gösterilmeyeceğinin açık bir mesajıdır. Sonbahara girilirken dahi, CHP yönetiminin Şeflik sisteminden vazgeçtiğine ya da vazgeçeceğine ilişkin hiçbir belirti görülmemektedir. Sonuçta, basındaki muhalefet, iktidar tarafından şiddetle eleştirilmekte ve söz konusu muhafeletin "gerçek" nedenleri araştırma konusu yapılmaktadır. Muhalefet, iktidar açısından, hâlâ, olsa olsa, dış destek ile açıklanabilecek bir olgudur. Eleştirilere karşı tahammül gücü, henüz yeterli değildir. "Yazı ve söz hürriyeti" hâlâ bir ülkûdür. Bu ülkünün, iktidâra karşı, suistimâl edilmesine de gözyumulmayacak gibi görünmektedir.

Eylül ayının ilk haftasında, 6 Eylül târihli gazeteler, hatırlanacağı gibi, daha Temmuz ayında kuruluşu için resmî başvuruda bulunulmuş olan, fakat bu târihe kadar henüz kuruluş izni almayı başaramamış MKP'nin kuruluşu için resmî iznin verildiğini aktarıyorlardı.[114]

---

113 **BCA CHP K**, [Katalog Numarası: 490 01/5 27 13].

114 **Vatan**, (6.9.1945). Ayrıca bkz. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 96; Kara, **age**, s. 286; Dervişoğlu, **age**, s. 154.

İlginç bir tesâdüf de, yine tam bu sırada, 6 Eylül târihli basında, ABD Kongresi üyelerinin Türkiye'ye yaptıkları ziyâret ve Türk yöneticilerle yapılan görüşmeler konusunda haberler yayınlanmasıdır.[115] Nihâl Kara, araştırmasında, bu çakışmanın basit bir "tesâdüf" ile açıklanamayacağına dikkat çekiyor ve haklı olarak, asıl amacın, Amerikan heyetinin dikkatini çekmek olduğunu ileri sürüyor.[116]

MKP'nin kuruluşu için ilk resmî başvurunun Temmuz ayının ilk günlerinde yapıldığı hatırlanacak olursa, "ikinci parti"nin kuruluşu için resmî iznin aradan ancak iki ay geçtikten sonra verildiğine dikkat edilmelidir. Bu gecikmenin nedeni, basında, "millî" adı için hükûmetin karârına gerek olduğu şeklinde açıklanacaktır.[117] Gerçekten de Cemiyetler Kânunu'nun 16. maddesine göre, "Bir cemiyet, 'Cumhuriyet' ve 'millî' ünvanlarını, [ancak] İcrâ Vekilleri Heyeti [Bakanlar Kurulu] karârı ile kullanabilir"di.

Gerçekten de Bakanlar Kurulu'nun 5 Eylül 1945 târihli ve 3070 sayılı karârına göre, "Millî Kalkınma" "adı ile kurulmak istenilen siyâsî partinin 'millî' ünvânını kullanması[na], İçişleri Bakanlığı'nın 27 Ağustos 1945 târihli ve 45861 sayılı yazısı üzerine, 3512 sayılı kânunun 16. maddesine göre" izin verilmişti.[118]

Ancak, izin verildiğine ilişkin resmî tebligat henüz yapılmamıştı. Bu, yalnızca gayri resmî özel bir haberdi. Nitekim, bizzat Nüri Demirağ, Ağustos ayının son haftasına girilirken, basına yaptığı bir açıklamada, "Ben de husûsî olarak müsaadenin verildiğini haber aldım. Ama resmen mâlûmattar edilmiş değilim." diyordu.[119]

Cumhuriyet gazetesi ise, söz konusu demecin hemen ardından, ertesi günkü haberinde, bir gün önceki haberin doğru olmadığını duyuruyor ve mürâcaatın hâlâ incelenmekte olduğunu açıklıyordu.[120]

Demirağ, Eylül ayının ilk günlerinde, basına yaptığı bir açıklamada, dış politikada, iktidar partisi ile bir farkları olmadığını vurgulamaya büyük özen gösteriyor ve "Bizim yüksek mevkiler kap-

115 Kara, **age**, s. 295 ve s. 295/dn 223; **Vatan**, (7 ve 8.9.1945).

116 Kara, **age**, s. 295 ve s. 295/dn 223.

117 **Vatan**, (6.9.1945). Ayrıca bkz. Haytoğlu, **age**, s. 42.

118 **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 030 10/01 02/109 55 3].

119 **Cumhuriyet**, (22.8.1945). Ayrıca bkz. Haytoğlu, **age**, s. 42.

120 **Cumhuriyet**, (23.8.1945). Ayrıca bkz. Haytoğlu, **age**, s. 42.

mak [gibi bir] hırsımız yoktur. (...) İç siyâset alanında ise, umdelerimiz, (...) iktidar mevkindeki partinin umdelerinden ayrılabilir." diyordu.[121] Bu demeç, biraz da, hatırlanacağı gibi, Fâlih Rıfkı Atay'ın *Ulus* gazetesinde yayınlanan yazısında ortaya koyduğu uyarıların dikkate alındığına ve kurallara uyulacağına ilişkin önemli bir işâretti. MKP'nin kuruluşu ile ilgili ayrıntılı gelişmeleri aşağıda yeniden ele alacağım.

Diğer yandan, hatırlanacağı gibi, MKP'nin dışında, kurulmak istenen diğer partilerin resmî kuruluş başvurularından ise, henüz hiçbir sonuç alınamamıştı.[122] Gerçekten de aylar sonra dahi, Ethem Rûhi Balkan'ın kurmaya çalıştığı İşçi ve Çiftçi Partisi'nin programı, ancak İstanbul Vâliliği'nce incelenecek ve İçişleri Bakanlığı'na iletilecektir.[123]

Burada dikkat çekici olan nokta, MKP'nin kurulmasına ilişkin resmî iznin hâlâ sürüncemede kalmış olmasıdır. Yâni bu girişimden hâlâ kesin bir sonuç alınamamıştı. Nitekim bu girişimin ancak iki hafta kadar sonra sonuca ulaştığını da göreceğiz.

Bu arada, "ikinci parti"nin kuruluşuna artık resmen izin verildiği yolunda, söylenti düzeyinde de olsa haberler yayınlandığı bir sırada kaleme alındığı belli olan bir makâle dikkati çekiyordu. Yavuz Abadan, "gerçekten son haftalardaki hürriyet ve demokrasi yaygarasının, tehlikeli bir rejim değişikliği dâvâsı hâlini almakta olduğu artık gözden kaçmıyor" diyordu.[124] Bu yazı da, değişim ihtimâli karşısında, CHP içindeki tedirginliği ve tereddüdü yeniden gözler önüne seriyordu.

MKP'nin kuruluşu için resmî iznin verildiğinin basında gayri

---

121 **Cumhuriyet**, (7.9.1945). Ayrıca bkz. Haytoğlu, **age**, s. 42-43.

Oysa, Demirağ, sâdece birkaç ay sonra, 8 Kasım'da basına yaptığı bir açıklamada şöyle diyecektir: "Tahran Konferansı'nda bize âid harbe girme teklifini ipe un sererek kabûl etmemekle, [Cumhuriyet] Halk Partisi hükümeti, büyük bir fırsatı tepmiştir. Bu fırsat, bin yılda bir daha ele geçmez. (...) Bu hâl karşısında, Türk milleti, Türk vatanı, ne kadar yansa azdır." Nûri Demirağ, **CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'ye Açık Mektup**, s. 12.

→"MKP'nin dış politika ile ilgili görüşlerine, ilerideki ciltlerde, siyâsî partilerin dış politikaya ilişkin yaklaşımlarını ele aldığım kısımda yeniden ve geniş bir şekilde değineceğim. MKP'nin sosyal politika alanındaki görüşlerini de yine aynı şekilde ileride ele alacağım. MKP'nin din ve laiklik ile ilgili görüşlerine de, yine ileride, siyâsî partilerin din ve laiklik konusundaki görüşlerini ele aldığım bir başka kısımda temâs edeceğim.

122 **Vatan**, (6.9.1945).

123 **Ulus**, (30.12.1945). Ayrıca bkz. Balkan, **age**.

124 Yavuz Abadan, "*Rejimin ve Hürriyetimizin Korunması*", **Cumhuriyet**, (6.9.1945).

resmî ve özel bir haber olarak duyurulduğu gün, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun düzenlediği bir basın toplantısı da, gazetelerin ilk sayfalarında yer alıyordu.[125]

Elimizde bu basın toplantısının tam metni de bulunmaktadır.[126] Bu tutanağa göre, Saraçoğlu, "gazete ve gazetecilerimizin mânevî seviyesinin düşmemesi için yazılan mütâlaaların ve verilen havâdislerin tetkik mahsûlü olması lâzım geldiğine dâir vaktiyle bir dilekte bulunduğu[nu], fakat bu dileğin yerine getirilmediğini birkaç misâlle hatırlatmıştı." "Bu sebepten dolayı aynı dileği tekrâr etmek zorunda kaldığını ilâve eden" Başbakan Saraçoğlu, basın toplantısında şöyle diyordu: "Câri işler hakkında da hükûmetin düşüncelerini anlattıktan sonra, bana atfen yazı yazılmamasını ricâ etmekle berâber, buradaki konuşmalarda söylenen fikirleri kısmen veyâ tamâmen kendinize mâl ederek yazılar yazmanızı da ricâ ediyordum." Saraçoğlu'nun bu cümlesi, tek-parti döneminde iktidar ile basın arasındaki ilişkilerin düzenlenme şeklini açığa çıkarıyordu. Saraçoğlu, "arzu ederdim ki, sûlhun yerleştiğine kanaat getirinceye kadar bu yoldaki çalışmalarımız devâm etsin" yönünde talepte bulunurken, bundan sonrası için de aynı mekanizmanın çalıştırılmasını gündeme getiriyordu. Başbakanın basını özgür bırakma gibi bir düşüncesi açıkça hiç yoktu.

Saraçoğlu şöyle diyordu:

> "Arzu ederdim ki, sûlhun yerleştiğine kanaat getirinceye kadar bu yoldaki çalışmalarımız ["memleketteki birliği ve berâberliği muhafaza için el birliği ile çalışma"larımız] devâm etsin... Maalesef buna imkân olmadı. Son haftalarda İstanbul gazetelerinin bir kısmı birden şahlandı. Kırk köşeli hâricî politikanın yalnız bir köşesinde oturarak, daha şimdiden millete ve hükümete akıl vermeye başlandı.
>
> Dâhilî politikada ise, [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin ve Cumhuriyet Hükümetlerinin yirmi yıldır işlediği günahları saya saya bitiremez bir hâle düşüldü. (...)
>
> Birkaç haftadır iki gazete, 'Hürriyet isteriz... Demokrasi isteriz... Bunları süratle vermezseniz, yabancı devletler zorla bunu size verdireceklerdir.' tehdidini ileri sürdü. Siyâset alanında birbirine uzak sandığımız bu iki gazete **[Tan** ve **Vatan]**, muhalefet safında birleşmişler ve böylece iki uç birleşir kâidesine yeniden bir delil vermişlerdir."[127]

125 **Vatan**, (6.9.1945); **Cumhuriyet**, (6.9.1945); **Tan**, (6.9.1945).

126 **BCA BÖKM**, [Katalog Numarası: 030 01/11 64 6].

127 **AT**, Sayı: 142, (Eylül 1945).

Saraçoğlu, açıklamasında, her ülkenin demokratik reijiminin kendine özgü olacağını ve olması gerektiğini vurguluyor ve hemen ardından da, "bu mevzuları ortaya atanların tek kusurları, konuşma tarzlarıdır" diyordu. Başbakan, "her demokrat devlette en bâriz vasıflardan biri de, o milletin karakteridir ve millet karakterinin derin izleri, her yerde olduğu gibi, dâimâ bizim demokraside de görülecektir" diyordu. "Eğer insanlık her memlekete uyan bir demokrasi kalıbı icâd edebilseydi, her memlekette görülen gerilikler daha kolay ortadan kalkardı." Böylece Saraçoğlu, her ülkenin kendine özgü ve uygun bir demokrasi olması gerektiğini belirtiyordu. Bu, ona göre millî karakterin ortaya çıkardığı bir idâre idi.

Saraçoğlu, Matbuat Kânunu'nun 50. maddesini "daha uysal bir hâle getirmek için çalışmayı" düşündüğünü de açıklıyordu. Saraçoğlu, basın toplantısında, tek-parti döneminde yapılan tüm düzenlemeler için, "itirâf edelim ki, bunların hiçbirisi, o zaman halkın açık ve serbest reyleri ile yapılamazdı" değerlendirmesinde de bulunuyordu. Şimdi bütün bunlar tartışma konusu olmuştu, fakat Saraçoğlu'na göre tartışmalar, "haşin, sert, mütecâviz ve mübâlâğlı sözlerle, yazı ve fikir münâkaşalarını boks müsâbakaları hâline sokuyorlar"dı. Ona göre, gazeteler, "milletin münâkaşa kaabiliyetini olgunlaştırmak kudretinden hâlâ çok uzak"tı.

Saraçoğlu, açıklamasında, gelişmeleri de şöyle değerlendiriyordu:

> "İnkılâp eserlerini korumak için almış olduğumuz şu veyâ bu tedbirleri, yeni bir tetkike tâbi tutmak dâimâ mümkündür. Elverir ki, doğrudan doğruya bir irticâ olan Hilâfet, şeriat, medrese, fes, Arap harfi, imtiyazlı şirketler gibi irticâ maddeleri için mevcut tedbirlere dokunulmasın ve hattâ icâb ediyorsa bu tedbirler şiddetlendirilsin... Devlet rejimini değiştirici mütâlaa ve hareketler de, bizim için dâimâ bir irticâ maddesidir.
>
> [Ancak], bugüne kadar gazetelerde devâmeden münâkaşalarda, bu irticâ maddelerinde hiçbir serbestlik istenilmediğine göre, aradaki ihtilâf, çözülemez bir ihtilâf değildir. Esâsen Cumhuriyet rejimi, bütün hayâtında, irticâya karşı sert ve haşin olduğu nisbette, ileri fikirlere karşı çok yumuşak davranmış ve bunları sırası geldikçe benimsemekte tereddüt etmemiştir. [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin Altı Oku, dimdik ayakta durmaktadır. Ve her çeşit faaliyetler, bu okların gösterdiği istikâmette inkişâf etmektedir ve inkişâf edecektir."

Saraçoğlu, gazetecilerden Meclise karşı saygılı davranmalarını istiyor ve basın toplantısının sonunda şu cümleyi sarf etmekten de kendini alamıyordu: "Korkarım ki, muhalefet şekli altında, memlekette ayaklanmalar çıkararak, içeride bir çöküntü emeli güdenler bulunmasın..."

Saraçoğlu'nun açıklamaları, her zaman olduğu gibi, herhangi bir açıklıktan yoksundu. Saraçoğlu, öncelikle *Tan* ve *Vatan* gazetelerinin zamansız çıkışlarını kınıyor ve bu çıkışın ülkenin birlik ve berâberliğinin bozulmasına neden olabileceğini ifâde ediyordu. Daha sonra, aslâ tartışma konusu olamayacak konuları bir kez daha dikkatle vurguluyor, fakat her iki gazetenin de bu konuları tartışma gündemine getirmemiş olmasından dolayı memnûniyetini vurguluyordu. Ancak, Saraçoğlu, *Tan* ve *Vatan* gazetelerinin farklı politikalarına da işâret ediyor ve ortak paydalarının yalnızca muhalefet olduğunun altını çiziyordu. Bu saptama, dikkate değer bir ayrım çizgisi ve değerlendirme olarak kabûl edilebilir. Saraçoğlu, Matbuat Kânunu'nun 50. maddesinde değişiklik ihtimâlinin sözünü ederken, bir yandan da her türlü gelişmenin önünü tıkayabilecek şekilde konuşuyor ve geçmiş siyâsî deneyimleri hatırlatarak, muhalefet ile hıyânet arasındaki ince çizginin kolayca aşılabilecek olduğuna işâret ediyordu. Bu konuşma, herhâlde muhalefet açısından cesâret verici olarak yorumlanamazdı. Buna karşılık, Saraçoğlu, MKP'nin kuruluşuna izin verileceğini de sözlerine eklemişti.[128]

1925 yılından itibâren hesâp edilirse yirmi ya da 1930 yılından itibâren hesâp edilirse de onbeş yıl aradan sonra ülkede kurulması yolunda girişimde bulunulan ilk muhalefet partisinin kuruluş izninin, bizzat Başbakan tarafından veriliyor gibi görünmesi üzerinde de önemle durulmalıdır. Zirâ, MKP'nin kuruluş izni için yapılan başvuru, yasal olarak İçişleri Bakanlığı tarafından yanıtlanmalıydı. Eğer izin verilecekse, mevzuata göre bunun İçişleri Bakan-

128 **Cumhuriyet**, (6.9.1945). Ayrıca bkz. Haytoğlu, **age**, s. 42; Feridun Kandemir, **En Büyük Siyâset Fırtınası ve Neticeleri**, s. 12.

Cumhuriyet gazetesi, 7 Eylül'de de, MKP'nin faaliyete geçeceğine ilişkin bir haber yayınlayacaktır. Partinin kurucularından Hüseyin Avni Ulaş, **Mesûliyet** adını taşıyan bir gazetenin de imtiyaz hakkını almıştı. Ancak, gazete, haberinde, MKP'nin rağbet görmeyeceğini ve "lâtife" *mevzu olacağını ileri sürüyordu*. **Cumhuriyet**, (7.9.1945). Bununla birlikte, son haber doğruydu. Gerçekten de Hüseyin Avni Ulaş, **Mesûliyet** gazetesinin imtiyaz hakkını almıştı. Ayrıca bkz **Vatan**, (27.10.1945); **Tanin**, (22.9.1945); Haytoğlu, **age**, s. 43. **Mesûliyet** gazetesine ileride yeniden değineceğim.

lığı tarafından açıklanması gerekirdi. Başbakanın bizzat, bir basın toplantısında, yeni bir siyâsî partinin kurulmasına izin verileceğini açıklaması, en azından yasal olarak mümkün değildi. Diğer yandan, Cemiyetler Kânunu gereğince, söz konusu kuruluşun, adında "millî" sıfatını kullanabilmesi için alınması gereken izne ilişkin hükûmet karârından ise, henüz resmî bir bahis yoktu.

Aynı gün CHP teşkilâtına iletilen bir genelgede ise, "bir siyâsî partinin teşkilâtında çalışanların en büyük ödevleri, partili arkadaşlar arasındaki inan ve güven birliğini dâimâ sağlam tutmak ve partisinin inanları dışında fikirler yaymaya kalkışanlara karşı yine fikirle savaşmayı bilmektir" deniliyordu: "Bu sıralarda her zamandan fazla partili arkadaşlar saflarını sıklaştırarak, memleket içinde gafletle veyâ telkin altında zararlı fikirler yayacak olanlar için müsâit olabilecek hiçbir çevre bırakmamak zorundadırlar. (...) Bunlar türlü yollardan gidiyorlar; bir kısmı memleket idâresi için millet karşısında yeni bir fikirle yeni bir programla çıkacak hâlde bulunmadıklarından, partimizi içinden bölmeye çalışıyorlar; bir kısmı tek parti bulunduğumuzu bahane sayarak [ederek], güyâ demokrasiye aykırı durumda olduğumuzu söylüyorlar. Bunu diyenlerin bir kısmı partimizin maksat ve gâyesi hakkında gaflettedirler; bir kısmı da, etrâfımızdaki bâzı memleketlerde görülen anarşiyi memleketimize de sokmayı istiyorlar ve bir kısmı yabancı kaynaklardan ilham alıyorlar. (...) Bugün için de açık bir programla ortaya çıkacak ve işlerimizi tenkit edecek olan bir partiyi susturacak değiliz. (...) Fakat bu partinin anayasamızı ve [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nin çıkardığı ve çıkaracağı kânunları zorla hükümsüz bırakmamaya ve memleketi anarşiye sokmamaya çalışması ve yabancı bir kuvvete dayanmaması şarttır."[129] Bir kez daha işin başında siyâsî meşrûiyetin sınırları mümkün olduğunca muğlak bir şekilde tanımlanıyor ve daraltılıyordu.

Benzer, fakat çok daha açık yazılmış 4 Eylül târihli bir başka CHP-Genel Sekreterliği yazısında ise, bu kez parti müfettişine hitâben şöyle deniliyordu:

> "Son zamanlarda sayısı bir ikiyi geçmeyen bâzı İstanbul gazeteleri, alabildiğine ağır ve kaba bir edâ ile, iç duruumuzu ve hele partimizi haksız olarak hırpala-

129 **BCACHPK**, [Katalog Numarası: 490 01/5 27 21].

mak istemektedirler. Söz ve yazı hürriyetini en başta gelen iki ülkü sayan partimiz, bu yazıların memleket ve millet için saygı ile tutulması *icâb* eden müesseseleri yıkıcı ve itibardan düşürücü şekil *almış olduğunu görmektedir.* (...) Son zamanlarda partiyi hırpalamak istemekte açık, yalnız ne hesap [ve] ne menfaatine olduğu pek belli olmayan ve bulanık yazıları ile bu mutlu vatanın bugünkü durumunu zedelemeyi hedef tutan bâzı İstanbul gazetelerinin haklı görünmek perdesi arkasından yaptıkları yayına karşı partili arkadaşlarımızın çok uyanık durmaları gerekmektedir. Bu gazetelerin son yayınlarından hedefleri hakkındaki edindiğimiz kanaat, (...) müesseselerimizi şu veyâ bu nazariye adına halkımızın gözünden düşürüp, bilerek veyâ bilmeyerek, herhangi bir dış teşekküle hoş görünmek veyâhut vatan konusunu kötü bir neşriyat *ticâreti metaı olarak* kullanmak gibi aşağı bir duyguya saptıkları merkezindedir."[130]

Ahmet Emin Yalman, Saraçoğlu'nun basın toplantısının hemen ertesi günü, "ikinci parti"nin kuruluşu için gereken güvenin, samimîyetin ve ciddîyetin CHP'de bulunmadığını saptıyordu.[131] Yalman, bu gelişme üzerine, söz konusu yazısında, "tek-parti muhitini idâre edenlere yalvarırız, tereddütlerine [artık] nihâyet versinler" şeklinde yazmaktan da kendisini alamıyordu.

Diğer yandan, Fâlih Rıfkı Atay, "*Tan* ve *Vatan* cephesinin doğrudan doğruya rejime karşı savaştıkları" sırada, "eski hürriyetçi ve eski Demokrat" Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun basın toplantısına değiniyordu. [132] Atay, söz konusu yazısında, Saraçoğlu'nun, "Türk demokrasisinin hiçbir taklit ve kopya illetine tutulmaksızın, hele dış zorlamalar oyununa aslâ gelmeksizin, kendi şartları içinde tekâmül" edeceği kanısında olduğunu vurguluyor ve Saraçoğlu'nun tek endişesinin, "millî egemenlik rejimini ancak kuvvetlendireceğine inandığımız tabiî gelişmelerin, tekrar bu bozguncular ve iç fesatlar yüzünden aksayabilmesi" olduğuna dikkat çekiyordu.

Atay, yazısının sonunda, bu kez de muhalefeti uyarmaktan geri kalmıyordu. Hürriyetin, hâli hazırda yapılmakta olduğu gibi, ""hiçbir millî kaygı gütmeyen başıboşluk" olmadığının altını çizen Atay, "otorite"yi yıpratmak amacında olanların "gaflet" içinde bu-

130 **BCA CHP K,** [Katalog Numarası: 490 01/5 27 20].

131 Ahmet Emin Yalman, "Bir Tahlilin Aydınlattığı Hakikat", **Vatan,** (6.9.1945).

132 Fâlih Rıfkı Atay, "Başbakan Milletle Konuşuyor", **Ulus,** (7.9.1945); **AT,** Sayı: 142, (Eylül 1945).

lunduklarını ileri sürüyordu. Atay, yazısında, muhalefetten beklentilerini de şöyle açıklıyordu: "Muhalefet dediğimiz vakit, yurt ve halk sevgisini ülkü edinen vatandaşlarımızdan bâzılarının, bizimle birleştirmeyen fikir ayrılıklarının, efendice, açıkça [ve] serbestçe tartışılmasını anlıyoruz."

Necmettin Sadak da, bir yazısında, *Fâlih Rıfkı Atay'ın makâlesinde* ortaya konulan görüşleri bir ölçüde tamamlıyordu.[133] Sadak, yazısında, görüşlerini şöyle özetliyordu:

> "Bugün istediğimiz, bilfiil kendini gösteren bu hürriyetin kânunlaşması ve diğer demokrasi kurullarının ilerleyip gelişmesi, bilhassa siyâsî partilerin doğmasını mümkün kılacak tedbirlerin alınması, engellerin kaldırılmasıdır. Buraya kadar, dilekler ve istekler arasında çok fark olduğunu sanmıyoruz. Bizce fark, [asıl] bundan sonra başlıyor. (...)
>
> [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin Şefi ve teşkilâtı karşısında, başka bir partinin [muhalefet partisinin] [seçimde] çoğunluğu kazanması güç, hattâ imkânsızdır. (...) En geniş hürriyete, en ileri demokrasi kurullarına, bütün engellerin kaldırılmasına rağmen, daha uzun [bir] zaman, memlekette gerçek ve ciddî bir parti kurulabileceğini sanmıyoruz. (...) Tam demokratik bir Cumhuriyet rejimini koruyacak [ve] yürütecek tek siyâsî kurul, [daha] uzun [bir] zaman için, *gene odur [CHP'dir]*."

Fâlih Rıfkı Atay, hatırlanacağı gibi, yukarıda sözü edilen yazısında, muhalefetten ne anladığını ve ne anlaşılması gerektiğini bütün açıklığı ile ortaya koyarken, bunun dışındaki her türlü muhalefet anlayışını "gaflet" olarak tanımlıyordu.

Sadak ise, söz konusu yazısında, muhalefetin sınırlarını çiziyordu. Muhalefet, uzun zaman için muhalefet olarak kalacaktı. CHP, çok uzun bir süre için daha ülkeyi idâre etmeye devâm edecekti ve bu konuda muhalefetin bir şikâyetinin olmaması gerekirdi. Sadak, uzun bir süre için ciddîye alınabilecek bir muhalefet partisinin, yâni "ikinci parti"nin kuruluşuna da kuşkulu bakıyordu.

Sadak, yazısının sonunda, muhalefetin alacağı şekli, yönü ve sonucu da şöyle tanımlıyordu:

> "Memlekette bir kısım halkın inan ve sevgisini kazanmış bir 'lider' çıkıp, gerçek bir *parti* kurduğu zaman, *hiç şüphe yok ki*, seçimlerde de kazanacak ve [Türkiye Büyük] Millet Meclisi'ne kolaylıkla girecektir.

133 **AT**, Sayı: 142, (Eylül 1945).

Böyle bir parti, ilk defâsında, hattâ uzun zaman, seçimlerde [Cumhuriyet] Halk Partisi'ni yenemez. Fakat Mecliste 50 kişi ile temsil edilse dahi, göreceği tenkit ve kontrol vazifesi, çok değerli olacaktır. Mecliste kendi ayrı programı olan, şuurlu ve mütecânis bir muhalefet zümresinin faaliyeti, hem [Cumhuriyet] Halk Partisinin sağlamlaşması ve tecânüsü, hem hükûmetin icraatı bakımından, en hayırlı neticeleri doğuracaktır.

Hattâ böyle bir zümre, yakın zamanda, ayrı ve daha ileri bir programla, [Cumhuriyet] Halk Partisi [Meclis] Grubu içinden de doğabilir. Bugün için istenen ve beklenen budur. Mümkün olan da budur. (...) Varılacak gâye, memlekette fikir cereyanlarına yol açmak, Mecliste tam ve gerçek bir tenkit ve kontrol organının yer almasına imkân vermektir."

Sadak, muhalefetin işlevini, sonuçta CHP'yi güçlendirmek ve TBMM'de de denetim görevini sağlamak şeklinde özetliyordu. Bir "lider" ortaya çıktığında, "ikinci parti"nin kurulması da söz konusu olacaktı. Hattâ bu grup CHP içinden de doğabilirdi ve doğmalıydı da...

Bununla birlikte, Ahmet Emin Yalman, hayli iyimser yorumlarına devâm ediyordu. Yalman, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun basın toplantısının hemen ertesi günü, Saraçoğlu'nun samimî ve iyiniyetli olduğunu belirtiyor ve Saraçoğlu'nun basın toplantısındaki yanıtının bir fikir tartışması yarattığını, bunun da, geçmişteki uygulamalar ile karşılaştırıldığı takdirde, bir ilerleme oluşturduğunu, çünkü eskiden bu türden fikir tartışmalarına girmek yerine, sâdece gazetelerin kapatıldığını açıklıyordu. Yalman'a göre, sâdece bu durum bile önemli bir gelişmeydi.[134]

Yalman, Saraçoğlu'nun basın toplantısından sâdece iki gün sonra, "Başvekil'in [Başbakan'ın] bu münâsebetle olan beyânâtını memleket hesâbına hayırlı bir gelişme ve demokrasi fikri hesâbına ilk zafer saymak câizdir. Çünkü, birimizin içtihat ve kanaatine uygun olmayan bir kanaat ve fikrin, mutlaka bir ihânet sayılmayacağı prensibi, bu toplantıda ilk defâ olarak tesbit ve ifâde edilmiştir ki, memleketin siyâsî hayâtı bakımından toleransın, yâni fikirlere karşılıklı saygının temel taşı, böylece kurulmuş demektir." şeklinde yazıyordu.[135]

134 Ahmet Emin Yalman, "Karşılıklı Saygıya Doğru", **Vatan**, (7.9.1945).

135 **Vatan**, (8.9.1945).

Yalman, demokratik rejimin klâsik ve evrensel ölçülerinden de söz ediyordu. Buna göre, halk devlete egemen olacak, fikir ve serbest tartışma özgürlüğü sağlanacak ve denetim mekanizmaları kurulacaktı.[136]

Fuat Köprülü ise, Fâlih Rıfkı Atay'a karşı, tıpkı Ahmet Emin Yalman'ın yaptığına benzer bir şekilde, geçmişteki ve hâli hazırdaki siyâsî konumlarının savunmasını ve açıklamasını yapmaya çalışıyordu.[137]

Adnan Menderes, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun 6 Eylül târihli basın toplantısından sonra, 13 ve 14 Eylül günlerinde *Vatan* gazetesinde yayınlanan yazılarında, eleştirileri yanıtlıyor ve Saraçoğlu'nun daha bir yıl önce tek-partili rejimi dünyâya örnek gösterdiğini hatırlatıyordu. Menderes, "memleketimizde başta milletvekili seçimi [olmak üzere], hemen bütün seçimler, gitgide tâyin mâhiyetini almıştır" diyordu. "Yakın zamâna kadar yürünen yol, demokrasiye götüren yol değildi."[138]

Bu sırada, Âsım Us, Hâtıra Notları'na şunları yazıyordu: "Celâl Bayar'ın ayrı bir parti teşkil edeceği rivâyeti var... Bu rivâyet tekzib edildi."[139]

Celâl Bayar da, yıllar sonra anılarında, bu aşamada kendi pozisyonunu şöyle değerlendirecektir: "Ben şahsen bu polemiklere katılmıyor, olayların gelişmesini bekliyordum."[140]

Âsım Us, Hâtıra Notları'nda, 1945 yılının Eylül ayında, muhalefeti şöyle tanımlıyordu:

> "Muhalefetin târifi: Siyâsî hayatta muhalefet, iktidar mevkiinde olan bir idâreyi yıkmak için harekete geçmektir. Bu, alelâde tenkitçilikten başka bir şeydir. Muhalif ol-

136 Ahmet Emin Yalman, "Esas Ölçüler", **Vatan**, (8.9.1945). Ayrıca bkz. Ahmet Emin Yalman, "Parti Propagandası", **Vatan**, (12.9.1945); Ahmet Emin Yalman, "Büyük ve Küçük Kıyâmet", **Vatan**, (13.9.1945); Ahmet Emin Yalman, "[Cumhuriyet] Halk Partisi'nin Kuvvetlenmesi Lâzımdır", **Vatan**, (14.9.1945).

137 Fuat Köprülü, "Yalancının Mumu", **Vatan**, (6-7.9.1845); Köprülü, **age**, s. 4-12. Ayrıca bkz. İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi (1945-1950), s. 22-24; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 215-216. Fuat Köprülü'nün Eylül ayında **Vatan** gazetesinde yayınlanan diğer yazıları için bkz. Fuat Köprülü, "Sırça Köşkte Oturan...", **Vatan**, (11-12.9.1945); Fuat Köprülü, "Demokrasi Rûhu", **Vatan**, (19.9.1945); Köprülü, **age**, s. 12-24. Ayrıca bkz. Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 216-217.

138 **Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makâleleri**, (Cilt: 1), s. 45-49. Ayrıca bkz. **İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi**, s. 24-27; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 100; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 217-218.

139 Us, **age**, s. 652.

140 Bayar, **age**, s. 35.

mak için, ortada iktidar mevkiini işgâl edecek muntazam bir teşkilât bulunması lâzımdır. Böyle olmazsa, muhalefet, başıbozuk bir kargaşalık yaratmak isteyen anarşi âmili olmaktan ibâret kalır. Memleketi[ni] seven bir insandan beklenen bu değildir. Muhalefetin daha fenâsı [da] vardır. Bu da, hâricî ve dâhilî emniyeti tehlikeye düşürmek ihtimâlini dikkate almaksızın, muhalefet etmektir. Bu muhalefet, nâmussuzluktur."[141]

Âsım Us da, muhalefetin sınırlarını çiziyor ve bu konuda Fâlih Rıfkı Atay ve Necmettin Sadak ile aynı görüşte olduğunu belirtiyordu.

Vatan gazetesinde yayınlanan bir haberde, CHP milletvekili ve (Münâkâlât eski Vekili) Ulaştırma eski Bakanı Cevdet Kerim İncedayı'nın, "Türk gençleri, her tarafta ortaya çıkıp, partiyi [CHP'yi] tenkit eden iki gazetenin [*Tan* ve *Vatan* gazetelerinin] okunmasına mâni olmayacaklar mı?" diye sorduğu ileri sürülüyordu. Gazeteye göre, bu, "memlekette zorbalığı teşvik eden tonda bir lisan"dı.[142] Nitekim, Ahmet Emin Yalman'ın İncedayı'ya yönelik "zorbalık ruhuna taraftar"lık sözü, İncedayı tarafından "neşriyâtınız bu yurtta lâyık olduğu mukâbeleyi görecektir" şeklinde yanıtlanacaktır.[143] İncedayı'nın bu sözleri ve tutumu, gelecekteki bâzı önemli ve zorbaca siyâsî gelişmelerin ipuçlarını da içinde taşıyordu.

Tuhaf karşılanabilecek bir başka gelişme de, Adnan Menderes'in *Vatan* gazetesinde yayınlanan bir yazısıdır. Menderes, bu yazısında, Saraçoğlu'nun basın toplantısı ile birlikte, Fâlih Rıfkı Atay'ın *Ulus* gazetesinde muhalefete karşı başlattığı genel saldırının son bulduğunu belirtiyordu. Ancak, Menderes'e göre, Başbakan Saraçoğlu, gelişmelerin devâm edip etmeyeceği konusunda herhangi bir ipucu vermemişti.[144]

Âsım Us, SCF örneğini ele alarak, Cumhurbaşkanı'nın aynı zamanda CHP Değişmez Genel Başkanı olmasının herhangi bir olumsuz sonucu olamayacağını açıklamaya çalışıyordu. Us, bu konuda ABD'deki Başkanlık sistemini de örnek gösteriyordu. Ya-

141 Us, **age**, s. 648-649.

142 **Vatan**, (11.9.1945).

143 **Vatan**, (16.9.1945).

144 Adnan Menderes, "Başbakanın Demeci Münâsebeti İle", **Vatan**, (13-14.9.1945). Ayrıca bkz. Fersoy, **age**, s. 90-92; Ahmet Emin Yalman, "Açık Konuşmak İhtiyâcı 1: Geniş Ufuklara Doğru", **Vatan**, (19.9.1945); Ahmet Emin Yalman, "Açık Konuşmak İhtiyâcı 2: Kestirme Değil, Çıkmaz Yol", **Vatan**, (19.9.1945).

zar, ayrıca bu iki makâmın ayrılması yolunda talepte bulunanların sâdece "mâcerâ heveslileri" olduğunu da ileri sürüyordu.[145]

21 Eylül târihli gazeteler, *Vatan* gazetesinde yazıları yayınlanan CHP Kars milletvekili Fuat Köprülü ile CHP Aydın milletvekili Adnan Menderes hakkında önemli kararlar alınacağını haber veriyorlardı. Basında yayınlanan haberlere göre, aynı gün CHP Genel Başkanlık Divânı toplanacaktı. Adı geçen milletvekilleri için karar, CHP Genel Başkanlık Divânı, CHP Umûmî İdâre Heyeti, CHP Meclis Grubu İdâre Heyeti, CHP Müstakil Grubu İdâre Heyeti ve TBMM Başkanı ile hükümet üyelerinden oluşan bir kurulca verilecekti. Bu kurul, CHP Parti Divânı idi. CHP Nizamnâmesi'nin 137. maddesi, konuyla ilgili düzenlemeyi öngörüyordu. Gerçekten de parti nizamnâmesine göre (md. 26), Parti Divânı, "partiyi ilgilendiren her mesele hakkında karar vermek salâhiyetini hâizdi."[146] Ayrıca, nizamnâmenin 29. maddesine göre de, bütün parti üyeleri, bu kararlara kayıtsız şartsız uymakla yükümlüydüler. CHP Nizamnâmesi'nin 25. maddesine göre de, Genel Başkanlık Divânı, CHP Değişmez Genel Başkanı, CHP Genel Başkan Vekili ve CHP Genel Sekreteri'nden oluşuyordu. Nizamnâmenin 137. maddesine göre, Parti Divânı, Genel Başkanlık Divânı tarafından gerektiğinde toplantıya çağrılırdı. CHP Değişmez Genel Başkanı ya da Vekili ve eğer o da bulunamazsa CHP Genel Sekreteri, toplantıya başkanlık ederdi. 138. maddeye göre de, Parti Divânı, Genel Başkanlık Divânı tarafından kendisine tevdi edilen meseleleri görüşürdü. Parti Divânı'nın kararları, CHP Değişmez Genel Başkanı'nın onayı ile yürürlüğe girerdi. *Vatan* gazetesinin haberine göre, kurulda "mühim kararlar alınacak"tı.[147]

Aynı gün, Ahmet Emin Yalman, gelişmeleri, "ortalıktaki manzara gösteriyor ki, hürriyete candan destek olmak isteyenler değil, pusu kuranlar var" şeklinde değerlendiriyordu.[148] Nâdir Nâdi ise, yönetimi destekliyor ve muhalefeti eleştiriyordu.[149]

---

145 Âsım Us, "Cumhurbaşkanlığı ve Parti Başkanlığı", **Vakit**, (20.9.1945); **AT**, Sayı: 142, (Eylül 1945).

146 **Tan**, (21.9.1945); **Vatan**, (21-22.9.1945); **Ulus**, (22.9.1945). Ayrıca bkz. Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 220-222.

147 **Vatan**, (21.9.1945).

148 **Ahmet Emin Yalman, "Açık Konuşmak İhtiyâcı 3: İki İhtimâl", Vatan**, (21.9.1945).

149 Nâdir Nâdi, "Son Tartışmalar Etrâfında", **Cumhuriyet**, (21.9.1945). Ayrıca bkz. Nâdi, **Perde Aralığından**, s. 264.

Basında yer alan ve tasfiyelere kadar da kamuoyundan gizlenen haberlere göre, CHP Genel Sekreterliği, Adnan Menderes'e 6 Eylül'de ve Fuat Köprülü'ye de 11 Eylül'de faaliyetlerine ilişkin soru sormuş ve söz konusu milletvekilleri de, bu soruları 13 Eylül'de yanıtlamışlardı.[150] Ancak bu bilgi kamuoyuna ancak partiden ihraçlarla birlikte yansıtılıyordu. Tuhaf olan nokta, hatırlanacağı gibi, Adnan Menderes'in tam da bu târihte, kendilerine yönelik basın saldırısının durmakta olduğuna ilişkin yazı yazmasıdır!

Basında yer alan haberlere göre, CHP Genel Sekreterliği'nin 11 Eylül'de CHP Kars milletvekili Fuat Köprülü'ye yönelttiği soru şöyleydi:

> "Son zamanlarda Meclis konuşmalarında aldığınız tavır ve hareket ve hele parti prensipleri ve parti hükûmeti aleyhinde öteden beriyayınyapmayı şiar edinmiş olan **Vatan** gazetesinde çıkan ve aynı gazetenin aldığı cephede yer alan yazılarınızı inceleyen parti [CHP] Genel İdâre Kurulu [Umûmî İdâre Heyeti], bu hareketinizin parti tüzüğü [CHP Nizamnâmesi] hükümlerine uymadığını görmekle *üzüntülüdür. Bu* davranışınızın nedenini ve amacını açıklamanızı ve partimizin hangi ocağında kayıtlı bulunduğunuzu bildirmenizi ricâ ederim."[151]

CHP Genel Sekreteri Vekili Nâfi Âtuf Kansu, söz konusu yazıda, Fuat Köprülü'den muhalif tutumunun nedenlerini soruyordu.

Fuat Köprülü, 13 Eylül'de CHP Genel Sekreterliği'ne verdiği yanıtta, TBMM'deki konuşmalarının CHP Nizamnâmesi'ne uygun olduğunu, CHP'nin demokrasi anlayışı ile *Vatan* gazetesinin demokrasi anlayışı arasında hiçbir fark olmadığını, *Ulus* gazetesinde kendisine yönelik eleştiri ve suçlamalar başladığında, kaçınılmaz olarak ve kendisini savunmak amacı ile *Vatan* gazetesinde yazı yazmaya başladığını ve bu yazıların CHP'nin ilkelerine de uygun olduğunu belirtmişti. Köprülü, 3 Nisan târihli CHP Meclis Grubu toplantısında da, "yalnız hükûmeti değil, partinin idâre şeklini de tenkit etmiş ve bunun demokratik bir ruhla ıslâhı icâb ettiği[ni], aksi takdirde zaafa uğrayacağını ve bunun da memleket için de zararlı olacağını" söylemişti.[152] Köprülü, savunmasında,

150 **Tan**, (22.9.1945); **Cumhuriyet**, (22.9.1945). Ayrıca bkz. **İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi**, s. 27-29; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 101; Fersoy, **age**, s. 92-98.

151 **Vatan**, (22.9.1945). Ayrıca bkz. Goloğlu, **Milli Şef Dönemi**, s. 393-394; Fersoy, **age**, s. 90. *Elbette kendileri* polis tâkibi altında idiler. Fersoy, **age**, s. 86.

152 **Vatan**, (22.9.1945).

"Ben, [Cumhuriyet] Halk Partisi'ne mensup bir milletvekili olarak sâdece partiyi kuvvetlendirmek ve demokratik bir mâhiyete sokmak için çalıştığıma kâniim" demişti.[153] Köprülü, "yıllardan beri [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin İstanbul'daki Alemdar Ocağı'na kayıtlı bulunduğunu" da bildiriyordu.[154]

CHP Genel Sekreterliği'nden 6 Eylül'de Adnan Menderes'e gelen yazıda ise, "birkaç yıldır da Meclis Parti Grubu İdâre Kurulu [CHP Meclis Grubu İdâre Heyeti] üyesi bulunduğunuz hâlde, Meclis toplantılarında hareket tarzınızı inceleyen Parti İdâre Genel Kurulu [CHP Umûmî İdâre Heyeti], bu hareketinizi tüzük [nizamnâme] hükümlerine bağlılık yönünden derin bir zaaf sayılacak mâhiyette görmekle..." deniliyordu.[155] Yazıda, Menderes'ten savunma isteniyordu.

Adnan Menderes, 13 Eylül'de CHP Genel Sekreterliği'ne yazdığı yazıda, hareketlerinin CHP'nin program ve nizamnâmesine uygun olduğunu ileri sürmüştü.[156] Menderes, savunmasında, "tutum ve davranışlarının parti tüzüğü [nizamnâmesi] hükümlerine ve parti programına aykırı olmadığını, aksine memleketin ve partinin menfaatlerine tamâmi ile uygun bulunduğunu" ileri sürüyordu. Menderes, ayrıca Başbakan Saraçoğlu'nun basın toplantısındaki açıklamalarını da eleştiriyor ve yanıtlıyordu. Menderes'in savunması aynı gün *Vatan* gazetesinde de yayınlanmıştı.[157]

Metin Toker, Köprülü'nün ve Menderes'in yanıtlarının "dörtler" tarafından ve birlikte hazırlandığını yazıyor.[158] Bu saptamanın gerçekçi olduğu kanısındayım. Târihlere dikkat edilecek olursa, hemen fark edilecektir ki, CHP Genel Sekreterliği'nin yazıları önce Menderes'e ve birkaç gün sonra da Köprülü'ye iletilmişti. Menderes, soruyu daha erken bir târihte yanıtlayabilirdi. Ama

153 **Cumhuriyet**, (22.9.1945).

154 Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 393-394; Fersoy, **age**, s. 90; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 101.
Fuat Köprülü'den CHP üyesi olup olmadığını sormak da tuhaftı. Köprülü, yıllardan beri CHP milletvekili olarak, eğer CHP üyesi değilse, bu siyâsî skandal, olsa olsa, Köprülü'den daha ziyâde CHP yönetimine âid olurdu! Fakat bu soru, bize bir kez daha göstermektedir ki, CHP'de üyelik hiçbir şekilde ciddîye alınan bir süreç ve olgu değildi. Bu konuda bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 330-339

155 **Vatan**, (22.9.1945). Ayrıca bkz. Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 393; Fersoy, **age**, s. 90 ve 97.

156 **Vatan**, (22.9.1945). Ayrıca bkz. Fersoy, **age**, s. 97; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 101-102.

157 Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 393-394; Fersoy, **age**, s. 92-98.

158 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 101.

âdetâ Köprülü'nün sırasının gelmesini beklemiş gibidir. Belki de sıranın kısa zamanda kendisine de geleceğini biliyor ya da tahmin ediyordu. Menderes öngörüsünde yanılmayacaktır. Menderes ile Köprülü'nün yazıyı birlikte aynı gün yanıtlamaları ise, Toker'in saptamasını destekliyor.

Ertesi gün, 22 Eylül'de basında, CHP Kars milletvekili Fuat Köprülü ile CHP Aydın milletvekili Adnan Menderes'in CHP'den ihrâç edildiklerine ilişkin haberler yayınlanıyordu. Başbakan ve CHP Genel Başkan Vekili Şükrü Saraçoğlu'nun başkanlığında toplanan CHP Parti Divânı, söz konusu milletvekillerinin "hareket ve faaliyetlerini, CHP'nin hareket ve faaliyetlerine zıd gördüğünden", oybirliği ile bu karâra varmıştı.[159]

CHP Genel Sekreter Vekili Nâfi Âtuf Kansu, 22 Eylül 1945 târihinde CHP İl İdâre Kurulları'na ilettiği genelgede, Menderes ile Köprülü'nün partiden uzaklaştırıldıklarını şu gerekçe ile açıklıyordu:

> "Bu durum karşısında, Parti Divânı, Adnan Menderes ile Fuat Köprülü'nün hareket*lerini* tüzük hükümleri bakımından inceleyerek, bir taraftan parti içinde ayrılık cereyanları uyandırmak süretiyle, partinin memleketteki varlığını zaafa uğratmak ve diğer taraftan, partinin demokratik bünyede olmadığı yolundaki yazılarla aynı safta muhalefetle birleşerek, partiyi yıkmaya çalışmak mâhiyetinde görmüş ve tüzüğün 147, 148 ve 149. maddeleri gereğince, her ikisinin partiden tard edilmeleri lüzumlu olduğu kanaat ve karârına oybirliği ile varmıştır."[160]

Genelgede şu uzun açıklamada bulunulmuştu:

> "Aydın milletvekili Aydın Menderes ile Kars milletvekili Fuat Köprülü'nün parti adayı olarak halkın oyuna sunulmuş ve partili milletvekili seçilmiş oldukları hâlde, son zamanlarda partiye karşı aldıkları tavır ve hareket ve hele bunların parti, parti prensipleri ve parti hükûmeti aleyhinde yayın yapmayı öteden beri itiyat edinmiş

159 **Ulus**, (22.9.1945); **Tan**, (22.9.1945); **Cumhuriyet**, (22.9.1945); **AT**, Sayı: 141, (Ağustos 1945). Ayrıca bkz. Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 200-202 ve 220; Uran, **age**, s. 435; Karakuş, **age**, s.79-80; Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 393-394; Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 2), s. 430; Aydemir, **Menderes'in Dramı?**, s. 138; Eroğul, **age**, s. 12; Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye**, s. 27; Fersoy, **age**, s. 98-99; Ünal, **age**, s. 209; **İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi**, s. 27-29; Oran, "İç ve Dış Politika Açısından İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'de Siyâsal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", **SBFD**, Cilt: 24, Sayı: 3, (Eylül 1969), s. 257; Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayâta Geçiş**, s. 15; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 100-102; Bayar, **age**, s. 33-37; Kara, **age**, s. 298; Nazlı Ilıcak, **15 Yıl Sonra 27 Mayıs Yargılanıyor**, s. 621.

160 **BCA CHP K**, [Katalog Numarası: 490 01/5 27 17].

olan **Vatan** gazetesinde çıkan ve aynı gazetenin aldığı cephede yer alan yazıları, tüzük hükümlerine bağlılık yönünden derin bir aykırılık sayılacak mâhiyette görülüp, savunmaları alındıktan sonra, incelenen durumları sonunda, hareketlerinin parti prensip ve tüzüğüne muhalefeti tesbit olunarak, sorum[luluk]larının gerektirdiği cezânın tatbikini yetkisi üstünde bulan Genel İdâre Kurulu, keyfiyeti Genel Başkanlık Divânı'nın yüksek tetkikierine sunmuş ve Genel Başkanlık Divânı'nca da mesele Parti Divânı'na tevdî buyurulmuş olmakla, Genel İdâre Kurulu'nun bu hususiaki karârı ve sorumluların yazılı savunmaları ayrı ayrı okundu.

Savunmalarında, özet olarak, Adnan Menderes, hareket tarzının ne parti tüzüğü hükümlerine ve ne de parti programına aykırı bulmadığını, aksine olarak, bunun memleket ve partinin yüksek menfaatlerine uygun olduğuna kâni bulunduğunu, Fuat Köprülü de, aynı cevâbı değişik ifâdelerle tekrarladıktan sonra, demokratik bir ruhla, parti idâresinin ıslâhını amaç tutan fikir ve kanaatlerini ilk önce parti grubunda, sonra Meclis'te ve nihâyet efkârı umûmîyede izâh ve müdâfaa ettiğini ve **Vatan** gazetesinin müdâfaa ettiği demokratik prensipleri, partinin esas prensiplerinden ayrı görmediği için, bu gazetede fikirlerini yaymakta mahzur bulmadığını beyân etmektedirler.

Parti programına uygun olmayan bir fikir ve içtihâdın tâkip ve müdâfaası, herhangi bir vatandaşın sarih hakkı ise de, parti prensip ve programlarını benimseyerek milletvekili seçilen bu arkadaşların, partiden çekilmeden onun tüzük ve prensiplerine aykırı neşriyatta bulunmaları, en az bu arkadaşların iyi niyet beslemediklerinin bir delilidir.

Diğer taraftan, parti grubu âzâsı olan milletvekilleri, grup toplantılarında görüşülen meselelerde tamâmiyle serbest oy ve içtihad sâhibi olup, ancak bu müzâkereler sonunda çokluğun karârına katılmak mecbûriyetindedirler. Genel İdâre Kurulu'nun karârında açıklandığı üzere, Adnan Menderes ile Fuat Köprülü'nün hareketleri, bu esâsın gösterdiği istikâmetin dışında, memlekette gerçek demokrasi olmadığı iddiâsını dil ve kalemlerine dolamak suretiyle tenkide koyuldukları partiye karşı sistemli bir siyasî mücadeleye girişmek şeklinde kendini göstermiştir.

Memlekette parti idâresini 'menfaatlerine bağlı inhisarcı bir zümrenin vasilik idâresi' olarak gösteren ve partiye karşı güveni sarsmak rolünü üzerine alan bir gazetenin sütunlarında yazılan yazılar, onunla bir fikir ve içtihad ve cephe birliğinin açık ifâde ve delilleridir."[161]

---

161 **BCA CHP K**, [Katalog Numarası: 490 01/5 27 17] ve [Katalog Numarası: 490 01/5 27 25].

CHP Genel İdâre Kurulu toplantısında alınan kararlara ilişkin bir başka yazıda ise, yine aynı konuya değiniliyordu. Ancak yazı maalesef eksik olduğundan, yalnızca vâr olan kısmı buraya aktarabiliyorum:

"Bunlar dosya içindeki **Vatan** gazetesi nüshalarında çıkan Adnan Menderes ile Fuat Köprülü'nün makâlelerinde yazılıdırlar. Fuat Köprülü, gönderdiği yazılı müdâfaasında, demokratik bir ruhla parti idâresinin

Cumhuriyet gazetesi, basında yer alan ortak haberlerin dışında, bir başka gelişmeye daha işâret ediyor ve Adnan Menderes'in yeni bir parti kurmayı düşünmediğini haber veriyordu.[162] Fâlih Rıfkı Atay ise, muhalefete sert saldırılarda bulunuyordu.[163] Atay, ihraç kararlarının alındığının hemen ertesi günü, parti disiplininin işletildiğini belirtiyor ve muhalefeti, yeni bir parti kurmak yerine, CHP'yi içinden ele geçirmeye çalışmakla suçluyordu. Atay'a göre, parti içi muhalefet, *Tan* ve *Vatan* gazetelerinin kurduğu muhalefet cephesine de âlet olmuştu.[164] Hatırlanacağı gibi, bu iddiâlar, Atay'ın bir süredir ileri sürdüğü görüşlerdi ve burada sâdece bir kez daha yinelenmişti.

Âsım Us da aynı kanıdaydı. Hâtıra Notları'nda yazdığı satırlar bunu doğrulamaktadır:

> "Köprülü Fuat [Fuat Köprülü] ile Adnan Menderes, Cumhuriyet Halk Partisi'nden çıkarılıyor. Niçin? Bunların kabahatları nedir? Eğer hükûmeti tenkit etmiş olmak bir suç olsaydı, hükûmeti onlardan daha ağır tenkit edenler, yine bugün parti [CHP] içindedirler. Bu iki arkadaşın suçları, Ahmet Emin Yalman'ın **Vatan** gazetesine girerek, *mevcut rejimi çürütmeye çalışmalarıdır.*
>
> Ahmet Emin [Yalman]'ın tezi şudur: Bugünkü Meclis, Meclis sayılmaz. Çünkü milleti temsil etmez. Milletvekilleri, seçim ile değil, tâyin sûreti ile Meclise girmişlerdir. Bu iki milletvekilinin [Fuat Köprülü ile Adnan Menderes'in] vazifesi, hakikatin böyle olmadığını ona [Ahmet Emin Yalman'a] anlatmaktı. Bütün [Türkiye] Bü-

ıslâhını hedef tutan fikirlerini, savundukları fikirler itibâriyle (el yazısı ile: bir satır atlanmış; yeniden yazılacak) müdâfaaya koyulduğunu ifâde etmekten zâten kaçınmıyor. Dürüst ve kanaatlerine bağlı bir insan sıfatı ile savaştıklarını anlatıyorlar. Yalnız partili milletvekili olmakta dürüst kalmayı unutuyorlar. Bu yazıların parti [Genel] *İdâre Kurulu'nun mesûliyeti altında çıkan bir gazetede şahsına* yapılan hücumlara tabiî bir mukâbele olduğu yolundaki iddiâ da yerinde değildir. Çünkü, bu yazılarla, bir fikri, bir dâvâ hâlinde, sistemli olarak, gruptan Meclise ve Meclis'ten basın sütunlarına intikâl ettirmeyi vazife bildiklerini Fuat Köprülü, yazılı müdâfaasında ayrıca söylemektedir.

Adnan Menderes ile Fuat Köprülü'nün hareketleri, grup âzâsı sıfatı ile, parti esasları ve parti grubu kararları aleyhinde bulunmaktan ibâret değildir. Parti idâresinin demokratik bir ruhla ıslâhı nâmı altında, partiye karşı siyâsî bir davânın, bir rejim ıslâhı dâvâsının memleket içinde ve gazete sütunlarında bir yayını ve bir müdâfaasıdır. *Memleketteki idârenin, anayasanın rûhuna* uygun olmadığı, anayasanın bir taraftan verdiği hakların diğer taraftan alındığı, tatbikâtta yeter hak ve hürriyet ve demokratik ruh mevcut olmadığı iddiâsının partiye karşı savaşını yapıyorlar. Grupta söylediler. Mecliste söylediler. Şimdi basında söylüyorlar. Partili bir milletvekili olarak bu ısrarlı ve sistemli mücâdele, partide kendi haklarında bir karar aldırınayı arzu ettiklerine hamledilecek kadar tertipli görünmektedir." **BCA CHP K.** [Katalog Numarası: 490 01/26 125 4].

162 **Cumhuriyet**, (22.9.1945).

163 Fâlih Rıfkı Atay, "Rejime Hakâret Edilemez", **Ulus**, (22.9.1945).

164 Fâlih Rıfkı Atay, "Parti Divânı'nın Karârı", **Ulus**, (23.9.1945).

yük Millet Meclisi âzâları, tâ Meşrûtiyet devrinden beri mer'iyet mevkiinde olan bir intihap kânununa göre seçilmişlerdir. Kânunun hükümleri harfi harfine tatbik edilmiştir. Rey veren vatandaşlar üzerine en küçük bir hâricî tazyik olmamıştır. Gerçekten seçilen milletvekilleri [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin adaylarıdır. Bunlara karşı her vatandaş kendisini ilân edebilirdi. Etmemişlerdir. Çünkü, [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin memleket içinde olan mânevî nüfûzunu biliyorlar. Bunun için aday olmamışlardır. Bunda Cumhuriyet Halk Partisi'nin kabahati var mıdır? Bu şekilde seçilmiş olan milletvekilleri suçlu mudurlar?

Ahmet Emin Yalman, kendisi başka fikirde olabilir. Fakat Cumhuriyet Halk Partisi tarafından aday gösterilerek seçilmiş olan Köprülü Fuat [Fuat Köprülü] ile Adnan Menderes'in bu fikirde olmamaları lâzım gelir. Onlar rejimin esâsını baltalamaya çalışan bir gazete ile işbirliği yapmakla partiden ayrılmışlardır. Eğer Köprülü Fuat [Fuat Köprülü] ile Adnan Menderes, Ahmet Emin [Yalman]'ın kanaatinde iseler, Mecliste bir dereceli intihap esâsına göre [seçim] kânunun[un] değiştirilmesini teklif edebilirlerdi. Bunu yapmamışlardır. İptida, kendileri [Cumhuriyet] Halk Partisi'nden istifâlarını vermeleri ve ondan sonra **Vatan** gazetesinde parti [CHP] aleyhinde neşriyat yapmaları lâzım gelirdi."[165]

Bu noktada, "dörtler"den sâdece Menderes ile Köprülü'nün ihrâç edilmeleri üzerinde durulmalıdır. "Dörtler", CHP yönetiminde ikiye ayrılmış gibi görünüyordu. Bayar ile Koraltan'a en azından bu aşamaya kadar dokunulmamış, fakat daha önce Meclisteki sert muhalefetleri ile ön plâna çıkan Menderes ile Köprülü hedef alınmıştı. Hatırlanacağı gibi, Bayar, anılarında, "dörtler"in aslında "iki ikili"den oluştuğunu açıklamıştı. Bayar'ın yıllar sonraki açıklamasına göre, Menderes Köprülü'ye ve Bayar da Koraltan'a yakındı. Bayar'ın bu açıklaması hatırlanacak olursa, "ikili", yâni Menderes ile Köprülü, *Vatan* gazetesinde yayınlanan yazıları ile öne çıkmışlardı. CHP içindeki, örneğin Hikmet Bayur ve Emin Sazak gibi, diğer muhalif üyelere ise, belki de şimdilik dokunulmamıştı. Belki de CHP yönetimi, "dörtler"in CHP içindeki muhalefet grubunu parçalamak gibi ince bir siyâsî taktik peşindeydi. Bunun gerçekleşmesi hâlinde muhalefetin önünün alınması beklenebilirdi. Tasfiye, herkes için bir misilleme ve örnek olabilirdi.

Adnan Menderes, 21 Eylül'de, Köprülü ile kendisinin CHP'den tasfiye edilmesi üzerine, 22 Eylül'de *Vatan* gazetesinde yayınlanan

165 Us, **age**, s. 650-651.

açıklamasında, "Dörtlü Takrir"in reddedildiğini hatırlatıyor ve çalışmalarına devâm edeceğini belirtiyordu.[166] Menderes, açıklamasında, "Dörtlü Takrir'den sonra, son Meclis toplantısında yaptığım konuşmalar ve *Vatan* gazetesinde Başbakanın demeci münâsebeti ile yazdığım yazılar, dâimâ aynı esastan, demokrasi prensiplerinden mülhemdir. Ülkenin yüksek çıkarlarına tam uygun bulunduğu kanısını taşıdığım bu çalışmalarıma, parti içinde ya da dışında bulunmaklığım başka başka etkiler yapmaz." diyordu.[167]

Köprülü de, ihraç karârından sonra yaptığı açıklamada, "Dörtlü Takrir"in reddinden sonra, "Anayasa ruhunun memlekette tamâmi ile hâkim olması, yâni demokrasinin tecellisi için, Meclis müzâkerelerinde ve matbuatta fikirlerimizi aksettirmek lüzûmunu duyduk" diyordu.[168]

Köprülü, basına yaptığı açıklamada şunları söylüyordu:

> "Parti Divânı'nca, her zaman olduğu gibi, bu kez de oybirliği ile verilen bu karârı, memleketin içinde bulunduğu rejime göre çok tabiî kabûl ettim. Kuruluşundan beri mensûbu olduğum CHP'nin yönetimini düzeltip, düzenleyerek, partiyi güçlendirmek için, Adnan Menderes ve daha iki arkadaşla [Celâl Bayar ve Refik Koraltan] birlikte teşebbüslerde ve eleştirilerde bulunmuştuk. Hiç anlayamadığımız nedenlerle, teklifimiz şiddetle red edildi. Biz de, Anayasa rûhunun ülkede egemen olması, yâni demokrasinin gerçekleşmesi için, Meclis görüşmelerinde ve basında düşüncelerimizi yansıtmak gereğini duyduk. Milletvekili olarak görevimi yapmaya, demokrasi hakkındaki düşüncelerimi belirtmeye devâm edeceğim."[169]

Ahmet Emin Yalman, bu gelişmeleri değerlendiriyor ve muhtemelen yönetimin muhalefete karşı olan tutumunu dikkate alarak, bizzat İnönü'ye hitâb ediyor ve İnönü'nün gelişmeleri yönlendirmesini istiyordu:

> "[Mesele], millî mukadderâtın mesûliyetini elinde tutan iktidar sâhiplerinin, bu iktidârı, Anayasanın ve kendi parti nizamnâmelerinin rûhuna uygun bir sûrette kul-

---

166 **Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makâleleri,** (Cilt: 1), s. 50-51. Ayrıca bkz. Fersoy, **age**, s. 99-100; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 221-222.

167 Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 221-222; Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 394-395. Ayrıca bkz. Fersoy, **age**, s. 99-100.

168 Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 221. Ayrıca bkz. Fersoy, **age**, s. 99-100; **İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi**, s. 29-30.

169 Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 394-395. Ayrıca bkz. Fersoy, **age**, s. 99-100.

lanmaya karar vermelerinden ibârettir. Samimîyet, kendini derhâl belli eder.

İktidar mevkiine hâkim *bulunanlar*, dünyâdaki *cereyanların* mânâsını anladıklarını, Türk halkının rüşdüne inandıklarını, arzu ve irâdesine saygı duyduklarını, bu memlekette hürriyetin kökleşmesine kıymet verdiklerini, kendi içtihatlarına aykırı düşünce sâhibi vatandaşları sevgi ve saygı ile karşıladıklarını, [lâfları] ile değil, samimî, temiz, dürüst ve berrak hareketleri ile belirtsinler. (...)

Yeni bir çığır açabilmek için, ufukta görebildiğimiz en kestirme imkân, Cumhurreisi İsmet İnönü'nün, parti ölçüsünü bırakarak, bu memlekette müşterek yurt ölçülerinin belirtilmesine destek olması, karşılıklı bir âhenk içinde çalışması lâzım gelen siyâsî partiler arasında bir muvâzene âmili sıfatı ile hareket etmesi ve böylece çok mühim bir târihî vazifeyi yerine getirmesidir. (...) Her insan fânî olduğuna göre, bu memleket, İsmet İnönü'nün şahsiyetinden, âhenkli bir siyâsî istikrar hesâbına, tam bir sürette istifâde etmeye muhtaçtır.

Eğer İnönü gibi târihe mâl olmuş bir kıymet, Türk vatandaşları arasında hüküm sürmesi lâzım gelen karşılıklı sevgi ve saygının bir desteği sıfatı ile bir an evvel nüfûzunu kullanmazsa, ortalık ihtiras sislerine boğulabilir, istikrar kurulamaz, doldurulması tesâdüfe kalmış boşluklar peydâ olur ve her fânî insan gibi, İsmet İnönü, günün birinde gözünü kaparsa, uğruna bu kadar himmet, irâde, emeği ve sevgi bağladığı büyük eserin bekâsı hakkında iç rahatlığı duyamaz [ve] gözü arkada kalır. (...) Memlekete rehberlik etmesini ve târihî vazifesini böyle tamamlamasını İsmet İnönü'en beklemek hakkımızdır."[170]

Yalman, söz konusu yazısında, İnönü'den sonra oluşacak belirsizlikleri hatırlatarak, İnönü'den bir an önce gelişmelere yön ve şekil vermesini istiyordu. Belki de bundan ötürü *Vatan* gazetesi, birkaç gün sonra, İnönü'nün 61. yaşına girdiğini haber verecek ve doğum gününü kutlayacaktır.[171]

Ahmet Emin Yalman'ın bu çağrısı analiz edildiğinde görülecektir ki, Yalman, pratik nedenlerle olacak, rejim değişikliğinin, yine Şeflik sisteminin geleneksel siyâsî mekanizmaları içinde gerçekleşmesi dışında başkaca bir yol göremiyor ve bulamıyordu. Burada açık olan çelişki, son verilmek istenen rejimden, kendisine son verme beklentisi ve yegâne ümidi içine girilmiş olmasıdır. Yalman, İnönü'den, Millî Şef olarak, Şeflik sistemine son vermesi dileğinde bulunuyor ve bunun dışında bir siyâsî formülasyon bulunmadığı-

170 Ahmet Emin Yalman, "Açık Konuşmak İhtiyâcı 4: Târihî Vasfı", **Vatan**, (22.9.1945).

171 **Vatan**, (26.9.1945).

nı belirtiyordu. Rejim değişikliği için Şefin irâdesi dışında bir yol bulunamamıştı ve başkaca bir yol yok gibi de görünüyordu.

Bu noktada, "dörtler"in politik strateji ve taktiklerini de gözden geçirmek gerekir: Öyle görünüyor ki, "dörtler" başından beri yeni bir parti kurma düşüncesinin çok uzağında yer alıyorlardı. Özellikle Celâl Bayar, CHP içinde kalmak istiyordu; ortak amaçları, CHP'de kalarak, partinin dönüşümünü sağlamak ve bu dönüşümün politik kadrosunu oluşturmaktı.[172] Fakat önce "Dörtlü Takrir"in reddi ve ardından gelen ihraçlar, bu politikanın gerçekleşmesi ihtimâli olmadığını göstermişti. Celâl Bayar, yıllar sonra, anılarında, "Bu durumda bizim gibi düşünenler içinde partide barınmaya, hele kalmaya hiçbir imkân bırakılmıyor demekti" diyecektir. "İşte o günlerde bir parti kurmak konusu üzerinde durmaya" başlamışlardı. Nihâyet İnönü "bir şekil demokrasisi" istiyordu.[173]

3. MKP'NİN RESMÎ KURULUŞU VE PROGRAM VE NİZAMNÂMESİ

Hatırlanacağı gibi, Eylül ayı başlarında MKP'nin kuruluşu için önemli bir merhale daha aşılmış gibi görünüyordu. Bir yandan CHP içindeki muhalefet tasfiye ediliyor, diğer yandan da, ama aynı zamanda, MKP'nin resmî kuruluş sürecinin son aşamasına gelindiği belli ediliyordu. Her iki sürecin neredeyse birlikte yürümesi dikkat çekiciydi.

Tam bu sırada basında görülen küçük bir haber de ilgi çekici sayılırdı. 22 Eylül târihli gazeteler, bir yandan CHP'den ihraçları yazarken, diğer yandan da MKP'ye, yâni "ikinci parti"ye kuruluşu için resmî iznin verildiğini açıklıyorlardı. *Vatan* gazetesinin haberine göre, resmî izin, İçişleri Bakanlığı'ndan İstanbul Vâliliği'ne dün ulaşmıştı ve aynı gün ilgililere tebliğ edilecekti.[174] Nitekim 22 Eylül'de MKP'ye resmî kuruluş izni verilecektir.[175]

---

172 İsmet Bozdağ, **Demokrat Parti ve Ötekiler**, s. 11-30; Goloğlu, **Milî Şef Dönemi**, s. 392.

173 Bayar, **age**, s. 35-37.

174 **Vatan**, (22.9.1945).

175 **Vatan**, (23.9.1945). Ayrıca bkz. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 96; Haytoğlu, **age**, s. 43; Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayâta Geçiş**, s. 14.

Aslında İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü'nce "memleketimizin lâyık olduğu mevki ve refâhı, ahlâken ve iktisâden büyük bir kuvvet hâline gelmesini sağlamak maksadı ile kurulmuş" bulunduğu resmî düzeyde ifâde edilen MKP'nin ""faaliyette bulunmasına izin verilmiş olduğunu mübeyyin ilmühaber"i 18 Eylül târihliydi ve Emniyet Genel Müdürü ile İçişleri Bakanı Hilmi Uran'ın imzâlarını taşıyordu.[176]

Dönemin Gümrük ve Tekel Bakanı Suat Hayri Ürgüplü, verilen izni şöyle açıklıyor:

> "1945 [yılında] San Fransisco Konferansı'na giderken Nüri Demirağ'ın Millî Kalkınma Partisi adındaki partisinin 'millî' kelimesine izin verilmediği hâlde, İnönü'nün emri ile biz Bakanlar Kurulu olarak Millî Kalkınma Partisi'ne birer kararnâme ile müsaade ettik."[177]

Ürgüplü'nün târihi yanlış hatırlaması dışarıda bırakılacak olursa, gerçekten de hükûmetin resmî izin kararnâmesinin târihi 5 Eylül'dür. Kararnâmede, "Millî Kalkınma adı ile kurulmak istenilen siyâsî partinin 'millî' ünvânını kullanması, İçişleri Bakanlığı'nın 26 Ağustos 1945 târihli (...) yazısı üzerine (...) kabûl olunmuştur" deniliyordu.[178]

Hatırlanacağı gibi, MKP'nin kurulması için resmî izin verildiğine ilişkin haberler, 6 Eylül târihli gazetelerde yayınlanmıştı bile... Dolayısıyla o târihteki haberler, bu şekilde doğrulanmış oluyordu. Fakat resmî sürecin bu denli gecikmesi, bürokrasinin eseri miydi, yoksa bir başka siyâsî nedeni var mıydı sorusuna yanıt vermek güçtür. Bürokratik sürecin uzaması, aslında siyâsî karar mekanizmasının tereddüdünü de yansıtıyor olabilirdi.

Kanımca Temmuz ayının ilk haftasından Eylül ayının son haftasına kadar geçen süre, yaklaşık ikibuçuk ay, siyâsî gelişmeler hatırlanacak olursa, yönetimin atacağı adım konusundaki kuşku ve tereddütlerini ortaya koymaktadır. MKP'nin kuruluş süreci, işte bu siyâsî tereddüdü açıklığa kavuşturduğu için önemlidir. Bu siyâsî tereddüt şunu göstermektedir ki, rejim değişikliğine ilişkin karârın alınması uzun bir döneme yayılmıştı ve her adım, ayrı kuş-

176 **Millî Kalkınma Partisi Nizamnâmesi-İzahları ve Köy Kalkınması**, s. 41.

177 *Topuz ve Önsal*, **age**, (Çok Partili Döneme Geçiş), s. 111.

178 **Millî Kalkınma Partisi Nizamnâmesi-İzahları ve Köy Kalkınması**, s. 17.

kulara ve tereddütlere neden olmuştu. Dolayısıyla rejim değişikliği karârının en baştan, kesin ve geri dönül(e)mez olarak alınmış olduğunu düşünmek ve ondan sonraki siyâsî süreci de, bu karar doğrultusunda atılmış adımlar olarak görmek ve değerlendirmek yanıltıcı olacaktır. Aksine, açıkça görülüyor ki, süreç, zigzag çizmektedir ve ileri gidip gitmemek ve eğer gidilecekse de, ne kadar gidileceği konusunda tereddütlüdür. Bu sürecin bir sonuca ulaşıp ulaşamayacağı sorusu da, bu aşamada henüz yanıtlanması kolay ya da mümkün olmayan bir soru olarak ortada duruyordu. Ne yönetim tereddütlerini yenmeyi başarmıştı, ne de muhalefet yönetime güvenmekte acele ediyordu.

Hattâ MKP'nin kurulmasına tam da bu sırada resmî izin verilmesi, bir başka ince siyâsî taktiği de düşündürmektedir. Yönetim, bir yandan CHP'den ihraçları gündeme getirirken, diğer yandan da "ikinci parti"nin adresini saptıyordu. CHP'den kopmak zorunda kalan muhalefet, partiden ihrâç edildiği gün, basında sâdece ihraç haberlerini değil, fakat aynı zamanda da "ikinci parti"nin kuruluş haberlerini okuyordu. İhrâç edilen üyeler, şimdi ya MKP'ye katılmak zorundaydılar ki bunu arzu etmeleri beklenemezdi ya da muhalefet daha başından itibâren parçalı bir görünüm sergilemeye başlayacaktı. Yeni yeni partiler, olsa olsa muhalefetin parçalanması ve dolayısıyla da güçten düşmesi anlamına gelecekti ve iktidar açısından bakıldığında bu görünüm, tercih edilir bir sonuçtu. Diğer yandan, muhalefet açısından bakıldığında ise, bu tür bir siyâsî pozisyon, tatmin edici sayılamazdı. Yönetim, siyâsî manevralar ile aynı anda birden çok kuş vuma taktiğinde hayli usta gibi görünüyordu.

Partinin kurucularından Hüseyin Avni Ulaş da, partinin kuruluşu için 22 Eylül'de izin aldıklarına ve 23 Eylül'ün de parti faaliyetlerinin ilk günü olduğuna ilişkin basına açıklamada bulunacaktır.[179] MKP'nin Genel Sekreterliği'ne ise, partinin kurucularından Cevat Rıfat Atilhan getirilecektir.[180]

Tan gazetesi, birkaç gün sonra, "Millî Kalkınma Partisi Dün Faaliyete Geçti" başlıklı haberinde, "Kim dermiş ki, Türkiye'de tekparti var... Al sana Millî Korunma, pardon, Kalkınma Partisi de

179 **Vatan**, (24.9.1945).

180 **Tan**, (30.9.1945).

kuruldu..." diyor ve yeni partiyi ciddîye almadığını imâ ediyordu. *Tan* gazetesi, yeni partinin kuruluşunda "muvâzaa" (iktidarla muhalefetin karşılıklı anlaşması) iddiâsında da bulunuyordu.[181]

Hatırlanacağı gibi, CHP Genel İdâre Kurulu, Ağustos ayı başında, Demirağ'ın partiden tasfiyesine karar verememiş ve karârı İnönü'ye bırakmıştı. CHP Genel Sekreter Vekili Nâfi Âtuf Kansu tarafından 18 Ekim 1945 târihinde yayımlanan genelge ise, bu tereddüdü nihâyet ortadan kaldırıyordu. Genelgede şu görüşlere ve karâra yer verilmişti:

"Partimizin Beşiktaş ilçesinin Cihannümâ ocağında partili olarak kayıtlı olduğu ve birkaç yıl da Beşiktaş bucak başkanlığımızı yapmış bulunduğu hâlde, partiden istifâ etmek lüzumunu dahi duymadan, Millî Kalkınma Patisi kuran Nûri Demirağ hakkında Genel Başkanlık Divânı'nın karârı, tüzüğüüzün 150. maddesi gereğince (...) sunulmuştur.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin Beşiktaş bucağının Cihannümâ ocağında kayıtlı bulunan mütaahhit ve tüccar Nûri Demirağ'ın, parti ile ilgisini kesmeksizin, 'Millî Kalkınma Partisi' adında siyâsî bir parti urmaya teşebbüs ettiği ve gazetelere verdiği demeçlerde, partideki kaydını red ve inkâra kalkıştığı görülmesiyle, mumaileyh hakkında tüzüğün 12. veyâ 148. maddeleri uyarınca gereken muamele veyâ cezânın tatbiki, İstanbul İl İdâre Kurulumuz tarafından teklif edilmesi üzerine, keyfiyet Genel İdâre Kurulumuzun 2 Ağustos 1945 târili toplantısında görüşülmüş idi.

O toplantıdaki karar üzerine yapılan araştırma sonunda, Nûri Demirağ'ın diğer iki arkadaşı ile birlikte yetkili makamlara mürâcaatla, Millî Kalkınma Partisi'nin kurulması için gereken izni aldıkları ve faaliyete de geçtikleri öğrenilerek, bu zâtın durumu tüzük hükümleri yönünden etraflı sûrette bir kere daha incelenmiştir. Partideki kaydına ve senelerce Beşiktaş bucağının parti başkanlığı görevini yapmış olmasına rağmen, kendini parti câmiâsından ayrı sayarak, başka bir parti kurmaya teşebbüs sûretiyle, hareketlerini fiil sahasına intikâl ettiren bir partili hakkında, tüzük hükümlerinin gerektirdiği muamele yapılmazden evvel, ilgilinin müdâfaasının alınmasında nazarî ve amelî hiçbir fayda düşünülemeyeceği cihetle, boşyere bu yola gimekten vazgeçilmesi uygun görülmüş ve Nûri Demirağ'ın yukarıda açıklanan fiilî muhalefet durumu, tüzüğün 12. maddesini ilgilendirmeyip, açıkça 148. maddesinin 4. bendi ve son fıkrası hükümleri yoluyla partiden çıkarılmasını tabiî ve zarurî bir hâle getirmiş olduğundan, keyfiyetin bu cezânın uygulanma-

181 *Tan*, (18.10.1945).

sına yetkili bulunan Genel Başkanlık Divânı'nın yüksek tetkiklerine arzı oybirliği ile kararlaştırılmıştır."[182]

CHP Genel Başkanlık Divânı ise, bu öneriyi 10 Ekim 1945 târihinde onaylayacaktır.[183]

MKP'nin resmî açılış töreni ise, *Vatan* gazetesinin bir haberine göre, daha geç bir târihte, ancak 27 Ekim'de yapılacaktır.[184] Resmî açılış törenine, İstanbul Vâlisi ve Belediye Başkanı ve CHP İstanbul İdâre Heyeti Başkanı Lütfü Kırdar da katılmıştı.[185] Nûri Demirağ, partisinin açılış töreninde yaptığı konuşmada, tek-partili rejimin ve devletçiliğin devâmına artık imkân olmadığını vurguluyordu.[186] Hüseyin Avni Ulaş ise, yaptığı konuşmada, istibdâdı yeriyor ve İnönü döneminin de istibdat olduğunu belirterek, kaydı hayat

182 **BCA CHP K**, [Katalog Numarası: 490 01/5 27 24].

Aslında bu durum o kadar da şaşırtıcı değildi. Onbeş yıl önce SCF kurulduğunda da yine aynı geçişkenlik olmuştu. O zaman da CHP üyeleri, partilerinden ayrılmaya gerek görmeksizin, SCF'ye geçmişlerdi. Ayrıntılı bilgi ve örnekler için bkz. Koçak, **BİSCF**, s. 195-197.

Bu durum devâm da edecektir: CHP Genel Sekreter Vekili Nâfi Âtuf Kansu, 29 Kasım 1945 târihli genelge ile, CHP Genel İdâre Kurulu'nun 8 Kasım 1945 târihli kararını açıklıyordu. Buna göre, CHP Kadıköy Osmanağa Ocağı'na üye olup da, Milli Kalkınma Partisi'ne katılan İzzet Mühürdaroğlu'nun da partiden ihrâç edilmesinin 29 Kasım 1945 târihli Genel Başkanlık Divânı kararı ile uygun görüldüğü bellirtiliyordu. **BCA CHP K**, [Katalog Numarası: 490 01/5 27 36] ve [Katalog Numarası: 490 01/5 27 52]. Mühürdaroğlu, ileride sözünü edeceğim gibi, Necip Fâzıl Kısakürek tarafından yayınlanan ve dönemin önemil ve ünlü bir dergisi **Büyük Doğu**'da 1949-1951 yılları arasında yazılar yazıyordu. Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de İki Partili Sistemin Kuruluşu (1945-1950)**, Cilt: 6, (1950). Sonradan Millet Partisi'nin Kadıköy İlçe Başkanlığı'nı da yapacaktır. İleride görüleceği üzere, 1949 yılında İsmet İnönü'ye karşı yapılacağı iddiâ edilen bir suikast nedeniyle de evi ve bürosu aranacaktır.

Aradan bir süre geçtikten sonra durumun aynı şekilde devâm etmesi üzerine olacak, CHP Genel Sekreteri adına Fâik Ahmet Barutçu, 15 Aralık 1945 târihinde yayınladığı bir genelge ile, CHP'den istifâlar konusuna açıklık getirilmesine çalışmıştır:

"Birkaç il parti başkanlığından aldığımız yazılarda, partiden istifâ edenler olursa, bu istifânın hangi kademeler tarafından kabûl veyâ reddedileceği konusunda tereddüt hâsıl olduğu anlaşılmaktadır. 22 Kasım 1945 [târihli] toplantısındabu durumu tetkik eden Genel İdâre Kurulu, şu karâra varmıştır:

Parti tüzüğünde istifânın kabûl veyâ reddi bahse konmaksızın, istifâ eden partilinin yazılı bulunduğu parti ocağı kütüğündeki kaydına istifâ ettiğinin işâret edilmesi yeter[lidir]. Şu kadar ki, bir yuttaşın partiye kabûlü, parti tüzüğünün 10. maddesi gereğince, nihâyet ilçe parti kurulunun tasdiki ile tamamlandığına göre, İstifânın da ocaktan bucak yolu ile ilçeye kadar gönderilmesi ve ilçe tarafından istifânın ocaktaki kaydına işâret edilmesi muamelesinin tamamlattırılması ve bilgi olarak İl İdâre Kurulu Başkanlıkları yolu lle Genel Sekreterliğe bildirilmesi uygun görülmüştür." **BCA CHP K**, [Katalog Numarası: 490 01/6 28 5].

SCF örneğinde gördüğümüz şekilde, istifâ eden partililerin kamuoyuna teşhir edilmesi gibi yöntemlerin artık bu aşamada sözünün edilmemesi dikkat çekicidir. Koçak, **BİSCF**, s. 195-197.

183 **BCA CHP K**, [Katalog Numarası: 490 01/5 27 24] ve [Katalog Numarası: 490 01/5 27 40]

184 **Vatan**, (27.10.1945); **Cumhuriyet**, (28.10.1945). Ayrıca bkz. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 96-97; Haytoğlu, **age**, s. 44; Kara, **age**, s. 285-286.

185 **Vatan**, (28.10.1945).

186 Tunaya, **age**, s. 640-642; Haytoğlu, **age**, s. 44-45 ve 121-122.

koşulu ile Cumhurbaşkanı seçilmenin istibdât anlamına geldiğini ileri sürüyordu. Ulaş, Demirağ gibi, devletçiliği de yeriyordu.[187] Nûri Demirağ'ın aynı Başbakan Saraçoğlu'na partisinin açılışı vesile ile çektiği bir telgraf da, partinin resmî açılış gününün 27 Ekim olduğunu göstermektedir.[188]

MKP Genel Başkanı Nûri Demirağ, aynı gün, 27 Ekim 1945 târihinde, CHP Genel Sekreterliği'ne çektiği telgrafta, "büyük milletimize târihte yakışan hakiki demokrat mevki vermek, milletimizi, yurdumuzu tartışmalara dayayan tekâmül ve terakkiye ulaştırmak için tesis ettiğimiz Millî Kalkınma Partisi'ni açarken, birbirimizin yolumuzu aydınlatmamızı, Türk milletinin refah ve saadeti için çalışmalarımıza ve müşküllerimize yekdiğerimizin yardımcılarını [yardımlarını] saygılarımla arz ederim" derken, muhalif partinin iktidardan beklentilerini dile getiriyordu. Bu arada, muhalefetin ılımlı üslûbu dikkat çekiciydi.[189]CHP Genel Sekreteri Nâfi Atuf Kansu'nun cevâbi yazısında da, iktidar partisinin "demokrasiyi dâimâ ana temellerinden" saydığı vurgulanıyordu. CHP, MKP'nin çalışmalarını "ilgi ile karşılayacaktı."[190] Diğer yandan, Demirağ, târihi belirsiz bir mesajında da, doğrudan İnönü'ye seslenmeyi tercih edecektir: "Teşekkül ve faaliyetinin fiilen müsbet bir dev-

187 Haytoğlu, **age**, s. 44-45 ve 121-122.

Hüseyin Avni Ulaş, aradan yıllar geçtikten sonra muhtemelen ilk kez kamuoyuna karşı siyâsî görüşlerini yeniden ifâde etmek imkânı bulabilmişti: "Terakkiperver Partisi [Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası] kurulmak istenildi. *Fakat kânunlara aykırı olarak bu partinin teşekkülü men edildi. Bu milletin Meclisinde* yirmi seneden beri hürriyet ifâde eden bir tek kelime söylenmedi. (...) Bizde demokrasinin en büyük noksanı budur. Cumhuriyet ancak hürriyetle olur. Hürriyete istinâd etmeyen bir Cumhuriyet iğfâlkârdır. (...) Devletçilik prensibine hudut tâyin ederek, *İktisâdîyatta teşebbüsü şahsiyeye geniş yer vererek, serbestîyi* esas umde olarak kabûl etmiştir. (...) Son toprak kânununun memnûniyet doğuramayacağını mülâhasa ederek, halkın birbirinden değil, devlet arâziyi hâliyesinden faydalanmayı tebârüz ettirdik. (...) Kaydı hayat şartı ile olan bir Cumhurbaşkanı, kıpkızıl bir istibdattan başka bir şey değildir. (...) *Devlet mevkiileri imtiyaz değildir.* Hizmettir. İstibdat kimin tarafından gelirse gelsin, lânet olsun... (...) İsmet İnönü, pir parti reisliğinde ve değişmez başkan olarak kalması doğru değildir. Teşekkül eden partilere müzâheret etmelerine kendilerini dâvet ederim." **Hüseyin Avni Ulaş**, s.146-156.

188 **BCA BÖKM**, [Katalog Numarası: 030 01/48 285 1].

Başbakan Saraçoğlu'nun yanıt yazısı da muhalefet açısından tatminkâr sayılabilirdi: Demirağ'ın telgrafında, *"memlekette tam bir demokrasi tesis ederek elbirliği ile hedefe yürümek* maksadı ile teessüs eden" MKP'den söz edilirken, Saraçoğlu da, "Temeli demokrasi prensiplerine dayanan Cumhuriyet Halk Partisi, memleket dâvâlarında karşılıklı inanın zarûrî bulunduğuna kânîidir ve yurt nefine olacak çalışmalarınızı *alâka ile karşılayacaktır. Memleket için hayırlı başarılarınızı saygı ile dilerim." diyordu.* **BCA BÖKM**, [Katalog Numarası: 030 01/48 285 1].

189 **BCA CHP K**, [Katalog Numarası: 490 01/434 1803 3].

190 **BCA CHP K**, [Katalog Numarası: 490 01/434 1803 3].

reye sokulmasını ve bu hususta beslenen arzu ve niyetlerin hâlisâne olduğunu emleket ve cihan umûmî efkârı önünde de ispat ve ilân edilmesini, memleketimizin yüksek menfaatleri icâbından olduğunu müşahede eylediğimden, demokratik seçimlere engel olabilecek bilumum mevzuatın mümkün olan süratle kaldırılması husûsunda gereken her türlü teşebbüste bulunulmasını hükümetten saygı ile temenni ve ricâ ederiz."[191]

Demirağ, aynı gün, 27 Ekim 1945 târihinde, MKP'nin açılışında yaptığı konuşmada, CHP'yi ancak "münferit ve mahdut eserler ve hareketler" yaratmakla eleştiriyor ve devletçilik rejiminin yarattığı sonuçlara dikkat çekiyordu. Ayrıca, zamânında kendisine karşı hükümetçe çıkarılan engelleri de hatırlatıyor ve "şahısların muvaffakiyeti, hükümetin başına bir gâile açmak ihtimâli olduğu için, teşebbüslerin baltalanması, köreltilmesi lâzımdır" zihniyeti ile tutum alındığını ileri sürüyordu. Bu nedenle "her cepheli şahsî teşebbüsler" engellenmişti. Demirağ, konuşasında, özellikle devletçilik uygulamalarının ve anlayışının yarattığı olumsuz sonuçları zikrediyor ve buna örnek olarak kendi durumunu gösteriyordu.[192]

MKP'nin programı

Ercan Haytoğlu'nun araştırmasında, partinin ilki 87, ikincisi 90 ve sonuncusu da 108 maddeden oluşan üç nizamnâme hazırladığı ve ancak üçüncü nizamnâme ile resmî kuruluş izni alabildiği belirtiliyor.[193] Elimizde bulunan 1945 yılına âid olan MKP Nizamnâmesi, yalnızca 90 maddeden ibârettir.[194] Diğer metinler 108 maddelik bir nizamnâmeyi içermektedir.

MKP Nizamnâmesi'nin ilk 38 maddesi, partinin programına ayrılmıştı.[195] Programın giriş niteliği taşıyan kısmında geleneklere

---

191 **BCA CHP K**, [Katalog Numarası: 490 01/434 1803 3]. Yazının altına düşülen "Millî Şef"e yazılmış ibâresi, dönemin değişmeyen üslûbunu hatırlatmaktadır.

192 **BCA CHP K**, [Katalog Numarası: 490 01/434 1803 3].

193 Haytoğlu, **age**, s. 60-82.

194 **BCA CHP K**, [Katalog Numarası: 490 01/434 1803 3].

195 Tunaya, **age**, s. 642-645; **Türkiye'de Siyâsî Dernekler II**, s. 111-125; **Millî Kalkınma Partisi Nizamnâmesi-İzahları ve Köy Kalkınması**, s. 19-40.

bağlılık vurgulanıyor, fakat zamânın gereklerine uymak zorunluluğuna da dikkat çekiliyordu.

Programda, başta güvenlik güçleri olmak üzere, tüm kamu görevlilerinin siyâsetten ve siyâsî partilerden bağımsız kalabilmeleri üzerinde duruluyordu. İdârede yetki devrine yer veriliyordu. Tek dereceli seçim talep ediliyor, seçim sistemi olarak da nisbî temsil sistemi öneriliyordu. Belediye başkanları da halk tarafından seçilecekti. Seçimlerin kamu görevlilerinin denetimi ve müdahalesi dışında gerçekleştirilmesi isteniyordu. Cumhurbaşkanı'nın halk tarafından ve beş yıl için seçilmesi öngörülüyordu. Aynı kişi iki kez üst üste Cumhurbaşkanı seçilemeyecekti. Yasama organı olarak Âyan Meclisi'nin (Senato) kurulması öngörülmüştü. Âyan Meclisi üyeleri de, halk tarafından seçilecekler ve ölünceye kadar görevlerinde kalacaklardı. Âyan Meclisi üyeliklerinin ancak beşte birinde eksilme olması hâlinde, yeniden seçime gidilecekti. Ayrıca, yüzbin nüfûsa bir milletvekili tekâbül edecek şekilde, tek dereceli seçim ile, dört yılda bir milletvekili genel seçimi yapılacaktı. Belediye seçimleri de tek dereceli yapılacak ve Belediye başkanlıkları ile mülkî idâre âmirliklerinin aynı kişide birleşmesinin önüne geçilecekti. Öztürkçe konusunda daha dikkatli ve itinâlı adımlar atılınalıydı. Hâkim bağımsızlığı ve teminâtı, programın önemli maddelerini oluşturuyordu. Ayrıca, "fevkâlâde mahkeme"ler kurulması da engellenmek isteniyordu. Memur zihniyetine ve idârî alandaki bürokratik mekanizmalara karşı bir tavır hissediliyordu.

Buraya kadar tek-parti döneminin siyâsî ve idâri zihniyetine ve uygulamaları ile kurallarına ilişkin yaygın eleştirilerin formüle edildiğini görüyoruz. Programın bundan sonraki kısmı ise, ekonomik ve mâlî konulara ayrılmıştı: Sanâyi ve ticârette rekâbetin esas olduğu belirtiliyordu. "Şahsî teşebbüs"e önem verileceğine işâret ediliyordu. Mâdenciliğe de önem verilecekti. Devlet ise, yalnızca örnek işletmeler kuracaktı. Devlete âid boş arâzi dağıtılabilirdi. Devlete âid arâzilerde örnek köyler oluşturulacaktı ve bu şekilde köyden kente göçün önü alınabilecekti.[196] Diğer yandan, bütçe sistemi yeniden düzenlenecek ve vergi sistemi de yeniden gözden geçirilecekti. Buna karşılık, programın ilginç bir maddesi, "hudut-

196 Bu fikir, yıllar sonra Bülent Ecevit'in 1970'li yıllarda bir anlamda yeniden gündeme getireceği ve CHP'nin de programına girecek olan "köy-kent" projesinin atası sayılabilir!

suz servete mâni olmak maksadı ile" "büyük teşebbüsler"de kazancın, girişimcinin hayâtını ve işletmesini devâm ettirebilmesini sağlayacak kadar bir miktârın düşülmesinden sonra, devletçe vergi şeklinde geri alınabileceği yolundaydı.[197] Bu hüküm, bütün "şahsî teşebbüs" söylemine ve devletçi eleştirilere aykırı düşüyor ve programın anti-devletçi söylemi içinde de tuhaf duruyordu.

MKP'nin nizamnâmesi

MKP Nizamnâmesi'ne göre, Genel Başkan, Genel Başkan Vekilleri, Genel Sekreter ve Merkez İdâre Heyeti ile Merkez Haysiyet Divânı üyeleri ve yedekleri, parti umûmî kongresi tarafından seçilecekti (md. 47).

Nizamnâmede yer alan Umûmî Meclis, parti Genel Başkanı ve Genel Başkan Vekilleri ile eğer varsa partiye mensup Bakanlardan, Parti Meclis Grubu Umûmî Heyeti'nce seçilen yedi milletvekilinden ve Merkez İdâre Heyeti'nden oluşuyordu (md. 63). Umûmî Meclis, partinin TBMM "içinde ve dışında teşkilâtını" yönetmek ve düzenlemekle görevliydi (md. 65). Ayrıca, Umûmî Meclis, partinin "dış teşkilâtı"nı da, Merkez İdâre Heyeti aracılığı ile yönetiyordu (md. 66). Umûmî Meclis, görünüşe göre, partinin yönetiminde en önemli karar organıydı. Umûmî Meclis toplanmadığı takdirde, yetkilerini Umûmî Merkez İdâre Heyeti kullanacaktı. Bu organ, parti Genel Başkanı, Genel Başkan Vekilleri ile eğer varsa partili milletvekillerinden ve Merkez İdâre Heyeti üyelerinden oluşuyordu (md. 69). Umûmî Meclis'in Başkanı, parti Genel Başkanı idi (md. 80). Parti Genel Başkanı ise, sâdece partinin umûmî kongresine karşı sorumluluk taşıyordu (md. 81).

Merkez İdâre Heyeti ise, Genel Sekreter'in de dâhil olduğu yedi üyeden oluşuyordu. Genel Sekreter, heyetin başkanıydı (md. 70). Bu organın görevi, parti merkezini ve taşra örgütünü yönetmek, denetlemek, örgütlenmeyi sağlamak, seçimlere hazırlanmak ve İl İdâre Heyetleri ile birlikte milletvekili adaylarını saptayarak, Umûmî Meclis'e önermekti (md. 72).

Genel Sekreter ise, daha ziyâde partinin taşra örgütlenmesi-

197 Haytoğlu, **age**, s. 82-113; Tunaya, **age**, s. 642-645; **Türkiye'de Siyâsî Dernekler II**, s. 111-125; **Millî Kalkınma Partisi Nizamnâmesi-İzahları ve Köy Kalkınması**, s. 19-40.

nin yaygınlık kazanması için çaba harcamakla görevliydi. Ayrıca, parti umûmî kongresinin ve Merkez İdâre Heyeti'nin kararlarının uygulanmasını da sağlayacaktı (md. 84). Genel Sekreter, Genel Başkan'ın başkanlığında, Umûmî Meclis ve Merkez Haysiyet Divânı'ndan oluşan bir heyet tarafından ve ancak üçte iki oy çokluğu ile görevinden alınabilecekti. Aynı organlar, birlikte yeni bir Genel Sekreter atamaya da yetkiliydiler (md. 85).

Merkez İdâre Heyeti'ne bağlı ve merkez ile taşra örgütünün faaliyetlerini denetlemekle görevli Dâimî ve Muvakkat Müfettişler'in de kullanılması mümkündü (md. 89). Bu denetim mekanizması da, CHP'nin geleneksel yöntemi olarak kabûl edilebilir.[198] Dolayısıyla bir gelenekten ve alışkanlıktan söz etmek de mümkündür. Ayrıca İl Başkanları da, kendi örgütlerini denetlemekle görevliydiler (md. 86).

Merkez İdâre Heyeti'nin karârı ile Merkez Haysiyet Divânı, parti üyeleri hakkında disiplin kararları almaya yetkiliydi (md. 91-92). Ancak hakkında karar alınan üyenin umûmî kongre nezdinde itirâz etmeye de hakkı vardı (md. 95).

İl İdâre Heyetleri ile İl İdâre Heyeti Başkanları, il kongreleri tarafından seçilecekti (md. 51). Daha alt düzeydeki örgütlerin seçimlerini denetlemek ve onaylamak da, yine bu kurulların yetkisindeydi. Ancak, örgütlenmesi olmayan yerlerde, İl İdâre Heyetleri'nin atayacağı temsilciler, daha alt düzeydeki İdâre Heyetleri'nin doğal üyesi sayılıyorlardı (md. 76).

MKP'nin nizamnâmesi, yeterli açıklıktan yoksundur. Parti organlarının görevleri ve yetkileri belirlenmeye çalışılırken, parti organlarının oluşum tarzı, sâdece bir ölçüde ortaya konulmuştu. Fakat asıl nokta eksikti. Söz konusu yetkili parti organlarının nasıl göreve gelecekleri belirsizdi. Hattâ bu konuda bir seçim süreci olup olmayacağı dahi belirsizdi. Dolayısıyla parti örgütlenmesi ve parti organları gibi konularda nizamnâme hükümleri, sâdece eksik değil, hattâ mevcut değildi. Bu durum, parti kurucularının bir siyâsî parti kurma tecrübelerinin hayli eksik olduğunu göstermektedir. Bir siyâsî partinin iç düzenlemesi bakımından çok önemli ve

198 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Cemil Koçak, "Tek-Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Parti Müfettişliği", **Târık Zafer Tunaya'ya Armağan**, s. 459-494 ve Cemil Koçak, "Tek-Parti Döneminde CHP'de Parti Müfettişliği'ne İlişkin Yeni Bilgi(ler)", **Mete Tunçay'a Armağan**, s. 675-681.

hayâtî olabilecek nizamnâmede, bütün bu kısımlar tamâmen atlanmıştı.

MKP'nin örgütlenmesi ve faaliyetleri

31 Ekim târihli *Vatan* gazetesinde MKP'nin üye kayıt ilânı yayınlanır.[199] MKP, kuruluşu için verilen resmî izinin üzerinden bir aydan daha fazla bir süre geçtikten sonra üyelik kaydına başlamıştır. Eğer SCF ile karşılaştırılırsa, hayli geç kaldığı söylenebilir.[200] MKP'nin ilk taşra örgütü, kısa bir süre sonra Tarsus'ta açılır.[201] Bunu yine kısa bir süre sonra İzmir izler.[202] İzmir'de Buca ve Akhisar şûbeleri açılır.[203] MKP'nin Ankara il örgütü, 1946 yılının Şubat ayında faaliyete geçecektir.[204] Bundan önce Menemen şûbesi açılmıştır bile...[205] Demirağ, 1946 yılının Mayıs ayında yaptığı bir açıklamada, MKP'nin şûbe sayısının yüze yakın olduğunu bildirecektir.[206] 20 Şubat 1947 târihli *Cumhuriyet* gazetesi, partinin kuruluşundan yaklaşık olarak birbuçuk yıl sonra, MKP'nin 30 ilde 200'ün üzerinde örgüt kurduğunu yazacaktır.[207]

Elimizde bulunan, fakat târihi belirsiz bir CHP belgesinde, MKP'nin muhtemelen ilk örgütlenme listesi sunulmaktadır. Buna göre, Amasya'nın Merzifon ilçesinde, Afyon'un Emirdağ ilçesi ile Bayat bucağında, Ankara'nın il merkezinde, Kırıkkale ve Kızılcahamam ilçelerinde, Erzincan'ın Kemâliye ilçesi ile Aşutka bucağında, Gâziantep'in Kilis ilçesinde, Giresun'un il merkezinde, merkez ilçesinde, Hatay'ın Erzin bucağında, İçel'in Tarsus ilçesinde, İstanbul'un il merkezinde, Yalova, Beşiktaş, Eminönü, Beyoğlu, Eyüp, Kadıköy, Bakırköy Silivri, Üsküdar ilçeleri ile Kumkapı, Beyazıt, Samatya, Karagümrük, Şahremeni ve Galata bucağında,

199 **Vatan**, (31.10.1945) ve (2.11.1945).

200 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **BİSCF**, s. 203-211

201 **Vatan**, (26.11.1945). Ayrıca bkz. **BCA BÖKM**, [Katalog Numarası: 030 01/11 64 6]. Aynı belgede MKP'nin Kozan ve Erzin'de de örgütlendiği görülmektedir.

202 **Cumhuriyet**, (13.12.1945).

203 **Cumhuriyet**, (13.12.1945). Ayrıca bkz. Haytoğlu, **age**, s. 135.

204 **Ulus**, (17.2.1946).

205 **Ulus**, (28.1.1946).

206 **Vatan**, (3.5.1946).

207 **Cumhuriyet**, (20.2.1947). Ayrıca bkz. Haytoğlu, **age**, s. 139.

İzmir'in Menemen, Tire ve Bergala ilçeleri ile Buca ve Bornova bucaklarında, Kırklareli'nin Lüleburgaz ilçesinde, Kocaeli'nin Adapazarı ilçesinde, Konya'nın il merkezinde, Manisa'nın il merkezinde, Sâlihli ve Akhisar ilçeleri ile Ahmetli bucağında, Niğde'nin Aksaray ilçesinde, Samsun'un il merkezinde ve Vezirköprü ile Terme ilçelerinde, Seyhan'ın Kozan, Osmâniye ve Kadirli ilçelerinde, Urfa'nın il merkezinde ve Zonguldak'ın da Karabük ilçesinde örgütlenme söz konusuydu.[208]

Haytoğlu, araştırmasında, MKP'nin taşra teşkilâtı hakkında da bilgi veriyor.[209] Buna göre, MKP, İstanbul, İzmir ve Ankara'da göze çarpıyor ve partinin taşra örgütlenmesi ise, Marmara bölgesi ile Ege bölgesi'nde yoğunlaşıyordu. Haytoğlu'nun araştırmasında ortaya konulan veriler, MKP'nin taşra örgütlenmesinin ağırlıklı olarak, Marmara, Ege ve Trakya bölgelerinde yoğunlaştığını açıkça göstermektedir. Partinin İç Anadolu bölgesindeki örgütlenmesi, biraz daha düşük bir seviyedeydi. Buna karşılık, Trakya bölgesindeki örgütlenme çalışmaları, dikkat çekiciydi. Karadeniz, Akdeniz, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri ise, örgütlenmenin en alt sırasında yer alıyorlardı. Nitekim, MKP'nin örgütlenme sürecine ilişkin genel bir gözlem de, bu saptamaları destekliyor. Bu sınırlı veriler temelinde, yüzeysel bir gözlemle, MKP'nin, yâni "ikinci parti"nin, ülkenin nispeten gelişmiş bölgelerinde kendisini hissettirdiğini söylemek mümkündür. Bu saptama dikkat çekicidir. İlginç ve önemli olan nokta, muhalefet partisinin, ülkenin nispeten gelişmiş bölgelerinde, yâni ticârî ilişkilerin göreli olarak daha yaygın ve yoğun olarak bulunduğu alanlarda ilgi görmesidir. MKP'nin taşra örgütlenmesinde, tüccarlar, çiftçiler, serbest meslek erbâbı, esnaf, emekli öğretmenler ve işçiler görev almışlardı. Bu bakımdan MKP ile SCF arasında yapılacak bir kıyaslama benzer bir tablo ile karşılaşıldığı izlenimini vermektedir.[210]

Ancak, çok kısa bir süre sonra parti içinde anlaşmazlıklar ve çatışmalar gündeme gelecek ve MKP Genel Sekreteri Hüseyin Avni Ulaş ile MKP İdâre Heyeti üyesi Lütfü Bornovalı, görevlerinden ve

208 **BCA CHP K**, [Katalog Numarası: 490 01/434 1803 3].

209 Haytoğlu, **age**, s. 135-139.

210 SCF'nin taşra örgütlenmesi ve üyelikleri hakında ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **BİSCF**, s. 203-211 ve 224-693.

partiden istifâ edeceklerdir.[211] *Vatan* gazetesi, istifâları "zihniyet farkı" olarak değerlendiriyordu.[212] Ulaş'ın istifâsı doğal karşılanmalıdır. Ulaş, muhtemelen aradığı siyâsî çizgiyi MKP'de bulamamıştı ve bulamayacağını da anlamıştı. Bu denli kısa zaman içinde "ikinci parti" içinde meydana gelen bu zorlu ve şiddetli anlaşmazlık, çatışma ve dağılma, MKP'nin siyâsî etkinliğini bir hayli zedelemiş olmalıdır. Bunun sonuçlarına ileride yeniden temâs etmek üzere, bu noktada, MKP'nin siyâsî âkıbetine de değinmek yerinde olacaktır:

Çok kısa bir süre sonra, 1946 yılının kış aylarında, MKP Genel Başkan Vekili Cevat Rıfat Atilhan, MKP Genel Başkanı Nüri Demirağ'ın, parti Haysiyet Divânı kararı ile, 3 Mart 1946 târihinde, partiden ihrâç edildiğini açıklıyordu. MKP Merkez İdâre Heyeti de yeniden oluşturulmuştu. Gelişmelerden İstanbul Vâliliği'ne de bilgi verilmişti. Demirağ ise, yaptığı açıklamada, bu karâra karşı resmî mürâcaatta bulunacağını haber veriyordu. Gerçekten de, Demirağ, İstanbul Vâliliği'ne bir dilekçe ile başvuruda bulunacak ve yasal işlem yapılmasını talep edecektir.[213] Zâten, sâdece bir gün önce, *Vatan* gazetesi, bu haberi söylenti şeklinde duyurmuş ve Demirağ'ın da tekzibini yayınlamıştı.[214] Atilhan, Demirağ'ı parti içinde istibdat idâresi kurmakla suçluyordu. Ona göre, câhil bir kişi olan Demirağ, partiyi keyfî bir şekilde yönetmiş ve parti üzerinde tahakküm kurmuştu.[215]

Diğer yandan, MKP Nizamnâmesi'nde, gerçi Genel Başkan Vekillikleri'ne ilişkin bir hüküm (md. 82-83) bulunmakla birlikte, hatırlanacağı gibi, bu görevlere nasıl gelineceğine ilişkin bir açıklık yoktu. Ayrıca, yine parti nizamnâmesinin 80. maddesi, gâyet açık bir şekilde, parti Genel Başkanı'nın sâdece umûmî kongreye karşı sorumlu olduğunu ve Genel Başkan hakkında, umûmî kongre dışında, hiçbir kurulun ihraç kararı veremeyeceğini ve Ge-

211 **Tan**, (21.11.1945). Ayrıca bkz. Kurtuluş Kayalı, **Ordu ve Siyâset**, s. 56.

212 **Vatan**, (21.11.1945).

213 **Cumhuriyet**, (22.3.1946); **Vatan**, (22.3.1946); **Ulus**, (22-23.3.1946).

214 **Vatan**. (21.3.1946).

215 **Vatan**, (22.3.1946). Ayrıca bkz. Haytoğlu, **age**, s. 143-144. Atilhan'ın açıklamasına göre, Demirağ bastırıp dağıttığı bir bildiri nedeni ile partiden ihrâç edilmişti. **AT**, Sayı: 148, (Mart 1946). Bu haber, resmî **Ayın Târihi** dergisinde MKP ile ilgili olarak yayınlanan ilk ve tek haberdi.

nel Başkan hakkında başkaca bir karar da ittihâz edilemeyeceğini hükme bağlıyordu. Diğer yandan, parti nizamnâmesinin Haysiyet Divânı'nın yetkilerini belirten 90. maddesi, parti Merkez İdâre Heyeti'nin gerek görmesi hâlinde, Merkez Haysiyet Divânı'nın parti mensubu herkes hakkında, nizamnâme hükümleri ve genel hükümler dâhilinde, doğrudan doğruya karar almaya yetkili olduğunu öngörüyordu. 92. madde, bu cezânın dâimî çıkarma olabileceğini ve takdir hakkının yine Haysiyet Divânı'na âid olduğunu belirtiyordu. Prosedürün tamamlanmasından sonra, 95. maddeye göre, cezâ alan kişinin umûmî kongre nezdinde itiraz hakkı saklıydı.

Basında yer alan bir başka habere göre de, bu karar üzerine, MKP Merkez İdâre Heyeti, Haysiyet Divânı ve umûmî heyet olarak toplanmış ve Cevat Rıfat Atilhan'ı, Yaşar Çimen'i ve Zekâi Dikin'i partiden ihrâç etmişti.[216] Oysa, partinin Merkez İdâre Heyeti'nin, nizamnâme hükümleri göz önüne alındığında, bu tür bir yetkisi bulunmuyordu. *Cumhuriyet* gazetesi, bu durumda Demirağ'ın haklı olduğunu ve Demirağ'ın hakkını geri alacağını haber veriyordu.[217] MKP Merkez İdâre Heyeti üyesi Âtıf Yesâri de, muhtemelen bu karar üzerine görevinden istifâ edecektir.[218] *Cumhuriyet* gazetesinin öngörüsü haklı çıkacak ve İstanbul Vâliliği, mürâcaatı üzerine Demirağ hakkında yapılan işlemi geçersiz sayacaktır.[219] İstanbul Vâliliği'nin MKP içindeki bu anlaşmazlığa ilişkin olarak nasıl karar verebildiği ise, hiç de açık olmayan bir başka konuydu. Vâliliğin bu alanda herhangi bir yetkisi olup olmadığı belirsizdi. Diğer yandan, Mayıs ayının sonlarına doğru, MKP Ankara İl İdâre Heyeti'nden de istifâlar başlayacaktır.[220] Diğer yandan, İçişleri Bakanı Hilmi Uran, bu sırada TBMM'de yaptığı bir açıklamada, MKP'nin 4 il, 16 ilçe ve 4 bucakta teşkilât kurduğunu açıklıyordu.[221]

216 **Cumhuriyet**, (22.3.1946); **Vatan**, (22.3.1946). Ayrıca bkz. Haytoğlu, **age**, s. 143-146. **Vatan** gazetesine göre, söz konusu karar, MKP Merkez İdâre Heyeti ile Genel Sekreter tarafından ortak verilmişti. **Vatan**, (22.3.1946).

217 **Cumhuriyet**, (23-24.3.1946).

218 **Vatan**, (19.4.1946).

219 **Vatan**, (29.4.1946); **Ulus**, (28.4.1946). Ayrıca bkz. Haytoğlu, **age**, s. 143-146.

220 **Ulus**, (25.5.1946).

221 **TBMM TD**, Dönem: 7, Toplantı: 3, Cilt: 22, 45. Birleşim, (26.4.1946).

Demirağ, MKP'nin kuruluşu için resmî mürâcaatının üzerinden bir yıl geçtikten sonra, bir kez daha MKP'den ihrâç edilecektir. Bu kez de, yine parti nizamnâmesinde bu yönde bir hüküm yer almamasına rağmen, 22 Temmuz'da toplanan Merkez İdâre Heyeti, ihraç karârı almıştı.[222] Demirağ, bu karar üzerine, kısa bir süre sonra yaptığı açıklamada, politikadan ayrıldığını açıklayacaktır.[223] *Ulus* gazetesi ise, MKP'nin dağılacağını haber veriyordu.[224] Demirağ ile karşıtı grup arasındaki siyâsî ve hukuki mücâdele devâm etmiştir.[225] 1947 yılının Nisan ayında yapılan MKP fevkâlâde kongresinde, Nüri Demirağ, yeniden partinin Genel Başkanlığı'na seçilecekse de, kongre sonuçlarına itirazlar olacak ve parti içi muhalefet, bu aşamada da gündeme gelecektir.[226] Bu sırada *Cumhuriyet* gazetesinin bir haberine göre, MKP'nin 116 şûbesi vardı ve partinin adı da "Millî Birlik" olarak değiştirilecekti.[227] Bu çatışmalar, dönem boyunca devâm edecektir. Örneğin, 1948 yılının sonlarına doğru bile, MKP'de Demirağ karşıtı üyeler, İstanbul'da afişler yapıştırıyorlar ve partinin mülgâ olduğunu açıklıyorlardı.[228] Görüldüğü gibi, MKP, bütün dönem boyunca iç çatışmalardan uzak kalamayacaktır.[229]

---

222 **Cumhuriyet**, (24.7.1946); **Vatan**, (25-26.7.1946); **Ulus**, (24.7.1946). Ayrıca bkz. Gologlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 70; **Cumhuriyet**, (24-31.7.1946). Bkz. Dervişoğlu, **age**, s. 172.

223 **Cumhuriyet**, (8.8.1946); **Vatan**, (8.8.1946).

224 **Ulus**, (25.7.1946).

225 Dervişoğlu, **age**, s. 172.

226 **Vatan**, (18 ve 21.4.1947); **Cumhuriyet**, (18.4.1947). Ayrıca bkz. Dervişoğlu, age, s. 172-175.

227 **Cumhuriyet**, (3.6.1947).

228 **Hürriyet**, (28.10.1948).

1946 yılının yaz aylarından itibâren başlayan parti içi sürekli çekişmeler sonucunda, MKP'nin büyük ölçüde meflûç hâle geldiğini söylemek mümkündür. Parti içi tarafların birbirlerini partiden ihraç etmeleri, tektaraflı kongre toplamaları ve bunlara itirazlarla geçen uzun mücâdele yıllarına rağmen, MKP'nin 1950'li yılların sonlarına kadar en azından kâğıt üzerinde vâr olduğunu hatırlamak gerekir. Nüri Demirağ ise, politikada aradığını hiçbir zaman bulamadı. Kendisinin 1954 seçiminde Demokrat Parti'den kardeşi gibi Sivas milletvekili seçildiğini de unutmamak lâzımdır. 1957 yılında ölümüne dek politikadan ayrılmayacaktır.

MKP'nin siyâsî faaliyetlerine ileride yeniden değineceğim. Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de İki Partili Sistemin Kuruluşu (1945-1950)**, (Cilt: 2), (1946); (Cilt: 3), (1947) ve (Cilt: 6), (1950).

229 Bu konuda bkz. **Cumhuriyet**, (Mayıs-Temmuz 1946).

MKP'nin yeterince siyâsî bir ağırlığa sâhip olamadığına ilişkin bir başka gösterge daha vardır: Bizzat Nüri Demirağ'ın, 1 Ocak 1946 tarihinde parti başkanı olarak şahsen Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na yazdığı bir mektupta, "Güzel tasvibinizden geçen Millî Kalkınma Partisi programı, Amerikalılarca çok beğenilmiştir. Bu parti memlekette taazzuv eder [ve]yâ etmez... Onu da zaman gösterecektir." dedikten sonra, ABD'nin dış politikada Türkiye'ye nispeten uzak tutumuna karşılık olarak, ABD'nin yakınlığını sağlamak konusunda kendi katkısını da öneriyor ve "Buna lüzum görürseniz, Ankara'ya dâvet buyurunuz, ya bir vesile bulup İstanbul'u şereflendiriniz, görüşelim... Lüzum olsa, bu mektubu yırtıp, sepete atınız." şeklindeki seslenişi-

MKP hakkında kısa bir değerlendirme

Hatırlanacağı gibi, MKP'nin kuruluşu için daha Temmuz ayında resmî girişimde bulunulmuş, fakat resmî kuruluş izni ancak Eylül ayının son haftasında verilmişti. Bu dönemde meydana gelen önemli ve kritik siyâsî gelişmeler göz önüne alınırsa, yeni partinin siyâsî âkıbetinin ve rolünün ne olabileceğini tartışmak her zaman için mümkündür.

Gerçekten de MKP, Eylül ayında teşekkül ettiğinde, siyâsî alanda genel beklenti, CHP içindeki siyâsî muhalefetin önderliğindeki açılımdı. Bu açıdan MKP'nin bu beklenti içinde kendisine siyâsî alanda yer açması ve yer bulması çok güçtü.

Bununla birlikte, yeni partinin kanımca ilk olmanın verdiği avantajın yanında bir başka şansı daha vardı. O da, Birinci TBMM'deki İkinci Grubun önde gelen siyâsetçilerinden ve aradan yirmi yılı aşkın bir süre de geçmiş olsa, hâlâ en azından simgesel düzeyde siyâsî bir önder olabilecek potansiyele sâhip olduğunu düşündüğüm Hüseyin Avni Ulaş'ın parti içindeki kurucu rolüydü.

Ulaş, partinin kurucusu olarak, eski ve geleneksel mücâdeleyi simgeliyordu. Ancak, partinin genel çizgisi ve diğer kurucuları ile herhangi bir yakınlığı yoktu ve olamazdı da. Nitekim, partinin Genel Başkanı olarak Nûri Demirağ, bu dönemde daha ziyâde İstanbul merkezli ve yerel yönetim yaklaşımları ile dikkati çeken siyâsî kişiliği ile, sanırım egzantrik bulunup ciddîye alınmamış ve bu şekilde de parti, Ulaş'ın ulaşabileceği eski ve tecrübeli siyâsî kadrolardan ve kitleden uzak kalmaya mahkûm olmuştu.

Demirağ'ın kamuoyunca yakından tanınmayışı da, bu süreçte rol oynamış olmalıdır. Sanırım Ulaş, bu durumu erken kavrayacak ve bu nedenle de partide hiçbir görev ve rol almaksızın, yeniden münzevî hayâtına geri de dönmeksizin, siyâsî alanda kişisel çabaları ile yetinmek zorunda kalacaktır. Zâten Ulaş, kısa bir süre sonra, 1948 yılının başlarında ölecektir.[230]

---

ne karşılık; Saraçoğlu, 9 Ocak 1945 târihli cevâbî mektubunda, "Benim bugünlerde İstanbul'a gitmem ihtimâli yok denecek kadar azdır. Şâyet siz herhangi bir vesile ile Ankara'ya gelecek olursanız, her Türk vatandaşı ile yaptığım gibi, sizinle de bahsettiğiniz işler hakkında konuşmaktan zevk duyacağıma eminim." demekle yetinecektir. **BCA BÖKM**, [Katalog Numarası: 030 01/48 285 2]. Anlaşılan Demirağ'ın parti başkanı olması, Saraçoğlu'nun gözünde onu herhangi bir vatandaş olmaktan daha farklı kılmıyordu.

230 **Cumhuriyet**, (24.2.1948); **Vatan**, (24.2.1948).

MKP'nin TBMM'de üyesinin bulunmaması, muhalefet partisi açısından elbette önemli bir dezavantaj sayılırdı. Ayrıca, parti içi anlaşmazlıklar ve dalgalanmalar, MKP'nin zâten mevcut olan dezavantajlarını büyük ölçüde artırmış olmalıdır. Daha partinin kuruluşundan itibâren başlayan iç anlaşmazlıklar ve çatışmalar, MKP'nin siyâsî şansını neredeyse hiçe indirmiştir.

Kısa bir süre sonra Demokrat Parti'nin önde gelen siyâsetçilerinden biri olacak olan Kenan Öner, MKP hakkında anılarında şu yargıda bulunacaktır:

> "Bu parti, akideleri mâlûm ve muayyen siyâsî asıllardan birine ircâ kâbiliyeti olmayan bir aktar dükkânı hüviyeti ile meydana çıktı. (...) Tecrübesiz ve daha fazla şahsî maksatlar taşıyan insanlar elinde bulunan her teşekkül gibi, bu parti, ya içinden patlak vermek yâhut dirâyetsizce yapılacak işler yüzünden kapatılmak istidâdı ile doğmuş bulunuyordu."[231]

Kenan Öner'in biraz da hayli acımasız olarak nitelendirilebilecek bu yaklaşımının gerçeği tam olarak ne kadar yansıtığını ileride tartışmaya devâm edeceğim.

4. CHP'DE MUHALEFETİN TASFİYESİ (II)

Ahmet Emin Yalman, partiden ilk dalga ihraçlardan (Menderes ile Köprülü'den) sonra, "ikinci parti"nin kuruluşuna ilişkin şu değerlendirmede bulunuyordu:

> "Murâkabe vazifesini görecek bir parti hayâtına destek olmak âmili ile suyun kenarında duranlar çoktu. Fakat bunlar suya girmek karârını bir türlü veremiyordu. Parti, *iki kıymetli unsuru [Fuat Köprülü'yü* ve Adnan Menderes'i] kanaatlerine göre hareket etmekte serbest bir hâle koyunca, yeni bir siyâsî partinin nüvesi kendi kendine ve çok sağlam ve tabiî bir şekilde vücud bulmuştur.
>
> Öyle umarız ki, ayrılan iki arkadaşları gibi düşünen diğer milletvekilleri de, vicdanlarının emrine göre hareket edecekler, böylece parti teşkilâtının çerçevesi ve disiplin halkası içinde kalacaklar, daha mütecânis bir heyet hâline gelebileceklerdir."[232]

---

231 Kenan Öner, **Siyâsî Hâtırâlarım ve Bizde Demokrasi**, s. 20.

232 Ahmet Emin Yalman, "Açık Konuşmak İhtiyâcı 5: Bizi Bekleyen Mevkii", **Vatan**, (23.9.1945).

Yalman, söz konusu yazısında, Menderes ile Köprülü'nün tasfiyesini, yeni partinin kuruluşu için bir teşvik ve yol ayrımı olarak değerlendiriyordu. Yalman'ın talebi ise, diğer muhalefet grubu üyelerinin de tasfiye edilenlere katılmaları ve açılan yolda birlikte ilerlemeleriydi. Yalman, bu imâsıyla hiç kuşkusuz Celâl Bayar ile Refik Koraltan'ı kastediyordu. Ancak, Yalman, bu öngörüsü ya da düşüncesi ile kamuoyunu mu hazırlamaya çalışıyordu, yoksa şimdilik CHP'de kalmayı başarmış gibi görünen "dörtler"in diğer ikinci ve son grubuna işâret mi vermek istiyordu sorusuna kat'i bir yanıt vermek güçtür. Yalman, belki de tereddüt hâlindeki Bayar ile Koraltan'ı, arkadaşlarını yalnız bırakmamaları için uyarıyor ya da cesâretlendirmeye çalışıyordu. Yalman'a göre, Menderes ile Köprülü, "ikinci parti"yi oluşturacaklardı, fakat diğer "ikili" de onlara katılmalıydı.

Nitekim, Celâl Bayar, yıllar sonra anılarında bu aşamadaki görüşünü şöyle dile getirecektir:

> "Hatırlanacağı gibi, [Cumhuriyet] Halk Partisi'nde demokratik ıslâhat yapmak için birleşmiş arkadaşlardık. [Cumhuriyet] Halk Partisi içinde fikirlerimizi yürütmek imkânı bulamayınca ve bu partiden ayrılmak zarûretiyle karşı karşıya kalınca, yeni bir parti kurmak yolunu tutmuştuk. Bir partide yapılacak ıslâhat başka, bu partinin karşısında yer alacak partinin fikir temelini kurmak başka idi."[233]

Görüldüğü gibi, Bayar, bir kez daha ve açık bir şekilde, esas hedeflerinin CHP içinde kalmak ve orada yönetime gelmek olduğunu açıklamaktadır. Bu olamayınca, bir anlamda yegâne çıkış noktası, "ikinci parti" olarak belirmişti.

Bu arada, Fuat Köprülü'nün partiden ihrâç edilmesine ilişkin karâra karşı tepkisi, *Vatan* gazetesinde yayınlanan yazısında da görülüyordu.[234]

Nâdir Nâdi ise, sorunu basit bir parti disiplini sorunu olarak görmediğini vurgulayarak, gelişmeleri şöyle değerlendiriyordu:

---

233 Bayar, **age**, s. 39-40.

234 Fuat Köprülü, "Demokrasi Düşmanları", **Vatan**, (25.9.1945). Ayrıca bkz. Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 219-220.

Vatan gazetesinin "Almanların Türkiye'yi İşgâl Plânları" adlı haberi de, muhtemelen bir tepkiyi sembolize ediyordu. 25 Temmuz'da İsviçre'de yayınlanan **Gazette de Lausanne** adlı gazetenin bir haberinden ve Türkiye'de Fransızca yayın yapan **La Turquie** ile **Tan** gazetelerinin de bu haberi iktibasından alıntı yapılıyor ve İsviçre gazetesinin, Türkiye'de Alman işgâlinin gerçekleşmesi hâlinde, Türkiye'de Almanlarla işbirliği yapacak kişilerin listesini yayınladığı açıklanıyordu. Lâkin **Vatan** gazetesi, söz konusu listeyi açıklamıyor ve isimleri "ilgili makamlar"ın açıklamasını istiyordu. **Vatan**, (29.9.1945) ve (1.10.1945).

"Son aylar zarfında politika hayâtımızda başgösteren gelişmelere baktığımız zaman, biraz derin dûşünmek ve meseleyi ferdî değil, sosyal kadrosu içinde mütâlaa etmek gerektiğini anlıyorum. (...)

Biz hiçbir zaman sansür nedir bilmedik... İç ve dış politikaya âid her türlü tartışmalar, altı yıllık harb boyunca da yasak edilmedi. Yurt menfaatlerine aykırı saydığı bâzı yazılardan ötürü, hükümetin zaman zaman gazete kapatması, bâzen yanlış ve lüzumsuz olmuşsa da, buna rağmen bizde şimdiye kadar mutlak bir hürriyetsizlik hüküm sûrdüğünü iddiâ etmeye yer yoktur. (...) Yoktur, ama dört aydır içinde yaşadığımız havaya hepimizin bütün bütün alışık olduğumuzu iddiâ etmek de kolay değildir. San Fransisco Konferansı'nın toplanacağı sıralarda, [Başbakan] Şükrü Saraçoğlu, nedense şimdiye kadar sürüp giden basın rejimini gevşetmek lüzümunu duydu. Bu tesâdüf fenâ oldu. (...)

Siyâsî bir partiye bağlı olan bir milletvekili de vicdânından kopan inançları, parti toplantılarında, hattâ [Türkiye Büyük Millet] Meclis[i] kürsüsünde açığa vurabilir. Fakat kendi partisinin prensiplerini inkâr edercesine hâller takınarak, hem partide kalmak, hem de muhalefet yapmak, çok tuhaf bir şeydir. (...) İçinde yaşadığımız çok çetin dünyâ şartları, kendimizi bir an önce o şartlara göre ayarlamak lüzümunu bize hatırlatıyor."[235]

Görüldüğü gibi, Nâdi, tek-partili rejimin bir anlamda sözcülüğünü yapıyor ve yönetimin ihraç kararlarını destekliyordu. Nâdi, bir kez daha, hiç istemediği hâlde, San Fransisco Konferansı ile ülkede görülmeye başlanan basın özgürlüğü arasında doğrudan bir ilişki kurmaktan da kendisini alamıyordu. Diğer yandan, Nâdi'nin yakın geçmişteki basın târihi konusunda da gerçekçi saptamalarda bulunmadığı açıkça görülüyordu.[236]

---

235 Nâdir Nâdi, "Partiden İki Kişi Çıkarıldı", **Cumhuriyet**, (23.9.1945).

236 Tek-parti döneminde basın hayâtına ilişkin olarak bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 138-139; Cemil Koçak, "İkinci Dünyâ Savaşı ve Türk Basını", **Târih ve Toplum**, Sayı: 35, (Kasım 1986), s. 29-31; Cemil Koçak, "Türk Basını Üzerindeki Yabancı Etkiler", **Târih ve Toplum**, Sayı: 37. (Ocak 1987), s. 50-52; Cemil Koçak, "Millî Şef Döneminde Yönetim ve Basın Hayâtı", **Kebikeç**, Yıl: 1, Sayı: 2, (1995), s. 149-159; Cemil Koçak, "Millî Şef Döneminin Kültürel Yaşamı", **Hürriyet Gösteri**, Sayı: 68, (Temmuz 1986), s. 75-77.

Bu arada *belirtmeliyim ki*, **TMŞD'nin** *ilk iki baskısında* (1983 ve 1996 *yıllarında*) *yayınladığım* (merâk edenler kitabımın 2007 yılına âid son baskısına da bakabilirler) ve iki kez (1986 ve 1995 yıllarında) yukarıda belirttiğim yazılarımda da kullandığım "Basında Kapatma Kararları (1939-1945)" isimli tablom, 1990 yılında yayınlanan Albay Kabacalı'nın **Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü** adlı kitabında da (s. 143), 1986 yılında yayınlanan yazıma atıfta bulunulmak sûretiyle yer aldı. Çetin Yetkin'in ilk baskısı 2002 yılında yapılan **Karşı-Devrim 1945-1950** adlı kitabında da (s. 145) aynı tablom yayınlandı. Fakat bu kez kitabıma ya da herhangi bir yazıma hiçbir atıfta bulunulmadan! Çetin Yetkin, tablonun kaynağı olarak da, atıfta bulunmak sûretiyle Kabacalı'nın kitabını göstermektedir! Oysa kendisi kitabının değişik yerlerinde, hem 1986 yılındaki yazıma, hem de **TMŞD**'ye atıfta bu-

Zekeriyâ Sertel ise, ihraçları, "büyük bir tasfiye hareketinin başlangıcından başka bir şey değildir" şeklinde değerlendiriyordu. Sertel'e göre, CHP, kendisine yeni hedefler çizmeli ve gerçekten bir siyâsî parti hâline gelmeliydi. Nitekim, Sertel'e göre, Necmettin Sadak da kendisi ile aynı görüşleri paylaşıyordu.[237]

Ahmet Emin Yalman'ın görüşlerine paralel olarak, *Vatan* ve *Tan* gazeteleri, 28 Eylül'de eski Başbakan ve CHP İzmir milletvekili Celâl Bayar'ın milletvekilliğinden istifâ ettiğine ya da çok yakında edeceğine ilişkin söylentiye dayalı bir haber yayınlayacaklardır.[238] Oysa, *Cumhuriyet* gazetesi, sâdece iki gün önce, basında yer alan ve Celâl Bayar'ın İstanbul'a geldiğine ve yeni bir parti kuracağına ilişkin olarak yayınlanan haberleri tekzib ediyordu.[239] Ancak, *Tan* ve *Vatan* gazetelerinin haberi doğru çıkacak ve Celâl Bayar, gerçekten de 28 Eylül'de milletvekilliğinden istifâ edecektir.[240] Haberin öncelikle *Tan* ve *Vatan* gazetelerinde yayınlanmasını olağan karşılamak gerekir. Çünkü, her iki gazete ile de Bayar'ın özel bir yakınlığı mevcuttu.

---

lunmaktadır. Dolayısıyla bu kaynakları bizzat görmüş olduğu göre, artık basit bir dikkatsizlikten de söz edilemez! 1983 ve 1996 yıllarında yayınlanan kitabımda ve sonra iki ayrı yazımda da yinelenen tablomu, aradan neredeyse yirmi yıl geçtikten sonra, bir başka yayında bir başka isme âid olarak görmek, sâdece şaşırtıcı değil, fakat aynı zamanda bilimsel ve akademik nezâketin ve kaynak gösterme dürüstlüğünün düşündürücü ve kötü bir örneğidir! Çetin Yetkin, elbette kitabında benim kitabımda ve makâlelerimde yazdıklarımı kaynak olarak kullanmak zorunda değildir; fakat eğer kullanıyorsa, ya da kullanmak zorunda kalıyorsa, atıfı gerçek sâhibine yapmak zorunda idi! Kitabının girişinde beni "politik bir pozisyon" almakla suçlayan Yetkin, kitaplarıma ve yazılarıma karşı en azından onlardan yararlanma aşamasında, akademik ve bilimsel dürüstlüğün gereği olarak, yararlandığı ve alıntı yaptığı kaynağın elbette gerçek sâhibine atıfta bulunmalıydı! Aksi, bizzat kendisinin kitabında yazdığı gibi (s. 60), "İnsanın iyi ve kötüyü ayırt etme duygusu demek olan vicdânî bir borcu" ödemekten bilerek kaçınması anlamına gelir! Umarım yazar, kitabının yeni baskılarında bu uyarımı dikkate alır ve ya tabiomu kitabından kaldırır ya da doğru atıfta bulunur!

237 Zekeriyâ Sertel, "İki Mebusun Partiden Çıkarılması Hâdisesi". **Tan**, (24.9.1945). Ayrıca Behice Boran'ın makâlesi için bkz. **Tan**, (25.9.1945). Nitekim, Câmi Baykurt da, Fransızca yayınlanan **La Turquie** gazetesinde, partiden ihraçları haksızlık olarak niteliyordu. **Tan**, (25.9.1945).

238 **Vatan**, (28.9.1945); **Tan**, (28.9.1945).

239 **Cumhuriyet**, (26.9.1945).

240 **Cumhuriyet**, (29.9.1945). Ayrıca bkz. Uran, **age**, s. 435; Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 395; Aydemir, **Menderes'in Dramı?**, s. 138; Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 2), s. 430; Fersoy, **age**, s. 90-91, 103-104 ve 111; Ünal, **age**, s. 209; **İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi**, s. 30; Oran, "İç ve Dış Politika Açısından İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'de Siyâsal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", **SBFD**, Cilt: 24, No: 3, s. 257; Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayâta Geçiş**, s. 15; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 102; Bayar, **age**, s. 47; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 85-87 ve 222; Baban, **age**, s. 23; Fâhir Giritlioğlu, **Türk Siyâsî Târihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii**, s. 172. Son kaynakta olduğu gibi, literatürde Celâl Bayar'ın milletvekilliğinden ve CHP'den istifâ târihleri genellikle yanlış ve karıştırılmış olarak verilmektedir.

Âsım Us, Hâtıra Notları'nda, bu önemli gelişmeyi şöyle yorumlamış ve kaleme almıştı:

> "Celâl Bayar, milletvekilliğinden istifâsını vermiştir. (...) Celâl Bayar'ın istifâsı, bu ["Dörtlü Takrir"] istikâmet[in]de faaliyette serbestçe devâm edebilmek için yapılmış olabilir. Bu takdirde, Celâl Bayar ve arkadaşları, [Cumhuriyet] Halk Partisi'nden ayrı bir parti kuracaklar demektir.
>
> Celâl Bayar, parti [CHP Meclis] Grubu'nun çoğunluğuna karşı cephe alarak çalışmak istiyorsa, [Cumhuriyet] Halk Partisi'nden istifâ edebilir ve milletvekili olarak Mecliste kalabilirdi. Bu şekli ihtiyâr edecek yerde, milletvekilliğinden istifâ etmesi, ancak ayrı bir parti kurmak maksadı ile olabilir. (...)
>
> Celâl Bayar, parti [CHP Meclis] Grubu'ndan istifâsını vermekle, iş olup bitmiş olmuyor. İstifânın gerekçesi gösterilmemiştir. Celâl Bayar, milletvekilliğinden istifâ ederek, parti [CHP] ile alâkasını muhafaza ediyor."[241]

Âsım Us'un bu yorumu anlaşılmazdır. Çünkü, Bayar, milletvekilliğinden ayrılmakla ve CHP üyesi olarak kalmakla, CHP'den ayrı bir parti kurmak için adım atmış sayılamazdı. Ancak, eğer bunun aksi olsaydı, bu takdirde Us'un yorumunun bir anlamı olabilirdi. Çünkü, Bayar ancak CHP'den ayrılarak ve milletvekili olarak yeni bir parti kurmak için girişimde bulunabilirdi. Gerçekte yeni bir parti kurma çalışması içine girmesi için, öncelikle CHP üyeliğinden ayrılması gerekirdi. Hem CHP üyesi olarak kalmak ve hem de yeni bir parti kurmaya kalkışmak, ne siyâsî etik olarak doğru olurdu, ne de CHP Nizamnâmesi'ne uygun... Nitekim, Menderes ile Köprülü açısından, CHP'den tasfiyelerinin ardından, bu yönde bir sorun kalmamıştı ve onlar, "ikinci parti"nin kuruluşu için artık serbest kalmış sayılırlardı. Burada dikkat edilmesi gereken önemli nokta, Bayar'ın sâdece milletvekilliğinden ayrılmakta olması, buna karşılık CHP üyeliğinin devâm etmesidir.[242]

Nitekim *Vatan* gazetesi, ertesi günkü haberinde, ama yine söylentiye dayalı olarak, Bayar'ın milletvekilliğinden istifâ dilekçesini üç gün önce TBMM Başkanlığı'na gönderdiğini haber veriyordu. Gazeteye göre, Bayar, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü ile dayanışma amacı ile milletvekilliğinden istifâ etmişti. Hattâ Bayar, ha-

241 Us, age, s. 652.

242 Cumhuriyet, (29.9.1945).

bere göre, son iki yıldır istifâyı düşünüyordu.[243] Ancak Bayar, basına herhangi bir açıklamada bulunmayacaktır.[244]

Bu aşamada, Bayar'ın önce milletvekilliğinden istifâ ederek, fakat CHP üyesi kalarak, nasıl bir politik amaç güttüğü sorusunu yanıtlamak gerekir. Kanımca, iki arkadaşının CHP'den ihrâç edilmesinden sonra dahi, CHP'den ayrılmamakta direnmesi, Bayar'ın bu sırada dahi yeni bir parti kuruluşuna uzak durduğu izlenimini veriyor.

Milletvekilliğinden ayrılmak, siyâsî alandan ayrılmak anlamına da gelebilirdi. Nihâyet Bayar'ın milletvekilliği dışında siyâsî bir kimliği yoktu ve öngörülür bir gelecekte de olması mümkün görünmüyordu. Yeniden milletvekili seçilmesi ise, iki dereceli seçim sisteminde çok uzak bir ihtimâldi. Pratikte elbette imkânsızdı.

Nitekim dönemin Gümrük ve Tekel Bakanı Suat Hayri Ürgüplü, yıllar sonra anılarında, Bayar'ın istifâsından sonra, İnönü'nün, Bayar'ın siyâsî plânları konusunda parti yöneticilerinden görüşlerini sorduğunu ve egemen olan görüşün, Bayar'ın siyâsetten ayrılacağı yönünde olduğunu, bir tek kendisi ile CHP Müstakil Grubu Başkan Vekili Ali Râna Tarhan'ın, Bayar'ın yeni bir parti kuracağı öngörüsünde bulunduklarını ve İnönü'nün de bu görüşe katıldığını belirtiyor.[245]

Hâlâ CHP içinde kalmak ise, Bayar açısından belki de son bir kez daha parti içinde güç kazanabilme şansını değerlendirme arzusu ya da düşüncesi olarak yorumlanabilir. Ama bu şans da çok küçük bir ihtimâldi. Pratikte imkânsızdı.

Diğer yandan, Âsım Us'a göre, Bayar, milletvekilliğinden daha 1944 yılının Nisan ayında ayrılmak istemişti.[246] Âsım Us'un bu sırada *Vakit* gazetesinde yayınlanan makâlesinde ise, Bayar'ın, istifâsını geri alacağının umulduğu belirtiliyordu.[247] Mahmut Goloğlu, bu çekilmeyi, bir "protesto" olarak değerlendiriyor.[248] Bizzat Ba-

243 **Vatan**, (29.9.1945).

244 Vatan, (29-30.9.1945). Ayrıca bkz. Fersoy, **age**, s. 103.

245 Topuz ve Ünsal, **age**. s. 113-114. Niteklm, İzmir'de iktidar yanlısı yerel basın organlarından biri olan **Anadolu** gazetesi de, Bayar'ın emekli olacağını öngörüyordu. Bayazıt, **age**, s. 82. Ayrıca bkz. Baban, **age**, s. 23-25.

246 Us, **age**, s. 598.

247 Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s.395.

248 Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 395.

yar, yıllar sonra Samet Ağaoğlu'na bu konuda şu açıklamayı yapacaktır: "Partiyi kurmaya kat'î karar verdikten sonra da, daha serbest çalışmak için milletvekilliğinden çekildim."[249]

Ancak bu değerlendirme de çelişkilidir. Çünkü Bayar, CHP üyesi olarak parti kurmak için serbest çalışamazdı. Bu, temelinden yanlış bir taktik olarak değerlendirilmelidir. Bayar, gerçekten serbest kalmak istiyorsa, öncelikle CHP'den ayrılmalıydı. Ama bu konuda tuhaf bir ısrar göstermişti. CHP üyesi olarak, parti nizamnâmesine göre, Menderes ile Köprülü'ye katkıda bulunmasına, onların yanında yer almasına ve siyâsî olarak onları savunmasına imkân yoktu. Aksi hâlde o da partiden ihrâç edilebilirdi. Bu konuda nizamnâme hükümleri gâyet açıktı ve CHP içindeki disiplinin gevşeyeceğine ilişkin herhangi bir işâret de bulunmuyordu. Bayar, hatırlanacağı gibi, zâten bu konuda parti disiplinine aykırı, disiplini bozucu bir tutum içine girmemişti ve buna özel bir itinâ göstermişti ki, bu da dikkat çekiciydi. Belki de Bayar, partiden tasfiye edilmeyi arzu etmiyordu ve bu konuda eski politikasına devâm etmek niyetindeydi. Bu politikanın sonuçsuz kalacağına henüz iknâ olmamıştı. Diğer yandan, sâdece milletvekilliğinden ayrılması, Bayar'ın politik geleceğini tehlikeye atması anlamına geliyordu. Çünkü, bu şartlar altında yeniden CHP milletvekili olmasına artık imkân yoktu. Ayrıca, milletvekilliğinden ayrılmakla, parti içi muhalefet grubunun sayıca dörtten üçe düşmesine neden olmuştu. Nereden bakılırsa bakılsın, Bayar'ın bu tutarlı olmayan siyâsî tutumunun açıklanması güç gibi görünmektedir. En azından, Bayar'ın bu aşamada politik geleceğine ilişkin kararsızlığının ve tereddüdünün devâm ettiği söylenebilir. Kesin bir tutum alamamış olması ve siyâsî davranışının da kendi içinde tutarlı olmaktan uzak kalması, Bayar'ın politik alandaki kararsızlığına delil olabilir.

Diğer yandan, yine basında çıkan söylentiye dayalı haberlere göre, Adnan Menderes ile Fuat Köprülü de milletvekilliğinden istifâ etmişlerdi.[250] Ama haberler çelişkiliydi. Yine basında yayınlanan haberlere göre, Köprülü milletvekilliğinden istifâ etmemişti

249 Ağaoğlu, **Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri**, s. 86.

250 **Cumhuriyet**, (29.9.1945).

ve bu konuda bir başvurusu da yoktu.[251] Nitekim ertesi gün Köprülü, basına yaptığı açıklamada, milletvekilliğinden istifâ etmeyeceğini açıklayacak ve yeni bir parti kurmayı da düşünmediğini vurgulayacaktır.[252] Bununla birlikte, Fuat Köprülü'nün de Bayar ile aynı târihte İstanbul'da bulunması dikkat çekiciydi.[253]

Vatan gazetesi ise, konuya ilişkin, spekülasyona yönelik ve birbiri ile çelişen haberlerine devâm ediyordu. Gazetenin yorumuna göre, Adnan Menderes ile Fuat Köprülü milletvekilliğinden istifâ etmeyeceklerdi. Celâl Bayar'ın ise siyâsetten ayrılması ihtimâli vardı. Bir başka ihtimâl de, Bayar'ın yeni bir parti kurmasıydı. Son olasılık ise, Bayar'ın CHP'den ayrılmayacak olmasıydı.[254] Parti içi muhalefet grubuna hayli yakın olan *Vatan* gazetesinin dahi, bu aşamada kesin bir öngörüde bulunamamış olması, yukarıdaki değerlendirmemi doğruluyor gibidir. *Vatan* gazetesinin bu sırada muhalefet grubuna olan yakınlığı göz önüne alınırsa, bu haberlerden ortaya çıkan sonuç, kanımca muhalefetin gerçekte ne yapılacağı ya da yapılması gerektiği konusunda net bir görüşe sâhip olmadığıdır.

Tan gazetesi de, yeni gelişmelerle ilgili tahmin, öngörü ve yorumlarını ortaya koymaktan geri kalmıyordu. *Tan* gazetesi, Bayar'ın milletvekilliğinden istifâsına ve yeni bir parti kuracağına ilişkin haberler karşısında, ilk kez Bayar'ın bir açıklamasını yayınlıyordu. Buna göre Bayar şöyle demişti: "Şimdilik bir beyânatta bulunmamak karârındayım. İcâb ettiği ve sırası geldiği zaman sizlerle konuşacağım."[255] Bu bilgi de, bu aşamada Bayar'ın henüz zamâna ihtiyâcı olduğunu göstermektedir ve yine yukarıdaki değerlendirmemi desteklemektedir.

Tan gazetesi, Bayar'ın "yeni bir parti kurmak isteyip istemediği hakkında henüz bilinen bir şey" olmadığını belirtirken, diğer yandan da Bayar'ın bu konuda hiç kimse ile görüşmediğini ve basında haber olmak da istemediğini bildiriyordu.[256] Nitekim Bayar, muh-

251 **Cumhuriyet**, (29.9.1945).

252 **Cumhuriyet**, (30.9.1945); **Tan**, (30.9.1945).

253 **Cumhuriyet**, (29-30.9.1945).

254 **Vatan**, (30.9.1945).

255 **Tan**, (30.9.1945).

256 **Tan**, (30.9.1945).

temelen sâdece bu nedenle, dinlenmek amacı ile Bursa'ya, doğduğu köye gidecektir.[257] Bayar, bir süre burada kalacak ve önce İstanbul'a gelerek,[258] yaklaşık bir aydan daha uzun bir süre Ankara dışında kaldıktan sonra, ancak Kasım ayının ilk haftasını tâkiben yeniden Ankara'ya dönecektir. Ancak, bu son haber bile nihâyet bir söylentiye dayanıyordu.[259] Bayar, milletvekilliğinden istifâ ettikten onbeş gün sonra, 18 Ekim'de İstanbul'a gelecek ve burada Refik Koraltan ile de görüşecektir.[260]

Tan gazetesinin haberine göre, Ankara'da Bayar'ın "başka [bir] partinin teşkili faaliyetine iştirâk edeceğine" inanılmıyordu. "Ancak, yine [de] bu son fikirde olanlar, Celâl Bayar'ın bu hareketini, daha ziyâde faal siyâsî hayat ve faaliyetten bir çekilme, uzaklaşma mâhiyetinde görmekte ve buna rağmen eski Başbakanın [Cumhuriyet] Halk Partisi'nden ayrılacağını zannetmemektedirler. Fakat bu çekilişin muvakkat veyâ dâimî olup olmadığı hakkında şimdiden kat'i bir tefsirde bulunulmamaktadır."[261]

Görüldüğü gibi, muhalefet grubu ile nispeten daha yakın temasta bulunan *Tan* gazetesi de, gelişmelerin alacağı yön ve şekil konusunda somut bir öngörüde bulunamıyordu. Bu da, kanımca muhalefet grubunun bu aşamada kararsız olduğunu gösteren önemli bir başka belirtidir.[262] Nitekim Nâdir Nâdi de, anılarında, Bayar'ın bu târihte "ikinci parti" konusunda henüz belirgin bir görüşe sâhip olmadığını yazıyor.[263] Diğer anılar da, Nâdi'yi doğrular niteliktedir.[264]

Âsım Us da, Bayar'ın yeni bir parti kuracağının ve milletvekilliğinden de istifâ edeceğinin, son zamanlarda söylenti şeklin-

257 **Tan**, (2.10.1945).

258 **Vatan**, (14.10.1945).
Diğer yandan, Bayar'ın yaz aylarında İzmir milletvekili sıfatı ile Ege Bölgesi'ni ve İzmir'i ziyâret ettiğini burada hatırlamak gerekir. Bayar, bu seyâhati sırasında, İzmir'de Ferit Eczâcıbaşı ve Refik Şevket İnce ile de görüşmüştü. Bayazıt, **age.** s. 82-83.

259 **Vatan**, (11.11.1945).

260 Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 223-224.

261 **Tan**, (30.9.1945).

262 **Tan** gazetesi ile muhalefet grubu arasındaki yakın ilişkinin bir başka belirtisi de, tam bu sırada gazetenin, tıpkı Fuat Köprülü gibi, Türk Dil Kurumu'nun öztürkçe sözcüklerini "uydurma" bulması ve öztürkçe akımını eleştirmesidir. **Tan**, (3-5.10.1945).

263 **Nâdi, age**, s. 276.

264 Sabiha Sertel, **Roman Gibi**, s. 287-288; **Müzehher Vâ-Nû, Bir Dönemin Tanıklığı**, s.66, 68-69 ve 85-86; Zekeriyâ Sertel, **Hatırladıklarım**, s. 251-257; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 223-224.

de de olsa sık sık işitildiğini hatırlatıyor ve istifânın nihâyet gerçekleştiğini, fakat istifânın ardında yatan gerekçenin, Bayar tarafından istifâ mektubunda da açıklığa kavuşturulmadığını belirtiyordu.[265]

Us, söz konusu yazısında, Bayar'ın CHP'den de ayrılıp ayrılmadığının belirsiz kaldığının altını çiziyor ve yeni bir parti kurup kurmayacağının da belirsizliğini hatırlatmakla yetiniyordu. Çünkü, Us, Bayar'ın, TBMM yaz tâtiline girmeden hemen önce, muhtemelen "Dörtlü Takrir"in CHP Meclis Grubu'nda reddinden sonra, CHP Meclis Grubu'nda yaptığı bir açıklamada, "ikinci parti"yi kuracağı yolundaki söylentilerin doğru olmadığını ve CHP'den de istifâsının söz konusu olmadığını ve olamayacağını vurguladığını bildiriyordu. Us'a göre, Bayar'ın istifâsı "olsa olsa partinin [CHP'nin] esaslarından ziyâde, bugünkü idâresine karşı bir muhalefet karârının neticesi"ydi.

Âsım Us, yazısında, istifânın gerisinde, Adnan Menderes ile Fuat Köprülü'nün CHP Parti Divânı karârı ile CHP'den ihrâç edilmelerinin yattığını açıklıyordu. Çünkü, Us'a göre, "Dörtlü Takrir"in reddi, bir istifâ nedeni sayılamazdı. Bu durumda, geriye tek neden olarak, partiden ihraçlar kalıyordu. Yazara göre, Bayar'ın bu hareketi, partiden ihraçlara yönelik bir "protesto" değilse de, en azından bir "alınganlık" mânâsına alınmalıydı.

Us'a göre, "[Bayar'ın] istifâdan sonra Cumhuriyet Halk Partisi'nden çekilmesi ve ikinci bir parti kurmak teşebbüsüne girişmesi de, şimdilik bahis mevzuu olamaz"dı. Çünkü, "mesele, bir gün [CHP] Meclis Grubu'nda konuşulacaktı (...) ve ancak ondan sonra kesin bir şekil alacaktı." Ancak, Us, Bayar'ın istifâsını doğru bulmuyor ve ihraçların da yerinde bir karar olduğunu savunuyordu. Us, ihrâç edilen milletvekillerinin, TBMM'ye hakâret ettiğini ileri sürdüğü *Vatan* gazetesi ile işbirliği yapmalarını, ihraç kararları için yeterli görüyordu.

Vatan gazetesinde, "Celâl Bayar'ın Siyâsî Plânları" başlıklı haberde, Bayar'ın siyâsetten ayrılmadığı ileri sürülüyor ve "İstifâ hareketini, en esaslı bir mücâdele belirtisi diye karşılamak lâzımdır. Bunun etrâfında Celâl Bayar'ın şimdilik muhafaza etmeyi tercih

265 Âsım Us, "Celâl Bayar'ın İstifâsı", Vakit, (1.10.1945); AT, Sayı: 143, (Ekim 1945). Ayrıca bkz. Fersoy, age, s. 104-105 ve Ayrıca bkz. Gürkan, age, s. 180.

ettiği sükûtun, sütunlar dolusu beyânattan daha bâliğ olduğuna şüphe edilemez," deniliyordu.[266]

Son Telgraf gazetesi başyazarı Etem İzzet Benice de, Bayar'ın siyâsetten ayrıldığı ve yeni bir parti kurmayacağı kanısındaydı.[267] *Akşam* gazetesi başyazarı Necmettin Sadak ise, Bayar'ın yeni bir parti kurabileceği ve muhalefete de geçebileceği yorumunu yaparken, bu ihtimâlin en iyi ihtimâl olduğunu da vurguluyordu.[268] Sadak'ın bu öngörüsü, muhtemelen daha ziyâde bir temenniydi.

Ahmet Emin Yalman'ın gönlü, CHP içindeki muhalefet grubunu oluşturan "dörtler"in dayanışmalarını sürdürmelerinden ve yeni bir parti kurmalarından yanaydı.[269] Yalman'ın temenni mâhiyetindeki yorumu dikkat çekiyordu.

Vatan gazetesi, Ekim ayının ilk haftasında, hâlâ Celâl Bayar'ın belirsiz siyâsî plânları konusunda söylentiye dayalı haberler veriyor ve bâzı öngörülerde bulunmaya çalışıyordu. Gazetenin haberine göre, Bayar, ya yeni bir parti kuracaktı ya da eğer parti kurmazsa, kurulacak yeni muhalefet partisini destekleyecekti. Ancak, yeni bir parti kurma ihtimâli daha yüksekti.[270]

Vatan gazetesinin geleceğe ilişkin tahmin ve öngörüleri, genellikle temenniye dayanıyordu ve her defâsında ihtimâlleri dikkate sunmakla yetiniyordu. Anlaşılan Bayar, bu aşamada da hâlâ kararsızdı ve bu kararsızlığı, kendisini destekleyen basında da açığa çıkıyordu. Ekim ayı başında muhalefetin ve Bayar'ın tutumu henüz açıklığa kavuşmamıştı ve basında onları destekleyen haber, yorum ve temenniler, cesâret verici mesajlar olarak da okunabilirdi.[271]

266 **Vatan**, (1.10.1945).

267 **Vatan**, (2.10.1945).

268 **Vatan**, (3.10.1945).

269 Ahmet Emin Yalman, "Politika Hayâtında Tesânüt İmtihânı", **Vatan**, (4.10.1945).

270 **Vatan**, (6.10.1945).

271 Nitekim Cihat Baban, yıllar sonra anılarında, 1945 yılının sonbahar aylarında Atatürk döneminin değişmez İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ile yaptığı bir görüşmeyi de aktarmaktadır. Kaya, Bayar'ın yeni bir parti kuracağı yönündeki haberleri hiç ciddîye almamıştı. Tıpkı Peyâmi Safa gibi... Oysa Baban, **Tasvir** gazetesinde, Bayar'ın politikadan ayrılacağına ilişkin iddiâlara ve tahminlere karşı, Bayar'ın politikadan ayrılmayacağını yazmıştı. Fakat bu türden yazıların arka plânını Baban şöyle anlatıyor: "Bana belki bu yazıyı yazdıran, kendimin bile sezemediğim gizli ve hissî sebeplerin arasında, Bayar'ı tek-parti idâresine karşı aktif muhalefet politikası içinde görmek ve onun memlekette o târihlerde hasretini çektiğimiz çok partili hayâta yardımcı olmasını istemek eğilimiydi. (...) Bunu söylerken, belki de şuurumuzun altında, yetişmekte ve palazlanmakta olan bizim kuşağın yüzüne o târihlere kadar politika kapısını kapalı tutan kodamanlara karşı duyulan tepkinin de etkisi vardı." Baban, **age**, s. 23-29. Görüldüğü gibi, bu sırada Bayar hakkındaki öngörü-

Zekeriyâ Sertel ise, ilk kez siyâsî gelişmeler ile Atatürk'ün siyâsî mirası arasında üstü kapalı olarak bir bağ kurmaya çalışıyor, iki milletvekilinin partiden ihrâcının da bardağı taşıran son damla işlevini gördüğünü belirtiyor ve şu yorumda bulunuyordu:

> "[Bu], mühim bir hâdisenin başlangıcı olarak kabûl edilebilir. (...) [Hâdisenin] birinci mânâsı, hükümetin iç ve dış siyâsetini Türk efkârı önünde protestodur. (...) [Hâdisenin] ikinci mânâsı, parti içinde görülen ikiliğin meydana çıkmış olmasıdır. (...) Atatürk'ün hakikî muakkibi ve mütemedi olan Celâl Bayar'ın, partinin bu süretle çığrından çıkmış olmasını görmeye tahammül edememesi pek tabiîdir. (...)
>
> Bizim görüşümüze göre, bu hâdise, Cumhuriyet Halk Partisi içinde bir ayrılığa intâç eden yeni bir vaziyet doğuracaktır. Bu ihtilâfın, Atatürk'ün hakikî vârisleri ile onun [Atatürk'ün] çizdiği yoldan ayrılanlar arasında bir verâset dâvâsına münceer olması ihtimâli de vardır. Bu dâvâda hakem rolünü millet oynayacak, hakikî vâris ile Atatürk'ün mirasına sâhiplik iddiâ edenler arasında kimlerin haklı olduğunu halk tâyin edecektir."[272]

Zekeriyâ Sertel'in yazısı gerçekten de çok ilginçti. Çünkü, basında ve kamuoyunda ilk kez Atatürk'ün siyâsî mirası sorununu gündeme getiriyordu.

Hatırlanacağı gibi, İnönü ve Bayar, Atatürk'ün iki Başbakanı idiler. Ancak İnönü, bizzat Atatürk ile çatışması sonucunda, Başbakanlık'tan ayrılmak zorunda kalmış eski Başbakandı. Bayar ise, Atatürk'ün tam desteği ile Atatürk'ün son Başbakanı olmuştu.[273]

Sertel, söz konusu yazısında, üstü kapalı bir şekilde, bu duruma işâret ediyor ve İnönü başta olmak üzere CHP yöneticilerinin Atatürk'e ters düşmüş bir siyâsî ekip, buna karşılık Bayar ve ekibinin ise, Atatürk'ün tam desteğine sâhip olduğunu imâ ediyordu.

Sertel'e göre, Bayar ve ekibi, yıllar sonra Atatürk'ün mirası dâvâsını gündeme getiriyorlardı ve gerçek mirasçı sıfatı ile davranmalıydılar. Buna göre, Bayar ve ekibi ile Atatürk'ün "çizdiği yoldan ay-

---

ler, bilgiden çok, arzulara dayanıyor gibidir. Nitekim Baban, anılarında, tam bu sırada, Kılıç Ali'nin aracılığıyla görüştüğü Bayar'ın, gelecekle ilgili olarak yalnızca "hiçbir şey belli olmaz" dediğini de aktarmaktadır. "Bayar temkinli konuşuyordu." Baban ise, "kararlı, fakat karârını açıklamanın henüz zamânı gelmediğine kâni bir insanla karşılaştığı" kanaatini taşıyordu. Baban, **age**, s. 26-27. Bütün bu satırlar, Bayar'ın bu sırada yeni bir parti kurma düşüncesine olan mesâfesini açıkça göstermektedir.

272 Zekeriyâ Sertel, "Celâl Bayar'ın İstifâsının Mânâsı", **Tan**, (1.10.1945). Ayrıca bkz. Zekeriyâ Sertel, "Celâl Bayar'ın İstifâsı", **Tan**, (2.10.1945).

273 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 23-228.

rılanlar" arasında bir siyâsî miras dâvâsı gündemdeydi. Sertel'e göre, Bayar "Atatürk'ün hakikî vârisi"ydi. Hatırlanmalıdır ki, Zekeriyâ Sertel, yaklaşık birbuçuk yıl önce, Celâl Bayar'ı şöyle değerlendirmişti: "Sâdece bir Türk vatanseveridir ve siyâsî programı, ancak Kemâlizm ile hulâsa edilebilir."[274] Sertel, göründüğü kadarı ile, yazısında, CHP'nin Kemâlizm'den ayrıldığına ve parti içindeki muhalefet grubunun ise, Kemâlizmi savunduğuna inanıyordu.

Zekeriyâ Sertel, bir başka yazısında da yine aynı konuya temâs ediyordu:

> "Aradaki ihtilâf, basit ve sathî değil, Anayasaya ve partinin [CHP'nin] ilk prensiplerine kadar dayanan bir mâhiyete hâizdir. (...) Bizce Celâl Bayar ve arkadaşları, Atatürk'ün mirası saydıkları parti prensipleri ile Anayasa hükümlerinin tatbikini istemekle, bu mirasın hakikî [vârisleri] olduklarını iddiâ ediyorlar demektir."[275]

Ancak bu noktada, Zekeriyâ Sertel'in görüşlerinde ne kadar haklı ve tutarlı olduğunu da sormak gerekir. Aslında İnönü ile Bayar'ı, Atatürk'ün siyâsî mirasçıları olarak karşı karşıya koymak ne denli doğrudur sorusuna da yanıt aranmalıdır. Tek-partili rejiinde İnönü ile Bayar'ın siyâsî tercihlerinin farklı olduğunu gösteren bir belirti yoktu. Fark, kanımca daha ziyâde ayrıntılardaydı.[276]

Parti içi muhalefet grubunun, yâni "dörtler"in diğer isimleri için de aynı değerlendirmelerde bulunmak mümkündür. Celâl Bayar, CHP'nin kurucularındandı; Bakanlık ve Başbakanlık yapmıştı. Adnan Menderes politikaya taşradan, Aydın'dan katılmıştı ve daha sonra Bayar'ın teşvik ve desteğiyle 1930 yılında SCF'den CHP'ye girmişti.[277] Son onbeş yıldan bu yana milletvekili ve CHP Kütahya

---

274 **Tan**, (28.6.1944). Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 349.
Niyâzi Berkes, anılarında, bu cümlenin Zekeriyâ Sertel'in samimi görüşünü olduğunu teyid ediyor: "Sözünü ettiğim yıllar içinde Bayar ile Menderes'in çok değerli demokrasi önderleri olduğuna inanır, onların kişisel meziyetleri hakkında fantastik şeyler söylerdi." Berkes, **age**, s. 352.

275 Zekeriyâ Sertel, "Anlaşamadıkları Noktalar Nelerdir?", **Tan**, (3.10.1945).
Metin Toker de, bu konuyu gündeme getirmektedir: "Ancak Atatürk ile Atatürkçülük arasında yaptıkları fark başkaydı ve daha sonraki çok ıztırâbın temeli burada yatar." Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 61.

276 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1 ve 2).

277 Menderes'in Aydın'da SCF'nin İl başkanı olarak siyâsete atılması ve ardından SCF'nin feshinden sonra CHP'ye katılmasında Bayar, kendisinin ve Vâsıf Çınar'ın rolü olduğunu açıklıyor. Kendisi Menderes'in İzmir İttihat ve Terakki okulundan da hocası imiş. Menderes'in milletvekilliğinde ise Tevfik Rüştü Aras etkili olmuş... Fakat Bayar, 1930 ile 1945 yılları arasında Menderes ile temâsının olmadığının da altını çizmekte dir. Bkz. Bayar, **age**, s. 24-2.

Parti Müfettişi olarak CHP'de yer almıştı. Hattâ Tarım Bakanı olmak için girişimde dahi bulunmuş, fakat bu talebinden sonuç alamamıştı. Refik Koraltan, idâre adamıydı ve Vâlilik yapmıştı. Koraltan da CHP'nin kurucularındandı. Fuat Köprülü, belki söz konusu üçlü arasında Adnan Menderes'in 1930 yılında SCF'de edildiği muhalif kimliğini paylaşabilirdi. Köprülü de Dârülfünun'da iken harf inkılâbı ve öztürkçe konularında, Türk Târih tezi ile Güneş-Dil teorisine uzak kalmıştı. Fakat daha sonra bu itirazlarını geri çekmiş ve bütün bu alanlarda kendisinden istenen ve gereken desteğini de esirgememişti.

Hele Sertel'in ileri sürdüğü gibi, Bayar'ın, daha doğrusu parti içi muhalefet grubunun, bu yeni dönemde gündeme getirdiği demokratik talepler, daha önce hiçbir şekilde uygulanmış hükümler de değildi. Aksine, 1925 yılından bu yana, tek-partili rejim içinde, ne Anayasa hükümleri uygulanabilmişti, ne de CHP'nin ilkelerinin ne olduğu kesin olarak ortaya konulabilmişti. Dolayısıyla Sertel, ortada kesin bir ayrım olduğunu söylerken, ancak bir ölçüde haklıydı. Ayrımı vardı, ama bu ayrım, yeni ortaya çıkmıştı. Ayrımın kökü, öyle sanıldığı ya da iddiâ edildiği gibi, pek de eskilere uzanmıyordu. Aksine, kök aynıydı. Şimdi ise bir farklılık olduğu belli olmuştu. Ama farklılığın tam olarak ne olduğu hâlâ belirsizdi. Burada yeni olan nokta, siyâsete Atatürk'ün siyâsî mirası dâvâsının sokulması olmuştur.

Nâdir Nâdi, Bayar'ın siyâsî geleceğinin belirsizliğini koruduğunu ileri sürüyordu. Nâdi, daha ziyâde *Vatan* gazetesi ile gazetenin başyazarı Ahmet Emin Yalman'ı eleştiriyor ve biraz da tuhaf bir şekilde, siyâsî alanda rekâbet yarattığı için, Bayar'ı destekliyordu.[278] Nâdir Nâdi, bir başka yazısında da, *Tan* gazetesini ve özellikle de Atatürk'ün siyâsî mirası dâvâsını gündeme getiren Zekeriyâ Sertel'i sert bir üslûpla eleştiriyordu:

> "Yalnız bir gazetede [**Tan** gazetesinde] baş makâle yazan bir muharrir [Zekeriyâ Sertel], Celâl Bayar'ın istifâsını fırsat bilerek, kendi politikası hesâbına bundan yararlanmaya çalışıyor. Bu muharrire [Zekeriyâ Sertel'e] göre, Celâl Bayar, partinin ve hükümetin Atatürk prensiplerinden gittikçe uzaklaştığını görmüş, gerek iç ve gerek dış politikada hep Kemâlizm esaslarına aykırı hareket edildiğini iyice anladığı

278 Nâdir Nâdi, "Çirkin Bir Oyun" **Cumhuriyet**, (2.10.1945). Ayrıca bkz. **Vatan**, (3.10.1045).

için, artık [Türkiye Büyük Millet] Meclis[i'n]de çalışmamaya karar vermiştir. Cumhuriyet Türkiyesi'nin Atatürk'ü inkâr edenler elinde idâre edildiğini ortalığa yaymak, çok sakat bir yoldur."[279]

Nâdir Nâdi, bir makâlesinde, yine aynı konuya değiniyor ve bu kez Zekeriyâ Sertel'in ayrılmına katılmak pahasına ve bir anlamda da "oyun"a gelerek Bayar'ı destekleyenlerin Atatürk'e karşı olduklarını ileri sürüyordu.[280] Nâdi, söz konusu yazısında, bu şekilde Atatürk'ün öldürülmeye çalışıldığını belirtiyor ve "rejim ikiye bölünsün" istiyorlar diyordu. Nâdi'ye göre, amaç, "şimdiki hükûmet Atatürk'ün mirasını iyi kullanmıyor düşüncesi[nin] halk arasında" yayılmasıydı.[281] Nâdir Nâdi, başka bir makâlesinde, yine aynı konuya değiniyor ve Zekeriyâ Sertel'i suçlayarak şöyle diyordu: "Koyu Rus dostu olarak tanınmış bir muharrir [Zekeriyâ Sertel], Celâl Bayar'ın milletvekilliğinden çekilmesini fırsat bilerek, hâdiseyi bir Atatürk mirası dâvâsına çevirmek istedi."[282]

Vatan gazetesi de, Zekeriyâ Sertel'in ve *Tan* gazetesinin bu yaklaşımını eleştirenler arasına katılmakta gecikmeyecektir. *Vatan* gazetesi, Sertel'in yazısının bir kısmını iktibas ediyor ve ardından da, bunun "çok yanlış ve zararlı bir tefsir" olduğuna işâret ediyordu. Gazeteye göre, "bu memlekette Atatürk'ün siyâsî mirasına sâhiplik yolunda bir dâvâya yer olamaz"dı.[283]

Fuat Köprülü ile Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu'nun yazıları ise, parti içi muhalefet grubu ile *Tan* gazetesi ve Zekeriyâ Sertel arasında, Atatürk'ün siyâsî mirası konusunda önemli görüş ayrılığı olduğunu gösteriyordu. Parti içi muhalefet, bu türden bir miras dâvâsını ilke olarak reddediyordu.[284] Fuat Köprülü şöyle diyordu:

"Celâl Bayar'ın İzmir milletvekilliğinden istifâsı üzerine, eskiden beri solcu temâyülleri ile tanınan **Tan** gazetesinin çok garip ve mânâsız olarak ortaya attığı bu

279 **Cumhuriyet**, (2.10.1945).

280 Nâdir Nâdi, "Biz Bu Oyuna Gelmeyeceğiz", **Cumhuriyet**, (3.10.1945).

281 Ayrıca bkz. **Vatan**, (3.10.1945); **Cumhuriyet**, (3.10.1945); **Cumhuriyet**, (3.10.1045).

282 Nâdir Nâdi, "Atatürk'ün Mirası", **Cumhuriyet**, (22.10.1945).

283 **Vatan**, (2.10.1945).

284 Fuat Köprülü, "Miras Dâvâsı mı?", **Vatan**, (6.10.1945); Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu, "Zekeriyâ Sertel İle Küçük Bir Hasbihâl", **Vatan**, (9.10.1945); Kandemir, **age**, s. 21-23. Ayrıca bkz. Fuat Köprülü, "İlim, Politika Âleti...", **Vatan**, (11.10.1945); Fuat Köprülü, "Bu, Öyle Bir Kanserdir ki...", **Vatan**, (14.10.1945); Fuat Köprülü, "Demokrasi Târihimize Umûmî Bir Bakış", **Vatan**, (4 ve 9.11.1945); Köprülü, **age**, s. 33-47 ve 63-71.

dâvâ, hemen her tarafta fenâ akisler uyandırdı. (...) Ortada, **Tan** gazetesinin iddiâ ettiği gibi, bir miras ve mirasçılık meselesi yoktur ve olamaz da... (...) [Atatürk'ün] mirası[nı], (...) bir ferde, bir zümreye, bir siyâsî partiye mâl etmek, Atatürk'ün hâtırasına gösterilebilecek en büyük hürmetsizlik olur."[285]

Akşam gazetesi başyazarı Necmettin Sadak da, bu türden bir ayrıma karşı olduğunu belirtiyordu.[286] Sadak, *Tan* gazetesinin ve Zekeriyâ Sertel'in Celâl Bayar'ı desteklemesinin üzerinde duruyor ve *Tan* gazetesi ile Zekeriyâ Sertel'in, "liberal-kapitalist ekonomi sisteminin lideri olan Celâl Bayar'ı bir bayrak gibi ele almakta mahsur" görmediğinden şikâyet ediyordu. Sadak'a göre, Bayar, Atatürk döneminde de, Atatürk'ten sonra İnönü döneminde de, yönetimde görev ve sorumluluk almıştı ve *Tan* gazetesinin ayrımı tamâmen yanlıştı. Ayrıca, Sadak, *Tan* gazetesinin Bayar'ın Başbakanlığı döneminde Matbuat Kânunu'nun 50. maddesine dayanılarak kapatılmış olduğunu da hatırlatıyordu.[287]

Diğer yandan, Bayar'ın milletvekilliğinden istifâsı sırasında Bayar'ın yakınında yer alan CHP eski milletvekili Refik Şevket İnce, basına yaptığı bir açıklamada, "Dörtlü Takrir"in reddedilmesinden sonra, takrir sâhiplerinin birlikte çalışmaya başladıklarını belirterek, istifâyı, Bayar'ın ihraç kararlarına katılmadığını gösteren bir 'protesto' olarak" yorumluyordu. İnce, "Bayar'ın parti içi 'ıslâhat' istediğini ileri" sürüyor ve "onun, ne [Cumhuriyet] Halk Partisi'nden istifâsı, ne de ona partiden olmayan bir muhalif gibi cephe alması, akla getirilemez" diyordu.[288]

Bayar'ın yakını olan İnce'nin bu değerlendirmesi üzerinde önemle durulmalıdır. Çünkü, bu değerlendirme, Bayar'ın bu sırada hâlâ CHP içinde kalmak ve parti yönetimine gelebilmek konu-

---

285 **Fuat Köprülü, "Miras Dâvâsı mı?", Vatan, (6.10.1945); Köprülü, age, s. 33-38.**

286 **Vatan, (3.10.1945).**

287 Necmettin Sadak, "Atatürk'ün Vârisi Yoktur. Onun Tek Vârisi Millettir", **Akşam**, (2.10.1945); **AT**, Sayı: 143, (Ekim 1945). Ayrıca bkz. Gürkan, **age**, s. 181.

288 **Kara, age, s. 300; Yeni Asır, (2.10.1945).**

Diğer yandan, "Dörtlü Takrir"in reddedilmesinden sonra, Bayar, hatırlanacağı gibi, yaz aylarında İzmir'e yaptığı bir seyahat sırasında, İktisat Vekâleti eski Müsteşarı Hüsnü Yaman ile yaptığı bir görüşmede, yeni bir parti kurulması için girişimde bulunduğuna ilişkin bir izlenim vermiş ve Yaman, bu görüşmeden sonra ve Bayar'ın talebi üzerine, Refik Şevket İnce ile birlikte Ege bölgesindeki parti örgütlenmesi için bâzı girişimlerde de bulunmuştu. Bu girişimlerden sonra Yaman, Ankara'ya gelecek ve Bayar'a gelişmeler hakkında bilgi de verecektir. Kara, age, s. 299; Yeni Asır, (18.7.1945).

sundaki çabalarını gösterir. Ayrıca, Bayar'ın bu sırada bir muhalefet partisi kurma konusundaki kararsızlığını ya da isteksizliğini de yansıtır. Bayar, CHP'de kaldıkça, bu yönde bir adım atmayacak gibi görünüyordu.

Bu arada, ABD Kongresi Dışişleri Komisyonu'ndan iki üyenin, 1 Ekim'de Ankara'yı ziyâret etmesi ve başta Cumhurbaşkanı ve Başbakan olmak üzere, TBMM Başkanı ve Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri ile görüşmesi ve nihâyet 12 Ekim'de de ABD Senatörü Claude Pepper'in yine Ankara'yı ziyâret ederek, Cumhurbaşkanı ve Başbakan ile görüşmeler yapması ve bu sırada "Türkiye'deki 'münâkaşa hürriyeti'nin çok önemli olduğunu belirtmesi", dikkati çekiyordu.[289] Nihâl Kara, bu ziyâretleri şöyle yorumluyor: "Bu görüşmelerde Türkiye'deki demokratikleşme ile ilgili olarak herhangi bir dış baskının dile getirilmediği kanısındayız. Ancak, yine de iktidârın bu yöndeki girişimlerinin teşvik edilmiş olması kuvvetli bir ihtimâldir."[290] Bu ziyâretlerin önemini gösteren bir başka işâret daha bulunmaktadır. İsmet İnönü, günlüğüne 1945 yılına âid pek az satır yazmış olmasına rağmen, 2 Ekim târihli "Amerikan Kongresi üyelerinden Bayan P. Bolton ve Bay M. Karl E. Mumolt ile görüşmeyi dikkatle kaydetmiştir. Görüşmenin hayli uzun, birbuçuk saat sürmüş olduğu da dikkati çekmektedir. Yine 12 Ekim târihli günlükte "Senatör Mr. Pepper ile görüşme" de kaydedilmiştir. Bu görüşme de iki saat sürmüştür.[291]

Başbakan Şükrü Saraçoğlu, Ekim ayı başında yaptığı bir basın toplantısında ise, Matbuat Kânunu, Basın Birliği Kânunu, Cemiyetler Kânunu ve Polis Vazife ve Salâhiyet Kânunu üzerinde değişiklikler yapılmak üzere çalışıldığını, Celâl Bayar'ın CHP'den istifâ etmediğini ve yakın bir zamanda da boş milletvekillikleri için ara seçim yapılabileceğini açıklıyordu.[292]

Saraçoğlu'nun değiştirilme ihtimâlinden söz ettiği Polis Vazife ve Salâhiyet Kânunu'nu daha yakından incelemek yararlı olacaktır. Çünkü, bu yasa, dönem içinde Anayasaya aykırı anti-demokra-

289 **Kara, age**, s. 304; **AT**, Sayı: 143, (Ekim 1945); **Vatan**, (13-14.10.1945).

290 **Kara, age**, s. 304.

291 İnönü, **Defterler (1919-1973)**, (Cilt: I), s. 428.

292 **Cumhuriyet**, (4.10.1945); **Tan**, (6.10.1945). Anayasaya aykırı olduğu ileri sürülen yasaların değiştirileceği ne ilişkin olarak ayrıca bkz. **Tan**, (14.11.1945); Kandemir, **age**, s. 22.

tik yasalar kategorisinde her zaman için gündeme gelecek ve siyâsî tartışmalara neden olacaktır.

Polis Vazife ve Salâhiyet Kânunu, 4 Temmuz 1934 târihinde kabûl edilmişti.[293]

Yasaya göre, polis, şüphe üzerine "serseri ve sâbıkalılar"ın üzerlerini arayabilirdi. "Devletin emniyet ve siyâsetine mazarratı dokunacak oyun oynatılan veyâ temsil verilen yerleri, polis, kat'i deliller elde ettiği takdirde, o yerin en büyük mülkiye [mülkî idâre] âmirinin emriyle" kapatabilirdi. Kapatmayı gerektiren neden suç oluşturuyorsa, bu takdirde soruşturma evrâkı derhâl adliyeye gönderilmeliydi. Mahkeme aksine bir karar verinceye kadar, kapatma karârı geçerli sayılıyordu. Ancak, kapatmayı gerektiren neden mahkemeye sevki zorunlu kılmıyorsa, bu takdirde kapatma kararı, en çok üç ay için geçerli olabiliyordu. Bu hüküm, herhangi bir suç oluşturmasa da, polisin ve idârenin bir sinema veyâ tiyatroyu geçici olarak kapatabilmesini mümkün kılıyordu.

Yasanın en dikkate değer maddesi ise, 18. maddeydi. 18. madde şöyle düzenlenmişti:

> "Fevkâlâde hâllerde ve devletin emniyet ve selâmetini ve içtimâî nizâmı tehdit ve ihlâl kâbiliyetini hâiz vaziyetlerde, bu hâl ve vaziyetleri ihdâs edeceklerinde veyâ devâmına müessir olacaklarına şüphe edilenleri, sebep ortadan kalkıncaya kadar, polis nezâret altına alabilir ve umûmî ve husûsî nakil vâsıtalarına vaziyet ede-

293 **Düstur**, (3. Tertip), Cilt: 16, s. 575-578; **RG**, (14.7.1934), Sayı: 2751; (Kânun No: 2559).

Yasa, dışarıdan gelen filmlerin gösterilmesini ve ülke içinde film çekilmesini de polisin iznine bağlıyordu. 19 Temmuz 1939 târihinde ve 2/11551 sayılı kararnâme ile (**RG**, (31.7.1939), Sayı: 4272) yürürlüğe giren Filmlerin ve Film Senaryolarının Kontrolüne Dâir Nizamnâme hükümlerine göre, dışarıdan getirtilen filmlerle Türkiye'de çekilecek filmlerin senaryolarının ve çekilmi tamamlanan filmlerin denetimden, yâni sansürden geçmesi zorunluydu. Ancak, denetimden geçen bir filmin serbestçe gösterilmesi için bu da yeterli koşul değildi. Çünkü, "kontrol komisyonunca gösterilmesine veyâ çekilmesine müsaade edilen filmlerin gösterilmesinde veyâ çekilmesinde sonradan herhangi bir mahsur düşünüldüğü takdirde, keyfiyet Vâliler veyâ alâkalı memurlar tarafından Dâhiliye Vekilliği'ne [İçişleri Bakanlığı'na] bildirilir. Dâhiliye Vekilliği'nce [İçişleri Bakanlığı'nca] verilecek emir üzerine, filmin gösterilmesi veyâ çekilmesi men edilebilir"di.

Ayrıca, "Türkiye'de yapılan filmlerden ancak hâriçte gösterilmesine müsaade edilenler memleket hâricine çıkarılabilir"di. "Herhangi bir devletin siyasî propagandasını yapan, herhangi bir ırk ve milleti tezyif eden, dost devlet ve milletlerin hislerini rencide eden, din propagandası yapan, millî rejime aykırı olan siyâsî, iktisâdî ve içtimâî ideoloji propagandası yapan, askerlik şeref ve haysiyetini kıran ve askerlik aleyhinde propaganda yapan, umûmî terbiyeye ve ahlâka ve millî duygularımıza mugâyir bulunan, memleketin inzibat ve emniyeti bakımından zararlı olan, cürüm işlemeye tahrik eden, içinde Türkiye aleyhinde propaganda vâsıtası olacak sahneler bulunan" filmlerin gösterilmesine izin verilmiyordu. **Basın ve Yayınla İlgili Kânun, Kararnâme, Nizamnâme, Tâlimatnâme ve Tâmimler**, s. 94-99.

bilir. Bu hâl ve vaziyetin devâmının takdiri, en büyük mülkiye [mülkî idâre] âmirine âiddir."

Bu madde, polise, sâdece şüphe üzerine, herhangi bir kimseyi, hakkında herhangi bir yargı kararı olmaksızın ve süreyle de bağlı kalmaksızın, gözetim altında tutma yetkisi ve hakkı tanıyordu. Polisin bu yetkisi, herhangi bir yargı denetimine de kesinlikle tâbi değildi.

Temyiz Mahkemesi Birinci Cezâ Dâiresi, Polis Vazife ve Salâhiyet Kânunu'nun 18. maddesi ile ilgili olarak açılan bir dâvâda şu sonuca varmıştı: "Polis Vazife ve Salâhiyet Kânunu'nun 18. maddesine müsteniden, icrâ kuvveti tarafından ittihaz olunan tedbirin isâbeti derecesini tâyin etmek, mâvefk idârî mercilere âid bir salâhiyet"tir.[294]

Temyiz Mahkemesi Birinci Cezâ Dâiresi'nin söz konusu kararını değerlendiren bir hukukçu ise, bu karar ışığında şu sonuca varıyor:

> "Öyle zannediyoruz ki, 18. maddedeki salâhiyete müsteniden, fevkâlâde hâlin mevcut bulunup bulunmadığının tâyini, en yüksek mülkiye [mülkî idâre] âmirinin hakkı takdirine mevdû bir keyfiyet olduğundan, gerek idârî ve gerekse adlî kazâ mercileri, böyle bir hâlin mevcut bulunup bulunmadığını kontrol salâhiyetini hâiz değildirler. Bu itibarla, mahkeme, bu nevi bir iddiâyı tahkik edemez. (...) ... nezâret altına alınan şahıstan, fevkâlâde hâlin ihdâs veyâ devâmına müessir olup olmayacağı bakımından şüphe edilip edilmeyeceği noktasını tâyin, sadece polisin takdir hakkına taallûk eder ve kazâî kontrol dışında kalır."[295]

> "Bu sebeple, bu tür dâvâları iptidâen kabûl ve rüyet eden mahkemeler, tetkik neticesinde, dâvâ idâreye tanınmış olan takdir hakkına taallûk ediyorsa, dâvâyı red etmektedirler."[296]

Hikmet Tongur, söz konusu yasa ile ilgili olarak şu saptamalarda ve değerlendirmelerde bulunuyor:

> "Polisin maddî zor kullanabilmesi, ona meşrûiyet, hukûkîlik bakımlarından üstün bir yer verdirmez. Amme nizâmının bozulmamasının temini ve bozulan nizâmın

294 Sulhi Dönmezer, "Polis Tarafından 'Polis Vazife ve Salâhiyet Kânunu'nun 18. Maddesi Gereğince Nezâret Altına Alınma", **İÜHFM**, Cilt: 10, s. 848-852.

295 Dönmezer, agm, **İÜHFM**, Cilt: 10, s. 848-852.

296 Bülent Dâver, "Fevkalâde Hâller ve Ferdî Hürriyetler", **SBFD**, Cilt: 7, Sayı: 1-4, (1952), s. 188.

sağlanması için polisin yapacağı müdahale esasları, önceden belirtilmiş ve tam bir hukûkî müdahaledir. Polis Vazife ve Salâhiyet Kânunumuzla polise görev veren diğer mevzuatımızda pek güzel verilen ve görülen hukûkîlik mâhiyeti ve özelliği, bütün kolluk işlerinde olmamakla berâber, bu işlerin sınırlarının belirtilmesi bakımından veyâ polis çalışmalarının mevzuatla her cihetten ve peşinen aydınlatılmadığı bâzı safhalarında, belirsiz ve tartışmaya yol açıcı sayılabilir. Görev ve yetki kânununun birinci maddesinde pek geniş olarak gösterilen polis görevlerinin başarılması, âsâyişi ammenin, şahıs, tasarruf emniyetinin, mesken mâsumiyetinin, halkın ırz, can ve malının korunması için, polis yetkilerinin her meselede ayrı ayrı gösterilmesi, hiç şüphesiz ki mümkün değildir.

Fakat, diğer taraftan, polis, korumakla görevli olduğu hürriyetlere ve mülkiyete ve emniyete dokunucu her çeşit hareketi önlemeye mecbur olmakla berâber, her meselede ve işte, yetkilerinin birer birer gösterilmemesi, poliste meşrûiyet prensibinin yer alamadığını göstermez. Poliste meşrûiyet prensibi tam olarak yürür. Ancak, özel bir tatbik tarzı gösterir. Bizim mevzuatımız da bu yoldadır. Yukarıda başka şekilde anlatmaya çalıştığımız gibi, meslek bakımından, polisin, bütün tehlikeleri, çeşitli mantıkî ve aklî delillerle sayıp dökmemesi, bu tehlikelerin ne yolda giderilebileceğini tafsilâtı ile belirtmemesi gerekir. Çünkü, kânun hükümlerinin kullanılması kolay ve geniş yetkiler koymakla iktifâ eylemesi, polis hizmetinin mâhiyetine daha uygun düşer. Şunu da gözden uzak tutmamalıdır ki, arz etmek istediğimiz bu durum, polisin bünye ve mâhiyetinden doğma bir zarûret olmayıp, onun maksadını ve gâyesini göz önünde tutan bir keyfiyettir. Ve hukûkîlik özelliğini baltalayıcı değildir."[297]

Tongur, bir başka makâlesinde de, polisin gözaltına alma yetkisine ilişkin olarak şunları yazıyor:

"Nezâret altına alma, [Polis] Vazife ve Salâhiyet Kânunu'nun kaldırıldığı 18. maddesi [bu aşamada yasanın 18. maddesinin henüz yürürlükte olduğunu hatırlamak gerekir] ile 13 ve 17. maddelerinde gösterilmiş olup, bunlardan birincisinde, nezâret altına alma sebepleri sarih olarak açıklanmamış, diğer iki maddede ise, 'nezâret altına alma' sözleri geçmemekle berâber, bu tedbir, halkın rahatını bozacak ve rezâlet sayılacak sûrette sarhoşluk ve vazife yapan polise mukâvemet ve karşı koyma gibi iki sebebe inhisar ettirilmiştir. (...)

Bu maddede [18. maddede], 'bu hâl *ve vaziyetin* ve devâmının takdiri, en büyük mükiye âmirine âiddir' denmek sûretiyle, Vâli ve Kaymakamlar, nezâret altı-

297 Hikmet Tongur, "Polis Görev ve Yetkileri Münâsebetiyle", **Siyâsal Bilgiler Okulu Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 4, (1946), s. 748-749.

na alma yetkisi bakımından ayırd edilmemekle berâber, Polis Vazife ve Salâhiyet Nizamnâmesi'nin [Kânunu'nun] 19. maddesinde, Kaymakamların nezâret altına alma yetkisini kullanmaları, Vâlinin tasvibi şartına bağlanmıştır. (...)

[19. madde: "Yukarıdaki maddede yazılı hâl ve vaziyetleri ihdâs edeceklerinden veyâ devâmına müessir olacaklarından inandırıcı şekilde şüphe edilenler, bizzat Vâli veyâ resmî vekili tarafından verilecek emir üzerine, polis nezâreti altına alınmakla berâber, tesbit edilen hüviyetleri ve nezâret altına alınmayı icâb eden sebeplerin mâhiyeti ve delilleri, Vâli tarafından, kendi şahsî kanaatinin de ilâvesiyle, Dâhiliye Vekâleti'ne [İçişleri Bakanlığı'na] bildirilir ve Vekâletten [İçişleri Bakanlığı'ndan] alınacak emre göre hareket edilir. Kaymakamlar, Vâlinin tasvibiyle, bu gibi hâl ve vaziyetlerinden şüphe edilenleri nezâret altına alabilirler. Bu hâlde de Vâliler, keyfiyeti derhâl Vekâlete [İçişleri Bakanlığı'na] bildirmeye mecburdurlar."]

[13. madde: "Polis, halkın rahatını bozacak ve rezâlet sayılacak sûrette sarhoş olanlarla, sarhoşluk hâlinde başkalarına tecâvüz edenleri ve mutlak sûrette ammenin istirahatini bozanları yakalar ve haklarında tanzim edeceği evrak ile 24 saat içinde adliyeye verir."]

[17. madde: Polisin;

a) Kânun ve usûl dâiresinde verdiği emre itaatsizlik ve ittihaz eylediği tedbirlere riâyetsizlik edenler,

b) Vazife yaparken polise mukâvemette bulunan veyâ vazifesinden alıkoymak maksadı ile, zorla karşı koyan ve yakalanmadıkları takdirde hareketlerinde devâm etmeleri melhuz bulunan şahıslar, karakola götürülüp haklarında tanzim olunacak evrakla berâber 24 saat içinde adliyeye verilirler."]

Nezâret altına alınmayı gerektirecek fevkâlâde hâli ve devletin emniyetini ve selâmetini ve içtimâî nizâmı tehdit ve ihlâl kâbiliyetini hâiz vaziyeti takdir edecek olan, yerin en büyük mülkî idâre âmiridir. Kezâlik, nezâret altına alma süresi de, kânunla belirtilmemiş, takdire bırakılmıştır. Nihâyet dikkati çeken bir cihet de, fert hürriyetine dokunucu böyle bir tedbire karşı, vatandaşı tatmin edecek mâhiyette bir itirazyolu ve merciinin tanınmamış olmasıdır.

Yapılan işin İçişleri Bakanlığı'na bildirilmesinin ve bu makamdan alınacak emre göre hareket edilmesinin, nezâret altına alınan kimse için kâfi teminat olduğu, hiç şüphesiz ki iddiâ edilemez."[298]

Kanımca Pasaport Kânunu da aynı çerçeve içinde değerlendirilmelidir.

298 Hikmet Tongur, "Polis Nezâreti Altına Alma", **Siyâsal Bilgiler Okulu Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 3-4, (1948), s. 56-57.

Tek-parti döneminde Türkiye, dışa kapalı bir ülkeydi. Yabancı ülkelerle ve yabancılarla temas, asgarî düzeyde ve istisnâîydi. O derecede ki, tek-parti döneminde Cumhurbaşkanları, Atatürk ile İnönü, bir kez olsun yurt dışına çıkmamışlardı.

Osmanlı döneminden kalma Pasaport Kânunu'nun 1934 yılında geçirdiği değişiklik bu duruma bir örnektir. Bu değişiklikle pasaport harçları, 50 Kuruş'tan 25 TL'ye yükseltilmişti.

Rona Aybay, Yurt Dışına Çıkma ve Yurda Girme Özgürlüğü adlı incelemesinde, bu aşırı yükselmenin nedeninin, dış seyahatleri güçleştirmek ve azaltmak, böylece döviz sıkıntısını hafifletmek olduğunu belirtiyor.

Nitekim, bu neden yasa tasarısının gerekçesinde de açıklıkla belirtilmişti:

> "İkincisi ve bilhassa en mühimi, millî para kıymetinin istikrârını temin gâyesiyle alınan tedbirlerin daha ziyâde takviyesi gâyesidir. Mâlûm olduğu üzere, 1447 numaralı Borsa Kânunu mûcibince tanzim olunan ihtiyaç listesinde, mezuniyet verilecek ihtiyaçlar meyânında, tahsil, tedâvi ve ticâret ihtiyaçları da dikkate alınmış ve bu ihtiyaçlar için senevî verilen döviz mezuniyetleri, iki milyon Lira'yı tecâvüz etmiş ve her ne kadar bu ihtiyaçların tevsiki için ihtiyaç sâhipleri, vesâik ibrâzına mecbur tutulmuş ise de, bu maksadı teminden uzak kalmış ve bilhassa tedâvi ihtiyaçları için istenilen doktor raporu ve ticârî seyahat ihtiyaçları için aranılan ticâret odası vesikası, doktorlarla ticâret odalarına vâridat temininden başka bir fâidei ameliyeyi mûcip olmamış ve tedâvi ve ticâret ihtiyaçları arkasında husûsî tenezzüh ve eğlence seyahatleri yapılmasına mâni olunamamıştır.
>
> Bilhassa bu yüzden, memleketten lüzumsuz kambiyo çıkarılmasına mâni olmak ve seyahatleri mümkün mertebe tahdit etmek gâyesi, diğer cihetten muhtelif maksatlarla yapılacak seyahatler sebebiyle sarf olunan yüzlerce Lira arasında, pasaport harcı miktârının izâm edilmeyeceği mülâhazasıyla, bu kânun lâyihâsı vücûda getirilmiştir."

"Seyahatleri mümkün mertebe tahdit etmek gâyesi" ile, Osmanlı döneminden kalma Pasaport Kânunu, 1934 yılında değiştirilmiş ve yeni Pasaport Kânunu da, 28 Haziran 1938 târihinde kabûl edilmişti.[299]

---

299 **Düstur**, (3. Tertip), Cilt: 19, s. 740-748; **RG**, (15.7.1938), Sayı: 3960); (Kânun No: 3519). Ayrıca bkz. Tunçay, **age**, s. 173-175. Ayrıca bkz. Cemil Koçak, "Tek-Parti Döneminde Dışa Kapalı Türkiye", **Târih ve Toplum**, Sayı: 62, (Şubat 1989), s. 37-39.

Yasanın 16. maddesine göre, "hükûmet, harb tehlikesi veyâ memleket emniyetine dokunan diğer fevkâlâde hâller dolayısıyla, ecnebi memleketler için vatandaşlara pasaport verilmesini kısmen veyâ tamâmen tahdid ve men edebilir"di. Dolayısıyla Türk vatandaşlarının yurt dışına çıkmaları, ancak "kânun dâiresinde serbest"ti. Diğer yandan da, yasanın 19. maddesine göre, "memleketten ayrılmaları (...) siyâsî emniyet bakımından mahzur olduğu Dâhiliye Vekâleti'nce [İçişleri Bakanlığı'nca] tesbit edilenlere (...) pasaport veyâ vesika verilmez"di. Ayrıca, Türkiye'ye gelecek veyâ Türkiye'den gidecekler, her geliş ve gidişlerinde, pasaportlarını yetkili Türk makamlarına vize ettirmek zorundaydılar. Böylece, pasaport verilirken yapılan denetim, pasaportun kullanılmasından önce de her defâsında bir kez daha tekrâr edilebiliyordu. Pasaport harcı yine 25 TL olarak saptanmıştı. Harcın yüksek tutulmasının amacı aynıydı. Tasarının gerekçesinde bu durum şöyle anlatılıyordu:

> "Hârice seyahatlerin mümkün mertebe tahdidi, döviz olarak hâriçte sarfiyatta bulunacakların kat'i zarûret olmadıkça bu hareketlerine mâni olmak ve bilhassa döviz vaziyetini korumak maksadıyla, memleketimizden hârice gideceklerden alınacak pasaport harçları, eskisi gibi ipkâ edilmiştir."

Ayrıca, yasanın 4. maddesine göre, yabancıların da Türkiye'ye girebilmeleri bâzı koşullara bağlanmıştı. Buna göre, dilenciler, serseriler, deliler, yanlarında Türkiye'de 15 gün kalmalarına, daha sonra da ülkeyi terk etmelerine yetecek kadar para bulunmadığı gibi, Türkiye'de kendilerini himâye edecek yakın akrâbaları da bulunmayanlar, Türkiye'de yasalarla yabancılara yasaklanmış işlerden birini tutmayacağını kanıtlayamayanlar, transit geçişlerde yanlarında yeterli paraları ve gidecekleri ülkeler için vizeleri bulunmayanlar ile fâhişeler ve kadınları fuhuşa sevk ederek geçinmeyi meslek edinenler, beyaz kadın ticâreti yapanlar, ülkeye giremezlerdi.

Diğer yandan, yine aynı maddeye göre, "Türkiye Cumhuriyeti'nin emniyetini ve umûmî nizâmını bozmak niyetiyle veyâ bozmak isteyenlere ve bozanlara iştirâk ve yardım etmek maksadıyla geldiği sezilenler" de, ülkeye sokulmazlardı.

Yasanın 8. maddesi uyarınca, "Hükümet, harb hâlinde ve di-

ğer fevkâlâde hâller zuhurunda, memleketin bir mıntıkasına veyâ umûmuna şâmil olmak üzere, yabancı devletler tebaası hakkında pasaport veyâ vizeye mûteallik kayıt ve şartlar koyabilir"di.

Yabancıların Türkiye'de ikâmetleri ise, daha da ayrıntılı kayıt ve şartlara tâbiydi. 29 Haziran 1938 târihli Ecnebilerin Türkiye'de İkâmet ve Seyahatleri Hakkında Kânun'un 1. maddesine göre, "Pasaport Kânunu hükümlerine uygun bir şekilde gelen her ecnebi için, Türkiye'de ikâmet ve seyahat, Türk kânunları ile tâyin olunan şart ve kayıtlar dâiresinde serbest"ti. Yasanın 2. maddesine göre, yabancıların Türkiye'de 15 günden fazla kalmaları mümkün değildi. Yabancılar, vardıkları ilk yerleşim merkezinde, yirmidört saat içinde, güvenlik güçlerine, polise ya da jandarmaya başvurmak ve hüviyetlerini kanıtlayarak, imzâlı bir beyannâme vermek zorundaydılar. Yasanın 3. maddesine göre de, ülkede 15 günden daha fazla kalmak isteyen yabancılar, güvenlik makamlarından, ikâmet tezkeresi almakla yükümlüydüler. Yasanın 5. maddesi uyarınca, söz konusu ikâmet belgelerinin süresi, iki aydan başlayarak iki yıla dek uzayabiliyordu. Yasanın 10 ve 11. maddeleri ise, konferanslara, uluslararası sergilere ve kongrelere, bayram ve spor şenliklerine katılmak için gelen yabancıların, ikâmet tezkeresi almaksızın, iki ay süreyle Türkiye'de kalabileceklerini öngörüyordu. Ancak, yasanın 14. maddesine göre de, ikâmetlerini değiştiren yabancılar, durumu yirmidört saat içinde yeni ikâmetgâhlarının bulunduğu yerdeki güvenlik makamlarına bildirmek zorundaydılar.

Yasanın 16. maddesi ise, yabancıları misâfir eden Türk vatandaşları için bâzı yükümlülükler getiriyordu: "İkâmet, müsâferet veyâhut herhangi bir maksatla yanlarına, evlerine ve idâreleri altında bulunan yerlere, herhangi bir ecnebiyi kabûl eden hakikî ve hükmî her şahıs, yirmidört saat zarfında en yakın polis veyâ jandarma karakoluna, o ecnebi" hakkında bir beyannâme vermeliydi. Ancak, "hiçbir menfaat mukâbilinde olmayan ve müddeti yedi günü geçmeyen husûsî müsâferetler, bu hükümden müstesnâ" idi. Yasanın 17 ilâ 19. maddeleri, yabancıların Türkiye'de yasaların kendilerine yasaklamadığı işlerde çalışabilmelerini öngörüyordu. Fakat bu durumda olanlar da yine beyannâme vermek zorundaydılar.

Ülke içinde seyahat etmek isteyen yabancıların uymak zorunda oldukları başka kurallar da vardı. 7 Teşrini Evvel/Aralık 1336/1920

târihinde İcrâ Vekilleri Heyeti'nce kabûl edilen Memâliki Osmâniye Dâhilinde Seyrü Seyahat Edenlerin Seyahat Varakası Almaları Mecbûrî Olduğu Hakkında Kararnâme'nin 12. maddesi, yabancıların Osmanlı Devleti sınırları içinde seyahatlerini yasaklıyordu. Kararnâmenin 15. maddesine göre, "ecnebiler, yirmidört saatten fazla süren ve aynı şehir içindeki kazâ müstesnâ olmak üzere, bir kazâ mıntıkasını aşan seyahatlerinde", bildirimde bulunmakla yükümlüydüler. Aynı kararnâmenin 20. maddesine göre, "ecnebilerin girmekten veyâ ikâmetten kânunla men edilmiş oldukları yerlerden başka, memleketin muayyen mıntıkalarında, münferit veyâ toplu bir hâlde ikâmet veyâ seyahatleri, İcrâ Vekilleri [Heyeti] karârı ile men edilebilir"di. Nihâyet, kararnâmenin 22. maddesine göre de, "Dâhiliye Vekâleti [İçişleri Bakanlığı], memlekette kalmasını umûmî emniyete ve siyâsî ve idârî icaplara muzır saydığı ecnebileri, vereceği muayyen müddet zarfında Türkiye'den çıkmaya dâvet edebilir"di. Kararnâmenin 24. maddesine göre ise, "memleket dışına çıkarılmasına karar verilip de, (...) Türkiye'yi terk etmeyenler, Dâhiliye Vekâleti'nin [İçişleri Bakanlığı'nın] göstereceği yerde oturmaya mecburdu"lar. "Siyâsî sebeplerle Türkiye'ye sığınan ecnebiler, ancak Dâhiliye Vekâleti'nce [İçişleri Bakanlığı'nca] müsaade olunacak yerlerde ikâmet edebilirler"di.

Sayahat edecek yabancılara tercümanlık ve/veyâ rehberlik etmek isteyenler ise, 8 Teşrini Sâni/Ocak 1342/1925 târihinde kabûl edilen Ecnebi Seyyahlara Tercümanlık ve Rehberlik Edecekler Hakkında Kararnâme hükümlerine uymak zorundaydılar. Söz konusu kararnâmenin 1. maddesi uyarınca, Türkiye'de yabancılara tercümanlık ve/veyâ rehberlik yapmak isteyenler, "şehremanetleri ve belediyelerden vesika" almak zorundaydılar. 3. maddeye göre, "Müstedillerin cünhâ ve cinâyetle mahkûm olmamış ve hiçbir sûrette lekelenmemiş, erbâbı nâmus ve istikâmetten oldukları, polis ve belediyece tahkik olunduktan ve ahvâli mâziyetleri itibâriyle de, tercümanlık mesleğine kabûllerine mâni bir sebep olmadığı tebayyün ettikten sonra, mâlûmâtı lâzimeyi hâiz olup olmadıkları, bilimtihan tâyin olunur"du. Kararnâmenin 3 ve 4. maddelerine göre, Şehremanetleri ya da Belediye Meclisleri tarafından seçilen sınav komisyonlarında, adayın *bir yabancı dil ile birlikte iyi derecede* Türkçe bilmesi, ülkenin târihini ve târihî yerlerini tanıma-

sı ve bunları iyi açıklayabilmesi isteniyordu. 6. maddeye göre de, belgeler sâdece "verilmiş oldukları emânet veyâ belediyelerin hudutları dâhilinde" geçerliydi. 10. maddeye göre ise, kararnâmenin hükümlerine uymayanların belgeleri geri alınabiliyordu.

Yabancılar, Türkiye'de uzun yıllar muhtemel bir câsus muâmelesi gördüler. Yabancıların Türkiye anılarında bu durum kendisini açıkça gösterir. Hattâ Ahmet Emin Yalman, 1946 yılında *Vatan* gazetesinde yayınlanan bir makâlesinde, bu tutumun, bu geç târihte bile, hâlâ değişmediğinden yakınıyordu. Yalman, bu sırada dahi, yabancı bir ahbâbının İstanbul ve Ankara'da polis tâkibinde yaşamak zorunda kaldığını, hele Anadolu'yu tanımak ve görmek için gittiği Bursa'da ise, polisin kendisini izlemesine dayanamayarak, derhâl İstanbul'a geri dönmek gereğini hissettiğini yazmaktan kendisini alamıyordu. Yalman'a göre, artık bu tutumdan vazgeçmenin zamânı gelmiş de, çoktan geçmişti. Ancak bu beklenti anlaşılan bir hayli mübâlâğlıydı. Ahmet Emin Yalman, yaklaşık iki yıl sonra yayınlanan bir başka yazısında da aynı konuyu ele almak ve eleştirmek zorunda kalacaktır:

> "Türkiye: 'Ben ecnebi düşmanıyım. Kat'iyen ziyâretçi istemem. Memleketime adam sokmam. Gelenleri de canından bıktırırım.' diye âdetâ bağırıyor. (...) Bizde hâlâ vize, Ankara'dan meselenin sorulmasına ve cevap alınmasına bağlıdır. (...) Bizde bir ecnebinin her kazâ hudûdunu değiştirdikçe polise haber vermesi ve kaydolması icâb eder. Kânunun aynen tatbiki lâzım gelirse, Eminönü kazâsından Beyoğlu kazâsına geçen bir ecnebinin, ilk önce polise başvurması lâzımdır. Yoksa suç işlemiş olur, mahkemeye sevk edilir ve hapis cezâsına uğrar. Dâhiliye Vekâleti [İçişleri Bakanlığı], kânunu ister istemez tefsire tâbi tutarak veyâ zarûrî bir müsamaha göstererek, İstanbul içinde dolaşan bir ecnebi hakkında bir tâkibat yapmıyor. Fakat polise haber vermeden Adalarda bir gece geçiren ecnebinin yakın vakitlere kadar başına gelmedik aksilik kalmıyordu. Denilebilir ki, tek-parti devrinde Türkiye, kendi başına küçük bir demir perde âlemi manzarasını almıştı. Ecnebi düşmandı. Ecnebi ile görüşen şüpheli bir adamdı."[300]

Tuhaf olan nokta, bir yandan da bu mevzuat yürürlükte iken ve yabancılara karşı polisiye önlemler gündelik uygulamalardan sayılırken, TBMM'deki bütçe görüşmeleri sırasında, o dönemde he-

300 Ahmet Emin Yalman, "Türkiye'nin Kapıları Seyyahlara Kapalıdır", **Vatan**, (18.3.1948).

nüz turizm ile de ilgilenmekte olan Basın Yayın Umum Müdürlüğü bütçesinin görüşülmesi sırasında, turizmin öneminin vurgulanıyor ve hattâ turizmin "bacasız fabrika" olduğu yolunda benzetmeler dahi yapılıyor olmasıdır. Milletvekilleri, hükümetten turizm gelirlerinin artırılmasını istiyorlardı.

Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun yukarıda değindiğim basın toplantısını, *Ulus* gazetesinde yayınlanan ılımlı yazılar izleyecek ve Ahmet Emin Yalman, bu gelişmeleri *Vatan* gazetesinde "Politikada Centilmenlik" başlıklı makâlesi ile yanıtlayacaktır.[301] *Vatan* gazetesinin iyimserliği devâm ediyor ve gazeteye göre, "C[umhuriyet] Halk Partisi hayırlı bir siyâsî çığır açmaya hazırlanıyor"du. Gazetede, tek-parti yönetimine ve devlet memurlarının da CHP ile ilişkilerine son verileceğine, tek dereceli ve gizli oyla yapılacak seçim sisteminin kabûl edileceğine, İnönü'nün, 29 Ekim'de Cumhuriyet Bayramı ya da 1 Kasım'da TBMM'yi açış konuşması vesilesi ile, demokratik gelişmelere ilişkin açıklamada bulunacağına ve TBMM'nin açılışından sonra Anayasaya aykırı olduğu ileri sürülen yasaların değiştirilmesinin gündeme geleceğine ilişkin haberler yayınlanıyordu. Hattâ *Vatan* gazetesine göre, CHP, eğer seçimi yitirirse, muhalefete geçmeye de hazırdı.[302]

Nitekim *Vatan* gazetesinin bir haberine göre, CHP Genel Sekreter Vekili Nâfi Âtuf Kansu, bir tâmim yayınlayarak, CHP Umûmî İdâre Heyeti için yapılan seçimlerin gizli olmasını istemişti. Kansu, söz konusu tâmimde, CHP'nin İdâre Heyeti üyeliklerine devlet memurlarının seçilmemesini de istemişti. Ancak devlet memurlarının CHP'den ayrılmaları da henüz söz konusu edilmiyordu.[303]

Vatan gazetesi, bir başka haberinde de, CHP Nizamnâmesi'nin değiştirileceğini, tek dereceli seçim ilkesinin CHP Programı'na alınacağını ve bunlar için de çok yakın bir zamanda CHP olağanüstü kurultayının toplanacağını belirtiyordu.[304] Nitekim *Cumhuriyet* gazetesi de, benzer yönde ve söylentiye dayalı haberler yayın-

301 Ahmet Emin Yalman, "Politikada Centilmenlik", **Vatan**, (6.10.1945).

302 **Vatan**, (12, 16 ve 27.10.1945). Ayrıca bkz. Ahmet Emin Yalman, "Politikada Nâmus Yolu", **Vatan**, (12.10.1945); Ahmet Emin Yalman, "Sağlam Bünyenin Mânâsı ve Kıymeti", **Vatan**, (31.10.1945).

303 **Vatan**, (16.10.1945). Devlet memurları yasasına göre, elbette memurların siyâsî partilere üye olmaları, bu arada tek-parti olan CHP'ye dahi katılmaları aslında yasaktı. Fakat bu yasak uygulanmamıştı ve uygulanmıyordu. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD** ve **BİSCF**.

304 **Vatan**, (18.10.1945).

lıyor ve CHP'nin il kongrelerinde tek dereceli seçim sisteminin talep edildiğine işâret ediyordu.[305] Âsım Us da, tam bu sırada, Hâtıra Notları'na, tek dereceli seçim sisteminin 1947 yılında, yâni milletvekili genel seçimi sırasında uygulanacağını yazıyordu.[306]

Ahmet Emin Yalman, bu iyimser hava içinde, CHP'nin gerçekten ciddî bir siyâsî parti hâline gelmesini, partide ıslâhat yapılmasını, parti içinde bir program ve ideoloji birliği sağlanmasını, partinin halka yakınlaşmasını ve merkezî yönetimden kurtulmasını talep ediyordu.[307] Yalman, söz konusu yazısında, bir de örnek veriyor ve CHP Aydın il örgütünün ve CHP Aydın İl İdâre Heyeti Başkanı Ethem Menderes'in çalışmalarından övgü ile söz ediyordu. Yalman'ın hiç sözünü etmediği, fakat çok daha eski târihli bir gazete haberinden öğrenilmesi mümkün olan önemli bir başka gelişme de, Ethem Menderes'in daha aylar önce, söz konusu görevine devâm etmekle birlikte, nedeni açıklanmayan bir şekilde, Aydın Belediye Başkanlığı'ndan ayrılmış olmasıydı.[308] Hatırlanacağı gibi, Ethem Menderes, Adnan Menderes'in ısrârı üzerine, SCF tecrübesinden, kendisinin ayrılmasından sonra bu göreve gelmişti.

Diğer yandan, İzmir Halkevi'nde yapılan bir toplantıda, CHP eski milletvekili Refik Şevket İnce'nin, "İzmir milletvekillerinin Meclis'te serbest konuşamadıklarını" söylemesi dikkat çekiciydi.[309]

Ancak, *Tan* gazetesi ise, bu sırada tamâmen farklı bir konumdaydı. *Tan* gazetesinin içinde bulunduğu zorluğu bizzat Zekeriyâ Sertel, "Okuyucularımla Açık Bir Konuşma" adlı makâlesin-

305 **Cumhuriyet**, (17.10.1945).

306 Us, **age**, s. 657 ve 659.

307 Ahmet Emin Yalman, "Elimizdeki Nimet", **Vatan**, (27.10.1945).

Nihat Erim, 31 Ekim 1945 târihli güniüğünde, Ahmet Emin Yalman ile yaptığı bir görüşmeye atıfta bulunarak, **Vatan** gazetesinin yayın politikasını eleştirdiğini, buna karşılık Yalman'ın kendisine yeni bir parti kurulacağını haber vererek, Erim'in de yeni partiye katılmasını istediğini yazmaktadır. Erim, bu dâveti reddetmiş, fakat Yalman, yeni partinin kurucusunun Celâl Bayar olacağını hissettirmiştir. Diğer yandan, Erim bu görüşmeyi Başbakan Saraçoğlu'na da nakletmiştir. Erim, **age**, s. 45. Yalman, yeni milletvekili Nihat Erim'i yoklamak istemiş olmalıdır.

308 **Ulus**, (14.3.1945). **Ulus** gazetesi, ancak bir yıl sonra, Ethem Menderes'in tam onbeş yıl CHP Aydın İl İdâre Heyeti Başkanı olarak görev yaptığını hatırlatma ihtiyâcı duyacaktır. **Ulus**, (11.3.1946). Bu konuya ileride yeniden değineceğim.

309 Kara, **age**, s. 304-305; **Vatan**, (23.10.1945). **Cumhuriyet** gazetesi ise, İzmitlilerin, "milletvekillerimizi aramızda görmek istiyoruz" şeklindeki açıklamasına yer vermişti. Kara, **age**, s. 305; **Cumhuriyet**, (24.10.1945).

de ifâde ediyordu: "Nerede ise bizi sıkıyönetime verip astıracaklar veyâ linç ettirip, diri diri kanımızı emecekler."[310]

Sertel'in bu yakınması ya da uyarısı, *Tan* gazetesine karşı basında beliren genel havayı da açığa çıkarıyordu. Gerçekten de *Tan* gazetesi, muhalefet cephesini oluşturan *Vatan* gazetesinin dışında değerlendiriliyor ve başta *Akşam* ve *Tasvir* gazeteleri olmak üzere tüm basın tarafından üstü kapalı bir şekilde ve imâlı olarak, komünist ve Sovyet yanlısı olmakla suçlanıyordu. Bu durum, *Tan* gazetesinde yayınlanan ve daha önce gördüğümüz dış politika yazılarının da bir sonucu olarak kabûl edilebilir. Nitekim, çok kısa bir süre sonra *Tan* gazetesinin uğradığı âkıbeti ileride göreceğiz.

Ama *Vatan* gazetesi de yönetimin gözünde tamâmen güvenilir sayılamazdı. Nitekim Ahmet Emin Yalman şöyle yazıyordu: Ege seyahatinde "her yerde sivil taharrî memurları tarafından gölge gibi tâkip edildim."[311]

5. POTSDAM KONFERANSI SONRASINDA TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ VE TÜRKİYE, ABD VE İNGİLTERE: BOĞAZLAR SORUNU

ABD'nin Ankara Büyükelçisi Wilson, 1 Kasım 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, bir gün önce Türk Genelkurmay Başkanı Kâzım Orbay'ın ABD Askerî Ataşesi'ni ziyâret ettiğini ve kendisi ile son gelişmeleri gözden geçirip görüştüğünü haber veriyordu. Raporda, Sovyet işgâl güçlerinin yoğunluğu konusunda elde edilen bilgilerin, Türk Ordu istihbârâtının vermiş olduğu bilgilerle aynı olduğuna dikkat çekiliyordu. Buna göre, üç ek Sovyet tümeni son birkaç gün içinde Çekoslavakya'dan Romanya'ya kaydırılmıştı. Orbay, bu bilginin eğer Romanya ve Bulgaristan ile bağlantılı ise çok güvenilir olduğu, fakat eğer İran ile bağlantılı ise pek az güvenilir olduğu kanısındaydı. Ama Orbay, eğer bilgi Kafkaslarla bağlantılı ise, bu takdirde bilginin hayli kırılgan olduğunu düşünüyordu. Çünkü, onun tahminince zâten 10 ilâ 15 Sovyet tümeni hâli hazırda Kafkaslar'da bulunuyordu.

Raporda Orbay'ın durumu şöyle değerlendirdiği açıklanıyor-

310 Zekeriyâ Sertel, "Okuyucularımla Açık Bir Konuşma", Tan, (19.10.1945).

311 Vatan, (23.10.1945).

du: Ona göre Sovyetler Birliği'nin Balkanlar'da askerî güç bulundurmasının nedenleri şunlar olabilirdi: İşgâl ettiği ülkelerdeki denetimini güçlendirmek; baskıda bulunarak seçimleri etkilemek; Yunanistan'a karşı tehdit uygulayabilmek ve Türkiye'ye karşı harekete geçmek... Orbay'a göre, İran'da bulunan Sovyet işgâl güçleri ise, Kürt sorununa bağlı olarak ya da Türkiye'ye karşı kullanılmak amacıyla orada bulunuyor olmalıydı. Orbay, Kafkaslar'da bulunan Sovyet askerî güçlerinin Türkiye'ye karşı kullanılmasının dışında başkaca bir nedenle orada bulunmalarının herhangi başka bir nedeni olamayacağını da söylemişti. Orbay, üzerinde önemli bir sorumluluk taşıdığını da açıklamıştı. Bu sorumluluk Türkiye'de seferberlik ilân edip etmeme sorunu idi. Orbay, 1922 doğumluların terhis edilmesinin ve köylerine gönderilmesinin, ordunun harcamalarını düşürebilmek için gerçekleştirildiğini de belirtmişti. Orbay, Türkiye'nin Birleşmiş Milletler'in üyesi olarak, güvenlik için bu örgütü yetkilendirmek sorumluluğundan da söz etmişti. Fakat eğer Türkiye'de seferberlik ilân edilecekse ve eğer seferberlik etkili olacaksa, bunun için de düşmanca davranışlardan önce harekete geçmek gerekecekti. Çünkü, ulaşım imkânları bombardımanlarla engelenebilirdi.

Görüşmeye katılan Harriman'da oluşan izlenim ise, Orbay'ın hâli hazırda seferberlik ilânını önermeyeceği şeklinde idi. Fakat yine ona göre, Orbay, Sovyetler Birliği'nin dikkatini çekecek bir harekette de bulunacaktı. Orbay'a göre, eğer Sovyetler Birliği Türkiye'ye saldıracak olursa, Sovyetler Birliği Trakya'dan Boğazlara doğru son bir efor gösterecekti. Diğer yandan, Orbay'a göre, Sovyetler Birliği Türkiye'nin doğu bölgesini işgâl etmeyi de düşünüyordu. Ancak Orbay, Sovyet askerî güçlerinin doğu bölgesinde ancak sınırlı operasyon yapabilme imkânını göz önünde bulundurmadığını da düşünüyordu.[312]

ABD Dışişleri Bakanı Byrnes, 1 Kasım 1945 tarihinde, Wilson'a yazdığı bir raporda, *New York Times*'da yayınlanan makâleye değiniyor ve Wilson'u bu konuda bilgilendiriyordu. Buna göre, gazetede 19 Ekim'de yayınlanan yazıda, ABD ile İngiltere'nin Boğazlar sorununda, konuyu Türkiye ile görüşmeden önce, ortak bir tu-

312 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (1.11.1945).

tum belirleme arayışı içinde oldukları savunuluyordu. ABD ile İngiltere, Boğazlar sorununa ilişkin Sovyet görüşü ile karşılaşabilmek için sorunun tartışılması başladığında ortak bir tutum içinde olma arayışı içine girmişlerdi. Fakat Byrnes, bir gün önce gerçekleşen bir basın toplantısında bu haberi açıkça tekzib etmişti. Byrnes, Potsdam Konferansı'nda Boğazlar sorunu ile ilgili alınan kararı da hatırlatmıştı. Buna göre, her üç hükümet, Boğazlar sorunu ile ilgili olarak tek tek Türkiye ile görüşmelerde bulunacaklardı. Byrnes, ABD'nin bu konuda gerek İngiliz ve gerekse Sovyet görüşlerinden ve plânlarından haberdâr olmadığını da bildirmişti. Bununla birlikte, ABD, Boğazlar sorunu ile ilgili olarak Türkiye ile irtibat hâlindeydi.[313]

ABD Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu İle İlişkiler Bölümü Başkan Yardımcısı Jones tarafından tutulan 2 Kasım 1945 tarihli görüşme tutanağına göre, Jones'un talebi üzerine aynı gün Türkiye'nin Washington Büyükelçiliği İkinci Sekreteri Orhan Eralp ile bir görüşme gerçekleştirilmişti. Wilson tarafından Türk Dışişleri Bakanlığı'na aynı gün teslim edilen nota metnini Jones Eralp'a da vermişti. Jones'un raporuna göre, Eralp notayı okumuş ve gülümsemişti. Eralp, notanın kendi görüşüne göre çok tatmin edici olduğunu ve Ankara'nın bundan daha iyisini de beklemediğini açıklamıştı. Ona göre, olabileceğin en iyisi olmuştu.[314]

Wilson, 2 Kasım 1945 tarihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Boğazlar sorunu ile ilgili ABD'nin notasını 1 Kasım günü Türk Dışişleri Bakanlığı'na teslim ettiğini haber veriyordu. Wilson, Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın notanın yüksek değerini anladığını ve beğendiğini ifâde ettiğini bildiriyordu. Saka, notayı okurken, metinde sözü edilen ve Boğazlar sorunu ile ilgili olarak uluslararası bir konferans toplanması ile ilgili öneriyi de yorumlamıştı. Ona göre, ABD'nin bu türden bir uluslararası konferansa dâvet edilmesi, Türkiye açısından böyle bir konferansın toplanabilmesi için olmazsa olmaz bir koşuldu. Saka, Montrö Antlaşması'nın gözden geçirilmesi ile ilgili olarak da şu görüşleri belirtmişti: ABD'nin önerisinin ilk kısmı hâli hazırdaki durumdu. İkinci kısım yeniydi. Diğer kısımlar için ise, Türkiye tabiî ki

313 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Byrnes'dan Wilson'a", (1.11.1945).

314 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Jones'un Görüşme Tutanağı", (1.11.1945).

Japonya'nın Montrö Antlaşması'nın imzâcı gücü olarak kalmasında ısrarcı olmayacaktı.

Saka, Potsdam Konferansı'nda Boğazlar sorunu ile ilgili olarak Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesine ilişkin alınan karârın, ABD'nin notasının ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin görüşlerinin sentezi olacağı yönünde bir izlenim bıraktığını da söylemişti. Saka, Wilson'dan, ABD'nin notasının İngiliz ve Sovyet görüşlerini de yansıtıp yansıtmadığını sormuştu. Wilson, bu soruyu yanıtlarken, notanın yalnızca ABD'nin görüşlerini ihtivâ ettiğini belirtmişti. Zâten Potsdam Konferansı'nda alınan karar da, Boğazlar ile ilgili olarak her üç devletin de ayrı ayrı Türkiye ile görüşmeler yapması yolunda idi ve ABD, bu aşamada bu karârın gereğini yerine getirmekteydi. Notada da bu duruma atıfta bulunulmuştu. Wilson, ABD'nin konuya ilişkin olarak gerek İngiliz ve gerekse Sovyet görüşlerinden ve plânlarından hiçbir şekilde haberdâr olmadığını da özellikle vurgulama ihtiyâcını hissetmişti. Saka ise, ABD'nin notası üzerinde derhâl çalışacaklarını ve mümkün olan en kısa zamanda da Ankara'nın konuya ilişkin görüşünü Wilson'a ileteceğini bildirmişti.[315]

ABD, 1 Kasım'da, yâni Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın süresinin dolmasına yalnızca altı gün kala, Boğazlar sorunu ile ilgili görüş ve önerini Ankara'ya bildirmişti. Hatırlanacağı gibi, ABD, Potsdam Konferansı'nda Boğazlar'ın uluslararası statüye kavuşturulması gerektiğini belirtmiş ve aynı zamanda da Boğazlar'ın silâhsızlandırılmasını istemişti. Oysa ABD'nin söz konusu notasında, bundan artık vazgeçmiş olduğu görülüyordu. ABD'nin notasında ileri sürülen görüşlere göre, Boğazlar Türkiye'nin denetiminde kalmaya devâm edecek ve Sovyet savaş gemileri ile Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin savaş gemileri, Boğazlar'dan her zaman için serbest geçiş hakkına sâhip olacaklar ve Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerinin Karadeniz'e girmesi de çok büyük ölçüde sınırlanacak, hattâ Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin iznine tâbi olacaktı. Buna karşılık, Boğazlar bütün ticâret gemilerinin geçisine her zaman için açık olmalıydı. Ayrıca, Japonya da artık imzâcı güç olmaktan çıkarılmalıydı.

315 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (2.11.1945).

Wilson, 2 Kasım 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın aynı gün kendisine, birkaç gün önce Türk sınırının yakınlarında bulunan Sovyet tümenlerinin hareketliliğinin yarattığı endişenin artık ortadan kalktığını dile getirdiğini haber veriyordu. Türk Hükûmeti'nin tahminine göre, Türk sınırına yakın Sovyet askerî güçlerinin sayısında net bir artış olmamıştı. Çünkü, yakın bir târihte vâr olan Sovyet askerî güçleri artık hâli hazırda büyük rakamlar tutacak kadar geri çekilmişlerdi. Türkiye'nin elindeki bilgiye göre, yeni Sovyet askerî birlikleri, geri çekilenlere göre, daha iyi donatılmış ve eğitilmişlerdi. Bunun da endişe yaratacak bir yönü yoktu.

Wilson, Saka'ya, Molotov'un ABD'nin Moskova Büyükelçisi Harriman'a yaptığı yorumları da aktarmıştı. Saka da, aynı bilgiyi İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson'dan da duyduğunu aktarmıştı. Peterson da, bu bilgiyi Moskova'dan İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi'nden almıştı. Saka, bu bilgiye özel bir önem verdiğini ve bunun Türkiye'nin hâli hazırdaki duruma daha mutlu bakması için bir neden olduğunu açıklamıştı. Saka, ayrıca Truman ve ABD Dışişleri Bakanı Byrnes tarafından 31 Ekim'de yapılan açıklamaların da cesâret verici olduğunu bildirmişti. Saka, son olarak da, Türk Hükûmeti'nin, üç büyük devletin Dışişleri Bakanlarının katıldıkları Londra Konferansı'nda meydana gelen içinden çıkılmaz kördüğümün, kendisinin Sovyetler Birliği ile ilişkileri üzerindeki etkilerini dikkate alan Türkiye'yi hayli kaygılandırdığından bu yana, hararetli bir şekilde üç büyük devlet arasında gerçekleşecek uzlaşmanın etkili olacağını ümit ettiğini de söylemişti.[316]

ABD'nin Londra Büyükelçisi Winant, 2 Kasım 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Boğazlar ile ilgili ABD'nin önerisinin aynı gün İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na teslim edildiğini haber veriyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı görevlisi, öneri metnine kısaca bir göz attıktan sonra, notada sözü edilen noktaların İngiltere açısından tatminkâr göründüğünü açıklamıştı. Ayrıca, İngiltere'nin de bu konuda Türkiye ile hâli hazırda iletişim içinde bulunacağını da belirtmişti. Ama ancak Türkiye İngiltere'ye yakınlaşırsa... Elbette Türkiye, Montrö Antlaşması'nın

316 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (2.11.1945).

yeniden gözden geçirileceği bir konferansa katılmaktan memnûniyet duyacağını söyleyecekti[317]

Wilson, 3 Kasım 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, kendisinin ABD'nin Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi ile ilgili önerilerini Sovyetler Birliği ile İngiltere'nin Ankara Büyükelçileri'ne de ilettiğini haber veriyordu. Wilson'a göre, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov'un nota karşısındaki tutumu, Sovyet Hükûmeti'nin pozisyonunun ön habercisi olarak da değerendirilebilinirdi. Vinogradov, metni okur okumaz, üçüncü noktada sözü edilen olası bir savaşta durumunun ne olacağını sormuş ve ABD'nin önerisinin Karadeniz gücü olmayan devletlerin savaş gemilerinin savaş sırasında Boğazlar'dan geçişine engel olabilecek hiçbir güvence getirmediğine dikkat çekmişti. Ona göre, ABD'nin önerisi, bu nedenle Sovyetler Birliği'nin güvenliği için gerekli korumayı sağlamamaktaydı.

Wilson, bu itiraz karşısında, Türkiye'nin böyle bir öneriyi kabûl etmesi hâlinde, Türkiye'nin Karadeniz gücü olmayan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişini engellemek zorunda kalacağına işâret etmişti. Vinogradov ise, Türkiye'nin bunu gerçekleştiremeyecek kadar fazlasıyla güçsüz olduğunu belirterek, bu öneriye karşı çıkmıştı. Ona göre, Moskova, Türkiye'ye bu türden bir yükümlülük için hiçbir şekilde güvenemezdi. Ayrıca Vinogradov, Türkiye'nin İkinci Dünyâ Savaşı yıllarındaki tutumunu da katı bir dille eleştiriyordu. Nihâyet Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 1 Kasım'da TBMM'yi açarken yaptığı ve Türkiye'nin İkinci Dünyâ Savaşı yıllarındaki dış politikasına da değinen konuşmasına da işâret etmişti. Vinogradov, Sovyet Hükûmeti'nin tâlimâtı uyarınca, 19 Ocak 1942 târihinde Türkiye'nin tutumu nedeniyle minnettarlığını ifâde ettiğini de yine bu görüşme sırasında itirâf etmişti. Ancak Türkiye, Kâhire Konferansı sonrasında savaşa katılmayı kabûl etmediği için,[318] Batı ittifâkının ona karşı iyiniyet göstermesinden uzaklaşmıştı.

Wilson, bu değerlendirmeler karşısında, gerek ABD'nin ve gerekse Sovyetler Birliği'nin saldırıya uğrayıncaya dek savaşa katıl-

317 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Winant'tan ABD DB'ye", (2.11.1945).

318 Kâhire Konferansı ve Türkiye'nin tutumu ile ilgili olarak bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 178-185.

madığını hatırlatmak ihtiyâcını hissetmişti. Wilson'a göre, eğer geçmişe nesnel bir şekilde bakılacak olursa, Türkiye'nin savaşın kritik dönemeçlerinde Almanya'nın taleplerine direnmesi sâyesinde, Ankara müttefiklere yardımcı olmuştu. Wilson, Vinogradov'a, Moskova'nın da Türkiye'ye ayrı bir öneri sunmasının söz konusu olup olmadığını sormuştu. Vinogradov, bu soruyu Sovyetler Birliği'nin konuya ilişkin bakış açısının Potsdam Konferansı'nda Stalin tarafından açıklandığı şeklinde yanıtlamıştı. Wilson da, bu yanıt üzerine, bunun Moskova'nın Türkiye sınırları içinde üs talebinin devâm ettiği anlamına gelip gelmediğini sormuştu. Vinogradov da, savaş zamânında Sovyetler Birliği'nin güvenliğinin başka bir şekilde korunamayacağını söyleyerek bu soruyu yanıtlamıştı.

Wilson'a göre, Vinogradov, Türkiye hakkında o kadar düşmanca ve katı kouşmuştu ki, eğer Vinogradov'un görüşleri Moskova'nın görüşlerini yansıtıyorsa, bu takdirde Sovyetler Birliği ile Boğazlar sorununun mantıklı bir çözümü çok güç olacaktı. Wilson'un görüşüne göre, Vinogradov'un tutumu, daha çok Sovyetler Birliği tarafından öne sürülen Boğazlar sorununun yalnızca Moskova'nın Türkiye'yi denetimi altına alması için bu yolda ortaya atılmış amacını ortaya koyuyordu.

Wilson, raporunda, diğer yandan, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson'un ise, ABD'nin önerisinin, İngiltere'nin savaş gemilerini Karadeniz'e geçirebilmek için Bulgaristan ile Romanya'dan izin almasını gerektiren hükümleri dışında tatmin edici olduğunu belirttiğini yazıyordu. Peterson, İngiliz savaş gemilerinin Karadeniz'e çıkabilmesi için gereken izni Sovyetler Birliği'nden alınmasında İngiltere'nin itirâzı olmadığını, fakat Romanya ile Bulgaristan'dan izin alınmasını gerektirecek herhangi bir neden görmediklerini de vurgulamıştı. Fakat Peterson da konunun esâsının bu olmadığını söylemişti. Peterson, ABD'nin önerisinin bâzı noktalarının değiştirilmiş olmasından duyduğu memnûniyeti de belirtmişti. Peterson, ABD'nin önerisinde yer alan üçüncü hükmü şöyle yorumlamıştı: Bu hüküm, Karadeniz gücü olmayan devletlerin savaş gemilerinin Çanakkale Boğazı'ndan geçerek Marmara Denizi'ne ulaşmasına izin veriyordu. Fakat Karadeniz gücü olmayan devletlerin savaş gemilerinin İstanbul Boğazı'ndan geçerek Karadeniz'e çıkması için Karadeniz gücü olan devletlerden özel

izin alınmasına gerek olacaktı. Peterson da, İngiltere'nin aynı konuda Türkiye'ye büyük bir ihtimâlle ayrı bir öneride bulunacağını düşünüyordu. Peterson, İngiltere'nin önerisinin ABD'ninki ile tam olarak aynı görünmemesi için önlem alınacağını da açıklamıştı.[319]

İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson tarafından 5 Kasım 1945 târihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na iletilen ve oradan da ABD Dışişleri Bakanlığı'nın bilgisine sunulan rapora göre, Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemâl Erkin aynı sabah Peterson ile görüşmüştü. Erkin, 2 Kasım târihli ABD'nin önerisi hakkında Peterson ile yaptığı görüşmede, ABD'nin önerisi ile ilgili olarak üç güçlük gördüğünü vurgulamıştı. Buna göre, ilk güçlük, öneride Karadeniz güçlerinin Karadeniz gücü olmayan devletlerin savaş gemilerinin Karadeniz'e girip girmeyeceğine nasıl karar vereceklerine ilişkin herhangi bir açıklık bulunmamasıydı. İkinci güçlük, Türkiye'nin kendisini Sovyetler Birliği'nin ve onun uydu güçlerinin donanmalarıyla İstanbul'un önünde karşı karşıya bulabilmesi ihtimâliydi. Ve aynı zamanda, üçüncü güçlük, ABD'nin önerisinin Karadeniz'i Sovyetler Birliği'nin donanma üssü hâline getirebilmesi ihtimâli idi ve Sovyet donanması, Karadeniz'den Akdeniz'e doğru herhangi bir şekilde izlenme tehlikesi ve tehdidi olmaksızın yayılmacı bir rota izleyebilirdi. ABD'nin önerilerinin etkileri Erkin'e göre bunlar olabilirdi.

Peterson, görüşmenin bu aşamasında, Erkin'in sözünü ettiği ilk güçlüğün Londra'da da tekrar ortaya çıkacağı görüşünde olduğunu söylemişti. Peterson, ABD'nin önerisinde ortaya konulan diğer iki nokta için söylenebilecek fazlaca bir şey olmadığını, çünkü bu önerilerin sâdece Sovyetler Birliği'ni tatmin etmek için ortaya konulduğunu bildirmişti. Peterson, Erkin'e, ABD'nin önerisinin, Türkiye açısından, geçmişte ABD tarafından ortaya konulan Boğazlar'ın silâhsızlandırılması ve uluslararası denetime tâbi kılınması yolundaki önerilerden daha kabûl edilebilir olduğunu da söylemişti ki, Erkin de Peterson'un bu görüşüne katılmıştı.

Erkin, Peterson'dan, Boğazlar sorununda İngiltere'nin önerisinin ne zaman iletileceğini de öğrenmek istemişti. Peterson, bu soruyu da bu konuda herhangi bir bilgisinin olmadığını söyleyerek

319 **FRUS, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (3.11.1945).**

yanıtlamıştı. Fakat Peterson'a göre, İngiltere Dışişleri Bakanlığı bu konuda telâşlı ve aceleci bir tutum içinde değildi. Rapora göre, Erkin bu yanıtı kabüllenmiş gibi görünmüştü. Fakat Peterson ile görüşmesinden sonra İngiltere'nin Ankara Konsolosu'na gitmiş ve ona Türkiye'nin gayri resmî de olsa İngiltere'nin ABD önerileri ile ilgili görüşünü bilmek istediğini vurgulamıştı. Erkin, bu bilginin Ankara'ya yardımcı olacağını da eklemişti. Erkin, ABD'nin önerileri hakkında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin görüşünü öğrenmek istemesi hâlinde, Ankara'nın İngiltere'nin de görüşünü öğrenmek istediğini örnek olarak göstermişti.[320]

Wilson, 6 Kasım 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, ABD'nin Boğazlar sorununa ilişkin olarak ortaya koyduğu önerilerle ilgili olarak, henüz Türk Dışişleri Bakanlığı'nda hiç kimseyle görüşmemiş olmasına karşılık, bu konuda bilgi sâhibi gazeteci ve TBMM Dış İlişkiler Komisyonu üyesi bir bakan da dâhil bâzı Türklerle yaptığı görüşmelerden, Türk Hükümeti'nin ABD'nin önerisine olumlu baktığını öğrendiğini haber veriyordu. Wilson, aynı günün akşamında CHP Meclis Grubu toplantısı yapılacağını ve ABD'nin önerisinin bu toplantıda Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka tarafından açıklanacağını da belirtiyordu.[321]

ABD Dışişleri Bakanlığı'nın 8 Kasım 1945 târihinde Sovyetler Birliği'nin Washington Büyükelçiliği'nde görevli Novikov'a yazdığı bir rapora göre, ABD Dışişleri Bakanı Brynes, ABD'nin Ankara Büyükelçisi Wilson tarafından 2 Kasım'da Türk Dışişleri Bakanlığı'nın bilgisine sunulan nota metnini Sovyetler Birliği'nin de bilgisine sunuyordu. Raporda, ABD'nin önerisinin Moskova'da ABD'nin Moskova Büyükelçiliği tarafından Sovyet Hükümeti'nin bilgisine de sunulduğunu bildiriliyordu.[322]

ABD Dışişleri Bakanlığı, 8 Kasım 1945 târihinde, Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Hüseyin Râgıp Baydur'a yazdığı bir raporda, Türk Hükümeti'nin 2 Ekim târihli ve Türkiye'de geniş bir sanâyileşme plânına ilişkin olarak vermiş olduğu ve ABD'den top-

320 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Peterson'dan İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na", (2.11.1945).

321 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (6.11.1945).

322 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "ABD DB'den Novikov'a", (8.11.1945).

lam olarak 500 milyon Dolarlık ve % 2 ilâ 4 arasındaki son derece düşük fâizli kredi talebine ilişkin olarak sunulan notaya karşılık, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye'nin ekonomik gelişmesinin desteklenmesine ilgi gösterdiğini ve söz konusu kredi talebinin ABD'nin resmî görevlilerince görüşülmesinin sağlanacağını belirtiyordu.[323]

Wilson, 9 Kasım 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka ile geçen akşam yaptığı görüşme sırasında, Saka'nın, Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi ile ilgili olarak yapılan ABD önerisine, Sovyetler Birliği'nin bakış açısı öğrenilinceye dek, Türkiye'nin yanıt vermesinin akıllıca olmayacağını söylediğini haber veriyordu. Eğer Türkiye ABD'nin önerisini kabûl ederse, bu takdirde Sovyetler Birliği, bu konuda Türkiye'yi bağlanmış kabûl eder ve ABD'nin önerisini tatmin edici bulmadığını da belirterek, oyunu başından yükseltebilirdi. Saka, aynı mantık çerçevesinde Türkiye'nin ABD'nin önerisine karşı çok da fazla yakınlık göstermesinin çok da fazla akıllıca olmayacağını söylemişti. Dolayısıyla Saka, bu nedenle Türk basınında ABD'nin önerisine karşı yayınlanacak kritik, soğuk ve kayıtsız yorumlara ve değerlendirmelere karşı ABD'nin şaşırmaması gerektiği konusunda da Wilson'u uyarma ihtiyâcını hissetmişti.[324]

Wilson, 12 Kasım 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, aynı gün Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemâl Erkin ile yaptığı görüşmeyi haber veriyordu. Bu görüşme sırasında Erkin, Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesine yönelik ABD'nin önerisine değinmişti. Erkin, Başbakan Şükrü Saraçoğlu ile Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın kendisini Türk Hükümeti'nin ABD önerisine karşı duyduğu memnûniyeti açıklamakla görevlendirdiklerini açıklamıştı. Türkiye, ABD'nin Türkiye'nin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü koruyabilmek için ortaya koyduğu taslak önerilerin değerini takdir ediyordu. Türkiye'nin gözünde öneriler bu konuda bir

323 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "ABD DB'den Baydur'a", (8.11.1945).
ABD ile İngiltere'nin Türkiye'nin ekonomik gelişmesine katkıda bulunmak üzere ortak politika oluşturulmasına ilişkin görüşmelerine dâir kısa bilgi için bkz. **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa).

324 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (9.11.1945).

kanıt niteliğinde idi. Erkin, bu bilgiyi resmî olarak iletmek için yetkili kılınmıştı. Türkiye, ABD'nin önerilerinin, uluslararası bir konferansta ayrıntılar üzerinde anlaşma konusu oluncaya dek, ilke olarak uygun olduğu görüşünde idi. Türkiye, ABD'nin bu türden bir uluslararası konferansa katılmasının gerekli temel olduğu kanısındaydı. Ankara, ABD'nin önerilerine resmî bir yanıt vermek için, öncelikle İngiltere ile Sovyetler Birliği'nin de görüşlerini açıklamasını beklemeyi tercih ediyordu. Fakat Erkin'in açıklamaları, bu zaman zarfında Türk Hükûmeti'nin geçici resmî yanıtı olarak kabûl edilebilirdi.

Görüşmenin bu aşamasında Erkin, bundan sonra söyleyeceklerinin tamâmen kendi kişisel görüşleri olduğunu özellikle vurgulayarak, ABD'nin önerisi ile ilgili düşüncelerini ortaya koymaya çalışmıştı. Wilson'un raporunda yazdığına göre, Erkin'in kendisine söyledikleri, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson'un Erkin ile olan görüşmesini kendisine aktardığı ile aynı idi. Wilson bunun için son raporlarına bakılmasını istiyordu.

Erkin, Türkiye'nin Boğazlar'dan geçiş özgürlüğü ilkesini tabiî ki tamâmen desteklemekte olduğunu bildiriyordu. Diğer yandan, Türkiye bir savaş hâlinde öfkeli ve savaşa hazır olduğunda, Türkiye ile savaşta olan ülkelere silâh ve destek sağlamak üzere Boğazlar'dan geçmek isteyecek tarafsız devletlerin gemilerine Ankara'nın izin vermesini beklemek güç olacaktı. Bu konuda bâzı istisnâlar kuşkusuz gerekli idi. Ayrıca, Türkiye ile savaşmakta olan ülkelerin ticâret gemilerinin de Boğazlar'dan geçmesinde bâzı istisnâlar olmalıydı.

Erkin, ABD'nin önerisinde yer alan ikinci hükümle ilgili olarak da, Karadeniz güçlerinin savaş gemilerinin barış zamânında olsun, savaş zamânında olsun Boğazlar'dan tamâmen özgürce geçişinin, Sovyetler Birliği açısından ezici bir donanmayı Boğazlar'dan serbestçe geçirerek İstanbul'u sürpriz bir saldırı ile işgâl etmesine yarayabilecek bir olasılık olarak zikretmişti. Erkin, diğer Karadeniz güçlerinin savaş gemilerinin Boğazlar'dan herhangi bir zamanda geçişlerini kısıtlayacak ve sınırlayacak bir formül bulunabileceğini ve bu sınırlayıcı formülün de Marmara Denizi'nde bulunan Türk donanmasının tonajından daha düşük bir tonaj olabileceğini söylemişti. Erkin, ayrıca ikinci hüküm ile ilgili olarak da, Karadeniz güçlerinin

Boğazlar'dan Akdeniz'deki herhangi bir limanı işgâl etmek için donanma gücü gönderme olasığına dikkat çekmiş ve ondan sonra da Boğazlar'da Karadeniz gücü olmayan devletlerin tâkibi tehdidi ile de karşılaşmaksızın yeniden Boğazlara sığınabileceklerine işâret etmişti. Fakat bu durum, Erkin'e göre, Türkiye'den çok Karadeniz gücü olmayan devletlerin sorunu idi. Erkin'e göre, ABD'nin önerisinde yer alan üçüncü hüküm, uygulamada sorunlar yaratmaya adaydı. Buna göre, Karadeniz gücü olmayan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişi için Karadeniz güçlerinden izin almaları gerekecekti. Örneğin, oylamada üç olumlu oya karşı bir olumsuz oy çıkarsa ne olacaktı? Erkin, bir kez daha bu sorunun, Türkiye'den çok Karadeniz gücü olmayan devletleri ilgilendirdiğini vurgulamış ve eğer onlar bu sorunu umursuyorlarsa, sözü edilen uluslararası konferansta bu sorunu gündeme getireceklerini söylemişti. Erkin, görüşmenin sonunda, bütün söyediklerinin kişisel görüşleri olduğunu bir kez daha teyid etme ihtiyâcını da hissetmişti.[325]

Wilson, 12 Kasım 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, aynı günün sabahında Başbakan Şükrü Saraçoğlu ile yaptığı görüşmeye ilişkin bilgi veriyordu. Başbakan Saraçoğlu, Wilson'a kendisi ile görüşmek istediği bir konu olduğunu açıklamıştı. Saraçoğlu, Bulgar Bakan Antonov'un kendisini ziyâret ettiğini ve birbuçuk saat süren bir görüşme gerçekleştirdiklerini haber veriyordu. Bütün bu görüşme sırasında Antonov eveleye geveleye, Bulgar Hükûmeti'nin herhangi bir tâlimâtı olmaksızın yalnızca kendi inisiyatifi ile bu görüşmeyi gerçekleştirdiğini açıklamıştı. Çünkü, kendisi Türk-Sovyet ilişkilerinden dolayı endişe duyuyordu ve her iki devletin de dostu olarak bu durumun iyileştirilmesinden yanaydı. Antonov, Başbakana, kendisinin Moskova'ya yaptığı ziyâret sırasında, Sovyet görevlilerin Türkiye ile ilgili iyimser bir yaklaşımda bulunduklarını söylemek istemişti. Daha sonra da Antonov, Saraçoğlu'nu ziyâret etmeden önce Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov ile de görüştüğünü açıklamıştı. Antonov, hiçbir yanlış anlama olmaması amacıyla Vinogradov ile görüşmeyi tercih etmişti. Antonov, Türk-Sovyet ilişkilerinin geliştirilmesi için birşeyler yapılması gerektiği görü-

325 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (12.11.1945).

şünde idi. Bu noktada Antonov, Türkiye'nin niçin bu konuda inisiyatif kullanmadığını merâk ediyor ve bunu Saraçoğlu'ndan öğrenmek istiyordu.

Bu soru üzerine Başbakan Saraçoğlu, kendisinin de 1939 yılında Potemkin ile birlikte Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında yapılması öngörülmüş bir ittifak antlaşması imzâlamak için gerçekleşen görüşmelerde anlaşmayı sonuçlandırmak üzere Moskova'da inisiyatif kullandığını açıklamış ve hatırlatmıştı.[326] Saraçoğlu, herkesin bu girişimin sonucunun ne olduğunu da bildiğini söylemişti. Bu târihten sonra Türkiye, iki ya da üç kez Türk-Sovyet ilişkilerinin düzeltilmesi için çaba göstermişse de, bütün bunlar sonuçsuz kalmıştı. Nihâyet son kez geçen yaz aylarında Ankara, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'in, Ankara'da Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov ile yaptığı görüşmelerden de güç alarak, bu görüşmelerden sonra Moskova'da Molotov ile görüşmelerin başlamasında inisiyatif alması ile son bir çaba daha göstermişti. Oysa Sarper, buna karşılık, Türkiye'nin toprak bütünlüğü konusunda taleplerle karşılaşmıştı. Başbakan Saraçoğlu, bu koşullar altında daha fazla inisiyatif almanın, Türkiye için nasıl yararlı olabileceğini göremiyor ve anlayamıyordu.

Antonov, Saraçaoğlu'nun bu açıklaması üzerine, Sovyet Hükümeti'nin, Yunanistan'ı da Karadeniz güçleri arasına dâhil ederek, bir anlaşmaya varılabilme ihtimâli ile ilgilendiğini haber vermişti. Antonov, görüşme sırasında bu anlaşmanın içeriğine ilişkin herhangi bir bilgi vermekten kaçınmıştı. Saraçoğlu da, bu konuda soru sormaktan çekinmişti.

Saraçoğlu, Wilson'a, Yunanistan'ın dâhil edilmesi hâlinde, Karadeniz güçlerini kapsayan bir anlaşma fikrini kafasından geçirmekte olduğunu da söylemişti. Saraçoğlu'nun aklına gelen şuydu: Sovyetler Birliği'nin bu fikri ortaya atmasının nedeni, Moskova'nın ileride İngiltere ile olası bir savaşı aklıdan geçirmekte olması olabilirdi. Saraçoğlu'na göre, Sovyetler Birliği, ileride dikkate değer bir gücün gelişmesi ile birlikte ve donanma hava güçlerinin de katkısı ile, Karadeniz'e girebilir ve Karadeniz sâhillerinde egemen güç olabilirdi. Bu durumdan Yunanistan'ı da içeren bir pakt ile kaçın-

326 O zaman Dışişleri Bakanı olan Şükrü Saraçoğlu'nun Moskova ziyâreti ile ilgili olarak ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 257-270.

mak ve korunmak mümkündü. Aksi hâlde, Sovyetler Birliği, Yunan adalarını da kullanarak, Ege Denizi'ni ve Doğu Akdeniz'i denetimi altına alabilirdi.

Başbakan Saraçoğlu, Antonov ile görüşmesinin sonlarında, Türkiye'nin Irak ile ilişkilerine de değinme fırsatı bulmuştu. Irak Kral Nâibi'nin yakın bir zaman önce gerçekleşen Türkiye ziyâreti'ne değinen Saraçoğlu, Kral Nâibi'nin son derece içten görüşmelerde bulunduğunu belirttikten sonra, Türkiye ile Irak arasındaki ilişkileri güçlendirmek için atılan adımlarla ilgili söylentilerden de söz etmişti.

Türkiye'de yayınlanan 9 Kasım târihli gazetelerde, Sûriye Başbakanı'nın Sûriye'nin Türkiye'den bağımsızlığının bir emri vâki olduğunu söylediğine değiniliyordu. Bunun üzerine Antonov, duvarda asılı bulunan bir haritayı göstermiş ve Türkiye'nin güney komşularını işâret ederek, Türkiye'nin bu komşuları ile ilişkilerini bu şekilde tanzim etmesine Sovyetler Birliği'nin sessiz kalmayacağını açık açık söylemişti.

Saraçoğlu, görüşmenin sonunda, Wilson'a, Antonov ile görüşmesini İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson'a da aktaracağını belirtmişti. Wilson'u da bu konuda bilgilendirecekti.[327]

Wilson, 13 Kasım 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Başbakan Şükrü Saraçoğlu ile gerçekleşen görüşme sırasında, Saraçoğlu'nun kendisinden, ABD'nin Montrö Antlaşması'na ilişkin olarak hazırladığı öneriye, Türk Dışişleri Genel Sekreteri Feridun Cemâl Erkin tarafından verilen geçici yanıtın içeriğinden memnun olup olmadığını da öğrenmek istediğini haber veriyordu. Başbakan, Wilson'dan yazılı bir yanıt tercih edip etmediğini de sormuştu. Wilson, bu sorular karşısında, Erkin'in sözlü beyânının Türk Hükûmeti'nin resmî geçici yanıtı olarak algılanması gerektiğini ve Sovyetler Birliği ile İngiltere'nin konuya ilişkin görüşlerinin gündeme gelmesine kadar, Ankara'nın daha ayrıntılı ve yazılı yanıt vermeyi erteleyeceğini söylemişti. Wilson, bu koşullar altında, Türk Hükûmeti'nin resmî geçici yanıtında bir değişiklik yapması için kişisel olarak bir neden görmediğini de belirtmişti.[328]

327 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (12.11.1945).

328 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (13.11.1945).

Wilson, 15 Kasım 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemâl Erkin'in kendisini bir gün önce aradığını ve Yunanistan'ın Ankara Büyükelçisi Rafael'in kendisini ziyâret ettiğini haber verdiğini bildiriyordu. Yunanistan'ın Ankara Büyükelçisi, Erkin'e, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov'un yanında Sovyet Konsolosu Mikhailov olduğu hâlde kendisini 13 Kasım günü ziyâret ettiğini haber vermişti. Vinogradov, sözü ABD'nin Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi ile ilgili önerisine getirmiş ve önerinin hâli hazırdaki durumda çok az değişiklik getirdiğini ve özellikle de savaş zamânında Sovyetler Birliği'nin güvenliğini garanti etmediğini vurgulamıştı.

Yunanistan'ın Ankara Büyükelçisi Rafael ise, bu değerlendirme karşısında, Vinogradov'dan garantiden tam olarak neyi kastettiğini ve bundan ne anladığını sormuştu. Bunun üzerine Vinogradov, Sovyetler Birliği'nin savaş zamânındaki güvenliğinin yalnızca Boğazlar'ın denetimi ile garanti altına alınabileceğinden söz etmişti. Vinogradov, bundan sonra da, bu garantinin Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'da üs hakkı ile birlikte Boğazlar'da Türk-Sovyet ortak denetimi ile mümkün olup olmadığını da sormuştu.

Bu soru karşısında Rafael, on yıldan bu yana Türkiye'de bulunduğunu hatırlatarak, kendi tecrübesine göre, Türkiye'nin böyle bir öneriye aslâ olumlu bakmayacağını açıklamıştı. Vinogradov ise, bundan tam emin olmadığını, Türkiye'nin belirli koşullar altında anlaşabileceğini söylemişti. Rafael'in bu koşulların tam olarak neler olduğunu sorması üzerine, Vinogradov, kaçamak bir yanıt vermeyi tercih etmişti.

Rafael, ABD'nin önerisinin Montrö Antlaşması çerçevesinde geliştirildiğini bildirmişti. Buna karşılık Vinogradov, Potsdam'da üç büyük devletin arasında oluşturulan anlaşmanın ruhunun, söz konusu anlaşma taslağının gerektiğinde değiştirilemez olduğu anlamına gelmediğini de belirtmişti. Ona göre, Montrö Antlaşması'na değinilmeksizin de Boğazlar için yepyeni bir sistem oluşturmak mümkündü. Rafael, Sovyet Hükûmeti'nin bu konuda Türkiye'ye kendi önerisini sunup sunmadığını da sormuştu. Vinogradov ise, bu soruyu yanıtlarken, Sovyetler Birliği'nin önerisinin geçen Haziran ayında Moskova'da Türk Büyükelçisi Selim Sarper'e ve aynı

önerinin ABD ile İngiltere'ye de Potsdam Konferansı sırasında sunulmuş olduğunu hatırlatmıştı.

Erkin, bu görüşmenin değerlendirmesini yaparken, Wilson'a, Vinogradov'un belirli koşullardan kasdının, Türkiye'nin Boğazlar'da Sovyet üssü talebini benimsemesinden çıkarak, kuşkusuz bir Türk-Sovyet ittifâkına karşılık geldiğini belirtmişti. Fakat Türkiye, Erkin'e göre, böyle bir bedeli ödemezdi. Yine Erkin, eğer Vinogradov'un Rafael ile yaptığı görüşmenin amacının, Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile karşılıklı olarak yaptığı görüşmelerde daha fazla inisiyatif göstermesini sağlamaksa, bu takdirde de Moskova'nın başarılı olamayacağını söylemişti. Türkiye, daha yeni bir târihte Sovyetler Birliği'ne karşı inisiyatif göstermesi gerekiyor mu diye düşünmüş ve bunu yapmanın o kadar da akıllıca olmayacağı sonucuna varmıştı.

Yine önceki günün ilerleyen saatlerinde Yunanistan'ın Ankara Büyükelçisi Rafael, bu kez Wilson'u ziyâret ederek, Vinogradov ile görüşmesini kendisine aktarmıştı. Wilson, raporunda, Rafael'in anlattıklarının da Erkin'in anlattıkları ile örtüştüğünü belirtiyordu. Ancak Rafael, Vinogradov'u Ankara'da bulunduğu yedi yıldan bu yana tanıdığını, Vinogradov'un altı ay öncesine kadar kendisi ile çok kez görüştüğünü ve konuştuğunu, ancak bu târihten bu yana bu görüşmelerin ve konuşmaların kesilmiş olduğunu da söylemişti. Dolayısıyla 13 Kasım târihli görüşme, aslında son altı aydan beri gerçekleşen ilk görüşme idi. Rafael, Vinogradov'un Moskova'nın tâlimâtı ile kendisini ziyâret ettiğinin çok belli olduğunu ve amacının da, Türk Hükûmeti'ne de tekrâr edilmiş bir öyküyü yeniden anlatmak olduğunu belirtmişti. Moskova, Rafael'in Türk Hükûmeti ile yakın ilişkileri ve Ankara'nın güvenine sâhip olmaktan dolayı da memnun olduğunu biliyordu. O kadar ki, hattâ Vinogradov, bâzen geçmişte bâzı vesilelerle Sovyetler Birliği'nin görüşlerini dolaylı olarak Türkiye'ye duyurmak amacıyla, Rafael'i bilgilendirmiş ve onun bu görüşleri Ankara'ya nakletmesini sağlamıştı.

Wilson, raporunda, yukarıda anlattıklarından çıkan sonuçları da özetlemeye çalışıyordu. Buna göre, Vinogradov'un Wilson'a 2 Kasım'da dile getirdiği ve o zaman Vinogradov'un kişisel görüşleri olarak kabûl edilen öneriler, artık şimdi Sovyetler Birliği'nin res-

mî görüşü olarak teyid edilmiş oluyordu. Moskova, ABD'nin önerisini kabûl edilemez buluyordu. Sovyetler Birliği'nin yeni bir öneri sunmaya niyeti bulunmuyordu. Fakat geçtiğimiz Haziran ayında Moskova'da ve daha sonra da Potsdam Konferansı'nda ortaya koydukları pozisyonlarını hiç değiştirmiyorlardı. Moskova, son iki noktayı dolaylı bir şekilde Türkiye'nin bilgisine sunmak istiyordu. Sovyetler Birliği, Boğazlar sorununu Türkiye ile iki taraflı bir anlaşma temelinde çözmek niyetindeydi. ABD ile İngiltere ise, Montrö Antlaşması çerçevesinde uluslararası bir temelde sonuç almak istiyorlardı. Bunu sonucunda da Boğazlar sorunu ile ilgili olarak bir ya da daha fazla ilke farkı ortaya çıkmıştı. Sovyetler Birliği bir tarafta idi, ABD ile İngiltere ise diğer tarafta...[329]

ABD'nin İngiltere Büyükelçisi Winant'tan 16 Kasım 1945 târihinde ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazılan bir raporda, Boğazlar sorunu ile ilgili olarak Ankara'nın aynı gün İngiltere'ye, 2 Kasım târihli ABD önerisine ilişkin değerlendirmesini sorduğunu haber veriyordu. Bu haberi İngiliz Dışişleri Bakanlığı kendisine iletmişti. Londra, bu soruyu yanıtlarken, cevâbî notanın taslağının kaleme alınmış olduğunu, fakat İngiliz Dışişleri Bakanı tarafından metnin henüz kesin olarak onaylanmamış bulunduğunu açıklamıştı. Londra, cevâbî notasında, Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesine yönelik bir konferansa katılmaktan memnun olacaklarını belirtecekti. Fakat, diğer yandan da, İngiltere, ABD'nin önerisini değerlendirmeyi söz konusu konferans toplanıncaya dek saklı tutmayı tercih ediyordu. Ancak İngiltere Dışişleri Bakanlığı görevlisi, Winant'a, ABD'nin önerisinin tatmin edici göründüğünü de söylemişti.[330]

Wilson, 21 Kasım 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson'un kendisine aynı gün Türk Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu notanın bir kopyasını ilettiğini haber veriyordu. Nota, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın ABD'nin Boğazlar sorununa ilişkin olarak Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesine yönelik önerisine ilişkin olarak hazırlanmıştı ve bu konuda Londra'nın değerlendirmesini içeriyordu. Nota, aynı şekilde Washington ile Moskova'nın

329 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (15.11.1945).

330 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Winant'tan ABD DB'ye", (16.11.1945).

da bilgisine sunulmuştu. Peterson, Wilson'a, nota dolayısıyla işlerin çok fazla değişmediğini de söylemişti.

Peterson'un Wilson'a aktardığına göre, Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka, bu sorunun âcil olmadığı görüşüne katılmıştı. Saka, ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği arasında çok daha geniş bir anlaşmaya ve uzlaşmaya varılmasını arzu ettiğini de belirtmişti. Peterson'a göre, Sovyetler Birliği, eğer Türkiye'ye ABD önerisinin içerdiği genel ilkelerle uzlaşma içinde olduğunu açıklarsa, bu takdirde Ankara uluslararası bir konferansın toplanmasına hazır olacaktı. Saka, eğer gerçekten de böyle olursa, Türkiye'nin tabiî ki buna istekli olacağını açıklamıştı.

Peterson da, bunun üzerine, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov ile görüşmüş ve ona bu vesile ile İngiliz önerisinin kopyasını sunmuştu. Vinogradov ise, notanın, İngiltere'nin ABD'nin önerisi ile hemfikir olduğu anlamına mı geldiğini sormuştu. Peterson ise, bu soruyu yanıtlarken, kendi önerilerinin ilke olarak anlaşmaya katıldıkları şeklinde değerlendirilebileceğini, fakat diğer yandan da, uygulamanın ve başkaca ayrıntıların, toplanması öngörülen uluslararası konferansta üzerinden geçilmesi gerektiğini söylemişti. Örneğin, İngiltere, Karadeniz gücü olmayan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçebilmeleri için Karadeniz güçlerinin onayını alması gerektiğine ilişkin hükme katılmıyordu. Vinogradov, ABD önerisinin Sovyetler Birliği için yeterli güvenlik sağlamadığını belirtmişti. Peterson ise, bunu anlayamadığını bildirmişti. Peterson'a göre, Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi için sunulan öneri, uluslararası temele oturuyordu; Milletler Cemiyeti'ni izleyen Birleşmiş Milletler, değişen antlaşmanın arkasında duracaktı ve kendisini aktif bir şekilde dünyâ güvenliğine adayacaktı. Vinogradov ise, Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'ın güvenliği ile ilgili kaygılarının 1914 yılında bugünkünden daha iyi anlaşıldığını belirterek, âdetâ sitem etmişti. Peterson ise, hâli hazırdaki durumun, 1914 yılında savaşın Avrupa'yı kaçınılmaz olarak iki kampa ayırdığı zamanan çok farklı olduğuna işâret etmişti. Hâli hazırda Birleşmiş Milletler, ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği ile birlikte, herkesin güvenliği için gayret sarf ediyordu. Vinogradov ise, bu değerlendirme karşısında, Peterson'un yorumuyla hayra alâmet

olmayan bir şekilde, bunun ancak her üç devletin birlikte çalışabilmek için ortak bir yol bulduğu zaman doğru olacağını söylemişti ve son olarak da, ABD'nin Boğazlar ile ilgili önerisinin Sovyetler Birliği'nin güvenliği açısından tatminkâr olmadığını yinelemişti.[331]

İngiltere'nin Boğazlar ile ilgili olarak Türkiye'ye sunduğu nota ise şöyleydi: Türkiye, İngiltere'den, ABD'nin 2 Kasım'da aynı konuda Türkiye'ye sunduğu öneriye ilişkin değerlendirmesini talep etmişti. İngiltere, Türkiye ile bu aşamada ayrıntılı bir görüşmeye girişmek için arzu duymuyordu. Bununla birlikte, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson'a belirli bir çerçevede yanıt vermesi için tâlimat verilmişti. Buna göre, İngiltere, Türkiye'nin 2 Kasım târihli ABD önerisine ilişkin olarak İngiltere'nin değerlendirmesini talep etmesi karşısında henüz vereceği yanıt üzerinde düşünüyordu. İngiltere, Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesine ilişkin olarak ABD ile hemfikirdi, fakat sorunun âciliyet taşımadığı kanısındaydı. Ancak eğer Türkiye ya da Sovyetler Birliği, Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi ile ilgili olarak herhangi bir konferans düzenlemek isterse, İngiltere bu türden bir konferansa katılmaya hazır olduğunu açıklıyordu.[332]

Görüldüğü gibi, İngiltere de Montrö Antlaşması'nın değiştirilebileceği görüşündeydi. Londra da, Washington'un görüşlerine katılıyordu. Her iki devlet de, bu çerçevede Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesi yönünde uluslararası görüşmelere başlanabileceği kanısındaydılar. ABD, Montrö Antlaşması'nın imzâcı üyesi olmadığından, Washinton, dâvet edilmesi hâlinde, bu tür bir konferansa katılmaktaki arzusunu da açıklıyordu.[333] ABD'nin öne-

331 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (*21.11.1945*).

332 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği'nden ABD DB'ye", (22.11.1945).

333 **AT**, Sayı: *144*, (Kasım *1945*); *Avcıoğlu*, ***Millî Kurtuluş Târihi***, *(Cilt: 3)*, s. *1578-1579*; *Erkin*, ***Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi***, s. 270-271; Gologlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 389; Oran, "İç ve Dış Politika Açısından İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'de Siyâsal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", **SBFD**, Cilt: 25, No: 1, (Mart 1970), s. 57-58; **OTDP**, s. 205-207; Ataöv, **age**, s. 128-129; Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 159-160; **Belgelerle Türk-Amerikan Münâsebetleri**, s. 141-142; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 86-91; Ülman, **age**, s. 62-65; *Bilge*, **age**, s. 296-297; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 300-301; **Savaş Yılları**, s. 283; Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayâta Geçiş**, s. 43; Burçak, "İkinci Cihan Savaşı'nda Boğazlar Meselesi", **Siyâsal Bilgiler Okulu Dergisi**, Cilt: II, Sayı: 1-2, (1947), s. 200-201; Ataöv, "'Soğuk Harb'in Doğuşu: San Fransisco'dan Mihver Barış Toplantılarına", **SBFD**, Cilt: 23, No: 1, (Mart 1968), s. 335; Barlas, **age**, s. 84-107; Açıkalın, agm, **International Affairs**, Cilt XXIII, No: 4, (Ekim 1947), s. 488; Armaoğlu, "Sov-

risi, Ankara'nın Montrö Antlaşması'ndan doğan Boğazlar üzerindeki mevcut bâzı hak ve yetkilerini kısıtlar mâhiyetteydi ve Moskova'nın Boğazlar sorununa ilişkin güvenlik anlayışına bir yaklaşma denemesiydi.

21 Kasım'da İngiltere de konuya ilişkin görüşlerini bir nota ile Ankara'ya sunmuştu. Londra da, Washington'un görüşlerini benimsiyordu. İngiltere, söz konusu notasında, yalnızca Ankara ve Moskova bu türden bir uluslararası konferansın toplanmasını önerirlerse, bu tür bir toplantıya katılacağını açıklamakla yetinmişti.[334]

Wilson, 22 Kasım 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemâl Erkin'in aynı gün kendisine yaptığı açıklamaya göre, Türkiye'nin İran'daki durum nedeniyle aşırı panik içinde olmadığını haber veriyordu. Çünkü Türkiye, İran'daki durumu etkileyebilme imkânına sâhipti. Erkin, Wilson'a, bundan altı ay önce Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliği'nden alınmış iki raporu aktarmıştı. İlk raporda, Sovyetler Birliği'nin İran'da bir ayaklanma başlatmak istediğine ilişkin bilgi vardı. Böyle bir ayaklanma vûkû bulursa, İran'da düzenin oluşması engellenebilecekti. Bundan birkaç gûn sonra kaleme alınmış olan ikinci raporda ise, İran'da olası bir ayaklanma, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Türkiye'nin doğu bölgesine yönelik yayılmacılığı ile ilgili Sovyetler Birliği'nin hazırlık eylemi ve ön adımı olarak değerlendiriliyordu. Erkin, konuyla ilgili olarak Wilson'a, ilk adımın atılmış gibi göründüğünü söylemişti. Erkin'e göre, bu, Sovyetler Birliği'nin açtığı sinir savaşının bir safhası da olabileceği gibi, daha da ciddî bir durum olabilirdi.[335]

Wilson, 23 Kasım 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Fe-

---

yet-Amerikan Münâbetlerinin Üç Yılı 1945-1948", **Siyâsal Bilgiler Okulu Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1-2 ve 3-4, (1949), s. 375-445.

334 **AT**, Sayı: 144, (Kasım 1945); **AT**, Sayı: 145, (Aralık 1945). Ayrıca bkz. Ataöv, **age**, s. 128-129; Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 159; Bilge, **age**, s. 296; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 301; Burçak, "İkinci Cihan Savaşı'nda Boğazlar Meselesi", **Siyâsal Bilgiler Okulu Dergisi**, Cilt: II, Sayı: 1-2, (1947), s. 201; Ataöv, "'Soğuk Harb'in Doğuşu: San Fransisco'dan Mihver Barış Toplantılarına", **SBFD**, Cilt: 23, No: 1, (Mart 1968), s. 335; Barlas, **age**, s. 84-107; Açıkalın, agm, **International Affairs**, Cilt XXIII, No: 4, (Ekim 1947), s. 488; Fâhir Armaoğlu, "Sovyet-Amerikan Münâbetlerinin Üç Yılı 1945-1948", **Siyâsal Bilgiler Okulu Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1-2 ve 3-4, (1949), s. 375-445.

335 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (22.11.1945).

ridun Cemâl Erkin'in kendisine yaptığı açıklamaya göre, İngiltere'nin 2 Kasım târihli ve Boğazlarla ilgili ABD'nin önerisini yazılı olarak yanıtlamalarından sonra, Ankara'nın da ABD'nin önerisini yazılı olarak yanıtlamak ihtiyâcında olduğunu haber veriyordu. Ankara'nın yanıtı bir hafta içinde hazırlanacaktı. Erkin Wilson'a, Ankara'nın yanıtının 12 Kasım'da Wilson'a sözlü olarak iletilen görüş çerçevesinde olacağını da açıklamıştı.[336]

Potsdam Konferansı kararları gereğince, Boğazlar ile ilgili olarak ABD'nin ve İngiltere'nin Boğazlar sorununa ilişkin görüş ve önerilerini kapsayan notaları, Kasım ayında Ankara'ya sunulmuştu. Türk basınında yayınlanan haberlere göre, Washington ile Londra, Montrö Antlaşması'nda değişiklik yapılması gerektiği görüşünde değillerdi.[337] Hattâ ABD, Boğazlar'ın denetiminin Türkiye'de kalmasından yana olduğu gibi, Türkiye'nin toprak bütünlüğü konusunda da Ankara'ya güvence vermişti.[338] Ancak *Cumhuriyet* gazetesinin sâdece iki gün sonraki bir başka haberinde ise, bu kez de ABD'nin, Boğazlar'ın tüm ülkelerin ticâret gemilerine açık olması, savaş zamânında sâdece Karadeniz'e kıyısı olan ülkelere, yâni Sovyetler Birliği'ne, Türkiye'ye, Romanya'ya ve Bulgaristan'a âid savaş gemilerine açık olması ve Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerinin Karadeniz'e girmemesi gerektiği görüşünde olduğu açıklanıyordu.[339]

İlgili notaların Amerikan ve İngiliz basınında yayınlanması ve Washington'un notasına ilişkin basına bilgi vermesi üzerine,[340] Türk basınında da gelişmeler ilgi ile izlenmekteydi. Ahmet Emin Yalman, *Vatan* gazetesinde yayınlanan, "Amerikan Notası Etrâfında" adlı yazısında, ABD'nin notasının Türkiye'nin çıkarlarına aykırı olamayacağını ve olmaması gerektiğini belirtiyordu. Yalman'a göre, Londra'nın görüşü de farklı olamazdı. Sovyetler Birliği'nin belirttiği "bâzı emeller", "çok şükür, (...) bir yoklama ve deneme mâhiyetinden" ileri gitmemişti. Yalman, Boğazlar sorununun Sovyetler Birliği ile ABD ve İngiliz bloku arasındaki diğer sorunlardan

336 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (23.11.1945).

337 **Cumhuriyet**, (5.11.1945).

338 **Cumhuriyet**, (6.11.1945).

339 **Cumhuriyet**, (8.11.1945).

340 **AT**, Sayı: 144, (Kasım 1945).

ayrı ele alınamayacağını vurguluyordu.[341]

Hüseyin Câhit Yalçın da, *Tanin* gazetesinde yayınlanan, "Boğazlar Meselesinde Biraz Aydınlık" adlı yazısında, Yalnan ile aynı görüşleri paylaşıyor ve ABD'nin notasını destekliyordu. Yalçın'a göre, nihâyet "Rus görüşü" karşısında "Türk-İngiliz-Amerikan görüşü" oluşmuştu.[342] Necmettin Sadak da, ABD'nin önerisinin desteklenmesi gerektiğini açıklıyordu.[343]

Nihat Erim de, *Ulus* gazetesinde yayınlanan, "Amerika ve Boğazlar" adlı makâlesinde, ABD'nin "Boğazlar ile ilgilenmiş olmasını Türkiye memnunlukla karşılamıştır" diyordu. Erim'e göre, "bugün en büyük endişe, [ABD'nin] (...) tekrar inzivâya çekildiğini görmek"ti. Ancak, "insanlık adına şükranla kaydedilmelidir ki, yeni dünyânın bu haksever devleti, kendisine düşen ödevi yerine getirmek için ne cesâretten ve ne de kuvvetten mahrum bulunmadığını [bulunduğunu] hergün yeni belgelerle ispât" ediyordu. Erim'e göre, ABD'nin önerisi ile Montrö Antlaşması arasında ilk bakışta "başkalık" varmış gibi görünebilirdi. Ama "esasta büyük bir değişiklik yoktu" ve bu nedenle de desteklenmeliydi.[344]

Cumhuriyet gazetesi, Londra'nın görüşünü de değerlendiriyor ve İngiltere'nin de ABD ile ayrı görüşte olduğunu ileri sürüyordu. *Cumhuriyet* gazetesi de, "Boğazlar meselesini, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi ve kendi Ankara Büyükelçisi vâsıtaları ile şifâhî sûrette ilk önce ortaya atan Sovyet Rusya olduğu hâlde, bu devlet henüz resmî ve tahrirî olarak hiçbir şey söylememiştir" diyerek, Moskova'nın taleplerinin resmî düzeyde iletilmediğine bir kez daha dikkat çekiyordu. Bu da, görüldüğü gibi, Yalçın Küçük'ün tezinin daha o zamanlarda ne denli yaygın kullanımda olduğunu bize bir kez daha göstermektedir. Ancak, *Cumhuriyet* gazetesine göre, "Amerika [ABD] ve İngiltere'nin müzâheretini temin etmek Türkiye için siyâsî bir zafer teşkil" ediyordu.[345]

---

341 Ahmet Emin Yalman, "Amerikan Notası Etrâfında", **Vatan**, (4.11.1945); **AT**, Sayı: 144, (Kasım 1945).

342 Hüseyin Câhit Yalçın, "Boğazlar Meselesinde Biraz Aydınlık", **Tanin**, (6.11.1945); **AT**, Sayı: 144, (Kasım 1945).

343 Necmettin Sadak, "Boğazlar Meselesinde Başlangıç", **Akşam**, (7.11.1945); **AT**, Sayı: 144, (Kasım 1945). Ayrıca bkz. Necmettin Sadak, "Boğazlar Meselesi Hakkında Amerika'nın Teklifi", **Akşam**, (11.11.1945); Âsım Us, "Boğazlar Meselesi İkinci Plânda", **Vakit**, (14.11.1945); **AT**, Sayı: 144, (Kasım 1945).

344 Nihat Erim, "Amerika ve Boğazlar", **Ulus**, (22.11.1945); **AT**, Sayı: 144, (Kasım 1945).

345 Cumhuriyet, "Boğazlar Meselesinde İngiliz Görüşü", **Cumhuriyet**, (26.11.1945); **AT**, Sayı: 144, (Kasım 1945).

Nitekim Cihat Baban da, *Tasvir* gazetesinde yayınlanan, "Boğazlar Meselesi ve Türkiye" adlı yazısında, Moskova'nın taleplerini "rivâyet" şeklinde değerlendiriyordu.[346] Bu yazı da, yine Yalçın Küçük'ün görüşünün o dönemde ne denli ortak bir kullanım olduğunu bize bir kere daha açıkça göstermektedir.

6. İNÖNÜ'NÜN TBMM'Yİ AÇIŞ KONUŞMASI VE "İKİNCİ PARTİ"

İsmet İnönü'nün 1 Kasım târihli TBMM'yi geleneksel açış konuşmasının önemi, sâdece *Vatan* gazetesi ve Ahmet Emin Yalman tarafından değil, ama aynı zamanda *The Times* gazetesi tarafından da öngörülmüştü. *The Times* gazetesi de, İnönü'nün konuşmasının önemi üzerinde duruyordu.[347] Görüldüğü gibi, gerek içeride ve gerekse dışarıda bu konuşmanın önemi önceden tahmin edilmişti bile...

Âsım Us, Hâtıra Notları'na 1 Kasım 1945 târihinde şöyle yazmış: "Bir müddet evvel Türkiye'ye gelen Amerikan Âyan Meclisi âzâsı, bu tarzda bir demeçte bulunmasını istemişti. 1 Kasım nutku, bu vaadini yerine getirmiştir."[348] Kanımca yalnızca bu cümle dahi, ABD'nin iç politikaya yönelik gelişmeleri ne ölçüde etkilediğini göstermektedir.

İsmet İnönü, 1 Kasım'da TBMM'yi açış konuşmasında, son zamanlardaki siyâsî gelişmeleri değerlendiriyor ve geleceğe ilişkin bâzı işâretler veriyordu. "İkinci parti" sâdece birkaç gün önce resmen kurulmuştu, ama siyâsî hayatta "ikinci parti" sorunu hâlâ sürüyordu. İnönü, konuşmasında özellikle bu sorun üzerinde duruyordu.

Ancak İnönü, öncelikle tek-partili dönemin târihsel zorunluluğuna işâret ederek, kendisinin de Başbakan olarak sorumluluk taşıdığı bu devrin meşrûluğunu şöyle savunuyordu:

> "Devletin karakterinin, bu kadar büyük değişiklikleri meydana getirebilmek için, devrimci olması zarûrîdir. Bunun yanında, temel olarak Cumhuriyetin bir halk idâ-

346 Cihat Baban, "Boğazlar Meselesi ve Türkiye", **Tasvir**, (30.11.1945); **AT**, Sayı: 144, (Kasım 1945).

347 **Vatan**, (30.10.1945).

348 Us, **age**, s. 658. Ayrıca bkz. Us, **age**, s. 657-658; **Yeni Sabah**, "Sağlam Bünye", **Yeni Sabah**, (31.10.1945); **AT**, Sayı: 143, (Ekim 1945).

resi olarak kuruluşu, yâni demokratik karakteri esas tutulmuştur. [Cumhuriyetin] ilk devirlerinde fesin yerine şapkanın giyilmesini ve devletin laik bir Cumhuriyet olmasını ve Latin harflerini, bütün bunları, açık ve uzun tartışma ile kabûl ettirmemizi bekleyemezdi. Bütün bu devrimler, yine bir diktatörlük rejiminin eseri olarak meydana gelmemiş [ve] hepsi [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nin kânunları ile kurulmuş ve tepkileri, [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nin denetleri ve hesap sorumları önünde yenilmiştir.

Türkiye'de demokrasi usûllerinin geçmişe âid hesapları yapılırken, bütün büyük devrimlerin 1923'ten 1939'a kadar meydana geldiği ve altı seneden beri de bir cihan harbi içinde bulunduğumuz unutulmamalıdır.

Demokratik karakter, bütün Cumhuriyet devrinde prensip olarak muhafaza olunmuştur. Diktatörlük, prensip olarak hiçbir zaman kabûl olunmadıktan başka, zararlı ve Türk milletine yakışmaz olarak dâimâ ithâm edilmiştir."[349]

İnönü'nün bu konuşması da, vesâyetçi tek-parti rejimi teorisinin resmî açıklamasından ve yinelenmesinden ibâretti. Bu konuşma, bir bakıma Başbakan Saraçoğlu'nun 5 Eylül târihli basın toplantısında söylediklerinin bir tekrârı idi.

İnönü, konuşmasında, "ikinci parti" sorununu da vurguluyordu:

"Bizim tek eksiğimiz, hükûmet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır. Bu yolda memlekette geçmiş tecrübeler vardır. Hattâ iktidarda bulunanlar tarafından teşvik olunarak teşebbüse girilmiştir. İki defâ, memlekette çıkan tepkiler karşısında, teşebbüsün muvaffak olamaması bir tâlihsizliktir. Fakat memleketin ihtiyaçları sevki ile hürriyet ve demokrasi havasının tabiî işlemesi sâyesinde, başka siyâsî partinin de kurulması mümkün olacaktır."[350]

İnönü'nün ilk cümlesi gâyet mânidar ve dikkat çekiciydi. İnönü'ye göre, rejimde tek eksiklik, hükûmet partisinin karşısında bir başka partinin bulunmamasıydı. Oysa hükûmet partisi tanımı tabiî ki doğru değildi. Hükûmet partisi diye bir parti olamazdı. Ancak hükûmet kuran ya da hükûmete katılan partiler olabilirdi. Bu iki tanımlama arasındaki fark, rejime bakış açısını ortaya koyu-

349 **İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları (1939-1960)**, (Cilt: 2), s. 54-64; **TBMMTD**; Dönem: 8, Toplantı: 1, Cilt: 1, 1. Birleşim, (1.11.1945); **AT**, Sayı: 144, (Kasım 1945).

350 **AT**, Sayı: 144, (Kasım 1945). Ayrıca bkz. Ünal, **age**, s. 209; Oran, "İç ve Dış Politika Açısından İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'de Siyâsal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", **SBFD**, Cilt: 24, Sayı: 3, s. 257; Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayâta Geçiş**, s. 16; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 103-105; Kara, **age**, s. 302-303; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 224-225.

yordu. İnönü'ye göre, hâlen hükûmet partisi olan ve muhtemelen hükûmet partisi olarak kalmaya devâm edecek olan CHP'nin karşısında bir başka partinin de vâr olması hâlinde, rejime ilişkin bütün sorunlar çözülmüş olacaktı.

İnönü, konuşmasının son kısmında ise, bundan sonra izlenecek yol konusundaki görüşlerini dile getiriyordu:

> "Bununla berâber, Mecliste çokluğu [çoğunluğu] teşkil eden parti üyelerinin hükûmeti tenkitte, devlet ve millet işlerini denetlemede hiçbir kayda, hattâ hiçbir ölçüye bağlı bulunmadıkları, herkesin gözü önünde bir gerçektir. Memleketimizin hürriyet ve güvenlik içinde, halk idâresini bütün şartları ile geliştirebilecek bir yolda ilerlediğini inanla söyleyebiliriz. Bu gelişme için her vatandaşın vazife ve sorum duygusu ile ilgili olması, birinci şarttır.
>
> Demokrasinin her millet için müşterek prensipleri olduğu gibi, her milletin karakterine ve kültürüne göre birçok özellikleri de vardır. Türk milleti, kendi bünyesine ve karakterine göre, demokrasinin kendi için özelliklerini bulmaya mecburdur.
>
> Söz ve yazı hürriyeti, şüphe yoktur ki, her halk idâresinin söz götürmez ortak temelidir. Her milletin kendi karakterine göre de bir konuşma ve söze dayanma ölçüsü vardır. Bu ölçüyü hiçbir kitapta bulamayız ve hiçbir kitaba [da] yazamayız. (...)
>
> Son zamanlarda tartışmalarımız, Alman harbinin bitmesi ile, daha dünyâda hiçbir şey kararlık bulmadan, geniş bir ölçü almıştır. Günün pahalılığı ve dertleri üzerinde süren şikâyetler, doğrudan doğruya devletin temel idâresi üzerinde bir mesele şekline girmiştir. Gazetelerimizde en nâzik dış meseleler ve memleketin karşısında bulunduğu ağır ihtimâller önünde, milletin mâneviyâtını zayıflatacak, devletin varlığının kânûnî teminâtı olan [Türkiye] Büyük Millet Meclisi üzerinde bile saygılı denilemeyecek sûrette dil uzatılmıştır.
>
> Bu durumun vatandaşların haysiyet ve şerefini, ölçüsüzlerin oyuncağı hâline getireceğinden ve dış politikanın fenâ ihtimâllerine karşı memleketi zayıf göstereceğinden şüphe edilemezdi. Bu durumun memleketi içerideki endişeli vatandaşlara ve dışarıdan seyreden devletlere zayıf göstermesi, tabiî bir şeydir. Bu memleketin aşırı ve ölçüsüz sözlere dayanamayarak, mutlaka şurasından ve burasından ateş çıkarması, târihte geçirdiğimiz hakikatlerdendir. Türkiye'nin kuvveti ve istikrârı hakkında bir hüküm verebilmek için, memlekette ne çıkacağını beklemek, seyirciler için anlaşılır bir şeydi. Bütün bu ıstırap verici ihtimâllere karşı hükûmetin ve Meclisin soğukkanlı ve sabırlı olması ve memleketin yüksek anlayış göstermesi, çok faydalı olmuştur. Geçirdiğimiz devrin geçirilmesi zarûriydi.
>
> Söz ölçüsünde rol alan vatandaşların faydalıyı ve zararlıyı kendilerinin anlama-

sı için tatbik edilmesi ve zaman geçmesi gerekti. Hürriyet ölçüsünün başlıca muvâzenecisi olan halk efkârı da, ancak tatbikâtı görerek ve vazife hissini kendi yüreğinde duyarak, takdirini ayarlayabilirdi. Hürriyette tecâvüzün ve anarşinin, emniyet duygusu ile ve kânun yolu ile sınırları, ancak zaman içinde bulunacaktır. Hürriyet ve demokrasi havasının yerleşmesinde, cemiyetin vazife duygusu[nun] birinci unsur olduğunu söylemekte ısrâr etmek isterim. (...)

Vatandaş hakkına ve kânun inançlarına saldırış etmek [saldırmak] isteyecek olanlar, yazı, cemiyet ve siyâset âlemine de girebileceklerdir. Cemiyetin vazife duygusu, eğer iyi ve doğru işlerse, bu güçlüklerle uğraşmak çok kolaylaşacaktır.

Şimdi, hürriyet ve demokrasi ile tecâvüz ve anarşi arasındaki unsurların kânun yolu ile bulunmasına geliyorum. (...) Bir ehemmiyetli devir geçiriyoruz. Benim görüşüme göre, bu devri, önceden tahmin edemeyeceğimiz kadar kısa ve zararsız geçiriyoruz. Açık konuşmalara, tek veyâ toplu olarak alışacağımızı kuvvetle umuyorum. O zaman millet hayâtında geçirmek zorunda olduğumuz yolları arkamızda bırakmış olacağız ve kendimizde çok kuvvet ve güven hissedeceğiz. Son zamanlarda basın kânununun [Matbuat Kânunu'nun] bir maddesinden ve diğer bâzı kânunlardan çok bahsolunmuştur. Basın kânununun [Matbuat Kânunu'nun] maddesi, hükümetin umûmî politikasına aykırı olan yayınlardan dolayı hükûmete gazeteyi kapatmak hakkı vermektedir.

Nazarî olarak düşünülürse, hükümeti serbestçe tenkit etmek hakkı gibi, yazı hürriyetinin ilk şartı olan bir hak, hükümetçe kapanma cezâsına uğratılmak yüzünden, hakikatte mevcut değil demektir. Bu maddenin bu mânâsı ile kalması savunulamaz. Onun kaldırılması ve gerekiyorsa diğer tedbirler düşünülmesi zarûrîdir. Ancak, diğer taraftan, aynı maddenin hükûmet aleyhinde en insafsız ve ölçüsüz sözlerin söylenmesine fiiliyatta mâni olmadığı göz önüne alınırsa, meselenin ilk bakışta göründüğü kadar sâde olmadığı, bir incelenmeye lüzum olduğu kabûl edilmek, hiç olmazsa ihtimâl verilmek lâzımdır.

Ben zannederim ki, bu maddenin konulması, devrim günlerinde hükümeti tenkitten kurtarmaktan ziyâde, dış ve iç büyük meseleler karşısında bir savunma vâsıtası olarak düşünülmüştür. Zamânında düşünülen ihtiyaçların, bugün aynı ehemmiyette keskin olduklarını sanmıyorum. Herhâlde [Türkiye] Büyük [Millet] Meclisi'nin esas prensibi kurtaracak ve bugün mevcut olduğu nispette savunma ihtiyâcını koruyacak bir incelemeye girmesinde, zarûret ve fayda görürüm. (...)

Cemiyetler Kânunu'nda ve cezâ kânunlarında sözü edilen maddeler, 1938 [yılının] Haziran [ayında] kânunlarında konulmuştur. Diğer bâzı kânunlarda da değişilecek yerler her zaman bulunabilir. Bu maddelerin iyileştirilmesinde, partiler teşkiline, toplanma ve güvenlik haklarına karşı koyması ihtimâli olan hükümler değişti-

rilmelidir. Bütün bu değişmelerde, memleketin güvenliğine, bünyesine ve ihtiyâcına göre doğru ölçüler aranmalı ve bulunmalıdır. (...)

Memleketin iç hayâtında bu tedbirleri aldığımızdan sonra, yeni seçim için tabiî olarak birbuçuk sene kadar geçecektir. Bu zaman, milletin yeni seçime bir hazırlık devri olacaktır. Tek dereceli olmasını dilediğimiz 1947 seçiminde, milletin çoklukla vereceği oylar, gelecek iktidârı tâyin edecektir."

İnönü, görüldüğü gibi, son birkaç aydan beri basında ortaya çıkmış olan yeni sesleri, sanki hep ve her zaman öyleymiş gibi sunmaya çalışıyordu. Basında ortaya çıkan kritiklerin, neredeyse yalnızca altı aylık kadar bir geçmişi olduğunu unutmuş gibiydi. İnönü'nün bir başka vurgusu da, demokratik gelişmelerin "millî" olması gerektiğine ilişkindi. Bu, "millî demokrasi" teorisi olarak da kabûl edilebilir. Her ülkenin kendine has şartları nedeniyle kendine has bir demokratik yaşamı olacağı ve olması gerektiğine ilişkin bu görüş, hatırlanacağı gibi, yakın bir süre önce basında da ortaya çıkmıştı. Ancak İnönü'nün aceleye de gerek olmadığına ilişkin görüşü de önemliydi. Henüz savaş zamânının güçlükleri ve belirsizlikleri ortadan kalkmadan yeni gelişmelere doludizgin izin verilmesi o kadar da doğru olmayabilirdi. Bu bakımdan itidal çağrısı dikkat çekiciydi. Ayrıca, koşullar, gelişmelerin istikâmetini de, derecesini de tâyin edecekti. Bu bakımdan koşullardan bağımsız bir demokratik gelişme çizgisini önceden öngörmek ve plânlamak mümkün değildi. Koşullar ise, hiç kimsenin değiştiremeyeceği ve tâyin edemeyeceği faktörlerden oluşuyordu. İnönü, Matbuat Kânunu'nun 50. maddesinin uygulamasından söz ederken, yeniden ilk cümlesine geri dönüyor ve yeniden bu yasanın son aylardaki uygulamasını sanki bu hep böyle uygulanmış gibi sunmaya çalışıyordu. Bu bakımdan vesâyetçi tek-parti rejimi teorisinde bundan sonra hep yapılagelecek şekilde, tek-parti döneminin bu son siyâsî sahnelerinin, geçmişin tamâmını da kapsadığı şeklinde bir izlenim yaratmaya çalışılıyordu. Değişimin, ülkenin güvenliğine, toplumun bünyesine ve ihtiyâcına uygun olarak yaratılacağı söylemi de, yine "millî demokrasi" teorisine uygun bir görüştü.

İnönü, konuşmasının son cümlelerinde de, "ikinci parti"nin kuruluş yöntemini açıkça gösteriyordu:

"O zamâna kadar bir karşı partinin kendiliğinden kurulabilip kurulamayacağını ve [eğer] kurulursa, bunun Meclis içinde mi, [yoksa] Meclis dışında mı ilk şeklini göstereceğini bilemeyiz. Şunu biliriz ki, bir siyâsî kurul içinde prensipte ve yürütmede arkadaşlarına taraftar olmayanların hizip şeklinde çalışmalarından fazla, bunların kanaatleri ve programları ile açıktan durum almaları, siyâsî hayâtımızın gelişmesi için yapıcı bir tutumdur. Siyâsî kanaat ayrılıklarından dolayı vatandaşlarımız arasında düşmanlık olmaması için bütün kuvvetimizle çalışacağız.

Memleketimizin siyâsî hayâtında gelişmeyi bu şekillerde düşünüyoruz. İç idâremizin hiçbir safhasını, içeride gürültüden korkarak ve dışarıya gösteriş ve kendimizi beğendirme gayretine düşerek düzene koymayacağız."

İnönü, görüldüğü gibi, zaman zaman Başbakan Saraçoğlu'nun basın toplantısında ortaya koyduğu görüşlere son derece yakın durarak, iktidar ile muhalefet arasında, ortada bir tutum almaya çalışıyordu. Ancak asıl dikkati çeken nokta, İnönü'nün bütün tartışma konularında önce muhalefete hak verirmişcesine bir tutum takınması, ama hemen ardından sorunların incelenmeye değer olduklarını vurgulamasıydı. Bu, tartışma konusu olan sorunların hiç de öyle kısa dönemde çözüleceğine işâret etmiyordu. Anlaşılan, durup beklemek gerekecekti.

İnönü'nün bu aşamada üzerinde durduğu bir başka önemli husus, "ikinci parti"nin kuruluş yöntemiydi. İnönü, açıkça muhalefet grubunun CHP'den ayrı bir parti kurmasının doğru çözüm olacağını belirtiyordu. Bu, açık bir dâvetti. Ancak muhalefet grubu açısından bakıldığında, onları bu dâvetin ardında kendilerini yasal bir güvence beklemiyordu. Aksine, sâdece İnönü'nün ve hükümetin hoşgörüsü söz konusuydu. Bu da, nesnel bir temel olmaktan ziyâde, sâdece subjektif bir temeldi ve yalnızca siyâsî atmosfere bağlıydı.

Ayrıca, İnönü'nün yeni gelişmelerin Türkiye'nin koşullarına ve özelliklerine uygun olacağını bir kez daha belirtmesi de anlamlıydı. Bu da, ancak Türkiye'ye özgü bir demokrasinin olacağı anlamına gelîyordu ve kastettiği mânâ çok önemliydi. Hiç kuşkusuz bu görüşler, Başbakan Saraçoğlu'nun basın toplantısında dile getirilenlerden daha farklı sayılamazdı.

Bununla birlikte, İnönü, hiç olmazsa 1947 yılında yapılması beklenen milletvekili genel seçiminin tek dereceli olacağına ve

bu seçime birden çok partinin katılacağına ilişkin öngörüde bulunuyor, bir başka ifâde ile de bunun teminâtını veriyordu. İnönü, tüm bu gelişmelerin dış etkenlere bağlanmasına da şiddetle karşı çıkıyordu.

Nâdir Nâdi, bu konuşmanın hemen ardından şöyle diyordu: "Milletten alınan ilham sâyesinde yaptığımız inkılâpların korunmasını da doğrudan doğruya halka bıraktığımız gün, şüphesiz en büyük inkılâp hamlesini başarmış olacağız."[351] Ancak Nâdi, söz konusu "gün"ün gelip gelmediği ya da ne zaman geleceği konusunda bir açıklığa sâhip değildi.

Necmettin Sadak ise, sorunun "halkçı Cumhuriyet idâresini daha ileri demokrasi usûllerine götürmek" olduğunu vurguluyor ve "bir değişme değil, bir gelişme bekliyoruz" diyordu. "Bu değişme, memleketin ihtiyaçlarına, milletin bünyesine uygun şekilde, zorâki olmayan, tabiî yollardan gerçekleşecekti."[352] Diğer yandan, Necmettin Sadak, bir başka yazısında da, gelecek milletvekili genel seçiminde CHP'nin karşısına çıkabilecek ciddî bir muhalefet partisinin kurulabileceği konusundaki kuşkusunu dile getiriyordu.[353]

Esat Tekeli, basındaki "tartışmaların aldığı ölçünün bize hiç zarar getirmeyeceğini iddiâ etmek ve demokrasi alanında en çetin çatışmalara sahne olan İngiltere, Birleşik Amerika [ABD], Fransa ve Yunanistan'ı örnek göstermek, [eğer] gaflet değilse, büyük bir görüş yanlışıdır. Dış güvenlikleri ve târih içindeki gelişmeleri bize benzemeyen topluluklar, bize bu yolda örnek olamaz"lar diyordu.[354] Tekeli'nin bu yaklaşımı İnönü'nün "millî demokrasi" görüşünü teyid ediyor; diğer yandan da millî olmayan ve yabancı örneklerden ya da modellerden yararlanma yolunun hiç de geçerli olamayacağına işâret ediyordu. Ayrıca, Tekeli'ye göre, hâli hazırda basında görülen tartışmalar "zararlı" olabilirdi. Bu şekilde, ye-

---

351 Nâdir Nâdi, *"Millî Şefi Dinlerken"*, **Cumhuriyet**, (2.11.1945). Ayrıca bkz. Âsım Us, "Siyâsî Edebiyâtımızda Şâhaser Bir Nutuk", **Vakit**, (2.11.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Millî Şef'in Beklenen Nutku", **Tanin**, (2.11.1945); Necmettin Sadak, "Geçmişle İlgimizi Kesmek Değil, Yarını Güven Altına Almak", **Akşam**, (5.11.1945); **AT**, Sayı: 144, (Kasım 1945).

352 Necmettin Sadak, "Geçirilmesi Zarûrî Bir Devir Geçiriyoruz", **Akşam**, (4.11.1945); **AT**, Sayı: 144, (Kasım 1945).

353 Necmettin Sadak, *"Geçmişle İlgimizi Kesmek Değil, Yarını Güven* Altına Almak", **Akşam**, (5.11.1945); **AT**, Sayı: 144, (Kasım 1945).

354 Esat Tekeli, "Dünyâ Önünde Bir Muhasebe", **Ulus**, (4.11.1945).

ni dönüşümde örnek aramamak gereği ortaya çıkıyor ve yeni dönemde örnek bir model aramak ve bulmak yerine, ülkeye has bir idâre tarzı yeniden ifâde edilmiş oluyordu.

Ahmet Emin Yalman ise, İnönü'nün konuşmasını hayli iyimser bir yorumla, "ileriye doğru bir adım olarak" değerlendirecektir.[355] *Vatan* gazetesi, belki de bu nedenle, 11 Kasım'da, İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı'na seçilmesinin yedinci yıldönümü vesilesi ile bir de kutlama yazısı yayınlayacaktır.[356]

Vatan gazetesi, her zaman Anayasaya aykırı olduğunu ileri sürdüğü Matbuat Kânunu ile Cemiyetler Kânunu'nun ve Polis Vazife ve Salâhiyet Kânunu'nun değiştirilmesi için yeni tasarılar hazırlandığını da haber veriyordu.[357]

Gazetenin haberine göre, Matbuat Kânunu'nda yapılacak değişiklikle, hatırlanacağı gibi, kısa bir süre önce Celâl Bayar'ın önerisine benzer bir şekilde, yasanın 50. maddesi değiştirilecek ve gazetelerin ancak mahkeme karârı ile kapatılmaları mümkün kılınacak ve Cemiyetler Kânunu'nda yapılacak değişiklikle de, dernek kurulması için izin alınmasını gerektiren hüküm kaldırılacaktı. Ayrıca, yine Cemiyetler Kânunu'na göre, bir siyâsî parti kurulması için İçişleri Bakanlığı'ndan izin alınmasını gerektiren hüküm de kaldırılacaktı. Haberde, Polis Vazife ve Salâhiyet Kânunu'nun 18. maddesinin de kaldırılacağına değiniliyordu. Buna göre, polis, kişiyi 24 saatten fazla gözaltında tutamayacak, mahkeme karârı olmaksızın ev arayamayacak ve savcı ya da yargıç karârı olmaksızın da tutuklama yapamayacaktı. Ancak, yabancı bir devlet hesâbına câsusluk yapılması hâlinde, Vâli'nin emri ile kişi on gün gözaltında kalabilecekti. Ama bu durumda da İçişleri Bakanı'na haber verilecekti.[358] Fakat Ahmet Emin Yalman, Matbuat Kânunu'nun 50. maddesinde yapılması düşünülen değişikliği yeterli bulmuyordu.[359]

Zekeriyâ Sertel, bir an önce erken seçim yapılmasını istiyor[360] ve

355 Ahmet Emin Yalman, "İleriye Doğru Bir Adım", **Vatan**, (2.11.1945).

356 **Vatan**, (11.11.1945).

357 **Vatan**, (7.11.1945).

358 **Vatan**, (7 ve 14.11.1945).

359 **Vatan**, (19.11.1945).

360 Zekeriyâ Sertel, "Yukarıdan Aşağı Değil, Aşağıdan Yukarı", **Tan**, (7.11.1945). Zekeriyâ Sertel'in aynı konudaki diğer yazıları için bkz. Zekeriyâ Sertel, "Bugünkü Meclisten de Birşey Bekleyemeyiz", **Tan**, (23.11.1945); Zekeriyâ Sertel, "Seçime Bir An Evvel Geçmek Lâzımdır", **Tan**, (24.11.1945). Zekeriyâ Sertel,

CHP programında yer alan iki dereceli seçim sistemi[361] ile CHP'nin siyâsî gelişmelere yön veremeyeceğini ileri sürüyordu.[362]

Peyâmi Safa ise, yeni yayınlanmaya başlanan *Büyük Doğu* dergisinde,[363] "yeni siyâset"i şöyle değerlendiriyordu:

> "Harb biter bitmez, daha onun son takvim yaprağı kopmadan, kendi târihimizden ve tekâmül ritminden bir çekişte kopmuş gibi, 23 inkılâp yılında resmen anasına sövdüğümüz liberal nizâma doğru bu can atışımız neden? (...) Bugün devletin ve milletin ağzında sakızlanan, 'gerçek demokrasiye doğru!' parolası, bundan evvelkinin sahteliğini itiraftan başka ne mânâya gelir? Bundan evvelki sahte ise, dün kahraman ve inkılâpçı diye yakalarma yapışmanın, bize o parolanın verdiği ilk hareket emri olmaz mı? (...)
>
> Eğer bizim tekâmül kaderimiz, tek-partili Cumhuriyet tipinden hürriyet tipine dönmemizi emretmişse, İkinci Dünyâ Harbi'nin sonunu niçin bekledik? Bu emri, kendi târihimizden mi, [yoksa] İkinci Dünyâ Harbi'nin gâliplerinden mi alıyoruz? Kendi târihimizden alıyorsak, harpten evvelki barış ve güven devrine yaraşan bir hürriyeti, bugünün bulanık ve huzursuz anlarına kadar niçin geciktirdik?
>
> Liberal demokrasi ne çeşit bir içtimâî bünyeden doğar? Sanâyi burjuvazisi kurulmamış, 'tenevvür' devrini yaşamamış, hasret çektiği nizâmın filozoflarını doğurmamış, hattâ yabancıların bile eserlerini diline almamış, iktisâdî sınıfları billürlaşmamış, çalışan ve çalıştırılanlarının menfaatleri sendikalaşmamış bir cemiyet yapısı içinde, liberal demokrasi mümkün müdür? (...)
>
> Muhalefet oyuncuları bunları niçin kendi kendilerine sormuyorlar? Hem kimdir onlar? Şu upuzun yıllar, [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin ve [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nin bütün nimetine konduktan sonra, onun bütün prensiplerini ve tatbikâtını avuç patlatarak alkışladıktan sonra... (...) Şu taahhüt işlerinden onbeş milyon Lira vurup, bize ahlâk dersi vermeye kalkan muhalefet lideri, şu yıllarca sayısız ve misilsiz rezâletlere yataklık etmiş, bugün bir istifâ kâğıdı ile taharetlenen ve temize çıkmak isteyen, fakat istifâsının sebebini bile saklayarak, şimdiki sükûtunu, yarın her ihtimâle göre çeşit çeşit izâha ve tevile hazırlanan pandomimacı ve benzerleri... (...) Bu muhalefet oyuncularının oyunu..."[364]

Türk Cezâ Kânunu'nun 141, 142 ve 163. maddelerinin anti-demokratik hükümler içerdiğini ileri sürüyor ve siyâsî af çıkarılmasını talep ediyordu. **Tan**, (26.11.1945).

361 Bkz. Tunçay, **age**; Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1 ve 2); Cemil Koçak, "İnkılâp ve Seçim", **Radikal 2 (Pazar Gazetesi)**, Sayı: 554, (20 Mayıs 2007) ve Cemil Koçak, "Parliament Membership During the Single-Party System in Turkey (1925-1945), **European Journal of Turkish Studies (EJTS)**, Thematic Issue, No: 3, Being a MP in Contemporary Turkey, URL: (www.ejts.org/document497.html), (2006).

362 Zekeriyâ Sertel, **"Demokrasi İnkılâbını CHP Yapamaz"**, **Tan**, (22.11.1945).

363 **Büyük Doğu** dergisine ilerideki ciltlerde yeniden değineceğim.

364 Peyâmi Safa, **"Suâller"**, **Büyük Doğu**, Sayı: 1, (2 Kasım 1945).

Peyâmi Safa'nın bu yazısı, hayli erken târihte kaleme alınmış vesâyetçi tek-parti rejimi teorisine yönelik radikal bir eleştiriyi içeriyordu. Bu anlamda kritik, teorinin tutarsızlığını da gözler önüne sermekteydi. Ayrıca, hem iktidârı ve hem de iktidârın içinden çıkmakta olan muhalefete yönelik ve her iki grubun ortaklığına yönelik keskin bir eleştiriyi de taşıyordu. Bu bakımdan Safa'nın *Büyük Doğu* dergisindeki yazısı, basında iktidar ve muhalefet ayrımının dışında, çok daha radikal ve sert bir muhalefetin de vâr olduğunu göstermesi baskımından anlamlıdır. Ancak bu tür bir muhalefetin toplumsal temelinin ne olduğu da sorulmaya değer bir sorudur. Bu soruyu yanıtlamak imkânından ise yoksun bulunuyoruz. Ancak *Büyük Doğu* dergisinin siyâsî arenadaki tecridi ve marjinalliği, bu sorunun yanıtlanmasına bir bakıma imkân vermektedir. İleride göreceğimiz gibi, *Büyük Doğu* dergisi, hızla genişleme potansiyeline sâhip, fakat dönemin marjinal görüşlere sâhip bir yayın organı olarak kalacaktır.

Diğer yandan, tam da bu sırada, CHP yönetiminde de önemli değişmeler oluyordu. 1 Kasım târihli gazeteler, Nâfi Âtuf Kansu'nun CHP Genel Sekreterliği'ne asâleten atandığını haber veriyorlardı.[365] Oysa *Tan* gazetesinde sâdece bir ay önce yayınlanan söylentiye dayalı bir haberde, CHP Genel Sekreterliği'ne, Kansu'nun yerine, CHP milletvekili Mümtaz Ökmen'in getirileceğinden söz ediliyordu.[366] Ancak bu tür bir gelişme olmayacaktır.

Eğer Kansu'nun CHP Genel Sekreterliği'ne getirilmesi, parti içindeki liberalleşme yanlısı grubun ağırlık gösterisi olarak kabûl edilirse, yeni atama da, aynı grubun parti içindeki ağırlığının devâm ettiği yönünde yorumlanabilir. Fakat, hatırlanacağı gibi, bu önemli atamanın farklı ve bambaşka nedenleri vardı. Diğer yandan, başka gelişmeler, bize konunun bu kadar da basit olmadığını açıkça gösteriyor.

Kansu'nun CHP Genel Sekreterliği'ne asaleten atanması, bayram ve yeni yıl vesilesiyle kendisine iletilen tebriklerin bir analizi, tam bu sırada parti-devlet ilişkisine[367] ışık tutabilecek ve dö-

365 **Ulus**, (1.11.1945); **Vatan**, (1.11.1945).

366 **Tan**, (2.10.1945).

367 Bu konuda bkz. Cemil Koçak, "CHP-Devlet Kaynaşması (1936)", **Toplumsal Târih**, Sayı: 118, (Ekim 2003), s. 74-79 ve **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, s. 109-128.

nemin siyâsal atmosferini de solumamıza yardımcı olacaktır. Elimizde bulunan çok sayıda tebrik mesajı, bu mesajları iletenlerin kimlikleri ve mesajlarının üslûbu yakından analiz edilirse, CHP Genel Sekreterliği ile devlet ve toplum arasında kurulan ilişkinin niteliği de kendiliğinden ortaya çıkar. Elbette CHP üyelerinin, Halkevleri'nin, Halk Odaları'nın parti Genel Sekreteri'ni kutlamaları doğal karşılanmalıdır. Elimizde bulunan 80'e yakın tebrik mesajının bir kısmı ise, devlet teşkilâtından gelmiştir. Bu mesajların niteliği ve içeriği,[368] CHP ile devlet teşkilâtı arasında ku-

368 Devlet teşkilâtından gelen mesajlar arasında; Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Müdürü; Millî Savunma Bakanlığı Levâzım Daire Başkanı Tümgeneral; Trakya Umûmî Müfettişi Abidin Özmen; Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Kemâl Gedeleç,; Zonguldak Belediye Başkanı; İkinci Umûmî Müfettişlik Ziraat Müşâvirî; Mülkiye Baş Müfettişi; Urfa il evrak memuru; Sıkıyönetim Birinci Askerî Mahkemesi Yargıcı; Maraş Millî Eğitim Müdürü; Güzel Sanatlar Akademisi'nde almanca öğretmeni (ve pek çok sayıda öğretmenler); Millî Eğitim Bakanlığı Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü Müfettişi; Kaymakam; PTT Baş Müfettişi: Samsun Vâlisi; Millî Eğitim Bakanlığı Müfettişi; Karabük Belediye Başkanı; Dikili Kaymakamı; Devlet Denizyolları ve Limanları İşletme Genel Müdürü; İzmir Sağlık ve Sosyal Yardım Müdürü; İstanbul Üniversitesi'nde mümeyyiz; Sümerbank Genel Müdürü; Yozgat Mektupçusu; Yayla (Türkçü Sanat ve Kültür Dergisi) Vehbi Cem Aşkun ile İzmir Ticâret ve Sanâyi Odası da bulunuyordu. Vehbi Koç da, kişisel bir kutlama mesajı iletmişti. **BCA CHP K**, [Katalog Numarası: 490 01/52 204 2].

Mesajlarda dikkat çeken özellik, hitaplar ve saygı ifâdeleri idi: "yüksek huzurlarına", "çok asil ve âli şahsiyetin", "zâtı devletlerine sarsılmaz bağlılığımı arz ederken", "sonsuz saygı ve tâzimlerimi sunarım", "yüksek varlıklarına", "hürmetle muhterem ellerinizden öperim", "*gönlümden kopan* saygımı ışıklı varlığınıza yükseltiyorum", "temiz şahsınızı", "bağlılıklarımı arz ederim","bu memlekete her zaman hizmet için çarpan yüksek kalbinizle, baştan başa başarı ve şeref dolu hayâtınızda", "aziz büyüğüm", "çok muhterem şefim", "sonsuz tâzimlerimle", "çok seçkin ve değerli vasıflarınızın", "ebedî sıhhat ve saadetler", "kıymetli irâde ve temiz kalbinizle". "öteden beri yüksek bir vukufla idâre etmekte olduğunuz", "millete faydalı hizmet emeliniz ve kudretinizi yakından bildiğim", "sağ ve vâr olmanızı *diler*", "*siz büyüğümüzü tâzimle* selâmlar", "sıhhatta dâim olarak daha yükselmenizi candan diler"... **BCA CHP K**, (Katalog Numarası: 490 01/52 204 2].

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Pedagoji profesörü Sadrettin Celâl Antel'in 2 Kasım 1945 târihli tebrik mektubu ise, diğerlerinden hayli farklıydı. Antel, Kansu'ya "Aziz Kardeşim" şeklinde sesleniyor ve "Lâyık olduğun bir işin başına getirilmen beni çok sevindirdi. Memleketin demokrasi ve terakki yolunda yeni inkişâf hamleleri yapması mukadder olan *bugünlerde*, senin bu kadar ehemmiyetli zamanda mesûliyetli bir vazifeyi üzerine alman, memleket hesâbına hayırlı neticeler doğuracağını sandığım bir muvaffakiyet telâkki ediyorum. En iyi temennilerimle berâber samimî sevgi ve saygılarımı gönderirim, kardeşim..." diyordu. Antel'in siyâsal alanda bir dönemeç noktasında bulunulduğunu açıkça yazdığı bu satırları, aynı zamanda Kansu'nun atanmasından duyduğu memnûniyet ile de birleşmektedir. Anlaşılan Kansu'nun atanması, Antel açısından, *demokrasi alanında önemli bir adım ya da* kazanım sayılırdı. Antel'in Kansu'ya yönelik hitap şekli de, pek çok mesajdan hayli farklıydı ve Antel'in Kansu ile olan yakınlığını gösteriyor olmalıydı. **BCA CHP K**, (Katalog Numarası: 490 01/52 204 2]. Hatırlanacağı gibi, Antel'in siyâsî geçmişine daha önce ayrıntılı bir şekilde değinmiştim.

Bir başka mesajda da benzer bir analiz vardır: Prof. Dr. Muzaffer Esat Güçhan, 4 Kasım 1945 târihli mektubunda, "Bu sevinci artıran bir başka âmil, bâzı rüzgârların esmeye başladığı, fırtınaların çıkma ihtimâlinin bulunduğu bir mevsimde, gemi dümeninin sizin temkinli ve basiretli elinizde olduğunu bilmekteyiz." diyordu. Ama bu satırlar Antel'in beklentileri ile paralel değilmiş gibi görünmektedir. **BCA CHP K**, (Katalog Numarası: 490 01/52 204 2].

Bütün bu ifâdeler, aslında tek-parti döneminin siyâsî jargonunun nasıl da tam olarak devâm ettiğinin ve ettirildiğinin bir göstergesi olarak önemlidir. Burada vurgulanması gereken nokta, mesajların içeriğin-

rulmuş bulunan bağın sapasağlam durmakta olduğunu gösterdiği gibi, diğer yandan da yeni siyâsal gelişmelerin henüz "üslûp"ta bir değişime neden olmadığını ve tek-parti rejiminin geleneksel yazışma üslûbunun sürdüğünü de göstermektedir. Devlette ve toplumda henüz yeni bir dönemin başladığına ya da başlayacağına ilişkin bir beklenti yokmuş gibi görünmektedir.

Vatan gazetesi, 29 Ekim târihli haberinde, Başbakan Şükrü Saraçoğlu imzâsı ile yayınlanan bir tâmimde, CHP'nin, TBMM Başkanlık Divânı üyelikleri, CHP Meclis Grubu Başkan Vekillikleri ve CHP Umûmî İdâre Heyeti üyelikleri için yapılacak seçim için resmî aday göstermeyeceğini açıkladığını bildiriyordu.[369] Ahmet Emin Yalman, bu gelişmeyi hayli iyimser düşüncelerle karşılayacaktır.[370]

CHP Başkanlık Divânı'nca resmî aday gösterilmeksizin yapılacak seçim için, CHP Meclis Grubu toplantısında, TBMM Başkanlığı için Abdülhâlik Renda, TBMM Başkan Vekillikleri için Cevdet Kerim İncedayı, Tevfik Fikret Sılay ve Şemsettin Günaltay, CHP Meclis Grubu Başkan Vekillikleri için ise Mümtaz Ökmen, Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Recep Peker, adaylıklarını koymuşlardı.[371]

CHP Meclis Grubu toplantısında da resmî aday gösterilmeksizin yapılan seçimde, TBMM Başkan Vekillikleri için Tevfik Fikret Sılay'ın, Şemsettin Günaltay'ın ve Cevdet Kerim İncedayı'nın aday gösterilmeleri karâra bağlanmıştı.[372] Nitekim söz konusu kişiler, TBMM'nin ilk oturumunda bu görevlere seçileceklerdir.[373]

---

den çok ya da en az içeriği kadar kendileridir. Tek-parti döneminde herkesin önemli gördüğü bir konuda/atamada ilgili kişiye/makâma tebrik mesajı iletmemek, yalnızca bir unutkanlık ya da eksikiik değil, fakat düpedüz siyâsî bir tavır olarak değerlendirilirdi. Bu bakımdan mesaj göndermek değil de, asıl mesaj göndermemek, siyasî bir mesaj olarak algılanırdı. Mesaj göndermek ve mesajın içeriğini geleneksel üslûp içinde kaleme almak sıradan bir hâdise idi. Asıl dikkat çekici olan ise, mesaj *iletmesi gereken* ya da *istenen* kişi(ler)in bunu yapmamaları idi. Nitekim, İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra, eski muhaliflerin gönderecekleri ya da göndermeyecekleri mesajlar bu bakımdan önem arz etmiş ve aracılar bu konuda kendilerini görevli hissetmişlerdi. Ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Cemil Koçak, "Nutuk ve Diğerleri", **70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk'ün Büyük Nutuk'u ve Dönemi**, ODTÜ Târih Bölümü, Ankara, 1999, s. 135-160. Bu alışkanlık ve beklenti, olduğu gibi devâm ediyordu!

369 **Vatan**, (29.10.1945). Ayrıca bkz. Tan, (29.10.1945); Us, **age**, s. 657.

370 Ahmet Emin Yalman, "Parti İçinde Demokrasi", **Vatan**, (31.10.1945). Ayrıca bkz. Kara, **age**, s. 306; **Vatan**, (13 ve 31.10.1945).

371 **Ulus**, (1.11.1945); **Vatan**, (31.10.1945).

372 **Ulus**, (1.11.1945). Ayrıca bkz. **AT**, Sayı: 143, (Ekim 1945).

373 **Ulus**, (1.11.1945). Ayrıca bkz. **AT**, Sayı: 144, (Kasım 1945).

CHP Meclis Grubu Başkan Vekillikleri için CHP Meclis Grubu toplantısında yine aday gösterilmeksizin yapılan seçimde de, Mümtaz Ökmen ile Recep Peker, söz konusu görevlere seçilmişlerdi.[374]

CHP Meclis Grubu İdâre Heyeti üyelikleri için ve CHP Meclis Grubu'nda yine aday gösterilmeksizin yapılan seçimde de, Tahsin Bekir Balta, Kâmuran Örs, Âtıf İnan, Reşat Şemsettin Sirer, Cavit Oral, Yavuz Abadan, Gâlip Kahraman, Şefik Tugay ve Râsih Kaplan, CHP Meclis Grubu İdâre Heyeti üyeliklerine seçilmişlerdi.[375] Feridun Fikri Düşünsel de, daha sonra CHP Meclis Grubu İdâre Heyeti üyeliğine getirilecektir.[376]

CHP Müstakil Grubu İdâre Heyeti üyeliklerine de, CHP Meclis Grubu'nda yine aday gösterilmeksizin yapılan seçim sonucunda, Hâmit Pekcan, Kemâlî Beyazıt, Sabih Erbay ve Esat Tekeli seçilmişlerdi.[377] CHP Müstakil Grubu Başkan Vekilliği'ne ise, yeniden Ali Râna Tarhan getirilmişti.[378]

Bütün bu seçimler, parti içindeki güç dengesini göstermesi açısından da hayli anlamlıydı. Örneğin, Mümtaz Ökmen ile Recep Peker'in CHP Meclis Grubu Başkan Vekillikleri'ne getirilmeleri, parti içindeki siyâsî dengelerin ağırlığı açısından önemliydi. Her iki politikacı da, demokratik gelişmelere hayli kuşkulu bakıyor ve bu yöndeki gelişmelerin kesinlikle karşısında yer alıyordu. Bu bakımdan, CHP Meclis Grubu'nun yeni dönemdeki gelişmeler karşısındaki ana eğilimini de bu seçimler ortaya koymuş bulunuyordu.

Diğer yandan, CHP Umûmî İdâre Heyeti üyeliğine de Hâlit Onaran getirilecektir.[379] Söz konusu atama, CHP Nizamnâmesi (md. 27) gereğince, CHP Genel Başkanlık Divânı'nca yapılmıştı. CHP için önemli bir başka gelişme de, Alaattin Tiritoğlu'nun CHP İstanbul İl İdâre Heyeti Başkanlığı'na atanmasıydı.[380] Söz konusu karar, CHP Umûmî İdâre Heyeti'nce alınmış ve CHP Genel Başkanlık

374 **Ulus**, (1.11.1945); **Vatan**, (1.11.1945). Ayrıca bkz. **Cumhuriyet**, (7.8.1946).

375 **Ulus**, (1.11.1945); **Vatan**, (1.11.1945). Ayrıca bkz. **AT**, Sayı: 143, (Ekim 1945).

376 **Cumhuriyet**, (12.12.1945).

377 **Ulus**, (1.11.1945).

378 **Vatan**, (1.11.1945). Ayrıca bkz. **AT**, Sayı: 142, (Eylül 1945).
CHP Müstakil Grubu için ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 72-82 ve 309-319.

379 **Ulus**, (20.11.1945).

380 **Vatan**, (20.11.1945).

Divânı'nca da onaylanmıştı.[381] Dikkat edilmelidir ki, CHP İl İdâre Heyeti Başkanlıkları'na (İstanbul'a dahi) hâlâ merkezden atama yapılıyordu.[382] Belki de hatırlanması gereken bir başka nokta, Alaattin Tiritoğlu'nun, Fâik Ahmet Barutçu'nun anılarında sözünü ettiği husus eğer doğru ise, nihâyet emeline kavuştuğuydu.[383]

7. CHP'DE MUHALEFETİN TASFİYESİ (III)

Refik Koraltan, Bayar'ın sessizliğine karşılık, CHP'den ihraçları eleştiren tek kişi olacaktır. Koraltan, basına yaptığı açıklamada, ihraçların CHP Nizamnâmesi'nin 112. maddesine aykırı olduğunu ileri sürüyordu. Koraltan'a göre, ihraç karârını verenler CHP'nin ilkelerinden ayrılmışlardı.[384]

CHP Nizamnâmesi'nin 96 ilâ 112. maddeleri, CHP Meclis Grubu ile ilgiliydi ve parti Meclis Grubu'nun disiplin mekanizmalarını öngörüyordu. CHP Nizamnâmesi'nin 112. maddesi şöyle formüle edilmişti:

> "Yukarıdaki maddelere riâyet etmeyen Grup âzâlarına, birinci defâsında Grup İdâre Heyeti'nce ricâ edilir, ikinci defâsında ihtar cezâsı verilir, üçüncü defâsında ise, mensup oldukları Grup karârı ve Genel Başkanlık Divânı'nın tasdikiyle Parti Grubu'ndan çıkarma cezâsı tatbik olunur.
>
> Bununla berâber, cezâyı istilzâm eden fiil, hemen çıkarılmayı icâb edecek derecede ağır görülürse, mensup oldukları Grup Umûmî Heyeti'nin mutlak ekseriyetiyle vereceği karar ve Genel Başkanlık Divânı'nın tasdiki üzerine, o âzâ Gruptan çıkarılır. Cezâ karârından evvel kendisinin yazı veyâ sözle yapacağı müdâfaa dinlenir. Parti Grubu'ndan çıkarılanlar, parti âzâlığından da çıkarılmış olurlar."

Nizamnâmenin 110. maddesi de şöyle düzenlenmişti:

> "Grup âzâları, partinin esasları ve kararlarıyla mensup oldukları Parti Grup kararları aleyhinde beyânat ve neşriyatta bulunamazlar ve bu yoldaki beyânat ve neşriyâtı tahrik edemezler."

---

381 **Tan**, (10.11.1945).

382 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 53-115, 301-339 ve 577-582.

383 Barutçu, **age**, s. 294.

384 **Vatan**, (2.10.1045). Ayrıca bkz. Goloğlu, **Milli Şef Dönemi**, s. 395; **İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi**, s. 30; Fersoy, **age**, s. 90; Kara, **age**, s. 301.

Adnan Menderes ile Fuat Köprülü hakkında verilen ihraç kararlarının usûl yönünden tartışılması, Refik Koraltan tarafından gündeme getirilmişti. Menderes ve Köprülü, herhâlde CHP Nizamnâmesi'nin 110. maddesi gereğince tâkibâta ve disiplin soruşturmasına tâbi tutulmuşlardı. Bu hâlde, 112. madde hükmüne göre, CHP Meclis Grubu Umûmî Heyeti'nin mutlak çoğunluk ile karar vermesi ve bu karârın CHP Genel Başkanlık Divânı tarafından onaylanması gerekiyordu. Oysa CHP Parti Divânı'nın bu konuda yetkisi yokmuş gibi görünüyordu. Bunun yanında, Parti Divânı da, hatırlanacağı gibi, CHP Nizamnâmesi'nin 138. maddesi gereğince, CHP Genel Başkanlık Divânı'nın kendisine tevdi ettiği meseleleri görüşebilirdi. Divân kararları ise, CHP Değişmez Genel Başkanı'nın onayına tâbiydi.

CHP Nizamnâmesi'nin ilgili maddeleri ile öngörülmüş bulunan disiplin hükümlerinin uygulanmasına, tek-parti döneminden önce dahi nâdiren gerek görülmüştü.[385] Tek-parti döneminde ise, bunun bir örneği yoktu. Dolayısıyla da usûl konusunda belirgin bir örnek olay gözetilmesi mümkün değildi. Bunun sonucunda bir usûl hatâsı yapılmış olması ihtimâli de vardır. Ancak, CHP Genel Başkanlık Divânı ile Parti Divânı'nın yetkileri bir miktar birbirinin içine geçmiş gibi görünüyordu. Asıl yetki, Genel Başkanlık Divânı'nda idi. İhraç karârının Parti Divânı'nca alınmasına gerek yokmuş gibi görünüyordu. Usûl açısından karışık bir durum vardı ve nizamnâmenin ilgili hükümlerinin öngördüğü usûle tam mânâsı ile uyulduğu da söylenemezdi. Nitekim CHP Meclis Grubu'nun bu konuda bir karar alıp almadığı belirsizdi. Muhtemelen bu organ içinde bir karar alınmamıştı. Oysa nizamnâmeye göre alınması zorunluydu.

CHP, ihraçlardan yaklaşık bir ay sonra, Refik Koraltan'dan da siyâsî tutumuna ilişkin bir açıklama isteyecek[386] ve bu durum, *Tan* ve *Vatan* gazeteleri tarafından Refik Koraltan'ın da CHP'den ihrâç edileceği yönünde söylentiye dayalı haberler yayınlamasına ne-

385 1924 yılında milletvekili tahsisâtının artırılmasına karşı çıkan ve bu nedenle parti disiplinine aykırı bir tutum alan Antalya milletvekili Murat Bey'in Halk Fırkası'ndan (CHP'den) ihraç karârı için bkz. Işıl Çakan, "1924'te Mebus Tahsisâtının Artırılması Talepleri ve Parti Disiplinine Bir Örnek: Antalya Mebusu Murat Bey'in Halk Fırkası'ndan İhrâcı", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 64, (Nisan 1999), s. 6-8.

386 **Tan**, (4.11.1945); **Vatan**, (4.11.1945). Ayrıca bkz. Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 225; Gologlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 396; Fersoy, **age**, s. 90; Kandemir, **age**, s. 16-17; Kara, **age**, s. 301.

den olacaktır.[387] *Vatan* gazetesine göre, CHP Parti Divânı, konu ile ilgili olarak toplanacaktı.[388] Gazeteye göre, karar muhtemelen Koraltan'ın da CHP'den ihrâcı yönünde olacaktı.[389] Refik Koraltan ise, kendisine CHP Genel Sekreterliği'nin değil, fakat CHP Meclis Grubu'nun soru sormaya yetkili olduğunu ileri sürüyordu.[390] Ancak, hatırlanacağı gibi, CHP Nizamnâmesi'nde de soruşturma sürecine ilişkin ayrıntılar ve karar mekanizmaları açık ve belirgin değildi ve bu nedenle de uygulama tartışılabilirdi.

CHP Meclis Grubu'nda Koraltan'ın söz konusu demeci tartışılmıştı. Koraltan, CHP Meclis Grubu'nda yaptığı konuşmada, partiden çıkarma karârının, CHP Parti Divânı'na değil, fakat CHP Meclis Grubu'na âid bir yetki olduğunu savunmuştu ve *Vatan* gazetesinde yayınlanan yazıları da, doğru yolu gösteren yazılar olarak tanımlamıştı.[391]

Usûl tartışması açısından bakıldığında, Koraltan'ın da tam olarak haklı olduğunu savunmak güçtür. Çünkü, ihraç karârı verme yetkisi, CHP Meclis Grubu'na âid değildi ve CHP Nizamnâmesi, en azından bu konuda gâyet açıktı. Sâdece ihraç karârı için öngörülen sürecin başlangıç noktası, CHP Meclis Grubu idi. Ancak, hatırlanacağı gibi, karar onay yetkisi CHP Genel Başkanlık Divânı'na âiddi. Karârın CHP Parti Divânı'nca verilmesi ise, usûle tam uygun düşmeyebilirdi. Fakat, diğer yandan, Parti Divânı içinde Genel Başkanlık Divânı da bulunuyordu. Unutulmaması gereken husus, partiden ihraç karârının verilmesi sürecinde, işlemin usûle uygun olarak nasıl yapılması gerektiğinin nizamnâmede belirgin ve açık olarak tanımlanmamış olduğudur. Uygulamada yapıldığı gibi, CHP Genel Sekreterliği'nin öncelikle süreci başlatması ve hakkında disiplin soruşturması açılan üyeden savunma talep etmesi, nizamnâmede yer almayan bir usûldü. Gerçi ilgili üyeden savunma alınmıştı, fakat CHP Meclis Grubu karârı atlanmış gibi görünüyordu. Ayrıca, son karar mercii de, CHP Parti Divânı değil,

387 **Tan**, (6.11.1945); **Vatan**, (4.11.1945).

388 **Vatan**, (4.11.1945).

389 **Vatan**, (6.11.1945).

390 **Vatan**, (6.11.1945). Ayrıca bkz. Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 225; Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 396; Fersoy, **age**, s. 90; Kandemir, **age**, s. 16-17; Kara, **age**, s. 301.

391 Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 396; Kara, **age**, s. 301-302.

fakat CHP Genel Başkanlık Divânı idi. Yâni ortada gerçekten de bir usûl karmaşası vardı. Ancak Menderes ile Köprülü bunu mesele yapmamışlardı. Sanırım bu aşamada usûl önemli görünmemişti ya da zâten usûl hatâsını düzeltecek bir makam da bulunmuyordu. CHP Nizamnâmesi'nin 41. maddesine göre, kurultay nezdinde itiraz hakkı söz konusu olabilirdi. Çünkü, nizamnâmeye göre, kurultayda "memleket ve partiye âid her iş görüşülebilir"di. Fakat bu nokta da açık değildi.

Koraltan hakkında CHP Umûmî İdâre Heyeti tarafından işlem başlatılmış ve Koraltan hakkında alınan CHP'den ihraç karârı, CHP Genel Başkanlık Divânı'nca CHP Meclis Grubu'na sevk edilmişti.[392]

Bu da, yine usûl açısından bakıldığında, farklı bir uygulamaydı. İleride görüleceği gibi, yine CHP Genel Sekreterliği kanalı ile savunma istenmişti ve süreç bu şekilde başlatılıyordu. Daha sonra CHP Umûmî İdâre Heyeti sürecin içine katılmıştı. Konu, CP Genel Başkanlık Divânı tarafından CHP Meclis Grubu'na iletilmiş ve bu kez nizamnâmeye uygun olarak oylama yapılmış ve gereken oy çoğunluğu da oluşmuştu. Açıkça belirtilmemişti, fakat bu karârın, parti nizamnâmesi gereğince, CHP Genel Başkanlık Divânı tarafından da onaylanması gerekirdi. Uygulamada usûl yine farklıydı ve parti nizamnâmesine tam olarak uyulmamıştı.

İhraç isteminin gerekçesi, Koraltan'ın 2 Ekim'de *Vatan* gazetesinde yayınlanan açıklamasıydı.[393] Koraltan, bu açıklamasında, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü'nün CHP'den ihraçlarının usûlsüz ve CHP Nizamnâmesi'ne de aykırı olduğunu, çünkü partiden ihraç yetkisinin, CHP Genel Başkanlık Divânı'nda değil, fakat CHP Meclis Grubu'nda olduğunu ileri sürmüştü.[394] Bu açıklama üzerine CHP Genel Sekreterliği, 16 Ekim'de daha önce Adnan Menderes ile Fuat Köprülü'ye de yapıldığı gibi, Koraltan'dan da bir açıklama istemişti. Koraltan, CHP Genel Sekreterliği'ne yazılı bir açıklamada bulunmuş ve kendisini savunmuştu.[395]

---

392 **Vatan**, (28 ve 30.11.1945); **Tan**, (28.11.1945); **Ulus**, (28.11.1945); **Cumhuriyet**, (28.11.1945). Ayrıca bkz. **İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi**, s. 30-31.

393 Ayrıca bkz. Gologlu, **Milî Şef Dönemi**, s. 396; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 225-226.

394 **Ulus**, (28.11.1945); **Vatan**, (28-29.11.1945); **Cumhuriyet**, (28.11.1945).

395 **Vatan**, (28.11.1945); **Ulus**, (30.11.1945). Ayrıca bkz. Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 225.

Diğer yandan, Refik Koraltan hakkında CHP tarafından başlatılan soruşturma da sonuçlanma aşamasına gelmişti. Refik Koraltan'ın da Kasım ayının sonlarına doğru, 27 Kasım'da CHP Meclis Grubu toplantısında yapılan tartışmalardan sonra, bire karşı 280 oyla CHP'den ihrâç edilmesine karar verilecektir.[396] Refik Koraltan'ın CHP'den tasfiyesine karşı tek red oyu kullanan milletvekili, Hikmet Bayur olmuştu.[397]

CHP Genel Sekreteri Nâfi Âtuf Kansu tarafından 22 Aralık 1945 târihinde yayınlanan genelgede, Refik Koraltan'ın da, CHP Genel Başkanlık Divânı'nın karârı ile, CHP Tüzüğü'nün 150. maddesi gereğince partiden ihrâç edildiği açıklanıyordu:

> "İçel milletvekili Refik Koraltan'ın **Vatan** gazetesinin 2 Ekim 1945 günlü sayısında çıkan demeci üzerine, parti Genel İdâre Kurulu'nun aldığı karar hakkında parti Meclis Grubu'nun 27 Kasım 1945 târihli toplantısında açılan görüşme sonunda, açık oya başvurularak, Refik Koraltan'ın savunmasının esas ve usûl bakımından yersiz olduğuna ve kendisinin CH Partisi'nden çıkarılmasına bir oya karşı 280 oyla karar verilmiştir."[398]

Öneri CHP Genel Başkanlık Divânı'nca da 22 Aralık 1945 târihinde onaylanmıştı.[399]

Ancak CHP Umûmî İdâre Heyeti, CHP'den ihraçların usûle ve CHP Nizamnâmesi'ne uygun olduğunu açıklayacaktır.[400] Başbakan Saraçoğlu da, CHP'den ihraçların yerinde olduğunu ve usûle de uygun bulunduğunu belirtecektir.[401]

Refik Koraltan, CHP'den ihraç karârı üzerine *Vatan* gazetesine yaptığı açıklamada, bu karârı beklediğini ve CHP'li milletvekillerinin çoğunluğunun CHP programını ve nizamnâmesini kendisin-

---

396 **Ulus**, (28.11.1945); **Tan**, (28.11.1945); **Cumhuriyet**, (28.11.1945). Ayrıca bkz. Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 222-226; Karakuş, **age**, s.79-80; Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 396 ve 400; Aydemir, **Menderes'in Dramı?**, s. 138; Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 2), s. 430; Fersoy, **age**, s. 110; Kandemir, **age**, s. 16-17; Ünal, **age**, s. 209; Oran, "İç ve Dış Politika Açısından İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'de Siyâsal Hayat ve Sağ-Sol-Akımlar", **SBFD**, Cilt: 24, Sayı: 3, (Eylül 1969), s. 257; **İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi**, s. 30; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 103; Kara, **age**, s. 301.

397 **Us, age**, s. 659.

398 **BCA CHP K**, (Katalog Numarası: 490 01/6 28 7].

399 **BCA CHP K**, (Katalog Numarası: 490 01/6 28 7].

400 **Ulus**, (30.11.1945).

401 Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 396.

den farklı değerlendirdiğini belirtecektir.[402]

Koraltan, yaptığı açıklamada, "Dörtlü Takrir"i hatırlatıyor, "Dörtlü Takrir"i bir "ıslâhat raporu" olarak tanımlıyor ve amaçlarının TBMM'de "hakikî murâkabenin sağlanması" olduğunu belirtiyordu. Koraltan ve arkadaşları, "demokratik müesseselerin serbestçe doğup yaşamasına engel olan ve Anayasanın halkçı ruhunu takyid eden bâzı kânunlarda değişiklik yapılmasını ve parti tüzüğünde yine maksatların icâb ettirdiği tâdillerin hemen icrâsını teklif etmişti." Koraltan'a göre, "geçici zamanlara mahsus olarak alınmış olan takyid edici tedbirleri, rejimimizin esâsı olarak alıp kökleştirmeye hiçbirimizin hakkı yoktu" ve "İkinci Dünyâ Harbi sırasında herşeyden üstün olan milli birliğimizi korumak gâyesi ile Atatürk inkılâbının ana prensiplerinden bizzarûre yapılan fedâkârlıkları bir müddet sükût ile karşılamaya mecbûr idik." Ancak, "nihâyet dünyâ buhrânı da demokrasinin zaferiyle sona erince, yirmiüç yıl evvel millî devletimizi kurarken açtığımız feyizli ve nurlu yolun pürüzsüz şekilde önümüzde yeniden açılacağını tabiî" bulmuştuk. CHP'den de zâten inkılapçılık beklenirdi. Ayrıca, ihraç karârının da, sarih bir nizamnâme maddesi zikredilmediği için, neye dayandığı belli değildi. Nizamnâmede ihrâca ilişkin sarih bir hüküm de bulunmuyordu. Partiden ihraç karârı, bizzat parti prensiplerine aykırı bir karardı.[403]

Koraltan'ın bu açıklaması, "Dörtlü Takrir"in parti içi siyâsî bir girişim olduğunu yeniden açığa çıkarıyor. Ayrıca, vesâyetçi tekparti rejimi teorisini de bir kez daha gündeme getiriyor. Buradaki tek fark, Atatürk dönemi ile İnönü dönemini birbirinden ayırma gayretidir. Koraltan'a göre, İnönü döneminde Atatürk dönemindeki ilkelerden zarüret sonucunda uzaklaşılmıştı. Ancak yeniden geriye dönme zamânı da gelmişti. Koraltan'ın bu yaklaşımı, vesâyetçi tek-parti rejimi teorisinde bir alt başlık daha açıyordu. Atatürk ile İnönü ikilisini önce birbirinden ayırıyor ve daha sonra da İnönü'ye karşı Atatürk'ün yanında yer alıyordu. Bu, açıkça siyâsî bir pozisyondu. Meşrûluk kaynağı açısından anlaşılan Atatürk'ün

402 **Vatan**, (28.11.1945). Ayrıca bkz. Gologlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 396; **İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi**, s. 30-31; Kara, **age**, s. 301-302; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 226.

403 Kandemir, **age**, s. 17-21. Ayrıca bkz. Kara, **age**, s. *301-302. Anayasaya aykırı olduğu* ileri sürülen yasaların değiştirileceğine ilişkin olarak ayrıca bkz. **Tan**, (14.11.1945).

yanında yer almak gereği hissedilmişti. Fakat ustaca bir manevra ile, İnönü, Atatürk döneminden tamâmen soyutlanıyordu. Bu yaklaşım tarzı, ileride hayli yaygınlaşacaktır. Atatürk ile İnönü dönemlerini birbirinden koparmak, ikilinin farklı dönemlerine referans vermek, aslında Koraltan'ın ve vesâyetçi tek-parti rejimi teorisinin oluşum sürecinde ortaya çıkmış, aslında siyâsî bakımdan hayli anlamlı ve o ölçüde de pragmatik bir yaklaşımı içeriyordu. Ancak bundan sonra tek-parti dönemini Atatürk ve İnönü dönemleri olarak ayırmak ve bu ikisi arasında aşılmaz siyâsî duvarlar olduğunu düşünmek, görüldüğü gibi, bu dönemin oluşturduğu konjontürel bir durumun sonucudur. Bu yaklaşımın ileride bâzı Kemâlist yazarlar tarafından da kolayca benimseneceğini göreceğiz.[404] Koraltan, bütün bunlardan sonra, usûl tartışmasını da yeniden ve bir kez daha gündeme getiriyordu.

Koraltan, CHP'den ihrâç edildiği gün, daha önce tıpkı kendisi gibi CHP'den ihrâç edilmiş olan milletvekilleri, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü ile görüşecek, ancak yeni partinin kuruluşuna ilişkin açık bir beyânatta bulunmaktan da kaçınacaktır.[405]

404 Demokrat Parti geleneğinin bu yaklaşımı sürdürmesine karşılık; Kemâlist çizginin ancak bir kısmı aynı yaklaşımı benimsemiştir. Bir kısım Kemâlistler, İnönü dönemini de tek-parti döneminin içinde görürler ve hiç olmazsa 1946'ya kadarki yaklaşım konusunda bir ayrım çizgisi öngörmezler. Bu yaklaşım tarzına göre, İnönü, 1946 yılına kadar Kemâlist ilkelere sâdık kalabilmiştir. Daha ılımlı sayılabilecekolanlar bu târihi hiç olmazsa 1950 seçimlerine kadar uzatabilirler. Kemâlistlerin bir kısmı ise, 1938'de Atatürk'ün ölümü ile başlayan süreci de Kemâlizmden ayrı düşme olarak görürler. Bu bakımdan Kemâlist görüşün katılığına göre, Kemâlist altın dönemin sonu için, sırası ile 1938, 1946 ve 1950 târihleri öngörülür.

Diğer yandan, Atatürk ile İnönü arasında dönem ve görüş farklılığının altının çizilmeslnde, hiç kuşkusuz Attilâ İlhan başı çekmektedir. Attilâ İlhan'ın bütün tezleri bu ayrım temelinde geliştirilmiştir. Bu alanda metodolojik kritikler ise, henüz yeterince geliştirilememiştir.

405 Son zamanlarda akademik tezlerde de benzer bir yaklaşımın devâm ettiği dikkatl çekmektedir: Örneğin, Necdet Ekinci'nin **İkinci Dünyâ Savaşı'ndan Sonra Türkiye'de Çok-Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler,** (Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997) başlıklı kitabı için yazdığım bir kritikte, bu meseleyi geniş bir şekilde ele alma imkânı bulmuş ve bu konuya işâret etmek istemiştim:

"Ekinci'nin tezinde, 'Bu dönemde Türkiye'de tek-partl yönetimi vardır. Bu yönetim biçimi Mustafa Kemâl Atatürk'ün ölümünden sonra büyük değişikliklere uğrayarak belli aşamaya getirilmiş, kişi hak ve özgürlükleri hemen hemen tümden kısıtlanmıştır.' şeklinde cümleler görülüyor. Yazarın bu yorumlarını yeri geldiğinde argümanları ile desteklemesi gerekirdi. Nitekim bunu zaman zaman yapmaya çalışmış olmakla birlikte, hiç de iknâ edici değil... Ekinci, 1927 târihli CHP Nizamnâmesi'nde Değişmez Genel Başkanlık kurumunun olmadığını ileri sürüyor. Ona göre, Atatürk'ün Değişmez Genel Başkanlığı, sâdece 'mânevî kişiliğine bağlı âdetâ fiilî' bir durumdu. Ancak nizamnâmede Değişmez Genel Başkanlık diye bir kurum oluşturulmamıştı. Bu denli olgusal yanlışların ardından gelen yorum da şudur: 'Dayanışmacı Kemâlizm, İsmet İnönü'nün 'Milî Şeflik' uygulamaları ile, onun kişiliğinde, 'Faşizm ve Nasyonal Sosyalizm'i anımsatan anlamda bir 'totaliter'liğe dönüşüyordu.' Hatâlı olgusal saptamaların doğrudan sonucu, yorumların da temelsiz kalmasıdır. Burada da olan sâdece budur. Aynı satırlar birkaç sayfa ileride yinelenmektedir: 'Atatürk'ün 'mânevî' kişiliğinden doğmuş, fiilî bir özellik gösteren, 1927 kurultayından beri süregelen 'Değişmez Ge-

nel Başkanlık' geleneğini kurumsallaştırmak, buna ek olarak 'Millî Şef' sıfatını kabul etmek, (...) totaliter rejimlerine daha da yaklaştırmıştır.' Hukûkî bir vasfı, nedense, yumuşatmak için olsa gerek, "mânevî" gibi ne olduğu hiç anlaşılamayacak bir tâbir ile açıklamaya çalışmak... Ardından da bir gelenekten söz ederek, geleneğin kurumsallaşmasından bahsetmek... Bütün bunların kendi içindeki çelişki ve tutarsızlıklarının nasıl görülmediğini anlayamıyorum. Üstelik, bütün bunlar bir sayfa önce yazılan şu satırların ardından gelirse: "Millî Şeflik' kurumunun Türk siyâsî yaşamında ortaya çıkışı birdenbire gerçekleşmiş bir olay değildir. T[p]CF'nin kapatılmasının ardından gittikçe gelenekselleşen bir nitelik kazanmaya başlayan tek-partî ve yönetimi, dış siyâsal koşulların da etkisiyle, 1927 Büyük Kurultayı'ndan sonra bir ivme kazanmış, bu dönemden başlamak üzere, CHP elitlerinin ve yazarlarının SCF başarısızlığının hemen ardından partiden görülen 'çürümüşlüğe' ve 'yozlaşmaya' çâre bulmak üzere, yönlerini 'komünist', 'faşist', 'totaliter' parti yapılarına döndürmeleri ile birlikte, 1931-1935 CHP kurultayları ve 1937 Anayasa değişikliği, 'Millî Şeflik' kurumuna ulaşılmasının kilometre taşları olmuştur.'

Benim hiç anlamadığım nokta, bütün bu satırlardan sonra, bir önceki yorumda neden ısrâr edildiğidir. Niçin iknâ edici tek bir olgusal argüman dahi kullanılmadan, Atatürk ile İnönü dönemleri arasındaki tek-parti sistemi, birbirinden bu denli kalın duvarlarla ayrılabiliyor. Bana soracak olursanız eğer, ben bu türden *bir ayrımının* yapılabileceği kanısında hiç değilim ve bu yöndeki bütün çabaları, olgularla desteklenmediği sürece, boş çabalar olarak değerlendirmek taraftârıyım. Atatürk döneminde olmayan veyâ yapılmayan ve buna karşılık İnönü döneminde olan ve yapılan nedir? Ya da tam aksi... Ciddî ve temelden bir karşılaştırmadan kaçınılarak, bu konuda bir sonuca ulaşmak nâfile bir çaba olacaktır. Bu yönde, yâni iki dönemi karşılaştırma yönünde bir araştırmada ise bulunabilen argümanların, gerçekten de bu iki dönemi birbirinden ayırmaya yetmeyeceğini görmek gerekir. Bütün bu çabalar, aslında ideolojik/siyâsî bir pozisyonun yeniden üretilmesi ve korunması çabasından ileri gelmektedir!" Cemil Koçak, "Çok-Partili Düzene Geçişte Dış Etmenlerin Araştırıldığı Bir Doktora Tezi Üzerine", **Târih ve Toplum**, Sayı: 197, (Mayıs 2000), s. 62-64.

Nitekim aynı yaklaşımı bir başka tezde de görüyoruz: Osman Akandere'nin **Millî Şef Dönemi**, (Çok-Partili Hayâta Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler 1938-1945) (İz Yayıncılık, İstanbul *1998) başlıklı kitabın*da da aynı yaklaşımı bir başka kritiğimde eleştirmiştim:

"Yazar, tezinin gerek Önsözü'nde ve gerekse Giriş'inde, Millî Şef dönemini, tek-partili yönetimin 'müesseseleştirilmeye çalışıldığı' devre olarak kabûl ediyor. ('Türkiye'de tek-parti yönetiminin daha sağlam esaslar üzerine oturtularak müesseseleştirilmeye çalışıldığı 1938-1945 yılları arasındaki süreyi kapsayan bu yeni dönem...') Bu ifâdenin ardında yatan görüş, hemen anlaşılabileceği gibi, 1925-1938, yâni Atatürk dönemi tek-parti yönetiminin henüz kurumsallaşamamış olduğudur. Tezin esâsı da bu şekilde formüle edilebilir. Bu nedenle, ileride bu görüşün dayanaklarını yeniden gözden geçirmek ve ele almak gerekecektir. Şimdilik şu kadarını *belirtmeliyim* ki, yazar, *sâdece bir sayfa önce*, 'tek-parti rejimine özgü yeni kurumların ortaya çıkması ve parti ideolojisinin oluşturulmaya çalışılması bu yıllara [1930'lu yıllara] rastlar' demektedir. Demek ki, yazar, 1930'lu yılların sonlarına kadar sürecek bu gelişmelerin bir 'müessese' yaratmadığı kanısındadır. Fakat burada eksik bıraktığı nokta, bir önceki dönemde eksik kalan 'müessese'nin bir tasvir ve tahlîlini yapmamasıdır. 1923/1930-1938 yılları arasında kurulan siyâsî sistemin ayrıntılı bir çerçevesini çizmeden ve kendisinden sonra gelen siyâsî sistemi de ilk çizilen tablo ile karşılaştırmadan ve nihâyet bu karşılaştırmanın bir değerlendirmesini yapmadan, bu tarz bir yargıya varmak mümkün olamaz. Sağlıklı bir metodolojik yaklaşım bunu gerektirirdi. Yazar, böyle bir çabanın içine girmiş olsaydı, temel argümanlarını ortaya koyma ve güçlendirme fırsatını da yakalamış olabilirdi. Ne var ki, Akandere, hiç de böyle bir çabanın içinde değil... Buna gerek görmüyor. Sonuçta ortaya çıkan, yalnızca yazarın şahsî kanaatidir. Aslında bu, bir şahsî kanaat de sayılamaz. Olsa olsa, daha önce yazılıp çizilmiş ve tekrâr edilmiş bir kanaatin metne yedirilmesidir. Siyâsî bir polemik olarak bile geçerliliği kuşkulu bir görüşün, bilimsel bir tezde ne aradığını okuyucu haklı olarak soracaktır. Diğer yandan, yazar, arada sırada, bâzı cümlelerle, ('Kuruluşundan itibâren CHP'nin yapısında ve esas vasfında vâr olan 'şef karakteri', Millî Şef döneminde daha belirginleşmiş ve partinin bel kemiğini teşkil etmiştir. Yine CHP'nin esas yapısında hâkim olan ve yukarıdan aşağıya doğru bir piramit şeklinde yayılan 'otorite ve disiplin', 1938-1945 yılları arasında gittikçe artan bir şekilde uygulanma imkânı bulmuştur.') görüşünü yinelemekte ve kanımca yorumlarındaki çelişkiyi ortaya koymaktadır. Yazar, Atatürk döneminin temel politikaları ile Millî Şef döneminin temel *politikaları* arasında bulduğu farklılıkları, karşılaştırmalı bir şekilde ortaya koymadan, bu tür bir değerlendirmeye varamayacağını göre-

memektedir. Örneğin, Millî Şef İnönü hükümete müdahale etmektedir ve bu nedenle de Şeflik rejimi güçlenmiştir. Bütün tek-parti dönemi boyunca Cumhurbaşkanlarının hükûmete müdahaleleri söz konusudur ve bu durum sâdece Millî Şef döneminin bir özelliği değildir. Yazar, argümanlarını kullanarak, bu açık saptamayı göğüslemek zorundadır. Oysa, böyle bir karşılaştırmaya gitmekten dikkatle kaçınmanın dışında, başkaca bir çabanın içine girmiş değildir. Bu alanda söylediklerinin tamâmı, kendi kanaatinden ibârettir. (...)

Yazarın, Millî Şef deyiminden çok daha önce de, Şef deyiminin vâr olduğunu hatırlaması ve hatırlatması, son derece yerinde... Ancak, bu deyimlerin, bir önceki dönemde, "siyâsal bir sistemi ifâde eden kavram olmaktan ziyâde, devlet büyükleri için kullanılan bir saygı ifâdesi olarak görülmüş ve anlaşılmış" olduğuna ilişkin değerlendirmesi ise, şaşırtıcı... Yazar, burada, bütün çalışması boyunca yapacağı gibi, Atatürk dönemi ile İnönü döneminin tek-partili siyâsal sistemi arasında derin bir ayrım yaratıyor. Burada bâriz olarak siyâsal bir pozisyonla karşı karşıya kalıyoruz. Yazarın amacı, İnönü dönemini eleştirirken, bu ince ayrım sâyesinde Atatürk dönemine ilişkin bir eleştiride bulunmaktan dikkatle kaçınmaktır. Lâkin bu ince taktiğin ne ölçüde başarılı olduğuna ilişkin görüşlerimi yazı boyunca aktaracağım. Atatürk döneminde Şef deyiminin ve Şeflik sisteminin sâdece bir 'saygı ifâdesi' olarak anıldığı yönündeki ve İnönü döneminde ise Şeflik sisteminin 'müesseseleştirildiği' yolundaki analiz, olgularla ne ölçüde uyuşmaktadır, bunu inceleyeceğiz.

Yazar, Atatürk döneminin son dramatik gelişmelerini (1937/1938 yıllarını) çalışmasının dışında tuttuğu için, aslında İsmet İnönü'nün Şefliği sırasında olan bitenleri ve bütün bu gelişmelerin geçiş dönemindeki tesirlerini analiz etme fırsatını da elinden kaçırmış oluyor. Bu nedenle olacak, yazar, İnönü'nün Cumhurbaşkanı olarak neden olağanüstü siyâsî güce ihtiyâcı olduğu yolundaki analizi(mi) görmezlikten gelmeye ve yeni Cumhurbaşkanı seçimini olağan koşullarda yapılmış bir seçim olarak değerlendirmeye çalışıyor. Yazara göre, İnönü'nün hiçbir şekilde siyâsî güce ihtiyâcı yoktu, çünkü zâten gücü sınırsızdı. Oysa, İnönü'nün son bir yılı yakından değerlendirilebilseydi, bu yorumun ne denli temelsiz olduğu açığa çıkabilirdi. Bu şekilde yazar, İnönü'nün Atatürk'ün izinden gitmesinin sonuçlarını tam aksine bir yorumla ele alıyor. Akandere, bu tarz bir kuvvet gösterisinin altında yatan nedenleri, başka yerlerde aramak gerektiği kanısındadır. Nitekim bunu yapıyor ve hemen ardından daha önce yazdıkları ile tamâmen çelişkili bir sonuca varıyor. Buna göre, CHP kurultayı, Genel Başkanlık makâmını Değişmez Genel Başkanlığa çevirmiştir! ('CHP Genel Başkanlığı'nı 'Değişmez Genel Başkanlığa' dönüştürmek (...) istediğini görüyoruz.'). Oysa, daha birkaç sayfa önce ve gâyet doğru bir şekilde, Değişmez Genel Başkanlık makâmının daha 1927 yılında (yâni daha Atatürk döneminde!) kurumsallaştığını yazmıştı! Yazarın kendi tesbitlerini bir târihsel gerçekmiş gibi gösterme gayreti, yâni ideolojik sarkmaları, metin içinde bu çok rastlanan çelişkilerin gerçek nedenidir. Yazar, kendi bakış açısından, önce Değişmez Genel Başkanlık kurumunun kendisini ve bu kurumu 1927 yılında ilk kez kuranları eleştirmeliydi. Bunu yapmıyor ve İnönü'yü Atatürk'ün izinden gittiği için övmüyor da!

Aynı yöntemi uygulamaya devâm edelim: Yazar, Millî Şef dönemindeki 'ululama ve dalkavukluk' edebiyâtı için ayırdığı satırlar ile bir önceki dönemdeki edebiyâtı karşılaştırma çabası içinde olsaydı ve bu iki dönem edebiyâtı arasında dramatik bir farklılık olduğunu iknâ edici bir tarzda gösterebilseydi, yazdıkları ve eleştirdikleri doğru olurdu. Fakat bu yönde karşılaştırmalı bir araştırma yapılmadan, bu edebiyat sâdece Millî Şef döneminin özelliğiymiş gibi gösterilip de, ardından yazarın eleştirileri başlayınca, okuyucu haklı olarak merâk ediyor, gerçekten de bu iki devre arasında bu alanda bir farklılık var mıydı, yoksa bütün tek-parti dönemi bu açıdan bir türdeşlik mi gösterir? Yazar, bu noktada da siyâsî pozisyonunu ayakta tutmaya ve iki devir arasındaki ayrım politikasına bir argüman daha kazandırmaya çalışıyor. Oysa, iki devrin edebiyâtı arasında bir fark bulmak güç olacaktır. Olsa olsa bir geleneğin devâmından söz etmek doğrudur.

Akandere, tezi boyunca, sürekli olarak 'daha da' demek sûretiyle, hep bu farkı öne çıkarma gayretinde... Lâkin arka arkaya ve sık sık aynı saptamaları yinelemekle, saptamanın temelini yaratmak mümkün değildir. Ortaya konulan argümanların çoğaltılması gerekirken, bunun yerine yazar sâdece kendi görüşünü (yazarın ifâdesiyle 'kanaat'lerini) tekrâr etmekle yetiniyor ki, bu, tezin tezlerine hiçbir güç katmıyor, aksine azaltıyor. Eğer Akandere, Millî Şeflik öncesi tek-partili siyâsî sistemin henüz kurumsallaşmamış olduğunu gerçekten düşünüyorsa, bu takdirde, bu bakış açısının tabiî bir sonucu olarak, İnönü'nün Cumhurbaşkanı olduğunda, henüz olgunlaşmamış bir siyâsî sistemi kurumsallaştırmak için, doğal olarak siyâsî güce ihtiyâcı olduğunu belirtmek zorunda kalırdı. Nihâyet kurumsallaşamamış bir tek-par-

Bu arada, CHP eski milletvekili Refik Şevket İnce'nin Bayar'ın siyâsî konumuna ilişkin olarak basına yaptığı açıklama da ilginçti. İnce, "Koraltan'ın ihrâcından sonra Meclis'te 'üç kişilik bir muhalefet partisi'nin doğmuş olduğunu, ancak Bayar'ın ne yapacağını açıklaması gerektiğini belirterek, Bayar için şu soruyu" soruyordu: "Yine içine daldığı sükût içinde hayat mı geçirecek, yoksa (...) siyâsî faaliyete yeniden atılacak mı?"[406]

İnce'nin bu açık sorusu Bayar'a yönelikti. Anlaşılan Bayar, hâlâ kesin bir tutum belirleyememişti ve yakınları, onun bir an önce bir karâra varması için etkide bulunmaya çalışıyorlardı. Bayar'ın bu tereddüdü, üç arkadaşının da CHP'den çıkarılmasından sonra dahi sürüyordu. Bayar, "dörtler"in hâlâ CHP'de kalan son üyesiydi. İnce'nin bu sorusu, bir soru olmaktan ziyâde, daha çok kamuoyu önünde açık bir çağrıya benziyordu ve Bayar'ın siyâsî hayâta devâm edip etmeyeceği konusundaki belirsizliğin, en yakınları arasında dahi yaygın olduğunu gösteriyordu.

Bu sırada, bir başka ilginç gelişme de TBMM'de yaşanıyordu. Parti içi muhalefetin önde gelen ve ünlü isimlerinden Hikmet Bayur'un, "1945 yılı mahsûlü pamuklar için çıkan 7 Eylül 1945 târihli kararnâmenin uygulanması üzerine müstahsil bölgede başgösteren sıkıntı hakkında Ekonomi Bakanlığı'ndan sorusu"nu,

---

ti yönetimi, yazara göre, tam da bu sırada kurumsallaşma yolunda emin adımlarla ilerleyecektir. O hâlde İnönü'nün hareket çizgisini bu analize bağlamak daha yerinde olurdu. Oysa Akandere, tezinde, İnönü'nün Başbakanlıktan ayrılması ile Cumhurbaşkanı seçilmesi arasında geçen süreyi ve bu sıradaki önemli siyâsal gelişmeleri hiç göz önüne almaksızın, İnönü'nün seçim gününü tam bir mutâbakat olarak değerlendiriyor. İşte, yazarın tesbitlerindeki olguarla uyuşmayan, çelişkili ve tutarsız değerlendirmeler, hep bu yöntem sorunlarından ileri geliyor. Olgularla uyuşmayan ya da olgularla tamâmen çelişkili sonuçlara varmak, tezin başlıca özelliği...

Yazarın iddiâ ettiği gibi, 1938 yılında toplanan CHP Üsnomal (Olağanüstü) Büyük Kurultayı'nda İnönü hiçbir zaman Millî Şef olarak ilân edilmedi! Bu sıfat, resmî bir ünvan değildi. Sâdece tüzük değişikliğinin gerekçesinde yer almıştı. Yazar, 'Değişmez Genel Başkanlık' konusunu bir geleneğin içine (ve doğru olarak) yerleştirdikten hemen sonra, bu kez de "Değişmez Genel Başkan' olan ve 'Millî Şef' ilân edilen İnönü, sâhip olduğu bu vasıflarla, Atatürk'te *bile* bulunmayan ünvan, *yetki ve otoriteye kavuşmuştur*' demek sûretiyle, yukarıda açıklamaya çalıştığım farklılığı yaratmaya çalışıyor. Ama fark nerede, ayırt etmek güç! Atatürk de Değişmez Genel Başkan ve Şefti, İnönü de... Bütün sır, aradaki 'millî' kelimesinde düğümleniyor olacak... Bu türden argümanların sâdece mübâlâğalı değil, fakat aynı zamanda anlamsız olduğunun altını çiziyorum. Millî Şef döneminin kendisinden bir önceki dönemden neden daha otoriter ve anti-demokratik olduğunu yazarın gerekçeleri ile açıklamasını bekleyen okuyucular, bu konuda hayal kırıklığına uğrayacaklardır." Cemil Koçak, "Millî Şef Dönemi Üzerine Bir Doktora Tezi (Ya da Bir Doktora Tezi Nasıl Olmamalıdır!)", **Toplumsal Târih**, Sayı: 52, (Mayıs 2000), s. 52-57. Bu konuda daha geniş ve ayrıntılı bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**.

406 Kara, **age**, s. 302; **Cumhuriyet**, (28.11.1945); **Yeni Asır**, (29.11.1945).

TBMM'nin 23 Kasım târihli toplantısında Ekonomi Bakanı Fuat Sirmen yanıtlıyordu.[407]

Söz konusu toplantıda söz alan Bayur, 7 Eylül târihli kararnâmenin pamuklara el konulmasına ilişkin olduğunu, fakat karârın yanlış uygulandığını ileri sürüyordu. Bayur'a göre, kararnâme gereğince pamukların Sümerbank tarafından alınması gerekirken, Sümerbank'ın yeterli deposu olmadığından, pamukların alınması mümkün olamamış ve pamuklar üreticinin elinde kalmıştı. Bayur, konuşması sırasında, bu durumu şöyle değerlendiriyordu: "Böylelikle hükümetin bir dâiresince yine hükümet aleyhine fiilen yapılmış olan menfî propaganda, düzinelerce muhalif gazetenin, hergün düzinelerce makâle yazarak yapabildiğinden çok üstündür."

Ekonomi Bakanı Fuat Sirmen ise, Bayur'u yanıtlarken yaptığı konuşmada, pamuk üreticisinin korunduğunu ileri sürecek ve tartışma, Bayur'un üç, Sirmen'in ise iki kez söz almasına neden olacaktır. Bayur, hükümetçe alınan önlemlerin yeterince plânlanmadan ve kapsamlı düşünülmeden, eksik alındığına dikkat çekiyordu.

Diğer yandan, bu aşamada Hikmet Bayur'un konumu da bir soru olarak ortada duruyordu. Bayur'un da bir muhalif olarak hâlâ CHP'de kalıp kalamayacağı belirsizdi. Bayur'un Koraltan lehine kullandığı son oy, bu sorunun yanıtını âcil hâle getirmiş olmalıydı. Ancak ileride göreceğimiz gibi, Bayur muhalif tutumunu sürdürecekse de, partiden ihrâç edilmeyecektir.

8. İKİ DERECELİ "SERBEST" SEÇİM

Başbakan Şükrü Saraçoğlu, hatırlanacağı gibi, Ekim ayında yaptığı basın toplantısında, yakın bir zamanda boş milletvekillikleri için ara seçim yapılabileceği ihtimâlinden de söz etmişti.[408] Nitekim, 25 Kasım târihli gazeteler, 2 Aralık'ta İstanbul, İzmir, Kocaeli (İzmit), Denizli ve Muğla'da milletvekili ara seçimi yapılacağını ve CHP'nin de bu seçimde resmî aday göstermeyeceğini haber ve-

407 **TBMM TD**, Dönem: 7, Toplantı: 3, Cilt: 20, 5. Birleşim, (23.11.1945).
Bundan sonra, bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmediği takdirde, aynı kaynak kullanılacaktır.

408 **Cumhuriyet**, (4.10.1945); **Tan**, (6.10.1945).

riyorlardı.[409] Bu seçimin de, görünüşe göre, Haziran ayında yapılan ve yukarıda ayrıntıları ile gördüğümüz milletvekili ara seçimden pek bir farkı yoktu.

Yine de Başbakan ve CHP Genel Başkan Vekili Şükrü Saraçoğlu imzâsı ile yayınlanan resmî bir bildiri, arada bir fark olacağını açıklıyor gibiydi: "Bu seçimde, C[umhuriyet] H[alk] Partisi'ne mensup ikinci seçmenler, [başka bir partiye mensup ikinci seçmen zâten yoktu], oylarını kendi partisinden olan adaylara vermekle kayıtlı [yükümlü] değildirler."[410] Gerçekten de seçimden kısa bir süre önce Ankara Radyosu'nda yapılan bir açıklamada da, Saraçoğlu tarafından yayınlanan resmî bildiri teyid ediliyor ve ikinci seçmenlerin arzu ettikleri adaya oy verebilecekleri bir kez daha hatırlatılıyordu.[411]

Bu açıklamaya karşılık Zekeriyâ Sertel, *Tan* gazetesinde, CHP üyesi olmayan adaylara oy verdikleri için bâzı ikinci seçmenlerin CHP'den ihrâç edildiklerine ilişkin bir haber yayınlayacak, fakat bu haber *Cumhuriyet* gazetesi tarafından tekzib edilecektir.[412]

Gerçi artık bir "ikinci parti" daha vardı, ama MKP seçime katılmayacağını ve aday göstermeyeceğini açıklamıştı.[413] Bununla birlikte seçime olan ilgi, bir öncekinden daha az olmayacaktır.

Tan gazetesinin haberine göre, hatırlanacağı gibi, daha önceki milletvekili ara seçimine de katılan Gâlip Kemâlî Söylemezoğlu, bu kez de İstanbul'da adaylığını koymuştu ve neredeyse resmî aday statüsündeydi.[414]

Ulus gazetesi ise haberinde, İstanbul'da milletvekili adayı olanlar arasında, İstanbul Barosu Başkanı ve CHP Beyoğlu İlçe İdâre Heyeti eski Başkanı Mekki Hikmet Gelenbeğ ile Türk Basın Birliği Başkanı ve bir önceki milletvekili ara seçiminde de hatırlanaca-

---

409 **Tan**, (25.11.1945); **Ulus**, (25.11.1945); **Vatan**, (25.11.1945); **Cumhuriyet**, (25.11.1945). Ayrıca bkz. **Vatan**, (21.11.1945).

410 **Ulus**, (25.11.1945); **Vatan**, (25.11.1945); **Cumhuriyet**, (25.11.1945). Ayrıca bkz. **Vatan**, (21.11.1945); **AT**, *Sayı*: 144, (Kasım 1945).

411 **Ulus**, (2.12.1945)

412 **Cumhuriyet**, (2.12.1945).

413 **Tan**, (25.11.1945); **Cumhuriyet**, (25.11.1945).

414 **Tan**, (27.11.1945); **Vatan**, (27.11.1945); **Ulus**, (28.11.1945) ve (2.12.1945); **Cumhuriyet**, (27.11.1945). Söylemezoğlu'nun siyâsî geçmişini hatırlamak için bkz. Cemil Koçak, **Belgelerle Heyeti Mahsusalar**, s. 161-163.

ğı gibi yine İstanbul'da milletvekili adayı olmuş olan Hakkı Târık Us'un bulunduğu söylentisini aktarıyordu.[415] *Cumhuriyet* gazetesi ise, Us'un bu kez de iddiâlı olduğunu vurguluyordu. Us, bu konuda *Cumhuriyet* gazetesine bir de demeç vermişti.[416]

İstanbul'daki milletvekili adayları arasında hatırlanacağı gibi bir önceki milletvekili ara seçimine de katılan İstanbul Şoförler Cemiyeti ve Kara Nakliyecileri Başkanı Senihi Yürüten, Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) Tire İdâre Heyeti Başkanı Mustafa Kentli,[417] Sosyal Demokrat Partisi eski lideri ve Türk Sosyal Demokrat Partisi'nin müstakbel kurucusu Cemil Alpay ve N. Deliorman da bulunuyordu.[418] Adaylar arasında CHP İstanbul Beyoğlu İlçe İdâre Heyeti Başkanı Zühtü Çubukçuoğlu da göze çarpıyordu.[419] Samet Ağaoğlu ile Kenan Öner de adaylar arasındaydı. Buna karşılık *Cumhuriyet* gazetesinin haberine göre, Celâl Bayar aday olmayacaktı.[420]

CHP İzmir İl İdâre Heyeti Başkanı Sedat Dikmen İzmir'de milletvekili adayıydı. Yusuf İleri ise Denizli'de aday olmuştu.[421] Muğla'da aday olanlar arasında CHP Muğla İl İdâre Heyeti Başkanı Abidin Çakır da vardı.[422]

İzmit'te CHP İl İdâre Heyeti eski Başkanı ve İzmit Belediye eski Başkanlarından Ahmet Fâik Abasıyanık ile emekli Amiral ve Donanma eski Komutanı Şükrü Okan ve Şükrü Oğuz Yenibahçe[423] ve Denizli'de de bir kamu görevlisi olan Cemil Çalgüner, milletvekilliği için adaylığını koyanlar arasındaydılar.[424]

---

415 **Ulus**, (28 ve 30.11.1945) ve (1.12.1945); **Vatan**, (30.11.1945); **Vatan**, (1.12.1945); **Cumhuriyet**, (29.11.1945); **Cumhuriyet**, (6.12.1945). Ayrıca bkz. CHP İstanbul İli, **1946 Yılı Kongresi İl İdâre Kurulu'nun 1945-1946 [Yılları] Çalışma Raporu**, (2 Şubat 1947).

416 **Cumhuriyet**, (30.11.1945).

417 Mustafa Kentli'nin SCF'nin Tire İdâre Heyeti Başkanı olduğuna ilişkin bilginin doğruluk derecesini bilemiyorum. Cem Emrence'nin tesbitine göre, başkan Dr. Mustafa Ali Bey idi. Mustafa Kentli'nin SCF ile ilişkisine ise rastgelmedim. bkz. Cemil Koçak, **BİSCF**, s. 586/dn.152.

418 **Ulus**, (28 ve 30.11.1945); **Vatan**, (24, 28 ve 30.11.1945) ve (1.12.1945); **Cumhuriyet**, (30.11.1945).

419 **Ulus**, (1.12.1945).

420 **Cumhuriyet**, (25.11.1945).

421 **Ulus**, (28.11.1945); **Vatan**, (28.11.1945) ve (3.12.1945).

422 **Vatan**, (3.12.1945); **Ulus**, (3.12.1945); **Cumhuriyet**, (25.11.1945).

423 Şükrü Oğuz Yenibahçe'nin Millî Şeflik dönemindeki siyâsî konumuna ilişkin ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 661-662.

424 **Ulus**, (3.12.1945); **Cumhuriyet**, (25.11.1945).

Ulus gazetesinin haberine göre, hatırlanacağı gibi bir önceki milletvekili ara seçimine de katılmış ve ancak 200 oy alabilmiş olan İsmâil Rüştü Aksal, bu kez yine İzmit'te milletvekili adayıydı.[425] İzmit'te milletvekili adayı olanlar arasında İzmit eski Belediye Başkanı da vardı.[426]

Aday sayısı hızla artacak ve İzmit'te 16'yı, İstanbul'da 29'u, İzmir'de çoğu CHP üyesi olmak üzere 13'ü, Denizli'de 25'i ve Muğla'da da 7'yi bulacaktır.[427]

İstanbul milletvekili adayı olan Mustafa Kentli, "Bir Liberal Milletvekili Namzedinin Düşünceleri" başlığı altında yayınladığı programında, tek-partili rejimi son derece yalın ve açık bir üslûpla eleştiriyor ve kınıyor, tek-parti döneminde yapılan bâzı seçimlere İzmir ve İstanbul'da milletvekili adayı olarak katıldığını, muhtemelen medenî ve siyâsî cesâretinin bir sembolü olarak açıklıyor ve TBMM'de Anayasaya aykırı yasa tasarılarının kabûl edilmesinin önlenmesi için bir Yüksek Mahkeme (Anayasa Mahkemesi) oluşturulmasını istiyordu.[428] Ahmet Emin Yalman da, oyunu Mustafa Kentli için kullanmak istediğini belirtiyordu.[429]

Ancak, seçime katılanlar kadar, katılmayanlar da ilginçti. Örneğin, emekli Tümgeneral Câfer Tayyar Eğilmez, İstanbul'da milletvekili adayı olmayı reddetmiş ve şu açıklamada bulunmuştu: "Ömrü bilâ fâsıla devletin ve milletin yüksek hizmetlerinde geçen, fikrinden ve tecrübelerinden istifâde edileceği mutlak olan bir şahsiyetin kenarda kaldığını, devletin en buhranlı devirlerinde Başvekâlet'te [Başbakanlık'ta] millete saygılı ve sevgili kıymetli şahıslardan birinin mebusluğu kabûl etmediğini, bir diğerinin [ise] mebusken istifâ ettiğini gördüğüm bir devirde, millete ve memlekete faydalı olamayacağıma kanaat hâsıl ettim."[430] Câfer Tayyar Eğilmez, bu açıklamasında, muhtemelen 1944 yılında emekliye sevk edilmiş olan Genelkurmay eski Başkanı Mareşal Fevzi Çak-

425 **Ulus**, (25.11.1945); **Cumhuriyet**, (27.11.1945).

426 **Vatan**, (2.12.1945).

427 **Ulus**, (27, 29 ve 30.11.1945) ve (1-2.12.1945); **Cumhuriyet**, (27 ve 29.11.1945) ve **Cumhuriyet**, (1-3.12.1945).

428 **Vatan**, (30.11.1945).

429 Ahmet Emin Yalman, "İkinci Müntehip Olsaydım", **Vatan**, (2.12.1945).

430 **Vatan**, (29.11.1945).

mak ile eski Başbakan ve CHP eski milletvekili Celâl Bayar'ı kastediyordu.[431] Nitekim Nâdir Nâdi de, Atatürk döneminde sorumluluklar almış ve inkılâplara katılmış kişilerin bir kenarda unutulmamaları gerektiğini vurguluyordu.[432]

Fâik Ahmet Barutçu, 5 Mart 1945 târihli günlüğünde, Genelkurmay eski Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'a emekli olduktan sonra her milletvekili seçiminde, CHP yönetimi tarafından milletvekili adaylığı önerildiğini, ancak Çakmak'ın bu önerileri her zaman geri çevirdiğini şöyle anlatıyor:

> "Partiye geldik. Bir müddet sonra İnönü yanlarında [CHP eski Genel Sekreteri Memduh Şevket] Esendal olduğu hâlde partiye geldiler. Bir saat kadar berâber kaldılar. İnönü partiden ayrılınca, Umûmî İdâre Heyeti'ndeki arkadaşlarla Esendal'ın yanına gittik. Görüştüklerini aramızda kalmak kaydıyla anlattı. "Mareşal [Fevzi Çakmak] meselesi' dedi. Mareşale yine mebusluk teklif edilmiş, evvelce bizzat Reisicumhur tarafından, sonra Başvekil [Başbakan Şükrü Saraçoğlu] ve bilâhare de [CHP] [eski] Genel Sekreter[i] [Memduh Şevket Esendal] tarafından birkaç defâ bu teklif yapılmış, fakat Mareşal [Fevzi Çakmak] yanaşmamıştı. Bu defâ da, [1945 yılının Haziran ayında] mevcut münhal mebuslukları için, Reisicumhur [İsmet İnönü]'nün emirleri ile [CHP eski Genel Sekreteri Memduh Şevket] Esendal, Mareşal [Fevzi Çakmak]'ın nezdine giderek giderek, bu isteği yenilemiş... (...)
>
> Söz, mebusluk teklifine intikâl edince, [Mareşal Fevzi Çakmak] şu cevâbı vermiş: 'Memduh Şevket [Esendal], ben İttihatçıları sevmem. Ama seni severim. Hatırını kırmak istemediğim için söylüyorum ki, artık bu bahse nihâyet verin... Ben siyâset hayâtına girmek istemiyorum. Bırakın, bana ilişmeyin...'"[433]

2 Aralık'ta yapılan milletvekili ara seçiminde, İstanbul'da ilk aşamada ikinci seçmen çoğunluğu sağlanamadığından seçim yenilenecek ve 5 Aralık'ta yeniden yapılacaktır.[434] Seçim sonucunda İstanbul'da İstanbul Baro Başkanı Mekki Hikmet Gelenbeğ 650 oy ile milletvekili seçilecektir.[435] Mustafa Kentli, yalnızca dokuz

---

431 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 237-238.

432 Nâdir Nâdi, "Bir Karar, Bir Hâtıra, Bir Düşünce", **Cumhuriyet**, (29.11.1945).

433 Barutçu, **age**, s. 711.

434 **Ulus**, (3.12.1945); **Cumhuriyet**, (3.12.1945).

435 **Cumhuriyet**, (6.12.1945). CHP'nin resmî bir yayınında, İstanbul'da mevcut toplam 1.985 ikinci seçmenden 1.858'inin oylamaya katıldığı ve Gelenbeğ'in de 26 aday arasından seçildiği belirtiliyor.CHP İstanbul İli, **1946 Yılı Kongresi İl İdâre Kurulu'nun 1945-1946 [Yılları] Çalışma Raporu**, (2 Şubat 1947). Mekki Hikmet Gelenbeğ'in seçim tutanağına ilişkin itirâz için bkz. **Vatan**, (15.12.1945).

ve Samet Ağaoğlu ile Kenan Öner ise, ancak birer oy alabilmişlerdi.[436] Türk Basın Birliği Başkanı Hakkı Târık Us, bu kez de seçilemeyecek ve sâdece 527 oy alabilecektir. Buna karşılık, yine seçilemeyen adaylardan Zühtü Çubukçuoğlu ise, 262 oy alabilmişti.[437] İstanbul'da ikinci kez milletvekili adayı olan Gâlip Kemâlî Söylemezoğlu'nun alabildiği oy toplamı ise, sâdece 26 idi.[438] Diğer yandan, İzmit'te milletvekili adayı olan İsmâil Rüştü Aksal, bu kez 346 oy almış ve seçimi sâdece on oy farkla yitirmişti.[439]

İzmir'de CHP İzmir İl İdâre Heyeti Başkanı Sedat Dikmen, İzmir'de mevcut 335 ikinci seçmenden 197'sinin oyunu alarak, İzmit'te CHP İl İdâre Heyeti eski Başkanı ve Belediye eski Başkanlarından Ahmet Fâik Abasıyanık 370 oy ve emekli Amiral ve Donanma eski Komutanı Şükrü Okan 356 oy ile, Denizli'de bir kamu görevlisi olan Cemil Çalgüner, Muğla'da CHP Muğla İl İdâre Heyeti Başkanı Abidin Çakır ise, Muğla'da mevcut 406 ikinci seçmenden 292'sinin oyunu alarak milletvekili seçilmişlerdi.[440]

Bu seçimde de görevi kötüye kullanma iddiâları eksik olmayacaktır. *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanan bir iddiâya göre, İzmit Vâlisi, seçim propagandası sırasında emekli Amiral ve Donanma eski Komutanı Şükrü Okan'ı arabası ile dolaştırmıştı.[441]

Görüldüğü gibi, bu kez de seçimlerin "serbest" olamadığı açıktı. CHP'nin ikinci seçmenleri, yine ve her zamanki gibi partilerinin resmî olamayan adaylarını seçmişlerdi.

9. "İKİNCİ PARTİ"NİN KURULUŞ SÜRECİ (I)

Kasım ayının son günlerinde dahi "ikinci parti"nin kuruluşu, belki de daha doğru bir ifâde ile kurulamayışı sorunu, gündemdeki yerini koruyor ve bu konudaki belirsizlik de devâm ediyordu.

Nâdir Nâdi, bu sırada müstakbel muhalefet partisi üzerine arka arkaya birkaç makâle yayınlamıştı. Nâdi, birden çok muhalefet

436 **Vatan**, (6.12.1945); ***Ulus***, (6.12.1945); **Cumhuriyet**, (6.12.1945).

437 **Ulus**, (6.12.1945).

438 **Cumhuriyet**, (6.12.1945).

439 **Cumhuriyet**, (3.12.1945).

440 **Ulus**, (3.12.1945); **Cumhuriyet**, (3.12.1945).

441 **Cumhuriyet**, (1.12.1945).

partisinin kurulması hâlinde, "demokrasi rejiminin mutlaka en iyi idâre sistemi sağlayacağını da iddiâ edemeyiz" diyordu.[442] Nâdi, değişik partiler sistemine sâhip demokratik ülkelerden örnekler veriyor ve Anglo-Sakson demokrasisi üzerinde önemle ve özellikle durarak, bu sistemde iktidar ve muhalefet partilerinin Anayasal ilkeler açısından mutâbık olduklarına dikkat çekiyordu.[443]

Nâdi, söz konusu yazısında, şu görüşleri savunuyordu: "Geçirilen tecrübelere bakılarak, demokrasinin müdâfaası için belki bir gün söz ve yazı hürriyetini demokratik çerçeveler içinde de nizamlamak icâb edecektir. Çünkü, Anayasa hükümlerini devirmeyi hedef tutan siyâsî teşekküllere karşı demokrasinin kendi mekanizması her zaman ve her yerde yeter bir garanti olmak kâbiliyetini artık pek muhafaza edemez olmuştur."

Nâdir Nâdi, yeni gelişmeler karşısındaki kuşkulu tutumunu sürdürüyordu. Nâdi, bu sûretle İnönü'nün söyleminin bir benzerini yinelemiş oluyordu.

Nâdi, Fransa örneği üzerinde de durarak, çok partili sistemin siyâsî istikrarsızlık yarattığını belirtiyordu.[444] Nâdi, yeni partinin TBMM ile CHP'nin içinden doğmasının daha doğru olacağını ileri sürüyordu: "Millî demokrasinin ilerleyip gelişebilmesi için bize bir muhalefet partisi herhâlde lâzımdır. Rejim ve millete yabancı bir takım adamların kuracakları teşekküllerden başarılı bir esas beklenemeyeceğine göre, akla en uygun gelen şekil, Cumhuriyet Halk Partisi'nin yarınki [müstakbel] muhalefet partisine analık vazifesi görmesi ve böyle bir partinin kendi içinden doğmasına imkân hazırlamasıdır."[445]

Nâdi, "Hükümetin ve Meclisin klâsik demokrasi sistemini bizde yürürlüğe koyabilmek için uzun uzun düşünmesi boşuna değildir. Bu işi başarmak sanıldığı kadar kolay olmayacaktır." Öngörüsünde bulunuyordu.[446]

Nâdi, Anayasaya aykırı olduğu açıkça belli olan bâzı yasaların yeniden düzenlenmesi gereğine işâret ediyor ve ardından da bu fi-

442 Nâdir Nâdi, "Muhalefet Yaratmak", **Cumhuriyet**, (3.11.1945).

443 Nâdir Nâdi, "Üç Türlü Muhalefet", **Cumhuriyet**, (4.11.1945).

444 Nâdir Nâdi, "Çeşitli Muhalefet Rejimleri", **Cumhuriyet**, (5.11.1945).

445 Nâdir Nâdi, "Bizde Muhalefet", **Cumhuriyet**, (6.11.1945).

446 Nâdir Nâdi, "Demokrasi Yolunda Niçin Hâlâ Aynı Noktadayız?", **Cumhuriyet**, (30.11.1945).

ilî durumu şöyle açıklıyordu: "Türk inkılâbının korunması kaygusu, millî hürriyetimizin ferdî hürriyetlerden üstün sayılması, zaman zaman Anayasa hükümlerine aykırı düşen bâzı kânunlar çıkarmaya devleti zorlamıştır."[447] Görüldüğü gibi, Nâdi, vesâyetçi tek-parti rejimi *teorisinin ana unsurunu* öne çıkarmak istiyordu. Nâdi, söz konusu yazısında, söz, fikir ve yazı hürriyetinin sağlanmasını istiyordu.

Ahmet Emin Yalman, ise, basında ilk kez Cumhurbaşkanlığı ile CHP Genel Başkanlığı'nın ayrılması talebini gündeme getiriyordu.[448] Yalman, bu yazısında, "ikinci parti"nin kuruluşu sorununa da değiniyor ve şöyle diyordu:

> "Parti [CHP] muhiti, ikinci partiyi ancak *lâfla istiyor*. Fakat *fiil* ve hareketleri ile istiskâl ediyor ve [yeni doğacak ikinci partiyi] boğmaya hazırlanıyor. (...) İkinci partiye gelince... Dört milletvekili [Celâl Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan] tarafından Parti [CHP Meclis] Grubu'na müşterek bir takrir ["Dörtlü Takrir"] verildiği dakikada bu parti [artık] kurulmuştur. Ondan sonra dört arkadaşın birbirlerine karşı tam tesânüt göstermeleri ve âhenkli bir takım hâlinde hareket etmeleri neticesinde, iş gelişmiş [ve] kökleşmiştir. [Fakat] daha fazla tereddüt hâlinde kalınması câiz değildir. Yeni Demokrat Parti veyâ blok, kânûnî bir şekilde ortaya çıkmalı[dır]."

Yalman, bu makâlesinde, "ikinci parti"nin kuruluş sürecinde, "Dörtlü Takrir"in târihî önemini ortaya koyuyor ve "dörtler"in siyâsî dayanışmasının anlamı üzerinde duruyordu. Yalman'a göre artık hareket zamânı gelmişti ve "dörtler" daha fazla beklemeden yeni partiyi kurmalıydılar. Hattâ Yalman, belki de farkında olmadan, "ikinci parti"nin adını da yazmıştı bile: "Demokrat Parti"...[449] Yalınan, "dörtler"in daha fazla tereddüt etmemeleri gerektiğini vurgulayarak, aslında "dörtler"in tereddüt, kuşku ve kararsızlık içinde olduklarını gündeme getiriyordu.

Tan gazetesi, 27 Kasım târihli "Millî Demokrat Partisi Kuruluyor mu?" başlıklı haberinde, Celâl Bayar ile Rauf Orbay'ın "ikinci

447 Nâdir Nâdi, "Ferdî Hürriyete Aykırı Düşen Kânunlar", **Cumhuriyet**, (1.12.1945).

448 Ahmet Emin Yalman, "Huzur ve Ferahlık Yok", **Vatan**, (22.11.1945).

449 Ahmet Emin Yalman ise, anılarında, Demokrat Parti adının kendisince bulunduğunu yazacaktır. Yalman, **Yakın Târihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, (Cilt: 4), s. 43. Diğer yandan, Bayar, yıllar sonra Metin Toker'e, Demokrat Parti adının ilk önce hangi kurucu tarafından telâffuz edildiğini hatırlayamadığını söyleyecektir. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 11.

parti" ile ilgilerinin olmadığını açıkladıklarını ve basında bu konuda yayınlanan haberleri de tekzib ettiklerini bildiriyordu.[450]

Gazetenin haberinde de "Demokrat Parti" adı yeniden telâffuz edilmişti. Hatırlanacağı gibi, *Tan* gazetesi, "Demokrat Parti" adını daha aylarca önce yazmıştı bile... Şimdi eklenen "millî" sıfatı ise, belki de MKP'den etkilenmiş olabilirdi. Rauf Orbay'ın adının yeniden gündeme gelmesi de dikkat çekiciydi. Diğer yandan, Bayar'ın tekzibi, hâlâ bir karar veremediğinin açık bir göstergesi olarak kabûl edilmelidir. Rauf Orbay ise, âdetâ söz konusu tekzibi doğrulamak istermişcesine, tam bu sırada, birkaç hafta kalmak üzere, Mısır'a gidecek ve siyâsî söylentilerin ve haberlerin dışında kalmak istediğini açıkça belli edecektir.[451]

Vatan gazetesi, yeni partinin yakında ve "dörtler" tarafından kurulacağını açıklıyordu. Gazetenin haberine göre, partinin isminde "millî" sıfatı bulunmayacaktı.[452] Bu haber de muhtemelen doğruydu. Çünkü tutarlı olduğu görülüyor. Hatırlanacağı gibi, MKP'nin kuruluş izni almasını geciktiren neden için ortaya konulan resmî gerekçe, partinin adında "millî" sözcüğünün bulunması ve bunun için de hükümetin onayının alınması gerektiği yolundaydı. Sâdece bu gerekçe dahi yeni partinin adında "millî" sözcüğünün bulunmamasına neden olmuş olabilir. Oysa, bu sıradaki dış politika gelişmeleri dikkate alınacak olursa, gerçekte "millî" sözcüğü tercih edilmiş olabilirdi.

---

450 **Tan**, (27.11.1945); **Vatan**, (28.11.1945). Ayrıca bkz. Yalman, **Yakın Târihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, (Cilt: 4), s. 47; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 226.

Zekeriyâ Sertel, anılarında, "ikinci parti"nin adının "Cumhuriyet Demokrat Partisi" olarak saptandığını yazıyor. Zekeriyâ Sertel, **Hatırladıklarım**, s. 253. Zekeriyâ Sertel'in yeni partinin adının önüne "Cumhuriyet" sözcüğünü yerleştirmesi, muhtemelen bir rastlantı değildi. Çünkü, daha önce kurulan siyâsî partiler, gerek Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, gerek Serbest Cumhuriyet Fırkası ve gerekse adı artık pek de hatırlanmayan, ama yine bu dönemde kurulmuş olan diğer partilerin adında genellikle "Cumhuriyet" sözcüğüne yer verilmişti. "İkinci parti"nin bu geleneği devam ettirmesi için yeterli neden vardı. Dolayısıyla Sertel'in yazdıkları, muhtemelen o sırada *gündeme gelmiş bir parti ismi olabilir. Sertel'in anlattıkları gelişmelerle tutarlıdır.*

Rauf Orbay, anılarında, muhalefet partilerinin kurulmasından ve Genelkurmay eski Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın da politikaya atılmasından sonra, İsmet İnönü'nün kendisini yeniden politik yaşama dâvet *ettiğini* yazmaktadır. Bu târih olsa olsa en erken 1946 yılına denk gelmektedir. İnönü, Orbay'dan TpCF'yi yeniden kurmasını istemiş, fakat Orbay bu öneriyi nâzikçe reddetmişti. Demek ki, Orbay'ın anımsadığı târih eğer doğruysa, bu târihte dahi en azından İnönü'nün gözünde *"ikinci parti" sorunu devâm ediyordu. Rauf* Orbay, **Cehennem Değirmeni**, (Cilt: 2), s. 265-266; Cemâl Kutay, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Yüzyılımızda Bir İnsanımız: Rauf Orbay**, (Cilt: 5), s. 511.

451 **Vatan**, (28.11.1945).

452 **Vatan**, (28.11.1945).

28 Kasım târihli *Ulus* gazetesi de hayli ilginç bir haber veriyordu. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın feshinden sonra CHP Aydın İl İdâre Heyeti'nde görev alan Ethem Menderes, CHP Aydın İl İdâre Heyeti Başkanlığı'ndan istifâ ederek ayrılmıştı.[453] Diğer yandan, *Vatan* gazetesinin haberi gerçeği tamamlıyordu. Habere göre, CHP Umûmî İdâre Heyeti, Ethem Menderes'in CHP Aydın İl İdâre Heyeti Başkanlığı'ndan alınmasına karar vermişti ve bu karar üzerine Ethem Menderes 26 Kasım'da söz konusu görevinden ayrılmıştı.[454] *Cumhuriyet* gazetesi de, bu haberi doğruluyor ve Ethem Menderes'in görevinden ayrılması için CHP yönetiminden talep geldiğini açıklıyordu.[455] *Vatan* gazetesi, gelişmeleri haber verdikten sonra, Ethem Menderes'i halkın seçmiş olduğunu vurguluyordu.[456] Gazetenin haberine göre, Başbakan Saraçoğlu, bu gelişme üzerine Aydın Vâlisi Sâlim Gündoğdu'yu da Ankara'ya çağırmıştı.[457]

10. "CADI AVI": 4 ARALIK TAN MATBAASI OLAYI: SOLUN MUHALEFET CEPHESİNDEN VE SİYÂSÎ ALANDAN TASFİYESİ VE "İKİNCİ PARTİ"NİN KURULUŞ SÜRECİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Hatırlanacağı gibi, 1945 yılının Mart ayından itibâren *Tan* ve *Vatan* gazeteleri, fiilî bir muhalefet cephesi oluşturmuşlardı. Her iki gazetenin de CHP içinde oluşan muhalefet grubu ile yakın ilişkileri vardı. Bu ilişkiler, kısmen kişisel, kısmen de siyâsîydi.[458]

Ahmet Emin Yalman'ın ve *Vatan* gazetesinin, başta Celâl Bayar olmak üzere, gazetenin yazarlarından Fuat Köprülü ile de yakın ilişkisi vardı. Diğer yandan, daha ziyâde sola yakın olan, ancak bu sırada *Tan* gazetesinin yöneticileri Zekeriyâ Sertel ve Sabiha Sertel ile herhangi bir tanışıklığı bulunmayan[459] Mehmet Ali Aybar da, *Vatan* gazetesinin yazı kadrosundaydı.

453 **Ulus**, (28.11.1945). Ayrıca bkz. Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 226. Ayrıca bkz. Cemil Koçak, **BİSCF**, s. 586.

454 **Vatan**, (29.11.1945). Ayrıca bkz. Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 226.

455 **Cumhuriyet**, (6.12.1945). Ayrıca bkz. Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, (Cilt: 4), s. 47; Kara, **age**, s. 301/dn. 245; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 226.

456 **Vatan**, (29.11.1945).

457 **Vatan**, (29.11.1945).

458 Mehmet Ali Aybar, **Türkiye İşçi Partisi (TİP) Târihi 1**, s. 29.

459 Aybar, **Türkiye İşçi Partisi (TİP) Târihi I**, s. 27.

Diğer yandan, "dörtler"in arasında muhtemelen milletvekili olmadığı için yer alamayan ve daha ziyâde dış politika konularında Celâl Bayar'a siyâsî danışmanlık yaptığı tahmin edilebilecek olan Dışişleri eski Bakanı Tevfik Rüştü Aras, sola yakın ve dış politika konularında paralel görüşlere sâhip olan *Tan* gazetesinde, hatırlanacağı gibi, özellikle Türk-Sovyet ilişkilerinin içine düştüğü krizden dolayı hükûmetin izlediği dış politikayı eleştiren yazılar yazıyordu.[460] Hattâ 1945 yılının Şubat ayında Tevfik Rüştü Aras ile Celâl Bayar, Aras'ın bir kitabını bastırmak için İstanbul'da birlikte kâğıt aramışlardı.[461] Âsım Us'a göre, Aras, izlenen dış politikayı eleştiriyordu.[462]

Sonuçta *Vatan* gazetesinde, Mehmet Ali Aybar'ı görmezden geldiğimiz takdirde, sol eğilimli bir yazar yoktu. Zâten hatırlanacağı gibi Aybar'ın yazılarına da son verilmişti. Buna karşılık *Tan* gazetesinde, genellikle sosyalistler yazı yazıyorlardı. Bu ideolojik ayrım, bu sırada Türk basınında bu konuda yayınlanan yazılar hatırlanacak olursa, belirleyici öneme hâizdi.

Vatan gazetesi, ideolojisi gereği, siyâsî alanın meşrûluğu tartışılamayacak bir noktasındaydı. *Vatan* gazetesinin sorunu, sâdece muhalefete verilecek izin sorunuydu. Bu izin alındığı takdirde, siyâsî sorunlar çözülmüş olacaktı. *Vatan* gazetesi, dış politikada hükûmeti kayıtsız şartsız destekliyordu.

Tan gazetesinin konumu ise, çok daha çetrefilliydi. Öncelikle gazete, dış politika alanında izlediği eleştirel tutum ile, ülkede dış politika alanında görülen ya da çizilmek istenen mutâbakat çizgisinin tamâmen dışına taşınıştı ve bu durum, *Tan* gazetesinin ve politikasının siyâsî alandaki meşrûluğunu kolayca tartışılabilir hâle getiriyordu. *Tan* gazetesinin bu konumunda, gazetenin savunduğu demokratik talepler ile dış politikada gündeme getirdiği eleştiriler, dönemin siyâsî ve güvenlik sorunları ile içiçe geçiyor, birbirine karışıyor ve çözümü nerede ise imkânsız bir yumak oluşturuyordu. Bu yumak ise, *Tan* gazetesini muhalefet cephesinde meşrûluğu tartışmalı bir konuma sürüklüyordu.

Tan gazetesinin dış politika ile aynı anlama gelmeye başlayan

460 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 345-348, 360-361, 551-552, 557 ve 574.

461 Us, **age**, s. 631.

462 Us, **age**, s. 631.

güvenlik sorunlarında, ülke içinde oluşmuş görünen siyâsî mutâbakatın dışında kalması, onun ve savunduğu tüm görüşlerin ânında ve kendiliğinden siyâsî meşrûluk sınırının dışında kalması ile sonuçlanıyordu. Bu aşamada, güvenlik sorunu hâline gelmiş olan dış politika çizgisine ters düşmek, siyâsî meşrûluk sınırının dışına çıkmak anlamına geliyordu. *Tan* gazetesi, sonuçta dışarıdan yönlendiriliyor gibi görünen bir konuma sürüklenmişti. Ayrıca, taşıdığı görüşler de onun "ajanlık" misyonunu tamamlıyordu. Dış politikada savunduğu görüşler, nasıl tehlikeli ve tehdit edici ise, iç politikaya ilişkin talepleri de, bu stratejinin bir alt basamağı olarak görülüyor ve aynı ölçüde tehlikeli bulunuyordu. *Tan* gazetesinin meşrûluk sınırının tâyini, yönetimin kendi elindeydi ve yönetim, onun bu sınırın dışına taştığına karar vermişti bile...

Nitekim Başbakan Şükrü Saraçoğlu, hatırlanacağı gibi, daha Eylül ayı başında düzenlediği basın toplantısında, *Tan* ve *Vatan* gazetelerinin ortaklığından söz etmiş ve her iki gazetenin yan yana gelmesine, hükûmetin çok şaşırdığını açıklamıştı. Saraçoğlu, bu açıklaması ile, iki gazetenin fiilen birlikte oluşturdukları muhalefet cephesini bir taktik olarak ayırmak ve bölmek istemişti. Nitekim Saraçoğlu'nun bu taktiği, çok kısa bir süre içinde başarılı da olacaktır.

Gerçekten de yılın son aylarında, *Vatan* gazetesinin kendisini *Tan* gazetesinden ve *Tan* gazetesinin temsil ettiği politikadan dikkatle ayırmaya çalıştığına tanık olunuyordu. *Vatan* gazetesi, politikasını "dörtler"i desteklemekle sınırlı tutacak ve dış politika gibi netâmeli bir konuda hükümeti desteklemeyi tercih edecektir. Oysa "dörtler"in yanında yer alan Dışişleri eski Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile Genelkurmay eski Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, bu sırada *Tan* gazetesinin Türk-Sovyet ilişkileri konusunda gündeme getirdiği eleştirilere ve alternatif politikalara çok daha yakın duruyorlardı.

Fâik Ahmet Barutçu'nun 5 Mart 1945 târihli günlüğüne yazdığına göre, bu sırada Genelkurmay eski Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, CHP eski Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal ile görüşmüştü:

> "Mareşal [Fevzi Çakmak] Bolşeviklere taraftar görünmüş... Rusya'nın [Sovyetler Birliği'nin] neşrettiği akideler karşısında İngiltere'nin mukâvemet edemeyeceği-

ni, Bolşeviklerin tam bir müsâvat taraftârı olduklarını ve bunu yerinde bulduğunu söylüyormuş..."[463]

Fâik Ahmet Barutçu, aynı târihli günlüğünde, Tevfik Rüştü Aras ve Celâl Bayar'a ilişkin olarak da şunları yazıyor:

"Müşahade şudur: Tevfik Rüştü Aras, Rus Sefâreth^nesi'ne [Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçiliği'ne] devâm ediyor ve orada çok itibâr görüyormuş... Sefâret [Büyükelçilik] erkânı, kendisini dış kapıya kadar teşyi ediyorlarmış... Rus politikasına taraftâr bir Türk hükûmet adamı diye...

Celâl Bayar'ın da [CHP Meclis] Grubu toplantılarında, bâzı vesilelerle, Rusya'nın [Sovyetler Birliği'nin] ihmâl edilmemesi lüzümundan bahsettiği görülmüştür.

Şimdi Mareşal [Fevzi Çakmak] da, Bolşevik akidelerine sempatizan görünüyor. Bunlar, acaba hükûmetin bir İngiliz-Türk ittifak politikasına karşı, bir Rus [Sovyet]-Türk ittifak politikasının devlet adamları olarak ihtiyatta kalmayı mı düşünüyorlar? Aralarında böyle bir fikir irtibâtı mı mevcuttur?"[464]

Barutçu'nun bu görüşlerinin ya da saptamalarının, İnönü'ye yakınlığı göz önüne alınacak olursa, yönetime âid olduğunu düşünmek için yeterli neden vardır.

Nitekim Âsım Us da, daha 1944 yılının Eylül ayında, Hâtıra Notları'nda, şöyle yazıyordu:

"İsmet İnönü'nün bir sözü: 'Atatürk'ün hayâtında Rusya ile münâsebetlerimizi bozanlar, hep bu Tevfik Rüştü'lerdir. Atatürk, hayâtının son günlerinde hep Rus kâbusu içinde yaşadı. Ruslar, Tevfik Rüştü [Aras]'a, Avrupa seyahatlerinden birinde, sarhoş bir General ağzından hakâret ettiler. Şimdi, bu Tevfik Rüştü [Aras], bize Rusya'ya karşı tâkip edeceğimiz siyâset hakkında ders vermeye kalkıyor. Ruslar, nihâyet Tevfik Rüştü [Aras] ile Türkiye'de iş görülemeyeceğini anlayacaklar ve bizimle anlaşmak yoluna geleceklerdir. Bizim bu gibi hâllerde geçmiş tecrübelerimiz vardır.'"[465]

Âsım Us'a göre, Tevfik Rüştü Aras, 1944 yılının Nisan ayında Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler kurmaktan yanaydı.[466] Hattâ Celâl Bayar da, yine Âsım Us'a göre, aynı târihlerde Tevfik Rüştü Aras'ın tesiri altındaydı.[467]

---

463 **Barutçu, age,** s. 711.

464 **Barutçu, age,** s. 712.

465 Us, **age,** s. 622.

466 Us, **age,** s. 598.

467 Us. **age,** s. 598. Ayrıca bkz. Ağaoğlu, **Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri,** s. 87.

Yine Âsım Us, bu sırada, Hâtıra Notları'nda, şöyle yazıyordu:

> "Tevfik Rüştü [Aras], şimdi Türkiye'de Rus dostluğunun alemdârı gibi [bir] vaziyet almak istiyor ve etrâfına Atatürk'ün ölümünden sonra mevkiilerini kaybetmiş olan Recep Zühtü, Fuat Bulca, Kılıç Ali vesâire gibi eski arkadaşlarını toplamaya çalıştığı söyleniyor. Güyâ maksatları, Celâl Bayar'ı Başvekâlet'e [Başbakanlığa] ve Tevfik Rüştü [Aras]'ı Hâriciye [Vekâleti]'ne [Dışişleri Bakanlığı'na] getirmekmiş... Halbuki İsmet İnönü devrinde böyle bir faaliyetin netice vermesine imkân yoktur. Maalesef bu tarzda faaliyetlerin Rusya'da ümit uyandırması mümkündür. (...)
>
> Tevfik Rüştü [Aras]'ın vaziyeti açığa vurması iyi oldu. Çünkü, Tevfik Rüştü [Aras]'ın azıtması ve Ruslara ümit vererek, işbaşına getirmek için faaliyete geçmelerine sebep olması, fakat mümkün olamayacağı sonradan anlaşılınca, açık husûmetten geri dönememeleri ihtimâli vardı."[468]

Fâik Ahmet Barutçu'ya göre, Saraçoğlu da, İnönü'nün görüşlerine yakındı ve iç politikada oluşan muhalefetin Moskova'yı ümitlendirdiği kanısındaydı.[469]

Barutçu, anılarında şöyle yazıyor:

> "İnönü, Tevfik Rüştü Aras'tan söz ediyordu: 'Ruslar onun söylediği gibi çıkmadı' diyordu. İnönü, Tevfik Rüştü Aras takımının Ruslarla bağlantısına ve böyle bir alçalmada onlarla birlik olmayacağı sanılan Celâl Bayar'ın da saflığına inanmıştır.
>
> Celâl Bayar, Mâliye Bakanı [ve Dışişleri Bakanı Vekili] Nurullah Esat [Sümer]'e, Tevfik Rüştü [Aras]'ın Rusya üzerindeki düşüncelerini uygun bulmamakla birlikte, 'akıllı adam' olduğunu söylemiş... [Aslında] Celâl Bayar'ın istediği bellidir. Ne çâre ki, iki Başbakanlık yoktur."[470]

Barutçu, bu satırları ile, bu aşamada dahi, Bayar'ın hâlâ Başbakanlığa atanabilmenin hesâbı içinde olduğunu belli ediyor.

1945 yılının son haftalarına gelindiğinde, "dörtler", dış politika alanında henüz kesin ve belirgin bir tutum almamışlardı. "Dörtler"in ne ölçüde sol politikalara yakın olduğu ve ne ölçüde dış politikada ve Türk-Sovyet ilişkilerinde bir alternatif oluşturmaya çalıştıkları henüz belli değildi ve bu durum, muhalefetin meşrûluk tabanını, tıpkı *Tan* gazetesi örneğinde olduğu gibi, yönetim açısından bir hayli daraltıyordu.

468 Us, **age**, s. 620 ve 635.

469 Barutçu, **age**, s. 315-316.

470 Barutçu, **age**, s. 315-316.

Tan gazetesi ise, bu sırada sosyalistlerin bütün dünyâda uygulamaya çalıştıkları bir siyâsî strateji ve taktiği Türkiye'ye aktarmaya çalışıyordu. Buna göre, sol/sosyalist akım, her ülkede demokratik cephe içinde yer almalı ve bu cephenin gücünü artırarak, kendi gücünü de toplum içinde ağırlıklı bir hâle getirmeliydi. Bu, kısaca birleşik cephe politikası olarak da adlandırılabilir bir politika idi. Aslında Kıta Avrupası'nda zâten geleneksel olarak toplumsal ve sınıfsal tabanı bulunan ve gerek ideoloji ve gerekse kitle tabanı ve eylem pratiği ile toplumda ve siyâsî alanda önemli bir ağırlığı olan sol/sosyalist ve komünist gruplar açısından bu politika, sâdece pratik bir eylemi sembolize ediyordu. Bu gruplar için sorun, sâdece Faşizm ve Nazizm'den sonra eski siyâsî ve toplumsal mevzilerini yeniden ele geçirme mücâdelesi ve ülkelerindeki siyâsî hayat içinde yeniden eski önemli ve ağırlıklı siyâsî konumlarına geri dönmekti. Hattâ bâzıları açısından, savaş yıllarındaki mücâdeleleri sonucunda, daha ileri mevziler kazanmaları dahi mümkündü. Başta İtalya ve Fransa olmak üzere Kıta Avrupası'nda pek çok ülkede sol/sosyalist ve komünistlerin iktidârı ele geçirme şansları da vardı. Bu olmadığı takdirde bile, ülkelerinin geleceğini belirlemede etkin rol oynama şansları yüksekti.

Oysa *Tan* gazetesinin sembolize ettiği sol/sosyalistler açısından bakıldığında, onların hiçbir şekilde böyle bir şansı ve iktidâra geçme ihtimâli yoktu. Türkiye'de sol/sosyalistler, değişik ve çeşitli nedenlerle, başlangıcından itibâren geniş yığınlara erişememişler, toplumda ve siyâsî arenada önemli ve etkin bir siyâsî güç hâline gelmeyi başaramamışlardı. Her zaman için küçük grupçuklar hâlinde ve siyâsî hayatta marjinal kalmışlardı.

Bunun bir nedeni de, solun/sosyalistlerin bir açmazıydı. Sol/sosyalistler, Türk Devrimi'ni ve Kemâlizmi ilke olarak desteklemişlerdi. Millî Mücâdele yıllarında emperyalizme karşı verilen bir kurtuluş mücâdelesi olarak Ankara Hükûmeti'ni desteklemişlerdi. Bu, o zaman için Moskova'nın politikasına da tamâmen uygundu. Millî Mücâdele yıllarında kurulan yakın Türk-Sovyet ilişkileri, sol/sosyalistler tarafından da desteklenmişti. Ancak Türkiye'de sola/sosyalistlere karşı girişilen sindirme hareketleri, bu politikayı olumsuz yönde etkilememişti. Cumhuriyetin ilânı ve daha sonraki Kemâlist eylemler de, sol/sosyalistler tarafından kayıtsız şart-

sız desteklenmişti. Gerçi sol/sosyalistler açısından bakıldığında, bütün bunlar yeterli değildi. Çünkü alt yapı devrimlerine inilmemişti. Ancak yalnızca bu, Ankara'yı desteklememek için yeterli bir neden değildi. Nihâyet Cumhuriyet Türkiye'si, solun/sosyalistlerin de programında olan bir takım devrimleri yetersiz de olsa başarmıştı. Sol/sosyalistler, bu nedenle Ankara'ya karşı ortaya çıkan her türlü muhalefet hareketini ve eylemini mahkûm etmişlerdi. Nihâyet sol/sosyalistler, CHP'nin Altı Ok'unda ortaya konulan ideolojiye hayli yakındılar. Özellikle milliyetçilik, solu/sosyalistleri pek çok bakımdan Marksizmin evrensel ilke, kaynak ve değerlerinden daha çok etkilemişti ve etkiliyordu da... Gerçi tek-partili rejim, solun/sosyalistlerin siyâsî meşrûluk alanını tamâmen yok etmiş ve bu grubu büyük ölçüde ya da tamâmen sindirmişti. Bu yöndeki kınamalara rağmen, tek-partili yönetimin her türlü yetersizliğine karşı eleştirilerini gündeme getirmişlerse de, bu durum, solun/sosyalistlerin, pek çok kez cânı gönülden, bâzen de zorunluluktan Kemâlist ilkeleri ve Kemâlist yönetimi desteklemelerine engel olamamıştı.

Çünkü, çok daha önemli bir başka gerçek daha vardı ve bu da, Ankara'nın Moskova ile olan yakın ve samimî ilişkileriydi. Moskova da, bu yakın ilişkiler uğruna, Türkiye'de solun/sosyalistlerin uğradığı baskıları ve sıkıntıları görmezden gelmeyi tercih ediyordu. İkinci Dünyâ Savaşı yıllarının sonlarında da bu sözünü ettiğim konum ve tablo değişmiş sayılmazdı. Toplumdan ve siyâsetten büyük ölçüde tecrid edilmiş olan sol/sosyalist grup, Türk-Sovyet ilişkilerinin yeniden eski hâline gelmesini sağlamaya çalışıyordu. Ancak bu politikanın savunulacak meşrû temelinin artık ortadan kalktığı, ya tam olarak anlaşılamamıştı ya da buna karşın aynı politika sürdürülmeye çalışılıyordu. Buna bir de demokrasi/muhalefet cephesinde yerini alma politikası eklenmişti.

Tan gazetesi, bu şartlar altında, *Vatan* gazetesinin ve "dörtler"in yanında politika yapmaya çalışıyordu. Aslında siyâsî etkinliği, gerçekte vâr olandan, bu sâyede daha ağırlıklı bir hâle gelmişti. Bu da, iktidârı tedirgin eden bir başka önemli noktaydı.

Tan gazetesinin amacı, yeni kurulacak muhalefet partisi içinde ağırlıklı ve önemli bir yer tutmaktı. Bu nedenle muhalefet destekleniyor ve içinde yer alınması için politika geliştiriliyordu. Görü-

nüşe bakılacak olursa, parti içi muhalefet grubu, eskiden kalan bâzı siyâsî ve kişisel ilişkiler sâyesinde *Tan* gazetesinin bu her iki politikasına da kazanılmıştı. Bu bakımdan *Tan* gazetesinin politikası, son tahlilde başarılı olmuştu denilebilir.

Ancak Kasım ayının son ve özellikle de Aralık ayının ilk günlerinde meydana gelen politika değişiklikleri, *Tan* gazetesinin ve solun/sosyalistlerin bu politikasını tamâmen felce uğratacak ve solun/sosyalistlerin, bir süre için daha meşrû politika alanının tamâmen dışına kaymalarına neden olacaktır. Bu politika değişikliği, *Vatan* gazetesi ile "dörtler" grubunda görülecek ve iktidârın da usta bir politik manevrası ile sol/sosyalistler, kısa bir süre önce çıktıkları kuyuya geri dönmek zorunda kalacaklardır. Bu dönüşüm, ileride görüleceği gibi, siyâsî alanda uzun zamandan beri görülmemiş bir zor ve kaba kuvvet ile gerçekleşecektir.

Siyâsette görülen bu kırılma öyküsü, *Tan* gazetesinin yazarlarından Zekeriyâ Sertel ile Sabiha Sertel'in ayrı bir dergi, *Görüşler* dergisini yayınlamaya karar vermeleri ve derginin yazı kadrosuna "dörtler"den Celâl Bayar'ın, Fuat Köprülü'nün, Adnan Menderes'in ve Tevfik Rüştü Aras'ın da dâhil olduklarını açıklamaları ile başlar. *Görüşler* dergisinin birinci sayısının ilk sayfasında, derginin yazı kadrosunda yer aldığı belirtilen Celâl Bayar'ın, Adnan Menderes'in, Fuat Köprülü'nün ve Tevfik Rüştü Aras'ın isimleri ve fotoğrafları yer alıyordu. Rauf Orbay ise, yazı yazmayı reddetmişti.[471]

Gerek Zekeriyâ Sertel, gerekse Sabiha Sertel, anılarında, Tevfik Rüştü Aras ile Adnan Menderes'in ve Fuat Köprülü'nün ortak bir cephe oluşturacağı düşünülen *Görüşler* dergisine yazı yazmayı taahhüt ettiklerini, Celâl Bayar'ın ise, dergiye arada sırada mülâkat vermeyi kabûl ettiğini yazıyorlar.[472]

Görüşler dergisinin ilk sayısının kapağında, "mecmuamıza ya-

---

471 **Vatan**, (1.12.1945). Ayrıca bkz. Zekeriyâ Sertel, **Hatırladıklarım**, s. 256-257; Sabiha Sertel, **Roman Gibi**, s. 298-300; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 110-112; Kara, **age**, s. 307-311; **Tan**, (30.11.1945).

472 Zekeriyâ Sertel, **Hatırladıklarım**, s. 226-257; Sabiha Sertel, **Roman Gibi**, s. 298-300 ve 318-334. Müzehher Vâ-Nû, anılarında, Bayar ile Koraltan'ın gerek Zekeriyâ Sertel ve Sabiha Sertel ve gerekse kendisi ve eşi Vâlâ Nûrettin (Vâ-Nû) ve Mehmet Özdemir Evliyâzâde ile yakın ilişkileri olduğunu belirtiyor. Müzehher Vâ-Nû, **age**, s. 68-70, 80 ve 85-86. Yalçın Küçük ise, müstakbel muhalefetin sol ile kurduğu ilişkinin geniş yığınları etkileyebilmek için bir "manivela" işlevi görmesinin öngörüldüğünü belirtiyor. Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 1), s. 288-291. Ancak yukarıdaki analiz ile karşılaştırıldığında, bu düşüncenin en azından mübâlâğâlı olduğu söylenmelidir.

zı yardımlarını vaad edenler" başlığı altında, Celâl Bayar'ın, Tevfik Rüştü Aras'ın, Fuat Köprülü'nün, Adnan Menderes'in, Câmi Baykurt'un, Sabiha Sertel'in, Zekeriyâ Sertel'in, Pertev Nâili Boratav'ın, Behice Boran'ın, Mediha Berkes'in, Niyâzi Berkes'in, Hulûsi Şerif'in, Adnan Cemgil'in, Esat Âdil Müstecaplıoğlu'nun, Muvaffak Şeref'in, Sabire Dosdoğru'nun, Hulûsi Dosdoğru'nun, Sabahattin Âli'nin, Kemâl Bilbaşar'ın ve Aziz Nesin'in isimleri yer alıyordu.[473] *Görüşler* dergisinin yazı kadrosunda, 1944 yılının ikinci yarısında yayınladıkları dergiler ve yazılar ile öne çıkan bâzı isimler de vardı. Bu isimler arasında, Niyâzi Berkes, Behice Boran, Pertev Nâili Boratav, Sabahattin Âli ve Hâlide Edib Adıvar ile Adnan Adıvar da bulunuyordu.[474] *Tan* gazetesinin yazı kadrosunda, diğerlerinin yanı sıra Behice Boran, Adnan Cemgil, Muvaffak Şeref, Hulûsi Dosdoğru ve Aziz Nesin de vardı.[475]

Oysa, önce Celâl Bayar, derginin yazı kadrosunda yer aldığına ve dergiye yazı yazacağına ilişkin taahhütte bulunduğuna dâir haberleri tekzib edecektir.[476] Bayar, *Vatan* gazetesine yaptığı açıklamada, "Kemâlizm'den başka herhangi bir ideoloji ile hiçbir alâkam yoktur" diyordu.[477] Bu ifâde, çok kısa bir süre önce Zekeriyâ Sertel'in *Tan* gazetesinde Bayar'a ilişkin siyâsî değerlendirmesi ile hemen hemen aynıydı ve ilginç olan nokta, Bayar'ın, *Görüşler* dergisi ile ilgisini tekzib ederken, *Tan* gazetesinde yayınlanan ifâdeyi yinelemesiydi.[478] Bayar, inkılâplara bağlı olduğunun da altını çiziyordu.[479] Bayar, bu tür ilişkileri, yıllar sonra Nihâl Kara ile yaptığı mülâkatta da bir kez daha reddedecektir.[480] Fuat Köprülü ile Adnan Menderes'in de, yine aynı gün söz konusu haberi tek-

---

473 Müzehher Vâ-Nû, **age**, s. 60-135; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 110-112; Kara, **age**, s. 310-311. Ayrıca bkz. Kemâl Sülker, **Savaş Yıllarında Bir Sürgün.**

474 Sabiha Sertel, **Roman Gibi**, s. 298-300 ve 318-334. Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 339-364.

475 Sabiha Sertel, **Roman Gibi**, s. 289.

476 **Vatan**, (1.12.1945). Bayar, aynı açıklamayı **Tasvir** gazetesine de yapmıştı. **Ulus**, (2.12.1945).

477 **Vatan**, (1.12.1945); **Ulus**, (2.12.1945). Ayrıca bkz. Kara, **age**, s. 310-311.

478 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cil2: 2), s. 349.

479 **Ulus**, (2.12.1945).

480 Kara, **age**, s. 308 ve s. 308/dn 264. **Nâdir Nâdi**, anılarında, bu görüşü ancak kısmen doğruluyor. Nâdi'ye göre, bu türden bir yakınlık ve işbirliği vardı. Fakat "dörtler", sol ile ilişki kurmaktan hep kaçınmışlardı. Nâdi, **age**, s. 278-279.

zib ettikleri ve *Görüşler* dergisine yazı yazmayacaklarını açıklamaları dikkat çekiciydi.[481] Tevfik Rüştü Aras'ın tekzibi ise daha ılımlıydı. Aras, dergide kendi imzâsı dışında yayınlanan yazılarda savunulan ya da ifâde edilen görüşlere katılmadığını ve katılmayacağını, bu tür yazılarda ortaya konulan görüşlerin sorumluluğunu üstlenemeyeceğini ve ülke yarârına aykırı yön alan gazete ve dergilere de yazı yazmayacağını açıklıyordu.[482] Bu tekziblerin yayınlandığı gün ise, *Görüşler* dergisi Ankara'da satışa sunulmuştu bile...[483]

Vatan gazetesine göre, "Celâl Bayar'ın esâsen başka bir ideolojiye hizmet edeceğini ummak veyâhut onun bu şekilde Kemâlizm'den başka bir ideolojiye taraftar olabileceğini göstermek isteyenler, bu hususta tamâmen yanılmışlardı."[484] Ahmet Emin Yalman, *Tan* gazetesi, *Yeni Dünyâ* ve *Görüşler* dergileri ile Celâl Bayar, Adnan Menderes, Tevfik Rüştü Aras, Fuat Köprülü ve Mehmet Ali Aybar arasında ortak bir muhalefet cephesinin söz konusu olmadığını vurguluyor ve bütün bunların *Vatan* gazetesi ile de hiçbir ilgisi ve ilişkisinin bulunmadığının altını çizmeye çalışıyordu. Yalman'a göre, "neşriyâtın (...) bir faydası da, dört imzâlı takrir ["Dörtlü Takrir"] sâhiplerinin [Celâl Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'ın] teşebbüsü ile kurulmak üzere bulunan ciddî siyâsî partiye âid hazırlıkları bir kat daha hızlandırmış olması"ydı.[485]

Nitekim *Vatan* gazetesi, 1 Aralık târihli haberinde, Celâl Bayar ve arkadaşlarının, yâni "dörtler"in parti kurmaya karar verdiklerini ve partinin Kemâlist ideolojiye sâhip bir parti olacağını açıklıyordu. Partinin yegâne ideolojisi Kemâlizm olacaktı. Ancak, partinin adı henüz belli olmamıştı. Celâl Bayar, "ikinci parti"nin kuruluşu için kararlı olduklarını da belirtmişti.[486] *Ulus* gazetesi de ay-

481 **Vatan**, (1.12.1945).

482 **Vatan**, (1.12.1945).

483 **Vatan**, (1.12.1945). Ayrıca bkz. Zekeriyâ Sertel, **Hatırladıklarım**, s. 226-257; Sabiha Sertel, **Roman Gibi**, s. 298-300 ve 318-334.

Sabiha Sertel'in **Görüşler** dergisinin ilk ve son sayısında yayınlanan "Zincirli Hürriyet" adlı yazısı, ileride görüleceği gibi, Mehmet Ali Aybar'ın İzmir'de yayınlayacağı derginin de adı olacaktır.

484 **Vatan**, (1.12.1945).

485 Ahmet Emin Yalman, "Sertellerin İkinci Gafı", **Vatan**, (1.12.1945).

486 **Vatan**, (1.12.1945). Ayrıca bkz. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 106.

nı görüşteydi. *Ulus* gazetesinin haberine göre de, Celâl Bayar, yeni bir parti kurmaya karar vermişti.[487]

Fâlih Rıfkı Atay, Bayar'ın bu açıklamasını memnûniyetle karşılıyordu. Atay, gelişmelerden memnun görünüyor, Bayar'ın ve arkadaşlarının sol ve yabancı ideolojiler ile bir ilişkisinin bulunmadığının altını çiziyor, Bayar'ın muhalefet lideri olarak CHP tarafından da olumlu duygularla karşılanacağını açıklıyor, muhalefetin arzu ettiği her siyâsî kişiliği bünyesine katabileceğini ve görüşlerini serbestçe savunabileceğini vurguluyor, ancak ortak siyâsî geçmişin hiçbir zaman unutulmaması gerektiğine de dikkat çekiyordu.[488] Atay, şöyle diyordu: "Celâl Bayar'ın Kemâlizm dâvâsına ve Türk devrim geleneklerine uygun bir muhalefet partisi kurmaya ve işletmeye muvaffak olmasını, biz de en aşağı kendisi ve arkadaşları kadar dilemekteyiz. (...) Bu sûretle samimî bir ayrışmayı, parti içinde her türlü hizipçiliğe mutlaka tercih eden C[umhuriyet] H[alk] P[artisi]'nin görüşü, dâvâyı kazanmış oluyor." Metin Toker, Atay'ın bu yazısını bizzat "İnönü'nün işâreti ile yazdığı"nı açıklıyor.[489]

Cumhuriyet gazetesi de, 2 Aralık târihli haberinde, Bayar'ın yeni bir parti kuracağını açıkladığını belirtiyordu.[490] Ancak, *Cumhuriyet* gazetesine göre, yeni partinin ismi henüz belirlenmemişti ve yeni partinin kuruluşuna izin verilip verilmeyeceği de belirsizdi.[491]

Vatan gazetesi, yine 1 Aralık'ta, CHP'den ihrâcından önce Refik Koraltan'ın CHP Meclis Grubu'nda yaptığı savunmayı da yayınlıyordu.[492] *Vatan* gazetesi, 2 Aralık târihli haberinde, "ikinci parti"nin programının hazırlandığını ve partinin adının "Kemâlist Parti" de olabileceğini, ancak daha güçlü bir ihtimâlin "Demokrat Çiftçi Partisi" olduğunu açıklıyordu. Gazetenin haberine göre, Tevfik Rüştü Aras ile yine Dışişleri eski Bakanı Yusuf Kemâl Tengirşenk de yeni partiye katılacaklardı.[493]

---

487 **Ulus**, (2.12.1945).

488 **Cumhuriyet**, (3.12.1945).

489 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 60-61.

490 **Cumhuriyet**, (2.12.1945). Ayrıca bkz. Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 318.

491 **Cumhuriyet**, (2.12.1945).

492 **Vatan**, (1.12.1945).

493 **Vatan**, (2.12.1945). Ayrıca bkz. Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 226.

Buna karşılık, *Cumhuriyet* gazetesi, bir gün sonraki haberinde, yeni partinin isminin "Kemâlist Demokrat Parti" olacağını açıklıyordu. Ancak, "Kemâlist Demokrat Parti" adının hükûmetçe kabûl edilmesi de, gazeteye göre hayli kuşkuluydu. Diğer yandan, gazeteye göre, yeni partinin kuruluşu için öncelikle Celâl Bayar'ın CHP'den istifâ etmesi gerekiyordu.[494] 3 ve 4 Aralık târihli *Yeni Asır* gazetesi de, aynı isimleri yineliyor, fakat yeni partiye "Demokrat Halk Partisi" adını yakıştırıyordu.[495]

Kasım ayının son günleri ile özellikle de Aralık ayının ilk günlerinde, siyâsî bakımdan çok ilginç gelişmelere tanık olunmuştu. Öncelikle Bayar'ın artık kesin karârını vermiş olduğu görülüyordu. "Dörtler", yeniden birleşmiş gibiydiler. Bayar adı, hem muhalefet ve hem de iktidar açısından onaylanmıştı. Yeni partinin adında "Demokrat" sıfatı hep geçiyordu. Konjonktür gereğince, "Kemâlist Parti" adının da geçiyor olması dikkate değerdir. "Kemâlist Demokrat Parti" ismi için de aynı değerlendirmede bulunmak mümkündür. Kemâlist ilkelere bağlılık, tam da bu aşamada, meşrû bir siyâsal partinin olmazsa olmaz koşulu olarak iktidarca dayatılmış ve muhalefetin de herhangi bir direnişi ile karşılaşmaksızın benimsenmiş gibi görünüyordu. "Demokrat Çiftçi Partisi" ismi ise, yeni partinin köylülerle kurmak isteyeceği yakın temâsı göstermesi açısından önemliydi.

Akşam gazetesinin 2 Aralık târihli sayısında, "Kızıl Yapraklar Açarken" adlı yazıda, *Tan* ve *Vatan* gazeteleri arasında siyâsî bir işbirliği olmadığı belirtiliyordu.[496] Ahmet Emin Yalman, 3 Aralık'ta, *Vatan* gazetesinde yayınlanan ve *Görüşler* dergisi ile ilgili, "Sol Mecmua Hâdisesinin İçyüzü ve Elemli Akisleri" adlı yazısında, derginin İzmir'de de sert ve olumsuz tepkilere neden olduğunu açıklıyordu.[497] Yalman, söz konusu yazısında, *Görüşler* dergisinin çıkış öyküsünü, biraz da söylentilere ve dedikodulara yer vererek, şöyle özetliyordu: Yalman'a göre, Tevfik Rüştü Aras, *Görüşler* dergisine yazı yazacağına ilişkin söz vermişti. Ancak, dergiye

494 **Cumhuriyet**, (3.12.1945); **Küçük, Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 319.

495 Bayazıt, **age**, s. 83.

496 Kara, **age**, s. 312; **Akşam**, (2.12.1945).

497 Ahmet Emin Yalman, "Sol Mecmua Hâdisesinin İçyüzü ve Elemli Akisleri", **Vatan**, (3.12.1945). Ayrıca bkz. Erer, **Basında Kavgalar**, s. 166; Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 335-336.

yazı yazacağı ileri sürülen diğer isimler, önce derginin yayın hayâtına atılmasını beklediklerini ve dergiyi yayınlandıktan sonra görünce, yazı yazmaya ya da yazmamaya ilişkin bir karar vereceklerini bildirmişlerdi. Fakat *Görüşler* dergisi, buna rağmen ve izinsiz olarak söz konusu isimleri derginin yazı kadrosu olarak yayınlamıştı. Yalman, yazısında, doğrudan *Tan* gazetesini hedef alan bâzı açıklamalarda da bulunuyordu. Buna göre, Sabiha Sertel, *Tan* gazetesinin 1 Aralık târihli sayısında, *Tan* ve *Vatan* gazetelerinin ortak cephesinden söz etmişti. Yalman, yazısında, bu türden bir cephe olduğu yolundaki iddiâları reddediyor ve açıklamayı da tekzib ediyordu.

Nitekim, Âsım Us, *Hâtıra* Notları'nda, bu gelişmeyi dikkatle kaleme almıştı: "*Vatan* gazetesi, *Tan* ve *Yeni Dünyâ* [ve] *Görüşler* cephesi ile hiçbir alâkası olmadığını ilân etti."[498]

Nihâyet Yalman, aynı yazısında, *Görüşler* dergisinin "içinde de yabancı bir ideolojiye düşkünlük ifâde eden yazı ve resimleri [ve] bilhassa yabancı bir memleket için yazılmış çoşkun bir destânı" gözler önüne seriyordu.

Vatan gazetesinin haberine göre, *Görüşler* dergisinin başlığında yer alan G harfi, alt ucu parmakla kapatılınca ve kırmızı zemin üzerinde duruşu itibâri ile orağa benziyordu.[499] Bu hayli hayal gücü gerektiren görüş açısı, komünizme dâir alâmetler açısından bundan sonraki dönemlerde de hayli revaçta olacak olan bir yaklaşım tarzı olarak tam da bu dönemde yaratılmıştı. Orak ise, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin resmî amblemi olan orak ve çekice atıftı ve komünist alâmeti idi. Yine gazetenin haberine göre, dergi, İzmir'de tepki ile karşılanmış ve reklâm amacı ile yapıştırılmış sokak afişleri tahrib edilerek, üzerlerine komünist kelimesi yazılmıştı.[500] *Ulus* gazetesi de, İzmir'de *Görüşler* ve *Yeni Dünyâ* dergilerini tanıtan sokak afişlerinin yırtıldığını ve üzerlerinin boyandığını ve afişlerin üzerine, "Gençler Okumayınız... Bu Mecmua Komünisttir" şeklinde yazılar yazıldığını haber veriyordu.[501]

---

498 **Us, age**, s. 659.

499 **Vatan**, (3.12.1945).

500 **Vatan**, (3.12.1945).

501 **Ulus**, (4.12.1945); **Cumhuriyet**, (3 ve 4.12.1945). Sabahattin Âli de **Yeni Dünyâ**'nın yazarları arasındaydı. Ramazan Korkmaz, **Sabahattin Âli**, s. 46.

Cumhuriyet gazetesi ise, *Görüşler* dergisini eleştiren hayli olumsuz bir karikatür yayınlamıştı.[502] Ayrıca, yine *Cumhuriyet* gazetesi, Zekeriyâ Sertel'in *Tan* gazetesinde yayınlanan yazılarının, Moskova Radyosu tarafından okunarak övüldüğünü haber veriyordu: "Zekeriyâ Sertel'in fikirleri Moskova'da takdirle karşılanıyor"du.[503] Böylece düşmanın alkışladığı bir siyâsî şahsiyet olan Zekeriyâ Sertel üzerinden, onun bütün ilişkiler demeti hedef gösterilmişti. Sertel ve yakın çevresi, siyâsî hedefti.

3 Aralık günü Hüseyin Câhit Yalçın, *Tanin* gazetesine, "Kalkın Ey Ehli Vatan" manşetini uygun bulmuştu. Yalçın'a göre, "bir vatan cephesine lüzum vardı". Yalçın, bu yazısında, doğrudan doğruya *Tan* gazetesini ve Sabiha Sertel'i komünistlik ve Sovyet ajanlığı ile suçluyordu.[504] Yalçın, ertesi gün 4 Aralık'ta da, *Tanin* gazetesinde yayınlanan, "Beşinci Kol Propagandası" adlı yazısında, *Tan* gazetesini ve Sertelleri, Atatürk'ü kullanmaya kalkışan komünistler olmakla suçluyordu.[505]

4 Aralık günü yayınlanan *Ulus* gazetesinde ise, Fâlih Rıfkı Atay, "Çirkin Bir Taktika" adlı yazısında, Zekeriyâ Sertel ile Sabiha Sertel'in yazılarını, "kızıl anarşi tahrikleri" olarak nitelendiriyordu.[506]

Cumhuriyet gazetesi, 4 Aralık târihli sayısında, *Tan* gazetesi ve *Görüşler* dergisi hakkında olumsuz yönde propaganda yapıyor ve "Bizim Yoldaşlar Nihâyet Maskelerini Attılar" başlığının altında, tıpkı *Vatan* gazetesinde yapıldığı gibi, *Görüşler* dergisinin başlığının ilk harfi olan G harfini orağa benzetiyor ve derginin içinde yer alan yazıların içeriğinde de çekicin yer aldığını ileri sürüyordu.[507] *Tan* gazetesi, *Görüşler* ve *Yeni Dünyâ* dergileri, *Cumhuriyet* gazetesinde, yabancı ajanlar ve komünist propagandasına âlet olan yayın organları şeklinde suçlanıyorlardı.[508]

---

502 **Cumhuriyet**, (1.12.1945).

503 **Cumhuriyet**, (1.12.1945); **Tan**, (1.12.1945). Ayrıca bkz. Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 317-318; Kara, **age**, s. 311.

504 Erer, **Basında Kavgalar**, s. 166-171; Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 321; Kara, **age**, s. 312.

505 Kara, **age**, s. 313-314; Hüseyin Câhit Yalçın, "Beşinci Kol Propagandası", **Tanin**, (4.12.1945).

506 Fâlih Rıfkı Atay, "Çirkin Bir Taktika", **Ulus**, (4.12.1945).

507 **Cumhuriyet**, (4.12.1945). Ayrıca bkz. Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 320; Kara, **age**, s. 313.

508 **Cumhuriyet**, (4.12.1945). Bu türden iddiâ ve suçlamaların çok daha erken bir târihteki örneği (başlığındaki ayrımcılığın hayli dikkat çekici olduğu bir makâle) olarak bkz. Nâdir Nâdi, "Onlar ve Biz", **Cumhuriyet**, (29.8.1945). Ayrıca bkz. Kara, **age**, s. 309.

Dikkat çekici bir başka önemli gelişme de, hükûmetin Matbuat Kânunu'nun 50. maddesinin değiştirilmesi için TBMM'ye sunduğu öneriyi 3 Aralık'ta geri almasıdır.[509] Aynı gün basında yayınlanan bir habere göre, 3 Aralık'ta İstanbul Basın Birliği'nde yapılan toplantıda, Matbuat Kânunu ile Basın Birliği Kânunu'nda yapılması düşünülen değişiklikler için bir komisyon oluşturulması kararlaştırılmıştı.[510]

Diğer yandan, hatırlanacağı gibi, çok kısa bir süre önce CHP İstanbul İl İdâre Heyeti Başkanlığı'na atanmış olan CHP milletvekili Alaattin Tiritoğlu, Kasım ayının son günü, İstanbul'da CHP üyesi gazeteciler ve CHP'ye yakınlığı ile tanınan gazeteler ile bir toplantı düzenlemiş ve CHP Nizamnâmesi'nin 154. maddesini hatırlatarak, yeni yeni oluşmakta olan muhalefet partisine karşı ortak bir cephe oluşturulmasını istemişti.[511] Ali Gevgilili de, *Tan* ve *Vatan* gazeteleri, Celâl Bayar ve grubu ve sol arasındaki yakın ilişkilerin CHP tarafından kesintiye uğratıldığı görüşündedir.[512]

Bu târihten yaklaşık bir ay önce de Nâdir Nâdi, *Cumhuriyet* gazetesinde, "Bizden Olmayanlar" adlı bir yazı yazmıştı.[513] Nâdi, daha başlığında ayrımcılığın izleri okunan bu yazısında şöyle diyordu:

> "Bunu kânun yolu ile yâhut hükûmet kanalı ile yapmak çok güçtür. Hattâ imkânsızdır. (...) Bununla berâber, kânun nizâmının içimizden atamadığı bu unsurları, içtimâî vicdânın yüreğimizdeki akisleri sâyesinde birer birer ayıklamayı unutmayalım. Çünkü, bizden olanları öldürtmeye başladıkları gün, millî varlığımız hesâbına büyük bir tehlike ufukta belirmiş demektir."

Nâdir Nâdi, bu görüşünü bir başka makâlesinde de dile getiriyor ve "kânunun himâye ettiği şekil hürriyetine dayanarak, millî varlığımız aleyhine çalışmak isteyenler[in] vâkıa" olduğunu ileri sürüyordu.[514] Nâdir Nâdi'nin yasal yolların dışına taşmayı, hukuk dışılığa yönelmenin siyâsî meşrûluğunun temellerini atmaya çalıştığı ortada idi.

---

509 **Cumhuriyet**, (4.12.1945).

510 **Vatan**, (4.12.1945).

511 **Vatan**, (1.12.1945).

512 **Gevgilili, age**, s. 35-40.

513 Nâdir Nâdi, "Bizden Olmayanlar", **Cumhuriyet**, (28.10.1945).

514 Nâdir Nâdi, "Meclis Açılırken", **Cumhuriyet**, (1.11.1945).

Ahmet Emin Yalınan ise, solcu grubun, yâni *Tan* gazetesinin, "ikinci parti"nin kuruluşuna karşı çıktığını ileri sürüyordu.[515] Yalman, söz konusu yazısında, *Tan* gazetesi, yâni sol grup için şöyle diyordu:

> "Bunlar, yeni parti teşebbüsünü benimsemek ve onu maske yaparak, zararlı ve yıkıcı maksatlarını yürütmek gâyesini beslemişlerdir. Bu gâye ile de pek çirkin şekilde dolaplar çeviriyorlar [ve] manevralar yapıyorlar. (...) Solcular, fazla gayretkeşlik göstererek yeni hazırlanan partiyi halk nazarında iptidâen kundaklayacak bir harekette bulunmuşlar, fakat gâyelerinin tamâmen aksine olarak, rejim[in] tesânüdünü kuvvetlendirmişlerdir."

Yalınan da, "ikinci parti"nin selâmetini sol grubun tasfiyesinde görenler arasında idi. Yalman'a göre, "ikinci parti", "rejim" ile birlikte davranarak, solun tecridini mümkün kılmış ve bu sûretle siyâsî meşrûluğunu kanıtlamıştı.

Ahmet Emin Yalman, siyâsî parti sistemlerine ilişkin olarak, "Yeni Parti Kurulurken" adlı yazısında, ABD örneği üzerinde duruyor ve muhafazakâr Cumhuriyetçi Parti ile liberal Demokrat Parti'yi gündeme getiriyordu. Yalman'a göre, her iki parti de tek bir partinin ikiye ayrılması ile oluşmuştu.[516] Yalman, bu sûretle Türkiye için bir siyâsal model önermiş oluyordu. Tek-parti olan CHP'den de kopuşlarla iki partili bir sistem ortaya çıkacaktı. Yalınan'ın ideal siyâsal modeli Amerikan iki-partili siyâsal sistemi idi.

Yalman, söz konusu yazısında, MKP'yi ciddîye almadığını belirttikten sonra, "ikinci parti"nin sâdece Meclis içinde oluşmadığını, halkın içinde de yer tuttuğunu belirtiyor ve yeni partinin olumlu yönlerini vurgulamaya çaba harcıyordu. Yalman, makâlesinde, şu görüşleri ileri sürüyordu: "Memleketimizdeki parti gelişmeleri, Amerika'daki [ABD'deki] gidişe benzer bir seyir tâkip etmeye başlamıştır. (...) Öyle görünüyor ki, yeni parti, bir program farkından ziyâde, umûmî hayâtımızda kendi kendini şiddetle hissettiren murâkabe ihtiyâcının mahsûlü olacaktır."

---

515 Ahmet Emin Yalman, "Beş Nevi Mukâvemet", **Vatan**, (4.12.1945).

516 Ahmet Emin Yalman, "Yeni Parti Kurulurken", **Vatan**, (3.12.1945). Ayrıca bkz. Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 227. Bayar da, yıllar sonra, Metin Toker'e, Demokrat Parti'nin adının ABD modelinden esinlendiğini açıklayacaktır. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 111.

Yalman'ın partiler rejimine ilişkin olarak yine ABD'yi örnek göstermesi dikkat çekicidir. Yalman'a göre, partiler arasındaki fark, programlarından kaynaklanmıyordu. "İkinci parti", (belki de sâdece) denetim görevi yapacaktı.

4 Aralık târihli *Vatan* gazetesi de, "ikinci parti" ile ilgili haberlere öncelik vermişti. Önemli haber, Celâl Bayar'ın CHP üyeliğinden ayrılmasıydı. Bayar, 3 Aralık'ta CHP'den istifâ etmişti.[517] Bayar'ın CHP'den istifâsı, kısa süre önceki kesin karârının sonucuydu. Aslında Bayar, epey tereddüt etmişti. İstifânın tam da bu aşamada olması dikkate değerdir. Bayar, istifâ gerekçesinde, "Dörtlü Takrir" ve sonrasındaki siyâsî girişimlerinin sonuçsuz kaldığını hatırlatıyordu.[518] Bayar, anılarında, bu konuda şunları yazacaktır: "O güne kadar ben [Cumhuriyet] Halk Partisi'nden istifâ etmemiştim. Bu iş bana sevimsiz ve zor geliyordu. Fakat yapacak başka bir iş de kalmamıştı. Program çalışmalarını bitirdiğimiz gün, oturup [Cumhuriyet] Halk Partisi'ne bir istifâ mektubu yazdım. Bu mektupta, [Cumhuriyet] Halk Partisi'in mânevî şahsiyetine duyduğum hürmet duygularını belirttim ve aralarından ayrıldığımı yazdım. Bu, esâsen [Cumhuriyet] Halk Partisi tarafından beklenmekte olan bir şeydi, hattâ biraz gecikmiş sayılabilirdi."[519] *Ulus* gazetesi ise, özellikle Bayar'ın "nezâketli bir dille yazılmış" olan istifâ "mektub"una dikkat çekiyordu.[520] *Vatan* gazetesine göre, Zonguldak mâden işçilerinin % 90'ı Bayar'ı destekliyordu. Çünkü, Bayar, hatırlanacağı gibi, İş Bankası'ndaki hesâbından önemli bir miktârı, Zonguldak Amele Birliği'ne bağışlamıştı.[521]

Cumhuriyet gazetesinin haberine göre, CHP eski milletvekili ve CHP İzmir İl İdâre Heyeti Başkanı Refik Şevket İnce, yeni partinin İzmir kurucusu olacaktı. Ayrıca, İş Bankası eski Genel Müdürü, Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi Yönetim Kurulu eski

517 **Vatan**, (4.12.1945); **Cumhuriyet**, (4.12.1945). Aynca bkz. Us, **age**, s. 659; Gologlu, **Milli Şef Dönemi**, s. 403; Uran, **age**, s. 435; Aydemir, **Menderes'in Dramı?**, s. 138; Fersoy, **age**, s. 111; Oran, "İç ve Dış Politika Açısından İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'de Siyâsal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", **SBFD**, Cilt: 24, Sayı: 3, s. 257; Ünal, **age**, s. 209; **İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi**, s. 31; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 227.

518 **Vatan**, (4.12.1945).

519 **Bayar, age**, s. 47.

520 **Ulus**, (4.12.1945).

521 **Vatan**, (4.12.1945).

Başkanı ve CHP Ankara milletvekili Muammer Eriş[522] ile eski Ziraat Vekili (Tarım Bakanı) Fâik Kurdoğlu da, yeni partiye katılacaklardı.[523] Gerçekten de Refik Şevket İnce CHP'den istifâ edecektir.[524] Buna karşılık, Serbest Cumhuriyet Fırkası İzmir İl İdâre Heyeti Başkanı ve İstanbul eski Vâlisi ve Belediye Başkanı ve CHP İstanbul İl İdâre Heyeti eski Başkanı Muhiddin Üstündağ'ın kardeşi Ekrem Hayri Üstündağ,[525] yaptığı açıklamada, yeni partiye katılmak konusunda henüz bir karâra varamadığını söyleyecektir.[526]

Vatan gazetesine göre, yeni partinin adı "Kemâlist Parti" olmayacaktı. Programı hazır olan partinin adı, büyük bir ihtimâl ile "Demokrat Halk Partisi" olacaktı ve bu girişim, CHP tarafından da olumlu karşılanacaktı.[527] Bu isim ilk kez gündeme gelmişti ve yeni partinin iktidardakinden pek de farklı olmayacağının bir işâreti sayılabilirdi. Müstakbel muhalefet partisine yakıştırılan bir isim de buydu. Bu isim, CHP ile ortak ve farklı özellikleri bünyesinde taşıyabilirdi. Öncelikle her iki parti de "halk partisi" olacaktı. Bu vesile ile ilki "Cumhuriyetçi", ikincisi ise, "Demokrat" yönlerini önplâna çıkarmış sayılacaklardı. Demokrat sözcüğü, bu aşamada yeniden telâffuz edilmiş oluyordu. Eğer daha önce kurulmuş bulunan siyâsî partilerin isimleri ile kıyaslanırsa, bu isim, bir hayli yeni sayılabilirdi. Buna karşılık *Ulus* gazetesi, yeni partinin ismi olarak iki ihtimâlden söz ediyordu. İlk olasılık "Kemâlist Parti", ikinci olasılık ise "Demokrat Çiftçi Partisi" idi.[528] "Demokrat Çiftçi Partisi" ismi, yeni partinin kitle tabanını işâret ediyor olmalıydı. Neredeyse tamâmen köylü nüfûsa sâhip olan bir ülkede, bu sıfat olağan karşılanmalıdır. *Ulus* gazetesinin "Kemâlist Parti" nitelemesi, her ne kadar *Vatan* gazetesi tarafından tekzib edilmiş olsa da, her iki gazetenin de aynı isim üzerinde durması, bu ismin gerçekten

---

522 İş Bankası eski Genel Müdürü ve Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi Yönetim Kurulu eski Başkanı ve CHP Ankara milletvekili Muammer Eriş'in Atatürk dönemindeki, Birinci ve İkinci Celâl Bayar Hükûmetleri sırasındaki ve Millî Şef dönemindeki siyâsî ve idârî kariyeri ile ilgili ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMSD**, (Cilt: 1), s. 75-76 ve 95 ve (Cilt: 2), s. 40-41 ve 48.

523 **Cumhuriyet**, (4 ve 5.12.1945).

524 **Cumhuriyet**, (5.12.1945).

525 Bu konuda bkz. Koçak, **BİSCF**, s. 152/dn. 152.

526 **Cumhuriyet**, (6.12.1945). Ayrıca bkz. Baban, **age**, s. 377-378.

527 **Vatan**, (4.12.1945).

528 **Ulus**, (4.12.1945).

de gündeme gelmiş ve üzerinde ciddîyetle düşünülmüş olduğunu gösterebilir. "Kemâlist Parti" ismi, daha önceki siyâsî ayrışma hatırlanacak olursa, bir hayli anlamlıdır da..

Nâdir Nâdi, gelişmelerden dolayı hem CHP'nin, hem de muhalefetin memnun olduğunu açıklıyordu.[529] Nâdi, söz konusu yazısında, elbette Celâl Bayar'ı kastederek, şöyle diyordu:

> "Parti kuracak adamın [Celâl Bayar'ın] bu işi başarabilecek kıratta bir şahsiyet olarak tanınması... (...) Celâl Bayar'ın şahsiyeti, bizde tecrübesi çok yapılmış bu kötü mâcerâların memleketimizde bir daha yaşanmayacağına dâir hepimize ümitler veriyor. (...) [Celâl Bayar], prensipleri bakımından yüzde yüz Atatürkçü ve inkılâpçı bir devlet adamıdır."

Nitekim Nâdir Nâdi, yıllar sonra kaleme aldığı anılarında da, aynı görüşünü bir kez daha vurgulayacaktır: "Bayar'ın Atatürk'e bağlılığına inandığım için..."[530] Nâdir Nâdi'nin Bayar'ın Kemâlistliğine olan inancı, pek çok yönden zıddı olan *Tan* gazetesi ve Zekeriyâ Sertel ile ortaktı.

Necmettin Sadak da, Celâl Bayar'ın yeni bir parti kuracağı yönünde gelen haberleri olumlu karşıladığını açıklıyordu.[531] Sadak'ın yazısında yer alan görüşlere göre, bu, belli ki ciddî bir parti olacaktı. Çünkü, başında Celâl Bayar vardı. Partinin programı ve diğer kurucuları ise, hiç önemli değildi. Bayar yeni bir hizmete atılmıştı. "Celâl Bayar, bir parti lideri olmak için bütün şartlara mâlikti." Gerçi "ayrı görüşlerden, düşüncelerimize uymayan ve tenkit edilebilecek sistem ve kararları bulunabilir"di. "Fakat Celâl Bayar, herşeyden üstün, milliyetçi, dürüst ve faziletli bir insan olduğunu ispât etmişti. Lider olarak arkasına insan toplayabilir, etrâfındakilere olduğu kadar karşısındakilere de güven ve saygı telkin edebilir"di. "Nihâyet ekonomi siyâsetinde meslek sâhibiydi: Liberal ve şahsî teşebbüs taraftârıydı. Yeni bir partiye lâzım olan [elbette ancak] böyle bir liderdi." Sadak, yazısının ilerleyen bölümünde, Bayar'a ve "ikinci parti"ye ilişkin görüşlerini de dile getiriyor ve özellikle de Bayar'ın siyâsî geçmişine ve tek-parti dönemin-

529 Nâdir Nâdi, "Yeni Parti", **Cumhuriyet**, (4.12.1945).

530 Nâdi, **age**, s. 276.

531 Necmettin Sadak, "Bir İyi Haber: Celâl Bayar'ın Kurmak Üzere Olduğu Parti". **Akşam**, (3.12.1945); **AT**, Sayı: 145, (Aralık 1945).

deki sorumluluklarına değinerek, Bayar'ın tek-partili dönemdeki siyâsî sorumluluklarını ve geçmişini bir kez daha hatırlatıyordu.

Hüseyin Câhit Yalçın da, "ikinci parti"nin Celâl Bayar tarafından kurulacak olmasının olumlu bir gelişme olduğunu belirtiyor ve "ikinci parti"nin doğuşunda CHP'den ayrılacak olan siyâsî kadronun ön plânda rol oynamasının gereğinden bir kez daha söz ediyordu.[532] Yalçın'ın söz konusu yazısında yer alan görüşlere göre, "ikinci parti", CHP'nin "esas program[ın]da müttehit kalmakla berâber, bir kontrol partisi" olmalıydı. "Filhakika [Cumhuriyet] Halk Partisi ile Celâl Bayar Partisi arasında program bakımından bir uçurum olabileceği akıldan geçemez"di.

Yalçın, yazısında, Bayar'ın Atatürk ve İnönü dönemlerindeki siyâsî geçmişini anımsatıyor ve ortak sorumluluklarını vurguluyordu. Yalçın'a göre, "Celâl Bayar, (...) bir karıştıcı ve yıkıcı unsur sıfatı ile işe karışarak, Türk vatanı üzerinde ecnebi nüfûzuna imkân verecek kimselerden" değildi. Gerçi "bâzı aceleci ve pek dinamik unsurlar, Celâl Bayar'ın etrâfını almaya çalışacaklar ve belki de alacaklardı." Fakat bunun bir sonuç vermesi mümkün değildi. "Celâl Bayar'ın tecrübesi, bu hususta bir garanti teşkil" ediyordu.

Yalçın, yazısında, geçmişteki siyâsî tecrübeler ışığında, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmalarının nedenini, "maksada erişmek husûsundaki yersiz aceleleri" olarak tanımlıyordu. "Halbuki siyâsette sabretmesini ve ikinci plânda kalmasını [da] bilmek lâzımdı." Yazar, Bayar isminin iyimser olmak için yeterli neden olduğu kanısındaydı.

Görüldüğü gibi, gerek Nâdir Nâdi ve gerekse Hüseyin Câhit Yalçın, ortak bir noktada buluşmuşlardı. O da, müstakbel muhalefet partisinin liderinin adı üzerindeki mutâbakat ile partinin siyâsî amaçlarının yalnızca denetimle sınırlandırılmış olması idi. Müstakbel muhalefet partisine daha şimdiden sabırlı olması, beklemesi ve yalnızca denetimle ilgilenmesi görevi uygun görülmüştü. Geçmişteki kötü tecrübeler, müstakbel muhalefet partisi için aydınlatıcı olmalı ve Celâl Bayar da, bütün bu tecrübelerin ışığında gerekli uyarıları kaale almalıydı.

Bayar, anılarında, Hüseyin Câhit Yalçın'ın eski bir İttihatçı ola-

532 Hüseyin Câhit Yalçın, "Yeni Parti", Tanin, (5.12.1945); AT, Sayı: 145, (Aralık 1945).

rak kendisine mektup yazarak, parti kurmamasını telkin ettiğini yazmaktadır.[533]

Celâl Bayar'ın CHP'den istifâ ettiği sırada yeni partinin programı da hazırlanmıştı.[534] Programın hazırlanmasında Refik Şevket İnce de rol almıştı. Buna karşılık, Tevfik Rüştü Aras, programın özellikle sosyal adâlete ilişkin bölümünün hazırlanmasında, diğer kurucularla anlaşmazlığa düştüğünden, her ne kadar programın yazımına katılmışsa da, bu aşamada partinin kurucularından uzak kalmıştı.[535] Diğer yandan, Ahmet Hamdi Başar da, parti programının hazırlanması sürecine katılmıştı.[536] Hattâ Başar'ın yazdıklarına göre, kendisi daha Ağustos ayında "Cumhuriyetçi Demokrat Parti" adını verdiği yeni partinin programını yazmış ve Bayar ile Koraltan da bu programı benimsemişlerdi.[537] Hattâ yine Başar'ın iddiâsına göre, kendisi Bayar ile Koraltan üzerinde, parti kurmak ve liderliği üzerine almak bakımından, "çetin çalışma ve uğraşmalar" içinde kalmıştı.[538] Celâl Bayar, yıllar sonra, bu konuda Samet Ağaoğlu'na şunları anlatacaktır: "Bu arada [Refik] Koraltan'ın [Ahmet] Hamdi Başar'ı program hazırlığına soktuğunu, fakat bilhassa [Fuat] Köprülü'nün, biraz da [Adnan] Menderes'in anlaşamamaları üzerine [onu] yavaş yavaş aramızdan uzaklaştırdığımızı söylemeliyim."[539] Başar da, anılarında, bu açıklamayı kabûl etmektedir.[540] Bu arada, Ahmet Emin Yalman da, yeni partinin kurucuları ile yakın ilişki ve işbirliği içinde parti programının yazımına katılmıştı.[541] Bayar ise, anılarında, programın ve tüzüğün hazırlanmasında Adnan Menderes ile arkadaşlarının emeğine vurgu yapmakta, toplantıların zaman zaman ikili, üçlü ve dörtlü yapıldı-

533 Bayar, **age**, s. 37-38. Oysa Metin Toker, yıllar sonra, İnönü'nün Bayar'ı tercih ettiğini yazacaktır. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 60.

534 Bayar, **age**, s. 38-44.

535 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 107; Kara, **age**, s. 321-322.

536 Aydemir, **Menderes'in Dramı?**, s. 158-159; Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 2), s. 432-434; Kara, **age**, s. 322; Ahmet Hamdi Başar, **Yaşadığımız Devrin İçyüzü**, s. 29-30.

537 Başar, **age**, s. 34.

538 Başar, **age**, s. 29.

539 Ağaoğlu, **Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri**, s. 85-86. Bayar, aynı açıklamayı Nihâl Kara'ya da yapacaktır. Kara, **age**, s. 322-323 ve s. 322/dn 309.

540 Başar, **age**, s. 32-33.

541 Kara, **age**, s. 323; Başar, **age**, s. 32-33.

ğını, fakat Menderes'in bütün bu çalışmalarda beyin rolünü üzerine aldığını belirtmektedir.[542]

Diğer yandan, Kasım ayının son günlerinde, CHP Aydın İl İdâre Heyeti Başkanlığı görevinden alınan/ayrılan Ethem Menderes, Bayar'ın CHP'den istifâ ettiği aynı gün, 3 Aralık'ta, CHP üyeliğinden de ayrılıyordu.[543] Ancak *Cumhuriyet* gazetesi, yeni partiye katılmak için Menderes'in henüz bir girişimde bulunmadığını açıklıyordu.[544]

"Cadı avı": 4 Aralık Tan Matbaası Olayı

Görüldüğü gibi, 4 Aralık sabahına kadar özellikle basında, *Tan* gazetesi ve *Görüşler* dergisi hakkında kamuoyuna yönelik psikolojik hazırlık devresi gerçekleştirilmişti. Bu devrede, özellikle ikili bir taktik güdülmüştü. İlk plânda *Tan* gazetesi ve *Görüşler* dergisi ile müstakbel muhalefet partisi arasında kurulan siyâsî ve kişisel bağlar parçalanmıştı. Demokratik cephede yer almaya çalışan sol/sosyalistler, bu câmiâdan tecrid edilmişlerdi. Üstelik bu grubun sol/sosyalist ideolojisi sonucunda Sovyetler Birliği ile de ilişki içinde olduğu ithâmı, onları kamuoyunda önünde açık ve görünür siyâsî ve fizikî hedef hâline getirmişti. Elbette bu ortamın hazırlanmasında basın, iktidârın yönlendirilmesine açıktı. İkinci plânda ise, müstakbel muhalefet partisinin bir cephe hâlinde değil de, tecrid edilmiş dar bir siyâsî platformda, kendisine ayrılmış olan dar bir siyâsî alanda doğması gerçekleştirilmişti. İktidar açısından 4 Aralık sabahına kadar gelişen siyâsal süreç, zâten bu ikili siyâsî hedefe varılması anlamına geliyordu.

Ancak bununla da yetinilmeyecektir: 4 Aralık Tan Matbaası Olayı, anlaşılan çok daha vurucu bir mesaj olarak hazırlanmıştı.

Resmî *Ayın Târihi* dergisine göre, olaylar, sayıları 20.000 civarında olan ve içinde üniversite, yüksek okul ve lise öğrencilerinin de bulunduğu bir grubun, İstanbul Üniversitesi'nin bulunduğu Bayazıt Meydanı'ndan hareketle, Cağaloğlu'nda Tan Matbaası'nı ve gazetesini tahrib ettikten sonra, Sirkeci üzerinden Tak-

542 Bayar, **age**, s. 38-39.

543 **Vatan**, (4.12.1945); **Ulus**, (4.12.1945); **Cumhuriyet**, (6.12.1945).

544 **Cumhuriyet**, (6.12.1945).

sim Meydanı'na geçmeleri sırasında, Beyoğlu'nda *La Turquie* ve *Yeni Dünyâ* dergilerinin büroları ile Berrak Kitabevini'ni de tahrib etmeleri ile gelişmiş ve Taksim'deki gösteriden sonra yeniden ve aynı yoldan Cağaloğlu'na geçiş sırasında da ABC Kitabevi tahrib edilmişti. Gençler, olaylar sırasında, "Türk bayrağı, Atatürk ve İnönü'nün resimleri[ni], çelenkler ve 'Hiçbir Demokrat Memlekette, Bizim Memleketimiz Kadar Hürriyet Yoktur' levhaları[nı]" taşımışlardı. Göstericiler, "*Tan* gazetesinin levhasını indirerek yerine Atatürk'ün resmini" koymuşlar ve "bundan sonra İstiklâl Marşı'nı söyleyerek Taksim'deki Cumhuriyet Anıtı'na çelenkler" koymuşlardı. Gençler, olayların sonunda, "Vilâyet Konağı'na [İstanbul Vâliliği'ne] ve sonra [da] Cumhuriyet Halk Partisi'ne uğrayarak tezâhüratta bulunmuşlar ve dağılmışlardı."[545] Olaylar sırasında Tan Matbaası, *Tan* gazetesi, *Görüşler*, *Yeni Dünyâ* ve *La Turquie* dergilerinin yanı sıra, *Yeni Dünyâ* dergisinin matbaası ve Berrak ile ABC Kitabevleri de tahrib edilmişti.[546]

Basın ve Yayın Umum Müdürü Nedim Veysel İlkin, olaylardan sonra yabancı basına yaptığı açıklamada, olayların "İstanbul Üniversitesi talebesinden mürekkep büyük bir" grubun eseri olduğunu ve "zâbıta kuvvetlerinin mümânaatına rağmen" engellenemediğini belirtiyor ve "komünizm eserleri satan birkaç kitabevine de taarruz" edildiğini bildiriyordu. Ancak "hâdise üzerine hükümet makamlarınca gerekli tedbirler alınmıştı." Ayrıca, öğrenildiğine göre, "nümâyiş esnâsında talebeler, 'Yaşasın Atatürk, Yaşasın İnönü, Yaşasın Demokrasi', 'Ne Faşistiz, Ne Komünistiz, Demokratız',

---

545 **AT**, Sayı: 145, (Aralık 1945).

546 **Cumhuriyet**, (5.12.1945). Ayrıca bkz. Yalman, **Yakın Târihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, (Cilt: 4), s. 49-50; Karpat, **age**, s. 133-134; Fersoy, **age**, s. 112-117; Emre Kongar, **İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, s. 154; Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayâta Geçiş**, s. 85-86; Kemâl Sülker, **Savaş Yıllarında Bir Sürgün**, s. 160-170; Karakuş, **age**, s. 96-102; Zekeriyâ Sertel, **Hatırladıklarım**, s. 258-264; Sabiha Sertel, **Roman Gibi**, s. 334-352; Müzehher Vâ-Nû, **age**, s.68-106; Tekin Erer, **Basında Kavgalar**, s. 172-176; Eroğul, **age**, s. 5; Oran, "İç ve Dış Politika Açısından İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'de Siyâsal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", **SBFD**, Cilt: 24, Sayı: 3, s. 257-258 ve 262; Küçük, **Aydın Üzerine Tezler**, (Cilt: 3), s. 31-34, 93 ve 101; Küçük, **Aydın Üzerine Tezler**, (Cilt: 4), s. 230-234; Küçük, **Aydın Üzerine Tezler**, (Cilt: 5), s. 311-312; Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 309 ve 316-344; Özgür Gökmen, "Çok Partili Rejime Geçerken Sol: Türkiye Sosyalizminin Unutulmuş Partisi", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 78, (Güz 1998), s. 161-163-165; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 111-112; Muammer Taylak, **Saltanat, İkinci Meşrûtiyet ve Birinci Cumhuriyet'te Öğrenci Hareketleri**, s. 175-178; Kara, **age**, s. 313-314. 31 Mart Olayı sırasında **Tanin** ve **Şûrâyı Ümmet** gazetelerinin tahribini tasvir eden kısımlarla karşılaştırmak için ayrıca bkz. **Hüseyin Câhit Yalçın, Siyâsal Anılar**, s. 101.

'Biz Faşist Değiliz, Nazi Değiliz', 'Bu Vatan Parçası Türk Olanlarındır', 'Vatandaş, Kötü Niyetli Olanların Gazetelerini Okumayınız', 'Kahrolsun Serteller, Kahrolsun Komünizm, Yaşasın Türk Demokrasisi' ibâreleri ihtivâ eden levhalar" taşımışlardı.[547]

Saatlerce süren olaylar sırasında,[548] göstericiler bir ara *Vatan* gazetesine de saldırmak istemişler, fakat bundan vazgeçirilmişlerdi. Göstericilerin güvenlik güçlerinin müdahalesi üzerine vazgeçmek zorunda kaldıkları bir başka tecâvüz girişimi de, Sovyetler Birliği'nin Beyoğlu/İstiklâl Caddesi'ndeki İstanbul Başkonsolosluğu'na yönelik eylemleriydi.

4 Aralık Tan Matbaası Olayı'ndan sonra toplanan CHP Meclis Grubu'nda gazetenin tahrik edici yayınlarından söz ediliyor ve sözü edilen tahrik edici ve yasalara aykırı yayınlar hakkında yasal tâkibat yapılması isteniyordu.[549] *Ulus* gazetesinin haberine göre, CHP Meclis Grubu'nda "tahrikçi yayınlara karşı duyulan infial belirtil"mişti.[550] *Cumhuriyet* gazetesi ise, CHP Meclis Grubu toplantısında yapılan konuşmalarla ilgili olarak şu haberi veriyordu: "Milletvekilleri mevzuu bahis gazetelerin hareketlerini olayda en büyük tahrik unsuru olarak mütâlaa ettiler."[551]

Görüldüğü gibi, daha ilk andan itibâren saldırıya ve yağmaya uğrayanlar, tahrik gerekçesi ile yeni bir ithâm ile karşı karşıya kalmışlardı. Böylece saldırı ve saldırganlar geri plânda kalıyor ve saldırının nedeni meşrûlaştırılmaya çalışılıyordu. Ancak zâten saldırıdan önce gereken psikolojik atmosfer yaratıldığından, artık bunu gerçekleştirmek nispeten daha da kolaylaşmıştı.

İlginç olan bir başka nokta da, Âsım Us'un Hâtıra Notları'nda şu satırlara rastgelinmesidir: "Tan Matbaası'nı tahrib edenler arasında komünistlik suçu zannı altında tâkibâta uğrayan talebeler de varmış... 'Kahrolsun Rusya' diye bağıranlar da bunlarmış..."[552]

Bu satırlar da, saldırganların bizzat saldırıya uğrayan gruptan ol-

547 **AT**, Sayı: 145, (Aralık 1945).

548 Gösteri, sabahın erken saatlerinde İstanbul Üniversitesi bahçesinde ve önünde Bayazıt'ta başlamış, Cağaloğlu üzerinden Taksim'e ve tekrar Cağaloğlu'na gelinerek öğleden sonra saat üçte sona ermişti. Gösteri, tam beş saat sürmüştü. Erer, **Basında Kavgalar**, s. 172-176.

549 **Vatan**, (5.12.1945).

550 **Ulus**, (5.12.1945).

551 **Cumhuriyet**, (5.12.1945). Ayrıca bkz. Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 341.

552 Us, **age**, s. 661.

duğunu söylemeye varıyordu. Mizansen ve sonuçları önceden hazırlanmış bir senaryo adım adım uygulanırken, bu senaryoda rol alan herkese düşen roller vardı.

Oysa, İstanbul Vâliliği'nin hemen gözü önünde, yıllardan beri sıkıyönetim altında bulunan İstanbul'da saatlerce süren ve tahribatla sonuçlanan ve ardından tahribâtı yapanların Taksim Meydanı'na kadar yürüyebildikleri ve burada da yeni tahribatlara neden oldukları bir gösterinin, resmî destek olmadan gerçekleştirilebileceği düşünülemezdi. Bu eylemde, hiç kuşkusuz, CHP İstanbul örgütünün olduğu kadar, çünkü İstanbul Üniversitesi öğrencileri esas itibârı ile CHP sempatizanıydılar, hükûmetin de payı vardı. Güvenlik güçlerinin eyleme müdahale etmemesi, daha doğrusu sâdece eylemin sınırlarının aşılabileceği durumlarda, yâni yalnızca *Vatan* gazetesine ve Sovyetler Birliği'nin İstanbul Başkonsolosluğu'na yönelik saldırıya ve tahribâta engel olması, olayın önceden plânlanmış ve tertip edilmiş resmî bir gösteri olduğunu açıkça ortaya koyuyordu. İstanbul'un merkezinde ortaya çıkan hunharlık, spontane gelişmiş bir eylem de değildi. Aksine, İstanbl Üniversitesi'nin bulunduğu Bayazıt'tan Cağaloğlu'na kadar süren gösteri yürüyüşü, beş saat boyunca devâm edebilmişti. Göstericilerin tahrib edecekleri hedeflere varınaları için İstanbul Vâliliği'nin de önünden geçmeleri gerekiyordu. Cağaloğlu'ndan Taksim'e kadar gidiş ve yeniden dönüş de, eylemin hiçbir engelle karşılaşmadan gerçekleştiğini açıkça ortaya koymaktadır. Saldırganların ellerindeki pankartlar ve tahribâtı gerçekleştirdikleri âletlerin de önceden hazırlanmış olduğu açıktı. Eylem, tahrik karşısında kendiliğinden ve âniden başlamış değildi. Özel bir örgütlenme söz konusuydu.[553]

Nitekim Adnan Menderes, yıllar sonra, Demokrat Parti'nin iktidâra gelişinin ikinci yıldönümü olan 15 Mayıs 1952 târihinde, Demokrat Parti'nin Balıkesir Kongresi'nde yaptığı konuşmada şöyle

553 Daha önce de yazdığım gibi, unutulmasın ki, İnönü, 1945 yılının ilk günlerinde yaptığı bir konuşmada da, "Dâhili anlaşma, birbirimize dayanma bakımından, harb nihâyeti yeni mevzular çıkaracaktır. O da gâlip devletlerin prensiplerine, siyâsetlerine, her türlü zevklerine uymak gibi taklit havasıdır. Buna karşı millî varlıkla ve her taraftan gelecek telkin ve propagandalara milletin bünyesinde mevcut kudret ve kuvvetle mukâvemet edeceğiz [ve] icâb ederse her türlü tedbirleri alacağız [ve] eğer yoldan çıkanlar azgın bir hâle gelirlerse, bütün şiddetimizi kullanacağız. Balkanlar son vaziyeti almaya başlamadan önce, hertürlü cereyanlar başlamıştır. Bu cereyanların önüne geçmekte memleketimizde aslâ tereddüt etmeyeceğimizi hissettiler ve istikbâlde de böyle yapacağız. Az[ın]lık da olsa, yabancı devletlerin politikasına, sempatisine dayanarak bir siyâset tâkip etmelerine aslâ müsaade etmeyeceğiz." diyordu.

diyecektir: "Daha dün işlerine gelmeyen neşriyâtı durdurmak için İstanbul'un göbeğinde gazete matbaalarını hâk ile yeksân ettiren onlar [CHP] değil midir?"[554]

İçişleri Bakanı Hilmi Uran, göstericilerin ve olaylara katılanların 2 ilâ 3.000 kişi olduğunu açıklıyordu. *Ulus* gazetesine göre bu rakam 10.000 idi.[555] *Cumhuriyet* gazetesi ise, göstericilerin 10 ilâ 15.000 kişilik bir grup oluşturdukları kanısındaydı ve Hilmi Uran'ın "emniyet memurlarının bu sırada nümâyişçileri adım adım tâkip ettiklerini" açıkladığını yazıyordu.[556] CHP milletvekilleri, *Tan* gazetesi ile *Görüşler* ve *Yeni Dünyâ* dergilerini "tahrik cephesi" olarak vasıflandırmışlardı. Başbakan Şükrü Saraçoğlu, suçlu olan gazetecilerin mahkemeye verileceğini de belirtmişti.[557] Böylece saldırganlar hakkında değil, fakat saldırıya uğrayanlar hakkında dâvâ açılacağı da belirginlik kazanmış oluyordu.

İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'nın resmî tebliğinde ise, göstericilerin "bu hareketlerine mâni olmak isteyen hükûmet inzibat kuvvetlerini dinlemeyerek" hareket ettikleri açıklanıyor ve bu açıklama dahi tek başına güvenlik güçlerinin zayıf ve yetersiz kaldığı anlamına geliyordu.[558]

CHP Müstakil Grubu ise, fikir akımlarının ve bu akımlara yönelik tepkilerin zarar vermemesi gerektiğini açıklıyordu.[559]

Ulus gazetesi, göstericilerin İstanbul Vâliliği ve CHP önünde lehte tezâhüratta bulunduğuna dikkat çekiyordu.[560] *Cumhuriyet* gazetesi ise, gösteriyi olumlu buluyor ve göstericilerin "vakâr içinde" olduklarına dikkat çektikten sonra, gösterilere ve olaylara *Tan*

---

554 **Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makâleleri**, (Cilt: 3), s. 137. Tertibin Dışişleri Bakanlığı'nın da talebi üzerine alındığına ilişkin iddiâ için bkz. Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 326.

Millî Savunma Bakanlığı'ndan 1946 yılının Ocak ayının ilk haftası içinde Başbakanlığa yazılan bir yazıda, "4 Aralık 1945 günü İstanbul'da üniversite gençliği tarafından yapılan nümâyiş hakkındaki inceleme sonucuna dâir Sıkıyönetim Komutanlığı'ndan alınan 15 Aralık 1945 gün"lü yazı sunulmakta ise de, maalesef ilgili yazı dosyada bulunmamaktadır. **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 0 30 10/85 563 4].

555 **Ulus**, (5.12.1945).

556 **Cumhuriyet**, (5.12.1945).

557 **Ulus**, (5.12.1945).

558 **Cumhuriyet**, (5.12.1945). İstanbul Sıkıyönetim Komutanı Korgeneral Âsım Tınaztepe idi. **Cumhuriyet**, (5.12.1945). Tınaztepe, İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'na, General Sâbit Noyan'ın yerine ve yeni atanmıştı. **Cumhuriyet**, (2.9.1945); **Tan**, (3.9.1945).

559 **Ulus**, (6.12.1945).

560 **Ulus**, (5.12.1945); **Cumhuriyet**, (5.12.1945).

gazetesinin neden olduğunu ileri sürüyordu.[561] Böylece tahrik teorisini meşrûlaştırmış olmaktaydı.

Akşam gazetesi ise, bizzat gösterici gençlerin gazete idârehânesine gelerek talep etmeleri üzerine, gazetenin öğle baskısında kullanılmak üzere hazırlanan "Talebenin Heyecânı Esefle Karşılanacak Bâzı Neticeler Verdi" başlığını da değiştirmişti.[562] Saldırganların basın üzerindeki bu fiilî güç kullanabilme imkânı da, elbette gelişmelerin resmî desteğini bir kere daha ortaya koymaktadır.

Ahmet Emin Yalman da, olayın ertesi günü, *Tan* gazetesine karşı yapılan gösteriye bütünü ile katıldığını, ancak *Tan* gazetesinin ve matbaasının tahrib edilmesini doğru bulmadığını açıklıyordu.[563] Yalman, söz konusu yazısında, gazetenin ve matbaanın zor kullanılarak tahrib edilmesi yerine, daha medenî bir yöntem öneriyor ve hükümetin gazeteyi yasa dışı ilân etmesinin ve gazetenin ve matbaanın teçhizatına el koymasının daha doğru olacağını ileri sürüyordu. Yalman'a göre, *Tan* gazetesinin matbaasının tahrib edilmesi çok kötü olmuştu, çünkü bu yüzden millî servet, yâni makina ve teçhizat yakılmış ve yıkılmıştı. Yalman'ın tutumu, bu sıradaki en "demokrat" yaklaşım olarak kabûl edilebilir. Yalman, "ikinci parti"nin doğumu arifesinde, müstakbel muhalefet partisinin başına bir kazâ gelmeden kurulmasını, kısa bir süre de olsa birlikte siyâsî mücâdele yaptıkları bir gazetenin barbarca bir saldırı sonucunda tahrib edilmesine tercih ediyordu.

Fâlih Rıfkı Atay, gösteriyi ve olayları "hazırlıksız bir heyecan eseri" olarak tanımlıyor, tahrib edilen gazete ve dergilerin olayı tahrik ettiklerini ve yasalara karşı gelerek suç işlediklerini ileri sürüyor ve bütün bu gelişmeleri, "millî duygulara karşı saldırışların heyecanlı bir tepkisi" olarak yorumluyordu.[564] Atay, bununla birlikte, "sebebi ne kadar haklı da olsa", olayı üzüntü ile karşıladığını açıklıyordu.[565] Atay'ın timsah gözyaşlarının ardında, hükümetin sürecin başından itibâren plândığı siyâsî meşrûluk kaygısı bulunuyordu. Atay da, saldırının spontane olduğu konusunda ısrar-

561 **Cumhuriyet**, (5.12.1945).

562 **Ulus**, (5.12.1945).

563 Ahmet Emin Yalman, "Gençliğin Heyecanlı Tezâhürleri", **Vatan**, (5.12.1945).

564 Fâlih Rıfkı Atay, "İstanbul'daki Nümâyiş", **Ulus**, (6.12.1945).

565 **Cumhuriyet**, (7.12.1945).

lıydı, çünkü ancak bu şekilde güvenlik güçlerinin saldırıları önleyememiş olmasına resmî bir açıklama getirmek mümkündü. Beklenilmeyen bir gelişme idi. Ancak haksız da sayılamazdı, çünkü "millî duygular" taşmıştı. Bu ifâde, "millî" olanın "millî olmayan"a karşı mücâdelesi ve kazanımı olarak okunabilirdi.

Nâdir Nâdi de, olayı üzüntü ile karşıladığını belirtiyor ve itidal tavsiye ediyordu. Nâdi, yayına karşı yumruk kalkamayacağını savunuyor, fakat diğer yandan da, "evvelki günkü hâdise, işte bu sosyal ekalliyetin hareket tarzının şiddetli bir tepkisidir" demekten de kendisini alamıyordu.[566] Nâdir Nâdi, birkaç gün sonra benzer bir şekilde şöyle yazıyordu: "Millî birliği korumak duygusundan başka hiçbir amaç gütmeyen o hareket, her yerde takdirle karışık bir ilgi uyandırdı."[567] Nâdir Nâdi de, Atay'ın yazdıklarını sâdece tamamlıyordu.

Cihat Baban, "nümâyiş[in] bir tahrik delili daha ortaya koymuş" olduğunu ileri sürüyor ve "aylardan beri sürüp gelen yıkıcı tahriklere rağmen Türk gençliği, tasavvurun en kontrolsüz zamânında bile siyâsî olgunluğun bir numûnesini" vermiştir diyordu.[568] Baban, tahriki de şöyle tanımlıyordu:

> "Son zamanlarda kızıl faşistlerin yaptıkları tahrikât, bir fikir ve ideoloji dâvâsı olmaktan çoktan çıkmış, memleketi birbirine katıcı, halkı birbiri aleyhine kışkırtıcı bir mâhiyet almıştı. İrili ufaklı dergiler ve sistemli bir neşriyatla yurtta anarşi doğurmak için çırpınıyorlar, hürriyet nâmına ortalığı birbirine katarak bulanık suda balık aviamak istiyorlardı.
>
> Bu zevat, ideolojilerinde ve fikirlerinde samimî iseler, kendi başlarına gelen âkıbeti hoş karşılamak mecbûriyetindedirler. (...) Arzuları yerine geldi. Fakat ne çâre ki, onların fikirlerini paylaşmayan Türk gençlerinin infiali kendi başlarında patladı ve su testisi su yolunda kırıldı. (...)
>
> Türk milletinin bekâ hakkı ortaya çıkınca, artık herşey durur. (...) Bilhassa bu hürriyet, yabancı nüfuzlara memleketin kapılarını aralamak için istenirse... Dünkü tezâhürat, Türk gençliğinin eseridir. Fakat (...) memleketin her ferdi de, gençlerin düşünce ve duyguları ile birleşmiştir. Aksülâmel, kızıl faşist tahrikçilerin yaptıkları hücum nispetinde sert olmuştur."

---

566 Nâdir Nâdi, "Bir Hakikat ve Bir Üzüntü", **Cumhuriyet**, (6.12.1945).

567 Nâdir Nâdi, "Haberleşme Hürriyeti ve Bir Zihniyet", **Cumhuriyet**, (9.12.1945).

568 Cihat Baban, "Talebe Nümâyişi ve TASS Ajansı", **Tasvir**, (6.12.1945); **AT**, Sayı: 145, (Aralık 1945).

Baban, söz konusu yazısının sonunda, olayların tahribâta yönelik kısmı için, "aylar ve aylarca süren mâzisi bozuk bir neşriyâtın muhasebesi belki böyle yapılmamalıydı. İdâre ve askerî kollar, bu muhasebenin bu yolla yapılmaması için ellerinden gelen gayreti esirgemediler." şeklinde bir değerlendirmede bulunuyor ve gençliğin artık bundan sonra "büyük sözü" dinleyerek, Sıkıyönetim Komutanlığı'nın emirlerine uyacağını ümit ediyordu. Zâten yazara göre, "bu kadar ağır sûrette tahrik edecek sebep de ortadan kalktıktan sonra, büyüğe itaat keyfiyeti daha ziyâde emniyet altına alınmış bulunmakta"ydı.

Cihat Baban'ın yazısı, saldırının ve hunharlığın meşrûluğunu sağlamaya çalışan makâleleri tamamlar mâhiyette idi. Ayrıca, Baban, ilginç bir şekilde, sol/sosyalist yayınları "faşizm" ile ithâm etmeyi tercih etmişti. Saldırganların haklılığını ve saldırıya uğrayanların da gayri millîliği sıfatı altında gayri meşrûluğunu göstermeye çalışan Baban, bir yandan da, iktidârın bu denli hunhar bir saldırıyı öngörmediğini itirâf ediyor ve nihâyet bundan sonrası için saldırganların iktidârın denetiminde kalmalarını talep ediyordu. Bu son talep, saldırganların denetim dışına çıkmış olabileceklerine ilişkin bir yaklaşımdı. Sanki sonuç, arzu edilenin dışında ya da ötesinde gerçekleşmişti. Ancak bu, saldırının iktidârın güdümünde gerçekleştiği yolundaki izlenimi tamâmen silmek için de yaratılmak istenmiş olabilirdi.

Necmettin Sadak, "bir millet bünyesinin dayanacağı ve dayanamayacağı işler vardır" şeklinde bir değerlendirmede bulunuyor ve "İstanbul'da üniversite gençlerinin büyük tezâhürlerini bu hakikatlerin aydınlığı altında muhakeme etmek doğrudur" diyordu.[569] Sadak, söz konusu yazısında, "üniversite gençliği[nin] kendi içinden kopan âni bir heyecanla millî varlığı tehlikeye koymak istidâdını gösteren bir cereyâna karşı ayaklanmış" olduğunu vurguluyor ve olayların "aylardan beri süren ve ruhları incitecek bir dereceye varan yabancı propagandaların biriktirdiği zehirlere karşı sert ve dayanılmaz bir aksülâmel neticesi" olduğuna değiniyordu. "Gençliğin tezâhürüne tek sebep, gittikçe cesâret kazanarak, korkulu şekiller alan komünist propagandası[ydı] ve (...) gençlik,

569 Necmettin Sadak, "Türk Gençliğinin Heyecanlı Gösterisine Dünyâ Hayran Kalmıştır", **Akşam**, (7.12.1945), **AT**, Sayı: 145, (Aralık 1945).

buna karşı en haklı isyânı duymuştu."

Yazar, yazısında, olayların tahribâta varan kısımları "müstesnâ, komünist propagandasının memleket aleyhine zehirlemeye yeltendiği gençlerin, bu propaganda aleyhine giriştikleri tezâhür karşısında, millet ruhunun sağlamlığı adına derin bir gurur ve güvenlik duymamak, bizler için mümkün değildir. Varlığını ve haysiyetini bizzat korumak zorunda bırakılan her insanın aksülâmel ve müdâfaa insiyâkından esefli neticeler doğabilir." diyordu. "Fakat bundan dolayı tezâhürün bizi ilgilendiren vatanseverlik ve güzel heyecân tarafını [da] unutmamalı"ydık. Sadak, söz konusu yazısında, "bütün dünyâ[nın] bu muazzam gösteri karşısında hayran" kaldığını ileri sürüyordu. Yazar, suç işlemiş gençlerin durumunu da göz önüne alıyor ve onlar için de adlî merciilerden şu temennide buluyordu: "Türk vatanı [ve] Türk inkılâbı adına en çoşkun, en güzel tezâhüre girişmiş olan gençlere karşı kânun ve adâletin en anlayışlı tesâmuh [müsâmaha/hoşgörü] şartlarını kullanmalarını dileriz."

Sadak'ın yazısı da, diğer yazılarda da rastlanan saldırganlığın meşrûlaştırılmasına yönelikti. Buna ek olarak, Sadak, saldırganlardan yakalanmış olup da, haklarında yasal işlem başlatılmış olanlar için de, emniyet ve yargı organlarından hoşgörü talep ediyordu. Bu talep, aslında saldırı karşısında iktidârın hoşgörüsünü açığa vuran bir başka itirâf sayılabilir.

Hüseyin Câhit Yalçın da, olayın "memleket lehinde sülh içinde kazanılmış bir muharebe" olduğunu ileri sürüyordu. Yalçın, söz konusu gazete ve dergilerin "açıktan açığa pervâsızca komünist tahrikâtı" yaptıklarını açıklıyor ve tahribâta yönelik "zâbıta vak'ası"ndan "esef" ettiğini belirtmekle birlikte, yazısının sonunda şu cümleyi de yazmaktan kendisini alamıyordu: "Fakat aylarca müddet bir millete karşı en haksız ve rezil bir propaganda bu kadar şiddetle tevcih edilirse, bu tahrikler ile onun göstereceği aksülâmel arasında nâhoş taraflar için pek kuvvetli esbâbı muhaffefe var demektir."[570]

Yukarıda gördüğümüz bütün yazılarda kullanılan ortak sözcük "aksülâmel", iktidârın saldırının siyâsal meşrûiyetini sağla-

570 Hüseyin Câhit Yalçın, "Nümâyiş Hâdisesi", Tanin, (8.12.1945); AT, Sayı: 145, (Aralık 1945).

mak için bulduğu bir ifâde tarzı olarak kabûl edilmelidir. Hemen hemen bütün önde gelen yazarlar tarafından da kullanılmıştı. Saldırının ve saldırganların siyâsal meşrûiyeti işte bu tepki sözcüğü ile ifâdesini bulmuştu. Bu tepki, sâdece saldırganların ortaya koydukları şiddetten ibâret değildi. Aksine, tüm toplumun desteklediği ve toplumca kabûl gören bir eylemdi. Sonuçlarının vahim olması, onun meşrûluğunu ortadan kaldırmıyordu. Toplumca meşrû görülmeyen kişi, grup, akım ve siyâsal ideolojiler ve görüşler, aynı şekilde şiddetle ortadan kaldırılabilirdi ve bu hukuki olmasa dahi, siyâsî meşrûiyete sâhipti. O kadar sâhipti ki, hukukun bu meşrûiyete karşı işlem yapması dahi engellenmek istenmişti. İktidârın, toplumda marjinal olarak ifâde edilen bu türden siyâsî sapmalara karşı, eğer elinde hukuksal mekanizmalar bulunmuyorsa ya da bu tür mekanizmalar yetersiz kalıyorsa, bu takdirde zecrî önlemlere başvurmasının meşrûluğunun toplumda genel kabûl görmesi isteniyordu. Bütün yayınlar, 4 Aralık'ın öncesi ve sonrası ile, bu meşrûluğun toplumda egemen kılınması için hazırlanmıştı. Bunun başarılı olduğu açıkça görülmekteydi. Saldırıya uğrayanların haklarını savunabilecek hiçbir siyâsî pozisyon bırakılmamıştı. Hiçbir gazete ya da dergide bu yönde görüş bildirilmesi artık mümkün değildi. Ortadaki şiddet modeli, bu yönde tutum alabilecek diğerleri için de açık bir tehditti. Zâten saldırıya uğrayanları destekleyebilecek hiçbir yayın organı da geride bırakılmamıştı.

Ankara Üniversitesi dahi saldırıyı destekliyordu.[571] Osman Şevki Uludağ, TBMM'deki görüşmeler sırasında şöyle diyecektir: "O gazete ki, milletin irâdesi olan gençler tarafından linç edilmiştir."[572] İleride daha yakından tanıma fırsatı bulacağımız ve tam da bu olaylar sırasında yayınlanan yeni sayısının kapağında, gençlerin Atatürk ile İnönü'nün resimlerini ve Türk bayrağı taşıdıklarını gösterir bir resim yayınlamayı uygun gören ve *Tan* gazetesini komünist, Rus ajanı ve vatan hâini olarak imâ eden *Büyük Doğu* dergisi ise, olayla ilgili olarak şunları yazıyordu:

571 **Vatan**, (6.12.1945).

572 **TBMM TD**, Dönem: 7, Toplantı: 3, Cilt: 22, 45. Toplantı, (29.4.1946).

"Millete ve Hükûmete Beyannâmedir! (...)

Hâdiselerin Muhasebesi, **Büyük Doğu**cular...

Son serbestliğin meydana çıkardığı ve hele son örnekleri ile ayna gibi gösterdiği ağız, heyhat ki, daha evvelki esâreti haklı gösterecek kadar... (...) Hükûmetin bu müsâmahalı muhakeme, yâhut muhakemesiz müsâhama mevsiminden *faydalan*mış, Türk millî vicdânının ve topyekûn Türk mukaddesat remzinin ırzına geçmek havası ile harekete geçmişlerdir. Bunlar, tek cümlelik teşhis ile şehirlerin en büyük meydanlarında ipe çekilecek ve etleri soyulup dökülünceye kadar teşhir edilecek... (...)

Bu memleket bu gençler oldukça ölmeyecektir! (...) Gençliğin, bu milletin ölmeyeceği, öz kökünden başka hiçbir renge bulanamayacağı üzerinde tam ve mutlak bir ispat veren, hârikülâde güzel nümâyişi esnâsında **Büyük Doğu** basılıyordu. İşte bu köşeye ve kapağımıza ekleyebildiğimiz mânâ: Ey Soylu Türk Gençliği, Yaşa!!!

Görüşler mecmuasının çıktığı gün, şimşek gibi titreyerek idârehânemize düşen ve bizden fikir ve yol isteyen yüzlerce gence, **Büyük Doğu**, sâdece tamkin, ölçü, kendilerine ve hakikî Türk kalemlerine güven tavsiye etmiş, bu hareket, dünyânın en samimî fışkırışı hâlinde kendi kendisine şahlanıverince de, **Vakit** gazetesinde, [Türk] Basın Birliği Reisi'nin [Hakkı Târık Us'un] odasında, **Tan** gazetesinin kaz gibi yolunduğunu seyrederken, şöyle demiştir: 'Bu memleket, bu gençlik oldukça ölmeyecektir.'"[573]

Derginin bir hafta sonraki sayısında ise, "Hâdiselerin Muhasebesi" köşesinde, "*Tan* Ufalanırken" başlığı altında şu bilgiler veriliyordu: Olaylardan önce *Büyük Doğu* dergisine telefon edilmişti. Türk Basın Birliği Başkanı Hakkı Târık Us, olayları olumlu bulmuş ve bizzat izlemişti. Yanında *Büyük Doğu* dergisinin Sorumlu Yazı İşleri Müdürü Necip Fâzıl Kısakürek de vardı. Necip Fâzıl Kısakürek, olaylardan sonra *Büyük Doğu* dergisine gelmiş ve burada bir de konuşma yapmıştı. Olaylara karışan gençler, *Büyük Doğu* dergisinde yıkanmışlardı. *Büyük Doğu* dergisine göre, "Gençler, (...) en üstün ve son derece irâdeli ve frenli bir heyecan nizâmı göstermişlerdi. (...) Yer yer mimlediği bütün komünist yuvalarını, bit ve tahtakurusu arar gibi tuzla buz ediyor ve hesâbını tamamlamış olarak Bayazıt'a dönüyor[lardı]."[574]

Büyük Doğu da aslında marjinal bir siyâsal dergi idi. Ancak iktidârın bu tertibinin yanında yer almayı tercih etmişti.

573 **Büyük Doğu**, Sayı: 6, (7 Aralık 1945).

574 **Büyük Doğu**, Sayı: 7, (14 Aralık 1945).

Siyâsî atmosfer birdenbire o denli değişmişti ki, bir yandan İstanbul'da Lena ve Tan adını taşıyan iki dükkân ismini değiştiriyor[575]; diğer yandan da, Mehmet Ali Aybar bile, *Vatan* gazetesinde yayınlanan, "Üniversite Gençliği İle Bir Hasbihâl" adlı makâlesinde, Tan Matbaası Olayı'na değiniyor ve gösterinin haklı, gazetenin ve matbaanın tahrib edilmesinin ise haksız olduğunu belirttikten sonra, *Tan* gazetesi sorumlularının adâlete sevk edilmeleri ile yetinilmesini öneriyordu.[576] Ancak Mehmet Ali Aybar'ın kaleme aldığı bu yazının perde arkasında kalmış bir de öyküsü vardır: Mehmet Ali Aybar'ın kitabını aradan yıllar geçtikten sonra derleyenlerin ifâdesine göre, söz konusu süreç, Ahmet Emin Yalman'ın yazının bâzı bölümlerinin çıkarılmasını istemesi üzerine, Aybar'ın yeni bir yazı yazması ile sonuçlanmış ve bu yazı da, ancak Yalman'ın denetiminden geçtikten sonra yayınlanmıştı.[577]

Diğer yandan, Tan Matbaası Olayı'nın ardından gösteriler hemen kesilmeyecektir. Bursa'da 2.000 genç gösterici, bir yandan kitabevlerinde satılan *Tan* gazetelerini, *Görüşler* ve *Yeni Dünyâ* dergilerini tahrib edecekler ve diğer yandan da, söz konusu gazete ve dergilerin sokak afişlerini yırtacaklar ve CHP'ye bağlılıklarını açıklayarak, tezâhüratta bulunacaklardır.[578] Resmî *Ayın Târihi* dergisi, bu sahneyi şöyle anlatıyor: "Atatürk Anıtı'na çelenk koyan gençler, burada Cumhuriyete, inkılâba, Atatürk rejimine ve Millî Şef İnönü'ye bağlı kalacaklarına and içmişler ve Cumhuriyet Halk Partisi binâsı önünde tezâhürat yaptıktan sonra dağılmışlardır."[579] İzmir'de de benzer gelişmeler ve gösteriler olacak ve söz konusu gazete ve dergilerin sokak afişleri bâzı gençler tarafından parçalanacaktır.[580] Resmî *Ayın Târihi* dergisi, bu sahneyi de şöyle yansıtıyor: "İzmir'de Karşıyaka'da ve diğer bâzı semtlerde öğrenciler,

---

575 **Ulus**, (6.12.1945); **Cumhuriyet**, (5.12.1945).

576 Mehmet Ali Aybar, "Üniversite Gençliği İle Bir Hasbihâl", *Vatan*, (*11.12.1945*). Aybar'ın bu yazısının sol ke simde tek örnek olmadığı, aksine diğer sol yazıların da benzer özellikler taşıdığına ilişkin olarak bkz. Küçük, **Aydın Üzerine Tezler**, (Cilt: 3), s. 33.

577 Mehmet Ali Aybar, **Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm**, s. 41.

578 **Ulus**, (6.12.1945); **Cumhuriyet**, (6.12.1945). Ayrıca bkz. Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 325-326; Kara, **age**, s. 314.

579 **AT**, Sayı: 145, (Aralık 1945).

580 **Ulus**, (6.12.1945); **Cumhuriyet**, (6.12.1945). Ayrıca bkz. Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 325-326; Kara, **age**, s. 314.

memlekette son zamanlarda komünistlik lehine yapılan neşriyâta karşı tezâhürlerde bulunmuşlar ve duvarlara bu yolda beyannâmeler yapıştırmışlardır. Polis, bu beyannâmeleri kaldırmıştır."[581]

Tevfik Rüştü Aras da, *Vatan* gazetesine yaptığı açıklamada, ne sağda, ne de solda yer aldığını belirtiyor ve hiçbir yayın organında yer almadığını özellikle vurgulama ihtiyâcı duyuyordu.[582]

Başbakan Şükrü Saraçoğlu, olayın hemen ertesi günü, 5 Aralık'ta gerçekleşen basın toplantısında, bir yandan, basının, *Tan* gazetesinin olayları tahrik ettiğini açıkladığının ve *Tan* gazetesinin niçin hâlâ kapatılmadığını hükûmetten ve kendisinden sorduğunun altını çiziyor, ardından da *Tan* gazetesi hakkında birikmiş kırk ya da elli soruşturma dosyası olduğunu hatırlatıyor ve belki de bu dosyalardan bâzılarını işleme koyabileceklerini belirtiyordu.[583]

İlginç olan husus, Saraçoğlu'nun resmî basın açıklamasında, Tan Matbaası Olayı'na tek bir cümle ile olsun değinmemiş olduğudur.[584]

Gerçekten de kısa bir süre sonra, *Tan* gazetesi ve *Yeni Dünyâ* dergisi aleyhine hükûmetin ve TBMM'nin mânevî şahsiyetine hakâret ettikleri gerekçesi ile dâvâ açılacaktır. Bu nedenle Zekeriyâ Sertel, Sabiha Sertel ve Câmi Baykurt ile *Tan* gazetesi Umûmî Neşriyat Müdürü Halil Lütfü Dördüncü, Tan Matbaası Olayı'ndan sonra tutuklanacaklar ve üç ay tutuklu kalacaklardır.[585] Dâvâ sonunda Zekeriyâ Sertel ile Sabiha Sertel'e birer yıl, Câmi Baykurt'a ise on ay ve Halil Lütfü Dördüncü'ye de dokuz ay hapis cezâsı verilecektir.[586] Ancak bu karar, Yargıtay tarafından onaylanmayacak,[587] sanıkların tutukluluk hâllerine son verilecek, fakat Zekeriyâ Sertel ile Sabiha Sertel'in yargılanma süreci bir müddet daha

---

581 **AT**, Sayı: 145, (Aralık 1945).

582 **Vatan**, (12.12.1945).

583 **Vatan**, (6.12.1945); **Cumhuriyet**, (6.12.1945).
Ahmet Emin Yalman, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun, söz konusu basın toplantısında, **Yeni Dünyâ** dergisinin yabancılar tarafından finanse edildiğini de açıkladığını ileri sürüyordu. Ahmet Emin Yalman, "İstiklâl Siyâseti", **Vatan**, (11.12.1945).

584 **BCA BÖKM**, [Katalog Numarası: 030 01/11 64 8].

585 **Cumhuriyet**, (21.2.1946); **Vatan**, (24.1.1946) ve (21.2.1946).

586 **Cumhuriyet**, (24.3.1946); **Vatan**, (24.3.1946) ve (28.4.1946). Ayrıca bkz. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 151.

587 **Cumhuriyet**, (15.5.1946); **Vatan**, (14.4.1946) ve (15.5.1946)

devâm edecektir. Bütün yargılamaların sonucunda, sanıklar, Yargıtay karârı ile beraat edeceklerdir.[588]

Saraçoğlu, basın toplantısında, basının gösterileri ve tahrib olayını desteklediğine de dikkat çekiyordu. Bu, kanımca, Saraçoğlu'na göre, saldırının meşrûluğunu gösteriyor ve hükümete yönelik üstü örtülü bir destek anlamına da geliyordu.

Saraçoğlu, söz konusu basın toplantısında, ilginç bir tekzibde de bulunuyordu. Buna göre, *Tan* gazetesinin bir haberi ve bu haberin, aylar önce, daha yaz aylarında, Celâl Bayar tarafından CHP Meclis Grubu'nda gündeme getirilmesi, tamâmen ve yalnızca bir söylentiye dayanıyordu. Saraçoğlu'nun açıklamasına göre, *Tan* gazetesi, hükümetin 1938/1939 yıllarında Bakanlık ve milletvekilliği yapmış bâzı kişilerin yurt dışında olduğu iddiâ edilen servetlerine ilişkin bir araştırma yaptırmış olduğunu ve bu araştırma sonucunda elde edilen listenin hükûmete sunulduğu hâlde ilgililer hakkında hiçbir soruşturma açılmadığını ileri sürmüştü. Diğer yandan, Celâl Bayar da, sözü edilen CHP Meclis Grubu toplantısında, yine bu araştırmaya değinmiş ve hükûmetin "memleket içinde ve dışında Celâl Bayar'a âid gizli paraları bulmak için gizli tahkikat ve tâkibat yaptırdığını söylemişti." Bu açıklama üzerine CHP Meclis Grubu toplantısında söz alan Saraçoğlu, bu tür bir girişimden haberdâr olmadığını açıklamıştı. Nitekim Bayar da, bu konuda Saraçoğlu'nun herhangi bir bilgisinin olmadığını bildiğini belirtmişti. Saraçoğlu, bu açıklamaları yaptıktan sonra, yaptırdığı *araştırma* sonucunda bu türden bir "tahkikat" yapılmadığının kesinlikle anlaşıldığını vurguluyor ve tüm bu haberleri kesin bir dille yalanlıyordu.[589]

Saraçoğlu, diğer yandan da, Matbuat Kânunu'nun 50. maddesinin, Cemiyetler Kânunu'nun, toplantı ve gösteri yürüyüşleri yasasının ve Polis Vazife ve Salâhiyet Kânunu'nun değiştiril-

588 **Cumhuriyet,** (20.12.1946). Zekeriyâ Sertel, **Hatırladıklarım,** s. 261-262; Sabiha Sertel, **Roman Gibi,** s. 243; Müzehher Vâ-Nû, age, s. 68-106; Kara, **age,** s. 315. Ayrıca, **Ulus** gazetesinin Yargıtay karârına eleştirel yaklaşımını eleştiren bir yazı için bkz. Mümtaz Fâik Fenik, "Türk Adliyesine İtimâdımız Vardır", **Vatan,** (23.9.1946). Zekeriyâ Sertel ile Sabiha Sertel'in ve Câmi Baykurt'un savunmaları için bkz. Müzehher Vâ-Nû, **age,** s. 86-105. Ayrıca, af yasa tasarısı hazırlandığına ilişkin bir gazete haberi için bkz. **Cumhuriyet,** (28.7.1946).

589 **AT,** Sayı: 145, (Aralık 1945). Bu tür haberler, bizzat Fâlih Rıfkı Atay tarafından, **Ulus** gazetesinde, "iftirâ" olarak nitelenecektir. Kara, **age,** s. 313. Ancak bu haber, kanımca doğru olabilir. Haberin bu sırada Bayar'ın yanında yer alan **Tan** gazetesinde yayınlanması da, buna işâret etmektedir.

mesi için hazırlanan yasa tasarılarının hükümete sevk edildiğini vurguluyordu.[590] Ancak Saraçoğlu, hatırlanacağı gibi, Matbuat Kânunu'nun 50. maddesinde yapılmak istenen değişikliğe ilişkin önerinin 3 Aralık'ta hükümetçe TBMM'den geri çekildiğine ise hiç değinmiyordu. Bununla birlikte, Başbakan Saraçoğlu, TBMM'de yaptığı bir açıklamada da, Matbuat Kânunu'nun değiştirileceğini ve yasanın 50. maddesinin de kaldırılacağını belirtmekten geri kalmayacaktır.[591]

Saraçoğlu, söz konusu basın toplantısında, Matbuat Kânunu'nun 50. maddesinin bir süreden beri fiilen uygulanmadığına dikkat çekiyor, "fakat sert bir ihtiyaç kendini hissettirirse, böyle bir salâhiyeti kullanmamak teminâtını hiçbir zaman taahhüt edemem" diyordu. Bununla birlikte, hükümetin "umûmî politika[sı], gazete kapatmak politikası değildi." Başbakan Saraçoğlu, hürriyet ve sorumluluğun içiçe geçmiş olduğunu da vurguluyordu.[592] Saraçoğlu, "irticâ yollarını ve kapılarını sımsıkı tutalım" demişti. Saraçoğlu, irticâdan ne anladığını da şöyle açıklıyordu: "Dil devrimi, Türkçemizi Türkleştirmek gayreti aleyhindeki yazılarda sükûnet ve mantık yerine, şiddet, hiddet ve infiâlin hâkim olması, irticâ kokan bir yola yavaş yavaş sapmak istidâdını gösterir." "Halbuki Türk ırkı, şimal ırkları gibi, sağlam, metin, soğukkanlı ve ağırbaşlı bir millettir ve her çeşit işini sükûn ve ırtizam içinde yapmayı sever."[593]

Nâdir Nâdi de, Saraçoğlu'nun açıklamasının hemen ardından, hükümetin de basın özgürlüğünün sağlanmasını istediğini ileri sürüyor ve Matbuat Kânunu'nda yapılması düşünülen değişikliğin bir an önce gerçekleşmesini talep ediyordu.[594]

Gerek Sabiha Sertel'in, gerek Zekeriyâ Sertel'in ve gerekse bu dönemde sol/sosyalist muhalefet grubunun içinde ya da yanında/yakınında yer almış kişilerin anılarından anlaşıldığı kadarı ile, ileride bu türden bir ilişki ve işbirliği Bayar ve arkadaşları tarafından kesinlikle reddedilecekse de, gerçekten de CHP'den kopmuş olan

590 **Vatan**, (6.12.1945); **AT**. Sayı: 145, (Aralık 1945).

591 **Cumhuriyet**, (20.12.1945).

592 **Ulus**, (20.12.1945).

593 **BCA BÖHM**. [Katalog Numarası: 030 01/11 64 8].

594 Nâdir Nâdi, "Basın Hürriyeti", **Cumhuriyet**, (21.12.1945).

muhalefet grubu ile sol/sosyalist çevre arasında bir dirsek temâsından da öte, siyâsî bir işbirliğinin temelleri atılmaya çalışılmıştı.[595] Nitekim Nâdir Nâdi de, anılarında, CHP'den dışlanmış olan muhalefet grubu ile sol/sosyalist muhalefet arasındaki yakın ilişkilere değiniyor.[596]

Fakat kanımca bu siyâsî işbirliğinin ya da yardımlaşmanın nesnel bir temeli de vardı. CHP'den dışlanmış olan küçük muhalefet grubunun, siyâsî dayanışmaya olduğu kadar, siyâsî alandaki tecrid edilmişliğinin aşılmasında, yine kendisi kadar küçük ve dar bir grup olan, ancak elinde bulunan yayın imkânları ile bu sırada göz ardı edilemeyecek siyâsî etkinliğe sâhip bulunan sol/sosyalist çevre ile siyâsî işbirliğine ihtiyâcı vardı. Nitekim bu dönemde muhalefet cephesinin önemli bir odağını, *Tan* gazetesi ile sol/sosyalist çevre oluşturuyordu. Diğer odak, *Vatan* gazetesiydi ve bu gazete ile de siyâsî ilişki zâten kurulmuştu. CHP içindeki muhalefet grubunun görüşlerini kamuoyuna aktarabileceği iki yayın organından biri de, *Vatan* gazetesi dışında, *Tan* gazetesi ile sol/sosyalist çevrelerin yeni yayınlamayı plânladıkları dergilerdi. Bu da küçümsenemeyecek bir imkândı. Sol/sosyalist muhalefet grubu ise, bizzat Sabiha Sertel'in, Zekeriyâ Sertel'in, Abidin Nesimi'nin ve Müzehher Vâ-Nû'nun anılarından da anlaşıldığı kadarı ile, Celâl Bayar ve arkadaşlarının siyâsî konumunu biliyor ve anlıyorlardı. Ancak bu grubun da sâdece fikir düzeyinde kalan siyâsî aktivitelerini, doğrudan doğruya siyâsî arenaya taşıyabileceği etkili ve ciddî bir siyâsî örgütlenmeye ihtiyacı vardı ve bu ihtiyaç, bu sırada siyâsî sahnede yegâne etkili olabilecek gibi görünen muhalefet grubu ile işbirliği yapması için önemli bir nedendi. Ayrıca, bu sırada bütün sol grupların stratejisi olan tek cephe politikası da, bu işbirliğini ve yardımlaşmayı hem kolaylaştırıyor, hem de meşrûlaştırıyordu. Anlaşılan her iki grup da, kendi siyâsî bakış açılarından bu işbirliğinin kısa vaadeli olacağını görüyor, ancak her iki taraf da birbirini kullanmaya çalışıyordu.

Sonuçta, elindeki siyâsî kozları daha çok ve siyâsî yapısı gere-

595 Sabiha Sertel, **Roman Gibi**, s. 287-288, 298-300, 318-323 ve 326-333; Zekeriyâ Sertel, **Hatırladıklarım**, s. 251-257 ve 262-264; Müzehher Vâ-Nû, **age**, s. 66, 68-69 ve 85-86; Küçük, **Aydın Üzerine Tezler**, (Cilt 4), s. 98-101; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 110-112.

596 Nâdi, **age**, s. 278-279.

ği çok daha kolay manevra yeteneğine sâhip olan CHP'den dışlanmış muhalefet grubu, Tan Matbaası Olayı'ndan hemen önce CHP ve iktidar ile uzlaşacak ve bu uzlaşmaya *Vatan* gazetesinin de katılması ile, *Tan* gazetesi ile sol/sosyalist grup siyâsî arenada hızla tecrid edilecek ve Türk-Sovyet ilişkilerindeki gerginliğin ve uluslararası ilişkiler ve güç dengesi yapısında meydana gelen gelişmelerin de etkisi ve bu etkinin iktidar tarafından koz olarak kullanılması ile, sol/sosyalist muhalefet, siyâsî arenadaki meşrûluk temelini hızla yitirecek ve sâdece ideolojik değil, fakat daha da vahimi fizikî varlığına da son verilecektir. Sol/sosyalist grubun ideolojisi de, ustaca bir taktik ile siyâsî meşrûiyet sınırının dışında bırakılmıştı. Şöyle ki, *Tan* gazetesi ile *Görüşler* ve *Yeni Dünyâ* dergileri, Türk-Sovyet ilişkilerindeki gerginliğin yarattığı ortamda, Moskova'nın temsil ettiği sosyalist/komünist akımı sembolize ediyorlardı. Bu sırada sol ideoloji hiç tartışılmıyor, fakat buna karşılık sol/sosyalizm/komünizm eşitliğinde, tüm bu görüş ve öneriler, Moskova çizgisine indirgeniyordu. Bu sırada sol/sosyalist çevrenin içinde, komünist olanlar kadar, hattâ daha büyük bir çoğunlukla olmayanlar da vardı. Moskova ile iyi ilişkiler kurulmasına önem verenler olduğu kadar, diğer Batılı müttefikler, İngiltere ve ABD ile de yakın ilişkiler kurulmasına dikkat etmek isteyenler vardı. Fakat bütün bu ayrımlar, bir anda göz ardı edilecek ve tüm sol/sosyalist grup, komünistlikle ithâm edilecektir. Bu, ayrımsız olarak yabancı güçlerin ajanı olmak anlamına geliyordu.

Tan gazetesi ile yandaş dergilerin Sovyet yanlısı olmakla ithâm edilmelerine neden, hiç kuşkusuz, büyük ölçüde *Tan* gazetesinde ve söz konusu dergilerde yayınlanan ve özellikle de Sabiha Sertel ile Tevfik Rüştü Aras'ın kaleme aldıkları dış politika yazılarıydı. Sabiha Sertel sosyalistti, ama Tevfik Rüştü Aras, Atatürk döneminin değişmez Dışişleri Bakanı olarak, ne ölçüde sol bir çizgideydi, bu tartışılabilirdi. Ama Moskova'nın Aras'ı ve dolayısıyla da Aras ile siyâsî işbirliğinde bulunan Bayar ve grubunu destekliyor olması, gerek Aras'ın ve gerekse Bayar ve grubunun *Tan* gazetesi ile yakın ilişkileri, bütün bu çevrede yer alan siyâsî kişilikler arasındaki siyâsî ve ideolojik görüş ayrılıklarına rağmen, hepsini birden Sovyet yanlısı bir konuma sürüklüyordu ve bu durum iktidar açısından asıl rahatsızlık kaynağını oluşturuyordu.

Bu grubun çözülmesi ve hiç olmazsa bir kısmının iktidârın gözünde temize çıkabilmesi için, önce Bayar ve arkadaşları ile *Tan* gazetesi arasındaki yakınlık ve daha sonra da Aras ile Bayar ve grubu arasındaki ilişki sona erdirilecektir.

Gerçi Türk Cezâ Kânunu'nda bu konuda, daha önce de görüldüğü gibi, yeterince önlem alınmıştı. Türk Cezâ Kânunu'nun 141 ve 142. madddeleri, münhasıran bu konuyla ilgiliydi ve bu maddeler yeniden gündeme getirilebilirdi. Fakat belki de tuhaf olan, Serteller aleyhine açılacak olan dâvâların bu maddeler ile ilgisinin bulunmayacak olmasıdır. Serteller, hatırlanacağı gibi, hükümetin ve TBMM'nin mânevî kişiliğine hakâretten yargılanacaklardır.

Bütün bu gelişmeler, solun/sosyalistlerin komünist ve komünistlerin de olsa olsa Sovyet ajanı olması gerektiğine ilişkin mantıkla ilerliyor ve nihâyetinde bu grubun, Türkiye'den üs ve toprak talebinde bulunan, dahası iç politikada kendisine benzer bir siyâsî rejim kurulmasını amaçlayan Moskova'ya hizmet ettiği şekline bürünüyordu. Dünyânın hızla kutuplaştığı bir sırada, aradaki küçük ya da büyük ayrımlar ve nüanslar, anlamını tamâmen yitiriyor ve siyâsî arena, ülkesini müdâfaa etmeye çalışan vatanseverler ile yabancı bir ülkenin hizmetine girdiği ileri sürülen vatan hâinleri arasındaki bir mücâdeleye dönüşüyordu. Bu mücâdelede, vatan hâinlerinin görüşlerini açıklayabilmeleri için hiçbir imkânları yoktu. Karşılarında vatansever devlet örgütü ve bu örgütün yönlendirdiği kamuoyu bulunuyordu. Vatan hâinlerinin ve ajanların ise fizikî olarak yok edilmeleri, söz konusu siyâsî koşullar altında tabiî, sıradan ve olağan dahi sayılabilirdi. Nitekim, öyle de olacaktır.

Bizzat Âsım Us, Hâtıra Notları'nda şöyle yazıyor: "Kızıl *Tan*'lar, Kızıl *Yeni Dünyâ*'lar, Kızıl *Görüş*'ler ise, Türk milletine örnek bu rejim olarak, yabancı işgâli altında Balkanlar'da kurulan kızıl demokrasi idârelerini gösteriyorlardı. Demokrasi adı altında, memleketi yabancı istilâsına hazırlamaya uğraşıyorlardı."[597]

Burada dramatik olan gelişme ya da siyâsî manevra, CHP içindeki muhalefet grubunun, yukarıda çizmeye çalıştığım siyâsî at

597 Us, **age**, s. 660.

mosferi nihâyet son dakikada da olsa kavraması ve iktidar ile uzlaşarak, daha ilk adımda kendisinin de tahribâta uğramasına engel olabilmesidir. Trajik olan ise, sol çevrenin bu gelişmeleri öngörememesi ve iktidârın gücünü ve inisiyatifini yeterince değerlendirememesi ve siyâsî işbirliği yaptığı gruba da belki de gereğinden fazla güvenmesiydi.

Tan Matbaası Olayı, iktidar açısından önemli bir siyâsî başarıydı. Bir hamlede, önce önemli bir muhalefet odağını dağıtmış ve muhalefet cephesini bölmüştü. Artık CHP'den dışlanmış olan muhalefet grubu ile başbaşa kalabilir ve bu grubu uzlaşmaya iknâ edebilirdi. *Vatan* gazetesi de, diğerlerinin başına geleni görerek, artık ayağını denk alabilirdi ve nitekim alacaktır da... Bayar ve arkadaşları da, bu siyâsî ortam ve atmosfer içinde, ancak iktidar ile uzlaşarak ve onun dikte ettirdiği siyâsî koşullara uymaları şartı ile siyâsî arenada meşrûiyetlerini sürdürebilme imkânına sâhip olduklarını anlamışlardı. Aksi hâlde, herkes gibi onlar da vatana ihânetten nasiplerini alabilirlerdi ve bu girişim de daha başlamadan sona ererdi. Nitekim iktidardakiler de, kendileri de, herhâlde geçmişteki siyâsî tecrübeleri anımsıyorlardı.

İktidârın söz konusu hamlesinin bir başka başarılı sonucu da, bir yandan Moskova'ya olan resmî tepkisini "gayri resmî" kanaldan belirtmesi, diğer yandan da Batı dünyâsına, ama özellikle de ABD'ye içerideki komünist saldırısını önlemede gösterdiği başarıyı örnek olarak sunabilmesiydi.

Tan Matbaası Olayı'nın özellikle vurucu olmasına itinâ gösterilmiş gibidir. Çünkü, eğer iktidar tercih etmiş olsaydı, sorunun çok daha geleneksel yöntemlerle çözülmesi söz konusu olabilirdi. Öncelikle Sıkıyönetim Komutanlığı ya da hükûmet Matbuat Kânunu'nun 50. maddesi gereğince *Tan* gazetesi ile diğer dergileri ânında kapatabilirdi. Bu yöntem, hem iyi bilinen, neredeyse artık klâsikleşmiş ve etkin bir çözüm yolu olabilirdi. Fakat bu yöntemden dikkatle kaçınıldığı görülmektedir. Demek ki, bu basit ve hayli sessiz yöntem tercih edilmemişti. Daha ses getirici bir yönteme ihtiyaç duyulmuş olmalıdır.

Sol/sosyalistler, Cumhuriyet târihinde hiç görmedikleri ve alışık olmadıkları bir yöntemle siyâsî ve fizikî açıdan tahribâta uğratılmışlardı. Eğer 1921 Ocağında Mustafa Suphi ve arkadaşlarının

başına gelenler hatırlanacak olursa, bu târihten sonra bu türden bir imhâ hareketi hiç görülmemişti. Sol/sosyalistler, belirli aralıklarla bâzen daha hafif ve bâzen daha ağır olmak üzere yargılanarak hapis cezâlarına çarptırılırlar ya da en azından haklarında açılan soruşturmalar sonucunda yargılanırlardı. Bu daha alışılmış ve bilinen bir gözdağı idi. Bu bakımdan, belki de kendilerine yapılan bütün ihbarlara rağmen, bu büyük tahribâta pek de ihtimâl vermemişlerdi. Diğer yandan, Sabiha Sertel, yıllar sonra anılarında, Zekeriyâ Sertel'in 4 Aralık sabahı gösteriyi haber aldığını ve kendisine de ilettiğini yazmaktadır. "Ona da bir akşam önce haber vermişler"di. Serteller, olay gününden itibâren günlerce gizlenmek zorunda kaldıklarına göre, kendilerine yönelik saldırı tehditlerinin de gerçekleşmesi ihtimâli çok kuvvetliydi.[598]

Burada çelişki gibi görünen nokta şuydu: Tek-partili rejimin otoriterliği altında sola/sosyalistlere karşı hunharca bir eylemde bulunmak gereği duyulmamıştı. Çünkü, tek-partili rejimin olağan siyâsal akış mekanizmaları içinde, solun/sosyalistlerin her türlü yayını, siyâsal girişimi ânında ağır yasal imkânlarla karşılanabiliyordu. O nedenle de, ağır yasal imkânların bulunduğu bir tek-parti rejiminde, doğrudan saldırganlığa ihtiyaç yoktu. Oysa 1945 yılının sonlarına gelindiğinde, tek-partili rejim, savunma mekanizmalarını korumakla berâber, onları eskisi gibi çalıştırmakta zorluklarla karşılaşmaya başlamıştı. Özellikle ABD ve batı dünyâsı karşısında tek-partili rejim manzarasını devâm ettiriyor görünmek, kritik dış politika sorunlarında ayrı bir güçlük yaratabilirdi. Bu nedenle eski geleneksel usûllerle muhalefete yönelik yasal girişimlerden kaçınmak gerekebilirdi. Buna karşılık, tek-partili rejimin ve iktidârın resmî sorumluluğu bulunmayan toplumsal tepki adı verilebilecek vurucu bir eylem, sorunu çok daha köklü ve siyâsî ve toplumsal meşrûiyeti yüksek bir şekilde çözebilirdi. Anlaşılan tek-partili rejimin, kalabalıkları, ama özellikle de üniversite gençlerini belirli siyâsal hedeflere yöneltebilen eski usûldeki geleneksel yönlendirici mekanizmaları, bu olayda da bir kez daha kullanılmıştı.

Siyâsal ve toplumsal şiddet, tek-partili rejimin demokratik açılı-

598 Sabiha Sertel, **Roman Gibi**, 344-352.

mının daha en başında, demokratik beklentilerle ne denli çelişkili ve paradoksal olursa olsun, iktidar açısından kaçınılmazdı. Tekpartili rejim, elindeki otoriterlik imkânını yitirdikçe, zorunlu olarak şiddeti ön plâna çıkramak zorunda kalmıştı. Böylece demokratik gelişmeler aslında bir bakıma kaçınılmaz ve önlenemez bir şekilde ve aynı zaman da paradoksal bir biçimde siyâsal şiddetin gündeme gelmesine neden oluyordu. Tek-parti rejiminin siyâsal denetim imkânlarının daral(tıl)ması, ki bu demokratik gelişmenin olmazsa olmaz koşulu idi, onun kendi öngördüğü siyâsal modelin oluşturulmasında, eskisi gibi vâr olan otoriter, yasal ve yasal olmayan, görünür ve görünmeyen baskı ve zor yöntemlerini terk ederek, saldırgan bir şiddetin yaratılması sonucunu doğuruyordu. Gerçekte demokratik açılım, rejimin katılığı nedeniyle, rejimin şiddete başvurmasına neden olmuştu. Bu, gözle görünür bir çelişki, fakat aynı zamanda da dönemin siyâsal modelinin zorunlu bir sonucuydu.

Bütün bu siyâsî süreçte ve ilişkilerde dikkati çeken bir başka nokta da, iktidârın tüm bu gelişmeleri izlemek için grupların içine polis/ajan yerleştirmesidir. Bu, biraz da sıradan bir tutumdu. Çünkü, tek-parti döneminde, siyâsî muhalefetinden, ama eyleminden değil, doğrudan doğruya görüşünden kuşku duyulan tüm kişilerin polis tarafından izlenmesi, sıradan, olağan ve rutin bir uygulamaydı. Ancak bu türden bir izleme genellikle dışarıdan yapılıyordu. Rejimin dışında kalmış ya da bir zamanlar iktidarda iken artık gözden düşmüş ve bir kenarda unutulmuş önemli siyâsî kişilikler, polis gözetimi altında yaşarlardı. Bu, geleneksel bir uygulamaydı.

Oysa bu süreçte içeriden de izleme gündeme gelmişti. Gerek Sabiha Sertel'in, gerek Zekeriyâ Sertel'in ve gerekse Müzehher Vâ-Nû'nun anılarında, 27 Mayıs İhtilâli'nden sonra Yassıada'da kurulan Yüksek Adâlet Divânı'nda yaptığı tanıklık sırasında, bu dönemde de Millî Emniyet'te (MİT) görevli olduğu açıklanan Mehmet Özdemir Evliyâzâde'nin, bu sıralarda her zaman Serteller ile birlikte olduğu ve daha ziyâde Câmi Baykurt'un ve dolayısıyla da Mareşal Fevzi Çakmak'ın yanında yer aldığı görülmekteydi. "Özdemir oğlumuz", Adnan Menderes'in ve Tevfik Rüştü Aras'ın yeğeniydi de... CHP içindeki muhalefet grubu ile *Tan* gazetesi ara-

sındaki ilişkiler, bu kanalla kanımca ânında iktidar tarafından öğreniliyordu.[599]

Daha da ilginç olan nokta, Evliyâzâde'nin, gerek muhalefet döneminde, gerekse uzun yıllar iktidar döneminde, Demokrat Parti yöneticilerinin yanında yer alabilmesidir. Bu durum, Millî Emniyet'in sâdece muhalefeti değil, ama aynı zamanda iktidârı da izlediğinin delilidir. Millî Emniyet, iktidâra yönelik bu türden bir izlemeyi tek-parti döneminde de yapıyor muydu sorusuna kesin yanıt vermek mümkün değilse de, tek-partili rejimde bu türden izlemeyi gerçekleştirmesinin daha güç olduğunu düşünmek için yeterli neden vardır. İktidârın parçalandığı ve güç ilişkilerinin ve dengelerinin elle tutulur bir siyâsî ortam oluşturduğu 1950-1960 döneminde, bu yönde izleme girişimlerinin gerçekleştirilmesi daha kolay olmuş olabilir. Hattâ belki de iktidar hakkında elde edilen bilgiler, başka kaynaklarla muhalefete de zaman zaman ifşâ ediliyordu. Bu sûretle Millî Emniyet, bu yıllarda iktidar ve muhalefete eşit uzaklıkta, devletin hizmetinde bir konum elde etmiş olabilir. Bu tür bir konum, gayri siyâsî bir izlenim veriyordu. Ama gerçekte tam anlamı ile siyâsî bir konumdu. Özetle, siyâsî odaklardan bağımsız, ama bizzat siyâsî bir odak olabilmenin ön koşulu, bu yıllarda (1950-1960) gerçekleşmiş olabilir.

4 Aralık "Cadı Avı"ydı. Çünkü, siyâsî alanda kamuoyunda sağlanmış gibi görünen mutâbakattan farklı bir konum almayı tercih edenler, toplumda "Cadı" yerine konulmuşlardı. "Cadı"ların toplum adına cezâlandırılması yoluna gidilmişti. Kimin "Cadı" olduğuna ve nasıl ve ne zaman cezâlandırılması gerektiğine ise, iktidârın kendisi karar veriyordu. Bu, bu dönemde görülen ilk "Cadı Avı"ydı, ama sonuncusu da değildi. İleride görüleceği gibi, bu dönemde daha çok "Cadı Avı"na çıkılacak ve "Cadı"lar da yakılacaktır. Bu süreçte iktidârın toplum üzerindeki siyâsî/ideolojik denetimi, toplumu yönlendirmesi ve toplumsal desteği ise, "av" ve "avcılar" arasındaki mücâdele arenasını, "Cadılar Bayramı"na çeviriyordu. Eylemin bizzat kendisi, toplumun kutlaması gereken bir "bayram" olarak sunuluyordu. Bu "bayram"a katılmayan ya da katılmak istemeyen ve hattâ bir miktar uzak durmaya çalışanlar

599 Sabiha Sertel, **Roman Gibi**, s. 298-300, 318-323 ve 326-333; Zekeriyâ Sertel, **Hatırladıklarım**, s. 262-264, Müzehher Vâ-NO, **age**, s. 66.

dahi, bu "bayram yeri"nde "Cadı"ların yanında görünmeye başlamışlardı.[600] "Cadı Kazanı" ise, ileride göreceğimiz gibi, kaynamaya devâm edecektir.[601]

---

600 Can Dündar'ın hazırladığı "4 Aralık Tan Baskını" isimli belgeselde ve daha sonra Can Dündar'ın bâzı yazılarında, gösteriye katılan ve ileride siyâsî arenada önemli rol oynayacak olan pek çok önemli ve siyâsî bakımdan da hayli zıd kutuplarda bulunan isimlere yer verilmiştir. Göstericiler arasında, Süleyman Demirel, İlhan Selçuk, Altemur Kılıç, Celâdet Moralıgil, Orhan Birgit, Sencer Divitçioğlu ve Ali İhsan Göğüş de bulunuyordu. Bkz. Can Dündar, "Tan Baskınının 60. Yıldönümü", **Milliyet,** (5 Aralık 2005); Can Dündar, "Tan Baskını", **Milliyet,** (15 Eylül 2005); Can Dündar, "Tan Baskınına İlhan Selçuk da Katılmış", **Milliyet,** (16 Eylül 2005); Can Dündar, "Bay Provakatör", **Milliyet,** (10 Eylül 2005).

601 Tan Matbaası Olayı'nın, duyulması ve görülmesi zor da olsa, protesto ile karşılaştığı da söylenebilir: *Milli Savunma Bakanlığı Askerlik Adliyesi Şûbesi*'nden 4 Ocak 1946 târihinde *Başbakanlığa* yazılmış olan bir yazıda, "7 Aralık 1945 günü saat 7:45 sıralarında Sultan Ahmet'teki Yüksek Ticâret kapısı önünde bulunan mermer sütunlarından birisine iliştirilen kurşun kalemiyle yazılmış 'Vatansız Adamlar' başlığını taşıyan" bir beyannâmeden söz ediliyordu.

Beyannâmede şunlar yazılıydı:

"Vatansız Adamlar,

Akıllarınca dün kızıl faşistlerin veyâ Türk Kislinklerinin [Vidkun Abraham Lauritz Jonssøn Quisling] zafer günü idi. Sakın siyâsî bir makâle yazıyor sanmayın. Bu haykıran ses, Türk vatanının kabûl edemeyeceği 'Hürriyet Düşmanları'na, hiçbir şey öldüremediklerini bağıran halkın sesidir. Bu ses ki, Türk vatanının, Türk milletinin yaralı ve hürriyeti alınmış kalbinin sesidir.

Kızıl faşistler, Türk Kislinkleri [Vidkun Abraham Lauritz Jonssøn Quisling]; alçaklar... Türk gençlerini târihte bir leke teşkil edecek dünkü zaferinizle övünmeyin... Aylardan beri hürriyet müdâfillerini yıkmak için çok uğraştınız, çok tasarılar kurdunuz. Fakat hiçbir şey yapmaya eliniz varamadı. En son çâreniz gençliği elde etmek. Bunda kısmen muvaffak oldunuz. Hem de yüksek tahsil yapan gençlerimizin içine espiyonlarınızı sokup, aylarca süren propagandanızla, vaitlerinizle onları kendiniz gibi 'hürriyet düşmanı' yaptınız. O zavallı çocuklar, sizin câsuslarınızın telkinleriyle dün aşılandıklarını ispât ettiler. Ve hem de hürriyete ve şanlı Türk târihine bir leke sürerek ispât ettiler. Organlarınızın tahrib etmedikleri gazeteleriniz, bunu emirleriniz veçhile, 'Türk gençliğinin komünizme karşı mücâdelesi' diye vasıflandırıyorlar.

Hangi komünizmden bahsediyorsunuz? Halk İnlerken, debdebeli saltanatınızın soygunculuğunu, fenâlıklarınızı bâriz misâillerle halkın önüne dökmek komünistlik midir? Hayır! Bu, hakikatleri bildirmekten başka bir şey değildir. Komünizmin ne olduğunu pek iyi anlayamadık ama, siz faşistler çok fenâsınız. Sürprizinizde cereyân eden hâdiseler ve sarf edilen cümleler gösterdi ki, bu, tarafınızdan bizzat tertip edilmiş vâkıâdır. Bunu herkes anladı ve biliyor. Zavallı organlarınız o kadar bilgisiz ve âcizler ki, 'ne faşistiz ve ne Nazi, ne komünist, demokrat vatanseverlerlz' diye kendileri gibi herkesi de aldatmaya çalışıyorlar. Sorarım size; demokratlık bu mudur? Veyâ böyle bir kepâzelik midir? Bir memleket hürriyeti, Istiklâli, bu şekilde korunup, müdâfaa edilmez, fakat sizleri mâzur görmek lâzımdır. Çünkü, siz faşistler, demokrasinin ne olduğunu bilmezsiniz. Onu ancak vicdânı sızlayan ve kalbinde 'hürriyet aşkı' olan vatanseverler bilirler. Kızıl faşistler, bütün cebir ve inatlarınıza rağmen, onlar gibi, biz de sizi istemiyoruz. Yerlerinizi artık hürriyetçilere terk ediniz. Çünkü, sizler insanlık nazarında vatansız hâinlersiniz.

Üniversiteliler[e] hitâp ediyor[uz]. Bizler şuna kâniiz ki, ekseriyetinlz bu istibdat müdâfaasını istemeyerek ve belki de cebirle yaptınız. İçinizde sizin gibi görünen faşist câsuslardan sakınınız. Sizler, ekserlnlz huzur ve sükûn içindesiniz. Fakat memleketin içerlerindeki Anadolu halkının çektiği ızdıraplar ve sefâletler hiç aklınıza geliyor mu? Kendi sefahatınız kadar onların ızdırâbını da unutmayın... Halkın ekserisi aç, sefil ve işsizdir. Sizleri faşistlerin istibdâdı uğruna ayaklandıran elebaşılarınızı şüphesiz ki memleket affetmeyecek... Onlar da 'hürriyet çanı' çaldığı gün, kızıl faşistler ve Türk Kislinkleri [Vidkun Abraham Lauritz Jonssøn Quisling] gibi cezâlarını kanları dökülerek ödeyeceklerdir.

Aziz Atatürk, imkân olsa da, ebedî uykudan uyanıp, rahat ve huzur içinde (...) şu güzel vatana bir göz atsan, göreceksin çizdiğin yoldan asırlarca geri dönülmüş, millet açlık ve sefâlet kasırgaları lle kıvranmakta... İktidarda güvendiğln arkadaşlarından kimse kalmamış; bunların bâzıları ölmüş, bâzıları da ceb-

ren uzaklaştırılmış... İktidar hergün biraz daha memleketi sömüren bir faşist grubunun elinde kalmış, kurduğun demokrasi yerine koyu bir istibdat hâkim olmuş. Yine güvendiğin gençlikten bir kısmı irticâya kapılmış...

Aziz Ata, bütün bunlara rağmen, sen yine müsterih uyu... Bu millet, bu istibdat faşistlerini de temizleyerek, hürriyet ve istiklâlini yine kazanacaktır.

Asil Türk Milleti; hergün sana hürriyet aşkını aşılamaya çalışan ve seni sefâlete sürükleyen faşistlerin yaptıkları kepâzelikleri ortaya döken neşir vâsıtaları, yine faşistler tarafından parçalanmıştır. Onlar muvakkaten kayboldular diye kalbindeki hürriyet aşkı sönmesin... Bilâkis daha çok alevlensin... Çünkü, hürriyet saati artık yaklaşmıştır. O gün icâb ederse, hürriyetin için kanını dök veyâ canını ver... Sana yakışacak da ancak budur.

Kahrolsun kızıl faşistler; kahrolsun kara listedeki Türk Kislinkleri [Vidkun Abraham Lauritz Jonssøn Quisling], vatan hâini alçaklar...

Yaşasın hürriyet, demokrasi...

5 Aralık 1945

Hürses" **BCA BMGMK**, [Katalog Numarası: 0 30 10/210 428 9].

Bu metnin analizi bize dönemin en genel anlamda sol/sosyalist ideolojisinin niteliği hakkında bir fikir verebilir. Öncelikle metin, elle kaleme alınmış olduğuna göre, yasa dışıdır. Dolayısıyla metnin içeriğinin yasal bir sınırlama kaale alınmaksızın yazıldığını düşünebiliriz. O hâlde metin yasal tâkibâta uğrama ihtimâli olmadığı için, politik yönden açık bir şekilde kaleme alınmış olmalıdır. Bu bakımdan yasalar karşısında saklanacak, gizlenecek bir noktanın kalmamış olması gerekir.

Bu açıdan bakıldığında metnin naifliği otaya çıkmaktadır. Elbette metnin mutlaka merkezi bir örgütün yönlendirmesi sonucunda kaleme alındığını düşünemeyiz. Zâten elle yazılmış olması, metnin amatörlüğüne bir kanıt da sayılabilir. Dolayısıyla gizli TKP'nin bir metninden ya da eyleminden çok, sol/sosyalist politika içinde bulunan küçük bir öğrenci grubunun metni ve eylemi olarak değerlendirmek belki daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Her ne ise, metin analizi bu şekilde yapıldığında ortaya şöyle bir çerçeve çıkmaktadır: 'Kızıl faşistler' tâbiri anlamsız kalmaktadır. Bu tâbir neyi hedeflemektedir, belli değildir. Diğer yandan, Norveç'in Alman İşgâli sırasındaki işbirlikçi Başbakanı Quisling'in biliniyor olması, metni yazanların güncel politika bilgisini göstermektedir ki, bunların sıradan öğrenciler olmadıkları açıktır. Metnin tamâmı âdetâ bir yurtseverler bildirisi rûhundadır. Böylece Tan Matbaası saldırısını gerçekleştiren grubun tekeline aldığı vatanseverlik/yurtseverlik rûhu, bir anlamda tartışılmaya açılmakta ve ona ortak olunmaya çalışılmakta, fakat daha ziyâde tekelin yerî değiştirilmek istenmektedir.

Gösterinin ve saldırganlığın tertip olduğunu açığa vuran ifâdeler, provakasyonun özellikle üniversite gençliği içinde yaratıldığını da açığa çıkarmaktadır. Metin, bir durum saptaması yapmakta ve komünizmin tanımını tartışmaya açmaktadır. Bir bakıma sol/sosyalist yayınların komünizme ile ilgilerinin bulunmadığı savunulmakta ve halkın içinde bulunduğu durumun realist bir anlatımının bu anlama gelmekle ithâm edildiği belirtilmektedir.

Belki de metnin en ilginç kısmı, son cümleleridir. Bu satırlarda siyâsî meşrûiyet arayışı, yeniden Atatürk'e dönüşü gündeme getirmekte ve hâli hazırdaki iktidârın Atatürk yolundan uzak ve ayrı düşmüş olduğu ithâmına yer verilmektedir. Böylece İnönü iktidârının Atatürk iktidârına bir alternatif yarattığı şeklinde, daha önce de tartışmaya çalıştığım, tek-parti rejimini iki ayrı ve birbirinden kesin olarak ayrılan döneme bölme ve parçalama düşüncesi, çok daha erken bir târihte sol/sosyalist ideoloji/siyâset açısından da uygun görünmüştür. Bu ayrımdan sonradır ki, "iktidar hergün biraz daha memleketi sömüren bir faşist grubun elinde kalmış"tı. O dönemin sol/sosyalist kuşağında (örneğin; Attila İlhan'da ve anılarında açıkça görüldüğü gibi Niyâzi Berkes'de) bu görüş derin yer kaplamış olmalıdır. Nitekim, bu görüşün benzer bir uzantısı da, onun"kurduğu demokrasi yerine koyu bir istibd[âdın] hâkim" olması idi. Fakat gerçek Atatürkçüler, bir gün mutlaka gâlip geleceklerdi. Beklenti de buydu. Metnin son cümlelerinde yer alan sloganlar ise, alışılagelmiş ve geleneksel sloganlar ve üslûp olarak kabûl edilebilir. Niyâzi Berkes'in konuya ilişkin görüşleri için bkz. Berkes, **Unutulan Yıllar** (ve anılarını eleştirel bir değerlendirmesi için Cemil Koçak, "Niyâzi Berkes'in Anıları Üzerine", **Toplumsal Târih**, Sayı: 47, (Kasım 1997), s. 60-62).

11. LONDRA KONFERANSI SÜRECİ VE TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ

Tan Matbaası Olayı ve Türk-Sovyet ilişkileri üzerine etkileri

4 Aralık Tan Matbaası Olayı, Türk-Sovyet ilişkilerinde görülen gerginliğin yeni bir boyutunu oluşturacaktır.

Sovyetler Birliği'nin resmî TASS Ajansı'nın İstanbul'daki gösterinin Sovyet aleyhtârı faşist bir gösteri olduğunu ileri sürmesi üzerine, bu tür görüşler ve haberler resmen tekzib edilecektir.[602] Fâlih Rıfkı Atay, *Ulus* gazetesinde yayınlanan, "İstanbul'daki Nümâyiş" adlı yazısında, TASS Ajansı'nın kışkırtıcılık yaptığını ileri sürüyordu.[603] Nitekim İstanbul Emniyet Müdürlüğü'ne göre, gösteri yalnızca "yurtsever bir tezâhür"dü.[604]

Olaydan hemen sonra Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka ile Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov arasında gerçekleşen görüşme de, muhtemelen Tan Matbaası Olayı ile ilgiliydi.[605] Nitekim *Tanin* gazetesi, görüşmenin bu olayla ilgili olduğunda ısrâr edecektir. Gazetenin haberine göre, olaylar sırasında sâdece Sovyetler Birliği'ne âid resmî binâlar güvenlik güçlerince koruma altına alınmıştı.[606]

16 Aralık târihli *Vatan* gazetesi ise, Tan Matbaası Olayı dolayısıyla Ankara ile Moskova arasında karşılıklı olarak alınıp verilen resmî notaların tam metinlerini yayınlıyordu.[607] Sovyet resmî no-

---

602 Basın ve Yayın Umum Müdürü Nedim Veysel İlkin'in yabancı basına açıklaması için bkz. **Cumhuriyet**, (5.12.1945); **AT**, Sayı: 145, (Aralık 1945).

603 Fâlih Rıfkı Atay, "İstanbul'daki Nümâyiş", **Ulus**, (6.12.1945). Ayrıca bkz. **Cumhuriyet**, (7.12.1945); Cihad Baban, "Talebe Nümâyişi ve TASS Ajansı", **Tasvir**, (6.12.1945); **AT**, Sayı: 145, (Aralık 1945). Cihad Baban da, söz konusu makâlesinde, TASS Ajansı muhabirini "tahrikçi" olarak tanımlıyordu. Ayrıca bkz. Necmettin Sadak, "Türk Gençliğinin Heyecanlı Gösterisine Dünyâ Hayran Kalmıştır", **Akşam**, (7.12.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Nümâyiş Hâdisesi", **Tanin**, (8.12.1945); **AT**, Sayı: 145, (Aralık 1945); Yalçın Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 330-332. "Tahrikçi" suçlamasının ortak kullanımı yine dikkati çekiyordu.

604 **Cumhuriyet**, (7.12.1945).

605 **Cumhuriyet**, (9.12.1945); **Vatan**, (10.12.1945). Ayrıca bkz. Rıfkı Sâlim Burçak, "İkinci Cihan Savaşı'nda Boğazlar Meselesi", **Siyâsal Bilgiler Okulu Dergisi**, Cilt: II, Sayı: 1-2, (1947), s. 201; Fâhir Armaoğlu, "Sovyet-Amerikan Münâbetlerinin Üç Yılı 1945-1948", **Siyâsal Bilgiler Okulu Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1-2 ve 3-4, (1949), s. 375-445.

606 **Vatan**, (11.12.1945).

607 **Cumhuriyet**, (16.12.1945); **Vatan**, (16.12.1945). Ayrıca bkz. Burçak, "İkinci Cihan Savaşı'nda Boğazlar Meselesi", **Siyâsal Bilgiler Okulu Dergisi**, Cilt: II, Sayı: 1-2, (1947), s. 201.

tası 8 Aralık'ta verilmiş ve sâdece üç gün sonra 11 Aralık'ta da yanıtlanmıştı.[608] Moskova, gösterinin Sovyetler Birliği'ne yönelik olduğunu, gösteriler sırasında Sovyet yayınlarının satıldığı iki kitabevinin tahrib edildiğini ve Sovyet yayınlarının yakıldığını ileri sürüyor ve güvenlik güçlerinin gösteriye müdahale etmediğini belirtiyordu. Ankara'nın notasına göre ise, gösteri Türkiye'nin iç sorunuydu ve komünizme karşı kamuoyunun reaksiyonundan ibâretti. Gösteri hiçbir şekilde Sovyetler Birliği'ne yönelik değildi ve gösterilerden sonra hiç kimse yakalanmamış, sorguya çekilmemiş, tutuklanmamış ve mahkemeye de verilmemişti. Gösteriler sırasında tahrib edilen bir kitabevi gerçekten de bir Sovyet vatandaşına âiddi. Ancak bu kişi de, uğradığı zarârı olağan adlî yollardan karşılama yoluna gitmeliydi.[609]

Boğazlar sorunu ve Türk dış politikası

Başbakan Şükrü Saraçoğlu, 5 Aralık 1945 târihinde düzenlediği bir basın toplantısında, ABD'nin Boğazlar hakkındaki önerisinin ve bu öneriye yönelik İngiliz notasının içeriğini özetledikten sonra, Ankara'nın konuya ilişkin bakış açısını açıklıyordu:

> "Potsdam toplantısında verilen karar tabikâtından olarak, Amerika [ABD] Büyük elçisi, hükûmetinin noktai nazarını bildirmek üzere geçen ay başında verdiği notada, Montrö Mukâvelesi hükümlerinin bugünkü şartlara uygun bir sürette tâdili için uluslararası bir konferans toplanmasını teklif ve dâvet vûkûnda Amerika'nın [ABD'nin] konferansa memnunlukla iştirâk edeceğini bildirdikten sonra;
>
> 1) Boğazlar'ın her zaman için bütün miletlere âid ticâret gemilerine açık olması,
>
> 2) Boğazlar'ın her zaman için Karadeniz'de sâhili olan devletlerin harb gemilerine açık bulundurulması,
>
> 3) Sûlh zamânında [Karadeniz'e] sâhildar olmayan devletlerin müşterek bir an

608 **Cumhuriyet**, (15.12.1945). Ayrıca bkz. Burçak, "İkinci Cihan Savaşı'nda Boğazlar Meselesi", **Siyâsal Bilgiler Okulu Dergisi**, Cilt: II, Sayı: 1-2, (1947), s. 201.

609 **AT**, Sayı: 145, (Aralık 1945); **Vatan**, (16.12.1945); **Cumhuriyet**, (15.12.1945). Ayrıca bkz. Burçak, "İkinci Cihan Savaşı'nda Boğazlar Meselesi", **Siyâsal Bilgiler Okulu Dergisi**, Cilt: II, Sayı: 1-2, (1947), s. 201-202. Bu sırada Türk-Sovyet ilişkileri konusunda Türk basınında yayınlanan makâleler için bkz. Necmettin Sadak, "Sovyet Rusya'nın Türkiye İle Arası Neden Açıldı?", **Akşam**, (18.12.1945); Hüseyin Câhit Yalçın, "Rusya'nın Türkiye'ye Dargınlığı", **Tanin**, (20.12.1945); Fâlih Rıfkı Atay, "Rusya İle Münâsebetlerimiz Hakkında", **Ulus**, (22.12.1945); Cihat Baban, "Hazır Ol Cenge, Eğer İstersen Sûlhu Salâh", **Tasvir**, (22.12.1945); **AT**, Sayı 145, (Aralık 1945).

laşma ile tesbit edilecek tonajdaki harb gemileriyle, [Karadeniz'e] sâhildar devletlerin sarih müsaadesi ile veyâ Birleşmiş Milletler'in otoritesi nâmına gönderilecek harb gemileri müstesnâ olmak üzere, Boğaziar'ın [Karadeniz'e] sâhildar olmayan devletlerin harb gemilerine kapalı bulunması,

4) Japonya'nın akit devletler arasından çıkarılması ve Milletler Cemiyeti yerine Birleşmiş Milletler sisteminin ikâme edilmesi yolunda dört maddede telhis ettiği prensiplere göre Boğazlar rejiminin tâdili mütâlaasında bulunmuştur.

Amerikan [ABD'nin] notası hakkındaki görüşlerimiz şöylece hulâsa edilebilir:

Gerek sûlhda, gerekse harbde ticâret ve harb gemilerinin serbestçe geçiş haklarına dâir Montrö Mukâvelesi'nde mevcut hükümleri, Türk güvenliği ve egemenliği ile en iyi telif edecek esaslar, mezkür mukâvelede derpiş edilmiş olan bir uluslararası konferansta tâyin ve tesbit edilebilecektir. İlgili üç devletin bu hususiaki görüşleri hükûmetimize bildirildikten ve muhtelif görüşler tetkik edildikten sonra, fikirlerimizin etraflıca bildirilmesi imkânı hâsıl olacaktır. Amerikan [ABD'nin] görüşünün esas bakımdan iyi olup, tatbikâta âid şekil ve kayıtları zamânında tetkik edilmek üzere, bir münâkaşa ve müzâkere zemini olarak kabûle değer olduğu şüphesizdir. Herhâlde müstakbel konferansta Amerika'nın [ABD'nin] yer alınasını hem hükumetimizin harâretli bir arzusu, hem de bir zarûret olarak telâkki etmekteyiz.

21 Kasım'da İngiltere Büyükelçisi de verdiği bir muhtırada, Boğazlar rejiminin Amerika [ABD] Hükümeti tarafından vâki teklif veçhile yeni baştan gözden geçirilmesinin hükûmetince de şâyânı arzu olduğunu ifâde ettikten sonra, teferruata girişmeksizin, meselenin müstacel bir mâhiyet arz etmediğini kayıt ve şâyet Türk veyâ Sovyet[ler Birliği] Hükûmetleri bu maksatla bir konferans akdini teklif ederlerse, İngiliz Hükûmeti'nin de bu toplantıya iştirâke amâde olacağını ilâve eylemiştir."[610]

ABD'nin Ankara Büyükelçisi Wilson, 6 Aralık 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporda, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun bir gün önce düzenlediği basın toplantısında açıkladığı görüşlerini aktarıyordu. Wilson, raporunda, Saraçoğlu'nun İngiltere'nin önerisine yönelik herhangi bir yorumda bulunmadığına dikkat çekiyordu.[611]

Reuter Haber Ajansı da, 7 Aralık'ta, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun, ABD'nin Boğazlara ilişkin önerisinin kabûl edilebileceğini ve görüşmelere de temel oluşturabileceğini açıkladığını haber verecektir. Diğer yandan, Saraçoğlu, bu tür bir konferansa ABD'nin

610 **BCA BÖKM**, (Katalog Numarası: 030 01/11 64 8].

611 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (7.12.1945).

de katılımını Türk Hükûmeti'nin "harâretli bir arzusu" ve bir "zarûret" olarak tanımlamıştı.[612] Gerçekten de 6 Aralık'ta Ankara, Washington'a yaptığı açıklamada, Boğazlar konusunu görüşmek üzere uluslararası bir konferans toplanmasına hazır olduğunu ve bu görüşmelerde ABD'nin görüş ve önerilerinin esas alınabileceğini belirtmişti. Ankara'nın tek koşulu, ülkenin bağımsızlığına, egemenliğine ve toprak bütünlüğüne halel gelmemesiydi.[613]

Wilson, 7 Aralık 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporda, Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemâl Erkin'in kendisine yaptığı açıklamaya göre, Türkiye'nin notalara ilişkin karârını yeniden gözden geçirdiğini ve ABD'nin 2 Kasım târihli notasına yazılı olarak yanıt vermemeye karar verdiğini haber veriyordu. Ankara, bu konudaki görüşünü 12 Kasım târihli geçici sözlü yanıtı ile sınırlı tutmaya karar vermişti. Erkin, Saraçoğlu'nun 5 Aralık târihli basın toplantısından da söz etmişti.[614]

Görüldüğü gibi, Ankara, bu aşamada ABD'nin Boğazlar ile ilgili önerisine yakın durmayı tercih etmişti. İngiltere'nin önerisi yeterince sarih olmadığından bir ölçüde kenarda bırakılmış gibi görünüyordu. Ankara, Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesine ve antlaşmanın günün koşullarına göre yeniden ele alınmasına yönelik Potsdam Konferansı'nda üç büyük devlet arasında varılan anlaşmadan sonra, anlaşmanın değiştirilmesine yönelik olarak ilk ortaya çıkan Sovyet önerisine ABD tarafından önce yakın durulması ile karşılaştırıldığında, aylar sonra Washington'un önerisine yakın durmaktan başka bir çıkış noktası bulamamıştı. Oysa İngiltere'nin bu konudaki pozisyonu, Türkiye'ye ABD'den daha yakın sayılırdı. Ankara, toplanacak uluslararası bir konferansta ABD ile İngiltere'nin kendi yanında yer almasının yeterli olacağını düşünmüş olmalıdır. ABD'nin önerisinde yer alan ve

---

612 **AT**, Sayı: 145, (Aralık 1945). Ayrıca bkz. Fâlih Rıfkı Atay, "Boğazlar Meselesine Dâir", **Ulus**, (7.12.1945); **AT**, Sayı: 145, (Aralık 1945). Atay, söz konusu yazısında, Türkiye'de "dost devlete [ABD'ye] karşı derin bir itimat" uyanmış olduğunu belirtiyordu. Ayrıca bkz. Oran, "İç ve Dış Politika Açısından İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'de Siyâsal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", **SBFD**, Cilt: XXV, No: 1, (Mart 1970), s. 58; Ataöv, **age**, s. 129.

613 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 272; **OTDP**, s. 207; Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 159; Ülman, **age**, s. 65; **Savaş Yılları**, s. 283; Barlas, **age**, s. 106-107; Açıkalın, "Turkey's International Relations", **International Affairs**, Cilt XXIII, No: 4, (Ekim 1947), s. 488-489; Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 326.

614 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (7.12.1945).

Sovyetler Birliği'nin önerisine hayli yakın olan Karadeniz devletlerinin savaş gemilerinin Boğazlar'dan her zaman için serbest geçişi formülünü dahi Ankara bu aşamada kabûllenmiş gibi görünüyordu. Kendi müttefiki olan ABD ile İngiltere'nin savaş gemilerinin Boğzalar'dan geçmesinin kısıtlanması da, bu aşamada Ankara açısından kabûl edilmek zorunda kalınmış hüküm olarak değerlendirilebilir. Ankara'nın hareket alanı, Potsdam Konferansı kararları ile zâten bu alanda hayli daraltılmıştı. Oysa bu aşamada Ankara, muhtemelen bu sınırlandırılmış ve daraltılmış alanının az da olsa genişlemeye başladığının farkına varmıştı. Ankara, dar da olsa bu alanda politika geliştirmeye çalışıyordu.

Fransa da, Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesine yönelik olarak toplanabilecek bir uluslararası konferansa katılabileceğini bildirecektir. Ancak Paris, antlaşmanın ne yönde değiştirilmesi gerektiği yönünde herhangi bir açıklamada bulunmamıştı.[615]

ABD Hazırlık Komisyonu Temsilciliği görevini vekâleten yürüten Stevenson, 9 Aralık 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türkiye'nin Birleşmiş Milletler'de yapılan bir oylamada, ABD için değil, fakat Avrupa için oy kullanmış ülkeler arasında bulunduğunu bildiriyordu.[616] Stevenson, 15 Aralık 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir başka raporda da, Türkiye'nin Birleşmiş Milletler'de ABD'nin yerini Avrupa'nın alması yönünde yapılan bir oylamada, ABD'nin değil, fakat Avrupa'nın yanında oy kullandığını bildiriyordu.[617]

ABD Avrupa İle İlişkiler Ofisi Direktör Vekili Hickerson, 10 Aralık 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Romanya ve Bulgaristan'daki Sovyet işgâlinin, Sovyetler Birliği'nin bu ülkelerde hâli hazırda süren dost rejimleri sürdürme ve Balkanlar ve Doğu Akdeniz'de belirli bir güvenlik bölgesi kurma projesinin bir parçası olduğunu belirtiyordu. Rapora göre, göz ardı edilmemesi gereken nokta, Romanya ve Bulgaristan'da büyük sayıda Sovyet işgâl gücünün bulunmasının ve Sovyetler Birliği'nin Bulgaristan'da geçerli bir kuvvet bulundurma çabasının, Moskova'nın Türkiye ve Yunanistan üzerinde baskı oluşturma-

615 **AT**, Sayı: 145, (Aralık 1945).

616 **FRUS**, 1945, Cilt I, (General: The United Nations), "Stevenson'dan ABD DB'ye", (9.12.1945).

617 **FRUS**, 1945, Cilt I, (General: The United Nations), "Stevenson'dan ABD DB'ye", (15.12.1945).

sı ile ilgili bütün stratejisini açığa çıkarmasıydı. Wickerson'a göre, Boğazlar sorununun çözümünden önce, ABD, Sovyetler Birliği'nin askerî kuvvetlerinin bu bölgeden erken bir târihte çekilmesinin sağlanması yönünde çaba göstermeliydi. Rapora göre, Sovyetler Birliği'nin, 12 Adalar ile İtalya'nın eski kolonileri gibi, Yunanistan üzerindeki hedeflerini daha da açıklaması bir hayaldi. Boğazlar sorunu, 12 Ada sorunu ve İtalya'nın eski kolonileri sorunu çözülmeden, Sovyetler Birliği'nin askerî kuvvetlerini Bulgaristan ve Yugoslavya'dan çekmesi, Wickerson'a göre, hayaldi. Bulgaristan ile Romanya'ya ilişkin nihâî ve tatmin edici bir çözüm ise, bu konuda genel bir anlaşma yapılmadığı sürece, çok uzak bir ihtimâl olarak görülüyordu. Wickerson, ne olursa olsun, ABD'nin, politikasını, kamuoyuna açıklandığı gibi, Yalta ve Potsdam Konferansı kararları temelinde ve bu konferanslarda kararlaştırılan ve ilân edilen ilkelere uygun bir biçimde belirlemesi gerektiği kanısındaydı. Çünkü, Sovyetler Birliği'nin, belirli bir alanda olsun, etki ve nüfûzunu kabûl etmek, Moskova'nın diğer alanlara da yayılmasını dâvet edecekti. Bu bakımdan da önemliydi. ABD'nin sürekli olarak yinelediği ilke ise, sağlam, kalıcı ve sürekli bir barışın, sâdece özgür insanların kendi kararlarını verebilmesine bağlı olduğuydu. Bu ilke, ABD'nin yegâne seçeneği durumundaydı.[618]

ABD'nin Londra Büyükelçisi Winant, 12 Aralık 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Dimitrov'un Bulgaristan'da bulunmasının hiç kuşkusuz Sovyetler Birliği'nin Bulgaristan'daki konumu açısından bir güç faktörü olduğunu bildiriyordu. Fakat Winant'a göre, sorunun asıl ağırlık noktası bu değildi, aksine sorun, Sovyetler Birliği'nin Bulgaristan'da bulunan işgâl kuvvetlerinin sayısıydı.[619]

Diğer yandan, İtalya, Türkiye'nin yarârı açısından, Meis adasını Türkiye'ye bırakmaya hazırdı.[620] ABD'nin resmî bir raporuna göre, 12 Adalar Yunanistan'a bırakılmalı ve askerden de arındırılmalıydı. İngiliz Dışişleri Bakanı Bevin ise aynı görüşte değildi. Bevin'e göre, Meis adası Türkiye'ye bırakılmalıydı. İngiliz Hükümeti bu görüşteydi. Ayrıca Bevin, bu adanın her zaman Türkiye ile Yuna-

618 **FRUS**, 1945, Cilt IV, (Europe), "Hickerson'dan ABD DB'ye", (10.12.1945).

619 **FRUS**, 1945, Cilt IV, (Europe), "Winant'tan ABD DB'ye", (12.12.1945).

620 **FRUS**, 1945, Cilt II, (General: Political and Economic Matters).

nistan arasında sorun yarattığına da dikkat çekmişti. Bevin'e göre, bu nokta üzerinde ayrıca düşünülmesi gerekiyordu. Bevin, bu konuda Türkiye ile Yunanistan'ın ve diğer ilgililerin görüşlerine başvurulmasını istiyordu. Bu konudaki görüşmelere ancak bundan sonra devâm edilebilirdi.

ABD Dışişleri Bakanı Byrnes ise, Türkiye'nin Meis adasını istediğine ilişkin hiçbir delil ve işâret olmadığını, adanın nüfûsunun çoğunlukla Rum olduğunu belirtiyor ve bu nedenle de adanın Türkiye'ye bırakılmasına karşı çıkıyordu. Eğer Bevin'in önerisi doğrultusunda adanın askerden arındırılması söz konusu olursa, bu takdirde de adanın Yunanistan'ın denetimine bırakılması için hiçbir sakınca kalmayacaktı. Çünkü, bu takdirde Türkiye açısından da artık bir askerî tehdit söz konusu olmayacaktı. Byrnes, Türkiye'ye bu konudaki görüşlerinin sorulması hâlinde, Ankara'nın büyük bir ihtimâlle adaya sâhip çıkmak isteyeceğinden çekiniyordu.

Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov ise, İtalya açısından 12 Adalar'ın elden çıkarılması konusunun, İtalya'nın denizaşırı topraklarının tasfiyesi genel çerçevesi içinde ele alınması ve değerlendirilmesi gerektiği görüşündeydi. Buna bağlı olarak da, İtalyan sömürgelerinin ve denizaşırı topraklarının geleceğine ilişkin görüşlerin, bu konudaki tartışmaların sonuçlanmasına dek, açıklanmamasına karar verilecektir.[621]

ABD'nin Londra Büyükelçisi Halifax, 11 Aralık 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, İngiltere Dışişleri Bakanı Bevin'in, İngiltere'nin Türkiye sorununu Moskova'da gerçekleşmesi öngörülen Dışişleri Bakanları toplantısında gündeme almaya istekli olmadığını ABD'nin bilgisine sunmak istediğini haber veriyordu. Bevin, ABD Dışişleri Bakanı Byrnes ile bu konuyu görüşmek istiyordu. Bevin'in görüşmek istediği konular ise, bu konuda Sovyetler Birliği'ne herhangi bir söylenip söylenmemesi ile ABD ile İngiltere'nin Türkiye'yi cesâretlendirebilmek için herhangi bir şey yapmalarının gerekip gerekmediği idi.

Bevin'in görüşme sırasında yaptığı açıklamaya göre, Sovyetler Birliği'nin Türkiye yönelik sinir savaşında kayda değer ölçülerde

621 **FRUS**, 1945, Cilt II, (General: Political and Economic Matters).

bir yoğunlaşma fark edilmişti, fakat bu durum Bevin'e göre, Sovyetler Birliği'nin yoğunlaştırılmış askerî hazırlığı ile paralel gitmiyordu. Sovyetler Birliği'nin askerî hazırlık içinde olduğu görülmemişti. Londra, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin taleplerine karşı direnişinde herhangi bir zayıflık işâreti de görmemişti.[622]

Wilson, 12 Aralık 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemâl Erkin'in kendisinin dikkatini Türk basınında yayınlanan ve Washington kaynaklı bâzı haberlere çektiğini haber veriyordu. Bu haberlere göre, Boğazlar sorunu Moskova'da gerçekleşmesi öngörülen Dışişleri Bakanları toplantısında gündeme alınacaktı. Erkin Wilson'dan bu konuda herhangi bir bilgisi olup olmadığını öğrenmek istemişti. Wilson, bu soruyu yanıtlarken, son derece kısa bir şekilde, konuyla ilgili hiçbir bilgisinin olmadığını söylemekle yetinmişti. Wilson'un yanıtı samimî olmalıydı; çünkü raporunun sonunda, ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan kendisine bu konuda mümkün olan en kısa zamanda ve acele bilgi iletilmesini talep ediyordu.[623]

Moskova dışişleri bakanları toplantısı

15 Aralık'ta da Moskova'da ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanları'nın toplantısı gerçekleşir.[624]

Dışişleri Bakanları Moskova Toplantısı sırasında, 17 Aralık 1945 târihinde gerçekleşen ve ABD Dışişleri Bakanı Byrnes ile İngiltere Dışişleri Bakanı Bevin'in de katıldığı ve İngiliz delegasyonu tarafından düzenlenen görüşme tutanağına göre, Bevin, Sovyet politikasının rahatsız edici olduğunu açıklamıştı. Sovyetler Birliği, İngiltere'nin Ortadoğu'daki pozisyonunu zayıflatmaya çalışıyordu. Moskova'nın Yunanistan, Türkiye ve İran karşısındaki tutumu, bunu açıkça gösteriyordu. Her üç ülkede de Sovyetler Birliği, İngiltere ile karşı karşıya gelmişti. Sovyetler Birliği, Bulga-

622 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Halifax'tan ABD DB'ye", (11.12.1945).

623 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (12.12.1945).

624 **AT**, Sayı: 145, (Aralık 1945); Fâhir Armaoğlu, "Sovyet-Amerikan Münâbetlerinin Üç Yılı 1945-1948", **Siyâsal Bilgiler Okulu Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1-2 ve 3-4, (1949), s. 375-445; Feis, **From Trust to Terror**, (The Onset of the Cold War: 1945-1950), s. 53; Senarclens, **age**, s. 94-100 ve 114-118; Gormly, **age**, s. 94-102; D. F. Fleming, **age**,, s. 337; Ingram, **age**, s. 27-30.

ristan ve Macaristan'da büyük çapta işgâl kuvveti bulunduruyordu. Ayrıca, Bulgaristan ve Yugoslavya'da ulusal ordular da söz konusuydu.

Bevin'e göre, dünyâ üç Monrö Doktrini'ne sahne oluyordu. ABD'nin, Amerika kıtası için bir Monrö Doktrini vardı ve ABD, Pasifik'e doğru inmeye başlamıştı. Ancak, Bevin'in bu saptamasına karşılık, ABD Dışişleri Bakanı Byrnes, ABD'nin Pasifik'te sâdece güvenlik nedenleri ile adalarda üs tesis etmek istediğine dikkat çekmişti. Yine Bevin'e göre, Sovyetler Birliği ise, batıda Baltık'tan Adriyatik'e doğru ve doğuda da Port Arthur limanından daha da öteyi kapsayacak bir şekilde, kendi Monrö Doktrini'ni oluşturmayı hedefliyordu.

Bevin, görüşlerini açıklarken, Türkiye'yi de gündeme getiriyordu. Bevin'e göre, İngiltere, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik tehdidine karşı kayıtsız kalamazdı ve Türkiye'nin yanında yer alacaktı. İngiltere, Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'da üs kurmasına karşıydı. Ayrıca, İngiltere, Kars ve Ardahan'ın Sovyetler Birliği'ne iâdesine de karşıydı. Bevin, Byrnes'a, Boğazlar konusunu bir sonraki toplantıda tartışmaya açıp açmayacağını da sormuştu. Byrnes da, konuyu tartışmaya açmayacağını açıklamıştı.[625]

Dışişleri Bakanları Moskova Toplantısı sırasında, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov, ABD Dışişleri Bakanı Byrnes'a, Birleşmiş Milletler üyesi 51 devletin de barış antlaşmaları görüşmelerine dâvet edilmelerinin gerekip gerekmediğine ilişkin bir soru sormuştu. Moskova'ya göre, barış antlaşmaları görüşmelerine sâdece aktif bir şekilde savaşmış ülkeler dâvet edilmeliydiler. Oysa Byrnes, Birleşmiş Milletler üyesi bütün ülkelerin Almanya'ya karşı savaşmış olduğunu hatırlatıyordu. Bütün bu ülkeler savaştan dolayı acı çekmişlerdi.

Molotov ise, savaş sırasında müttefiklerden ziyâde Almanya'ya yardımcı olmuş olan ve hâli hazırda Birleşmiş Milletler üyesi de olan Türkiye'nin barış antlaşması görüşmelerine dâvet edilip edilmeyeceğini sormuştu. Byrnes ise, önemli olan sorunun, nihâî koşullara kimin karar vereceği olduğunu belirtmiş ve ayrıca konferansa karşı mümkün olan liberal bir tutumun alınması gerektiğini

625 **FRUS**, 1945, Cilt II, (General: Political and Economic Matters), "Dışişleri Bakanları Moskova Toplantısı'nda İngiliz Delegasyonu Tarafından Tutulan Görüşme Tutanağı", (17.12.1945).

söylemişti. Fakat Byrnes da, Türkiye'yi barış antlaşması görüşmelerine dâvet edilecek bir ülke olarak görmüyordu.

Molotov, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, değişik ülkelerin farklı düşman ülkelerle barış antlaşmaları yaptığını ve barış antlaşmaları listesinin farklı ülkeler için farklı olduğuna işâret ediyordu. Byrnes ise, bir avukat olarak, bir mahkemede jürinin görgü tanığından daha önemli olduğuna dikkat çekiyor ve esas sorunun, barış antlaşmalarında kimin jüri olarak katkıda bulunacağı ve karârın son şeklini kimin vereceği olduğunu bildiriyordu. Konferansa dâvet edilen diğer üyeler, sâdece görgü tanığı statüsünde olacaklardı ve jüriler, görgü tanıklarının söylediklerini kabûl ya da reddetme hakkına sâhiptiler. Byrnes, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Yardımcısı Vişinski'nin de, yine bir avukat olarak, bu noktaya katılacağını düşünüyordu. Vişinski, yanıtında, bu noktaya katıldığını belirtecektir. Vişinski, bu konuda bir avukat deyişini hatırlatıyordu. Türk jürileri görgü tanıklarının söylediklerini dinlediler, fakat onların söylediklerinin tam aksine karar verdiler.[626]

Dışişleri Bakanları Moskova Toplatısı sırasında, 18 Aralık 1945 târihinde gerçekleşen ve ABD Dışişleri Bakanı Byrnes'ın, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov'un, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakan Yardımcısı Vişinski'nin, İngiltere Dışişleri Bakanı Bevin'in ve ABD'nin Moskova Büyükelçisi Harriman'ın da katıldığı bir toplantıda ve Amerikan delegasyonu tarafından tutulan görüşme tutanağına göre, Bevin, her ne kadar sorunun çözülmesinden yana olmakla birlikte, Sovyetler Birliği'nin barış antlaşmalarının hazırlanmasına ilişkin önerisini kabûl etmenin çok zor olduğunu açıklamıştı. Bevin'e göre, barış antlaşmasına bağlı olarak görüşmeci heyetler arasında onları ayıran kalın duvarlar vardı. Çünkü, ortada bir savaş vardı. Molotov da, savaş gerçeğini kabûl ediyordu. Fakat ona göre, bâzı ülkeler savaşmıştı, bâzıları da savaşmamıştı. Ayrıca, bâzı ülkeler bir tarafta savaşmıştı, diğerleri de karşı tarafta. Dolayısıyla da Molotov'a göre, 51 Birleşmiş Milletler üyesi devlet eşit statüde değildi ve olmamalıydı da... Molotov, ABD'nin taslağında bulunan ve Avrupalı ve Avrupalı olmayan devletler arasındaki farka işâret ediyordu. Oysa, savaşın bölünemez olduğu id

626 **FRUS**, 1945, Cilt II, (General: Political and Economic Matters), "Dışişleri Bakanları Moskova Konferansı'nda İngiliz Delegasyonu Tarafından Tutulan Görüşme Tutanağı", (17.12.1945).

diâ edilmişti. Molotov, niçin Avrupalı olmayan devletlerden sâdece Brezilya'nın barış antlaşmalarına dâvet edilmekte olduğunu soruyordu. Oysa, Türkiye de, Birleşmiş Milletler üyesi Avrupalı bir devletti. Fakat Türkiye, barış antlaşmalarına dâvet edilmiyordu. Molotov, ABD'nin önerisinde ortaya konulan ilkeye göre, Birleşmiş Milletler üyesi bütün Avrupalı devletlerin barış antlaşmalarına dâvet edilmesi gerektiğini hatırlatıyordu.

Byrnes, ABD'nin taslağında, Türkiye'nin Birleşmiş Milletler üyesi Avrupalı bir devlet olarak gösterilmediğini vurguluyordu. ABD'nin bunun üzerinde durmamasının bir başka nedeni de, Türkiye'nin Almanya ile Japonya'ya Yalta Konferansı'ndan sonra savaş ilân etmiş olmasıydı. Bevin ise, Türkiye ile ilgili güçlüğün ne olduğunun anlaşılması gerektiği kanısındaydı. Bunu bir soru olarak ortaya atıyor ve sorunun yanlış anlaşılmaması gerektiğini belirtiyordu. Fakat burada âdetâ bir sinir savaşı söz konusuydu. Bevin, Türk-Sovyet sınırında bir sorun olduğu izlenimine varmıştı ve İngiltere'nin Türkiye'nin müttefiki olduğunu açıklamak gereğini duymuştu. Bevin, sorunu anlamak istiyordu.

Stalin, ortada iki sorun olduğu kanısındaydı. İlk sorun Boğazlar'dı. Montrö Antlaşması'na göre, Türkiye, bir savaş tehlikesi olup olmadığına karar vermeye veyâ Boğazları kapatıp, denetlemeye yetkili kılınmıştı. Oysa bu, Sovyetler Birliği açısından güç bir durumdu. Çünkü, Türkiye, bu yolla Sovyetler Birliği'nin önünü kesme hakkına sâhip oluyordu. Sovyetler Birliği, bu şekilde bir anlamda kuşatma altına alınmış oluyordu. Oysa Sovyetler Birliği özgürlüğünü korumak istiyordu. İkinci sorun, Türkiye'de Gürcülerin ve Emenilerin yaşadığı bâzı bölgelerin olduğu ve söz konusu bu toprakların Türkiye tarafından sâhiplenildiği ve bunun da değiştirilmesi gerektiği, en azından Çarlık Rusyası dönemindeki eski sınırlara geri dönülmesi gereğiydi. Türk-Sovyet sınırı, bu bölgede Çarlık Rusyası dönemine uygun olarak yeniden değiştirilmeliydi. Çünkü, Gürcüler ve Ermeniler, Türk Hükümeti nezdinde hak talebinde bulunuyorlardı. Stalin, Türkiye'ye karşı savaş konuşmalarının ise anlamsız olduğunu özellikle belirtiyordu. Stalin, Bevin'in sorunun nasıl çözüleceğine ilişkin sorusunu yanıtlarken, sorunun ya Türkiye ile ya da müttefiklerle yapılacak bir anlaşma ile çözüleceğini açıklıyordu. Bevin'in Sovyetler Birliği'nin ne istediği yo-

lundaki sorusunu ise, Stalin, Sovyetler Birliği'nin Gürcü ve Ermeni bölgelerini geri istediği şeklinde yanıtlıyordu. Stalin, bunun da 1921 târihli antlaşmadan önceki eski sınırlar olduğunu vurguluyordu. Bevin ise, konuşmalar sırasında Sovyetler Birliği'nin uzun zamandan beri bu bölgelere sâhip olmadığı izlenimini almıştı. Stalin, Bevin'in bu saptamasını yanıtlarken, bu saptamanın doğru olduğunu ve bu durumun 1870 yılından beri geçerli olduğunu söylüyor, fakat bölgedeki nüfûsun, geçmişte olsun, hâli hazırda olsun, Gürcülerden ve Ermenilerden oluştuğunu ileri sürüyordu.

Bevin, Stalin'den, Sovyetler Birliği'nin Boğazlar konusunda tam olarak ne talep ettiğini belirtmesini istemişti. Çünkü, işin başında, görüşmeler sırasında, Boğazlar'da bir Sovyet üssünün kurulmasından söz edilmişti. Stalin, Bevin'in bu açıklamasına karşılık olarak, bu talebin, Boğazlar'da bir Sovyet üssü kurulması talebinin hâlen geçerli olduğunu belirtiyordu. Bevin ise, Sovyetler Birliği'nin Boğazları kapatmasının Türkiye'yi güç durumda bırakıp bırakmayacağını sormuştu. Bu soruya karşılık olarak Stalin, Sovyetler Birliği'nin bu tür bir hakka sâhip olmayacağını ileri sürüyor ve Türkiye'nin savaş zamânında kendisini koruyamadığını ve herkesten korktuğunu iddiâ ediyordu. Bevin, Sovyetler Birliği'nin amacının, savaş zamânında olsun, barış zamânında olsun, Boğazlar'dan bütün gemilerin serbestçe geçebilmesinin sağlanması mı olduğunu soruyordu. Stalin de, bu soruyu, Boğazlar'dan serbest geçişlerin ticârî gemiler için geçerli olacağı şeklinde yanıtlamıştı. Stalin'e göre, hâli hazırda önemli olan, Türkiye'nin Boğazları kendi yetkisi ile kapatmasının sınırlandırılmasıydı. Bevin'in, Stalin'e yönelik olarak, eğer Türkiye hâli hazırda savaşta olsaydı ne olurdu şeklindeki sorusunu ise, Stalin, Türkiye'nin çıkarlarının ön plânda tutulacağı şeklinde yanıtlıyordu. Bevin, bir kez daha, Sovyetler Birliği'nin Boğazları kapatıp kapatmayacağını soruyordu. Bevin'in bu sorusunu, Stalin, kapatabileceği şeklinde yanıtlıyor ve Boğazlar'ın korunması ile ilgili olan tüm devletlerin Sovyetler Birliği'ne yardım etmeleri gerektiğini belirtiyordu.

Bevin, görüşmelerin bu aşamasında, Sovyetler Birliği'nden kesin bir öneri talep etmişti. Bevin, bu önerinin sonucunda bir konferans hazırlanmasının yararlı olup olmayacağını görmek istiyordu. Bevin, Türkiye'nin özgür ve bağımsız konumunun ortadan kaldı-

rılmasına karşı olduğunu da vurgulamıştı. Molotov ise, bu sorunun bu konferansta çözülüp çözülemeyeceğini soruyor ve tartışmalardan sonra kararlaştırılan noktada, bunun muhtemelen artık mümkün olmayacağını bildiriyordu. Molotov, Bevin'den bir talep de daha bulunmuştu. Buna göre, Bevin'in Sovyetler Birliği'nin Türk seferberliğinin devâmına gerek görmediğini açıklaması yerinde olacaktı. Stalin'e göre, Türk seferberliği, Türkiye'nin kendi isteği ile başlamıştı. Bevin'in söz konusu seferberliğin Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden çekindiği için gerçekleşmiş olduğu yönündeki açıklamasına karşılık olarak, Stalin, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden çekinmesine gerek olmadığını ileri sürmüştü.[627]

ABD'nin Bulgaristan Nezdindeki Temsilcisi Barnes, 20 Aralık 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Bulgaristan'ın düzenli olarak yurt dışı temsilciliklerinde değişikliklerle yeni atamalar yaptığını haber veriyordu. Yeni atamalar Ankara'yı da içine almıştı.[628]

Bu arada, Moskova'da gerçekleşen Dışişleri Bakanları toplantısı sırasında Türk-Sovyet ilişkilerini daha da güçleştiren yeni gelişmelere şâhit olunuyordu.

Wilson, 19 Aralık 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Sovyetler Birliği'nin yakın zamanda gerçekleşen açıklamalarına dayanılarak, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin yurt dışında bulunan Ermenilerin ülkelerine göçmen olarak dönüşlerini kolaylaştırıcı yardımlarda bulunacağını haber veriyordu. Wilson'un haberine göre, Türk basını Sovyetler Birliği'nin İstanbul Başkonsolosluğu'nu etkileyecek türden haberler yayınlıyordu. Türk basınında yayınlanan haberlere bakılacak olursa, Türkiye'de yaşayan Ermeni asıllı Türk vatandaşlarından Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne göçmen olarak gitmek isteyecekler varsa, bunlar Sovyetler Birliği'nin İstanbul Başkonsolosluğu'na müracaat etmekteydiler ve nihâyet 200 kadar Ermeni asıllı Türk vatandaşı göçmenlik için kaydını yaptırmıştı.

627 **FRUS**, 1945, Cilt II, (General: Political and Economic Matters), "Dışişleri Bakanları Moskova Konferansı'nda Amerikan Delegasyonu Tarafından Tutulan Görüşme Tutanağı", (18.12.1945).

İngiliz İşçi Partisi Hükûmeti'nin Dışişleri Bakanı Ernest Bevin, 21 Aralık 1945 târihinde Stalin ile yaptığı görüşmede de, Stalin'den aynı görüşleri dinlemişti. Bkz. Selim Deringil, "İngiliz Belgelerinde 1945 Sovyet Notaları", **Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, (Araştırma Raporu), (Nisan 1988).

628 **FRUS**, 1945, Cilt IV, (Europe), "Barnes'den ABD DB'ye", (20.12.1945).

Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemâl Erkin, aynı gün Wilson'a yaptığı açıklamada, kendisine ulaşan bilgilere göre bu sayının 200'ün çok üzerinde olduğunu söylemişti. Erkin, Sovyetler Birliği'nin İstanbul Başkonsolosluğu'nun yeni göçmenlik kayıtları da yapmakta olduğunu ilâve etmişti. Sovyetler Birliği'nin İstanbul Başkonsolosluğu, Ermeni asıllı Türk vatandaşlarını Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne göçmen olarak kayıt etmek için hayli etkili bir kampanya yürütüyordu. Erkin'in tahminine göre, Sovyetler Birliği'nin amacı bir hayli yüksek sayıya ulaşan göçmeni Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne götürmekti. Bu göçmenler, yetersiz yaşam alanı ve Türkiye'nin doğu bölgesinin ilhâkı konusundaki yoğun ve ısrarlı talepler nedeniyle ayrılacaklardı.

Wilson, raporunda, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın Fransa, Sûriye, Lübnan ve Mısır gibi yoğun Ermeni nüfûsuna sâhip ülkelerde bulunan Amerikan misyonlarının bu durumu izlemesini ve Sovyet Konsolosluklarına başvuran ve kayıt yaptıran Ermenilerin sayısını ve tipi ile Sovyetler Birliği'ne göç eden Ermenileri rapor etmesini istediğini hatırlatıyordu. Wilson, bu tür raporlardan kendisinin de bilgilendirilmesini istiyordu.[629]

ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan 21 Aralık 1945 târihinde ABD'nin Yakın Doğu ve Avrupa'daki diplomatik temsilciliklerine iletilen bir raporda, alınan bilgilere göre, Türkiye ile İran'daki ve büyük bir ihtimâlle diğer yerlerdeki Sovyet Konsolosluklarının Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne göçmen olarak gitmek isteyen ve sayıları bir hayli de yükselmiş bulunan Ermenilere yeterli destek sağlayamadığının anlaşıldığı haber veriliyordu. Bu yapay nüfus sorunu muhtemelen Türkiye'nin doğu bölgesindeki talepleri takviye etmek içindi. ABD Dışişleri Bakanlığı, söz konusu misyonlarının bu durumu izlemesini ve Sovyet Konsolosluklarına başvuran ve kayıt yaptıran Ermenilerin sayısını ve tipi ile Sovyetler Birliği'ne göç eden Ermenileri rapor etmesini istiyordu. Bu misyonlar arasında, Beyrut, Şam, Kâhire ile Bağdat da bulunuyordu.[630]

Wilson, 22 Aralık 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yaz-

629 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (19.12.1945).

630 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "ABD DB'den ABD'nin Değişik Misyonlarına", (21.12.1945).

dığı bir raporda, Sovyetler Birliği'nin İstanbul Başkonsolosluğu'nun Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne göçmen olarak gitmek isteyen Ermeni asıllı Türk vatandaşlarının kayıtlarını alma sürecine ilişkin bilgi veriyordu. Rapora göre, müstakbel göçmenler binaya teker teker alınıyorlar ve bu nedenle de binânın bulunduğu sokakta uzun kuyruklar oluşuyordu. Bu sırada doruğa çıkan duygular, sokak olaylarına ve provakatörlerin eylemlerine neden oluyordu.

Wilson, bir gün önce Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka ile yaptığı görüşmede de bu konunun ele alındığını hatırlatıyordu. Wilson, Saka'dan, bu görüşme sırasında, Ermenilerle ilgili her türlü olaydan kaçınılması ve Ermenilerle ilgili her türlü olayı engellemek gerektiği yönündeki ümidini bir kez daha açıklamıştı. Wilson, hiç kuşkusuz, 4 Aralık Tan Matbaası Olayı'na değinmeksizin, benzer bir olaydan söz ediyordu. Wilson'un yalnızca Ermenilerle ilgili bir olaydan kaçınılması gerektiğini vurgulaması ve bu arada Tan Matbaası Olayı'ndan hiç söz etmemesi anlamlıdır. Büyük bir ihtimâlle Türkiye'de yaşanabilecek bir "Ermeni Olayı", Tan Matbaası'nın başına gelenle karşılaştırıldığında, Batılı devletler arasında benzer şekilde suskunlukla karşılanamaz, görmezlikten gelinemezdi. Wilson, Ankara'nın, bu konuda gereken önlemleri alması gerektiğini söylemişti. Saka da, bu konuda her türlü dikkatli önlemin alındığını ve hiçbir sorun çıkmayacağı konusunda içinin rahat olduğunu belirtmişti. Saka, Türk Hükûmeti'nin bir basın açıklaması hazırladığını ve basın açıklamasında da, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne göç etmek isteyenlerin özgür olduğunu ve pasaportlarını alabilmeleri için gereken bilgiyi edinebileceklerini açıklayacaklarını söylemişti. Saka, elindeki bilgiye göre, yaklaşık 1.500 Ermeni asıllı Türk vatandaşının Sovyetler Birliği'nin İstanbul Başkonsolosluğu'na başvuruda bulunmuş olduğunu da haber vermişti. Saka'ya göre, başvuranların pek çoğunun Türkiye ile bir ilişkisi bulunmuyordu. Yâni bu kişiler, Türk vatandaşı olmakla birlikte, Türkiye'de ikâmet etmiyorlardı. Saka'ya göre, bu kişiler, Türkiye'de herhangi bir yatırımı bulunmayan mâcerâcılardı.[631]

Yine tam bu sırada, Türk basınında da benzer yönde haber-

631 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (22.12.1945).

ler gündeme gelmeye başlamıştı bile... *Vatan* gazetesinin haberine göre, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne göç etmek için İstanbul'da 160 Ermeni asıllı Türk vatandaşı kayıt yaptırmıştı.[632] Bu gelişme, Türk basınında, Türkiye'de yaşayan Ermeni asıllı Türk vatandaşları hakkında olumsuz yazılar yayınlanmasına neden olacaktır.

Hüseyin Câhit Yalçın'a göre, bu gelişme, Ermeni asıllı Türk vatandaşlarının "Türk vatanına ne kadar yabancı olduklarını açığa vurmuş olmaktan" ileriye geçemezdi. Yalçın, ardından da şu soruyu soruyordu: "Şimdi Ermeni arkadaşımız burada [Türkiye'de] neden farklı bir muamele görmekte olduklarını anlıyor mu?"[633]

Yalçın'ın bu sorusu, aslında Türkiye'de yaşayan Ermeni asıllı Türk vatandaşlarına uygulanan ayrımcılığın açık bir itirâfı idi. Fakat Yalçın, yazısında, bu ayrımcılığı meşrûlaştırabilmek için, Ermeni asıllı Türk vatandaşlarının, tam da bu kritik dönemde, Türkiye'yi terk ederek, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne göç etmek istemelerine dikkat çekiyordu. Oysa Yalçın, yazısında, Cumhuriyetin başından itibâren bu ayrımcılığın gerçekleştiğini itirâf ettikten sonra, geçmişte başlamış bir ayrımcılığı, aradan geçen uzun yıllardan sonra meydana gelen bir gelişmeye bağlıyordu. Böylece "Ermeni Meselesi"nde çok defâ yapılacak olan neden-sonuç ilişkisi bir kez daha açıkça ters yüz ediliyordu. Yalçın'ın yazısı, genellikle yapılageldiği gibi, resmî söylemde aslâ telâffuz edilmeyen ve edilmemesi de gereken politikaların, kritik dönemlerde farkına varılamayan bir itirâf şeklinde ağızdan kaçabileceğini gösteren güzel bir örnek olarak da kabûl edilebilir. Yalçın, açıkça Cumhuriyette Ermeni asıllı Türk vatandaşlarının daha başlangıçtan itibâren "farklı bir muamele" gördüklerini açıklamış oluyordu. Bu da, resmî politikanın gerçekte nasıl uygulandığını gösteriyor ve Ermeni asıllı Türk vatandaşları özelinde genelde gayrimüslim Türk vatandaşlarına yönelik ayrıncı tutumu gözler önüne seriyordu.[634] Resmî söylem, olağan dönemlerde resmî politikanın tamâmen farklı olduğunu ileri sürerken,

---

632 **Vatan**, (15.12.1945). Ayrıca bkz. Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 274.

633 Hüseyin Câhit Yalçın, "Ermeni Meselesi", **Tanin**, (21.12.1945); **AT**, Sayı: 145, (Aralık 1945).

634 Bu konuda ayrıca bkz. Cemil Koçak, "Ayın Karanlık Yüzü: Tek-Parti Döneminde Gayri Müslim Azınlıklar Hakkında Açılan Türklüğü Tahkir Davaları", **Târih ve Toplum (Yeni Yaklaşımlar)**, Sayı: 1, (Bahar 2005), s. 147-208.

siyâsî atmosferin sertleşmesi üzerine, birdenbire her zaman ifâde etmekten dikkatle uzak durmaya çalıştığı söylemi gündeme getirmekten de kaçınmıyordu. Bu bakımdan resmî söylem analizinin olağan dönemlerle olağanüstü dönemler arasında kesin ve keskin bir ayrıma tâbi tutulması gerekir. Resmî söylemin bu türden itirâfları ve açık politika ifâdeleri, her dönemde serpiştirilmiş olarak bulunabilir.

Âsım Us da, Vakit gazetesinde yayınlanan, "Ermeni Vatandaşlarımızla Açık Konuşalım" adlı yazısında, aynı konuya değiniyor ve "uzun zamandan beri ruhlarda uyumuş bulunan hisler söz hâlinde ortaya dökülüyor" diyordu.[635] Us da, yazısında, Ermeni asıllı Türk vatandaşlarına bir soru soruyor ve "Ermeni [asıllı Türk] vatandaşlar[ı] 1914 harbinden bugüne kadar Türkiye'nin karşılaştığı tehlikeler içinde kendileri tamâmi ile Türklerle berâber olmuşlar mıdır?" diyordu. Us'a göre, Birinci Dünyâ Harbi'nde "Türkiye Ermenileri'nden birçoğu düşman memleketlerin safına" geçmiş ve "Türk ordularını silâhla arkasından vuranlar" olmuştu. Millî Mücâdele'de de "yine aynı şekilde Ermenilerden fenâlık edenler" görülmüştü. Görüldüğü gibi, 1914/1915 "Ermeni Meselesi" bir kez daha resmî bakış açısından dile getiriliyordu.

Âsım Us, aynı yazısında şunları yazıyordu:

> "Bununla berâber, Türk İstiklâl Mücâdelesi zaferle sona erdikten sonra, târihin bu safhası kapanmıştı. Türkler, Rumlar ve Yahudiler gibi, Ermenilerle [de] temiz vatandaş olarak iyi geçinmeye karar vermişlerdir. Fakat hâfızalarda yerleşmiş olan acı hâtıraların izleri tamâmi ile silinmek için elbette bir zaman geçecekti. İşte Türkler, siyâset âleminin geçirdiği buhranlar içinde, az[ın]lıklara karşı bu tarzda vaziyet almış bulunurken, İkinci Dünyâ Harbi gelip çatmıştı. Ve bu İkinci Dünyâ Harbi, yine Rum, Yahudi ve Ermeni vatandaşlarımızın durumlarını göstermek bakımından bir imtihan devresi olmuştu. Rumlardan ve Yahudilerden hiçbir şikâyetimiz yoktu. Fakat Ermeniler arasında hoşumuza gitmeyen bir ruh hâli hissolunmuştu.
>
> Hoşumuza gitmeyen bu ruh hâli, harbin ilk safhasında, Hitler'in ordularî Balkanlar'dan inerek Trakya hudûdumuza geldiği ve Türkiye üzerinden Süveyş'e ve Musul petrollerine doğru geçmek arzularını gösterdiği zamanda, Ermeniler arasında bir Alman taraftarlığı cereyânının sezilmesi[ydi]. Bir hâlde ki, Ermeniler arasında bir nevi beşinci kol hareketinin varlığı şüpheleri uyandığı zamanlar olmuş-

635 Âsım Us, "Ermeni Vatandaşlarımızla Açık Konuşalım", **Vakit**, (26.12.1945); **AT**, Sayı: 145, (Aralık 1945).

tur. Almanya ile Türkiye arasında [imzâlanan] tarafsızlık antlaşmasından sonra bu ruh hâli sönmüştü. (...)

Anlaşılıyor ki, Ermeniler arasında geçmişi unutmak istemeyen bir az[ın]lık, cemaat arasında âdetâ zaman zaman bir Türk düşmanlığı varmış gibi bir manzara yaratmakta[dır]. Çokluğunun Türk idâresinden memnun olduklarına şüphe etmediğimiz Ermeni vatandaşlarımız, aralarından bu gayri memnunları ayırarak Ermenistan'a gönderebilirler ve böylece, kendi kendilerini tasfiye etmiş olurlar. Herhâlde Ermeni vatandaşlarımız içinde insafla düşünenler, Türkiye'de Rumlar ve Yahudilerden üstün bir durumda bulunmak dâvâsının haksızlık olacağını kabûl etmeli[diler]."

Âsım Us'un Ermeni asıllı Türk vatandaşlarından bâzılarını Alman taraftârı olarak suçlaması ve bu şekilde Ermeni cemaatinin siyâsî meşrûluğuna yönelik saldırısı, muhtemelen bu konuda Türkiye'nin müttefiki olarak beliren ABD ile İngiltere'den Ermenilere yönelik sempati açıklamalarını engellemeye yönelik siyâsî bir taktikti. Gerçi işin içinde Sovyet Ermenistan'ı olduğuna göre, ABD ile İngiltere'nin bu konuda Ermenileri desteklemesi düşünülemezdi, ama Us anlaşılan tedbirli davranmak istemişti. Gerçekte ise, Us'un yazısının dışında bu yönde bir bilgi bulunmamaktadır. Us'un Alman taraftârı olarak suçladığı Ermeni asıllı Türk vatandaşlarının yanı sıra, ileride göreceğimiz gibi dâvâları hâlen süren Irkçı-Tûrancı akımı gözden yitirmesi de ilginçti. Us'un bir başka taktiği de, gayrimüslim Türk vatandaşları arasında rekâbet duygusunu şiddetlendirmek ve bu arada Ermeni cemaatini diğer gayrimüslim cemaatlar arasında tecrid edebilmek ve böylece ortak bir gayrimüslim tepkisine de meydan vermemek gibi görünüyordu. Diğer yandan, bu taktik, ülkedeki tüm gayrimüslimlere yönelik herhangi bir davranış içinde bulunmadıklarını müttefik devletler olan ABD ile İngiltere'ye duyurmak bakımından da yararlı olabilirdi. Âsım Us'un yazısı, bir bakıma Yalçın'ın yazısını tamamlar nitelikteydi ve "Ermeni Meselesi"nin özel koşullarda birdenbire nasıl yeniden gündeme gelmiş olduğunu göstermekteydi.

Yine aynı günlerde, Türkiye'de yaşayan Ermeni asıllı Türk vatandaşları, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne göç edebilmek için Sovyetler Birliği'nin İstanbul Başkonsolosluğu'na baş-

vurmaya başlamışlardı.[636] Aynı günlerde yine *Ulus* gazetesinde, İçişleri Bakanı Hilmi Uran, Türkiye'de yaşayan Ermeni *asıllı* Türk vatandaşlarının istedikleri takdirde pasaportlarıyla Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne göç edebileceklerini açıklıyordu.[637] Bu açıklama, Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın Wilson'a yukarıda izlediğimiz şekilde bilgi vermesi ile paralel yapılmıştı.

Türk basınında bu konuda yayınlanan haber ve görüşlerin, bizzat Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun tâlimâtı ile Dışişleri Bakanlığı'nca yönlendirildiği açıktır.[638] Bu durum, bir anlamda devlet politikasının Türk basını üzerindeki egemenliğini gösterdiği gibi, diğer yandan da dış politikada, iç politikanın tam aksine, basında görülen tartışılamamazlık atmosferini yakından hissettiriyordu.

Tan Matbaası Olayı'ndan hemen sonra, muhtemelen bu Sovyet ve komünizm karşıtı gösteriye yanıt olmak üzere, Aralık ayının sonlarına doğru bâzı Gürcü Profesörler, Tiflis'te yayınlanan Komünist gazetesinde, Kars, Ardahan ve Artvin'i talep eden görüşlerini gündeme getireceklerdir. Söz konusu yazıda, Gürcistan sınırının târihi üzerinde duruluyor ve Van Gölü'nden Karadeniz'e kadar olan sahanın, yâni Kars'ın, Ardahan'ın, Artvin'in, Oltu'nun, Tortum'un, İspir'in, Bayburt'un, Gümüşhâne'nin ve Giresun'un, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'ne katılması isteniyordu. Bu görüş ve iddiâlar, Moskova Radyosu tarafından da yayınlanmış ve Moskova gazetelerinde de, özellikle de *Pravda* gazetesi tarafından yinelenmişti. Nitekim Aralık ayının sonlarında, Kızıl Ordu'nun yayın organı Kızıl Yıldız gazetesi, söz konusu yazıyı iktibas edecektir.[639] *Vatan* gazetesi, 21 Ara-

---

636 **Cumhuriyet**, (15.12.1945). Ayrıca bkz. Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 160; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 94; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 302. Gürün'e göre, mürâcaatta bulunanların toplam sayısı 1.500 kadardı. Bkz. Gürün. **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 302.

637 **Ulus**, (22.12.1945).

638 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 274-275.
Bu o kadar açıktır ki, Wilson, 3 Ocak 1946 târihinde, Feridun Cemâl Erkin ile olan görüşmesinde, Erkin'in kendisine Türkiye'de Ermenilere karşı gösteri olmayacağından emin bulunduğunu açıkladığını yazıyordu. Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 327.

639 **Cumhuriyet**, (21-24.12.1945); Uran, **age**, s. 425; Aydemir, **İkinci Adam**, s. 279; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 26 ve 94; Ülman, **age**, s. 56; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 302; Burçak, "İkinci Cihan Savaşı'da Boğazlar Meselesi", **Siyâsal Bilgiler Okulu Dergisi**, Cilt: II, Sayı: 1-2, (1947), s. 202; A.C. Edwards, "The Impact of the War on Turkey", **International Affairs**, Cilt XXII, (1946), s. 398. Ayrıca bkz.

lık'ta, Tiflis Radyosu'nun 14 Aralık târihli yayınında, Trabzon'un, Gümüşhâne'nin, Giresun'un, Oltu'nun, Tortum'un, İspir'in ve Ardahan'ın Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne katılması gerektiğini açıkladığını haber veriyordu.[640] Bu gelişme, *Ulus* gazetesinin de 22 Aralık târihli sayısında ayrıntılı bir şekilde yer alacaktır. Haber, Amerikan haber ajansı United Press International'dan iktibas edilmişti.[641]

Fransız haber ajansı France Press de, 21 Aralık târihli bir haberinde, söz konusu Sovyet taleplerine işâret ediyor ve Moskova'nın arâzi taleplerinin, başta Moskova Radyosu tarafından olmak üzere, *Pravda*, *İzvestia* ve *Trud* gazeteleri tarafından da yayınlandığına dikkat çekiyordu. Ayrıca, TASS Ajansı da, İngilizce bülteninde söz konusu iddiâları yayınlamıştı. Söz konusu olan 20.000 kilometrekarelik bir alandı ve Karadeniz sâhilinde, Trabzon limanını da içine alacak şekilde, 300 kilometre uzunluğunda sâhil şeridini kapsıyordu.[642]

Bu türden haberler Washington'da da yayınlanıyor, ancak ABD Dışişleri Bakanlığı, Ankara'nın Sovyet talepleri konusunda Washington'u resmen haberdâr etmediğini açıklıyordu. Washington'a göre, Sovyet basınında yayınlanan toprak taleplerinin, bizzat Sovyetler Birliği tarafından resmen destekleneceğine ilişkin herhangi bir belirti de yoktu.[643] *The Times* gazetesi ise, bu taleplerin, ilk Sovyet talepleri, yâni Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi, Boğazlar'da üs verilmesi ve Kars, Ardahan ve Artvin'in terki konularında ihtar olduğu kanısındaydı.[644]

Bkz. Selim Deringil, "İngiliz Belgelerinde 1945 Sovyet Notaları", **Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, (Araştırma Raporu), (Nisan 1988); Fâhir Armaoğlu, "Sovyet-Amerikan Münâbetlerinin Üç Yılı 1945-1948", **Siyâsal Bilgiler Okulu Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1-2 ve 3-4, (1949), s. 375-445.

Nâdir Nâdi, **Cumhuriyet** gazetesinde yayınlanan, "Türk-Rus Dostluğunu Tekrar Kurmanın İlk Şartı" adlı makâlesinde, söz konusu yazının bizzat Moskova Radyosu tarafından da iktibas edildiğine dikkat çekiyordu. Nâdir Nâdi, "Türk-Rus Oostluğunu Tekrar Kurmanın İlk Şartı", **Cumhuriyet**, (22.12.1945). Ayrıca bkz. Nâdir Nâdi, "O Metod Bize Sökmez", **Cumhuriyet**, (23.12.1945).

640 **Vatan**, (21.12.1945). Ayrıca bkz. Oran, "İç ve Dış Politika Açısından İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'de Siyâsal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", ***SBFD***, *Cilt*: **XXV**, *No*: 1, (*Mart* 1970), s. 58; Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 277-278; Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, s. 159-160.

641 **Ulus**, (22.12.1945).

642 **AT**, Sayı: 145, (Aralık 1945).

643 **AT**, Sayı: 145, (Aralık 1945).

644 **AT**, Sayı: 145, (Aralık 1945).

Aynı günlerde *Vatan* gazetesinde, Türkiye'de enterne edilen Alman vatandaşlarının serbest bırakıldığı açıklanıyordu. Habere göre, yüz civârında Alman vatandaşı Ankara üzerinden İstanbul'a dönmüştü. Alman vatandaşları, Kırşehir ve Yozgat'ta enterne edilmişlerdi. *Cumhuriyet* gazetesi ise, serbest kalacak olan Alman vatandaşlarının sayısının 600 olduğunu belirtiyordu. Gazetenin haberine göre, enterne edilen Alman vatandaşları, Anadolu'da toplam 15 ay geçirmişlerdi ve artık bir kısmı serbest bırakılıyordu. Hattâ iki Alman vatandaşı, Müslüman olup, Türk vatandaşlığına da geçecekti. Diğer yandan, enterne edilen Japon vatandaşları da artık serbest bırakılacaklardı.[645]

Wilson, 22 Aralık 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Sovyet basınında ve Tiflis radyosunda sözü edilen ve Türkiye'nin Karadeniz limanının Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne âid olması gerektiğine ilişkin bir gazete makâlesinin Ankara'da hayli karışıklık, hayecan ve telâş yarattığını haber veriyordu. Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemâl Erkin, Wilson'a, bir gün önce akşam saatlerinde İnönü'yü gördüğünü ve İnönü'nün bu konuda kızgınlığından küplere binmiş olduğunu söylemişti. Erkin, Wilson'a, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye'nin Washington Büyükelçiliği'ni aradığını ve ondan, Sovyetler Birliği'nin bu kez artık Birleşmiş Milletler'in ilkeleri ile de dalga geçerek, Türkiye'nin Brileşmiş Milletler üyeliğinden çıkarılmasını öngören Sovyetler Birliği'nin sinir savaşının bu son safhasına ilişkin olarak ABD'nin görüşlerini öğrenmek istediğini açıklamıştı. Erkin, Wilson'dan, ABD Dışişleri Bakanlığı ile irtibat kurmasını ve Ankara'nın ABD'nin bu konudaki gelişme ile ilgili olarak görüşünü merâk ettiğini ve öğrenmek istediğini iletmesini talep etmişti. Wilson, Erkin'e, bu konuda girişimde bulunmaktan memnun olacağını söylemişti. Wilson, bu son gelişmeyi, Sovyetler Birliği'nin açtığı sinir savaşında yeni bir aşama olarak değerlendiriyordu. Wilson, Ankara'nın sâkin olmasını ve herhangi bir alınganlık göstermemesi gerektiğini ve özellikle de Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin bu kampanyayı daha da şiddetlendirebileceği herhangi bir olaya ve açıklamaya neden olmama-

645 **Cumhuriyet**, (19, 22 ve 26.12.1945); **Vatan**, (22.12.1945).

sı gerektiğini vurgulamıştı. Erkin de, Wilson'a, bu konuda merâk etmesi ya da endişelenmesi için hiçbir neden olmadığını, çünkü Ankara'nın bu konuda azamî dikkati gösterdiğini ve herhangi bir olayı engellemek için gereken adımları atacağını söylemişti.

Wilson, Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka ile de görüşmüştü. Wilson, raporunda, bu görüşmeden de söz ediyor ve bu görüşmede de Erkin ile görüşmenin bir benzerini gerçekleştirdiklerini belirtiyordu. Saka, son gelişme ile ilgili olarak ciddî olarak endişelenmişti. Wilson, raporunun sonunda, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye'nin Washington Büyükelçiliği'ne yapacağı her açıklamadan kendisinin de bilgilendirilmesini talep ediyordu.[646]

Wilson, 28 Aralık 1945 târihinde, ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov ile yaptığı iki saatlik bir görüşmeye ilişkin bilgi veriyordu. Bu görüşmede Vinogradov, Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde bulunan profesörlerin makâlesinin henüz eline ulaşmadığını söylemişti. Fakat, diğer yandan, Vinogradov'un açıklamasına göre, Gürcü halkı, Gürcistan'a âid gördüğü toprağı Türkiye'den geri almak için çok güçlü hisler besliyordu.

Wilson, hâli hazırda Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında süregiden tansiyonun nedenleri konusundaki bir tartışmadan sonra, Vinogradov'a, iki ülke arasındaki ilişkileri geliştirmek için ne yapılması gerektiğini sormuştu. Vinogradov da, bunun formülünü Molotov'un geçen Haziran ayında Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e vermiş olduğunu söylemişti. Wilson, bu kat'i yanıt karşısında, bu kez de bu yanıtın, Sovyetler Birliği açısından, iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilebilmesinin tek yolunun, Boğazlar'da üs temini ile Türkiye'nin doğu bölgesindeki toprak talebinin karşılanması olacağını mı sormuştu. Vinogradov da, bu soru karşışında, Sovyetler Birliği'nin güvenliği için üslere ihtiyâcı olduğunu ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin de Türkiye'nin doğu bölgesindeki toprakların yeniden kendisine katılmasını talep ettiğini ve Sovyetler Birliği'nin de Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin talebine yardım etmesi gerektiğini açıklamıştı. Wilson, bu yanıt karşısında, toprak talebinin Bir-

646 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (22.12.1945).

leşmiş Milletler Beyannâmesi ile nasıl kâbili telif olabileceğini soracaktır. O Birleşmiş Milletler Beyannâmesi ki, bütün ülkelere eşit egemenlik hakkı tanımıştı. Vinogradov ise, bu soruyu, Birleşmiş Milletler Beyannâmesi'nin bütün insanlara eşit haklar sunduğunu hatırlatarak, bunun Gürcü halkını da kapsadığını ileri sürmüştü. Wilson ise, 1921 târihli Moskova ve Kars Antlaşmaları ile yeni bir safhanın açıldığını ve sınırların kesin olarak bu şekilde saptandığını hatırlatınakla yetinmişti. Vinogradov ise, söz konusu antlaşmaların Sovyetler Birliği'nin zayıf ânında imzâlandığını ve durumun değişen koşullara uygun olarak yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini söylemişti.

Wilson, görüşme sırasında, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne göç etmek isteyen ve Türkiye'de bulunan Ermeni asıllı Türk vatadaşlarına da değinmişti Vinogradov, göç emek isteyen birkaç bin kişinin kaydını yaptırdığını söylemişti. Ancak bu kişilerin göçünü temin edecek ulaşım imkânı ile ilgili olarak Moskova'dan henüz bir tâlimat gelmemişti. Vinogradov, Ankara'nın bu konuda hayli üzgün ve endişeli olduğunu da belirtmek gereğini duymuştu. Son olarak, Vinogradov, Sovyet Konsolosu Mikhailov'un, Moskova'dan gelen tâlimat gereğince, Moskova'daki yeni görevine başlamak üzere, bir ay içinde Ankara'dan ayrılacağını da haber vermişti.[647]

ABD Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu İle İlişkiler Bölüm Başkan Yardımcısı Jones tarafından 29 Aralık 1945 târihinde kaleme alınan bilgi notu, Jones, ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Acheson ve Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Hüseyin Râgıp Baydur arasında gerçekleşen bir görüşme hakkında idi. Baydur'un randevu talebi üzerine gerçekleşen görüşmenin başında, Baydur, bâzı gazetelerde Moskova'da gerçekleşen Dışişleri Bakanları toplantısında Türkiye ile ilgili konuların da görüşüldüğüne dâir haberler görüldüğünü ve eğer mümkünse bu görüşmelerde nelerin konuşulduğunu öğrenmek istediğini söylemişti. Acheson, ABD Dışişleri Bakanı Byrnes'ın ancak aynı gün Washington'a döndüğünü haber vermişti. Dolayısıyla Türkiye konusunun Moskova'da gerçekleşen görüşmelerde ele alınıp alınmadığını bilmiyordu. Fakat ken-

647 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Wilson'dan ABD DB'ye", (28.12.1945).

disi de basında yayınlanan haberleri görmüştü. Acheson, mümkün olan en kısa zamanda ve ilk fırsatta bu konuyu Byrnes'ın bilgisine sunacağını da açıklamıştı. Büyük bir ihtimâlle Byrnes, Baydur ile bu konuyla ilgili olarak görüşmek isteyecek ya da ona bu konuda bilgi sunacaktı.

Baydur, Sovyetler Birliği'nin hâli hazırda Türkiye'den Trabzon-Ardahan bölgesindeki toprak talebine yeniden değinmişti. Baydur, Acherson'dan konuyla ilgili görüşlerini de öğrenmek istiyordu. Acheson, ABD Dışişleri Bakanlığı'nda Türkiye ile ilişkiler konusunda görevli kişilerin elinde Türkiye ile ilgili konuşmalara ilişkin henüz yeterli bilgi bulunmadığını açıklamıştı. Byrnes'dan henüz bu konuda bilgi ellerine ulaşmamıştı. Fakat, diğer yandan, ABD Dışişleri Bakanlığı, Sovyet basınında yayınlanan Trabzon-Ardahan bölgesi ile ilgili haberlere dikkat etmişti. Acheson, ABD'nin Birleşmiş Milletler'i savaşı engelleyecek etkin bir araç hâline getirmek için tüm gücünü sarf ettiğini de vurgulama gereğini duymuştu. Küçük devletler de bunu kolaylaştırmalıydılar. Acheson, hâli hazırda ve içinde bulunduğu koşullarda Ankara'ya sâkin olmasını tavsiye etmişti. Birleşmiş Milletler toplantısına yalnızca iki hafta kalmış iken, Ankara, her türlü olaydan kaçınmalıydı. Acheson da, herhâlde adını vermeksizin, Tan Matbaası Olayı'na atıfta bulunuyordu. Acheson, nihâyet son olarak da, Ankara'nın, doğal olarak derin kaygılar içinde de olsa, genel sorunları görmesi ve sözü edilen genel sorunlarm ise Türkiye sınırları dışında yaşandığını ve Türkiye'yi aşmakta ve sonuçta dünyâ barışını etkilemekte olduğunu ve bu nedenle de ABD'nin çok yakın ilgisini çektiğini bilmesi gerektiğini açıklamıştı.

Baydur, Acheson'un bütün açıklamalarına teşekkür etmiş ve barışı tehdit edenler tarafından öfkeli ve şiddetli bir şekilde hedef hâline gelmiş bulunan Türk halkının sâkin durmasının çok güç olduğunu da sözlerine eklemişti. Baydur, Türkiye'nin barışı bozan taraf olmadığını da vurgulamıştı. Sovyetler Birliği, saldırılarını Türkiye'ye karşı yönlendiriyordu. Bu nedenle Ankara'nın kendi konumunu Türk basınında ve parlamentosunda savunmasının, Türkiye tarafından bir saldırı ya da tecâvüz olarak değerlendirilmemesi gerektiğini de özellikle belirtmişti. Baydur'un bu açıklamalarına Acherson da katılmıştı. Baydur, görüşmeden ayrılmadan önce, ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan Moskova'da gerçekleşen Dışiş-

leri Bakanları toplantısında Türkiye ile ilgili olarak yapılan görüşmeler hakkında bilgi talep etmişti.[648]

ABD Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu ve Afrika İle İlişkiler Direktörü Henderson, 29 Aralık 1945 târihinde, Wilson'a yazdığı bir raporda, Wilson'un 5 ve 10 Kasım târihlerinde Boğazlar sorunu ile ilgili olarak kendisine ilettiği raporlara yanıt verememiş olmasından dolayı üzüntü içinde olduğunu belirtiyordu. Wilson'un sorduğu soruları yanıtlayabilmek için ABD Dışişleri Bakanlığı bâzı araştırmalar yapmak zorunda kalmıştı. Ancak bu araştırmalardan henüz bir sonuç alabilmiş de değildi. Yanıtının daha da fazla gecikmemesi için Henderson, Wilson'a bu konudaki kendi görüşlerini yazmayı tercih etmişti.

Wilson'un 5 Kasım târihli raporundaki soruları Henderson şöyle yanıtlıyordu:

ABD Dışişleri Bakanlığı, Boğazlar'ın uluslararası bir statüye kavuşturulması için hiçbir zaman bir öneri gündeme getirmemişti. ABD Dışişleri Bakanlığı, böyle bir izlenimin doğmasının nedeni olarak, Truman'ın Potsdam Konferansı sırasında Boğazlar ile uluslararası suyolları ve nehirlerini aynı kapsamda değerlendirmiş olmasını ve Avrupa'daki bâzı suyolları ile nehirlerin uluslararası bir statüye kavuşturulması gerektiği yönündeki önerisini görüyordu. Fakat Truman, bu önerisinde özellikle iki ya da daha fazla devletin sınırlarını aşan suyollarını kastetmişti ve bunu önerirken de, ticârî araçlarla taşıdıkları kargoyu göz önünde tutmuştu. Potsdam Konferansı'nı tâkiben, ABD Dışişleri Bakanı Byrnes, Truman için hazırladığı bir bilgi notunda, eğer ABD Boğazlar'ın uluslararası hâle getirilmesini önermişse, bu takdirde bu taahhüdüne uymak zorunda kalacağından söz etmişti. Her ne kadar basın Boğazlar'ın uluslararası statüye kavuşturulmasına ilişkin önerilere değinse de, ABD Dışişleri Bakanlığı, Boğazlar üzerindeki Türk egemenliğinden vazgeçilebilir olan bu öneriyi hiçbir zaman ciddîye almamıştı.

Henderson, Boğazlar'ın silâhsızlandırılmış ve askerden arındırılmış bölge olması önerisi üzerinde önemle ve ciddî olarak düşünüldüğünün doğru olduğunu yazıyordu. Henderson, yalnızca Wilson'un bilgisine sunulmak üzere, ABD Dışişleri Bakanlığı'nda bu önerinin epey destek topladığını da açıklıyordu. Bu öneri de, Sov-

648 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Jones Tarafından Tutulan Görüşme Tutanağı", (29.12.1945).

yetler Birliği'nin ilgisini çekebilmek üzere bu konuda en uç noktaya işâret ediyordu. Bundan daha fazla ileriye gidilemezdi. ABD Dışişleri Bakanlığı'nda Boğazlar'ın silâhsızlandırılmış ve askerden arındırılmış bölge olmasının, Türkiye açısından en azından orada Sovyetler Birliği'nin üs kurmasından daha az kötü olacağını savunan güçlü bir görüş vardı. Bu görüş güçlü argümanlara sâhipti. Bu görüşe göre, hava kuvvetleri ve atom bombası çağında zâten Türkiye'deki üslerin askerî açıdan çok düşük bir değeri vardı. ABD Dışişleri Bakanlığı'nda alınan son karar ise, eğer ABD Türkiye'den Boğazlar'da bulunan askerî tahkimâtını kaldırmasını önermişse ve Türkiye de bu öneri üzerine öneriyi kâbul ederek, Boğazlar'daki askerî tahkimâtını kaldırırsa ve nihâyet bu nedenle herhangi bir saldırıya uğrar ve kendisini savunamazsa, bu takdirde ABD'nin de Türkiye'ye karşı fiilen ve en azından ahlâkî bakımdan yardım sorumluluğu olduğunu gözönüne alması gerekiyordu. Ayrıca, eğer Türkiye'ye Boğazlar'ın silâhsızlandırılmış ve askerden arındırılmış bölge olması önerisinin sunulması gerekiyorsa, bu takdirde de öneri için inisiyatif bir başka devletten gelmeliydi. ABD'den değil. Ancak ABD'nin bu öneriye karşı çıkması için de herhangi bir neden bulunmuyordu. Yeter ki ABD'nin ulusal çıkarlarına karşı herhangi bir aykırılık yaşanmasın... Aslında ABD Dışişleri Bakanlığı, Boğazlar'ın silâhsızlandırılmış ve askerden arındırılmış bölge olması önerisi gündeme geldiğinde, nasıl bir konum alacağına henüz karar verememişti. Bu karar, Henderson'a göre, doğal olarak o sıradaki koşullara ve bu önerinin yanı sıra diğer önerilere de bağlı olacaktı.

Henderson, Wilson'un talep ettiği önerilerin gecikmesinden ve bunun sonucunda yaratılan kargaşadan dolayı Wilson'un ne denli haklı olduğunu belirttikten sonra da, özellikle ABD ve İngiltere'de yayınlanan gazetelerdeki çelişkili haber ve açıklamalara atıfta bulunuyordu. Fakat işin esâsı da şuydu: Potsdam Konferansı'nda üç devlet, ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği, Montrö Anlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi için Türkiye ile görüşmelere karar vermişlerdi. Nihâyet Potsdam Konferansı'ndan sonra ABD Dışişleri Bakanlığı'dan atılması gereken adımlar konusunda tâlimat beklenilmişti. En sonunda George Allen, konuyu Jimmy Dunn'a açmıştı ve Dunn da, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın süreci devâm ettirmesini ve taslak önerilerini hazırlamasını istemişti. Bunun üzerine ABD

Dışişleri Bakanlığı da kendi önerilerini geliştirmişti. Fakat bu önerilerin hangi çerçevede olması gerektiğine ilişkin herhangi bir tâlimat ortada yoktu. Bu nedenle de ABD Dışişleri Bakanlığı, doğal olarak, Montrö Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi genel amacı çerçevesinde, Moskova'nın lehine tutum almıştı.

ABD Dışişleri Bakanlığı'nın önerileri dört ana noktada toplanmıştı: İlk nokta, ticâret gemilerinin geçişi idi; ikinci nokta Karadeniz devletlerinin savaş gemilerinin geçişi idi; üçüncü nokta Karadeniz devleti olmayan güçlerin savaş gemilerining eçişi idi ve dördüncü ve son nokta da diğer hükümlerdi. ABD Dışişleri Bakanlığı bu önerileri hazırlarken, Bakanlığın kendi içinde ortaya çıkan tek bir tartışma olmuştu ve bu da, Boğazlar'ın silâhsızlandırılmış ve askerden arındırılmış bölge olması önerisiydi.

Nihâyet Byrnes, Eylül ayında Londra'dan ayrılmadan birkaç gün önce, hazırlanan taslağı görme ve onu yeniden düzenleme imkânına sâhip olmuştu. Ancak taslak üzerinde herhangi bir değişiklik de yapınamıştı. Truman'a da sunulan taslak, bu üzerinde herhangi bir değişiklik yapılmamış olan taslaktı. Byrnes, bu taslağı Truman'a kendi görüşlerini de içeren bir bilgi notu ile birlikte sunmuştu. Bu bilgi notunda, Byrnes, ABD'nin hazırlamış olduğu taslak öneride Boğazlar'da uluslararası statüye ya da Boğazlar'ın silâhsızlandırılmasına ve askerden arındırılmasına yönelik herhangi bir öneriye yer verilmediğine de dikkat çekmiş ve nihâyet Truman'ın büyük bir ihtimâlle bu önerileri ilk olarak Senato Dış İlişkiler Komitesi ile görüşmeden sunmayacağını da düşündüğünü eklemişti. Senato Dış İlişkiler Komitesi de, bu türden önerilerin ne türden sorumluluklar doğuracağını gözönünde tutmalıydı. Daha sonra Byrnes Londra'ya seyahatinden önce Truman ile konuyu görüşmüştü. Truman da ABD Dışişleri Bakanlığı'nın önerisini onaylamıştı. Byrnes da meselenin çözüldüğünü belirterek, Henderson'a, Londra'da ABD'nin önerilerinin sunumasından önce, kendisinin son öneri metnini onaylaması gerektiği tâlimâtını vermişti. Çünkü, taslak öneride hâlâ bir iki yanıtlanmamış soru bulunuyordu. ABD Dışişleri Bakanlığı, bu görüşmeden, dosyanın Truman'ın onayı üzerine kendilerine iletileceği sonucunu çıkarmıştı. Byrnes'ın Londra seyahatine çıkmasının üzerinden üç hafta ya da daha fazla bir süre geçmiş olmasına karşın, dosya ABD

Dışişleri Bakanlığı'na iletilmemişti. Bu gecikme üzerine konu Beyaz Saray sekreterliğine de bir iki kere hatırlatılmıştı. Beyaz Saray sekreterliği de, konunun gerektiği şekilde hızla çözüleceğini haber vermişti. Ancak son haber, dosyanın yanlış yere konulduğuna ilişkindi. Henderson, bu haberin sâdece Wilson'un bilgisine sunulduğunu özellikle belirtme ihtiyâcını duymuştu. Bunun üzerine, ABD Dışişleri Bakanlığı Truman'a ikinci bir kopya daha iletmişti.

Bundan sonra Byrnes Londra'dan dönmüş ve kendi Bakanlığı ile görüşmeden düzenlediği bir basın toplantısında da ondan Boğazlar ile ilgili ABD'nin önerisi sorulmuştu. Byrnes da, bunun üzerine, önerinin Ankara'ya iletildiği düşüncesi ile, ABD'nin önerisi olarak söz konusu taslak öneriyi açıklamıştı. Fakat bu açıklama derhâl düzeltilmişti. Aradan birkaç gün geçtikten sonra Byrnes, Truman ile konuyu yeniden ve dikkatle gözden geçirmişti. Nihâyet bu görüşme sırasında ABD'nin resmî önerisinin, ABD Dışişleri Bakanlığı'nca hazırlanan şekilde ortaya konulmasına karar verilmişti. Aslında taslak öneri üzerinde hâlâ belirli bir ölçüde çalışılması gerekiyordu. Ancak ana ilkeler kesinlikle hazırdı. Diğer yandan, bu noktalar da hayli tâlihsiz bir kargaşa doğurmuştu.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı, son birkaç haftadan beri ABD'nin Boğazlar ile ilgili önerisini merâk ediyor ve öneriyi öğrenmek istiyordu. Byrnes ise, 24 Ekim'de öneriyi Londra'ya sunmaya karar vermişti. Oysa aynı târihte ABD Dışişleri Bakanlığı söz konusu önerileri Wilson'a sunmayı plânlamıştı. Söz konusu önerileri içeren rapor ise, Wilson'a iletilmek üzere, Byrnes'ın ofisinde onun imzâsını bekliyordu. Oysa ABD Büyükelçiliği altı saat içinde Londra ile iletişim kurmuştu. Londra da, ABD'nin önerisinin açıklanmasının, Londra'nın üzerinde görüşebilmesini sağlamak üzere, geciktirilmesini istemişti. Byrnes da bu öneriyi kısa bir süre için kabûl etmişti. Fakat ABD Dışişleri Bakanlığı'nın bilgisi olmaksızın, Londra bu zaman zarfında, ABD'nin önerisini İngiltere'nin Ankara eski Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen'e iletmiş ve onun söz konusu önerilere ilişkin görüşünü öğrenmek istemişti. Diğer yandan, Wilson'a bu konuda hiçbir bilgi verilmemişti. Bu nedenle Wilson'un 27 Ekim târihli şikâyeti tamâmen anlaşılabilirdi. Diğer yandan, bu şikâyet, Wilson'un talep ettiğin-

den ya da öngördüğünden daha geniş ve daha yararlı bir amaca da hizmet etmişti. Gerek Byrnes ve gerekse Acheson, bu türden benzer bir gelişmenin bir daha tekrâr etmemesini istemişlerdi. Henderson da bunun bir daha yinelenmeyeceğine ilişkin dileğini ve ümidini ifâde ediyordu.

Henderson'un 29 Ekim târihli ve ABD Dışişleri Bakanlığı'na iletiği bilgi notunda, bundan sonraki adımda nelerin gerçekleştirildiği açıklanıyordu. Buna göre, Washington, Londra'nın bir önerisini onaylamıştı, fakat diğerlerini reddetmişti. Wilson'un sorusuna yanıt olarak, Henderson, Londra'da ABD'nin önerisini değiştirecek hiçbir gelişmenin olmadığını açıklıyordu. Bu deneyim, Byrnes'ı, ABD'nin önerisinin Boğazlar'ın uluslararası bir statüye dönüşmemesi ya da silâhsızlandırılmaması ve askerden de arındırılmaması gerektiği yolunda olması yönünde iknâ edici olmuştu. Fakat Henderson, Londra toplantısının bunun ötesinde ABD'nin önerileri üzerinde herhangi bir etkisi olmadığını da bildiriyordu.

Henderson'un 29 Ekim târihli bilgi notu ise, Wilson'un İngiltere ile yapılan görüşmelerden sonraki ABD'nin önerisinin aldığı değişik şekil ile ilgili sorusunu yanıtlar nitelikte idi. Taslak metinde yapılan tek değişiklik, Londra'nın önerisine bağlı olarak, üçüncü noktada yapılan bir değişiklikti. Bu da "Boğazlar'ın Karadeniz gücü olmayan devletlerin savaş gemilerine kapatılması gerektiği" yönündeki ifâdenin, "Boğazlar'dan Karadeniz gücü olmayan devletlerin savaş gemilerinin geçişine engel olunması" şeklinde değiştirilmesi idi. Yâni ifâde yumuşatılmış ve gevşetilmişti. Londra'nın da önerisi iyiydi; hattâ ABD'nin uzunca bir zamandır düşündüğünü çok daha açık bir şekilde ifâde etmişti.

Henderson, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın önerilerinde herhangi bir şekilde özel bir anlam olduğu kanısında değildi. Diğer yandan, ABD'nin önerisinin üçüncü noktasında yer alan ve "üzerinde anlaşılan limitli tonaj" ifâdesi belirsizliğini koruyordu. Ancak, ABD'nin öngördüğü tonaj miktârı da, hâli hazırda antlaşmada vâr olan tonaj miktârı idi. Ancak bu rakam biraz daha aşağıya ya da yukarıya çekilebilirdi. Bu nokta anlaşmaya açıktı ve pazarlığa tâbi idi. ABD'nin önerisinde yer alan dördüncü nokta ise, Milletler Cemiyeti'nin yerini Birleşmiş Milletler'in alması talebi idi. Ancak ABD, Birleşmiş Milletler'in denetim imkânının Millet-

ler Cemiyeti'ninkinden çok daha geniş olması gerektiği görüşündeydi.

Henderson, Wilson'un 10 Kasım târihli raporuna da atıfta bulunuyor ve bu raporda değinilen "barış zamânında" ifâdesinin tanımlanması gerektiği yönündeki görüşe katılıyordu. ABD, Karadeniz gücü olmayan devletlerin savaş gemilerinin, Ekvator ile Peru arasında çıkabilecek bir savaşta Boğazlar'dan geçebilmesinden elbette söz etmemişti. Önerinin böyle bir durumla ilgisi bulunmuyordu. ABD'nin önerisi genel olarak Boğazlar ve Karadeniz bölgesindeki barış dönemine atıfta bulunuyordu. Ancak gerçekten de bu ifâde görüşmeler başladığında, çok daha dikkatli bir şekilde tanımlanmalıydı. Aksi olması için daha iyi bir neden olmadığı sürece, ABD, Montrö Antlaşması'nın hâli hazırdaki hükümlerine genel olarak onay vermeye eğilimliydi.

Henderson, ABD'nin önerisinin, Türkiye'yi teknik olarak Boğazları tüm güçlerin ticâret gemilerine, hattâ Türkiye'nin düşmanı olan devletlerin ticâret gemilerine dahi açık tutma sorumluluğu ve yükümlülüğü altına aldığının farkındaydı. Bu, hem savaş ve hem de barış zamânında böyle olacaktı. Bunun da ötesinde, Türkiye, savaş zamânında dahi Boğazları kendi düşmanlarının savaş gemilerine dahi açık tutmak yükümlülüğü altında kalacaktı. Ancak bu türden hükümler, Süveyş Kanalı için de en azından kâğıt üzerinde geçerliydi ve yalnızca ticâret gemileri için de olsa, bâzıları aynı kuralın Panama Kanalı için de geçerli olduğu görüşündeydiler. Fakat ABD, pratikte her devletin savaşta kendisini koruyabilmek ve düşmanını püskürtebilmek için elinden gelen herşeyi yapacağının da farkındaydı. Bu arada, ne İngiltere ve ne de ABD, Süveyş Kanalı'nda olsun, Panama Kanalı'nda olsun, herhangi bir mahçubiyetle karşılaşmamışlardı. Fakat daha küçük bir gücün yükümlülüğünü ve sorumluluğunu yerine getirmesi elbette daha zahmetli ve külfetli olacaktı.

ABD'nin Boğazlar ile ilgili önerilerinin avantajı, Henderson'a göre, bunların Süveyş Kanalı ile ilgili hükümlere benzer olduğunu söyleme imkânı tanımasıydı. Çünkü, Moskova, fırsat düştükçe bu konuda karşılaştırma yapıyordu.[649]

649 **FRUS**, 1945, Cilt VIII, (The Near East and Africa), "Henderson'dan Wilson'a", (29.12.1945).

Görüldüğü gibi, yıl sonuna doğru Ankara, ABD ile İngiltere'ye, Türk-Sovyet ilişkilerinin hâlen içinde bulunduğu duruma ilişkin açıklamalarda bulunuyor ve her iki başkentin de soruna ilişkin görüşlerini öğrenmeye çalışıyordu.[650] Nitekim bu gelişme üzerine Washington, sorunun artık iki ülke arasında çözülebilecek bir konu olmaktan çıktığını ve Birleşmiş Milletler'i ilgilendirecek bir boyuta ulaştığını vurgulayacaktır.[651]

Feridun Cemâl Erkin, yıllar sonra kaleme aldığı anılarında şöyle yazacaktır: "Bu tebliğ, bize Amerika Devletlerinin [ABD'nin], Türkiye['nin] mukadderâtına ve genel olarak Akdeniz['in] güven[liğ]ine karşı göstermeye başladığı fiilî ilginin ilk kesin delilini getiriyordu."[652]

Gerçekten de ABD Dışişleri Bakanlığı'nın yazışmaları, ABD'nin özel olarak Boğazlar ve genel olarak Türkiye karşısındaki konumunun zaman içinde nasıl değiştiğini bize çok açık bir şekilde göstermektedir. ABD, en başta Sovyetler Birliği'ne çok daha yakın bir konum almışken, ilerleyen zaman içinde İngiltere'nin ve dolayısıyla da Türkiye'nin önerisine daha yakın bir pozisyon almayı tercih etmiş görünüyordu. Bu tutum değişikliği, elbette ABD ile İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin dünyâ çapındaki rekâbetinin bir yansımasından ibâretti. Konunun Ankara'nın diplomatik mahareti ile herhangi bir ilgisi bulunduğu söylenemezdi. Ancak Ankara, uluslararası gelişmeleri dikkatle hesaplamakta ve zaman kazanmakta da mâhirdi. Ankara, olsa olsa bunun mükâfâtını görmüştü.

Yılın son günlerinde Türk-Sovyet ilişkilerindeki kriz bütün çıplaklığı ile gözler önüne serilmişti: CHP İstanbul milletvekili Kâzım Karabekir'in, TBMM'de Türk-Sovyet ilişkileri üzerine yaptığı bir konuşmada, toprak verilmeyeceğini açıklaması, 21 Aralık'ta *Ulus* gazetesinde manşetten sunuluyordu.[653] Sovyet taleplerine karşı Ankara'da gösterilen gayri resmî sert tepkilerin yabancı basındaki yankılarına da, Türk basında geniş yer veriliyordu.[654] Nihâ-

650 Deringil, **Denge Oyunu**, s. 257-258.

651 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 279.

652 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 279.

653 **Ulus**, (21.12.1945). Ayrıca bkz. **Ulus**, (22.12.1945); Fâhir Armaoğlu, "Sovyet-Amerikan Münâbetlerinin Üç Yılı 1945-1948", **Siyâsal Bilgiler Okulu Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1-2 ve 3-4, (1949), s. 375-445.

654 **Ulus**, (24.12.1945).

yet yılın son günlerine doğru, 26 Aralık târihli *Ulus* gazetesinin manşeti şu başlıktan oluşuyordu: "Bir Karış Türk Toprağı İçin Bütün Türkiye Ateşe Atılmaya Hazırdır"...[655] Bu sırada ülkenin çeşitli yerlerinde düzenlenen gösterilerde, Sovyetler Birliği kınanacak ve bu tür gösteriler basında hayli geniş bir şekilde yer alacaktır.[656] *Washington Post* gazetesi, Türkiye'deki gösterilere işâret ediyor ve Ankara'nın tepkisinin gayri resmî bir şekilde ortaya konulduğuna dikkat çekiyordu.[657]

Dikkat çekici olan nokta, 1945 yılının sonlarında basında eski çekingen tutumun tamâmen kaybolduğudur. Sovyetler Birliği'ne ilişkin sert ve suçlayıcı yazıların, haberlerin ve yorumların artık serbest bırakılmış olduğu izlenimini veren bir yoğunluk söz konusudur. Hattâ Tevfik Rüştü Aras dahi, bir yandan söz konusu taleplerin Sovyetler Birliği'ni temsil edemeyeceğini umduğunu yazıyor, diğer yandan da artık Moskova'yı eleştirmekten geri durmuyordu.[658]

12. "İKİNCİ PARTİ"NİN KURULUŞ SÜRECİ (II)

Tan Matbaası Olayı'ndan sonra "ikinci parti"nin kuruluş süreci, Aralık ayında hem hızlanacak, hem de artık belirgin bir siyâsî temele oturabilecektir.[659]

655 **Ulus**, (26.12.1945).

Bu türden kesin kararlı tavırlar, Londra ve Pâris'te yayınlanan yayın organları tarafından da destekleniyor ve söz konusu yayın organlarında her iki başkentin de Ankara'yı desteklediğine ilişkin haber ve yorumlar yayınlanıyordu. **AT**, Sayı: 145, (Aralık 1945).

656 Örneğin, 26 Aralık'ta Trabzon'da düzenlenen gösteri, **Ulus** gazetesinin manşetinde yer almıştı. **Ulus**, (27 ve 29.12.1945). Aynı örnek Giresun'da, Çukurova'da, Hatay'da, Zonguldak'ta ve Aydın'da da yapılan gösteriler için geçerlidir. **Ulus**, (30-31.12.1945); **Ulus**, (1 ve 4.1.1946). Ayrıca bkz. **Vatan**, (Aralık 1945) ve **Cumhuriyet**, (1.1.1946).

657 **AT**, Sayı: 145, (Aralık 1945).

Ayrıca, ABD'nin 1945 yılının Aralık ayında Ankara'yı destekler mâhiyetteki resmî açıklamaları için bkz. Gürün, **Dış İlişkiler**, s. 161. Ankara'nın bu sıralarda ABD tarafından daha anlayışla karşılandığına ilişkin işâret veren şu yazıya da bkz. A. C. Edwards, "The Impact of the War on Turkey", **International Affairs**, Cilt **XXII**, **No**: 3, (Temmuz 1946), s. 389-400. Yazıda Türkiye'nin savaş yıllarındaki politikası Ankara'nın resmî görüşlerine göre ve pek az eleştirilerek betimleniyor ve Türkiye'nin iç ve dış politikası açıkça övülüyor ve savunuluyordu. Yazının bir amacı da, Türkiye'nin tek-parti idâresine sâhip bir ülke olmadığını ve onlara da benzemediğini ortaya koymaktı. Bu bakımdan Ankara'nın ABD ile İngiltere'nin desteğini kazanmak husûsundaki bütün temel argümanlarını ortaya koymuştu. Bu bakımdan önemli sayılmalıdır.

658 Tevfik Rüştü Aras, "Sovyet Matbuatına Açık Hitâbımdır", **Vatan**, (24.12.1945). Yalçın Küçük, gazete haberleri ile bu ortamın hazırlanışına somut örneklerle yer vermektedir. Bkz. Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 318-332.

659 Ayrıca bkz. Ahmet Emin Yalman, "İtidâl ve İnsaf Yolu", **Vatan**, (7.12.1945).

Kanımca Cemâl Nâdir Güler'in 6 Aralık'ta *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanan bir karikatürü, siyâsî kırılmayı ve yeni gelişmeleri bütün açıklığı ile yansıtıyordu. Karikatürde, *Vatan* ve *Tan* gazeteleri yere serilmişlerdi ve bu arada Celâl Bayar'ın müstakbel kurucusu olduğu yeni parti de doğuyordu. Karikatürün adı da "Cephe Yarıldı" idi.[660]

4 Aralık'ta bir yandan İstanbul'da Tan Matbaası tahrib edilirken, diğer yandan da Ankara'da Celâl Bayar, İsmet İnönü ile görüşüyor ve İnönü, Bayar'a "iltifatta" bulunuyordu.[661]

Nâdir Nâdi, Ahmet Emin Yalman'ın *Vatan* gazetesinde sâdece birkaç gün sonra ortaya koyacağı görüşlere tıpatıp benzer şu görüşleri savunuyordu:

> "Böyle bir parti, ilk zamanlar elbette iktidar yerini eline geçiriverecek değildir. (...) Muayyen fikirler etrâfında birleşmiş küçük, fakat insicamlı bir topluluk olarak ortaya çıktığı takdirde, Celâl Bayar['ın] partisi, C[umhuriyet] H[alk] Partisi'nin de daha homojen bir varlık hâlinde kuvvetlenmesine yardım edecektir. Sâdece bu bile başlı başına bir hizmettir."[662]

Nâdi, yazısında, yeni partinin her önüne geleni üye kaydetmemesini de talep ediyor ve bu konuda özen gösterilmesi gerektiğini belirtiyordu.

Nâdi, görüldüğü gibi, yeni partinin iktidar alternatifi olamayacağını düşünüyordu. Nâdi'ye göre, belli ki yeni partinin başarılı olmasının koşulu da tam olarak buydu. Nâdi, yeni partinin, kendisinden çok CHP'ye hizmet etmesi gerektiği kanısındaydı. Yeni parti sâyesinde iktidar partisi olan CHP, kendi içinde bir toparlanma sürecine girebilir, içindeki dağınıklığa artık bir son verebilir ve homojen bir güç oluşturabilirdi ki, bu da, Nâdi'ye göre, önemli bir hizmet ve başarı sayılırdı. Bu târihten yalnızca 15 yıl önce SCF'den

---

660 **Cumhuriyet**, (6.12.1945).

Niyâzi Berkes, bu siyâsî taktiği anılarında şöyle anlatıyor: "Millî Şef'in politika manevracılığındaki yüksek dehâsı, bu oluşma hâlindeki cephede bulunan kişilerin birine, bir yandan cephenin bütününe karşı farklı saldırı taktiklerini uygulayıp, bu oluş hâlindeki cephede bulunan kişilerin kendisi ile değil, birbirleriyle uzlaşmaz olan yanlarını bulmakta; öte yandan her birine olduğu kadar, cephenin bütününe karşı da farklı saldırı taktiklerini uygulayıp, bu oluş hâlindeki cepheyi tuzla buz etmekte kendini göstermiştir" Berkes, **age**, s. 350 ve 354-356.

661 **Cumhuriyet**, (5.12.1945). Ayrıca bkz. Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (Cilt: 2), s. 341-342.

662 Nâdir Nâdi, "Yeni Partinin Muvaffakiyeti Neye Bağlıdır?", **Cumhuriyet**, (5.12.1945).

de aynı taleplerde bulunulduğunu ve bu talebe karşı gösterilen direnç nedeniyle bu "tecrübe"nin başarısızlıkla sonuçlandığı hatırlanacak olursa, "ikinci parti"nin gerçekte yeni bir SCF olmasının beklendiği ve istendiği çok açıktır.[663]

Aynı gün, yine 5 Aralık'ta İzmir'deki yerel basın organlarından *Yeni Asır* gazetesi, yeni partinin ilk şûbesinin İzmir'de açılacağını haber veriyordu. Bunu Aydın izleyebilirdi. Aynı haberde, yeni partinin İzmir'deki kurucuları arasında, CHP eski milletvekili ve CHP İzmir İl İdâre Heyeti eski Başkanı Refik Şevket İnce'nin, SCF İzmir Merkez Ocağı İdâre Heyeti eski Başkanı Ekrem Hayri Üstündağ'ın, Muhittin Adam'ın ve CHP İzmir eski milletvekili Mehmet Aldemir'in de bulunduğu açıklanıyordu. İzmir'deki yerel basın organlarından *Ticâret* gazetesi, 4 Aralık târihli sayısında, yeni partinin "ticâret dünyâsında da müsâit bir tesir husûle getirmiş" olduğundan söz ediyordu.[664]

Ahmet Emin Yalman ise, Tan Matbaası Olayı'ndan sonra, solcu/sosyalist grubun, yâni *Tan* gazetesinin, "ikinci parti"nin daha kuruluşunda, söz konusu yeni partiyi kundaklamak istediğini, solun ve komünizmin ülke açısından bir tehlike oluşturduğunu ve bu grubun ancak Sovyetler Birliği'nin ajanı olabileceğini ileri sürüyor ve bu tehlikeye karşı CHP ile "ikinci parti"nin birleşmesini istiyordu.[665] Yalman, gençlerin Tan Matbaası'nı yakıp yıkmalarını doğru bulmadığını yineliyor, ama gençliğin komünizme karşı çıkmasını doğru bulduğunu bir kez daha belirtiyordu.[666] Yalman'ın yazısının adı da ilginçti: "Devlet Otoritesi"... Yalman'ın aylarca "devlet otoritesi"ne karşı siyâsî mücâdele verdikten sonra, şimdi yeniden bir otorite ihtiyâcını belirtmesi de hayli anlamlıydı. Yalman, solun/sosyalistlerin ve *Tan* gazetesinin tehlike oluşturduğunu, *Tan* ve *Vatan* gazetelerinin birlikte muhalefet ortaklığı ya da cephesi oluşturmadıklarını, Sovyetler Birliği'nin emperyalist bir politika izlediğini ve sol/sosyalist grubun ve *Tan* gazetesinin Sovyetler Birliği'nin ajanı olduğunu ileri sürüyor ve sol/sosyalist grubun, yeni kurulacak olan "ikinci parti"ye sızmak ve içinde yer alarak, burada giz-

663 Bkz. Cemil Koçak, **BİSCF.**

664 Bayazıt, **age**, s. 83. Ayrıca bkz. Baban, **age**, s. 378-378.

665 Ahmet Emin Yalman, "Solcular ve Memleket", **Vatan**, (7.12.1945).

666 Ahmet Emin Yalman, "Devlet Otoritesi", **Vatan**, (8.12.1945).

lenmek istediğini açıklıyordu.[667]

Vatan gazetesi, 7 Aralık târihli bir haberinde, "dörtler"in yeni partiyi kurmakta olduklarını belirtiyor ve CHP eski milletvekili ve CHP İzmir İl İdâre Heyeti eski Başkanı Refik Şevket İnce'nin, kısa bir süre önce CHP Aydın İl İdâre Heyeti Başkanlığı görevinden alınan/ayrılan ve CHP'den de istifâ eden Ethem Menderes'in ve İzmir eski Belediye Başkanı, CHP milletvekili ve Ticâret eski Bakanı Behçet Uz'un da "ikinci parti"ye katılacaklarını ileri sürüyordu.[668] Ancak CHP milletvekili ve Ziraat (Tarım) eski Bakanı Fâik Kurdoğlu yeni partiye geçmeyecekti.[669] Fakat İkinci Refik Saydam Hükümeti'nde Ticâret Bakanlığı yapmış ve daha sonra bu gvrevinden ayrılmış olan Nazmi Topçuoğlu'nun yeni partiye katılacağı belirtiliyordu.[670] *Cumhuriyet* gazetesi ise, Behçet Uz'un, Nazmi Topçuoğlu'nun ve CHP eski milletvekili Hamdullah Suphi Tanrıöver'in CHP'den ayrılmadıklarını belirterek, diğer basın organlarında konuya ilişkin olarak yayınlanan haberleri tekzib ediyordu.[671]

Ulus gazetesi ise, aynı târihli bir haberinde, Celâl Bayar'ın yeni partiyi bir hafta içinde kuracağını açıklıyor ve yeni partinin adının da "Demokrat Parti" ya da "Demokrat Halk Partisi" olacağını yazıyordu. Müstakbel partinin adının bu kez tam ve doğru olarak öngörüldüğü açıktı. Ancak yine de tereddüt vardı. "Demokrat Halk Partisi" adı, "ikinci parti"nin ilkine olan yakınlığını ortaya koyması bakımından da ilginçti. Ayrıca, ABD'deki partiler rejimine benzer isimleri gündeme geliyor olması da yine dikkat çekiciydi. Gazetenin haberine göre, Behçet Uz yeni partiye girmeyecek ve CHP'de kalacaktı. Hattâ CHP Aydın İl İdâre Heyeti eski Başkanı Ethem Menderes'in bile, eski bir CHP'li olarak, yeni partiye katılacağı haberi doğru değildi.[672] Bu tür haberlere karşılık CHP Antalya milletvekili Cemâl Tunca, Aralık ayının son günle-

667 Ahmet Emin Yalman, "Açık Görelim... Açık Konuşalım", **Vatan**, (9.12.1945). Ayrıca bkz. **Cumhuriyet**, (22.11.1945).

668 **Vatan**, (7.12.1945); **Cumhuriyet**, (6.12.1945).

669 **Vatan**, (10.12.1945).

670 **Cumhuriyet**, (6.12.1945).

671 **Cumhuriyet**, (7.12.1945).

672 **Ulus**, (7.12.1945).

rinde CHP'den istifâ edecektir.[673] Böylece Meclis'teki CHP dışındaki muhalif milletvekillerinin sayısı, Bayar'ın milletvekilliğinden ayrılması sonrasında, yeniden dörde yükselmişti. Belki CHP'den ayrılmayı düşünen başka milletvekilleri de vardı. Nitekim Bayar, yıllar sonra anılarında bu durumu şöyle anlatmaktadır: "Bunların bâzıları [Cumhuriyet] Halk Partisi içinde kalmayı kendileri için daha uygun buldular. Bizim Mecliste sesimizi duyuracak küçük bir kadromuz zâten mevcuttu. Bu sebeple [Cumhuriyet] Halk Partisi'nden aktarmalar yapmak için hiçbir gayret sarf etmeye lüzum görmüyorduk."

Ulus gazetesinin haberinin doğru istihbârata dayandığı anlaşılıyor. Çünkü, bizzat Samet Ağaoğlu da, 18 Aralık'ta Bayar'dan aldığı bir mektupta, yeni partinin adının Bayar tarafından "Demokrat Halk Partisi" olarak açıklandığını yazıyor.[674] Halk sözcüğünün sonradan çıkarılacak olması, Ağaoğlu'na göre, "belki de [Cumhuriyet] Halk Partisi ile bir ilişiği olduğu sanısını verir düşüncesi" ile olacaktır.[675] Müstakbel muhalefet partisi açısından iktidar partisine yakın görünmek ya da görünmemek ikilemi, daha bu aşamada partinin adının tesbiti sırasında dahi ortaya çıkmış görünüyordu. Anlaşılan ileride çok sık karşılaşılacak olan "muvâza" ithâmı, daha en başından müstakbel parti kurucularının gündemindeydi.

Vatan gazetesi ise, "Demokrat" Parti adını bir kez daha anarak, iki parti arasındaki farkın programda değil, fakat tatbikatta olacağını ve "ikinci parti"nin geçmiş siyâsî tecrübelerden ders alacağını vurguluyor ve yeni partinin yılbaşından önce kurulacağını haber veriyordu.[676]

Ahmet Emin Yalman, yeni partinin temel taşının "Dörtlü Takrir" olduğunu hatırlatıyor ve "Dörtlü Takrir"in verildiği sırada henüz yeni bir parti kurma düşüncesinin gündemde yer almadığını açıklıyordu. Yalman'a göre, yeni parti iktidar yarışına katılmaktan

---

673 **Ulus**, (20.12.1945). Ayrıca bkz. Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 227; Kara, **age**, s. 313; **Vatan**, (22.12.1945).

674 Ağaoğlu, **Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri**, s. 87. Celâl Bayar'ın Samet Ağaoğlu'na iletti-ği mektubun orijinal metni için bkz. Samet Ağaoğlu, **Siyâsî Günlük: Demokrat Parti'nin Kuruluşu**, s. 37.

675 Ağaoğlu, **Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri**, s. 87.

676 **Vatan**, (9.12.1945).

çekinmeli ve partiler rekâbetine yol açmamalı, aksine bir anlamda fren görevi görerek CHP'ye yardımcı ve destek olmalıydı.[677]

Yalman, söz konusu yazısında, "ikinci parti"nin adını açıkça zikrettikten sonra, şu görüşlere yer veriyordu:

> "Yeni partinin [Demokrat Parti'nin] vazifesi, iktidar mevkii yarışı olamaz. Bu hedefle işe girişirse, hem maksadına varamaz, hem de kendisinden beklenen işi göremez. Bu vatanî vazife, ferâgatli, sabırlı, çok zahmetli bir murâkabeden ibârettir. (...) Yeni parti fren vazifesini görecek, bu itibarla iktidar mevkiini tutan [Cumhuriyet] Halk Partisi'ne bir rakip değil, bir yardımcı ve destek olacaktır. (...)
>
> Eğer bu rolünü iyi yaparsa, (...) memlekette de demokrasi rûhu kök tutarsa, ileride serbest sûrette yapılacak bir umûmî seçimde belki ekseriyet kazanır ve iktidar mevkiine gelir. (...) Fakat bugün hüküm süren şartlar altında, fren vazifesi ile iktifâ etmeyip, iktidar mevkiine kestirme yoldan varmak gibi bir hayâle kapılırsa, Serbest Parti'nin [Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın] âkıbetine tâbi olur, gider..."

Yalman, söz konusu yazısında, yeni partinin müstakbel kurucularına mesaj yolluyor ve "ikinci parti"nin SCF'nin âkıbetinden uzak durabilmesi için, benimsenmesi gereken siyâsî koşulları bütün açıklığı ile belirtmeye çalışıyordu. Buna göre, yeni parti, iktidar mevkiinden kesinlikle uzak duracak ve yalnızca iktidârı denetlemekle yetinecekti. Yalman, yazısında, bu sürenin ne kadar olacağını belirtmiyordu. Ancak, eğer "demokrasi ruhu kök tutarsa", bu takdirde ve ancak bundan sonra, yeni partinin seçimlerde iktidar için mücâdele etmesi mümkün olabilirdi.

Yalman'ın bu yazısına karşı müstakbel "ikinci parti"nin bir yetkilisi, *Vatan* gazetesine, yeni partinin adının henüz belli olmadığını açıklamakla yetinecektir.[678] Bu açıklama, müstakbel muhalefet partisinin adının henüz kesinleşmediğini ve bu konuda bir karâra varılamadığını gösteriyordu.

CHP İzmir Parti Müfettişi Kâmuran Örs,[679] *Cumhuriyet* gazetesine yaptığı bir açıklamada, yeni partinin âkıbetinin SCF'nin âkıbetine benzememesi gerektiğini belirtiyordu.[680]

---

677 Ahmet Emin Yalman, "Demokrat Parti'nin Mesûliyeti", **Vatan**, (10.12.1945).

678 **Vatan**, (11.12.1945).

679 Kâmuran Örs, TBMM'ye 1943 genel seçimi sonucunda katılmıştı. Hatırlanacağı gibi, Örs, 1945 yılının hemen başında *Şirketi Hayriye*'nin satın alınması *görüşmeleri* sırasında *Recep Peker*'in yanında tutum almıştı. Bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 2), s. 294 ve 534.

680 **Cumhuriyet**, (13.12.1945).

Görüldüğü gibi, siyâsî geçmişin tecrübesinden söz edilmeye başlandığı andan itibâren, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'ndan değil de, hep SCF'den söz ediliyor olması dikkat çekicidir. Herhâlde ilk tecrübe hayli unutulmuş, fakat ikincisi hâlâ hâfızalarda canlı kalmıştı. Ama bir başka ve daha güçlü bir ihtimâl vardır. O da, "ikinci parti"nin Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası örneğine göre değil de, SCF örneğine göre kuruluyor olduğunun daha başından ortaya konulmuş bilinçli bir çaba olmasıdır. İktidar ve "ikinci parti"nin destekçilerinin en azından önemli bir kısmı, yeni oluşumun SCF modeline uygun olarak gerçekleştirildiğinin hem farkındadırlar, hem de bu modelin dışına çıkmanın yaratacağı tepkileri ve olumsuz sonucun bilincindedirler.

Refik Şevket İnce ise, Aralık ayının son günlerinde yaptığı bir açıklamada, yeni partinin programının ve tüzüğünün hazır olduğunu belirtiyor ve partinin kuruluşu için bir ya da iki gün içinde resmî girişimde bulunulacağını bildiriyordu.[681] Nitekim Celâl Bayar da, hemen ertesi gün *Cumhuriyet* gazetesine yaptığı bir açıklamada, yeni partinin bir hafta içinde kurulacağını belirtiyordu.[682]

CHP milletvekili Halil Menteşe de, yine *Vatan* gazetesine yaptığı bir açıklamada, siyâsî gelişmelerin olumlu olduğunu belirtiyor ve İnönü'nün de hakem rolü oynadığını ileri sürüyordu.[683] Bu açıklama, Cumhurbaşkanının iktidar ve muhalefet partileri arasında "hakem" rolü oynaması gerektiğine ve oynayacağına ilişkin ilk görüştü.

Diğer yandan, *Cumhuriyet* gazetesi de, bu açıklamaya paralel olarak, CHP kurultayının ilkbahar aylarında yapılacağını ve milletvekili genel seçiminin de 1947 yılında gerçekleşeceğini haber veriyordu.[684]

Refik Şevket İnce, tam bu sırada basına yaptığı bir açıklamada, "bugün hükûmete verilmek üzere Demokrat Parti'nin program ve

681 **Cumhuriyet**, (27.12.1945).

682 **Cumhuriyet**, (28.12.1945). Ayrıca bkz. Aydemir, **Menderes'in Dramı?**, s. 138; Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt 2), s. 430-431; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 106; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 227-228.

683 **Vatan**, (11.12.1945). Halil Menteşe, "Celâl Bayar gibi mütedil, hilkatli, tecrübeli, vatanperver" şeklinde açıklamada bulunmuştu. Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 227.

684 **Cumhuriyet**, (7.12.1945).

nizamnâmesi hazırlandı" diyecektir.[685] "İkinci parti"nin adının nihâyet kesinlik kazandığı görülüyordu.

The Times gazetesinin *Vatan* gazetesinde yayınlanan bir yorumunda ise şöyle deniliyordu: "Türkiye'de bir siyâsî ıslâhat, muhakkak ki günün meselesidir. (...) Celâl Bayar ve onun kurduğu liberal parti, yeni burjuvazinin bir kısmını kendi tarafına kazanabilir."[686]

New York Times gazetesi ise, 28 Aralık'ta gelişmeleri değerlendiriyor ve "bunun 'totaliterlik'ten ayrılma işâreti olduğunu ve ülkenin politik kurumlarında demokratikleşmeye yol açacağını" söylüyordu. Gazete, "Bayar tarafından kurulan partinin, bir açıdan 'sol' nitelikte ilerici bir parti olmasına rağmen, sosyalizme karşı ve özel sektör üzerindeki devlet denetiminin gevşetilmesini istediği için de 'sağ' olduğu"nu belirtiyordu.[687]

Sıkıyönetimin uzatılması

Sıkıyönetim, 7 Aralık'ta TBMM tarafından, 23 Aralık târihinden geçerli olmak üzere altı ay daha uzatılacaktır. Uzatma karârının TBMM'de görüşülmeksizin ve tartışılmaksızın alınması da dikkati çekiyordu.[688] Muhalefet, bu aşamada konuyu gündeme getirmekten çekinmiş olmalıydı. Sâdece üç gün önce İstanbul'un göbeğinde meydana gelen olaylar ve yaratılan tedhiş havası hatırlanacak olursa, bu şaşırtıcı sayılmamalıdır.

Yılın son günlerinde TBMM'deki görüşmeler ve tartışmalar

Yılın son günlerinde 1946 yılı bütçe yasa tasarısının görüşmeleri dolayısıyla TBMM'de önemli görüşmeler ve tartışmalar oluyordu. Görüşmelerin ve tartışmaların doğrudan ekonomi ile ilgili kısımlarına ileride değinmek üzere, bu aşamada sâdece siyâsî gündem konularını ele almak yararlı olacaktır.

685 Kara, **age**. s. 323/dn 314; **Yeni Asır**, (27.12.1945).

686 Kara, **age**, s. 324; **Vatan**, (16.12.1945)..

687 Kara, **age**, s. 324; **New York Times**, (28.12.1945)..

688 **TBMM TD**. Dönem: 7, Toplantı: 3, Cilt: 20, 9. Birleşim, (7.12.1945).

Berç Türker, tek-parti döneminde alışık olunan tarzda, geleneksel ve doğrudan tek-partili rejimi öven bir konuşma yapmayı tercih edecektir: "Atatürk'ün Millî Şefimizle berâber kurdukları Cumhuriyet rejimi, dünyânın en mükemmel rejimlerinden biridir. Cumhuriyet rejimi, demokratik, liberal ve hür yaşamak prensiplerini ihtivâ eder."[689]

Hikmet Bayur, geçen defâ olduğu gibi bu kez de, yönetime ilişkin sert eleştirilerini şöyle dile getiriyordu:

> "Şimdi genel ekonomik durumumuza geliyorum. Burada maattesüf beğendiğim kısımlar yoktur veyâ yok gibidir. (...) Bugünkü güçlüklerin sebebi, yalnız şu şu değildir. Başlıca eksik tedbir, yanlış tedbirdir. Bunu kabûl etmedikçe, bunu kendimize mâl etmedikçe, düzeltemeyiz. (...)
>
> Bundan iyisini yapacağı şununla bellidir ki, bu işleri yıllardan beri emânet ettiğimiz kimseler, bu işlerde hiçbir sûrette temâyüz etmiş adamlar değildir[ler]. Ne idârecilik, ne genel kâbiliyet bakımından, ne ihtisas bakımından bu işlerde temâyüz etmiş kimseler değildir[ler]. Alelâde, nereden geldiğini kimsenin bilmediği, arılayamadığı kimselerdir. İşler bu kimselere emânet edilmiştir. (...)
>
> Başarısız ve kifâyetsiz idâre, kötülük ve karaborsa ile kifâyetsiz mücâdele, içeride fiyat denkliğini kuramamak ve kurmak yolunda hiçbir adım atamamak, pahalılık yüzünden normal dış piyasalarımızı kaybetmiş olmak, kazançların çalışma ve hizmet ölçüsünde değil, daha çok açıkgözlülük mukâbili olması, hükûmetin mâkûl bir *ticârî programı* olmaması, günü gününe tedbir alması... (...)
>
> Mâkûl bir iktisâdî siyâset olmaması yüzünden pahalılıkla mücâdele edilememesi, yanlış ve eksik tedbirler yüzünden zarar görenlerin durumunu düzeltmek için ciddî bir şey yapılamaması... (...) Tabiî başarısız ve kifâyetsiz idâre herşeyin başında gelir."

Bayur, enflasyonun resmî rakamlara göre yaklaşık % 340 olduğunu, oysa gerçekte bu rakamın % 400 ilâ 500'ü bulduğunu ileri sürüyordu. Bayur, TBMM'deki konuşması sırasında, ekonomik ve mâlî duruma ilişkin bilinen somut gerçekleri dile getiriyor ve geniş yığınların sorunlarını son derece açık bir dille yansıtıyordu.

Bayur'un ilk bakışta ekonomik konularda eleştirilerde bulunduğunu düşünmek için yeterli neden vardır. Fakat Bayur, aslın-

---

689 **TBMM TD**, Dönem: 7, Toplantı: 3, Cilt: 20, 12. Birleşim, (17.12.1945).
Bundan sonra bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmediği takdirde, aynı kaynak kullanılacaktır.

da ekonomik sorunlardan yola çıkarak, rejime yönelik eleştirilerini gündeme getiriyordu. Bu da, dönemin klâsik olmaya başlamış eleştiri yöntemi sayılabilirdi.[690]

Bayur, konuşması sırasında, tek-partili rejimin arka plânını da aksettirmeye çalışıyordu:

> "Şimdi içimde bir korku vardır ve bu [korku] çok kişide görülüyor ve duyuluyor. Halk, iktisâdî durumun kötü gitmesinden ve bir türlü düzelmeye yüz tutmamasından, bu sıkıntıdan o kadar bıkmıştır ki, bâzen bu durumun, baştakilerin kâbiliyetsizliklerine, kifâyetsizliklerine değil de, bâzı prensipiere atfediyor.
>
> Yâni devletçilik, sanâyileşme ve sâire ve sâire prensiplerin bu vaziyeti ihdâs ettiği zannına kapılıyor. Bir zaman gelecektir ki, 'İllallah bu sanâyileşmeden... İllallah bu devletçilikten' diyecekler çıkacaktır ve bu öyle bir hâl alacaktır ki, kimse önün[d]e duramaz. (...) Bir fırtına esmektedir. Onu görmemek, gözünü yummak, fenâ ve acı bir şeydir.
>
> Bu yolda propagandalar yapılmaktadır. Bâzen şuursuzca yapılmaktadır. Bâzen her türlü ölçü unutularak yapılmaktadır. 'Savaştan önce de böyle idi. Pahalılık vardı.' denilmektedir. Harpten önceki pahalılık, bugünkü hiçbir ölçüye gelmeyen fâhiş pahalılığın bir başlangıcı gibi gösterilmek istenilmektedir. [Bu], çok fenâ bir şeydir. Bu, harpten evvel başlamış olan sanâyileşme plânı için halkta bir nefret uyandırabilir. Hepimizin bildiği gibi, hakikat o değildir. Hakikat, işlerin eksik ve yanlış tutuluşundadır. (...)
>
> Yine söylüyorum... Hükümetin ekonomik alandaki tutuşunu beğenmiyorum. Onun yerine, bu işleri daha iyi yapacak bir hükümetin gelmesini istiyorum ve bu, gerek yurtta ve gerekse dışarıda bizi kuvvetleştirir [kuvvetlendirir].
>
> Geçen yıl dediğim gibi, bütçeyi genel işlerin görülmesi için bir kânun addediyorum. Ona vereceğim oy, hükûmete güvenoyu sayılmamalıdır.
>
> Sonra, çok büyük ve alttan alta işlemeye başlayan bir propagandaya ve en büyük derdimize gelmek istiyorum. Bu derdin başlangıcı ve temeli, yıllardan beri ekonomi işlerinin hergün biraz daha kötü[ye] gitmesi ve bu işleri, bu düzensizlikten kurtarma kâbiliyetsizliğidir. Bunda hiç şüphe yoktur. Fakat deniyor ki, Kamutay, Türkiye Büyük Millet Meclisi, buna çâre bulamıyor. Dolayısıyla Kamutay [TBMM] ve hükûmeti denetleme cihazı işlemiyor. Kusûrumuzun büyük kısmı bizlerdedir. Bu propaganda yürüyor ve bunu kuru bir tenkit saymak ve ona göre muhakeme yürütmek, en büyük hatâ olur. Bunu yurtseverliğin[d]e[n] hiç şüphe edilme-

690 Dönemin ekonomik politikaya ilişkin eleştirilerini ve tartışmalarını bir bütün olarak ilerideki ciltlerde ele alacağım.

yen kimseler söylemektedir ve açıkça söyleyenler de vardır. Dolayısıyla biz bu cihazı tashih etmeliyiz.

Şimdi, esâsa ne ad verilirse verilsin, hükûmeti denetlemekle mükellef olan cihazı, icrâ kuvveti aday gösteriyor. Hakikat budur... Yâni bizi aday olarak gösteren kimlerdir? Onları denetlemekle mükellef olduğumuz kimselerdir. Halk bu adaylara niçin oy veriyor? Şanlı geçmişe bakıyor, Şeflerin perestişine [prestijine] bakıyor. Ölmüş olan Şefin ve bugün mevcut olan Şefin perestişine [prestijine] bakıyor [ve] onlara rey veriyor.

Ancak, sonra görüyor ki, bu kendisine gösterilen ve kendi oyu ile saylav olan adamlar, gerektiği gibi işlemiyor. Dolayısıyla bu son yılların tecrübesi göstermiştir ki, bu seçimin geleneği, tâ Büyük Zafer'e kadar dayanır ve aşağı yukarı oradan gelmektedir. Bunu [artık] değiştirmek lâzımdır. Sâde bizim seçimimizde değil, parti kademelerindeki seçimler, hattâ kooperatiflerdeki seçimler dahi başka biçimde olmalıdır. Birçok parti seçimleri için [sâdece] ad söyleniyor [ve] 'İsteyen kolunu kaldırsın' deniyor. Kısmen nezâket icâbı, kısmen de şu veyâ bu sebeple kol kaldırılıyor. Bu da kalkmalıdır [ve] yasak edilmelidir.

Benim düşündüğüm ve gitgide yayılan şey ve bu rejimin perestişinin [prestijinin] yükselmesi [için] gereken şey, adayların, merkezden değil, illerde ve ilçelerdeki teşkilât [tarafından] göster[il]me[sidir]. Bu teşkilât, tamâmen serbest sûrette seçilmiş bir teşkilât olmalıdır. ('Merkezden kim gösterecek?' sesleri...) Derdimizin başı budur. Hükûmet denetlenemiyor."

Bayur'un bu sert konuşması, Şemsettin Günaltay tarafından "daha nasıl denetleyeceksin?" sorusu ile karşılaşacak ve İbrâhim Arvas da, Bayur'u "[artık] onu [da] kendi kuracağınız partide yaparsınız" şeklinde yanıtlayacaktır. Bayur, bu türden müdahaleler üzerine konuşmasını şöyle tamamlayacaktır: "Mâdem ki, istenmiyor bu konu üzerinde konuşmaklığım... [O hâlde] ben de kesiyorum."

Recep Peker de, Hikmet Bayur'u şiddetle eleştiren konuşmacılar arasında yer alacaktır. Peker'e göre, Bayur'un konuşması TBMM'nin itibârını yaralıyordu:

"Devletin mesnedi, otoritesine çevrilmek istenen zehirli havanın tesirlerini inikâs ettirmek, Büyük Meclisimizin itibârı ile oynamak, ne bir tenkittir ve ne de bir murâkabedir. Bu, büyük bir kusurdur. (...)

Geçmiş zamanlarda [Şeyh Sait Ayaklanması ve diğerleri] olduğu gibi, bugün de devleti hırpalayacak birinci kesin vâsıta, onun mesnedi sayılan Büyük Meclisi ehliyetten sâkıt bir hâlde gösterip, çokluğu buna inandırmak yolu olarak kullanılıyor.

Bir devleti yıkmak için sistemleşmiş usûl, bugün budur ve bu usûlün, geçirmekte olduğumuz buhran devri içinde, bizim memlekette tatbiki metodu budur. Yine teessüfle tekrâr ederim ki, içimizde bir milletvekili [tarafından], bu havanın esmekte olduğu bir zamanda, aynı sistem, bu Meclisin kürsüsünde kullanılmaktadır.

Burada söz söyleyen bir milletvekili, sözlerinden dolayı sorumlu değildir. Fakat bu, kânun ifâdesi ile mesûliyet noktasıdır. Bir devletin müşterek varlığını sarsacak bir hareketin mânevî mesüliyeti [ise] ağırdır. (...)

Fakat hakikat şudur [ki], Türkiye'de seçimi, icrâ kuvveti değil, Parti [CHP] Başkanlık Divânı idâre etmektedir. Demokratik mefhumlar üzerinde kurulmuş olan devletlerde de, genel seçimler, partilerin siyâsî rehberliği ile idâre edilir. En olgun, demokratik varlığı numûne gösterilecek herhangi bir devletin çalışma hayâtına bakınız... Onun saylav adaylarını, partisinin merkezi gösterir. Bu merkezin başında da, lider vardır. (...)

Devlet sistemimiz hakkında daha iyi şekiller olduğunu her zaman konuşabiliriz. Fakat parti tüzüğümüzün [CHP Nizamnâmesi'nin] bizi bağladığı umûmî çizgilerin tesirine dâimâ riâyet etmek ve yeni tekliflerimizi Kurultaya saklamak şartı ile..."[691]

Görüldüğü gibi, Peker, bu kez de CHP içindeki *siyâsî muhalefetin* hâlen yegâne temsilcisi olarak kalan Hikmet Bayur'un eleştirilerine katılmayarak ve hattâ Bayur'u bir anlamda devlet düşmanı olarak tanımlayarak, parti içindeki konumunu ve ideolojik platformunu yeniden tesbit etmeye çalışıyordu.

Peker, "Dörtlü Takrir"in reddinde olduğu gibi, bu kez de CHP içinde yapılması düşünülen ya da öngörülen siyâsî reformlara yönelik girişimlerin parti kurultayında gündeme getirilmesi gerektiğini belirtiyordu. Bu tutum, hukuki plânda ne kadar doğru ve geçerli olursa olsun, pratikte anlamsızdı. Çünkü, CHP'nin TBMM üyeleri ile kurultay üyeleri büyük ölçüde aynı kişilerdi ve her iki alanda da çoğunluğu oluşturuyorlardı.[692]

Bayur'un konuşması başkaları tarafından da eleştirilecektir. Bu konuşmacılar da, Bayur'un söylediklerinin doğru olmadığını belirteceklerdir ve yıkıcı ve bozguncu nitelikte olduğunu ileri süreceklerdir. Bayur'u eleştirenlerin asıl üzerinde durdukları bir başka hu-

691 **TBMM TO**, Dönem: 7, Toplantı: 3, Cilt: 20, 13. Birleşim, (18.12.1945).
Bundan sonra bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmediği takdirde, aynı kaynak kullanılacaktır.

692 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Koçak, **TMŞD**, (Cilt: 1), s. 154-172 ve (Cilt: 2), s. 53-90 ve 301-339.

sus da, Bayur'un şimdi eleştirmeye başladığı siyâsî sistem sâyesinde tam dört dönemdir milletvekili olduğu gerçeğiydi.[693]

Nitekim Başbakan Şükrü Saraçoğlu da, Bayur'u son derece sert ve sinirli bir üslûpla yanıtlayacaktır. Saraçoğlu, Bayur'un aralarından ayrılmasını, yâni CHP'yi terk etmesini talep ediyordu. Buna karşılık Süreyyâ Örgeevren, Bayur'un "bozguncu ve yalancı" olduğunu ileri sürecek ve ulusa hakâret ettiğini açıklayacaktır.

Bayur ise, milletvekillerinin, diğer bütün iddiâlara rağmen, hükûmetçe seçtirildiği iddiâsı üzerinde ısrâr ediyordu.

Diğer yandan, Feridun Fikri Düşünsel'in, "böyle acı, işlenmemiş fikirleri memleketin sinesine atmak günah değil mi[dir]?" şeklindeki sorusunu ise, Bayur, ısrarla "aday seçimi hakkı [partinin] mahallî teşkilâtı[na] verilsin" diyerek yanıtlıyordu. Ancak Hikmet Bayur gerçekçi sayılırdı. Çünkü, bütün bu eleştirilerden sonra şöyle demekten de kendisini alamayacaktır: "Biliyorum ki, bunun sonucunda birkaç gün sonra beni de partiden çıkarırsınız... Bunu da tahmin ediyorum." Ama Bayur, bütün bu eleştirilere karşın, CHP'den tasfiye edilmeyecektir.

Bayur'un TBMM'deki konuşmasından edinilen izlenim, aslında Bayur'un, ancak imâ ederek ve asıl anlatmak istediklerini anlatamayarak, gerçekte ne düşündüğünü tam bir açıklıkla ve rahatlıkla dile getiremediği gerçeğiydi. Bayur, düşüncelerini kendi mantığı içinde sonuna kadar götürmekten çekiniyordu. Ancak iktidar kanadı, bu çekimserliğin farkındaydı ve Bayur'un söylemediklerini ya da söyleyemediklerini dile getirerek, Bayur'u şiddetle eleştirmekteydi. Bu durumda da Bayur, kendi görüşlerinin son haddine kadar genişletilmesinden rahatsız oluyor ve bunu doğru bulmadığını belirtiyordu. Bu defâ da iktidar kanadı Bayur'un sözlerini geri almasını istediğinde, Bayur görüşlerinde ısrarlı davranıyordu. Aslında bu tabloda zayıf durumda kalan Bayur'du. Çünkü, iktidârı ve daha genel plânda da tek-partili rejimi, gerçekte düşündüğü şekilde eleştiremiyor ve bu durum da, onun tartışmalarda zor durumda kalmasına neden oluyordu.

Diğer yandan, yine tam bu sırada Hikmet Bayur'un da CHP'den çıkarılacağına ilişkin söylentiye dayalı haberler basında yer almaya

693 **TBMM TD**, (aynı yerde), (18.12.1945).

başlamıştı.[694] Basında yer alan bir habere göre de, Bayur, "ikinci parti"ye katılmayacaktı.[695] Nâdir Nâdi ise, Bayur'u eleştiriyor ve Bayur'un CHP'den ihrâç edilmek için bu tür girişimde bulunduğunu ileri sürüyordu.[696]

1946 yılı bütçe yasa tasarısının TBMM'de yapılan oylamasında, 380 olumlu oya karşılık, dört red oyu kullanılacaktır. Red oyu kullanan üyeler, Antalya bağımsız milletvekili Cemâl Tunca, Aydın bağımsız milletvekili Adnan Menderes, İçel bağımsız milletvekili Refik Koraltan ile Kars bağımsız milletvekili Fuat Köprülü idi. Hikmet Bayur ise, bütçe tasarısı için, bunca eleştiriden sonra dahi, muhtemelen parti içi disiplin nedeniyle, kabûl oyu kullanmıştı.[697] Red oyu kullanan üyeler ise, zâten bağımsızdılar.

Matbuat Kânunu üzerine bir tartışma

Bütçe yasa tasarısının görüşmeleri sırasında Cemil Sait Barlas, TBMM'de yaptığı konuşmada, Matbuat Kânunu'nun değiştirilmesini ve yasanın 50. maddesinin daha da ağırlaştırılmış şekli ile kalması gerektiğini belirtiyordu. Barlas'a göre, hürriyet düşmanlarına hürriyet verilmemesi gerekirdi.[698] Böylece dönemin bir başka söylemi daha belirmiş oluyordu; bu da, özgürlük düşmanlarına özgür bir rejimde yer olmadığıydı.

Başbakan Saraçoğlu ise, konuşmasında, hükûmetin Matbuat Kânunu'nun 50. maddesinin öngördüğü yetkileri son aylarda kullanmadığını, "fakat sert bir ihtiyaç kendisini hissettirirse, böyle bir salâhiyeti kullanmamak teminâtını hiçbir zaman taahhüt" edemeyeceğini vurguluyordu. Saraçoğlu, yeni bir Matbuat Kânunu tasarısı hazırlandığını ve yakın bir gelecekte de TBMM'nin gündemine geleceğini haber veriyordu. Matbuat Kânunu ile ilgili görüşmelerde, Tan Matbaası Olayı'na hiç temâs edilmemesi ve bu konunun gündeme getirilmemiş bulunması da dikkat çekiciydi.

---

694 **Vatan**, (1 ve 27.12.1945); **Cumhuriyet**, (26.12.1945).

695 **Vatan**, (27.12.1945).

696 Nâdir Nâdi, "Heyecanlı Tartışmalar ve Bir Muammâ", **Cumhuriyet**, (20.12.1945).

697 **TBMM TD**, Dönem: 7, *Toplantı*: 3, *Cilt*: 20, 20. Birleşim, (27.12.1945); **AT**, *Sayı*: 145, (*Aralık* 1945).

698 **TBMM TD**, Dönem: 7, Toplantı: 3, Cilt: 20, 14. Birleşim, (19.12.1945).

Bundan sonra bu konuda verilecek bütün bilgiler için, dipnotlarda aksi gösterilmediği takdirde, aynı kaynak kullanılacaktır.

Nizâmettin Nazif, dönemin ilk ve önemli İslâmcı dergisi olan *Büyük Doğu*'da yayınlanan "Bu Kânunu Kaldırınız!" adlı yazısında, "toplanmak, parti kurmak, miting yapmak ve tek dereceli [seçim] ile iktidar mevkiine gelecek vatandaşları seçmek gibi yüksek insanlık hürriyetleri devrine uygun bir Matbuat Kânunu istiyoruz" diyordu.[699]

Tunceli Kânunu'nun yürürlük süresinin uzatılması

Yılın son günlerinde Tunceli Kânunu'nun yürürlük süresi, TBMM'de benimsenen bir yasa tasarısı ile bir yıl daha uzatılacaktır.[700]

Oysa, sâdece bir ay önce, üstelik *Ulus* gazetesinde, Tunceli Kânunu'nun kaldırılacağına, hattâ konuya ilişkin yasa tasarısının da hazırlandığına ilişkin bir haber yayınlanmıştı.[701] Ancak bu haberin arkası gelmeyecektir.

Tunceli Kânunu, en son 1 Aralık 1944 târihinde bir yıl süreyle uzatılmıştı.[702]

Bu vesileyle Tunceli Kânunu'nu daha yakından incelemek gerekir.

1930'lu yılların ilk yarısında Dersim bölgesinde, yeni adı ile Tunceli ilinde meydana gelen sürekli ve geniş kapsamlı isyanların bastırılmasına yönelik askerî harekâttan, Dersim Harekâtı'ndan sonra, 25 Aralık 1935 târihinde, Tunceli Vilâyetinin İdâresi Hakkında Kânun, TBMM tarafından kabûl edilmişti.[703]

Yasaya göre, Tunceli vilâyetine, Ordu ile ilgisi devâm etmek üzere ve rütbesi ile ilgili yetkilere sâhip olan bir Korgeneral, Vâli ve Kumandan olarak atanıyordu. Atama işlemi için, İçişleri Bakanı'nın inhâsı, Millî Savunma Bakanlığı'nın onayı ve Bakanlar Kurulu'nun da karârı gerekiyordu. Bu makâma atanan kişi, aynı zamanda Dördüncü Umumî Müfettiş sıfatını da kazanıyordu.[704]

699 Nizâmettin Nazif, "Bu Kânunu Kaldırınız!", **Büyük Doğu**, Sayı: 3, (16 Kasım 1945). **Büyük Doğu** dergisi ile ilgili geniş ve ayrıntılı bilgilere ilerideki ciltlerde yer vereceğim.

700 **Ulus**, (26.12.1945).

701 **Ulus**, (27.11.1945).

702 Gologlu, **Milli Şef Dönemi**, s. 271.

703 **Düstur**, (3. Tertip), Cilt: 17, s. 114-118; **RG**, (2.1.1936), Sayı: 3195; (Kânun No: 2884).

704 Umûmî Müfettişlikler ile ilgili ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Umûmî Müfettişlikler (1927-1952)**.

Vâli, vilâyetin yönetiminde ve vilâyette görev yapan memurlar üzerinde Bakanların yetkilerine sâhipti. Nitekim, gerekli gördüğünde, vilâyeti oluşturan kazâ ve nâhiyelerin sınır ve merkezlerini değiştirebiliyor ve durumdan İçişleri Bakanlığı'na yalnızca bilgi veriyordu.

Vilâyette görevli Kaymakam ve Nâhiye Müdürleri, Vâlinin inhâsı, Millî Savunma Bakanlığı'nın onayı ve İçişleri Bakanlığı'nın kabûlü ile atanıyorlardı. Ayrıca, muvazzaf subaylar da, Ordu ile ilgileri devâm etmek üzere, Kaymakam ve Nâhiye Müdürü olarak bu görevlere atanabilmekteydiler. Vâli, vilâyette görevli askerî memurlar hakkında da askerî yasaların kendisine tanıdığı disiplin yetkilerini kullanabiliyordu. Sivil memurlar hakkında da cezâ vermeye yetkili olan Vâli, bu görevlileri, Disiplin Komisyonu karârı ile memuriyetten ihraç da edebiliyordu.

Tunceli'de Umûmî Meclis görevini, Vâlinin ya da onun atayacağı bir kişinin başkanlığında, Vilâyet İdâre Heyeti üyeleri ile Kaymakamlardan oluşan bir heyet yürütecek, Dâimî Encümen'in işlerini ise, yine Vâlinin ya da onun atayacağı bir kişinin başkanlığında, Defterdar, Maarif Müdürü, Nâfiâ Başmühendisi ya da bunların görevlerini fiilen yapan görevlilerden oluşan bir heyet yerine getirecekti. Dolayısıyla da İdârei Husûsîyei Vilâyet Kânunu'nun ilgili maddeleri, Tunceli için geçerliğini yitiriyordu.

Vâli, diğer yandan da, gerekli gördüğü takdirde, Belediye Başkanlıkları'na Kaymakamları ve Nâhiye Müdürleri'ni atayabiliyordu. Bu, pratikte muvazzaf subayların da Belediye Başkanlıkları'na atanabileceğini gösteriyordu.

Vâli ve Kumandan sıfatını taşıyan kişinin yetkileri de bir hayli genişti: Güvenlik açısından gerekli görürse, vilâyet halkından olan kişileri ve âileleri, vilâyet içinde bir yerden bir diğer yere nakletmeye ve bu kişilerin ve âilelerin vilâyet içinde ikâmet etmelerini engellemeye yetkiliydi.

İdam hükümlerinin tecil edilmesi de Vâlinin yetkisindeydi ve tecil edilmeyen idam cezâları infâz ediliyordu.

Yasanın adlî işlerle ilgili hükümlerine göre, Cumhuriyet Savcıları, hazırlık tahkikâtı sırasında hâkimlerin hâiz oldukları yetkileri kullanacaklardı. Kamu dâvâsı açılması için izin verme yetkisi Vâliye âiddi. Diğer yandan, hâkimin reddine ilişkin talebin kabûl edil-

memesine yönelik kararlar kesindi. Yâni bu kararlara karşı itirâz hakkı yoktu. İlk tahkikâtın açılması karârı aleyhine de itirâz edilemezdi. İlk tahkikat sonucunda Cumhuriyet Savcıları, iddiânâmelerini iki gün içinde yazmak zorundaydılar. Ancak iddiânâme sanığa tebliğ edilmiyordu. Ağır cezâyı gerektiren suçların soruşturması, sanık tutukluyken yapılıyor ve tutukluların duruşmadan önce tutukluluk hâllerinin kaldırılması yolundaki taleplerine ilişkin kararlar, ancak Vâlinin onayı ile uygulanıyordu. Tahliye kararlarının onayına karşı itirâz yolu ise kapalıydı. Öte yandan, ilk tahkikat sırasında verilen tutukluluk kararlarına karşı sanığın itirâz etmesi mümkün değildi. Suçların saptanmasına yönelik zabıt varakaları, zabıt varakası hazırlayan memur ile maznun ve hâriçte hazır bulunan en az iki kişi tarafından imzâ ediliyordu. Bu şekilde hazırlanmış zabıt varakaları, sahteliği kesinleşinceye kadar geçerli kabûl ediliyordu. Mahkemenin hızlı cereyân edebilmesi için, mahkeme, iddiânâmenin sunulmasından itibâren en geç beş gün içinde duruşma yapmalıydı. Sanık sübût kanıtlarla mahkemeye verilirse, bu takdirde hemen duruşma yapılarak hüküm veriliyordu. Eğer bir engel yoksa, duruşma bir celsede bitirilmeliydi. Duruşmaların beş günü aşkın biçimde tâlik veyâ tehir edilmesi mümkün değildi. Sanık, iddiânâmenin okunmasından itibâren en geç iki gün içinde savunmasını hazırlamak zorundaydı. Hüküm ise, duruşmanın bitiminden itibâren en geç üç gün içinde verilmeliydi. Vilâyet içindeki cezâ mahkemelerinin hükümleri temyize tâbi olmayıp kesindi.

Yasa hükümleri makabline şâmildi. Sâdece yasanın yürürlüğe girdiği 2 Ocak 1936 târihine dek temyiz hakkını kullanmış olanların dâvâları, Temyiz Mahkemesi'nce incelenecekti.[705]

Türk Basın Birliği'nde seçimler ve yönetim değişikliği

Yıl sonuna doğru dikkati çeken bir başka gelişme de, Türk Basın Birliği'nin yapısında meydana gelecektir.

Hatırlanacağı gibi, Türk Basın Birliği Başkanı Hakkı Târık Us, milletvekili ara seçimlerinde iki kez üst üste İstanbul'da milletvekili adayı olmasına karşın seçilememişti. Us, aynı zamanda da

705 Cemil Koçak, *"Tunceli Kânunu"*, **Târih ve Toplum**, Sayı: 44, (Ağustos 1987), s. 7-8. Ayrıca bkz. Cemâl Madanoğlu, **Anılar**, s. 96-308; Muhsin Batur, **Anılar ve Görüşler**, s. 25.

Türk Basın Birliği Başkanı idi. Bu sırada İstanbul Basın Birliği İdâre Heyeti için yeni seçim yapılacak ve Us, bu seçimde de kazanamayacaktır. İstanbul Basın Birliği İdâre Heyeti üyeliklerine ise, Sedat Simâvi, Burhan Felek, Cihat Baban, Hayri Alp ve Sâdun Gâlip Savcı seçileceklerdir.[706] Bu seçim sonucu, örgütün iktidar güdümünden ayrılma eğilimini açıkça gösteriyordu ve muhalefet açısından da önemli bir kazanç sayılmalıydı.

Türk Basın Birliği'nin genel kongresi ise, 1946 yılının ilk günlerinde yapılacak ve Merkez Haysiyet Divânı Başkanlığı'na Fâlih Rıfkı Atay ve Kongre Başkanlığı'na da Hüseyin Câhit Yalçın getirilecektir.[707] Türk Basın Birliği İdâre Heyeti üyeliklerine de, Muvaffak Sunal, Aka Gündüz, Nâşit Uluğ ile Hasan Reşit Tankut seçilmişti. Haysiyet Divânı üyeliklerine de Muvaffak Menemencioğlu, Ahmet Remzi Yüregir ve Âsım Us seçilmişlerdi.[708]

Gazeteler, Türk Basın Birliği Başkanlığı'na Hüseyin Câhit Yalçın'ın seçilmesinin önemi üzerinde duruyorlar ve Fâlih Rıfkı Atay'ın aday olmasına karşın başkanlığa getirilmediğini vurguluyorlardı. Hakkı Târık Us, aday olmuş, fakat sâdece bir oy alabilmişti.[709]

Bu seçimler, iktidar partisi içindeki anlaşmazlıklara da ışık tutması açısından önemliydi. Nitekim Âsım Us, Hâtıra Notları'nda, şöyle yazacaktır: "Tabiî olarak Fâlih Rıfkı Atay'ın seçilmesi lâzım geliyordu. Fakat İstanbul'dan gelen delegelerin bir kısmı ile Ankara bölgelerinden [gelen delegelerin] bir kısmının birleşerek, aralarında Hüseyin Câhit Yalçın'ı aday kabûl ettikleri anlaşıldı."[710] Seçimler, muhalefet açısından önemli bir kazanım sağlamamıştı.

706 **Vatan**, (20.12.1945); **Ulus**, (20.12.1945).

707 **Ulus**, (5.1.1946).

708 **Ulus**, (7-8.1.1946).

709 **Cumhuriyet**, (7.1.1946); **Vatan**, (7.1.1946).

710 Us, **age**, s. 665.

1945 YILI ÜZERİNE: SONUÇLAR VE DEĞERLENDİRMELER

Türkiye'nin 1945 dönemeci ile ilgili olarak sorulan ilk soru, bu dönüşümün *niçin* 1945 yılına denk geldiği yolundadır. Bu sorunun yanıtı, dönüşümün *nasıl* olduğu sorusuna verilen yanıtla içiçe geçmiştir. O kadar içiçe geçmiştir ki, çok kez dönüşümün *niçini* arka plânda kalır ve *nasıl* sorusunun yanıtı öne çıkar. Bir anlamda *nasıl*ın yanıtı, *niçini* de kapsamaktadır. Aynı yaklaşımın SCF ile ilgili târihyazımında da ortaya çıktığını görmüştük.[1] Aynı yöntem, onbeş yıl sonraki dönüşümü anla(t)mak için de izlenmiştir. Ben bu kısımda, *niçin 1945* sorusuna verilen yanıtlarla hesaplaşmaya çalışacağım. Ancak, bu soruyu yanıtlamaya çalışmadan önce, karşılaştırmalı bir târih incelemesi yapmak, sanırım yerinde olacaktır. Böylece, kitabımın girişinde bulunduğum taahhüdümü de yerine getirmiş olmayı umuyorum. Hatırlanacağı gibi, bu konudaki ilk itirâzım, Türkiye'nin dış dünyâdan tecrid edilerek ele alınması ve diğer benzer ülkelerde aynı dönemde meydana gelen gelişmelerden ve dönüşümlerden haberdâr olunmaksızın ve herhangi bir karşılaştırmaya da gidilmeksizin, sonuçlara varılmasıydı.

Oysa, karşılaştırmalı bir târih araştırması yapmadan, Türkiye'nin "biricikliği"ni/"özgünlüğü"nü vurgulamak, yersiz, yetersiz ve yan-

1 Bkz. Cemil Koçak, **BİSCF** (özellikle giriş ve sonuç bölümlerine bakınız).

lış olacaktır. Bu yetersizliği aşmanın biricik yolu, Türkiye'yi benzer ülkelerle karşılaştırarak ele almaktır. Bizi bu aşamada ilgilendiren, savaş yıllarında tarafsız kalmış olsalar dahi, Mihver güçlerinin yanında yer almış ya da bunu yapmamış olsalar ve hattâ Portekiz gibi müttefiklerin safında tutum belirlemiş dahi olsalar, savaş sonrasında hâlâ tek-partili rejimlere sâhip olan diktatörlüklerin geleceği ve âkıbetidir.

Bu ülkeler, savaş yıllarını, tıpkı Türkiye gibi, savaş dışı ya da tarafsız olarak geçirmiş olan ülkelerdir. Savaş sonrasında, savaşa katılmadıkları için, müttefik ya da Sovyet işgâli altına da düşmemiş olan ülkelerdir. Savaşa katılmış olan pek çok ülke ise, müttefik ya da Sovyet işgâli altında, diktatörlüklerini dönüştürüyorlardı. Gerçi bâzıları bir başka diktatörlüğe doğru yol alıyorlardı, ama bu sırada bu dönüşüm, özgürlüğe giden yol olarak tanımlanmıştı. Batı Avrupa'daki liberal parlamenter sistem, Amerikan ve İngiliz ordularının desteğinde ilerliyordu. Zâten bu ülkeler, bir anlamda savaş öncesindeki siyâsî sistemlerine geri dönüyorlardı. Diğer yandan, Doğu Avrupa'da ve Balkanlar'da Sovyet işgâli altında kalan ülkeler ise, kendilerine Sovyet modeli bir siyâsî sistem benimsemişlerdi, tabiî Sovyet Kızıl Ordusu'nun önderliğinde ve desteğinde... Bu ülkeler, müttefiklerin askerî ve siyâsî denetiminde oldukları için, onların rejim dönüşümleri, gerekirse iknâ edici ve gerekirse zorlayıcı idi.

Bizim ilgi alanımıza giren ülkeler ise, bunlar değildir. Aksine, bizim ilgilendiğimiz ülkeler, öncelikle savaş yıllarında savaş dışı ya da tarafsız kalmış ve savaşa katılmamış olan ülkelerdir. Tıpkı Türkiye gibi... İlgilendiğimiz konu sâdece onların savaş sonrasında karşılaştıkları politik gündemdir. Avrupa'da İsviçre, İsveç, Portekiz ve İspanya, savaşın dışında kalmış, tarafsız devletlerdi. Ama yine de aralarında bir ayrım yapmak mümkündür.[2]

İsviçre'nin tarafsızlığı, bütün devletler tarafından kabûl edilmiş ve onaylanmıştı. Bu bakımdan, savaş sonrasında İsviçre, politik bakımdan hesap verememezlik içinde değildi. Dahası, savaş yıllarında hava sahasını ihlâl eden gerek Mihver ve gerekse müttefik savaş uçaklarına ateş açmış ve bâzılarının da düşürülmesine neden

2 Bu konuda aşağıda verilecek bütün bilgiler için bkz. **Keesing's**, (1945/7571); **The War and the Neutrals**, s. 29, 70-81 ve 171-230.

olmuştu. Diğer yandan, her iki taraf da, İsviçre'nin bâzı şehirlerini yanlışlıkla bombalamışlardı. Her ne kadar bir ara Hitler, İsviçre'yi işgâl etmeyi düşünmüşse de, İsviçre'nin yüksek ve aşılmaz dağ silsileleri ile İsviçre ordusunun istihkâmlarını hatırlayarak ve tâze İsviçre ordusunun bu dağlardaki olası direnişini hesâp ederek, bu plânından vazgeçmişti.

İsviçre, daha işin başında ekonomik ilişkilerini müttefiklerle birlikte düzenlemeye karar verdi. Dahası, Alman savaş ekonomisi için çok lüzumlu olan hammaddeleri Almanya'ya satmaya da yanaşmadı. İsviçre, sıkı tarafsızlık politikasına sarıldı, fakat kalben müttefiklerin yanındaydı. En azından Almanya'nın tamamen karşıtı konuma geçti. Sıkı bir silâhlı tarafsızlık ilkesi benimsedi. Saldırıya uğradığı takdirde savaşacağına ilişkin kesin taahhütte bulundu. Ama bu uzun sürmedi. Fransa'nın yenilgisinden sonra müttefiklerle ilişkilerini kesti. Mihver güçlerine döndü. 1941 yılının Temmuz ayında yapılan İsviçre-Alman ticâret antlaşması, bunun bir göstergesi sayılabilir. Savaşın dönüşümü, İsviçre'nin de müttefiklerle olan ticârî ilişkisinin ağırlığını değiştirdi. Tam bu sırada sol partinin iktidara geçmesi de bu süreci hızlandırdı. Bütün bunlara rağmen, Moskova, savaşın hemen ertesinde, İsviçre'nin savaş yıllarındaki Alman yanlısı tutumunu eleştirdi ve bu ülkeye karşı bir basın ve radyo propagandasına girişti. İsviçre'nin "faşist" politikasının Birleşmiş Milletler tarafından cezâlandırılmasını talep etti.

Eğer bu aşamada Türkiye'nin savaş yıllarındaki diplomatik manevralarını hatırlayacak olursak, bunları rahatça İsviçre ile kıyâs edebiliriz. Hemen hemen aynı târihlerde İsviçre de benzer manevralarda bulunma ihtiyâcını hissetmişti. Moskova'nın Türkiye'ye karşı talepkâr politikası, hemen hemen aynı nedenlerle İsviçre'ye de yönelmişti.

İsveç de, savaş yıllarında, bir yandan tarafsızlığını korumaya çalıştı, diğer yandan da diğer İskandinav ülkelerine yardımcı olmak istedi. Çabası, ancak saldırıya uğradığı takdirde savaşa katılmaktı. Hitler'in 1939 yılında saldırmazlık paktı önerisini reddetti. Savaşın başlaması ile birlikte tarafsızlık politikası izledi. Silâhlı tarafsızlık ilkesini benimsedi. İsveç de, gayri resmî olarak, İngiltere'nin yanında ve Mihver güçlerine karşı savaşmak üzere gönüllü gön-

dermiştir. Bâzı İsveçliler de, yine gönüllü olarak, Finlandiya ordusunda, Sovyetler ordusuna karşı savaştılar. İsveç, Norveç istilâsı ve sonrasında, Norveç'e de kısmen yardım etti. Sovyetler Birliği Finlandiya'ya saldırdığında, hiçbir İskandinav ülkesi ona askerî yardımda bulunmadı. Ancak, 1940 yılı başında, müttefiklerin talebi üzerine, Norveç gibi, o da askerî malzemelerin kendi toprakları üzerinden Finlandiya'ya sevkine izin verdi. İsveç'in 7 Aralık 1939 târihli ve İngiltere ile imzâlamış olduğu ticâret anlaşması, Norveç'in işgâlinden hemen sonra, İsveç'in ihrâcâtının Almanya'ya yönelik kısmı ile yer değiştirdi.

Savaş ilerledikçe, İsveç, iki grup arasında sallanmaya ve bu iki grubu birbirlerine karşı kullanmaya çalıştı. Danimarka'nın işgalinde de bu ülkede bulunan Yahudilerin İsveç'e geçirilmesinde katkıda bulundu. İsveç'e kaçarak canını kurtarabilen Yahudilerin sayısı 20.000'e yakındı. İsveç, savaş yıllarında, olası Alman saldırısından kendisini kurtarmak için, Almanya'ya demir mâdeni sattı. Bu, Alman savaş endüstrisi için hayâtî önemdeydi. Hattâ Alman ordusunun silâhsız olarak Almanya ile Norveç arasında ülke topraklarından transit geçişine de izin verdi. Bu transit geçiş izni mümkün olduğunca gizli tutulmaya çalışıldı. 1943 yılının sonbaharına kadar onbinlerce Alman askeri İsveç'ten transit geçiş yapmıştı. 1943 yılından itibaren İsveç, Alman etkisinden sıyrıldı ve yeniden müttefiklerin safına yaklaştı. 1943 yılı yazında transit geçiş anlaşması lağvedildi ve transit geçişe son verildi. Alman taleplerine karşı çıkabilen İsveç, bütün ısrarlara rağmen, müttefiklerin safında savaşa katılmadı.

Diğer yandan, İsveç, Norveç'ten içlerinde Yahudiler de olan yüksek sayıda mülteci kabûl etti. Mülteciler, Almanlara karşı savaşmış olan Norveçlilerdi. Savaşın başında İsveç donanması İngiltere'ye kirâlandı. Nihâyet İsveç, 1 Ocak 1945 târihinde Almanya ile ticârî ilişkilerini bütün bütüne kesti. İsveç'te, savaştan sonra, 14 Kasım 1945 târihinde alınan bir kararla, okullarda ikinci dil olarak okutulmakta olan Almanca, İngilizce ile yer değiştirecektir.

Tuhaf olan nokta, İsveç ve İsviçre'nin, Mihver güçlerinin baskılarına, Portekiz ile Türkiye kadar dayanamamış olmalarıdır. Portekiz ile Türkiye, biri wolframını, diğeri kromunu, savaşın ortasın-

dan itibaren, her iki grup için eşit olarak ihraç etmeye başlamıştı. Görüldüğü gibi, Türkiye'nin dış politikası ile İsveç'inki neredeyse benzerdir. Benzer manevralar, İsveç için de söz konusudur.

Her her ne kadar daha savaşın başında Kızıl Ordu'nun saldırısına uğrayarak, savaşa katılmak zorunda kalmış olsa da, Finlandiya, savaş sonrasında herhangi bir askerî işgâle mâruz kalmadı. Fakat Helsinki, anlaşılabilir nedenlerle, savaş sırasında Sovyetler Birliği'ne karşı Mihver devletlerine yakındı. Sâdece anti-Komintem pakta katılmakla kalmamış, fakat Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmasından sonra, Alman uçaklarının bâzı havaalanlarından yararlanmasına da izin vermişti. İngiltere, Finlandiya'ya savaş ilân etmişti. Finlandiya, Sovyetler Birliği'ne karşı savaşta esas olarak Alman yardımı elde etmişti. 1944 yılının sonbahlarında Finlandiya, Sovyetler Birliği ile ayrı bir mütâreke imzaladı ve savaştan çekildi. ABD ise, zâten Finlandiya'ya hiçbir zaman savaş ilân etmemişti.

Finlandiya, savaş sonrasında Sovyetler Birliği ile özel bir komşuluk ilişkisi geliştirdi. Can düşmanı olmasına karşın, Moskova, Soğuk Savaş sırasında Helsinki için çok özel bir formül üretti ve bu formül genellikle kabûl edildi. Moskova'nın amacı, Helsinki'nin kendisine mümkün olan en yakın pozisyonda kalmasını sağlamaktı ve bunu elde etti. Barış anlaşması, Helsinki için topraklarından bir kısmını Sovyetler Birliği'ne teslimini gerektirmiş olsa dahi... Finlandiya'nın iç politikasında da Sovyet tesiri derin oldu. Ülke, asla anti-Sovyet bir tutum içine girmedi. Böylece "Finlandiyalaştırmak" tanımı doğmuş oldu. Finlandiya, Soğuk Savaş yıllarında bloklardan hiçbirine katılmadı. Askerî bakımdan tarafsızlığını korumakla kalmadı, aynı zamanda iç politikasında Sovyet aleyhtarı sayılabilecek herşeyi yasakladı. Öyle ki, ülke içinde anti-Sovyet sayılabilecek bütün kitaplar kütüphânelerden toplatıldı. Bu konuda resmî otoritelere sansür yetkisi tanındı ve filmler dahi bu kapsamda ele alındı. Kamuoyunda Sovyetler Birliği'ne yönelik herhangi bir olumsuz duygunun oluşmasına kesinlikle izin verilmedi. Moskova ile kurulan bu "senli-benli" ilişki türü, Finlandiya'nın ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel alanlarda Batı dünyâsı ile bütünleşmesine ise hiçbir şekilde mâni olmadı. Diğer yandan, ülkenin ticârî hayâtında ve sanâyiinde Sovyetler Birliği önemli bir ih-

râcat kapısı olarak sürekli avantajlar sağladı. Aynı destek, Batı dünyâsından da geldi. Böylece Finlandiya, Moskova'nın sınır komşusu olarak, onun taleplerine yanıt veren ve aynı zamanda da Batı dünyâsının içinde yer alan yegâne örnek olarak kaldı.

Bu aşamada, elimizdeki son iki örneğe geçmeden önce, bize hayli yabancı olduğunu düşündüğümüz dünyânın bir başka bölgesine göz atmak yararlı olacaktır.

Türkiye'den hayli uzakta bulunan Latin Amerika ülkelerine hiç değinmemek, târihyazımımızda yine alışılagelmiş bir tutumu devâm ettirmek olurdu. Elbette, Latin Amerika ülkelerinin savaş sonrasında karşı karşıya kaldıkları politik gündem ile Türkiye'yi mukâyese etmek kolay değildir. Ama ormanı görebilmek için bu karşılaştırma da gerekli ve kaçınılmazdır. Şimdi, Latin Amerika ülkelerine bir göz atalım ve onların savaş yıllarındaki politikalarını hatırlayarak, savaş sonrasındaki politik gündemlerini görelim...[3]

Brezilya, Vargas'ın diktatörlüğünde ve liderliğinde, 1942 yılının Ağustos ayına kadar tarafsız kaldı. Alman denizaltılarının saldırılarına uğrayan gemilerine tepki olarak, 22 Ağustos 1942 târihinde Almanya ve İtalya'ya savaş ilân etti. Brezilya deniz kuvvetleri, güney ve merkezî Atlantik okyanusunda Alman denizaltıları ve su üstü savaş gemileri ile mücâdelede devriye görevinde bulundular. Ayrıca, Brezilya, ABD hava kuvvetleri için hava üsleri sağladı. 1944 yılında 25.000 Brezilya askeri, Avrupa'daki savaşa aktif olarak katıldı. Böylece Brezilya, Latin Amerika ülkelerinden deniz aşırı kuvvet gönderen yegâne ülke oldu. Brezilyalılar, Amerikan ordusu saflarında ve İtalyan kuvvetlerine karşı fiilen savaştılar. Brezilya hava kuvvetleri, Avrupa'da da fiilen görev aldı, İtalya'da savaştı ve bu şekilde Brezilya, Latin Amerika ülkeleri arasında hava kuvvetlerini deniz aşırı görevde kullanan yegâne ülke oldu.

Brezilya'da Vargas, 1945 yılında diktatörlüğünün onbeşinci yılını doldurmuştu. O dahi 1944 yılının noelinde seçim sözü verdi. 1945 yılının Şubat ayında basın sansürü yumuşatıldı ve bir ay sonra partilerin kurulmasına yeniden izin verildi. Ardından siyâsî mahkûmlar affedildi; hattâ komünist partisi lideri dahil! Mayıs ayı sonunda yeni seçim yasası kabûl edildi ve aynı yılın Aralık ayın-

3 Bu konuda aşağıda verilecek bütün bilgiler için bkz. **The War and the Neutrals**, s. 105-170.

da yeni seçimlerin yapılmasına karar verildi. Meclisin 1937 yılında kabûl edilmiş olan ve yönetime geniş yetkiler tanıyan anayasayı değiştirmeye dahi yetkisi vardı. Vargas'ın bütün bunları engelleme yönündeki çabaları boşa çıktı. Sonunda, 1945 yılında görevinden ayrılmak zorunda kaldı. Seçimler yapıldı ve anayasa da değiştirildi.

Brezilya'nın diktatörlükten yeniden serbest seçimlere doğru kayışının Türkiye'nin başına gelenlerle karşılaştırmak ilginç olacaktır. Her iki ülkede de neredeyse tıpkı tıpkısına aynı târihlerde benzer gelişmelerin görülmesi, elbetteki bir tesadüf olarak kabûl edilemez. Savaş sonrası liberalizm tsunamisi her iki ülkeyi de aynı sırada ve benzer şekilde etkisi altına almıştı.

Daha 1920'li yıllarda Şili'de başkan seçilen Arturo Alessandri Palma'nın reformcu politikaları hayâta geçemedi, fakat aynı sırada ülkede Marksist akım hayli güçlendi. 1924 yılında gerçekleşen askerî darbe, 1932 yılına dek geniş bir politik istikrarsızlık dönemini de başlatmış oldu. Bu dönemde görev alan on farklı hükûmet de başarılı olamadı. Nihayet Campo'nun yeniden seçimle başkan seçilmesinin ardından, 1932 yılında yeni anayasa kabûl edildi. Şili'de Pedro Abelino Aguirre Cerda, 1938 yılında başkanlık seçimini kazandı ve 1941 yılındaki ölümüne dek yönetimde kaldı. Kendisi Halk Cephesi Hükûmeti'nin adayıydı. Juan Antonio Rios, 1 Şubat 1942 târihinde başkanlık seçimini kazandı. Hem de sol partilerin, merkezin ve muhafazakâr grupların desteğinde! Hepsi de bir önceki eski diktatör Ibanez'in diktatörlüğüne karşı birleşmişlerdi. Daha sonra Videla, ki daha solda idi, başkanlık seçimini kazandı. Şili, uzun yıllar boyunca parlamenter demokratik yönetimi ayakta tutmayı başardı.

Şili'nin savaş yıllarındaki tutumu ise, tam aksi olmuştu: Şili, tarafsız idi, ama Almanya'ya yakındı. Fakat savaşın ilerleyen dönemlerinde bu politikasından çark etti ve müttefiklere yakınlaştı. Rios'un başkanlığı bu politikaya tekâbül eder. Mihver güçleri ile ilişkilerini azalttı ve sonra, 20 Ocak 1943 târihinde, tamamen kopardı. Savaş biterken Japonya'ya da savaş ilân etti.

Bolivya, daha 1943 yılının baharında savaş ilân etmişti bile... Fakat resmî olarak aynı yılın Aralık ayında daha savaş ilân eder etmez, yönetim bir darbe ile düşürüldü ve Albay Gualberto Villarro-

el yönetimi ele aldı. Kendisi faşist eğilimliydi ve yeni yönetim de Mihver yanlısı idi. Ancak ABD bu durumu onaylamadı. Savaştan sonra, 21 Temmuz 1946 târihinde gerçekleşen gösteriler sonucunda, Villarroel, istifasını açıklamak zorunda kaldıysa da, öldürüldü ve cesedi, tıpkı Mussolini gibi asılarak, teşhir edildi. Bolivya, diktatörlükten sıyrılmaya başlamıştı.

Kolombiya, daha Pearl Harbor saldırısı ile birlikte Mihver güçleri ile diplomatik ilişkilerini kesmişti bile... Müttefikleri ise petrol üretimi ile destekledi. Gerçi savaşta tarafsız olduğunu açıklamıştı, fakat bir Alman denizaltısının gemisini batırması üzerine, Almanya'ya savaş ilân etti. Kolombiya'da 1944 yılının yazında gerçekleşen askerî darbe ile geleneksel demokratik yönetime son verildi. Fakat askerî darbe, sâdece birkaç gün yaşayabildi. Başkan Lopez, darbecileri alt etti ve yeniden iktidara geldi.

Küba da, 1941 yılının son günlerinde, Japonya'ya, Almanya'ya ve İtalya'ya savaş ilân etmişti bile... ABD deniz kuvvetleri için önemli bir üs de tahsis etmişti.

Kostarika, tıpkı Küba gibi, aynı târihte müttefiklere katılmıştı. Başkan Guardia, sol eğilimliydi ve bu nedenle ülkesinde Nazi yanlılarına göz açtırmamıştı. Pearl Harbor'dan hemen sonra Almanya ve İtalya'ya da savaş ilân etti. ABD hava kuvvetleri için de hava üsleri sağladı.

Dominik Cumhuriyeti de, Mihver güçlerine aynı zamanda savaş ilân etti, fakat müttefiklere herhangi bir destekte bulunmadı. Üs vermekten de kaçındı.

Ekvator, ancak 2 Şubat 1945 târihinde savaş ilân etti. Bununla birlikte, savaşta ABD deniz kuvvetlerine üs sağlamıştı. Velasco Ibarra'nın uzun süren başkanlık yıllarından sonra, Ekvator, 1944 yılının Mayıs ayında, iktidar değişikliği yaşadı. Başkan Rio devrildi ve Velasco, bütün sol partilerin ortak adayı olarak başkanlık seçiminde aday oldu. Savaş bittiğinde ülkede serbest seçimler söz konusuydu.

El Salvador, 1931-1944 yılları arasında Alman ve İtalyan hayranı olan Martinez'in yönetiminde idi. Ancak, aynı yönetim, 1941 yılının Aralık ayında, Pearl Harbor saldırısıyla birlikte, Almanya ve Japonya'ya savaş ilân etti. Savaş ilânının nedeni ekonomikti. El Salvador ekonomisi tamamen ABD'ye bağımlıydı. Martinez, 1944

yılında bir ihtilâl sonucunda yönetimden ayrılmak zorunda kaldı. El Salvador'da uzun süreli diktatörlük yönetimi böylece sona erdi.

Guatemala, savaş yıllarında tarafsız kaldı. Başkan Ubico, Latin Amerika ülkeleri arasında en yoğun Alman göçmen nüfûsa sahip olan bu ülkede, Nazi propagandasının âdetâ kökünü kuruttu. Pearl Harbor saldırısından hemen sonra, Japonya'ya, Almanya'ya ve İtalya'ya savaş ilân etti. Guetemala diktatörü general Ubico, 1930 yılından beri idaresi altında bulundurduğu yönetimi, askerî cuntaya devretmek zorunda kaldı. İstikrarsız bir geçiş döneminden sonra, 1944 yılının sonlarında yeniden seçimlere gidildiyse de, ülke askerî yönetimlerden kurtulamadı.

Haiti de, aynı şekilde, Pearl Harbor saldırısı ile birlikte, Mihver güçlerine savaş ilân etti. Müttefiklere gıda maddesi yardımı yaparken, ABD'nin sahil koruma birliklerine destek verdi. Başkan Lescot, savaştan bir yıl sonra görevinden alındı.

Honduras da, aynı târihlerde savaşa katıldı ve müttefiklere gıda maddeleri ile ham madde sağladı. Honduras Başkanı Carias, 1944 yılının Mayıs ayında ülkede sıkıyönetim ilân etti ve bütün gösterileri yasakladı.

Meksika Başkanı Camacho, Pearl Harbour'un hemen ertesinde, Meksika'nın dış politikasını ABD ile ortaklık olarak ilân etti. Oysa, bu târihe kadar Meksika, Amerikan politikasına bu denli yakın değildi. Meksika, Alman denizaltılarının gemilerini batırması üzerine, 1942 yılının Mayıs ayında Mihver güçlerine savaş ilân etti ve Meksika hava kuvvetleri, Filipinler'de ABD hava kuvvetlerinin yanında fiilen savaşa katıldı. Yüzbinlerce Meksikalı göçmen de ABD'de çalıştı. Nihayet Meksika'da Aleman seçimleri kazandı.

Nikaragua, 1937 yılında bir darbe ile yönetimi devralan ve ABD'nin müttfeki olan Anastasio Somoza Garcia'nın önderliğinde, Pearl Harbor saldırısı ile birlikte, Mihver güçlerine savaş ilân etmişti bile... Nikaragua'da Başkan Somoza dahi, savaştan sonra seçimler için söz vermek zorunda kalmıştı.

Panama, zâten Panama Kanalı nedeniyle, ABD'nin fiilî denetimi altında idi.

Paraguay ise, General Hıginio Morinigo'nun otoriter yönetimi altında, aslında Mihver güçlerine yakındı. Aynı zamanda bu ülke, Latin Amerika'nın en geniş Alman göçmen nüfûsuna sahip ikinci

ülkesi idi. Az daha Mihver güçlerinin yanında savaşa da katılacaktı. Fakat ABD, 1942 yılından itibaren bu ülkeyi yardım ve askerî ekipman desteği programına alarak, onu bu karârından caydırdı. Paraguay, ancak 2 Şubat 1945 târihinde Almanya'ya savaş ilân etti.

Peru, 1942 yılının hemen başında Mihver güçleri ile ilişkisini kesti. Müttefiklere yakıt desteği yanında, ABD için hava üsleri sağladı. Peru deniz kuvvetleri Panama Kanalı civârında denetim görevi yaptı. 1945 yılında Mihver güçlerine savaş ilân etti. Peru'da 1945 yılının Haziran ayında seçimler gerçekleşti. Partiler arasında serbest politik rekabet söz konusu idi.

Uruguay, tarafsız idi. Başkan Baldimor, ancak 1942 yılı başlarında Mihver güçleri ile diplomatik ilişkilerini kesti ve 15 Şubat 1945'te de savaş ilân etti. Bu arada, Uruguaylı pilotlar gönüllü olarak özgür Fransız kuvvetlerine katıldılar. Uruguay'da ise, liberal Colorado yine seçim kazanan başkan idi.

Venezuella da, Pearl Harbor ile birlikte, Mihver güçleri ile diplomatik ilişkilerini kestiyse de, savaş ilânı için son âna kadar bekledi. Venezuella'da ihtilâl oldu. Muhalefet, iktidar karşısında pratikte seçim kazanma imkânı olmadığını anladığında, ihtilâl gerçekleşti. Başkan Medina, görevinden ayrılmak zorunda kaldı. Ülkenin seçimlere gideceği açıklandı.

Görüldüğü gibi, Latin Amerika ülkeleri, büyük ölçüde ABD'nin siyâsî denetimi altında idiler. Rejimleri her ne kadar pek çok kez demokratik değilse de, son tahlilde hepsi de müttefiklerin yanında yer aldılar. Diğer yandan, bu ülkelerdeki siyâsî iktidar değişimleri, zaman zaman dış politikalarına da yansıdı. Mihver yanlısı askerî yönetimlerin, geleneksel Amerikan yanlısı dış politikayı nasyonalist öğelerle reddettiği de görüldü. Fakat bunlar istisnâî nitelikte kaldı. Ama, her ne olursa olsun, savaşın bitimine doğru ya da tam bitiminde hemen hemen bütün Latin Amerika ülkeleri, yeniden serbest seçimlere doğru yol aldılar, eğer o zamana kadar almadılarsa... Bunun ancak küçük istisnâları vardı. Bu bakımdan Türkiye'nin demokrasi öyküsünü Latin Amerika ile karşılaştırmak, ki bu hiç alışılagelmiş bir husus değildir, çok ilginç olacaktır. Türkiye'nin tek-partili rejimi en katı şekilde sürerken, pek çok Latin Amerika ülkesinde serbest seçimler yapılıyordu!

Türkiye'de hiç bilinmeyen bir husus, Latin Amerika ülkeleri-

nin demokrasi târihidir. Genellikle "muz cumhuriyetleri" olarak tanımlanan bu ülkelerin demokratik gelişmelerinin târihi, Türkiye'de tamamen yok sayılmış, aşağılanmış ve küçümsenmiştir. Bu tavrın nedeni, yalnızca ilgisizlik değil, fakat sâdece bilgisizliktir. Latin Amerika'nın yalnızca ABD'nin "arka bahçesi" olduğu ve bu ülkelerdeki tüm gelişmelerin bu ülke tarafından manipüle edildiği, dolayısıyla bu ülkelerin iç dinamiğinin hiç olmadığı varsayımı, Türkiye'de öylesine içselleştirilmiştir ki, Latin Amerika ülkelerine karşı merak daha başlangıçtan itibâren yitirilmiştir. Oysa, Latin Amerika'da pek çok ülkenin târihi, Türkiye ile kıyaslandığında, demokratik gelişmeler açısından zengin ve renkli olup, çok daha uzun bir geçmişe sahiptir. Sanıldığının aksine, Latin Amerika'da pek çok önemli ülke, demokrasi ile askerî idâreler arasındaki gidip gelme süreçlerinin yarattığı tecrübeleri ve birikimleri, Türkiye ile karşılaştırıldığında, hayli derinlemesine sindirmişlerdir. Pek çok Latin Amerika ülkesi, iç politikada sağın ve solun karşılıklı olarak serbestçe mevzilendikleri ve serbest politik rekabet içinde bulunabildikleri dönemler geçirmişlerdir. Bu dönemler, sanıldığının aksine, 1930'lu ve 1940'lı yıllara tekâbül eder. Yâni, Türkiye tek-partili bir rejimdeyken, pek çok Latin Amerika ülkesi, aksine, demokratik gelişmelerin değişik aşamalarında bulunuyordu. Üstelik Türkiye'nin çok ötesinde bir derinlik içinde... Maalesef Türkçe literatürde bu konuda hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Latin Amerika ülkelerinin demokrasi târihlerine ilişkin Türkçe tek bir metin dahi bulunmaması, aslında Türkiye'nin kendine benzeyen diğer ülkelerin deneyimlerinden ne kadar az öğrenebildiğini göstermektedir. Burada Türkiye sözcüğünü kullansam dahi, aslında kasdettiğim Türkiyeli aydınlardır. Türkiye, kendi deneyimini yegâne saydığı, dünyâ deneyimlerine sırtını döndüğü ve nihâyet mahallî gerçekliğini dünyânın merkezine koyduğu, kendi târihsel tecrübesinin karşılaştırmasını yapmadığı ölçüde ve sürece, târihyazımında yol kat edemez. O hâlde önümüze geniş bir ufuk daha açılmaktadır: Latin Amerika ülkelerinin demokrasi târihleri ile kendimizinkini mukâyese etmek... Bu karşılaştırmadan dolayı üzüntü duyabileceğimizi de baştan müstakbel araştırmacılara duyurmak isterim!

Latin Amerika ülkelerinde 1944-1946 yılları arasında demok-

ratik gelişmeler yoğunlaştı. Yığınların politik eylemleri gözle görünür hâle geldi. Fakat 1946 yılından sonra, özellikle 1947 yılında bu eğilim tersine döndü ve demokratik gelişmeler sınırlandırıldı. Bir anlamda süreç geriye döndü. Sol genellikle kaybeden hâline geldi. İşçi hareketleri ise genellikle devletin denetimi altına girdi. İşçi sınıfı hareketi hemen hemen her yerde mücâdeleyi yitirdi. İç politikadaki dengeler tamâmen değişti. Oysa, hatırlanmalıdır ki, daha önceleri Şili'de, Kostarika'da, Peru'da ve Kolombiya'da sol seçimlerden başarılı olarak çıkmıştı. Ekvator'da 1944 yılının Mayıs ayında ihtilâl olmuştu, Küba'da ise aynı yılın Haziran ayında seçim yapılmış ve Batista yenilgiye uğramıştı. Guetemala'da aynı yılın yine Haziran ayında onüç yıl süren diktatörlüğün ardından iktidar düşmüş ve Aralık ayında seçime gidilmişti. Brazilya'da onbeş yıllık diktatörlükten sonra 1945 yılının Ekim ayında ordu darbesi sonucunda aralık ayında seçimlere gidilmişti. 1946 yılında Paraguay, El Salvador, Honduras, Nikaragua ve Dominik Cumhuriyeti"nde demokratik yönetimler işbaşında idi. Savaş sonrasının "demokrasi patlaması" Latin Amerika'da da açıkça görülüyordu. Mihver yanlısı politikalar neredeyse ortadan kalkmış gibiydiler. Venezuella'da 1945 yılının Ekim ayında askerî darbe demokratik gelişmelerin önünü açtı. Arjantin dahi 1945 yılında 1943 yılındaki askerî arbeden sonra demokrasiye doğru adım attı. 1946 yılının Şubat ayında seçim yapıldı. Bolivya, 1946 yılında seçime gitti. ABD, bütün bu gelişmeleri destekliyordu. 1944 yılının Kasım ayında ABD serbest seçimlerden yana olduğunu ifâde etmişti. Latin Amerika ülkelerinde bulunan komünist partilerinin 1947 yılında toplam 500.000 üyesi bulunuyordu. Şili'de 1946 yılında hükümette üç komünist bakan vardı. Bu yıllar solun yığınsal olarak güçlendiği dönemdi. Türkiye ile kıyas kabûl etmez bir manzara olduğunu görmeden. Türkiye solunun değerlendirmesini yapmak doğru olmayacaktır.

Bu arada, Latin Amerika ülkeleri arasında bize hayli yakın olabileceğini düşündüğüm ve ilgimizi özellikle çeken bir ülke var ki, onu tercihen sona bıraktım: Arjantin...

Savaş yılları boyunca Arjantin, muhafazakâr hükûmetler ve askerî cuntaların yönetiminde kaldı. Askerî çevrelerde tarafsızlık egemen eğilimdi. Savaş yıllarında ihracattan çok kâr etti ve ancak çok geç bir târihte, 27 Mart 1945'te savaş ilân edebildi. Bu ara-

da, ülkesinin savaşa katılmasından yana olan çok sayıda gönüllü, müttefik hava kuvvetlerinde ve ordusunda fiilen savaştı. 1945 yılının Nisan ayında, San Fransisco Konferansı sırasında, Polonya dışarıda bırakılırken, Arjantin'in, Moskova'nın rahatsızlığını bildirmesine ve açık eleştirilerine karşın, Birleşmiş Milletler'e kabûlü, üzerinde önemle durulması gereken ciddî bir gelişme sayılmalıdır. Çünkü, Arjantin, Birleşmiş Milletler'e kabûl edilmesini gerektirecek hiçbir şey yapmamıştı. Ayrıca, San Fransisco Konferansı'nda alman karâra açıkça karşı çıkılarak, adetâ bu karar çiğnenerek, Birleşmiş Milletler'e kurucu üye olarak kabûl edilmişti.

Arjantin, Birinci Dünyâ Savaşı'nın çıkmasından sâdece iki yıl sonra, 1916 yılında ilk serbest başkanlık seçimini gerçekleştirmişti. 1940 yılında radikaller, Mecliste çoğunluğu sağladılar. Muhafazakârlar da bir sonraki seçimde kazandılar. Siyâsî rekabet sürdü. 1943 yılındaki başkanlık seçimi öncesinde gerçekleşen askerî darbe, 1944 yılı başında, Albay Peron'un darbesi ile tamamlandı. Arjantin'de yönetimi ele almış olan Peron, Başkan Farrell'in 9 Şubat 1945 târihinde anayasal bir yönetim için seçimlere doğru adım atılacağı yönündeki işâretini ve nihâyet Mayıs ayında da siyâsî etkinliklere, politik partilere ve seçimlere yeniden izin verileceği yönündeki açıklamalarını izledi. Farrell, 6 Temmuz 1945 târihinde, yıl sonundan önce seçimlerin yapılabileceğini açıkladı. Bunu Peron için adaylık açıklanması talepleri izledi. Peron karşıtı epey eylem olduysa da, sonunda Ekim ayında Peron'un başkanlık adaylığı kesinleşti. Şubat 1946'da gerçekleşen seçimler, Peron'un zaferi ile sonuçlandı.[4] Arjantin, savaş yıllarındaki Mihver yanlısı tutumu ile Birleşmiş Milletlere katılmayı başarmakla kalmamış, fakat aynı zamanda, Türkiye ile neredeyse benzer târihlerde, yeniden serbest seçimlere ve partiler rekabetine açılacağını ilân etmişti.

Latin Amerika'nın başkanlık sistemleri ile askerî yönetimleri arasında yol aldıktan sonra, şimdi artık yeniden Avrupa'nın dönüşümüne geçebiliriz. Buraya kadar anlattıklarımı, konuyu İberik Yarımadası'nın iki otoriter devletine, yâni İspanya ile Portekiz'e getireceğimi sanırım belli etmiştir. Şimdi artık bu noktada, gerek

4 Feis, **Bettween War and Peace: The Potsdam Conference**, s. 90. Ayrıca bkz. **The War and the Neutrals**, s. 61-63 ve 136-140 ve 158-162; Ataöv, " 'Soğuk Harb'in Doğuşu: San Fransisco'dan Mihver Barış Toplantılarına", **SBFD**, Cilt: XXIII, No:I, (Mart 1968), s. 318-321.

İspanya'nın ve gerekse Portekiz'in, gerek savaş yıllarındaki ve gerekse 1945 yılı boyunca uluslararası politikada ve bunun doğrudan bir sonucu olarak da, kendi iç politikalarında karşı karşıya kaldıkları siyâsî gelişmeleri ele almak istiyorum.

Bu iki ülkenin savaş yıllarındaki politikaları ile savaş sonrasındaki politik gündemleri Türkiye'ninkilerle daha bir benzer olduğundan, asıl karşılaştırmayı bu üç ülke arasında yapmak anlamlı olacaktır. Ancak, bu esnada, okuyucunun, bu gelişmeleri izlerken, aynı târihlerde ülkemizde yaşanan ve bu araştırma boyunca üzerinde durmaya çalıştığım siyâsî gelişmeleri de hatırlaması gerekir.

1945 yılında Mihver güçlerinin ve faşizmin gerek kurumsal ve gerekse ideolojik olarak kesin yenilgisi, Avrupa ülkelerinde iki savaş arasındaki dönemde tamamen ortadan kalkmış olan parlamenter demokratik sisteme dönüş yolunu yeniden açmıştı. Bu üç ülkede de hiç de azımsanmaması gereken demokratik bir gelenek bulunuyordu. Şimdiye kadar Türkçe literatürde ve târihyazımında hiç dikkate alınmamış olan bu türden bir karşılaştırmaya girişmeden önce, İspanya ile Portekiz'in durumunu daha yakından incelemek gerekir.

İspanya, Franco rejimini, yâni iç politikasını, doğrudan doğruya ya da büyük ölçüde, artık ortadan kalkmış olan Mihver güçlerine, Almanya ve İtalya ile Faşizme/Nazizme borçluydu. Gerçi İspanyol rejimi faşist değildi, fakat Falanjistti. Ancak 1945 yılında bu ayrımın önemli ve üzerinde durulabilecek türden bir siyâsî fark olduğu söylenemezdi. Özellikle müttefikler açısından, bu nüansın farkına varılabilmesi dahi mümkün değildi. İspanyol rejimi ve Franco, yaklaşık olarak on yıl önceki güçler dengesinin somut bir sonucuydu ve söz konusu güçler dengesinin değişmesi, hattâ tamamen ortadan kalkması sonucunda, İspanyol rejiminin de değişmesinin zamanı artık gelmişti. Şimdi önce İspanya'nın savaş yıllarındaki politikasını ele alalım...

İspanya'nın İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında izlediği dış politika, Mihver yanlısı olmakla birlikte, Franco, kendisini tamamen Mihver güçlerine angaje etmekten de dikkatle kaçınmıştı. Franco, dikkatini, iç savaşın yıkıntıları içindeki ülkesinin yeniden inşâsına vermişti. Gerçi Franco, ülkesinin yeniden inşâsında Almanya'nın ekonomik ve askerî yardımına çok güveniyordu. Fakat savaş, Al-

man yardımını ve ekonomik katkısını hayli azaltmıştı. Bu nedenle, İspanya, ekonomik ilişkilerinde Batılı ülkeleri ve özellikle de İngiltere'yi ön plâna almakta tereddüt etmedi. Nihayet savaşla birlikte Almanya, İspanya'nın talep ettiği ürünleri tedârik edebilecek durumda değildi artık... Franco, gerçi gerek İtalya ve gerekse Almanya ile birer gizli anlaşma imzalamıştı. Fakat İspanya'yı hiçbir yükümlülük altına sokmamış ve yalnızca saldırmazlık ilkesini benimsemişti. Eğer Mihver güçleri savaşa girerlerse, bu takdirde İspanya, onlara karşı bir yükümlülük altına girecek anlaşmadan uzak kalmak için söz vermişti. Eğer İtalya savaşa katılırsa, İspanya, ona destek olacaktı. Bu destek, limanlarının, havaalanlarının ve ulaşım imkânlarının İtalya'ya açılması anlamına da geliyordu. Tabiî aynı yükümlülük, İtalya için de geçerliydi. Her iki ülke de, savaşa katılmış olan tarafın düşmanına ya da düşmanlarına herhangi bir katkıda bulunmamaya söz vermişlerdi. Mussolini, bir Roma-Madrit mihveri düşüncesinde iken, Franco bunu reddetti.

İngiltere ile Fransa, Almanya'ya savaş ilân ettiğinde, İspanya da, 4 Eylül 1939'da, tarafsızlığını ilân etmekte gecikmedi. Madrit, dış politikada bir mâcerâya hazır değildi. Hedefi, barışı muhafaza etmekti. Ama İspanya'nın gönlü Almanlardan yanaydı. Alman savaş çabalarını desteklemekte hiçbir sakınca görmüyordu. İspanya, limanlarında ve karasularında Alman denizaltılarına ve gemilerine destek veriyordu. Alman istihbârâtına destek de yine bu cümledendir. İspanya ve Fas'ta Alman casusluk faaliyetleri ise zâten bilinmekteydi. Yine de Franco, İspanya'nın bir savaş için hazırlıksızlığının ve güçsüzlüğünün farkındaydı ve ülkesinin bâzı kesimlerinden gelen ayartıcı sloganlara rağmen, yayılmacı bir politika takibinden uzak kaldı.

Franco, Alman askerî gücünün artan başarıları karşısında, sâdece tarafsızlık politikasından ayrılıp, savaş dışı politikada karar kıldı. İspanya'nın Cebelitarık ile Afrika'daki yayılmacı emellerini de vurgulamaktan uzak kalmadı. Almanya Fransa'ya saldırdığında. Mihver güçleri İspanya'dan savaşa katılmasını talep ettiler. Fakat Franco bu talepleri kabûl etmedi. Gerekçesi, İspanya'nın egemenliğini güvence altına almak idi. Ancak bu konu yeterince açıklığa kavuşmuş da değildir. Bâzı târihçiler de, bu yönde bir talep olmadığını belirtmektedirler. Diğer yandan, Franco'nun Alman işgâ-

li başladığında Fransa'ya karşı savaşa katılma önerisi, bizzat Hitler tarafından da kabûl edilmemişti. Hitler de, İspanya'ya bir hiç karşılığında tâviz vermek istememişti. 1940 yılının yaz aylarında Franco, savaşa katılmak için epey talepte bulundu. Akdeniz ve Afrika'daki yayılma alanlarının Almanya tarafından onaylanmasını ve savaşa katılması karşılığında Berlin'in etkili yardımını istemişti. Hitler, bu talepleri karşılamaktan uzak durdu. Bunun üzerine Falanjistlerin de yayılmacı hevesleri kaçtı. Anlaşılan Almanya, Franco'nun taleplerini ancak kısmen karşılamaya hazırdı. Fakat Franco da bu kısmî katkı ile ve ucu açık bâzı sözlerle tatmin olmamıştı. Sıkıcı ve zaman içinde artan taleplerini gündemde tutmaya devâm etti. Bunu gerçekten savaşa katılmak için yüksek pazarlık gücünü artırmak için mi yapmıştı, yoksa savaşa katılmamak için mâzeret üretmek için mi, târihçilerin bu konuda ortak bir görüşe ulaşmaları güçtür. En azından Hitler'in Franco'yu, savaşın sonucu kesinlik kazanıncaya dek, hiçbir riske girmeksizin, zaman kazanmak için oyalama taktiği uygulamasından dolayı ithâm ettiği bilinmektedir. Bu yöndeki görüşmelerin ayrıntıları biliniyorsa da, tarafların kıskanç pazarlıklarını ve hesaplarını yorumlamak kolay değildir ya da bütün bu işâretler, en azından farklı değerlendirmelere yol açıcı niteliktedir. Franco da, Mihver yanında savaşa katıldığında olası kârlarını görebiliyordu, fakat bunlar henüz garanti değildi. İngiltere ile ABD, İspanya'yı dize getirebilirlerdi. Üstelik Falanjistler arasında Mihver yanında savaş katılmak konusunda ısrarcıların yanı sıra, aynı ekip içinde İngiltere ile anlaşma formülünü öne sürenler de vardı. Yâni Falanjistler, dış politikada homojen bir blok oluşturamıyorlardı.

Franco, İngiltere'nin Almanya karşısındaki bu beklenilmeyen direnişi sonucunda, politikasını törpülemeye başladı. Hiç olmazsa artık bu aşamada Madrit, Almanların 1941 yılı başında savaşa katılması yönündeki taleplerini reddetti. İspanya, doğu cephesine bir tümen gönüllü asker (Mavi Tümen) göndermekle yetinmiş ve savaş dışı tutumunu sürdürmeyi uygun görmüştü. Bu, belki de Franco'nun öngörü sâhibi ve basit bir politikacı olmamasının bir görüntüsü ve sonucuydu. Daha da ayrıntısına inersek, Franco İspanyası'nda hükûmet içinde başgösteren görüş ayrılıklarının da bir sonucu olarak kabûl edilebilir. Atienza'nın Dışiş-

leri Bakanlığı'nda İspanya, Anglo-sakson dünyâsına daha yakındı. Fakat Franco'nun savaştan hemen sonra, Ekim ayında onun yerine yeni bir Dışişleri Bakanı ataması üzerine, İspanya, Mihver güçlerine gözle görülür oranda yeniden yakınlaştı. Diğer yandan, İspanya'nın ekenomik bakımdan içinde bulunduğu perişanlık da, onun savaşa katılmasının önündeki en büyük mantıkî engeldi. Bu bakımdan müttefikler, savaşın başından itibâren onun hiç olmazsa savaş dışında kalması için çaba harcadılar. Almanya'nın yanında savaşa katılması, Alman ekonomisi açısından katkılar sağlayabilirdi. Hattâ İspanya ile ekonomik ilişkilerin gelişmesi de bu çerçevede değerliydi. Bunun için müttefikler, Madrit'i ekonomik bakımdan desteklemenin önemine inandırılmak istendiler.

Bunun içindir ki, ABD, gönülsüzce de olsa, savaş yılları boyunca İspanya'ya petrol sevkiyâtına devâm etti. 1941 sonlarından 1942 yılı başlarına kadar ve 1943 yılının sonlarından 1944 yılının ortalarına dek, ABD petrol sevkiyâtını kısmış olsa dahi... İngiltere ise, ABD'nın bu türden sert politikalarına karşı, İspanya'nın tarafsız tutulabilmesini sağlamak bakımından, petrol sevkiyâtına devâm edilmesini talep etti ve bunu başardı da... İspanya, gerek İngiltere ve gerekse ABD'nin ticârî ortağı olarak ekonomik bakımdan ayakta kalmayı başardı. İngiltere, 7 Eylül 1940 târihinde İspanya ile petrol anlaşması yaparak, ithalâtını güvence altına almak istemişti. Fakat 1941 yılının ocak ayında İspanya'dan Almanya'ya olan zeytinyağı ihrâcını durdurmasını istemesi, Madrit'in red yanıtı ile karşılaşacaktır. İspanya'nın Mihver güçlerine olan ekonomik bağımlılığı, İngiltere tarafından kırılmak istendi. Daha savaşın başında 1940-1941 yıllarında bu politikanın somut belirtileri vardır: 18 Mart 1940 târihinde imzalanan bir anlaşma ile Londra, İspanya'nın ihrâcâtında yer almaya çalıştı.

İngiltere açısından İspanya'nın politikası hayâtî önemde idi. Çünkü, İspanya, Akdeniz ile Atlas Okyanusu'nu buluşturan Cebelitârık Boğazı'na egemendi ve İngiltere'nin tek başına Almanya'ya karşı varlık savaşı verdiği bu dönemde, bu geçidin İngiltere için kapatılması demek, İngiltere'nin Akdeniz'den koparılması ve Süveyş Kanalı ile Hindistan'a giden yolunun kapatılması anlamına gelecekti ki, bu dayanılmaz bir sonuç olurdu. İspanya'nın savaş dışında kalması, bu bakımdan Londra açısından hayâtî önemde idi.

Eğer İspanya Mihver yanında savaşa katılırsa, Cebelitârık'taki İngiliz deniz ve hava üsleri tehlikeye girecek ve olasılıkla düşecekti. İspanya'da kurulacak olan Mihver hava üsleri de bu tabloya eklendiğinde, İngiltere'nin savunma kapasitesi ölümcül yara alabilirdi.

Almanya, İspanya'dan, hattâ Fas'ta haklar ve imtiyazlar vaad ederek, savaşa katılmasını istediğinde ise, bu kez de Franco bu talebi değerlendirmedi. Almanya'nın taleplerine karşı Franco, her defâsında artan şekilde Alman askerî yardımı talep etmeye başlamıştı. Pazarlık payı o kadar yüksekti ki, bizzat Hitler bile Franco'yu bir anlaşmaya ikna edemeyecektir. Almanya'nın bir aralık Cebelitârık'ı ele geçirme plânı için de, Alman ordusunun İspanya'dan transit geçirilmesi önerisini reddeden yine Franco idi. Franco, Alman plânlarına karşı koyabilmek için, ülkesinin içinde bulunduğu askerî ve ekonomik güçleri gerekçe gösteriyordu. Mihver güçlerinin İspanya'nın ekonomik hayâtında yeterince yer almadığı, alamadığı bir sırada, Madrit, İngiltere ve ABD ile yakın ekonomik ve ticârî ilişkilerini mâzur görüyor ve gösteriyordu.

1941 yılının Aralık ayında dahi, Franco'nun, Almanya'nın ve kısa süre içinde İtalya'nın bütün çabalarına rağmen, değişik gerekçeler göstererek, İspanya'yı savaş dışı tutma konusundaki ısrar ve çabaları, Franco İspanyası'nın savunmacı târihyazımında egemenlik kurmuştur. Bugün dahi bu konular târihyazımında tartışmalıdır.

İspanya'nın savaş yıllarında Mihver yanlısı tarafsız/savaş dışı politikasına daha yakından bakıldığında, bunun çok kez Franco İspanyası'nın savunmacı târihyazımındaki gibi, Franco'nun İngiltere lehine olan iyiniyetinden ya da akılcı politikalarından ileri gelmediğini belirtmek ve İspanya'nın savaşa katılmak istediğinde dahi, bunu gerçekleştirebilecek imkânlarının olmadığı karşı argümanı ile karşılaşmak mümkündür. Karşı argümanlara göre, İspanya, özellikle de Fransa'nın yenilgisi karşısında, Almanya'nın yanında savaşa katılmak için yanıp tutuşmuştu. Franco, Fransız Fas'ında yayılmayı gerçekleştirmek istiyordu. Kuzey Afrika'daki Fransız toprakları artık İspanya'nın olabilirdi, fakat bunun için Almanya'nın onayı gerekiyordu. Bu onay verilmediğinden, Madrit savaşa katılmaktan vazgeçmişti. Ayrıca, İspanyol ordusunun savaşabilmesi de Mihver güçlerinin yardımlarına bağlıydı; bu yardım olmadan, İspanya'nın yayılmacı hedeflerine erişmesi söz ko-

nusu bile olamazdı. İspanya, sâdece kazanan kesinlikle belli olunca, son anda savaşa katılarak, yanlış ata oynamamaktan emin olmak istiyordu. Kısa bir süre sonra ise, Franco, Alman atının doğru at olduğundan şüphelenmeye başlamıştı. 1940 yılının Aralık ayında ise, Cebelitarık'a Alman saldırısı için Alman ordusunun İspanya topraklarını kullanma *önerisine bu* nedenle karşı çıkmış ve izin vermemişti.

Yine de, Franco İspanyası'nın gözle görülür Mihver yandaşlığına rağmen, savaşın sonu göründüğünde, İspanya'nın İkinci Dünyâ Savaşı yıllarındaki performansı, târihyazımmda yeniden ele alınacak, bir anlamda dönemin İspanyol dış politika târihi yeniden yazılacak ve Madrit'in ve tabiî özellikle Franco'nun tarafsızlık politikası öne çıkarılacaktır. İspanya'nın tarafsızlık politikası sâyesinde savaştan uzak kalmış olduğu gerçeğine, bir de bunun bilinçli bir tercih olarak sunulması eşlik edecektir. Bu yaklaşıma göre, Franco'nun savaşın *müttefiklerce* kazanılmasında az katkısı olmamıştı! Savaş sonrasındaki otuz yıl boyunca İspanya'nın resmî târihi, bunu savunmakla yetindi. Franco, ülkesindeki bütün basın ve *yayın* organlarına hâkim olduğundan, târihi yeniden yazmak mümkündü.

Franco, Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırısından ve Alman askerî gücünün ezici başarılarından sonra dahi, 1942 yılının Temmuz ayında, tarafsızlık politikasından vazgeçerek, savaş dışı tutum içine girdiğini açıklamakla yetindi. ABD'nin 1941 yılı sonunda savaşa katılması, Madrit'in savaşa katılmasına karşı ayrı ve önemli bir gerekçe *daha yaratmıştı.* 1942 yılında müttefiklerin askerî başarıları, Franco'nun Dışişleri Bakanı'nı bir kez daha değiştirmesine neden olacaktır. İspanya'nın dış politikasındaki değişimlerini bir anlamda değişen Dışişleri Bakanları sembolize ediyordu.

Yine de İspanya'nın müttefiklerin zor dönemi olan 1940-1942 yılları arasında Almanya'ya bir hayli yakın olduğu unutulmamalıdır. Ama onun tarafsızlığının Almanya ile kaynaşmaya çalışması, hiçbir zaman Almanya tarafından Madrit'in arzu ettiği şekilde değerlendirilmesine yol açmadı. Aksine, Hitler, İspanya'nın en düşük maliyetle savaşın kesin galibinin belirlenmesi için zaman kazanma taktiğini anladı ve bu nedenle de Franco ile ilişkilerini yakınlaştırmadı. Her ne kadar Franco, 1941 yılının yazın-

da, İspanya'nın asırlar boyuncaki düşmanlarından, yâni İngiltere ile ABD'den ve ABD'nin Avrupa'ya olası askerî bir müdahalesinin Avrupa'da bolşevik kâbusa yol açacağından söz etse dahi...

Müttefiklerin Kuzey Afrika cephesinin açılması ile birlikte İspanya, Dışişleri Bakanı'nı da değiştirerek, yeni bir rotaya oturdu. Mihver güçlerinin savaşı kazanma ihtimâli iyice azalmıştı. Üstelik Sovyetler Birliği ile ittifak, İspanya açısından daha da güç bir durum yaratmıştı. İspanya, Mihver güçlerinden ayrılarak, müttefiklere yaklaşabilirdi, fakat Sovyetler Birliği'ne aslâ! Sovyetler Birliği ile birlikte olan müttefiklerin durumu, Franco için ayrı bir endişe kaynağı idi. Franco için en uygun çözüm, artık iki grup arasında bir uzlaşma barışı idi. Bu, komünizme karşı bir engel olacaktı. Eğer Almanya tamâmen çökerse, bolşevikler Avrupa'nın merkezine kadar gelirlerdi. Franco'nun 1943 yılı başlarından itibaren politikası işte buydu. Hattâ bizzat İspanya, bir uzlaşma barışı için diplomatik girişimlerde bulundu ya da bunlara katıldı. Franco'nun politikası, Mihver güçlerinden uzak durmak değildi. Onlara elinden geldiğince destek olmaya devâm etti. Fakat dengeyi de elinden kaçırmamak istiyordu. Bunun sonucunda İspanya, 1943 yılının Ağustos ayında, yeniden savaş dışı ülke olmaktan çıkıp, tarafsız ülke konumuna girdi. Bizzat Franco, 1 Ekim 1943 târihinde, önderlik günü konuşmasında, İspanya'nın tarafsızlığını, aradan geçen üç yıldan sonra, ilk kez telâffuz etti. Daha birkaç ay önce, Ağustos ayında, Mavi Tümen de lağvedilmişti. İspanyol askerler, evlerine geri döndüler; sâdece hava kuvvetlerinden bir avuç gönüllü cephede kaldı.

İtalya'nın düşmesinin ardından, Franco, 1944 yılının bahar aylarında, Mihver güçlerinin ülkesindeki faaliyetlerini tasfiyeye başladı. ABD ve İngiltere ile diplomatik ilişkilerini yoğunlaştırmaya çabaladı. En sonunda, 1945 yılı başlarında. Amerikan uçaklarına hava sahasını açtı ve havaalanlarının kullanılmasına da izin verdi. Ama müttefik talepleri bitmek bilmiyordu. Aynı yılın Mayıs ayında Fransa'da Alman kuklası olarak kurulan Vichy Hükûmeti'nin Başbakanı olan Laval'ın İspanya'ya sığınması üzerine, Temmuz ayı sonunda, Franco, onu teslim etmek zorunda dahi kaldı. Normandiya çıkarmasının ardından müttefiklerin güney İspanya sahilinden yararlanması da söz konusu oldu. İspanya'ya sığınmaya çalı-

şan Alman askerleri de müttefiklere teslim edildiler. Alman ve İtalyan gemilerinin de başına aynı şey geldi. Nihayet 24 Ağustos'ta Almanya ile ilişkiler kesildi ve Fransa'nın resmî temsilcisi olarak özgür Fransız Hükûmeti tanındı. Zâten 11 Nisan'da da Japonya ile ilişkiler çoktan kesilmişti.

Buraya kadar aktardıklarımla savaş yıllarında Ankara'nın diplomatik manevralarını bir arada düşünmek gerekir. Ankara, savaşa bir müttefik olarak girmiş, ama katılmamış, ardından müttefiklerden sıyrılarak, Berlin'e hayli yaklaşmış ve nihayet yeniden Batılılarla birlikte olmaya çaba göstermişti. İspanya ise, biraz farklı bir yol izledi: Önce Mihver güçlerinin yandaşı idi. Ardından epey sonra, savaş dengelendiğinde, Batılılara yaklaştı. Savaş sona ererken her iki ülke de, müttefiklerle değil, Batılılarla birlikte tutum almaya gayret ediyorlardı. Fakat savaşın ikinci yarısından itibaren neredeyse benzer târihlerde benzer tutum içine girmişlerdi.

Ankara savaşın başında Üçlü İttifak'ın üyesi idi; İspanya ise, anti-Komintern paktın üyesi. Ankara, müttefiklerin kazanmasını umar ve beklerken, Madrit ise tam aksi bir ümidi yansıtıyordu. Madrit savaşa katılması için zaman zaman yoğunlaşan Mihver güçlerinin üzerindeki baskısını azaltabilmek için, askerî bakımdan güçsüzlüğünü ve ekonomik bakımdan yetersizliğini öne sürerken, Ankara da, müttefiklerin yanında savaş katılmaktan kaçınabilmek için aynı gerekçelere bir de dış tehdit olarak Moskova'yı ekliyordu. İspanya için ise, savunulabilir dış tehdit, İngiliz ve Fransız istilâsı idi. Her iki ülke de, ortak bir politika olarak, dışarıdan bir saldırı hâlinde, müstakbel müttefiklerinden yeterli ve inandırıcı somut askerî ve ekonomik yardım talebinde bulunuyorlar; alabildikleri sözleri ve güvenceleri ise yeterli bulmadıkları için savaştan uzak kalıyorlardı. Ankara, ittifak üyesi olarak başladığı savaş yıllarını, önce savaş dışı, sonra tarafsız olarak tamamladıktan sonra, en nihayet yeniden askerî ittifak üyesi olarak bitirmek amacındaydı. Madrit ise, tamâmen aksi ve farklı bir yoldan geçerek, kendisini önce tarafsız ve sonra savaş dışı olarak tanımlamıştı. Savaşın sonu yaklaşırken de bu kez yeniden tarafsızlığa geri dönmüştü. İspanya, Mihver güçlerinin en ağır baskılarına karşı koyarken, gerekçelerinden birini, İngiltere ile ABD'ye olan ekonomik bağımlılığı olarak formüle etmişti. Türkiye de, benzer gerekçeyi İn-

giltere ile ABD'ye karşı kullanmıştı. Ankara ekonomik bakımdan Almanya'ya bağımlı idi ve müttefikler bunu karşılayabilecek durumda değillerdi. Nasıl ki Ankara, diplomatik söyleminde müttefiklerin lehine olan açıklamalarından hiç vazgeçmeksizin, özellikle Almanya ile yakın ilişkiler kurmakta tereddüt etmediyse, Madrit de, aynı şekilde, bir yandan İngiltere ve ABD ile yakın ilişkiler geliştirmeye çalışırken, Mihver güçleri lehine olan söylemini terk etmemişti. Aslında söylenenler ile yapılanlar arasındaki fark ya da çelişki, iki ülkenin ortak paydası sayılabilirdi!

Franco, yakın akrabası, İçişleri Bakanı ve Falanj'ın en yetkili kişisi olan Serrano Suner'i Dışişleri Bakanı ve Suner'i de kişisel tercihi olarak Mihver yanlısı politikanın uygulayıcısı olarak sunarken, savaşın sonraki hamlelerinde, 1942 yılı başında onu yerinden alacak ve onun yerine müttefiklerle benzer dili konuştuğu düşünülen yeni bir Dışişleri Bakanı atamakta tereddüt etmeyecektir. Her iki devlet de, dış politika değişimlerini sembolize edecek şekilde, yeni Dışişleri Bakanları ile, ülkelerinin dış politikadaki manevralarını gerçekleştirmeye çalışıyordu.

Diğer yandan, bir miktar İspanyol işçisi, Almanya'da savaş endüstrisinde çalıştı. İspanya, savaş yıllarında, Alman savaş sanayi için gereken wolframı satmaya devâm etti. Tâ ki. 1944 yılının Ağustos ayına kadar... Almanya'ya ihraç edilen önemli mâdenler arasında demir, çinko ve civa da bulunuyordu. İspanya, Almanya'nın kendisinden aldığından daha çok, Almanya'ya ihrâcat yapıyordu ve Almanya'ya sattığı malların fiyatlarını da iyice şişirmişti. Doğu cephesinde savaşan Alman ordusunun kıyâfetini de, üstelik hayli pahalı olarak, yine İspanya tedârik ediyordu. İspanya, ayrıca, Almanya için Latin Amerika ülkelerinden yapılan önemli ithâlâtın da giriş kanalını oluşturmuştu. Sanâyi elması ve platin... 1941-1944 yılları arasında Almanya'nın ithâlâtında, bütün bu gelişmelere rağmen, İspanya'nın payı sâdece % 2 idi.

İspanya, Mihver güçleri ile müttefikler arasındaki ekonomik rekabetin sağlayabileceği âzamî yarârı sağlamaya çalıştı. Her iki kampı da ekonomik rekâbette kızıştırdı. 1943 yılının sonbaharında İspanya, Almanya'dan 100 milyon Alman Markı (RM) değerinde kredi alınca, bu, tabiatıyla müttefikleri kızdırdı. Ama Franco, bu krediyi, Almanya'nın iç savaş yıllarında Franco güçlerine yaptı-

ğı yardımın karşılığını ödememek için talep etmişti. Bizzat Hitler, bu türden kuşatıcı ve şantaj içeren öneriler ve uygulamalar nedeniyle, mümkün olsa, Franco'yu defterden silmeye kararlıydı. Hattâ onu bir darbe ile alaşağı etmek bile istedi, ama başaramadı.

Fakat Franco, Mihver güçlerinin sürekli yenilgileri döneminde de, adım atmakta yavaş davrandı. Ancak 1 Ekim 1943'te İspanya'nın politikasını uyanık bir savaş dışılık olarak tanımlamakla yetindi. Müttefikler ise, bunun yalnızca ikili bir oyun olduğu kanısındaydılar. 1944 yılı başında ABD, İspanya'ya petrol ambargosu ilân etti. İspanya da, buna karşılık, Almanya'ya ihrâç ettiği wolframın ancak bu ambargonun kalkması hâlinde kesilebileceğini açıkladı. Nihayet wolframa sâdece Almanya'nın ihtiyâcı olduğu biliniyordu ve eğer ihrâcat kesilirse, Madrit önemli bir gelirden mahrum kalacaktı. İspanya üzerindeki müttefik baskısı bu târihten itibaren yoğunlaşmaya başladı. Sonunda ihrâcat da kesildi.

Diğer yandan, Franco İspanyası'nın Yahudiler açısından koruyucu olduğunu da hatırlamak gerekir. Özellikle Doğu Avrupa ve Balkanlar'daki Yahudiler açısından İspanya kurtuluş ümidi idi. İspanyol resmî otoriteleri, Alman işgâli altında kalan bu bölgelerde bulunan çok sayıda Yahudinin İspanyol vatandaşı olduğunu gerekçe göstererek, onları İspanya'ya geri getirmeyi başardılar. Bu Yahudilerden pek çoğu, tek bir kelime bile İspanyolca bilmiyor olsalar dahi! İspanya, Türkiye ve İsviçre gibi tarafsız pek çok ülkenin yaptıkları ile karşılaştırıldığında, çok daha fazla sayıda Yahudiyi korumayı başarmış ve onları toplama kamplarından geri alarak, İspanya'ya İspanyol vatandaşı olarak geri getirmişti! Toplam 25 ilâ 35.000 Yahudinin bu yolla İspanya üzerinden Portekiz'e geçişine izin verilmiş ve oradan da daha ötelere gidebilmelerine imkân tanınmıştı. Yahudilere tanınan bu transit izni, Franco İspanyası'nın bir özelliği idi ve her ne kadar Yahudilerin büyük sayılara ulaşacak ölçüde İspanya'da kalmalarına izin verilmemişse de, sâdece bu transit izni dahi, Franco'nun Mihver güçleri ile ilişkilerinde soğukluk yaratmıştı.[5] Bu konuda Türkiye, bütün böbürlenmeleri-

5 İspanya'nın bu dönemdeki dış politikası için bkz. Christian Leitz, "Nazi Germany and Francoist Spain", **Spain and the Great Powers**, s. 135-150; Paul Preston, "Italy and Spain (1936-1943)", **Spain and the Great Powers**, s. 150-184; Denis Smyth, "Franco and the Allies in the Second World War", **Spain and the Great Powers**, s. 185-209; Florentino Portero, "Spain, Britian and the Cold War", **Spain and the Great Powers**, s. 210-228; Boris N. Liedtke, "Spain and the United States (1945-1975)", **Spain and the Great Powers**, s.

ne rağmen, Madrit'in eline su dökemezdi!

Şimdi sıra İspanya'nın 1945 yılındaki politik gündemine daha yakından bakmaya geldi. Fakat İspanya'nın savaş sonu siyâsal manevralarını gözden geçirirken, hemen hemen aynı târihlerde Türkiye'de olup bitenleri de hatırlamak gerekir ki, gerçek bir karşılaştırma yapılabilsin...

Biraz gerilere gitmek pahasına, İspanya'nın 1876 yılında kabûl ettiği ilk anayasasının ilk Osmanlı anayasası olan Kânunu Esâsî ile aynı târihe denk gelmesinin iki ülke arasında siyâsî bir paralellik yarattığı söylenebilir. Yine de bu türden bir gözlem hayli yanıltıcı ve yüzeysel kalacaktır: İspanya'da anayasal parlamenter sistem, 1923 yılına kadar kesintisiz olarak sürerken, Osmanlı'da bu süreç hayli alçakgönüllü bir süreyi kapsadı. 1923'te İspanya, general Rivera'nın askerî darbesine sahne oldu. Ancak krallık sürdü. Rivera'nın tek adam yönetimi 1930 yılının başına kadar devâm etti. 1931 yılında yapılan seçimleri bu kez Cumhuriyetçiler kazandılar. Krallık sona erdi ve İspanya'da ikinci cumhuriyet dönemi başladı. Politik istikrarsızlık ve çatışmalar içinde geçen yeni dönem, 1936 yılında bir iç savaş ile noktalandı. Franco, 1939 yılında iç savaşın muzaffer komutanı olarak ülkesinin yeni önderi oldu.

Savaş sona ererken, Franco, rejimini yeni koşullara adapte etmek niyetindeydi. Ama bunun da bir sınırı vardı. Ona göre, eğer yeteri kadar zaman kazanabilirse, savaştan sonra eninde sonunda Batılılar ile Sovyetler Birliği arasında oluşacak çatışmada, İspanya, Batılıların yanında yer alırdı ve Batılılar da ona muhtaç olurlardı. Önemli olan biraz beklemekti. Paniğe hiç gerek yoktu Franco'ya göre... Batılılar, bu ittifâkın faturasını ödemek zorundaydılar ki, bu da, Franco iktidârının devâmı anlamına gelirdi. Franco'ya göre, İspanya totaliter değildi. Birey hakları ile yakından ilgiliydi. Fakat yabancı modellere de kapalıydı. İspanya, hiyerarşik ve organik bir demokrasiye doğru gelişme hâlindeydi. İspanya, ne liberal, ne totaliter ve ne de faşistti! Franco'ya göre, İspanya, komünizme kar-

---

229-244; **The War and the Neutrals**, s. 27-28; Paul Preston, **Franco**, (A Biography); Stanley G. Payne, **Fascism in Spain (1923-1977)**, s. 311-410; Stanley G. Payne, **The Franco Regime (1936-1975)**, s.231-343; Benny Pollack, (with Graham Hunter), **The Paradox of Spanish Foreign Policy**, (Spain's International Relations from Franco to Democracy), s. 4-18; **Keesing's**, (1945/7108).

şı savaşmak için gönüllüler göndermişti. Bu, faşizm için dövüştüğü anlamına gelmiyordu.

Daha 1943 yılının yaz aylarında dahi Franco, üç ayrı savaştan söz etmişti. İspanya, İngilizce konuşan ülkelerin Mihver güçlerine karşı savaşlarında tarafsız idi. Japonların barbarlık örneği olan emperyalist savaşlarında Batılılarla birlikte olmayı tercih ederdi. Fakat en önemli ve en başta gelen savaş, komünizme karşı olanıydı ve komünizm, şimdiye kadar görülenler arasında en önemli tehditti. Franco, eskiden olduğu gibi, ABD, İspanya ve İspanik Amerika kıtası arasında yakın ilişkilerden yanaydı.

Franco, 6 Temmuz 1944 târihinde, Hitler ile Mussolini'nin kendisine özel olarak imzâlanmış olan fotoğraflarını masasından çoktan kaldırmıştı bile! Franco'ya sorarsanız, aynı yılın sonbaharında, İspanya, pratikte bir Amerikan ülkesi idi. Hemen hemen aynı târihlerde, İspanya'da organik bir demokrasinin gelişeceğinden söz ediyordu; tabiî ABD haber ajansına... Eğer İspanya barış masasında yer alırsa, İspanya'ya monarşinin geri gelebileceğinden dahi dem vurmuştu. Aynı yılın son günlerinde İspanya'da Dışişleri Bakanı yeniden değişirken, bu kez yeni bakan, ABD'nin İspanya'yı Avrupa'ya geçişte bir kale olarak kullanabileceğinden söz ediyordu. ABD ile İngiltere, İspanya'ya yatırım yapabilirlerdi. ABD'nin özel olarak ekonomik, askerî ve politik yardımı söz konusu olabilirdi. Tabiî İngiltere'nin de... Hattâ bu süreç hızlandırılabilirdi, eğer ABD, İspanya'nın dostluğunu isterse... Fakat herhâlükârda İspanya, ABD ile yakın ilişkiler içinde olacaktı.

Ankara'nın tam bu sırada Batılı müttefiklerle kurmaya çalıştığı ilişkilerin niteliği, Franco'nun politikası ile birebir örtüşmektedir. Savaşın son dönemlerinde Türkiye ile İspanya'nın resmî târih-yazımı, ülkelerinin savaş yıllarındaki diplomatik ve siyâsî târihini âdetâ yeniden gözden geçiriyor ve Batılı müttefiklerin gözünde belirebilecek karadelikleri ortadan kaldırmaya gayret ediyordu. Her iki ülkede, savaşta aldıkları resmî tutum ile, nesnel olarak müttefiklere yardımcı olduklarını ileri sürüyorlardı. Herhangi bir yanlış anlamaya ve değerlendirmeye ise hiç gerek yoktu! Ayrıca, her iki başkentte de komünizme karşı direnç, Batılı müttefiklerle yeniden kurulacak olan ilişkilerin temel meşruluk kaynağı olarak düzenlenmişti. Komünizm tehdidi, bu iki ülkenin rejimi için de, adetâ

kurtuluş ümidi idi. Her iki başkentte de hemen hemen aynı târihlerde benzer şekilde artık Batı tarzı bir yönetime yakınlıktan söz edilmeye başlanması da mânidardır.

Nitekim, İspanya, 3 Mart 1944 târihinde siyâsî mahkûmlar için genel af ilân etti ve bunun sonucunda da beşbinin üzerinde siyâsî tutuklu daha serbest bırakıldı. Söylentilere göre, 1939 yılında ikiyüzbinin üzerinde siyâsî tutuklu vardı ve 1945 yılına gelindiğinde en az onbeşbin siyâsî tutuklunun henüz mahkemeye bile çıkarılmadığı ileri sürülüyordu. 1945 yılının daha hemen başında, 13 Ocak'ta, İspanya'da cezâ kânunu değiştirildi ve Franco aleyhine işlenen suçların cezâsı, ancak fiilî saldırı olursa ölüm, hakâret hâlinde ise yirmi ilâ otuz yıl arasında mahkûmiyet olarak saptandı.

Bunun bir nedeni de, bu sırada Franco ve rejim aleyhtarı siyâsî eylemlerin yoğunlaşmasıydı. Ayrıca, ülke dışından da rejime muhalefet güçleniyordu. Bununla birlikte, bu sırada ABD ile İngiltere, İspanya ile diplomatik ilişkilerini sürdürüyorlardı. İspanyol muhalefeti ise, rejim değişikliği için dış baskıların ve yardımın gündeme gelmesini istiyor ve bekliyordu. Hattâ ambargo bile öneriliyordu.

Muhalefete ve grevlere karşı, Madrit Hükûmeti, sert önlemler almakta da gecikmeyecektir. İspanya'da rejim, bu aşamada, yumuşamak yerine, daha da sertleşiyordu. Bizzat Franco, 1944 yılının ortalarında, Falanjist rejimi, faşizmin ve anti-faşizmin aşılmış bir sentezi olarak sunarken, rejimini bütün dünyâya örnek olarak gösteriyordu! Benzer bir açıklamayı, hatırlanacağı gibi, yine aynı târihlerde Ankara'da Başbakan Şükrü Saraçoğlu da yapmıştı! Her iki rejim de, kendilerini örnek model olarak sunuyorlardı. Hem de Batı'ya karşı...

Franco, kendi iktidârı ile İspanya'nın çıkarlarını ve Falanjist rejimi bir göstermek konusunda hayli yetenek kazanmıştı. 1945 yılının yazında Franco, bâzı Falanj üyelerinin, Almanya'nın savaşı kazanacağı düşüncesi ile, zamanında Madrit'i de onun yanında savaşa sürüklemek istediklerini, fakat kendisinin kişisel olarak bunu hiçbir zaman kabûllenmediğini açıklıyordu. O, sâdece İspanya'yı savaştan uzak tutmak istemişti. Herhâlde bu aşamada Türkiye'deki Irkçılık-Tûrancılık dâvâsının nedenlerini de hatırlamak gerekir!

Şimdi de sıra Batılı müttefiklerin İspanya karşısındaki pozisyon-

larını gözden geçirmeye geldi: Churchill, 24 Mayıs 1944 târihinde yaptığı bir konuşmada, İspanya'nın savaşa katılmamasını büyük bir katkı olarak nitelendirmiş ve ardından İspanya'yı İngiltere ile gelişen ekonomik ilişkilerinden dolayı överek, onun Akdeniz barışı için taşıdığı önemi vurgulamıştı. İngiltere, İspanya'nın içişlerine burnunu sokmayacaktı. 1944 yılının Ekim ayında, Franco, savaş sonrasında, Hitler ile Mussolini'nin artık üzerinde bulunmayacağı yeni dünyâ düzeninde, İspanya'nın kendi rejimini koruyup koruyamayacağını sorduğunda ise, Churchill, ona red yanıtı vermişti.

Buna rağmen, 1944 yılının Kasım ayında, Franco, Churchill'e yazdığı bir mektupta, İspanya'nın İngiltere ile, Sovyetler Birliği'ne karşı, askerî bir ittifak kurmasını istemişti. Mektupta iki ülke arasındaki dostluktan söz ediliyordu. Gerçi Franco, İngiliz basınında yer alan kendi ülkesine ilişkin değerlendirmelerden hiç de hoşnut kalmadığını belirtmek ihtiyâcını duymuştu. Resmî İngiliz propagandası da öyleydi. Bu türden haberler, Franco'ya göre, İngiliz ajanlarının güvenilir olmayan kaynaklarından elde edilmişti. Oysa, Franco'nun analizine göre, Almanya bir kez çökünce, artık sâdece ABD ile Sovyetler Birliği, kendi pozisyonlarını stabilize edebileceklerdi. İngiltere ise, yine Franco'ya göre, Avrupa'da kendisine İspanya'dan başka dost bir ülke bulamazdı. Bu nedenle, öncelikle bu iki ülke arasındaki farklılıklara artık bir son verilmeliydi. Franco, İngiltere'yi, yurt dışında yaşayan İspanyol Cumhuriyetçilerinin Sovyetler Birliği'nin elinde sâdece oyuncak oldukları konusunda da uyarıyordu.

Churchill ise, aynı yılın Aralık ayı başlarında, Franco'ya cevabî mektubunda, İspanya'nın savaş içindeki tutumunu hatırlatıyor ve Madrit'ın Almanya'ya yardım ettiğini ve doğu cephesine de Mavi Tümen gönderdiğini vurguluyordu. Gerçi Madrit, savaşa katılmamış ve Kuzey Afrika cephesinde de müttefiklere engel çıkarmamıştı. Fakat Churchill'e göre, İngiliz-Sovyet ittifâkı temel bir ittifaktı. Savaş sonrasında da Sovyetler Birliği ile mümkün olabilecek en yakın ilişkiler kurulacaktı. İngiltere, İspanya'nın son yıllarındaki siciline ve Falanjist Parti'ye bakarak, hiç de anti-Sovyet bir anlaşmaya katılmak niyetinde değildi. Barış antlaşmalarında İspanya'nın temsil edilmesi mümkün olamazdı ve böyle bir ihtimâl bulunmuyordu da... İspanya, Churchill'e göre, Birleşmiş

Milletler'de de yer alamazdı. İspanya'nın Birleşmiş Milletler'e alınması, ancak çok zayıf bir ihtimâldi. İki ülke arasında işbirliği için engeller kaldırılmadıkça, ki bu engeller ancak İspanya tarafından ortadan kaldırılabilirdi, Londra, İspanya'yı hiçbir şekilde kaale almayacaktı. Churchill, Franco'ya yanıtında, görüldüğü gibi, artık sözünü sakınmaz hâldeydi.

Churchill'in cevâbî mektubu, Franco tarafından yanıtsız bırakılmıştır. Yine de Churchill, bolşevizm tehdidine karşı, İspanya ile, Franco'nun liderliğinde de olsa, birlikteliğe itirâz etmeyecektir. Nihâyet İspanya, İngiltere'nin en güç anlarında, hiç olmazsa ona karşı tutum almamıştı. ABD ise, İspanya ile ticârete devâm ediyordu.

Aslında Churchill, İspanya'ya karşı daha ılımlı fikirlere sâhipti: Öncelikle İspanya'nın müttefik dâvâsına katkıda bulunduğunu unutmak istemiyordu. Mihver devletlerinin yanında savaşan ülkelerle kıyaslandığında, İspanya'nın günâhı daha azdı ve onlarla aynı kefeye konulmamalıydı. Ayrıca Churchill, İspanya'da Falanjist rejimin yıkılmasını ve onun yerini de sürgünden gelenlerin almasını ya da devrimcilerin iktidarını isteyecek herhalde son kişiydi. O, daha çok tedricî ve yavaş bir geçişten yanaydı: Önce, Franco'nun da kabülü ile, monarşi yeniden geri gelmeliydi. Ardından yapılacaklar için ise bir plânı yoktu. Muhtemelen monarşi de Franco ile uzlaşacaktı. Çünkü, onun dışında monarşiyi kimse geri getiremezdi. Zâten Franco'nun da esas tezi buydu. Ancak, Churchill'in hükümetinde herkes onun gibi düşünmüyordu. Hele İngiliz kamuoyu, Franco'nun iktidarda kalması düşüncesine hayli uzaktı. İngiliz Dışişleri Bakanı Bevin. 20 Ağustos 1945 târihinde yaptığı bir konuşmada, Franco rejiminden duydukları nefreti saklamaya hiç de gerek görmemişti.

ABD ise, Churchill'den farklı düşünüyordu. ABD, Franco rejiminin zayıflayacağını ve onun yerine liberal bir rejimin geçeceğini ve bütün bunların da düzen ve barış içinde geçekleşeceğini umuyordu. Ama bütün bunların gerçekleşmesi için İspanya'nın içişlerine müdahale etmek de doğru olmazdı. İspanya'daki muhalefet bu değişimi kendi başına gerçekleştirmeliydi. Roosevelt ise, daha radikaldi. Ölmeden hemen önce, Franco rejiminin ve İspanya'nın günâhlarını ortaya dökmüştü bile... İspanya'nın politikasında bir

değişiklik, bütün bunları bir kalemde yok edemezdi. Gerçi uluslararası barışı tehlikeye düşürmediği sürece, ABD, başka ülkelerin iç işlerine karışmazdı. Fakat kendisine göre, faşist ilkelere göre temellenmiş bir hükümet, dünyâ milletleri içinde kendisine yer bulamazdı. Bulmamalıydı da... Amerikan halkının Franco rejimine yönelik olumsuz duyguları da göz önüne alındığında, İspanya, artık kendine düşen rolü oynamaktan geri duramazdı.

Nitekim, İspanya, Birleşmiş Milletler'in kuruluşuna dâvet edilmedi. İspanya'nın Birleşmiş Milletler'in dışında kalıyor oluşu, Ankara'da da dikkatle izleniyordu. Örneğin, Ahmet Şükrü Esmer, *Ulus* gazetesinde yayınlanan bir yazısında, İspanya'nın Birleşmiş Milletler'de gündeme geldiğini ve Franco iktidarda kaldığı sürece Birleşmiş Milletler'e alınmamasına, ikiye karşı 42 oyla karar verildiğini yazıyordu.[6] Ankara, belki de, 1945 yılının kışında, İspanya'nın, Meksika'nın önerisi üzerine, Latin Amerika ülkelerinin ortak toplantısına da dâvet edilmediğini fark etmiş olmalıdır! Ankara'nın bunu ABD'nin dolaylı bir talebi olarak değerlendirmiş olması, sürpriz sayılamaz.

1945 yılının Mart ayında ise, ABD, İngiltere ve Fransa, ortak bir açıklama yapmışlar ve Franco iktidarının yıkılmasını ve İspanya'da rejim değişikliği ile demokrasinin tesis edilmesini gündeme getirmişlerdi.[7] Türk basınının İspanya ile ilgili haberlere yakın ilgi gösterdiği açıkça görülüyordu.

Savaş sona erdiğinde İngiltere'de İspanya'ya karşı iki farklı politika oluştu. İlki, İşçi Partisi'nin Franco rejimine karşı sertlik yanlısı politikası idi. Buna göre, ekonomik ambargo ve siyâsî baskılar ile rejimin sona erdirilmesi gerekiyordu. Buna karşılık, Churchill'in politikası tamâmen farklıydı. Ona göre, İspanya'nın içişlerine karışmamak gerekiyordu. Bu, pratikte, Franco rejimine müdahale etmemek anlamına geliyordu. İşçi Partisi'nin önerisi, Churchill'e göre, İngiltere'nin millî çıkarları ile çelişiyordu ve önyargılıydı. Churchill'in politikası, İngiltere'nin ideolojik nedenlerle ülkelerin içişlerine karışmamasından yanaydı. Ekonomik ambargo da, İngiltere'nin çıkarlarına zarar verirdi. Nihayet Franco'nun diktatörlüğü, Stalin'inkinden daha zâ-

6 Ahmet Şükrü Esmer, " 'Aforoz' Edilen İspanya", **Ulus**, (12.2.1946).

7 **AT**, Sayı: 148, (Mart 1946).

lim de değildi. Ya da Salazar'ınkinden daha keyfî de değildi. Ayrıca, bütün bu rejimleri yıkmak da anlamsızdı. Churchill, Sovyetler Birliği'nde yaşamaktansa, İspanya'da yaşamayı tercih edeceğini de söylemişti. İspanya'ya karşı müdahaleci bir tutum, Churchill'e göre, İspanya'yı savunmacı bir pozisyona sürükleyecek ve onu Moskova'ya yakınlaştıracaktı. Onun görüşüne göre, İspanya'da anayasal bir monarşi oluşursa, bu şekilde muhalefetin de yeniden örgütlenmesi için fırsat doğmuş olacaktı. Fakat İngiliz Dışişleri Bakanı Eden, Churchill'in değil de, İşçi Partisi'nin önerisini destekledi. Eden'e göre, Franco rejiminin artık uluslararası politikada geçerliliği kalmamıştı. Franco, monarşiyi yeniden tesis etmeli ve ılımlı muhalefeti de teşvik etmeliydi. Eğer İspanya'da hiçbir politik değişim görülmezse, ancak o takdirde ekonomik ambargo uygulanmalıydı.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı, bu karmaşık sorunu çözmek için, stratejik, politik ve ekonomik açılardan bir politika oluşturmaya çalıştı. Cebelitârık Boğazı sâyesinde İngiltere Akdeniz'e açılabiliyordu. İngiltere'nin Akdeniz gücü olması buna bağlıydı. Dolayısıyla İspanya'nın ya dost bir ülke olması gerekirdi ya da en azından tarafsız... İspanya, Moskova'ya yaklaşabilirdi ya da İspanya'da Sovyet yanlısı bir iktidar değişimi olabilirdi. Politik açıdan bu nedenle Franco rejiminin hayatta kalması uygundu. Franco rejiminin sarsılması, Batılı ülkelerde, İspanya'nın eski ve olası yeni rejimi konusunda kamuoyunda dalgalanmalar yaratabilirdi ki, bu da, politik olarak uygun bir gelişme olmazdı. Ayrıca, İspanya ile ekonomik ilişkilerin zayıflaması da, Londra'nın aleyhine olurdu. İspanya, her zaman için İngiliz mallarının önemli bir alıcısı olmuştu. Ayrıca, İspanya'dan ithâlât da İngiltere için önemliydi. Aynı malları, üstelik aynı fiyattan bulmak güçleşebilirdi. Bu durumda İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın İspanya politikası şu şekilde formüle edilmişti: Franco rejimine son verilmesi ve yerine liberal bir yönetim oluşturulması iyi olurdu, fakat bunun iki ülke arasındaki ekonomik ve ticârî ilişkilere zarar vermeden gerçekleşmesi gerekirdi. Nihâyet İspanya, yüzünü, güçlükler ve baskılar nedeniyle, Sovyetler Birliği'ne de dönmemeliydi.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı, İspanya'nın savaş yıllarındaki tarafsız tutumunun altını çizmekle beraber, Mihver güçlerinin yıkılmasın-

dan sonra, artık hâlâ Franco rejiminin de ayakta kalmasını anormal bir durum olarak gördüğünü vurguluyordu. Batı kamuoyunda bu durum hayli tartışma yaratmıştı. Eğer yakın bir zamanda politik bâzı olumlu gelişmeler görülmezse, Batı kamuoyunda sert önlemler alınmasına yönelik talepler ortaya çıkabilirdi. İngiltere'nin İberik yarımadasındaki çıkarları, Franco rejiminin liberalleşmesi ile eşdeğerdi. Bu bakımdan İspanya'da ılımlı bir muhalefetin örgütlenmesinin teşvik edilmesi pratik bir seçenekti. Bunun için Franco üzerinde baskı uygulanmalıydı. Önce İspanya sert bir şekilde uyarılmalıydı. Eğer bunun bir etkisi olmazsa, iki ülke arasındaki ilişkiler feshedilmeliydi. İspanya, uluslararası örgütlerden uzaklaştırılmalıydı. İngiliz Hükûmeti bu politikayı onayladı. Bu nedenle, Churchill, talep edilen ve yukarıda sözünü ettiğim uyarı mektubunu, 1944 yılının Kasım ayında Franco'ya iletti.

Fakat bu politikada önemli bir boşluk vardı. Franco rejiminin politik alternatifinin tam olarak ne olduğu açıklık kazanamamıştı. Bâzıları için Cumhuriyetçi bir rejim söz konusu iken, bâzıları için anayasal bir monarşi söz konusu idi. Müttefikler, Cumhuriyetçi bir rejim için baskılarını çoğaltmaya başladılar. Ancak Franco bu kampanyadan hiç etkilenmedi. Franco da, geçmiş siyâsî tecrübesine dayanarak ve iyi haber alma kaynaklarının verdiği bilgiler temelinde, İspanya'daki rejimin istikrârının bozulmasından ve bunun neticesinde Bolşevizmin bu ülkede ilerleme kaydetmesinden endişe edildiğini fark etmişti. Franco da, Moskova ile diğer müttefik güçlerin bir arada aynı politikayı uzun süre sürdüremeyeceğinin farkındaydı. Belki Batı kamuoyunda, sol partilerinde ve özellikle de Sovyetler Birliği'nde Franco rejimi aleyhinde epey girişim olurdu, fakat bunun uzun süreli olmayacağı kanısındaydı. Moskova ile Londra'nın ve Washington'un yolları er geç ayrılacaktı ve bu zamânı kazanmak gerekirdi. Bu aşamaya gelindiğinde ise, anti-komünist akımlar güçlenecek ve İspanya, Batılı değerlerin sağlam kalesi olarak görülecekti. Anti-komünist mücâdele yükseldikçe, İspanya üzerindeki uluslararası baskılar da gücünü yitirecekti. Şimdi artık önemli olan bu ânı beklemekti.

Franco, bu zamânı kazanabilmek için, bâzı politik jestler yapmak gerektiğini de anlamıştı. Bunun için çekilmeye ve yerini monarşiye bırakmaya hazır olduğunu imâ etti. Tabiî bunun için de bir mik-

tar zaman gerekiyordu. Huzûrun ve sükûnun sürmesi, faşist öğelerin gücünün azaltılması gerekiyordu. Franco, süratle liberal güçlere bu türden mesajlar iletmeye başladı. Batılılar eğer monarşi istiyorlarsa, bu takdirde monarşinin yaratılması için gereken koşulları oluşturmaları gerekirdi. Bunun için de öncelikle İspanya üzerindeki uluslararası baskıları azaltmaları gerekiyordu. Ayrıca, olağan bir restorasyon dönemini de kolaylaştırmaları lâzımdı. Franco'nun bir başka adımı da, ülke içindeki politik güç dengesini, kendi iktidârını güçlendirecek şekilde yeniden düzenlemekti. Bu bakımdan, ordu, kilise ve Falanj'ın dışında, siyâsî hayatta katoliklere daha ağırlıklı olarak yer vermeye başladı. Franco, katoliklere özel bir önem vermişti. Çünkü, onlar aracılığı ile Vatikan'ın ve Papa'nın desteğini alabileceğini düşünmüştü. Ayrıca, ABD'deki ve Avrupa'daki Hıristiyan değerlerini taşıyan geniş yığınları da etkileyebileceği kanısındaydı. Masasındaki Hitler ile Mussolini'nin resimlerini kaldırırken, onların yerine Papa'nınkini koymayı tercih etmişti!

Franco'nun çok önemli bir argümanı daha vardı. O da, Sovyetler Birliği tehdidi idi ve bu tehdide karşı bir ittifak yapılmalıydı. Aksi hâlde, Sovyet yayılmasını önlemek hiç mümkün olamazdı. İspanya'nın Birleşmiş Milletler'den uzak tutulmasına karşılık, Potsdam Konferansı'nda İspanya'ya karşı üç büyük devletin ortak bir politika üzerinde mutâbık kalamaması, Franco için şimdilik yeterli bir zaferdi. Ona göre, Pasifik'te savaş biter bitmez, ABD ile Sovyetler Birliği arasında çatışma başgösterecekti. Bu nedenle de, ABD ile İngiltere, yakın bir zaman içinde, Sovyetler Birliği'ne karşı herşeye ve herkese destek vermek zorundaydılar. Bu, onların çıkarına olacaktı ve bu nedenle bundan kaçınamazlardı. İberik yarımadasında da Sovyet yayılmasına karşı aynı politikayı benimsemek zorundaydılar. Antı-komünizm, birleştirici temel olacaktı ve Batılılar, İspanya'da mevcut rejimle anlaşmak zorunda kalacaklardı. Eğer İspanya bu an gelinceye kadar düzenini muhafaza edebilirse, birliğini koruyabilirse ve yeterince sabredebilirse, kazanabilirdi. İspanya'daki muhalefet ise, bir iktidar değişimini tek başına sağlayabilecek konumda ve güçte değildi. Olsa olsa bir askerî darbe ile Franco'nun alaşağı edilmesi mümkün olabilirdi.

Franco, üzerindeki baskının gücünü azaltmak ve Falanjist rejime yönelik ortak bir politikayı imkânsız kılmak üzere hareke-

te geçti: İspanya, önce 12 Nisan'da Japonya ile siyâsî ve diplomatik ilişkilerini kesti. Çünkü, Madrit'e göre, Japonlar, Filipinler'de İspanyollara karşı mezâlimde bulunmuşlardı! Ancak, İngiltere, Madrit'in Japonya'ya karşı savaş ilân etmesi için girişimde bulunmayacağını açıklayacaktır. İngiltere'nin tutumu bu jest karşısında hiç değişmemişti. Buna karşılık, Madrit, 18 Nisan'da da, Alman uçaklarının İspanya'da konuşlandırılmasını yasaklayacaktır. 16 Nisan'da da İspanya'da yabancı basın mensuplarının haberlerine uygulanan sansür kaldırıldı. Aslında Franco, 13 Nisan'da, siyâsî af için de söz vermişti. Fakat 22 Nisan'da siyâsî af karârı durdurulacaktır. Bununla birlikte, hiç olmazsa, iç savaştan sonra kurulan siyâsî mahkemelerin faaliyetleri durdurulmuştu.

ABD, 1 Mayıs'ta, İspanya'daki Falanjist rejimi totaliter olarak tanımlayacak ve gerek Falanjist rejimi ve gerekse Franco'yu kabûl edilemez bulduğunu açıklayacaktır. Bu gelişme üzerine, İspanya, 7 Mayıs'ta Almanya ile siyâsî ve diplomatik ilişkilerini kesecek ve Madrit'teki Alman Büyükelçilik binasının ve diğer Alman merkezlerinin 24 saat içinde teslim edilmesini isteyecektir. 8 Mayıs'ta da İspanya'da Mihver devletleri vatandaşlarının ve bir zamanlar Alman işgâli altında kalmış ülkelerin vatandaşlarının mallarının bloke edilmesine karar verilecektir. İspanya, yine Mayıs ayında, Mihver devletleri vatandaşlarının ve faşistlerin ülkesine girişlerini yasakladığını ve bankalardaki mevduatlarına da el koyduğunu açıklayacaktır.

Franco da kendi pozisyonunu takındı. İktidârını güçlendirmeye gayret etti. Franco, 20 Mayıs 1945 târihinde, İspanya'da demokrasinin ulusal geleneklerden ve kutsallıklardan kaynaklanan mükemmel ve yeni bir şekle dönüştüğünü ilân etti. Bu, yeni demokrasi, gevezeliklerden ya da hazır reçetelerden değil, fakat İspanya'yı savaşın dışında tutmayı başaran ulusal hareketten kaynaklanacaktı. İspanya, ona göre, ezilmiş ve harâb olmuş Avrupa'da bir barış ve şenlik vahası idi. Ayrıca, başka ulusların İspanya'ya yönelik düşmanca duygulan da ne ilkti, ne de sonuncu olacaktı. Franco, iç savaştaki zaferinden sonra hemen hemen bütün ulusların kendi hükûmetini tanıdığını da hatırlatmak ihtiyâcında idi.

Hemen hemen aynı târihte İsmet İnönü de, iç politikada yabancı modellerden ve taklit heveslerinden sakınmak gerektiğini belirtmişti!

Franco, plânladığı gibi, 1945 yılının yazını politik jestlerle geçirdi. Franco, kendi ev ödevini hazırlamaya başlamıştı: Önce 13 Temmuz'da İspanyolların haklarını öngören bir ferman yayınladı. Haklar bildirgesinde, devletin temel ilkelerine karşı olmamak koşulu ile, düşünce özgürlüğü vurgulanıyor ve gözaltı süresi üç gün olarak açıklanıyordu. Artık yerel yönetimlerde demokratik haklar tanınacak ve oy hakkı bulunacaktı. Franco, 16 Haziran'da serbest belediye seçiminden söz ediyor ve ardından yerel ve genel seçimlere gidilmesinin söz konusu olduğunu açıklıyordu. Franco, İspanya'nın sosyal politikada öncü ülke olduğunu da belirtiyordu. Ardından Franco, kişilerin özgürlüklerine ve görevlerine ilişkin bir başka yasayı daha yürürlüğe soktu. Nihâyet İspanya'nın yeniden monarşiye döneceğini açıkladı. Ama bu konuda kesin bir târih vermekten de kaçındı. Monarşinin sâdece kendisince yeniden kurulabileceğine de dikkat çekti. Onun önderliği olmaksızın monarşi aslâ geri gelemezdi. 7 Haziran'da ise, ikibin ve 22 Ağustos'ta da binden fazla siyâsî mahkûm daha affedilecektir.

Yine bu sırada İspanya'da bir hükûmet değişikliği de gerçekleşiyordu. 21 Haziran 1945 târihinde önemli bir politik gelişme oldu. Falanj'ın temsili azaltıldı ve onun yerine katoliklerinki çoğaltıldı. Dışişleri Bakanı değiştirildi. Yeni Bakan, siyâsî geçmişi bakımından rejimin özelliklerini taşımıyordu ve İspanya'da katoliklerin politikasının lideri konumundaydı. Bu tercih, Franco'nun rejime yeni bir çehre verme politikası açısından iyi bir seçim sayılırdı. Ayrıca, Avrupa'daki Hıristiyan Demokrat partilerin desteğini de alabilirdi. Temmuz ayında hükûmette değişikler yapıldı. Hükûmette artık sâdece dört Falanjist vardı. Franco, onların dahi öncelikle kendi hükûmetinin üyeleri olduğunu vurgulayarak, Falanj'ın politik önemini sümen altı etmeye çalışmıştı. Falanj'ın hükûmet içindeki ağırlığı hayli azaltılmıştı. Bu, gözden kaçacak bir değişiklik değildi. Hele hiç tesadüf sayılamazdı. Monarşistler ise hükûmete katılmayı reddettiler. Falanjist Parti'nin Genel Sekreterinin hükûmet üyesi olma uygulamasına da son verildi. (Bu uygulama Türkiye'de 1936 ile 1939 yılları arasında geçerli olmuştu!) Ve nihâyet parti milisi kısmî olarak dağıtıldı. Franco, söyleminde, Falanj'ı vurgulamak yerine, Hıristiyan değerlerini vurgulamayı tercih etmeye başladı. Tıpkı bir süreden beri artık Falanj ünifor-

ması giymekten vazgeçmiş olduğu gibi... Donanma kıyafetini tercih ediyordu artık... İspanya dışındaki başta Cumhuriyetçi İspanyol muhalefetinin komünizmin ajanı olduğu yolundaki propagandaya hız verildi. Franco'ya evet, komünizme hayır sloganı baş tâcı yapıldı. Franco, sabırla üçlü ittifâkın çatlamasını beklemeye başlamıştı bile...

Franco, 17 Temmuz'da yaptığı bir açıklamada ise, iç politikada bir geri dönüş sürecine izin verilmeyeceğine dikkat çekiyor ve siyâsal sistemlerin her ülkenin koşullarına göre farklılıklar taşıyabileceğini belirtiyordu. Franco'ya göre, her ülkenin koşulları ve dolayısıyla da siyâsal sistemi aynı olamazdı. Franco, İspanya'nın demokrasi döneminde imparatorluğunu yitirdiğine ve iç savaşa mâruz kaldığına dikkat çekiyor ve bu şekilde yeniden toprak dahi yitirebileceğinden söz ediyordu. Franco, bu sırada, İspanya'da devletin temel ilkelerine karşı çıkan bir muhalefete ise izin verilmeyeceğini vurguluyordu. Franco, birey haklarına saygı gösterecekti, örgütlenme özgürlüğü de öngörülmüştü, fakat bu, politik partiler ile sendikaları kapsamıyordu. Ayrıca, anavatanın ruhsal, ulusal ve sosyal birliğini gözardı eden, bunlara önem vermeyen ve bunların altını oyan hiçbir grubun faaliyetine de izin verilmeyecekti. Dahası, İspanya'nın dışarıdan ithâl kimi değişikliklere ihtiyâcı olduğunu düşünmek yanıltıcı olurdu! Franco, içeriye olduğu kadar dış dünyâya da, Falanjist İspanya'nın Faşist ya da Nazi modeli ile aynı kefeye konulmaması gerektiğini hatırlatıyor ve demokrasi olmasa dahi Batılı güçlerle birlikte yaşayabileceğini ileri sürüyordu. Franco'suz bir İspanya, olsa olsa komünizme kapı açabilirdi. Hattâ Franco'yu yerinden edebilecek her türlü girişim de, her ne kadar bunu hedeflemese de, aynı sonucu doğurabilirdi. Franco, Batılıların zayıf noktasını hemen anlamış ve yakalamıştı. O, bütün iyi kaptanlar gibi, gemisini bütün fırtınalara karşı yüzdürmeye çalışıyordu, her ne kadar fırtınalar onu yolundan alıkoymak istese dahi...

Hatırlanacağı gibi, Potsdam Konferansı'da İspanya'nın rejimi nedeniyle Birleşmiş Milletler'e katılamadığı açıklanmıştı. Fakat yine bu toplantıda Stalin'in İspanya ile diplomatik ilişkilerin kesilmesi yönündeki önerisi, ABD ve İngiltere tarafından kabûl edilmedi. İngiltere, İspanya'nın içişlerine müdahale edilmesini ulus-

lararası güvenliğe aykırı bulduğunu açıklamıştı. Ayrıca, bu türden bir müdahale, San Fransisco Konferansı kararlarına da aykırı olurdu. Londra'ya göre, bu türden müdahaleler, Franco'nun politik konumunu güçlendirmekten öteye bir yarar sağlamaz ve belki de İspanya'da iç savaşın tekrârına neden olurdu. Aslında Franco rejimi, Potsdam Konferansı'nda Moskova'nın talebi üzerine gündeme gelmişti. ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği, Franco rejiminin onaylanmasının mümkün olmadığına ilişkin karar almışlardı. Yine de İngiltere ile ABD, Potsdam Konferansı sırasında, Stalin'in İspanya'nın müttefiklerce işgâli önerisini reddedeceklerdir. Bütün bu gelişmeler, Franco'nun beklentilerine uygundu. Müttefikler arasındaki çatlak, Franco rejimini ayakta tutabilecek yegâne politik araçtı.

İngiliz Dışişleri Bakanı Bevin, 20 Ağustos 1945 târihinde, Avam Kamarası'nda bakan olarak yaptığı ilk konuşmada, İspanya'da rejimin kaderinin bizzat İspanyol halkı tarafından belirlenmesi gerektiğini söylerken, bir yandan İspanyol rejimine dışarıdan müdahalede bulunulmayacağını belirtmiş oluyor, diğer yandan da Franco'nun beklediği konuşmayı yapmış oluyordu. Son zamanlarda Batılı devletlerle Sovyetler Birliği'nin ve Avrupa'daki liberal ve sol güçlerin Franco İspanyası'na karşı yaptıkları açıklamalardan sonra, Franco'nun günlerinin sayılı olduğunu düşünen İspanya'daki ve sürgündeki İspanyol muhalefetinin hayal kırıklığı ise sonsuzdu. Bevin, İngiltere'nin geleneksel politikasını sürdürüyordu. Bevin, İspanyol halkının rejim değişikliğine karar vermesi ve bu yönde adım atması hâlinde, onların yanında yer alacaklarını, fakat Londra'nın İspanya'yı yeni bir iç savaşa götürebilecek bir adım atmayacağını açıklamıştı. ABD'nin tutumu da Roosevelt günlerinden bu yana çok değişmişti. İspanyol muhalefetinin uluslararası tek dayanağı, anti-faşist güçlerdi. Fakat anti-faşist kamuoyunun tek başına baskısının sonuç verip vermeyeceği tamâmen belirsizdi. Zâten Franco'nın da beklediği buydu. Hiçbir şey yapmadan beklemek ve zaman kazanmak karârının ne denli isâbetli olduğu görülmüştü.

Ayrıca, iç politikada muhalefetin ayrışmasında da önemli yol alınmıştı. Monarşistler, monarşinin yeniden geri gelmesini umuyorlardı. Bu amaçla sâdece bekliyorlar ve bunun rejimin dönüşü-

münde en önemli dönemeç olduğunu düşünüyorlardı. Katolikler, Franco'nun kendilerine daha ağırlıklı yer vermesinden memnundular. Diğer yandan, rejimin geleneksel ve temel desteği olan kilise, ordu ve Falanj, genel olarak nasyonalist muhafazakârlar, herhangi bir değişim için talepte bulunmuyorlardı. Bu durumda, muhalefetin ülke içinde olsun, sürgünde olsun, gücü zayıflamaktaydı. Hele ülke içindeki ve sürgündeki Cumhuriyetçi ve sol muhalefet, Franco tarafından ustaca uluslararası komünist (ve masonik) faaliyetin bir piyonu olarak sunulurken ve Batılı yönetim çevrelerinde bu propaganda hayli etkili olurken... Tevekkeli İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda bir görevli, Franco'nun gergedan derisine sâhip olduğunu yazacaktır!

Ankara, İspanya'nın âkıbetini dikkatle izlemeye devâm ediyordu: Resmî yayın organı olan *Ayın Târihi* dergisi, 1945 yılının Ağustos ayında Potsdam Konferansı'nda, İspanya'daki Falanjist rejime ve Franco'nun tasfiyesine karar verilmiş olduğunu yazıyordu. İspanya'nın Birleşmiş Milletler'e katılabilmesi buna bağlıydı. Batılı müttefikler, Franco rejimini tanımıyorlardı.[8]

Tasvir gazetesi de, Ağustos ayına girildiğinde, İspanya'nın geleceğine ilişkin şu öngörüde bulunuyordu:

> "Franco artık mevkiinde duramaz. (...) Franco, çok daha evvel sistemini demokratik bir şekle sokmak teşebbüsüne gidebilir [ve] Devlet Reisi olarak mevkiini muhafaza etmeye teşebbüs ederek, hükûmeti, partiler muvâzenesi üzerine kurmak için adım atabilirdi. [Ancak], bu teşebbüste muvaffak olup olamayacağı da ayrı [bir] meseledir.
>
> Fakat artık bilmesi lâzım gelirdi ki, İkinci Dünyâ Harbi'nden sonra, halk, otoriter rejimlere tahammül edemeyecektir. Hiçbir otoriter rejim, zahirî sükûnete rağmen, halkın teveccüh ve desteği ile ayakta durmamaktadır. Her otoriter rejimde, o rejime yakın olanlardan çok, pusuda düşmanları vardır. Günün birinde bunlar ayaklanarak rejimi devirebilirler. Böyle anlarda müfrit cereyanların öncüleri duruma hâkim olur ve her müfrit cereyan, mutlaka kendi anti-tezini berâber sürükler. (...) Bugün, (...) [Franco], yeni dünyâ zihniyetine kolay kolay intibâk edemez. Rejimi de, kendisi ile beraber tasfiyeye uğrayacaktır. Fakat bu tasfiyeyi (...) bir mukâvemet mücâdelesi ile yaparsa, Führer'in [Hitler'in] mukadder âkıbetine sürükleneceğinden korkulur. Bilâkis, yukarıda tavsiye ettiğimiz tarzda, demokrasiyi memlekete sokarak, se-

8 AT, Sayı: 141, (Ağustos 1945).

çim neticesinde, sessizce ortadan kaybolabilirse, memleketini daha az sarsan bir değişiklik yapar."[9]

Nitekim Eylül ayında İspanya'da yeni siyâsî gelişmeler için bâzı ipuçları ortaya çıkmaya başlamıştı bile... Aynı ay içinde Meksika'da sürgünde Cumhuriyetçi İspanyol Hükümeti kurulmuştu. Yine aynı ay içinde İspanya'da Franco rejimine karşı siyâsî eylemler görülüyordu. İspanya dışındaki sürgünde Cumhuriyetçi muhalefet, İspanyol rejiminin değişmesini ve demokratik bir rejim talep ediyordu. Bunun için de Madrit'e resmî başvuruda bulunulmuştu. Yurt dışında sürgünde yaşayan İspanyollar, Fransa'nın Falanjist İspanya ile ilişkilerini derhâl kesmesini istiyorlar ve ABD, İngiltere ve Fransa ile bir anlaşma yapılmasını talep ediyorlardı.

İspanyol Hükümeti, Eylül ayında falanjist selâm usûlünü ve şeklini kaldıracaktır. Yine aynı ay İspanya'da Franco aleyhtarı bir darbe girişimi son anda akim kalmıştı. İspanyol Hükümeti de, bütün bu gelişmeler üzerine, yine Eylül ayında, tek-partili siyâsî sistemi/Falanj'ı yaratan ve diğer bütün partileri ilgâ eden ve askerler ile hükümet memurlarının tek-partiye üye olmalarını zorunlu kılan Nisan 1937 tarihli kararnâmeyi feshetmeye karar vermişti. Nitekim bu haber, Türk basınında da yayınlanmıştı: İspanya'da Falanj Partisi lağvedildi... Elbette bu haber hayli mübâlâğlıydı!

Franco, Ekim ayında yeni bir siyâsî girişimde daha bulunacak ve İspanya İç Savaşı'nda Cumhuriyetçiler safında savaşanlar için af ilân edecektir. Sürgünde yaşayan Cumhuriyetçi eski muhâripler, artık ülkelerine geri dönebilecekler ve herhangi bir yasal kovuşturmaya uğramayacaklardı. İç savaş sonrasında Franco güçlerine karşı savaştıkları için mahkûm olmuş kişiler de serbest bırakılacaklardı. 20 Ekim târihli bu af karârından sonra, İspanya'da yeni bir yasa tasarısı daha gündeme gelecek ve tasarı ile bireysel özgürlükler sağlanacak ve gösteri ve toplantı hakkı kabûl edilecektir. Aynı ay içinde mektup, telgraf ve radyo sansürü de kaldırılacak, ancak telefon sansürü sürecektir. Sansür yetkisi, daha önceleri Falanj'ın elinde iken, hükümete aktarılmıştı. Ancak Franco, herşeye rağmen, bir rejim değişikliğine yanaşmıyor ve demokratik bir siyâsî sistem kurmamakta direniyordu. 4 Ekim 1945 târihinde de,

9 Tasvir, (7.8.1945); AT, Sayı: 141, (Ağustos 1945).

İspanya, 16 Haziran 1945 târihinde yapılmasına söz verilen yerel seçimlerin 1946 yılının bahar aylarına ertelendiğini açıklayacaktır. Zâten bu seçimler, ancak üçte bir oranında gerçek bir seçim olacak, geri kalan üçte ikisi ise atama yolu ile gerçekleşecekti.

Franco, İngiltere'de İşçi Partisi'nin seçimi kazanması üzerine, kendi sosyal reform programını öne çıkaracak ve bu programın İşçi Partisi'nin programına benzediğini özenle açıklayacaktır.

Londra Konferansı'nın Ekim ayındaki başarısızlığı, Franco rejiminin devâmını ve Franco'nun politikasına devâm etmesini güçlendiren bir etken olarak değerlendiriliyordu. Nitekim, bütün bu gelişmelere karşın, Ekim ayında, İspanya'da orduda da tasfiyeye gidildiği gözleniyordu. İspanyol ordusundaki yüksek rütbeli subaylar ve komutanlar tasfiye edilmişlerdi. Çünkü, söz konusu komutanlar, rejim değişikliği talep ediyorlardı. Kasım ayında ise, İspanya'da komünistler hükûmete karşı suikast hazırlamakla suçlanacaklar ve komünist bir ayaklanma hazırlığı ileri sürülerek, pek çok kişi tutuklanacaktır.

Bu sırada, ABD ve hattâ Latin Amerika ülkeleri de, İspanya'nın içişlerine karışıyorlar ve Latin Amerika ülkeleri, muhtemelen ABD'nin siyâsî ve diplomatik baskıları sonucunda, İspanya ile siyâsî ve diplomatik ilişkilerini kesmeye hazırlanıyorlardı. Nitekim Bolivya, İspanya ile siyâsî ve diplomatik ilişkilerini kesecektir. Bu konuda en önde giden ülke ise, Meksika idi.

Artık Franco'nun siyâsî imajı yavaş yavaş değişmeye başlamıştı. Franco, artık rejimini değiştirmeye başlayan lider konumundaydı ve monarşi konusundaki açılımı da, İngiltere ile diğer Batılı güçleri ümitvâr olmaya yöneltmişti. Franco, gerçekten de belirli bir süre içinde monarşiyi geri getireceğine ve kendisinin de bu aşamada geri çekileceğine yeni Dışişleri Bakanı'nı iknâ etmişti ya da inandırmıştı. Onun görevi, ABD ile İngiltere nezdinde bu inancı yaymaktı. İspanya'da politik değişimin tek koşulu, Franco üzerindeki baskılardan ve tehditlerden vazgeçmekti.

İngiltere'nin yeni Başbakanı da geleneksel İngiliz politikasını değiştirmedi. İşçi Partisi'nin eski önerileri sümen altı edildi ve eski politika sürdürüldü. İngiltere, Franco'nun monarşiyi geri getirme politikası ile yetinmişti.

Fransa üzerinde de Franco rejimine son verilmesi yönünde

uluslararası baskılar yoğundu. Paris de, 1945 yılının son günlerinde, müttefiği ABD ile İngiltere'ye, İspanya ile ilişkilerde sertlik politikası önerdi. ABD, bu sırada henüz Soğuk Savaş'ın rüzgârını tam olarak hissetmediğinden olacak, bu öneriye yakın durdu ve İspanya'ya karşı bâzı önlemler alınmasını, hattâ ambargo konulmasını destekledi. Fransa da, İspanya ile sınırını kapattı. ABD, kısa zaman sonra İngiltere'nin yanında yer alacağından, Fransa bu tutumundan vazgeçti.

Sovyetler Birliği ise, İspanya'nın durumunu uluslararası bir sorun olarak Birleşmiş Milletler'e taşıdı. 12 Aralık 1945 târihinde alınan bir karar, önemli bir virajın da dönüldüğünü gösteriyordu. Öneriye göre, İspanya'da Büyükelçilikleri bulunan Birleşmiş Milletler üyesi devletler, temsilcilerini geri çekecekler ve bir yıl içinde İspanya'da politik değişiklikler olmazsa, İspanya'ya karşı yeni önlemler alacaklardı. Ancak, ABD de dâhil olmak üzere, öneri veto edildi. Ama Genel Kurul'da kabûl edilmişti.[10] Uluslararası baskılar, Franco rejimini zayıflatmaktan uzak kaldı.

Aksine, Franco, rejimini yeniden güçlendirmek için yeterli zamanı ve gücü kazanmıştı. Özellikle Potsdam Konferansı'nda meydana gelen müttefikler arası çatışmalar ve anlaşmazlıklar, Franco'ya öngördüğü ânın geldiğini gösterdi. ABD-İngiltere ittifâkı, Sovyetler Birliği'ne karşı birleşmişti ve bu nesnel olarak kendi rejiminin desteklenmesi anlamına geliyordu. Bunun dışında Batı dünyâsından, özellikle de sol çevrelerden gelen talep ve baskılar, Sovyetler Birliği tarafından örgütlenen propaganda ile birleştiğinde, Franco, bütün bu talepleri, komünizmin genel saldırısının bir parçası olarak sundu. Diğer pek çok hükûmet de, İspanya sorunu ile ilgili bütün uluslararası baskıları, İspanya'nın ulusal haysiyetine karşı bir hakaret olarak değerlendirdiler. İspanya, milliyetçiliği kullandı ve kazandı. Korku, dağları bekliyordu. Bolşevizm, her yerden yeniden doğabilirdi ve İspanya, baskılar altında

10 Dikkati çeken bir başka önemli gelişme de, Birleşmiş Milletler, üye devletlere, İspanya'daki diplomatik temsilcilerini geri çekmeyi önerdiğinde, bu öneriye ilk uyan ülkenin Türkiye olmasıdır. 5 Kasım 1950 târihinde. Birleşmiş Milletler'in aksine bir karar alması sonucunda, Ankara, hemen aynı gün, Madrit'e Büyükelçi atayacaktır. Hafûk Olman, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler II (1923-1968)", **SBFD**, Cilt: XXVII, No: 1, (Mart 1972), s. 5; Sander, **Türk-Amerikan İlişkileri (1947-1964)**, s. 65. Bu gelişme, Ankara'nın Birleşmiş Milletler'in ve Batılı devletlerin önerileri karşısında ne denli hassas olduğununun önemli bir göstergesi olarak kabûl edilebilir.

sâdece daha da sert bir rejime yönelebilir ve hattâ bir iç savaş dahi gündeme gelebilirdi ki, bu, muhakkak Sovyetler Birliği'nin İberik yarımadasındaki etkinliğinin artmasına neden olurdu. Herhalde Yunanistan'da başlayan ve süren iç savaş, kulaklara küpe olmuştu bile...

Bir de bu tabloya, savaş daha bitmeden ve Fransa'nın Alman işgâlinden kurtuluşundan hemen sonra, Fransa'da bulunan ve Nazi güçlerine karşı partizanlara katılmış olan İspanya'nın eski Cuhuriyetçi ordusuna mensup eski tüfeklerin de, sınırı aşarak kuzey İspanya'da bir gerilla savaşı başlatmaya çalışmasını eklemek gerekir. Gerilla savaşı, birkaç yıl devâm ettiyse de, güçlenemediği gibi, kısa sürede hükümet güçlerince geriye sürüldü ve zayıflatıldı. Ama Franco, uluslararası komünizmin bu yeni saldırısını da bir kanıt olarak kullanmaktan geri kalmadı. İngiltere de, yeni bir iç savaşın habercisi olabilecek bu gelişme karşısında dikkat kesilmiş olmalıydı. Fransa, iç politikasında solun güçlü pozisyonu sonucunda, Franco rejiminin düşmanı olarak, İspanya ile sert bir mücâdele içine girdiyse de, bu mücâdelesinde kısa sürede yalnız kaldı ve ısrâr edemedi. Oysa, ABD, hatırlanacağı gibi, savaşın bitiminde İspanya'daki rejime karşı düşmanca duygular besliyordu. ABD'nin Soğuk Savaş başlarken aldığı pozisyon, onu bu duygu ve düşüncelerinden çok uzaklara taşıdı. Askerî stratejistler, İspanya'nın coğrafî önemini hemen kavradılar ve onun güçlü bir müttefik olacağına karar verdiler.[11]

---

11 İspanya'nın 1945 dönemeci ile ilgili olarak bkz. Christian Leitz, "Nazi Germany and Francoist Spain", **Spain and the Great Powers**, s. 135-150; Paul Preston, "Italy and Spain (1936-1943)", **Spain and the Great Powers**, s. 150-184; Denis Smyth, "Franco and the Allies in the Second World War", **Spain and the Great Powers**, s. 185-209; Florentino Portero, "Spain, Britian and the Cold War", **Spain and the Great Powers**, s. 210-228; Boris N. Liedtke, "Spain and the United States (1945-1975)", **Spain and the Great Powers**, s. 229-244; **The War and the Neutrals**, s. 27-28 ve 306-316; Feis, Berween, **War and Peace: The Potsdam Conference**, s. 200-202; Denis Smyth, **Diplomacy and Strategy of Survival, (British Policy and Franco's Spain; 1940-1941)**; Dante A. Puzzo, **Spain and the Great Powers (1936-1941)**; Cariton J. H. Hayes, **The United States and Spain: An Intcrprctation**, s. 135-172; Paul Preston, **age**, s. 323-600; Stanley G. Payne, **Fascism in Spain (1923-1977)**, s. 400-410; Stanley G. Payne, **The Franco Regime (1936-1975)**, s. 343-412; Pollack, Benny, (with Graham Hunter), **The Paradox of Spanish Foreign Policy, (Spain's International Relations from Franco to Democracy)**, s. 4-18; Helen F. Grant, "The Situation in Spaln", **International Affairs**, Cilt XXII, No: 3, (Temmuz 1946), s. 401-417; **AT**, Sayı: 146, (Ocak 1946); **AT**, Sayı: 147, (Şubat 1945); **AT**, Sayı: 138, (Mayıs 1945); **AT**, Sayı: 142, (Eylül 1945); **AT**, Sayı: 143, (Ekim 1945); **Vatan**, (22.7.1945); **Ulus**, (16.9.1945); **Keesing's**, (1945/7200); **Keesing's**, (1945/7166); **Keesing's**, (1945/7107 ve 7108); **Keesing's**, (1945/7419 ve 7420); **Keesing's**, (1945/7365); **Keesing's**, (1945/7460); **Keesing's**, (1945/7477); **Keesing's**. (1945/7524); **Keesing's**, (1945/7200); **Keesing's**, (1945/7166); Ataöv, " 'Soğuk

İspanya'nın kaderini şimdilik burada bırakalım ve hemen sınırdaşı Portekiz'in durumuna daha yakından bakmaya çalışalım...

Portekiz, biraz gerilere girecek olursak, 20. yüzyılın başında otoriter bir monarşi idi. 1910 yılında krallık yıkıldı ve 1911 yılında da Cumhuriyet, yeni bir anayasa ile birlikte ilân edildi. İlk askerî darbe 1926 yılına denk gelmişti. General Gomes da Costa'nın önderliğinde yeniden askerî bir diktatörlük kuruldu. Salazar ise, önce 1928 yılında Mâliye Bakanı oldu, ardından başarıları nedeniyle 1932 yılında Başbakanlığa getirildi. Tek adamlığı ile ülkesinin yeni önderi oldu.

Portekiz, savaş yıllarında, belki Salazar rejimini hatırlayacak olanlar için inanılmaz gelebilecektir ama, Mihver güçlerine değil de, genelde müttefiklere yakın bir politika izlemişti. İspanya ise, her ne kadar Franco'nun önderliğinde benzer bir rejime sahip olmakla birlikte, aksine, Mihver güçlerine yakın durmuştu. Bu aşamada önce bu kez de Portekiz'in savaş yıllarındaki politikasını hatırlamak gerekir:

Portekiz, uzun yıllar İngiltere ile yakındı. Fakat savaştan birkaç yıl önce bu politikasından epey uzaklaşmıştı. Diğer yandan, savaşa yakın bir zamanda Almanya ile İngiltere arasında gerçekleşen ve nihâyet Portekiz'in Afrika'daki sömürgeleri üzerindeki pazarlık söylentileri de, Lizbon açısından kuşku verici bulunmuştu. Yine de İngiltere, Portekiz ordusunun askerî ihtiyaçlarını büyük ölçüde karşılıyordu. Almanya, Portekiz üzerinde İtalya'dan çok daha fazla etkindi. Savaş çıktığında Portekiz tarafsızlığını açıkladı. Bizzat Salazar, Polonya'nın kahramanca mücâdelesini övdü. 1940 yılının hemen başında dahi müttefiklerin kazanmasını istiyor gibiydi. Salazar, savaşın kısa sürmesini ve her iki tarafın da kesin kazancı ile sona ermemesini diliyordu. Komünizm de bu savaştan avantajlı çıkmamalıydı. Salazar, dikkatle denge politikası izledi. Portekiz kamuoyu ise, genelde müttefiklerin yanında gibiydi. Diğer yandan, gerek İngilizler ve gerekse Amerikalılar, Portekiz ile görüşmeyi, İspanya'dan daha zor görüyorlardı. Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmasından sonra, tıpkı İspanya'daki gibi, Portekiz'de

---

Harb'in Doğuşu: San Fransisco'dan Mihver Barış Toplantılarına", **SBFD**, Cilt: XXIII, No:I , (Mart 1968), s. 330. Özellikle ABD'nin Madrit eski Büyükelçisi Carlton J. H. Hayes'in 1951 yılında yayınlanan kitabı, Soğuk Savaş döneminde İspanya'ya bakışın nasıl değiştiği(rildi)ğini göstermesi bakımından önemlidir.

de doğu cephesinde Almanya ile birlikte savaşmak isteyen gönüllüler vardı, fakat Salazar bu tür talepleri geri çevirdi. Portekiz, ilk bakışta inandırıcı gelmese dahi, İspanya'nın yayılmacı eğilimlerinden de kuşku duyuyor ve Mihver güçlerinin etkisi altındaki bu ülkenin kendi üzerindeki nüfûzunu reddediyordu. Her ne kadar Franco güçlerini desteklese de, Salazar, İberik yarımadasının tek bir devlet çatısı altında birleşmesi düşüncesinden çok uzaktı.

Portekiz de, benzer bir siyâsî gelenek içindeydi ve savaş yıllarında özellikle İngiltere ve ABD ile kurduğu ilişkileri, denge politikasının sonuçlarını yansıtıyordu. Portekiz'in Mihver güçleri ile ilişkisi, Batılı müttefikler ile olan ilişkisini ne ölçüde gölgelemişti, bu pek de belirgin değildi. Portekiz, komşusu İspanya'nın aksine, daha ziyâde müttefiklere yakındı. Bu durum, İngiltere tarafından geleneksel İngiliz-Portekiz dostluğu olarak yorumlanmıştı. İngiltere, 7 Eylül 1940 târihinde, tıpkı İspanya gibi, Portekiz ile de petrol anlaşması yaparak, ithâlâtını güvence altına almak istemişti. Portekiz, 24 Temmuz 1940 târihli anlaşma ile, İngiltere ile de ticâretini geliştirdi. Bunu Ekim ayında imzâlanan bir başka ticâret anlaşması izledi. Portekiz, savaş sonunda bu anlaşmalar sayesinde epey kârlı çıktı. Savaş yılları boyunca Portekiz'in sömürge topraklarından elde ettiği ithâlâtın İngiltere'nin kotasının dışında tutulup tutulmayacağı sorunu ise, hep gündemde kaldı ve tartışma yarattı. Nitekim, Almanya, Portekiz'den wolfram almak istediğinde ve fiyatları alabildiğince yükselttiğinde dahi, Salazar, Almanya'ya wolfram ihrâcâtını sınırlandırdı. Fakat 1942 yılı başında bu konuda Almanya ile bir anlaşma imzalamaktan da kaçınmadı. 1943 yılının Haziran ayında ise, İngiltere, Portekiz'den Azor adalarında hava ve deniz üssü talep ettiğinde, Salazar, bu öneriyi kabûl etti. Portekiz, 1943 yılının Ağustos ayında Azor adalarını üs olarak müttefiklere açmıştı. Ekim ayında İngilizler adalara geldiler. Salazar'ın bu cömertliğine karşı talebi, İspanya'nın bu nedenle Portekiz'e saldırması hâlinde, müttefiklerin de İspanya'ya savaş ilân etmesiydi. Ayrıca, güçlü bir askerî destek de istemişti. 1944 yılında ise Portekiz, Almanya'ya wolfram ihrâcını durdurdu.

Salazar'ın Portekiz'i aynı zamanda Avrupa'dan kaçmaya çalışan Yahudiler için de güvenli bir sığınaktı. Yahudiler, Portekiz'e serbestçe girebildikleri gibi, Portekiz'den ayrılabiliyorlardı da... Do-

ğu Avrupa Yahudileri, Portekiz'de ikâmet izni dahi alabilmişlerdi. Fransa'nın işgâlinden sonra da Portekiz, Yahudilere serbest transit geçiş izni vermiştir. Binlerce Yahudi serbestçe Portekiz'e girebildi. Savaş yıllarında kalıcı olmasa da transit geçiş vizesi vermeye devâm etti. Bu sâyede yüzbinden fazla Yahudi Portekiz'e gelebildi. Yahudiler Portekiz'den serbestçe güney Amerika'ya ve Afrika'ya geçebildiler.

İspanya'nın komşusu olan Salazar yönetimindeki Portekiz de, İspanyol rejimine benzer iç düzenlemesi ile, savaş sonrasında benzer bir gündem ile karşı karşıya kalmıştı. Şimdi sıra Portekiz'in savaş sonrasındaki gündemini izlemeye geldi.

Portekiz'de muhalefet, savaşın hemen sonrasında Salazar rejiminin artık yıkımın eşiğine geldiğine kesinlikle inanmıştı. Savaş yıllarında ve hattâ daha önceleri başlayan muhalefet, zaman zaman kendisini ortaya koymaktan çekinmemişti.

Daha 1945 yılının hemen başında, Portekiz'de rejimle hemfikir olmayan kişilerin seçimlere katılamayacağı açıklanıyordu. Buna karşılık, sosyalistler, yasal bir toplantı düzenleyecekler ve Portekiz'in Atlantik Misâkı'nda ortaya konulan şartları gerçekleştirmesini ve Portekiz'in de Birleşmiş Milletler'e alınmasını isteyeceklerdir. Portekiz'in, yeni yılın hemen başında, Alman diplomatlarını ve gazetecilerini sınır dışı edeceğine ilişkin haberler basında yayınlanıyordu.

Portekiz, Mayıs ayında, Hitler'in ölümünden dolayı, Almanya'ya tâziyetlerini bildirecek ve Portekiz Hükümeti, 3-4 Mayıs günlerinde de ülke çapında resmî yas ilân ederek, bayrakları yarıya indirecek ve İtalya'nın faşist lideri Mussolini'nin ölümü için de dinî âyin düzenleyecektir. Bununla birlikte, Portekiz, 7 Mayıs'ta Almanya ile diplomatik ve siyâsî ilişkilerini kesecektir. Daha 6 Mayıs'ta Alman diplomatik temsilciliklerine ve resmî mallarına el konulmuştu bile... Alman resmî binaları mühürlenmiş ve gözetim altına alınmıştı. 8 Mayıs'ta da Almanya'da ya da Almanya dışında yaşayan Alman vatandaşlarının Portekiz'deki menkûl servetleri dondurulmuştu. Bu karar, 14 Mayıs'ta genişletilecek ve Portekiz'deki bütün Alman resmî ve özel mülkü ile menkûl değerleri ve daha önce Alman işgâli altında bulunmuş olan ülke vatandaşlarının, banka mevduat hesapları da dâhil olmak üzere, maddî değerleri

dondurulacaktır. Zâten Portekiz, bir zamanlar Alman işgâli altında kalmış olan ülkelerde yağma yolu ile edinilmiş malların alım ve satımını daha 18 Mart 1945 târihinde yasaklamıştı bile...

Portekiz lideri Salazar ise, bu sırada yaptığı bir açıklamada, ülkesinin siyâsî rejiminde değişiklik yapılmayacağını açıklayacak, ancak Portekiz'in dış politikada özellikle de İngiltere ile ittifâkını güçlendirmek istediğini vurgulayacaktır. Salazar, 18 Mayıs'ta yaptığı bir açıklamada da, Portekiz'in dış politikasını, İngiliz ittifâkının sürdürülmesi ve güçlendirilmesi ile, ABD, Fransa ve Portekiz kolonilerinin komşuları ve Brezilya ile dostça ilişkiler kurulması olarak özetliyordu.

Salazar'a göre, savaş sırasında ingiltere ile tarafsız temelde bir işbirliği yapıldıysa da, bu, Portekiz'in tarafsız kalabileceği ya da kalması gerektiği Avrupa'daki son savaştı.

Portekiz'de yine Eylül ayında önemli bâzı siyâsî gelişmeler yaşanıyordu. Danıştay, Portekiz Millî Meclisi'nin lağvını onaylamıştı. Nitekim, Portekiz Millî Meclisi, 6 Ekim'de dağılacak ve 18 Kasım'da da yeni seçimlerin yapılacağı açıklanacaktır. Siyâsî görüşü ne olursa olsun, yeni seçimlere herkes katılabilecekti. Yine Ekim ayında Salazar, ülkesinin iç ve dış güvenliğine karşı suç işleyenler için genel af ilân edileceğini açıklamıştı. Portekiz'de sıkıyönetim de kaldırılacaktır. Siyâsî fikirler tahdide uğramadan yayınlanabilecek, basın özgürlüğü sağlanacak ve basın, hükümeti de eleştirebilecekti. Yine Ekim ayı içinde Portekiz basınında sansür de kısmen kaldırılmış ve ayrıca gizli polisin yetkileri de daraltılmıştı. Hattâ Salazar rejimi lehine bir makâleyi yayınlamadığı için kapatılan bir gazetenin, makâleyi yayınlamamasına karşın, yeniden yayınına izin dahi verilmişti. Nitekim Ekim ayında Portekiz basını, neredeyse ittifak hâlinde, Salazar ve Salazar rejimi aleyhine yayın yapmaya başlayacaktır. Diğer yandan, 11 Ekim'de, bir hükümet kararnamesi ile, siyâsî suçlular için af ilân edilmişti. Aslında Portekiz'de toplam ancak ikiyüz politik tutuklu vardı ve bunların yarısı serbest bırakılmıştı. Ancak Portekiz'de rejim muhalifleri, seçimlerin hemen yapılmamasını istiyorlardı. Çünkü, aksi hâlde, bu denli kısa sürede seçimlere hazırlanamayacaklardı. Ancak seçimlerin hemen yapılması hâlinde de, muhalefet, seçimlere katılmaya kararlıydı. Nitekim 1945 yılının Ekim ayında gerçekleşen seçim-

lere eski muhaliflerden simge isimler de katılmaya çalıştılarsa da, Salazar idâresinin çeşitli kısıtlamaları karşısında, bundan vazgeçtiler. Yine de bütün bu gelişmeler, İspanya ile karşılaştırıldığında, Portekiz'de rejimin dönüşümünün önünün açık olduğuna ilişkin bâriz politik işaretler olarak değerlendirildi.

Bütün bu gelişmeler, Portekiz'de Salazar rejiminin barışçıl bir dönüşümünün mümkün olduğuna ilişkin iyimser görüşleri harekete geçirmişti. Bizzat Salazar'ın 'İngiltere kadar özgür Portekiz' söylemi, rejimin kısa zamanda ve istikrâr içinde değişiminin habercisi olarak algılandı.

Rejim değişikliği için askerî bir darbe de gündeme geldi. 1945 yılının başlarında askerî bir darbe için hazırlıklara başlandıysa ve 1946 yılının sonbaharında bir ayaklanma teşebbüsünde bulunulduysa da, hareket bastırıldı. Yeni bir darbe teşebbüsü 1947 yılında yeniden görüldüyse de yine bastırıldı.[12]

İspanya ile Portekiz'in 1945 dönemecini nasıl karşılamaya çalıştıkları bilinmeden, Ankara'nın 1945 dönemecini analiz etmek yararsız bir çaba olurdu. Türkiye'nin İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında izlediği dış politikanın benzer durumdaki başka ülkelerde de hemen hemen aynı târihlerde benzer şekillerde vûkû bulduğunu hatırlamak, bundan sonraki benzerlikleri ve paralellikleri izlemek bakımından öğretici olmalıdır. Artık burada yeniden tekrarlamaya gerek yoktur ki, 1945 yılında söz konusu üç ülkede de benzer değişim rüzgârları esmeye başlamıştı. İspanya üzerindeki sıkı ve yoğun uluslararası baskı, Lizbon ile Ankara üzerinde görülmüyordu. Hiç yoktu. Bu bakımdan dış baskıları İspanya ile sınırlı tutmak gerekir. Diğer yandan, dış baskıların gerçekte İspanya'da bile tesirsiz kalabildiğini unutmamak gerekir. Yâni o kadar da baskı yoktu. Fakat her üç ülkede de, rejimlerin dönüşmesi gerektiğine ilişkin bir beklenti söz konusu idi.

Avrupa'nın diğer ucunda bulunan İspanya ile Portekiz'in Sovyet baskısından çekinmeleri için hiçbir neden bulunmuyordu. Türkiye'nin aksine... Fakat Sovyetler Birliği'nden bu denli uzak

12 Portekiz ile ilgili olarak bkz. **The War and the Neutrals**, s. 28-29 ve 86 ve 316-345; D. L. Raby, **Fascism and Resistance in Portugal, (Communist, Liberals, and Military Dissidents in the Opposition to Salazar: 1941-1974)**, s. 17-100: **AT**, Sayı: 138, (Mayıs 1945); **AT**, Sayı: 142, (Eylül 1945); **AT**, Sayı: 143, (Ekim 1945); **AT**, Sayı: 146, (Ocak 1946); **AT**, Sayı: 147, (Şubat 1946); **AT**, Sayı: 143, (Ekim 1945); **Keesing's**, (1945/7203); **Keesing's**, (1945/7132).

bulunmalarına rağmen, yine de Moskova'nın kendi ülkelerinde aktif politik girişimlerde bulunabileceğine ve bulunduğuna ilişkin iddiâları gündemden hiç düşmedi. Türkiye ise, Sovyet baskısının ön cephesinde yer alıyordu ve bu coğrâfî yakınlık, onun politik duruşunda muhakkak bâzı farklılıklar yaratacaktı. Nitekim Ankara'nın, Madrit ve Lizbon gibi, pek de zamana oynayabilecek lüksü bulunmuyordu. Âcilen harekete geçmeli ve Batı dünyâsında aradığı yakınlığı derhâl temin etmeliydi. İspanya ve Portekiz'in aradığını bulması için zamanı olabilirdi. ama Türkiye'nin hiç sahip olmadığı şey ise, zamandı!

Türkiye'de 1945 yılı boyunca meydana gelen siyâsî gelişmeler ve bu gelişmelerin sonucunda "ikinci parti"nin kurulma aşamasına gelinmesi, siyâsî târih literatüründe ve siyâsî gündemde her zaman tartışma konusu olmuştur. Ancak, bu tartışmanın yalnızca akademik bir tartışma olmadığını, ama aksine tam anlamı ile siyâsî bir tartışma olduğunu ve bu konudaki değerlendirmelerin, hangi dönemde olursa olsun, günlük siyâsî tartışmalarda, taraflardan birinin yanında, açık ya da kapalı, siyâsî bir tutum almak anlamına geldiğini saptamak gerekir.

1945/1946 yıllarında iktidar açısından bu gelişme, yeni bir inkılâp olarak takdim ediliyordu. Resmî açıklama ve söyleme göre, CHP, inkılâpçı bir parti olarak, zamânı geldiğinde Cumhuriyetin başından beri oluşması istenilen siyâsî rejime doğru yeni bir hamle yapmıştı. Gerek hamlenin kendisi, gerekse zamanlaması, CHP'nin içinde zâten mündemiçti.

Muhalefet açısından ise, konu bu denli basit değildi. Öncelikle, muhalefetin bu tür bir açıklamayı kabûl etmesi, siyâsî açıdan mümkün değildi. Çünkü, bu takdirde, varlık nedenini iktidârın/CHP'nin karârına ve inisiyatifine terk etmiş olacaktı. Bu durumda, muhalefetten yine zamanı geldiğinde ve gerektiğinde siyâset sahnesini terk etmesi de istenebilirdi. Nitekim zâten siyâsî gelenek de bu yöndeydi. Bu nedenle, muhalefet, yeni hamleyi ister istemez uluslararası gelişmelere bağlamak eğilimindeydi. Fakat bu tezin de açıktan açığa dile getirilmesinin ayrı siyâsî güçlükleri bulunuyordu. Muhafet, varlık nedenini uluslararası gelişmelerin Ankara üzerindeki zorlayıcı etkilerine ve baskılarına bağlıyordu. Muhalefete göre, dış etkenler sonucunda rejimde zorla bir değişikli-

ğe gidiliyordu. Ancak, bu görüşün açıkça seslendirilmesi de hayli zordu. Çünkü, bu takdirde de, varlık nedenini tamâmen dış güçlere borçlu olacak olan muhalefet, çok önemli bir niteliğini, millîlik vasfını yitirmiş olacaktı. Yabancı güçlere dayanan bir muhalefetin, bu durumu açıkça deklare etmesi, elbette beklenemezdi.

Bu durumda gidilebilecek tek yol kalıyordu. Yeni gelişmeleri, içeriye, ama iktidâra değil de, halka/millete dayandırmak... Gerçekten de muhalefet bu yolu tercih edecektir. Muhalefete göre, yeni gelişmeler, yönetimden memnuniyetsiz yığınların bir talebiydi ve muhalefet de, ancak bunun sözcülüğünü yapıyordu. Bu yorum, hem iktidara prim sağlamıyor ve hem de dış güçlere bir göndermede bulunmuyordu. Bu bakımdan tehlikesiz sayılırdı. Ayrıca, en büyük pay, öncelikle halka/millete biçiliyor ve bu şekilde politik bir ikramda bulunuluyordu. Diğer yandan, halkın/milletin temsilcisi olarak bu talebi siyâset gündemine taşıyan muhalefet de, kendisine yeterince pay ayırmış oluyordu.

Ancak, bu iki boyutu birleştirmek, siyâsî açıdan bir hayli güçtü. Çünkü, bu kritik kararda, eğer dış etkenler temel rol oynamışsa, bu durumda muhalefetin tek-partili rejimin dönüşümündeki rolü hiç olamazdı ve bu da, muhalefetin varlık nedenini dış etkenlerde aramasına ve bulmasına neden olurdu. Bu sonuç, muhalefetin siyâsî prestijini güçlendiren değil, fakat muhtemelen azaltan bir faktördü. Dış baskıların sonucunda ülkenin rejiminin değişmesi, iktidar açısından olduğu kadar, muhalefet açısından da pek iftihar edilebilir bir siyâsî konum olamazdı. Gerçi muhalefet, iktidarı, iktidardan uzaklaşmaya hazır olmadığı, ancak dış etkenlerin sonucunda böyle bir yola saptığı şeklinde özetleyebileceğimiz tarzda suçlayabilirdi. Ancak muhalefet de vâr olabilmek için kendiliğinden harekete geçme cesâretini gösterememiş ve ancak dış etkenlerin iktidârı zorladığı uluslararası bir siyâsî konjonktürde ve yine ancak iktidârın izni ve onayı ile varlık bulmuş bir siyâsî hareket olarak, kendisini daha başlangıçta siyâsî açıdan pek de övünebileceği bir konuma oturt(a)mamış olurdu.

İşte tam bu noktada, 1945 dönüşümünün *nasıl* olduğundan hareketle *niçin*ine göz atmanın zamânıdır. *Niçin 1945?* Bu soru, siyâsî literatürde olsun, akademik çalışmalarda olsun, esas itibâri ile iki farklı ve zıd yanıtta özetlenebilir.

İlk yanıt, 1945/1946 yıllarında uluslarası politikada meydana gelen gelişmelerin Ankara üzerindeki etkilerinin/ve belki de baskılarının, Ankara'nın güvenlik ihtiyaçları ile çakıştığında, İnönü ve CHP üzerinde, rejimde yapılacak bir değişim ile, Türkiye'nin uluslararası politika arenasında savaşın son yıllarında yitirdiği konumunu yeniden kazanabileceği hesabı ile, bütün bu gördüğümüz ve tabiî göreceğimiz yeni gelişmelere yol açıldığı şeklinde özetlenebilecek yaklaşım tarzıdır. Bu kritik kararda, dış dinamiğe ya da dış etkene ağırlık tanıyan ve daha ziyâde DP'ye yakın duran bu yaklaşımın pek çok örneğini sunmak mümkündür.

Rıfkı Salim Burçak, hem dış etkenlere ve hem de toplumun memnuniyetsizliğine özel bir ağırlık tanır.[13] Burçak, İnönü'nün daha Cumhurbaşkanlığına seçilmesinden hemen sonra çok-partili siyâsal sisteme geçiş karârında olduğunu ve bu karârın pek çok siyâsî tezâlıürünün zâten o dönemde de görüldüğünü, ancak savaş nedeni ile bu projesini uygulamaya koymakta geciktiği yolundaki CHP'li kaynaklarca ve bizzat CHP tarafından ortaya konulan ve kısaca vesâyetçi tek-parti rejimi teorisi olarak da adlandırılabilecek açıklama tarzını eleştirirken,[14] kanımca önemli bir noktaya değiniyor ve şu soruyu soruyor: "Türkiye, yirmi yıldan beri uygulamakta olduğu otoriter rejimini niçin bu derece ciddî bir dış tehlikenin belirdiği bir sırada değiştiriyor ve ufukta bir Türk-Rus savaşı göründüğü bir zamanda, ne türlü bir sonuç vereceği bilinmeyen bir tartışma ve mücâdele hayâtına giriyordu?"[15] Burçak, bu sorusu ile, 1938 yılında "her an silâhların patlaması"mn beklendiği bir sırada ertelenen rejim değişikliğinin, nasıl olup da yine "her an silâhların patlaması'nın beklendiği 1945/1946 yıllarında gerçekleştiğinin açıklanması gerektiğine haklı olarak temâs ediyor. Sabahattin Selek de, 1938 yılındaki ertelemeyi mâzur ve 1945 dönüşümünü haklı göstermek için, bir açıklamasında, "böyle bir kritik zamanda Türkiye'yi demokratik rejim denemesine sokmakla, felâkete atmak arasında hiçbir fark yoktu" derken, aslında 1938'i mâzur gösterirken, 1945/1946 yıllarını açıklayamamış olmaktadır. Ya da, aksine, 1945/1946'da gerçekleşen rejim değişikliğini,

13 Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş**, s. 25-50.

14 Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş**, s. 5-38; Burçak, **İnönü ve Demokrasi**.

15 Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş**, s. 40.

ülkeyi "felâkete atmak" olarak tanımlamış olmaktadır. Sonuçta, aynı neden farklı sonuca yol açmıştı. Bu sıradaki Sovyet tehdidi hatırlanırsa, Burçak, bu sorusu ile, bu açıklama tarzının gerçekte anlamsız olduğunu ortaya koyuyor. Burçak, bunu şöyle özetliyor: "Eğer böyle ise, yâni Türkiye 1938 yılında her an silâhların patlaması ihtimâlini hesâp ederek rejimini değiştirmemiş ise, bu tehlikenin kat kat artmış olduğu 1945 yılında nasıl olup da böylesine bir denemeye girebildi? Zirâ, 1945/1946 dönemi. Cumhuriyet târihimizin dış güvenlik bakımından en tehlikeli yılları sayılır."[16]

Burçak, bu noktada, kendi görüşünü de şöyle açıklıyor:

> "Gerçek şudur ki, İnönü, demokratik düzene, iç olayların olduğu kadar, dünyâ şartlarının da tesir ve baskısı altında girmeye kendisini mecbur hissediyor ve tek-partili diktatoryalı idâreye son verirken, memleket güvenliğinin ancak demokratik devletler topluluğu içerisinde sağlanabileceğine inanıyordu.
>
> Türkiye'nin tek-partiden demokrasiye geçişi üzerinde birinci derecede etkili olan faktör, kanaatimce, bu idi. Türkiye, rejimini demokratlaştırması için, şu veyâ bu devletin belki açıktan bir baskısı karşısında kalmadı. Ama dünyâ şartlarının pek âşikâr olan tesir ve baskısı altına girmiş olduğundan da şüphe yoktu. Savaşın sonlarında Sovyet Rusya ile aramızda başgösteren gerginliği, memleketimizin içine düşmüş olduğu tehlikeli yalnızlıktan kurtulmak için Birleşik Amerika'ya yaklaşma çabalarının, Avrupa'da faşist rejimlerin kanlı âkıbetlerini göz önünde tutmadan, bizdeki rejim değişikliğini gerçekçi bir açıdan izâh etmek, kâbil değildir."[17]

Burçak, kitabında, Ahmet Taner Kışlalı'nın, İlter Tûran'ın Mahmut Goloğlu'nun ve Kemâl Dal'ın da, dış etkene ağırlık verdiklerini belirtiyor.[18] Bu isimlere, "bir telkin veyahut baskı"nın olmadığını, ancak "şartların baskısının olduğunu" vurgulama gereğini hisseden ve 'zorunlu demeyeceğim ama, o günkü uluslararası şartlar, İsmet Paşa'yı itti' şeklinde bir açıklama getirmeye çalışan Ahmet Şükrü Esmer'i",[19] daha San Fransisco Konferansı sırasında, İnönü'nün özel tâlimâtı ile, Türkiye'nin tek-partili rejime en kısa zamanda son vereceğini açıklama görevi ile mücehhez Feridun

16 Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş**, s. 41.

17 Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş**, s. 41-42.

18 Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş**, s. 48-49.

19 **Cumhuriyetin Beş Dönemeci**, s. 109-110.

Cemâl Erkin'i[20] ve Nihat Erim'i[21] de eklemek mümkündür. Hattâ Sinâ Akşin de, SCF'nin kurulmasında Milletler Cemiyeti'ne giriş öncesinde, daha yumuşak bir rejime geçiş gösterisinin rol oynadığı gibi, DP'nin kuruluşunda da Birleşmiş Milletler'e girişin, yâni San Fransisco Konferansı'nın etkili olduğunu belirtir.[22] Nâdir Nâdi de, aynı kanıdadır. Anılarında şöyle yazacaktır: "En gücüme giden nokta, İnönü'nün direktifi ile giriştiğimiz bu tepeden inme demokrasi teşebbüsünde, dış politika kaygılarının rol oynadığına adetâ gözlerimle görürcesine inanmamdı."[23] Nâdi'nin daha o dönemdeki *Cumhuriyet* gazetesindeki makaleleri hatırlanacak olursa, bu konuda samimî olduğunu teslim etmek gerekir. Taner Timur da, "yeni gelişme [uluslararası ilişkiler ve Türk-Sovyet ilişkileri], Türk demokrasisinin başlıca özelliğinin oluşmasında rol oynamıştır" şeklinde yazıyor.[24]

Nihâl Kara da, aynı görüştedir. Kara, 1945 dönemecinin büyük ölçüde dış etkenlerle açıklanması gerektiği görüşündedir. Ancak Kara, nedeni sâdece buna bağlamaz ve vesâyetçi tek-parti rejimi teorisinin içerdiği başkaca açıklamalar da yapar. Kara, yine de İnönü'nün kişisel karârının da hakkını vermekten yanadır.[25]

Başkaca benzer açıklamaları da zikretmek mümkündür: Dış etkene ağırlık veren bu tür yaklaşımların 1945/1946 yıllarından sonra oluştuğunu düşünmek yanıltıcı olur. Aksine, bu dönemde de, dış faktöre ağırlık veren açıklamalar, özellikle de muhalefet saflarında bir hayli fazla ve güçlüydü. Örneğin, Kenan Öner, anıların-

---

20 Feridun Cemâl Erkin, "İnönü, Demokrasi ve Dış İlişkiler", **Milliyet**, (14.1.1974); Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş**, s. 45-46.

21 Nihat Erim, "Şekil ve Mâhiyet Olarak Cumhuriyetimiz", **Ulus**, (20.10.1950); Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş**, s. 45-46.

Diğer yandan, Nihat Erim'in günlüğünde, San Fransisco Konferansı ile ilgili olarak uzun anlatımlara rastlanmaktaysa da, bu yönde bir açıklamada hiç bulunulmamaktadır ve bu sessizlik de Erkin ile Erim'in açıklamalarını kuşkulu hâle getirmeye yeterlidir. Bu bakımdan Erkin ile Erim'in açıklamalarının aradan yıllar geçtikten sonra yapılmış olduğuna dikkat çekmekle yetiniyorum ve bu açıklamalara karşı kuşkucu tutumumu sürdürme eğilimindeyim.

22 **Cumhuriyetin Beş Dönemeci**, s. 29.

23 Nâdi, **Perde Aralığından**, s. 270-271.

24 Timur, **Çok Partili Hayâta Geçiş**, s. 41.

25 Nihâl Kara, **Türkiye'de Çok-Partili Sisteme Geçiş Karârı (1945)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1982 ve Nihâl Kara, "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş Karârının Nedenleri", **Yapıt**, (Toplumsal Araştırmalar Dergisi), İnönü Özel Sayısı, Sayı: 8, (Aralık-Ocak 1984/1985).

da, San Fransisco Konferansı'na özel bir ağırlık ve önem verir.[26] CHP Çanakkale eski milletvekili Nurettin Ünen de, 1950 yılında yayınladığı bir broşürde, Orta ve Yakın Doğu ülkelerinde görülen demokrasinin tamâmen San Fransisco etkisi altında oluştuğunu ileri sürmekte ve bu tür demokrasileri de "kukla demokrasi" olarak tanımlamaktadır.[27] Görüldüğü gibi, demokrasi, bâzı gruplarca, daha en başından dışarıdan empoze edilmiş ve olumsuz bir gelişme olarak da tanımlanmıştı. Nitekim, Nâdir Nâdi de, anılarında, tıpkı o dönemdeki makâlelerinde de belirttiği gibi, dış etkenlerin rolünün altını çizmeye çalışmaktadır. Nâdi, bu durumu şöyle açıklıyor: "Ruslara karşı yalnız kalmamak. Batı demokrasilerinin desteğini kazanmak uğruna girişilecek bir teşebbüsün rejimi normalleştirmekle ne ilişiği olabilirdi? Üstelik iç politikamızı değiştirmediğimiz takdirde Batı'nın bizi kendi hâlimize bırakabileceğini de aklımdan geçirmiyordum."[28] Ayrıca, Nâdi'ye göre, "dış politika hesaplarına dayanılarak içeride başvurulan rejim ayarlamalarının topluma yararlı sonuçlar verebileceği çok şüpheli idi."[29]

Taha Parla da, dönüşümün "iç siyâsal dinamiklerden çok dış siyâsal dinamiklerin etkisi" ile olduğunu belirtiyor."[30] Mümtaz Soysal da, aynı görüşü şu şekilde açıklıyor: "Türk târihinde dış ilişkiler ile iç rejim meseleleri arasındaki bağlantı dikkati çekecek kadar âşikârdır. (...) İkinci Dünyâ Savaşı sonlarında Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Teşkilâtı'na girişi ile demokrasi hareketi arasındaki bağlantı da hemen göze çarpmaktadır. Denilebilir ki, Türkiye'de iç rejimin dış ilişkiler üzerindeki etkilerinden çok, dış ilişkilerin iç rejim üzerindeki etkileri önemli olmuştur."[31]

Halûk Ülman ile Oral Sander de, ortak bir makâlelerinde, dönüşümü dış faktörle açıklıyorlar: "Kesinlikle belgelenmemiş olmakla birlikte, Türkiye'nin 1945 yılında yeniden çok partili düzen denemesine girmesini, Sovyetler Birliği karşısında Ameri-

26 Kenan Öner, **Siyâsî Hâtıralarım ve Bizde Demokrasi**, (Birinci Kısım: Seçimler), s. 20-21.

27 Nurettin Ünen, **CHP Neden Çöktü?**, s. 12.

28 Nâdi, **Perde Aralığından**, s. 270-271.

29 Nâdi, **Perde Aralığından**, s. 309.

30 Taha Parla, **Demokrasi, Anayasalar, Partiler ve Türkiye'nin Siyasal Rejimi**, s. 128.

31 Mümtaz Soysal, **Dış Politika ve Parlamento**, (Dış Politika Alanındaki Yasama-Yürütme İlişkileri Üzerinde Karşılaştırmalı Bir İnceleme), s. 30/dn. 35 ve ayrıca bkz. s. 117.

kan desteğini kazanmak isteğine bağlamak yanlış olmayacaktır sanırız."[32] Halûk Ülman, bir başka yazısında, bu konuda şöyle devâm ediyor: "Her ne pahasına olursa olsun, Truman Doktrini yolu ile hem güvenliğini sağlamak, hem Batı'ya bağlanmak, hem de ekonomik ve askerî yardım almak isteyen Türk Hükûmeti'nin bu [ABD'de o sırada süren ve Türkiye'nin totaliter bir ülke olduğuna ve dolayısıyla da yardım yapılmasının yanlış bir politika olacağına ilişkin] tartışmalardan etkilenerek, çok partili rejime geçişi hızlandırması, bize akla yakın görünmektedir."[33] Halûk Ülman, dış etki konusunda, bir başka kaynakta rastlanmayan farklı bir görüş daha ileri sürüyor. Ülman, Sovyetler Birliği'nin 1945 yılının Haziran ayından itibâren Ankara'da "demokratik ve temsilî bir hükûmet kurulması" yönündeki talebinin gündeme geldiğini de hatırlatarak, Türkiye'deki rejim değişikliğinin bir nedeninin de, bu talep olabileceği sorusu üzerinde duruyor. Ülman, bu soruyu yanıtlamamakla birlikte, üzerinde durulması ve incelenmesi gereken bir soru olarak, konunun gündeme alınması gerektiği görüşündedir.[34]

Burada, sırası gelmişken, Ülman'ın sorusu üzerinde de durmak yararlı olacaktır. Ankara, 1945 yılının Haziran ayında gündeme gelen Sovyet taleplerinden önce, Moskova ile yakınlaşmaya elbette hazırdı. Bu talep, eğer o zaman ve tek başına gündeme gelmiş olsaydı, Ankara'nın bu konu üzerinde düşünmesi belki mümkün olabilirdi. Çünkü, bu takdirde, rejimde bir gevşeme, Moskova ile ilişkilerde bir yumuşamayı belki de berâberinde getirebilirdi. Ancak, ben bu teorik önermenin pratik bir değeri olabileceği kanısında değilim. Çünkü, Moskova, tek-partili bir rejim olarak, Türkiye'deki tek-partili rejimin neden ve nasıl değişmesi gerektiğini öne sürebilirdi? Bu sorunun yanıtı belli değildir. Olsa olsa o zamâna kadar baskı altında tutulmuş olan sol örgütlerin ve düşüncenin yasallaşması ve günışığına çıkmasını talep edebilirdi. Bu tür bir talebin Türkiye'nin iç işlerine karışmak olarak değerlendi-

32 Ülman ve Sander, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968) II", **SBFD**, Cilt: XXVII, No: I, (Mart 1972), s. 4-5.

33 Ülman, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler I (1923-1968)", **SBFD**, Cilt: 23, Sayı: 3, (Eylül 1968), s. 260 ve 264.

34 Ülman, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler I (1923-1968), **SBFD**, Cilt: XXIII, No: 3, (Eylül 1968), s. 260.

rilmemesi mümkün değildi ve kabûl edilme ihtimâli hiç olamazdı. Dolayısıyla da Moskova'nın talebinin olumlu bir şekilde yanıtlanması söz konusu olamazdı. Sonuçta Ülman'ın sorunun olumsuz olarak yanıtlanması gerektiği kanısındayım.

Oral Sander de, "Türkiye'nin çok partili döneme geçişinin bir nedenini, Sovyetler Birliği karşısında ABD'nin desteğini kazanmak isteğine bağlamak tartışılabilir. Ancak burada söylenebilecek şey şudur: Bir kez çok partili yaşantıya geçildikten sonra, Atatürk döneminde başlayan Batılılaşma çizgisindeki gelişme, gerek Truman Doktrini'ne katılmayı ve gerekse genel olarak Türk dış politikasını bugüne dek etkilemiştir." diyor.[35] Ne var ki Sander'in saptaması da konuya açıklık getirmekten uzaktır.

Cem Eroğul, uluslararası politikada meydana gelen gelişmelerin, "Türkiye'de de merak ve endişe içinde izlenmekte" olduğunu ve "İsmet İnönü'nün önderliğinde ülkenin yönetici seçkinlerinin] bu yeni düzene uymaya" çalıştıklarını belirtiyor. Cem'e göre, "Bu kararların verilmesinde çok çeşitli nedenlerin rol oynadığında şüphe yoktur. Maalesef bugün elimizde bunları gerçek ağırlıkları ile ve kesin bir şekilde ortaya çıkarmaya yetecek veriler bulunmamaktadır. Bu bakımdan sâdece birkaç faktörü ele almakla yetinmek zorundayız." Ona göre, bu faktörler, iç ve dış olmak üzere iki ana gruba ayrılıyordu. İç faktör, temelde iktidarın "egemen sınıfları" tedirgin etmesi ve dış faktör de uluslararası ilişkilerde görülen gelişmelerdi.[36]

Fâik Ahmet Barutçu da, anılarında, İnönü'nün şöyle dediğini aktarıyor: "Ben uzun deneyimlerim ile şunu görmüşümdür: Hiçbir dış sorunu iç sorunlarla karıştırmadan ve hiçbir iç sorunu da dış sorunlarla karıştırmaksızın çözümlediğimi [çözdüğümü] bilmiyorum. Biri mutlaka diğerini etkiler."[37] Diğer yandan, İnönü, Burçak'ın da değindiği gibi, 1969 yılının Aralık ayında, TBMM'de yaptığı bir konuşmada, "1945 ve 1946'da demokratik rejimi getirmeseydik, asıl kanlı ihtilâl o zaman olacaktı" diyecektir.[38] Gerçi bizzat Celâl Bayar, henüz bu dönemde, 1946 yılının Nisan ayın-

35 Sander, **Türk-Amerikan İlişkileri (1947-1964)**, s. 21.

36 Eroğul, **age**, s. 1-6.

37 Barutçu, **age**, s. 316.

38 Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş**, s. 55.

da yaptığı bir açıklamada, "Biz demokrasiyi hârice şirin görünmek için istemiyoruz" diyordu.[39]

Yalçın Küçük, değişik incelemelerinde, 1945 dönüşümünde geleneksel olarak dış faktöre verilen bu ağırlığı eleştirmektedir. Küçük, görüşlerini şöyle özetliyor:

> "Türkiye'nin târihsel pratiğinde dış faktörler, iç faktörleri örtecek bir yoğunlukta görünüyor. Böyle bir yoğunlukta duruyor. [Ama] aslında böyle mi? (...) Türkiye Üzerine Tezler'in ikinci kitabının tezlerinden birisi, Türkiye'de dış faktörün abartılarak yaşandığını ortaya çıkarmak oluyor. (...) [Türkiye Üzerine] Tezler'in ikinci kitabı, dış faktöre doğru bükülmüş çubuğu düzeltmek için diğer tarafa bükmeye çalışacak... (...)
>
> Neden Türkiye'nin târihinde dış faktöre abartılmış bir yer veriliyor? (...) Cevaplardan birisi, Türkiye'de 'aydının kökeni' ile ilgili... (...) Tercüme Odası'na, Dışişleri Bakanlığı'nın kuruluşu olarak bakmak pek yanlış olmaz... (...) Çağdaş Türkiye'nin ilk büyük aydınları hep Tercüme Odası'nda yetişti. (...) Yabancı dil öğrenip, dış olayları incelemek, Türkiye'de aydının kökeninde var. Türkiye'de aydın ilk önce dış faktörleri öğrendi. İlk önce dış faktörleri önemsedi. Giderek dış dünyâyı, dış dünyâdaki gelişmeleri ve Türkiye açısından dış faktörü öğrenmeyi, öğrenmenin ve düşünmenin tümü saydı.
>
> Türkiye'de 'bilginin doğuşu' dış faktörle çok fazla yüklü... Bir abartmaya yol açacak kadar yüklü... Bunu açıklıkla ortaya koymak gerekli... Ancak bunu abartmamak [da] gerekli... Bunu abartmak idealizm olur. Kaçınılmaz bir biçimde... Türkiye'de her sınıfta ve her sınıf içinde tüm bireylerde dış faktörün abartılmasında, aydının kökeninde ilk bilgileri edinme sürecinden gelen etkileri görmek yararlı... Fakat bunu tek başına belirleyici bir düzeye çıkarmak çok zararlı... Aydının ilgi ve bilgi kaynağının çarpık olması, Türkiye'de her sınıfta ve bunun da ötesinde aydın olmayan halkta, dış faktöre verilen abartılmış yeri açıklamaya yetmez. Dış faktöre abartılmış bir yer vermek, Türkiye'nin târihinden, Türkiye'de olduğu gibi yaşanan pratikten doğuyor. (...) İkinci Dünyâ Savaşı'ndan hemen sonra Türkiye'nin çok partili düzene girmesi, Demokrat Parti ile 'demokrasi' gelmesi de, Türkiye'nin Batı dünyâsına açılmasına bağlandı. Türkiye'nin Birleşmiş Milletler'e girmesine veya Amerika Birleşik Devletleri'nden yardım istemesine bağlandı. Ne yazık... İtericisi de, gericisi de aynı bağlamayı yaptı. (...)
>
> Dış faktörü inkâr etmek olmaz. Fakat abartmak da olmaz. Hep abartıldı. (...) Dış faktörü abartmak kolaycılıktır. Bütün kötülüklerin ve bütün iyiliklerin dışarıdan geleceğini düşünmek ve buna inanmak, çok büyük bir kolaycılık oluyor. Her kolaycılık

39 **Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri (1946-1950),** (Demokrat Parti'nin Kuruşundan İktidara Kadar Politik Konuşmalar), s. 7.

gibi sınıfları ve daha da önemlisi sınıf mücâdelesini inkâr etmek oluyor. Her kolaycılık sınıf mücâdelesini red ediyor. Nerede kolay bir çözüm varsa, mutlaka arkasında sınıf mücâdelesinin inkârı yatıyor. Çok basit [bir] nedenle... Eğer bütün iyilikler dışarıdan gelecekse, içeride bir iş yapmaya gerek yok... İçeride bir mücâdeleye gerek yok... Oturup beklemek yeter... Eğer bütün kötülükler dışarıdan gelecekse, içeride bir mücâdeleye gerek yok... Üstelik içerideki mücâdele zararlı da olur. Çünkü, içerideki mücâdele 'güç birliği'ni bozar. Bu yüzden dış faktörü abartmak çok büyük bir kolaycılık oluyor. Sınıfların mücâdelesini red etmek oluyor. Sınıfların mücâdelesini red etmek ise, sınıfları red etmek oluyor."[40]

Yalçın Küçük, aynı incelemesinde, aynı konuya bir daha ve kısaca temâs ediyor:

"Çok partili ilişkilere geçmeyi Türkiye'nin Birleşmiş Milletler'e girmesine veyâ 'Amerikan demokrasisi' ile ilişki kurmasına bağlama alışkanlıklarına kökten son vermek gerekecek... Buna kökten son vermek gerekiyor. (...) Dış faktörle aşırı yüklü, pratik birikimi ile teorik geleneği zayıf Türkiye entelijansiyası, tüm kötülüklerle birlikte, tüm iyilikleri de dışarıdan bekliyor. Bu bekleyişin değişmesi gerekiyor."[41]

Küçük, bir başka incelemesinde de, iç politika faktörünün önemini yeniden vurgulamaya çalışıyor, fakat bunu yaparken bu kez dış faktöre yeniden değinmeden de edemiyor:

"Fakat savaşın sonu yaklaşırken, çağdaşları savaşın sonunun yaklaştığını pek bilmeseler de, dünyâyı bir demokrasi ve özgürlük modasının sardığı kesin... (...) Tek kelime ile, savaşın sonunun yaklaşması, yalnızca kurtuluşu değil, bir değişmeyi de berâberinde getiriyor. Türkiye'de iktidar da, dünyânın bir yeni yana doğru eğildiği sonucuna varıyor olmalı... Bu yeni eğilime uygun düşecek değişiklik adımlarını atar görünüyor. Bu adımların atılmasında, iç dinamiğin rolü hiçbir zaman ihmâl edilemez, edilmemeli[dir]. Ayrıca, Türk Hükümetleri'nin savaş boyunca Almanya ile kurduğu inkârı mümkün olmayan yakınlık ve demokrasi cephesi lehine savaşa girme vaadlerini yerine getirmekten sürekli olarak kaçınmış olması da, bu adımların atılmasını zorluyor."[42]

Yalçın Küçük, bir başka araştırmasında, yine aynı konuda, şunları yazıyor:

40 Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler (1908-1978)**, (Cilt: 2), s. 17-36.

41 Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler (1908-1978)**, (Cilt: 2), s. 263.

42 Küçük, **Aydın Üzerine Tezler (1830-1980)**, (Cilt: 3), s. 31.

"Türkiye'nin [Amerika] Birleşik Devletleri'nin] ekonomik, siyâsal ve askeri denetimi altına girmesi ile, Türkiye'de 'demokrasi' arasında hiçbir ilişki yok... Türkiye'de CHP ve DP ekseni etrafında oluşan ve gelişen 'demokrasi' deneyimi, doğrudan doğruya Türkiye'nin iç dinamiği ile ilgili... Türkiye'de resmî ideoloji, Mustafa Kemâl ve İsmet Paşa'nın sürekli olarak demokrasi istediklerini yazar. Bu, kelime anlamında ve önemli ölçüde doğru kabûl edilmeli... Şu nedenle: Daha başından itibaren Cumhuriyet burjuvazisi, bir eğilim ve bütün olarak, iki partili yönetimi denemek istedi. Terakkiperver [Cumhuriyet] Fırka[sı] ve Serbest [Cumhuriyet] Fırka[sı]'nın ortaya çıkmış ve sonra kapanmış olmalarını, başka türlü açıklamak mümkün değil... Çok fazla istense, kurulmaları önlenebilirdi."[43]

Yalçın Küçük, diğer yandan da, başka bir incelemesinde, bu aşamada, 1945 yılında, Türk yöneticilerinin dış dinamiklerden "ürküntü" duyduğunu yazıyor. Küçük'e göre, "gelişmeler, Türk yöneticilerine rejim için emniyet subapları geliştirmeyi bir gereklilik hâline getiriyor"du.[44]

Küçük'ün esas meselesinin dış faktörlere ağırlık tanıyan eğilime karşı, işin bir de iç yönü olduğunu vurgulamaya çalışmak olduğunu görebiliriz. Diğer yandan, Küçük'ün bu saptamaları yaparken, asıl amacının bir saptamada mı bulunmak, yoksa o zamâna kadar yapılmış olan değerlendirmelere karşı çıkmak mı olduğunu da düşünmeliyiz. Küçük'ün üslûbu, meseleye sondan yaklaştığı gibi bir izlenim vermektedir. Bu bakımdan tezini argümanlarla desteklemeyi ihmâl etmiştir.

İkinci tür açıklama tarzı ise, daha ziyâde CHP'ye yakın kaynakların ağırlık verdiği ve bu kritik kararda iç politika faktörlerine, özellikle de bizzat İnönü'ye tanıdıkları ağırlıktır. Bizzat İnönü de, bu kritik kararda, kendi irâdesininin ön plânda rol oynadığına her zaman değinmiştir.[45]

Gerçekten de İnönü, bu süreçte CHP'de ve yönetimde yer alan pek çok siyâsî kişiliklere karşın, dönüşüm karârını yalnız vermiş gibi görünüyor. Örneğin, Suat Hayri Ürgüplü, bu kanıdadır.[46] Bu kararda kişisel ruh hâlinin de rol oynadığına ilişkin görüşler var-

43 **Küçük, Türkiye Üzerine Tezler (1908-1978),** (Cilt: 3), s. 408.

44 **Küçük. Aydın Üzerine Tezler (1830-1980),** (Cilt: 4), s. 230.

45 Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş,** s. 21-24.

46 **Cumhuriyetin Beş Dönemeci.**

dır. Örneğin, Yâkup Kadri Karaosmanoğlu, anılarında, Atatürk'ün İnönü üzerindeki belki de dayanılmaz psikolojik ağırlığına değiniyor: "Lâkin şu var ki, yeni Cumhurbaşkanı çevresinde her vesile ile Atatürk adının dilden düşürülmemesi, pek hoş karşılanmıyordu. (...) Evet, Atatürk, sanki hâlâ ona kumanda ediyor, sanki o hâlâ Atatürk'ün gölgesi altında yürüyor gibiydi ve bu gölge gittikçe büyüyor, gittikçe genişliyor, gittikçe koyulaşıyor, İsmet Paşa'yı kalın bir perde gibi örtüyordu."[47] Bu hayli edebî ve etkileyici betimlemenin konunun psikolojik yönlerine ışık tutma imkânı var mıdır sorusunu bir yana bırakarak, 1945 dönüşümünün izâhına ne ölçüde katkıda bulunabileceği sorusunu sormanın tam zamanıdır. Kanımca Karaosmanoğlu, bu satırları, İnönü'nün yörüngesinden ayrıldıktan sonra, onu Atatürk ile kıyaslamak gayreti ile yazmıştır ve İnönü'nün bulunduğu merdiven basamağını aşağıya çekmeye çalışmaktadır. Bu bakımdan Karaosmanoğlu'nun siyâsî değerlendirmesini sâdece hatırlamakla yetinebiliriz.

Hüseyin Cahit Yalçın ise, daha 1946 yılının yaz aylarında, sanırım gerçekçi ve tecrübeli bir siyâset adamı olarak, durumu şöyle saptıyordu:

> "Bu hayırlı değişikliğin ve gelişmenin birinci kaynağı, İsmet İnönü'dür. O düşünmeseydi, o istemeseydi, her zorluğu göze alarak, sırf yüksek vatan menfaati nâmına, bu tehlikeli teşebbüsü, azim ve imân ile eline almasaydı, bugünkü hürriyet kahramanlarını daha çok zaman diz üstü yerlerde sürünürken görecektik.
>
> Kuvvete karşı fikir ve kalem ile mücâdele etmek cesâretini bu adamlar ne zaman gösterdiler ki, şimdi ağız açabileceklerdi? Bütün ömürlerinde iktidar mevkii karşısında perende atmaktan, dalkavukluk etmekten, korkakça sükût etmekten başka bir şey yapmamış bu adamların arkasına mı takılacağız?
>
> Onlar, kuvvet karşısında, korkak ve miskin, fırsat düşünce kahraman, mutaarrız ve müfteri olmaktan başka bir şey bilmezler."[48]

Fakat Sezar'ın hakkını Sezar'a vermeye çalışan CHP karşıtı yazarlar da bulunmaktadır ve örneğin Rıfkı Salim Burçak, bu kritik kararda İnönü'nün rolüne de değinmektedir. Burçak, İnönü'nün rolünü özellikle vurguluyor:

---

47 Yâkup Kadri Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, s. 153-159.

48 Hüseyin Cahit Yalçın, "Efkârı Umûmîye Karşısında Bir Hesaplaşma", **Tanin**, (7.7.1946); **AT**, Sayı: 152. (Temmuz 1946).

"İnönü, günün bu acı derslerini değerlendirmeyecek bir insan değildi. O, tek-partili idâreyi sürdürmenin yurdumuzun iç şartları bakımından da artık imkânsız bir hâle gelmiş olduğunu görüyordu. Ona göre, sâdece Türk vatandaşının değil, dünyânın da gözünde prestij ve itibârı kalmamış olan otoriter rejimi sona erdirmenin tam zamânıydı. Devlet işlerinde de, özel hayâtında da temkin ve ihtiyâtı elden bırakmayan ve zarûretleri asla zorlamayan İnönü, 1945 yılının baharında suyu yukarıya doğru akıtmayı denemedi.

Demokrasiye geçişimiz sırasında İnönü'nün oynadığı rolü belirtirken şu gerçeği ifâde etmek gerekir ki, Türkiye'de demokratik rejim, iç ve dış şartların zorlaması sonucunda kurulmuş olmakla birlikte, Millî Şefin tek-partili otoriter idâreyi sürdürme husûsunda bir inat ve bir mukâvemeti ile karşılaşmadı. Tam tersine, Millî Şef, otoriter yönetimin devâm ettirilmesi yolunda CHP'nin bâzı aşırıları tarafından kendisine yapılan ısrarlı telkinlere uymamış olmak gibi bir basiret de gösterdi. Bu basiret, memleketimizde tek-partili otoriter rejimden çok partili sisteme sarsıntısız bir sûrette geçişi sağlamakta başlıca etken olmuştur.

İnönü, dünyâda ve Türkiye'de vûkûa gelmiş olan büyük değişiklikleri göremeyen CHP'nin gözü kapalı aşırılarının telkinlerine uyarak, yurt ve dünyâ şartları hiçe sayıp direnmiş olsaydı, bu affedilmez bir gayret olurdu ve bu gaflet, kendisi için de, memleket için de bir felâketle sonuçlanabilirdi. O, Türk toplumundaki müthiş birikimi kanalize etmek için kazanın subaplarını zamânında açtı. Demokratik rejimin Türkiye'ye getirilmesinde İsmet İnönü'nün oynadığı târihî misyon, kanaatimizce işte bu noktada önem kazanıyor."[49]

Cihat Baban da benzer bir tasvir yapmaktadır:

"[İnönü], sinirleri hârikûlâde kuvvetli bir insandır. Hiçbir büyük olay karşısında telâş ettiği görülmemiştir. (.) Her türlü sinir bozucu olaylar karşısında, mantığındaki düşünce silsilesini kaybetmez... Telâş etmez... Bir köşeye sıkıştığı zaman, tedbirin ne olduğunu bilmese bile, o tedbiri sinirlerini bozmadan arar ve o şartlar içinde en az zararlısını bulur ve onu meydana çıkarır.

Ondaki temkinin sebebi, sinirlerine hâkim oluşudur Gösterdiği büyük sabrın, sâhip olduğu büyük cesâretin kaynağını da, sinirlerine hâkim oluşunda aramak lâzımdır. Sabırlıdır, sabırlıdır ve yine sabırlıdır Bu sebeplen dolayı olayların gelişmesini heyecanlanmadan ve telâşlanmadan bekler. Hakkından gelemeyeceği konuların üzerine gitmemesinin sebebi, çok sabırlı oluşudur. Çok kez olaylar karşısında bir Buda mâbudu gibi sustuğu anlarda, etrafındaki telâşlı insanlar, onun iç dünyâsına giremezler ve 'Paşa neden susuyor? Neden duruyor?' diye merak ederler. (...) İnönü,

49 Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş**, s. 53-54.

ümitsizliğe düşmeyen bir insan olarak yaşamıştır.

İnönü, Euclide hendese mantığı ile düşünür. Meselelerin evvelâ süratle çözüm noktasını bulur. Sonra, o noktaya nasıl ulaşılması lâzım geldiğini tasarlar. Düşündüğü zaman bir riyâziyecidir. Sosyal ve politik hayâtının problemlerini, matematik meseleleri çözer gibi çözerken, hâl şeklinin ileride getireceği yeni mesele, bu zihin ameliyesinde doğal bir alışkanlık olarak yer alır. Onu zaman zaman fevri bulanlar, onun bu matematikçi tarafı ile karşılaşmamış olanlardır. Gerçekten açık, gürültücü, herkese iltifât eden bir mizâcı da yoktur. Esâsen böyle bir mizâcı olsaydı, matematikçi kafası ile çelişme hâlinde olurdu (...) İnönü de yanlış mebdelerden hareket ederek, hayâtında elbette yanılmıştır. Ne var ki, kendi hatâlarını görmek ve aynı şeyleri bile bile tekrâr etmemek de, yine onun riyâziyeci düşüncesinin vardığı bir neticedir. (...)

Kendini diktatörlüğün âkıbetinden kurtarmak için bu yola gittiğini, gitmeye mecbur kaldığını söyleyen muarızları... (...) İnönü, sırtındaki sırmalı cübbeyi sıyırıp atabilmişse, bunun anlamı, ondaki gerçekçilik duygusunun, belki hesap neticesi, fakat herhâlde ihtiras duygusundan üstün olmasındandır."[50]

Keskin bir CHP'li politikacı olan Hilmi Uran da, anılarında, benzer bir görüşü savunuyor:

"Ben hiçbir vakit demokrasiyi kendisinin tesis etmiş olduğu hakkında İnönü'nün ağzından bir söz işitmedim. Fakat demokrasiyi bizde onun tesis etmiş olduğu bir hakikattir. Gerçi kendi partisi demokrasiyi tesise taraflar olduğu için, İnönü de demokrasiyi tesis edebilmiştir. Fakat partide böyle bir taraftarlığı yaratan ve partiye bu telkini yapan [da], hakikatte İnönü'dür.

O vakitki muhalefetin demokrasiyi kendi tesis ettiği hakkındaki iddiâsına gelince: Bu, büsbütün fuzûlidir. Çünkü, bir defâ İnönü ve onun peşinde yürüyen partisi istemeseydi, muhalefet diye bir organ ortaya bile çıkamazdı. Muhalefete müsâit muhiti hazırlayan İnönü'dür. Onun ortaya çıkarılmış olması da esâsen demokrasi rejimi yolunda yürümek içindi.

İnönü'nün böyle bir rejimi, hakikatte ve daha ziyâde memlekette kendisinin de târihî, büyük bir inkılâp başarmış olduğunu göstermek için yaptığını iddiâ edenler de vardır. Olabilir... Bundan hiçbir şey çıkmaz ve eser böyle iddialarla küçültülmüş olamaz. Binâenaleyh, demokrasi rejimini bizde tesis etmiş olmasının sevâbı da [ve] eğer varsa günâhı da, sâdece İnönü'nündür.

İnönü, samimen böyle bir rejimin bizde yerleşmesini isterdi ve bu rejim içinde, huzursuzlukla da olsa, her geçirdiğimiz zamânı, demokrasi lehine bir kazanç saya-

50 Cihat Baban, **Politika Galerisi**, s. 280-283.

rak, daha önceki tecrübelerin, bu kadar bir huzursuzluğa tahammül edememiş olmasını, bizde rejimin artık tutunacağına delil sayar [ve] sevinirdi. (...)

İnönü, bizde bu rejimin tutunmuş olduğuna ve tutunacağına inanabilmek için, en aşağı bir defâ olsun iktidârın düşmesi ve değişmesi lâzım olduğunu söylerdi ve hiç değişmeyen ve düşmeyen bir iktidar idâresinde yaşayan bir memlekette, demokrasi rejiminin varlığına kimsenin inanmayacağını bize dâima telkin eder dururdu. Bu itibarla, denebilir ki, onun rûhunda, partisinin iktidarda kalarak programını tahakkuk ettirebilmesi arzusu ile, partisinin seçimleri kaybederek demokrasi rejiminin teessüsüne bu yüzden de imkân sağlanmış olması arzusu, nizâ eder dururdu. O, iktidarda kalmayı hem isterdi, hem [de] istemezdi. Yapacağı ve yapmak istediği birçok şeyler vardı. O, bunların yalnız kendisi tarafından yapılabileceğine inanırdı. Onun için [de] iktidârı bırakmaya kıyamazdı. Fakat rejimin teessüsünü de samimen isterdi ve icâbında muhalefet partisi lideri olarak iktidardan saygı göreceğini umar ve sanırdı. İddia edilebilir ki, 1950 seçimlerini kazanmış olmaya da, onları kaybetmeye de, İnönü kendi[si]ni önceden hazırlamış bulunuyordu. Seçimler kazanılsaydı, bu hâl onun için bir sürpriz olmayacaktı. Nitekim, seçimlerin kaybedilmiş olması da onun için bir sürpriz olmamıştı"[51]

Metin Toker de, "Tek Partiden Çok Partiye" adlı kitabında benzer görüşlere ağırlık verir. Kitap, dönemin en iyi anlatımlarından biridir, eğer en iyisi sayılmazsa... Paradoksal olarak dönemin ruhunu hem de gazeteci üslûbu ile anlatan ilk metin olmakla birlikte, en iyisidir. Aradan geçen kırk yıl içinde onun kadar başarılı bir başka metin ortaya çıkmış değildir. Bu bakımdan döneme ilişkin okunması gereken tek değilse de, ilk metinlerden biri sayılmalıdır. Toker, elbette dönemin bütününü ve ruhunu CHP'li olarak kaleme almıştır. Fakat genç Metin Toker'in ruhunda yer etmiş olan DP sempatizanlığı, metnin içine âdetâ görünmez bir şekilde sinmiştir. Bu bakımdan metin, bir CHP'li gazetecinin bakış açısından, bir anlamda dönemin dengeli anlatımına dönüşür. Toker, bugün artık bilinmesi imkânsız pek çok ayrıntıyı pek güzel işleyerek, kendinden sonrakiler için her zaman okunabilir bir kitap yazma başarısını göstermiştir. 1945 dönemecine ilişkin olarak bir CHP'linin yaklaşabileceği kadar dengeli bir metni de ortaya koyabilmiştir. Bu metinde İnönü'nün bu dönemeçteki rolü abartılmış olabilir. Ancak Toker'den önce ya da sonra yazanlardan daha da

51 Uran, **age**, s. 513-514.

abartılmış bir rol değildir bu... Toker, bu metinde, İnönü'nün, iktidârın ve CHP'nin zayıflıklarını ve zaaflarını ortaya dökerken, samimî ve içtendir. Kişisel olarak Toker'in hem de bilgi dolu metnine olan yakınlığımı burada bitirmek zorundayım.

Kişisel kanımı burada açıklayacak olursam, Kemâl Karpat'ın "Türk Demokrasi Târihi" kitabı, dönem hakkında yazılmış akademik yönü en güçlü eserdir. Karpat'ın kitabı elbette sâdece dönemin anlatımına ya da analizine ayrılmamıştır; aksine, onun kitabı Osmanlı-Türkiye sürekliliğinin pek çok alanda nasıl izlenebileceğini gösteren bir rehber niteliğindedir. Paradoksal olarak, yazıldığı târih pek erken olmakla birlikte, bugüne kadar Karpat'ın metninin içeriğini aşabilen bir başka eser kaleme alınamamıştır. Karpat, gerek ele aldığı konuların çeşitliliği, gerekse aralarındaki yakın bağlantılar açısından çok erken bir târihte örnek alınması gereken bir kitap hazırlamıştır. Kitabının şimdiye kadar Türkiye'de sâdece üç baskı yapmış olması, bu bakımdan şaşırtıcı sayılmalıdır; ama belki de hiç sayılmamalıdır! Gerçekten de Karpat'ın eseri 1967 yılındaki ilk Türkçe basımından sonra uzun yıllar piyasadan kalkmıştı. Tâ ki 2007 yılında yeniden basılıncaya dek... Bu garip sayılabilecek kadar uzun ara, yazarın metninin eskimişliğinden kaynaklanmadı. Aksine, bu uzun arada, dönemimizi de ele alan çok sayıda kitap yayınlandıysa da, neredeyse hiçbiri onunki ile kıyâs edilebilecek durumda değildir. Yine de Karpat'ın târihçiliği ve siyâsal bilimi disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alan ve yalnızca bir öykü anlatımına değil de, derin bir analize dönük çabalarının alkışlanmadığını hatırlamalıyız. Karpat'ın sistematik araştırmasının arkasının gelmemesinin bir başka nedeni daha vardır. O da, olgulardan analize giden bir yaklaşım tarzını benimsemesine karşılık, bu dönemin yazarlarının ağırlıklı bir kesiminin, Marksist analizi ön plâna almalarıdır. Böylece târihçilik, bir anlamda Marksist analizin gerisinde kalmıştır. Bu bakımdan Karpat'ın metni pek çok bakımdan hâlâ erişilemezdir. Marksist analizler ağırlık kazanınca, olgusal târihçiliğin modası da geçmiş gibi göründü. Bu yanlış algı, yakın dönem siyâsî târihimizin Marksist değerlendirmesine kapı araladıysa da, teorinin olgulardan önce gelmesi gerektiği yolunda hatâlı bir yaklaşıma da yol açtı. Yaklaşımın hatâsı, teorik bakışta değildi. Sâdece teorinin ışığında olguların teoriye uygun bir şekilde di-

zilmesini sağlama uğraşı idi! Bu bakımdan Karpat'ın çalışmasının daha ilk ortaya çıktığında modası hayli geçmiş bir yaklaşım olarak karşılandığını varsayabiliriz. Tepkisizliği buna bağlamak yanlış olmayacaktır. Aradan geçen bunca zamandan sonra, metnin eskimişliğini gözardı ederek, metodunu alkışlamak, eski bir borcun ödenmesi anlamına gelir mi acaba?

Diğer yandan, hangi yöne ağırlık verirse versin, her iki tür açıklama tarzı da, kendisini genellikle tek başına sunmaz ve ağırlık verdiği eğilimi kesinlikle belli ettikten sonra, diğer eğilimin de bir miktar açıklama gücü taşıdığını belirtir.

Örneğin, Emre Kongar, "Kemalist ideolojinin niteliğinden doğan (...) demokratikleşme zorunluluğu"ndan, "Batı tipi bir toplum yapısı yaratma" azminden söz ediyor ve Batı'nın da "Türkiye'yi kendi içine kabûl etmek için düzenini demokratikleştirmeye zor"ladığına değiniyor. Halkın tek-partili rejim karşısındaki tepkisini de bu tabloya ilâve ediyor.[52] Nitekim, Nüzhet Turgut da, iç ve dış faktörlere değiniyor. "Muhalefetin resmî olarak (..) ortaya çıkması[nı] (...) zamânın (...) iç ve dış koşulları birlikte hazırlamıştı."[53]

Ahmet Demirel, şu görüşleri ileri sürüyor:

> "Tek-parti yönetimi altında sosyal ve kültürel alanlarda olumlu gelişmeler sağlanmış olmakla birlikte, bu yönetim biçimi, anti-demokratik bir siyâsal kültürün de yerleşmesine yol açtığından, ödenen bedel oldukça ağırdır. Bu nedenle, tek-parti yönetimi öncesinde önemli bir muhalefet odağı olarak beliren İkinci Grup'un ayrıntılı olarak incelendiği bu çalışmanın sonuç bölümünde, Cumhuriyet dönemindeki gelişmeleri göz önünde tutarak, temel bir sorunu tartışmak sanırım yararlı olacaktır: Önce, İkinci Grup, sonra da TpCF olmak üzere muhalefetin vatan hâinliği ile suçlanarak tasfiye edilmesi, günümüzün demokrasi ve çoğulculuk normlarına uymamakla birlikte, o dönem için dönemin olağanüstü koşulları öne sürülerek haklı çıkartılabilir mi? Bu soru, hemen bir ikinci soruyu da [gündeme] getirmektedir: Tek-parti yönetimi, aslında öncelikle demokratik hayâtın koşullarını oluşturmayı hedef alan, bunu sağladıktan sonra da çok partili [siyâsal] sisteme geçilmesini amaçlayan 'vesâyetçi demokrasi' olarak tanımlanabilecek geçici bir yönetim biçimi olarak mı düşünülmüştü?

52 Emre Kongar, **İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, s. 151-152.

53 Nüzhet Turgut, **Siyâsal Muhalefet**, s. 266.

Tek-parti yönetimi için vesâyetçi demokrasi tanımlamasını yapanlar, kanıt olarak târihsel gelişmeleri göstermekte, 1930'daki Serbest [Cumhuriyet] Fırka[sı] denemesi ile zeminin yoklandığını, ancak koşulların henüz uygun olmadığı görüldüğünden, bu denemeden sonuç alınamadığını, 1940'ların ikinci yarısında ise koşulların olgunlaşması ile 'geçici tek-parti yönetimi'ne son verilip, çoğulcu sisteme geçildiğini öne sürmektedirler.

Bununla birlikte, tek-parti dönemindeki kurumsallaşma, yöneticilerin niyet, davranış ve açıklamaları ile döneme ilişkin belgelere dayanarak yapılan incelemeler, tek-parti yönetiminin geçici değil, [fakat] kalıcı bir sistem olarak benimsendiğini açıkça ortaya koymaktadır. Tek-parti dönemine ilişkin belgeler, bu sistemin doğal uzantısının çoğulculuk olacağını haklı çıkarmamaktadır.

O hâlde, 1945 sonrasındaki çok-partili sisteme geçişin nedenlerini, tek-parti dönemindeki yöneticiler arasındaki mücâdeleye ve bu mücâdele sonucunda iktidârı ele geçirmek için toplumun desteğini alma gereğinin ortaya çıkmasına ve uluslararası konjonktürdeki değişmelere bağlamak daha gerçekçidir."[54]

Nitekim Feroz Ahmad da şöyle yazıyor:

"1945'te [Türkiye'de] tek-partili siyâsetten çok partili siyâsete geçiş hakkında yazan hemen herkes, bu can alıcı değişikliği, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün devlet adamlığına bağlar. Bâzıları, Türkiye'nin parlamenter demokrasi deneyimine girişmesinin ve Batı dünyâsına katılmasının vaktinin geldiğini kavrayanın İnönü olduğunu öne sürer. Bâzıları ise, Türkiye'yi çoğulcu siyâsete yöneltenin, tek-partili faşist rejimlerin yenilgisi ve demokrasilerin zaferi olduğunu savunur. Bu görüşe göre, bu zafer, demokratik modelin üstünlüğünü ortaya koymuş ve Türkiye'nin egemen sınıfları da durumu kavramakta atik davranarak gerekli ayarlamaları yapmıştır.

Her iki görüş de geçerli ve incelenmeye değerdir. Ancak, bir bireyin öngörüsünden ya da dış etkenlerin etkisinden çok, siyâsal geçiş üzerinde durmak gerektiği kanısındayım. Çünkü, Kemâlizm'in ilk yıllarından itibâren yapılan bir incelemesi, rekâbetçi politikaya geçişin ipuçlarının, bizzat bu ideolojinin içinde bulunduğunu düşündürmektedir. Bu, geçişin herhangi bir biçimde kaçınılmaz olduğu değil, ama Kemâlizm'in hedefleri gerçekleştirilecekse, bunun oldukça geniş ve genel bir biçimde tanımlanmış, demokratik rejimin kurulması yolu ile mümkün olabileceği anlamına gelir."[55]

---

54 Ahmet Demirel, **Birinci Mecliste Muhalefet (İkinci Grup)**, s. 608-609.

55 Feroz Ahmad, "Kemalist Türkiye'de İdeoloji Arayışı (1919-1939)". **İttihatçılıktan Kemâlizme**, s. 214-215.

Baskın Oran da, bu gelişmenin iç ve dış koşullara bağlı olarak gerçekleştiği görüşündedir. Oran, dış faktörleri, "dış dünyâ tarafından Türkiye üzerine yapılmakta olan baskılar" olarak özetliyor. Buna karşılık, yine Oran'a göre, "Dış baskı, aslında Türkiye'nin sınıf düzeyinden doğan bu çok partililik eğilimine ortaya çıkmak için ancak vesile olmuştur. Bir kıvılcım çıkartmıştır. Yoksa demokrasi denemelerinin girişilmesinde esas neden, kaynayan sınıf yapısının zorlamasıdır."[56] Görüldüğü gibi, Oran, geçişin ana nedeni olarak, Marksist bir yaklaşımla, ülkedeki ekonomik gelişmelerin doğrudan bir sonucu olarak, sınıf ilişkilerinde meydana gelen güç dengeleri olarak değerlendiriyor.

Bu yaklaşım tarzı da, geçişin nedenlerini iç faktörlere bağlayan, ancak bunda Marksist bir yaklaşım ile sınıfsal güç ilişkilerinde/dengelerinde ve çatışmalarında meydana gelen yeni oluşumlara ağırlık tanıyan görüştür. Bu görüşe göre, Cumhuriyet yıllarında oluşan sınıfsal güç dengeleri ve ittifaklar, 1940'lı yılların ikinci yarısında yeni bir dinamik kazanmıştı. Bunun değişik görüntüleri vardı. Sonuç, hâkim sınıflar arasındaki bloğun dağılması ve siyâsî rekâbetin açık hâle gelmesi olmuştur.

Türkiye'deki târihyazımı ve târihyazımının içine sinmiş Marksist değerlendirme, ister istemez iç politikada gördüğümüz gelişmelerin sınıfsal yansımaların ürünü olduğunu düşünme eğilimindedir. Buna göre, hiç olmazsa İkinci Meşrûtiyet'ten beri uygulamaya konulmuş olan millî iktisat akımı, nihayet en sonunda Türk/Müslüman sermâyesinin gelişmesinin tamamlanmasına hizmet etmiştir. Cumhuriyet târihinin erken dönemi de sınıfsal gelişmeler açısından benzer şekilde okunur ve olmayan ya da hayli zayıf bir burjuvazinin hiç yoktan oluşturulmasına yönelik hamleler şeklinde yorumlanır. Hamlelerin sahibi, burjuva ideolojisine sâhip olmakla birlikte, burjuva sayılamayacak olan asker-sivil bürokrasidir ki, küçük burjuvazi olarak nitelendirilir. Böylece bürokrasinin burjuva yaratma süreci, ele aldığımız dönemin sınıfsal analizini kolaylaştırır. Burjuvazi yaratılmış ve burjuvazi bürokrasinin ve-

56 Oran, "İç ve Dış Politika İlişkileri Açısından İkinci Dünyâ Savaşında Türkiye'de Siyâsal Hayâtı ve Sağ-Sol Akımlar", **SBFD**, Cilt: XXIV, No: 3, (Eylül 1969), s. 258-259.

Son olarak bâzı yabancı gözlemcilerin de, ama daha o târihte, iç gelişmeleri dışa bağlama eğiliminde oldukları açıkça görülüyordu. Bkz. A. C. Edwards, "The Impact of the War on Turkey", **International Affairs**, Cilt XXII, No: 3,(Temmuz 1946).

sâyetinden kurtulma dönemini başlatmıştır. Bu dönem kendisini tam olarak da 1945 dönüşümünde gösterir. Bürokrasinin yarattığı burjuvazi, toprak ağaları ya da büyük toprak sâhiplerini de yanına alarak, sınıfsal plândaki güçlenmesi ölçüsünde, siyâsal alandaki özerkliğini ya da bağımsızlığını da ilân etme hevesindedir. Bir kısım asker-sivil bürokrasi, burjuvazinin bu atağına karşı çıkmışsa da, en azından önemli bir kesimi onunla ittifâkını koruma adına, bu hamleye ilke olarak değilse de, taktiksel plânda ayak diremiştir. Bir başka görüş ise, bu ayrımın kesin ve keskin bir ayrım olarak, geçmişi olduğu kadar bundan sonrasını da tâyin edecek bir ayrışma ve çatışma modeli olarak ortaya çıkacağını öngörür. Herhâlükârda sınıfsal ittifaklar yeniden gözden geçirilmekte ve asker-sivil bürokrasinin denetiminden sıyrılmaya çalışan yeni sınıflar, iktidar mücâdelesinin o zamâna kadar görülmemiş ölçüde ağırlık taşıyan tarafları hâline gelmektedir ya da çoktan gelmişlerdir.[57]

Sınıfsal güç dengelerindeki değişim, siyâsal arenada CHP ile DP arasındaki ayrışma olarak kabûl görmektedir. Böylece, ÇTK temelinde, CHP, asker-sivil bürokrasinin partisi hâline gelirken, DP de yeni yükselen hâkim sınıfların temsilcisi konumuna yükselmektedir. Bu türden bir sınıfsal ayrışmanın bu kadar net olarak görülmesi, gerek teorik ve gerekse pratik olarak hayli güçtür. Sözün kısası, ne CHP yalnızca asker-sivil bürokrasinin ve ne de DP yükselen hâkim sınıfların temsilcisi idi. Her sınıf, kendi içinde bu ayrışmanın yarattığı bölünmeler ve çatışmalar içinde farklı partilere yaklaştı. Ya da yerinde kalmaya çalıştı. Hiçbir sınıf ve daha basit bir ifâde ile grup, bu ayrışmanın dışında homojen olarak kalamadı ve sonuçta partiler, her sınıftan ve gruptan destek alabildiler. İleride sınıfsal bir tahlil denemesinde bulunurken, öncelikle iktisadî politikalar temelinde ele alacağım tartışmalara değinerek, sınıfsal yaklaşımın önemini vurgulayacak, fakat aynı zamanda şim-

57 Bu noktada Doğu Perinçek'in olsun, benzeri görüşlerin olsun, sınıfsal analizden yola çıkarak, siyasal dönüşümü ve dönüşümün son tahlilde kalıcılığını açıklama çabalarına da kısaca değinmek gerekir. Bütün bu analizler, hiçbir olgusal temele oturmadığı gibi, tamamen kâğıt üzerinde kalmaya mahkûm çabalardır. Bugüne kadar 1945 dönüşümü etrafında Türkiye'de sınıfsal yapılanmanın somut göstergelerine işaret eden bir çalışma yoktur. Teorik modelin ya da modellerin olgusal karşılıktan ile temellendirilmeden, bu konuda bir tartışmaya girmek de nafile bir çabadır! Örnek olarak bkz. Doğu Perinçek, 'Türkiye'de Çok-Partili Rejimin Dayanıklılığı ve Temeli", **Osmanlı'dan Bugüne Toplum ve Devlet**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1986. (Aynı makale için bkz. "Türkiye'de Çok-Partili Rejimin Dayanıklılığı ve Temeli", **Saçak**, Sayı: 15, (Nisan 1985)).

diye kadar yapılan analizlerin de hayli ezbere olduğunu göstermeye çalışacağım. Elbette teori olmadan sınıfsal bir yaklaşımda bulunmak imkânı yoktur. Fakat olgulardan kopuk bir teorik açıklama modelinin de soyut kalacağına ve gerçeklerden uzaklaşacağına dikkat etmeliyiz. DP'nin gerçek ve ilk halk hareketi olduğunu savunan görüşlere de itibâr edebiliriz. Ama bu savın gerçeklerle ne ölçüde uyuştuğunu ancak ileride ele alabileceğim. Hiç kuşkusuz DP, halk hareketi hâline geldi. Fakat bu sürecin ayrıntıları bilinmeden, DP'nin halk hareketi olarak tanımlanması biraz acelecilik olacaktır. Çünkü, bu dönemde başkaca halk hareketleri daha vardır ve DP, gerçek halk hareketini önlediği için de hayli eleştiriye mâruz kalacaktır. Muhalefetin kendi içindeki tartışmalar işte tam da bu noktada önem kazanır. Bu ayrıntıya henüz yeterince dikkat edilmemiştir.

Geçiş karârında dış dinamiğin oynadığı rol, bir başka açıdan da tartışmaya açıktır. Soğuk Savaş'ın omurgasının oluşmaya başladığı ve hattâ oluştuğu sırada, ABD, Türkiye'de rejim tartışması ile ne ölçüde ilgili olabilirdi? ABD için sorun, Türkiye'de olsa olsa Batı güvenlik sisteminin istikrarlı bir şekilde sağlanması olabilirdi. ABD açısından eğer Ankara'daki yönetim Amerikan savunma politikasına uyum gösterebiliyorsa, bu şartlar altında ülkedeki siyâsî rejim üzerinde durmak gereksiz ve hattâ lüks bir ayrıntı dahi olabilirdi. Dolayısıyla, 1945 yılı bir yana konulursa, bundan sonrası için ABD'nin Ankara'yı tek-partili siyâsal rejimi sona erdirmesi için siyâsî ve diplomatik baskı altında bulundurması riskli bir tutum dahi olabilirdi. Aksine, ABD açısından Türkiye'de Amerikan savunma politikasını benimsemiş ve siyâsî istikrarı sağlayabilen bir yönetimin desteklenmemesi için bir neden yok gibi görünüyordu. ABD'nin vâr olan yönetimi desteklemesi, risk faktörünü de ortadan kaldırırdı. Aksine, ABD'nin etkisi ile Ankara'da meydana gelebilecek bir siyâsî rejim değişikliği, bu alanda meydana gelebilecek bir muhalefet hareketini ve bunun sonucunda da ABD savunma politikasına aykırı bir muhalefetin doğuşunu gündeme getirebilir ve bu da, Amerikan politikasının hegemonya kurmasını engelleyebilirdi. Sonuçta, ABD açısından Türkiye'de tek-partili yönetimin sürmesinin hiçbir riski yok gibi görünüyordu. Bu teorik izâhı, aslında Batı dünyâsının İspanya ve Portekiz için uyguladığı

politika ile de karşılaştırırsak, son derece mâkûl ve gerçekçi buluruz. Bu bakımdan Türkiye'nin siyâsal rejimi, Batı açısından sorgulanamayacak kadar önemsiz bir ayrıntı idi. Batı dünyâsı, çok daha önemli iki ülkenin, İspanya ile Portekiz'in ve hattâ Arjantin'in dahi rejimlerini tartışmaya açamayacak kadar zayıftı. Eğer teorik bakışı olgularla karşılaştırırsak, Türkiye üzerinde rejim değişikliği için hiçbir baskı ya da müdahale olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Elimizde bulunan belgelerde bu yönde hiçbir işaret bulunmamaktadır.[58] Türkiye, rejim değişikliği açısından, Portekiz ve özellikle de İspanya gibi, Batı dünyâsının doğrudan hiçbir dışarıdan müdahalesine mâruz kalmamıştır. Aksine, bu yönde kendisine hiçbir işâret verilmemiştir. Bir Amerikan baskısından söz etmek anlamsızdır. Türkiye'ye rejim konusunda hiçbir baskı yoktu. Türkiye, ne San Fransisco Konferansı'na katılmak ve ne de Birleşmiş Milletler'in kurucu üyesi olabilmek için rejim değişikliğine gitmek zorunda idi. Hatırlanacağı gibi, bu yönde de bir zorlama bulunmuyordu. Bu bakımdan dış müdahale tezlerine artık bir son vermek gerekecektir.

Diğer yandan, 1945 dönemecinde uluslararası politikada meydana gelen gelişmelerin elbette temel önemde rolü bulunuyordu. Bu gelişmeler göz önüne alınmadan Türkiye'nin rejim dönüşümünü gerçekçi bir şekilde ele almak imkânsızdır. Fakat bu gelişmelerin etkileri, baskılar şeklinde olmadı. Ankara baskıyı değil, sonuçlarını hissetti. Madrit ile Lizbon'un aksine, Ankara'nın gelişmeler karşısında yitirecek zamanı yoktu. Zamansızlık, Ankara açısından ciddî sorundu ve onu diğer başkentlerden ayıran da bu oldu. Sovyet tehdidi karşısında Batı dünyâsında yeniden yer bulabilmek ve bunu derhâl, zaman yitirmeden yapmak zorunda kalmak, Ankara açısından zamâna oynamayı imkânsız hâle getiriyordu. Yâni, İspanya ile Portekiz'in inisiyatifi onda yoktu. Çünkü, Türkiye Sovyetler Birliği ile sınır komşusu idi. Diğerlerinin lüksüne sâhip değildi. İnönü'nün temelde gördüğü, zaman yitirmeden Batı dünyâsının askerî, siyâsî, ekonomik alanına dâhil olabilmekti. Bunun için ortaya çıkabilecek bütün engelleri en kısa zamanda atlamak gerekiyordu ki, bu engellerden bir tânesi de, Türkiye'nin kabûlü

58 Bu konuda ayrıca bkz. Kara, **age**; Kara, agm, **Yapıt**, Sayı: 8. (Aralık-Ocak 1984/1985).

meselesinde Batı dünyâsının kamuoyunda ortaya çıkabilecek ve yönetimleri de etkileyebilecek tavırlar olabilirdi. Bu türden tavırların ana nedeni, elbette ideolojik yaklaşımlar olacaktı. Öyle görünüyor ki, iktidar, kendisine yer bulmak istediği Batı âleminde karşısına çıkabilecek engeller konusunda risk almak istemedi. Bir an önce destek için elinden gelebilecek manevra alanını hızla boşalttı. Yine de İspanya ve Portekiz ile karşılaştırıldığında sürecin benzer mâhiyeti, buna rağmen acele edilmediğini bize açıkça göstermektedir. Fakat Ankara'nın attığı adımlar, yılın sonlarında epey ilerlemişti. Bu bakımdan bir kıyas doğru ve haklı olamaz.

İnönü, devletin bekâsını korumak adına Batı ittifâkı içinde yer bulabilmek için adım atıyordu. Sanırım birkaç faktörü biraraya getirmeye çalışmıştı: (a) Türkiye, Batı ittifâkının siyâsî, askerî, ekonomik kurumlarında muhakkak yer almalıydı: (b) bunun için Türkiye'de rejimin eskisinden farklı olduğu gösterilmeliydi; (c) yeni rejim, Batı tipi bir demokrasiden uzak kalacak ve bu konuda Türkiye'nin yakın dönem siyâsî tecrübeleri hatırlanarak yol alınacaktı; (d) CHP iktidârı daha uzun süre devâm edecek; (e) muhalefet, Müstakil Grup'dan daha biraz daha ileride olacak, fakat önceden SCF için düşünülen siyâsî çerçeveyi de aslâ aşmayacaktı. Bu koşullar altında ülkede vesâyetçi rejim yeni bir siyâsî forma bürünebilecek ve İnönü ile iktidarı, hiçbir riske girmeden optimum ölçülerde hedefine varmış olacaktı. Rejimdeki dönüşümün ana hatlarını ve ana fikirlerini bu şekilde özetlemek mümkündür. Şimdiye kadar gözden geçirdiğimiz gelişmeler ve bundan sonra göreceklerimiz, bu ana hattı doğrulayacaktır. Hâkim parti anlayışı hayâta geçirilmeye çalışılıyordu. Gelişmelerin bir noktada denetimden çıkma ihtimâli ve riski, her zaman için hatırlanan önemli bir mesele idi. Ve bu mesele, ilerideki yıllarda gerçekten de gündeme gelecektir. Plânın tek kara deliği, alınan riskin sonuçlarını öngörmekti. Fakat geçmiş siyâsî tecrübeler, bu riskin altından kalkılabileceğini gösteriyordu. Bu bakımdan her zaman için rejimin yeniden eski formuna dönmesi için açık kapı bırakılmış olması yeterliydi. Yâni, bir bakıma yeni rejim, eskisine benzemeyecekken, bir yandan da eskisine dönüş için yeterli manevra alanına sâhip olacaktı. Eğer herşey yolunda giderse, yeni rejim, eskisinin içinden dönüşerek çıkmış, eskisine benzemeyen, fakat eskisinden de tamâmen

farklı olmayan bir forma bürünecekti. Fakat formun tam olarak ne olacağını hiç kimse bilmiyordu ve bilemezdi de...

Bu hassas dengeler, kimsenin öngöremeyeceği bir süreçte ne kadar ve nasıl korunabilirdi sorusu ise, iktidar kanadında bütün bu gelişmelere temelden karşı çıkan ve kendi içinde tutarlı olan bir grubun ana meselesi idi. Bu grup(lar), haklı olarak sürecin kendisine karşı çıkıyorlardı. Karşı çıkışın temel gerekçelerinden bir tânesi de, sürecin dış faktör tarafından tetiklenmiş olmasıydı. Bu, onlar açısından kabûl edilemezdi. Sürecin kendisine, yâni rejimin partiler rekâbetine açılmasına ilke olarak karşı çıkmışlardı. Bir grup ise, sürecin kendisine karşı çıkmaktansa, sürecin formatına karşı çıkmayı daha uygun görmüştü. Onlara göre, yeni format şekillenirken çok dikkatli davranmak gerekirdi ve hiçbir şekilde acele edilmemeliydi. Bu bakımdan atılan adımları zamansız buluyorlardı. Adımın kendisi gibi, zamanı da doğru saptanmalıydı.

Günümüzde de benzer görüş ve eğilimler sürmektedir. 1945 dönemeci CHP dünyâ görüşünde ancak kısmen desteklenmekte, daha çok bir karşı-devrim olarak tanımlanmaktadır. Bu bakımdan CHP'li târihyazımını birkaç versiyona ayırmak mümkündür: (a) 1945 dönüşümünü hiçbir şekilde tartışma konusu yapmayan ve vesâyetçi tek-parti rejimi teorisini tutarlı bir şekilde savunmaya devâm edenler; (b) 1945 dönüşümünün ilke olarak doğru, fakat zamanla itibâriyle yanlış ve erken olduğu görüşünü savunanlar ve nihâyet (c) vesâyetçi tek-parti rejimi teorisini tamâmen tekzib ederek, dönüşümün ilke olarak yanlış olduğunu savunanlar. Son kısımda da bir ayrım çizgisi belirlemek gerekir ki, bu grubun içinden bâzıları da, 1945 yılına gelinmeden çok daha önce, Atatürk'ün ölümü ile birlikte karşı-devrimin başladığı kanısındadırlar. İşin ilginç olan noktası, son grubun daha çok sol-Kemâlistlerle sosyalistler arasında ağırlık kazanmasıdır. Türkiye'de bu gruplar, 1945/1950 dönüşümünü Kemalist devrim karşıtı karşı devrim olarak algıladılar ve bütün siyâsî strateji ve taktiklerini de bu anlayışa uygun olarak düzenlediler. Bu anlamda tek-partili rejim devrimi simgelerken, rejimde görülen dönüşüm karşı devrim olarak değerlendirildi. Bu anlayışın bugün de geçerli olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Son bir adım da, Türkiye'de sosyalistlerin büyük ölçüde Atatürk'ü de siyâsal anlamda parçalama eği-

limleridir. Atatürk'ün 1923 sonrası, sosyalistler açısından pek de makbûl karşılanmaz. Bu dönem artık Gâzi Mustafa Kemâl Paşa'nın Atatürk'e dönüştüğü bir süreç olarak ideallerden kopmayı temsil eder. İdealler, Millî Mücâdele ile sınırlı kalacaktır. Daha sonrası ise, hattâ bir karşı-devrim olarak algılanabilir.

Yukarıdaki bakış açısını değerlendirmek gerekirse, değerlendirmeye 10 Kasım 1938'in karşı devrimin başlangıcı olarak görülmesinden başlayabiliriz.[59] Bu tezde önemli sorunlar bulunmaktadır. Tezin ana fikri, Atatürk döneminin devrimci bir dönem olarak tanımlanmasıdır ve İnönü sonrası karşı devrim olarak isimlendirilmektedir. O hâlde Kemalist devrim sâdece tek adamın, Atatürk'ün eylemi olarak görülmekte ve onun yanındaki diğer tüm siyâsî kişilikler, aslında karşı devrimci olarak sunulmaktadır. Böylece siyâset bilimi literatürüne devrimci önder figürünün yanında karşı devrimci kadrolarla girişilmiş ve başarılmış bir devrim süreci tanımı kazandırılmıştır. Gerçi sürecin kendisinin başarısı, sonucunu güvence altına alamamış gibidir, çünkü devrimci önderin (dikkat edilsin devrimci önderliğin demiyorum) ölümü ile birlikte, onun yanında eski devrimci sürece katılmış bütün siyâsî kişilikler artık gerçek kişilikleri ile, yâni karşı devrimci yönleri ile devrim sürecini önce durdurmuş (1938-1945) ve hemen sonra da, 1945 dönüşümü ile birlikte, karşı devrimci süreci başlatmaktan çekinmemişlerdir. Karşı devrim süreci de son derece başarılı olmuştur. Bu tahlilde eksik kalan ve sözü edilmeyen (sözü edilemeyen mi demeliydim) tek husus, bizzat devrimci önderin, Atatürk'ün siyasal alandaki yoldaşlarını seçmekteki eksikliği ve yetersizliğidir. Bu mantığa göre, Atatürk, bir devrimci olarak yanına her zaman için karşı devrimci kadroları devşirmiştir. Millî Mücâdele'deki askerî yoldaşları olsun, Cumhuriyet dönemindeki Başbakanları ve bakanları olsun, hepsi, bu mantığa göre, onun devrimci yörüngesinin dışında kalan ve hattâ bu yörüngenin sonuçlarına karşı çıkan isimlerdi. Bu isimler, onun ölümünden hemen sonra iktidâra gelir gelmez, Atatürk'ün yolundan ayrılmışlardı. Karşı devrimci kadrolarla devrimci bir süreçten söz eden bu mantık, gerçekte ve pratik olarak, Atatürk'ün siyâset yoldaşı seçerken düştüğü yetersizliği düşün-

59 Çetin Yetkin, **Karşı Devrim (1945-1950).**

dürtmekte, fakat bundan hiç söz etmemektedir. Bu yaklaşım tarzının imâ bile etmekten çekindiği, fakat mantığın doğrudan sonucu, Atatürk'ün yoldaş devşirme konusunda en iyimser tâbir ile acemilik gösterdiğidir! Bu bakımdan bu mantığın ciddîye alınmasına tabiî ki imkân yoktur. Bu yaklaşım, bir yandan Atatürk'ü insanüstü bir kişi olarak takdim etmektedir, fakat diğer yandan onun siyâsal yeteneklerini soru işareti hâline getirmektedir.

Tartışılan bir başka nokta da, 1945 dönüşümünün erken mi, yoksa aksine geç alınmış bir karar mı olduğu yönündedir. Bu konuya ilişkin bir tartışma, kaçınılmaz olarak, Cumhuriyetin ilk yıllarının ekonomik, sosyal ve kültürel gelişiminin rakamlara vurulmuş karşılaştırmalarına eğilmek zorundadır. Bu sayısal karşılaştırmalar için, Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından Cumhuriyetin 50. yıldönümü vesilesi ile 1973 yılında yayınlanan "Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı" adlı yayından yararlanmak yeterli olacaktır.[60]

1927 yılında yaklaşık olarak 13.500.000 olan nüfus, 1936 yılında yaklaşık 16.000.000'a, 1940 yılında yine yaklaşık 17.800.000'a, 1945 yılında yaklaşık 18.800.000 ve 1950 yılında da yine yaklaşık olarak 21.000.000'a yaklaşmıştı. 1940 ilâ 1950 yılları arasında toplam nüfusun on yıllık artış oranı % 17,5 iken, kentsel nüfûsun artış oranı % 20,1 olmuştu. Bu oran, bu dönemde kentleşmenin hızlandığını gösteriyordu.

Buna karşılık, bölgelere göre kentsellik oranları daha farklı rakamlar gösteriyordu. 1950 yılında, Marmara bölgesi % 36,5 oranında kentsel nüfus barındırırken, aynı oran Güney Anadolu bölgesinde % 21,7, Ege bölgesinde % 24,1, Orta Anadolu bölgesinde 19,9, Güneydoğu Anadolu bölgesinde % 15,1, Doğu Anadolu, bölgesinde % 8,5 ve Karadeniz bölgesinde de % 7,1 idi. Türkiye'de bu oran % 18,5 idi. Görüldüğü gibi, Marmara, Güney Anadolu, Ege ve Orta Anadolu bölgelerinde Türkiye ortalamanın üzerinde bir kentleşme vardı.

1940 yılında indeks olarak 100 kabûl edilecek olursa, 1950 yılında, İstanbul 118, Ankara, 183, İzmir 124, Adana 133, Bursa 134, Eskişehir 148, Gaziantep 126, Konya 114, Kayseri 125, Di-

60 **Türkiye'nin Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, s. 60-421. Ayrıca bkz. Kongar, **İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, s. 346, 371 ve 375.

yarbakır 106, Erzurum 112, Samsun 118, Sivas 125, Malatya 134, Kocaeli 124, Mersin 121, Elazığ 115, Maraş 124, Adapazarı 138, Urfa 109, Kırıkkale 138 ve Karabük 143'e ulaşmıştı.

1927 yılında 10.000'den daha yukarı nüfuslu yerlerin nüfûsa oranı % 16,3 iken, bu rakam, sırası ile, 1935 yılında % 16,6, 1940 yılında %18, 1945 yılında %18,4 ve 1950 yılında da %18.7 olmuştu. Bununla birlikte, tarımsal nüfus, toplam nüfûsun dörtte üçünü oluşturmaya devâm ediyordu.

Tarım kesiminde, 1940 yılında sâdece binin biraz üzerinde traktör mevcutken, 1950 yılında bu sayı 16.000'i geçmişti ve traktörle işlenen tarımsal alanların tüm tarımsal alanlara oranı da aynı yıllar içinde bindebirden dokuza yükselmişti. 1940 yılında her bin hektar toprağın ancak 78 hektarı traktör ile işlenebiliyordu. Tarımsal alanda modernleşme kâğıt üzerindeydi. Karayoluna gelince... 1945 yılında yaklaşık olarak 43.500 km. karayolu vardı. 1923 yılında 18.335 km, 1930 yılında 29.636 km, 1935 yılında 39.583 km, 1940 yılında 41.582 ve 1950 yılında da 47.080 km. karayolu bulunuyordu. Demiryolları ise, 1923 yılında 3.756 km iken, 1930 yılında 5.639, 1935 yılında 6.639, 1940 yılında 7.381 ve 1950 yılında da 7.631 km'ye ulaşmıştı. Havayolları ile denizyollarında yolcu sayıları ciddîye alınabilecek bir rakama ulaşamamıştı. Demiryollarında taşınan yolcu sayısı 1950 yılında yaklaşık olarak 30.000 idi. Denizyollarında ise, 1950 yılında yine yaklaşık olarak 1.500 yolcu taşınmıştı. Havayollarında 1945 yılında yaklaşık olarak 37.000 ve 1950 yılında da yine yaklaşık olarak 110.000 kişi seyahat etmişti. Bütün bu rakamlar ulaşım imkânlarının ne denli kısıtlı olduğunu ve seyahat edebilen nüfûsun ne denli dar rakamlarda sıkışıp kaldığını açıkça göstermektedir.

Eğitime gelince... 1923/1924 yıllarında toplam 4.894 ilkokul bulunuyordu. Bu sayı, 1930/1931 yıllarında 6.598'e yükselmişti. Aynı rakam, 1935/1936 yıllarında 6.275, 1940/1941 yıllarında 10.596, 1945/1946 yıllarında 14.010, 1949/1950 yıllarında da 17.106 idi. İlkokullardaki öğrenci sayısı ise, aynı yıllarda, sırası ile, 341.941, 457.720, 369.325, 421.986, 709.961 ve 1.018.759 idi. İlkokullardan diploma alanların sayısı ise, 1928/1929 yıllarında 26.275 iken, 1930/1931 yıllarında 21.179 ve 1945/1946 yıllarında da 150.883 idi. 1932/1933 yıllarında, yâni Cumhuriyetin ilk on yılında toplam

ilkokul mezunu sayısı sâdece 113.945 idi. 1938/1939 yıllarında bu sayı 355.935 olmuştu. 1945/1946 yıllarında aynı rakam 656.508 iken, 1949/1950 yıllarında da 2.000.000'a yaklaşmıştı.

1923/1924 yıllarında bütün okulların sayısı 4.894 ve öğretmenlerin sayısı da, 1.217'si kadın olmak üzere, 10.238 idi. Yurt çapındaki orta okul sayısı 72 ve lise sayısı da 23 idi. 1924 yılında orta okulların sayısı 64'e ve liselerin sayısı da 19'a kadar gerilemişti. Dokuz da sanat meslek okulu buluyordu. Bu okullarda 1.200 öğrenci vardı.

Aynı yıllarda orta okullarda öğrenim gören kız ve erkek öğrencilerin toplamı 5.905 idi ve aynı rakam liseler için 1.241 idi. Aynı öğretim yılında orta okulların mezun sayısı 190 ve liselerinki ise 189 idi. Öğretmen okullarının mezun sayısı da, 1924/1925 öğretim yılında 151 idi. 1924'te tek bir üniversite bulunuyordu ve öğrenci sayısı da 2.739 idi. 1950 yılına gelindiğinde rakamlar değişmişti. 1950 yılında ilk okulların sayısı 17.428 olmuştu ve öğretmen sayısı da, 8.900'ü kadın olmak üzere, 34.922 idi. Orta okulların sayısı 406 ve öğretmenlerin sayısı da, 2.091'i kadın olmak üzere, 4.364 idi. Liselerin sayısı 88 idi ve liselerde, 844'ü kadın olmak üzere, 2.954 öğretmen bulunuyordu. Öğrenci sayısı, 4.653'ü kız olmak üzere, 22.529 idi. Orta dereceli 328 teknik okulda, 1.503'ü kadın olmak üzere, 4.488 öğretmen vardı ve bu okullardaki öğrenci sayısı da, 11.626'sı kız olmak üzere, 53.289 idi. Orta dereceli ve 39'u kızlara ayrılmış 187 sanat okulu vardı. Bu okullarda, 985'i kadın olmak üzere, 2.960 öğretmen görev yapıyor ve bu okullarda, 8.646'sı kız olmak üzere, 28.114 öğrenci bulunuyordu. Bu rakamlara, 249 öğretmen ve 2.066 öğrenci ile orta dereceli ticâret okullarını da eklemek gerekir. Yüksek okullarda ise, 65'i kadın olmak üzere, 504 öğretmen bulunuyordu. Yüksek okullarda 1.082'si kız olmak üzere, 4.944 öğrenci vardı. Üniversitelerde, 1.361 hoca bulunuyordu. Öğrenci sayısı 20.469 idi. Şehir öğretmen okullarında 2.211 ve Köy Enstitüleri'nde de 627 öğretmen vardı. Öğrenci sayıları ise, sırası ile, 2.211 ve 20.272 idi. Bunlara, orta dereceli bâzı meslek okulları da eklenebilir. Resmî ve özel ortaokullarda öğrenci sayısı 1923/1924 yıllarında 5.905 iken, bu sayı 1930/1931 yıllarında 27.093 olmuştu. Aynı rakam, 1938/1939 yıllarında, 83.642 ve 1945/1946 yıllarında 65.608 ve 1949/1950 yıllarında da 65.168 idi. Bu okullardan diplo-

ma alanların sayısı ise 1925/1926 yıllarında 1.611 iken, 1930/1931 yıllarında toplam 13.600'ü bulmuştu. 1945/1946 yıllarında bu rakam 176.582 idi. Resmî ve özel liselerde de rakamlar şöyle değişiyordu: 1923/1924 yıllarında 1.241 öğrenci varken, 1945/1946 yıllarında 25.515 olmuştu. Diploma alanların toplamı da 1926/1927 yıllarında 398 iken, 1945/1946 yıllarında 57.000'i bulmuştu. Orta dereceli meslekî ve teknik okullarda öğrenim gören ve diploma alan öğrencilerin sayısı, bu rakamların dışındaydı. Ancak bu rakamlar, diğerlerinin yanında önemsiz derecede ve pek küçüktü.

Üniversitelerde öğrenim gören öğrencilerin sayısı da 1923/1924 yıllarında 2.914 iken, 1945/1946 yıllarında 20.000'e yaklaşmıştı. Aynı dönemde üniversite diploması alanların sayısı da 23.000 civârındaydı. Bu rakam, 1949/1950 yıllarında toplam 36.000'i bulmuştu.

Eğitim konusunda birkaç ayrıntılı rakamı daha vermek mümkündür. Örneğin, Millî Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sirer, 1947 yılının Şubat ayında yaptığı bir açıklamada, iki il ve 330 ilçe merkezinde ortaokul bulunmadığını haber veriyordu. 33 ilde lise varken, 30 ilde de lise bulunmuyordu.[61]

Kadınları arasında okuma-yazma bilmeme oranı, 1927 yılında % 92,2, 1935 yılında % 89,9, 1940 yılında % 88,8, 1945 yılında % 83,7 ve nihayet 1950 yılında da % 79,4 görünüyordu.[62] Daha ayrıntılı bakıldığında, 1935 yılında okuma-yazma bilenlerin oranı % 20,4 (bilmeyenlerin oram % 79,6) idi ve erkeklerin oranı % 31 (bilmeyenlerin oranı % 68,9), kadınların oranı ise % 10,5 (bilmeyenlerin oranı % 89,5) idi. Bu oranlar, sırası ile, 1945 yılında % 30,2 (% 69.8), % 43,7 (% 56,3) ve 16,8 (% 83,2) idi. 1950 yılına gelindiğinde ise, aynı sıra ile, söz konusu oranlar, % 32,4 (% 67,6), % 45,3 (% 54,7) ve % 19,4 (% 80,6) olmuştu.[63] Nitekim, Millî Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu, 1949 yılında TBMM'de yaptığı bir açıklamada, okuma-yazma bilenlerin oranının % 36,6 olduğunu belirtmişti. Banguoğlu'na göre, okuma çağındakilerın sâdece % 53'ü herhangi bir okula devâm edebiliyordu.[64]

61 **CHP İstanbul Vilâyeti 1946 Yılı Kongresi Zabtı**, s. 251-252; **AT**, Sayı: 168, (Kasım 1947),

62 Tuncer Karamustafaoğlu, **Seçme Hakkının Demokratik İlkeleri**, s. 38.

63 **Türkiye'nin Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, s. 79.

64 **TBMM TD**, Dönem: 8, Toplantı: 3, Cilt: 16, 52. Birleşim, (25.2.1949).

Genellikle günümüzde de demokratik rejimle eğitim seviyesi arasında kurulan doğrudan ilişki açısından yaklaşırsak, bu rakamların ne anlama geldiğini söylebilmek için, öncelikle en baştan eğitim kriterlerini ortaya koyabilmek gerekir. Herhâlükârda durum 1923 ile karşılaştırılamazdı, fakat yine de yeterli sayılamazdı. Tuhaf olan nokta, 1923 için yetersiz olan rakamların, yükselmelerine rağmen, 1945 için yeterli sayılıp sayılamayacağı sorusuna verilmesi gereken yanıttadır. Bu soruya verilecek bir başka yanıt ise, demokrasi ile eğitim seviyesi arasında bir bağ kurulmasının yanıltıcılığıdır!

Haberleşme imkânları da son derece dardı. Örneğin, Ulaştırma Bakanı Şükrü Koçak, 1947 yılının Şubat ayında yaptığı bir açıklamada, İstanbul'daki telefon adedinin 18.000 küsûrdan 25.000'e yükseldiğini haber veriyordu.[65] Basının durumu da iç açıcı sayılamazdı. Günlük basının toplam tirajı, Adnan Menderes'in verdiği rakama göre, 1946 yılının sonbaharında, 150.000 civârındaydı.[66]

Bütün bu rakamlar, gerçekte vesâyetçi tek-parti rejimi teorisinin ana hatlarını ve alt yapısını tekzib etmektedir. 1945 dönüşümünün bu rakamlar temelinde analizi bizi kaçınılmaz olarak şu sonuçlara götürür: 1945 yılında bu rakamların demokratik hayat için yeterli olduğu düşünülmüştür. Diğer yandan, yeterli olsa dahi 1923 yılı koşullarından dramatik olarak farklı olmadığı da açıkça görülmektedir. Bu bakımdan aradaki yirmi yıllık gecikmeyi sâdece bu rakam farkına bağlamak pek de gerçekçi olamaz. Eğer bu rakamların da yetersiz olduğu belirtilecek olursa ki, bu o zaman için de yapılmış ve bugün de yapılmakta olan bir açıklamadır, bu takdirde bu rakamsal karşılaştırmanın esas kriterinin tam olarak ne olması gerektiği açıklıkla ortaya konulmadan, bu konuda tartışmak anlamsızdır. Nitekim, bâzı gruplar açısından, günümüzde bu rakamlar ile karşılaştırılması dahi mümkün olmayan günümüzün rakamları dahi, kesintisiz bir demokratik hayat için yeterli sayılamamaktadır.

1945 dönüşümünde Türkiye'nin önünde iki yol vardı. Birinci tercih, yabancı örneklerden esinlenmek olabilirdi. İkinci ihtimâl ise, geçmiş siyâsî tecrübelerin bu örnek alınacak model üzerindeki rötuşlarıydı. 1945 yılında Türkiye, rejimini kendisine uygun gele-

65 **CHP İstanbul Vilâyeti 1946 Yılı Kongresi Zabtı**, s 233

66 ***Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makâleleri***, (Aralık 1933-Mart 1950); (Cilt: 1), s. 111.

bilecek yeni bir şekle dönüştürmek gereğini hissetmişti. Yeni bir model için nereden esinlenebilirdi? Doğusundaki modeller, bu gereği yerine getiremezdi. Sovyet modeli tartışmaya dahi gelmezdi. Güneyinde herhangi bir model yoktu. Latin Amerika'daki modeller uzak ve bilinmezdi. Üstelik ABD'den esinlenmişti. Yâni kopyalanabilecek bir modelin kopyaları sayılabilirdi. Bir bakıma onların örnek aldığı modeli doğrudan almak varken, kopya modellerle vakit kaybetmek de doğru olmazdı. Bu model ABD idi. ABD, kıt'a Avrupası'ndaki modellerle karşılaştırıldığında, Türkiye açısından risksiz bir model gibi görünüyordu.

Kıt'a Avrupası'nda faşist ve nasyonal-sosyalist rejimlerin yıkılması ile birlikte, Amerikan, İngiliz ve Fransız işgali altına alınan bölgelerde klâsik parlamenter sistemler yeniden kurulmaya çalışıldı. Almanya, Weimar Cumhuriyeti döneminde 1919-1933 yılları arasında ilk kez uyguladığı siyâsî sistemi, bu kez yeniden hatırladı. Almanya'da iki partili bir siyâsî sistem kuruldu. İngiltere, geleneksel olarak iki partili siyâsî sistemini sürdürmeye devâm ediyordu. Benzer bir durum ABD için de geçerliydi. Fransa'da ise, çok-partili sistem yeniden ihyâ oldu. Ancak bu kez De Gaulle faktörü, sistem içinde önemli bir denge unsuruydu. De Gaulle, Fransa'nın târihî lideri olarak siyâsî sistemin kurucusu ve işleticisi konumundaydı. Ayrıca, güçlü bir önderlik/önder formülü, bütün modernleşme süreci boyunca geleneksel olarak Osmanlı/Türk aydınlarına örnek olmuş ve modellik yapmış olan Fransız sistemi açısından avantajdı. Benelüks ülkeleri için de çok partili siyâsî sistem geçerliydi. Savaştan sonra artık yeniden 1923 öncesi çok partili siyâsî sisteme geri dönen İtalya'da da benzer durum geçerliydi. Balkanlar'da bir tek Yunanistan'da klâsik parlamenter sisteme geri dönülebildi, fakat bu da Doğu Avrupa ve Balkan modeli bir sosyalizm tehdidi altında kaldı. İskandinav ülkelerinin siyâsî deneyimleri bilinmeyen bir kıt'a sayılırdı. İsviçre, her ne kadar Türk aydınları açısından örnek alınabilecek bir ülke ise de, federal yapısı, tıpkı yeniden kurulan Almanya gibi, ürküntü yaratabilirdi. Unutulmasın ki, dönemin ilk Başbakanı Şükrü Saraçoğlu, yüksek öğrenimini İsviçre'de yapmıştı.

Türkiye'de dönüşmekte olan rejimin hangi modeli kendisine örnek alabileceği sorusu bu dönemde yanıt bekleyen en önemli

soruydu. Türk yönetici seçkinlerinin Anglo-Sakson modelini benimsedikleri çok açıktır. ABD ile İngiltere'nin iki partili siyâsî sistemi, dar bölgeli çoğunluk sistemi ile destekleniyordu. Amerikan siyâsî sisteminin diğer öğeleri ise, bu modelin dışarıda bırakılabilecek özellikleri olarak görüldü. Bunlar, parti disiplininde gevşeklik ile denge/denet sistemi idi. Ayrıca, kadro partileri modeli de dışarıda bırakıldı. Amerikan federalizmi de hiç sözü edilmeden göz ardı edildi. Buna karşılık, İngiliz iki partili siyâsî sisteminin merkez sol ile merkez sağ arasındaki dengeli dağılımı da görmezden gelindi. Onun yerine, Amerikan sistemindeki Cumhuriyetçiler ile Demokratlar arasında zaman zaman ayırt edilmesi güç de olsa ayrılıkların her zaman bilindiği, birbirinden farklı görünen iki seçenekli model tercih edildi. Böylece, Amerikan siyâsî sisteminin polarizasyondan uzak ve kutuplaşmaya set çekici modeli ağır bastı. Bu sistemde başkan, hem yürütmenin başında ve hem de toplumun önderi konumundaydı. Siyâsî istikrar geleneği, Amerikan modelinin vurucu noktasıydı.

Tuhaf olan nokta, hayli gerilere kadar uzanan Osmanlı/Türk siyâsî geleneğinde hep kıt'a Avrupası'nın (özellikle de Fransa ile İngiltere'nin) siyâsî modelleri örnek olarak alınmış ve 1876 Anayasasından (Kânunu Esâsî) bu yana da klâsik parlamenter bir sistemin tohumları atılmış iken, asıl siyâsal dönüşümün başlangıcı olan 1908 İkinci Meşrûtiyet de, ancak dört yıl kadar gerçek işlevini sürdürebilmişti. 1912 seçimlerine kadar Osmanlı Meclisi Mebusânı'nda iki partili siyâsî sistem ağırlık kazanmıştı. Dikkat çekici olan tecrübe, muhalif partinin iktidar partisinin içinden koparak kurulması ve güçlenmesiydi. 1918 yılına kadar süren tek-partili İttihatçı diktatörlüğünün ardından, 1918-1923 yılları arasında görünürde partisiz, fakat esas olarak iki partili bir sistem işlerlik kazandı. Bu noktada da Meclis içinden kopan iki büyük kesim, partileşmeden gruplaştı. 1923-1925 döneminde ise, yine Meclis içinden bu kez iki farklı parti doğdu. Bu, bir bakıma İkinci Meşrûtiyet döneminin iki partili siyâsî sistemine geri dönüşü hatırlatıyordu. Her iki tecrübe de şiddetli siyâsî kutuplaşmayı doğurmuştu ve sert ve şiddetli siyâsî çatışmalar, her defâsında iktidar partisinin diktatörlüğe yönelmesi ile sonuçlandı. Seçim sistemi ise, çoğunluk usûlü idi.

Burada yanıt aranması gereken soru ise, ortaya çıkan siyâsî karışımın ne ölçüde belirli bir modelden esinlendiği ve ne ölçüde de yerli malı olduğudur. Daha doğrusu, örnek alınan modelin oluşumunda târihsel ve siyâsal gelişmeler ile siyâsî kültürün ve geleneklerin ne ölçüde rol oynadığını da analiz etmek gerekir. Kanımca, ortaya çıkan model bir karışımdır ve bu karışımın analizidir ki, bize bu soruların yanıtını verebilir. Amerikan siyâsî modeli, Türk seçkinleri açısından realist ve arzu edilir bir model olarak görülmüş ve uygulama da bu yönde olmuştur.

Aslında, Osmanlı/Türk örneği de, kıt'a Avrupası'nda yaşanan siyâsî tecrübelerle karşılaştırılırsa, hiç de geri kalmayacak özelliklere sahiptir: 1876 yılında başlayan, fakat hazırlığı Genç Osmanlılar kuşağına dek geri giden bir siyâsal hareketlenme, 1908-1912 döneminde, 1918-1925 döneminde, 1930 yılının yaz aylarında başlayan ve sonbahar aylarında kapanan kısa bir parantez olarak SCF deneyimi[67] de arka arkaya toplanacak olursa, Türk tecrübesinin de parlamenter gelenek yönünden Weimar Almanyası ile rahatça karşılaştırılabileceği açıktır! Türkiye'nin şimdiye kadar demokrasi tecrübesi açısından Almanya ile mukâyese edildiğini ise hiç hatırlamıyorum.

Mukâyese edilebilir iki devletten daha söz etmek gerekir: İspanya, tıpkı Osmanlı Devleti gibi ilk anayasasına 1876 yılında kavuşmuştu. İspanya, Osmanlı'nın aksine, bu dönemi 1923 yılına dek sürdürdü. Bu uzun bir tecrübe idi. Fakat Türkiye'de Cumhuriyet kurulurken, İspanya'da parlamenter sistem çöktü ve ilk askerî darbe gündeme geldi. Primo de Rivera'nın askerî darbenin ardından diktatörlüğünü ilân etmesi, ülkede krallığın yeniden tesisini de berâberinde getirdi. Bu dönem kısa sürdü ve Rivera 1930 yılında iktidardan ayrılmak zorunda kaldı. 1931 yılında yapılan seçimi Cumhuriyetçiler kazandı ve İspanya'da ikinci cumhuriyet ilân edildi. Aynı yıl ilerici bir anayasa da kabûl edildi. Tepki gecikmedi; önce 1932 yılında bir askerî darbe girişimi ve ardından da muhafazakârların seçim zaferi geldi. Siyâsî kaos 1936 yılında iç savaş ile sonlandı. Genel olarak bakıldığında İspanya'nın demokratik geçmişi ve tecrübesi, Türkiye'ninkinden hayli ileride idi.

---

67 Bkz. Koçak, **Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası.**

Portekiz, demokratik rejime geçmekte geç kalmıştı. Hattâ Osmanlı'dan bile geride idi. Ancak 1910 yılında otoriter rejimini geride bırakabildi ve bu târihte cumhuriyet ilân edildi. Böylece Portekiz, Türkiye'den yaklaşık onbeş yıl önce cumhuriyet ilân etmiş oldu. 1911'de ilân edilen anayasa, kendisini askerî darbe girişimlerine karşı korumakta zorlandı. Sürekli bir siyâsî istikrarsızlıktan sonra 1926 yılında askerî idare altına girdi. 1932 yılında Salazar'ın Başbakanlığa atanması ile de diktatörlük rejimi süreklilik kazandı. Portekiz, bu bakımdan demokratik geleneği sâdece zayıf değil, ama aynı zamanda neredeyse hiç olmayan bir ülke idi.

Türkiye, İspanya ve Portekiz arasında tarihsel arka fonu hiç ihmâl etmeden, 1945 yılına âid karşılaştırmanın önemini gördükten sonra; artık bu aşamada 1945 yılına dâir tesbitlerimizi şöyle özetleyebiliriz:

Türkiye, Sovyet tehdidini çok daha önceden hissetmiş ve savaşın sona ermesine doğru zâten içinde yer almış olduğu Batı İttifâkı'nı tazeleme ve güçlendirme yoluna girmişti bile... Bu bakımdan Ankara'nın ABD ile Batılı devletlere yakınlaşma manevrasını, savaş sonrasındaki Sovyet tehdidine ve taleplerine bağlamak doğru olmaz. Bu talepler, elbette Ankara'nın zaman yitirecek durumda olmadığını göstermeye yetmişti. Bundan sonraki tüm adımları, bu zaman sıkışıklığının sonuçları olarak değerlendirmek mümkündür. Ankara'nın pazarlık gücü hiç kalmamış gibiydi.

Türkiye'nin 1945 yılı boyunca dış politikasında ecel terleri döktüğü söylenebilir. Ankara, İngiltere'nin desteğini çok daha kolay elde edebildi. İngiliz politikası, Amerikan politikasından çok daha önce, yeni dünyâ düzeninin koşullarını gerçekçi bir şekilde analiz edebilmişti. ABD'nin ise, 1945 yılı boyunca Ankara karşısında en azından tereddütlü davrandığını söyleyebiliriz. Washington'un Ankara'ya olan mesâfesi ile Ankara'nın Kafkas sınırına olan yakınlığı tam bir tezattı. 1945 yılının ancak sonlarında Washington'un Ankara'ya olan uzaklığı aşıldı ve iki ülke arasındaki siyâsî ve askerî ilişkilerde yeni rota tam olarak oturmaya başladı.

Bazen sanıldığının aksine, Türkiye, San Fransisco Konferansı'na katılmak ve Birleşmiş Milletler'in kurucu üyesi olabilmek için rejim değiştirmek zorunda değildi. Zâten katılım için gereken bütün koşulları yerine getirmişti. Gerek Almanya'ya ve gerekse

Japonya'ya savaş ilân etmişti ve koşullar da zâten bundan ibaretti. Kurucu üye olabilmek için demokratik bir rejime sâhip olma gereği ya da koşulu hiçbir zaman olmamıştı. Zâten olsa idi, pek çok ülke kurucu üye olma şartını yerine getiremezdi.

Türkiye'de iki partili siyâsî sistemin kuruluşunun tam olarak bir başlangıç târihi bulunmak istenirse, kanımca, bu sembolik günü, gazetelerin yayınına yeniden izin verildiği gün olarak ilân etmek gerçekçi olacaktır. O ânâ kadar rejimin dönüşümünden söz etmek imkânsızdır. Fakat o andan itibaren de sürecin kesin bir kararlılık içinde işlediğinden bahsetmek yanlıştır. Aksine, bu süreç 1945 yılı boyunca hep tereddüt içinde gelişti. Yıl sonuna gelindiğinde ikinci parti kurulmuşsa da, nedense hâlâ kurulmamış sayılıyor ve onun yerini dolduracak bir partinin kurulamamış olmasının sancıları sürüyordu. Aslında 1945 sürecinin sancısının uzamasının temel nedeni, hem iktidârın, hem de muhalefetin sürecin kendisinin devâmı konusunda gösterdikleri tereddütlerdi. Bu tereddütler, iktidârın tutumundan kaynaklanıyor ve muhalefetin cesâretini hayli kırıyordu. Elbette geçmiş siyâsî tecrübelerin ışığında muhalefetin yeterince cesur davranmadığını söyleyenler pek de haklı sayılamazlardı. Hiç kimse 1945 yılının sonunda başa dönülme ihtimâlini yabana atamazdı. Hattâ dönemin ilk yarısında atmadı da...

ÇTK'nın toprak ağaları ile mücâdelede en önemli dönemeç olduğunu söylemek ve CHP'nin bu nedenle toprak ağaları tarafından aforoz edildiğini ileri sürmek, gerçeklere sâdece aykırı değil, fakat aynı zamanda sınıfsal tahlil açısından da önemli bir eksiklik olacaktır. ÇTK'nın yalnızca toprak ağalarının muhalefeti ile karşılaşmadığını, aksine bütün mal-mülk sahibi sınıfların ortak muhalefet duvarına çarptığını görmek gerekir. Hattâ bu tartışmalar sâdece ÇTK ile de sınırlı kalmamış ve devletçilik konusundaki tartışmalar sırasında da, mala ve mülke yönelik, kısaca özel sermâyeye karşı her türlü eğilim, CHP içinde de, hükûmet içinde de ağır eleştirilere neden olmuştu. Sanıldığının aksine, DP'nin bu tutumun sonucunda toprak ağalarının partisi olarak kurulduğunu söylemek, hem DP'ye haksızlık olur, hem de toprak ağalarının o sırada bile daha çok tercih ettiği CHP'ye... Sözün kısası, toprak ağaları ÇTK'ya kadar hep CHP'de yer almışlardı ve ondan sonra da büyük ölçüde yine eski partilerinde kalmaya devâm ettiler. DP'yi

destekleyen toprak ağaları da olmuştu herhâlde, ama büyük toprak sâhiplerinin bütünüyle CHP'den DP'ye kaydıklarını söylemek gerçekçi değildir. Aksine, CHP, mal-mülk sâhibi sınıflara gereken güven duygusunu aşılamayı sürdürmeye çalıştı.

O kadar ki, sol, ÇTK karşısında tereddüt etti. Bir yandan, topraksız ve yoksul köylülüğün toprak talebini karşılamak bakımından solun önüne çok önemli bir fırsat çıkmıştı. Bu bakımdan solun ÇTK'yi desteklemesi âdetâ kaçınılmazdı. Fakat diğer yandan, aynı anda tek-partili rejime son verme ihtimâli, solun bir başka ihtiyâcını karşılamak bakımından ertelenemezdi. Bu bakımdan sol, ÇTK'yi ikircikli olarak destekledi. CHP'nin destekçisi olmak istemedi. *Tan* gazetesi, bu ikilemi yansıtmaktadır. Bir yandan, ÇTK'nın solun toprak meselesi bakımından ilerici tınısını desteklemesi gerektiği, fakat aynı zamanda da tasarıda eksiklik eleştirileri, bir yandan ÇTK'nın Alman Nasyonal-Sosyalist öğelere dayanan kısımlarının sert eleştirileri, diğer yandan CHP içindeki muhalefetin ÇTK'ya karşı çıkmasına karşın desteklenmesi gereken politik bir ittifak ve imkân olarak görülmesi, bütün bunlar bir arada, solun politik karmaşa içinde, birinden vazgeçmeden, diğerini de elinde tutma taktiğini bize açıklamaktadır.

Eğer 19 Mayıs 1919 târihi sembolik bir kutsallığa sâhip ise, bir başka kutsallık atfedilmek istenen târih yine 19 Mayıs 1945'tir. Tabiî o târihte bunun kutsal bir târih olduğunu hiç kimse bilemedi. Bilemezdi de, çünkü alelâde bir tek-parti konuşmasından daha ileri bir adım olarak değerlendirmek neredeyse hiç kimsenin aklına gelmemişti! Sonra, ileride, rejim dönüşümünün sonlarına doğru, bütün dönem yeniden değerlendirilmeye başlandığında, târih bir bakıma iktidârın gözünden yeniden yazılırken, bu türden bir yeni târihyazımı, 19 Mayıs târihini âdetâ yeniden keşfetti. Ama iktidârın gücü yetersizdi ve bu târih artık kutsal bir târih olarak resmedilemezdi. Kutsal târihin topluma nüfûz edebilmesi, iktidar monopolüne bağlıydı. Oysa bu târihte artık bir iktidar monopolünden söz edilemezdi. En azından monopol eskisiyle kıyaslanamazdı. Bu bakımdan yeni kutsal târihler imâli başarılı olamadı.

Muhalefet, bütün bir yıl boyunca çekingen tutumunu sürdürdü ve hiçbir zaman istikrarlı bir ileriye yürüyüş hâlinde bulunamadı. Sanıldığının aksine, muhalefet grubunun homojen ve karar-

lı bir grup hâline gelmesi yılın ancak ortalarında gerçekleşti. Ancak muhalefet de, aradan zaman geçince geçmişine yeniden çeki-düzen vermek istedi ve o da târihini yeniden yazmaya çabaladı. Artık muhalefetin 1945 yılındaki bütün faaliyetleri, 1950 hedefine yönelik olarak yeniden kurgulanmaya başlandı. Oysa, muhalefetin ilk başlardaki bütün siyâsî hedefi, CHP içinde ve ancak bunun sonucunda da genel anlamda iktidarı yeniden ele geçirmekti. İnönü'nün kendilerine fırsat tanıması ihtimâlini dikkatle değerlendirdiler. Dörtlü Takrir, bu düşüncenin somut bir sonucu olarak ortaya çıktı. Kendilerini müstakbel yeni siyâsî sistemi CHP adına kuracak siyasî kadrolar olarak gördüler ve parti politikasının değişiminde yeni politikanın siyâsal kadroları olarak sundular. Ne var ki, İnönü'nün aklında muhtemelen daha farklı bir tablo vardı. İktidârı, bu siyâsal kadro ile paylaşmak yerine, eski siyâsal kadro ve onun içinden çıkacak olan yeni isimlerle sürdürmek ve bu arada muhalefeti yeni ve sonu görünmeyen bir yola sevk etmek, İnönü'nün politikası olarak yürürlüğe girdi. Muhalefetin, aradığını bulamayınca, zorunluluk üzerine, İnönü'nün kurduğu bu politik dar sırat köprüsünden geçip geçmemekte hayli tereddüt ettiğini biliyoruz. Bu tereddüdü izâle eden, bizzat iktidârın kendisi kadar, dörtler üzerindeki siyâsî basınç da olmuş olabilir. Siyâsî basınç, pek öyle gözle görülen ve fark edilebilen bir rüzgâr değildi. Ama esmeye başladığı da açıktı.

Muhalefetin tereddüdü, aslında iktidarın tereddüdünün doğrudan bir sonucuydu, ama tek nedeni değildi. Muhalefete katılabilecek olan eski iktidar mensuplarının geçmiş siyâsî deneyimleri, onları bu yola girmekte alıkoyabilecek yeterince nedeni barındırıyordu. İktidardan ayrılıp da muhalefete katılmış olanlar, yaklaşık olarak son elli yıldır hiçbir zaman huzur yüzü görememişlerdi ve bundan sonra göreceklerine ilişkin kesin bir işâret de bulunmuyordu. Bu bakımdan muhalefetin tutumunu eleştirmek haksızlık olabilir. Diğer yandan, onların sonradan geliştirecekleri târihyazımım da bu bakımdan gözden geçirmek gerçek bir ihtiyaçtır. Basit ve hiçbir tesir yaratmayacak bir ara seçimi dahi binbir türlü tereddüt içinde gerçekleştiren iktidârın ilkelerine inanacak kadar saf bir politikacının belki de huzur bulmasına gerçekten de imkân yoktu! Bu bakımdan muhalif grup, biraz eşelendikten sonra, yeniden eski

siperlerine geri dönmekte tereddüt göstermeyecektir. Yaz aylarına gelindiğinde, suskunluk eski hâlini almak üzereydi.

Literatürde, "Dörtlü Takrir"in sihirli ve kutsal bir anlamı vardır. Bu, aslında muhalefetin târihyazımının ayrılmaz bir parçasıdır. Gerçekler ise tamâmen farklıdır. Gerçekte "Dörtlü Takrir", kamuoyunun bilgisine çok geç sunuldu. Dörtler'in çıkışı, âdetâ gizliydi; yâ da gizli kaldı. Öyle tercih edildi. Önergenin verildiği kamuoyunun bilgisinden saklandı; reddedildiğini basından öğrenmek mümkündü, fakat içeriği hakkında pek bir şey bilmek imkânsızdı. Önergenin kutsallığı sonradan yaratıldı. Hem iktidar, hem de muhalefet, kendi târihlerini kendileri yeni baştan yazmanın zevkini sürdürmek istediler.

MKP'nin kuruluş süreci, iktidârın tereddüdünü ve kararsızlığını iyice açığa çıkardı. İkinci partiye yer var mıdır sorusuna yanıt, aylar sonra verilebildi. Bir yandan da, iktidar partisi içinde zorunlu bir tasfiye yaşandı. Bu tasfiye bir miktar zorunluluktan kaynaklanmış sayılabilir. CHP, kendi içindeki muhalefeti politik sahaya dökebilmenin zorunlu bir tasfiye ile olabileceğine kesin kanaat getirmiş olmalıydı. Aradan geçen aylar zarfında muhalif sancı, hiçbir sonuç doğurmadan sürüyor ve bu da iktidar partisi içinde ayrı bir gariplik olarak duruyordu. Muhaliflerin ancak atıldıkları takdirde harekete geçebilecekleri düşüncesi, herhâlde bu tasfiyeyi zorunlu kılmış ve tetiklemişti. Muhaliflerin hâlâ bu aşamada dahi parti içinde kalabilecekleri yönündeki naif ve gerçekçilikten uzak değerlendirmelerinin samimîyet derecesini kestiremeyiz. Fakat herhâlde onlar da bu tasfiye sürecinde, belki de arzu ettiklerinden ve öngörebileceklerinden daha ileri siperlere kadar ilerlediklerinin farkına geç vardılar. O andan itibâren geri adım atmanın imkânı ve anlamı kalmamıştı. Fakat son adımı atmakta da tereddütleri ve güçlükleri vardı. Yine aylar sonra hâlâ nihâî karar aşamasına gelmeleri mümkün olamamıştı. Yıl sonunda ikinci partinin nihâyet yakında kurulacağına ilişkin haberler hâlâ gündemdeydi. Üstelik İnönü'nün meşhur 1 Kasım konuşmasının üzerinden yine haftalar geçmiş olmasına rağmen... Demek ki, muhalif grup son adımı atmakta hep zorlandı. Haksız da değillerdi. Hiç kimsenin sonunu bilemeyeceği karanlık ve dar bir yola giriyorlardı. Yolun sonunda onları neyin beklediği bilinemezdi. Bu bakımdan muhalefeti cesur davranmamakla suçlamak da güçtür.

Asıl cesur olanlar, solda durup, üstelik ikinci partinin içinde, arkasında, yanında tutum alanlardı belki de... Tereddütsüz bir şekilde politik arenada üstelik yeterince zırhı olmaksızın savaşa atılanlar, cesâret madalyasını hak etmişlerdi. Dünyânın başlarına çökmesi bir ihtimâldi, fakat bunu muhakkak hesâba katarak cesur davranmayı tercih ettiler. Politik yenilgileri ise, gerçekte çok haksızdı. Fiziksel ve barbarca bir karşı saldırıyla karşılaşacaklarını, iktidârın bu denli pervasızca ileriye gidebileceğini muhtemelen öngör(e)memişlerdi. Gazete ve dergilerin yeniden kapatılması, mahkemeler ve sürgünler, ihtimâl hesabında hep yerinde duruyordu. Fakat târihteki ilk gazete ve dergi yağmasının bu döneme denk geleceğini öngörmek gerçekten de güç ve hattâ imkânsızdı. Sol, sâdece güçsüz değildi. Savunma zırhları da ince idi. Politik meşrûluk sınırının dışına itilmesi için her türlü neden vardı. Eğer iktidar bundan yararlanak isterse, gereğini kolayca yapabilirdi. Nitekim yaptı da... Hem de hiç tereddüt etmeden...

Muhalefetin cesaretini toplaması için ise ortada pek az neden vardı. Kendi başlarına da gelebilecek bir sahneyi seyredenlerin ısrarlı davranması için yeterli neden yoktu. Sol ile kıyaslandığında ikinci partinin kurucular kadrosunun yeterince öne çıkmak istememesinin nedenlerini anlamak kolaydır. Temkin sözcüğü zâten geçmiş siyâsî deneyimlerin ışığında herhâlde en çok telâffuz edilen kelimeydi. 4 Aralık'tan sonra temkin, cesâret sınavından geçemeyenlerin kolayca arkalarına saklanabilecekleri ve sığınabilecekleri sihirli bir sözcük olarak ortaya çıkabilirdi. Nitekim, siyâsî mücâdelenin esrârengiz ve vazgeçilmez bir sözcüğü olarak temkin, artık her zaman için gözde bir tutum olarak belirdi. Ama bütün muhalefetin temkinli olmadığını da belirterek, herkese hakkını vermeye çalışalım... Fakat bu süreç, daha önümüzde yer almaktadır.

Yıl sonunda iktidar elinde bulunan geleneksel egemenlik araçlarını elinde tutmaya kararlı olduğunu da gösterdi. Muhalefetin hukuksal plânda yeterli güvenliği bulunmuyordu. 1945 yılının son günlerinde dahi, 1946 yılının bir devâm mı, yoksa tamam mı yılı olacağı anlaşılamıyordu. Atılan adımda gerileme olacak mıydı, yoksa ardından bir ikinci adım daha gelecek miydi sorusunun yanıtını hiç kimse veremezdi. Bizzat iktidarın kendisi dahi... Çün-

kü, o da bu sürecin politik çatışmalarının ve görüş ayrılıklarının içinde kalmıştı ve karar süreci, ancak bu tartışmaların kendi içinde belirginlik kazanabilirdi. Sahne, sanıldığından daha karanlıktı. Oyuncuların önceden belirlenmiş bir oyun plânlarını da yoktu. Herşey olabilirdi. Herkes inisiyatif sahibiydi. Önceden belirlenmiş bir senaryo yoktu; senaryo, aslında karşılıklı politik inisiyatifler sonucunda, bir anlamda kendiliğinden ve ortaklaşa yazılıyordu.

Kesin olan nokta, o zamana kadar dışarıya karşı monolitik bir iktidar görüntüsü çizen iktidar bloğunun 1945 dönüşümünde önce çatladığı, ardından da bütün bütüne yeniden bir araya gelemeyecek şekilde ayrıştığıdır. Bu ayrışma süreci uzun sürdü. Fakat toplumun bütün kesimlerini derinden etkiledi ve yeniden şekillendirdi. Hiçbir siyâsî, ekonomik, kültürel, ideolojik grup, bu ayrışmadan kendisini koruyamadı ve ne olursa olsun bu ayrışmanın bütün belirtilerini taşıdı. Her anlamda bütün kartlar yeniden karıştırıldı. Hiçbir grup, eski dayanışmasını sürdüremedi; gruplar bölündüler ve parçalandılar. Eski ittifaklar yıkıldı. Yenilerinin oluşumu ise, sâdece arzu edilebilirdi. 1945 dönüşümünü sürdürmek isteyenler ile buna karşı çıkanlar, sanıldığının aksine, eski ve yeni arasında bölünmedi. Aksine, eskiler de, yeniler de bölündüler, ayrıştılar, çatıştılar ve parçalandılar. Bu süreç, dönemin tamamına yayıldı.

1946 yılının en az 1945 kadar sürprizlerle dolu geçip geçmeyeceğine ise, sahnede rol alan ve almaya çalışan oyuncular karar vereceklerdi. Başka hiç kimse değil...

12 Ada 56, 822, 823
150'likler 496
19 Mayıs Gençlik Bayramı 353
1908 inkılâbı/devrimi 361, 380
1924 Anayasası 176, 219, 231, 238, 262, 312, 363 ,425, 503, 588, 590-593
1924 Anayasası'nın Türkçeleştirilmesi 58
1927 Büyük Kurultayı 760
1936 Bütçe Yılı Arâzi Vergisi 508, 509
1936 Bütçe Yılı Binâ Vergisi 510
1937 Anayasa değişikliği 760
1938 CHP Üsnomal (Olağanüstü) Büyük Kurultayı 762
1939 CHP Nizamnâmesi 415
1939 milletvekili genel seçimi 154
1943 CHP Nizamnâmesi 147, 355, 358, 398, 401, 404, 415
1943 milletvekili genel seçimi 249, 297, 304, 317, 356, 745, 854
1944 Bütçe Yılı Arâzi Vergisi 197
1945 bütçe kânunu tasarısı 228
1945 Bütçe Yasa Tasarısı 70, 234, 236, 243, 246, 250
1946 Bütçe Yasa Tasarısı 642, 855, 861
1950 seçimleri 35, 759 ,927
II. Alexander 463
II. Nikola 464
27 Mayıs İhtilâli 813
46 demokrasisi 20
VII. Edward 464

Abadan, Yavuz 55, 208, 224, 655, 752
Abasıyanık, Ahmet Fâik 765, 768
ABC Kitabevi 794
ABD Dışişleri Bakanlığı 73, 79, 82, 84, 85, 87-97, 99, 101, 103-107, 110, 113, 116-119, 121, 123, 124, 129, 131, 139, 159, 160, 162, 164, 167, 169, 342, 344, 346, 349, 434, 435, 437, 438, 441, 442, 445, 447-454, 456, 465, 467, 469, 472, 473, 476-478, 480, 482, 484-486, 490, 493, 495, 542, 544-547, 571, 574, 575, 577, 579, 583, 596, 599, 602, 603, 605-621, 624-626, 629-631 634, 718, 720, 722, 723, 725-727, 729, 731, 732, 734, 737, 819-824, 829, 830, 836-845, 847
ABD Gazeteleri Başyazarları Birliği 139
ABD Potsdam Konferansı Heyeti 571
Abdülhamid 36
Acheson, Dean [ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı] 839, 840, 845
Ackermann antlaşması 461, 553

Açıkalın, Cevat 84, 85, 89, 93-95, 112, 114, 121, 122, 168, 169, 330, 478, 479, 489, 577, 601, 606-608, 611-614, 626, 736, 737
Adalar 715
Adâlet Bakanlığı 367
Adâlet Komisyonu 505, 509
Adam, Muhittin 850
Adana 136, 163, 354, 637, 938
Adapazarı, Cevat 384
Adapazarı/Sakarya 136, 226, 939
Adıvar, Adnan 298, 299, 385, 650, 780
Adıvar, Hâlide Edib 298, 299, 385, 780
Adriyatik (Denizi) 80, 825
Afrika 81, 447, 485, 493, 545, 546, 571, 610, 624, 625, 631, 633, 634, 636, 841, 881, 882, 908, 910
Afşin, Zeki 386
afyon üretimi 107
Agâh Efendi [Celâl Antel'in babasının babası] 300
Ağaoğlu, Samet 316-319, 321, 322, 324, 325, 408, 526, 527, 696, 765, 768, 792, 852
Ahmad, Feroz 284, 930
Ajax kruvazörü 601
Akandere, Osman 760, 761, 762
Akbaba (dergi) 399
Akçura, Yusuf 171, 172
Akhisar 684, 685
Aksal, İsmâil Rüştü 389, 421, 766, 768
Aksoy, Hâlid 354
Akşam gazetesi 783, 798
Akşin, Sinâ 917
Aktın, Vasfî 386
Alagün, Hamdi 396
Alataş, Hulûsi 61
Aldemir, Mehmet 850
Aleman (Meksika başkanı) 875
Alemdar Ocağı [CHP] 667
Ali Şükrü 406, 527
Âli, Sabahattin 299, 780, 784
Allen, George [A.B.D. Dışişleri Bakanlığı Afrika ve Yakın Doğu İşleri Yönetici Vekili] 493-495, 545, 546, 547, 571, 572, 607, 610, 611, 634-636, 842
Alp, Hayri 865
Alpay, Cemil 385, 395, 421, 765
Alpsar, Edip 421
Altan, Fehiman 136
Altı Kanat 517
Altı Ok 57, 58, 296, 302, 373, 397, 517, 657, 778
Altınçağ, Kâzım Sevinç 396
Amasya 652, 684
Amerikan (demokrasi) modeli 22, 444
Amerikan federalizmi 944
Amerikan iki-partili siyâsal sistemi 787
Amerikan liberalizmi 20, 519
Amiral Bristol 465
Amiral Leahy 73, 270
Anadolu Ajansı 149, 152, 298, 404, 415
Anadolu ve Rumeli Müdâfaai Hukuk Cemiyeti 153
Anamur, Mehmet Süreyyâ 513
Anayasa Mahkemesi 430, 766
Anderiman, Süreyyâ 122, 163
Anderluh, Franziska 497
Anglo-Sakson 22, 143, 144, 240, 495, 517, 600, 769, 883, 944
Ankara 2 Numaralı Askerî Mahkemesi 650
Ankara Kız Lisesi 300
Ankara Radyosu 764
Ankara Üniversitesi 802
Ankara Üniversitesi Dil ve Târih-Coğrafya Fakültesi 650
Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi 645
Antel, Sadrettin Celâl 298, 299, 750
Anti-Komintern pakt 887
anti-komünizm 20, 336, 898
anti-semitizm/anti-semitik 387, 526, 532
Anti-Sovyet 871, 893
Antonov [Bulgaristan Ankara temsilcisi] 161, 729, 730, 731
Araplar 622
Arar, Âsım 60, 180
Aras, Tevfik Rüştü 29, 113, 144, 150, 163, 170, 296-298, 304-306, 320-324, 327, 350, 379, 388, 392, 399, 411, 417, 421, 425, 426, 498, 522, 537, 614, 702, 773-776, 779-783, 792, 805, 809, 810, 813, 848
Arâzi Vergisi Kânunu 509

Arcak, Cavit 387
Ardahan 135, 164, 168, 330, 335, 446, 451, 455, 469, 470, 475, 481, 490, 499, 561, 564, 574, 580, 596, 825, 835, 836, 840
Arıburun, Tekin 163
Arıkan, İzzet 387
Arıkan, Saffet 252
Arıkoğlu, Damar 212, 217
Arjantin 73, 81, 109, 878, 879
Arnavutluk 47, 50, 474
Arnold, Allan C. 441
Artam, Nürettin 415
Artunkal, Ali Rızâ 519
Artvin 335, 446, 451, 470, 835, 836
Arvas, İbrâhim 858
Askerî Yargıtay 637
Aşkun, Vehbi Cem 750
Atalay, Besim 264
Ataman, Hayri Celâl 396
Atatürk, Mustafa Kemal 25, 26, 29, 61, 70, 154, 174, 175, 179, 207, 285, 286, 296, 298, 299, 302, 310, 314, 316, 318, 323, 324, 341, 356, 370, 374, 378, 379, 384, 385, 388, 394, 395, 406, 407, 410, 418, 432, 522-524, 527, 528, 530, 532, 537, 651, 700-705, 711, 751, 758-762, 767, 775, 776, 785, 789-791, 794, 802, 804, 809, 816, 856, 920, 924, 936-938, 954
Atatürkçülük 702
Atay, Falih Rıfkı 49, 54, 61, 79-81, 108, 134, 139, 163, 415, 492, 601, 614, 641-643, 645, 647, 649-652, 655, 660, 661, 663, 664, 670, 782, 785, 798, 799, 806, 817, 818, 820, 865
Atienza (İspanya Dışişleri Bakanı) 882
Atilhan, Cevat Rıfat 387, 526, 532, 533, 676, 686, 687
Atlantik Misâkı 910
Atsız, Hüseyin Nihâl 299, 318
Attlee [İngiliz İşçi Partisi şeflerinden] 492, 577
Avam Kamarası 249, 902
Avcıoğlu, Doğan 75, 284, 288, 289, 335, 341, 349, 479, 488, 489, 499, 576, 582, 736
Âyan Meclisi 533, 681, 740
Ayastefenos Antlaşması 463
Aybar, Mehmet Ali 644, 645, 649, 772, 773, 781, 804
Aybay, Rona 711
Aydın, Mithat 69
Aydınlık dergisi 299
Ayın Tarihi dergisi 49, 114, 686, 793, 804, 903
Aykut, Atilla 396
Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 451
Azor adaları 909

Baban, Cihat 404, 533, 585, 693, 695, 700, 701, 740, 789, 799, 800, 817, 818, 850, 865, 925, 926
Bâbıâli 460, 461, 463
Bağdat 830
Baldimor (Uruguay başkanı) 876
Balfour [İngiltere'nin Washington Büyükelçisi] 435-437, 481-483, 485, 486
Balkan, Enver 356
Balkan, Ethem Rühi 535, 655
Balkanlar 48-51, 75, 80, 107, 111, 115, 125, 127, 129, 133, 143, 277, 443, 446, 447, 469, 479, 480, 549, 551, 552, 583, 602, 603, 626, 628, 629, 636, 640, 655, 719, 796, 810, 821, 833, 863, 889, 943
Balkanlar Federasyonu 80
Balta, Tahsin Bekir 64-67, 69, 203, 225, 253, 254, 316, 752
Baltacıoğlu, İsmâil Hakkı 407
Baltık Denizi 563, 609, 825
Baltık devletleri 543
Banguoğlu, Refik 397
Banguoğlu, Tahsin 225, 358, 404, 941
Baraner, Reşat Fuat 387, 388
Bardakçı, Cemal 389
Barınan, Nürullah 136
Barkan, Ömer Lütfü 173-175, 276, 277, 279, 281-284
Barlas, Cemil Sait 236, 861
Barnes [ABD Bulgaristan temsilcisi] 160, 161, 167, 168, 583, 602, 603, 829

Barutçu, Fâik Ahmet 47, 52, 56, 60, 75, 79, 104, 105, 108, 113, 115-117, 148-150, 233, 242, 247, 248, 251, 254-257, 259, 260, 268, 284, 316, 330, 331, 334, 347, 351, 352, 355-359, 404-408, 446, 47, 453, 472, 487, 522, 582, 584, 630, 678, 753, 767, 774-776, 920
Basın Birliği Kânunu 412, 413, 431, 432, 706, 786
Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Teşkilât, Vazife ve Memurları Hakkında Kânun 415
Basın Yayın Umum Müdürlüğü 716
Basra Körfezi 435
Başar, Ahmet Hamdi 296, 322, 325, 384, 392, 393, 394, 399, 403, 420, 421, 792
Başgil, Ali Fuat 60, 384, 389
Başoğlu, Muzaffer Şerif 650
Başvekâlet [Başbakanlık] Matbuat Bürosu 416
Batılılaşma 462, 920
Batista (Küba başkanı) 878
Batum 446
Bavyera 462
Bayar, Celâl 29, 58, 62, 69, 70, 150, 154, 155, 180, 243, 246, 247, 268, 270, 296, 301, 302, 304, 309, 313, 316, 318-325, 327, 341, 384, 388, 404-413, 417, 425, 429-431, 522, 524, 533, 537, 663, 668, 671, 672, 674, 691, 693-706, 717, 747, 753, 762, 765, 767, 770-773, 775, 776, 779-783, 786-793, 806-811, 849, 851, 852, 854, 855, 920, 921
Bayburt 835
Baydur, Hüseyin Râgıp 163, 479-483, 582, 584, 607, 610, 611, 616-618, 633, 635, 726, 727, 839, 840
Baykan, Belkıs 69
Baykurt, Câmi 412, 693, 780, 805, 806, 813
Bayrak, Sâim 136
Bayur, Hikmet 58, 148, 149, 154, 235, 238, 242-246, 265, 266, 268, 270, 318, 671, 757, 762, 763, 856-861
BBC 470
Bekata, Hıfzı Oğuz 208, 222
Belçika 81
Bele, Refet 29, 179, 268
Belgrad 469
Benelüks ülkeleri 943
Benice, Etem İzzet 221, 222, 231, 374, 376-378, 385, 389, 415, 638, 700
Benli, Halil 69
Berker, Kâzım 186
Berker, Muhtar 58, 69, 203
Berkes, Mediha 780
Berkes, Niyâzi 292, 650, 702, 780, 816, 849
Berlin Konferansı 463, 482, 484, 485
Berrak Kitabevi 794
Besarabya 543
Beşiktaş 677, 684
Bevin [İngiltere Dışişleri Bakanı] 603, 605, 621, 636, 822-829, 894, 902
Beyaz Ruslar 549
Beyaz Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 81
Beyaz Saray 631, 844
Beyazıt 388, 684
Beyazıt (Bayazıt) Meydanı 793
Beyazıt, Kemâlî 752
Beyoğlu 388, 684, 715, 794, 795
Beyrut 163, 830
Bil, Hikmet 298
Bilbaşar, Kemâl 780
Bilecik 386, 427
Bilgiç, Sait 136
Binâ Vergisi Kânunu 510, 511
Birecik 302
Birgit, Orhan 815
Birinci Büyük Millet Meclisi 149, 226, 227, 307, 308, 527, 689
Birinci Grup 153
Birinci Köy ve Ziraat Kongresi 180
Birinci Meşrûtiyet (parlamentosu) 19
Birleşmiş Milletler 73, 74, 77, 81, 82, 103-106, 108, 110, 112, 166, 336, 432, 449, 450, 453, 457, 458, 465, 466, 468, 470, 480, 484, 488, 491, 494, 544, 547, 571, 585, 587, 590, 597, 619, 629, 630, 634, 638, 639, 719, 735, 819, 821, 825-827, 837, 840, 845, 847, 869, 879, 894, 895, 898, 901, 903, 906, 910, 917, 918, 921, 922, 934, 946

Birleşmiş Milletler Anayasası 239, 418, 425, 494, 585, 587, 588, 589, 590, 640, 644
Birleşmiş Milletler Beyannâmesi 82, 105, 110, 839
Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi 466, 493, 597
Birsel, Cemil 163
Birsel, Münir 69, 511, 514
Bismarck, Otto von 464
Boğazlar sorunu/meselesi 21, 75, 77-79, 115, 116, 120, 121, 133, 168, 332, 334, 347, 348, 438, 448, 450, 459, 460, 467, 470, 471, 477, 488, 497, 502, 543, 547, 548, 557, 563, 566, 571, 576, 582, 583, 595, 602, 607-613, 616, 618, 620, 625, 626, 630, 633, 636, 718-721, 724-726, 734, 737, 738, 818, 822, 824, 841
Boğazlar'da askerî tahkimât 570
Boğazlar'da uluslararası denetim 568, 574, 577
Boğazlar'dan serbest geçiş 464, 469, 550, 562, 566, 570, 572, 828
Bohlen [ABD Dışişleri Bakanlığı görevlisi]
Bolivya 603
Bolşevikler 50-52, 549, 50, 554, 636, 774, 775, 886
Bolton, P. [Amerikan Kongre üyesi] 706
Bonapartist politika 296
Bonn 46
Boran, Behice 650, 693, 780
Boratav, Pertev Nâili 650, 780
Bornholm adası 543
Bornovalı, Lütfü 685
Borsa Kânunu 711
Bosna sorunu 463
Bosna-Hersek 464, 554
Boston 480
Bozdağ, İsmet 246, 316, 320, 383, 674
Bozkurtçular 136
Boztepe, Halil Nihat 415
Brest-Litovsk Antlaşması 135
Brezilya 81, 494, 827, 872, 873, 911
Brook [İngiliz hükümeti görevlisi] 575, 576
Buca 684, 685
Budapeşte 46
Bulca, Fuat 324, 776
Bulgaristan 46, 50, 75, 80, 91, 107, 120, 121, 124, 126, 128, 131, 160, 161, 167, 170, 350, 452, 453, 463, 464, 469, 471, 478, 480, 549, 552, 554, 555, 561, 564, 572, 580, 581, 583, 602, 608, 625, 627, 630, 632, 635, 640, 718, 724, 738, 821, 822, 825, 829
Burçak, Rıfkı Salim 112, 114, 116, 132, 156, 219, 243, 268, 316, 319, 404, 516, 576, 582, 736, 737, 817, 818, 835, 915-917, 920, 923-925
Burdur 352, 354, 383, 398, 421, 423, 426
burjuvazi 32, 39, 172, 287, 294, 339, 748, 855, 923, 931, 932
Bursa 148, 698, 715, 804, 938
Bükreş 478
Bükreş Antlaşması 461, 552
Bütçe Komisyonu 507, 508, 510, 511, 513, 514
Büyük Doğu dergisi 678, 748, 749, 802, 803, 862
Büyük Pedro 460
Byrnes [ABD Dışişleri Bakanı] 472, 576, 584, 596-599, 603, 605, 618, 619, 621, 624, 633, 634, 719, 720, 722, 823-827, 839-841, 843-845

Cağaloğlu 793-796
Camacho (Meksika başkanı) 875
Campo (Şili başkanı) 873
Cansever, Hasan Ferit 136
Carıas (Honduras başkanı) 875
Cebelitârık Boğazı 469, 881, 883-885, 896
Cebesoy, Ali Fuat 29
Celâl Bayar Hükûmeti 180, 296, 384, 388, 395
Cemgil, Adnan 152, 780
Cemiyetler Kânunu 297, 301-303, 306, 313, 360, 363, 395, 431, 517, 520, 521, 644, 654, 659, 706, 743, 747, 806
Cerda, Pedro Abelino Aguirre 873
CHP Altıncı Büyük Kurultayı 181

CHP Aydın İl İdâre Heyeti717, 772, 793, 851
CHP Beyoğlu İdâre Heyeti 386
CHP Beyoğlu İlçe İdâre Heyeti 764, 765
CHP Birinci Bürosu 61
CHP Değişmez Genel Başkanı 355, 368, 401, 540, 541, 592, 593, 664, 665, 754, 759, 761, 762
CHP Dördüncü Büyük Kurultayı 362
CHP Genel Başkanlık Divânı 352, 354-356, 358, 368, 375, 378, 383, 399, 665, 669, 677, 678, 752-757
CHP Genel İdâre Heyeti (Kurulu)/ Umûmî İdâre Heyeti 150, 252, 256-258, 353, 355-358, 381, 401, 405, 406, 415, 665-667, 716, 751, 752, 756, 757, 767, 772
CHP Genel Sekreterliği 144, 251-253, 259, 352, 354, 357, 387, 659, 666, 667, 679, 749, 750, 755, 756
CHP İl İdâre Kurulu Başkanlıkları 272, 274, 421, 540, 677, 678, 765, 767
CHP İstanbul İl İdâre Heyeti 752, 786, 789
CHP İzmir İl İdâre Heyeti 765, 768, 788, 789, 850, 851
CHP İzmit İl İdâre Heyeti 389, 768
CHP Meclis Grubu 47, 52, 60, 61, 70, 105, 115, 117, 146-148, 150-152, 155, 207, 227, 269, 270, 313, 314-316, 355, 404-407, 412, 427, 446, 447, 453, 489, 490, 594, 648, 665-667, 694, 699, 726, 751-757, 770, 775, 782, 795, 806
CHP Meclis Grubu Başkan Vekillikleri 751, 752
CHP Meclis Grubu İdâre Heyeti 146, 147, 665, 667, 752
CHP Muğla İl İdâre Heyeti Başkanı 765, 768
CHP Müstakil Grubu 53, 105, 112, 151, 208, 227, 234, 249, 305, 317, 355, 371, 372, 665, 695, 752, 797
CHP Parti Divânı 665, 668, 699, 754, 755
CHP Tüzüğü/Nizamnâmesi 147, 355, 358, 398, 400, 401, 404, 405, 415, 665, 666, 694, 716, 752-757, 759, 786, 859
CHP Yedinci Büyük Kurultayı 356
ÇHP Zonguldak İdâre Heyeti 387
Churchill, Winston 47, 48, 50, 72-74, 77, 78, 81, 109, 161, 166, 451, 458, 459, 486, 502, 555-570, 581, 893-897
Churchill-Stalin görüşmesi 47
Cihannümâ ocağı [CHP] 677
Colorado (Uruguay başkanı) 876
Coşar, Hüseyin Sâmi 265
Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği 141
Cumhuriyet Demokrat Partisi 771
Cumhuriyet gazetesi 55, 132, 134, 167, 217, 224, 235, 251, 268, 304, 305, 318, 385, 389, 391, 402, 418, 423, 430, 451, 471, 472, 490, 499, 502, 517, 526, 536, 596, 643, 647, 654, 658, 670, 684, 687, 688, 693, 716, 717, 738, 739, 764, 765, 768, 772, 782, 783, 785, 786, 788, 793, 795, 797, 836, 837, 849, 851, 853, 854, 917
Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibi Umûmîliği 527
Cumhuriyetçi İspanyol Hükümeti 904

Çağlar, Behçet Kemâl 58
Çakır, Abidin 765, 768
Çakmak, Fevzi 29, 767, 771, 774, 775, 813
Çalgüner, Cemil 765, 768
Çanakkale 311, 918
Çanakkale Boğazı 468, 552, 632, 724
Çanakkale harekâtı 78
Çankaya Köşkü 233
Çarlık Rusyası 460, 827
Çavdarlı, Rıza 386
Çekoslovakya 46, 80, 81, 490, 583, 627
Çelebi, Âsaf Hâlet 422
Çetinkaya, Ali 300
Çınar, Vâsıf 702
Çiftçi Ocağı 185, 190, 191, 194, 196, 201-203, 278
Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kânun Tasarısı 183

Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu [ÇTK] 42, 171, 173, 174, 182, 189, 201, 204, 206, 207, 209, 220, 228, 234, 235, 237, 246, 253, 254, 259, 260, 268, 270-272, 275, 276, 280, 282, 284-289, 292-295, 309, 311, 313, 321, 358, 398, 404, 512, 515, 586
Çimen, Yaşar 687
Çin 81, 452, 494, 543, 583
Çorum 352, 383, 389, 396, 421, 496
Çubukçu, Ârif 69
Çubukçuoğlu, Zühtü 765, 768
Çumralı, Sedat 256, 357, 404

Dağlıoğlu, Hikmet Turhan 513
Dâhiliye Vekâleti/İçişleri Bakanlığı 69, 173, 273, 298, 301, 385, 413-416, 423, 497, 517, 518, 525, 526, 528, 531, 654, 655, 658, 674, 675, 707, 710, 712, 714, 715, 747, 863
Dal, Kemâl 916
Danıştay 299, 650, 911
Danimarka 81, 870
Dâver, Abidin 61, 108, 385, 389, 415, 596, 708
De Gaulle, Charles 943
Değmer, Şefik Hüsnü 386
Deliorman, Necmettin 519, 765
Demir, Vehbi 69
Demirağ, Abdurrahman Nâci 527
Demirağ, Nüri 516-520, 525-527, 533, 539, 540, 654, 655, 675, 677-680, 684-689
Demirel, Ahmet 154, 385, 527, 929, 930
Demirel, Süleyman 815
Demokrat Çiftçi Partisi 782, 783, 789
Demokrat Halk Partisi 783, 789, 851, 852
Demokrat Parti (DP) 19, 22-24, 27-29, 60, 237, 243, 246, 284, 287, 288, 296-298, 300, 303-306, 318, 319, 322-325, 385, 408, 533-535, 688, 690, 759, 765, 770, 771, 783, 787, 796, 814, 851-854, 915, 917, 921, 923, 927, 932, 933, 947, 948
Demokrat Parti Balıkesir Kongresi 796
Demokrat Partisi 296-298, 303, 304, 306
Demokratlar (ABD) 944
Denizbank 395
Denizbank/Satie dâvâsı 395
Denizli 763, 765, 766, 768
Derin, Haldun 122
Deringil, Selim 49-52, 56, 73, 76, 104, 106, 114, 330, 471, 479, 502, 576, 582, 595, 603, 615, 630, 637, 640, 829, 836, 847
Dersim 862
Dersim Harekâtı 862
Derviş, Suat 388
Deutsche Bank 106
Deutsche Orient Bank 106
Devlet Denizyolları 63, 750
Devlet İstatistik Enstitüsü 938
Devlet Orman İşletmesi Müdürlüğü 510, 511
devletçilik [ilkesi/prensibi] 62, 69, 72, 519, 679
Devrim, Şinâsi 163
Dikili 750
Dikin, Zekâi 687
Dikmen, Sedat 765, 768
Diktatörlük 37, 152, 328, 354, 377, 586, 587, 741, 868, 872-875, 878, 895, 908, 926, 944-946
dil reformu 235
Divitçioğlu, Sencer 815
Doğan, Avni 320, 325
Doğu Anadolu 469, 490, 685, 938
Doğu Avrupa 46-48, 51, 111, 133, 456, 477, 868, 943
Doğu Avrupa Yahudileri 889
Doğu Sorunu 460, 462, 463
Dolmabahçe (Sarayı) 519
Dominik Cumhuriyeti 81, 874, 878
Dosdoğru, Hulûsi 780
Dosdoğru, Sabire 780
Dördüncü Umûmî Müfettişlik 387
Dördüncü, Halil Lütfü 141, 805
Dörtler 243, 316, 327, 328, 408, 586, 671, 776, 783, 950
Dörtlü Takrir 270, 313, 315-321, 324-328, 352, 404-406, 408-410, 417, 427, 672, 674, 694, 699, 705, 758, 770, 781, 788, 852, 859, 949, 950

Dulles 619
Dunn, Jimmy 492, 493, 495, 545, 547, 571, 572, 575, 576, 842
Durak, M. [Erzurum Belediye Başkanı ve Cumhuriyet Halk Fırkası Teftiş Reisi] 528
Dursunoğlu, Cevat 150, 257, 258, 352, 358
Dündar, Can 815
Dünyâ Mülteci Heyeti 107
Düşünsel, Feridun Fikri 58, 224, 234-236, 254, 268, 752, 860

EAM 50
Ebuzziyâ, Ziyâ Tevfik 371, 372, 451, 452, 502
Ebüzziyâ, Ziyad 140, 142
Ecnebi Seyyahlara Tercümanlık ve Rehberlik Edecekler Hakkında Kararnâme 714
Ecnebilerin Türkiye'de İkâmet ve Seyahatleri Hakkında Kânun 713
Eczacıbaşı, Ferit 698
Eden [İngiliz Dışişleri Bakanı] 74, 75, 77, 78, 115, 122, 165, 473, 486-488, 492, 537, 547, 556, 567, 611, 896
Edirne 300, 311, 530, 533
Eflâk ve Boğdan 460, 461
Ege Adaları 75, 460, 552
Ege Bölgesi 685, 698, 705, 938
Ege Denizi 56, 469, 546, 566, 573, 575, 580, 731
Ege tütün piyasası 155
Eğilmez, Câfer Tayyar 322, 384, 421, 766
Ekinci, Necdet 759
Ekvator 81, 109, 494, 846, 874, 878
El Salvador 81, 874, 875, 878
ELAM/ELAS 46
Elazığ 939
Eldeniz, Nâci 222
Elsey [ABD Donanma muavini] 458, 460
Elviye-i Selase 446
Emeç, Selim Rağıp 383, 415
Eminönü 684, 715
Emniyet Genel Müdürlüğü 298, 675
Emrence, Cem 397, 765
Epikmen, Mehmet Saadettin 69
Eralp, Orhan 720
Erbay, Sabih 752
Erbuğ, Fikri 421
Erem, Ali Rızâ 69, 358, 404
Ergenekon (partisi) 536
Erginer, İsmâil 387
Ergüder, Rıdvan Nâfiz 357
Erim, Nihat52, 163, 168, 169, 219, 233, 325, 349, 389, 421, 426, 472, 473, 487, 488, 717, 739, 917
Eriş, Muammer 789
Eriş, Muzaffer 136
Erişirgil, Emin 68, 208, 404
Erkin, Feridun Cemâl 56, 162, 163, 165, 168, 219, 336, 339-342, 345, 350, 492, 502, 585, 614, 725-733, 737, 738, 820, 824, 830, 835, 837, 838, 847, 917
Erkman, Fâris 386, 387, 394, 395, 399
Ermeni asıllı Türk vatandaşları 829-835, 839
Ermeni meselesi 37, 832-834
Ermeni Terakkiperver Millî Konseyi 451
Ermeniler 167, 353, 451, 455, 596, 622-624, 827-831, 833-835
Eroğul, Cem 243, 920
Ertem, Sadri 415
Eryavuz, İhsan 322
Erzurum 156, 257, 258, 308, 385, 526-530, 532, 939
Esen, Ali Rızâ 208
Esendal, Memduh Şevket 53, 105, 108, 109, 149, 150, 210, 251, 252, 256-259, 305, 354, 357, 358, 406, 767, 774
Eskişehir 938
Esmer, Ahmet Şükrü 163, 415, 895, 916
Everson [ABD Londra Büyükelçiliği İkinci Sekreteri] 107
Evliyâzâde, Mehmet Özdemir 779, 813, 814

Falanj Partisi 904
Falanjistler 880, 882, 892-894, 898-901, 903, 904
Farrell (Arjantin başkanı) 879

Fas 881, 884
Faşizm 145, 146, 152, 241, 299, 759, 777, 800, 880, 891, 892
Fatinoğlu, Abidin Nesimi 385-387, 427, 808
Felek, Burhan 415, 865
Fenik, Mümtaz Fâik 158, 224, 241, 267, 369, 370, 403, 422, 488, 519, 520, 600, 601, 806
Fenmen, Refik 225
Fer, Cihat Savaş 136
Filipinler 81, 875, 899
Filistin 107, 463
Filmlerin ve Film Senaryolarının Kontrolüne Dâir Nizamnâme 707
Finlandiya 125, 128, 452, 543, 870-872
Finlandiyalaştırmak 871
Foreign Relations of the United States (FRUS) (Diplomatic Papers) 18
Forrestal, James [ABD Donanma Bakanı] 547
Franco rejimi 880, 890, 894-897, 902-907
Fransa 50, 80, 81, 108, 125, 165, 384, 461, 462, 464, 466, 472, 494, 551-553, 563, 573, 614, 638, 746, 769, 777, 821, 830, 869, 881, 882, 884, 886, 887, 889, 904-907, 910, 911, 943, 944
Fuchs, Frangot 496

Galatasaray Lisesi 645
Gallman [ABD'nin Londra Büyükelçiliği Maslahatgüzarı] 619
Garcia, Anastasio Somoza (Nikaragua başkanı) 875
Gates [ABD Donanma Bakanlığı Müsteşarı] 547
Gazette de Lausanne 691
Gâziantep 210, 684, 938
Geçici Komisyon/Toprak Komisyonu 171, 186, 189-198, 201-203, 205, 209, 210, 212-214, 223-225, 253, 254, 256, 257, 261, 262, 264-266, 268, 278, 279, 281
Gedeleç, Kemâl 142, 750
Gelenbeğ, Mekki Hikmet 764, 767
Genç Osmanlılar 945
General Gomes da Costa 908
Georgeon, François 171, 172
Gevgilili, Ali 331, 786
Giresun 684, 835, 836, 848
Girit 469, 609
Giritlioğlu, Fâhir 135, 136, 255, 268, 316, 321, 325, 404, 469, 609, 693
Gologlu, Mahmut 695, 916
Göğüş, Ali İhsan 815
Gökbörü dergisi 533
Göktepe, Nûri 203
Gökyay, Orhan Şâik 136
Görüşler dergisi 145, 146, 649, 650, 779-781, 783-785, 793, 794, 797, 803, 804, 809
Gövsa, İbrâhim Alâattin 415
Grey , Edward 464
Grew [ABD eski Büyükelçisi] 79, 90-94, 96, 97, 103-106, 110, 167, 434-436, 438, 441, 442, 445, 447, 449-451, 453, 476, 477, 479-484, 490
Gromiko [SSCB Potsdam delegesi] 575
Guardia (Kostarika başkanı) 874
Guatemala 81, 875
Güçhan, Muzaffer Esat 750
Güden, Halil 521, 534
Güdenizm 521
Gülek, Kâsım 186, 324, 325, 357, 358
Güler, Cemâl Nâdir 849
Gümüşhâne 835, 836
Günaltay, Şemsettin 112, 178, 179, 751, 858
Gündoğdu, Sâlim 772
Gündüz, Aka 384, 385, 389, 421, 523, 865
Güneş-Dil teorisi 703
Güney Afrika 81
Güneydoğu Anadolu Bölgesi 938
Güntekin, Reşat Nûri 415
Gürcistan (Sovyet Sosyalist) Cumhuriyeti 348, 556, 561, 835-838
Gürcüler 827, 828, 835, 839
Gürem teşekkülü 136
Gürün, Kâmuran 331, 347
Güven, Ferit Celâl 415
Güzel Sanatlar Akademisi 750

Habeşistan 81
Hacı Âdil Bey 530
Hacı Şerif Bey [Celâl Antel'in annesinin babası] 300
Hadımköy 500, 516
Haiti 81, 875
hâkimiyeti millîye 363
Halifax [İngiltere Dışişleri Bakanı] 445, 476, 481, 483, 621, 624, 823, 824
Halk Cephesi Hükûmeti (Şili) 873
Halk Odaları 62, 273, 294, 750
halkçılık ilkesi/prensibi 184, 208, 373, 412, 593
Halkevleri 62, 268, 272-274, 294, 750
Halkın Sesi (partisi) 536
Hâriciye/Dışişleri Bakanlığı 104, 115, 168, 324, 334, 416, 446, 492, 776
Harriman [ABD Moskova Büyükelçisi] 105, 110, 116-121, 452, 453, 599, 600, 615, 621-624, 626, 631, 719, 722, 826
Hatay 452, 472, 684, 848
Hatipoğlu, Şevket Râşit 182, 207, 208, 225, 255, 266, 506, 509, 513, 514
Havâlii Şarkiyede İdâreî Örfîye Mıntıkasında Tatbik Edilecek Sansür Tâlimatnâmesinin Kabûlüne Dâir Kararnâme 137
Haytoğlu, Ercan 526, 680, 685
Helsinki 871
Henderson (A.B.D. Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu ve Afrika İlişkileri Direktörü) 447, 485, 486, 546, 624, 625, 631-633, 841-846
Heyeti Mahsusa 138, 384, 764
Hıristiyan Demokrat partiler 900
Hilâfet 657
Hilâfetçilik 139
Himmler 533
Hindiçini 583
Hindistan 81, 460, 551, 552, 883
Hindistan yolu 552
Hisarcıklı, Fâzıl 136
Hitler, Adolf 105, 241, 469, 833, 869, 882, 884, 885, 889, 891, 893, 898, 903, 910
Hollanda 81, 107, 460
Honduras 81, 875, 878
Hünkâr İskelesi Antlaşması 462, 553
Hür Alman Komitesi 80
Hür Basın Komisyonu 139
Hürriyet ve İtilâf Fırkası 310, 496
Hyde Park 406

İbanez (Şili diktatörü) 873
Ibarra, Velasco (Ekvator başkanı) 874
Ilıcak, Nazlı 320
Irak 8, 452, 601, 623, 638, 731
Irkçılık-Türancılık dâvâsı 135, 318, 637, 892
Irmak, Sâdi 61, 222, 225
Isparta kampı 497

İberik Yarımadası 879, 897, 898, 907, 909
İcrâ Vekilleri Heyeti 52, 139, 302, 312, 313, 366, 654, 714
İç Anadolu Bölgesi 685
İçel 316, 404, 684, 757, 861
İçöz, Sırrı 224
İkinci Dünyâ Savaşı 22, 30, 46, 47, 50, 81, 82, 115, 117, 131, 135, 204, 205, 268, 284, 293, 294, 299, 314, 330, 335, 336, 338, 340, 342, 345, 469, 519, 533, 585, 595, 638, 668, 693, 723, 778, 880, 885, 912, 918, 921
İkinci Grup 154, 307-309, 385, 385, 527, 532, 929, 930
İkinci Kâhire Konferansı 47
İkinci Meşrûtiyet 19, 40, 399, 433, 434, 526, 794, 931, 944
İkinci Refik Saydam Hükûmeti 851
İkinci Umûmî Müfettişlik 750
İktisâdî Devlet Teşekkülleri 193
İktisat Encümeni 258
İktisat Vekâleti/Ekonomi Bakanlığı 251, 705, 762
İleri, Yusuf 765
İlhan, Attilâ 759, 816
İlkin, Nedim Veysel 139, 601, 794, 817
İnan, Âtıf 203, 752
İnce, Hâmit Şevket 322
İnce, Refik Şevket 248, 249, 317, 318, 322, 324, 354, 362, 698, 705, 717, 762, 788, 789, 792, 850, 851, 854
İncealemdaroğlu, Ali Rızâ 354, 387, 421, 426

İncedayı, Cevdet Kerim 58, 664, 751
İngiliz Avam Kamarası 249, 902
İngiliz Hükûmeti 107, 123, 125, 169, 349, 436, 437, 440, 484, 575, 610, 819, 822, 897
İngiliz İşçi Partisi 535, 829
İngiliz Muhafazakar Partisi 502
İngiliz Potsdam Konferansı Heyeti 74
İngiliz-Rus gizli antlaşması (1915) 494
İngiliz-Sovyet antlaşması 125
İngiltere/İngiliz Dışişleri Bakanlığı 93, 96, 97, 107, 123, 129, 160, 336, 346, 435, 436, 449, 478, 492, 612, 619, 630, 722, 725, 726, 734, 837, 844, 896, 903
İnhan, Zühtü 396
inkılapçılık/devrimcilik ilkesi-prensibi 373, 412, 432, 433, 593, 758
İntihâbı Mebusan Kânunu 532
İntihâbı Mebusan Kânunu Muvakkatı 361
İpekçi, Abdi 174, 319
İran 37, 50, 56, 57, 81, 107-109, 133, 435, 451, 452, 469, 471, 474, 583, 623, 627, 638, 718, 719, 737, 824, 830
İran Körfezi 543
irticâ 37, 146, 314, 657, 807, 816
İskandinav ülkeleri 869, 943
İskenderun 342
İspanya 80, 109, 583, 868, 879-910, 912, 913, 933-935, 945, 946
İspanya İç Savaşı 904
İspir 835, 836
İstanbul 1 Numaralı Sıkıyönetim Mahkemesi 135, 496, 637
İstanbul 2 Numaralı Sıkıyönetim Mahkemesi 637
İstanbul Barosu 764
İstanbul Basın Birliği 786
İstanbul Basın Birliği İdâre Heyeti 865
İstanbul Belediye Meclisi 386-388
İstanbul Emniyet Müdürlüğü 817
İstanbul Milletvekili Seçimi Teftiş Kurulu 420
İstanbul Seçim Kurulu 423
İstanbul Şöförler Cemiyeti (ve Kara Nakliyeceleri) 385, 765
İstanbul Ticâret ve Sanâyi Odası Mecmuası 55
İstanbul Üniversitesi 299, 370, 670
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 750, 793-796
İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi 174, 384, 388, 644645
İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi 384, 496
İstanbul Vâliliği 516-518, 521, 525, 526, 535, 655, 674, 686, 687, 794, 796, 797
İstanbul Yahudi cemaati 398
İstiklâl Caddesi 795
İstiklâl Mahkemesi 299, 300, 384, 527, 537
İstiklâl Marşı 794
İsveç 109, 578, 868-871
İsveç donanması 870
İsviçre109, 691, 868-870, 889, 943
İsviçre ordusu 869
İsviçre-Alman ticâret antlaşması 869
İş Bankası 417, 788, 789
İş Kânunu [1924-5] 172
İşçi ve Çiftçi Partisi/Çiftçi ve İşçi Partisi 386, 387, 535, 655
İtalya 50, 74, 80, 333, 434, 456, 457, 472, 586, 777, 822, 823, 872, 874, 875, 880, 881, 884, 886, 887, 908, 910, 943
İttihat ve Terakki Cemiyeti 177, 523, 524, 702
İttihatçılar 523, 524, 530, 535, 767
İzmir suikastı 299, 384, 523, 537
İzmir Ticâret ve Sanâyi Odası 750
İzvestia gazetesi 132, 836

Jaeschke, Gotthard 52, 56, 110
Japonya 47, 52-56, 73, 76, 81, 102-106, 109, 112, 117, 119, 120, 131, 166, 458, 459, 464, 485, 550, 555-559, 562, 565, 581, 583, 584599, 634, 721, 819, 827, 873-875, 887899, 947
Japonya'ya savaş ilânı 103, 106
Jones [A.B.D. Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu lle İlişkiler Bölümü Başkan Yardımcısı] 720, 839, 841

Kabacalı, Alpay 692
Kadıgil, Yusuf 136
Kadıköy 678, 684
Kadınlar Birliği 388
Kafkaslar 452, 501, 718, 719
Kâhire 163, 487, 830
Kâhire Konferansı 47, 723
Kahraman, Gâlip 752
Kaleli 404
kamulaştırma 176, 192-194, 196-201, 210-212, 215, 216, 223, 225, 264, 267, 277, 278, 282, 283, 503, 505, 508-510, 513-515
Kamutay 175, 259, 362, 425, 857
Kanada 76, 81
Kansu, Nâfi Âtuf 251, 252, 256-258, 272, 274, 355, 357-359, 401, 404, 415, 652, 666, 668, 677-679, 716, 749, 750, 757
Kânunu Esâsî 138, 890, 944
Kânunu Medenî/Medenî Kânun 211, 212, 264
Kaplan, Râsih 593, 752
Kara, Nihâl 63, 82, 246, 319, 320, 324, 358, 654, 706, 780, 792, 917
Karabekir, Kâzım 29, 268, 847
Karabük 685, 750, 939
Karadağ 464
Karadeniz, Râif 250
Karamürsel, Ziyâ 68
Karan, Hayrettin 415
Karaosmanoğlu, Fevzi Lütfü 320, 325, 641, 652, 704
Karaosmanoğlu, Yâkup Kadri 924
Karpat, Kemâl 135, 136, 284, 928, 929
Kars 135, 164, 168, 257, 316, 330, 335, 351, 404, 446, 451, 455, 469, 470, 475, 481, 490, 499, 561, 564, 574, 580, 596, 665, 666, 668, 825, 835, 836, 839, 861
Karşıyaka 804
Kavtaradze [SSCB Dışileri Bakanlığı görevlisi] 118
Kaya, Şükrü 29, 176, 177, 323, 379, 384, 389, 411, 528, 531, 532, 700
Kayseri 938
Kayseri Cezâevi 322
Kayseri Tank Depo Komutanlığı 645
Kemalist ideoloji 375-377, 781, 929
Kemâlist Parti 375, 782, 783, 789, 790
Kemâlizm 25, 240, 286, 376, 702, 703, 759, 777, 780-782, 930
Kennan [ABD'nin Moskova Büyükelçiliği Maslahatgüzarı] 47, 163, 612, 614, 615
Kentli, Mustafa Ali 397, 399, 765-767
Kerr, Clark [İngiltere Moskova Büyükelçisi] 483-485, 492
Keşmir, Hâlit Nazmi 69
Kılıç Ali 324, 701, 776
Kılıç, Altemur 815
Kırdar, Lütfi 402, 423, 518, 678
Kırıkkale 684, 939
Kırım 72, 79, 80, 108, 115, 170, 552
Kırım Savaşı 463, 549, 553
Kırklareli 311, 685
Kırşehir 311, 685
Kısakürek, Necip Fâzıl 678, 803
Kışlalı, Ahmet Taner 916
Kızıl Ordu 46, 48-51, 109, 133, 161, 451, 602, 638, 835, 868, 871
Kızılcahamam 171, 684
Kiel Kanalı 542-545, 564-566, 572
Kirk [ABD Roma Büyükelçisi] 467, 477, 478
Kitapçı, Hüsnü 177, 178, 404
Knatchbull-Hugessen [İngiltere'nin Ankara eski büyükelçisi] 844
Kocaeli/İzmit 311, 352, 356, 383,384, 389, 421, 426, 685, 763, 765, 766, 768, 939
Koç, Vehbi 750
Koçak, Şükrü 257, 942
Kolombiya 81, 874, 878
Komintern 299, 887
Komünist 835
komünist parti ajitatörleri 614, 615
komünistlik 139, 785, 795, 805, 809, 815
komünizm 149, 282, 336, 657, 784, 794, 795, 809, 815, 816, 818, 835, 850, 886, 890, 891, 898, 901, 906-908
Kongar, Emre 794, 929, 938
Konstanz limanı 107
Konuk, Sâdi 60
Konya 389, 685, 938
Koraltan, Refik 154, 211, 212, 217,

224, 237, 242, 243, 246, 268, 270, 304, 313, 316, 317, 319, 320, 324, 327, 404, 408, 671, 672, 691, 698, 703, 753-759, 762, 763, 770, 779, 781, 782, 792, 861
Kornilov 345
Kostarika 345
Kozlu Halkevi 387
Köln 46, 109
Köprülü, Fuat 58-60, 149-152, 154, 155, 236, 243, 246, 268, 270, 304, 313, 316-320, 324, 327, 404, 408, 588-590, 649, 663, 665-672, 690, 691, 694, 696-699, 703-705, 754, 756, 759, 770, 772, 779-781, 792, 861
Köprülü, Rıfat 398
Köstence 478
Köy Enstitüleri 222, 291, 294, 398, 940
krom 870
Kurdoğlu, Fâik 789, 851
Kurihara [Japonya Büyükelçisi] 56
Kuril adası 584
Kurtbay, Kerâmi 415
Kurtuluş dergisi 299, 386, 387
Kuyucak, Hâzım Âtıf 69, 163
Kuzey İran 451, 469, 471, 638
Küba 81, 874, 878
Küçük Arâzi Sâhipleri Partisi 640
küçük burjuva 286, 931
küçük çiftçi işletmeleri 171, 283
Küçük, Yalçın 293, 294, 335, 337-344, 346, 495, 499, 501, 603, 637, 739, 740, 779, 848, 921-923
Küçüka, Necip Ali 415
Kürt milliyetçiliği 37
Kürtler 37, 622, 623, 638, 719
Kütahya 702

La Turquie dergisi 239, 412, 691, 693, 794
laiklik 28, 34, 35, 367, 373, 412, 593, 655
Latin Amerika (ülkeleri) 872, 875-879, 888, 895, 905, 943
Laval (Vichy Hükümeti'nin başkanı) 886
Lena (dükkan ismi) 804
Lenin 332
Lescot (Haiti başkanı) 875
liberal demokrasi 20, 748
liberal entelektüeller 24
liberal parlamenter sistem 868
liberalizm 20, 24, 397, 519, 873
Liberya 81
Litvinov [SSCB Dışişleri Bakanı] 112
Lizbon 908, 912, 913, 934
Londra 48, 50, 51, 55, 74, 77, 78, 79, 86, 90-94, 96, 97, 103, 105, 107, 110, 112, 113, 115, 117, 122, 123, 124, 129, 130, 143, 156, 160, 161, 167-170, 296, 322, 323, 337, 346, 349, 350, 436, 437, 441, 449-451, 459, 462, 463, 464, 465, 471-473, 476, 478, 482-494, 500, 502, 537, 547, 553, 575, 577, 582, 600-603, 606-608, 610, 612, 613, 618, 619, 625-627, 630-632, 634,-636, 722, 725, 734, 736-739, 822-824, 843, 848, 883, 894, 896, 897, 902
Londra Antlaşması/Protokolü 461, 462
Londra Dışişleri Bakanları Konferansı 600
Londra Konferansı 75, 113, 553, 600-603, 606, 607, 613, 614, 722, 817, 905
Lopez (Kolombiya Başkanı) 874
Lord Rosebery 464
Lozan Antlaşması/Konferansı 464, 546, 550, 551, 554, 575, 611
Lublin Komitesi 161, 584
Lübnan 81, 109, 472, 830
Lüksemburg 81

Macaristan 46, 80, 107, 453, 549, 553, 554, 583, 602, 640, 825
Maclean [İngiltere'nin Washington büyükelçiliğinin birinci sekreteri] 634-636
Madrit 881-885, 887-890, 892, 893, 899, 904, 906, 908, 913, 934
Mahabad-Kürt devleti 37
Malatya 939
Malche 300
marabacılık 188
Maraş 750, 939
Marchland, Hans 496

Marksist analiz 928
Marksist yaklaşım 38, 931
Marksizm 778
Marmara Bölgesi 685, 938
Marmara Denizi 572, 724, 728
Marmara Köşkü 150
Marne savaş gemisi 601
Martinez (El Salvador başkanı) 874
Matbuat Kânunu 137, 140, 141, 239, 297, 312, 360, 395, 396, 409-412, 416, 429-4312, 644, 645, 657, 658, 705, 706, 743, 744, 747, 786, 806, 807, 811, 861, 862
Matbuat Umum Müdürlüğü 416
Matthews [A.B.D. Dışişleri Bakanlığı Avrupa İle İlişkiler Direktörü] 476
Mavi Tümen 882, 886, 893
McCloy [ABD Savunma Bakanlığı Müsteşarı] 545
Meclis-i Mebusan seçimi 300, 399, 944
Medina (Venezüella başkanı) 876
Mefkûre [Türk gemisi] 107
Mehmet Celâlettin [Antel'in babası] 300
Meis adası 822, 823
Meksika 81, 875, 895, 904, 905
Memâliki Osmâniye Dâhilinde Seyrü Seyahat Edenlerin Seyahat Varakası Almaları Mecbûrî Olduğu Hakkında Kararnâme 714
Menderes, Adnan 69, 154, 155, 186, 203, 213-217, 219, 223, 225, 233, 236, 243, 260, 262-266, 268, 270, 284, 287, 292, 304, 313, 319, 324, 327, 407, 409, 586-590, 644, 663-672, 690, 691, 693, 694, 696, 697, 699, 702, 703, 717, 754, 756, 757, 759, 770, 772, 779-781, 788, 792, 793, 796, 797, 813, 854, 861, 942
Menderes, Ethem 717, 772, 793, 851
Menemen 684, 685
Menemencioğlu, Muvaffak, 415, 865
Menemencioğlu, Nüman 487
Menteşe, Halil 177, 178, 212, 223, 593, 594, 854
Meriam [A.B.D. Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu İlişkileri Direktörü] 616, 617
Mersin 939
Mesûliyet gazetesi 658
Meteor savaş gemisi 601
Mısır 109, 460, 462, 551-553, 567, 569, 581, 771, 830
Mihver devletleri 73, 74, 79, 81, 82, 103, 106, 108, 109, 144, 336, 457, 603, 868-871, 873-876, 878-889, 891, 894, 896, 899, 908, 909
Mikhailov [Sovyet Konsolosu] 732, 939
militan demokrasi 20
Millet Partisi 678
Milletler Cemiyeti 76, 115, 457, 459, 485, 599, 634, 735, 819, 845, 917
Milletlerarası Dâimî Adâlet Divânı Statüsünün Onanması Hakkında Kânun Tasarısı 585
Millî Birlik 688
milli demokrasi (teorisi) 744, 746, 769
Millî Demokratik Devrim 341, 394
Millî Eğitim Bakanlığı 649, 750
Millî Emniyet [MİT] 813, 814
millî irâde 359, 363, 420, 536, 537, 587
Millî Kalkınma Partisi [MKP] 516, 520, 675-680, 682, 688
Millî Korunma Kânunu 204, 286, 290
Millî Kurtuluş Târihi 335
Millî Mücâdele Meclisi 19
Millî Müdâfaa Vekâleti/Millî Savunma Bakanlığı 163, 519, 750, 797, 815, 862, 863
Millî Şef dönemi 58, 62, 69, 70, 137, 153, 154, 156, 181, 249, 250, 269, 286, 290, 291, 296, 298, 305, 308, 311, 353, 363, 370, 371, 379, 384, 385, 388, 389, 392, 395, 422, 522, 524, 532, 760, 761, 762, 789
milliyetçilik 373, 412, 593, 778
Missisipi Nehri 604
MKP Genel Başkan Vekillikleri 686
MKP Haysiyet Divânı 414, 415, 682, 683, 686, 687,865
MKP Merkez İdâre Heyeti 686, 687
MKP Nizamnâmesi 680, 682, 686
Mohaç, Feride (bkz. Anderluh, Franziska)
Mohaç, Ferit 497
Molotov [SSCB Dışişleri Bakanı] 113-

121, 123, 124, 159, 162, 164, 165, 168, 311, 313, 330-337, 339, 340, 343-350, 435-455, 469, 473, 475, 479-481, 483, 484, 487, 490, 491, 555-559, 567, 576, 581, 603-605, 608, 609, 614, 622, 631, 722, 730, 823, 825-827, 829, 838
Monarşistler 900, 902
Montrö Antlaşması 47, 74-79, 112-114, 117, 119, 120, 122, 123, 125, 126, 128-130, 134, 135, 156, 164, 165, 168, 169, 330, 337, 346, 347, 350, 434, 435, 437, 439, 441, 444, 448, 454, 456-460, 465-469, 474, 476, 480, 484-488, 491-493, 495, 500, 502, 542, 544-548, 555-559, 562-566, 568, 570-573, 575, 577, 579-582, 596-599, 607, 610, 612, 613, 615-620, 626, 630, 633, 720, 721, 727, 731, 732, 739, 820, 821, 827, 836, 842, 843, 846
Moralıgil, Celâdet 815
Morinigo, Higinio (Paraguay başkanı) 875
Mosel 46
Moskova 46-49, 74, 75, 77, 79, 80, 105, 110, 112-135, 144, 156-162, 164, 165, 168-171, 313, 327, 330, 331, 334-337, 341-347, 349-352, 416, 434, 437-460, 464-467, 469, 471, 474-476, 478-502, 543, 544, 547, 548, 550, 555, 556, 558, 559, 562, 564, 569, 576, 579-584, 595, 596, 599-602, 605, 608, 610, 612, 614, 615, 620-622, 624, 626, 628, 629, 631, 632, 634, 636-638, 722-724, 726, 730, 732-734, 737, 740, 776-778, 785, 809-811, 817, 818, 821-826, 829, 835, 836, 838-840, 843, 846, 848, 869, 871, 872, 879, 887, 896, 897, 902, 913, 919, 920
Moskova Antlaşması 135
Moskova Radyosu 451, 469, 471, 499, 785, 835, 836
Muğla 763, 765, 766, 768
Muhiddin, Nezihe 388, 397, 399
Mumolt, M. Karl E. [Amerikan Kongre üyesi] 706
Murat Bey [CHF Antalya mebusu] 754
Murray [ABD Tahran Büyükelçisi] 107, 108
Mussolini, Benito 105, 874, 881, 891, 893, 898, 910
Mustafa Ali Bey [SCF Tire İdâre Heyeti Başkanı] 765
Mustafa Necâti 300
Mustafa Suphi 811
Musul 833
Mühürdaroğlu, İzzet 678
mülkiyet fikri/hakları 223
Münâkâlât Vekâleti 63
Münir Bey 362
müstakil çiftçi işletmeleri 185, 202, 283
Müstakil Grup 29, 227, 314, 317, 371, 935
Müstecaplıoğlu, Esat Âdil 183, 207, 268, 300, 363, 364, 780
Müttefik Konferansları 82, 111
Müttefikler/Müttefik devletler 45, 48, 50, 51, 53, 54, 56, 57, 72, 73, 77, 79, 80, 82, 104, 105, 106, 108-111, 115, 120, 132, 134, 143, 164-169, 220, 333, 345, 460, 461, 466, 496, 502, 545, 549, 555, 556, 574, 578, 580, 583, 600, 602, 603, 610, 611, 616, 638, 639, 640, 724, 809, 821, 825, 827, 834, 868, 869, 870, 873-876, 879, 880, 883, 885-889, 891-893, 897, 902, 903, 906-909

Nâbi, Yaşar 59
Nâdi, Nâdir 79, 108, 110, 158, 216, 217, 230, 231, 233, 238, 240, 241, 248, 265, 268, 284, 373, 374, 391, 403, 418, 425, 430, 489, 497, 589, 590, 601, 638, 646, 665, 691, 692, 698, 703, 704, 746, 767, 768-770, 780, 756, 786, 790, 791, 799, 807, 808, 836, 849, 861, 917, 918
Napolyon 460, 551, 552
nasyonal-sosyalizm 216, 322, 759, 943, 948
Navarin 462, 553
Nazi Almanyası 182, 268, 292
Nazi propagandası 875
Nazif, Nizâmettin 862
Nazizm 241, 299, 777, 880

Nelson [İngiliz amirali] 460, 552
Nesin, Aziz 780
New York 93, 163, 165
New York Times gazetesi 81, 134, 635, 719, 855
Neyir, Mustafa 496
Nikaragua 81, 875, 878
Nissen, Rudolf 534
Nom, İbrâhim (Abraham Naon) 398
Normandiya çıkarması 886
Norveç 81, 543, 816, 870
Novikov [SSCB Washington Büyükelçiliği görevlisi] 726

Okan, Şükrü 765, 768
Okyar, Fethi 29, 315, 378
Oltu 835, 836
Onar, Sıddık Sâmi 645
Onaran, Hâlit 752
Ongunsu, Hâmit 299
Oral, Câvit 209-211, 223, 260, 268, 415, 470, 489
Oran, Baskın 114, 268, 284, 293, 330, 342, 347, 404, 409, 479, 480, 576, 585, 668, 693, 736, 741, 757, 788, 794, 820, 836, 931
Oran, Ekrem 69
Orbay, Kâzım 628, 718, 719
Orbay, Rauf 29, 383, 519, 537, 770, 771, 779
ordu-politika ilişkileri 28, 35
Orhun dergisi 299
Orkun, Hüseyin Nâmık 136
Orman İdâresi 508, 510
Orman Kânunu 42, 503, 505- 507, 509, 512
Ortadoğu 21, 92, 97, 98, 127, 475, 477, 609, 824
Ortaç, Yusuf Ziyâ 399
Ortak Demeç/Atlantik Demeci 101
ortakçılık 177, 184, 185, 188, 189, 195, 199, 200, 211, 263, 264, 278, 283
Ortodoks Kilisesi 622
Oruç, Ârif 298
Osma, Bülent 69
Osmanağa ocağı [CHP] 678
Osmanlı Devleti 63, 460-464, 549, 552-554, 714, 945
Osmanlı/Türk aydını 943
Osmanlı-Türkiye sürekliliği 928
Otto [Yunanistan kralı] 462
Ozansoy, Hâlit Fahri 384, 398, 421

Öcal, Cemâl Oğuz 136
Ödünç Verme ve Kirâlama Antlaşması 85, 86, 90, 102
Ödünç Verme ve Kirâlama Kânunu/Yasası 85-87, 90, 91, 97, 99, 473
Ökmen, Mümtaz 224, 237, 248, 252, 258, 266, 588, 589, 594, 749, 751, 752
Öner, Kenan 690, 765, 768, 917, 918
Örgeevren, Süreyyâ 860
Örs, Kâmuran 69, 752, 853
Özalp, Kâzım 106, 408
Özbek, Hamza Sâdi 136
Özdilci, Hüseyin Kâzım 398
Özkut, Sâit 302
Özmen, Abidin 750
Öztrak, Fâik 53, 105, 405, 415
öztürkçe (akımı) 58-60, 681, 698, 703

Packer [ABD Ankara maslahatgüzarı] 159, 160, 162, 164, 169, 170, 605-608
Pâdişahçılık 139
Palma, Arturo Alessandri 873
Palmerston 462
Panıuk, Şevket 284, 293
Panama 81, 875
Panama Kanalı 493, 562, 565, 580, 597, 598, 846, 875, 876
Papa 898
Papen suikastı 354
Papen 496
Paraguay 81, 109, 875, 876, 878
Paris 48, 300, 631, 848, 906
Paris Antlaşması 463, 553, 821
Park Otel 298, 301
Parker [ABD Ankara Büyükelçiliği görevlisi] 97, 98, 100
Parla, Taha 295, 296, 918
parlamenter demokratik sistem 880
Pars, Muhittin Baha 59, 69, 144, 146-148, 150, 153-155, 268
Parti Müfettişleri 256, 257
parti-devlet ilişkisi 749

Pasaport Kânunu 710, 711, 713
Pavlov [Papen suikastı mahkumu] 345
Pearl Harbor (saldırısı) 874-876
Pekcan, Hâmit 752
Pekel, Gâlip 508-510, 513-515
Peker, Recep 66, 67, 69, 148, 154, 178, 179, 223, 246-248, 254, 267, 270, 305, 362, 528, 588, 593, 751, 752, 853, 858, 859
Pembe Köşk 104
Pepper, Claude [ABD Senatörü] 706
Pera Palas Oteli 106
Perinçek, Doğu 932
Peron, Juan 879
Peru 81, 109, 846, 876, 878
Peterson, Maurice [İngiltere Ankara Büyükelçisi] 101, 102, 122, 124, 125, 156, 346, 347, 350, 440-442, 445, 488, 574, 575, 584, 613, 628-630, 722, 724-726, 728, 731, 734-736
Polis Vazife ve Salâhiyet Kânunu 706-709, 747, 806
Polonya (Lehistan) 46, 80, 81, 107, 126, 128, 131, 161, 332, 440, 445, 446, 452, 453, 490, 491, 543, 583, 879, 908
Polonya Bölge Hükûmeti 584
Port Arthur (limanı) 825
Portekiz 27, 109, 494, 868, 870, 879, 880, 889, 908-913, 933, 934, 935, 946
Portekiz Millî Meclisi 911
Potemkin [SSCB Dışişleri Bakan Yrd.] 128, 730
Potsdam Konferansı 341, 434, 479, 488, 502, 542, 554, 571, 574-577, 579, 581, 583, 603, 604, 610, 615, 618, 620, 633, 718, 720, 721, 724, 733, 734, 821, 822, 841, 842, 898, 901-903, 906
Pravda gazetesi 835, 836
PTT 750

Rafael [Yunanistan'ın Ankara Büyükelçisi] 732, 733
Ren Nehri 564-566, 569, 572, 573
Renda, Abdülhâlik 751
resmî ideoloji 22, 30, 31, 923
Reuter Haber Ajansı 218, 451, 471, 502, 614, 819
Reval Antlaşması 464
Rewinkel [ABD Bulgaristan temsilcisi] 608
Rios, Juan Antonio 873
Rivera, Primo De (general, İspanya) 890, 945
Robert Kolej 496
Roma 467, 477, 881
Romanya 46, 50, 75, 80, 107, 124, 126, 128, 131, 167, 350, 445, 464, 478, 490, 552, 553, 572, 583, 602, 625, 627, 628, 630, 632, 635, 718, 724, 738, 821, 822
Roosevelt, Franklin 47, 48, 54, 72, 73, 74, 76-78, 104, 109, 139, 161, 163, 166, 219, 458, 459, 557, 604, 894, 902
Rumlar 353, 398, 823, 833, 834
Rus bloku 600
Russell [ABD Londra Büyükelçisi] 107
Rusya 80, 81, 112, 115, 157, 158, 163, 168, 170, 351, 435, 446, 447, 460-464, 470, 489, 490, 497, 498, 500, 501, 522, 549, 551-554, 560, 563, 636, 639, 739, 774-776, 795, 818, 916

Sabuncu, İbrâhim 242
Sâcid, Ali 395
Sadak, Necmettin 49, 80, 116, 224, 233, 324, 380, 381, 418, 419, 427-434, 470, 498, 583, 602, 614, 661, 662, 664, 693, 700, 705, 746, 790, 800, 801, 817
Safa, Peyâmi 221, 700, 748, 749
Sagay, Esat 300
Sağıroğlu, Hâlet 69
Sağıroğlu, Sâbit 60, 61, 203, 216, 258
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı 60-62, 750
Saka, Hasan 47, 52-54, 85, 89, 94, 101, 102, 105, 115, 117, 123, 124, 125, 128-131, 156, 159, 163-165, 168, 218, 219, 228, 262, 342, 472, 473, 480, 486-492, 499, 547, 584, 586, 601, 608, 628, 645, 720-722, 726, 727, 735, 817, 831, 835, 838

Saka-Molotov görüşmesi 165
Sakharin adası 584
Salazar, Antonio de Oliveira 896, 908-912, 946
Samsun 685, 750, 939
San Fransisco Konferansı 73, 74, 77-79, 81, 103-105, 108-110, 117, 124, 153, 162-164, 167, 218, 219, 239, 421, 430, 436, 440, 451, 454, 470, 472, 473, 480, 481, 483, 488, 490, 499, 539, 588, 646, 652, 675, 692, 879, 902, 916-918, 934, 946
sanâyi burjuvazisi 287, 294, 748
Sancar, Necdet 136
Sander, Oral 46, 918-920
Sanlı, Mehmet 423-426, 858
Saraçoğlu Hükûmeti 60, 62, 69, 70, 181, 220, 248, 249, 275, 307
Saraçoğlu, Şükrü 58, 82-96, 105, 116, 140-143, 146, 148, 149, 156, 168, 186213, 216, 220, 236, 243, 245-252, 257, 258, 265, 266, 271, 275, 295, 298, 299, 337, 343, 352, 354, 355, 359, 389, 401, 404-406, 408, 411, 445, 447, 473-476, 489, 492, 574, 575, 595, 601, 613, 640, 645, 656-658, 660, 662-664, 667, 668, 679, 688, 689, 692, 706, 716, 717, 727, 729-731, 741, 745, 751, 757, 763, 764, 767, 772, 774, 776, 797, 805-807, 818-820, 835, 860, 861, 892, 943
Saraçoğlu-Molotov görüşmeleri 112
Sargent [İngiliz Dışişleri Bakanlığı görevlisi] 129
Sarhan, Haldun 69
Sarper, Selim 47, 113-121, 123, 124, 141, 156, 164, 168-170, 311, 313, 330-337, 339-351, 416, 435-439, 442-455, 473, 475, 478-480, 484, 486, 487, 489, 490, 555, 556, 558, 556, 608, 620, 730, 732, 838
Sarper-Molotov Görüşmesi 118, 311, 331, 336, 337, 343-345, 349, 350, 437, 438, 443, 449, 450, 453, 473, 478-480, 484, 608
Satır, Kemâl 320, 325
Savcı, Sâdun Gâlip 396, 399, 403, 865
Saydam Hükûmeti 323, 851
Saydam, Refik 415
Sazak, Emin 68, 186, 203, 212, 217, 223, 235, 243-246, 260, 265, 266, 268, 270, 671
SCF İzmir Merkez Ocağı İdâre Heyeti 850
SCF Tire İdâre Heyeti 765
Seçim Kânunu (1942) 360-362, 423, 424, 648
Selânik 583
Selçuk, İlhan 815
Selek, Sabahattin 915
Serbest Cumhuriyet Fırkası 16, 23, 30, 37, 290, 310, 397, 427, 765, 771, 772, 789, 791, 853
Sertel, Sabiha 145, 146, 207, 218, 219, 238-241, 262, 298, 299, 304, 309, 387, 388, 391, 418, 430, 498, 590, 645, 698, 772, 779-781, 784, 785, 794, 805-809, 812-814
Sertel, Zekeriyâ 140, 141, 144, 145, 152, 153, 159, 182, 183, 207, 212, 213, 217, 218, 220, 231, 239, 241, 248, 262, 267, 268, 298, 304-307, 309, 310, 359, 360, 363, 389-391, 407, 411, 412, 414, 417, 425, 430, 470, 471, 499, 501, 521, 590, 614, 644, 646, 693, 698, 701-705, 717, 718, 747, 748, 764, 771, 772, 779-781, 785, 790, 794, 805-808, 812-814
Sevengil, Refik Ahmet 415
Sezer, M. 389
Sıkıyönetim 265, 311-313, 718, 796, 855, 875, 911
Sıkıyönetim Birinci Askerî Mahkemesi 637, 750
Sıkıyönetim Kanunu 312, 313
Sıkıyönetim Komutanlığı 137, 797, 800, 811
Sılay, Tevfik Fikret 252, 401-403, 420, 751
Sırbistan 464
Sırp sorunu 463
Sıtma Kongresi 61
Silâhlı tarafsızlık ilkesi 869
Simâvi, Sedat 415, 865
Sinekli Bakkal (roman) 299
Siren, Celâl Sâit 155, 242, 250

Sirer, Reşat Şemsettin 752, 941
Sirkeci 793
Sirmen, Fuat 250, 251, 763
Sivas 352, 354, 383, 396, 421, 527, 652, 688, 939
Sivastopol 553
sivil bürokrasi 31, 31, 39, 138, 931, 932
siyâsî hak ve hürriyetler 315, 317, 586
Siyavuşgil, Sabri Esat 299
Slav Konfederasyonu 80
Sobolev [SSCB Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri] 128
Sofuoğlu, M. Zeki Özgür 136
Sofya 106, 107, 128, 160, 469
Soğuk Savaş 19-22, 24, 132, 163, 338, 340, 584, 871, 906-908, 933
sol entelektüeller 23
sol/sosyalistler 298, 394, 640, 773, 777-779, 793, 810-812, 850, 910, 936, 937
Somoza (Nikaragua başkanı) 875
Son Telgraf gazetesi 182, 385, 700
Sosyal Demokrat Partisi 385, 534, 535, 765
Sovyet Hükûmeti 114, 117, 118, 120, 121, 123, 129, 157-160, 348, 436, 437, 448, 484, 555, 723, 726, 730, 732
Sovyetler Birliği 46-48, 51, 52, 56, 73, 75-78, 81, 82, 91, 104, 109-136, 143, 157-171, 241, 313, 327, 330, 334-337, 339, 342, 344-347, 350, 351, 392, 434, 435, 437-452, 454-459, 465, 467, 469-471, 473-475-495, 497, 499, 500, 502, 522, 543-551, 555-584, 596, 597, 599, 600, 602-607, 609, 610, 612, 614-616, 619, 620-624, 626-637, 719, 721-738, 774, 775, 793, 795, 796, 817, 818, 821-831, 834, 836-840, 842, 847, 848, 850, 870, 871, 885, 886, 890, 893, 896-898, 902, 906-908, 912, 918-920, 934
Sovyetler Birliği Komünist Partisi 622
Sovyet-Romen askerî antlaşması 477
Sovyet-Yugoslav Antlaşması 161
Soyak, Hasan Rızâ 322
Soysal, Mümtaz 594, 918
Sökmen, Tayfun 267
Sökmensüer, Şükrü 208, 227, 236, 267
Söylemezoğlu, Gâlip Kemâlî 384, 385, 395, 421, 764, 768
söz ve fikir hürriyeti 144, 145
Stainov, Petko [Bulgaristan Dışişleri Bakanı] 160, 161, 167
Stalin, Joseph 47, 72-74, 76-78, 109, 166, 167, 336, 436, 437, 447-449, 451, 458, 459, 475, 482, 484-486, 490, 492, 495, 547, 555-558, 560-570, 572, 574, 575, 577, 579, 580, 581, 614, 629, 631, 633, 724, 827-829, 895, 901, 902
Steinhardt, Laurence A. [ABD Büyükelçisi] 52, 55, 73, 82-96, 101-104. 106, 107, 113, 114, 117, 118, 121, 122, 124-129, 131, 163, 338
Stettinius [ABD Dışişleri Bakanı] 74, 76, 78, 81, 165, 472
Stevenson [ABD Hazırlık Komisyonu Temsilciliği] 821
Stratford Canning 462
Sultan (1.) İbrahim 460
Sunal, Muvaffak 865
Suner, Serrano (İspanya Dışişleri Bakanı) 888
Sungur, Ahmet 203
Sûriye 109, 460, 462, 472, 731, 830
Sûriye Arap Cumhuriyeti 81
Suudi Arabistan 81, 109
Sümer, Nûrullah Esat 101, 102, 115, 162, 168, 342-344, 346, 349, 350, 438, 439-448, 453, 454, 474, 476, 522, 547, 776
Sümer, Talât 69
Sümerbank 750, 763
Süveyş Kanalı 469, 493, 550, 562, 565, 567, 569, 580, 581, 597, 604, 846, 883

şahsî teşebbüs 71, 234, 260, 264, 680-682, 790
Şam 472, 830
şapka inkılâbı 264
Şark İşleri Dairesi 492
Şarlan, Hamdi 208

Şeflik geleneği 58-60, 62, 132, 162, 174, 185, 204, 205, 231, 259, 327, 357, 512
Şenel, Cebbar 136
Şerâfettin, Fâzıl 256
Şeref, Muvaffak 780
şeriat 657
Şerif, Hulûsi 780
Şeyh Sait Ayaklanması 172, 527, 858
Şili 81, 109, 873, 878
Şirketi Hayriye 42, 62-64, 66, 67, 69-72, 154, 205, 208, 234, 235, 240, 243, 269, 512, 853
Şirketi Hayriye'nin devletleştirilmesi 42, 62, 63, 69, 205, 234, 240, 243, 269, 512
Şumnu, Ahmet Necâti 528

Tahran Konferansı 115, 655
tahtacı [Toroslar'daki halk] 506
Takriri Sükûn Kânunu 226
Taksim 794-796
Taksim Cumhuriyet Anıtı 794
Taksim Meydanı 796
Talât Paşa 523
Tan (dükkan ismi) 804
Tan gazetesi 59, 60, 109, 134, 137, 140, 141, 143-146, 152, 153, 159, 183, 207, 220, 221, 238-241, 250, 251, 262, 263, 292, 296, 297, 299, 300, 303-306, 309, 352, 374, 384-386, 391, 392, 394, 398, 402, 403, 405, 407, 408, 411, 413, 418, 420, 422, 423, 425, 429, 430, 470, 489, 498, 499, 501, 516, 518, 519, 526, 535, 536, 590, 642, 644, 645, 676, 677, 691, 693, 698, 703-705, 717, 718, 749, 764, 770-774, 776-781, 784, 785, 787, 790, 793, 794, 797, 798, 802-806, 808-811, 813, 849, 850, 948
Tan Matbaası Olayı 772, 793, 795, 804, 805, 809, 811, 815, 817, 831, 835, 840, 848, 850, 861
Tandoğan, Nevzat 305
Tankut, Hasan Reşit 865
Tanoğlu, Ali 275, 276
Tanrıöver, Hamdullah Suphi 149-151, 155, 407, 751, 851
Tanyu, Hikmet 136
Tapu Kânunu Tasarısı 253
Tarhan, Ali Râna 53, 105, 112, 151, 208, 227, 234, 695, 752
Tarım Komisyonu 507
Tarsus 684
TASS (SSCB resmî haber ajansı) 596, 615, 620, 626, 636, 637, 799, 817, 836
Tasvir matbaası 298
Tasviri Efkâr gazetesi/*Tasvir* 57, 137, 140-142, 144, 216, 217, 223, 372, 373, 426, 429, 700, 718, 740, 780, 903
Taşkapılı, Ali 404
Taşkınbaş, Osman 535
TBMM İç Tüzüğü 213
Tecer, Ahmet Kudsi 357
tek dereceli seçim sistemi 398, 517, 535, 717
tek parti rejimi 37, 38, 43, 227, 250, 252, 301, 328, 329, 393, 427, 647, 741, 744, 749, 751, 758-760, 770, 812, 813, 816, 915, 917, 936, 942
Tekeli, Esat 71, 746, 752
Tekirdağ 311
tek-parti dönemi 22, 24, 31, 33, 34, 146, 148, 256, 262, 285, 286, 301, 306, 310, 328, 356, 361, 371, 388, 413, 417, 528, 540, 594, 650, 656, 657, 681, 683, 692, 711, 750, 751, 754, 759, 761, 766, 790, 813, 814, 856, 930
tek-parti ideolojisi 25, 31, 33, 35
Tek-Partili Milli Şeflik Rejimi 57
tek-partili rejim 26, 37, 43, 57, 82, 172, 204-206, 208, 220, 221, 228, 232, 234, 237, 248, 250, 252, 260, 262, 263, 268, 269, 271, 274, 291, 294, 295, 301, 302, 305, 363, 369, 374, 377, 391, 394, 395, 418, 427-429, 431, 592, 644, 651, 663, 678, 692, 702, 703, 766, 778, 812, 814, 856, 857, 860, 868, 876, 914, 916, 919, 929, 936, 948
Temelevren, İhsan 534
Temyiz Mahkemesi Birinci Cezâ Dâiresi 708
Tengirşenk, Yusuf Kemâl 782

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 16, 23, 30, 243, 299, 310, 317, 356, 384, 427, 523, 527, 534, 537, 679, 771, 791, 854
Tercüme Odası 921
Teşkilâtı Esâsîye Kânunu/Esas Teşkilât Kânunu 58, 176-179, 302, 314, 315, 317, 365, 366, 412, 503, 594
Tevetoğlu, Fethi 136
The Economist dergisi 471, 596
The Times gazetesi 56, 109, 116, 500, 740, 836, 855
ticâret burjuvazisi 287
Ticâret gazetesi 850
Tiflis 835-837
Timur, Taner 294, 917
Tiritoğlu, Alaattin 254-258, 265, 266, 404, 752, 753, 786
Tito, Josip Broz 49, 50, 640
Togan, Zeki Velidi 136
Tok, Ekrem 61
Tokat, Emin Aslan 213, 235
Toker, Metin 154, 155, 243, 247, 270, 318, 321-325, 330, 667, 668, 702, 770, 782, 927, 928
Tokyo 161
Tongur, Hikmet 708-710
Topçuoğlu, Nazmi 851
Toprak Bayramı Kânunu 268
Toprak Mahsülleri Vergisi Kânunu 204, 286, 290
Toprak Reformu 171-176, 179-183, 186, 205, 207, 209-211, 218, 221, 224, 268, 275, 276, 282, 284, 285, 286, 292, 294
Toprak Tahvilleri 196, 199, 267, 279
Topuzlu, Cemil 384, 385, 396, 420, 421
Toroslar 506
Tortum 835, 836
Trabzon 406, 407, 836, 840, 848
Trakya 160, 311, 471, 496, 499, 685, 719, 750, 883
Trakya Olayları 533
Trieste 474
Trud gazetesi 836
Truman Doktrini 46, 919, 920
Truman, Harry 161-163, 167, 434, 435, 437, 451, 458, 460, 465, 467, 476, 477, 479, 482, 548, 554, 555, 558-60, 562-570, 572, 574, 576, 577, 581-583, 596-599, 602, 606-608, 610-612, 616, 618, 619, 631-633, 635, 722, 841, 843, 844, 919, 920
Tugay, Şefik 203, 224, 752
Tunca, Cemâl 318, 851, 861
Tunceli Kânunu 862
Tunceli Vilâyetinin İdâresi Hakkında Kânun 862
Tuncer, M. 61, 217, 381, 382
Tûran, İlter 916
Türan, Kemâl 255, 357, 415
Turer, Şemsi 398
Turgut, Nüzhet 929
turizm 716
Tuzer, A. Fikri 308
Tümtürk, İsmet 136
Türk Askerî İstihbârât Başkanlığı 617
Türk Basın Birliği 241, 384, 390, 396, 412-415, 420, 421, 422, 426, 431, 432, 764, 768, 803, 864, 865
Türk Basın Birliği Ankara Mıntıkası İdâre Heyeti 415
Türk Basın Birliği İstanbul Mıntıkası İdâre Heyeti 415
Türk Basın Birliği Merkez İdâre Heyeti 139, 414, 415, 865
Türk Basın Birliği Mıntıka Haysiyet Divânı 414, 415
Türk Basın Birliği Mıntıka İdâre Heyetleri 414, 415
Türk Basın Birliği Umûmî Kongresi 414
Türk Basın Birliği Yüksek Haysiyet Divânı 415
Türk Cezâ Kânunu 138, 139, 364, 748, 810
Türk Dil Kurumu 59, 698
Türk Genelkurmay Başkanlığı 626-628
Türk Hava Kurumu 257, 519
Türk Hükümeti 73, 82, 86, 88-91, 104, 106, 107, 113, 114, 116-120, 122, 123, 125, 130-132, 156, 159, 161, 168, 169, 332, 347, 349, 350, 435, 440-442, 445, 450, 454, 455, 459, 473, 479, 491, 496, 500, 502, 547, 555, 559, 574, 579, 580, 604, 606,

610-613, 615, 618, 627, 628, 633, 634, 722, 726-728, 731, 733, 820, 827, 831, 919
Türk Kislinkleri [Vidkun Abraham Lauritz Jonssøn Quisling] 815, 816
Türk Ordusu 51, 627, 628
Türk solu 394
Türk Sosyal Demokrat Partisi 535, 765
Türk Târih tezi 703
Türk/Müslüman sermâyesi 931
Türk-Alman ilişkileri 18, 135, 496
Türk-Amerikan Askerî Yardım Antlaşması/Türk-Amerikan karşılıklı yardım antlaşması 82, 83, 98, 105
Türk-Bulgar ilişkileri 161
Türk-Bulgar sınırı 471, 637
Türkcan, Avni 399
Türkçülük 397, 702
Türker, Berç 856
Türkeş, Alpaslan 136
Türkgeldi, Ali 168
Türk-İngiliz ittifâkı 53, 55, 125, 130, 132, 169, 350, 455, 583, 596, 602, 609
Türk-İngiliz silâh kredisi/İngiliz-Türk silâh kredisi 97, 102
Türkiye Komünist Partisi 299, 386, 388, 394, 816
Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi 788, 789
Türkiye'de sol/sosyalistler 24, 220, 284, 623, 777, 778
Türkiye'deki Alman esirleri 497
Türkiye'deki Alman vatandaşları 107, 109, 496, 837
Türkkan, Rehâ Oğuz 136, 533
Türk-Sovyet (ikili) ilişkileri 111, 115, 116, 119, 121, 128-131, 134, 156, 161, 169, 170, 304, 311, 337, 342, 344, 440, 455, 460, 472, 476, 479, 480-482, 484, 489, 490, 497, 500, 502, 580, 595, 600, 609, 618-620, 636, 637, 729, 730, 773, 774, 776-778, 809, 817, 818, 829, 847, 917
Türk-Sovyet dostluğu 112, 157, 158, 498
Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması 113, 116-124, 129-132, 143, 159, 162, 346, 439, 454, 609, 618-621, 624, 629, 721
Tüzel, Câfer 201, 223-225, 254
Tüzün, Âtıf 252

Ubico (Guatemala başkanı) 875
Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 81
Ulaş, Hüseyin Avni 385, 403, 526-533, 658, 664, 676, 678, 679, 685, 686, 689
Uludağ, Osman Şevki 802
Uluğ, Nâşit Hakkı 415, 865
Uluğ, Şeref 186
Ulus gazetesi 61, 71, 106, 139, 140, 159, 165, 236, 369, 385-389, 401, 402, 404, 425, 471, 518, 520, 647, 649, 651, 655, 664, 666, 688, 716, 717, 739, 764, 766, 772, 781, 782, 784, 785, 788, 789, 795, 797, 806, 817, 835, 836, 847, 848, 851, 852, 862, 895
Ulusoy, Hüseyin 208
Umûmî Müfettişlikler 387, 750, 862
United Press International (UPI) Ajansı 107, 836
Uran, Hilmi 110, 252, 271, 298, 320, 325, 675, 687, 797, 835, 926
Uray, Sâim Nûri 398
Urfa 685, 750, 939
Uruguay 81, 109, 876
Us, Âsım 53, 54, 56, 79, 108, 134, 150, 151, 158, 203, 206, 207, 231, 248, 296, 324 351, 353, 356, 376, 378, 379, 399, 401, 410, 411, 415, 420, 429, 430, 432-434, 470, 489, 497, 595, 601, 614, 636, 638, 640, 663-665, 670, 694, 695, 698, 699, 717, 739, 740, 746, 773, 775, 776, 784, 795, 810, 833, 834, 865
Us, Hakkı Târık 241, 384, 390, 396, 420-422, 426, 765, 768, 803, 864, 865
Uslu, Feyzullah 208, 357
Uşak 136
Uşaklıgil, Ekrem 379, 380
Uz, Behçet 851

Uzak Doğu 53, 54, 131, 543, 583
Uzgören, Vedit 528

Üçler Konferansı 79, 470, 488, 492
Üçlü İttifak Antlaşması 48, 50
Ülkmen, İsmâil Hakkı 511, 514
Ülkümen, Lütfü 213
Ülman, Halûk 651, 918-920
Ünaydın, Rûşen Eşref 115, 473, 487-492
Ünen, Nurettin 918
Ünver, Câvit 387
Ürgüplü, Suat Hayri 155, 251, 258, 321, 675, 695, 923
Üstündağ, Ekrem Hayri 789, 850
Üstündağ, Muhiddin 385, 389, 403, 421-423, 426, 789

Vakit gazetesi 423, 695, 803, 833
Van 500
Van Gölü 835
Vâ-Nû, Müzehher 698, 779, 780, 794, 806, 808, 813, 814
Vâ-Nû, Vâlâ Nûretttin 779
Vargas (Brezilya başkanı) 872, 873
Varlık Vergisi Kânunu 204, 211, 286, 290
Varşova 46, 161
Vatan gazetesi 140, 143, 170, 217-219, 235, 250, 296, 304, 305, 314, 326, 353, 367-369, 385, 386, 401, 402, 405, 420, 422, 451, 470, 471, 497, 500, 516, 517, 520, 521, 523-525, 534, 535, 537, 642-645, 649, 651, 658, 663-667, 669, 670-674, 678, 684, 686, 687, 691, 693, 694, 697, 699, 700, 703, 704, 715-718, 738, 740, 747, 751, 754-757, 771-774, 778-786, 788, 789, 795, 796, 804, 805, 808, 809, 811, 817, 832, 835, 837, 849-855
Vatan Cephesi [Bulgaristan'da] 640
Vatikan 898
Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet 61, 389
Venezüella 81, 109, 876, 878
Vesâyet sistemi/vesâyetçi yönetim 15
Vesâyetçi tek-parti rejimi 37, 38, 43, 227, 250, 301, 328, 329, 393, 647, 741, 744, 749, 758, 759, 770, 915, 917, 936, 942
Vichy Hükûmeti 886
Videla (Şili başkanı) 873
Vilâyet Teftiş Heyeti 361, 362
Villarroel, Gualberto 873, 874
Vinogradov [SSCB Ankara Büyükelçisi] 115, 122, 136, 159, 162, 165, 168, 170, 330, 331, 334, 345, 350, 351, 443, 444, 446, 447, 454-456, 489, 556, 559, 620, 723, 724, 729, 730, 732, 733, 735, 817, 838, 839
Vişinski [SSCB Dışişleri Bakanı yardımcısı] 826
Viyana 161, 463
Viyana Kongresi 461, 553

Warren [Mülteciler ve Yer Değiştirmiş Kişiler Danışmanı] 107
Washington 18, 55, 83, 90-92, 94, 97, 109, 143, 163, 337, 345, 352, 435, 437, 445-450, 451, 456, 479, 480, 482-485, 487, 489, 502, 579, 582, 584, 606, 607, 610, 612, 613, 616-618, 621, 624, 631-636, 720, 726, 734, 736-738, 820, 824, 836-839, 845, 847, 848, 897, 946
Washington Post gazetesi 848
Weimar Cumhuriyeti 943, 945
Wickerson [ABD Avrupa İle İlişkiler Ofisi Direktör Vekili] 822
Wilson, Edwin C. [ABD Ankara Büyükelçisi] 100, 101, 163, 165, 342-346, 349, 351, 438-445, 448-450, 453-456, 469, 470, 473, 474, 476-481, 489, 490, 547, 574, 575, 577-579, 607-613, 617, 618, 620, 621, 625, 626, 628-634, 718-738, 819, 820, 824, 829-831, 835, 837-842, 844-846
Winant [ABD Londra büyükelçisi] 90, 91, 96, 97, 105, 110, 123, 124, 129, 160, 167, 346, 347, 349, 350, 478, 486-490, 492, 612, 613, 722, 723, 734, 822
Wolfram 870, 888, 889, 909

Yahudiler 353, 398, 496, 532, 533, 622, 833, 834, 870, 889, 909, 910

Yakın Doğu 75, 447, 475, 485, 493, 545, 546, 571, 601, 610, 613, 616, 622, 624, 625, 631, 633, 634, 636, 720, 830, 839, 841, 918
Yalçın, Hüseyin Câhit 112, 162, 399, 415, 426, 497, 501, 523, 582, 651, 739, 791, 801, 865, 924
Yalman, Ahmet Emin 140, 143, 144, 153, 163, 304, 309, 433, 497, 500, 501, 520-522, 533, 536, 585, 641, 647, 649-652, 660, 662-665, 670-673, 690, 693, 700, 703, 715-718, 738, 740, 751, 766, 770, 772, 783, 787, 792, 798, 804, 805, 849, 852
Yalman, M. Rıfat 141
Yalta Konferansı/Kırım Konferansı/Üçler Konferansı 72, 74-76, 78-82, 103-105, 108-110, 113, 114, 117, 161, 164, 337, 436, 437, 447-449, 456, 460, 484, 485, 490, 558, 827
Yaman, Hüsnü 705
Yargıtay Hukuk Genel Kurulu 594
yarıcılık 188
Yarın gazetesi 298
Yassıada 813
Yavuz (gemi) 601
Yaycıoğlu, Abdullah 69
Yayla (Türkçü Sanat ve Kültür Dergisi) 750
Yazı inkılâbı 264
Yazman, Aslan Tufan 249, 250
Yeğenağa, Ali Münif 213, 223, 224, 254
Yeni Asır gazetesi 61, 217, 248, 249, 318, 705762, 783, 850, 855
Yeni Dünya dergisi 649, 781, 784, 785, 794, 797, 804, 805, 809, 810
Yeni Sabah gazetesi 108, 157, 158, 636, 637, 740
Yeni Zelanda 81
Yenibahçe, Şükrü Oğuz 765
Yesâri, Âtıf 687
yeter devri/dönemi 28
Yetkin, Çetin 692, 693, 937
Yiğitoğlu, A. Kemâl 652
Yozgat 496, 750, 837
Yozgat kampı 497
Yugoslavya 46, 49, 50, 81, 107, 108, 113, 114, 445, 478, 490, 583, 640, 822, 825
Yunanistan 46, 50, 75, 80, 81, 107, 124, 126, 167, 434, 441, 461, 462, 474, 550, 552, 561, 564, 583, 600, 719, 730, 732, 733, 746, 821-824, 907, 943
Yunanistan Sorunu 461, 462
Yücel, Hasan Âli 258, 300, 645, 649
Yüksek Adâlet Divânı 813
Yüksek Öğretmen Okulu 300
Yüksek Sıhhat Şûrâsı/Yüksek Sağlık Şûrâsı 61
Yüregir, Ahmet Remzi 865
Yürüten, Senihi 385, 421, 765

Zafer günü [5 Mayıs] 165, 815
Zhukov 629
Ziraat Bankası 177, 200-202
Zirâî Islâhat Kânunu Projesi 173, 174
Zonguldak 352, 354, 383, 387, 388, 391, 402, 417, 421, 425, 426, 685, 750, 788, 848
Zonguldak Amele Birliği 417, 788
zorunlu askerlik 517
Zühtü, Recep 324, 776